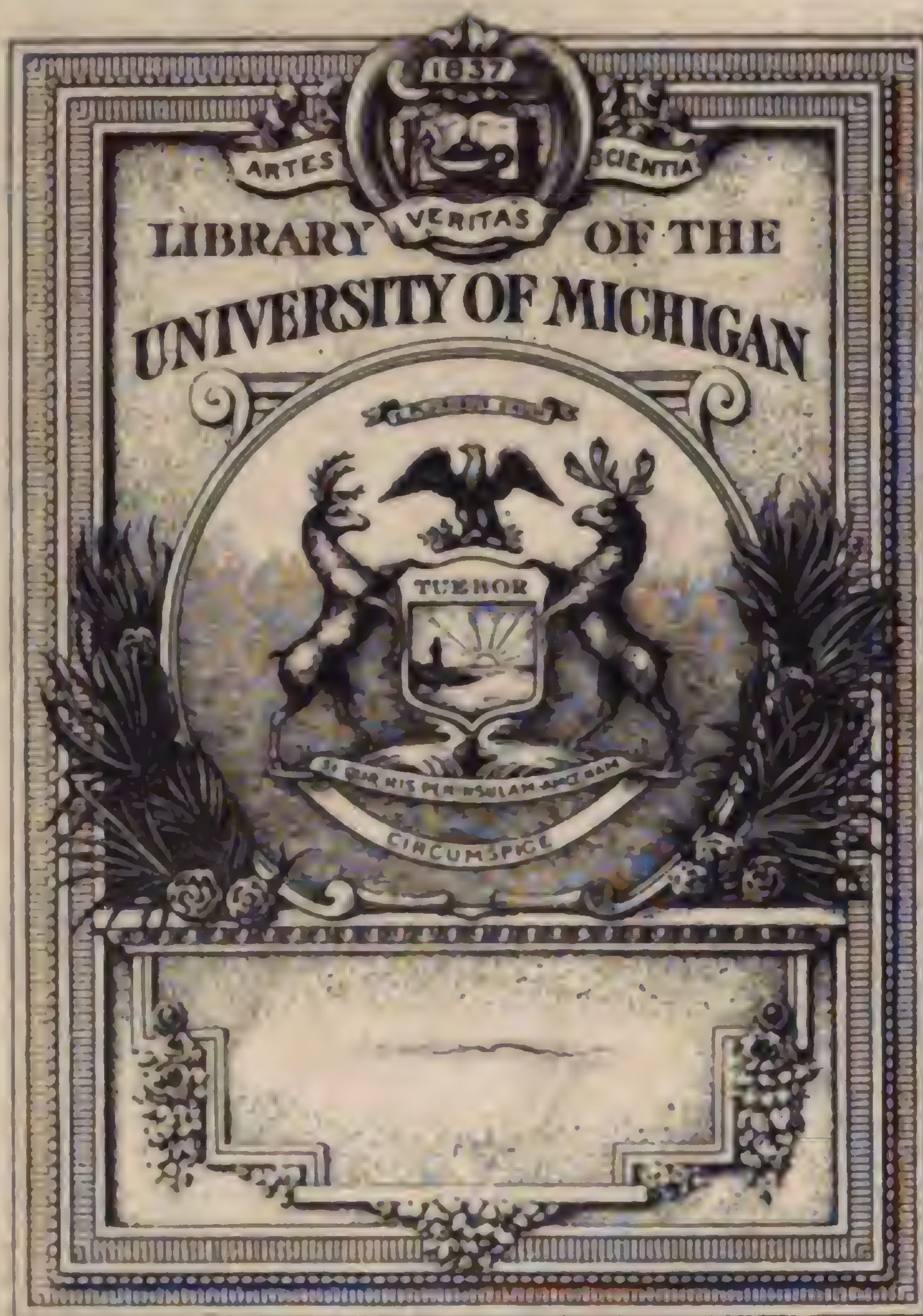

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

TONDALUS' VISIOEN

EN

ST. PATRICIUS' VAGEVUUR

Iᵉ DEEL

KONINKLIJKE VLAAMSCHE ACADEMIE
VOOR TAAL EN LETTERKUNDE

TONDALUS' VISIOEN

EN

ST. PATRICIUS' VAGEVUUR

UITGEGEVEN DOOR

Dr. R. VERDEYEN en Dr. J. ENDEPOLS

Ie DEEL

1914

GENT
W. SIFFER
Drukker der Koninklijke Vlaamsche Academie

's GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
9, Lange Voorhout

EEN WOORD VOORAF.

Het eerste uitgangspunt van dit werk was het proefschrift, waarmede een der ondergeteekenden Dr. R. VERDEYEN in 1904 te Gent promoveerde en dat als titel droeg ; *Bijdrage tot de Studie der Visioenen.* Dit proefschrift bestond uit een vergelijkende studie over de visioenen en een afschrift van de toen bekende Middelnederlandsche teksten van Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur (1). Wegens drukke ambtsbezigheden kon de schrijver zijn plan een vergelijkende uitgave der teksten te geven, slechts langzaam voortzetten. Het tweede uitgangspunt was het plan eener uitgave van Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur ondernomen door den tweeden ondergeteekende Dr. J. ENDEPOLS op aansporing van Prof. Dr. G. KALFF te Leiden. Het resultaat van zijn voorbereidende studie publiceerde hij in het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde (deel XXVIII blz. 49 vlg.) onder den naam van *Bijdrage tot de eschatologische voorstellingen der Middeleeuwen.* Beide ondergeteekenden kwamen op toevallige wijze door bemiddeling van Prof. Dr. WILLEM DE VREESE met elkaar in aanraking. Spoedig kwam het tusschen hen tot een overeenkomst; het afgedane werk werd versmolten, de Zuid-Nederlander zou het Tondalus' Visioen voor zijn rekening nemen, de Noord-Nederlander zich verder met het St. Patricius' Vagevuur belasten. Het aldus ontstane werk werd aan de Koninklijke Vlaamsche Academie aangeboden, die de uitgave op zich nam, na verslag van de HH. Prof. Dr. WILLEM DE VREESE en Prof. Dr. C. LECOUTERE.

Over den inhoud kunnen ondergeteekenden kort zijn. Deel I bevat alles, wat zij over de legenden zelf en hare geschiedenis weten mede

(1) Die teksten waren die van Gent, Den Haag K 33, Brussel 21940, Berlijn, Brussel 2518, Keulen, Warmond, Den Haag X 71. De drie eerste werden afgeschreven door Dr. A. Lodewijckx, welke ze, bij zijn vertrek naar Leiden als redacteur van 't Woordenboek, bereidwillig afstond aan zijn medestudent en vriend R. Verdeyen. Daarvoor betuigen wij hem hier onzen dank.

te deelen. Deel II biedt den lezer een vergelijkende uitgave der Middelnederlandsche teksten aan met een studie over de teksten. Ondergeteekenden hebben in dit deel in de eerste plaats getracht de studie van de Middelnederlandsche dialecten te bevorderen, in de tweede plaats de waarde van verbeteringen, leesteekens enz. in het handschrift zelf aan te toonen. Niet de woorden van Multatuli « Publiek, ik veracht u », maar de woorden, die de « scriver » van het Gentsche Tondalus-handschrift richt tot de jonkvrouw, wie hij zijn werk opdraagt, maken zij tot de hunne en tot het belangstellend publiek zeggen zij met hem : « *Ende om dat een vulmaect goed wille ende een claer jonste vulcomen sal Ende ic meene dat huerbuerlic sal sijn... allen menschen diet sal ghebeuren te visenteerne ende te lesene, so, hedele jonfvrouwe, ic bidde hu dat ghi blidelic dese cleene ghifte ontfaen wilt die ic om uwen wille... besocht hebbe* ».

Hun hartelijken dank betuigen zij aan allen, die hun behulpzaam zijn geweest en hun arbeid vergemakkelijkt hebben, in 't bijzonder aan Prof. Dr. Willem de Vreese, die het eerst het plan der tekstuitgave ontwierp en hun herhaalde malen met raad en daad heeft bijgestaan ; aan de Bibliotheken, die de handschriften zonden en bereidwillig de gevraagde inlichtingen verschaften; aan de HH. De Laborde, Bouthy en Dalloz, die er in toestemden eenige der opgenomen platen te laten afdrukken; aan de Koninklijke Vlaamsche Academie, wier offervaardige steun het verschijnen van het boek mogelijk heeft gemaakt, en aan haar ijverigen Secretaris, den heer Edw. Gailliard, die bij het drukken ondergeteekenden vaak met zijn groote ervaring bijstond en door zijn practische wenken technische moeilijkheden hielp uit den weg ruimen. Aan het verzoek der Koninklijke Vlaamsche Academie om de spelling van De Vries en Te Winkel te gebruiken hebben ondergeteekenden voldaan, ofschoon beiden met hun wetenschappelijke overtuiging aan den kant der Vereenvoudigers staan.

Dr. R. Verdeyen
Elsene.

Dr. J. Endepols
Maastricht.

TOELICHTING BIJ DE AFBEELDINGEN.

Blz. 2-3 : PATINIR, **De andere wereld.**

Links het Paradijs : een heerlijk landschap (cf. het Tir Tairngire blz. 6); rechts de hel met rook en vuur; in 't midden een rivier met Charon, die een ziel brengt naar de hel. De beteekenis van de rivier is ons niet zeer duidelijk. Dat ze het vagevuur zou voorstellen, als Dr Nass veronderstelt in den *Correspondant Médical*, lijkt ons zeer onwaarschijnlijk. Wellicht is ze alléén als een scheiding tusschen eeuwig leven en eewige verdoemenis bedoeld en is ze een herinnering aan de klassieke onderwereld-rivier, den Styx. Zie volgende afbeelding.

Uit *Le Correspondant Médical.* Directeur J. DALLOZ, 13 Boulevard de la Chapelle, Paris.

Blz. 16-17 : H. BOSCH, **Strijd om de ziel.**

Links zien we de zielen opstijgen naar de hoogste glorie; rechts ligt blijkbaar de hel. Beide streken zijn evenals bij Patinir door een rivier gescheiden. De verbeelding van Bosch heeft ons hier een reeks zonderlinge monsters geschapen, wier komisch-naturalistische wanstaltigheid als afkomstig van den meest typischen onder de helleschilders, niet verwonderen zal.

Uit *Le Correspondant Médical.*

Blz. 50-51. **Lucifer op den rooster.**

Uit het Getijdenboek van den Hertog *de Berry,* met verluchting van *Pol van Limborch, Jacquemart de Hesdin* en *André Bauneven van Valenciennes* (museum van Chantilly). Deze afbeelding is zonder eenigen twijfel een illustratie van het gedeelte van Tondalus' Visioen, waarin Lucifer beschreven wordt, zie blz. 55 (nr 13).

De veronderstelling van Dr L. VAN PUYVELDE (*Schilderkunst en Tooneelvertooningen,* Gent, W. Siffer 1912, blz. 222) « dat alléén een zeer persoonlijk en ervaren artist bij den aanvang der XVe eeuw zulk een oorspronkelijk beeld vermocht op te vatten » is dus ongegrond.

Uit *Le Correspondant Médical.*

Blz. 52-53. **Straffen.**

Uit de miniaturen, ter versiering van Augustinus' De Civitate Dei, welke miniaturen afgedrukt zijn in *Les manuscrits à peintures de la cité de Dieu de St. Augustin* par A. DE LABORDE Paris Ed. Rahir Passage des Panoramas

55 MDCCCCIX. Als straffen worden hier voorgesteld: het vuur, het ophangen aan verschillende lichaamsdeelen, het koken in een ketel, de braadspit, de pijniging door slangen, schorpioenen, padden en den tweetand der duivelen. De meeste klassen der samenleving, vooral adel en geestelijkheid, zijn hier vertegenwoordigd; de bedoeling der straffen is verder duidelijk genoeg. Wij behoeven er dus niet nader op in te gaan.

Blz. 54-55. **Straffen.**

Deze voorstelling uit hetzelfde werk verschilt weinig van de voorgaande. De galg is weggelaten en vervangen door de straf van 't aanbeeld.

Blz. 56-57 : H. Bosch, **Het Paradijs (Hemel) en de Hel (Vagevuur).**

Links het Paradijs, een gewoon landschap met de fontein van 't eeuwige leven, de tenten, verg. blz. 58, 17[1], de engelenkoren en de Godheid. Rechts de Hel. Zij bevat ongeveer alle mogelijke straffen; de onderste zijn uiterst plastisch en duidelijk voorgesteld, zonder eenige gezochtheid.

Uit *Le Correspondant Médical.*

Blz. 58-59. **Het Paradijs (Hemel).**

Uit De Laborde, *Op. cit.*

Zingende koren van profeten, apostelen, heiligen, pausen, nonnen, monniken, jonkvrouwen, engelen. De koren der gelukzaligen beginnen met het eerste menschenpaar.

Blz. 70-71 : Pieter Huys, **De andere wereld.**

Het bovenste gedeelte van dit schilderij is hoofdzakelijk een kopie van het Vagevuur van Bosch (blz. 16-17). Het onderste is oorspronkelijker, al voelt men ook hier den invloed van de school van Bosch; men lette bijzonder op de hellekeuken links en op een soort kermistent rechts. Is dat niet een bespotting van of een straf wegens het tornooien?

Uit *Le Correspondant Médical.*

Blz. 72-73 : H. Bosch, **De Hel (Vagevuur).**

Dit is het onderste gedeelte van het linkerpaneel van een drieluik in het Escuriaal bekend onder den naam van *De Aardsche Geneugten.* Hier heeft de schilder weer vrij spel gelaten aan zijn rijke verbeelding en zijn brutaal sarcasme. Eigenaardig is de voorstelling van de schaatsenrijders. Het zijn de zonden van het tijdvak : de minstreels, waarbij men denkt aan v. Maerlants beschrijving van den vogel *Garrulus* uit *Der Naturen Bloeme* :

Garrulus dit dinkt mi vele
Bedieden some menestrele,
. . . .
. . dicke ghevaltet dat suilic tumet,
Als hi sijns selves niet neemt ware,
Metten helschen spaerware,
Dine metten clauwen lauwet,
Als hi dus pipet ende mauwet;
Want selden heeftmen enighe vernomen
Die ten goeden ende sijn comen.
Als vele siere heilighen, na minen wane,
Alsmen vint swarte swanen!

— de dobbelaars, die « den terlinck queken » zij die « met vroukens boeleren » de drinkebroers en gulzigaards, zij die « jaghen en vlieghen », de « dobbel vellekens » de « Venusdierkens ».

De realistisch-stercoraire behandeling in sommige straffen brengt ons onwillekeurig uit het *Spel van St. Trudo* in herinnering de regels, waarin Lucifer zijn dienaren dreigt met :

Bor, ick salse levende slicken (vs. 3514)

of nog krachtiger :

Bor, soo belooff ick u byder helsgher cracht,
Dat ghy onder myn sch... gat werdt gesedt (vs. 3551).

Uit *Le Correspondant Médical.*

Een sterk gewijzigde kopie van dit luik bevindt zich in het Prado-Museum te Madrid. De muziekinstrumenten en de vretende duivel zijn weg, het middenplan is hetzelfde en het bovenste gedeelte, dat in het oorspronkelijke een groot meer voorstelt met rotsen en vlammen, is hier eenvoudig een rotsachtige achtergrond. Rechts onderaan in den hoek zijn de drie figuren vóór het masker vervangen door een engel, die een man de straffen toont. Onder den uitgestrekten arm van den engel staan de woorden *Visio Tondaly*. De kopie staat onder dien naam bekend. Bezwaarlijk kan ze echter als een illustratie van het visioen gelden en aldus schijnt Bosch zelf het ook niet gemeend te hebben, vermits zijn schilderij het boven vermelde opschrift niet draagt. Slechts een bijzonderheid staat in nauw verband met ons visioen. In den rechterhoek boven ligt over een vallei een smalle brug, waarop zich zielen bevinden, die door een duivel voortgedreven worden. Dit laatste komt echter in ons visioen weer anders voor; daar loopt de brug over een rivier van zwavel, waarin de hoovaardigen gestraft worden en van een duivel is geen sprake. Ook het bevroren meer komt in Tondalus voor, doch hoe verschillend zijn beide!

Een afbeelding dezer *Visio Tondaly* vindt men bij P. LAFOND, *Hieronymus Bosch,* Bruxelles, van Oest et C[ie] 1914. Lafond (zie blz. 46-48) veronderstelt o. i. dus ten onrechte dat Bosch en zijn navolger naar den Nederlandschen druk van 's Hertogenbosch van 1484 zouden gewerkt hebben en Bosch misschien wel de Divina Comoedia gekend heeft. Niets laat ons toe te betwisten, dat Bosch beide werken kende, maar hun invloed op de hier besproken voorstellingen worden stellig overschat, terwijl men ze elders niet opmerkte! Reeds in 1907 had GOSSART in zijn werk over *H. Bosch* geschreven naar aanleiding van dezelfde *Visio Tondaly :* « que le peintre a suivi de très près le récit » (blz. 227) en verder dat « le récit d'Owen et celui de Tondale sont les sources capitales de la diablerie dans l'art de Jérôme Bosch. » (blz. 225). Waar dezelfde schrijver echter vertelt, dat een engel Tondalus naar St. Patricius' Vagevuur brengt (blz. 227) en Tondalus dit vagevuur bezocht in 1149, mogen wij allicht vermoeden, dat hij de zaak niet grondig onderzocht en het opschrift hem en ook Lafond misleid heeft.

Hetzelfde schilderij werd door Bosch (of een navolger?) nog eens gebruikt voor een *Beproeving van den H. Antonius*. Zie afbeelding bij Lafond, blz. 54-55. Het buitenste gedeelte links is rechts geplaatst en tusschenin op het voorplan zit St. Antonius; boven hem de brug en heel boven in 't midden God de Vader.

Bij Lafond, *Op. cit.* blz. 32-33, vinden wij nog een tweede schilderij dat even-

eens het opschrift *visio tundaly* draagt. Op dit schilderij wordt de aandacht niet gevestigd en nochtans kan het werkelijk als een gedeeltelijke illustratie van het visioen gelden. In den linkerhoek beneden is een engel, die den afgematten ridder opbeurt. In den rechterhoek boven, dus juist er tegenover staat onder een tent een bed, waarin een persoon; op de deken een kleine muis, de typische voorstelling van de ziel, die het lichaam gedurende den slaap verlaat, en rond het bed 3 grootere muizenfiguren. Zeker wordt hier Tondalus bedoeld, die zijn visioen heeft. Verder worden straffen voorgesteld: in een kuip, den muil van een vreeselijken mannenkop, uit wiens neus goudstukken vallen, talrijke verdoemden — een rond huis, waarin duivelen zielen verminken — naakte vrouwen door slangen en andere dieren gebeten — zielen in een rivier gedompeld — een smalle brug, waarvan zielen vallen, terwijl een er op blijft. De mannenkop is waarschijnlijk een door Bosch gewijzigde fantasie van het beest *Acherons* (zie blz. 52 onder 7), de straf der *vrekken;* het huis, de slangen en wormen is de pijn der *onkuischheid,* (zie op blz. 53 onder 9) de rivier komt voor als straf der *hoovaardigen,* (zie blz. 52 onder 6) en de brug komt geheel overeen met die van Tondalus, (zie blz. 52 onder 6). In het visioen wordt verteld, dat het beest Acherons de eerste pijn is, die Tondalus lijden moet en dat de engel hem nadien aanraakt en geneest. Voor ons lijdt het geen twijfel, dat Bosch dit oogenblik heeft willen voorstellen en wij hier met de echte *Visio Tundaly* te doen hebben, en niet met een *Fantaisie Morale,* als Lafond het heet. Het andere onder dien naam bekende schilderij is eenvoudig een kopie van een hellevoorstelling, waarop de schilder een paar figuren wijzigde en bij vergissing of om een andere reden *Visio Tondaly* schreef. Wij betreuren het ten zeerste onzen lezers geen afbeelding van dit schilderij te kunnen geven, waar we vroeger te vergeefs naar gezocht hebben, daar wij niet langer de verschijning van ons boek kunnen vertragen. Toch zijn wij het toeval dankbaar, dat het boek van Lafond nog juist op tijd verscheen om het opstellen dezer nota mogelijk te maken.

Blz. 166-167. **Lough Derg.**

Reproductie van een fotografische opname van Station-Island.

Blz. 178, 179, 184. Reproducties van fotografische opnamen van het Station-Island in den tijd der bedevaarten.

Blz. 188-189. Houtsnede uit den druk, vermeld op blz. 287 onder 2°. De prior van het Reglis-klooster houdt Owein bij den ingang der kerk de boetedoening voor, waaraan hij zich moet onderwerpen, alvorens het hol binnen te treden. De prior is vergezeld van een kanunnik, die den ridder de albe reikt.

Blz. 190-191. Vier houtsneden uit denzelfden druk. Zij stellen pijnigingen voor, die slechts gedeeltelijk met den tekst overeenkomen.

Uit *Le Correspondant Médical.*

Blz. 192-193. **De Hel (Vagevuur).**

Uit : De Laborde, *Op. cit.*

Deze plaat geeft ons feitelijk dezelfde voorstellingen als boven (blz. 52-53); de straffen zijn alléén anders geschikt, er is een galg en een braadspit meer en de zielen worden er door de duivelen opgewacht.

Blz. 192-193. **Het Paradijs (Hemel).**

Uit : DE LABORDE, *Op. cit.*

Zelfde voorstelling als blz. 58-59, alleen worden hier de heiligen meer met hunne attributen voorgesteld, zooals in het middenplan de H. Sebastiaan.

Blz. 194-195. **De verzanding**, door den hedendaagschen Chineeschen schilder KIO-SAÏ, een Oostersche pijniging.

Japansche voorstelling van de vierde Boeddhistische hel.

Rechts de rechter met voor hem griffier, duivel en beschuldigde, links vlammen en rook, waarin de veroordeelde zielen gejaagd worden. Op het voorplan allerlei straffen, waaronder de voornaamste het pletteren onder rotsblokken is, afzonderlijk of in groep.

Blz. 196-197. **Andere Japansche voorstelling.**

Links weer de rechter met zijn beambten. Rechts wordt een verdoemde met een nijptang gepijnigd en een andere aan stukken gehakt op een kapblok. Op den achtergrond in een rookwolk gepijnigde zielen als in de voorgaande afbeelding.

Hellepijnen in Cambodje.

Naar een schilderij in het Museum *Guimet.*

Op een paar Oostersche eigenaardigheden na is dit tafereel heel Westersch in zijn pijnigingen : de ketel, het uithalen der ingewanden, het dompelen in een vloeistof, het vastnagelen op den grond (men denke aan Caïphas bij Dante), de vervolging door wilde dieren. Het juk, het doorzagen van het hoofd, de vreeselijke kruisiging in den hoek links komen op onze andere platen niet voor. Opmerkelijk is de groote kieschheid der martelingen en de gewone menschelijke gedaante der pijnigende duivelen.

De vier laatste afbeeldingen uit *Supplices et Tortures* door Dr. R. B. Editions artistiques des laboratoires BOUTHY, 3bis rue de Dunkerque, Paris.

I. — INLEIDING.

INLEIDING.

I. — Het Visioen bij de Ieren.

Het Visioen van Tondalus of de Reis van Tondalus' ziel naar de andere wereld, is evenals Patricius' Vagevuur ontstaan in Ierland, het land dat de Middeleeuwsche Christelijke letterkunde verrijkte met zoo menig gewrocht, waarin de heidensche overleveringen uit de dichterlijke Keltische wereld en het droomerige mysticisme van het jonge Christendom zich tot eene schoonheid weten te versmelten, die den luister der Oostersche verbeelding nabij komt en den gloed der Zuidelijke Latijnen weerspiegelt. Ierland schijnt bijzonder vruchtbaar geweest te zijn in het voortbrengen van dergelijke fantastische verhalen, waarin aan de Gallische avontuurlijkheid vrijen loop kon gelaten worden en zij zich kon vermeien in het scheppen van een wondere werkelijkheid, zich uitstrekkend daar ginder ver in die onbekende streken, waar Zon en Zee éen worden en de pracht heerscht van goddelijkschoone lichtglansen. Zeer vroeg vinden we in de Iersche letterkunde zulke wonderreizen, *Imrama* of *Zeereizen* (1) geheeten. Een bekende Imram en misschien wel de voornaamste is de *Reis van Bran* (Brendaen) en daarnaast kunnen we nog vermelden de *Avonturen van Connla,* de *Reis van Oisin* naar het land der jeugd, *Cuchulinn's Ziekbed,* de *Reis van Maelduin,* het *Verlangen van Etain, Bail an Scail* (de extaze van den kampioen), *Cormac Art,* de *Avonturen van Teigue, zoon van Cian,* het *Visioen van Mac Conglinne,* het *Visioen van Adamnan,* enz (2). Tal van Keltisch-heidensche elementen schijnen in deze legende verwerkt te zijn, want evenals alle andere volkeren hadden de Kelten het begrip van een wonderland, waar geen Winter heerscht, waar de heerlijkheid van Lente, Zomer en Herfst gepaard gaan, waar geene lichamelijke ongemakken of zwakheden den mensch teisteren, waar eeuwige

---

(1) Bij de behandeling van dit hoofdstuk raadpleegden we vooral het artikel *Celtic Literature* in de *Encyclopedia Britannica* en *The Voyage of Bran* by *Kuno Meyer and Alfred Nutt* London David Nutt in the Strand 1895. Zie ook *Myths and Legends of the Celtic Race* by *T. W. Rolleston,* London George G. Harrap Company 1911.

(2) Voor bijzonderheden zie Nutt passim.

jeugd en « wonne » zijn. Het Iersche begrip van dat doodenrijk wordt ons beschreven in *Tir Tairngire* (het land van belofte) *Magh Mell* (1) (de honigvlakte) en in de *Side* (het Keltische Elyseum); naar dat rijk gingen verscheidene helden der Romancen : *Cuchulinn, Find, Conn* en zijn zonen *Connla* en *Art.* Dat land kon men langs verschillende zijden bereiken, langs holen als bij Virgilius en later bij Patricius, of (en dit komt het meest voor) te water (2), in welk geval het een eiland is (3). In de legenden van Conn en Art ligt dit eiland in het Oosten (4), de richting van alle Iersche ondernemingstochten, want daar lagen het rijke Cornwallis en de Romeinsche steden in Britannië. In het begin der Christelijke periode bracht het ascetisme menigeen naar de eilanden langs de west- en zuidwestkusten en Het Beloofde Land volgde dien tocht naar het Westen, tot in lateren tijd zijne localiseering meestal weg bleef, daar het begrip der Christelijke « terra repromissionis » in zich zelf niet goed vereenigbaar is met eenige localisatie, en aldus de reis vervangen werd door de extaze. Deze latere vorm is het Keltische *Fis*, het eigenlijke *Visioen*, zooals we dat bij Tondalus vinden. De *Fiza* of profetische visioenen zijn dus eigenlijk slechts een verschillend type van de vermelde Imrama of Zeereizen, waarin het heidensche zielenrijk veranderd wordt in eene plaats, waar de zielen hunne eindelijke verrijzenis moeten afwachten.

Evenals *Hel*'s rijk bij de Germanen is deze plaats, het Tir Tairngire, een eiland, verborgen in een nevelmantel. Het verheugt zich in een nooit eindigenden dag en een eeuwigen mistloozen Zomer, vol prachtige woningen

(1) Cf. p. 6, (4).

(2) Het is hoogst waarschijnlijk, dat als kern van deze Imrama mogen beschouwd worden de overleveringen van werkelijke reizen tusschen de rotsachtige en onbereikbare eilanden langs de westkusten van Ierland en Schotland en op den Oceaan zelf. Om dien kern zouden zich de heidensche en Christelijke begrippen van het zielenrijk versmolten hebben. Het eiland der vogels en de walvisch, dienend als eiland (in den Latijnschen Brendaen *Iasconius,* d. i. in 't Iersch *vischeiland,* iasc-inis), steunen deze veronderstelling.

(3) In Patricius' Vagevuur worden de twee versmolten; daar is het een *hol* dat op een *eiland* ligt van het Lough Derg (het Roode Meer) in het Noorden van Ierland.

(4) Idem bij Henoch en in de eerste helft der Middeleeuwen bij C. M. Victor, Avitus, Anskarius; bij Beda in het Zuid-Oosten. Bij de Angelsaksische dichters ligt de hel *onder de aarde,* evenals Hel en Niflheim; naar alle waarschijnlijkheid is deze opvatting een naklank der traditie, bevestigd door de H. Schrift en hier en daar ook door de klassieke oudheid (zie blz. 8). Over de hel bij de Ags. dichters en homilisten zie *E. J. Becker : A contribution to the Comparative study of the Medieval Visions of Heaven and Hell, with special reference to the Middle-English versions.* Baltimore John Murphy Company 1899, blzz. 54-74, en *Walter Deering : The Anglo-Saxon Poets on the Judgment Day* Halle 1890. Becker gelooft vooral aan Christelijken invloed op de Ags. verhalen et beweert dat Deering den invloed der traditie overschat.

omringd door graspleinen, bedekt met bloemen, die nooit verwelken, overvloedig beplant met appelboomen, die terzelfder tijd bloemen en vruchten dragen — een land rijk aan melk (1), « ale » en varkensvleesch, waar de lucht altijd vol is van zoete muziek en waar de bewoners, vrij van ziekte, ongemak of dood, zich mogen verheugen in een eeuwige jeugd en een vlekkelooze onschuld.

Van al de hoedanigheden van Tir Tairngire (2) schijnt *appelenovervloed*, (de appel is de voornaamste vrucht bij de Noordervolkeren) het toppunt der vreugde geweest te zijn. Daarnaar werd het zielenrijk door de Galliërs ook wel het appeleneiland genoemd : *Ynys yr Avallon* (3). Soms heette het ook *Ynysvitrin* of *Ynysgutrin* d. i. het *glaseiland*, een naam, die het vereenzelvigt met den *Glasberg* der Germanen, met wier opvatting van het doodenrijk het, buiten den naam en de algemeene trekken, ook nog individueele begrippen schijnt gemeen te hebben. Zoo doet in St. Brendaen de groote zeekat en het Katteneiland, dat ook in andere Imrama voorkomt, denken aan het heilige dier van Freia of Hel; het eiland der zwarte dwergen in de Iersche legenden herinnert ons aan de dwergen die in den Glasberg verblijven. — Als *Art* het Beloofde Land bereikt, vindt hij er *Crede*, « de eeuwig schoone ». Die Crede wordt door een eigenaardige legende in verband gebracht met St. Brendaen, die een zekere *Crede*, de vrouw van *Doburchu*, den koning van een geslacht, door een vloek in een otter zou veranderd hebben. Aan Brendaen doet ons ook de legende van het instorten van *Loch Neagh* denken waar *Liban* woonde in haar zon-huis, vóórdat haar hond, een kleine dog, veranderd wordt in een otter en zij zelf in een zalm.

Toen in lateren tijd de namen van het Keltische doodenrijk in andere talen overgingen en hunne beteekenis onduidelijk werd, plaatste men het te *Glastonbury*, het Ags. *Gloestinga burh*. Daar ligt volgens de legende Arthur begraven, maar eene andere volksoverlevering wil, dat hij naar het eiland van *Avallon* gebracht werd bij zijne zuster, de mooie *Morgana*, de *Morgue la Fae* der Fransche romance, de « schoon-huidige » (fair-skinned) dochter van Morgan, soms ook *Becuma* geheeten, naar wie *Art* ging zoeken in het Tir Tairngire. In de romance van *Ogier le Danois*, dien Morgue de la Fae overhaalt haar vrijer te zijn, vindt Ogier, als hij in het paleis Avallon

(1) Cf. blz. 6, (3).

(2) Tir Tairngire is de naam van het Keltische beloofde land der levenden en staat volgens de glossen ook gelijk met *regnum coelorum*.

(3) Dit Avallon, wel bekend door de beschrijving, die Tennyson er van gaf, komt voor de eerste maal voor in Chrétien's *Erec* als de « isle de Voirre », het rijk van Koning Macheloas. Voor de vergelijking met de Hesperiden raadplege men Nutt, blzz. 236 en vgl.

aankomt, naast Morgana, haar broeder Arthur, haar anderen broeder *Auberon*, de Oberon der sprookjes en *Mallabron*, een zeegeest. Die Morgana-Becuma is blijkbaar ook dezelfde als de boven vermelde *Liban* in *Loc Neagh*.

Een merkwaardige overeenstemming met de Iersche opvatting van het Tir Tairngire vertoont Beda's beschrijving van Ierland (Hist. eccles. gent. Cap. I), die in gewijzigden vorm in Tondalus' Visioen aan het eigenlijke verhaal voorafgaat (1) :

« HIrlant is een eilant. int achterste van der wester zee. Ende staende ende gaende. van suden nortwart. Ende is vruchtbaer von staenden wateren ende van rivieren Het hevet voel bossches *Het is drechtich van vruchten Het is rick van melc ende honich.* Van visschen ende jachten Ende ten heeft ghene wijngarden mer voel wei[*n*]s Dit lant is soe suver van serpenten. van vorssen van padden Ende van allen besten die venyn dragen (2). waert sake datmen holt of riemen of horne of gemul uut den lande in ander lant brachten. men solde fenyn daer mede verjaghen Het is oec vruchtbaer genoech van religiosen mannen ende wijven Ende het is eerbaer ende wreet van wapenne. »

Ook de Tir Tairngire is *rijk aan vruchten en melk* (3) en soms heet het de *honigvlakte*, *Magh Mell* (4).

In dat opzicht zijn nog een paar beschrijvingen uit andere werken belangrijk. Vooreerst hebben we den zang van Etain in de *Tochmarc Etain* of Etain's verlangen. Etain wil zijn vrouw, die herboren is en een ander man gehuwd heeft, overhalen hem te volgen door den zang, waaruit we het volgende overnemen :

« Vrouw met de witte huid, wil met mij medekomen naar het wonderland, waar zoete zang heerscht; daar zijn sleutelbloemen in het haar en is het lichaam sneeuwwit van top tot teen.

Daar is noch gerucht noch stilte; de tanden zijn er blank en zwart de wenkbrauwen; een genot voor het oog is er het gedrang der gasten; op elke wang is de tint van het vingerhoedskruid.

Koppig is er de « ale » van Erin, maar koppiger is ze in het Groote Land... De jeugd wordt er niet oud; stroomen, zacht en zoet stroomen er door het land; uitgezochte mede en wijn; gedachten zonder zonde, zonder

---

(1) Wij geven de vertaling volgens het Middelnederlandsche handschrift uit Nijmegen; zij komt letterlijk met den oorspronkelijken Latijnschen tekst overeen.

(2) Deze bijzonderheid vormt een eigenaardig contrast met de Keltische hel, *Ifrinn* geheeten, een koude donkere streek, *overvloeiend van venijnige serpenten* en wilde beesten, vooral wolven. Zie *Mew* : *Traditional Aspects of Hell*, London Swan Sonnenschein et C° 1903, blz. 160.

(3) Cf. p. 5.

(4) Melk en honing treffen we ook in den Bijbel aan als kenmerken van het beloofde land.

misdaad; wij zien er en worden er niet gezien : de duisternis van Adam's val belet dat we gezien worden... »

In de imram van Teigue, Zoon van Cian, ligt het beloofde land in een groen-omzoomde golf, en als Teigue er met zijn gevolg aanlandt, vergeten ze koude, slecht weder en storm, smachten ze naar eten noch drinken, want de geur der karmozijntakken is hun een voldoende voedsel.

Aan de boomen van een woud, dat ze bereiken, hangen purperroode ronde bessen, dikker dan een menschenhoofd; daarop feesten rijkgekleurde vogels, die een melodieuzen zang kweelen. Wat verder ontwaren ze een breed plein, waarop groeien met honing bedauwde bloemen; op dit plein verheffen zich drie heuvels elk bekroond met een vesting. Ze bezoeken ze alle drie en op den derden heuvel worden ze in een prachtig huis gebracht : de vloer is van zilver; er zijn vier gesloten deuren van schitterend goud; in den wand schitteren juweelen in kristal en karbonkel, wier gloed zoo hel is, dat dag en nacht er even klaar schijnen; de zoldering is een bloeiende appelboom, die de vruchten draagt waaraan de aanstaande bewoners zich zullen voeden en welke hun een eeuwige jeugd verschaffen.

Ook in het Visioen van Adamnan (1), het eerste Iersch-Christelijk visioen berust de glorie van het Elysium op de afwezigheid van alle aardsche onvolmaaktheid, zoo stoffelijke als geestelijke : klaarheid, kostbare edelgesteenten, muziek; geen sneeuw, geen wind, geen donder, geen duisternis, geen koude; zonder hoogmoed, valschheid, bedrog, godslastering, armoede, ongenade. De Heiligen gehuld in blanke gewaden wonen er in een afzonderlijk land, omgeven door een vurigen kring; zij wachten er het laatste oordeel af, dat hun de plaats zal aanwijzen in Gods stede, van waaruit ze zijne heerlijkheid zullen kunnen aanschouwen.

Hoogst eigenaardig is, in *The Tidings of Doomsday* (1) (Nieuws over het Laatste Oordeel) de indeeling der menschen in vier groepen; de *mali non valde,* die na het Oordeel naar de hel moeten, de *mali valde,* die zonder uitstel naar de hel gaan; de *boni non valde,* die na het Oordeel beloond zullen worden en de *boni valde,* die dadelijk in den hemel opgenomen worden. Deze indeeling, die wij later o. m. in Tondalus' visioen terugvinden, wordt aldus verklaard, dat de eerste Christelijke schrijvers van visioenen, die van huize uit hun Ierschen hemel kenden, dien hemel niet konden gebruiken als den *Christelijken* hemel en hem dan gewijzigd hebben tot een vóorhemel voor hen, die onwaardig zijn onmiddellijk de hemelsche zalig-

(1) Wij bespreken deze visioenen hier, omdat zij, ofschoon Christelijk, bij de Iersche groep gerekend worden wegens inhoud en taal.

heid te genieten. Zonderling genoeg, wordt in de Iersche verhalen niet gesproken over de hel. 't Valt moeilijk eene voldoende verklaring hiervoor te vinden. Nutt veronderstelt dat de latere Christelijke schrijvers ze weggelaten hebben, omdat ze moest onderdoen voor hunne hel, terwijl dit niet het geval was met het verblijf der gelukzaligen. Die veronderstelling lijkt nog al gewaagd; blijkbaar heeft de hel een minder diepen indruk nagelaten.

De meeste dezer Iersche visioenen zijn ons bekend uit handschriften, die niet hooger opklimmen dan de 11e eeuw; doch de inhoud zelf en de taal wijzen heel dikwijls op veel vroegere tijden. Ongetwijfeld is een groot deel der behandelde stof veel ouder, en Nutt maakt een duidelijk onderscheid tusschen het Iersche visioen der heidensche nawereld en het Iersche visioen der Christelijke nawereld; dat op de stof echter invloed uitgeoefend werd door nieuwe gebeurtenissen, in 't bijzonder door de invoering van het Christendom en ook door den inval der *Vikings*, die het Christendom zeer vijandig waren, valt niet te betwijfelen. Tot hoever die invloed strekt, is eene zaak die voor elk visioen dient uitgemaakt te worden, en terecht doet Nutt met Professor Zimmer (1) opmerken, dat bij die studie niet uit het oog mag verloren worden, dat het hier ook letterkunde geldt :

« ... the criticism of Irish mythic saga must in the majority of cases be literary. We are dealing with a. literary product, preserved by copying from earlier into later Mss., rather than with a tradition handed down orally » (2).

't Ligt niet op onzen weg dit pleit hier te beslechten; wij willen alleen nog wijzen op de ontwikkeling van den vorm der legende.

De oudste vorm is voorzeker die der Imrama en aan zijn heidenschen oorsprong valt niet te twijfelen, even min als aan dien van den tweeden vorm, *het bezoek aan een bepaald hol*. Bij de Grieken wijzen we op het hol van Trophonius te Lebadea, op het hol dat Ulysses met zijn zwaard graaft op het eiland der Cimmerianen; Virgilius brengt Aeneas in de onderwereld langs eene donkere spelonk die zich in de heilige wouden van den Avernus bevindt; de Egyptenaar Setme dringt in de doodenstad langs den geheimzinnigen ingang van den Tê. Zelfs de derde vorm, *de extaze*, die een verder stadium van godsdienstigen zin onderstelt om haar spiritualistisch karakter, is niet uitgegaan van het Christendom. Plato vertelt ons van den gesneuvelden Er, die tien dagen later verrees en, vertelde, hoe zijne ziel het lichaam

(1) *Zimmer*, *Keltische Beiträge* II, Zeitschrift für deutsches Alterthum, vol. XXXIII.
(2) Nutt, blz. 130.

verlaten had en naar het schimmenoord was gegaan; Plutarchus verhaalt ons wat de ziel van den verongelukten Thespesius zag, die na 3 dagen weer tot haar lichaam terugkeerde; het Perzische boek van Artâ-Vîrâf heeft ons de lotgevallen bewaard van den priester Artâ-Vîrâf, wiens ziel na 7 dagen terug tot het leven kwam. De laatste vorm is echter de geliefkoosde vorm geworden der Middeleeuwsche Christelijke verhalen en een volledig, typisch voorbeeld er van schenkt ons het Visioen van Tondalus, den wereldschen ridder, wiens treurige en zalige ondervindingen we in een volgende afdeeling in 't kort zullen mededeelen en bespreken. Alvorens daartoe over te gaan is het echter noodzakelijk een blik te werpen op de geschiedenis van het Christelijke visioen vóór Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur.

II. — Het Christelijke Visioen vóór Tondalus' Visioen en Patricius' Vagevuur (1).

De Heilige Schrift leverde aan de schrijvers van visioenen heel weinig stof tot verwerking op. Wel wordt het bestaan van hel en hemel duidelijk aangewezen, doch over den aard der folteringen of der vreugden worden weinig bijzonderheden medegedeeld. De hel is nu eens èen diepe put onder de aarde, waar benauwdheid, droefenis, en verderf regeeren; dan een poel en een oven gevuld met vuur, solfer, duisternis, geween, knersing der tanden, eeuwige smarten. De hemel is de plaats, waarvan Johannes' Openbaring vertelt dat God er troont, omringd door eene groote schaar heiligen, die gekleed zijn met witte kleederen, palmtakken in hunne handen dragen en den lof der Godheid zingen.

Ongetwijfeld hebben de talrijke profetieën uit de Boeken der Profeten, Christus' Nederdaling ter Helle en de geheimzinnige Openbaring van Johannes den groei der visioenen eerder bevorderd dan gestremd, doch hun invloed is nooit overwegend geweest, omdat ze veel te algemeen blijven en de aard zelf onzer visioenen bijzonderheden eischt. Niet om het bestaan van hel of hemel is het onze schrijvers van visioenen te doen, daaraan twijfelde wel niemand, wel om hunne stoffeering, want zij alléén kon de

(1) Zie ook : *Bijdrage tot de eschatologische voorstellingen in de Middeleeuwen, Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde* DXXVIII, blzz. 49 en vlg.; — *C. Fritsche : Die lateinischen Visionen des Mittelalters bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts. Romanische Forschungen* Band II Heft 2, aangevuld door *E. Peters, Rom. F.* B VIII, blzz. 361-64; — de verder aangehaalde werken van *Dods* en *Becker.*

noodige verschrikking of de gewenschte zielsverheffing bij den lezer wekken. Die stoffeering, die bij de visioenen hoofdzaak vormt en prachtiger of afzichtelijker wordt, naarmate ze zich ontwikkelen en we ons verder van de eerste tijden van het Christendom verwijderen, ontbreekt juist in de Canonieke boeken van den Bijbel. De Apocriefe boeken zijn echter rijker aan eschatalogische voorstellingen; en enkele onder hen geven ons een uitgewerkt beeld van de andere wereld, dat als type zou kunnen dienen voor alle soortgelijke latere verhalen.

Zoo vermelden wij, als Hebreeuwsche visioenen :

1. *Het visioen van Mozes;*

2. Drie visioenen van den *Rabbi Joshua ben Levi,* die grootendeels op het voorgaande berusten en waarvan het eerste in twee zeer verschillende versies voorkomt;

3. De *Boeken van Henoch,* het Ethiopische en het Slavische;

4. De *Hemelvaart van Jesaja*;

5. De *Openbaring van Baruch*;

6. De *Openbaring van Elias* (1).

Onder de Christelijke apocriefen komen in aanmerking :

1. De *Openbaring van Petrus;*

2. *Twee Visioenen van Josaphat* in de *Geschiedenis van Barlaäm en Josaphat;*

3. *Vier korte Visioenen van Perpetua* in *De Passie van S. Perpetua;*

4. *Visioen van eene Vrouw* in de *Handelingen van Thomas;*

5. De *Openbaring* of liever *Het Visioen van Paulus;*

6. *Het Testament van Abraham,* dat Egyptischen invloed schijnt ondergaan te hebben.

7. De *Openbaring van Esdras,* hoofdzakelijk naar Petrus en Paulus samengesteld.

8. De *Openbaring van de H. Maagd,* uit de 9e eeuw, volgens Dods « a most glaring piece of plagiarism » en « more amusing than instructive » (2).

---

(1) De visioenen van Mozes en van Rabbi Joshua ben Levi werden in het Engelsch vertaald door *Dr. Gaster* in the *Journal of the Royal Asiatic Society* voor 1893; het eerste draagt daar den titel van *Revelation of Moses* om het te onderscheiden van de *Apocalypse of Moses,* een geheel verschillend werk (zie Tischendorf. Apocal. Apocr. Lips. 1866). De geheele reeks wordt behandeld in een afzonderlijk hoofdstuk door *Marcus Dods* in zijn *Forerunners of Dante* Edinburgh T. Clark 1903, blzz. 101-126. Het boek van Henoch wordt ook besproken door *Becker* blzz. 22-25; met het visioen van Mozes is het de voornaamste Hebreeuwsche vertegenwoordiger.

(2) Al deze werken worden in hun onderling verband besproken door Dods in boven vermeld werk, blzz. 126-156. Een grondige behandeling van de Openbaring van Petrus treffen we aan bij Becker, blzz. 29-43.

De Openbaring van Petrus, het voornaamste visioen uit de reeks, is slechts gedeeltelijk tot ons gekomen, doch het stuk, dat een gelukkige vondst in Egypte in de lente van 1892 voor verderen ondergang redde, volstaat om den invloed dezer kleurrijke Openbaring na te gaan op de boven vermelde Apocriefen en op andere verhalen uit de Middeleeuwen. Becker meent dat « the Apocalypse is of vital importance in the study of visions » en Dods' lof klinkt even waardeerend :

« St. Peter's is the earliest of the Christian apocalypses, and its recovery supplies a link that has long been wanting in what may be called the apocalyptic chain which binds the period inmediately before and after the birth of Christ to the Middle Ages. For if a thought be given to the details of the Hebrew visions which have been summarised above, there will Surely be no two opinions as to what were at least some of the sources from which Peter drew (1) On the other hand, it would be hard to estimate the extent of the influence of this apocalypse : it can be traced directly in tucceeding visions of the apocryphal period, and indirectly in many of the legends of the Middle Ages, and even in Dante himself. This being the case, Peter's apocalypse being as it were the Christian ancestor of the family of which a Survey is now to be taken... (2) »

***

De Openbaring van Petrus en Het Visioen van Paulus.

Na zulke vleiende woorden, zou het passen dat we onmiddellijk overgingen tot een uitvoerige uiteenzetting der Openbaring. Zoo we dit niet doen, dan is het niet bij gebrek aan lust of aan sympathie, maar omdat eene bespreking van de voornaamste Oud- en Nieuwtestamentische Apocriefen, het Visioen van Moses en de Boeken van Henoch aan den eenen kant, de Openbaring van Petrus en het Visioen van Paulus aan den anderen kant, ons te ver zou leiden en ook omdat, naar onze meening, hun invloed overschat wordt.

Is die invloed inderdaad zoo machtig geweest, als Becker en Dods het schijnen te veronderstellen, zou men zich dan niet terecht mogen verwachten op een steeds wassende uitbreiding der visioenen van de eerste tijden van het Christendom af? Zou men, na een blik geworpen te hebben op de lijst der Apocriefe werken, niet met reden mogen vermoeden, dat de Middeleeuwen het begonnen werk, dat hun dus niet onbekend was, zouden volmaakt hebben? Dat zij de grenzen der visioenen zouden uitzetten onder den druk hunner verbeelding, die bij visionnairen of hunne woordvoerders zich zelden met het reeds bestaande tevreden stelt, te meer daar de eerste

(1) Bronnen voor de Openbaring worden bij Becker niet opgegeven. Blijkbaar was het bestaan van Dr. Gaster's vertaling hem onbekend.

(2) *Dods, op. cit.*, blz. 127.

tijden van het Christendom werkelijke folteringen kenden, die in een fantastische hel een waardige plaats zouden bekleed hebben ?

Wie zulke rechtvaardige verwachting mocht koesteren, zou deerlijk beschaamd worden, vooreerst door het geringe aantal visioenen en ten tweede door hun armzalige fantazie. Wie die verhalen uit de zes en zelfs zeven eerste eeuwen onzer tijdrekening overleest, en daarna tot een vroeger tijdperk weerkeert, tot de Apocriefen, de Classieken of de Egyptenaren, zal onwillekeurig de bedenking in zich voelen oprijzen, dat het met de verbeeldingskracht der eerste Christelijke visionnairen niet schitterend gesteld was. Te vergeefs zal men bij hen een afgerond geheel trachten te vinden of een min of meer systematische indeeling van hellepijnen of hemelsche vreugden. De opzet is integendeel allerprimitiefst evenals de behandeling, en ware het niet dat men hier en daar een klank verneemt, die treft door gelijkenis met reeds gehoorde geluiden uit andere tijden of andere streken, men zou met een gerust geweten kunnen betoogen dat er voordien nooit belangrijke visioenen geschreven werden. Aan eene ernstige vergelijking met die voorgangers valt niet te denken; wel zullen we links en rechts punten van overeenkomst kunnen aanwijzen, en ook wel eens rechtstreeksch verband durven veronderstellen, doch als algemeenen regel mag men aannemen, dat in de eerste helft der Middeleeuwen dit verband zeer los is, daar de overeenkomsten uit te veel verschillende bronnen kunnen verklaard worden.

Hadden de Middeleeuwers zelf niet hun menschelijke verbeelding, die, hoe onvruchtbaar ook, er altoos op gesteld schijnt te wezen 's menschen leed te verzwaren ten koste zijner vreugde? Lag daar niet voor hen de rijke bron der Classieke Oudheid met Homeros, Plato, Plutarchus, Virgilius, Cicero en nog dichter bij hen, inniger met hen vergroeid, de overlevering van eigen volk, waaruit zelfs Gregorius de Groote, naar zijn bekentenis, putte?

Met zekerheid beweren dat de Openbaring van Petrus de schakel vormt tusschen vóór- en nachristelijke visioenen, is eene waarheid vooropzetten, die moeielijk door gissingen te bewijzen valt, vooral waar het uitingen geldt, die tot den algemeen menschelijken aard behooren en zich niet graag aan banden laten leggen door eene slaafsche navolging.

Over de bekendheid van Petrus' Openbaring in de Middeleeuwen weet men trouwens niets. Het Visioen van Paulus, waaraan ze tot voorbeeld diende, heeft meer sporen nagelaten. « That it was a well-known book », zegt Becker, « even accepted by some as a genuine work of the apostle, is amply testified to by frequent references to it, and arguments concerning it, as late as the eleventh century » (1). Hoe weinig overtuigd Becker echter is van

(1) *Op. cit.* blz. 78.

een onmiddellijken invloed van Paulus' visioen op andere verhalen, blijke uit zijn volgende woorden :

« It is reasonable to suppose that it was, during this time, constantly receiving new features from other works; for visions kept springing up sporadically all through the centuries which preceded their flourishing period. Thus, though we possess but few literary evidences of the fact, the spark which burst into flame in the twelfth and thirteenth centuries had never really been extinct, but had simply been biding the time when the condition of men's minds should enable it to shine with the greatest lustre. And there can, I think, be but little doubt that the *Vision of St. Paul* existed by virtue of oral tradition in much the same form in which we have it in the late manuscripts, many years before it was committed to writing (1) ».

Het visioen van Paulus, waarvan de oudste Grieksche tekst opklimt tot in de 4de eeuw, werd inderdaad uitgebreid, volgens Becker blijkbaar in de 9de eeuw. Deze laatste redactie is het, die in de Middeleeuwen algemeen verspreid was; zij is ons bekend uit Latijnsche handschriften, die niet hooger opklimmen dan de 13de eeuw. Ongetwijfefd is het verhaal zelf ouder, doch we houden het voor een allergewaagdste veronderstelling, dat het vroeger reeds *mondeling* in dien verlengden vorm zou bestaan hebben. Niets wettigt het bestaan zulker mondelinge traditie, allerminst de geschiedenis der andere visioenen; veeleer zijn we de meening toegedaan, dat op een bepaald oogenblik de oorspronkelijke tamelijk ruwe schets weder werd opgenomen door een nog onbekenden schrijver, die ze bijwerkte naar de vereischten van zijn tijd en van het genre, dat met de betrekkelijke onbebeduidendheid van de eerste verhalen niet meer bevredigd kon worden.

Die uitgewerkte versie kan slecht invloed gehad hebben op de eerste Middeleeuwen.

***

Eigenlijke visioenen, dit is, volledige behandelingen van hel, hemel en vagevuur, treffen wij, buiten de Apocriefen, in de eerste Middeleeuwen niet aan vóór het einde der zesde eeuw. Wat we als visioenen te vermelden hebben, vóórdat Gregorius de Groote den stoot gaf tot hunne welige ontwikkeling, is betrekkelijk gering, doch heeft in zooverre zijne waarde, dat het ons toelaat een blik te slaan op de allereerste kindsheid der visioenenletterkunde.

Uit den tijd van *S. Macarius*, die in de tweede helft der 4de eeuw zou geleefd hebben, in ons een kort *Visioen van Drie Monniken* overgebleven,

(1) *Op. cit.*, blzz. 78-79. De spatiëering is van ons.

Visioen van Drie Monniken.

Theophilus, Sergius and *Hyginus*, die zekeren dag op reis gingen om de plaats te vinden waar hemel en aarde zich verbinden. Op die reis komen de Monniken aan eene stinkende plaats en bemerken er een meer vol van serpenten, waaruit klagende stemmen opstijgen : « Locus iste judicii et paenarum est, in quo cruciantur qui Christum negaverunt. » Verder zien ze te midden van een vuur een reus, met ketens aan twee bergen geklonken; en wat verder nog, in een diepte tusschen hooge rotsen, een vrouw, omwonden door een vreeselijken draak, die telkens als de ongelukkige haar mond open doet, zijn kop er in steekt en haar in de tong bijt. Meer mogen de Monniken er niet van weten; ze zetten hun weg voort en ontmoeten den Heiligen Macarius, die hun vertelt dat het paradijs zich wat verder bevindt, bewaakt door een engel met een vlammend zwaard. Die engel is van de voeten tot den navel een man, zijn borst is van een leeuw, zijn hand is van kristal.

Dit zeer rudimentaire verhaal treffen we aan in de *Acta Sanctorum*, Octobris, tom X, p. 563, doch wordt door de Bollandisten niet als bepaald echt beschouwd, evenmin als het bestaan van Macarius zelf; zij drukken het onder den welsprekenden titel : « De fabuloso S. Macario Romano ».

Visioen van den H. Antonius.

Uit het begin der 5[de] eeuw dagteekent een kort visioen van den *H. Antonius*. Van hem vertelt *Palladius* (1) dat hij, toen hij den Heer eens verzocht hem de woonplaats der gerechtigen en der zondaars te toonen, een zwarten reus zag, die met zijn kop de wolken aanraakte en wiens handen tot aan den hemel reikten. Onder zijne voeten spreidde zich een meer uit, zoo groot als de zee. De zielen der gerechtigen vlogen als vogels onder hem weg en werden door de engelen in den hemel gebracht; de zielen der zondaars sloeg de reus met zijne handen en wierp ze in het meer.

Visioen van den H. Carpus.

Het eerste visioen dat ons uit de 6[de] eeuw bekend is, is dat van den *H. Carpus*, van wie sprake is in den tweeden brief van Paulus aan Thimotheus 4/13. *Dionysius Areopagita* (2) verhaalt ons dat hij zekeren dag twee zondige heidenen zag staan op den boord van den afgrond, de hel, waaruit serpenten kropen, die rondom hunne voeten kronkelden. Carpus vond hun lijden gewettigd, doch Christus zelf daalde van zijn troon, redde ze en spoorde den H. Carpus tot meer Christelijke liefdadigheid aan.

In de *Victoria Francorum* van *Gregorius van Tours* staan twee visioenen vermeld, een van *Guntram van Burgondië* en een van *Salvius*, vriend van Gregorius en later bisschop van Albi.

---

(1) *Palladii Helenopolitani episcopi Historia Lausica*. cap. 28. bij *Meursius*, Op. vol. VIII, blz. 427.

(2) *Dionysius Areopagita*. ed. Corderius. tom. I. blzz. 608-609.

Het *Visioen van Guntram* (1) levert niets merkwaardigs op voor de eschatologie, doch de bedoeling ervan is niet zonder belang. Guntram ziet namelijk hoe zijn overleden broeder Chilperik van Neustria, met ketens geboeid, door 3 bisschoppen voor hem gebracht wordt, in stukken gereten en in een ketel vol kokend water geworpen. Het springt in het oog, dat de vorm van het visioen hier alleén gebruikt wordt als een treffende uiting voor Guntram's haat tegen zijn broeder. *Visioen van Guntram.*

Van meer belang is het *Visioen van Salvius* (1), niet zoo zeer om den inhoud dan wel om den vorm. Tewijl de voorgaande verhalen eigenlijk eenvoudige verschijningen zijn, neemt het visioen van Salvius meer den uiterlijken vorm aan van het eschatologisch visioen. Voor de eerste maal duiken hier inderdaad twee elementen op, die later een zeer belangrijke rol vervullen : *de schijndood,* gedurende welken de visionnaris zijne reis naar het hiernamaals onderneemt en *de gids*, die hem op die reis vergezelt (2). *Visioen van Salvius*

Salvius heeft zich uit het wereldlijk gewoel in een klooster teruggetrokken. Zekeren dag wordt hij ziek en sterft. *Tot het leven teruggekeerd, vertelt hij aan zijne kloosterbroeders,* dat hij na zijn dood door *twee engelen* in de hoogte werd gedragen en in een huis gebracht, waarvan de vloer van goud en zilver blonk (3). Het huis was hel verlicht en gevuld met een ontelbare menigte menschen. Hij werd naar eene plaats gebracht, waar eene schitterende wolk hing en uit die wolk klonk eene stem, als de stem van een groot water, Daar begroetten hem de martelaren en belijders. Terwijl de visionnaris zich nog laafde aan de heerlijke geuren, die de plaats vervullen, hoorde hij plotseling eene stem : « Deze keere terug in de wereld, want onze kerken hebben hem noodig » en Salvius moest terugkeeren, niettegenstaande zijn dringend smeeken.

Meer bijzonderheden over het paradijs en ook over de hel brengen ons de eerste Christelijke dichters *Prudentius* (348-408?) (4), *Orientius* (4[de] eeuw) (5), *Cl. M. Victor* (?-426) (6), *S. Avitus* (450-525) (7) en ook *Cassiodorus* (477-562) (8). *De eerste Christelijke dichters.*

Voor hen is het Paradijs, evenals bij de Kelten en de Germanen, meestal een soort van Luilekkerland, waar de zielen niets onaangenaams ontmoeten

(1) *Gregor. Turon. Historia Franc.* ed. Arndt en Krusch. blz. 329 en blzz. 289-292.
(2) Zie bespreking beneden.
(3) Dit huis komt ook voor in *Henoch* (XIV, 11) en bij *Gregorius den Groote.* Zie beneden.
(4) *Hamartigenia, de origine peccatorum. Migne. Patrol.* t. LIX col. 1013 vgl.
(5) *Thesaurus novus anecdotorum. Migne. Op. cit.* t. LXI col. 973 vgl.
(6) *Commentarium in Genesin.* lib. I. *Migne. Op. cit.* t. LXI col. 938 vgl.
(7) *De spiritalis historia gentis,* lib. I. *Migne. Op. cit.* t. LIX passim.
(8) *De Anima* cap. XII. *Migne. Op. cit.* t. LXX cof. 1278 vgl.

en alles vinden wat hunne vreugde maar verhoogen kan. St. Avitus vooral beschrijft dit zalig oord met levendige kleuren. Zijn tafereel geldt eigenlijk het Verloren Paradijs van Adam, doch het stemt zoodanig overeen met wat we over het Beloofde Land vernemen bij Prudentius, Cl. M. Victor en Cassiodorus, en elementen uit het Aardsch Paradijs worden zoo dikwijls in het Hemelsch Paradijs opgenomen, dat we voor ons doel beide zonder eenig bezwaar vereenzelvigen mogen :

« Nog verder dan Indië, zegt Avitus, waar de wereld begint en de aarde den hemel raakt ligt een bosch, voor stervelingen sedert den val van Adam en Eva ontoegankelijk. Daar kent men geene afwisseling van hitte en koude, van Zomer en Winter; een eeuwige Lente heerscht er : wolken en regen verduisteren er de heldere lucht niet en de planten groeien er door een dauw, die haar eigen is. Deze plaats ziet er allerbekoorlijkst uit. Het gras bedekt als tapijten de hellingen der heuvels, de boomen zijn er altijd groen en bloeiend, de vruchten rijpen er elke maand. De Herfst met zijn fruit en de Lente met hare bloemen duren er altijd voort. Daar groeit de kaneelbloom, die volgens sommigen alléén in het land van Saba te vinden is. Men vertelt van hem dat zijne takken door den fenix verzameld worden, die er zich in verbrandt om opnieuw jong en sterk uit de asch op te staan. Uit de takken van enkele boomen loopt ononderbroken een welriekende balsem. Als bij toeval een licht windje opkomt, dan beweegt het bosch zijne kostbare bloemen en vruchten, die tot in de verte hunne zoete geuren verspreiden. Aan eene klare bron ontspringt eene fontein en noch zilver, noch kristalhelder ijs bezitten een dergelijken glans. De oevers dezer fontein zijn bezet met schitterende smaragden en het kostbaarste edelgesteente dat der wereld ijdelheid zoo zeer verlangt en hier als waardelooze kiezelsteenen uitgestrooid ligt, de velden met een diadeem bekronend. Uit die bron nemen vier stroomen hunnen oorsprong, de Euphrates, de Tigris, de Geon of Nijl, de Physos of Ganges » (1).

Orientius voegt er bij, dat in den hemel de zielen schitteren als de zon, er kleederen dragen wit als sneeuw en dat hunne aangezichten stralen van Gods licht; Cassiodorus kent aan de gelukzaligen de edeler gave toe van de hoogste kennis en waarheid, het « posse non peccare » en het rijkere genot van Gods aanschijn. En wat Cassiodorus ons voorhoudt moeten anderen reeds voor hem geschreven hebben, want naar zijn eigen getuigenis heeft hij het uit andere boeken bijeengegaard : « Quaeratis forsitan post hoc saeculum animae nostrae quid agant, qualesque permaneant! *Respondemus ut diversa lectione collegimus.* »

---

(1) Cf. de stroomen in Hades.

TOLLITE O PORTAE CAPITA VESTRA ATTOLLIMINI FORES
SEMPITERNAE VT INGREDIETVR REX ILLE GLORIOSVS

Reizen naar de andere wereld geven ons deze schrijvers niet; wat zij den lezer voorhouden, zijn slechts algemeene beschouwingen over het lot der zielen na 's menschen afsterven. Hunne beschouwingen zijn echter algemeen gangbaar gebleven de gansche Middeleeuwen door.

***

Gregorius de Groote.

De eerste eigenlijke visioenen ontdekken we bij *Gregorius den Groote* (... — 604). In het vierde boek zijner Dialogen handelt hij over de ziel, hare onsterfelijkheid en haar leven hiernamaals. Volgens diaken Petrus, met wien de gesprekken gevoerd worden, twijfelen velen aan het voortbestaan der ziel na den dood. Gregorius wil in zijn boek de waarheid der kerkleer bewijzen en steunt daarbij, naast de aanhaling van plaatsen uit het Evangelie, voornamelijk op visioenen, waaronder een onze bijzondere aandacht verdient (1).

Visioen van een soldaat.

Drie jaren voordat Gregorius de geschiedenis neerschrijft, overleed te Constantinopel een soldaat aan de pest. Tot het leven teruggeroepen, beweerde hij eene brug gezien te hebben boven eene zwarte vervaarlijke rivier; aan den overkant dier brug zag hij prachtige weiden, versierd met bloemen, waarvan de geur alléén de ziel verzadigde en waarin ontelbare groepen van personen, in het wit gekleed, rond wandelden. Daar waren verscheidene schitterende woningen en men was juist bezig met het bouwen van een gouden huis, waarvoor de steenen aangebracht werden door ouden en jongen, meisjes en kinderen. Voor wien dit huis bestemd was, wist hij niet. Op den oever der rivier stonden kleine huizen, waarvan sommige door een stinkenden rook vervuld werden, andere niet.

De goeden gingen met vasten tred over de brug, de zondaars tuimelden in den stroom neder. Op de brug wandelde een pelgrim en streden goede en kwade geesten om eene ziel, die wankelde en naar beneden overhelde. In die houding wordt ze langs boven en langs onder getrokken, doch het einde van dien strijd woonde de soldaat niet bij, daar hij juist op dat oogenblik op aarde moest wederkeeren (2).

Ofschoon heel rudimentair is dit verhaal van groot belang, omdat het aan het visioen een vasten vorm heeft gegeven en in de visioenen een nieuw element brengt, de brug over de rivier, die in de latere teksten zelden meer

---

(1) *Dialogi* cap. 36. *Migne. Op. cit.* col. 381 vgl. en passim.

(2) Van dit verhaal zegt *Koopmans, Tweemaandelijksch tijdschrift* VII. p. 438 dat het bewerkt is naar het boek *Henoch*, de *Apocalypsis* en de *Aeneide*. Deze bewering zou moeilijk door bewijzen kunnen gestaafd worden; de eenige overeenkomst vinden we in *Henoch* (XIV, 11), die in zijn visioen een ruime woning ziet, opgetrokken met kristallen steenen.

zal ontbreken en in de tweede helft der Middeleeuwen zelfs met voorliefde behandeld wordt. Hoogst waarschijnlijk komt die brug uit het Oosten (1), waar het in de visioenen eene belangrijke plaats inneemt, al doet ze ons ook dadelijk denken aan de bevende brug *Bifrost* (d. i. de regenboog) die *Asgaard* (den hemel) met *Midgaard* (de aarde) verbindt en waarbij *Heimdal*, de bewaker der Goden, wacht houdt. In verband met die twee punten, den uitwendigen vorm en de brug, is Gregorius' verklaring van het hellevuur, die haar stempel gedrukt heeft op de algemeene Christelijke opvatting tot heden toe, van het grootste gewicht.

Voor Gregorius is er maar één vuur, dat de zondaars *eeuwig* pijnigt doch niet allen op ééne zelfde wijze « Unus quidem est gehennae ignis, sed non una modo omnes cruciat peccatores » (2). Deze volzin bevat in zich den kiem van den weelderigen groei der tallooze folteringen in latere visioenen, want het liet den schrijver volkomen vrij in het uitdenken van steeds nieuwe vreeselijker akeligheden. Naast dat vuur bestaat er ook een « *ignis purgatorius* » (3), waaruit de licht bezwaarde zielen kunnen verlost worden vóór het laatste oordeel (4). Uit dit vuur kunnen de zielen door de gebeden der geloovigen gered worden, wat Gregorius bevestigt door een visioen en door de verklaring van enkele plaatsen uit den Bijbel, voornamelijk van Math. 13/31 en 1. Cor. 3/12. De visioenen zelf ziet Gregorius aan als teekenen der barmhartigheid Gods, opdat sommigen, die hoorende niet geloofden, ziende zouden vreezen:

« Hoc (nl. dat zielen weggaan en terugkeeren) cum fit, Petre, si bene perpenditur, non error, sed admonitio est. Superna enim pietas ex magna misericordiae suae largitate disponit ut nonnulli etiam post exitum repente ad corpus redeant, et tormenta inferni, quae audita non crediderant, saltem visa pertimescant. »

Deze opvatting geldt voor gansch de Middeleeuwen, wat ons niet hoeft te verwonderen, als we den machtigen invloed nagaan van het werk van

---

(1) *Labitte* (Zie *Revue des Deux Mondes* Sept. 1842 : « *La Divine Comédie avant Dante* ») beschouwt ze als Perzisch; we vinden ze inderdaad vermeld en besproken in de *Khordah-Avesta* en in het visioen van *Artâ-Virâf*, dat als een type voor het geheele genre gelden mag en onder alle visioenen de eigenaardigste en belangrijkste cultuurbijdrage vormt; een Fransche vertaling door *M. A. Barthelemy* verscheen te Parijs in 1887 bij E. Ledoux. Bij de Mahommedanen heet de brug *Al Sirat* en haar bestaan wordt door geen enkel rechtgeloovige betwijfeld. Zie verder beneden bij Patricius.

(2) Cap. XLIII.

(3) Cap. XXXIX.

(4) « Sed tamen de quibusdam levibus culpis esse ante judicium purgatorius ignis credendum est ». Met deze woorden formuleerde Gregorius duidelijk de leer van het vagevuur, die na hem zulke groote uitbreiding nam; gewoonlijk wordt hij dan ook als de grondlegger van die leer beschouwd. Het begrip eener tijdelijke straf treffen we ook aan in het Boeddhisme, waar de zielen volgens den graad van hun misdrijf gemarteld worden gedurende 500, 1000, 2000, 4000, 8000, 16000 hellejaren.

Gregorius op zijnen tijd, de vereering, die de Christenen hem toekenden en de populariteit die zijne Dialogen in alle eeuwen hebben genoten (1). De algemeene opzet der visioenen is na hem dezelfde gebleven, met dit verschil dat men ruimschoots gebruik gemaakt heeft van het onderscheid dat hij maakte tusschen het eeuwige vuur en zijne verschillende wijzen van toepassing, zoo veel zelfs, dat de hellestraffen in menig geval den luister des hemels in de schaduw stellen. Ook de bijzonderheden gingen in latere verhalen over; zoo vinden we bij Tondalus de brug weer en hare beteekenis, de geesten die om de ziel strijden, de pelgrim op de brug, de weiden, de bewoners van 't paradijs in 't wit gekleed en in groepen verdeeld, de huizen; en typisch is voorzeker het feit dat Broeder Wetin (2) zich de 9 of 10 eerste folio's uit het 4[de] boek der Dialogen laat voorlezen, alvorens zijn visioen aan de hem omringende monniken mede te deelen.

Na Gregorius worden de visioenen minder zeldzaam en in de 8[ste] eeuw wordt de oogst reeds tamelijk aanzienlijk. De eerste die de stof weer behandelt is *Beda Venerabilis* in zijn *Historia Ecclesiastica*. Hij deelt ons niet minder dan 3 gevallen mede, waarin het stervelingen gegeven werd, aan de zondige wereld hare kastijdingen of belooningen te openbaren. Die drie stervelingen zijn : een slechte monnik, de vrome Ier *Furseus* en de Northumbriër *Drithelm*. Van den monnik wordt alléén verhaald, dat hij de hel gezien heeft met Satan en Caïphas, en de plaats die men hem in hunne nabijheid voorbeschikt. *Furseus* (3) heeft al niet veel meer aanschouwd, doch hem is dit nieuwe overgekomen, dat drie engelen zijne ziel afgehaald hebben bij het verlaten van het lichaam om ze te verdedigen tegen de aanvallen der nijdige duivels, die hunne beschuldigingen inbrengen tegen de ziel doch hunne prooi moeten laten varen. Dit zeer eigenaardige tooneel zullen we weer vinden bij Tondalus. Meer uitgebreid is het visioen van Drithelm, dat zoo nauw verwant is met Tondalus, dat het ongetwijfeld mag beschouwd worden als zijn rechtstreeksche bron.

Beda.

Visioen van Furseus.

Evenals Furseus en de soldaat van Constantinopel sterft *Drithelm* (5) plotseling « infirmitate corporis tactus » (6), om den volgenden morgen tot

(1) Over Gregorius schrijft *Marcus Dods, Op. cit.*, blz. 173 : « There are some curious little glimpses of the unseen in the *Dialogues* of Gregory the Great, who died in the year 604. While none of them are at all elaborate, their authorship must indubitably have tended to popularise this form of writing. »

(2) Monnik van een klooster in eene streek van het grondgebied der Alemanen, genaamd Auva. Zijn visioen werd geboekt door *Hatto*. Zie beneden.

(3) *Hist. Eccl.* III, c. 19. *Migne. Op. cit.* t. XCV. col. 145 vgl.

(4) *Hist. Eccl.* V, 12.

(5) Bij Gregorius heet het telkens : « molestia corporis interveniente defunctus est. »

grooten schrik der omstaanders weer te ontwaken uit zijn schijndood. Onmiddellijk daarop verdeelde hij zijne goederen in drie deelen : één voor zijne vrouw, één voor zijne kinderen, één voor zich zelf, dat hij aanstonds aan de armen gaf, en trok zich daarna terug in een klooster. Daar vertelde hij aan een broeder, van wien Beda het op zijne beurt hoorde, wat hem gedurende den nacht geschied was :

Visioen van Drithelm.

Een persoon, stralend van licht en in een wit kleed gehuld, geleidde hem. Eerst komen zij in eene breede, diepe vallei, waarin rechts : vreeselijke vlammen, en links : wind, hagel en storm. Als de zielen de hitte niet meer verdragen kunnen, gaan zij in de koude en omgekeerd. Dit is echter de hel nog niet : « non enim hoc infernus est ille quem putas. » Zij vervolgen hunnen weg en komen in eene duisternis die zoo dicht en zwart wordt, dat de ziel niets meer onderscheidt dan den vorm en de klaarheid van het kleed van den gids. Opeens ziet hij bollen van vlammen, die als uit een diepen put opstijgen en terug neervallen en waarin tal van zielen op- en neerdalen. Een vreeselijke stank stijgt uit de diepte op en vervult de donkere plaats. Hier verlaat hem zijn gids en opeens hoort hij achter zich vreeselijke lamentaties en gelach, voortkomend van eene menigte kwade geesten, die vijf zielen pijnigen, ze in de duisternis trekken en met hen in den put nederdalen. Onder die zielen herkent hij een monnik, een leek en eene vrouw. Dan stijgen uit den put eenige duivels met vlammende oogen, een stinkend vuur uit den mond en de neusgaten blazend. Zij omringen Drithelm en bedreigen hem met gloeiende tangen; doch juist op dit hachelijk oogenblik verschijnt op den weg, waarlangs hij gekomen was, een licht als eene ster, de hulp in den nood, zijn gids die de duivels op de vlucht jaagt.

Dadelijk verheft de gids hem in de lucht en brengt hem naar het Zuid-Oosten (1), waar hij de plaats der gelukzaligen bezoekt. Eerst ziet hij voor zich een muur zoo hoog en zoo lang, dat er geen einde aan schijnt, en zonder venster of deur. Voor hij het weet, staat hij op den top van den muur. Voor hem strekt zich een veld uit, lachend en aangenaam, zoo vol van welriekende bloemen, dat Drithelm onmiddellijk den stank der hel vergeet. Dit veld wordt bestraald door een licht schooner dan dat der zon. Daar bevinden zich groepen van personen in 't wit gekleed en vele zitplaatsen voor de koren der gelukzaligen. Dit is echter nog de hemel niet : « Non hoc est regnum coelorum quod autumas. » Daarna ziet hij een tweede veld, waarvan de klaarheid en de geuren oneindig meer zijn dan in het eerste ; hij hoopt er in te gaan, maar de gids brengt hem terug op den weg, waar-

---

(1) Zie blz. 4 (4).

langs zij gekomen zijn en verklaart hem de pijnen. De vallei is de plaats waar diegenen gereinigd worden, die in onvoldoenden staat van heiligheid gestorven zijn; op den laatsten dag des oordeels zullen zij allen in het rijk der hemelen treden, en zelfs vóór dien tijd door de gebeden der levenden, de aalmoezen, het vasten en talrijke missen (1). De put is de opening der hel, het « os gehennae », waaruit nooit iemand meer te voorschijn komt. — In het eerste veld worden de zielen opgenomen van hen die niet volmaakt genoeg zijn om dadelijk in het rijk der hemelen te gaan; zij zullen er intreden op den dag van het laatste oordeel. Diegenen, die volmaakt zijn in woorden, daden en gedachten, worden dadelijk in het zalige oord toegelaten, dat aan het tweede veld grenst.

Na die uitleggingen, gevolgd van enkele vermaningen, voelt de ziel zich plotseling weer bezwaard door den last van haar aardsche lichaam.

De invloed van de leer van Gregorius op het visioen van Drithelm blijkt dadelijk uit de verklaringen van den engel nopens het bestaan en den aard van het vagevuur. De uiterlijke vorm van het visioen is dezelfde als bij Gregorius, alléén heeft Beda het noodig geacht aan den eigenlijken hemel eene plaats te laten voorafgaan voor de niet volledig gereinigden, evenals aan de hel het vagevuur voorafgaat voor de niet al te boozen. Zoowel in de beloonigen als in de pijnigingen is er dus bij Beda eene stijging waar te nemen volgens den graad der boosheid of der volmaking. Het eerste hemelveld is dus feitelijk een eerste stap uit het purgatorium. Dezelfde verdeeling, nog meer in de bijzonderheden uitgewerkt, vinden we terug bij Tondalus (2).

De brug die hel en hemel verbindt valt hier, zonderling genoeg, weg; aan sommige Keltische Immrama herinnert de ligging van den hemel in het Zuid-Oosten.

Visioen van een Heremiet.

In verband met het visioen van Guntram van Burgondië vermelden we uit Furseus' tijd het *Visioen van een heremiet* uit een eiland bij Sicilië. Die heremiet ziet op zekeren dag hoe schrikkelijk duivelen den koning Dagobert ketenen, in eene boot leggen, met zweepslagen mishandelen en hem over de wijde zee naar vulcanische streken voeren. In zijn nood roept Dagobert den Heiligen Dionysius aan, den Martelaar Mauritius en den Belijder Martinus, wier kloosters hij tijdens zijn leven bijzonder begiftigd heeft. De aangeroepenen komen hem dan ook, bekleed met witte kleederen, ter hulp en bevrijden hem.

---

(1) Multos autem preces viventium et eleemosynae et jejunia et maxime celebratio missarum, ut etiam ante diem judicii liberentur, adjuvant.

(2) Zie beneden bij de bespreking van *Tondalus' Visioen*.

Visioen van Barontus.

Uit het einde der zevende eeuw verdient nog bijzonder vermeld te worden het *Visioen van Barontus* (1), door hem zelf opgeteekend.

Barontus, een nieuw bekeerde, heeft dit visioen in het klooster Langoretus in de provincie Tours. Zekeren morgen, na de vroegmis, valt hij in bezwijming en ontwaakt slechts den volgenden dag. Hij vertelt dan aan de broeders dat na een strijd met 2 duivelen Raphaël hem naar het paradijs brengt, dat in verscheidene poorten verdeeld is. Binnen de eerste poort vindt Barontus vele zijner overleden kloosterbroederen, die hier den dag des oordeels afwachten, waarop ze allen de Zaligheid zullen ingaan. Binnen de tweede poort zijn de overleden kinderen en jonkvrouwen. Door deze poort loopt een smal pad van glas naar de derde poort, waar de priesters en de martelaren verwijlen. Hier zijn (naar Gregorius, die hierbij aangehaald wordt) huizen met gouden tegels en edelsteenen opgericht. De vierde poort is met zulken glans gevuld, dat de visionnaris er door verblind wordt.

Raphaël laat dan Petrus ontbieden; deze slaat met zijn sleutels naar de duivelen, die Barontus steeds volgen. Aan twee in 't wit gekleede knapen geeft hij nadien last Barontus naar de kwalen der verdoemden te brengen, maar Barontus kan ze wegens den walm en den nevel niet ontwaren. Hij ziet alleén een menigte menschen saamgebonden en door booze geesten weggesleept naar folteringen. Ze moeten allen op looden zetels in een kring zitten, de gierigen bij de gierigen, enz. Zij, die gedurende hun leven iets goeds gedaan hebben, krijgen op het zesde uur uit het paradijs manna, dat hun nieuwe krachten verschaft. Barontus keert dan terug, schrijft zijn visioen neer, misschien wel op wat onbeholpen wijze, maar dan toch getrouw aan de waarheid.

Dit levendig verteld visioen staat geheel op zich zelf en is niet met andere te vergelijken. De indeeling van den hemel in poorten is geheel nieuw, evenals de looden zetels in de hel. Het manna in de hel is bepaald eenig en getuigt van een diep erbarmen. Sint Pieter met zijn sleutels op de duivels slaande, heeft alléén Barontus gezien, en bij dien eenigszins komischen trek kunnen wij nog de bijzonderheid voegen, dat op zijn reis naar het Paradijs Barontus een monnik van het klooster Millebecus kruiden voor de keuken ziet plukken. Persoonlijk is dit visioen met zijn niet onaardige naïeve, haast ironische tint in hooge mate; het heeft echter geen nabootsers gevonden.

S. Bonifacius Visioen van een Monnik van Wenlok.

Uit denzelfden tijd van Drithelm dateert het *Visioen van een Monnik van Wenlok*, opgeteekend door *S. Bonifacius* (2), die het van hem hoorde, waarin

(1) *Acta Sanctorum. Boll.* 25 Mart. III, blz. 569-574.

(2) *Patrol. Migne.* dl. 89. col. 713 sq. Bonifacius schreef het neer op verzoek eener abdis Eadburga, evenals later broeder Marcus doet met Tondalus' Visioen.

we alweer een paar nieuwe elementen ontdekken. De strijd van de duivelen om de ziel, zoodra ze het lichaam heeft verlaten, wordt hier een dispuut tusschen de ondeugden en de deugden, welke laatste ten slotte de bovenhand behouden. In navolging van de Openbaring van Johannes heet het paradijs, omringd door hooge en schitterende muren, het « hemelsch Jerusalem ». Aan het slot komt de eigenaardige physiologische opmerking, dat de monnik gedurende zeven weken met de gezwollen « oogen van zijn lichaam » niets zien kon; dikwijls vloeide er bloed uit. Zijn geheugen was verzwakt en vele dingen had hij reeds vergeten. Voor de echtheid van het verhaal staat Bonifacius borg, want hij vernam het in tegenwoordigheid van drie andere eerwaarde broeders, « qui mihi in hoc scripto stipulatores fideles testes esse dignoscuntur. » Voor 't overige verschilt het van zijne voorgangers hierdoor, dat het twee vagevuren vermeldt : de bronnen (putei) en den stroom van vuur (igneum flumen) en twee plaatsen voor de Zaligen : een lieflijke streek (amoenitatis locus) en het hemelsche Jerusalem. Van de hel ziet men niets : ze ligt onder de bronnen.

Bonifacius vertelt in Ep. 112 nog een ander, onvolledig *Visioen van eene Vrouw*. Als in Wenlok vernemen we, dat sommige zondaars tot aan de schouders, anderen tot aan den hals en ook tot boven het hoofd in den stroom zinken. Daarin worden ook graven, abten en abdissen gemarteld en voor nog levende grooten der wereld is er een plaats aangewezen. Alle zielen kunnen er uit verlost worden, of op den dag des oordeels of vóórdien, door het lezen van missen. De hemel, bedekt met welriekende bloemen, is verdeeld in drieën : de menschen, levende (?) en overledene, zijn er in 't wit gekleed. Typisch is wat de vrouw ons vertelt over de duivelen, die ook in drie afdeelingen verdeeld zijn; de eerste kwelt de zielen in de lucht, de tweede op aarde en de derde op zee. De eerste verleidt ook de zielen, zoolang ze op aarde wonen, de tweede vervolgt ze, als ze het lichaam verlaten hebben en sleept ze in de hel. *Visioen van eene Vrouw*

Wegens het ontbrekende valt het moeilijk de juiste waarde van dit visioen te bepalen, dat zich kenmerkt door heel origineele trekken en zich in dat opzicht nauw aansluit bij Barontus.

***

De regeering van Karel den Groote en de jaren, die zijn dood volgen, zijn voor ons onderwerp buitengewoon vruchtbaar. Achtereenvolgens krijgen we de visioenen van *Rotcharius — Merchdeof — Eene arme Vrouw — Een Man* *De Karolingische Visioenen*

en Een Meisje — *Eucherius* (1) — *Anskarius*, vermeld in zijne levensgeschiedenis door zijn leerling en opvolger *Rimbertus*, aartsbisschop van Hamburg (2); — van *Wetin* of *Guetin*, monnik in een klooster te Auva op het grondgebied der Alemannen, vermeld door *Hatto*, aartsbisschop van Mainz (3); — van *Bernold*, vermeld door *Hincmar* (4), bisschop van Reims; — van *Audradus*, opgenomen in zijn *Liber revelationum* (5); — van *Karel den Dikke* (6).

Broeder *Rotcharius* valt door ziekte schijndood en wordt door een engel weggevoerd in eene schoone streek. Daar staan drie huizen (verg. Salvius, Gregorius). Het eerste huis, in troonvorm gebouwd, is de woonplaats van heiligen en onder hen bevindt zich Karel de Groote; in het tweede huis is de heerlijkheid des Heeren; het derde is zeer afzichtelijk, want een schrikkelijke duivel legt er vuur aan onder de zolen van klerken en leeken en giet hun kokend water over het hoofd.

Visioenen van Rotcharius, Merchdeof, Een Man en Een Meisje, Een Priester.

De visioenen van Merchdeof, Een Man en Een Meisje, waarbij we nog dat van Een Priester in Engeland (7) kunnen voegen, bevatten niets merkwaardigs. Merchdeof verzoent zich met zijn afgestorven vrouw, wie hij ontrouw was en zal door boete zijn zonden goed maken. De Man en het Meisje herhalen eenige algemeene bijzonderheden en de Priester neemt alleen een kijkje in het goddelijke boekhouden : in eene kerk ziet hij knapen, lezende in boeken, waarvan de regels afwisselend met zwarte en bloedroode letters geschreven zijn. Deze laatste zijn de misdaden der menschen, waarvoor de knapen, d. i. de zielen der Heiligen, genade afsmeken.

---

(1) Rotcharius in *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit* XXII, 1875. blzz. 72-74; *Mabillon, Acta Saec.* IV. a, 667. — Merchdeof in *Mon. Germ. Hist. Poetae latini. E. Duemmler* blzz. 591-593; Een Man en Een Meisje in *ib.* blz. 580. — Eucherius in *Baluzii Capitularia regum Francorum* II. blz. 109. — Eene arme Vrouw in *Wattenbach : Deutschlands Geschichtsquellen im Mit.* 1885, blz. 260.

(2) *Monum. Germ. Hist.* Ed. Pertz. II. blz. 683 vgl.

(3) *Patrol. Migne.* dl. 89, col. 713 vgl.

(4) *Patrol. Migne.* dl. 125, col. 1115 vgl.

(5) Van dit boek zijn slechts cap. 8, 9, 15, 18, 24 overgebleven. Zie *Duchesne : Historiae Francorum scriptores.* 1636. dl. II, blz. 390 vgl.

(6) Bij *Lenglet-Dufresnoy : Recueil de dissertations anciennes et nouvelles sur les apparitions, les visions* etc. *Traité historique et dogmatique sur les visions.* Paris 1751, vermeld in de inleiding van *De le Pierre*'s : *Vision de Tondalus.*

(7) *Mon. Germ. Hist.* I. blz. 433 en in *Annales Bertiniani zum Jahre 839.* Ausg. von *Waitz.*
Volledigheidshalve vermelden wij hier nog de *Visioenen van een Vromen Jongeling*, geboekt door *Alcuin* (zie *Peters, Zur Geschichte der lateinischen Visionslegenden. Romanische Forschungen*, VII. blzz. 361-364). Over de hel handelen ze niet en over de plaats der gelukzaligen vernemen wij alléén, dat het een heerlijke streek is, waar vele bekenden van den jongeling verblijven, welke hem gaarne voor altijd bij zich hadden willen houden, doch hun verlangen bedrogen zien.

Naar vorm èn naar inhoud berusten al de visioenen uit wat men de Karolingische periode zou kunnen noemen op de voorgaande; eene korte vergelijking en de verklaring van bisschop Hincmar, dat Bernold waarheid spreekt, vermits dergelijke visioenen voorkomen bij Gregorius, Beda en Bonifacius, en onlangs nog Wetin een visioen had, ontnemen ons dienaangaande allen twijfel. Zij zijn echter niet zuiver godsdienstig meer, uitsluitend geschreven met het doel om de zondaars af te schrikken van het kwaad; dat doel is er nog wel gedeeltelijk, maar er wordt dikwijls misbruik van gemaakt tegen bepaalde personen en in een geval zelfs ten bate van den schrijver zelf. Zoo ontwikkelen zich de *politieke visioenen*, waarvan het Visioen der arme Vrouw, het Visioen van Eucherius en later die van Audradus typische voorbeelden zijn (1). Ook de andere visioenen dragen in meer of mindere mate dien politieken stempel.

Eene arme Vrouw, in 819 in het district Laon in extaze gevallen, ziet *Een arme Vrouw* o. a. Karel den Groote in het strafoord der verdoemden. Op hare vraag of deze de zaligheid zal ingaan, antwoordt haar geleider, dat hij zal gered worden, wanneer zijn zoon 7 « Liebesmähler » voor hem zal gegeven hebben. — Zij ziet er ook een zekeren Picho (Bego), een vriend van Karel, op den rug liggen, terwijl afzichtelijke duivels hem vloeibaar goud in den mond gieten en hem toeroepen : daar gij op aarde uwen dorst niet lesschen kondt, drink dan nu tot ge verzadigt zijt. — Ze ziet er ook de koningin Irmingard, wie de dood van Bernard, zoon van Pepijn, toegeschreven wordt, belast met 2 rotsblokken, waarvan de eene op haar hoofd, de andere op hare borst en de derde op den rug der ongelukkige ligt. — Verder gaande ziet de vrouw een hoogen muur, die tot den hemel reikt en nog een anderen, die met gouden letters beschreven is. Deze muur omsluit het aardsche paradijs, dat slechts hij mag betreden, die op den muur aangeduid is. Op dien muur staat de naam van Koning Bernard met duidelijke letters geschreven, die van Koning Lodewijk is geheel onduidelijk en uitgewischt. De geleider zegt haar, dat voor den dood van Bernard geen naam er zoo glanzend stond als die van Lodewijk. De vrouw wordt dan opgelegd tot Keizer Lodewijk te gaan en hem haar visioen te vertellen. Zoo ze dit niet doet, zal ze met blindheid geslagen worden, en slechts genezen, als ze voor den Keizer treedt.

Zoo laat *Wetin* den abt Waldo van Reichenau straffen in het vagevuur *Wetin.* « ad purgationem suam, non ad damnationem perpetuam »; een bisschop ondergaat dezelfde straf, omdat hij aan de visioenen geen geloof hechtte en den

---

(1) Voorloopers van de politieke visioenen zijn het Visioen van Guntram en het Visioen van een Heremiet zie blz. 15 en blz. 21.

plicht niet volbracht, dien een geestelijke hem door middel van een visioen oplegde, nl. voor dien abt Waldo te bidden. Geestelijken van allen rang worden getorment, omdat ze omgang gehad hebben met vrouwen; monniken worden gezuiverd van hunne liefde voor den rijkdom. Karel den Groote laat Wetin eveneens om zijne onzedelijkheid pijnigen, al heeft hij veel goeds aan de kerk gedaan; sommige zijner graven (comites) moeten het ook ontgelden, omdat zij zich hebben laten bekoren door prachtige geschenken, zilveren kleederen of rijk uitgedoste paarden. *Rotcharius* ziet Karel den Groote in den hemel, dank zij de gebeden der geloovigen.

Bernold. *Bernold* ziet in het vagevuur 41 bisschoppen, onder wie bisschop Ebo hem in aller naam verzoekt naar de personen te gaan, die hun dank verschuldigd zijn, opdat ze offeranden zouden doen en hen aldus uit hun nood redden. — Hij ontmoet er Karel den Groote, die hem ook om hulp smeekt; voor hem moet Bernold aan bisschop Hincmar (den schrijver van het visioen) vragen hem te helpen, want hij lijdt omdat hij zijn raad en dien zijner getrouwen niet gevolgd heeft. Bernold treedt onderweg in eene kerk binnen, waar toevallig Hincmar mis moet lezen; hij brengt hem het verlangen van Karel over en deze wordt dadelijk gered. — Voor een anderen man *Jesse* wendt hij zich tot diens vrienden, die hij eveneens tegenkomt, en Jesse ook wordt verlost; op dezelfde wijze redt hij Graaf Lotharius.

Eucherius. *Eucherius*, bisschop van Orleans, laat in de hel Karel Martel straffen, omdat hij zich kerkgoederen toegeëigend en ze verdeeld heeft. De visionnaris vertelt het aan Bonifacius en aan den abt Fulrad van S. Denys en geeft als bewijs op, dat ze het graf van Karel ledig zullen vinden : bij de opening vliegt er een draak uit en vinden ze het graf inderdaad ledig.

Audradus. *Audradus* gaat nog verder. Door zijn mond vraagt de Heer rekenschap aan Lodewijk den Vrome over de oneenigheid, die hij tusschen zijne zonen gesticht heeft en die zooveel kwaad doet aan de getrouwen des Heeren. Hij keurt de verheffing van Karel den Kale op den troon, ten nadeele van Lotharius, goed en raadt den eerste aan en ook Lodewijk den Duitscher en Lodewijk, zoon van Lotharius en Koning van Italië, de kerken in hunnen ouden staat te herstellen, aan het hoofd der kerken geschikte personen te plaatsen en het plunderen der kloosters aan iedereen te verbieden. De drie koningen zelf moeten een eeuwigen vrede sluiten en aan elk hunner wordt een gids toegevoegd, aan Karel den Kale St. Martinus, aan Lodewijk den Duitscher St. Paulus, aan Lodewijk, Koning van Italië, St. Petrus. Als boete voor de ongelukken, die door zijne schuld de Kerk getroffen hebben, voorspelt de Heer aan Karel eene nederlaag voor het volgende jaar. Die nederlaag greep plaats den 22n en 23n Augustus 851, waaruit we mogen besluiten dat Audradus zijn visioen had in 850.

In 853 had hij een ander visioen, waardoor hij de benoeming tot bisschop wilde beletten van een geestelijke, die tot de partij van Lotharius behoorde. De Heer aanhoorde Audradus' bede en vervloekte den dag, waarop Burchardus bisschop zou worden. De aartsbisschop meldde dit dadelijk aan Karel, die het eerste visioen als leugenachtig beschouwd had en zich aan het tweede ook niet stoorde. Als straf voor zijn ongeloof richtten storm, onweder, donder en bliksem vele verwoestingen aan in het land en vielen hetzelfde jaar nog de Noormannen in het rijk.

Karel de Dikke (1) beschrijft ons de straffen der bisschoppen en edelen, die zijn vader en zijne broeders slecht gediend hebben. *Karel de Dikke.*

Na de extaze verlaat de ziel van Karel haar lichaam en wordt opgewacht door een gids, die een gouden draad, stralend als een komeet, in de hand heeft. Dien draad moet Karel aan zijn duim vasthechten; want door hem zal hij ongedeerd weerkeeren. Dan wordt hij geleid naar diepe valleien, waar de bisschoppen van zijn vader en zijn ooms branden in putten kokend pek, lood, was, zwavel en vet : zij hebben twist gezaaid en waren opstokers van kwaad. Zij wachten er op Karels bisschoppen. Zwarte duivelen trachten den gouden draad uit Karels hand te rukken, doch de glans er van doet ze terugdeinzen; en wanneer ze Karel zelf willen vastgrijpen, slaat de gids een eind van den draad over zijne schouders en trekt zoo den bedreigden Karel voort.

Dan zien ze vuurspuwende bergen, moerassen, vlammende stroomen, allerlei soorten van kokende metalen, waarin vazallen van Karel zelf en zijne familie gedompeld worden de eenen tot aan het haar, anderen tot aan de kin of tot in 't midden van hun lichaam : allen hadden gemoord en geroofd om hun aardsche begeerten te voldoen. Hunne straf moest een vingerwijzing zijn voor Karel zelf.

Daarna ziet hij fornuizen kokend pek en solfer, vol draken en schorpioenen en serpenten. Daar worden andere edelen gepijnigd, die zich zelf beschuldigen van boosaardigheid, hoovaardij en gretigheid. Hun weg leidt hem nadien naar een vallei, aan de eene zijde donker, brandend en bewoond door vreeselijke reuzen, aan de andere onbeschrijfelijk mooi en prachtig. Aan de donkere zijde ziet Karel koningen uit zijn eigen ras, die er gestraft worden, en onder meer zijn eigen vader Lodewijk, die zijn tijd verdeelt tusschen een kokend- heet en een warm bad. Hij verzoekt zijn zoon om gebeden van hemzelf en van al de geestelijkheid en voorspelt hem dezelfde straf, zoo hij zijn leven niet betert.

---

(1) De inhoud naar *Dods*, *Op. cit.* blzz. 208-211. Het verhaal van DelePierre, Zie blz. 24 (6), is onvolledig. Het visioen komt voor in *William van Malmesbury : Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* I, blz. 112. William zelf putte uit *Hariulf*, *Chronicon Centulense* lib. III.

Om Karels schrik te verjagen brengt de gids hem dan naar de andere zijde van de vallei, waar hij zijn oom Lotharius ziet, in gezelschap van andere koningen gezeten op een ontzaglijk grooten topaas en gekroond met een kostbaren diadeem; naast hem zit zijn zoon Lodewijk. Lotharius onderhoudt Karel over de straf van zijn vader, zijn nakenden dood en in 't bijzonder over de troonsopvolging, die in de handen van zijn kleinzoon Lodewijk moet overgaan.

Als Karel tot het leven terugkeert laat hij niet na, dit besluit, als den wil van God kenbaar te maken, wat ons duidelijk het doel van het visioen aantoont (1).

Een loffelijke uitzondering op de politieke afwijking der Karolingische periode vormen de *Visioenen van Anskarius*, en daarom verdienen ze hier een uitvoeriger bespreking (2). Van in zijne prilste jeugd openbaarde zich bij hem zijn mystische natuur en veronderstelde hij dat hij in betrekking stond met de hemelsche machten.

Anskarius.

Op vijfjarigen leeftijd had hij een eerste visioen, waarin hem de H. Maagd verscheen en sedert dien gaf Anskarius zich heelemaal over aan gebeden, meditaties en andere godsdienstige oefeningen en leidde een ideaal monnikenleven, althans gedurende een zekeren tijd, want uit zwakheid moest hij het eenigszins laten varen. Diep getroffen door den dood van Karel den Groote, hervatte hij zijn vroeger leven van bidden, vasten en ontbering; de wereld was dood voor hem en hij voor haar. In 814 's nachts vóór Pinksteren had hij weer een visioen. Zijne ziel verliet zijn lichaam en nam een anderen mooieren vorm aan, onsterfelijk en zonder zorgen (3). Hij bevond zich in eene onmetelijke klaarheid die de wereld omgaf. De twee Apostelen Petrus en Johannes, de eene oud, de andere in den bloei des levens, die hij beiden aangeroepen had, kwamen hem te gemoet en begeleidden hem naar eene plaats, die hij wist het Vagevuur te zijn, zonder dat men het hem verklaarde, en verlieten hem daar.

---

(1) Aan *Karel den Groote* zelf en ook aan *Karel den Kale* wordt een visioen toegeschreven, doch het is ons onmogelijk geweest met de oorspronkelijke teksten nader kennis te maken. Het eerste wordt vermeld bij *Fritsche, Op. cit.* XVIII, het tweede bij *Collin de Plancy, Dictionnaire infernal.* Ed. 1844. s. v. *Charles le Chauve.* Fritsche hecht geen belang aan dat van Karel den Groote; het beoogt alléen een politiek doel en bevat geen eschatologische voorstellingen. Als bronnen geeft hij op *Jaffé, Bibliotheca rerum Germ.* IV, 701. en *Abel, Kaiser Karl's Leben*, Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit IX. Jahr. I. blz. 63. — Volgens Collin de Plancy bevindt het tweede zich in *Ms. Bibl. reg* n° 2247, blz. 188.

(2) Anskarius werd in 801 in Picardië geboren en stierf als aartsbisschop van Hamburg in 865.

(3) Die tweede mooiere vorm komt alléen hier voor.

Daar leed hij dichte duisternis, wreede benauwdheden en verstikkingen; zijn geheugen verdween gansch; alleen onthield hij dat hij niet verstond hoe dergelijke pijniging kon bestaan (1). Drie dagen bleef hij daar, en dit scheen hem langer te duren dan 1000 jaar. Daarna kwamen de twee apostelen terug en voerden hem op naar een grootere klaarheid; hoe dit gebeurde wist hij niet, want een weg hadden zij niet gevolgd.

Hier laat Rimbertus het woord aan Anskarius zelf. Hij zag verschillende groepen van heiligen, die zich bevonden de eene wat dichter, de andere wat verder verwijderd van het Oosten, maar allen naar dien kant uitziende. Zij loofden hem, die in het Oosten verscheen (2), dezen met gebogen hoofden, genen met ten hemel gerichte aangezichten en uitgestrekte armen. Hij zag 24 ouderlingen die gezeten waren als geschreven staat in de *Openbaring* (3). De lofzangen dier talrijke koren vloeiden in hem, herstelden hem, maar na zijn terugkeer was hij ze vergeten.

In die plaats was een wonderlijke pracht, een licht van te groote en schitterende klaarheid, waarin de kostbaarste kleuren fonkelden, en daar heerschte een eeuwige vreugde; aan hare grootschheid was begin noch einde. Daar zag hij ook den Heer (4), van wien eene helderheid uitging die alle heiligen in de lengte en in de breedte bestraalde. Hij was op eene zekere manier (quodam modo) in hen, en zij in hem; hij omringt alles, verzadigt allen, beschermt en ondersteunt ze. Daar blonk noch zon, noch maan; men zag er noch hemel, noch aarde. De personen en alles wat er was hadden niets lichamelijks, nochtans zagen zij er uit als prachtige lichamen (5).

Rond de gezetenen was eene pracht die als een regenboog rond hen vormde (6). Dat alles kon Anskarius goed zien, want zoo verblindend waren het licht en de klaarheid niet. Toen Anskarius zich bij de koren gemengd had, zei een zoete stem tot hem : « Ga, en gij zult als martelaar terugkomen. »

Dan begonnen alle heiligen lofzangen te zingen met opgeheven hoofden (submissis vultibus). Wie tot hem gesproken had, zag hij niet.

---

(1) Het verlies van het geheugen komt ook bij den Monnik van Wenlok voor. Dit is de eerste maal dat een visionnaris zelf de pijnen moet lijden. Later komt dit meer voor, o. m. bij Tondalus en Patricius.

(2) Over de ligging der hel, zie blz. 4 (4).

(3) Openbaring 4/4 : « En rondom den troon waren vier en twintig tronen; en op de tronen zag ik de vier en twintig ouderlingen zittende, bekleed met witte kleederen, en zij hadden gouden kronen op hunne hoofden. »

(4) Vgl. Tondalus en Patricius.

(5) « Nam nihil corporeum erat ibi; sed erant cuncta incorporea, licet speciem corporum habentia et ideo ineffabilis. »

(6) Vgl. Openb. 3/4 ... en een regenboog was rondom den troon ... »

Daarna brachten zijne twee geleiders hem terug; zij spraken geen woord, zagen hem echter met eene genegenheid aan, als alleen eene moeder dit met haar kind doen kan.

Tot het leven teruggekomen vertelde Anskarius wat hij aanschouwd had, ofschoon hij niet alles kon uitdrukken wat hij gevoeld of gezien had. Zijn leven werd al strenger en strenger, want hij wilde als martelaar sterven.

Het is onnoodig de uiterlijke verwantschap van dit visioen met de andere te doen uitkomen; het staat vooral onder den invloed der Openbaring en is nauw verwant met Salvius (blz. 15). Innerlijk wijkt het hierin af, dat van het vagevuur nauwelijks melding gemaakt wordt, de hel niet eens genoemd wordt, terwijl Anskarius met liefde uitweidt over de heerlijkheid des hemels, die echter met zeer onduidelijke kleuren geschetst wordt. Anskarius heeft ook begrepen dat men die heerlijkheid niet zoo stoffelijk kan voorstellen als vóór hem gedaan werd. De ziel is iets onstoffelijks, wordt van haar lichaam gescheiden na den dood, verliest daardoor allen uiterlijken vorm en het schijnt ons thans wat ongerijmd toe ze te laten handelen en spreken, als het materiëele lichaam; daarom blijkbaar zegt Anskarius dat alles wat zich in den hemel bevindt niets lichamelijks heeft; hij *voelt* de tegenwoordigheid des Heeren, hoort zijne stem, maar weet niet wie of hoe hij is : « Hij is in hen en zij in Hem. »

Den lof verdient Anskarius dat hij hierin veel logischer is dan zijne voorgangers; duidelijk gevoelt hij de onmogelijkheid om het leven hiernamaals voor te stellen als het is : zijn stijl zegt hij, kan zulke groote dingen niet weergeven.

Het optreden van zekere personen, die zich aan een bepaald vergrijp schuldig gemaakt hadden, vereischte bestraffingen aangepast aan den aard der zonde, en daarin ligt zeker voor een groot gedeelte de oorzaak van eene splitsing in de pijnen, die dit andere gevolg na zich sleepte, dat voortaan het vagevuur het aanzienlijkste deel van het verhaal zal uitmaken, want in het vagevuur vindt elke zonde haar plaats en krijgen wij aldus de rijkste verscheidenheid.

Zoo lezen we bij *Wetin* dat de onkuische geestelijken, met hun rug aan boomen vastgebonden, in het vuur staan, terwijl hunne boelinnen, eveneens gebonden, vóór hen hetzelfde vuur lijden tot aan de « schaamten »; de geldzuchtige monniken worden gezuiverd in slecht opgebouwde huizen van hout en steen, waaruit rook opstijgt, en een onder hen wordt in eene looden kast opgesloten tot op den dag van het laatste oordeel; de abt Waldo lijdt door slecht weder en wind, en een zeker dier (een worm?) verscheurt de « schaamten » van den onzedelijken Karel den Groote.

De 41 bisschoppen bij *Bernold* verduren, in vuile lompen gehuld, al weenend en knarsetandend, achtereenvolgens koude en hitte; Karel de Groote, wiens misdrijf blijkbaar verzwegen wordt omdat de pijniging het klaar genoeg aanduidt, wordt, in vuiligheid en eigen verrotting, opgevreten door wormen, die zijn lichaam afknagen, dat er alléén de beenderen en zenuwen van overblijven; Jesse staat tot aan de heupen in een steen; Lotharius is vuil en zwart, bekleed met haren en draagt eenen baard (?).

De edelen, die Lodewijk den Duitscher en zijne zonen Karloman en Lodewijk slecht dienden, worden tot aan het haar, tot aan de kin, of tot in 't midden van hun lichaam in gesmolten metaal gedompeld en uit die fornuizen overgeleverd aan vlammende drakenmuilen.

Bij dit onderscheid in de straffen moeten we ons de vraag stellen waar de schrijvers de bijzonderheden over de wijze van bestraffing vandaan gehaald hebben. Daaronder zijn eenige voorzeker slechts vervormingen of uitbreidingen van sporadisch aangeduide martelingen bij de vroegere visionnairen, en mogelijk is in de eerste plaats, dat de verbeelding hier handelend is opgetreden, doch van een anderen kant is vreemde invloed niet onmogelijk. De laatst behandelde visioenen hadden plaats ongeveer eene eeuw na Bonifacius, onmiddellijk na de regeering van Karel, die zooveel verandering bracht in den maatschappelijken toestand van zijn tijd. Dat was juist het oogenblik, waarop talrijke Iersche monniken en geleerden naar het vasteland overkwamen om er de bekeeringskruistochten van Bonifacius en andere voorloopers voort te zetten; ook het Zuiden kwam, door de uitbreiding van 's pausen macht en de voortdurende oorlogen, meer in voeling met de noordelijke gewesten. Ongetwijfeld hebben die onderlinge betrekkingen invloed uitgeoefend op de algemeene gedachten, en in de eerste plaats op de monnikenwereld, die sedert den val van het Romeinsche keizerrijk de uitsluitende eigenares was geworden van het verstandelijke leven. Doorslaande bewijzen van Keltischen, Classieken, of Oosterschen invloed op de groep der visioenen uit den tijd der Karolingers, kunnen we nochtans niet altijd met zekerheid opgeven. Alleen wenschen we te wijzen op de overeenkomst van enkele der nieuw ingevoerde bestraffingen o. a. met de Apocriefe *Openbaring van Petrus* uit de tweede helft der eerste eeuw, het oudste Christelijke visioen dat we bezitten en het meest uitgebreide tot in de 12e eeuw (1).

Bij Petrus hangen de onkuische mannen en vrouwen te samen in de modder, de mannen met hun hoofd, de vrouwen met het lichaam (Wetin); moordenaars worden gepijnigd door wormen (Bernold) en serpenten; de

(1) Deze Openbaring is nauw verwant met *Het Boek van Henoch*.

ongerechtigen staan tot in 't midden van het lijf in het vuur (Karel de Dikke) en hunne ingewanden worden verslonden door nooit rustende wormen; mannen en vrouwen, in vuile lompen gehuld (Bernold) wentelen zich op kiezelsteenen. Bij Petrus is de verdeeling der straffen volgens groepen van zondaars reeds een voldongen feit, wat misschien, zoo de Openbaring bekend geweest is, niet zonder invloed is gebleven op Wetin en Bernold, al hadden we er ons dan mogen op verwachten, dat zijzelf meer voordeel uit hun voorbeeld zouden getrokken hebben.

De invloed der Openbaring van Johannes op Anskarius en Wenlok is onloochenbaar; o. m. ligt de hemel bij Anskarius, evenals bij Johannes, in het Oosten.

Dieper op mogelijke parallelplaatsen ingaan is in deze inleiding onmogelijk. Dit hoort bij eene volledige vergelijkende studie over de Visioenen bij de verschillende volkeren. Ten slotte zij hier nog opgemerkt, in aansluiting met het visioen van Wenlok, dat Anskarius een ideaal monnikenleven leidde en het *uit zwakheid* gedurende zekeren tijd moest opgeven. Wetin ook had gedurende enkele dagen geen voedsel genuttigd, vóór hij in bezwijming viel; bij zijn ontwaken voelde hij zich zoo zwak, dat hij niet dacht nog lang te zullen leven; hij stierf inderdaad den volgenden dag des avonds.

***

Op de 9de eeuw volgt in de geschiedenis van onze visioenen eene periode van stilstand. In den loop der twee volgende eeuwen valt er tot hiertoe geen enkel buitengewoon interessant werk aan te wijzen De meeste visioenen uit die tijden zijn voor de letterkundige geschiedenis van weinig of geen belang, al zijn ze gewoonlijk niet « belangloos ».

Flotilda. De visioenen van *Flotilda* uit Lavenna bij Reims (940) zijn slechts fabelachtige verschijningen, waarbij het voor ons doel onnoodig is langer stil te staan (1). Dit is eveneens het geval met het *Visioen van een Monnik* verteld door *Ansellus Scholasticus*, dat een soort van Descensus ad inferos is, waarin weinig eschatologische bijzonderheden voorkomen.

Mew vermeldt nog uit de 10[de] eeuw het *Visioen van Ugo, Markies van Brandenburg* (2).

(1) Dergelijke verschijningen hadden o. m. de *H. Oudabricus*, bisschop van Augsburg, wiens lievelingsboek de Dialogi van Gregorius den Groote was; *Wiborada*, die in 926 den marteldood stierf en den inval der Hongaren voorspelde. Ook Flodoard verhaalt er verscheidene. Zie hierover *Ebert, Histoire de la littérature du Moyen-âge*, III, blzz. 495, 497, 500-501, 534-535, 537, 542.

(2) *Mew, Op. cit.* blzz. 223-224. Voor de juiste dateering kunnen wij niet instaan, daar Mew in dit opzicht niet steeds nauwgezet is en zijn bronnen nergens volledig opgeeft.

Volgens *Ricordano Malispini* (1) zou Ugo, toen hij eens tijdens eene jacht in een woud verloren liep, er een smidse ontdekt hebben, waarin zwarte duivelen bezig waren de zielen der verdoemden op een aanbeeld te smeden. Ook Ugo wordt dezelfde straf voorspeld met dit gevolg, dat hij al zijn goed verkoopt en zeven kloosters sticht. *Ugo van Brandenburg.*

Een zekere Italiaansche kardinaal, *Peter Damiano,* heeft in zijn *Institutio Monialis* (2), een hoofdstuk gewijd aan de hellestraffen, doch zijn beschouwingen vormen het onderwerp van Middeleeuwsche sermoenen en kunnen hier niet besproken worden, evenmin als dit mogelijk was voor een werk als de *Muspilli,* dat op zich zelf zeer belangrijk is en ook in nauw verband staat met de stof behandeld in de visioenen. Zulke werken liggen buiten de grenzen van ons overzicht.

Voor de 10de eeuw willen wij ten slotte nog even stilstaan bij een *Gedicht op Aartsbisschop Heriger van Mainz* (913-927), het eerste ons bekende Middeleeuwsch spotdicht op de visioenen (3). Een zekere profeet beweert, vóór bisschop Heriger, de hel en den hemel bezocht te hebben. De hel is volgens hem met dichte wouden overdekt, wat Heriger het antwoord ingeeft, dat hij zin heeft er zijne schapen te gaan weiden. In den hemel heeft de profeet Christus aan tafel zien zitten met de Heiligen; St. Jan is er schenker en St. Pieter kok (4). Heriger is van meening, dat de Heer gelijk had St Jan als schenker aan te stellen, daar de man nooit wijn dronk, maar dat St Pieter kok was, kon niet waar zijn, aangezien hij portier is. Op Herigers vraag wat hij zelf in den hemel gegeten heeft, antwoordt de profeet, dat hij uit de hemelsche keuken een stuk lever gestolen heeft en er mede weggevlucht is. Als Heriger dat hoort laat hij den profeet aan den schandpaal binden en hem afranselen om hem het liegen af te leeren. *Heriger van Mainz.*

Deze satire, alhoewel kort en niet al te fijn, vergoedt ruimschoots de armzaligheid der andere verhalen uit denzelfden tijd.

De elfde eeuw is wat rijker aan visioenen dan de tiende, ofschoon ook hier de bekende verhalen niet uitmunten door schitterende fantazie of zuivere

---

(1) De naam aldus opgegeven door Mew zonder verdere aanduiding der bronnen.

(2) Aldus opgegeven bij *Mew,* blz. 224-225, zonder verdere aanduiding.

(3) Zie *Ebert, Op. cit.* III. blzz. 370-374; — *Fritsche, Op. cit.* XXV; — *Müllenhoff* en *Scherer, Denkmäler* XXV, blzz. 40 vgl.; *Jaffé* in *Zts. für deutsches Altertum,* II, blzz. 455 vgl.

(4) Een helsch banket vinden wij beschreven in *Le Songe d'Enfer* van *Raoul de Houdan* (13de eeuw). De tafelkleeden zijn uit de huid van woekeraars vervaardigd, de servietten uit die van oude lichtekooien. De gerechten bestaan uit woekeraars, roovers, moordenaars, lichte deernen, ketters, advocatentongen, huichelaars, monniken, nonnen enz. Wijn is er niet; wie dorst heeft, drinkt het uitgeperste sap van verwenschingen.

Othlo van St. Emmeran. rechtzinnigheid. *Othlo van St. Emmeran* heeft er eenige voor het nageslacht bewaard (1). *Eene Maagd in Würzburg* laat den vader van een zekeren Engilbert Ruotbold straffen, omdat hij een armen burger een stuk land ontstolen heeft; hij zal slechts verlost worden als zijn zoon, tot wien hij zich richt, het land teruggeschonken zal hebben.

Eene Maagd in Würzburg.

Een Bedelaar. In het jaar 1056 waarschuwt *Een Bedelaar*, die op de trappen van de kerk van St. Emmeran te Regensburg zijn ambt uitoefende, Hendrik III voor de straf, die zijn hebzucht na zich zal sleepen. Legt hij ze niet af, dan zullen zijn vijanden hem overrompelen. Zij, die den door hem herstelden vrede gestoord hebben, moesten er anders voor boeten : zij wonen in een huis zonder vensters (2) gebouwd uit gloeiend metaal. — Op een wijd veld ziet de visionnaris ook eene bijna uitgeputte bron, waarnaar vele wegen leiden, die op één na sedert lang niet meer bewandeld werden De bron, verklaart hem de gids, is die der aalmoezen, de eenige die overblijft van vele. — Wat verder ligt een berg en op den berg een klooster; de gids noemt den naam van het klooster, maar de Bedelaar zal hem verzwijgen om niemand te kwetsen, want daar heerschen in plaats van orde en tucht, ontucht en hoererij. Ook naar het klooster voeren tal van onbegaanbare wegen, waarvan slechts één betreden is.

De bijbedoelingen van dit visioen springen in 't oog; de voorstelling van de bron is anders een niet onaardige vondst.

Een paar andere nieuwigheden vinden wij in een visioen toegeschreven aan *Isaac*, een leerling van den heremiet *Gunther van 't Bohemerwoud*. Isaac ziet in een lieflijke weide zijn meester, die hem openbaart, dat hij vooreerst de pijnen van 't vagevuur heeft moeten ondergaan, en hem dan brengt naar een berg, van waar men de straffen van de hel zien kan en de weeklachten der verdoemden hooren. Deze laatste bijzonderheid, die we hier voor het eerst aantreffen, vinden we later weer bij Tondalus in een eenigszins gewijzigden vorm. De berg wordt er niet afzonderlijk vermeld, maar als Tondalus de hoogste glorie aanschouwt heeft, gaat de schrijver voort :

Isaac.

« Vander stat daer sij doe in stonden mochten si sien. niet alleen alle die glorie die sij voer gesien hadden. Mer oec die tormenten vanden voersechden pinen. Ende dat ons meer verwondert. soe mochten si sien alle die rontheit vander werelt. Als onder een radie vander sonnen. Want van allen creaturen en mochten den niet sijn verborgen.

---

(1) In zijn *Liber visionum tum suarum tum aliorum*, gemaakt na 1067. Zie *Mon. Germ. Script.* XI, blzz. 376-393. — *Petz, Thesaurus anecdot. novissim.* II, blz. 547. De hier besproken visioenen zijn in volgorde het 6de, 11de, 14de, 17de. Het 9de en het 20ste zijn de visioenen, die voorkomen in de werken van Bonifacius en Beda.

(2) Vgl. Gregorius.

dien dat te samen eens verleent is te sien den scepper alre dinc. Ende mit wonderliker manieren. doe sij stonden in die selve stat daer sij te voren in stonden [,] sonder hem om te keren ter ander sijden Nochtant soe saghen si se alle van der selver stat die voer hem ende achter hem waren Deser zielen en was niet alleen ghegeven te sien. mer oec konste die sij niet en hadde (1). Alsoe dat sij niet en behovede yement meer te vragen [,] mer sij wiste apenbaerlic ende al geheel als sij wolde (2) ».

Isaac ziet ook nog een ander schouwspel, hoe eenige vrome zielen een aantal zondaars aanklagen (3) voor gerechtigen, op gouden tronen zetelend. Naar de uitspraak dezer gerechtigen worden de zondaars, met ketens geboeid naar de hel gesleept of in den hemel opgenomen.

Othlo vertelt ons ten slotte het visioen van keizerin *Theophania*, die aan eene non verschijnt en haar verzoekt voor haar te bidden; want ze moet het eeuwig vuur lijden wegens haar pronkzucht en ook omdat ze de Grieksche weelde heeft overgebracht naar Duitschland (4). *Theophania.*

In eene preek, die *Hildebrand*, later Paus *Gregorius VII*, hield vóór Paus Nicolas II in de kerk te Arezzo, komt het *Visioen van een Geestelijke* voor. Deze geestelijke ziet een pasgestorven rijk man op de hoogste sport van een ladder staan, welke, ofschoon omringd door vuur, ongeschonden in den donkeren afgrond der hel recht staat. De ladder dient uitsluitend voor de familie van den rijke; de laatst aangekomene moet telkens plaats maken voor den nieuw aankomende en een sport lager dalen. Zoo wordt van eeuw tot eeuw heel het geslacht naar de hel verwezen, omdat vroeger een der voorouders aan den H. Stephanus stukken land heeft ontroofd, die toebehoorden aan de kerk te Metz. *Hildebrand.*

Het eenige verhaal uit de 11[de] eeuw, dat den naam van een Visioen verdient, is dat van *Vauquelin* (5), priester in Bonneval, een dorpje in het bisdom van Lisieux (6). Toen Vauquelin op den 1[sten] Januari 1091 bij maanlicht *Vauquelin.*

---

(1) *Lat.* : Non solum autem visus, verum etiam scientia dabatur ei insolita, ita ut...

(2) Naar hs. N.

(3) Een der aanklachten luidt : « Deze was de verwoester van mijn klooster. »

(4) Volgens Mew is Theophania een rijke vrouw, de non een arme bedelares; bij Duitschland voegt hij ook Frankrijk. Bronnen geeft hij nogmaals niet op, en de visioenen van « Othlon, a monk of Ratisbon of the order of St. Benedict » plaatst hij « at the end of the tenth century. » Naar Othlo behandelt *Mew, Op. cit.* blz. 224, nog een visioen, dat wij nergens elders hebben gevonden, dat van *Twee Broeders*, aan wie hun vader oplegt een hoeve weer te geven, welke hij aan monniken ontstolen heeft. De twee broeders zijn echter niet lichtgeloovig, doch komen tot inkeer als een hunner door de brandende speer van zijn vader deerlijk verbrand wordt. De hoeve keert natuurlijk in het bezit der rechtmatige eigenaars weer.

(5) Ook Gualchelinus, Galchelmus, Gualchelmus, Walkelin.

(6) Opgeteekend door *Ordericus Vitalis* in zijn *Historia Ecclesiastica*, III, lib. VIII, cap. 17. (*Migne, Op. cit.* t. 188, col. 607).

huiswaarts keerde, werd hij plotseling door een troep ruiters omringd, waartusschen een reus met een knots. Daarop volgt een uiterst wonderlijke processie. Vooreerst een huilende massa voetgangers, waaronder de priester er eenige herkent, dragend op hals en schouders vee (pecudes), kleederen en allerlei huisraad en werktuigen, alles dingen die zij tijdens hun leven geroofd hadden. Daarop volgen : een troep lijkdragers, op 50 lijkbaren mannen dragend als dwergen met hoofden als groote tonnen — twee Ethiopiërs, een boomtronk torsend, waaraan een verdoemde is gebonden, de moordenaar van een zekeren priester Steven; een duivel zit op den tronk en plant gloeiende sporen in den rug en in de lenden van den ongelukkige, tot het bloed er uit vloeit; — een ontelbare menigte vrouwen, gezeten op zadels, waarin gloeiende nagels zijn geslagen; de wind licht de vrouwen uit het zadel en laat ze dan weer op de vurige punten neervallen. « Woe! woe! » roepen ze en openlijk belijden ze hun vleeschelijke zonden, waarvoor ze aldus gestraft worden; de priester herkent eenige der gefolterden en hij ziet zelfs damesrijpaarden, die wachten op hunne nog levende berijdsters; — een ontzaglijk leger, zonder kleur, één zwartheid en één vlam, gezeten op koolzwarte strijdrossen; Vauquelin, die een bewijs wil meedragen voor de waarheid van zijn geschiedenis, wil een paard vastgrijpen, maar de verhitte stijgbeugel verbrandt hem zijn voet, terwijl de vastgegrepen teugel zijn hand verstijft en het ros een wolk uit zijn neusgaten blaast zoo dik als den diksten eik; vier ridders bedreigen den gewaanden paardedief, en een onder hen verzoekt Vauquelin een boodschap te brengen aan zijn vrouw. Die ridder vertelt hem de zonderlinge geschiedenis dat hij van een schuldenaar een molen in pacht had gekregen en dien molen aan zijn eigen erfgenamen had vermaakt; om die schuld uit te boeten moet hij een heeten klomp ijzer van den molen in zijn mond houden, wat hem zwaarder weegt dan de toren van Rouaan; door Vauquelin hoopt hij verlost te worden, want op hem rekent hij om het gedane kwaad te vergoeden. Daar de priester weigert, grijpt de ridder hem met zijn brandende hand bij de keel en sleept hem dreigend langs den grond, doch een andere ridder redt hem uit zijn gevaarlijken toestand. Die ridder is 's priesters broeder; aan zijn sporen draagt hij een klomp gestold bloed, dat echter geen bloed is maar een ondraaglijk zwaar vuur. Die straf wordt hem opgelegd, omdat hij schitterende sporen heeft gebezigd om bloed na te jagen : « quia pretiosis et acutis utebar calcaribus ut festinarem ad effundendum sanguinem, jure sarcinam in talis bajulo enormem; quia intolerabiliter gravatus, nulli hominum exprimere valeo poenae quantitatem. Haec indesinenter meditari mortales deberent, et timere, imo cavere, ne pro reatibus suis tam dira luerent. »

Deze laatste raad, samen met de oorspronkelijke wild-woeste verdoemdenjacht en de verklaring van Ordericus, dat hij alles uit den mond van den visionnaris zelf gehoord heeft, brengt ons tot het echte Visioen terug, dat na de negende eeuw verloren scheen gegaan te zijn. De verhalen uit de 10de en 11de eeuw, die wij boven besproken hebben, brachten ons terug tot de eerste Middeleeuwsche visioenen, met dit verschil, dat men er duidelijk den niet zeer verheven invloed der Karolingische periode in kan waarnemen. Zoo wij er wat langer zijn blijven bij stil staan, dan hun waarde het misschien vereischt, is het alléen, omdat ook de laagten in de ontwikkelingsgeschiedenis van een letterkundig genre hun belang hebben, vooral als dat tijdelijk verval voorafgaat aan een krachtigeren opbloei, die al het voorgaande zal overschaduwen.

De 12de eeuw met de *Visioenen* van *Albericus, Tondalus, Paulus* en *Owein* om slechts de voornaamste te noemen is inderdaad het bloeitijdperk der hellereizen (1). Verbazend is hunne uitgebreidheid, hun rijkdom aan eschatologische voorstellingen, hun vormschoonheid, vergeleken bij die uit het begin der Middeleeuwen; het verschil is zoo aanzienlijk dat het niet mogelijk is ze onmiddellijk bij de eerste aan te sluiten. De ontbrekende schakel moeten we naar alle waarschijnlijkheid zoeken in het Oosten en in de Classieke letterkunde. De kruistochten brachten uit de verre streken tal van fantastische verhalen mede, de Latijnsche en Grieksche letteren geraakten meer en meer bekend, zoodat we niet zelden punten van overeenkomst weten aan te stippen tusschen de eschatologie van het Boeddhisme, Brahmaïsme, Mazdeïsme en Mahomedisme, en de voorstelling onzer visioenen. De hel van Tondalus, Patricius, Paulus e. a. verschilt in hare woeste wreedheid, hare vlammende akeligheid al niet veel van de hel van Artâ-Vîrâf, Thespesius, Setme, Er, Henoch of Petrus. Op deze wonderlijke ontmoeting in den geest van menschen, die zoo ver van elkander wonen en zoo diep verschillen in levenswijze, zouden we gaarne grondiger willen ingaan, zoo dit ons niet buiten de perken bracht van onze studie die wij wenschen te sluiten bij het ingaan der 12de eeuw (2). Aan het einde der elfde eeuw gekomen, willen we liever een terugblik werpen op de voorafgaande bladzijden, om de besluiten samen te vatten waartoe ze aanleiding geven.

---

(1) Voor *Tondalus* en *Owein* verwijzen wij naar de volgende hoofdstukken van dit boek; voor de andere visioenen raadplege men de reeds vermelde geschriften van *Fritsche, Becker, Dods, Mew, Ebert.*

(2) In een uitgebreider vergelijkende studie over de Visioenen hopen wij eerlang dit punt in al zijn omvang te behandelen.

Vóór Gregorius hebben we geene eigenlijke eschatologische visioenen, alléén eschatologische beschouwingen. De eerste dichters zijn duidelijk in twee groepen te scheiden; aan den eenen kant Prudentius, Cl. M. Victor en Avitus, aan den anderen kant Orientius en Cassiodorus. Ofschoon Cl. M. Victor enkele nieuwe bijzonderheden heeft uitgedacht, heeft Prudentius hem toch als voorbeeld gediend; St Avitus heeft alléén Cl. M. Victor wat uitgebreid en zijn tafereel een mooieren, kunstigeren vorm gegeven. Orientius en Cassiodorus zijn echter zelfstandig. De eerste vertoont, wat het paradijs aangaat, geen enkel verband met de overige en voor de hel heeft hij met Prudentius en Cassiodorus slechts één trek gemeen: de wormen, die zeker aan den Bijbel ontleend zijn (1). De andere wereld bevat bij hen slechts twee deelen : hemel en hel.

Met Gregorius treden in de Christelijke Middeleeuwsche letterkunde de eigenlijke visioenen op, die zich kenmerken :

1°) door de verdeeling der onderwereld in *drie* deelen : *vagevuur, hel* en *hemel*.

2°) door hun uiterlijken vorm.

1°) De leer van het vagevuur treedt bij Gregorius sterk op den voorgrond en zijne opvatting van den aard van de straffen had dit eigenaardig verschijnsel voor gevolg, dat de hel der vorige schrijvers thans het vagevuur wordt en wij een nieuwe hel krijgen, voorgesteld door een rivier van lood, vuur of pik, een diepen put of een afgrond. De rivier is zonder eenigen twijfel ontleend aan de Oudheid, de put aan de H. Schrift. De pijnen der vroegere hel als *vuur, hagel* en *storm, wormen, duisternis, solfer, koude, serpenten* worden nu alle « *ignes purgatorii* » en daar de fantasie van den visionnaris, alvorens aan de hel te komen, tamelijk op de proef gesteld werd, gebeurt het gewoonlijk, dat aan de verblijfplaats van Lucifer slechts weinig plaats ingeruimd wordt. De pijnen heeten er dan zoo groot, dat men ze niet weergeven kan; wat vooral den put der verdoemenis onderscheidt van het vagevuur is de eeuwigheid der straf.

2°) Bij Gregorius en zijne navolgers verkeert de visionnaris in extaze, veroorzaakt door lichamelijke zwakte; engelen en duivelen strijden om de ziel (2), zoodra deze haar lichaam verlaten heeft en in het eerste visioen wordt ze door een engel gered op het oogenblik, dat ze aan den vijand zal overgeleverd worden. Bij Furseus, Wenlok, Wetin en Anskarius wordt die figuur van den engel, die de ziel ook tot gids zal dienen op haar tocht, geheel

(1) Cf. o. m. Marc. IX. Isa 64. Eccles. VII.

(2) Gregorius, Furseus, Drithelm, Wenlok.

uitgewerkt; Salvius vermeldde ze reeds en ook Bernold spreekt van een gids (ductor), die hem brengt naar het paleis, waar hij den persoon vindt, die de bisschoppen zal redden; bij Wetin is de gids de engel-bewaarder. Die gids geeft de ziel op haar tocht de noodige verklaringen en bij het afscheid steeds goeden raad, al komt het ook wel voór, dat hij haar op meer dan één critisch oogenblik in den steek laat (1).

Vergelijken we de visioenen onderling met elkaar, dan merken we op, dat vooral *Beda* (Drithelm) en *Hatto* (Wetin) veel tot hunne ontwikkeling hebben bijgedragen. De invloed van Gregorius op Wetin is zeer gering, maar in 't oog springend bij de andere verhalen en 't is een niet tegen te spreken feit dat Gregorius zijn stempel gedrukt heeft op al de latere visioenen, al is het dan ook onrechtstreeks over Beda of Bonifacius heen.

De negende eeuw, die den groei onzer visioenen buitengewoon schijnt bevorderd te hebben, vertoont ons ten slotte een nieuw element, het politieke naast het godsdienstige doel, dat later nog wel sporadisch zal weerkeeren, doch nooit meer met dezelfde onverholen bijbedoelingen als bij een Audradus. Op de 9[de] eeuw volgt een periode van stilstand; in de 12[de] eeuw schieten ze echter met een nieuwe kracht weer op, uitgebreider in de behandelde stof, schrikwekkender in hunne plastische straffen, en mooier in hunnen literairen vorm, waarop Dante de kroon zal zetten. Onder de talrijke visioenen uit dien bloeitijd is dat van Tondalus het grootste en ook het beste en een waardige voorlooper van den genialen dichter der Divina Comoedia.

III. — De theologische waarde van de visioenen, in het bijzonder van het Visioen van Tondalus en van Patricius' Vagevuur.

Het godsdienstig leven der Middeleeuwen biedt zulk een rijke afwisseling aan van hoogten en diepten, dat de meest verschillende oordeelvellingen er over zijn uitgesproken al naargelang het gedeelte van het godsdienstig leven, dat den beoordeelaar juist getroffen had en het door dezen ingenomen standpunt.

Niet onbelangrijk komt het ons derhalve voor, wanneer men tracht de juiste plaats aan te geven, welke legenden als van Tondalus en Owein in het godsdienstig Middeleeuwsch leven hebben ingenomen.

---

(1) Anskarius, Drithelm — Die figuur komt juist met dezelfde kenmerken reeds voor bij Plutarchus in het Visioen van Thespesius en bij Artâ-Vîrâf.

Noodzakelijk is het dan echter in het kort eerst de leer samen te vatten van de Kerk omtrent de visioenen in het algemeen.

De opvatting der Kerk omtrent de visioenen gaat van deze hoofdgedachten uit (1):

Er is een « natuurlijke openbaring » d. i. de goddelijke verkondiging, die zich in de zichtbare schepping en den gewonen gang der geschiedenis vertoont om ons te leiden tot de erkenning van God en de liefde Gods en er is eene « bovennatuurlijke openbaring » d. i. de goddelijke verkondiging, die zich vertoont in die gebeurtenissen, welke boven de natuurlijke openbaring staan en dienen tot het stichten van het bovennatuurlijk godsrijk, tot het bereiken van het bovennatuurlijk einddoel. Deze bovennatuurlijke openbaring vond in het Christendom haar einde. In dienst van deze goddelijke openbaring staan de veelvuldige bovennatuurlijke inwerkingen op de afzonderlijke zielen om ze geschikt te maken tot het opnemen van het aangeboden heil.

Deze inwerkingen behooren tot de gewone bovennatuurlijke orde. Hiernaast staan nu de buitengewone bovennatuurlijke openbaringen uit het mystieke leven, welke na de voor de geheele menschheid bestemde goddelijke openbaring aan enkele personen ten deel vallen, maar niet voor de geheele kerk dienen. Deze privaat-openbaringen staan dus niet tot de openbaring van het Nieuwe Verbond als deze staat tot die van het Oude Verbond, dienende ter aanvulling; ook staan zij niet op gelijke lijn met de openbaring van het Nieuwe Verbond

Door middel van drie soorten van visioenen kunnen nu deze openbaringen plaats hebben en wel door zinnelijk waarneembare, imaginaire en intellectueele (2). Tot de eerste groep behooren de visioenen, waarin door oor en oog verschijnselen worden waargenomen zooals in het visioen van het brandende braambosch of de verschijning van den engel aan Tobias. Hiertoe rekent men dus ook het hooren van stemmen, waarbij de openbaring plaats heeft door een vocaal phenomeen. Als voorbeeld noemt men de stem van God op den berg Thabor. Vocale en optische phenomenen kunnen natuurlijk gepaard gaan, hetgeen o. a. met Paulus gebeurde.

Een andere verdeeling van de visioenen is even goed mogelijk b. v. een verdeeling volgens het object, dus visioenen van God, Maria enz. De boven genoemde verdeeling is echter de klassieke en reeds bij Augustinus te vinden.

---

(1) Cf. Dr. Jozef Zahn. *Einführung in die Christliche Mystik*, Paderborn, 1908.
(2) Cf. *Tijdschrift voor Ned. Taal en Letterk.* Dl. 28 blz. 57.

Tot de groep der imaginaire visioenen rekent men die openbaringen, die langs den weg der imaginatie plaats hebben, zoowel in wakenden als droomenden toestand. In het eerste geval verkeert de visionnair in extatischen toestand. Het visioen van Petrus over de heidenen hoort hier toe, terwijl de droomvisioenen van Jozef over de schoven en de sterren tot de tweede soort behooren.

De intellectueele visioenen zijn die openbaringen, welke plaats hebben buiten de zinnen en de imaginatie om, en zuiver geestelijk medegedeeld worden. Hoe dit in zijn werk gaat, is niet op voor iedereen bevredigende wijze te verklaren, al deelen de mystieken zelf mede, dat zij voorkomen. De theoretische mogelijkheid wordt bewezen uit de aangenomen mogelijkheid, dat de engelen met elkaar op zuiver geestelijke wijze kunnen verkeeren, dat God dit ook kan met de engelen en ook met de van het lichaam afgescheiden ziel in den toestand na den dood tot de verrijzenis. Men maakt hieruit de gevolgtrekking dat God de ziel van den levende ook zoodanig kan verheffen, dat zij in staat is een goddelijke boodschap op zuiver geestelijke wijze zonder hulp der verbeelding op te nemen.

De nadere karakteriseering van de psychologische zijde van deze visioenen is echter zeer vaag.

Aldus vertelt de H. Theresia (1) :

« Le jour de la fête du glorieux Saint Pierre, étant en oraison, je vis ou pour mieux dire, car je ne vis rien ni des yeux du corps ni de ceux de l'âme, je sentis près de moi Notre Seigneur Jésus-Christ, et je voyois que c'étoit lui qui me parloit. Comme j'ignorois complètement qu'il pût y avoir de semblables visions, j'en conçus une grande crainte au commencement, et je ne faisois que pleurer. A la vérité, dès que cet adorable Maître me disoit une seule parole pour me rassurer, je demeurois, comme de coutume, calme, contente, et sans aucune crainte. Il me sembloit qu'il marchoit toujours à côté de moi; néanmoins, comme ce n'étoit pas une vision imaginaire, je ne voyois pas sous quelle forme. Je connoissois seulement d'une manière fort claire qu'il étoit toujours à mon côté droit; qu'il voyoit tout ce que je faisois; et pour peu que je me recueillisse ou que je ne fusse pas extrêmement distraite, je ne pouvois ignorer qu'il étoit près de moi ».

Het ligt voor de hand, dat niet elk visioen tot een dezer drie soorten is te brengen. Het kan zeer goed, dat imaginaire en zinnelijke visioenen met elkaar vermengd zijn, dat zelfs bij de visioenen, welke door de heiligen als intellectueele beschouwd werden, de verbeeldingskracht medewerkte.

Welke is nu de houding der Kerk tegenover deze bijzondere openbaringen?

---

(1) *Œuvres de Sainte Thérèse* trad. p. Marcel Bouix, 2me éd. Tome I blz. 319 e. v. Paris 1859 Jacques Lecoffre et Cie.

De Kerk neemt de mogelijkheid van de visioenen aan, uitgaande van de gedachte, dat God in kan werken op den mensch op buitengewone wijze.

Maar aan den anderen kant toetst de Kerk hare leer niet aan de openbaringen der visionnairs, omgekeerd moet datgene, wat zich als openbaring in de visioenen voordoet, getoetst kunnen worden aan hare leerstellingen. Dit is hierbij de gedachtengang : In de openbaring van het Oude en Nieuwe Verbond ligt de grondslag van het godsdienstige denken en leven. Om het eeuwige heil deelachtig te worden is, hetgeen men kan weten uit de verkondiging van de patriarchen, profeten, van Gods Zoon en de Apostelen, voldoende. Het begrijpen van de waarheid zal in den loop der tijden grooter worden, maar het wézen blijft.

Met dezen gedachtengang in overeenstemming spelen inderdaad de visioenen in het kerkelijk leven een ondergeschikte rol. De revelaties van de door de pausen heilig verklaarde Brigitta werden, niettegenstaande Torquemada ze verdedigde op het Concilie van Bazel en men ook later zich tot Rome wendde, niet geapprobeerd (1). In het vijfde Lateraanconcilie werd bepaald, dat zij, die niet geapprobeerde profetieën verkondigden in preeken, in den ban zouden worden gedaan (2).

Daarenboven sluit een approbatie van openbaringen niet in, dat *alles* hetgeen er in staat, goedgekeurd wordt, slechts dat het passend is bij *een deel* er van bovennatuurlijke openbaring aan te nemen (3).

Want dat in de visioenen van heiligen ook trekken voorkomen, welke historisch niet vaststaan, is niet zeldzaam. Poulain toont bij een groot aantal heiligen aan, dat zij gedeeltelijk in hunne visioenen hebben gedwaald (4). Vandaar dan ook, dat in de visionnaire voorstellingen der passie bij verschillende heiligen tegenstrijdigheden zijn te vinden.

De H. Magdalena van Pazzi ziet beide voeten van Christus met één nagel doorboren, de H. Brigitta verzekert daarentegen, dat elke voet met een nagel doorboord werd. Als men geen Clemens Brentano is, dan moet men erkennen, dat de visioenen van de Zalige Katharina van Emmerich op verschillende punten én met de geschiedenis én met den bijbel op zeer gespannen voet staan. Nog strenger moet men oordeelen, wanneer men de beweringen van sommige heiligen omtrent het ontstaan der aarde, zooals er o. a. te vinden zijn in de visioenen van de H. Hildegardis van Bingen, toetst aan onze tegen-

(1) *Hefele, Konziliengeschichte* VII, 559.
(2) *Pastor, Geschichte der Päbste* III, 158.
(3) *J. Zahn, op. cit.* blz. 521.
(4) *Poulain, Grâces d'oraison* blz. 317 uit Zahn, op. cit. blz. 529.

woordige natuurwetenschap. En zal ook onze hedendaagsche philologie zich niet verzetten tegen een etymologie als van de H. Gertrudis, die in hare visioenen « patientia » van « pax » afleidt?

Door de theologen wordt de zeer natuurlijke vraag, waarom God dergelijke vergissingen en dwalingen niet voorkomt, hiermede beantwoord, dat dit noch tot het geestelijk voordeel van den visionnair strekt, noch nader brengt tot het eigenlijke doel van het visioen. Het is niet volgens hen noodzakelijk, wanneer een ziel op bovennatuurlijke wijze omtrent een of andere waarheid moet verlicht worden, dat hierdoor deze ziel de onfeilbaarheid verkrijgt op het geheele gebied van den godsdienst of van de profane wetenschap, zoodat zich gevallen voordoen kunnen als bij de H. Katharina van Siena, die in hare visioenen het later ingestelde dogma van de Onbevlekte Ontvangenis van Maria loochent De voorstellingen der visionnairs zijn ten deele afhankelijk van de theologie en de wetenschap van den tijd der visionnairs.

Acquoi en Moll hebben getracht al de mystieke verschijnselen, waarvan bij de devoten sprake is op rationalistische wijze te verklaren. Volgens hen waren het niets anders dan pathologische toestanden, een soort zelf-suggestie of hypnose.

Tegen de verklaringen van deze theologen zijn echter verschillende opwerpingen te maken.

Vast staat het, dat sommige groote mystieken ziek waren en in toestanden verkeerden, die aan zenuwlijders doen denken. De H. Theresia leed aan krampen, brakingen en onmacht (1). De H. Philippus Neri meende, toen hij om den H. Geest bad, een vurigen kogel door zijn mond te zien ingaan en voelde van dat oogenblik af vooral bij het gebed zulk een liefdebrand, dat hij zijn borst ontblootte en zelf 's winters met open kleeren door de straten ging.

Maar in hun mystiek zijn ook elementen, welke nergens bij zieken te vinden zijn. De mystieken leefden b. v. voortdurend in de vrees, dat zij zich zouden kunnen bedriegen in hunne extazen en visioenen, terwijl een gehallucineerde of een geestelijk abnormale niet aan zijn waanvoorstellingen twijfelt. De vrees van bedrogen te worden kwam daarenboven voort uit een gevoel onwaardig te zijn buitengewone weldaden van God te ontvangen, een element, dat bij krankzinnigen ontbreekt.

---

(1) Cf. *Hahn. J. S. Die Probleme der Hysterie und die offenbarungen der H. Theresia.* Deutsch von Prima. Leipzig, Zeitler 1906.

Leben des hl. Ph. Neri von *P. Willems Fr. Ferber.* Deutsch von Reiching, Regensburg 1859.

Hist. Polit. Blätter Bd. 143 Ht. 4 *Der pathologische Charakter der mystischen Frömmigkeit.*

De gevoelens der mystieken stemmen daarenboven geheel overeen met hun gewone toestanden. Zij zijn in hun extazen en visioenen niet rijk en aan een hof, terwijl zij in werkelijkheid arm zijn en in een klooster leven. Zij zijn in hun visioenen niet jong en mooi en in werkelijkheid oud en afgeleefd. Hun beroepsplichten vervullen zij geheel en al, wat bij de geheel of gedeeltelijk krankzinnigen nooit het geval is.

Vele groote mystieken staan ten slotte bekend wegens hun edel karakter, zedelijk leven en helder verstand.

Onder deze omstandigheden is ons inziens het aannemen van een pathologischen toestand bij de mystieken eigenlijk een raadsel, waarmee men een ander tracht op te lossen (1).

Welke theologische waarde werd nu in de Middeleeuwen aan de legende van Owein en Tondalus toegekend? Geapprobeerd heeft de Kerk noch het visioen van Tondalus noch de legende van Owein. Een dogmatische waarde is dus a priori uitgesloten.

Anders luidt het antwoord, wanneer men de vraag stelt, hoe men in de Middeleeuwen in het algemeen dacht over de waárheid der voorstellingen uit deze legenden. Men moet dan vaststellen, dat velen én in ons land én in 't buitenland, en hieronder zijn niet alleen te rekenen de eenvoudigen van geest, zoowel aan het visioen van Tondalus als aan de legende van het St-Patricius' Vagevuur een zekere theologische waarde toekenden.

Lodewijk van Velthem op voorbeeld van Vincent de Beauvais beschrijft de pijnen der verdoemden puttend uit het visioen van Tondalus in een onlangs teruggevonden gedeelte van den Spieghel Historiael. Later beroept hij zich hierop bij zijn hellebeschrijving :

Ende waer dat ic 't hebbe geset
Hier vore in Tondalus sonder waen
Ic 't u hier doen al verstaen (2).

Ook de schrijver van Der Leken Spieghel beroept zich op het visioen van Tondalus als hij de straffen der verdoemden heeft beschreven :

---

(1) *Kühler* in zijn *Johannes Brinckerinck*, Rotterdam, Nevens 1908 schrijft de visioenen der zusters van Diepenveen toe aan de werkzaamheid der steeds geoefende fantazie (blz. 272), stelt echter elders vast, dat deze zusters zich als zeer practische, werkzame « in strijden en lijden den Heer zoekende » menschen deden kennen (blz. 337), die de hoogere schatten der menschheid vergaderden en vermeerderden.

(2) *Spieghel Historiael*, 5de deel, VIIIe boek, 26e hoofdstuk. Het onlangs teruggevonden fragment is uitgegeven door Dr. de Vooys in het Tijdschrift voor Ned. Taal en Letterkunde Deel XXXI blz. 49 vgl.

In een boecskijn dat ic las
Van eenre zielen die ghesceden was
Uten lichame, in Yerlant,
Ende wert ghevoert daer si vant
Vele tormenten vander hellen.
Horet ghi die vertellen,
Ghi zout van vare beven.
Doe wart haer macht ghegheven,
Mids der ontfermicheit ons heren,
Datsi weder zoude keren
Ten lichame, als zi dede.
Hi wert levende ter stede,
Ende vertrac den volke voort
Dat hi ghesien hadde ende ghehoort,
Dies niement volwondren en can :
Tondalus so hiet die man (1).

Deze twee mannen, voor hun tijd wetenschappelijk hoogstaande, beroepen zich zonder eenig spoor van wantrouwen op het visioen van Tondalus. Ook Dionysius de Kartuiser beroept zich in De quattuor novissimis en Ars moriendi op dezelfde legende.

Maar de legende van het St. Patricius' vagevuur stond in nog hooger aanzien. Uitdrukkelijk schrijft de laatstgenoemde Dionysius groote waarde aan het St. Patricius' vagevuur toe voor de kennis van het vagevuur (2). De stichting van het hol wordt in den Spieghel Historiael als geschiedenis vermeld (3). Op een soortgelijke wijze als van het visioen van Tondalus spreekt der Leken Spieghel van de legende van Owein :

In dat eynde van Yerlant
Also ic bescreven vant
Sijn tormenten van vele manieren
Die daer die zielen hantieren
Die enen ridder, twaren,
Levens lijfs ghetoont waren,
Die Patricius (4) was gheheten,
Ende quam weder ende dede weten
Den volke algader van dien,
So dat niemant ghepeinsen en mochte
Twonder datmen daer wrochte,
Van menighen tormente zwaer,
Dat men den zielen dede daer;
Ende noch hietet daer bi
Purgatorium Patricii (5)

---

(1) *Der Leken Spieghel*, B. I Hoofdst. 14 vs. 75 e. v.
(2) Cf. *Vos, Die vier uiterste* blz. 90.
(3) *Spieghel Historiael*, uitg. De Vries en Verwijs II blz. 274.
(4) Sic! lees : Owein?
(5) B. I Hoofdst. 12 vs. 67.

Zeer geloovig is ook Caesar van Heisterbach, wat betreft het hol van St. Patricius. Aan degenen welke aan het vagevuur twijfelen, geeft hij den raad zich zelf te gaan overtuigen :

« Qui vero de purgatorio dubitat, Scotiam (lees : Ierland) pergat, Purgatorium Patricii intret et amplius de purgatorii pœnis non dubitabit » (1).

In het brevier waren tot 1524 opgenomen de verhalen van het St. Patricius' vagevuur in welk jaar zij bij een nieuwen druk werden weggelaten (2).

Zeer zeldzaam waren in de Middeleeuwen de sceptici, welke aan het St. Patricius' vagevuur niet geloofden, een onbeduidend aantal in vergelijking met de tallooze geloovige pelgrims, die jaar in jaar uit vol vertrouwen het hol van Patricius, zooals wij zien zullen, bezochten.

De Acta Sanctorum vertellen ons, dat een monnik uit Eymstede in 1394 naar Ierland ging om het vagevuur te bezoeken (3). Met veel moeite slaagt hij er in, in het hol te komen, daar hij arm is en geen geld heeft om de vereischte offers te betalen Eindelijk de gelegenheid gekregen hebbende, een nacht in het hol door te brengen, ontwaart hij niets. Vol toorn wendt hij zich tot den paus Alexander VI en zijn verontwaardiging was blijkbaar sterk genoeg om den paus te overtuigen, dat het hol moest gesloten worden, hetgeen ook inderdaad gebeurde.

Een zekere William Lisle bracht eveneens een nacht in het hol door. Hij heeft later aan Froissard zijn indrukken medegedeeld, die het geheele gesprek in zijn kroniek vertelt :

Le vendredy au matin, nous chevauchasme ensemble, messire Guillemme de Lille et moi, et sus nostre chemin je luy demanday se il avoit esté en ce voyage d'Irlande avec le roy. Il me respondy : « Oyl ». Dont luy demanday se de ce qù'on appelle le trou Saint-Patris, c'estoit verité tout ce qu'on en disoit. Il me répondy que oil, et

---

(1) *Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum*, accurate recognovit *Josephus Strange*. Coloniae, Bonnae et Bruxellis, 1851, distinctio 12 cap. 38 pag. 347.

(2) Cf. ook het hoofdstuk over de letterkundige geschiedenis der legende.

(3) *Acta Sanctorum* Martii II 17. Moll vertelt dit ook in zijn Kerkgesch. v. Ned. v. d. Hervorming II 4, blz. 38 cf. *Studiën en Bijdragen op het gebied der Historische Theologie* van *Moll en De Hoop Scheffer*, deel II blz. 366, waar Moll het bericht, dat ook de Bollandisten overnamen, afdrukt. Het is ontleend aan een handschrift, dat volgens Moll vóór 1500 geschreven is, oorspronkelijk behoorende aan het St. Florenshuis te Deventer, later overgegaan in de Bourgondische Bibliotheek. De titel luidt : *De Destructione purgatorii Patricii.* Met Eymsteede wordt volgens Moll bedoeld Eemstein, een regulierenklooster bij Dordrecht, waarvan de bewoners vriendschappelijk omgingen met de Broeders van het Gemeene Leven. Het hoorde tot de Windesheimer Congregatie. De geschiedenis had plaats : Anno domini m° cccc° xciiij° Alexandro vj° presidente Romane ecclesie Maximiliano vero regnente in regno Romano. *Zie beneden bij St. Patricius.*

que luy et ung chevallier d'Angleterre, le roy estant à Duvelin, y avoient esté et s'i estoient enclos oultre soleil esconsant, et là demourèrent toute la nuit et lendemain furent yssus hors à soleil levant. Dont luy demanday des merveilles et des nouvelles dont on racompte et que on y veoit, se riens en estoit. Il me respondy ad ce et me dist : « Quant moi et mon compaignon eusmes passé la porte du celier, que on appelle le Purgatoire Saint-Patris et nous feusmes descendus trois ou quatre pas (car on y descent ainsi que à ung celier) challour nous prist ens ès testes, et nous asseismes sur les pas qui sont de pierre, et nous illec assis très grant voulenté nous vint de dormir, et dormismes toute la nuit ». Dont luy demanday se en dormant ils scavoient où ils estoient et quelles visions leur vindrent. Il me respondy et dist que en dormant ils entrèrent en ymagination très-grandes et songes merveilleux, et veoient, ce leur sembloit, en dormant trop plus de choses que ils n'euissent fait en leurs chambres sur leurs lits. Tout ce affermoient-ils bien : « Et quant au matin nous feusmes éveilliés, on ouvry l'uys, car ainsi le avions-nous ordonné, et yssismes hors, et ne nous souvint de chose que euissions veu, et tenions et tenons encoires que ce soit toute fantosme » (1).

Ziehier het besluit, waartoe wij meenen te mogen komen : Wel is nooit dogmatische waarde aan de beide legenden van Tondalus en Owein toegekend, maar wel stond de Kerk welwillend tegenover deze verhalen en met enkele uitzonderingen geloofde men in de Middeleeuwen aan de waarheid der voorstellingen uit de legenden (2). Ook in beide legenden uit zich het typische kenmerk van het godsdienstig leven der Middeleeuwen nl. de voorliefde voor het wonderbare, een voorliefde, welke in de stichtelijke lectuur, niet gecontroleerd als zij werd door goede kritiek, die daarenboven uit verkeerd begrepen piëteit niet wilde ingrijpen, somtijds tot uitersten voerde, die zeker af te keuren zijn. Men was zich niet genoeg bewust, dat legendenschrijven niet ten doel heeft glorieschijnen om heiligenhoofden te doen stralen, of zondaars af te schrikken. Vaak vergetende, dat eenvoudige waarheid meer bewerkt dan dichterlijke fantazie, schoot men zijn doel voorbij.

---

(1) *Œuvres de Froissart* publ. par le baron *Kervyn de Lettenhove*, Bruxelles 1871, Chroniques t. XV (1392-1396) p. 145.

(2) Dat ook in later tijd theologen de visioenen aanhalen, en in het bijzonder die van Tondalus en Owein, om het bestaan van het vagevuur enz. te bewijzen, is een vaststaand feit. Zoo doet dit de schrijver van het Vlaamsche volksboek over Ennius evenals Montalvan.

Zoo wordt ook in *Den Troost der Zielen* (gedrukt te Ghendt by Saultier Manilius wonende te Putte inde witte Duyve by 't Belfort. Anno 1601) door den heer *Corn. Columbanus Vranx* | Licentiaat inder Godtheyt | Abt van Sinte Pieters Clooster neffens Ghendt, naast andere visioenen ook het visioen van Tondalus aangehaald als bewijs van het bestaan van het vagevuur.

II. — HET VISIOEN VAN TONDALUS.

HET VISIOEN VAN TONDALUS.

I. — De Legende.

A. — Inhoud. — *Proloog :* Opdracht aan de abdis Gisêla.

1. — Tondalus, een rijke ridder uit Ierland, valt op zekeren dag bij eenen zijner schuldeischers, van wien hij geld moest ontvangen, dood en blijft er drie dagen liggen, van 's Woensdags tot 's Zaterdags. Op het oogenblik dat men hem wil begraven, ontwaakt hij, ontvangt de laatste Sacramenten, geeft zijn goed aan de armen en wijdt zich voortaan aan den dienst van God.

2. — Zijne ziel had gedurende den tijd dat hij schijndood gelegen had, zoo verhaalt hij zelf, haar lichaam verlaten en had de straffen der verdoemden en de belooning der gelukzaligen gezien. Eerst komt zij in een donker huis, met duivels gevuld, die haar al hare vroegere zonden verwijten en een lied des doods zingen; zij zijn zwart, dragen groote horens en hebben klauwen. Zij bedreigen de ziel met den eeuwigen dood en van verwoedheid rijten zij hunne eigene wangen open. (cf. de duivelen 12).

De zang der duivelen komt ook voor in het Middeleeuwsch drama. Zie *De duivel in het Drama der Middeleeuwen* door *Dr. E. J. Haslinghuis*. Leiden, Gebroeders Van Den Hoek 1912, blz. 99. Ook de meest hier voorkomende straffen worden in het drama als dreigementen vermeld. Zie *Ibid*, blz. 99. Over de uiterlijke gedaante van den duivel in het drama, *Ibid*, blzz. 181 vgl. — Horens hebben de duivelen ook in *Paulus' Visioen* en in de *Angelsaksische hel.*

3. — God zendt haar uit barmhartigheid haar engel-bewaarder, om ze uit de klauwen der duivelen te redden, die uit boosheid hierom op elkaar beginnen te slaan. Die engel is een schoone jongeling en van hem gaat een licht uit, klaar als eene star. Hij dient tot gids en laat Tondalus de pijnen zien.

Zie over den schutsengel blz. 38 onder 2°.

4. — (*1e pijn : de manslachtigen*). — Eene diepe vallei met brandende kolen gevuld, waaruit gehuil en stank opstijgt, waarover een gloeiend deksel; de zielen worden op dit deksel verbrand en opnieuw « getorment ». Dit is de pijn der manslachtigen.

De diepe vallei komt voor bij Drithelm, Bernold, Henoch 52/1.

5. — (*2e pijn : de verraders*). — Een hooge berg waar een nauwe weg heen leidt; aan den eenen kant sneeuw; aan den anderen kant vuur, stinkend en donker; de zielen worden van de sneeuw in het vuur geworpen en omgekeerd van het vuur in de sneeuw en door de duivelen met allerlei foltertuigen gepijnigd.

De vallei bij Drithelm heeft rechts : vreeselijk vuur en vlammen, links : wind, hagel en storm; als de zielen er de hitte niet meer verdragen kunnen, gaan zij in de koude en omgekeerd. Hitte en koude zijn een algemeene trek bij de straffen. In de eerste Boeddhistische hel worden de zielen met gloeiende ijzers verscheurd en nadien aan de hevigste koude blootgesteld gedurende 500 jaar. — In Job 24/17 lezen we : « De droogte mitsgaders de hitte nemen de sneeuwwateren weg; alzoo het graf dergenen die gezondigd hebben. » — Henoch 14/11 vermeldt ze en ook Orientius, Bernold, Drithelm, Patricius' Vagevuur. — De Angelsaksische homelisten gebruiken ze voortdurend. Bij Aelfric : « the eyes will smart the powerful smoke and the teeth quake with the great chill; for the reprobates shall suffer intolerable heat, and unspeakable chill. » (cf. *Becker, op. cit.*, blzz. 12 en 68.)

6. — (*3e pijn : de hoovaardigen*). — Een zeer diepe vallei, stinkend en met rook gevuld, waarin vloeit eene rivier van zwavel. Van den eenen berg tot den anderen eene brug 1000 voet hoog en 1 voet breed, waarover alleen de uitverkorenen mogen gaan. Velen vallen er in, alléén een pelgrim komt er ongedeerd over. In dien stroom is de eeuwige verdoemenis, (sempiternum interitum).

Een dergelijke straf treffen we aan in *St. Paulus' Visioen*. — De soldaat bij Gregorius beweert eene brug gezien te hebben, waaronder eene zwarte vervaarlijke rivier; de goeden gaan met vasten tred over de brug, de zondaars tuimelen in den stroom neder. Op de brug bevindt zich een pelgrim « qui tanta auctoritate transiit, quanta et hic sinceritate vixit. » Zie voor de brug blz. 18 (1) en de breedvoeriger bespreking bij Patricius' Vagevuur. Ook in 8 komt eene brug voor, doch daar is ze van hare oorspronkelijke beteekenis afgeweken en heeft ze alleen de waarde van een pijniging. — Wetin zag een stroom, waarin verdoemden gedompeld zijn. — Henoch ziet rivieren van vlammend vuur.

7. — (*4e pijn : de vrekken*). — Langs een langen donkeren weg komen ze aan een beest, grooter dan voormelde bergen (*a*); in zijn muil, waarin wel duizend gewapende mannen kunnen, staan twee reuzen, de eene met het hoofd naar beneden, de andere omgekeerd; zij verdeelen den muil in drie groote poorten waaruit eene onuitbluschbare vlam slaat en het gehuil en de klachten der ongelukkigen naar buiten dringen. Het monster heet *Acherons*, de reuzen *Fergusius en Conallus*.

De engel verdwijnt plotseling; Tondalus wordt door de duivelen, die zich voor den muil bevinden, vastgegrepen en in den gapenden oven geworpen.

Daar binnen in den buik van het beest lijdt hij de verwoedheid van honden, slangen, leeuwen, beren en andere gedrochten; hitte en koude, stank, zwavel-

UNIV.

vuur, « uitvloeiing van tranen », knarsing der tanden en verdriet (*b*); uit wanhoop en leedwezen over zijne zonden, « scoert » hij zijne eigene wangen. Op eens bevindt hij zich uit den buik van het beest; de engel komt weer tot hem, raakt hem aan en geneest hem (*c*). Dit is de eerste pijn die Tondalus moet ondergaan (*d*).

(a) Men vergelijke den Cerberus bij *Virgilius, Aen. VI*/619 vgl., en bij *Dante* in den derden Hellekring, waar het heet :

En Cerberus, het monster dier moerassen,
Dat woedend zijn driedubbelen muil ontsluit,
Houdt nimmer op de geesten aan te bassen.
Gebaard, geklauwd, met vochte en zwarte huid,
Met oogen die rood uit hun kassen puilen,
Grijpt, worgt, verscheurt, verbrijzelt hij den buit.
(Vertaling *Ten Kate* blz. 48).

— Openb. 20/10 : « En de duivel, die hen verleidde, werd geworpen in den poel des vuurs en sulfers, alwaar *het beest* en de valsche profeten zijn, en zij zullen gepijnigd worden dag en nacht in alle eeuwigheid ».

(b) Deze pijnen zijn de samenvatting van haast alle pijnen, die bij vroegere schrijvers voorkomen. — In de 5de hel der Boeddh. vloeien tranen, rood als bloed en heet als vuur, uit de oogen gedurende 8000 jaar; ook bij Aelfric vindt men ze. *c)* cf. Daniël X/10 « En ziet, eene hand roerde mij aan en maakte, dat ik mij bewoog op mijne knieën en de palmen mijner handen ». — *(d)* Anskarius moet ook de pijnen van het Vagevuur lijden.

8. — (5e *pijn : de dieven en roovers*). — Een groot meer, zoo onstuimig, dat men den hemel (*sic*) niet kan zien en vol van vreeselijke beesten.

Hierover eene brug 2 mijlen hoog en éene hand breed (dus smaller dan de voorgaande) en met scherpe nagels bezet. — Tondalus moet er eene koe overbrengen, die hij vroeger gestolen had. Op de brug ontmoet hij eene andere ziel, die beladen is met een zak graan en niet uit den weg wil; beneden hen zien beiden de geopende muilen der beesten gereed om ze te verslinden; dit is voor hen een oogenblik van onuitstaanbaren angst. Eindelijk komen zij over elkaar heen, zij weten zelf niet hoe, en zetten verder ongestoord hunnen weg voort. Aan den overkant ontmoet de ziel den engel, die ze aanraakt en weer gezond maakt. Langs een donkeren weg komen zij aan de zesde pijn.

Voor de brug, zie 6. — Meren komen reeds voor bij *Plutarchus* in het *Visioen van Thespesius*. Voor de straffen der Simonieten, die ook onder deze pijn in 't bijzonder vermeld worden, leze men den 19den zang in *Dante's Hel*.

9. — (6e *pijn : de onkuischheid*). — Een huis, groot als een berg en rond als een bakkersoven, waaruit eene vlam slaat die 1000 schreden in 't rond alle zielen verslindt; in de vlammen bevinden zich duivelen met bijlen, messen, enz. gewapend; zij verminken de zielen en werpen ze dan in 't vuur; daar is

« weening », *a)* droefheid en knersing der tanden; wormen *b)* knagen aan de schaamten van mannen en vrouwen, zoo geestelijke als wereldlijke, doch de eersten lijden 't meest *c*). Hierop volgt eene klacht van Tondalus over de barmhartigheid Gods en eene preek des engels over de natuur van het vagevuur. De meester van dit huis heet *Phristinus.* Over de verwoede honden, die volgens den engel in dit huis op de ziel wachten, wordt verder niet gesproken.

(a) cf. Mth. 8/12. « ... aldaar zal weening zijn en knersing der tanden .»
(*b*) cf. Wetin blzz. 25-26.
(c) cf. Wetin *ibid.*, Patricius' Vagevuur.

10. — (*7e pijn : de onkuischheid der geestelijken : monniken en nonnen, kanunniken en andere prelaten*). — Een bevroren water, waarop een beest met twee vleugels en twee voeten, met een ijzeren bek en ijzeren klauwen. De zielen worden eerst in den buik van het beest gepijnigd, daarna uitgeworpen op het water, waar zij serpenten baren door al hunne ledematen; deze slangen hebben haken in hare staarten, waarmede zij de ingewanden (sic) der zielen uittrekken.

Vergelijk deze afdeeling met nummer 7. — Slangen die de zielen verslinden komen voor in *Dantes' Hel,* 24ste zang. In den 28sten zang lezen wij hoe de tweedracht-zaaiers in kerk en staat met opengescheurd lichaam rondloopen.

11. — (*8e pijn : van hen die zonden op zonden stapelen*). — Langs een nauwen donkeren weg, die nederwaarts naar den dood loopt komen zij in een dal, waarin zij groote smidsen zien. De zielen worden in eenen oven geworpen, gesmolten als ijzer, tot zij als één vuur vormen, en dan op aanbeelden gesmeed in klompen van honderd of meer; wat echter het ergste is: zij sterven niet *(a).* Van de eene smidse worden zij in de andere gegooid en telkens worden zij aan dezelfde vuurproef onderworpen, waarbij hunne beenderen, hun vleesch en hunne zenuwen tot assche verbrand worden. Deze pijn heet *Vulkanus* en is de laatste die Tondalus lijdt (*b*).

(a) cf. De smidse van *Ugo van Brandenburg* (blz. 33); in de Boeddhistische hel krijgen de zielen ook hun oorspronkelijken vorm weer.
(b) Smeden, die met hun werktuigen zielen in meren van goud, lood en ijzer werpen, komen voor bij Thespessius (Plutarchus).

12. — (*9e pijn : de grond der hel*). — Zij gaan voort en lijden onderweg koude, stank, vermoeienis, verdriet, alles in hoogeren graad dan vroeger; de engel verlaat de ziel, die wanhopig tegen de gerechtigheid en onbarmhartigheid Gods uitvaart; zij hoort ijselijk geschreeuw en donderslagen. Zij ziet een vierkanten put als een « cistern », waaruit eene kolom vuur en rook opstijgt; in de vlam eene groote schaar van duivelen en zielen, die als vonken opvaren en

met de vlam terug nedervallen. De ziel kan geen voet verroeren en is verwoed tegen zich zelf. De duivelen omringen haar en dreigen ze in de onderste hel neer te storten; zij zijn zwart als kolen, hunne oogen branden als lampen, hunne tanden zijn wit als sneeuw; zij hebben staarten als schorpioenen, vleugels als gieren. Deze geesten der donkerheid worden uiteengejaagd door den geest des lichts, die Tondalus brengt tot aan de poorten der hel, van waar hij Lucifer den « prins » der duisternis zien kan, zonder zelf opgemerkt te worden. (cf. de duivelen 2).

Heel dit gedeelte gaat ongetwijfeld terug op Drithelm, die zelf blijkbaar ontleende aan Henoch. Drithelm ziet opeens bollen van vlammen die als uit een diepen put opstijgen en terug neervallen. In die vlammen bevinden zich tal van zielen die met hen op en nederdalen. Een vreeselijke stank stijgt uit die diepte op en vervult de donkere plaats. Zijn gids verlaat hem en opeens hoort hij achter zich vreeselijke lamentaties en gelach. Hij ziet een menigte kwade geesten die vijf zielen pijnigen, ze in de duisternis trekken en met hen in de diepte storten. Duivelen met vlammende oogen en een stinkend vuur uit den mond blazend, stijgen uit den put, omringen de ziel en bedreigen ze met gloeiende tangen. Op dat gevaarlijk oogenblik verschijnt een licht als eene ster, de hulp in den nood of de gids, die de duivelen op de vlucht jaagt. De put is de opening der hel, het « os gehennae ». — Iets dergelijks vinden we reeds bij *Furseus*, die de vlammen van vier vuren ineen zag smelten tot éene groote vlam, waarin duivelen verschijnen en zielen verbrand worden. Ook *Bernold* spreekt van een put, waaruit rook en vlammen tot aan den hemel opslaan en waarin zielen gepijnigd worden. Bij Furseus en Bernold is de put echter maar een ignis purgatorius en niet de grond der hel. — Henoch zag eveneens een groot, gloeiend en flonkerend vuur, in wiens midden eene scheiding was (cf. Furseus). Zuilen van vuur draaien door elkander tot op den bodem van den afgrond en diep is hunne nederdaling. Dit is de gevangenis der engelen en daar zijn zij voor eeuwig gevangen. Een nauwe verwantschap vertoont deze plaats met het visioen van Er bij Plato : Er ziet een gapende opening, die begint te brullen, als een onzuivere omhoog wil stijgen. Brutale schepsels van een vlammende doorzichtigheid grijpen de zielen vast, boeien ze aan handen, voeten en kop, gooien ze naar beneden, sleuren ze langs den weg, rafelen ze uit op stekedoornen en leggen dan aan de aanwezigen uit, waarom ze in den Tartarus zullen vallen en medegesleept worden. — Bij *Alberic* is de hel als een diepe put, bewaakt door een tweekoppig serpent, dat langs eenen muil de zielen verslindt en ze langs den anderen uitwerpt als gloeiende sintels (zie *Lucifer,* volgende afdeeling). In *S. Paulus Visioen* is de helleput met zeven zegels toegezegeld. — Draken en schorpioenen in het *Visioen van Karel den Dikke* (blz. 27).

13. — *De grond der hel.* — Hetgeen Tondalus hier ziet kan hij niet beschrijven al had hij honderd hoofden en in ieder hoofd honderd tongen. *a*) Daar ligt Lucifer gebonden op een rooster, waaronder vuur, dat door duivels opgestookt wordt met blaasbalgen; hij is zwart als eene raaf, heeft den vorm van een menschelijk lichaam met eenen staart, en duizend handen, honderd palmen breed en tien lang; aan iedere hand 20 vingers, voorzien van klauwen langer dan riddersporen. Hij wentelt razend rond boven de kolen, tot dat hij overal verbrand is, grijpt met volle hand in den hoop zielen, die hem omringen en

wringt ze uit als wijndruiventrossen. Dan haalt hij diep adem, en blaast de zielen in alle richtingen weg in eene kolom van rook van vuur, die uit den boven vermelden put opslaat; deze vlam valt terug in zijn muil, als hij zijn adem terug ophaalt (*b*).

Lucifer heet « prins » omdat hij de eerste in de hel is. Hij was vroeger de overste der schepselen in het paradijs, maar werd nedergestort ter helle en geketend uit ongehoorzaamheid tegen God. Moest hij losgeraken, hij zou hemel en aarde en hel verstoren; de scharen die hem omringen bestaan eensdeels uit gevallen engelen, anderdeels uit zielen die op geene barmhartigheid mogen hopen. Onder de laatste bevinden zich kennissen en familieleden van Tondalus.

(*a*) Cf de woorden van de Sybille in de Aeneis :

« Non mihi si linguae centum sint oraque centum,
Ferreo vox, omnes scelorum comprendere formas,
Omnia pœnarum percurrere nomina possim. »

(*b*) Ook in Alberik (*zie nota op 12*). Vergelijk *Dante's Lucifer* in den *Judasput* (34ste zang), die in zijn drie monden een zondaar verbrijzelt, « evenals een vlasbraak doet ». Men denke ook aan den geketenden Satan in Christus' Nederdaling ter helle en aan Openb. 20/1-4 : « ... En hij greep den draak, de oude slang, welke is de duivel en Satanas en bond hem 1000 jaren. » De geketende prins Lucifer is een belangrijk personagie in het Middeleeuwsch drama. Zie *Haslinghuis, Op. cit*, blzz. 132 vgl.

14. — Zij gaan verder, de stank en de duisternis verdwijnen en het wordt licht; zij komen aan een zeer hoogen muur; aan dezen kant van den muur een schaar van zielen, die honger en dorst lijden, aan regen en wind blootgesteld zijn (*a*); deze zijn niet kwaad, maar omdat zij hun tijdelijk goed niet aan de armen gegeven hebben, zullen zij eenige jaren hier blijven en dan verlost worden.

Wind, hagel en storm komt bij Drithelm voor in het Vagevuur en slecht weder en wind bij Wetin.

15. — In den muur is eene poort die van zelf open gaat (*a*); een schoon en groot veld, met welriekende bloemen, verschijnt (*b*); de zon gaat er niet onder en het is er nooit nacht; daar is ook de fontein van het eeuwige leven; wie van haar water drinkt, zal nooit meer dorst hebben (*c*). Dit is de woonplaats der zielen, die niet al te goed zijn; onder hen bevinden zich de Koningen *Concober* en *Donatus*, die gedurende hun leven wreed waren, maar gered werden, de eerste, omdat hij monnik werd, de tweede, omdat hij zijn goed aan den arme gaf.

In dit veld staat een huis, wonderlijk versierd, gebouwd uit goud en zilver en edelgesteenten; deuren of vensters zijn er niet aan, nochtans kan iedereen die wil er in gaan.

IVSTORVM ANIMAE IN MANV DEI SVNT, NEC ATTINGIT ILLOS CRVCIATVS.

IMPII MVLTABVNTVR PRO COGITATIONIBVS SVIS, VT QVI A DÑO DEFECERINT.

Van binnen is dit huis zoo klaar alsof er vele zonnen schijnen; het is rond, door geene kolommen ondersteund en de vloer is met de kostbaarste steenen bedekt; koning *Cormacus* zit op een troon, versierd met paarlen en met zijde gestoffeerd; vele personen en geestelijken brengen hem geschenken en bewijzen hem hulde; evenwel wordt hij nog gepijnigd : gedurende drie uren moet hij elken dag in het vuur staan tot aan den navel en het bovenste gedeelte zijns lichaams wordt dan met een haren kleed bedekt; het huis wordt donker en vervuld met de weeklachten der aanwezigen. Hij brandt in het vuur, omdat hij zijn huwelijk besmet heeft en draagt een haren kleed, omdat hij naast den H. Patricius een graaf heeft doen vermoorden en zijn eed verbroken heeft.

(*a*) Bij Wetin bestaat de ingang tot den Hemel uit bogen van goud en zilver.

(*b*) Welriekende bloemen bij Prudentius, Victor Avitus, Gregorius, Bonifacius.

(*c*) Bronnen komen voor bij Prudentius, Cl. M. Victor en Avitus. Bij de twee laatste ontspringen aan de bron 4 stroomen : Euphrates, Tiger, Nijl en Ganges. — cf. De Lethe bij Virgilius.

(*d*) Bij Gregorius is men bezig een gouden huis te bouwen.

14-15. — Deze beide afdeelingen vertoonen weer een treffende overeenkomst met Drithelm : « Na aan het gevaar ontsnapt te zijn dat hem dreigde voor den put, wordt Drithelm door den gids naar de plaats der gelukzaligen gebracht. Eerst ziet hij voor zich een muur (14) zoo hoog en lang dat er geen einde aan schijnt, zonder venster of deur (15). Zonder dat hij het weet, staat hij op den top van den muur en vóór hem strekt zich een veld uit (15), lachend en aangenaam, zoo vol van welriekende bloemen (15) dat hij onmiddellijk den stank der hel vergeet. Dit veld baadt in een licht schooner dan dat der zon (15). Dit is de woonplaats der zielen die niet volmaakt genoeg zijn om in het rijk der hemelen opgenomen te worden (14) (« Non hoc est regnum cœlorum quod autumas »), waar ze zullen ingaan op den dag van 't laatste oordeel (16). Achter dit eerste veld bevindt zich een tweede veld, waarvan de schoonheid en de geuren oneindig meer zijn; dat veld grenst aan het rijk der hemelen en daar mag Drithelm niet in gaan. » Dit tweede veld heeft Broeder Marcus uitgewerkt in 16 en hij heeft er nog andere aan toegevoegd in 17, 17[1], 18. Misschien heeft ook het Visioen van Barontus invloed gehad op de verdeeling van Tondalus' Paradijs (zie nota op 16-18).

16. — Een muur van zilver zonder poorten; zij gaan er door en zien de koren van heilige mannen en vrouwen, kostbaar in 't wit gekleed (*a*); zij zijn zonder smet of zorg, altijd blijde en loven eeuwig de H. Drievuldigheid. Klaarheid, genoegen, schoonheid, eerlijkheid, gezondheid, eeuwigheid en liefde zijn hier vereenigd; de geur gaat alle zoetheid te boven (*b*). Dit is het loon van hen die hun huwelijk niet besmet hebben, aan de armen en aan de Kerk goederen gegeven hebben. Bij het laatste oordeel zullen zij tot God opklimmen en zijne heerlijkheid aanschouwen.

Zij gaan voorbij de koren die de hoofden neigen en God danken, dat hij Tondalus verlost heeft.

(*a*) Deze personen bevinden zich bij Drithelm in 't eerste veld. — Witte kleederen bij Orientius, Anskarius, Wetin, Bernold.

(*b*) Al deze eigenschappen komen afzonderlijk voor bij voorgaande schrijvers.

17. — Door een muur van goud komen zij in een veld, waar vele zitplaatsen staan van goud (*a*) en het uitgezochtste edelgesteente (*b*), waarop mannen en vrouwen zitten, gekroond en in witte zijde gekleed; hunne aangezichten blinken als de zon, hun haar is als goud en hunne kronen eveneens; voor hen liggen boeken met gouden letters geschreven; zij zingen een alleluja op een nieuwe melodie, waarbij men alle verdriet vergeet (*c*). Dit zijn de heiligen die rein gebleven zijn en de martelaars die zich zelf kastijdden en hun leven uitsluitend aan God wijdden.

(*a*) Zitplaatsen in het 1e veld bij Drithelm; bij Anskarius de 24 ouderlingen, gezeten als staat in de Openbaring.

(*b*) De oevers der fontein bij Avitus zijn bezet met smaragden en het kostbaarste edelgesteente (zie blz. 16).

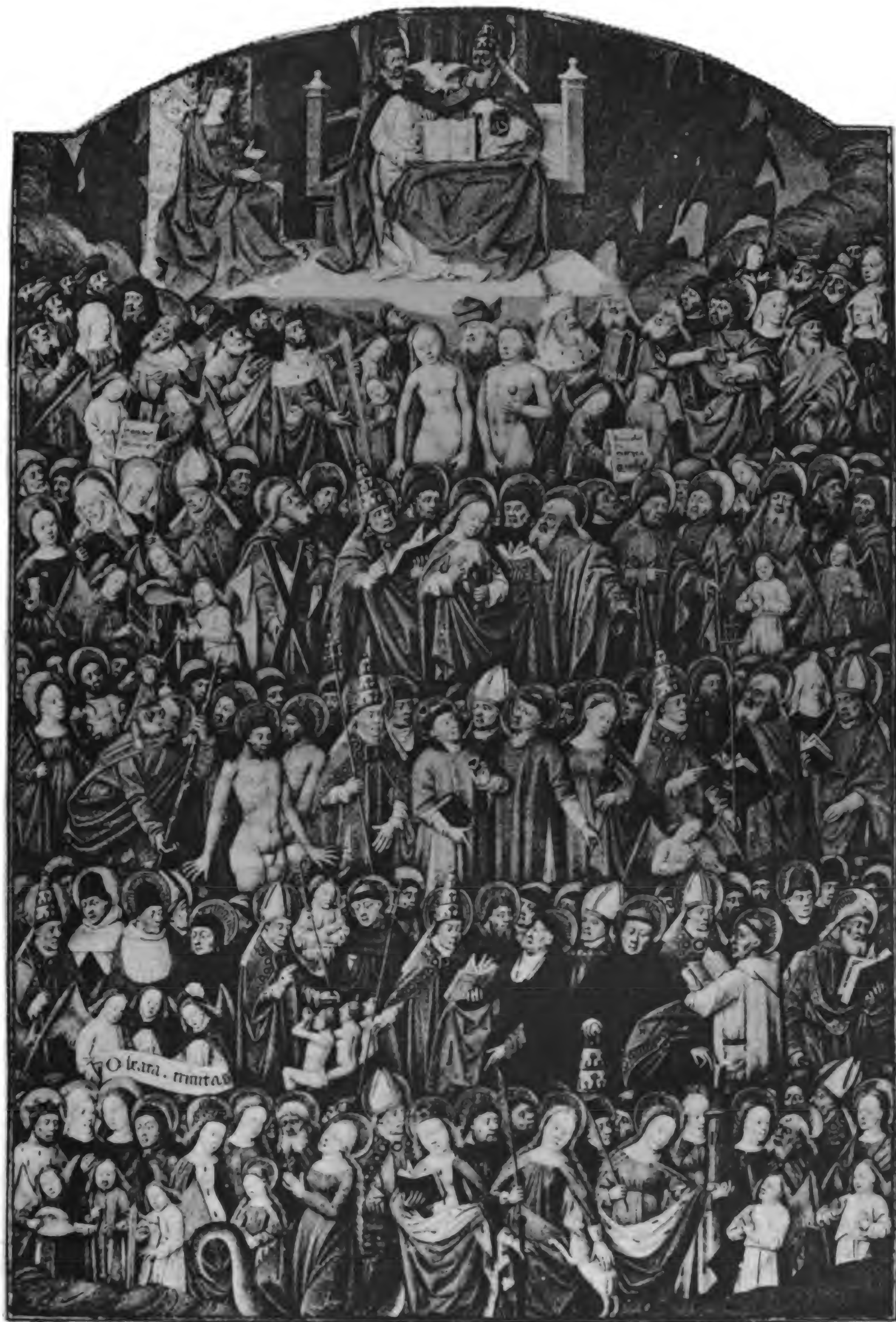
(*c*) In het 1e veld bij Drithelm zijn koren van gelukzaligen. Lofzangen bij Prudentius, Cl. M. Victor, Anskarius, en in de Openb. van Petrus.

17[1]. — In dit veld staan de kostbaarste purperen en gouden tenten, waarin orgels, harpen en een hemelsch gezang weerklinken : de rustplaats der monniken en nonnen die geleefd hebben volgens de regels hunner orde. Tondalus mag er niet in gaan, want zij genieten van de tegenwoordigheid der H. Drievuldigheid en wie er eens ingaat, vergeet al het verledene; de klaarheid en de geur dezer rustplaats gaan boven al het voorafgaande; men ziet niet dat de gelukzaligen hunne lippen verroeren; het firmament boven hunne hoofden is onbeschrijfelijk schoon en daaraan hangen alle soorten van instrumenten, die zoete geluiden geven en waaronder een menigte engelen vliegen.

17[2]. — Hier staat ook een groote boom, met leliën, rozen, welriekende kruiden, prachtige bloemen en vruchten bedekt (*a*); in het gebladerte wonen zoet « gevooisde » vogelen. Onder dezen boom zitten op gouden en elpenbeenen zetels, vrouwen, mannen, gekleed als de vorige monniken, gouden, wonderlijke kronen op het hoofd dragende; in hunne hand houden zij een gouden roede; zij zingen lofzangen tot den almachtigen God : het zijn de stichters en beschermers der H. Kerk.

(*a*) Bloeiende boomen en vruchten bij Cl. M. Victor, Avitus. — Henoch 24/3 : Welriekende boomen, waaronder één die voortdurend een geur rondom zich verspreidt, schoone vruchten draagt en wiens bladeren, bloemen en schors nooit verdorren. — In het midden van den ingang van Virgilius' hel staat een hooge, dicht gebladerde olm, waarin de ijdele droomen huizen. — Cf. *Pipal*, de boom der kennis bij de Brahmanen (1).

(1 *Mannoury-Kern : Het Boeddhisme*, Wereldbibl. nr 52. blz. 113.

18. — Een muur hooger, schooner en grooter dan de andere, uit louter edelgesteenten gebouwd met goud als mortel. Daar achter leven de negen koren der engelen in de tegenwoordigheid Gods, wiens heerlijkheid alles overtreft (*a*). Dit is het rustoord der patriarchen en propheten, martelaars, maagden, apostelen en biechtvaders (*b*).

Van de plaats waar Tondalus en de schutsengel zich bevinden, zien zij de pijnen der hel, « 's werelds wijden ommering », alles wat voor of achter hen gebeurde en Hem die het brood der engelen is en het leven van allen; Tondalus weet op dat oogenblik alles (*c*). Daar ziet hij zijn patroon en biechtvader *Ruadanus*, die hem goede reis wenscht, *S. Patricius* en de 4 bisschoppen *Celestinus*, *Malachias*, *Christianus en Nemias*, naast wie een ledige zetel staat die op een hunner nog levende broeders wacht.

(*a*) Gods aanschijn is het hoogste geluk dij Cassiodorus. — Aan Wetin verschijnt de Heer der heirscharen. omringd van eene menigte heiligen en zijne glorie en majesteit zijn zoo schitterend, dat Wetin zooveel glans en pracht met zijne lichamelijke oogen niet kon verdragen. — Anskarius ook zag den Heer, van wien een helderheid uitging die alle heiligen in de lengte en in de breedte bestraalde.

(*b*) Bij Gregorius en Drithelm vinden we reeds groepen van Heiligen. Eene hierarchie geeft ons Wetin, voor wien eerst de Heiligen der Kerk, dan de Martelaars en ten slotte de Heilige Maagden bij God om vergiffenis smeeken. Dezelfde hierarchie leert thans nog de Katholieke Kerk. (Zie *E. X. Schouppe, Cours abrégé de religion*, 9e éd. Bruxelles, p. 285.)

(*c*) De hoogste kennis en waarheid bij Cassiodorus. — Gewoonlijk laat men de visionnairen toe een blik te werpen op de straffen en de belooningen opdat zij eene vergelijking zouden kunnen maken en beseffen welke glorie zij zullen moeten derven. Bij Prudentius kunnen de verdoemden en de gelukzaligen zelf elkander zien. — Bernardus van Claravalle bewijst zelfs dat de heiligen van het schouwspel der eeuwige ellende genieten :

1) omdat zij zelf niet lijden; 2) omdat, als alle boozen verdoemd zijn, de heiligen geene boosheid meer te duchten hebben; 3) omdat hunne glorie door de tegenstelling grooter schijnt; 4) omdat wat God bevalt, ook de uitverkorenen bevallen moet.

Een kristallen muur bij Henoch XIV/10.

16-18. — Bij Barontus (zie blz. 22) is het paradijs verdeeld in vier poorten, die met de muren van Tondalus overeenkomen. Binnen de eerste poort wachten kloosterbroederen het laatste oordeel af (16), binnen de tweede, zijn kinderen en *jonkvrouwen* (17), binnen de derde de priesters en martelaren (18). Niet onmogelijk is het, dat Broeder Marcus het schema van Barontus kende en het samensmolt met wat hij bij Drithelm gevonden had (zie noot op 14-15).

19. — Tondalus' ziel keert tot haar lichaam terug en hij die het woord Gods vroeger niet kende, predikt het voortaan met groote ootmoedigheid en innige overtuiging.

B. — De Dateering van het Visioen (1). — Wanneer werd dit visioen door Broeder Marcus geschreven? Ongetwijfeld in 't begin van 1149, op het oogenblik dat S. Bernardus het leven schreef van bisschop Malachias, die op zijn tocht naar Rome te Clairvaux overleed. In zijn Prologus zegt Marcus : « Ipso etiam eodem anno (het jaar waarin het visioen *gezien* werd.) Malachias... in Claravalle defunctus est, *cujus vitam miraculis plenam Bernhardus Clarevallis abbas satis luculento sermone transscribit* (2) ». Het lijdt voor ons hoegenaamd geen twijfel dat Marcus den tegenwoordigen tijd *transscribit* in verband heeft gebracht met het oogenblik waarop hij zijn verhaal uit het Iersch in het Latijn overbrengt, en niet met het oogenblik, waarop Tondalus zijn visioen zag. Het geldt hier eenvoudig eene wetenswaardige bijzonderheid, bij den naam van Malachias gevoegd.

Malachias stierf den 2[den] November 1148 en S. Bernardus eindigde het verhaal van zijn leven in 't begin van 't volgende jaar (3). Het *terminus post quem* is dus 2 November 1148; het *terminus ante quem* is echter moeilijk juist te bepalen, doch de bekende vlijt der Iersche monniken die op dat oogenblik te Regensburg (4) verbleven, en de opdracht van het werk aan de abdis van het S. Paulusklooster, mogen ons laten veronderstellen dat het nog voltooid werd in den loop van de eerstvolgende maanden.

Het visioen zelf moet dus ook *gezien* zijn vóór November 1148. Dit komt echter niet overeen met den tekst van Marcus zelf die vertelt :

> « Visa est ipsa visio millesimo centesimo quadragesimo *nono* ab incarnatione domini anno, qui est annus secundus Chunradi regis Romanorum expeditionis Hierosolimorum quique est quartus annus Eugenii pape II apostolatus, quo anno de Galliarum partibus Romam est reversus. Ipso etiam eodem anno Malachias Dunensis episcopus Hyberniensium legatus ... Romam veniens in Claravalle defunctus est... Nemias autem Cluenensis episcopus.., sanctus ac venerabilis senex annorum nonaginta quinque in propria cathedra eodem anno ... ad gaudia migravit perpetue vite » (5).

---

(1) Zie *Friedel en Meyer, La Vision de Tondale, Textes français, anglo-normand et irlandais.* Paris, Champion, 1907, p. VI-XII. — *Wagner, Op. cit.* XXIV-XXV.

(2) *Wagner, Op. cit.* blz. 5.

(3) *Friedel et Meyer, Op. cit*, p. VII. Note 1 : « Liber de vita et rebus gestis S. Malachiae Hiberniae episcopi *statim* post ejus mortem (II nov. 1148) scribi coeptus et *initio* anni 1149 absolutus » Xenia Bernardina, Pars IV, Vienne, 1891. Nous ne savons s'il est possible de préciser davantage cet *initio*. Voy. la Vie même dans Migne, vol. 182. p. 1073-4 sv.

La martyrologue de Gorman (fin du XIIe siècle) enregistre déjà, au 2 novembre, le jour de la mort de Malachias (i. e. Mael m. (m)' Aedóic, grand-fils de Morgar, archevêque du « trône » de saint Patrice). Voyez aussi F. M. (d. i de Iersche kronijk der Four Masters), anno 1148.

(4) Wij zullen later zien dat het visioen in die stad geschreven werd.

(5) *Wagner, Op. cit.* blzz. 5-6.

Marcus beweert dus dat Tondalus zijn visioen had in 1149, maar buiten den dan nog onzekeren datum van Nemias' afsterven, grijpen al de door hem vermelde feiten plaats in 1148. Keizer Conrad III vertrok naar Palestina in 1147; Paus Eugenius werd tot zijn hoog ambt geroepen in 1145 en Malachias stierf in 1148. Alléén de dood van Nemias wordt geplaatst in 't begin van 1149. Hier is alleszins eene vergissing in 't spel en we zijn het eens met Friedel en Meyer, als ze veronderstellen dat Marcus den datum van het visioen vereenzelvigde met dien van zijn werk.

« Ayant hâte de faire connaître un miracle tout récent, le moment où il le raconte en latin se substitue dans son esprit — inconsciemment, si l'on veut — à celui qu'il veut assigner à sa fiction. De là cette expression : « Visa est visio anno MCXLIX », qui devient inexacte par l'énumération de quatre faits historiques, fort rapprochés les uns des autres, comme ayant eu lieu en cette même année, alors que trois appartiennent à la fin de l'année precédente » (1).

Dezelfde vergissing doch in omgekeerden zin begaat de eerste vertaler Alber die vermeldt dat een monnik het verhaal in 1148 (2) naar Regensburg bracht en het daar in het nonnenklooster van S. Paulus met eigen hand afschreef, zooals hij het van iemand gehoord had (3).

Wagner beschouwt 1149 als eene fout voor 1148, te wijten aan het gebruik van Romeinsche cijfers, evenals Eugenius II fout is voor III. Friedel en Meyer gelooven aan die fout niet en ze rechtvaardigen hunne meening daardoor, dat men dan moet aannemen, dat het door Marcus gestelde exemplaar slechts éénmaal overgeschreven werd, dat dit afschrift het eerste volkomen verdrong en onveranderlijk afgeschreven werd in 't vervolg. Niets laat echter het bestaan van dit tweede tusschentype veronderstellen (4), te meer daar de oudste hss. haast tijdgenoot zijn van den schrijver.

Na de hierboven aangeduide verklaring van Marcus' vergissing, zouden we de zaak als afgedaan kunnen beschouwen, zoo bij Friedel en Meyer

(1) *Friedel et Meyer, Op. cit.* blz. XII. — Zie ook *Revue Celtique*, Oct. 1907.

(2) Alber schrijft foutief 1149, blijkbaar naar de oorspronkelijke inleiding. Zijne historische bijzonderheden wijzen op 1148.

(3) *Wagner, Op. cit.* blz. 122. *Friedel en Meyer, Op. cit.* blz. XI merken op, dat de tekst van Alber : « imme andern nach der hervart, die der Künic Kuonrat tete » op 1149 zou kunnen slaan, vermits Konrad zijn tocht eindigde in 1148, dat Paus Eugenius Frankrijk verliet na het concilie te Reims en niet vóór 1149 te Rome kon terug zijn en dat Marcus hoogst waarschijnlijk den dood van Malachias slechts vernam in Ierland, in 't begin van 1149. Zij voegen er bij « que ce seraient des subtilités inutiles. » Inderdaad : 1°) *ander* beteekent niets anders dan *volgende;* 2°) Albers spreekt niet van de aankomst van Eugenius te Rome, maar van zijn vertrek uit Frankrijk; 3°) we weten niet waar Marcus den dood van Malachias vernam. — Niets bewijst dat hij dien niet in Europa vernam. Over Alber zie *Wagner* blzz. XI vgl.

(4) Zie *Friedel en Meyer, Op. cit.* blz. XI.

onmiddellijk op de aangehaalde woorden niet de volgende regels volgden, die niet onopgemerkt mogen voorbijgaan : (1)

« C'est donc dans les premiers mois, en février ou en mars, de 1149 que Marcus place la vision; qu'il la consigne dans son récit irlandais que plus tard il prétend traduire; qu'il part pour le continent; qu'il voit peut-être saint Bernard toujours actif, préparant entre autres écrits la Vita *Malachiae;* qu'il arrive, enfin, à Ratisbonne, où sans perdre de temps il se fait remarquer. »

Daartegen is heel wat in te brengen.

1° F. et M. erkennen zelf dat 1149 fout is.

2° In zijne inleiding zegt Marcus wel dat hij uit het Iersch vertaalde :

« Placuit namque vestre prudentie, quatinus mysterium, quod ostensum fuerat Tnugdalo cuidam Hybernigeno, noster stilus licet ineruditus *de barbarico in latinum* transferret eloquium vestreque diligentie mitteremus transcribendum. »

doch over den datum van den Ierschen tekst kunnen we uit deze woorden niets besluiten.

3° Dat hij St. Bernardus gezien heeft is zooveel als zeker en we mogen er bijvoegen, dat hij te Clairvaux blijkbaar een gedeelte van Malachias' leven las. Hoe kon hij anders weten dat dit leven « satis luculento sermone » (2) opgesteld was? Het is heel onwaarschijnlijk dat hij dit uit een anders mond vernam.

4° Niets bewijst dat Marcus Ierland pas verliet in 1149, na den dood van Nemias. Dit is materieel zelfs onmogelijk, want in dat geval hoopen zich in 't begin van 1149 een aantal feiten op, die in zulke korte spanne tijds niet konden geschieden. We moeten dan inderdaad aannemen, dat tusschen den dag, waarop Nemias overleed (begin 1149) en den dag, waarop S. Bernard de laatste hand legde aan Malachias' leven (ook begin 1149) broeder Marcus *a*) zijn Keltischen tekst opstelde naar het verhaal van Tondalus zelf; *b*) naar Europa overkwam; *c*) te Clairvaux verbleef; *d*) naar Regensburg trok, er in betrekking kwam met de aldaar bestaande kloosters en de abdis Gisêla; *e*) en daar dan zijn Latijnschen tekst neerschreef.

Zoo iets is niet aannemelijk. Indien verder Marcus den dood van Nemias ter plaatse had vernomen, dan had hij waarschijnlijk de fout niet begaan hem in 't zelfde jaar te plaatsen als dien van Malachias. Zoo we echter aannemen, dat Marcus zich op dat oogenblik reeds op het vasteland bevond, dan is die fout te verklaren, doordat hij, den juisten datum niet kennend, kon vermoe-

(1) *Ib.* blz. XII.
(2) *Wagner, Ib.* blz. 5.

den dat Nemias in de laatste dagen van 1148 Malachias volgde op den weg naar de eeuwigheid. Met deze veronderstelling zouden we tot het besluit komen : dat Tondalus zijn visioen zag in 1148, — Marcus in November of December van 't zelfde jaar de reis naar Regensburg ondernam, — onderweg den dood van Malachias en Nemias vernam, — die 2 feiten samenbracht met twee andere belangrijke geschiedkundige gebeurtenissen uit het leven van Conrad III en paus Eugenius III, waarvan hij te Regensburg hoorde gewagen, — te Regensburg in een nonnenklooster Tondalus' Visioen vertelde als een wonderlijk mirakel, — dit visioen in het Latijn opstelde op verzoek eener abdis, aan wie hij het vertelde, in 1149, want ondertusschen zal het nieuwe jaar wel ingetreden zijn.

Nemen we deze oplossing niet aan, dan blijft ons nog over te veronderstellen : ófwel dat Marcus volgens eene andere tijdrekening telde, en daarvoor heeft men geene bewijzen (1); ofwel dat Marcus heelemaal overhoop lag met de chronologie en ook verkeerd den tegenwoordigen tijd *transscribit* gebruikte, wat moeielijk met andere feiten overeen te brengen zou wezen. Uit andere plaatsen weten we, dat zijne historische aanduidingen juist zijn en ook dat de abdis, die heel goed Latijn kende, zijn tekst herzien heeft en zij zou blijkbaar dergelijke vergrijpen niet geduld hebben. In dit laatste geval zouden we ook geen bepaald jaartal voor den Latijnschen tekst kunnen opgeven; want dan weten we wel wanneer het visioen *gezien* werd, doch niet wanneer het *geschreven* werd. Ten voordeele van deze laatste stelling zou de tekst van Alber kunnen pleiten, die zegt, na den datum 1149 vermeld te hebben en de gebeurtenissen van Konrad en Eugenius (van Malachias en Nemias spreekt hij niet, omdat ze Ieren waren en hij ze niet kende?) :

« Sît brâht ez ein münich guot
ze Regensburc in die stat. » (2).

Doch hiertegen is weer in te brengen dat Alber het foutieve jaartal 1149 naar alle waarschijnlijkheid uit den Latijnschen tekst van Marcus zelf overnam.

Het Nederlandsch hss. uit Den Haag versmelt het zien en het opstellen van het visioen : « Ende si was ghesien ende ierstwerf ghescreven also icht seyt int latijn Doe men die incarnatie schreyff M. ende C. end xlix ... ». Het hs. Gent behoudt naar Vincentius Bellovacensis het jaar 1149 : « Dit

(1) *Friedel en Meyer, Ib.* blz. XI, nota 2 : « Une chronologie en avance de quelques mois sur l'année chrétienne nous aurait épargné toutes ces considérations; mais on ne l'a pas encore trouvée, pas même chez les Celtes. »

(2) *Wagner, Ib.* blz. 122, vers 44/45.

visioen van desen bouke ghesciede int jaer Ons Heren als men screef M. C. ende xlix ... » De oudste hss. vermelden geen datum, de gedrukte teksten beginnen met : « Int Jaer ons heren dusent hondert ende .xlix. ... doe wort dit vysioen ghesien. »

Ten slotte willen we hier nog even eene eigenaardige opmerking van Max Kaluza aanhalen, waaruit geen verder besluit te trekken valt, doch in verband met het voorgaande verdient vermeld te worden. In een artikel van de *Englische Studien* (XIX, p. 272) wijst hij er op, dat de dichter der Engelsche vertaling schrijft dat het visioen plaats had in 't jaar 1149 na *den dood* van Christus en niet na zijne *geboorte :*

« In Yrlande fell some tyme this case
Syn god dyede and fro deth arose,
After the tyme, as ye may here.
A thowsende and an hundrede yere
And nyne wynter and fowrty,
As hit ys wrytyn in the story. »

Dezelfde fout maakte Byron in zijn « Siege of Corinth », waar hij het jaar 1810 omschrijft als volgt :

« In the year, since Jesus *died for men*
Eighteen hundred years and ten. »

C. — Historische personen. — Broeder Marcus, Abdis Gisela, Ridder Tondalus, de Koningen Donachus, Conchober en Cormacus, de bisschoppen Malachias, Nemias. Fergusius, Conallus (1).

Uit het prologus vernemen we dat het visioen geschreven werd door *Broeder Marcus* op verzoek eener abdis G. : « *Venerabili ac deo devote domne G., dei dono abatisse, frater Marcus sibi devotus famulus* etc. (2). Marcus verontschuldigt zich over zijn gebrekkige kennis van het Latijn, dat hij beter zou willen kennen, doch hoopt dat zijne meesteres hem een hulpvaardige hand zal toesteken (3). Marcus houdt er aan de geloofwaardigheid van zijn verhaal te bewijzen, want herhaalde malen drukt hij er op dat hij het van Tondalus zelf gehoord heeft (4). Eerst schreef hij zijn verhaal in een vreemde taal : « *de barbarico in latinum transferret* » (5). Uit de verdere bespreking der bronnen blijkt ook dat het sterk onder den invloed van Beda staat.

---

(1) Zie *Wagner, Ib* blzz. XXI-XXV. — *Friedel en Meyer, Ib.* blzz. III-VII.

(2) *Wagner, Ib.* blz. 3/1-2.

(3) Uit de vergelijking van het Latijn in den tekst met dat in den proloog mogen we veronderstellen dat dit gebeurde.

(4) *Wagner, Ib.* blzz. 4/25, 7/13, 9/9, 35/21, 36/21, 55/26.

(5) *Ib.* blz. 4/7.

Dit is alles wat we van Marcus zelf vernemen. Uit het visioen kunnen we echter opmaken dat hij een Ier moet geweest zijn. Het visioen draagt inderdaad al de teekens van zijn Ierschen oorsprong. Tondalus zelf is een Ier, de besproken historische personen zijn Ieren, en het eerste hoofdstuk is een lange en schilderachtige ophemeling van Ierland. Geen twijfel, dat een vreemdeling niet met zulke overtuigende warmte zou gesproken hebben over vreemde menschen en toestanden, die op zich zelf genomen ook maar alléén een Ier zoo'n groot belang konden inboezemen, en meer bepaaldelijk een Ier uit het Zuiden. Tondalus is geboren in Cashel (1) en zijne ziel verlaat haar lichaam bij een zijner vrienden te Cork (2); Nemias is een onbekende bisschop van Cloyne en Ross (3). Donachus, Conchober en Cormacus zijn koningen van Cork, Cashel en Munster en over hun leven, dat hij van nabij moet gekend hebben, deelt hij bijzonderheden mede, waarover de geschiedschrijvers stilzwijgen, als b. v. het geval is met de echtbreuk van Cormacus, (zie inhoud 15) den meester en koning van Tondalus. Daaruit mogen we besluiten dat Marcus uit het Zuiden van Ierland afkomstig is, uit het graafschap Munster, misschien wel van de stad Cashel, die hij heet : « australium (sc. Hyberniensium) praecellentissima » (4).

Uit de historische bijzonderheden die Marcus opgeeft over Conrad III, Eugenius III, S. Bernardus, mogen we verder afleiden dat hij zich op 't oogenblik dat hij zijn visioen neerschreef, ergens in een klooster op het vasteland bevond. Daarover bezorgt *Alber* ons meer inlichtingen (5). In zijne inleiding vertelt hij ons dat een monnik het visioen overbracht naar Regensburg, waar hij zich vestigde in het vrouwenklooster S. Paulus en waar hij zijn boek schreef op verzoek van drie vrouwen Ôtegebe, Heilke en Gisel :

« Sît brâht ez ein münich guot
ze Regensburc in die stat.
do wîsete in das phat
ze einer samenungen
dâ sint vrouwen nunnen,

(1) « precellentissima *Caselensis*, de qua ortus est quidam vir nobilis nomine Tnugdalus. » *Wagner, Op, cit.* blz. 6/15.

(2) « Nam ut plurimi *Corcagensis* civitatis testantur incole, qui ei tunc aderant », *Ib.* blz. 7/8.

(3) *Ib.* blz. 5/10-16, 54/10-12.

(4) *Ib.* blz. 6/15.

(5) Over *Albers Tnugdalus*, zie *Wagner, Ib.* blzz. XLVI en vgl. Zie ook beneden bij de *Letterkundige geschiedenis* en de *Beschrijving der Duitsche handschriften.*

von sante Paul ist ez genant :
dâ schreip erz mit sîner hant.
offen er ez begunde
als erz vernam von enes munde. »

(*Wagner*, blz. 122/44-51)

—

und daz des müezen gniezen
die ez schrîben hiezen :
daz sint dise frouwen drî,
Ôtegebe, Heilke une Gisel dâ bî.

(*Wagner*, blz. 123/66-69).

Deze *Gisel* is blijkbaar dezelfde persoon, als de door Marcus genoemde abdis G.. Wagner vond in een onuitgegeven doodenboek van Obermünster, waaruit Zirngibl (1) reeds eene zekere Uticha, abdis van S. Paulus, opspoorde, op blz. 61b van eene hand der 12e eeuw den naam eener Gisila abbatissa en bijna onmiddellijk daarop volgend eene Otegeba m̄. Zoo Marcus alleen G. vermeldt, is hieruit te verklaren, dat zij op dat oogenblik abdis was.

Dat Marcus zich te Regensburg nederzet is begrijpelijk, daar toen in die stad twee Iersche monnikenkloosters bestonden, dat van S. Petrus en dat van S. Jacobus, beide opgericht volgens den regel van den H. Benedictus (2). In 1070 had het S. Paulusklooster de gastvrijheid geschonken aan den Ierschen monnik Muiredach Mac Robertaig, bekend onder den naam van Marianus Scotus. In 1076 stichtte die Marianus het Benedictijnenklooster van S. Petrus, waarvan de eerste abten, evenals de stichter, uit het Noorden van Ierland kwamen. Toen ten tijde van keizer Hendrik II het S. Pietersklooster te klein werd, stichtte de zevende abt *Domnus*, uit het *Zuiden* van Ierland afkomstig, het S. Jacobushuis, waarin blijkbaar vooral geestelijken uit het Zuiden van Ierland huisvesting vonden. De opvolger en landgenoot van

---

(1) *Zirngibl : Abhandlung von dem Stifte S. Paul in Regensburg*. Regensburg, Rotermundt 1803. — Zie *Wagner*, *Ib.* blz. XXIV. — *Friedel*, *Ib.* blz. XVI vermeldt ook uit een *Kalendarium necrolog. superioris monasterii Ratisp.* VIII-XIII (uitgeg. door *Boehmer* in *Fontes rer. Germ.* III, blz. 486, op 25 Februari, V Kal. mart.) eene « Gisila abbatissa sancti Pauli. » Op zijne vraag of de twee documenten dezelfde zijn vermogen we niet te antwoorden, daar we de teksten niet bij de hand hebben.

(2) *Wagner*, *Ib.* blz. XXVII citeert twee plaatsen, die ongetwijfeld een weerklank van den Benedictijnenregel zijn : a) *Visio* blz. 29/12 : *qui* (scil. *monachi*, *canonici*, *sanctimoniales*) *sive per tonsuram sive per habitum deo mentiri noscuntur* = *Regula : qui* (scil. *monachi*)... *mentiri deo per tonsuram noscuntur*; b) *Visio* blz. 38/10 : *prelati et potentes seculi, qui desiderant preesse, non ut prosint set ut presint* = *Regula : sciatque* (scil. *abbas*) sibi oportere *prodesse magis quam praeesse*.

Domnus, *Christianus*, trok inderdaad naar Ierland, om er het noodige te vinden voor de zekere toekomst van zijn klooster. In het midden der XII[e] eeuw nam S. Jacobus een groote uitbreiding, werd het moederhuis van de talrijke Iersche kloosters uit de streek en in 1215 door het Concilie van Latran erkend als hoofd der 12 Iersche gemeenten in Duitschland. Sedert Marianus bleven beide kloosters steeds werken voor de zusters van S. Paulus, bekend om haar liefde voor boeken en studie (1). Dit alles schijnt de aanduidingen van Marcus en Alber geheel te bevestigen en versterkt de veronderstelling dat Marcus uit het Zuiden van Ierland zou gekomen zijn naar Europa. Wanneer hij die reis ondernam, hebben we elders besproken (2). Misschien verschaffen eens nadere onderzoekingen over het S. Pauluskloostcr ons hierover meer zekerheid.

Over *Tondalus* (of beter *Tnugdalus* als Marcus hem noemt) zwijgen de oorkonden. Zijne historische persoonlijkheid is geheel onbekend, doch zijn karakter teekent Marcus ons in scherpe trekken. Hij werd geboren te Cashel, leefde er in wereldschen ridderwaan onder koning Cormacus, tot zijn visioen in de stad Cork hem de ijdelheid van zijn bestaan deed inzien en hem op betere wegen leidde (3).

---

(1) Friedel doet terloops opmerken, dat de wijze, waarop Alber van Marcus spreekt, op een zonderlinge wijze overeenstemt met die, waarop de kronieken de komst van Marianus vertellen. Uit die bijzonderheid en ook uit het feit dat Alber den naam van Marcus niet vermeldt schijnt hij min of meer op te maken, dat Alber Marianus zou bedoelen. Daarvoor bestaat echter geen het minste bewijs. Alber kon andere redenen gehad hebben om Marcus niet te noemen, b. v. de kieschheid, zoo hij hem persoonlijk gekend heeft. — *Heilke* en *Ôtegebe* hebben, naar het schijnt, het werk van Gîsel voortgezet door andere dergelijke verhalen, als hetgeen Gîsel aan Marcus gevraagd had, te doen opteekenen. Zou in Regensburg dan ook Patricius'Vagevuur niet ontstaan zijn? Zie beneden bij Patricius.

(2 Zie Datum van het Visioen, blz. 62.

(3) Volgens *Conradus Gessnerus, Bibliotheca instituta et collecta Tiguri* 1583, blz 807/col. 2, zou Tondalus een Karthuizer monnik zijn en de schrijver van het Visioen : *Tundalus Hybernus Cassellensis Carthusianus scripsit apparitionum suarum lib. I, vixit anno domini 1149.* — *Baloeus* in zijn *Scriptorum illustrium majoris Brittaniae, quae nunc Angliam et Scotiam vocant, Catalogus*. Basilae. 1559, Centuria IV, blz 241, neemt de verwarring van Gessnerus over en maakt van de gelegenheid gebruik om de Karthuizers een niet al te lieftallig compliment over hunne onbaatzuchtigheid toe te sturen : Sunt qui istum (*nl.* Tondalum) credant Carthusianum tandem factum : quod quidem bene esse tunc poterat, quum ad monachorum claustra tamquam ad malorum omnium asylum, post vitae turpitudines, aleas, scorta, furta, latrocinia atque homicidia ab hujusmodi hominibus plerumque concurratur. Prodigiosa enim ac lectu miranda Joannes de Judagine, ejusdum sectae monachus germanus, atque alii papistae referunt. pro territandis hominum conscientiis, implendisque eorum insaturabilibis crumenis, ut quod a domino morte subita percussus sit, quia eorum templa cum sacris neglexerit, et quod omnia subterranea inviserit loca, ad ipsam gehenniam usque, angelos allocutus ac daemones. Talia ad terrorem fingebant scelestissimi nebulones pro territandis miserorum conscientiis, ad desperationem usque. Unde reversum demum ab inferis referunt et exoravisse commemorant. Apparitionum suarum liber I. Cum anima mea corpus exueret *enz...* »
Voor de verschillende spellingen van *Tondalus* zie bij de *Handschriften en Drukken*.

Donachus, met zijn waren naam Donnchad mac Muredaig, behoorde tot de familie der Mac Carthy. In 1127 werd hij door zijn broeder *Cormacus*, koning van Cork en Cashel, uit Munster verjaagd en zocht eene schuilplaats bij zijn bondgenoot, den koning van Connaught, *Toirdelbach*. Daaruit ontstond tusschen Connaught en Munster een jarenlange oorlog, die geen ander gevolg had dan de verwoesting der twee landen. Een der bondgenooten van Cormacus was *Conchobar ua Briain*, van de familie der O'Brian van Thomond. In 1131 vielen beiden in Thormond en op dien tocht bekwam Conchobar een zware wonde, waarvan hij nooit geheel genas. In 1142 stierf hij te Killaloe in een heiligen staat van boetvaardigheid. Toirdelbach volgde hem als koning op en nog in hetzelfde jaar nam hij Donachus gevangen, die in 1144 in de gevangenis stierf. Cormacus was ondertusschen in 1138 in zijn eigen huis vermoord geworden na een schitterende regeering; o. m. had hij in 1134 de beroemde kapel van Cormacus laten bouwen op de rots van Cashel. Den graaf dien hij onrechtvaardig deed omkomen (1) is waarschijnlijk *Donnchad mac Maelsechlaim*.

Wat Marcus dus Tondalus in den mond legt over deze verschillende personen is volkomen echt en bewijst dat hij op de hoogte was van hun leven en hun daden. Alléén over Cormacus' echtbreuk is niets bekend. Dit alles bevestigt nogmaals Marcus' herkomst uit Munster.

Nemias (*Nehemiah O'Moriertach*) (2) is een onbekende bisschop van Cloyne en Ross (1140-1149). *Malachias* (3) integendeel is een beroemd man. Als bisschop van Down (tot 1134), aartsbisschop van Armagh (1134-1148) en dus primaat van Ierland oefende hij een overwegenden invloed uit. Marcus zegt van hem : [ejus] vita et doctrina tota occidentalis fulsit ecclesia (4).

Christianus (5) is *Christian O'Morgiar*, episcopus Clogherensis (1126-1138).

Celestinus (5) is *Cellach*, aartsbisschop van Armagh (1106-1129).

Met den vijfden bisschop (5), wiens zetel gereed staat naast dien van Nemias, Malachias, Christianus en Celestinus, wordt misschien S. Bernardus bedoeld. Friedel doet terecht opmerken dat het treft dat juist Malachias aan Tondalus over dien zetel spreekt, hij die pas uit Clairvaux was heengegaan

---

(1) *Wagner, Ib.* blzz. 44-45. Inhoud 15.
(2) Zie Inhoud 18.
(3) Zie Inhoud 18. Zijn leven bij *Vincentius Bellovacensis. Spec. Hist.* IV, 27/88-104.
(4) *Wagner, Ib.* blz. 5/6.
(5) Zie Inhoud 18.

naar zijne eeuwige rustplaats en dus wist dat de krachten van zijn broeder wegslonken (1).

Fergusius en *Conallus* (2) zijn twee bekende figuren uit de Iersche heldenlegende. Beide helden komen voor in Cuchulinns' Ziekbed (zie bl. 3). Hun Iersche namen zijn *Fergus mac Róig* en *Connall Cernach*. Hun aandenken is tot op onze dagen nog bewaard in Schotland en in Ierland (3).

D. — Bronnen – Wagner (blz. XXVI-VII) haalt uit het Visioen niet minder dan 37 plaatsen aan die woordelijk of haast woordelijk uit de Vulgata overgenomen zijn. Van die 37 plaatsen zijn er echter slechts vier die op de pijnen zelf betrekking hebben :

1) 17/10 : absorbebit fluvium et non mirabitur et habet fiduciam, quod influat Jordanis in os ejus. *Job.* 40/18.

2) 24/17 : dolor et gemitus. *Esua* 35/10.

3) 24/17 : stridor dentium. *Mth.* 8/12, 13/42, 13/50.

4) 25/11 : tenebre et umbra mortus. *Job.* 3/5.

De andere komen meestal voor in de gesprekken die de beschermengel met Tondalus voert of in de beschouwingen die Marcus tusschen de pijnen inlascht. Voor de pijnen zelf zijn ze dus van weinig belang; doch ze leveren ons het bewijs dat Marcus beslagen was in de theologie en de theologische disputen en dat hij zelfs de kleine bijzonderheden wilde overeen brengen met wat het geloof over die punten aan de Christenen voorhield. In dit opzicht is Tondalus' Visioen het eerste Christelijke werk van dien aard, waarin de schrijver door redeneering en citaten uit het Evangelie de gegrondheid tracht te staven van de vermelde pijnigingen of vreugden.

Over de kwellingen der verdoemden en de gelukzaligheid der uitverkorenen spreekt het Evangelie zich niet breedvoerig uit; ze worden er slechts sporadisch in aangegeven en geen wonder, dat Marcus, om zijne stof op te bouwen in de eerste plaats putte uit de Iersche legenden en uit zijne onmiddellijke voorgangers, wier boeken hij gelezen en bij de hand had. Onder hen is voornamelijk Beda te noemen en de nummers 5, 12, 14, 15, van den Inhoud bewijzen treffend dat Marcus zijne inspiratie vond in Beda's Visioen van Drithelm. Naast hem kunnen we o. m. als bronnen vermelden Cassiodorus,

---

(1) Hieruit zou tevens blijken dat Marcus van S. Bernardus' ziekelijken toestand afwist, wat eens te meer zou bewijzen dat hij te Clairvaux geweest is en er blijkbaar persoonlijk met den heilige omgang heeft gehad.

(2) Inhoud 7.

(3) Zie *d'Arbois de Jubainville : L'épopée Celtique en Irlande.* I, blzz. 504 en 509.

Gregorius, Barontus, Wetin en ook het boek van Henoch en Johannes' Openbaring (1). Een ingrijpenden invloed hebben deze twee laatste werken in vergelijking met de andere niet uitgeoefend en als uit een voorgaande hoofdstuk blijkt is hij in de eerste helft der Middeleeuwen haast nul. Dat hunne algemeene voorstellingen, evenals die uit de Oudheid en het Heidendom, bij Marcus en anderen bekend waren, en het ontstaan der visioenen in de hand hebben gewerkt en bevorderd, is aannemelijk, doch overwegend is hunne rol geenszins geweest; slechts in enkele alléénstaande gevallen kunnen ze als hoofdbron beschouwd worden.

In verhalen, als die we thans bespreken, gaat het trouwens niet altijd op rechtstreeksche bronnen aan te wijzen. Als we in de Inleiding reeds opmerkten, moeten we hierbij niet uit het oog verliezen, dat bij het schilderen van tormenten of genietingen in de eerste plaats de *verbeelding* van den schrijver geprikkeld wordt en die verbeelding op zeer verschillende tijdstippen analoge begrippen kan scheppen. En verbeelding had broeder Marcus in groote mate. Ze spreekt tot ons uit elke pijniging en 't is aan haar dat we o. a. die waarlijk mooie bladzijden te danken hebben van Tondalus' dood en Lucifer's bedrijf. Marcus was een theoloog ja, maar hij was ook een literator (zijne verontschuldiging over zijn gebrekkige kennis van het Latijn en zijne opdracht aan de abdis G. is een bewijs dat hij gevoel had voor den vorm), begaafd met een levendige fantasie en dat was gelukkig voor ons : anders had zijn Tondalus niet meer waarde gehad dan die van een droog tractaatje.

E. — Beteekenis. — Waar dan in een boek zooveel verschillende elementen optreden, waar zuiver Christelijke begrippen en overblijfsels uit de Heidensche of Classieke wereld door de fantasie tot een geheel samengesmolten worden, mogen we ons afvragen of het niet gewaagd is te beweren, dat zulk een boek de spiegel is der algemeen gangbare voorstellingen in de Middeleeuwen, als J. Koopmans veronderstelt in zijn lezenswaardig artikel over Tondalus' visioen (2). « Laten we dan » zegt hij (blz. 435)

---

(1) *DelePierre, Op. cit.* blz. VIII meende dat Marcus alléén putte in zijn verbeelding en in de volksoverlevering : « On doit bien se rappeler que l'auteur inconnu de cette vision *n'a puisé que dans son imagination,* car peu de récits antérieurs donnent des descriptions que nous trouvons ici avec autant de détails. On peut dire qu'il a réuni en faisceau les idées sur l'enfer, disséminées dans les *mille souvenirs de la tradition populaire et qu'il a brodé sur ce fond.* » De cursiveering is van ons. Dat op de met zooveel zekerheid uitgedrukte, en voor zijn tijd begrijpelijke opvatting van DelePierre wel wat af te dingen valt, bewijst het voorafgaande.

(2) Verschenen in het *Tweemaandelijksch tijdschrift,* VII-1/427-455, VII-2/42-60 De cursiveering is van ons.

J. DROIT

onze Middeleeuwers op deze hun overbekende tocht volgen : we winnen er bij, dat we ons *de meest gangbare voorstellingen eigen maken uit hun tijd*, van het verblijf der zondaars en der gelukzaligen. »

We weten uit de geschiedenis van Tondalus' visioen dat Marcus op zijn vroegst einde 1148 uit Ierland op het vasteland aankwam en in 1149 zijn visioen in Regensburg opstelde. Zoo zijn visioen dus, afgezien van de boven vermelde bronnen, algemeen gangbare voorstellingen weergeeft, dan kan dit alléén voorstellingen gelden, die in het midden der 12e eeuw in *Ierland* bekend waren – en in 't bijzonder in de levende en schrijvende monnikenwereld. Bij uitbreiding zouden we dan kunnen spreken van de Middeleeuwsche monnikenwereld, vermits die overal dezelfde was, van 't zelfde standpunt uitging en naar 't zelfde doel streefde. De visioenen zijn trouwens het werk van monniken : dit leert ons hunne geschiedenis Van hun ontstaan bij Gregorius af kunnen we ze in hunne langzame ontwikkeling nagaan langs eene zelfde lijn van christelijke-didactische en soms politieke doeleinden; zij ontwikkelen zich als een letterkundig tendentieus genre en juist om de tendens en om den letterkundigen kant kunnen ze niet zijn « spiegels » van wat *de* Middeleeuwer over hetzelfde onderwerp dacht. Dat hij « wat er verteld wordt als werkelik bestaande beschouwde en ook de reis van Tondalus zelf voor zuivere realiteit hield » (1) kunnen we wel aannemen. Doch om aan die realiteit te kunnen gelooven moest hij ze eerst kennen, m. a. w. Tondalus' Visioen moest eerst bij het publiek bekend zijn, alvorens zijne voorstellingen gangbaar konden worden en dan is Tondalus niet de spiegel van de gangbare voorstellingen, maar die voorstellingen de spiegel van Tondalus.

Of Tondalus nu algemeen goed is geworden, is een vraag die ook moeilijk bevestigend te beantwoorden valt. Stoffelijk kon dit bezwaarlijk gebeuren, vermits de Middeleeuwsche hss. niet zóó verspreid waren en de menschen niet bijzonder uitmuntten door hun leeslust- of leeskunst. Ze konden de geschiedenis nu wel hooren vertellen, doch dan moest er veel van verloren gaan en zouden alléén de breede trekken bij hen ingang gevonden hebben, want de legende van Tondalus is niet een legende, die deel uitmaakt van het geestesgoed van alle Middeleeuwsche volkeren en met die volkeren vergroeid is; hoogstens kan dat in Ierland het geval zijn en wij hebben het recht zelfs daaraan te twijfelen, als wij het ontstaan van het visioen, zijn inhoud en zijn bronnen onderzoeken en wij zien, dat de legende in de Iersche letterkunde geen sporen heeft nagelaten; de eenige Iersche tekst, dien wij kennen, is een zestiendeeuwsche vertaling uit het Latijn. Op de vraag, hoe dan de opgang, dien Tondalus' Visioen maakte, te

(1) *Koopmans, Ib.* blz. 430.

verklaren valt, ligt een dubbel antwoord voor de hand : vooreerst was de godsdienstige geestesstemming van de monniken (denken wij aan de Latijnsche teksten) en later van de massa (denken wij aan de vertalingen) voor dergelijke werken zeer vatbaar en ten tweede was Tondalus een voortreffelijk exempel. Wij willen daardoor geenszins het bestaan van Tondalus zelf in twijfel trekken, doch dat zijn wedervaren, zooals Marcus dat te boek stelde, in de Middeleeuwen en zelfs is Ierland, algemeen goed was, is een stelling die we meenen te mogen verwerpen.

Een uitstekend voorbeeld om aan te toonen, hoe gevaarlijk het is bij Visioenen dadelijk aan een gangbare voorstelling te denken, vinden we in Patricius' Vagevuur, dat een grooter populariteit genoot dan Tondalus' Visioen. Terwijl Tondalus op het einde der 14de eeuw en in de 15de eeuw in 't Nederlandsch vertaald, reeds in 16de eeuw verdwijnt, zien we integendeel dat de lotgevallen van ridder Owein of Oenus in de 17de eeuw als volksboek verspreid thans nog in dienzelfden vorm gelezen worden (1). Daarop zouden we nochtans niet durven steunen, om te beweren dat Patricius' Vagevuur « de meeste gangbare voorstellingen uit *onzen* tijd » weergeeft, al is het Vlaamsche volk, dat zulke boeken leest, nog even godsdienstig als in de voorgaande tijden. De meeste Vlaamsche menschen stellen zich de hel voor onder den tamelijk rudimentairen vorm van een ontzaglijk fornuis, waar de afzichtelijke duivel, in de folklore zoo wel bekend door den gekken « foorkramerszin » : « stook maar, Georges », een vreeselijk vuur stookt — en den hemel als een plaats waar God, de Engelen en de Heiligen verblijven en men rijstepap met zilveren lepels eet; St. Pieter is er portier en zoo wij sommige nog levende Vlaamsche vertelsels moeten gelooven, beleeft de brave man in die hoedanigheid menig grappig avontuur (2). Verder gaat het *algemeene* begrip gewoonlijk niet en zoo zal dit vroeger ook wel geweest zijn, al wisten sommigen er toen misschien wel meer van, daar ze zich ernstiger om hunne zielezaligheid bekreunden. Hadden de menschen er evenveel van geweten als broeder Marcus of zijn vertaler, dan behoefde geen van beiden dit te boek te stellen met het klaarblijkelijk doel de gemeente een exempel voor te houden. Namen we die redeneering aan voor Tondalus, dan zouden we 't zelfde moeten doen voor Patricius, Paulus' Visioen en de andere Middel-

---

(1) Zie voor de bespreking van dit volksboek *De letterkundige geschiedenis van Patricius' Vagevuur.*

(2) Daar het in deze vertelsels vooral om de grap te doen is, leveren zij voor ons doel geen ernstig materiaal op. Zij bevatten trouwens weinig of geen bijzonderheden over pijnen en belooningen en daarom is het bij onze redeneering toch in de eerste plaats te doen. Bedoelde vertelsels kan men vinden in de *Gemengde Vlaamsche Vertelsels* door *Pol De Mont en Alfons De Cock*, Gent, Vanderpoorten, blzz. 5-35-59-71.

J. DROIT

eeuwsche visioenen en zouden we tot een al te verbazend groot aantal gangbare voorstellingen komen (1). We willen hierdoor geenszins betwisten, dat de volksvoorstellingen een zekeren invloed op sommige schrijvers van visioenen uitgeoefend hebben, vooral in de Middeleeuwen, doch in welke mate zij op hunne verbeelding gewerkt hebben is een moeilijk uit te maken zaak. Daarover zou alléén een grondige kennis van de voormalige folklore ons kunnen inlichten. Het ontstaan van Tondalus' Visioen leert ons in alle geval dat wij met een al te spoedige generalisatie heel voorzichtig moeten wezen.

De beteekenis van het visioen ligt voor ons elders, namelijk in zijn cultuurhistorische en theologische waarde. Op dit laatste punt wees ook Koopmans : « Als eindelik deze manier van doen (nl. de braven en de boozen op verschillende wijze te beloonen of te straffen) in Dante's Divina Comœdia zijn volmaking bereikt, bieden de beloningen en de straffen ons een volmaakt leerstelsel, zoodat men met behulp van de daarin vervatte gegevens kon slagen in de opbouw van 'n ganse theologie ». Dante heeft in zijn Comœdia inderdaad een gansch stelsel verwerkt, doch voor hem vinden we in de visioenen reeds tal van theologische besprekingen, die niet van belang ontbloot zijn : daarvan getuigen de gesprekken van Tondalus met zijn geleider over de barmhartigheid en de rechtvaardigheid Gods (Inhoud 9), den aard en den graad van straffen en belooningen (passim), het vagevuur (Inhoud 9), den val der engelen (Inhoud 13), waarnaar we den lezer voor meer bijzonderheden verwijzen.

De cultuurhistorische waarde der visioenen moet voor de theologische niet onderdoen; zij is vaak zelfs belangrijker. Geven de visioenen ons inderdaad niet een levendig beeld van het dagelijksche leven der tijdgenooten? Leeren we door hen hunne fouten niet kennen en hunne deugden, hunne kleinste vergrijpen en hunne edelste daden? Ze onthullen ons het intieme leven van den mensch, zijne zeden en gebruiken. Als Broeder Marcus ons achtereenvolgens de straffen voorhoudt van manslachtigen, dieven, roovers, hoovaardigen, vrekken, onkuische leeken en geestelijken en ten slotte van de ergste booswichten, dan kunnen we ons een duidelijk beeld vormen van de menschelijke zwakheden, die hij als monnik moest bestrijden. Niemand wordt gespaard; zoowel de hoogste als de laagste, zoowel de geestelijke als

---

(1) Op blz. 436 zegt Koopmans immers zelf : « Een ding dient er bij gezegd : De voorstelling van de bezochte oorden is haast nooit dezelfde, en is ook nooit, wat men kan zeggen vast belijnd. » Wij citeeren dezen volzin in verband met de voorafgaande redeneering. Tegen de bewering als zou de voorstelling *haast nooit* dezelfde zijn, is echter heel wat in te brengen, want is er verschil, er is ook overeenkomst. Dit blijkt uit de onderlinge vergelijking. Men raadplege daarvoor de bespreking bij den Inhoud.

de leek moet het ontgelden. Zonder aanzien van persoon of stand gispt de schrijver de wanbedrijven, die in zijn oog den mensch naar zijn verderf lijden, legt ze voor den lezer bloot in al hunne naaktheid en het gruwelijke der toegepaste pijniging overtreft in tal van visioenen menige bladzijde uit onze meest realistische modernen.

Kan men dus uit de visioenen talrijke gegevens putten voor de theologie, dan kan men aan een anderen kant ook het gewone zedelijke leven van een geheele secte of een geheel volk er uit leeren kennen en dat is vast niet hun minst aantrekkelijke zijde. Wie zich daarvan wenscht te overtuigen, leze b. v. het Oostersche visioen van Artâ-Vîrâf (1), dat, evenals onze Westersche visioenen, de algemeen menschelijke fouten streng beoordeelt, doch daarnaast ook wijst op een heele reeks voor een Westerling zeer eigenaardige zonden tegen eeredienst, plaatselijke zeden en gebruiken, waarover elders meestal gezwegen wordt.

Vooraleer deze bespreking te sluiten, wenschen we nog de aandacht te vestigen op een paar bijzonderheden nopens den vorm van ons Visioen en nopens de straffen.

De vorm van het visioen is die van het Keltische Fis en kan als een model in zijn soort beschouwd worden. Na den schijnbaren dood van den visionnaris verlaat de ziel het lichaam, komt in de andere wereld waar een gids haar opwacht. Deze gids brengt haar overal rond, toont en verklaart haar alles; soms verlaat hij ze, als ze voor hare zonden moet gestraft worden. Als zijne taak afgeloopen is, geeft hij de uitverkoren ziel nog wat goeden raad voor haar verder leven. Plotseling voelt deze zich weer bezwaard met haar lichaam, ze komt tot het bewustzijn terug, vertelt alles wat ze gezien heeft, en voortaan wordt haar bestaan voorbeeldig. Al het wonderbare, dat ze door de gratie Gods van nabij heeft mogen zien, wordt dadelijk geboekt tot stichting der boozen en der ongeloovigen.

Geen enkele bijzonderheid uit welk visioen ook, dat bij Tondalus niet breedvoerig uitgewerkt is. De plotselinge en wonderlijke dood van Tondalus, de verbazing en de verwarring er door teweeg gebracht, is bij hem een prachtige realistische en plastische bladzijde geworden, waar vóór hem dat punt maar even vermeld wordt. De verklaringen van den engel zijn beredeneerde kleine vertoogen over de barmhartigheid en de gerechtigheid Gods, de rechtvaardigheid der toegepaste tormenten, het ideaal van het monnikenleven enz. Alles is met evenveel zorg en liefde afgewerkt. Men voelt dat de schrijver

---

(1) *Artâ Virâf-Nâmak*. Trad. par M. E. Barthélemy. Paris, Leroux 1887.

wat goeds wilde maken. Daarin is hij volkomen geslaagd. Zijn werk is goed, is *het beste* in zijn genre en een waardige voorlooper van Dante's Divina Comoedia.

Bij de bespreking van den inhoud hebben we terloops gewezen op het schema van het werk, de verdeeling in pijnen en belooningen, waarvan we de geleidelijke wording hebben kunnen volgen in de eerste helft der Middeleeuwen. Sterk afgebakend zijn echter de grenzen van vagevuur, hel en hemel niet, zooals dit het geval is bij Dante, en dit kan nog al licht verwarring te weeg brengen. Becker (1) zegt hierover : « The vision of Tundale is further of distinctive interest, in that it differentiates hell (2-13), purgatory (14), a region corresponding to the earthly paradise (15), paradise (18-20), and heaven (21). » Dese indeeling berust op weinig vasten grond en we gelooven niet dat ze beantwoordt aan Marcus' opvatting. Wij hebben hier eerder te doen met een stijging in de straffen en in de vreugden, waarvan het summum ligt aan den eenen kant in de hel en aan den anderen kant in den hemel. Een soortgelijke indeeling, waarop we reeds wezen op blz. 7, is die van het Iersche « Nieuws over het Laatste Oordeel »; daar worden de zielen verdeeld in *mali non valde, mali valde, boni non valde, boni valde.* Wat de hel trouwens kenmerkt is de *eeuwigheid* der straf en dat vergeet Broeder Marcus ook niet. Wel stelt hij de hel voor onder twee vormen : eene rivier en een put (2), doch hij voegt er telkens bij :

a) « Tunc illa anima videns artam semitam et subtus *sempiternum* cognoscens *interitum* dixit... » (W. 15/14).

b) : « ... videbis dignum tuis operibus tormentum, *de quo exire non poteris nec in eo perire valebis, set semper in cruciatu vivens ardebis* (W. 34/13) » — « *... et in eternum ardebis cum ardentibus.* » — « *Ommes, quos vidisti superius, judicium dei expectant, set isti, qui adhuc sunt in inferioribus, jam judicati sunt; adhuc namque non pervenisti ad inferos inferiores.* » (3)

Deze laatste woorden zijn duidelijk genoeg en bewijzen dat alle pijnen, die aan het *De inferno inferiori* voorafgaan, moeten beschouwd worden als *ignes purgatorii* en tot het *vagevuur* behooren, niet tot de hel, als Becker

---

(1) *Op. cit.* blz. 85.

(2) Deze dubbele voorstelling komt afzonderlijk in vroegere verhalen voor; de rivier o. a. bij Gregorius, de put in de H. Schrift, in Henoch, Er, Drithelm e. a. De put is echter voor Marcus de eigenlijke hel en die behandelt hij afzonderlijk als het « De inferno inferiori. » De rivier vermeldde hij blijkbaar, omdat hij ze elders gevonden had met die beteekenis. Een dergelijk gebrek aan duidelijke afscheiding vinden we in de twee bruggen, waarvan de eerste de echte, oorspronkelijke is en de tweede een soort van pijniging. Een bijzondere beteekenis hoeven we achter dit bijsterloopen der verbeelding niet te zoeken.

(3) Bij Drithelm : « non enim hoc infernus est ille quem putas. »

meent. Hoe zou de schrijver anders zulken nadruk leggen op het verschil dezer pijnen met het *os gehennae?* Waarom zou hij ze dan behandelen *buiten* en niet *in* de hel? Hoe zou Tondalus, die als exempel dienen moet, dan uit die pijnen verlost kunnen worden? Dit is trouwens de beteekenis die er aan toegekend wordt in alle vroegere visioenen. In zijn *Troost der Zielen* (blz. 145) zegt hierover ook *Vrancx* : « Het en is maar het Vagevier gheweest alsoo ghy uyt het eynde van de Historie (nl. van St. Patricius) hebt verstaan »; blz. 146 : « ... nochtans hadden zij (de zielen) den troost van noch eens verlost te worden »; blz. 147 : « Toen kwam hij (Een monnik van Eynsham) tot een ander plaetse van het Vagevier ».

De gradatie in den hemel, die Broeder Marcus vond in zijn voorbeeld, het Visioen van Drithelm, zal wel ontstaan zijn uit een zucht naar parallelisme. Het strookt eigenlijk niet met den aard van het paradijs, dat men daar nog zou gestraft worden, als met Cormachus geschiedt, maar dat ook de vreugden er verschillen volgens den graad van volmaking was goed aan te nemen.

II. — De letterkundige geschiedenis der legende van Tondalus.

A. — De Latijnsche Tondalus. — Zooals de in het volgende hoofdstuk vermelde handschriften en drukken het bewijzen, heeft Tondalus' Visioen heel vroeg een opgang gemaakt, die zich niet beperkte tot de streek waar het ontstond, maar spoedig de grenzen overschreed en den naam van den zondigen Ridder haast in alle landen van Europa bekend maakte. Niet minder dan 58 Latijnsche handschriften zijn ons overgebleven en daaronder zijn er *zeven* uit de 12[de] en de 12-13[de] eeuw (1). In den loop der 13[de] eeuw werd het verhaal in rijmlooze hexameters omgewerkt door een niet onverdienstelijk Latijnsch dichter. *Vincentius Bellovacensis* nam het visioen op in zijn *Speculum Historiale* (± 1244), en zonderling genoeg, ofschoon het niet aan oorspronkelijke teksten ontbrak, is het zijne versie, die meestal door de latere vertalers en de eerste drukkers gebruikt wordt. Die versie wijkt nog al aanzienlijk van Broeder Marcus' verhaal af en voor een bijzondere studie der handschriften en drukken dringt eene vergelijking zich op. Daartoe is de uitgave van Wagner onmisbaar en aldus volstaat het, de voorkomende afwijkingen bij Vincentius op te geven. Wij gebruikten voor ons doel de uitgave van het *Speculum Historiale* gedrukt te Nüremberg in 1483 (2).

---

(1) Zie voor meer bijzonderheden bij *Wagner, Op. cit.* blzz. IX vgl.

(2) Exemplaar van de Universiteitsbibliotheek te Gent. (Rés. 885.)

Vergelijking van den tekst bij Wagner en Vincentius Bellovacensis.

Bij VINCENTIUS valt de opdracht aan de abdis weg, al wordt deze laatste in den hoofdtitel vermeldt, en ook de beschrijving van Ierland. De inleiding bestaat alléén uit de aanduiding van den datum. Zij begint met : *Millesimo centesimo quadragesimo anno.... in Claravalle defunctus est, visa est hec visio.* (WAGNER 4/26 tot 5/7.)

De tekst gaat voort met : W. 6/12 *quarum presules* tot... *nobilis genere.*

De volgende regels tot aan *tanto minus* zijn samengevat als volgt : *crudelis actione : forma corporis egregius, fortitudine* (1) *robustus...*

W. 7/6-15 van *Set cum.... non gravabit* valt weg. — W. 8/9 *crines candent* tot 8/11 *rigescunt*, wg. (2).

W. 8/24 *None hic est spiritus vadens et non rediens?* wg. — Verstond VINCENTIUS den zin niet? Zie De Middelnederlandsche teksten blz. 17 *Ib.*/5.

W. 10/17 *His et similibus....* tot 11/1 *respiciens* sg. (3) : *sicut facere solebas in levitatibus et leccatitatibus tuis. Cum hec et similia dicerent : vidit* (*a longe*... enz.).

W. 12/4 *posuerunt* tot 12/8.... *his dictis* sg. : *blasphemaverunt deum injustum esse dicentes : quia non reddebat sicut promiserat unicuique secundum opera sua : et post hic...*

W. 12/19 *Et tu* tot 12/20 *que mereris* wg. — W. 13/11 *His visis...* 14/1 *profecti* wg. — W. 14/12 *Dumque* tot 14/14 *nivis* wg.

W. 14/15 *His visis* tot 14/23... *Set illis*, sg. : *Hec est inquit angelus pena insidiatorum et perfidorum. Post hec anima illa angelum sequens...*

W. 15/14 *Tunc illa* tot 15/17... *dicens*, sg. : *Angelus autem timentam consolans animam dixit* (*Ne....*).

W. 15/20 *Et post* tot 15/26 *perveniamus* sg. : *dicens. Hec est inquit vallis horribilis in pena superborum.*

W. 17/14 *Sicut ipse* tot 17/20 *majora* wg. — W. 18/19 *dixit ad angelum* tot 19/10 *suasit* wg.

W. 18/1 *facillime* tot 18/4 *recitare* wg. — W. 20/7 *Anima vero* tot 20/11 *ad eam* sg. : *Querenti tundalo quid hoc esset : dixit Angelus* (*Ista...*).

W. 20/19 *nisi per* tot 20/25 *nam* sg. : *Hunc pontem oporteret te transire et* (*vaccam*)... — W. 21/1 *Tunc anima* tot 21/7 *fueras* wg.

---

(1) De gespatiëerde woorden komen ook in den tekst bij Wagner voor.

(2) Wg. = weggelaten.

(3) Sg. = samengevat.

W. 21/25 *Illum dico* tot 22/5 *sunt se* wg.

W. 22/5 *Illam enim* tot 22/9 *prohiberet* is door een anderen volzin vervangen die juist hetzelfde uitdrukt.

W. 23/9 (*furnus*) *ubi panes coqui solent positione* wg.

W. 23/11 *Set illa* tot 23/14 *misera* sg. : *Quod videns tundalus dixit ad angelum.*

W. 25/1 *ita ut* tot 25/10 *placuit* sg. : *ibique anima tundali se juste pati talia fatebatur : sed quando deo placuit (nesciens)...*

W. 25/12 *Cumque non* tot 25/16 *sapientes* sg. : *Heu domine mi ubi est quod audivimus. (Misericordia)...*

W. 25/17 *Ubi est* tot 23/25 *set :* met dezelfde woorden heeft VINCENTIUS een korteren volzin gemaakt. — W. 26/3 *Igitur deus* tot 26/6 *Sine Altera* wg.

W. 26/16 *Set anima* tot 26/20 *cur* wg. – W. 27/1 *et ipsam* tot 27/2 *pene* wg.

W. 27/12 *Tunc* tot 27/14 *penam* wg. — W. 29/4 *anima : Dic* tot 29/10 *inquit* wg.

W. 29/16 *ideo* tot 29/24 *venientes :* dit gedeelte is tot één enkelen volzin samengesmolten, die als overgang dient en voor de 3/4 uit woorden van W. samengesteld is.

W. 30/15 *Dixit* tot 30/18 *dicens* sg. : *Dixit autem tundalus ad Angelum. Domine quo imus : respondit angelus...*

W. 32/10 *si tamen* tot 32/12 *dixit* wg. en vervangen door : *Et addidit :*

W. 33/4 *Videns* tot 33/7 *potuit?* wg. en vervangen door : *Et statim cepit desperare.*

W. 34/2 *pavore* tot 34/3 *cerneret* wg. — W. 38/3 *qui promittunt* tot 38/4 *sustinebunt* wg.

W. 38/5 *sicut sunt* tot 38/7 *dignam non agentes* wg.

W. 38/10 *et potentes* tot 38/15 *clamat* wg. en vervangen door *et principes mali : de quibus scriptum est...*

W. 38/10 *Potentes* tot 39/8 *judico* is verkort, zonder de beteekenis of de bedoeling onduidelijker te maken.

W. 40/6 *Eram* tot 40/10 *dixit ei* wg.

W. 41/9 *Anima vero* tot 41/9 *dixit ei* wg.

W. 43/10 *Dum igitur* tot 43/13 *sua* wg.

W. 45/21 *Species* tot 46/3 *animam* wg.

W. 46/10 *Esurivi* tot 46/22 *videbis* wg. en vervangen door : *Tundalus autem multum rogabat ut ibi remaneret : sed non obtinuit. Post hec profecti sunt.* (*Videbatur*)...

W. 49/21 *qui angelis* tot 49/25 *coruscabant* wg.

W. 52/7 *videlicet* tot 52/9 *Seraphin* wg.

W. 52/16 *patriarcharum* tot 52/19 *consortium* wg.

W. 56/3 *Unde nos* tot 56/9 *Tnugdali* (het slot) wg. en vervangen door : *Actor. Hec autem visio et huic similes apud doctores nostros calumniam patiuntur nullum penitus locum vel statim animarum esse ponentes medium inter purgatorium et paradisum quamvis beatus bernardus in quodam sermone de omnibus sanctis contrarium innuere videatur.*

Wij hebben hierboven de belangrijkste verschillen opgeteekend. Buiten diegene, die vooral op den inhoud slaan, komen er nog andere veranderingen voor.

1° Van woorden of uitdrukkingen :

agere > *facere; subibis ima cherontis* > *intrabis in infernum; Tnugdale* > *tondale; obtemperare* > *acquiescere* of vice versa;

redire > *revertere; prius* > *propius; enim* > *autem; versa vice* > *e converso* of *per vices; flamma ignis* > *ignem,* enz.

2° van interpunctie.

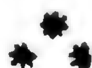
3° van constructie's : een *activum* door een *passivum* vervangen, een *pqpf.* door een *impf.*, een *infin.* door een *subj.* enz.

4° van volzinnen, waaronder de beteekenis niet lijdt :

W. 11/20. quia deus misericordiam semper prefert judicio, tibi etiam non deerit indebita ejus misericordia.	aderit tibi misericordia de (*lees* dei) quam tamen non meruisti.
W. 16/6 sq. Que bestia pre sue enormitate magnitudinus precellebat omnes, quos unquam viderat montes.	... que major erat omnibus montibus quos prius viderat.
W. 34/15 sq. Nullam consolationem, nullum refugium... sperare valebis	Ardebis sine refrigerio : sine lumine : sine consolatione
W. 44/21 sq. Cotidie per trium horarum patitur spatium	Hanc penam, inquit angelus, quotidie patitur per tres horas
W. 51/1 sq. : « et ipso sine cessatione laudabunt et benedicebunt deum	Semper laudentes et beneficentes dominum
W. 55/8 : « qui corpora sua a tactu carnalis concupiscentie custodiunt	qui corpora sua ab omni immundo tactu et corda sua ab omni immundo affectu custodiunt.

Hier en daar worden ook wel één of meer woorden weggelaten of vervangen door andere, doch dit alles kunnen wij niet vermelden. Uit het bovenstaande zal men in een voorkomend geval wel kunnen nagaan of een vertaling gemaakt werd naar Vincentius of naar Marcus. Wij geven ten slotte nog de vergelijking van de titels der hoofdstukken :

WAGNER.	VINCENTIUS.
De hoofdtitel verschilt volgens de handschriften.	*Titel:* De raptu anime Tundali et ejus visione marcus g. abbatisse C. LXXXVIII.
1. Explicit prologus. Incipit visio cujusdam militis Hyberniensis ad edificationem multorum conscripta.	1. *Ontbreekt.*
2. De exitu anime.	2-3. De aspectu demonum et angeli qui deduxit eum.
3. De adventu angeli occursum anime.	
4. De prima pena homicidarum.	4. De valle horribili et ponte angusto.
5. De pena insidiatorum et perfidorum.	5. *Ontbreekt.*
6. De valle et pena superborum.	6. *Ontbreekt.*
7. De avaris et pena eorum.	7. De Bestia monstruosa et terribili.
8. De pena furum et raptorum.	8. De Stagno tempestuoso et ponte periculoso.
9. De pena glutonum et fornicantium.	9. De Furno flamineo.
10. De pena sub habitu et ordine religionis fornicantium vel quacunque condicione immoderate de coinquinantium.	10. De Bestia alata et stagno congelato.
11. De pena illorum, qui cumulant peccatum super peccatum.	11. De valle fabrorum.
12. De descensu ad inferos.	12. De Puteo infernali.
13. De inferno inferiori.	13. *Ontbreekt.*
14. De ipso principe tenebrarum.	14. De Principe tenebrarum et sociis ejus in penis.
15. De moderata pena non valde malorum.	15. De Statu mediocriter bonorum et malorum.
16. De campo letitie et fonte vite et requie non valde bonorum.	16. *Ontbreekt.*
17. De Donacho et Conchober regibus.	17. *Ontbreekt.*
18. De Cormacho rege.	18. De Statu Cormarti regis.
19. De gloria conjugalium.	19. De visione glorie Sanctorum.
20. De gloria martyrum et continentium.	20. *Ontbreekt.*
21. De gloria monachorum et sanctimonalium.	21. Adhuc De eodem.
22. De defensoribus et constructoribus ecclesiarum.	22. *Ontbreekt.*
23. De gloria virginum et novem ordinibus angelorum.	23. Item. De eodem.
24. De sancto Ruadano confesssore.	24. De Quattuor episcopis : quos ibi tundalus cognovit.
25. De sancto Patricio et quattuor notis episcopis.	25. *Ontbreeht.*
26. De reditu anime ad corpus.	26. De Reditu anime ejus ad corpus.

Dionysius Carthusiensis (± 1394-1471) vertelt de legende van Tondalus tweemaal, eens in zijn *Quatuor Novissima* en een tweede maal in zijn *De Particulari Judicio Dei*. Zijn verhaal is echter in beide gevallen onvolledig. In het eerste boek vat hij bondig den dood van Tondalus samen, de eerste straf (de brandende vallei met haar gloeiend deksel, waardoor de zielen druipen), de tweede straf (den berg met aan de eene zijde sneeuw en aan de andere hitte) de derde straf (de tweede brandende vallei *zonder de brug*) het beest Acherons, de episode van de koe, die Tondalus over de tweede brug moet leiden.

In het tweede boek, waarin hij de stof behandelt onder vorm van een dialoog tusschen hemzelf en een Frater, laat hij den dood van Tondalus weg en geeft hij in de plaats Tondalus' ontmoeting met zijn beschermengel eerst en de duivelen nadien. Daarop volgen : de eerste straf, het beest Acherons (den naam zelf en de aanhaling der woorden uit den Bijbel verzwijgt hij), de episode met de koe (hier versmelt hij de twee bruggen en laat hij ook den pelgrim over deze tweede brug gaan), het brandende huis, de prins der hel, de zielen die niet al te slecht zijn (mali, sed non valde mali) en zich vóor den eersten muur bevinden, de eerste muur (de belooning van hen, die niet al te goed zijn : boni, sed non valde boni), de tweede muur (de koren der heiligen : Dionysius schrijft hij vergissing *angelorum* voor *sanctorum*), de derde muur (de martelaren en heilige monniken), de vierde muur (de negen engelenorden), de terugkeer tot het lichaam.

Uit dit overzicht blijkt dat Dionysius, zooals hij trouwens zelf zegt aan het slot van het tweede stuk, veel heeft weggelaten : « Satis siccinctim hec, multis omissis, narrasti ». Een verdere vergelijking met de uitgave van Wagner leert ons, dat de Roermonder Karthuizer zich tevreden gesteld heeft met eenige volzinnen uit het oorspronkelijke verhaal over te schrijven en aaneen te lijmen. Daartoe bezigde hij een Wagner-tekst en niet dien van Vincentius. Om dit duidelijk te maken hebben wij, bij het overdrukken van Dionysius' samenvatting, alles wat letterlijk aan Marcus ontleend is, cursief laten zetten en de overeenkomende bladzijde bij Wagner aangewezen. Op vele andere plaatsen ook heeft Dionysius alléén den tijd of de wijze van het werkwoord veranderd, doch het ware overbodig alle dergelijke gevallen aan te wijzen, daar de letterlijk overeenstemmende woorden en zinnen op zich zelf reeds voldoende bewijzen voor een onloochenbare ontleening opleveren. Hier en daar heeft Dionysius een lezing, die op Vincentius schijnt af te gaan, doch die overeenstemming, die we telkens in nota vermelden, zal wel bloot toevallig wezen, daar Dionysius, door den aard van zijn werk, zijn voorbeeld wijzigen moest. Dat hij een tekst zou gebruikt hebben bestaande uit elementen van Wagner en Vincentius, zooals dit met Patricius' Vagevuur het geval is, is niet onmogelijk, doch zeer twijfelachtig.

Voor de vergelijking gebruikten wij : *a*) *Quatuor novissima dionisii carthusiensis*, gedrukt in 1486 blijkbaar te *Delft* bij *Snellaert* en berustend op de Koninklijke Bibliotheek uit *Den Haag* (150); *b*) *Dionysius de particulari judicio Dei*, gedrukt in 1491, vermoedelijk eveneens bij *Snellaert* gedrukt en berustend op dezelfde bibliotheek (zonder bibliotheeknummer). Wij hebben de afkortingen opgelost en voor de duidelijkheid hier en daar leesteekens bijgevoegd.

Quatuor Novissima.

Artikel 48 **De penis purgatorii sancti patricii Articulus xlviij.**

Artikel 49 **De eadem materia ex tondali visione Articulus xlix.**

Castigo te in judicio ut non tibi videaris innoxius, non autem te faciam in consummatione. jheremie xxx. Consonant prenarratis que leguntur de tondalo milite qui *feria quarta usque ad* sabbatum jacuit quasi W. *blz. 8* mortuus, *nullo vite signo* apparente *in eo, nisi quod modicus calor in sinistro* ejus latere seu *pectore* a curiose tangentibus *sensiebatur*. Infra quod tempus ductus ab angelo vidit et sensit magna et acerba ineffabiliaque tormenta.

W. *blz. 12* Venit ergo cum angelo *ad vallem terribilem, tenebrosam, mortis caligine coopertam,*

De Particulari Judicio Dei.

Quid sentiendum videatur de visione tondali militis et an visio illa facta sit anima tondali existente in corpore an eo veraciter mortuo Articulus vicesimusprimus. Frater. Artikel 21

De visione tondali prolixum est cuncta referre et longa narratione molestare te vereor cum (1) in omnibus studeas : verum aliquae (2) compendiosius quo potero enarrabo. Itaque sicut qui visionem illam descripsit testatur, Tondalus miles hibernie post visionem reductus ad corpus dixit. *Cum anima mea corpus exueret et illud mortuum esse* W. *blz. 9* *cognosceret, conscia* sibi de malo *cepit* timere voluitque *ad corpus redire* nec *poterat* illud *intrare;* sicque *miserrima* confidebat *in* sola *dei misericordia. Tandem vidit ad se* venire *tantam multitudinem immundorum spirituum ut non solum domum* sed eciam *omnes* vias (*W.* : vicos) ac *plateas* viderentur implere (3) qui *dentibus* suis *stridebant in eam* et unguibus (*W.* : ungulis) *propris pre nimio furore* W. *blz. 10* *laniabant genas* teterrimas. Post hec *misit* deus *angelum in occ*[*u*]*rsum* (4) ipsius, *quem* videns anima mea *a longe venientem,* indesinenter eum aspexit qui dixit : *Esto secura quia non deerit tibi misericordia* dei, *quia patieris pauca de* pluribus que pati promeruisti. *Sequere me et quecumque monstravero tibi memoriter retine quia debes iterum ad corpus redire.*

Cum longius pergerent, simul tandem venerunt ad vallem valde terribilem, tenebrosam. W. *blz. 12*

(1) *Opgelost uit* cū.
(2) *Opgelost uit* aliq̄.
(3) *V.* : implerent, *niet in W.*
(4) *Tekst* : occnrsum, n *fout voor* u.

ardentibus carbonibus plenam, habentem, *operculum ferreum* totum, ignitum spissitudinis quasi *sex cubitorum, cujus fetor* ineffabiliter affligebat. *Descendebat* autem super *laminam illam multitudo miserrimarum animarum et illic cremebantur donec* instar *cremii in sartagine cremati omnino liquescerent* atque *quod gravius est ita per laminam illam colabantur sicut* colatur *cera per pannum* sicque et *carbonibus ardentis* incendii *renova-*
W. *blz.* 14 *bantur* ad penas. Post hec venerunt *ad montem mirre* (*W.*: mire) *magnitudinis magni horroris et vaste sollitudinis ex* cujus *una parte fuit ignis putridus sulphureus tenebrosus*. Porro *ex altra parte nix* grando et glacies et *cum grandine ventus* terribilis affligebanturque anime in hiis penis et *de igne sulphureo proiciebantur* ad frigora illa et viceversa de frigoribus in flammas sulphureas. Demones *quoque*(1) *tortores habebant furcas ferreas ignitas acutissimasque* (*W.*: acutissimos) *tridentes quibus animas jugulabant* et agitabant in pe-
W. *blz.* 15 nis(2). Deinde *venerunt ad vallem* terribilem profundissimam caliginosam de qua fetor inestimabilis erumpebat et flumen sulphureum. Erat in ea multitudo quoque infelicium animarum patientium ibi indicibiles penas.

W. *blz.* 16 Inde venerunt ad terribilem *bestiam* que acheron appelatur de cujus ore *inextinguibilis* ignis diffundebatur et *incomparabilis fetor* atque *de ventre* bestie *audiebatur planctus et ululatus virorum ac mulierum intus dura* (*W.*: dira) *tormenta luentium*. Dixitque angelus tondalo : *de hac bestia* ait *scriptura : absorbebit fluvium et non mirabitur et habet fiduciam quod influat Jordanis in os ejus. Cumque* angelus et anima *starent ante* os bestie *angelus* repente *disparuit* et mox *demones* tamquam rapidissimi (*W.* : rabidi) *canes* desolatam et flagellatam animam traxerunt *in bestie ventrem. Qualia autem* et *quanta tormenta passa* sunt *ibi etiam si ipse* (*W.* : ipsa) nunc taceat *in colore vultus*

(1) *Hs.* q3.

(2) Demones... penis *komt bij Wagner na* ventus (horribilis).

profundam, ardentibus carbonibus plenam, habentem *operculum ferreum sex cubitorum, quod nimio ardens* calore (*W.* : candore) *superabat carbones. Cujus* (1) *fetor* animam pre omnibus quas sustinuit huc usque (2) penis afflixit; *descendebat* autem *super* ferream *laminam* illa *multitudo miserrimarum animarum et illic cremebantur donec omnino liquescerent* instar *cremii in sartagine concremati* et *quod gravius est per illam laminam colabantur sicut* colari solet *cera per pannum sicque* in *carbonibus* ignis *ardentibus renovabantur ad penas*.

Deinde anima cum angelo venit ad W. *blz.* 16
quamdam incredibilis magnitudinis *bestiam* cujus *os videbatur* posse capere *novem milia hominum armatorum* intra quam erant *multa milia virorum ac mulierum dira tormenta luentium ;* tunc angelo disparente, traxerunt demones animam *in bestie ventrem*, ubi ineffabil[*i*]a (3) tolleravit tormenta, *ferocitatem canum, ursorum, leonum, serpentum et innume-*

(1) *T.* : cujus.

(2) *T.* : hncusque.

(3) ineffabil[*i*]a : *T.* : ineffabila.

ejus (1) et *morum conversacione* (*W.* : conversione) monstratur. *Passa* namque *est* ibi morsus (2) et ferocitates *canun, ursorum, leonum, serpentium* et *innummerabilium, aliorum incognitorum animalium,* monstruosorum *demonum ictus, asperitatem frigoris, fetorem sulphuris* ac alia multa. Postmodum vero
W. *blz. 19* venerunt ad terribile *stagnum* super quod erat *pons* strictus; dixitque angelus : per

pontem istum te ire oportet (3) *nec vacua* (*W.* : vacuus) ibis sed *vaccam indomitam tecum* duces quam *compatri tuo furata* es. *Tunc anima plorans* ait : Nunc *ego miserrima quomodo potero transducere* vaccam *in tali periculo* ubi *stare non* valeo. Videns autem quod evitare non posset accepit *vaccam* et nitebatur eam *ad pontem* pertrahere; *vacca vero* reluctabatur et *cum* staret *anima, cadebat vacca* et *cum* staret *vacca, cadebat anima sicque versa vice modo stabant, modo cadebant,* donec *ad medium pontem* venerunt; ibi obviabit (*lees* : obviavit) eis quidam *manipulos* portans quos fuit furatus, qui rogavit animam *ne pontem preoccuparet.* Econtra (*W.* : e contrario) *ista* rogavit *ne iter quod* tam laboriose pro parte complevit sibi *prohiberet. Cumque* diu sic *starent* plangentes, viderunt se *nescientes* qualiter mutuo pertransirent.

(1) *W.* : in colore vultus; *V.* : in colore vultus *ejus, als hier,*

(2) *Gedeeltelijk als V.* : Passa *ibi* est *morsus* et lacerationes canum ..

(3) *V.* : Hunc pontem oporteret te transire et vaccam... *Het* te oportet *komt ook bij W. voor.* Vacua *niet bij V.*

rabilium aliorum animalium, monstruosorum *demonum ictus, ardorem ignis, asperitatem frigoris, fetorem sulphuris, caliginem oculorum. fluxum lachrimarum dentiumque stridorem.* ita quod *proprias genas pre* dolore *potuit lacerare.* Post hec miro quo nescio modo eruta a bestia; *cum longius debilis jaceret. aperiens oculos vidit* angelum prope se stantem qui eam confortans duxit *ad stagnum* W. *blz. 19*
amplum et tempestuosum in quo erant terribilis bestie *mugientes* nec *aliud* postulantes *nisi animas* devorare. Porro per lacum (*W.* : latum) ejus *erat pons* longitudinis duorum miliarium et latitudinis *palme unius,* cui *inserta erat tabula, clavis ferreis acutissimis* plena (1). *Omnesque bestie conveniebant ad pontem* sumure escas (2), utpote animas pertransire non valentes. *Dixitque angelus* anime : oportet pontem istum transire *nec vacua* ibis sed *vaccam indomitam quam* dum *in corpore* eras *compatri tuo furata* fuisti, *oportet te conducere et illesam mihi* (3) *ultra pontem* exhibere. *Tunc anima* ait : *quomodo ego miserrima potero transducere* vaccam *in tali periculo* ubi *stare non* possum *omnino.* Videns autem *anima* quod oporteret eam sic facere cepit reluctantem trahere *vaccam* et cum ea ire per pontem et *cum* staret *anima, cadebat vacca* et *cum* staret *vacca,* corruit *anima. sicque viceversa* (*W.*: versa vice) *modo stabant, mode cadebant* quousque venerunt *ad medium* pontis (4), ubi obviavit eis quidam furatos *manipulos* super se portans; sicque anime iste rogabant se invicem ne una alteram a suo itinere impediret et *plantarum* suarum *sanguine pontem cruentabant;* tandem *nescientes* qualiter senserunt quod *una* aliam

(1) *Dionysius zegt tweemaal hetzelfde; men veracht* : quae inserta tabula erat... plena *en zoo vereischt het ook de tekst van Marcus.*

(2) esca = aas. *W.* : ut inde cibos sumerent, illas scilicet animas, que transire non possent.

(3) *mihi* : *T.* : michi.

(4) *V.* : usque ad medium pontis venerunt. *W.* : usque dum ad medium pontem veniebant. *In het eerste stuk leest Dionysius* medium pontem *als W.*

Cum *autem anima* pontem transisset apparuit ei angelus eam confortans et duxit eam ad alia horribilia loca et tormenta gravissima omnibus penis prescriptis, ineffabiliter acerbiora prout in libello quod visio tundali nuncupatur describitur de quo ad vitandum prolixitatem sufficiat pauca hec tetigisse.

Artikel. 50 **De eadem materia ex libello de vita cristine mirabillis. Articulus I.**. . . . .

pertransisset. Cumque *anima* pontem pertransisset *vidit angelum suum* ostenditque *ei pedes* suos cruentatos.

Post hec angelus duxit eam ad domum
ignibus plenam de qua exivit flamma *per* W. *blz. 23*
mille passus comburens omnes *animas* quas *invenit*. Vidit autem anima ante portam domus stantes *carnifices cum securibus, cultris, sarramentis* (*W.*: sarmentis) *falcibusque acutis* (*W.*: acutissimis) *cum dolabris*, terebris, wangis, fossoriis, cum *quibus poterant animas excoriare, decollare, scindere* (1), *detruncare; et sub manibus illorum* carnificum vidit animas innumerabiles hec omnia sustinentes. Tunc angelo permittente, *demones animam* rapuerunt et prefatis *instrumentis dissipaverunt* ac *dissipatam* ac fractam *tradiderunt* incendio. *Doloribus verendorum* maxime *torquebantur* luxuriosi. Consequenter duxit angelus animam ad
loca atque tormenta predictis horribiliora monstravitque et infernum et *principem tene-* W. *blz. 35*
brarum in horribilissima forma. Tandem cum anima vidisset et experta esset hujuscemodi
penas processit cum angelo et vidit *murum* excelsum intra quem *erat plurima multitudo* W. *blz. 40*
virorum ac mulierum, ventum ac pluviam, famem ac sitim sustinentium et erant valde tristes et interrogante anima qui essent, *angelus* dixit: *Isti sunt mali sed non valde* mali qui in mundo se habuerunt honeste, *sed bona temporalia non* communicaverunt *pauperibus* quemadmodum *debuerunt; ideo* paciuntur has penas *per aliquot annos* et *tunc* deducentur (2) *ad requiem bonam*. Post hec angelus et anima *venerunt ad portam* quam ingressi
viderunt campum pulcherrimam, *odoriferum, floribus consitum* (*W.*: insitum), *lucidum* W. *blz. 41*
et amenum, in quo erat multitudo animarum virorum ac mulierum et nox ibi non erat *nec sol* occumbebat et erat *ibi fons aque vive*. Interroganteque anima *quarum animarum est requies ista*, Angelus ait: *Hic habitant boni, non valde boni, qui de* suppliciis liberati *nondum merentur* sanctis *conjungi*. Et inde procedens anima vidit *laicos sibi notos*. *Cum*que angelus et anima processissent *viderunt* murum nimis sublimem et preclarum et ingressis
eis ibidem *vidit choros angelorum* (3), deum laudantium et viros ac mulieres letantes, pul- W. *blz. 45*
cherrime vestitos et suavissimus odor extitit ibi. Dixitque angelus: Ista sunt *premia conjugalium qui fidem* conjugalem servantes et suam familiam *bene* regentes *temporalia sua*
communicaverunt (4) *pauperibus et peregrenis atque ecclesiis. Cum* ergo angelus et anima W. *blz. 47*
sic plurimos pertransissent, apparuit eis *murus tam altus*, ut primus, *de auro purissimo*, quo pertransito, *apparuerunt sedilia de auro et gemmis constructa, preciosissimis sericis cooperta, in quibus sedebant seniores viri et femine, vestiti sericis et stolis* albis *et tiaricis* (5) *et universis ornatibus*. Et splenduit *facies uniuscujusque sicut sol in meridie* cecineruntque deo dulcissime Alleluja. Et *angelus* dixit: *Isti sunt continentes, qui per aliquot tempus carnis debitum persolventes, reliquum vite in servitio dei duxerunt vel martirium pacientes pro Christo*, vel
seipsos cum viciis *et concupiscentiis crucifigentes. Verum* dum (*W.*: cum) *anima curiosius* W. *blz. 48*
circumspiceret, vidit castra et papiliones ex *purpura bisso, argento, auro* et *serico* (6) *mira*

---

(1) Scindere: *W.*: findere *V.*: scindere. *De overeenkomst met V. is hier misschien wel te verklaren door de letters* ſ *en* f.

(2) *W.*: ducuntur *V.*: ducentur

(3) *angelorum : fout voor* sanctorum

(4) *W.*: tribuebant *V.*: communicaverunt.

(5) *tiaricis : W.*: thiaris *V.*: variis, *adjectief hoorende bij* ornatibus.

(6) *W.*: serica *V.*: serico

varietate constructos, *in quibus* audivit (1), *quoque plurimos* (2) omni *musicorum genere suavissime concinentes,* quorum beatitudo et gloria omnium precedentium gloriam transcendebant. Dixitque angelus : Isti sunt monachi et moniales qui vere regulariter sub sancta
W. *blz. 51* obedientia vixerunt. Post hec *viderunt murum altitudine, pulchritudine et splendore dissimilem* aliis, *ex* omni lapide precioso *constructum,* qui *pro cemento* habuit *aurum;* erantque in muro omnes *lapides* preciosi. Conscenso itaque muro, *viderunt novem ordines* angelorum et *audierunt inenarrabilia verba que nec* potuerunt *nec licet* hominibus *liqui. Ab illo* igitur *loco,* mirabile dictu, viderunt *omnem gloriam ante* visam et totum mundum *quasi sub uno*
W. *blz. 52* *radio solis.* Stantes enim nec se girantes *cunctos ex eodem loco* et *ante et retro positos* cernebant. *Non autem solum visus* et *sciencia* accessit *insolita* anime illi, ut jam non egeret interrogatione, sed omnia nosceret *integre.* Qua exultante et ibi manere sperante, angelus
W. *blz. 55* blande locutus est ei : Vidisti hec omnia, ideo que vidisti *memoriter* retine, quoniam te *ad corpus redire* oportet. Juste et sobrie amodo vive. Argue, obsecra, increpa perversos et viventes lascive. Hoc audito ingemuit anima et corpus reinduere horruit. Attamen *eodem* momento, quo *in* celo *loquebatur* cum angelo, *sensit se in terris induere corpus suum* et debiles aperiens *oculos, circumstantes* aspexit et *cuncta que* vidit narravit.

Ista prout brevius potui ex visione (3) prefata perstrinxi.

Dyonisius : Satis siccinctim hec, multis omissis, narrasti. Nunc, si placet, propone dubia que tibi circa hec oriuntur. **Frater**

Het visioen werd nog gedeeltelijk opgenomen in de *Kroniek van Hendrik van Herford* (Ed. Potthast, blzz. 250 vgl.), bij *Corner* (*Ecard, Corp. hist. med. aevi.* II, blz. 697) e. a. (4). Deze en mogelijk nog andere, tot hiertoe onbekende, behandelingen onzer legende van dichtbij onderzoeken, zou ons te ver leiden. Geen van haar trouwens kan in de letterkundige geschiedenis van Tondalus' Visioen een overwegende rol hebben gespeeld Zooals we boven reeds terloops hebben opgemerkt, moet de versie van Vincentius langzamerhand die van Marcus verdrongen hebben. Terwijl de oudste vertalingen in de handschriften Marcus volgen, gebruiken later de eerste drukkers de *Visio Tundali* naar het *Speculum Historiale.* Tusschen de jaren 1470 en 1496 werd de Visio, voor zoover uit de overgebleven exemplaren op te maken is zeven maal naar Vincentius gedrukt : eenmaal te *Eistadt,* eenmaal te *Spiers,* eenmaal te *Antwerpen,* driemaal te *Keulen* en eenmaal in een nog onbekende plaats (5). Wij mogen dus veronderstellen, dat in de jaren 1470 het verhaal van Vincentius het oorspronkelijke geheel in de schaduw had gesteld. Na 1496 ontdekken wij echter van het voortbestaan van beide versies geen spoor meer. Omstreeks 1500 verdwijnt de Latijnsche Tondalus plotseling van het letterkundig tooneel en eerst in de negentiende eeuw zullen geleerde navorschers hem weer aan de vergetelheid ontrukken.

(1) *W.* : audierat *V.* : audivit
(2) *Opgelost en verbeterd uit* q3qlurimos.
(3) *visione* : *T.* : visiione
(4) *Zie de Latijnsche drukken beneden.*
(5) Voor bijzonderheden zie het volgende hoofdstuk.

B. — De vertaalde Tondalus, inzonderheid de Nederlandsche.

Het eerst werd Tondalus' Visioen in de volkstaal overgebracht aan den Neder-Rijn, bijna dadelijk na zijn ontstaan, namelijk omstreeks 1160. De overgebleven fragmenten van die vertaling werden door Wagner uitgegeven en besproken (1). Op die « *Niederrheinische fragmente* » volgt een berijmde bewerking van een Regensburger monnik *Alber* (2), die na 1207 met zijn werk begon, op verzoek van een anderen geestelijke *Konrad van Winneberg*, een plaats tusschen Regensburg en Straubing :

Dirre wênige list
daz ditze buoch gerîmet ist,
daz kom von eines hêrren bete
ze Winneberge in der stete.
er heizet bruoder Kuonrât,
die manic guot begât,
der sît sîner kintheit
hât erliten grôze arbeit
mit geistlîcheme leben.
got müeze ime geben,
der guote, ein solch ende
daz er den tiuvel schende,
daz er der helle entrinne
und teil der ruowe gewinne
und der êwigen schônheit
nâch dirre swæren arbeit (3).

Van zich zelf getuigt Alber in deemoed, dat hij is :

der aller schuldigste man
des briesters namen ie gewan (4).

In den loop nog der 13de eeuw werd Tondalus in het IJslandsch vertaald en tijdens de 14de en 15de eeuw en het begin der 16de dringt het visioen in haast alle landen van Europa door, in de volkstaal. In 't *Fransch* zijn ons 3 handschriften overgebleven, in 't *Anglo-Normandisch* 1, in 't *Languedocsch* 1, in 't *Italiaansch* 5, in 't *Spaansch* 3, in 't *Keltisch* 1, in 't *Zweedsch* een paar (?), in 't *Engelsch* 6, in 't *Duitsch* 4 na de reeds vermelde, te samen

---

(1) *Wagner, Ib.* blzz. XL vgl. en 111 vgl.

(2) *Ib* blzz. XLVI vgl. en 119 vgl. Deze twee datums en ook de verdere bijzonderheden over de vertalingen bewijzen, dat *Friedel, Op. cit.* blz. XX zich vergist als hij schrijft : « Paru dans le Sud de l'Allemagne, ce conte fantastique n'a fait que *lentement* son chemin vers l'Ouest ».

(3) *Wagner, Ib.* blz. 184, vers 2147-2162.

(4) *Ib.* blz. 185, vers 2183-4.

dus 6, in 't *Nederlandsch* 8. Bij die handschriften voegen wij nog 2 Spaansche drukken van 1508 tot 1526, 10 *Duitsche* van 1470 tot 1521, 6 *Nederlandsche* van 1482-1576. Over al die handschriften en drukken, die een treffend getuigenis afleggen van de schitterende letterkundige geschiedenis van ons visioen, zal de lezer voldoende inlichtingen vinden in het volgende hoofdstuk, waarin we alles verzameld hebben, wat we bij andere schrijvers vonden en wat wij daarenboven door eigen opzoekingen in binnen- en buitenlandsche bibliotheken hebben kunnen opsporen. Een onderzoek naar de plaats die de vertaling van Tondalus' Visioen in de buitenlandsche letterkunde bekleedt, ligt buiten het bestek dezer studie, doch in verband met de Nederlandsche vertalingen is het wel van belang na te gaan, in welke streek de Duitsche teksten ontstonden en waar de incunabelen gedrukt werden.

Onder de Duitsche handschriften behooren er 4 tot het *Nederduitsch* taalgebied : de *Niederrheinische Fragmenten* van ± 1160, een handschrift te *Keulen*, in een Keulsch dialect geschreven, een handschrift te *Düsseldorf*, in een dialect uit de omstreken van Keulen opgesteld, en een hs. te *Wolfenbüttel* dat in *Platduitsche* verzen bewerkt is. Tot het *Hoogduitsch* taalgebied behooren *Albers Tnugdalus* en het hs. te *Straatsburg*. Buiten de twee reeds besproken berijmde omwerkingen is, om een dadelijk aan te halen reden, vooral het Keulsche hs. onze aandacht waard, meer dan de hss. te Düsseldorf en te Wolfenbüttel, die op zich zelf niet zeer merkwaardig zijn en van geen belang ten opzichte van onze Nederlandsche hss

Van de reeds vroeger vermelde Latijnsche drukken kwamen er *drie* van de pers in *Keulen*, *één* in *Eistadt*, *één* in *Spiers*, *één* in *Antwerpen*; *één*, de oudste, draagt geen naam van plaats of drukker. Van de *Duitsche* verschenen er *zeven* in *Augsburg*, *twee* in *Straatsburg*, en *één*, eveneens het oudste, zwijgt over plaats en drukker. Van de Nederlandsche zijn er ons *drie* uit *Antwerpen* bekend, *één* uit *'s Hertogenbosch*, *één* uit *Delft*, terwijl *één* ook geen naam van plaats of drukker vermeldt. Uit die opgave blijkt dus dat het visioen van Tondalus rond de 16de eeuw vooral aan den Neder-Rijn, in Zuid-Duitschland en in de Zuid-Oostelijke Nederlanden bijval vond, terwijl het in alle andere landen min één, namelijk Spanje, met de opkomst der boekdrukkunst, plotseling schijnt uit te sterven.

Deze bijzonderheid, in schijn van weinig beteekenis, krijgt meer gewicht, als wij nagaan, dat de belangrijkste Middelnederlandsche tekstgroepen (groep A en B) door hun dialect tot onze Oostelijke en Zuid-Oostelijke gewesten behooren en dat, voor zoover we op dit oogenblik uit hunne vergelijking kunnen opmaken (1), groep A uit een *Nederduitschen* oertekst zouden

(1) Zie de bespreking der Middelnederlandsche teksten.

ontstaan zijn, waarvan het *Keulsche* handschrift een afschrift is. De legende zou zich dus van uit het Oosten eenerzijds naar het Noorden, anderzijds naar het Westen verspreid hebben. Het feit nu, dat de *gedrukte* Tondalus ook juist het talrijkst in de Rijnstreek voorkomt, zet niet weinig kracht aan die veronderstelling bij. Uit de Niederrheinische Fragmente blijkt, dat onze legende dadelijk uit Regensburg naar het Rijnland overgebracht werd en er gedurende vier eeuwen een geliefkoosd boek is gebleven, vermits in de lijst van de thans nog bestaande 25 drukken, Latijnsche en andere, waarvan er twee nog niet gelocaliseerd zijn, de Rijnstreek vertegenwoordigd is met 14 (Keulen 3 Lat., Eistadt 1 Lat., Spiers 1 Lat., Straatsburg 2 D., Augsburg 7 D.). Het innerlijke argument, uit de groep A van de Middelnederlandsche teksten zelf geput, wordt dus niet onaardig door de uiterlijke omstandigheden gesteund (1) en beiden maken het zeer waarschijnlijk, dat de vertaler van die groep uit Nederduitsche bron putte, zoo er althans moet uitgemaakt worden of Duitschland aan Nederland eerder dan Nederland aan Duitschland ontleende. Liever spraken we niet van ontleening, want ons komt het voor, en door de teksten van die hoogst merkwaardige groep A, worden wij in onze meening gesterkt, dat op een bepaald oogenblik Keulen het centrum moet geweest zijn van een intellectueel leven, dat zich van daar uit over het omliggende land verspreidde naar het Westen en het Oosten. Dialectisch is b. v. de ontwikkeling naar het Westen zoo geleidelijk, dat aan een bepaald afgebakende taalgrens niet te denken valt en het is een bekend feit dat ook de intellectueele grenzen niet met de staatkundige samenvallen. Het bestaan van dat centrum zou ons ook het gebrek aan Hoogduitsche handschriften eenigszins kunnen ophelderen; het behoort weliswaar niet tot de onmogelijkheden, dat die spoorloos zouden verdwenen zijn of dat een gelukkige navorscher ze eens uit hun schuilhoek zal te voorschijn halen, doch in afwachting dat in deze een klaarder licht schijne, zij het ons veroorloofd de leemte vast te stellen, en als mogelijke verklaring voor te stellen, dat na Alber, dus na 1207, Tondalus' legende voor een geruimen tijd haar geboortestreek vergat en er pas weerkeerde in den loop der 15de eeuw met de drukkers *Hanssen Schobsser* (Augsburg, zonder jaartal), *Lucas Zeissenmayer* (*Ib.*, 1494), *Froschauer* (*Ib.*, 1508, 1515, 1521.)

Wij hebben in het voorafgaande uitsluitend over Groep A der Middelnederlandsche teksten gesproken, omdat juist door die groep de vraag gesteld

---

(1) Wij kunnen hier nog bijvoegen, dat Zuid-Duitschland ook het grootste aantal Latijnsche handschriften bezit. Een doorslaand bewijs is dit natuurlijk niet, daar die hss. van elders kunnen komen, doch men zal aan dat toeval (?) niet alle waarde ontzeggen.

wordt : Eerst Nederduitsch of Eerst Nederlandsch? Groep B, door 2 handschriften vertegenwoordigd, is een andere op zich zelf staande vertaling van Marcus' verhaal, en Groep C, slechts door één hs. bekend, is een derde oorspronkelijke overzetting. Groep B en C konden dus niet in de bewijsvoering dienstdoen.

Beschouwen we thans in bijzonderheden de geschiedenis van Tondalus' Visioen in het Nederlandsch.

Lodewijk van Velthem was de eerste, die Tondalus bij het Nederlandschlezend publiek bekend maakte. Jammer genoeg is slechts een zeer klein gedeelte zijner berijming overgebleven : de schijndood van Tondalus, zijn ontmoeting met de duivelen en zijn verlossing door den engel. De door den tijd gespaarde verzen werden een jaar geleden ontdekt te Mainz door Pater D. A. Stracken en uitgegeven door *Dr. C. G. N De Vooys* in het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* (Dl XXXI, blzz. 67 vgl.) Daar niet iedereen het Tijdschrift bezit en het ontdekte fragment ons aller belangstelling waard is, drukken we het hieronder een tweede maal over met de welwillende toestemming van Dr C. G. N. De Vooys. De methode, die hij bij de uitgave volgde en die tamelijk veel van de onze verschilt, vat hij samen als volgt : « De afkortingen, die geen stof geven tot biezondere opmerkingen, zijn opgelost. Alleen waar een andere oplossing mogelik zou zijn, vermeldde ik de afkorting onderaan de bladzijde. De interpunktie, die in het handschrift geheel ontbreekt, is door mij toegevoegd. Aan het begin van de verzen plaatste ik een hoofdletter, ook waar het handschrift een kleine letter had. Ontbrekende letters of woorden die met vrij groote zekerheid aan te vullen waren, heb ik tussen vierkante haakjes ingevoegd. Van pogingen om door min of meer gewaagde gissingen de tekst te herstellen, heb ik mij onthouden, vooral in de laatste kolom van het tweede fragment. Dat blijft altijd een hachelik werk. Beter leek het mij, voor de lezer het verband duidelik te maken, door het Latijnse origineel onder de vertaling af te laten drukken. Daardoor is men tevens in staat, om de waarde van de bewerking te beoordeelen. Deze Latijnse tekst, waarvoor de inkunabel, op de Leidse bibliotheek berustend, werd gebruikt, heeft de lezer te danken aan de vriendelike hulp van prof. Verdam. » Wij hebben deze methode geëerbiedigd en ons alléén veroorloofd eenige nota's te voegen bij die van den eersten uitgever.

Van eenen hiet tondael hoe hi opghevoert was. XXXVIII.

Int ander iaer dat conraet was
Ouer zee, alsict las,
Ende oec int vierde iaer gereede
Dat eugenius wart paues mede,
Int selue iaer dat mabichias
Te cleruaus begrauen was,
Ende oec mede doe men vorwaer
Screef aldus ons heren iaer
MC. XL. VI. met drien,
So wart dit vision gesien
Dat hier na nu tellen sal.
Twe eylande sijn, die bi na al
Scollant beuaen, daer deen af es
Ardinacra endander cansilenses.
Danen was geboren, wi lesen dus,
Een man die men hiet tandalus,
Van edelen geslachte ende rike,
Van lechamen starc ende vromelike,
Mer niet ne mochtin s.... en horen,
None mochte come[n] te voren
Die van der sielen sa[le]cheide
Eenge dinc dede of seide.

---

96 Hs. w't 103 *Lees :* dat ic
111 Hier zijn gaten in het perkament, waardoor ook de beide volgende regels beschadigd zijn. *Lees :* ne mochti sien ende horen?
112 *l.* mochtem.

---

96 mabichias : *lees* malachias.
106 Ardinacra : *lees* Artimacha, *als staat in Marcus' tekst en in de door ons gebezigde uitgave van Vincentius' Speculum* (*zie blz.* 76). — cansilensis : *lees* Caselensis.
108 tandalus : *lees* tondalus *cf. 299.*
112 *Blijkbaar te lezen alsof er na* mochte *stond* iemand *als onderwerp van* dede of seide *op regel* 114. *De prozatekst N luidt :* Soe wast hem swaer te hoeren als hem iemant cortelic iet wolde seggen van sijnre zielen salicheit.

De Raptu anime tundali et eius visione marchus [?] (1) *gesta abbatisse.*
C. LXXXVIII.

ANno domini .M. cxlix. qui fuit annus secundus expeditionis hierosolymorum : conradi regis romanorum : et annus quartus eugenij pape in quo anno ipse papa de partibus galliarum romam reuersus est in quo etiam anno sanctus malachias in clareualle defunctus est : visa est hec visio. Due sunt metropoles in hibernia : ardinacha septentrionalium hiberniensium : autralium caselensis : de qua ortus fuit vir quidam tondalus nomine : nobilis genere : crudelis actione :

---

(1) Marchus *is de schrijver van het visioen, zie blz. 64.*

Die slouch hi swarlike ende versprac
Ende dede hem allen ongemac.
Ende die kerke veronwerdi mede.
Mer dobbelers ende leckerhede
Ende met idelheden omme gingen,
Daer met wildi den tijt gehingen,
Ende dien gaf hi van den sinen,
Ende dede dat hi hem vrient scinen.
Mettessen addi geselscap groet,
Ende des hem niet oec verdroet.
Ende was daer oec onder die gesellen,
Daer wi nu hier dus af tellen,
Dien hi geborget adde .III. part,
Daer ene verste af gesproken wart.
Dat hise gelden souden tenen tiden,
Dien si onder hem gespraken siden.
Nu geviel dat die tijt quam,
Dat tondalus den ane nam,
Ende tote sijns gesellen huus saen,
Daer hi arde wel was ontfaen,
Ende aten ende dronken aldus .III. dagen.
Daer na so wart daer doe gewagen
Van den gelde, dat hi was
Sculdech; doe antworde na das
Die ander, dat hijs adde niet
Op dier tijt, wat dats gesciet.
Doen wart tondalus arde sere.
Ende met enen corten keere
Ginc hi wech, sere verbolgen,
Entie ander ginc hem volgen
Om hem te smekene, ende sinen sin
Te sachtene, ende sprac int begin :
« En trouwen geselle, ginc [sult nu]

118 *Lees :* dobbelers ende die met leckerhede — 122 *l.* scine
132-133 *Lees :* den wech ane nam Ende ginc

forma corporis egregius fortitudine robustus de salute anime sue nihil solicitus graviter ferebat si quis ei vel breviter de salute anime loqueretur. Ecclesiam negligebat : pauperes christi nec videre volebat : scurris et ioculatoribus pro vana gloria distribuebat quicquid habebat. Hic cum multos haberet amicos et sodales : inter eos habebat vnum qui commilitonis debito trium equorum debitor erat. Hic cum statutum terminum praestolaret : transacto termino illum convenit : qui cum bene receptus ab eo perhendinaret tribus noctibus cepit tractare de ceteris rebus. Cui cum ille responderet : se modo ad manum non habere quod petebat : iratus recedebat : debitor autem illum mitigare cupiens :

Dus niet ontgaen, dat segic u.
Wi moeten ombiten, eer gi gaet. »
Aldus so brochti weder den gone,
Ende sachte sinen moet alsoe,
So dat de gene gaf op doe
Sine aex, die hi adde in de hant,
Der werdinnen van den huse saen.
Alse vollic alse dat was gedaen,
Quam hem so wee in sinen arm,
Dat hi riep daer na : « wach arm!
In can mine hant te monde bringen! »
Vreselijc riep hi na dese dingen
Tote der vrouwen der werdinnen :
« Vrouwe, ic beuele v in allen sinnen
Mine aex, die ic gaf v,
Want ic sterue stappen nu. »
Ende thant bleef hi ginder aldus
Licgende op den vloer in thuus,
No min no meer dan oft hi nie
Lijf geadt adde, so lach hie.
Ende alle tekine van der doet
Sach men an hem cleine ende groet.
Die boden van den huse liepen,
Ende daden de spise op, ende riepen
Ende weenden ende slougen hare ha[nde].
Ende de lechame leidemen op den sand[e]
Ende men lude de clocken daer naer
In tekine wat gesciet was da[er].
Die clerke alle van der stede
[Qua]men (1) daer alle ende dat volc mede,
[En]de clageden des goets [ri]dders doet
[M]et (2) rouwe ende met .... (3) groet.

---

149 Hs. ōbiten.
(1) De linkerzijde van deze kolom is sterk beschadigd.
(2) Na *met* staat *sere* dat doorgehaald is.
(3) Dit woord is onleesbaar door een gaatje en door beschadiging. Stond er *iammer?*

---

rogavit eum vt priusquam recederet secum cibum sumeret. Resedit et securi deposita quam in manu tenebat : cibum cum illo sumere cepit statimque percussus inuisibiliter manum quam extenderat replicare non potuit ad os suum : et clamare cepit terribiliter : suamque securim quam deposuerat vxori socij commendavit dicens. Custodi meam securim quoad ego morior : statimque corruit corpus eius exanime acsi nunquam habuisset. Assunt omnia signa mortis : accurrit familia : tollitur cibus : exclamant armigeri : plorant hospites : corpus extenditur : pulsantur signa accurrit clerus mirantur populi tota-

Ende dit was woensdages mede,
Dat hi dus sinen ende dede,
Ende lach aldus tote op den saterdach
Dat men geen lijf an hem en sach.
Een lettelkin was hi warm
[A]n die slinke side onder den arm,
[Rec]hte iegen therte besiden.
Ende daer omme hilden sine tien tiden
Also dat sine niet lieten so saen
[G]rauen; ende na al dit gedaen
[S]o wart hi roerende een lettelkin,
Ende verhaelde den adem siin,
[N]o min no mee alse of hi dare
[In] onmachte gelegen ware.
[H]em allen wonderde sere das
.... besagene al dat was
Ende vrageden ende spraken hem ane.
Ende doe hi hen began te verstane,
[A]ntword[i] ende sprac : « lieve liede
..... dat ic mine biechte giede
.... den here ontfinge daer naer
.... wart gedaen ende saen al daer
[D]oe hi sacrament adde ontfaen
[E]nde wijn gedronken daer op saen
.p... hi aldus ende louede sere
.... onsen lieuen here
.... es dine ontfermechede
.... quade scalchede
.. en war. niet noch also groet
So waric bleuen in groter noet

---

195 *l.* : Die wise? *Prozatekst N* : Die wijsse lude sechden oec...
204 *lees* sprac? 206 *l.* Meere es? 207 *l.* Dan mine quade?
208 *Lees* : Si en war niet noch also groet *met punt na* scalchede *en na* noet?
204-211 *Prozatekst N* : ... soe began hij gode te dancken ende seggende gode te love. O God [,] dine ontfermicheit is meere. dan mijne quaetheiden al sijn sy herde seer groet

que ciuitas subita boni militis morte turbatur. Ab hora .x. in .iiij. feria vsque in eandem horam sabbato mortutus (*l.* mortuus) sic iacuit. Calor tamen modicus in sinistra parte pectoris diligenter palpantibus sentiebatur et ideo eum subterrare noluerunt. Post hoc resumpsit spiritum ex debili flatu quasi per vnius hore spacium respirare cepit. Mirantibus omnibus debili intuitu circumspicere cepit. Interrogatus si vellet communicare innuit sibi afferri corpus domini. quod cum sumpsisset et vinum bibisset : cepit in gratiarum actione deum laudare et dicere. O deus maior est misericordia tua quam iniquitas mea : licet magna sit nimis. Quantas ostendisti mihi tribulationes multas et

[D]ine onfermicheit here ende god
.... bouen alle gebod. »
Ende doe hi dit adde geseit,
[G]af hi daer den armen gereeit
[A]l dat hi adde mildelike,
Ende maecte een cruce die gelike
[V]oer sine herte, ende boec siin hoeft
[E]nde vertelde ginder, des geloeft,
[A]l dat hi sach ende heft gehort,
[E]nde liets achter niet .I. wort.

[V]an dat hi de duvle sach. XXXIX.

[D]oe mine ziele vten lechame ginc,
Ende desen doet aldus anvinc,
[Ende] soe hare conciencie wel besach
.. weet si wat soe doen mach,
[S]i ontsach hare sere ende al onsiet
[W]at si ontsach en wiste so niet.
[D]oe wilt soe weder ten lechame comen.
Dat wart hare daer benomen.
Buten moeste so bliuen daer.
[A]l omme sach soe, verre ende nar,
[E]nde began te wenene sere,
[E]nde beuende van anxte, van zeere.
[W]at si doen moecte so niet wiste.
[S]ine hopede op niemene in desen twiste
[D]an allene op onfermichede

---

216 *l.* boech
227 en 228 begonnen met kleine letters *d* en *b*. die niet afgesneden zijn.
230 *Hs.* wēene 231 *l.* bevede 232 *l.* moeste 234 *l.* dontfermichede?

---

223 Soe weet? *Punt na* mach. 224 *Punt na* onsiet? *De prozatekst* H *heeft*: ende si ontsach[,] mer si en wist niet wat si ontsach.
232 moecte = mochte. *cf. vers 297. Al de prozateksten hebben*: wat sij doen mochte.

malas et conuersus viuificasti me : et pe (*l.* de) abyssis terre iterum reduxisti me. Quod cum dixisset statim sub testamento omnia que habebat dispersit et dedit pauperibus et se signo crucis signari cepit : et pristinam vitam funditus se relicturum vouit : et cuncta que viderat et passus fuerat narrauit dicens.

De Aspectu demonum et angeli qui deduxit eum. C. LXXXIX.

CVm anima mea corpus exueret et illud mortuum esse cognosceret : reatus sui conscientia cepit formidare : et quid faceret nesciebat. Timebat quidem sed quid timeret ignorabat : volebat ad corpus redire : sed intrare non poterat. Foras exire se vbique pertimescebat. igitur flens et plorans et

[V]an ons[en] here mogenthede.
Doe si aldus ...... stoet
Sach si war met groter spoet
Die duvele ston.... van der ellen
So vele datse ne m[ochte] vertellen
Niemen die leef, dat secgic [u].
Daer en was int huus oec nu
Enen hornec niet, hine was vol,
No winkel no slop no hol
... die straten entie hoven.
Gelijc oft mul ware dat stove,
So vlogen daer de quade geeste,
Ende gingen alle met oreste
Terre onsaleger zielen, ende seide:
Singen wi den lof van onsalicheden
Der zielen, die euwelike es doet,
Die spise es van den viere groet,
Dat onvergangelic es, ende alle ure
Die zielen hout in starken labure.
Singen wi onser vrindinnen demsterheit
Ende des licts der euwelicheit
Onvriendinne heeft gewesen. »
Doe kerden die duvele omme na desen
Ter zielen wart, ende streden haer ane,
Ende begonden metten tanden te clane
Ende te criselne, ende met den clawen
Begonden si na hare gelauwen
Met vresseliken anesiene, godweet,

236 Gat in het perkament. *l.* bevende? 248 *l.* seiden
254-256 Deze zonderlinge regels kunnen we moeilik beschouwen als de oorspronkelike vertaling van het duidelike Latijn. Tot aannemelike verbetering zie ik geen kans. Prof. Verdam gist dat er een paar regels uitgevallen zijn, en zoekt de hiaat tussen de woorden ***vrindinnen*** en ***demsterheit.*** 255 *l.* lichts 259 *l.* slane

236 ***Proza:*** doe sij lange aldus wenende. scriende. ende bevende[,] niet en wist wat sij doen mochte (2de *maal* mochte). 238 *l.* stonden.
254-256 *Lees:* Singen wi onser vrindinnen [der] demsterheit Ende [die] des.... ***met neutrale beteekenis van het werkwoord*** singen? *Dus:* Laat ons zingen voor onze vriendin der duisternis? *Mogelijk liet de vertaler wegens het vers het* mortis canticum *weg*. ***Proza:*** Sijngen wij deser onseliger zielen een liedeken der doot.... want sij is.... vriendijnne der dunckerheit. ende viant des lichtes.

tremebunda et quid ageret nescia : in nullo confidens nisi in misericordia dei : tandem vidit ad se venientem tantam immundorum spirituum multitudinem vt non solum totam domum et atrium domus sed etiam vicos et plateas civitatis implerent : et circumdantes miseram animam dixerunt. Cantemus huic misere anime debitum mortis canticum : quae filia mortis est : et cibus ignis inextinguibilis : amica tenebrarum : et lucis inimica. Et conversi ad eam

Ende begonden dit te seegene gereet :
« Ane scout dit, gi onsalege lieden,
Ende met hoe cleinre crancker mieden
Ende met hoe vreseliken gesellen
Du moets gaen ter euweliker quellen.
Du werd van sonden der werelt scande.
Du minnets oec in allen lande
Vechtinge, twist ende strijt,
Dat wi oec minnen alre tijt.
Daer omme moestu onse geselle wesen.
War omme en gadi niet met desen
Die met overspele ommegaen,
Alse du hier vormals hefs gedaen?
Waromme en gastu met kefdome
Ende met sconen ionfern omme?
War ęs nu dine bliscepe,
Dine ydele glorie, dine geselscepe?
War es dien overvloiech sceren nu?
War es dine starcheit die du
Ads, ende dine mogenthede,
Dar du alle de gene me[de]...
Onder dats, war es dit heden?
Dine welde herte, die altenen
Na quaetheit stont, war es si?
Dine le[ck]ers die du altoes bedi
Ads, [wa]r omme en comsi niet,
Ende bescudden u in dit verdriet?

---

285 Het woord « welde » staat in 't hs. niet duidelik : het eerste been van de w en de eerste e zouden ook andere letters kunnen zijn. Maar ik kan er geen ander woord uit lezen dat hier beter past dan welt (= wilt).

287 « bedi » staat in 't hs. niet duidelijk. *Lees :* bi di.

---

283 me[de] dreeghde (= dreigde)?

stridebant dentibus in ipsam et vngulis proprijs pre furore nimio genas teterrimas laniabant dicentes. Ecce misera populus quem elegisti cum quibus arsura intrabis in infernum. nutrix scandali : amatrix discordie quod et nos amamus. Quare non superbis modo : quare non adulteraris : quare non fornicaris. Ubi est vanitas tua et vana leticia vbi risus immoderatus : vbi fortitudo tua qua plurimis insultabas. Quare modo non innuis oculis : non teris pede : non digito loqueris non pravo corde machinaris malum sicut facere solebas in leuitatibus et leccacitatibus tuis. Cum hec et similia dicerent : vidit a longe venientem quasi stellam lucidissimam in quam statim infatigabiles fixit intuitus sperans se aliquod solatium per eam percepturum. Erat autem angelus eius

Hoen[e sijn] inghel bescermde [van] d[en] vianden. XL.

Doe [d]ie viande dese scande
Hem overseiden ende nog mengerhande,
Sach hi van verren ende vernam
Waer d[a]t gelijc ere sterren quam
Sijn inghel .... kende..
Te han ... groeten troest
Want hi pensde doe dat
. et verloest moecte wel
Ende doe [dese] inghel hem b
God [hoedi] seit hi tonda[lus]
W[at] doe[tgi] ......
Tondalus die hem ....
Noemen hoerde met sin[en name]
Ende [een] iongelinc die so ....
Ende soe.. claer was te..
..... aldus ten ge...
O wach arme. here ende....
M[i] ... [bre]nget hier...
Die droefheden van ...
Ende nu daer in geopent ...
Doe antworde die ingel ...
Nu heefstu mi vader ...
Dien du alt[o]es met di
Heves gead dijn lev ..
Mer noyt ghewerdet di dat gh ..
Let hir vore hadt geno..
Ay here sprac hi al doe
Waer quam ic di noyt iewe[r]en...

299 [hoedi] : [groeti]? *Al de prozateksten hebben :* groeten.
306 *l. :* ende vader? *Proza :* here vader
307 *Proza :* die druefheiden der hellen hebben mi ombevaen
311 heefstu : *lees* heetstu

qui cum appropinquasset proprio eam salutavit nomine dicens Ave tundale. Quid agis. Uidens autem ille speciosum iuuenem nimis : et audiens se propria (*aldus*) nomine salutatum pre timore simul et gaudio sic respondit. Heu domine pater. circumdederunt me dolores inferni. preoccupaverunt me laquei mortis. Cui angelus. Modo me vocas dominum et patrem quem semper tecum habebas et nunquam tali nomine dignum me iudicabas. Ait ille. Domine vbi vnqvam te vidi : aut vnquam dulcissimam vocem audiui. Ad quem angelus. Ego semper te sequar (*l.* sequebar) a natiuitate tua quocunque ibas et nunquam meis consilijs acquiscere volebas. Et extendens manum in vnum immundorum spiri-

Jof waer hordic dine stemm . .
Oyt yeweren daer icse gegro . . .
Doe sprac die inghel wed[er] . . . .
Dune quaems nie in gen . .
Van dattu gheboren wo . . .
In heb di altoes ghevol . .
Mer nie en woutstu minen . .
Volghen in worden ende in d . . .
Mettien die Inghel sta . . .
Enen duvel daer alte han . . .
Die tundaluse vor die . . .
Sere ane ghinc in dien . . .
Dat hi hachter wert es geb . . .
Sich seiti du die daer omver . . .
Hier mi beit onder dese q . . .
Ende al heves ghewrach . . .
Di sal noch die ontfar[michede]
Gods bestaen hier ter ste[de]
Diestu hir nochtan vor . . .
Niene verdienes wes se . . .
Want du sout nu van ve . . .
Die ghi verdient hebt le . . .
Nu volc mi ende wat da . . . .
Dat hout wel ende al b . . . .
Bedi du sout weder com . . .
In dinen lechame dat . . .
Dus niet u[ter]maten vervaerd . .

340 *l.* volch

324 minen raet? 325 ende in daet?
337 *l. :* wes zeker? *Proza :* Allene weest seker ende verblijt di[,] want du salste een luttel pijnen lijden van voelen die du lijden soldest.
342 *l. :* weder comen?

tuum qui prae ceteris ei maledictis insultabat. Ecce inquit ille cuius voluntati et consilio obtemperabas : sed aderit tibi misericordia de (*l.* dei) quam tamen non meruisti. Esto ergo secura et leta : qui patieris pauca de multis quae merueras. Sequere me : et quecunque tibi monstrauero memoriter tene : qui iterum ad corpus reuerteris. Tunc illa vltra modam (*aldus*) perterrita relicto corpore suo supra quod steterat accessit propius. Demones hoc audientes et mala que minabantur se non posse inferre audientes blasphemaverunt deum injustum esse dicentes : qui non reddebat sicut promiserat vnicuique secundum opera sua : et post hoc in semetipsos insurrexerunt : et plagis quibuscunque poterant se mutuo percutiebant : et nimio fetore cum ingenti tristitia et indignatione recesserunt. Angelus autem precedens dixit ad animam.

Volgede hem de ziele n . . . .
. . . ded[et] de duvle begond . .
Had . . . des so groten to . . . .
Dat si . . . . . niet cond . . .
Si sprac . . aldus te desen d . . . .
Dat onse here ware onge . . . . .
Want hi hu ende elre echt
Niet en hout dat hi ges . . .
Hevet dat soude sijn ge . . .
. . . .

345 *l.* : naerre? *Proza* : Doe ghinc die ziele die boven maten verveert was hem naerre
346 *l.* : begonden? 350 *l.* : ongerecht?
352 *l.* : gesproken? 353 *l.* : gewroken?

Sequere me. At ille respondit. Heu domine mi : si precesseris isti me retro capient : et eternis ignibus tradent. Ad quam angelus. Ne timeas quod plures nobiscum sunt quam cum illis. Se deus pro nobis quis contra nos. Cadent a latere tuo mille et decem milia a dextris tuis : ad te autem non appropinquabit. Verumtamen oculis tuis considerabis : et retributionem peccatorum videbis. His dictis profecti sunt.

* * *

In *Der Leken Spieghel* ontmoeten we Tondalus voor de tweede maal :

In een boecskijn dat ic las
Van eenre zielen, die ghesceden was
Uten lichame, in Yerlant,
Ende wert ghevoert daer si vant
Vele tormenten van der hellen.
Horet ghi die vertellen,
Ghi zout van vare beven.
Doe wart haer macht ghegheven,
Mits der ontfermicheit ons heren,
Datsi weder zoude keren
Ten lichame, als zi dede.
Hi wert levende ter stede,
Ende vertrac den volke voort
Dat hi ghesien hadde ende ghehoort,
Dies niement volwondren en can :
Tondalus so hiet die man (1).

(1) Cap. XIIII, vers 75-90. Zie ook blz. 15, waar deze verzen in een anderen samenhang aangehaald zijn.

Welk is het *boecskijn* dat Jan van Boendale bedoelt? Kende hij Lodewijk van Velthem, las hij een Latijnsch handschrift of bedoelt hij het *Speculum historiale* van *Vincentius Bellovacensis?* Waarschijnlijk wel het laatste, dat ook Lodewijk van Velthem tot voorbeeld diende en naast Tondalus' Visioen Patricius' Vagevuur bevat, waarvan Jan van Boendale eveneens gewaagt :

Ende noch hietet daer bi
Purgatorium Patricii (1).

Dat hij niet alléén den titel van zijn « boecskijn » kende, maar ook den inhoud, bewijzen de bijzonderheden in de hoofdstukken *Vanden vagheviere* XII, *Vanden tormenten der hellen* XIII, *Waer omme die tormenten sijn* XIIII. De tormenten in 't vagevuur « sijn menigherhande » :

Som ghezoden, som ghebraden,
Som ghesmouten alse caden,
Ende te hant sijn si daer naren
Also groot als si te voren waren;
Want si en moghen sterven niet,
Hoe groot si doghen dat verdriet;
Som dorst, zom coude,
Som slaghe menichfoude,
Die hem gheven die quade gheeste,
Die om haer tormente maken feeste (2).

Ongetwijfeld dacht Jan bij het neerschrijven der eerste zes verzen aan de eerste « pine » in Tondalus, die later in het Gentsche handschrift beschreven wordt als volgt :

« Up dat gloyende decsele so lach eene menichte keytivigher sielen ende *daer up brieden si tote dat si waeren versmolten ghelijc eender caden te siene in eene panne* [,] datsi droopen door tdecsele also men loot pleghet te smeltene[.] *D*uer een ysere vielen si in de berrende colen ende *daer worden si weder vernient ende gans ende moesten weder in desen toorment.* »

De overeenkomst tusschen het door ons gecursiveerde proza en de verzen springt in 't oog.

De tormenten der hel heeft Jan ook meestal geput uit de twee door hem aangehaalde visioenen. « *Bernende viere* » — « *coude* » — « *draken ende serpenten ende worme menigherhanden, Die daer sijn inden branden, Ghelijc visschen in die riviere, die eyselijc sijn ende onghehiere Beide te ziene ende te hoorne* » — « *stanc* » — « *duvelen die de zielen zo zere slaen, Alse smeden die mit hameren slaen Op een*

(1) Cap. XII, vers 82. De titel in 't Latijn, blijkbaar wegens het rijm. Zie ook blz. 45.
(2) Cap. XII, vers 45-54.

aenbilt ende smeden » — « *eyselike creten ende vervaerlic ghehulc, dat die serpenten vule Ende die worme ende die draken Omtrent die zielen maken* » — *tgheerijsch van tanden ende menighe stemme van wee* » — « *die groote deemsterheit* » (1) — dit alles zijn pijnigingen, die én in Patricius én in Tondalus met levendige kleuren geschilderd worden. Ook een paar bestrafte zonden doen aan Tondalus denken : « *Omdat si hovaerdich waren ende fier* » en « *om datsi in haren live der luxurien bedrive leverden haer leven lanc* (2) ».

In 1387 en in de volgende jaren werd Tondalus herhaalde malen in Nederlandsch proza overgebracht. De Middelnederlandsche handschriften vertoonen drie verschillende redacties, alle drie naar het origineel van broeder Marcus opgesteld (3). Zooals we vroeger reeds opmerkten, heeft Vincentius echter dikwijls Marcus verdrongen en, toen later de eerste drukkers de Visio Tondali ter perse brachten, scheen de naam van den Ierschen monnik volkomen verloren te zijn geraakt. Van 1470 tot 1496 wordt de Latijnsche Tondalus zeven maal gedrukt en telkens wordt naar het *Speculum historiale* verwezen, waarin de opdracht van Marcus aan de abdis Gisêla en de beschrijving van Ierland weggelaten en de schrijver slechts in den tite vermeld wordt. Die gedeelten ontbreken ook in de Nederlandsche en in de Duitsche incunabelen, zoodat ook deze Vincentius schijnen gevolgd te hebben. Voor de twee Nederlandsche incunabelen uit 's Hertogenbosch en Delft, die wij gelegenheid hadden nader te onderzoeken, is dit zeker, want de afwijkingen van den tekst van Vincentius met dien van Broeder Marcus vinden wij ook in de incunabelen weer. De opdracht en de beschrijving van Ierland zijn weggevallen en het begin luidt, naar Vincentius, als volgt :

« Int Jaer ons heren dusent hondert ende .xlix. Welke jaer was dat vierde jaer van Eugenius des paeus ende dat anderde vanden keyser Coenraets In welcken jare oec sunte Malacias bisscop starf in sunte bernaerts cloester te clerevaus. doe wort dit vysioen ghesien

In yerlant sijn twe eertsche bisdommen [,] dat een noort wert welcke in latijn heit ardiacha Ende dat ander zuyt wert welcke heit caselensis Vanden welcken gheboren was een man[,] een ridder met namen tondalus geheten Edel van geslachten [,] wreet van wercken[,] wel ghemaect van formen des lichamen[,] starck van machte. vander salicheit sijnre zielen niet achtende[,] mer swaerlicken verdraghende so wie hem yet nies seyde [,] al wast oec cortelic [,] vander salicheit synre zielen » enz.

(1) Cap. XIII passim.

(2) Cap XIIII vers 19 en vers 31-33.

(3) Die prozateksten bespreken we breedvoerig in een volgend hoofdstuk en de teksten zelf vindt de lezer in het tweede deel dezer uitgave.

De vertaling vertoont een groot verschil met de boven vermelde prozateksten. Overeenkomsten zijn echter, waar Vincentius Marcus op den voet volgt, niet zeldzaam, zoodat allicht het vermoeden kan ontstaan, dat de incunabel met behulp van een der vroegere prozavertalingen, meer bepaaldelijk die van Groep A (1) zou opgesteld zijn. De lezer vergelijke even het slot van handschrift N en van den incunabel, gedrukt te 's Hertogenbosch bij G. Leempt in 1484; wij voegen er den Latijnschen tekst van Marcus bij en geven tusschen haakjes de afwijkingen bij Vincentius. Wat alléén cursief staat voegde V. er bij; wat cursief door = voorafgegaan is, wijzigt de onmiddellijk voorafgaande woorden.

Marcus-Vincentius.

—

Tunc (*ipsa*) debilis corporales aperuit oculos(.) et suspirans nihilque dicens respexit circumstantes clericos.

Sumens igitur (= *Et sumpsit*) corpus domini cum gratiarum actione (. *et*) omnia, que habuit, pauperibus dispersit (*et dedit*) et signum sancte crucis suis vestimentis, quibus vestiebatur, superponi (= *superaffigi*) jussit. Cuncta vero, (= *Cuncta*) que viderat, (*et retinere poterat*) nobis postmodum recitavit, et (= *recitavit;*) bonam vitam nos ducere monuit, (;) verbumque dei, quod ante nescierat, cum magna devotione (*et utilitate*) et humilitate ac scientia predicabat. Set nos (= *Nos autem*), quia vitam ejus imitari non possumus, hec (= *hoc*) saltem ad (= *et*) utilitatem legentium scribere studuimus.

Hs. N.

—

Doe dede sij op die crancken ogen des lichaems ende versuchtede Mer hi en sechde niet. Ende om hem sach hi die clergien Ende hi ontfinc den lichaem ons heren mit danck ende mit love Ende hi gaf al dat hi hadde den armen Ende liet setten op sijnen clederen die hi droech dat teiken des heiligen cruces.

Hier nae sechde hij ons al dat hij ghesien had Ende vermaende ons een heilich leven toe leiden Ende dat woert gods dat hi toe voeren niet en wiste. dat predicte hi mit groeter ynnicheiden. oetmoedicheiden ende konsten Mer om dat wij sijnen leven niet al en moegen na volgen. Soe hebben wij dit al ghescreven om orberlicheit der geenre die dit lesen sullen op dat sij toe ynnichliker onsen heren dienen mogen *enz.*

Incunabel.

—

Doe ontdede si al cranckelic haer lichamelike oghen ende versuchtende maer niet sprekende soe besach hi die clercken die daer omtrent stonden *ende hi ontfinck* dat lichame ons heren met danckberheiden En al sijn goet dat hi had dat deylden hi *ende gaf* dat den armen Ende hi hiet datmen hem een teyken des heylígen cruce *nayen* soude op sijn cleder daer hi mede ghecleet was. Ende alle die dinghen die hi ghesien hadde ende *di hi had moghen onthouden* die vertelden hi ons namaels ende hi vermaenden ons dat wi goet leven leyden souden Ende dat woert gods dat hi te voren niet en wiste dat predicten hi nu met groter devocien ende oetmoedicheit ende conste Maer want wi sijn leven niet na volghen en moghen so hebben wi dese dinghen nersteliken beschreven tot orberlicheit der gheenre die se lesen of horen lesen.

---

(1) Voor nadere toelichtingen over deze groep zie beneden in het reeds vermelde hoofdstuk.

Wie de twee Nederlandsche vertalingen leest, zal dadelijk getroffen worden door de overeenkomst, vooral door die der laatste regels; en was de Latijnsche tekst hem onbekend, dan zou hij waarschijnlijk niet aarzelen dadelijk aan een bewerking en hier en daar zelfs aan een eenvoudig afschrijven te denken. Een nauwkeurige vergelijking met de Latijnsche teksten leert ons echter al gauw, dat de afwijkingen tusschen hs. N en den incunabel niet bloot toevallig zijn. Van den eersten zin af merken we dat de schrijver van den incunabel het bondiger Latijn letterlijk volgt en veel juister weergeeft. Hij behoudt de twee tegenwoordige deelwoorden *suspirans* en *dicens*, die N vervangt door twee onvoltooid verleden tijden; hij behoudt het bijvoeglijk naamwoord *corporales* vóór *oculos* (lichamelike oghen), waar N een naamwoordelijke bepaling bezigt (ogen des lichaems). De woorden *vestimentis, quibus vestiebatur,* geeft hij woord voor woord weer : *cleder daer hi mede ghecleet was,* terwijl N meer vernederlandschend schrijft : *clederen die hi droech.* Verder zien we dat de incunabel alle afwijkingen van Vincentius trouw heeft overgenomen : 1°) *Et sumpsit : ende hi ontfinck,* 2°) *et dedit : ende gaf,* 3°) *superaffigi : nayen* in plaats van *setten = superponi,* 8°) *et retinere poterat : die hi had moghen onthouden.*

Wij zouden op dezelfde wijze andere gedeelten kunnen naast elkander plaatsen, doch dit eene uittreksel bewijst voldoende, dat de incunabelen een *vierde* Nederlandsche prozavertaling van Tondalus' Visioen bevatten. Wie de vertaler is en waar hij werkte is ons, evenals voor de andere prozateksten, geheel onbekend; daarover hangt een sluier, dien, hopen wij, een gelukkig toeval wel eens oplichten zal.

Voor de laatste maal, na een vermoedelijk lange onderbreking, werd de « schoone historie van Tondalus Visioen » gedrukt te Antwerpen bij « Pauwels Stroobant, inde Cammerstraete, inden witten Hazewindt » in 1576. Sedert dien ging de stichtelijke geschiedenis van den Ridder, die zoo wel gevormd was van lijf ende leden, maar zich om zijn zaligheid niet bekreunde tot dat Gods genade hem trof, verloren. Voor zoover wij weten, duikt ze slechts éénmaal meer op en wel als een exempel in een boek dat meer dergelijke exempelen bevat en als titel draagt : *Den Troost der Zielen. Dat is : Meniere om heur wt het Vaghevier te helpen* » (1). De schrijver van het

(1) Het boek is een gesprek tusschen een biechtdochter en een biechtvader, die de eerste door verhalen van reizen naar de andere wereld tracht te overtuigen van het bestaan van straffen en belooningen. Tondalus' Visioen dient hier dus, met o. m. ook Patricius' Vagevuur als bewijsstuk. Naar *Prosper Marchand, Dictionnaire historique ou Mémoires critiques et littéraires,* La Haye, Pierre d'Hondt 1767, dl II, blz. 279, zou ook Paus Johannes XXII zijn geliefkoosde leer, dat de geloovigen slechts *na het Laatste Oordeel* zullen gestraft of beloond worden, op Tondalus' Visioen gesteund hebben.

boekje, dat in 1601 te Gent gedrukt werd en misschien wel het laatste is dat aan den eens zoo weelderigen bloei van ons Visioen herinnert, is *Vranckx, abt van het Sint-Pieters klooster te Gent.*

Wat er in 1601 van het levendige en schilderachtige verhaal van Broeder Marcus nog overbleef, leere de volgende beknopte inhoud van Vrancx naar Denijs den Karthuizer. Zooals uit de vergelijking met de op blzz. 82 en vlg. afgedrukte teksten blijkt, vertaalde Vrancx niet naar de *Vier Uuterste*, gelijk hij beweert, maar naar *De Particulari Judicio Dei* :

Van Tondalus Visioen in het Jaer 1149.

DE BIECHT-DOCHTER.

Ick hebbe dickwils vele ghehoort van Tondalus | verhaelt my daer af die Historie.

DEN BIECHT-VADER.

Van Tondalus schrijft aldus den eerweerdighen en seer gheleerden Vadere Denijs den Chartuser in zijn Boecxken vande vier uuterste. Tondalus int Jaer 1149. was eenen Ridder oft edel Soldaet uut Hierlandt die aldus daer is sprekende. Als mijn Ziele uut haer Lichaem was | zoo wierdt sy vervaert dinckende op haer zonden | ende wilde wederomme keeren in haer doot Lichaem maer sy en coste. Oversulcx sy betraude haer alleene op die bermhherticheyt Gods | doen zach hy een groote menichte van Duyvelen tot hem commen | soo dat sy niet alleen een huys maer ooc alle Straeten schenen te moghen vullen | en alle weghen | ende sy beten op heur Tanden ende greynsden seer leelick op hem | dat is op zyn Ziele ofte Gheest | ende sy scheurden haer eyghen Caecken open van raserye. Doen zant hem God eenen Inghele die zeyde tot hem : Sijt gherust | want Gods bermherticheyt sal u bystaen | want van vele tormenten die ghy verdient hebt | en zult ghy er (1) maer zommighe en luttel lyden. Ende onthout wel al dat ick u sal tooghen | midts dat ghy zult wederom moeten keeren in u Lichaem. Ende sy quaemen t'samen aen een dellinghe die seer doncker en grouwelick was | om dat se oock seer diepe was | ende vol vierighe Colen | daer een stopsel over was van Ysere gheheel gloeyende | groot zynde zes Cubitus | ende was soo stinckende dat dese Ziele rekende dese pyne wel de meeste te zyne. Ende daer was een seer groote menichte van seer aerme Zielen | die moesten al neder dalen op een Yseren seer gloeyende Plaete | daer sy wierden op

(1) *Tekst* : ghyer.

gheroost tot dat sy van hitte smolten | ghelijck Boter | Smout oft Loot in een Panne (1). Ende dat meer is zy wierden deur die Plaete ghezift | ghelyck Was deur een stick Lakens | en Looghwater deur eenen Zack (2). Doen wierden zy wederom vernieut | ende waeren terstondt tot haer zelven commende | om op een nieu die zelve oft andere tormenten te gaen lyden. Daer nae quamen zy t'samen aen een zeer vreeselicke Beeste | die soo groot was | ende soo wijt gaepte datse wel soude (alsoot scheen) t'saemen hebben connen inne slicken | neghen Duyst ghewapende Mannen. Oversulcx sy hadde in haeren Balch ende Buyck | een ontallicke menichte van Mannen en Vrauwen | die grouwelicke tormenten daer waren lydende. Doen schiedt den Inghel van hem | ende terstondt naemen hem die Vyanden ende trocken hem tot inden Buyck van die Beeste | daer hy leedt onverdraghelicke tormenten | van felle Honden | Beeren | Leeuwen ende Serpenten | Slanghen der Duyvelen | brandt des Viers | snydende caude | onverdraghelicken stanck | Traenen der Ooghen | en cryselinghe der Tanden | soo dat hy van pyne mocht open scheuren zijn Wanghen ende Caken. Ende als hy daer uut was gheraeckt deur Gods bermherticheyt | hy lagh gheheel flau van pyne. Doen quam wederom den Inghel tot hem | ende was hem versterckende | ende leedde hem tot een groot staende Water | seer gheroert deur een tempeest | daer vreeselicke Beesten | loeyende ghelijck Coeyen waeren inne | die niet anders en zochten dan Zielen te verslinden. Over desen grooten Poel was een Brugghe wel twee Mylen lanck | ende maer een Palme breedt | ende int midden was een Plaete oft Latte vol scherpe Yseren Naghelen. Ende alle die Beesten waeren aen dese Brugghe om heuren Cost te raepen | te weten alle de Zielen die over dese Brugghe niet en costen ghepasseren. Ende den Inghel zeyde totte Ziele : ghy moet over dese Brugghe passeren | ende ghy en mocht niet alleen passeren maer met dese dulle Coe | die ghy met uwen Vader (3) in u Leven hebt ghestolen | dese moett ghy my over dese Brugghe leveren ongheschendt. Doen zeyde die Ziele | hoe sal ick aerme Ziele dat connen ghedoen | daer zulcken perijckel is dat ick zelve en alleene niet en can ghepasseren | noch ghestaen noch ghegaen? Niettemin ziende dat moeste zijn | zy begost de Coe te trecken | ende over de Brugghe daer mede te gaen | maer als hy ghinck of stondt zoo viel de Coe | ende als die Coe stondt soo viel hy | soo hadde hy seer groote moeyte

(1) *Lat.* sicut cremii in sartagine concremati. *Vrancx maakte de figuur treffender; waarschijnlijk kende hij ook de juiste beteekenis van* cremium *niet.*

(2) Looghwater .. : *bijgevoegd door Vrancx.*

(3) *Verkeerdelijk voor :* van uwen vader. *Lat.* quam patri tuo furata fuisti.

eer hy tot de halve Brugghe quam | ende daer ghecomen zijnde | soo quam hem teghen eenen die op zijn Schouderen hadden Schooven die hy ghestolen hadde. Doen baden sy melcanderen dat d'een d'andere niet en soude beletten | ende creghen nootsakelick seer bloedighe Voeten | de Brugghe vol Bloedts makende. Ten lesten waeren sy melcanderen ghepasseert eer zijt wisten. Ende als Tondalus over die Brugghe was gheraect | hij tooghde aen den Inghel zijn Voeten deurwondt | ende zypende vanden Bloede. Doen leedde hem den Inghel aen een Huys vol Viers | daer de Vlamme uut quam wel duysent schreen verre | ende verbrande alle Zielen die daer rontomme waren. Ende hy zagh dat voor die Poorte vanden Huyse stonden Beulen | met Bylen | met Seysens | met Messen oft Sweerden | ende alderande zulcke grouwelicke Instrumenten om die Zielen te deurhauwen | te quetsen | te wonden | te creupelen | te vierendeelen | ende alsoo met sticken int Vier te werpen. Doen liet den Inghel toe | dat die Beulen oft Vyanden met heur Bylen | etc. haer in sticken hielden ende vierendeelden | ende met sticken in het Vier wierpen. Ende die in oncuyscheyt hadden gheleeft | wierden in heur Mannelicheyt oft Vrauwelicheyt meest ghetormenteert. Den Inghel leedde hem noch tot meerder tormenten | ende tooghde hem d'Helle | ende Lucifer in een alder grouwelickste ghedaente. Doen quam hy in een plaetse met eenen seer hooghen Muer besloten | daer een groote menichte was van Mans en Vrauwen | ende daer was veel windts en reghens | grooten hongher en dorst | ende sy waeren zeer droeve | doen vraechde Tondalus wie dese waeren : Den Inghel antwoordde | het zyn de ghene die inde Weerelt oft opder Aerden eerlick hebben gheleeft | ende en zijn vande quaetste niet gheweest | maer sy en hebben heur tydelick goedt niet ghedeelt den Aermen alsoo sy behoorden | daerom lyden sy dese pyne zommighe Jaeren | ende daer nae commen sy tot een goede ruste. Daer nae quaemen zy aen een Poorte daer sy deur zijnde quaemen aen een zeer schoon Veldt | met vele schoone en wel rieckende Blommen | daer oock was een ontallicke menichte van Mannen en Vrauwen | ende de Sonne was daer altydt schynende soo datter nemmermeer nacht en was | maer altijdt dagh | ende daer was oock een Fonteyne van levende Watere | doen vraechde Tondalus wie dat dese Persoonen waren. Den Inghel zeyde [:] *Hier* (1) woenen die deuchdelicke Persoonen | maer onvolmaeckt | soo dat sy noch niet bequaem en zijn om by de volmaeckte Heylighen te commen | al zynse van de tormenten verlost. Wat voordt ghegaen zijnde | heeft daer ghekent zommighe weerlicke Persoonen | noch wat voorts gaende | sy quaemen aen eenen seer hooghen ende zeer fraeyen

(1) *Hier* : *tekst* hier.

Muer | ende daer binnen zach hy die Chooren der Inghelen God loven | Vrauwen en Mannen seer blyde | ende seer jent ghecleedt | ende daer was eenen overzoeten (1) reuck. Doen zeyde den Inghel | dit zijn goede ghehoude Persoonen die heuren Staet wel hebben onderhouden | ende heur Huysghezin wel gheregiert | van heur Goedt den Aermen | de Pelgrims ende die Kercke mede deelende. Ten lesten quaemen zy aen eenen seer hooghen Muer van louter Ghout | ende daer binnen zaghen zy gouden Sitsels vol costelicke Ghesteente | ende seer costelick behanghen | daer zaten verauwerde Mannen en Vrauwen | ghecleedt met langhe zyden Cleederen | seer wel verciert en blinckende ghelijck de Sonne | ende sy zonghen seer zoetelick den Heere desen Lofzanck Alleluia.

Dit [,] zeyde den Inghel [,] zijn Menschen die nae heur houwelick hebben God met reynicheyt ghedient | oft zijn Maertelaers gheweest Lichaemelicke oft Gheestelicke | cruycende heur Vleesch met zijn ghebreken en begheerlickheden. Ende als Tondalus alle dinghen curieuselick aensach hy zach een plaetse daer noch schoondere | en beter vercierde Persoonen zaten | ende daer lieflicker spel en meerde melodye wiert ghehoort. Ende hier waeren die Religieusen Mans en Vrauwen | die heuren Reghel en Staedt wel hadden onderhouden deur volmaekte ghehoorsaemheyt. Daer nae saghen sy noch eenen Muer hoogher | schoonder en costelicker dan alle andere die sy te voren hadden ghesien | ende van op desen Muer zaghen sy die neghen Chooren den Inghelen | ende sy hebben daer woorden ghehoort die onsprekelick zijn | dewelcke gheen Menschen en moghen spreken. Ende dwelck wonder was | van die plaetse zaghen zy alle voorghepasseerde vreucht | ende die gheheel weerelt als onder een Strale vande Zonne. Ende sy zaghen al datter inde Weerelt was voor en achter heur | zonder heur omme te keeren. Ende Tondalus Ziele creegh daer alsulcken kennisse dat hy gheenen noodt en hadde om voortaen wat meer te vraghen | als wetentheyt hebbende ontfinghen van alle dinghen. Als Tondalus seer blijde daer deure wierdt ende hadde daer wel willen blyven | zoo zeyde den Inghel tot hem seer vriendelick | ghy hebt nu al dit ghezien | onthouwet al wel | want ghy moett wederom keeren tot u Lichaem | daerom leeft voortaen soberlick | deuchdelick ende Godvruchtelick | ende beresptse alle die quaelick en oneerlick leven. Doen was hy droeve | nietemin de Ziele was wederomme in haer Lichaem eer hijt wiste | ende vertrack een yeghelick al dat hy hadde ghehoort en ghezien.

---

(1) overzoeten : *tekst* over zoeten.

De Biecht-Dochter.

Och dat exempel van Tondalus is Heere wel grouwelick int beghinsel | maer schoone en troostelick is het leste. Maer dien eerweerdighen Pater vande Carthuysers heeft hy alsulcke Exempelen niet meer gheschreven | want al zijn zy schroomelick om hooren | sy zijn profytelick gheweten | om de Menschen te trecken van zonden daer soo grouwelicke tormenten nae volghen | waer uut wel blyckt dat warachtich is | dwelck ghy ons pleeght uut die Schriftuere te preken | dat een Mensche daer inne werdt ghepuniert | daer hy is deur zondighende. Ende dat Sinte Gregorius zeydt : Soo veel vreuchden oft delectatien als yemandt ongheregheltlic heeft hier ghehadt uut de Creatueren | soo veel tormenten sal hy er (1) naemaels voren besueren. »

Met het jaar 1601 eindigt de letterkundige geschiedenis van Tondalus' Visioen. In de 19[de] eeuw werd het echter uit den vergeethoek gehaald door *Oct. DelePierre,* die het in 1837 in modern Fransch vertaalde (2). In 1841 maakte *Blommaert* het Gentsche handschrift bekend (3), waaruit *Van Vloten* (4) een paar stukken overdrukte, namelijk *Tondalus Hellevaert* (5), *Hemelsch Visioen* (6), *Tondalus bekeering* (7). Van Vloten kende ook het Haagsche handschrift, doch zegt er niet meer van dan dat het « in inleiding en slot aanmerkelijk van genen (nl. den tekst van Blommaert) verschilt, in het geheel korter is, en ook meer blootelijk vertaling schijnt ». In 1901 schonk *Koopmans* ons een fijn-gestyleerde bewerking in modern Nederlandsch.

Hoe deze uitgave tot stand kwam, heeft de lezer reeds uit het inleidend woord vernomen, en dat de zorgen die wij er aan besteed hebben, niet onverdiend zijn, zal hem de schitterende geschiedenis van Tondalus' Visioen voldoende bewezen hebben. Wij zullen niet zoo ver gaan als DelePierre, die beweert dat onze legende was « le germe de l'enfer du poète italien (Dante) ». Dat sommige gedeelten aan schilderachtigheid niet voor Dante's poema behoeven onder te doen is onloochenbaar, en even vast staat het dat weinig

---

(1 *Tekst :* hyer. *Bedoelde de schrijver misschien ook :* sal [*hy*] hyer?

(2) *Vision de Tondalus, récit mystique du 12e s.* Soc. biblioph. Mons 1837, 8°, xxiij-56 p. tiré à 127 exempl.

(3) *Oudvlaamsche Gedichten*, Gent, Hebbelynck 1838 en 1841. Dl. II, blzz. 29-56.

(4) *Verzameling van Nederlandsche prozastukken van 1229-1476.* Leiden en Amsterdam, J. H. Gebhard en Comp. 1851, blzz. 18-22.

(5) *Blommaert, Ib.* blz. 38, § 4.

(6) *Ib.* blz. 53 *b* en 54 *a, b.*

(7) *Ib.* blz. 55, 56 *a, b.*

werken in de Middeleeuwen zoo lang de gunst van het lezend publiek hebben genoten. Als zijn tegenhanger, S. Patricius' Vagevuur, is het er nochtans niet in geslaagd tot in de 20ste eeuw weerstand te bieden aan alle slag van ondermijnende invloeden. Mogelijk heeft de naam van den grooten Ierschen apostel de lotgevallen van Ridder Owein voor vergetelheid gevrijwaard. Wat er ook van zij, aan een hoogere innerlijke waarde van de laatste legende ligt het voorzeker niet, en zoo Patricius' Vagevuur op een langer voortbestaan bogen mag, zoo mag Tondalus' Visioen roemen op een heerlijke vroegtijdiger en breeder verspreiding. Het woord van Broeder Marcus heeft overal in Europa weerklank gevonden, en vooral op Nederlandschen bodem. Weinig werken vonden bij ons zooveel verschillende vertalers; weinig werken verschaffen ons zulk een verrassenden kijk op de inwendige geschiedenis van Middelnederlandsche verhalen; geen werk biedt ons tot hiertoe zulke rijke stof voor vergelijkende dialectstudie aan. In de Geschiedenis der Middelnederlandsche letteren verdient *Tondalus' Visioen* dan ook een eervoller plaats, en die zal hem zonder twijfel in de toekomst gaarne voorbehouden worden!

III. — Lijst van handschriften en drukken.

I. — LATIJN.

A. — Handschriften. — Volgens Wagner bestaan er in het Latijn niet minder dan 54 handschriften, uit de 12de, 13de, 14de en 15de eeuw. Het grootste aantal bevindt zich in Duitschland, voornamelijk in Zuid-Duitschland; de andere liggen verspreid in Italië, Engeland, Ierland, Frankrijk, Zwitserland en België. Bij die 54 voegen we nog de volgende :

1) **Cat. Wolfenbüttel.** 300 Helmst (edter. Hs.) Pap. 30 × 22 cm. 103 bl. Zweispältig 16 Jhrh. Von verschiedenen Händen, hie und da mit den gewöhnlichen rothen Initialen. Enthält fol. 84-91 :

Visio Tundali : « *Incipit Tondalus de purgatorio* » schlusschrift : — *Hanc visionem scripsit quidam Gerons abbas Richenbergensis cuidam abbatisse, prout ipse audiverat ab eo, qui eam viderat, Tungdalo. Vidit namque ipsam visionem Tungdalus anno m°. c° xl°, iiij. ab incartione Domine nostri Jhesu Christi. Amen* ».

Dit hs. behelst waarschijnlijk maar een fragment. Dat de kopiist, als schrijver van het visioen een zekeren abt Gerons noemt, ligt zeker in een oppervlakkige lezing van den eersten regel van het visioen : « Venerabili ac deo devote domine G., dei dono abbatisse, Marcus etc. »

2) **Utrecht.** *hss. 114* (fol. 52a-67b; 15de eeuw), *166*, *173* (1) (fol. 82-86), 315, 390.

3) **Oxford.** Fragmenten in *Mss Bodley 636.*

Voor verdere inlichtingen over de Latijnsche teksten raadplege men *Wagner, XI-XXI.*

B. — Drukken. — 1) **Libellus de Raptu anime Tundali et ejus visione, Tractans de Penis inferni et gaudiis paradisi** (z. j. of pl.) 15 bl. met 30 regels elk. *Brunet* (2) V, 882; *Bibliotheca Heberiana*, dl XII, Blz. 77, N°. 1473.

2) **Incipit libellus de raptu anime Tundali et ejus visione, tractans de poenis inferni et gaudiis paradisi,** in 4°.-28 bl. en 29 regels; 20 xylogr. gedrukt te *Eystadt* bij *Reyser*, circa 1475. Een exemplaar was in het bezit van kanunnik Bruyninckx te Antwerpen; een werd verkocht voor 15 fr. by d'Ourches en een voor 12 gl. by Butsch. Zie *Denis*, suppl. N°. 6083 (3); *Lambinet* (4) p. 406-407; *Ebert* (5), 23153; *Hain* (6) 15540-15541; *Graesse* (7) s. v. *Tondalus; Brunet* V, 882 en 2 suppl. i. v. *Tondalus.*

3) In Cat. XXIV der **Incunabula typographica** van *J. Rosenthal* te München, N° 1398 wordt hetzelfde werk geciteerd, maar met 21 fig. xyl. zonder jaar of naam van den drukker en tusschen haakjes (**Spirae, Joh. en Conr. Hist. 1485**).

Drie exemplaren in het *British Museum* : 28 bl. met 29 regels zonder titelblad, pagineering of signaturen.

4) **Libellus de raptu anime Tundali et ejus visione. Tractans de penis inferni et gaudiis paradisi.** Zonder plaats, jaar of drukker in-4°; 16 bl. met 30 regels elk, sign. a, 3-c3, zonder rekl. (*Antwerpen, Mathys van der Goes,* 1486/87). — Wij geven de verdere beschrijving hiervan naar het exemplaar dat zich bevindt in de Bibliotheek der Hoogeschool te *Leuven, Cat. H. L. 1198.*

Bl. 1*b* ‖ ¶. INCIPIT TABULA HUJUS LIBELLI.

De Raptu anime Tundali et ejus visione	Ca. i.
De aspectu demonum et angeli qui deduxit eum	Ca. ii.
De valle horribili et ponte angusto	Ca. iii.

---

(1) Zie verder de bespreking van Patricius' Vagevuur uit denzelfden codex.

(2) *Brunet, Manuel du libraire.* 5e éd. Paris 1860 et *Supplément* 1880.

(3) *Michaelis Maittaire, Annalum Typographicorum Supplementum.* MICHAEL DENIS, 1789.

(4) *Lambinet, Recherches sur l'origine de l'imprimerie.* Bruxelles, E. Flon, an. VII de l'ère française.

(5) *Ebert, Allgemeines Bibliographisches Lexikon,* Leipzig, 1821.

(6) *Hain, Repertorium Bibliographicum,* Stuttgartiae 1826-1838.

(7) *Graesse, Trésor de livres rares et précieux,* Dresde, 1859-1869.

EXPLICIT TABULA

fol. 2*a* ‖ ❡ *De Raptu anime Tundali et ejus visione Ca. i. Anno domini Millesimo centesimo quadragesimo nono qui fuit annus secundus expeditionis Jherosolimorum Conradi regis romanorum et annus quartus Eugenii pape. in quo anno ipse papa de partibus galliarum romam reversus est. in quo etiam anno sanctus Malachias defunctus in claravalle est. visa est hec visio. Due sunt metropoles in hibernia septentrionalium analium Hiberniencium australium caselensis de qua ortus fuit vir quidam Tundalus nomine...* enz.

fol. 15*b*... *Nos autem quia vitam ejus imitari non possumus hec autem ad utilitatem legentium scribere studuimus Auctor Hec autem visis* (*lees :* visio) *et huic similes apud doctores nostros calumniam patiuntur. nullum penitus locum. vel statum animarum esse ponentes medium inter purgatorium et paradisum. quamvis beatus Bernhardus in quodam sermone de omnibus sanctis contrarium innuere videatur* (1).

❡ *Explicit libellus de Raptu anime Tundali et ejus visione Tractans de penis inferni et gaudiis paradisi.*

Op fol. 1*a*. eene xylographie voorstellende Tondalus en den dood.

De titel van elk hoofdstuk wordt telkens herhaald met het volgnummer er bij zooals bovenaan op fol. 2*a*. Op. fol. 5*a* staat zelfs voluit **Capitulum Quintum.** Onder den titel is telkens aan het begin der twee eerste regels een klein plaatsje opengelaten voor de roode hoofdletter, die echter nergens bijgeschreven is. De eenige hoofdletter die voorkomt is de *A* van *Anno* op fol. 2*a*; het is een mooie gedrukte letter die 9 regels beslaat.

Bij nadere vergelijking stellen wij vast dat deze tekst afgedrukt is naar *Vincentius Bellovacensis, Speculum Historale*, boek XXVII, Cap. 88-104 (zie blzz. 77-80).

(1) De afkortingen hebben we opgelost.

In de titels der hoofdstukken zijn de volgende afwijkingen aan te stippen :
ca. v. : De stagno tempestuoso et ponte periculoso
ca. vi. : De furno flamineo
ca. x. : ..... et sociis ejus in penis
ca. xii. : De statu Cormarti
ca. xv. : Item

Deze afwijkingen, even als die verder in den tekst hier en daar voorkomen, zijn van weinig belang.

Een tweede exemplaar van dezen druk bevindt zich in de Bibl. van *Den Haag* (*Cat. Holtrop*. N° 174), een derde in het *British Museum*, I, A. 49918.

Zie *Graesse* i. v. *Tondalus; — Campbell* (1) N° 1691 ; — *Holtrop, Cat. lib.* (2) bl. 305.

Blijkbaar is het ook dit boekje dat door *Panzer* (3), blz. 212, onder N° 385 vermeld wordt als volgt : « **Incipit libellus de raptu anime Tundali et ejus visione Tractans de penis inferni et gaudiis paradisi.** Unmittelbar darunter befindet sich ein Holzschnitt, auf welchem der Ritter vorgestellt wird. Neben demselben steht mit deutschen Buchstaben « *Tondolus der Ritter.* » Panzer had het boekje voor zich liggen : « ... Habe ich dieselben lateinisch vor mir. »

5) **De Raptu anime Tundalis et ejus visione.** Begin : *Anno Domini millesimo centesimo quadragesimo nono, qui fuit annus secundus expeditionis Jherusolimorum Conradis regis Romanorum et annus quartus Eugenii pape, in quo anno ipse papa de partibus Galliarum Romam reversus est* enz... Einde : *Quamvis beatus Bernardus in quodam sermone de omnibus sanctis contrarium innuere videatur.* — *Keulen, Hermann Bomgart de Helwich* 6 Mei **1496**, in 4°; 39 ff. Sign. A 2-K 3, 46 regels per blz. Gothische letter, 2 houtsneden. Deze Tondalus is het tweede stuk uit een incunabel die nog bevat : 1° *Tractatus de apparitionibus et receptaculis animarum exutarum corporibus, editus Erfordia ab excellentissime viro Jacobo de Clusa, ordinis Carthusiensis, sacre pagine professoro doctissimo* 3° *De Spiritu Guidonis;* 4° *Libellus Guillermi Houppelande de anime rationalis immortalitate et statu post mortem.* — Een exemplaar bevindt zich in de *Deventer Atheneum Bibliotheek;* een ander in de *Bibl. der Rijksuniversiteit te Leiden,* doch aan dit laatste ontbreekt het eerste stuk ($A-D_1$) en aan het slot staat een lofdicht op Keulen (*Anthonij liberi Susatensis inclite Colonium orbis Epygrama*). De beschrijving van beide exemplaren zonden ons bereidwillig de Heeren Bibliothecarissen te Deventer en Leiden. — Een derde exemplaar

(1) *Campbell, Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle,* La Haye, 1874.
(2) *Holtrop, Catalogus librorum saeculo XV impressorum in bibl. Hagana,* Haga 1856.
(3) *Panzer, Annalen der ältern deutschen Litteratur,* Nürnberg 1788.

berust op het *British Museum*. Volgens *Prosper Marchand, Op. cit.* blz. 279* werd een *Tractatus de Apparitionibus* van *Jac. de Clusa,* waarin ook Tondalus voorkomt, gedrukt te *Burchdoff in Zwitserland* in 1475, in F°. De onvolledige titel luidt bij Marchand : *Tractatus de Apparitionibus animarum post Exitum a Corporibus, et de earum Receptaculis.* Zie *Ebert* 23154, *Hain* 15543, *Graesse* i. v. *Tondalus, Brunet V,* 882 (1495 fout voor 1496).

6) bl. *1a* ‖ **Incipit libellus de Raptu anime Tundali et ejus visione Tractans de penis inferni et gaudiis paradisi.** (*A*) *Nno domini Millesimo centesimo quadragesimo nono,* enz. fol. *18b* ‖ *Explicit libellus de raptu anime Tondali et ejus visione Tractans de penis inferni et gaudiis paradisi.* » in 4°. Zonder plaats, jaartal of drukker; 18 ff en 27 regels, zonder signat. of rekl. — *Typi Zellianis similes.* — Een ex. werd door Quaritch uit Londen gekocht voor 100 fr. bij Vergauwen. — *Graesse* II. suppl. i. v. *Tondalus :* « il existe une édition latine s. d. impr. à Cologne avec les types d'Ulrich Zell; une autre édit. est exécutée dans cette même ville en 1496. » Bedoelt Graesse met de laatste uitgave die van *Bomgart de Helwich* of die van *Therhoernen?* Graesse vermeldt 20 ff. en voegt er bij dat het boekje verkocht werd bij *Heber* voor 4 £ 8 sh. Zie *Hain* 15542, *Graesse* i. v. *Tondalus, Brunet,* 2de supl. i. v. *Tondalus.* Een exemplaar te *Oxford, Bodleian. Auct. N. 5. 5.*

7) **Idem als** 6°. -in 4°, 18 ff. en 27 regels; zonder sign. of rekl.; zonder plaats, jaartal of drukker.

(*Keulen, Thernoernen*). (Thorpe 5 £ 5 sh.-Bright 2 £ 10 sh.) Zie *Ebert* 23154, *Graesse* i. v. *Tondalus.* — *Brunet V,* 882; *Dibdin, Biblioth. Spenc. IV,* 790. Uit citaten aangehaald bij Dibdin blijkt dat het een afdruk is van Vincentius. Volgens *Turnbull, The vision of Tundale,* Edinburgh 1843, bevindt een mooi exemplaar zich in de Bibl. van Mr. Grenville.

8) Een Latijnsche bewerking in rijmlooze hexameters komt voor in *Hs. Vaticana 5977.* Voor uitgave en opmerkingen verwijs ik naar *Wagner,* XXIX-XXXIX. Het hs. bevat poëtische behandelingen van Iersche legenden, van Tondalus, Patricius, Furseus, Drithelm, van een uit Gregorius' Dialogen en een uit de Vitae Patrum.

9) Het visioen komt geheel of gedeeltelijk voor bij *Vincentius Bellovacensis, Spec. hist.* cap. 88-104, zie supra; in de *Kroniek van Hendrik van Herford* (ed. Potthast) pag. 250 sq.; bij *Corner* (*Ecard, Cap. hist. med. aevi* II, pag. 697); in *Joannis Timmouthensis Sanctilogio Ms.*; *Waraeus, de Script. Hibern,* p. 55-56 (1); in *Bern. de Montfaucon, Bibl. Mss.* p. 79. De drie laatste vermeldt *Fabricius* in zijn *Bibl. Lat. med. aet.* VI, 277 (a° 1754) en hij voegt er nog de volgende

(1) In zijn *Poésies populaires latines antér. au* XIII. s. p. 294 haalt *Ed. de Méril* ook het *Sanctilogium* van *Tinmouth* aan « comme *citant* la vision ».

opmerking bij : « Cartusianorum ordini adscribit Possevinus, nescio quo jure (1), hinc de ipso etiam evolvantur *Theod. Petreji Bibl. Cartusiana* p. 296; *Car. Jo. Merotii Theatrum Chronol. Ord. Cartusiensis* p. 70

VERTALINGEN IN HANDSCHRIFTEN EN DRUKKEN.

I. — FRANSCH.

A. — Handschriften. — 1°. Een vertaling in een hs. uit de 14e eeuw berustend op het *British Museum. Cott. Tiber. Add. 9771.*

Begin : *En l'an de l'incarnation nostre signour dieu Jhesu Crist mil c. xlix. en la quelle annee sains Malachies transsi de cest siecle, fu vn hons en la terre d'Yberne qui astoit apeles Tondalus, bel grant et fort......*

Einde : *Et pour ce que nous ne poons mies retenir la sainte vie qu'il mena puis ne ce que il raconta qu'il auoit veu... escript au pourfit et a la sauuete de ciaus qui l'oront et liront et a C... de Jhesu Crist et de... la... de...*

Explicit de Tondalus comment il fut rauis en yenfer.

2°. Een tweede vertaling in een hs. uit de 14de eeuw, berustend op de *Bibliothèque Nat. te Parijs, MS. Frç. 763* (*anc. 71813 Lancelot 130*).

Begin : *L'an mil c. xlix. quant Conrar estoit roys des Romains, li quars ans de Eugene pape de Rome en quel an ciz pape reuint de France a Rome, et en cel an meismes Malachies de Clereualz trespassa, et fuit monstree ceste uisions. Il fu vns hons qui out en nom Tondale. Nobles estoit, mas biaus ere et fors, et cruaulz...*

Einde : *Et tantost li ame refu iointe au cors, dont en fui mout meruoillous, et rendi a deu graces, et vendi ce qu'il auoit, et dona as poures, et prit la croix, et raconta ce qu'il auoit veu et santi.*

Ceste vision escrit S. Bernars quant il escrit la uie saint Malachie, quar elle est iqui escripte. Et par certain la puet on croire. Quar chascuns s'anpuet edifier en bien faire et an amer deu et sun prosme, et en hair pechie, et amer les vertuz. Cilz les nos doint amer, qui cum patre et f. v. et r. et cet.

Een afschrift van dit hs. in *Ms. fac. B. N.* 12555 (anc. suppl. faç. 1044).

3°. Een 13de eeuwsche *Anglo-Normandische* berijming, fragmentarisch in een hs. uit de 14de eeuw, berustend op het *Trinity College te Dublin, Cod. Membr. vel. in 4°, N° 312*) (2).

---

(1) Zie eveneens blz. 67, voetnota (3).

(2) 1°, 2° en 3° zijn uitgegeven door *V. H. Friedel et Kuno Meyer, La Vision de Tondale* (Tnudgal) Textes français, anglo-normand et irlandais, Paris, Champion 1907. Beide Fransche teksten naar Vincentius en niet, zooals de uitgevers meenen, naar een Wagner-tekst.

4°. Vertaling gemaakt door *David van Gent*, schrijver van *Margareta van York*, derde vrouw van Karel den Stoute, op verzoek der hertogin (30 Maart 1474).

Begin : *Cy commence le livre d'un chevalier et grant Seigneur en Yrlande et fut nommé messire Tondale, et est contenu en cestuy livre comment son ame parti de son corps, comme elle vey et senti les tourments d'enfer et aussi les peines du purgatoire, et après l'ange lui monstra la gloire et la noblesse du Paradis et puis lui fut l'ame remise au corps.*

Einde : *Cy fine le Livre intitulé les Visions que recheu l'esprit d'un chevallier des marches d'Irlande nommé monsr Tondal, lequel livre a été escript et ordonné par le commandement et ordonnance de tres haulte et tres puissante princesse madame Marguerite de Yorch, par la grace de Dieu dúchesse de Bourgoigne-comtesse de Flandres. A esté en sa ville de Gand, par David, son tres petit indigne escripvain, escript ou mois de mars l'an de grace mil. CCCC. soixante et quatorze.*

Hs. op perkament, in f°, 44 ff. op 2 kolommen beschreven met Gothische letter, met 20 miniaturen 160 à 180 mm. breed bij 110 à 130 breed, waarvan de beschrijving volgt naar den Catal. der Boeken van wijlen Marquis de Ganay, pag. 25 sq., N° 39 :

1° Tondal est à table avec ses amis et porte sa main au plat.

2° Tondal est étendu par terre, comme mort, des amis se désolent autour de lui.

3° L'âme de Tondal (représentée par son corps tout nu) entre en enfer, voit les démons et est réconfortée par un ange.

4° Tondal voit dans l'enfer une chaudière immense, dans laquelle les demons précipitent les corps des damnés.

5° Tourments exercés contre les mécréants et les hérétiques.

6° Contre les orgueilleux et présomptueux.

7° Contre les avares.

8° Contre les larrons et les voleurs.

9° Contre les gloutons et les fornicateurs.

10° Contre les religieux et les religieuses qui ne gardent point leur chasteté.

11° Contre ceux qui font mal sur mal.

12° Portrait de la citerne douloureuse.

13° L'ange mène l'âme du chevalier devant les portes de l'enfer, où ils virent Lucifer et comment par lui les âmes sont tourmentées.

14° Comment l'ange ramène l'âme à la clarté jusqu'à un autre lieu où il n'y avait plus que de petits tourments.

15° L'ange mène l'âme du chevalier dans un beau jardin où il y avait une fontaine dont l'eau étanchait la soif à tout jamais.

16° L'ange raconte à Tondal l'histoire de deux rois d'Irlande qui se promenaient dans le jardin.

17° Le bon ange mène l'âme voir les pires et les biens de ceux qui se sont loyalement tenus en état de mariage.

18° La gloire des martyrs et de ceux qui ont vécu saintement et chastement.

19° La gloire des bons moines et des gens religieux.

20° La gloire des confesseurs et la gloire des vierges.

Dans ces 20 miniatures, des plus remarquables, le talent de l'artiste s'est inspiré de de la sombre imagination de l'écrivain pour reproduire les scènes infernales décrites dans le livre. La demi-obscurité dont il les a enveloppées leur donne un aspect des plus lugubres et rappelle à l'esprit la célèbre expression les *ténèbres visibles*, employée par Milton dans le Paradis perdu pour peindre la demeure de Satan.

Ces miniatures sont entourées de riches bordures de fleurs en or et en couleur, au milieu desquelles se trouvent les chiffres en or de Charles et de Marguerite, avec leur divise « *Bien en adviegne* ».

La provenance de ce ms. suffit pour en attester le mérite. On sait de quel talent étaient doués les artistes employés à la cour des ducs de Bourgogne.

On a placé à l'extérieur et à l'intérieur de la reliure les armes des ducs de Bourgogne. Celles apposées à l'extérieur ont été copiées sur le cachet de Charles le Téméraire pris par les Suisses à la bataille de Morat, et qui se conserve à Lucerne. »

Dit handschrift werd met N° 38 van denzelfden catalogus verkocht (12-14 Mei 1881) voor 5100 frs. aan den boekhandelaar *Porquet*, vóór een tiental jaren gestorven. Op de verkooping van den Cte de Lignerolle (29 Januari-3 Februari 1894), werd hetzelfde hs. (n^r^ 17) aan denzelfden Porquet verkocht voor 6550 frs. Het bevindt zich thans in eene onbekende particuliere verzameling te Parijs.

5° Een *Languedocsche* tekst uit de 15de eeuw, uitgegeven in 1903 door *A. Jeanroy* en *A. Vignaux* in de *Bibliothèque Méridionale publiée sous les auspices des lettres de Toulouse.* 1ere série, tome VIII.

Begin : Na een Prologus, waarin onder meer staat dat Marcus uit het *Grieksch* (*sic*) in het Latijn vertaalde, gaat de vertaler voort :

Al Palays de Ybernia avia hun cavalier jove e fort, e avia nom Tindal, noble e de gran linatge, home alegre, e era mot gracios e tresque bel...

Einde : *E anem may, e monstraray te la gloria, los gaugz, los plazers e las consolatios dels amixz de Dieu, al qual ret gracias a lanzors per tostemps may, car te ha delinrada d'aquelas penas.* » *E partiron d'aquel loc mot appartament.*

B. — Drukken. — *Vision de Tondalus, récit mystique du XIIe siècle,* mis en français pour la première fois par *Octave DelePiere.* Mons 1837 in 8°. (XXIII et 50 pp. en 4 couleurs). Société des Bibliophiles de Mons N° 5.

Dit boek is een vertaling naar Vincentius.

II. — SPAANSCH.

A. — Handschriften. — 1° Een *Catalaansche* tekst bevindt zich in *München, Cod. hisp. 66*, en werd uitgegeven door *A. Baist* in *Zeitschrift für rom. Phil.* IV. p. 318-329. — Zie hiervoor : *Romania* V, 299 en *Zs. für rom. Forschungen* IV, 2-3.

2° Een tweede Catalaansche tekst werd uitgegeven door *P. Bofarull*, *Documentos literarios en antigua lingua catalana*, dans *Colleción de documentos ineditos*, t. XIII p. 81-105.

3°. Een versie bevond zich in een hs. van den koning van Spanje, doch is er uit verdwenen (1).

A. — Drukken. — 1° *Sevilla, 1508.*

2°. *Toledo 1526*, beiden geciteerd door *Mussafia* zonder verdere ophelдering.

III. — ITALIAANSCH.

A. — Handschriften. — 1° *Mussafia* gaf een tekst uit in Dl. XIX van *Il propugnatore* (Zie *Mussafia, Philos. Hist. classe der Wiener Sitzungsberichte.* Band 67, p. 158-206.)

2° *Visione di Tugdalo, volgarizzata nel sec. XIV, ed ora per la prima volta posta in luce da Francesco Corazzini, N° 128 della scelta di curiosita litterarie inedite o rare. Bologna 1872, 8°.* Dit werk bevat eene vergelijkende tekstuitgave van 5 Italiaansche hss., waaronder 3 uit de 14de eeuw en 2 uit de 15de (2).

IV. — ENGELSCH.

A. — Handschriften. — 1° *Edinburgh Ms.* Advocates Library, 19, 3, 1. Berijmde versie.

2° *Cotton Ms. Caligula A. II* (Brit. Mus.). Berijmde versie.

3° *Royal Ms. 17, B. XL III* (Brit. Mus.). Berijmde versie.

4° *Ashmole Nr 1491* (Bodleian Library) dat 2 fragmenten bevat :

a) regels 2307-2326, waarop volgt reg. 115-386;

b) regels 700-1165.

5° *Wagner : Das Mittelenglische Gedicht über die Vision des Tundalus*, Halle, 1893. Vergelijkende tekstuitgave van hss. 1, 2, 3, 4 naar the Royal Ms. Zie recensie in *Anglia, Beiblatt*, IV. p. 129 (Holthousen) en *Engl. Stud.* XIX, p. 269 (Kaluza) (3).

---

(1) Deze aanteekening hebben wij vóór een paar jaren opgeschreven, doch wij zijn er niet in geslaagd de bron weer te vinden; in alle geval was de bron niet duidelijker dan de hier overgedrukte nota.

(2) *Ward* in zijn *Catalogue of Romances* citeert, zonder verdere aanduiding, een Latijnsch afschrift van een Italiaan met eene korte inleiding in het Italiaansch.

(3) *Turnbull* (zie infra) vermeldt nog, zonder verdere aanduiding of het Engelsche dan wel Latijnsche teksten zijn, een tekst in het *Sanctilogium Brittanie of John Tynemouth* (M. Cott. Tiberius) en een in *Magdalen College* (*Oxford*) *N° 53.*

B. — Drukken. — 1° *W. B. Turnbull. The visions of Tondale, together with metrical Moralizations and other fragments of early poetry, hitherto inedited*, Edinburgh, 1843 in-8°. Slechts op 100 exemplaren gedrukt. (Vertaald naar *Royal Ms. 17, B. X. LIII*).

V. — DUITSCH.

A. — Handschriften. — 1° De **Niederrheinische Fragmente** uit de 12de eeuw (± 1160), in een hs. uit de 13de eeuw berustende op de *Koninklijke Bibl.* te *Berlijn* (*Ms. germ. Quart. 642*). Uitgegeven door *Wagner, Op. cit.* blzz. 113-118.

Begin : *Vaz Tundalus hat gesin.*
Godes wnder sint manicfalt,
Di er uvidene hat gestalt
Bit siner grozer crefte.
Einde : *Alse iz den aden lazen solde,*
So wloch druz di flamme groz :
In drw ende si hine schoz.
Durch die flamme man dikke twanc
Di selen sunder......

2° Een *Beyersche* vertaling door *Alber* uit det begin der 13de eeuw (1207) in een hs. uit de 14de eeuw, berustende op de *Wiener Hofbibliothek N^r^ 2616, rec 3176.* Uitgegeven door *Wagner, Op. cit.* blz. 120-186.

Begin : *Die vernemen wellen*
wunder diu wir zellen.
die tuon ons ein stille.
und ist ez gotes wille,
daz wir die rede künden
von eines mannes sünden
Einde : ......
er ist geheizen Alber.
der in dirre bete gewer,
der werde von gote gewert
alles des er ze rekte gert
und ze gotes dieneste gestê.
dâ von sæliger wuocher ûf gê
und bekome von disem sâmen.
nû sprechet alle Amen.

3° Een *Platduitsche* vertaling in een hs. uit de 15de eeuw (1493), berustende op de *Herzogliche Bibl. te Wolfenbüttel, 1233 Helmst.* Tondalus' Vision is het eerste stuk uit dezen codex, bl. *1a* tot bl. *66b*.

Begin : *Dyt bok is Tundalus ghenant*
Unde schal eynen iuwelken sunder syn bekant
De sek syner sunde wil begheven
Unde na gotliker leve leven
De schal duth bok horen unde dencken
Wo sere de sunde de sele krencken
Dar van uns scriven vorwar
Twalff mester openbar
De erste meyster sprecht also
Vel beter is de sunde lathen dorch god...

Einde : ... *unde wy allen komen in der ewigen vraude das helpe uns allen de vader unde de sone unde de hilge gheyst Amen*

4° Een *Neder-Rijnsche* vertaling in een hs. uit de 15de eeuw berustende op de *Archivalia* te *Keulen W. 12° 56**.

Voor de beschrijving zie verder bij de Middelnederlandsche teksten.

5° Een *Neder-Rijnsche* vertaling in een hs. uit de 15de eeuw in de *Landes- und Stadt-Bibliothek* te *Düsseldorf, C. 96,* 116 bl., 202-205 mm. hoog bij 132-135 mm. breed, afgeschreven op een hoogte van 150-160 mm. bij 95-100 mm. breed, van 26 tot 30 regels per blz. zonder signaturen of reklamen. Deze codex bevat :

1) Bl. 1*a*-24*a* : *Tondalus' Visioen*

De 2de helft van 24*a* en bl. 24*b* zijn onbeschreven.

2) Bl. 25*a*-85*a* een stuk getiteld : *He begynt dat leven van dem dyener der ewiger wysheit*

Begin : *Eyn preitger was in duytzschan lande ind was geboeren uis swaven des name geschreven is in dat levendiche boich Der hait begert dat hey woirde geheyschen eyn deyner der ewiger wischeit* (1) *Hey gewan kuntschaff eyn hilgen erluchten mynschen der eyn vil arbeydende lydende mynsche was in der zijt* enz.

Einde : *DO der dyenre up eyn zijt zo collen preitgede myt groissem ernste sas eyn* (2) *begynnende mynsche in der preitgaten der sich nauwelich zo gode gekeirt hatte Do synre der lydender mynsche myt vlijsche* (3) *war nam do sach hei myt den inwendichen ougen dat syn angesicht sich begunde zo verwandelen wunderliche clairheit ind zo dry mailen gelich der clairre sonnen na yrme hoesten weder glans Ind dem mynschen wart syn angesicht da ynnen also lutter dat sy sich da ynnen sagen Ind van desem gesichte wart sy in yrmen lyden wail getroist ind bestediget in eyme goeden leven Amen* (4).

Bl. 85*b* is onbeschreven.

3) Bl. 86*a*-99*a* een stuk getiteld : *He begynnet des geduldigen konynck Jobs leven.*

---

(1) *De* s *van* wis *staat op het 2[de] been eener* ij. *Blijkbaar wou de kop.* wijscheit *schrijven.*

(2) *Boven de* e *een klein zwart streepje als eene punt.*

(3) vlijsche : *de* ij *verbeterd uit een andere letter.*

(4) *Aldus opgelost uit* Am̄.

Begin : *Dyt spricht der hilge konynck Job ind prophet Myn hetze in hait mych ne gestraift in alle myne leven Och we gar selich were der mynsche der syn leven also* [...] (1) *verdreven hette dat hey in allen synen leven neit gedayn en hette.* enz.

Einde : *Dar umb want de cirsten kynder verforen in der genaden godes ind levffden vur gode. her umb so en solen eme neit me kynder dan hei vur hatte. als ander zijtlich goit dat gantz verloren was Dat nu dat gelaissen leven des geduldigen Jobs ind konyncks ouch in uns werde vollenbraicht. Des* (2) *gunne uns allen der vader ind der son ind der hilge geyst AMEN.*

4) Bl. 99*b*-107*b*. Een sermoen dat als titel draagt :

« *Desen sermoen predigete eyn augustyner so straysburch in syme cloester up eynen vrydach*[,] *van eyme vygen boume*[;] *dat bracht hey in dat lyden uns lieven heren als her na steit geschreven.* »

Begin : *In dem ewangelio sent Lucas in dem xxiij capittel sprach unse lieve here eyn gelichenysse It was eyn mynsche der hatte eynen wyngarden ind hatte da ynnen Vygenboum* (3) *geplantzet* ¶ *In eyme geistlichen synne so bedudet deser wyngarden eyn eyckliche cristen sele* enz.

Einde : *Ind den volkomen mynschen wirt ouch sunderlichen in yren zo keren dry vruchte De eirste eyn verlesschen aller vergencklicher mynnen De ander eynen steden vroelichen dyenst dem heren ayn underlais zo doyn De dirde eyn rechte vereynungen myt gode Als unse here selver spricht zo syme hemelschen vader. Vader ich bydden dich dat sy eyn myt uns synt als du ind ich eyn synt De vrucht geve uns got zo nutzende in zijt ind in ewicheit Durch* (4) *dat verdyenst jhesum cristi* (5) *AMEN.*

5) Bl. 107*b*-109*b*. Eene korte verhandeling, die als titel draagt : ¶ *Dyt spricht got der here zo dem mynschen,* en enkele betrachtingen bevat over het godsdienstige leven.

Begin : *OCh lieve mynsche drach mynen doit ind myn bytter lyden in dyme hertzen myt marien mynre liever moder ind myt sent johannes myme lieven neyffen Also menchwerff als du dat deys. so sal ich dich weschen myt dem wasser dat da geynck uys mynre syden up den goeden vrydach an den cruce.*

Einde : *Got hait uns underdyenich gemach dem willen. so dat wyr neit en mogen ayn yn. Dar* (6) *umb sal it allet up eme lygen He by is it zo myrcken we edel eyn craft der wille ys* (7).

---

(1) Na *also* het woord *foirte* zwart geëxp. en rood doorgeh.

(2) *Des :* de *D* niet gerubriceerd.

(3) *Vygenboum :* kleine gerubriceerde *v.*

(4) *Durch :* de *D* niet gerubriceerd.

(5) Opgelost uit *ihū xp̄i.*

(6) *Dar :* kleine gerubriceerde *d.*

(7) *wille ys :* deze twee woorden zijn te kort bij elkander geschreven en door een zwart streepje gescheiden.

Na dit gedeelte schreef de kopiist op bl. 109*b* 5 regels en op bl. 110*a* 10 regels van een stuk getiteld : « *Uys der regelen sent jheromini dat xxiiij capittel* », doch naderhand werden die regels rood doorgehaald.

Ongeveer in 't midden van bl. 110*a* begon de kopiïst een nieuw stuk :

6) Bl. 110*a*-116*a*. « *Dyt* [*is*] (1) *de legende van der hilger Junfferen sent gyrdruyt* (2) ».

Begin : *DE hilge Junffer sent Geyrdrut* (3) *na stade der werelt was sy van groissem ind hoegem geslechte want Pypinus der eyn son was des edelen vursten koninck karls was deser Junffrauwen vader* enz.

Einde : *Do dancke de maget gode ind sent Geirdrut ind myt vrouden wandelde sy weder zo yren alderen* ❡ *Vil ander miracule lyst man in der legenden da dit uijs genomen is Mer deser synt genoich zo bekennen van we groissem verdeynst sint Geirdrut is by dem almechtigem gode AMEN.*

Het laatste blad is ongeveer op de helft afgeknipt, doch door een lateren binder werd het ontbrekende gedeelte bijgeplakt. Op bl. 116*b* heeft een zestiende-eeuwsche hand vooreerst eene reeks letters geschreven Z B g k(?) d s d k B en daaronder eenige regels die echter door beschadiging van het papier gedeeltelijk uitgewischt zijn :

myn frundtlich B
grusz myt vrunsch... (4)
Alles gutz dem almechtigen
Sy euch jeder zit B
m b m m b b myn frundtlich. b m m m
f
m bmy

Het handschrift is het werk van een enkelen kopiïst, die zijn taak zorgvuldig ten einde bracht. Wel gaat hij soms de afschrijving te buiten, maar hij overdrijft niet en zijn schrift is zeer regelmatig.

De titels der hoofdstukken zijn rood onderstreept langs onder, dikwijls ook langs boven en gewoonlijk staat er een rubriceeringsteeken voor. Wanneer de kopiïst aan het einde van een hoofdstuk gekomen is, schrijft hij meermalen de drie of vier laatste woorden rechts onder den laatsten

(1) [*is*] : niet in het hs.

(2) *gyrdruyt* : de tweede *r* eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen *d* en r bijgeschreven zonder aanw.

(3) *Geyrdrut* : kleine gerubriceerde *g*.

(4) *vrunsch* : na de *sch* staan twee letters die op *nn* gelijken en dan nog een letter die echter onleesbaar is, doordat de binder het schutblad er op plakte.

regel, blijkbaar om geen nieuwen regel te moeten beginnen en plaatst er dan het rubriceeringsteeken voor om ze af te zonderen van de eerste woorden van het nieuwe hoofdstuk.

De beginletter van elk nieuw hoofdstuk is rood en beslaat twee regels; de voor haar bestemde plaats blijft telkens open en is door de gebruikelijke kleine letter aangewezen.

De hoofdletters, leesteekens en aanwijzingen zijn gerubriceerd, behalve de punt; een geëxpungeerd woord is horizontaal rood op zwart doorgehaald en slechts zelden wordt hiervan afgeweken. Soms moet een kleine gerubriceerde letter als hoofdletter dienen en voor de D bezigt de kopiist heel dikwijls een tusschenvorm, waarbij niet altijd uit te maken is of het een hoofdletter dan wel een kleine letter is. Als aanvulling van een regel gebruikt de rubricator kronkelende streepjes : ~~ ~~ ~~ ~~

Spelling. — De *v* wordt door *u* voorgesteld tusschen twee klinkers en na *r*, *l* : *leuen, ouer, dauid, gelouuen, steruen, selue,* en ook regelmatig in *menchueldicheit;* slechts tweemaal komt eene *v* tusschen twee klinkers voor en wel in : *gevolget* en *beval.*

De *u* wordt door *v* voorgesteld vóór *m, n, p* : *vmb, vnse, vnsclichc, vp,* en verder regelmatig in het woord : *vyss.*

De *j* wordt door *i* voorgesteld aan het begin van de volgende woorden : *ionckheit, ihemerlichen, iamer, iarc.*

De *ij* wordt nu eens *ij* met of zonder twee schuine streepjes voor de punt), dan weer *y* geschreven. Of aan beide teekens een verschillende uitspraak toegekend moet worden, kunnen wij vooralsnog niet uitmaken.

De *tz* is een eenvoudige *t* met een kromme komma er onderaan vastgemaakt (*t,*). Eenmaal heeft ze den vorm eener ß (bl. 12*b* : *ambu*ß).

De *r* is zelden met de volgende letter verbonden, zoodat een samengesteld woord dikwijls in twee woorden schijnt verdeeld te zijn, b. v. : *er voulten* voor *ervoulten.*

De punt op *i* en *ij* is voorgesteld door eene of twee schuine streepjes, doch op de *i* komt ze meestal niet voor.

De twee gewone streepjes voor den *Umlaut* komen voor in de volgende woorden :

lürtzer (3*b*), *güytlichen* (13*b*), *sünnen* (18*a* = *zonnen*), *müre* (22*a*). In plaats van deze streepjes staat eenmaal boven de *u* van *sunne* eene *o* : *sůnne* (22*b*).

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor : de punt, het streepje en het rubriceeringsteeken. Waar de kopiïst twee woorden verkeerdelijk aan elkander of te kort bij elkander schreef, scheidde hij ze door een loodrecht streepje.

Als aanwijzingsteeken voor verbeteringen dient een lange kromme komma.

Een geëxpungeerd woord is eerst zwart en nadien rood doorgehaald; de expungeering bestaat gewoonlijk uit drie of meer punten, een enkele maal uit slechts eene punt (bl. 1*a*).

Vaak staat boven of onder een woord eene punt, waaraan geen bepaalde algemeene beteekenis te hechten valt. Een paar maal schijnt ze een aanwijzing te zijn voor eene verbetering (bl. 1*a* en 14*a*); elders duidt ze wellicht aan, dat de kopiïst op die plaats de pen voor een poos neerlegde.

Driemaal staat een punt voor een eigennaam (bl. 12*a*, 15*b*, 18*a*), en eenmaal tusschen het aanwijzend en het betrekkelijk voornaamwoord *de*, die op elkander volgen (bl. 2*b* : *Wa synt nu de. den du gedient hais*). In plaats van de punt voor een eigennaam staat op bl. 1*b* een rubriceeringsteeken : ¶ *Tondalus*.

Afkortingen. — De afkortingen zijn de bekende voor : *n*, *m*, *us*, *er*, *heit*, *per*, *pre*, *pro*, *cristus*, *cristi*.

Buiten die vermelden wij nog de volgende :

ħ = *hert* in *barmħicheit*
vursz = *vurseide*
besond, = *besonders* (?)
gebñdide = *gebenedide*
spc̃h = *sprach*

Watermerk. — In dit handschrift komen verschillende watermerken voor, die echter, ten gevolge van het compacte schrift, van den pikzwarten inkt en van de zeer sterke spanning van den band niet in allen deele na te gaan zijn; t. w.

1. een middelmatige gothische P, met een bloem op korte stang;

2. een hand, met een bloem op den middenvinger;

3. een wapenschild met een gekroonde K tusschen twee lelies, overtopt met een kroon die een vierblad draagt, met een letter r onder aan de punt. Dit watermerk is zeer gewoon ongeveer van 1490 af tot omstreeks 1530. Men vindt een afbeelding bij DE STOPPELAAR, *Het papier in de middeleeuwen*, pl. XV, n° 6, uit het jaar 1503; verg. BRIQUET, *Les Filigranes*, t. I, p. 476, en verder afbeeldingen en tekst onder nrs 8992, 8993, 8994.

Band. — De band is een moderne band met lederen rug.

Geschiedenis. — Over de geschiedenis is ons niets bekend.

Tondalus' Visioen begint aldus :

In godes namen Amen ¶ *It spricht her david in den salmen dat gotz forte is eyn anbegeyne alre doichgentlicher wijsheit Dat eirste is dat eme syn consciencie saget dat de sunde verdienet ewige pyne...*

Einde : *Mer umb dat wyr syme leven neit na in moegen volgen So haynt wyr dit beschreven zo der urberlicheit der gener de dit lesen soellen Up dat* [*sy*] *des de ynnicher unsem lieven heren dyenen mogen Der da levet ind regneirt ewenclychen sonder ende Amen*

Ofschoon deze vertaling veel verschilt van de Middelnederlandsche, behoort ze toch tot groep A dier teksten, de groep, waartoe ook het Keulsche handschrift behoort.

6° Een onuitgegeven « oberdeutsche » vertaling, in een hs. uit de laatste jaren der 15[de] eeuw, berustende op de *Bibliotheek te Straatsburg, Nr 308* (2°), bevattende 5 quaternen, te samen 39 bl. (het laatste blad van het 5[de] quat. ontbreekt), 290 mm. hoog bij 210 mm. breed, afgeschreven op een hoogte van 190 mm. bij 118 mm. breedte, van 37 tot 44 regels per blz. Signaturen a_1-e_4, geen reclamen. Deze codex bevat :

a) Bl. *1a*-15*b* : Tondalus' Visioen.

Begin : ¶ *Hie hebt sich an das buch der pcyn der selen·und von den freuden der erwilten und ist zu latein genant visio Tundali* (1) *zu duscht die gescheit Tundali*

Es zu cynen ziden geleigen eyn ynsel (2) *in hybernia die was nach by engelant* [...] (3) *und under halb steisz sy an schottenlant und von der selben stait hybernia was burdig eyn edeler man der heisz tundulus Er waz jung an den* [...] (4) *jaren und edel an den geslecht und·wail gestalt an den antlutz.*

Einde : *Darnach gab man im zu trinken*[.] *Da* (5) *lobet er got und sprach O here*[,] *wie wol das mein ungerechtikeit grosz ist dannoch enpfind ich deyn parmhertzikeit noch grosser seyn Ach wie unauszsprechlich pein und trubsal hast du mir ertzeyget aber nu so hast du dich umkert und mich wider lebentig gemacht und her gefurt von den grund des ertreychs Darnach gab er alles sein gut armen leuten und besorget sein leben seliglich und prediget gotes wort andech-*

---

(1) *Tundali* : er staat eigenlijk *Tundalus*; *us* is verbeeld door de gewone afkorting *9*, gedeeltelijk open; de kop. plaatste er een punt op, zoodat de afkorting gelijkt op een slecht gemaakte *ij*.

(2) *ynsel* : de *l* verbeterd uit *h* door doorhaling.

(3) Tusschen *engelant* en *und* de woorden *und von der selben stat*, die later volgen, rood op zwart doorgehaald.

(4) Tusschen *den* en *jaren* eene ſ zwart doorgehaald.

(5) *Da* : hs. *da*.

tigklich mit grosser demitikeyt aber seiner andacht und abstinentz mochten wir nicht nachkommen noch gevolgen[,] *darumb* (1) *so haben wir nu das geschriben zu einen nutz und zu pesserung den die es lesen oder hoerren Amen*

Het begin van dit einde tot aan : *Darnach gab er alles sein gut*, hoort eigenlijk in het begin van het boek, waar Tondalus' ontwaking beschreven wordt. Heel dat gedeelte heeft de vertaler achteraan geplaatst na Tondalus' afscheid van den engel; verder heeft hij naar een Marcus' tekst gewerkt.

b) Bl. 16*a*-17*a* : Visioen van Furseus (zie blz. 19).

Begin : ¶ *Von einen bischoff Forsee genant ist ein grosz wunderzeyschen zu mercken*

Der ersam andechtig priester und hoch gelert doctor beda der schreibt von den bischof Forsee das der was eins seligen lebens und als er auf ein zeit na aussern scheintod was da sahe er das zwen (2) *engel kamen und sein sel hin furten und der tritt engel hett* (3) *sich gewapent mit einen weissen schilt und ein feurinschwert trug er den bischof vor Da sach forseus das die teufel dort her furen un*[*d*] (4) enz.

Einde : *Das vierde feur ist hertikeyt das ist das sy die menschen berauben irer irer und ires guten leumbden und das sy fur nicht haben was sy den leuten untreu tun die sich nymmer vermugen und als eynes yegklichen menschen hertz mer geprunnen hat inden sunden als vil mer musz ir sel geleutert werden mit pillicher pein*[.] *darnach ward sein sel wider gefurt zu den lieb und sein gut freund stunden umb in und wainten Darnach ward er gesunt und lebt ettwolang und verendert sein leben mit einen guten ende Amen.*

c) Bl. 17*b*-19*b* : Visioen van een priester in Sicilië in het jaar 1247.

Begin : *Da man zalt von cristi gepurt tausent zweyhundert und im sibennund viertzig Da geschach in sicilia das nach volget wunderlich zeychen und man vindte es geschriben in den puch das genant wurt speculum mundi ein spiegel der welt.*

In den land sicilia da ligt ein perg der print zu aller zeit an underlasz das grosz flammen davon aufschlagen und print mer dann einer welischen meil lang[;] *ein loch ist under an den selben perg*[,] *wer da in kommt den gesich nymmer kein mensch mer Nu was ein bischof in den selben lande nahen bey den ob genanten perg*[;] *der selbig bischof was einen priester also veind das er den nit geleiden mocht* enz.

---

(1) *darumb* : opgelost. uit *darum̄*
(2) *zwen* : hs. *zwē*
(3) *hett* of *heit?*
(4) *un*[*d*] : hs. *un*

Einde : *Der bischoff gelaubet im zu hand wann er verstund und west wol das es war was und hett grosz rew umb alles das er wider got ye getan hette*[,] *peichtet und pusset und ward ein heilig man und hiesz das grosse wunderzeychen schreiben in das puch speculum mundi das es die cristenheit in kunfftig zeit hett Der priester lobet got das er im also parmhertzigklichen ausz also groszer not geholffen hett und ward ein heyliger güter man unz an sein ennde.*

d) Bl. 20*a*-30*b* : Eene Ars moriendi.

Begin : ❡ *Von der edelsten nutzperlichsten kunst dye gesein mag auch eynen* [...] (1) *yegkligen cristen menschen wol notturfytig zü lernen sagt disz nach geschriben püch oder tractat und das wurt zu lateyn genamt ars moriendi Das ist von der kunst des sterbens*

Als nu der gang des (2) *gegenwertigen lebens von der armüt umb unverstendikeit des sterbens vil menschen nit allein layen sunder auch geystlichen und andechtigen vast hert schedlich und grausamlich manigfaltigklich gesehen wirdet Darumb der gegenwartigen materi die da ist von der kunst des sterbens ist subtilich ze mercken und war ze nemen ein kurtze ler der erweckung und die zu halten beyden die da in todes nōten gesertzt sind Wann das mag gemeinlich alle cristenmenschen vast wol kummen und nutz sein zu erlangen und uberkommen die weiszheyt und kunst wol sterbens und disz püchlin oder tractat ist getelt in sechsz teil* ❡ *Der erst teil ist von dem lob des todes und der kunst des sterbens* ❡ *Der ander von die anfechtung der sterbenden* ❡ *Der dritt wie man die siechen fragen sol* ❡ *Der vierd mit under weysen und ettlich gepet dye er sprechen sol* ❡ *Der funfft von ettlicher ermanung und erweckung* ❡ *Der sechst halt in die gepet die man sprechen sol uber die menschen so er ligt an den zugen.*

Einde : *Du gutiger jhesu alles mein heyl steet in deynem gewalt und darumb so bevil ich dir mein leib und sel lebendig und tode O du aller senfftmutigester herr Jhesu criste Ich weisz das du die hend deiner gutikeit von mir ab magst keren wann sy mich erschaffen gemacht und erloszt habent*[;] *mit einen eisznyn nagel hast du hert mich in dein hend geschriben und in dein verwuntes hertz mit deiner grosser lieb gehefft Und ob das ist das ein müiter vergiszt irs kindes das sy sich uber es nicht erparmet So magst du doch aller liebster herr mein nicht vergessen den du also in dein hend und seiten geschriben hast O herr ich pit dich das du mich heul wollest empfahen in dein hennd die umb meinen willen so ser verwunt seind und das ich merck und fruchtperlichen empfind das mir die artzney deins bittern leidens nutz*

---

(1) *eynen*[...] na dit woord *yel*, fout voor *yegkl igen*), zwart doorgehaald.

(2) *des* : de kop. schreef eerst ꝺ' met de afkorting voor *er*, die hij daarna doorhaalde en verving door *es*.

gebracht heb O du aller gutigester herr Jhesu criste ich hallt und gelaub das krefticlichen das meiner sel nyemand mag gewaltig sein dann du allein so ich meinen geist bevil in dein hend O du himlischer burger und engel der du mir von den almechtigen got zu eynen behuter geben bist worden Ich empfilch dir disen brieve das du in zu der zeit der not meins tods oder des jungsten gerichts wollest zeigen got den almechtigen durch unsern herren Jhesum cristum Amen.

e) Bl. 31*a*-32*a* : Een uittreksel uit het « *Tractatus quatuor novissimorum* ».

Begin : *Hye hebt sich an ein ausztzug genomen von den tractat zu latein genant Tractatus quatuor novissimorum Das seind die vier letsten ding von den tod von den jungsten gericht von der hell und von den ewigen freud unde glori*

Gedenck dein letste ding so wirst [*du*] (1) *in ewig zeit nit sunden*[.] *Salomon Augusti spricht* [:] *die schnodikeit einer sund ist mer zu vermeiden dann ein yeclich scharpfheit der pein Darumb ist zu wissen das da sind vier letste ding* [:] *das erst ist der tod das ander das jungst gericht das tritt die hell das vierd die ewig glori* enz.

Einde : *Darumb mensch merck sich an und erkenn solche ungeweiszheit und bis nit saumig in guten werken sunder wart emsiclich und eyle das du nit mit den torechten junckfrawen werdest auszgeschlossen Betrachte offt das du sterben must und fursych deine letste und jungste ding in allen wercken*[,] *tun und lassen*[,] *so wirdest du in ewig zeit nit sunden*

Kere dich hie zu got du armer sunder wann
das letst gericht wirt dir hert und schwere

f) Bl. 32*a*-39*b* : Eene Verschijning van de H. Maagd aan S. Anselmus.

Begin : *Hijr hait sant anselmus frage eyn anebefanck*
Des wyr jhesum und mariam sagen danck Amen.

Sant anselmus bat unser frauwe lange zyt [*myt*] (2) *grosser begerde myt fasten myt wachen und mit anedechtigen gebedde und myt heyssen treynnen Das sy yne kunt dede yres eyngebornes kyndes martel wye is von dem anfanck bis zu dem ende erginck Do erschein ym unssz frauweu zu eynen mal und sprach zu ynne* [:] *Anselmus* enz.

Einde : *Dye erde hatte sich erschuttet von mynnes kyndes doit*[,] *die erfrauwete sich mynnes kyndes erstentenisz und die doden die traden dar usz das sy weren wargezug mynes kyndes erstende Do was myr myn hertzes leyt benomen Und frauwete mich das alles menscheliches kunne von mynes kyndes urstende erloist was Das wir*

---

(1) [*du*] : niet in het hs.
(2) [*myt*] : hs. *wat*

uch myt gode erstan muchten yn der zijt von allen zijtlichen dingen Und yn ewicheit das helff uns got Amen

Orate pro scriptore (1)

Hy hat sant anselmus eyn ende
Got moys uns syn genade sende Amen

Boven en onder aan blz. 39*b* staan enkele doorgehaalde aanteekeningen.

Thans nog een woord over de manier waarop dit handschrift geschreven werd. Vier verschillende kopiïsten zijn hier aan 't werk geweest, de eerste van bl. 1*a*-3*a*, de tweede van 3*b*-9*a*, de derde van 9*a* (het laatste 1/3 der bladzijde) — 32*a*, de vierde van 32*a* (de 2/3) — 39*b*.

De eerste kop. schrijft voluit *waz* en *daz;* de *sz* heeft bij hem den vorm ß en enkele malen komt *ij* voor. De tweede schrijft voluit *was;* aan zijne ß ontbreekt de kop der *z*, zijne *r* gelijkt op *t* en hij heeft de eigenaardige gewoonte vele woorden in twee en drie deelen te scheiden, waar dit hoegenaamd niet vereischt wordt, b. v. *se ī = sein, se ī em = seinem, hell ich en = hellichen* enz. Mogelijk is de derde kop. dezelfde als de tweede; het geschrift verschilt in grootte, maar vertoont verder dezelfde eigenaardigheden als het voorgaande.

Het laatste schrift is regelmatig en mooi, het verschilt hoofdzakelijk van de drie eerste, die tot dezelfde school behooren en schijnt eerder te dateeren van ± 1550, en dus een halve eeuw jonger te zijn.

De hoofdletters aan het begin van elk hoofdstuk zijn rood; rood onderstreept zijn de titels en eigennamen. Geheele woorden voluit rood geschreven komen alléén in het vierde tractaat voor.

Spelling. — De *u* wordt door *v* voorgesteld in *vnd, vnder, vns, vmb;* de *i* door *j* in *jnnen*.

Een treffende eigenaardigheid van den codex is het wegvallen van den klinker tusschen consonanten in : *sprch, kncht, brchst, erschrk, vordrn, martrten.*

Umlaut. — De Umlaut wordt voorgesteld door een kleine *e* boven *u* en *o*, ook door de twee streepjes (*ü*). Een enkele maal komt een horizontaal streepje voor (in *wūrd*) en naast *ü* ook eenmaal *ů* (*münchen-münchen*). De *ü* gelijkt steeds op het bovenste deel eener *ij* en waarschijnlijk is de *ü* uit de *ij* ontstaan; zoo lezen wij *fijrbasz* en *feijrine* en naast *über* ook *hinijber.*

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor de punt, de komma en het rubriceeringsteeken. Als aanwijzingsteeken treffen we een ⁻|⁻ aan voor een vergeten woord in margine bijgeschreven, en een V voor een vergeten letter.

(1) Rood op zwart doorgehaald en omlijst.

De expungatie komt zelden voor en om den regel aan te vullen wordt een liggende komma gebezigd.

Afkortingen. — De afkortingen zijn de bekende voor *n*, *m* (het streepje wordt soms een ~), *er*, *us*, *pre*, *con*. De woorden *das*, *daz* en *was*, *waz* worden afgekort als *dz*, *wz*, en *und* en *umb* als *uñ*, *um̄*.

Watermerk. — Het watermerk is een liggende P met kruis.

Band. — De band is splinternieuw en draagt het merk : *F. G. Kettner, 26 Judengasse 26, Strassburg.*

Geschiedenis. — Over de geschiedenis is ons niets bekend.

B. — Drukken. — 1° Begin bl. 1*a* : **Tondolus der Ritter** — *Disz buchlin saget von einer verzuckten selen eynes Ritters genant Tundalus, von denen dingen so sie gesehen hat, als von peyn der hellen und des fegfures, von freude ewiger selikeit, und vil anderen hubscher ding die fast nutz und seltzam seint zu wissen*

Einde : bl. 27*b* : *Hie endet sich das buchlin Tundali von der verzuckten sele und irer gesicht hymmelischer freuden und hellischer pein* in 4° 30 ff. met 34 regels; 24 houtsneden : zonder jaar, plaats of drukker. (*Spiers, Joh. en Conr. Hist.* ± 1480). Zie *Rosenthal, Inkun. Typogr. Cat. XXIV N° 1399* (750 Mark), *Hain* 15544 (geeft slechts 28 ff. aan). *Graesse* i. v. *Tondalus*.
Onder het *Incipit* een *icon. equitis* waaronder *Tondolus der Ritter*.

2° Begin : bl. 1*a* *vacat*. bl. 1*b* : ¶ **Tondalus ein ritter ausz Hibernia des sele verzuckt ward ausz sein leib.** (Hieronder een *icon. equitis cum inscriptione : Tondolus der Ritter*.
bl. 2*a* (*gesigneerd* ᵃij) : ¶ *Dises buchlin sagt von einer verzuckten selen eines ritters genant Tondolus von denen dingen so sy gesehen hat, als von pein der hellen und des fegfeures, von freud ewiger seligkeyt, und vil anderer hübscher ding die vast nutz und seltzam seind zů wissen.*

Einde : bl. 37*b* : ¶ *Hie enndet zich das buchlin Tondali von der verzuckten sele unnd irer gesicht himelischer freuden, unnd auch hellischer pein. Gedruckt von Hannsen schobsser zu Augspurg* in 4°-37 ff. met26 regels, zonder jaar, rekl. of signat., met houtsneden.
Zie *Graesse* i. v. *Tondalus; Hain* 15545.

3° Een boek gedrukt in het klooster van *S. Ulrich en Afra* te *Augsburg* in 1473 dat nu berust op de *Feurlinische Bibliothek*, waarin, naast de *Dialogen van Gregorius en het Visioen van Furseus* en drie andere tractaatjes, ook voorkomt het *Visioen van Tondalus* op bl. 138.

Begin : *Hie hebt sich an das puch der pein der selen und von den freuden der welten, und ist zu latein genant visio Tundali, zu teutsch die gesicht Tundali*

Zie *Graesse* i. v. *Tondalus; Bücherschatz der Deutschen National-Literatur des XVI und XVII Jhdts.* (Berlin, 1854) N° 312, bl. 23; *Ebert* 8891; *Panzer*, bl. 71, Jaar 1473 N° 26 waar we bovenstaande bijzonderheden gevonden hebben. Ex. in het *British Mus.* en in de *Bodleian Library.*

4° **Idem als 3**, blijkbaar ook te *Augsburg* gedrukt *in* **1476**.

Zie *Panzer* N° 58, bl. 86. *Graesse* i. v. *Tondalus*; *Ebert* 23155. — *Denis, Suppl.* N° 414. Ex. in het *British Museum* en in de *Bodleian Library.*

5° **Idem als 3**, maar zonder de andere verhalen, gedrukt te *Augsburg* bij *Lucas Zeissenmayer* **1494**. — in 4°-31 ff. Sign. a — d.

Zie *Panzer*, N° 385, bl. 212; *Denis, Suppl.* bl. 381, N° 3197; *Ebert* 23155; *Hain* 15546; *Graisse* i. v. *Tondalus; Brunet*, V, 882. — Panzer vermeldt dat deze druk hem alléén bekend is uit *Engels Biblioth. Select.* II. p. 35 en uit *Zapf's Annalen*, bl. 39 en uit den bij *Zapf* geciteerden *Kraftischer Catalog*, N° 98.

6° Begin : *DIsz büchlin saget van einer verzuckten selen eines Ritters genant Tondalus von dezen dingen so sie gesehen hat als van pein der hellen und des fegfüres, von freüde ewiger seliket vil ander hübsche ding die nütz und seltzam sint zewissen*

Einde : *Dis buchlin ist getruckt in der keyserliche fryen stat Straszburg von Mathis hüpfuff. Als man zalt M. v^c. und vij. Jor.* — in 4°-28 ff., 22 houtsneden. Op het titelblad eene houtsnede voorstellend *Tondalus der Ritter*, die op het het verso herhaald is.

Berust op de kloosterbibliotheek te *S. Gallen.* — Naar *Weller* (1), zou dit boek gedrukt zijn in **1507**.

7° **Idem als 5** gedrukt te *Augsburg* **1508** bij *Froschauer*, in 4° met hout sneden.

Zie *Panzer* N° 609, bl. 291; *Ebert* 23155; *Graesse* i. v. *Tondalus.*

8° **Idem als 7** bij denzefde **1515**, geciteerd bij *Weller* N° 954, die ook verwijst naar *Gervinus* II, bl. 24; berust op de Biblioth. te *Berlijn.*

9° **Idem als 1**. Begin : *Disz buechlin sagt von einer verzuckten selen eines ritters genannt Tondalus, von denen dingen, so sie gesehen hat, alsz von pein der*

---

(1) *Weller, Repertorium typographicum. Die deutsche Literatur im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts. Im Anschlusz an Hains Repertorium und Panzers deutsche Annalen*, Nördlingen 1864 (Suppl. I in 1874, II in 1885).

hellen und des Fegfeürs, und freude ewiger selckeit vnd vil ander hübsche ding, die nütz vnd seltzam sint ze wissen.

Einde : *Disz büchlin ist getruckt in Straszburg durch Joh. Knoblauch* 1519, in-4° met houtsneden. — Zie *Weller,* N° 1172.

10° Begin : **Tondalus ain Ritter ausz Hybernia des sele verzuckt ward ausz seinem leib.**

Einde : *Getruckt in der kayserlichen stat Augspurg vonn Hanssen Froschauer Anno domini M. d. xxj.* in-4° met 20 houtsneden; die van het titelblad is op het verso en aan het einde herhaald; berust te *Augsburg.* — Zie *Weller,* N° 1954.

Voor de bevattelijkheid herhalen wij chronologisch met naam van drukker en plaats, de Duitsche teksten met, tusschen haakjes, de bibliotheek waar zij zich bevinden :

1° Zonder datum of plaats (Rosenthal-München.)
2° Augsburg, Hanssen Schobsser.
3° Augsburg 1473 (Feuerlinische Bibl., British Museum, Bodleian).
4° id. 1476 (Brit. Museum, Bodleian).
5° id. 1494 (Lucas Zeissenmayer).
6° Straszburg 1507, Mathis Hüpfuff (St. Gallen).
7° Augsburg 1508, Froschauer.
8° id. 1515 id. (Berlijn).
9° Straszburg 1519, Joh. Knoblauch.
10° Augsburg 1521, Froschauer (Augsburg).

VI. — ZWEEDSCH.

A. — Handschriften. — 1°) Een vergelijkende teksuitgave werd bezorgd door *J. A. Ahlstrand, Tungulus Efter gamla handskrifter.* Stockholm Svenska Fornskrift Sallskapet, Samlingar enz. n° 2, 1844.

Ahlstrand heeft een hanschrift afgedrukt en onderaan de varianten van drie andere teksten opgenomen.

2°) Een 5de verkorte tekst (*Cod. A. 48* in de *Koninklijke Bibliotheek te Stockholm*) werd uitgegeven door *F. A. Dahlgren* in nummer 6364 derzelfde verzameling.

B. — Drukken. — 1°) Een vertaling door *Jöns Budde : Tondalus och hans syn* 1875 (1).

(1) Naar een nota van het *Institut Bibliographique de Bruxelles.*

VII. — YSLANDSCH.

A. — Handschriften. — 1°) Een vertaling uit de 13de eeuw bevindt zich in een hs. te *Copenhagen* : *Duggali cujusdam ex urbe Hiberniae Kascensi* (lees *Kasilensi?*) *nobis Duggals Leidsla ex latino translata jussu Hagvini Norwegiae regis.*

Zie *Unger* in *Heil. Manna Sogur* Christiania 1877. p. 329.

VIII. — IERSCH.

A. — Handschriften. — 1°) Een vertaling uit 151.. naar het Latijn van Marcus, in een hs. uit het begin der 17de eeuw, berustend in het *Trinity College, Dublin* (*H. 3, 18*). — Uitgegeven door *Friedel en Meyer, Op. cit.*

IX. — NEDERLANDSCH.

A. — Handschriften. — Een Nederlandsche vertaling komt voor in de volgende handschriften, waarvan de beschrijving volgt : *Berlin Ms. Germ. Qu. 1087, Brussel* II, *2318, Brussel 21940, Nijmegen* (hs. *Grandjean*) *Den Haag K. 33, Gent 542, Amsterdam Kon. Acad. XXXV.* Wij laten er om practische redenen de beschrijving van het Keulsche handschrift aan voorafgaan (zie blz. 120, 4°) daar dit hs. samen met de Nederlandsche gedrukt wordt.

Voor de verhouding deser hss. leze men het hoofdstuk over de Middelnederlandsche teksten.

Hs. KEULEN.

Hs. op papier, uit de 15de eeuw, berustende op de *Archivalia* te *Keulen, W. 12° 56.* De codex bestaat uit :

10 sexternen, 1 quintern, waarvan het eerste blad, begin van den codex, uitgesneden werd, en 1 tertiern, te samen 135 bl., 146 mm. hoog bij 105 mm. breed, met de griffel afgeschreven en gelijnd op eene hoogte die varieert van 90 tot 105 mm. en een breedte van 65 tot 80 mm. Op iedere blz. staan 17-22 regels.

Signaturen komen niet voor, de reklamen echter regelmatig bij het 1^{e} en 2^{e} stuk, maar niet bij Patricius' Vagevuur.

Het hs. bevat :

1° van bl. 1*a* tot bl. 34*b*, een stuk getiteld : **Hier begynt der selen vandynge**

Begin : *Eynre hande sele quam zo yrre vrundynne de noch yn der werelt leifde. ynd sprach zo ir yn stilheid der nacht. ind sachte adoptate vryndynne slaift yr. sy*

antwerde (1) *we is da. o leve suster he byn : di preventa ir usverkoren gesellyne ind vryndynne de als ir wail wist van hyn gevaren is*[.] *O* (2) *soisse mynliche vryndynne we is it myt uch. Och* (2) *usverkoren vrundynne*[,] *ich lyden also groisse pyne dat ich er uch neit usgesprechen en kan*[.] *O* (2) *soisse leve gesellynne we is dat*[.] *O* (2) *usverkoren vrundynne dat wil ich uch sagen up dat ir uch dayr vor hoeden mocht. ind vort anderen luden sagen up dat sy neit en komen yn de groisse pyne da ich yn byn. lace usverkoren suster dese pyne* enz.

Einde ... *Mer do hey sach dat ich de bose werelt end vrunde end mage leise end myne verweynde end costele cleider end alle cierheit aff legede end ich na goil-* ‖ *de end na silver neit en vragede mer al versmade end van myr warp. so gelouvede hey der dynge wair zo sijn end schreif sij om stichtinge alre mijnschen yn eyn boechelgin zo den love* (3) [...] *end der eren unses gebenediden heren jhesus cristus de myt dem vader end mit dem hilgen geiste levet end regeneirt eyn waer got ewelichen.*

2° van bl. 34*b* tot bl. 99*b* **Tondalus' Visioen.**

3° van bl. 100*a* tot 135*b* **Patricius' Vagevuur.**

Tal van kopiïsten waaronder goede en slechte, zijn aan het werk geweest bij het afschrijven van dezen codex. Nochtans komt het me voor dat één kopiïst het werk geleid heeft; hij schrijft de titels en telkens wanneer een nieuwe kopiïst aan de beurt komt, gaan enkele regels van zijne hand vooraf, alsof hij aan den beginneling wou toonen hoe hij moest te werk gaan; hij zelf is soms ook kopiïst. Daaruit volgt dat het schrift van dezen codex heel onregelmatig is; de eene kopiïst schrijft met een mooie Gothische letter; een tweede schrijft vloeiender, een derde heeft een heel onbeholpen schrift; de eene is zorgvuldig, blijft binnen de grenzen der aflijning en maakt weinig fouten; een andere maakt er veel en schrijft maar op zonder op aflijning of letters te letten.

De correcties en rubricaties zijn meestal door den hoofdkopiïst aangebracht; hier en daar echter schrijven de andere kopiïsten zelf den titel van een hoofdstuk of verbeteren zelf de fouten. Zoo komt het dat de teekens gebruikt bij eene aanwijzing of verbetering lang niet denzelfden vorm hebben.

Spelling en schrift. — De *i* aan het begin van een woord wordt gewoonlijk voorgesteld door een *j*, die wel eens van vorm verandert, ook wel door *y* en *ι* : *jn* en *yn, jnd* en *ynd, jntgen, jseren, jrlant.* Die voorstelling

(1) *antwerde* : verb. uit *anwerde*; de *t* boven de *n* bijgeschreven, zonder aanw.

(2) Telkens een kleine *o*.

(3) *love* [...] na dit woord eene *g*; blijkbaar wou de kop. het volgende *gebenediden* schrijven.

hebben wij bij het afschrijven behouden (*j*, *y*, *i*) met dit onderscheid dat wij alle hoofdletters *J*, d. i. gerubriceerde *j*'s als I hebben afgeschreven. Aan het begin en ook wel in het midden van een woord komt wel eens een hoofdletter G voor, waar eene kleine letter vereischt wordt; al die gevallen hebben wij in den tekst aangeduid.

De *tz* krijgt dikwijls een ongewonen vorm, doordat het bovenste gedeelte der *t* wegvalt en het overblijvende gedeelte met den kop. der *z* als een *o* vormt.

De *u* voor *v* komt voor tusschen twee klinkers, na *l*, *r*, *n*, *s* : *houerdich*, *leuen*, *beuall*, *duuelen*, *hauen*, *wyue*, *bedriuen*, *selues*, *gestoruen*, *veruiret*, *onuertzaget*, *vsulcissynge;* de *v* voor *u* aan het begin van een woord : *vus*, *vis* (uit), *vssermaissen*, *vre* (uwe), *vren* (uren), *vp*, *vm*, *vnkusheit*, *vsuleissynge*. Een enkele maal komt *ü* voor in *tondalüs*.

Een eigenaardige combinatie, die 4 of 5 maal voorkomt, is een *t* en *d* in elkaar gevlochten (41*a*, 51*a*, 56*b*, 84*a*, 127*b*).

De *w* voor *vu* komt slechts éénamaal voor en werd dadelijk in *vu* verbeterd (bl. 112*b* *w vuyre*).

Eenmaal (bl. 45*a*) is de *r* met de *a* verbonden : ꝺa· = *dar*.

De titels der hoofdstukken zijn met rooden inkt geschreven; de beginletter van ieder nieuw kapittel, die echter dikwijls ontbreekt, en ook de hoofdletters in den tekst zijn gerubriceerd.

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor de punt (zwart of rood op zwart), de dubbele punt, het verticale streepje, gewoonlijk met de griffel in het papier gedrukt, soms ook met de pen gemaakt, en de expungatie en één rubriceeringsteeken (bl. 95*a*). Het teeken dat dient om aan te duiden, dat de volgorde van twee worden omgekeerd moet worden, heeft de vormen : ·|· — ·|· —

.˙. — .˙. —

· — · —

Als er twee letters in hetzelfde woord van plaats moeten veranderen gebruikt de kopiïst alleen de punt { bl. 39*a* *clerckgėi* voor *clerckgie* ; bl. 90*b* *instrėmenten* voor *instermenten* ; bl. 99*a* *verdėynt* voor *verdyent*.

Als aanwijzingsteeken voor een woord dat vergeten werd of voor eene verbetering :

q — T (bl. 45*a*)   ·|· — ·|·   q   ·|· — ·|—·   ·|·   =   //   ∧

' (bl. 100*b*)   a — ·|·   Î — (·   p· — .?·   : — !   ·|· — ·|· —

Als aanvulling van een regel : ~   .˙. ~

Dikwijls ook worden verbeteringen boven of naast een woord aangebracht zonder verdere aanwijzing.

Die teekens voor verbeterde aanwijzingen zijn ook wel met de griffel in het papier gedrukt en soms worden heele woorden met de griffel bijgeschreven in margine en ook in den tekst.

Afkortingen. — Het horizontale streepje staat 1) voor *m*, *n* 2) voor *u* in *ōweyn* = *ouweyn* (bl. 105*b*), in *colm̄en* = *columen*, *bōm̄e* = *boume* (bl. 191*b*) 3) voor *d* in *in'*, *yn'* = *ind*, 4) waarschijnlijk onder invloed van deze laatste afkorting voor *de* in : *antwor'* = *antworde* (85*b*).

9 = s (*selve9* 25*a*) *us* (*curcat9* : 93*b*).

' = *er*, *re*, *r* (*de'*, *d'*) *ver* : *ōemitz* = *overmitz*).

p̱ = *pre*

h' = *heit*

xp̄ūs, *xp̄s*, *xp̄m*, *xp̄i*, *xp̄'s* : *cristus*, *cristi*, *cristum*

ſp̄r = *sprac.*

M = *menschen* (101*a* en 105*a*)

Jhus (101*b*) = *Jhesus*

q = *con* (*qſentieren* : 123*a*)

Het gebeurt wel dat de kopiïst bij vergissing aan het einde van den regel eene afkorting plaatst (gewoonlijk die voor *n*) voor eene letter die hij op den volgenden regel opnieuw schrijft. Dit is o. a. het geval met het woord *antworde* op regel 42*a* : *antwor'*-|*de.*

Twijfelachtig zijn de volgende afkortingen :

{ *nummerme'* (72*a* en 76*a*) = *nummermeer ?*
{ *ōm* (101*b* en 102*a*) = *omme?*

Watermerk. — Het watermerk is een ossenkop met stang en St. Andrieskruis.

Band. — De omslag van het hs. bestaat uit twee perkamenten bladen, waarvan het eerste met het quintern, het tweede met het laatste sextern ingenaaid is, en een perkamenten rug.

Geschiedenis. — Over de geschiedenis is ons niets bekend.

Hs. BRUSSEL II. 2318.

Hs. op papier uit de 15[de] eeuw, berustende op de *Koninklijke Bibliotheek te Brussel* onder *n° II 2318*, en bestaande uit twee verschillende gedeelten, elk van eene afzonderlijke hand afkomstig, te samen 85 bladen, met vooraan

en achteraan een blad perkament als schutsel; ieder blad 203-207 mm. hoog bij 147-140 mm. breed, in het eerste tractaat afgeschreven op een hoogte van 154 mm. bij 96 mm. in het tweede traktaat op 147 mm. bij 96.

Signaturen komen niet voor; reklamen op bl. 36*b*, 56*b*, 64*b*.

I. — bl. 1 tot 49, bestaande uit 2 quinternen, 1 sextern en 1 quatern, te samen 48 bladen is het bekende tractaat van Ruusbroeck : **Het boek der 12 deugden.** Bij de drie eerste vellen is het 1^e en laatste blad van perkament; bij het eerste in 't midden twee bijgevoegde bladen, 1 van perkament en 1 van papier, die bij de 1e helft van het vel zijn ingenaaid; bij het 4de vel vooraan en in 't midden een bijgevoegd blad perkament.

29-31 regels per blz.

II. — bl. 49-85. **Tondalus' visioen**, bestaande uit 3 quaternen, 1 sextern en één bijgevoegd blad papier, te samen 37 bl. met 25-27 regels per blz.

Tondalus is zorgvuldig afgeschreven, alhoewel de kop. soms wel eens buiten de afschrijving gaat.

Spelling en schrift. — De titel van ieder hoofdstuk is rood onderlijnd, uitgezonderd op bl. 82*a* : « *Vanden nuere van preciosen steenen* enz... »

De beginletter van ieder hoofdstuk is een roode hoofdletter op twee regels; de twee eerste, de *S.* van *Sancte pauwels* en de *I* van *I*Rlant staan op 5 regels.

De *v* wordt door *u* voorgesteld tusschen twee klinkers en na *l*, *r* : *ouer, suuer, wyuen, leuen, gestoruen, behaluen*; — de *u* wordt door *v* voorgesteld aan het begin van een woord : *vmb, vmme, vp, vren, vnde, vnsellige* en ook in *v* (u) en *nv; w* staat soms voor *uu : Zwt, wt* en een enkele maal voor *vu* in *verwlleden* (66*b*). De *i* stelt een *j* voor aan het begin van een woord : *iaren, iachten, Ia, Iunger* waarnaast echter ook *Jongelinck*.

De *u* tusschen twee vocalen heeft dikwijls den vorm eener *n*; op de *i* en *y* komt geregeld een teeken < voor; de *u* draagt nu eens eene ° in *vũr-sprake*, en dan het teeken ∨ b. v. *zũden, nũ, vũer, brũgghe, mũnde*; op bl. 55*b* staat boven de *g* een > (?).

De roode letters hebben veel afgegeven.

Leesteekens. — De leesteekens die voorkomen zijn het streepje (zwart of rood of rood op zwart); een zwarte punt rood doorstreept; het rubriceeringsteeken; de expungeering onder eene doorhaling.

Hier en daar staat in het hs. een kruisje, dat, meenen wij, de plaats moest aanduiden waar de kop. opgehouden had.

Afkortingen. — Het teeken voor *n* of *m*; dit teeken wordt dikwijls met de voorafgaande letter verbonden tot een rechtstaande krul en is de volgende

letter een *t* dan wordt het aan het streepje van de *t* vastgemaakt en met een halven cirkel tot boven de *a* gebracht b. v. in *want, nyemant.* In *xpi* is het gewone afkortingsteeken ook met de *i* verbonden en als hiervoor boven de *p* gebracht.

p̄ = pre

ꝑ — *per* en *par*, *ꝑadises = paradises*, *ꝑsonen = personen*

h̄ — *her*, *h̄te = herte; onbarmh̄ticheit* — *onbarmherticheit*

9 = us, *Donac9 = Donacus*

xp̄c, xp̄uc = cristus

De afkorting voor *re* of *er* is ook, waar zij voorkomt, met de voorafgaande letter verbonden : in *priestere* met de *e*, in *ouergaen* met de *u*.

Letters *suscriet : a : sacm̄ent = sacrament; o : g°te = grote; i = scipture = scripture;* verder komt nog voor als afkorting voor *columne : colune* met een horizontaal streepje door de *l* (70*b*).

Watermerk en band. — Het watermerk is eene balans en een druiventros.

De band is van kalfsleer en draagt op den rug den titel : *Tondalio viscioen van Irlant.*

Geschiedenis. — Op bl. 1 staat volgende nota : *Dyt boek gehort tzo denn... dur der brueder Refentur zo den... in Colen 1551.*

Later behoorde het toe aan *Sir Thomas Phillips*, want op bl. 1 leest men ook : *Phillips nrs 9316*. Het hs. werd door de Bibl. te Brussel aangekocht te Londen bij Sotheby in Juni 1899 voor 312 fr. (1).

Hs. BRUSSEL 21940.

Handschrift op papier uit het midden der vijftiende eeuw, berustende op de *Koninklijke Bibliotheek te Brussel, N° 21940,* bestaande uit twee gedeelten, ieder van een afzonderlijke hand afkomstig, samen 249 bladen 105 mm. breed en 139 mm. hoog, waarvan de eerste drie en de laatste twee bij het binden bijgevoegd werden en dus onbeschreven zijn behoudens aanteekeningen uit later tijd. De laatste vier bladen van het eerste gedeelte, bl. 126-129, zijn ook onbeschreven gebleven.

I. Bl. 1-129 zijnde tien sexternen, en een quatern, benevens de drie bijgevoegde bladen vooraan; het tweede blad van het vierde sextern en het vierde blad van het vijfde sextern zijn weggescheurd; links en rechts lood-

(1) Zie *Cat. des mss. de la Bibl. Royale de Brux.* III, nr 2374.

recht met inkt afgeschreven op eene breedte van 72 tot 75 mm., de horizontale afschrijvingen boven en onderaan ontbreken; gelijnd is het papier natuurlijk dus ook niet. Op iedere bladzijde staan van 21 tot 26 regels schrift. Rechts zijn de afschrijvingen dikwijls overschreden.

De 10 sexternen en het quatern zijn op de voorzijde van hun eerste blad rechts onderaan gesigneerd met de hoofdletters : A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L in een veel moderner hand. Reklamen komen niet voor. De bladen zijn niet gefolieerd.

Dit eerste gedeelte bevat de 3 volgende stukken :

1) bl. 4*a*-40*b* : Het verhaal : *Guydons geest* (zie ook het Haagsche hs.), dat hier den volgenden titel heeft :

Hijr beghint een disputacie tusschen enen prior vander predicker oirden Ende enen geest eens mans die gestorven was Die gwydo ghenoemt was.

Begin : *Sinte Augustinus seyt inden boecke vanden ghelove dat hy sande enen die petrus geheyten was Mirakel is soe wat hoghe ende ongewoenlic boven mogentheit der menschen is den dat verwondert ende tot sterkinghe des geloven gescheyt Ende* (1) *dusdanighen mirakel is to gedenckenisse ende tot onser stichtinghe in scrifte te setten.*

Einde : *Ten soevenden mael vraechden die prior om wat sonden werden die zielen aldus vermoyet nae der doit des lichams Die geist antworden* [:] *somtijt om vlokinge vaders ende moeders off om versmadenisse des gherechten bans der moeder der heyliger kijrcken Ende somtijt om verborghen onmanierlicke sonden dair die mynschen versumen rouwe toe hebn* (2) *Ten achten mael vraechden die prior waer om dat hy billicker dan een ander geest dus apenbaerden Ende haestelic voer hy en wech ende hem allen docht dat mydden tusschen hem eenrehant wijnt hynnen ginc die se recht als een teder wynt aen blies ende van doe vo*[*ert*] (3) *en wart van den geest niets nie*[*t*] (4) *meer gehoert ende dair unt vermoede men dat hy die penitencie die om noch te doen stont inden ghemeynen veghevuer vervulden*[.] *Hy moit rusten in vreden Amen.*

Hyr eyndet een disputacie tu[s]*chen* (5) *enen prior vander predick*[*er*] (6) *oerden ende enen geest eens ma*[*ns*] (7) *die ghestorven was Die gwido ghenoemt was. Amen.*

---

(1) *Ende* : de hoofdletter *E* is niet gerubriceerd.

(2) *Na hebn* twee roode streepjes, vereenvoudigd rubriceeringsteeken blijkbaar.

(3) *vo*[*ert*] : hs. *vo*, aan het einde van den regel.

(4) *nie*[*t*] : hs. *nie*, aan het einde van den regel.

(5) *tu*[*s*]*schen* : hs. *tuschen*, *tu* aan het einde van den regel.

(6) *predick*[*er*] : hs. *predick*, aan het einde van den regel.

(7) *ma*[*ns*] : hs. *ma*, aan het einde van den regel.

Hieronder met robrik de titel van Tondalus' visioen.

2) bl. 40*b*-94*a* : **tondelus visioen.**

3) bl. 94*b*-125*b* : **Patricius veghevuer.**

Dit gedeelte van den codex is geschreven in vrij regelmatige rotunda, zonder versieringen; de titels en beginletters van hoofdstukken zijn met robrik geschreven. Te beginnen met bl. 98 zijn deze titels nog slechts rood onderlijnd, iets wat vroeger ook soms voorkomt bij eigennamen en bij de slotwoorden van het eerste stuk : *Amen Hijr eindet een* enz. In den tekst zijn de hoofdletters rood doorstreept. Hier en daar komen schrijffouten voor, vooral weglatingen van woorden. Verbeteringen zijn op verschillende manieren aangebracht : zwart of rood, of rood op zwart doorgehaald, en evenzoo geëxpungeerd. Leesteekens komen zoo goed als niet voor. Een enkele maal staat een loodrecht streepje tusschen twee woorden die te dicht bij elkander geschreven zijn om ze te scheiden. Soms, doch hoogst zelden komt ook de punt voor zonder dat men er een bepaalde beteekenis aan kan hechten. Na het slotwoord van titels en hoofdstukken staan veelal 3 punten in den vorm van een driehoek ·.· Een ander teeken dat voorkomt is het rubriceeringsteeken, dat soms den vorm van 2 streepjes aanneemt.

II. Bl. 130-249 zijnde zeven quaternen, dan een half sextern en dan nog eens zeven quaternen, met de twee achteraan bijgevoegde bladen samen 120 bladen met de griffel afgeschreven en gelijnd op eene breedte van ± 78 mm. en een hoogte van ± 89 mm. Op iedere bladzijde staan 21 regels schrift, op de bladen 240 en volgende echter 22 regels.

De zeven quaternen zijn gesigneerd : M, n, o, p, q, r, s; het half sextern : t en de volgende quaternen : u, x, ij, z, aa, bb, cc. Reklamen komen niet voor. De bladen zijn niet gefoliëerd.

Dit gedeelte bevat :

I. Bl. 130*a*-145*b* : **Vander betrachtynghen ende liden ons lieven heren woe sich een mensche daer mede becommeren sal.**

Begin : *Onse lieve here leerden eens sinen vrient woe hi mit sinre martelien solde omme gaen daer op te dencken Ende sunderlynghe mit vijftyen betrachtinghe of ghedachten Toe den iersten mael sprack onse here* [:] *Vermaen my der vergietynghe al mijns heilighen bloets want dat begonde ic aen te vergieten doe ic kume acht dage alt was in mynre besnydynghe ghelick den sunderen...*

Einde : ... *Ende alsoe suldi mit bloedigen sweet overstort werden want den hof den ghi gheplant hebt mit roesen ende mit blomen den begheer ic toe mesten mit*

voel trybulacien ende mit (1) *mennigerhande tegenheit Alse ghi u olde gewoenten uwes levens verwynnende sydt Dan suldi alsoe gevaen ende gebonden werden van mynen viande*[,] *suldi heymelicken ende apenbaer onrecht liden Dan suldi myn passie in uwe herte draegen alsoe myn getrouwe moeder in oerre herten drocch.*

II. Bl. 146*a*-160*a*, een stuk getiteld : **Dit is van den anxt gads**

Begin : *DIe prophete david seghet inden psalme* [:] *Af neyghe vanden quade ende doe dat guede In welken punten gelegen is alle vlijt eens guedwilligher menschen dat is inden quade te weder staen ende inden guede voert te gaen Hier om*[,] *want een mensche sin wlyticheit ende neersticheit daer niet toe kieren en kan tensi dat si heb den prekel des anxts ende dat trecken of beweghen der mynen*[,] *soe wil ic een wenich van beiden rueren.*

Einde : *Dat wierde is ewicheit der pynen die baven al pynnicht*[,] *want hoe groet hoer pyne waer*[,] *moecht si een eynde nemen daer solden si seer tegen haepen*[,] *alle waer oec dat eynde na dusent Jaeren Ja nae soe voel jaeren als men in dusent Jaer en tellen mocht het solde hem troest gheven Mer daer is hem die haep uutter strenger rechtveerdigher sentencien gads al van* (2) *benoemen want se hebben mit hoeren quaden wille eens ghecocht dat se ewelicken moeten* ‖ *besytten Ende hier om sullen si altoes karmen ende roepen* [:] *wee wee ons nu ende in ewicheit* [,] *wee ons dat wi ye gheboeren worden ende voertaen* (3) *niet sterven en moeghen*[,] *wee* (4) *ons om die swaer torment daer wi nummermeer verloest en sullen werden*

III. Hierop volgt dadelijk van bl. 160*a* tot 172*a* een stuk dat een vervolg op het voorgaande is (cf. begin : soe wil ic een wenich van *beiden* rueren) en den titel draagt : **Dit is vander mynen**

Begin : *HIer nae behoert wat te rueren vander mynnen ende anderen pryncepalen dat den mensche afneygen vanden quade ende voert gaen inden guede Dat is die mynne gads die die siel suetelicken treckt ende sterckelicken byndt ende niet en laet dwelen of vertraegen alsoe lange als si niet gelaeten en wordt Dese is den menschen noet want butten oer en is geen waer doecht noch verdienst want si is dat leven der doechden.*

Einde : *Doe sach dese voergenoemde vrouwe Die suete mynlicke maget des hemels dragende in hoeren joncferlicken schoet een genoechlick mynlick kynt welc si toenden den brueders mit groeter blitscap elc bisonder* (5) *Ende doe die brueders songen*

---

(1) *mit* : hs. *mit mit.*

(2) *van* : hs. *wan*, de eerste neerhaal schuin rood doorgehaald.

(3) *voertaen* : hs. *voert aen*

(4) *wee* : hs. *weer*

(5) hs. *bi sonder*

dat leste des antyffen Ó guedertieren O goddienstighe O suete maria Doe sach dese devóte vrouwe Woe dat onse lieve vrouwe stont ghekiert tot enen yegelicken brueder mit enen guedertieren mynlicken sueten aensicht ende mit enen vriendelicken toegeneychder (1) *moederlicker dienstachticheit ende doe si van hem scheiden soe gaf si die benedixcie enen yegelicken vanden bruederen* e e n e x s e m p e l

IV. Bl. 172*b*-191*b* volgt eene reeks exempelen, waarvan een (bl. 183*b*) als titel draagt : **Dit is een exempel dat daer steet in enen bueck gheheiten maria nale exsempel** (2)

V. Bl. 192*a*-247*b* een biechtboek :

Titel : ‖ **Letare filia syon quia ego venio et habita in medio tuy dicyt dominus Dat biechtboeck** (3)

Begin : *Dese woerde sprickt onse lieve here totter saliger sielen doer den monde* s a c h a r i e d e s p r o p h e t e n [:] *verblide di dochter van syon want ic wil comen ende wil wonen mydden in di Sion dat is een spiegel Die dochter van syon dat is die salige siele die hoer selven wael besiet en bespiegelt of si ergent enighe vlecken heeft aan hoer aensicht die onsen lieven here myshagen mach dat hi die af wasschen mit biechten ende mitten rouwigen tranen* [;] *die siele die hoer aldus spiegelt ende reinycht die sal hoer des vrouwen dat onse lieve here coemt mit sinre genaden ende wil een wonynghe maken mydden in hoer ende woenen daer* e e n e x s e m p e l

Einde : *Nu wil ic desen biecht spiegel eynde gheven op dat u des te myn verdriet Ghi sult desen biecht spiegel duck aversien ende proeven of hier yet in staet dat u aendraecht ende daer huedt u voer Ende vyndi niet u aendraecht soe danckt onsen lieven here ende bidt oen dat hi* ‖ *u voert moet bewaeren Ende oec bewaert u selven Soe wil onse lieve here u bewaeren Ende oec soe heb ic voel sunden onder wegen ghelaeten die ic niet en dorst scriven opdat oen nymant en argerden Ende hebben ghescreven dat leider inder werlt ghemeyn is dat die lude niet al en connen ghedencken men en vermanes heb Ic bid allen den genen die dit*[...] (4) *bueck lesen of hoeren lesen dat si mit ynniger herten voer my bidden onsen lieven here*

---

(1) *toegeneychder* : hs. *toe geneychder*

(2) (*Nota Bibl. Brus.*) Exempelen : *Extraits de Césaire d'Aristarbach et du Mariale de Jacques de Vorazzo.* — *exsempel* alleen is met robrik geschreven. Het overige is rood onderstreept.

(3) *Dat biechtboeck* alleen is met robrik geschreven. Het overige is rood onderstreept. Uitgeg. door *Moll* : Bijdragen tot de kennis van het middeleeuwsch bijgeloof in *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie* 1872. — Cf. *C. G. N. de Vooys*, *Ndl. Archief voor Kerkgeschiedenis* 1902, p. 359.

(4) *die dit*[...] *bueck* : tusschen *dit* en *bueck* een slecht gevormde *b*.

dat ic oirre moet ghenyeten ende wi alle moeten te samen komen inden ewigen leven[.]
Des help my ende u die vader die soen ende die heilighe geest AMEN

Dit tweede gedeelte van den codex is ook in een regelmatige rotunde geschreven die echter ouder is dan die van het eerste gedeelte. De titels en beginletters van hoofdstukken zijn met robrik geschreven; een enkele maal is de titel rood onderstreept bl. 183*b*. In den tekst zijn de hoofdletters rood doorstreept. Er komen in het gansche hs. maar twee versierde hoofdletters voor: bl. 130*a* aan het begin van het tweede gedeelte van den codex de letter O van *Onse lieve here*... en bl. 192*a* de letter D van *Dese woerde* eveneens aan het begin van een nieuw stuk. Hieruit blijkt dat stuk I, II, III, IV een geheel vormen. Leesteekens komen niet voor, zelfs niet het rubriceeringsteeken; slechts hier en daar het bekende teeken ~ om een regel aan te vullen.

De kop. is heel zorgvuldig te werk gegaan. Dat bewijzen zijne regelmatige hand en de weinige verbeteringen die aangebracht zijn; zelden gaat hij buiten de afschrijving, maar is integendeel verplicht de tallooze opengelaten ruimten op de regels door het boven aangehaalde teeken aan te vullen.

Watermerk en band. — Het watermerk is een *ossenkop*, hetwelk zich ook bevindt in hs. 10394-10414 van de Koninklijke Biblioteek te Brussel (bl. 1-20, 25-44, 152-210) dat dateert van ± 1435.

De houten band met goed gedrukten kalfslederen omslag behoort tot de 16[e] eeuw.

Op vele plaatsen van dit hs. komen aanteekeningen voor in verschillende, meer moderne hand o. m., op verso van het omslag; nl. het volgende:

Tonisken Brouwers
hoert dit boecken toe
die dat vint die ge-
vet hem wederom
of men sal hem
distelen (1) met twee
esers pyelen
Tonisken Brouwers.

Geschiedenis. — De Kon. Bibl. te Brussel schafte dit boek aan in 1843 op de verkooping van *von Alstein* voor 3 85 fr.

(1) In den *Cat. der hss. in de Bibl. te Brussel* (III, n[r] 2409) leest men:
drielen met twee esers pyelen.

Hs. NYMEGEN. (1)

Handschrift op papier, uit de tweede heft der 15de eeuw (± 1470), in het bezit van den heer Grandjean te Nijmegen, bestaande uit 2 bll. perkament, waarvan het eerste blad tegen het voorste bord van den band geplakt is, 1 quatern papier, 1 quintern waaraan het eerste blad ontbreekt, 2 quinternen, 1 quintern plus 1 bijgevoegd blad vooraan, 6 quinternen, 1 sextern, 3 quinternen, 1 quintern plus een 11de bl., 1 quintern, 1 sextern plus een 13de blad vooraan, 1 quintern plus een 11de bl. vooraan, 7 quinternen, 3 bladen perkament, waarvan het derde tegen het achterste berd van den band geplakt is. Alles samen 270 bll., 216 mm. breed en 148 mm. hoog, met inkt afgeschreven en gelijnd, te beginnen met bl. 11*a* in twee kolommen 148 mm. hoog en 40/42 mm. breed. Het eerste quatern is gesigneerd met Arabische cijfers 1, 2, 3, 4. Verder komen noch signaturen noch reklamen voor. Elke kolom bevat 30 regels.

Inhoud :

1*b* : *Dit boeck hoert toe den susteren van Bethleem bynnen Nymegen*

2*a*-*b* : wit.

3*a*-9*a* : Een kalender.

9*a*-10*a* : Verklaring van den stand der zon in elke maand.

10*a*-10*b* : Verklaring van heiligen- en vastendagen.

— *Augustinus Hantboecksken.*

41*a* : *Dit is ghenomen uuten boeck vanden verlichten mannen Van enen brueder In wies hant die brocken des broets verwandelt sijn in costeliken peerlen*

42*a* : *Van enen visione doer welc her Johan bekeert is naemaels monick van astias ende daer na bisscop van valenci...*

45*c* : *Hoe groten perikel dat is enen monick sonder abijt te sterven dat is sonder capp...* (met 2 exempelen).

49*d* : *Van enen monick die onse lieve vrouwe troeste...*

50*d* : *Hoe onse lieve here die slaepprachticheit eens devoten monics met soe groeter guedertierenheit Ende eens anderen tragen ende rokelosen ongeleertheit berispte mit groter wretheit...*

57*c* : Een exempel beginnend als volgt : *Men celebreerde op een tijt festelijc mettenen ende onse heilige vader bernaerdus was daer mit sijnen anderen bruederen...*

57*d* : *Dit navolgende is genomen uut enen sermoen ende is vander bicht*

82*d* : *Dit is vanden heiligen sacramente* (met allerlei exempelen)

---

(1) De nota's tot het opmaken dezer beschrijving werden ons welwillend door Prof. Dr. W. de Vreese afgestaan.

117*d* : Een aantal exempelen met enkele dicta er tusschen in.

133*a* : Tondalus' Visioen.

168*a* : S. Patricius' Vagevuur.

188*a* : *Dit is sante* (1) *bernaert heymelic inspreken*

195*c* : *Prologus vanden prekel der mynnen des heiligen vaders sante* (1) *bernaerdus*

211*d* : *Dit is een corte forme vanden seden ende leven sante* (1) *bernaerdus bi der gracien ons heren uten latyn genomen*

213*d* : *Een corte manier woe men biechten sal*

218*c* : *Dit is suverlike lerynge*

219*a* : *Hoe guet ende hoe vrolijc het is te lesen ende te dencken jhesus ende den gecruyst Dit heit carthuserken*

220*c* : *Van vier dingen die die devote ziel merken sal bider gedenckenisse der passien ons heren Dat is de maniere der selver passien*[,] *de bitterheit der sericheit*[,] *de ongemetenheit der mynnen ende de sueticheit der vrucht sijnre verlosynge...*

266*c* : *Dit sijn die tien ghebode na den rechten tex...*

Op 267*c* eindigt de tekst als volgt :

Bidt om godes wil voer die scryverse van mynnen een ave maria Soe wie in desen boec leest

Hy rust op enen crancken staff
Die rust op creaturen
Hij is voel lichter dan een caff
Want sy loenen mit den zueren
Mer wie oen ye tot gode gaff
God en geitz ons geen tijt aff
Hy coemt tot allen uren (2).

268-270 : Wit.

Deze codex is geschreven in een duidelijke, nogal zware hand, uitgenomen twee partijtjes : 114*d*-123*d* en 188*a*-210*d*, die wat kleiner en lichter geschreven zijn, met dien verstande dat in het tweede partijtje het schrift gaandeweg, vooral circa bl. 200, zwaarder wordt. Alles ongetwijfeld van dezelfde hand. De rubricaties zijn door de kopiïste zelf aangebracht. Er komen roode en blauwe hoofdletters voor; bl. 133, 168 en 219 telkens die grootere blauwe initialen met roode arabesken en wit uitgespaarde versieringen; die op bl 168 daarenboven met groen opgehaald. Kleine zwarte hoofdletters zijn rood doorgehaald. De tekst is door de kopiïste zorgvuldig overgezien.

Spelling. — De *v* wordt regelmatig door *u* voorgesteld tusschen twee klinkers en na *r*, *l*, *n*, *t* : *leuen, loue, duuelen, rijuiere, scrijuen, roeuers, gaues, veruulde, verueert, garuen, behaluen, seluen, onuersaget, wtuercoren, rechtueerdicheit.*

---

(1) *sante* : aldus opgelost uit *scē*.

(2) Deze verzen zijn in andere hand geschreven met purperen inkt op een zwart vlak.

De *u* wordt door *v* voorgesteld in *nv, v;* de *uu* door *w* in *wt.*

De *ü* stelt nu eens een *v* dan weer een *u* voor : *coeüallus, onüerdrachlic, onciiushcit, gheruüsche.* Hetzelfde geldt voor de *ű* : *beűanghen, oűer, gheűen, vernűwet, fergűcius.*

De *j* wordt door *i* voorgesteld in : *ionger, ionfferen, iongheliinck.*

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor de punt, rood op zwart; een enkele maal het schuine streepje; af en toe de dubbele punt. — De doorhalingen zijn rood op zwart; de aanwijzing voor overgeslagen woorden is een ʌ en daarop in 't rood ·|·– of alleen ·˙·, zoodat men krijgt ·ʌ̇· of ·ʌ̇·. Soms komt een liggende komma voor als regelvulling.

Afkortingen. – De afkortingen zijn de bekende voor *m, n, er, us, cit, Jezus* en *propheet.* Eenmaal komt *xprus* voor en eenmaal moeten wij de afkorting voor *er* als *ere* oplossen, namelijk in *and'* (bl. 156*a*).

Watermerk. — In het hs. komen de volgende watermerken voor :
1. een eenhoorn (gewone type);
2. een Gothische P met bloem, met en zonder dwarsstreep;
3. een kleine zeemeermin met spiegeltje;
4. een zittende paus;
5. het wapen van Dauphine, ongekroond (overhoeks een dolfijn en 3 lelies);
6. gekroond wapenschild met drie lelies, met *t* er onder.

Band. — De band is de oorspronkelijke, met leer op houten borden en twee koperen sloten; op het plat kleine ruitjes met dubbele fileetjes. De band is nog in goeden staat met slechts 1 scheur in den rug rechts bovenaan.

Geschiedenis. — Zooals op bl. 1*b* te lezen staat behoorde het toe aan het klooster der Zusters van Bethlehem te Nijmegen; thans is het in het bezit van den heer Grandjean aldaar.

Hs. BERLIJN (1).

Handschrift op papier, met enkele bladen perkament, *Ms. germ. qu.* 1087 (= *Von Arnswaldt* 3144), uit het midden der 15[de] eeuw berustende op de

(1) Deze beschrijving hebben we ontleend aan *De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken* door W. DE VREESE, Gent 1900, blzz. 144 en vlgg. Hier en daar hebben wij haar moeten wijzigen of aanvullen om ze in overeenstemming te brengen met onze andere beschrijvingen. Wat tusschen [ ] staat is door ons bijgevoegd; ook de nota's over de spelling, de afkortingen, de leesteekens zijn van ons.

Koninklijke Bibliotheek te Berlijn en bevattende 198 beschreven bladen, plus vooraan twee onbeschreven bladen, 220 mm. hoog bij 145 breed en afgeschreven op 155 mm. hoog bij 103 mm. breed, 28 tot 34 regels per blz. Bl. 113-136 zijn verdeeld in twee kolommen, blz. 119*c* en *d* zijn onbeschreven. De inhoud is door 11, ja wellicht door nog meer verschillende handen geschreven, waarover straks nader. De perkamenten bladen zijn : 1, 6, 7 en 12. [Van reklamen en signaturen zijne slechts enkele sporen meer over.

In Tondalus en Patricius komen de volgende reklamen voor :

Op blz. 103*b* : *si se int vuer*, welke woorden echter de herhaling zijn van de laatste woorden der bladzijde ; — op blz. 123*d* : *die wilneer*.

Als signaturen vonden wij :

blz. 97 : k4, k5 — blz. 104 en vlgg. : l1, l2, l3, l4, l5 — blz. 114 en vlgg. : m1, m2, m3 — blz. 124*a* : n1.]

Het handschrift bevat :

Bl. 3-92*b* eene verzameling sermoenen, 25 in getal, waarvan er *negen* een opschrift hebben. Het allerlaatste, dat op fol. 92*b* begint, is onvolledig.

Bl. 93 is onbeschreven.

Bl. 94-119 bevatten eene andere Dietsche vertaling van het *Libellus de raptu animae Tundali et ejus visione* dan de reeds bekende (1). In eene inleiding wordt gezegd met welk doel de vertaling gemaakt is :

Sante paulus (1[a]) *die apostel seget tot thimotheum sijnen jonger. In den lesten dagen sullen aencomen vreselike tijde. Ende die menschen sullen wesen om selven mynnende. girich. hoverdich. ongehoersam. ondanckelic vader ende moeder. ende mysdaedich. Sonder myn. sonder vrede. overdaedich. Sonder suverheit. sonder guedertierenheit. verraders. wreet. mynre der genuchten meer* [1[b]] *dan goets. Oec hebben* (2) *die gedaente of den schijn der heilicheit. mer die doegeden* [2[a]] *daer van niet*[,] *als* [2[b]] *men apenbaer sien mach. Soe* [2[c]] *steet die werlt als dat* (3) *sunte*

(1) Uitgegeven door Blommaert, *Oudvl. Ged.* 2,29 vlgg., naar hs. 542 der Universiteitsbibliotheek te Gent. — Dezelfde tekst als in het hier beschreven hs. **M**[8] is te vinden in nr 9316 der *Bibliotheca Phillippica* te Cheltenham, fol. 49-85 (zie Priebsch, *Deutsche Handschriften in England* 1 (Erlangen 1896), 101 vlg.) [Dit hs. werd in 1897 aangekocht door de Biblioth. te Brussel; zie de beschrijving op blzz. 136 en vlgg.]

(2) Lees *hebbende* of *hebben si?* [lees *hebbende*, zie onze teksuitgave N 3/1].

(3) Hs *dat als*

[1[a]] *paulus :* de *a* eerst vergeten en daarna boven *pu* bijgeschreven met aanw.

[1[b]] *meer :* verbeterd uit *mer ;* de tweede *e* is doorgehaald.

[2[a]] na *doegeden* is een te vroeg geschreven *van* rood op zwart doorgehaald.

[2[b]] *als :* hs. *Als*

[2[c]] *Soe :* hs. *soe*

Pouwel secht. Ende om dat [die] (1) *myn gaeds voel menschen ghenen anxt in en bringet Daer omme* [1'] *op dat se die anxt der pinen, die nae* (2) *komen sal. beduingen moegen van den zunden. ende brengen tot gewaeriger penetencien. ende bekenninge oers selves Soe meyn ic tondalus visioen* [2'] *van yrlant* [,] *vanden pijnen die hi sach* (3). *ende leet inden vegevuir tot enen spiegel alre menschen in duitsche te scetsen* (4) *uuten latijn Ende patricius*[,] *des apostels van yrlants vegevuer. Alsoe alst enen ynnigen moenick van irlant dient* [4'] *dese tondalus apenbaerden ende voert* [4²] *screef eenre ynniger abdissen diet van* [...] *om begeerden.* [4³]

Na deze inleiding begint de tekst met dit opschrift :

Heir begijnt dat visioen eens [*ridders*] (5) *van irlant. ende woe irlant van vruchten bijnen is.*

Begin : *IRlant is een eylant int achterste vander wester see. ende staende ende gaende van suiden noertwert. Ende is vruchbeer van staenden wateren ende van riveren*[,] *ende et hevet voel bosch. et is drachtich van vruchten. et is rijc van melic ende van honich*[,] *van allen visschen. ende jachten Ende ten hevet ghenen wijngaerde mer voel weits* (5')

Aan het einde :

HIer eyndet Tondalus apenbaringe[,] *die mitter heiliger scrijft ende den propheeten over een dreecht*[,] *als den ghenen apenbaer is die in der heiliger scrijft ghelcert sijn. Ende die en verwonders om niet*[,] *mer si ontfruchten om. want et mocht stenen herten beweghen die dit nau anmercten.*

---

(1) Niet in het hs.

(2) Hs. *nae die*, doch met aanwijzing dat de volgorde dezer twee woorden moet omgekeerd worden.

(3) Hs. *sach hi*, doch evenzoo met aanwijzing dat men moet lezen *hi sach*.

(4) De lezing is niet zeker; men zou namelijk ook kunnen lezen *stetsen* [eerder *scetſen*], zooals VON REIFFERSCHEID gedaan heeft, maar zoover men kan nagaan, bestaat er geen ww. *stetsen*. Indien de lezing *scetsen* juist is, zal dit zeker wel het oudst voorbeeld zijn, en is ndl. *schetsen* ouder dan tot nog toe werd aangenomen.

(5) Niet in het hs.; ontleend aan den tekst van het andere handschrift onder noot 1 blz. 147, vermeld. Verg. ook het opschrift bij BLOMMAERT.

[1'] na *omme* een letter *d;* blijkbaar wilde de kop. reeds het volgende *dat* schrijven.

[2'] *visioen :* verbeterd uit *visioen;* de *i* is boven de *o* bijgeschreven, zonder aanw.

[4'] [deze plaats is stellig corrupt; zie onze tekstsuitgave K 4/8-11. *Dient* is hier niet een werkwoord zooals Prof. de Vreese, die een komma na *dient* plaatste, scheen te denken, maar datief van het betrekkelijk voornw. verbonden met *het*. De bedoeling is : als een zekere monnik, wien Tondalus het openbaarde, het verder opschreef voor eene abdis.] — *dese :* hs. *Dese*

[4²] *voert :* na *voert* een *f*, fout voor *s*.

[4³] *om :* voor *om* staat *oe* zwart doorgehaald. — *begeerden :* verb. uit *begerden*; de *e* boven *ger* bijgeschreven zonder aanw.

[5'] *weits :* lees *wijns*, zie tekstuitgave.

Bl. 120*a*-136*a* bevatten *St. Patricius Vagevier*, zonder opschrift; de tekst is dezelfde als de reeds bekende (1).

Begin : *DIe grote patricius die men seecht den anderen na den apostel. Sunte Pauwels Doe hi dat woert gades predicten in ijrlant ende veel myrakelen daer dede. Soe pijnden hi om die beestelicke herten der menschen te trecken vanden sunden mitten anxte der pinen der hellen. Ende mitter belaeften der blijtscoppen des paradijs vast te maken in goeden werken. Want* enz.

Aan het einde :

Hier yndet die hijstorie van Sunte Patricius' vegevuer.

Dese patricius was int jaer ons heren (2) *.cccc. ende lxxx als ghescreven steet int passionael ende oec van sinen leven* (3). *Et wart over ghesat uut den latijn in duitsche. Inden jaer ons heren* (4) *.mccc. lxxxvij bi sunte Remigius tijt. Got si gelaeft*

En een weinigje lager :

Een ave Maria voer den scriver soe wie hier in leset.

Bl. 136*b-d* is onbeschreven.

Bl. 137-159*b* bevatten een traktaat getiteld :

Hier begint die biechtdochter.

Begin : *Gelavet ende geert si die naem ons heren Jhesu Cristi*[,] *dat hi ons dat beelde der waerheit voer gedragen heft*[,] *dat hi selver is*[,] *daer ons nyemant bedriegen en mach* enz.

Einde : *Hier mede suldy u crachten snellicken op trecken. Dat suldi soe duck doen dat u crachten der zielen dat gewoenlic werden*[,] *thent ghi daer toe komet int wesen daer wy voer af gesproecken hebben. Gelavet ende geert si die naem* (5) *ons heren Jhesu Cristi, huyden ende ommermeer. Amen.*

Daarop volgt eene kleine verhandeling, welke 1/3 van fol. 159*a* en geheel 159*b* beslaat; er wordt in gehandeld over « *seven verstennissen*[6] *der zielen* ».

Begin : *Die werkende verstentenisse die ontfaet een gewoenlicke stat in formen ende in formeloessicheit* enz.

Einde : *die sevende verstentenisse in der zielen die is soe verborgen, dat meyster Thomas ende meyster Heinric van Gent ende sunte Gregorius en konden*

(1) Gedeeltelijk uitgegeven door V. VLOTEN, *Verzameling van Nederlandsche Prozastukken van 1229-1476*, blz. 94 vlgg., naar een handschrift op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. [zie blzz. 152 vlgg.]

(2) Hs. *h'e.*

(3) Blijkbaar is in dezen zin iets uitgevallen. Lees *Dese Patricius was geboren int jaer* enz.? [Zie tekstuitgave].

(4) Hs. *hēr.*

(5) Hs. *maen!*

[6] lees *verstentenissen?*

oer genen naem vinden. Ic en cans oec niet genoemen; et is soe onbegripelic, soe edel ende soe claer dat men on niet wael naem en mach geven. Doch spreken die meysteren een wenich dat dat licht der genaden ende cracht der mynnen heffen die siele boven oer selven an dat ewige licht. Ende verenichden [1] *geschapenen geest an den ongeschapenen geest*

Daaronder eene spreuk van Beda :

Beda seecht [:] *Die en darf niet hapen dat hi is in den staet daer hi in behalden mach werden, die ydel ende lichtverdich is in worden*[,] *ende daer geen wroegen af en heft.*

Fol. 160 is onbeschreven.

Fol. 161-199 bevatten een gedeelte van Ruusbroec's *Tabernakel*, t. w. de elf eerste hoofdstukken en de drie vierden van het twaalfde, overeenkomende met blz. 1-82 tot r. 17 van David's uitgave. De verdeeling der hoofdstukken komt met die bij David niet overeen; de opschriften zijn ook meestal niet eensluidend.

Thans nog eenige woorden over de manier waarop dit handschrift geschreven werd. Hier wordt ons een aardig kijkje in een middeleeuwsch scriptorium gegund en duidelijk blijkt het, hoe men in de kloosters de voordeelen van de verdeeling van den arbeid kende.

Eene 1ste hand schreef fol. 3 tot 89*b* bovenaan, 4 regels; de rest van de blz. is wit; alleen staat er, even over de helft : *hier en gebrict niet.*

Eene 2de hand heeft bl. 92*a* en *b* beschreven; merkwaardiger wijze sluit de tekst, die op bl. 92*a* begint, volkomen aan met de laatste woorden op bl. 91*b* : daarop doelt dus de zooeven vermelde aanteekening *hier en gebrict niet;* de tweede kopiïst was dus aan zijn werk gegaan, vóór de eerste met het zijne klaar was, waarschijnlijk te gelijk met dezen; of er nu meer of minder ruimte open blijven zou, kwam er dus minder op aan (2).

Eene 3de hand begint op fol. 94*a Tondalus' visioen,* en schrijft daaraan tot fol. 107, 12den regel;

Eene 4de hand schrijft van fol. 107, 13den regel tot fol. 112, regel 9.

Eene 5de hand schrijft de rest van bl. 112.

Eene 6de hand begint op bl. 113 in twee kolommen te schrijven, tot 132*b*, r. 3, 1ste woord.

Eene 7de hand, 132*b*, r. 3, gaat voort met in twee kolommen te schrijven, tot 136*a*.

Eene 8ste hand begint op fol. 137*a Die Biechtdochter*, doch houdt het maar 5 bladzijden vol.

---

[1] lees *verenigen den* of *verenichden den ?*

(2) Verg. Wattenbach, *Das Schriftwesen in Mittelalter*3, 437 vlg.

Eene 9[de] hand zet het traktaat voort, te beginnen met 139*b*; eerst vrij groot, wordt het schrift kleiner en kleiner, tot fol. 159.

Eene 10de hand begint op bl. 161*a*, en loopt tot 181*b*.

Eene 11de hand schrijft van 182*a* tot 198*a*, regel 10, waarna de 9de hand weer begint tot het einde.

[Bij nader onderzoek en vooral op de afkortingen acht gevend (zie daarover beneden) meenen we het aantal kopiïsten te mogen brengen op 6. De 3de hand begint o. i. op bl. 94*a* en eindigt op bl. 107*a* 12[den] regel; de 4de hand gaat voort tot bl. 172*b* 9[den] regel; de 5de hand schrijft het einde van bl. 112*b* en begint op bl. 113*a* in twee kolommen te schrijven tot bl. 136*a* 12[den] regel; de zesde hand schrijft voort tot aan het einde.]

Spelling. — De spelling van *u* voor *v* en *i* voor *j* komt overeen met die van hs. Nymegen.

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor de punt en het rubriceeringsteeken; als aanwijzingen : ʌ — ·ʌ̇· rood op zwart; ⵝ; een vereenvoudigd rubriceeringsteeken ╥; 〃 〃 voor een om te keeren woordorde.

Afkortingen. — De afkortingen zijn de bekende voor *n, m, er, heit, us, re, per, cristus, cristi, cristum, jhesum.* De afkortingen verschillen echter volgens de kopiïsten. De 3de hand onderscheidt duidelijk het afkortingsteeken voor *er* en *re*; de vierde hand verwart ze en het teeken dat zij gebruikt neemt allerlei vormen aan, die van een *c*, een *h*, een omgekeerde *p* (*q*), een ɑ, *v* of een schuin liggend 7; de vijfde hand gebruikt het 7 voor *er* en *re*. Voor *s* en *es* aan het einde van het woord gebruikt ze herhaalde malen de bekende afkorting voor *us;* ongewoon is stellig hare volgende afkortingen : *heue*ˇ = *heves* (134*a*) — *gad*ˇ = *gades* (134*b*) en *̃gheit* = *grotheit* (135*c*). De zesde hand heeft de volgende persoonlijke afkorting *he*ˇ en *her̄* = *heren*. Verder vermelden wij nog dat *Ende* dikwijls *En̄* geschreven wordt.

Watermerk. — In het papier van dit handschrift komen de volgende watermerken voor :

1° Een ossenkop, met uithangende tong en met korte stang en St. Andrieskruis, in den aard van n[r] 10 van plaat VI bij DE STOPPELAAR, aangetroffen in rekeningen te Goes over 't jaar 1445 en te Middelburg over 1460 (1); alsook in den aard van n[r] 3 der merken bij SOTHEBY blz. 48.

---

(1) Zie DE STOPPELAAR, *Het Papier in de Middeleeuwen*, 53. Dese ossenkop wordt daar ten onrechte voor een menschengezicht genomen.

2° Een ossenkop met stang en St. Andrieskruis, in groote trekken overeenkomende met nr 17 van plaat VI bij De Stoppelaar, door dezen aangetroffen in de stadsrekening van Middelburg over 't jaar 1458 (1); het merk in het hier beschreven hs. **M⁸** is echter wat breeder.

3° Een derde ossenkop met stang en St. Andrieskruis, waarvan ik geene juist overeenkomende teekening kan aanwijzen; dit watermerk verschilt weinig van datgene bedoeld onder nr 3 van het boven beschreven hs. **L** (2), wat met het oog op de tijdsbepaling voor **M⁸** van belang is.

4° Een os in zijn geheel, ook voorkomende in het boven beschreven hs. **M³**, en daar onder 5° besproken (3).

5° Een andere os, waarvan de teekening gedeeltelijk onzichtbaar is. Het schijnt hetzelfde merk te zijn als datgene bedoeld onder nr 4 van het boven beschreven hs. **M⁵** (4).

6° Eene nog al groote gothische **P** met klaverblad er op; eene geheel overeenstemmende teekening kan ik niet aanwijzen.

7° Eene kleinere gothische **P**, met een klaverblad met een langen stengel, weinig verschillende van het merk bedoeld onder 1°, variëteit *c* van het boven beschreven hs. **M⁴** (5).

Hs. DEN HAAG.

Handschrift op papier, uit het tweede kwart der 15e eeuw, berustende op de *Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage*, nr K. 33.

Het bestaat uit zeven sexternen; het eerste blad van het eerste sextern is tegen het voorbord van den band geplakt; tusschen dit eerste en het tweede blad is een blad ander papier bijgeplakt; het 2de sextern is met een stuk perkament, waarop oude Latijnsche muziek, aan het voorbord vast geplakt; de twee laatste bladen van het laatste sextern zijn ook met een stuk perkament op den omslag vast geplakt en er dan gedeeltelijk weer

---

(1) Zie De Stoppelaar, *a. w.* 53.

(2) Zie boven blz. 102. [Professor W. de Vreese vermoedt dat dit hs. geschreven werd in het begin der tweede heft der 15de eeuw, waarschijnlijk in 1463.]

(3) Zie boven blz. 113. [Prof. W. de Vreese zegt aldaar, dat dit watermerk in groote trekken overeenkomt met nr 18 van plaat QA bij Sotheby, dat voorkomt in eene uitgave van Caxton uit het jaar 1474.]

(4) Zie boven blz. 130. [Volgens Prof. W. de Vreese dagteekent dit hs. uit de tweede helft der 15de eeuw].

(5) Zie boven blz. 122. [: Variëteit *c* hebbende een klaverblad met een stengel van 8 millimeter; ... de bloem komt zoo goed als geheel overeen met die boven nr 5 van plaat XII bij De Stoppelaar. Als dateering geeft Prof. W. de Vreese de 15de eeuw op.]

afgerukt, alles samen 82 bladen 217 mm. hoog bij 143 mm. breed, bladen 3 tot en met 73 zijn met de griffel afgeschreven links, rechts en bovenaan, maar niet onderaan; blad 74 tot en met 82 zijn op dezelfde wijze afgeschreven met inkt. Deze afschrijvingen zijn alleen recto aangebracht en moesten blijkbaar voor de twee zijden tegelijk dienst doen; op vele plaatsen zijn zij echter vrij onduidelijk en zelfs onzichtbaar, vooral natuurlijk op de keerzijde der bladen.

De afmetingen der afschrijving zijn uiteenloopend, van 87 tot 99 mm.; gewoonlijk is zij langs onder iets breeder dan langs boven.

De bladzijden zijn niet gelijnd, waardoor het getal regels zeer ongelijk is : het wisselt af van 23 tot 28. Signaturen komen niet voor; daarentegen zijn de reklamen regelmatig aangebracht. Deze reklamen zijn rood doorgehaald en rood omlijst.

Het handschrift bevat de vier volgende traktaten :

1° bl. 2*a*-29*a* : **Tungdalus**

2° bl. 30*a*-48*a* : **de Sancte patricii**
waaronder een klein mannetje, met de griffel geteekend

3° bl. 49*a*-72*b* : **Guidons geest**, welke titel reeds op bl. 48*b* staat (1) :

Begin : *Eyne voerrede omme den heyligen gelove te sterken in sulke openbaringhen | die onse lieve here decwijle verhenghet.*

Ghelove is eyn voersmac der eerster waerheit | willich ons naemaels salich maket Inde hi is mennigherleye | want hi is overmids merkinghe der ewiger dingen by den uutwendighen dinghen Hijr op spriect aristotiles Die dinghen en willen niet qualijc of boeslic ghescyct of gheordent sijn mer wael | Ende niet en ist guet voelheit der principaten of heerscappien Hijromme es eyn (2) *prince | jae der hiemele ende der eerden ende alle* (3) *dinghe* (4) *so recht wael ordinyert ende schict ende also meysterlichen regyert*

Einde : *Totten .vii. male vraechde der prior Omme wat sonden wille weerden die zielen also ghemoyet na den dode des lichams Der geest antwoerde Bewijlen omme der maledixien wille vadere of moedere Of omme maledixie der moeder der heyliger kerken. wilch ghercecht es ende versmaet woert Ende mit wijlen omme heymlicher lesterlicher sonden wille voer willige der minsche versuymet penitencie te doen* ¶ *Totten .viij. vraechde der prior waeromme dat sijn gheest mee erschenen woerde*

---

(1) Zie ook blz. 139.

(2) *eyn* verbeterd uit *eyne* : de slot-*e* is rood doorgehaald en zwart geëxpungeerd.

(3) *alle* verbeterd uit *alles* : de slot-*s* is rood doorgehaald en zwart geëxpungeerd.

(4) *dinghe* verbeterd uit *dinghes* : de slot-*s* is rood doorgehaald en zwart geëxpungeerd.

dan eyn ander Ende also voert vervoer hi Ende van hem allen waert ghesien dat van en (1) *midden hem henen ghinc eyn wint der in si aedemde ghelijc eynen crancken minsche Ende voertaen* (2) *en waert vanden gheest niet mee ghehoert waer van men meende* (3) *dat he die overbleve sijnre boeten vervolt hadde inden ghemeynen vegevyer He moet rusten in vreden Amen Amen Amen.*

Guidons gheest (4).

4° bl. 73*a* 79*b*, een traktaat met het volgend opschrift in robrik :

Hijr begint eyn guet orberlic buexken Ghesat ind genoemen vander scrifturen Nader claecht vanden heiligen verduldigen Job Ind vanden zielen die gepijnt weerden inden vegevier Die nochtan wel weten Ind hopen datsi verloest solen weerden Also als si ruepen mennigerleyde wijs Als nu hopende Ind als nu mishopende ruepende ende clagende (5) *tot gode | ende totter werelde*

Begin : « *Dit ierste is als eyn minsche claechde in sijnre crancheit Mijn deile heb ich aendich verkoren mijn heer* (6) *Op datdu mijn verloser weerdes Ich weerde mijne joecht vercoupende inden merct der sorghen Op dat van mich ghewasschen weerde dat erve mijns vleysches | mitter vluet der scryinghen Ich ben verblent van dijnre doecht Mijn omganck verwandelt in dich Want dijne hande hebben mich gesticht inden leven*

Einde : *Du hees ons liecht gegheven in onser duysterheit Ind oprichs ons inder rasten Lof weerdicheit over die erde Graci* (7) *ende glori inder ewicheit ind du god hees ons ghewilt ind in hevestu ons gheleydt verwonderende in dijnen huse Gebenedijt ende heylich si hi de sit inden oversten Dijnen lof indie werelt der werelde Die eynvoldige drijvoldicheit heet ons gloriert*

5° Op het laatste beschreven blad (81*a-b*) staat een lofzang, evenals het voorgaande opstel gansch in den trant der poëtische gedeelten van het Oude Testament, aanvangende met de woorden : *Heylich Heylich Heylich god sabaoth Vol sijn die hiemele Ind die erde dijnre almechtiger glorien...*

Ten slotte staat op bl. 81*b* nog de volgende aanteekening van eene jongere hand :

dit bueck hoert toe den regularissen int besloten cloester by maeseyck

---

(1) *en* : eerst vergeten, daarna tusschen *van* en *midden* boven den regel bijgeschreven met zwarte aanw.

(2) *voertaen* : hs. *voert aen*

(3) *meende* : hs. *weende.*

(4) Horizontaal rood doorstreept.

(5) *ende clagende* : door den kop. tusschen de regels bijgeschreven met zwarten inkt.

(6) *mijn heer* = in margine bijgevoegd met aanwijzing.

(7) *Graci* : hs. *Gracie,* de *e* zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.

Op bl. 82*b* staat nog in eene eveneens verschillende hand :

O maria stere der see lich der dwalende (1)

De woorden *see* en *lich* zijn grootendeels uitgekrast; en een gansch moderne hand schreef er boven als ter verklaring :

O Maria! stere *der dwalende*

Het handschrift is geschreven in een niet zeer fraaie, maar toch zeer duidelijke en regelmatige rotunda. Alle op- en onderschriften zijn met robrik geschreven door de(n) kopiïst(e) zelf.

De titels : **Tungdalus** op het tegen het voorbord van den band geplakte blad, en **Guydons geest** op bl. 49*b* zijn met een groote roode Gothische letter geschreven : ± 15 mm. hoog.

Spelling. — De *u* stelt *v* voor tusschen twee klinkers en na *l, r, n : wijuen, leuen, duuele, gheuolcht, seluen, veruerde, ŏuertallik,* soms ook in 't begin van een woord : *uoerrede.* De lettergreep *ver* in het begin van een woord wordt afwisselend *ů, ver, v̊* geschreven : *ůwonderde, veruerde, v̊uecloesdet.*

De *v* stelt de *u* voor in *nv, v, vren;* de *w* een *uu* in *wt.*

Het teeken *i* voor *j* komt voor in 't begin van een woord voor een klinker : *ioecht, ia, iaghen,* waarnaast ook *jae.* De *ů* stelt nu eens een *u,* dan weer een *v* voor : *můle* en *můyle, pǔtte, vernǔwvt, ghemǔert, slaǔyne.* Op de *ẏ* staat heel dikwijls een punt, waaraan echter geen bijzondere beteekenis te hechten is, als uit de volgende voorbeelden blijkt :

mẏ, hẏ, sẏ naast *mi, hi, si* — *eẏlant* naast *rẏeuẏer* — *dẏt, ẏt, dẏn, ẏeman, lẏedekijn,* naast *dit, vuẏr, eẏne, thuẏs, drẏe, ghemoẏet.*

Die punt komt ook op de *u* voor en is hier waarschijnlijk de vereenvoudiging van *o : ghemůl, Vulcanůs.*

Aan het begin van ieder hoofdstuk, staan groote roode hoofdletters, die nogal onbeholpen zijn; zwarte hoofdletters in den tekst zijn rood doorstreept.

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor : de punt en het schuine streepje, de eerste in den regel, het tweede soms rood overgedaan, het rubriceeringsteeken. De punt is echter bijna uitsluitend tot de eerste vijf bladen beperkt.

Afkortingen. — De gewone afkorting voor *er,* dient ook voor *r* en een enkele maal voor *ri* in *p;ore = priore;* verder komen voor de bekende afkortingen voor *n, m, par, pro, ende* (*eñ*) en de volgende :

(1) In Maastricht bevindt zich nog een miraculeus beeld met den naam *Maria sterre der zee.*

mʒ = mit	*ʒ = eit* b. v. *wijshʒ*
nʒ = niet	*' = ri* b. v. *p'ince (prince)*
7 = us augustin 7	*ħ = her* b. v. *ontfermħtich'*
iħus xp̄us	*÷ = ende*
iħu xp̄i	*h' = heit*
iħm xp̄m	*Jhrlm = Jherusalem*

i suscriet voor *ri* in *patricium* en in *virtutes*

Watermerk. – Het watermerk van het papier is een klein anker, met scherp omgebogen lepels en een klein Latijnsch kruis boven op den ring, behoorende tot hetzelfde slag als N° 146 bij MIDOUX-MATTON, afd. 15ᵉ eeuw, uit archief-stukken te St. Quentin, en te La Fère uit het jaar 1420; nʳ 4 op blz. 33 bij SOTHEBY, uit de jaren 1421, 1423 et 1432; een dergelijk merk heeft HERMANS uit het jaar 1428.

Het in 't eerste sextern bijgevoegd blad heeft een ander watermerk, nl. een eenhoorn, en wel de figuur, die van 1460-1470 zeer gewoon was; dit blad zal dus omstreeks die jaren ingevoegd zijn; dit blijkt hieruit, dat de met robrik geschreven titel op bl. 3*a* heeft afgegeven op het verso van het blad dat tegen het voorbord van den band is geplakt.

Band. — De codex is nog voorzien van zijn oorspronkelijken band, kalfsleer op eikenhouten borden; het leer is echter zeer versleten. De band was gesloten met een reepje leer dat op het voorplat op een koperen pinnetje paste, maar een en ander is verdwenen; alleen het koperen beslag op het achterplat bestaat nog. Het hs. heeft ook nog twee knoopjes, op fol. 29*a* waar Tondalus en fol. 72*b* waar Guidons geest eindigt. — Binnen in het omslag staat onder Tungdalus op een vierkant wit papier het nummer van den cat. :

K. 33
(Traj. ad M. 426)

Geschiedenis. — Dit hs. behoorde toe aan het nonnenklooster van *St. Agnes* te *Maeseyck*. Wij bezitten eene boekenlijst van dit klooster die opgemaakt werd in 't jaar 1795 (1); het grootste gedeelte hiervan berust thans op de Kon. Bibl. in den Haag (2). — Uit inschriften blijkt dat vele van deze hss. door nonnen vervaardigd werden; dit is dus misschien met dit

(1) Gedrukt in *Flament's Catalogus der Stadsbibliotheek te Maestricht*. Dl. I blz. XV der Bijlagen.

(2) Zie *K. O. Meinsma, Middeleeuwsche Bibl. Zutphen*, 1903, pag. 162, 196, 262.

ook het geval. — Op de boekenlijst van het St. Barbaraklooster voor nonnen van de derde orde van St. Franciscus te Delft, wordt een hs. vermeld, inhoudende **Tondalus visioen, Patricius vagevuer** en **Guido's Geest** en waarvan de beschrijving (zie Moll. Kerkh. Arch. Deel IV page 273) overeenkomt met die van K. 33.

Hs. AMSTERDAM.

Dit handschrift bevindt zich in de bibliotheek der *Koninklijke Academie van Wetenschappen* en is aldaar vermeld onder den titel : **Spiegel der penitenciën en andere tractaten**

Het is een papieren handschrift in 4°, bestaande uit 154 beschreven bll., ± 205 mm. hoog bij ± 141 mm. breed en afgeschreven op ± 174 mm. hoog bij ± 100 mm. breed; vooraan en achteraan zijn eenige onbeschreven bladen. De beschreven bladen zijn eerst met Romeinsche cijfers genummerd met rooden inkt en later met Arabische cijfers met podlood. Op het eerste blad is een stuk papier geplakt, waarop met latere hand, waarschijnlijk van een bibliothecaris, geschreven staat :

Dat Boek der Penetentien
Geschreven in 't jaar 1461.

Op het laatste blad staat een Latijnsch gebed, behoorende bij blad 79.

Inhoud : bl. 1-68 *Den Spieghel der penentencien ende der biechten*

bl. 68-74 *vele eksempelen vanden menichfuldicheit der pinen der hellen* (waarschijnlijk uit *Suso's Boec van der ewigen wijsheit*).

bl. 74-76 *vanden salegen ondersoeckenne van dat die sieke Es sculdich te concenteeren opdat hi salich sterven wilt*

bl. 77-78 *Van eender devote bedinge die de zieke spreken sal*

bl. 78-83 *Drieande sielmissen voor die sielen int vaechvier*

bl. 84-91 *Een proper gebet van onsen lieven Heere J. C.*

bl. 91-92 *Een gebet toeter reinder maecht Marien*

bl. 93-94 *Een kort gebet toet al ingelen santen ende santinnen*

bl. 94-95 *Die bediedenisse van der missen*

bl. 96-153 *Dit es van patricis vaechviere Hierna so volcht vanden ridder tungdalus ende tghene dat hem vertoent werd*

bl. 154 *Dit ghebet hier na volgende hoort toten vi missen staende tusschen de vij missen ende xliij missen hier voor staende int blad lxxix* Een Latijnsch gebed.

Van een andere hand of het voorlaatste blad : *Dit boec heeft geschreven ende hoort toe romment van den riele. het was begost ende volscreven int jaer .M.iiij^c. en .Lxj. te uut gaende meye bit...*

Diet boeck hoort toe margriete van den riele Dit boec hoort toe huyberecht vanden riele Dit bouck heeft huybrecht vanden riele gegeven Jan van [*Ri*]*el syn neeff wonende In den haghe opden xxiiij januarii anno xv*[c] *Lxvii stylo hollandie op synten pauwels avent in presensie van neeltgen mijn dochter die hy huybrecht voorscreven neeltgen oick gaff een doesken daer in was een buexsken van seem daer in was* (?) *drie penningen die gegeven* (?) *waeren op de bruylloft van syn groote vaer die dit bouck gescreven heeft* (?) *doen* (?) *hy syn huysvrouwe troude* (?) *genaempt catrijna vossen* (1).

Het handschrift is met vrij duidelijke hand geschreven.

De opschriften der kapittels zijn meestal met rooden inkt geschreven, evenals de beginletters van de hoofdstukken en de pagineering (Romeinsche letters). Mooi versierde hoofdletters zijn er niet. Sommige bladzijden beginnen met een hoofdletter, andere niet. Hier en daar zijn inktvlekken of vlakken van roode verf waardoor eenige letters onduidelijk zijn geworden. Enkele bladen zijn afgesneden, zoodat letters zijn weggevallen.

Spelling. – De *v* wordt door *u* voorgesteld tusschen twee klinkers en na *l* en *r* : *duuelen, selue, verueerlijc;* de *u* door *v* in het begin van een woord : *vrre* (ure), *vut* (uut) en in *v* (pers. vnw.). Op de gewone *u* komt soms een ˜ voor, o. m. in *tūngdalus*. De *j* voor *i* wordt gebruikt in *je, mj, jegelic* (*iegelic* of *jegelic?*), *jement* (*iement* of *jement?*), *jerstwerf*. Een eigenaardig teeken in dit handschrift is de *ÿ;* geregeld komt het voor in tweeklanken : *eÿlant, eÿgen, vereÿsen, suÿden, huÿs, luÿdde, luÿt, buÿc* enz , maar daarnaast vinden wij ook *ÿseren, hÿ* en *hi, ghÿ* en *gi, sÿ* en *si, ÿdel, vernoeÿ, ÿemans.* Aan dit teeken zal dus wel geen bepaalde beteekenis gehecht zijn.

Leesteekens. — Buiten de punt en het rubriceeringsteeken, die uiterst zeldzaam zijn, komen geen leesteekens voor. Een overbodige letter wordt geëxpungeerd onderaan; meestal duidt een aanwijzing (ʎ) de plaats aan van bijgeschreven woorden, doch dikwijls wordt het teeken weggelaten. Een verschreven woord wordt vaak doorgehaald en dadelijk door het goede vervangen. Een woord aan het einde van den regel wordt afgebroken door = : *jegenwoer=* | *dicheit.* Latijnsche aanhalingen staan tusschen twee loodrechte streepjes b. v. op blz. 145*b* in Tondalus : | *labores manuum tuarum quia manducabis beatus es et bene tibi erit* |

Afkortingen. — Als afkortingen komen voor :

jh's x'ps = *Jhesus Christus*

---

(1) *catrijna vossen* : is links in margine bijgeschreven met aanwijzing.

ꝫ = er
‾ = n
tcōx = tconincx — cōx = coninx — cōrike = conincrike
mꝫ = met
nꝫ = niet; sinte wordt afgekort tot ſ met een soort z er door.

Watermerk. — Het watermerk bestaat uit twee sleutels met uitslaande baarden en met ineengevlochten ringen.

Band. — De band is een soort karton, waaromheen een perkament schutblad; op dit blad zijn enkele versieringen aangebracht.

Geschiedenis. — De afschrijver is ons dus bekend, namelijk *romment van den riele* en ook de tijd, waarop hij het afschrift maakte : 1461 op het einde van Mei. Het boek is blijkbaar een familiestuk geweest daar het lang in de familie van Riele is gebleven zeker tot 1567. Belangrijk is het dat het handschrift uit Noord-Nederland afkomstig schijnt, waarschijnlijk uit de omstreken van Den Haag.

Hoe het in bezit is gekomen van de bibliotheek der Kon. Acad. is niet meer na te gaan.

Hs. GENT.

Hs. op papier uit de 2de helft der 15de eeuw (1460-1480), berustende op de *Bibliotheek te Gent, N° 542.* Het bevat 24 sexternen; de vier eerste bladen van het eerste en de twee laatste van het laatste zijn verdwenen; dus te zamen 282 blz.

Vooraan en achteraan bevindt zich nog een wit blad, dat later bij het inbinden mee ingenaaid en mee gefolieerd werd.

Iedere blz. is 213 mm. hoog bij 140 à 150 mm. breed; de afschrijving 160 mm. hoog bij 100 mm. breed; 27-29 regels bij Amandus; 26-27 regels bij Tondalus.

Signaturen van a iij (die echter op het 2de blad van het 1e sextern staat) tot z iij en daarna het teeken voor *ende : 2, — Z ij.*

Ieder sextern is gesigneerd op het eerste, derde en vijfde blad.

De codex bevat :

1°) **Het leven van St. Amand,** uitgeg. door Jhr P. Blommaert op last van de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen;

2°) **Tondalus' visioen,** uitgeg. door Jhr P. Blommaert in zijne : Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe, XIVe eeuwen, Deel II (1841) p. 30-56.

3°) **Een glosselied aan O. L. V.,** id. p. 57-59.

Binnen op den band is de beschrijving geplakt, die voorkomt in den Cat. der hss. van Gent, p. 178.

Op fol. 1, het later ingenaaide blad, heeft J. F. Willems het volgende geschreven :

Bevat

I. het Leven of de Legende vanden H. Amandus, in omtrent 12,000 verzen beslaande de 236 eerste bladen.

II. Tondalus visioen, in prosa, 42 bladen.

(Een blad is uitgesneden en een ander half afgescheurd).

III. Een glossenlied aan O. L. Vrouw, drie blad en een stuk van een blad.

N° 1. is volschreven op den 27 Lauwmaend 1366
te Brugge (zie de laatste bladzijde)
. De dichter geeft zijnen naam te raden in het
voorlaetste blad. Uit zijne opgave besluit ik
dat dien naam was : GILLIS De WeVeL
uitmakende het getal 667
Blad. 27 verso zegt hij, dat hij, toen hij deze
Legende schreef, nog een *jonc man* was
(*get.*) J. F. Willems.

De gansche codex werd door éene enkele zeer duidelijke en zorgvuldige hand geschreven; versieringen komen niet voor; de titels de hoofdstukken zijn rood onderlijnd en de beginletter is een gewone roode kapitaal.

Spelling. — De *v* wordt door *u* voorgesteld tusschen twee klinkers en in 't begin van een woord vóór een klinker : *leuen*, *uele*, *uolghet*, *uertooghet*, *uerclaren;* in beide gevallen komt echter ook de *v* voor : *ghevoert*, *vulmaect*, *vulcomen*, *venijn*.

De gewone vorm voor *j* is *j*, maar wisselt soms af met de *i* : *jonc*, *joostementen* naast *ieghen*, *iongheline*.

Leesteekens. — De leesteekens die voorkomen zijn : de *punt* (zeldzaam) meestal bij een *climax* en vóór of na cijfers; het *streepje*, dat op enkele plaatsen (fol. 268*a* en 271*b*) ook als scheidingsteeken dient.

Afkortingen. — *eñ* = *ende*

ȝ = *eit* : *vorß* = *vorseit* — *hȝ* = *heit;* ȝ = *et* : *gheplaghȝ* : *gheplaghet* (243*a*)

— *ꝑ* = *per* en *par* : *ꝑsoon* (*persoon*) — *ꝑtien* (*partien*)

— *xp̄s*, *xpistus*, *xp̄m*, *xpm̄e*, *xpm̄me*, *xprus*

— de afkorting voor *re* en *er* wordt nu eens met de voorafgaande letter verbonden en vormt dan als een krul er boven, dan weer niet. In een

geval, nl. in het woord *dander* is het teeken eene soort van ſ geworden, naast de *d* geplaatst iets boven den regel. Ook de afkorting voor *n* en *m* krijgt soms den vorm van een krul boven de laatste letter. Het horizontale streepje boven *eñ* en ook de afkorting voor *er* is soms tweemaal zwart doorgehaald, waar echter van geen verbetering sprake zijn kan.

— *ōm; trent* — *omtrent; waer̃heden* = *waermheden*

dȝ — *dat*

ꝯ = *us* : *tondalꝯ* = *tondalus.*

Letters suscriet : *ſpᵘc* = *sprac.*

gᵒter = *grooter* (aldus voluit)

Willekeurige afk. : *Dinghel* en *Jonfer* worden afgekort tot *Ding* en *Jonf* met naast de *g* en de *f* een teeken, dat gelijkt op een ſ, die met een krul aan de voorgaande letter verbonden is.

Watermerk. — Een watermerk is in 't geheele handschrift niet te vinden.

Band. — De band is nog al modern : op den rug staat gedrukt :

T' LEVEN
VAN S.
AMANDVS. (1)

B. — Drukken. — 1° **Boeck van Tondalus vysioen.** — *TAntwerpen, Mathijs van der Goes* (1472), in 4°-34 ff. met 24 regels, sign. *a2-e3*, zonder rekl.

fol. 1 wit; fol. 2*a* (sign. a2) ‖ *Hier beghint die tafel van tondalus vysioen.*

fol. 2*b* regel 10 *Hier eyndet die tafel.*

fol. 3*a* ‖ *Hier beghint een boeck ende es Van tondalus vysioen ende hoe sijn ziele vten lichame ghenomen was.*

fol. 34*a* regel 6 *Hier eyndet ende gaet uut een boeck van Tondalus vysioen ende hoe dat sijn ziele uut sijn lichaem ghenomen was Ende is gheprent bi mi Mathijs vander goes. Anno .M. cccc. lxxij.*

fol. 34*b* wit.

Het exemplaar dat Verdussen en na hem de gebroeders Gasparoli bezaten, werd verkocht bij Heber (zie Bibl. Heber. VI, pag. 26) Een expl. berust op de *Nationale Bibliotheek te Parijs.*

De meeste bibliographen, als Lambinet, Ebert, Hain, Graesse, Brunet, Campbell nemen aan dat 1472 foutief is voor 1482. Lambinet beweert zelfs

---

(1) **Algemeene opmerking.** — De nota's over de *Spelling*, de *Leesteekens* en de *Afkortingen* in de voorafgaande beschrijvingen gelden, op enkele uitzonderingen na, uitsluitend Tondalus' Visioen en Patricius' Vagevuur.

dat van der Goes met opzet eene *x* vergeten heeft om zich de eer toe te eigenen het eerste boek in de Nederlanden gedrukt te hebben; hij meent dezelfde list te ontdekken in de uitgave van 1473 van Martens van Aalst en voegt er bij dat dergelijk bedrog zoowel bij oudere als moderne boekdrukkers niet zelden voorkomt. Als andere bewijzen voert men aan, dat het oudste bekende boek van van der Goes dateert van 1482, dat hij eerst in 1487 in het St. Lucasgild werd opgenomen en dat de invoering der signaturen in België eerst lang na 1472 plaats had. Turnbull (Op. cit.) beschouwt den datum ook als « a misprint ».

Delepierre p. XIX neemt echter de mogelijkheid aan dat van der Goes vóór 1482 zou gedrukt hebben, zooals blijkt, voegt hij er bij, uit een artikel van Willems in *Vriend en Vaderland* (Jg. II, N° IX).

Zie *Visser*, pag. 1, N° 1472; *Panzer*, I, pag 5, IX, pag. 201; *Maittaire* (supl. Denis) p. 18, N° 95; *Lambert*, (*Orig. de l'impr.*) p. 406-407; *Ebert*, 23156; *Hain*, 15547; *Graesse*, i. v. *Tondalus*; *Brunet*, V, 882; *Campbell*, N° 1687 en 2de suppl, pag. 42-43 (waaraan wij de beschrijving ontleenen); *Delepierre*, p. XIX; *Van Praet* (*Notice sur Colard Mansion*), pag. 83-84.

2° **Idem** gedrukt te 's *Hertogenbosch* 1484 (*Gerardus Leempt*). Naar het exemplaar dat zich in de Universiteits-Bibl. te Leuven bevindt (H. L. 1119) geven wij de hierop volgende beschrijving. — In 4°, 32 ff. met 24 regels, gesigneerd *a*i-*e*iij, zonder rekl. of naam van drukker.

fol. 1*a* | *Hier beghint die tafel van tondalus vysioen*

Van Tondalus vysioen ende hoe dat sijn ziele uut syn lichaem ghenomen was

Vanden aenscouwen der duvelen ende van den enghel die hem leyde

Vander gruweliker valeyen ende vanden nauwen brugghe

Van eenre wonderlicken ende verveerlicker beesten

Van enen tempeestliken staende water ende van eenre aenxteliker brugghen

Van enen oeven die vlammen uut hem schoet

Van eenre beesten die vloeghelen hadde ende van een staande water dat verwroren was

Vander valeyen der smeden

Vander putte der hellen

Vanden prince der duysterheyden ende van synen ghesellen

Vanden staet der gheenre die noch alte quade noch alte seer goet gheweest en hadden in desen leven mer middelbaer

fol. 1*b* || *Vanden staet daer des conincks chomerrus ziele in was.*

Vanden aenschouwen der glorien des heylighen

Vander glorien der monicken

Noch van den selven

Van vier bisscoppen die Tondalus daer vant die hi kende
Hoe die ziele weder keerden totten licham
Hier eyndet die tafel

Deze tafel eindigt als bij Vander Goes op regel 10. Incipit en explicit komen ook overeen.

INCIPIT : fol. 2*a* ‖ *Hier beghynt een boeck ende es van tondalus vysioen. ende hoe sijn ziele uten lichame ghenomen was.*

INt Jaer ons heren dusent hondert ende .xlix. Welcke jaer was dat vierde jaer van Eugenius des paeus ende dat anderde vanden keyser Coenraets In welcken jare oec sunte Malacias bisscop starf in sunte bernaerts cloester te clarevaus. doe wort dit vysioen ghesien.

IN yerlant sijn twe eertsche bisdommen ..

EXPLICIT : fol. 32*b* ‖ . . *Maer want wi sijn leven niet na volghen en moghen so hebben wi dese dinghen nersteliken bescreven tot orberlicheit der gheenre die se lesen of horen lesen.*

Hier eyndet dat boeck van Tondalus vysioen. ende hoe dat sijn ziele uut sijn lichaem ghenomen was. Gheprent tots hartogenbosch M. cccc. lxxxiij.

De titel van ieder hoofdstuk wordt telkens herhaald en aan het begin van de twee daaropvolgende regels is een klein vierkant plaatsje opengelaten voor de hoofdletter; deze komt alleen voor in rooden inkt met de hand gemaakt bij Kap. I en beslaat 6 regels, zij ziet er alles behalve sierlijk uit, evenmin als de volgende I van IN (yerlant) die slechts 2 regels beslaat. — Bij hoofdstuk 2 en 3 staat eene kleine *d* ter aanwijzing voor de hoofdletter. — Rubriceeringen komen alleen voor op fol. 1*b* en 2*a* en verder niet meer. Dit bewijst dat het boekje niet afgewerkt is (cf. supra de beschrijving van den Latijnschen tekst van Vander Goes). Deze vertaling is gemaakt naar den tekst van Vincentius; de titels der hoofdstukken zijn volkomen dezelfde buiten cap. xiiii.

Vincentius zegt : *Adhuc de eodem* (scil. *de glorie sanctorum*); de vertaler zegt juister *Vander glorien der monicken*. — Zie *Visser*, p. 19; *Denis*, p. 193; *Panzer*, I, 2681; *Ebert*, 23156; *Hain*, 15548; *Graesse*, i. v. *Tondalus; Brunet*, V, 882; *Campbell*, N° 1688.

3° **Idem** *Delft*, 27 November 1495. (*Kerstiaen Snellaert*) In 4°, 24 ff. met 28 regels; sign. aiij-diij, zonder rekl.

fol. 1*a* ‖ ¶ *Hier beghint dat boeck van Tondalus visioen* (met vette letters waaronder eene xylogr., de hel voorstellende.)

fol. 1*b* ‖ eene xylogr. getrokken uit eene *Ars Moriendi.*

INCIPIT : fol. 2*a* || *Hier begint die tafel van : Tondalus vysioen.* — fol. 2*b* || *Hier beghint een boec ende is van Tondalus visioen. Ende hoe syn siele uuten lichaem ghenomen was.*

EXPLICIT : fol. 24*a*, 17e regel : ¶ *Hier eyndt dat boeck van Tondalus vysioen ende hoe dat syn siele uut sinen lichame genomen was ende hoe hi wederom levendich wort. Gheprendt te Delf In Hollant Int Jaer ons heeren. Dusent cccc. Ende xcv. opten xxvij dach van november. Bi mij Kerstiaen Snellaert.* — fol. 24*b* (met vette letter) : *Delf in Hollant*, waaronder het merk van den drukker,

Zie *Visser*, (Delf, 1494; verwijst naar cat. *Lelong*, N° 380; *Campbell* denkt dat het hetzelfde boek is); *Denis*, p. 381 (Delf 1494); *Ebert*, 23156; *Hain*, 15549; *Graesse*, i. v. *Tondalus; Brunet*, V, 882; *Campbell*, N° 1689. Het ex. van *Beyers* te Utrecht berust thans op de *Koninkl. Bibliotheek te Brussel;* de tekst is dezelfde als onder 2.

4° **Dat boec van Tondalus visioen.** Gheprent bij mij *Govaert Back, Antwerpen* in 4° zonder jaar. — Blijkbaar een afdruk van van der Goes. (1 l. 13 sh. *Heber*, 3 l. 3 sh. *Thorpe*).

Zie *Graesse*, i. v. Tondalus; *Brunet*, V, 882; *Campbell*, N° 1690.

5° *Turnbull, Op. cit.* vermeldt naar *Thorpe's Cataloog voor 1840*, Nr 2976, een exemplaar, « blijkbaar onbekend aan de bibliographen, sine nota, 15 ff. met 30 regels, versierd met eigenaardige houtsneden. »

6° *Turnbull* citeert nog een exemplaar, dat in zijn bezit was, uit het jaar 1579, 12 ff., in 4° met zonderlinge houtsneden.

Het titelblad luidt volgens Turnbull : « *Een schoone historie van Tondalus Visioen. Hoe ziin ziele wt ziin lichaem was dry daghen endre* (1) *dry nachten, ende hoe hy weder leuende wert. T' Antwerpen, by Pauwels Stroobant, inde Cammerstrate, inden witten Hazewindt.* »

---

(1) *endre* : lees *ende*.

III. — HET VAGEVUUR VAN ST. PATRICIUS.

STATION ISLAND LOUGH DERG

HET VAGEVUUR VAN ST. PATRICIUS.

I. — De bedevaartplaats van het St. Patricius' vagevuur.

Meer dan bij het visioen van Tondalus hebben wij bij de legende van het St. Patricius' vagevuur historische gegevens, welke op het ontstaan en de ontwikkeling ervan een eigenaardig licht werpen.

In het Noorden van Ierland in het graafschap *Donegal* ligt een meer *Lough Derg* (Rood meer), waarin zich verschillende eilandjes bevinden. Op een hiervan was en is nog heden ten dage een bedevaartplaats, waar de Ieren op bepaalde tijden in het jaar zich heen begeven om boete te doen voor bedreven zonden door gebeden en verstervingen (1). Toch is deze bedevaartplaats, volgens Delehaye, vroeger soms « un sujet de scandale », op verre na niet meer zoo belangrijk als in het verleden. In de Middeleeuwen behoorde zij tot de meest beroemde en werd zij dan ook bezocht van heinde en ver, uit alle landen van Europa. De naam Lough Derg of Rood meer was, meenden sommigen, ontstaan, toen St. Patricius een reuzenslang of draak met zijn staf doodde en het bloed van het monster het water roodkleurde (2). Oorspronkelijk zou de plaats *Finloch* (*the Fair Lake*) hebben geheeten.

---

(1) Zie o. a. *Analecta Bollandiana* XXVII, p. 40 e. v. *Delehaye, Le pélérinage de Laurent de Pászthó.*

Louis Eunius Mystère breton publié par G. Dottin H. Champion, 5 Quai Malaquais, Paris, 1911, Introduction.

Philippe de Félice, L'Autre Monde H. Champion, 5 Quai Malaquais, Paris, 1911.

D. Canon O'Connor, St. Patrick's Purgatory Lough Derg Dublin, James Duffy and Co 1910.

Een beschrijving van een pelgrimstocht uit onzen tijd te vinden in : *Irish Monthly*, t. VI (1878) p. 20-31. *J. H(ealy), Lough Derg by a recent Pilgrim* in *The Month*, t. I (1906) p. 62-70. *C. Dease, A visit to St. Patrick's Purgatory.*

Verg. ook *G. Phil. Krapp, The legend of Saint Patrick's Purgatory* Baltimore. John Murphy Company 1900.

(2) Zie over deze legende o. a. *Phil. de Félice, Op. Cit.* bl. 11 e. v. cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 17, waar een andere verklaring vermeld wordt : *Loch-Deire* = *Lough of the Cave*, dus meer van het hol, cf. ook blz. 154.

A. Bellesheim, Geschichte der Irischen Kirche Bd. I., blz. 579 e. v.

Om St. Patricius in de gelegenheid te stellen de « beestelike » harten der Ieren te bekeeren, toonde hem God op een der eilanden « een gat donker sere ende binnen rond », waar de straffen van het vagevuur konden gezien worden door ieder, die met rouwmoedig hart het hol binnentrad.

St. Patricius bouwde om het hol een muur en gaf den prior van een klooster der Augustijnen, die zich op het eiland vestigden, den sleutel van de toegangspoort.

Historisch staat vast, dat reeds vroeg in de Middeleeuwen bedevaarten plaats hadden. Hij, die het hol wilde betreden, werd, na eenigen tijd van voorbereiding, waarin hij moest vasten, bidden en de Sacramenten ontvangen, door de kloosterlingen in processie naar het hol geleid, waar hij den nacht doorbracht en waaruit de kloosterlingen hem den volgenden ochtend op dezelfde plechtige wijze afhaalden.

De bezoekers moesten meestal aanbevelingsbrieven hebben van den bisschop van het diocees, waarin het hol lag. 15 Maart 1365 schreef de aartsbisschop van Armagh, *Milo,* voor twee pelgrims *Jan Bonham* en *Guido Cissi,* anders niet bekend, den volgenden brief (1):

« Milo permissione divina archiepiscopus Armachanus, Hiberniae primas, religioso ac discreto viro priori Purgatorii S. Patricii Loghderg Clogherensis diocesseos ac omnibus aliis clericis et laicis nostrae Armachanae provinciae salutem in domino sempiternam. Venientes ad nos Johannes Bonham en Guidus Cissi asserentes se plurima sancta loca devotionis causa peregre visitasse, locum qui dicitur Purgatorium Sancti Patricii patroni nostri [*in*] diocesi Clogherensi predicta devotionis causa pro animarum suarum remedio cupientes, ut asserunt, visitare, ad omnes et singulos, per quos dictos peregrinos transire contigerit suademus et vos hortamur in Domino quatenus ipsos peregrinos, cum per loca vestra transierint, benigne et favorabiliter admittatis et de bonis a Domino vobis collatis humanitatis beneficium et charitativum subsidium eisdem inpendatis, non patientes eisdem inferri, quantum in vobis est, molestiam vel gravamen, tam devoti laboris vos ex hoc participes fieri nullatenus haesitantes. Dat. in civitate Dunense, 15 die mensis martii, anno Domino et 1365, et nostrae consecrationis anno quinto ».

Hoe de bedevaartplaats er in de Middeleeuwen uitzag, weten wij uit verschillende beschrijvingen (2). In het pelgrimsverhaal van *Pászthó* (3)

---

(1) De brief wordt medegedeeld in *H. Jones, Saint Patrick's Purgatory* London 1647 en was getrokken *Ex registro Milonis* fol. 41 in *Bibliotheca reverendissime Patris Jacobi Armachani.* Jones'boek is zeer zeldzaam.

Krapp, Op. cit. deelt hem in het Engelsch vertaald mede, blz. 32.

Delehaye in *Analecta Bollandiana* XXVII, blz. 37-38, deelt hem mede in den oorspronkelijken tekst. Hij is hieruit genomen.

(2) Zie beneden die van *Giraldus Cambrensis.*

(3) *Delehaye's* artikel in *Analecta Bollandiana,* bevat het Latijnsche pelgrimsverhaal, waarover later meer, dat wij hier gebruikten.

wordt verteld, dat het eiland omgeven is door zoet water vol visschen « salmonum trutarum » etc. Het is 130 passen lang, niet meer dan 20 breed. Het is verdeeld in twee deelen. In het Noordwesten ligt het eene deel, door de Ieren *Kermagh*, in het Latijn *Clamoris insula* geheeten, met onkruid, woest groeiende boomen, doornen en struikgewas bedekt, terwijl raven, uilen en roofvogels er hun verblijf hebben gekozen. Volgens oude Iersche boeken is dit stuk « heriditario iure » aan Sathan gegeven. Er bevindt zich dan ook een duivel, in de gedaante van een reiger, die een geluid als van een « tuba » laat hooren, wanneer een pelgrim, die er den dood zal vinden, het eiland bezoekt. Het andere deel is aan de engelen gewijd, het heet in « hibernie » *Regles*, in het Latijn *Regula*. Het ligt in het Zuidoosten, is minder groot, maar vruchtbaar en liefelijk, vol mooie boomen en zoet zingende vogelen.

In de 17[de] eeuw hebben wij eveneens een beschrijving van de bedevaartplaats en wel van den bisschop van Clogher, die de weldra te bespreken verwoesting van de bedevaartplaats (1632) heeft geleid; hij schreef aldus aan zijn lastgevers over den toestand van het hol (1) :

« The first thing I searched diligently after, was the cave; ... I caused to digge about it on al sides, till I came to the Rocke, but found no appearance of any secret passage eyther to the Chappell or to the Lough : neyther would the nature of the ground suffer it, in a word this cave was a poor beggarly hole, made with some stones layd together with mens hands without any great Art : and after covered with Earth, such as husbandmen make to keep a few Hogs from the raine ».

Jones, die het hol eenige jaren voor de verwoesting bezocht, geeft de volgende, met het oog op verschillende plaatsen in de legende, merkwaardige beschrijving :

« It (sc. hol) was two foot and one Inch wide in most places, and three foot high, so that they are enforced to stoope that goe into it, the length was sixteene foot and one half, whereof right forward twelve food, and the reverse; or turning toward the church, foure foot and one halfe. At the corner of said turning there was a little crevice which as it served to convey a little (and that but a very little) light into the cave, so served it for twe other uses; the one, that, The spiritual Father resorting thither might comfort those who are shut in, especially if he understand that any of them be troubled with any temptation. The other, that He might take his place there, who among them that are shut in, is appointed to repeat the canonicale houres ».

---

(1) Beide beschrijvingen te vinden in *Jones, Op. cit.*

Krapp, wiens werkje zeer zeldzaam is, heeft ze eveneens, overgenomen uit *Jones*.

Een andere 17de eeuwsche beschrijving geeft *James Ware* in *Antiquities of Ireland* (London 1654· met een kaartje van het eiland, waar de bedevaart op plaats had.

In de Middeleeuwen was Lough Derg een der officieële bedevaartplaatsen van geheel Christelijk Europa, misschien even beroemd als het tegenwoordige Lourdes, en mannen van allerlei rang en stand uit Spanje, Italië, Frankrijk, Hongarije, Duitschland enz. bezochten het heiligdom van den grooten Ierschen heilige. Later zullen wij eenige dier pelgrimstochten meer in het bijzonder bespreken, wanneer wij nader op de pelgrimsverhalen zullen ingaan; wij bepalen ons hier er toe de voornaamste dier tochten, in de Middeleeuwsche literatuur bekend, te vermelden (1).

In de bibliotheek van Turijn (2) berust het zoogenaamde *Godahl* visioen, bevattende de ervaringen van een zekeren Godahl in het Patricius' hol, van welken Godahl echter verder niets bekend is.

In de eerste helft der 14de eeuw bezocht *Sire de Beaujeu* de bedevaartplaats (3).

In 1353 begeeft zich een ridder *Georges,* zoon van graaf Krisszafân naar Ierland (4).

In 1358 bezocht een zekere *Malatesta di Rimini* het hol. Aan hem en aan *Nicolaus de Beccariis* uit Lombardije liet koning Eduard III oorkonden uitreiken, waarin hun tocht bevestigd werd (5).

In hetzelfde jaar op 17 September begaf zich *Louis de Sur* naar de bedevaartplaats (6). Hij ontmoette er den terugkeerenden Malatesta.

Op 25 April 1460 bevindt zich onder de bedevaartgangers een ridder *Louis de France* (7).

In 1365 bezochten het hol *Jan Bonham* en *Guido Cissi,* waarvan wij boven hebben gesproken.

---

(1) Veel bijzonderheden vermeldt *Delehaye* in zijn geleerd artikel in de *Analecta Bollandiana,* door wien wij verschillende pelgrimstochten leerden kennen.

(2) 4. 22. K. vermeld bij *Champollion-Figeac, Documents historiques inédits* t. III (Paris, 1847), blz. 325; zie ook *Krapp, Op. cit.* blz. 24 en over een tegenstrijdigheid in de dateering *Delehaye, Op. cit.*

(3) Zie *S. Luce, Chronique des quatre premiers Valois* Paris 1862, blz. 62.

(4) Een Latijnsch handschrift van zijn tocht bevindt zich in de bibliotheek te Weenen. *F. Toldy* gaf een gedeelte er van uit in *Századok* deel V blzz. 229-247 (1871), cf. *Revue Celtique,* deel II blz. 482, deel IV blz. 105.

(5) Zie o. a. *Revue Celtique,* II, blz. 482. *Bellesheim* en *Philippe de Félice, Op. cit., Krapp, Op. cit.* blz. 32. Delehaye meent tegen de gewone voorstelling in, dat Malatesta geen Hongaar was en beroept zich nog op *L. Frati, Giornale storico della letteratura italiana* t. XVII blzz. 49-37.

(6) Zijn visioen is gedeeltelijk gepubliceerd volgens een Weensch handschrift in *Frati, Op. cit.* blz. 76-79.

(7) Zijn visioen volgens een Venetiaansch handschrift uitg. door *Frati, Op. cit.* blz. 76-79. Er wordt daarin nog een Franciskaan-pelgrim vermeld *fra Taddeo Gualaudi* van Pisa.

In 1394-1395 was er *messire Guillaume de Lille,* waarover Froissart ons verschillende mededeelingen deed (1).

Den 7[den] September 1397 verleent Richard III een vrijgeleide aan *Raymond, burggraaf van Pérelhos, ridder van Rhodus* en kamerheer van den koning van Frankrijk om het hol te bezoeken (2).

In 1411 onderneemt een Hongaarsch baron *Laurent de Pázsthó* een pelgrimstocht, terwijl in 1409 *William Staunton* in het hol afdaalde.

Op Zaterdag 7 November 1411 begeeft zich naar de bedevaartplaats een zekere *Antonio Mannini* (3).

Ook een Zwitsersch edelman *Conrad van Scharnachthal* met een vrijgeleide van Hendrik IV is in Ierland geweest (4). Uit een aanbevelingsbrief van den aartsbisschop van Armagh, *Octavian*, van het jaar 1485, leeren wij als pelgrims kennen *Jean Garhi* en *François Proly* met een dienaar *Jean Burges* (5) twee priesters uit Lyon. Meer bijzonderheden weten wij echter niet van hen evenmin als van een zekeren « Eugenius dictus de Obrian de Anglia », die vermeld wordt in een brief van den aartsbisschop van Armagh, *Nicolaas*, over Laurent de Pázsthó.

Ook de Nederlandsche pelgrims lieten zich in de Middeleeuwen niet onbetuigd. Volgens Moll waren zij wel niet zoo talrijk als uit andere landen, maar die er kwamen, gedroegen zich op een manier, die achting inboezemde (6).

Van het klooster « Oostbroeck » gelegen buiten de Witte-Vrouwenpoort te Utrecht vertelt van Rijn (7) :

« Godebaldus Bisschop van Utrecht door andere luiden geholpen heeft deze Abdij opgebouwt : Want dus spreekt Henricus Thaborita in het 18[de] hoofdstuk van zijne Kronijk : Bisschop Godebaldus heeft op Oostbroek, buyten de muuren der stad Utrecht een abdij van S. Benedictus order gesticht met de hulp van zeker Ridder, dewelke in 't Vagevuur van S. Patricius was geweest. Deze ridder heeft met de toestemminge van zijne huysvrouw het Monnikskleed aldaar met den Bisschop aangetrokken : en zijn beide gaar in 't zelve klooster gestorven en begraven. »

In een stuk van Godebaldus worden « eenige Ridders, als Hermannus, Theodoricus en verscheide andere » als stichters van de kerk genoemd. Wie echter in het vagevuur geweest waren, wordt niet gezegd.

---

(1) Zie de inleiding blz. 46.

(2) Zie beneden bij de pelgrims verhalen, ook voor Pázsthó en Staunton.

(3) Zijn bevindingen uitg. in *Frati, Op. cit.* t. VIII blzz. 154-162.

(4) Zie *Way, Archaeological Journal* t. XVI blz. 360 (1859).

(5) Zie *Delehaye, Analecta Bollandiana* XXVII blz. 39.

(6) *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming* II 4de st. blz. 38.

(7) *Historie van 't Utrechtsche Bisdom* I blz. 584 (Leiden 1719).

« Int jaer ons Heren MCCC negen en tnegentich in die vasten so ginck dese Heer Johan in Sinte Patricius Vegevyer in Ierland ende hy kwam wederom thuys op St. Odulphus dach in datselfde jaer. »

Zoo beschrijft ons de kroniek van den Utrechtschen ridder, *Jan van Brederode*, den pelgrimstocht van een anderen Nederlandschen edelman (1).

Aan een der pelgrimstochten van Nederlanders is de tijdelijke sluiting van het vagevuur te danken (2). In 1497 kwam nl. de monnik uit Eemsteede of volgens Delehaye een kanunnik van Windesheim uit het klooster Eemstein, naar Ierland. Zooals wij boven zeiden, hij weigert de aalmoezen te geven, misschien wegens zijn armoede, vereischt om te worden toegelaten, maar verkrijgt na lang smeeken toch de gelegenheid het hol te bezoeken. Hij zag er echter niets, verliet verontwaardigd het eiland en begaf zich naar Rome bij Paus Alexander VI, die door hem op de hoogte gebracht van den toestand, beval het hol te sluiten. Dat geschiedde op het feest van St. Patricius.

Lang duurde de sluiting echter niet. In 1516 bezocht een Fransch ridder het hol van St. Patricius en wordt schitterend ontvangen door *O'Domnaill* (3). *George Cromer*, aartsbisschop van Armagh, slaagde er in, van den paus ± 1522 herroeping van de bul van Alexander VI te verkrijgen. In 1545 bezoekt *Jean de Montluc*, gezant van Frankrijk in Schotland de plaats (4). Ten tijde der Hervorming waren de bedevaarten weer in vollen omvang hersteld. Uit vrees voor dit middelpunt van nationaal Iersch leven bevalen de Lord-Iustices van Ierland op 13 September 1632, dat « the purgatory to be utterly broken down, defaced and demolished ». Ofschoon hieraan gevolg gegeven werd, bleven de bedevaartgangers naar deze plaats toestroomen. Koningin Anna liet in 1704 de bedevaartgangers naar het St. Patricius' vagevuur beboeten met 10 sh. Werd deze som niet betaald, dan strafte men den schuldige met geeseling. Veel heeft dit niet geholpen, want steeds bleven de pelgrims Lough Derg bezoeken, ofschoon men van visioenen niet meer hoort.

De Acta Sanctorum geven als hunne meening te kennen, dat de visioenen der pelgrims niet met lichamelijke oogen zijn waargenomen, maar met die der verbeelding, die zoo hevig was, dat de pelgrims persoonlijk aan de werke-

---

(1) Zie *Moll, Op. cit.* blz. 39.
V. Heussen en v. Rijn, Kerk. oudheden van Utrecht I, blz. 584.

(2) Zie boven de inleiding blz. 46.

(3) Cf. *Annals of Ulster* III deel blz. 521.

(4) Cf. *O'Connor, Op. cit.* bl. 118. Zie ibid. over deze tweede verwoesting, waarover O'Connor (blz. 132 e. v.) uitvoerig handelt.

lijkheid geloofden. Wat ridder Oenus betreft, verklaren zij, dat, indien het bestaan van den ridder historisch is en hij de waarheid vertelde, men aan een demonischen invloed niet behoeft te denken, daar de resultaten van het bezoek goed waren, wijl de ridder na zijn bezoek onberispelijk leefde (1).

Philippe de Félice verklaart het ontstaan der bedevaartplaats uit oude heidensche Keltische gebruiken (2). Voor hem ligt een sterk bewijs in het feit, dat in het Noorden van Ierland het heidendom het langst heeft stand gehouden, dat ook de uiterlijke vorm van het hol een groote overeenkomst vertoont met de doodenzalen der oude Ieren (3). Van de visionnarische toestanden, welke volgens hem moeten hebben plaats gehad, meent hij, dat het hallucinaties waren, waartoe eenvoudige menschen gebracht werden door de duisternis van het hol, het gebrek aan lucht en misschien een uitwaseming van zwavelbronnen. Indien er, voegt hij er bij, van de pelgrims sommige inderdaad eens verdwenen zijn bij hun bezoek in het hol, dan kunnen zij zeer goed door middel van geheime valdeuren door de monniken uit den weg geruimd zijn. Een bewijs voor deze laatste bewering laat de schrijver echter achterwege.

Het is mogelijk of liever waarschijnlijk, dat zekere heidensche elementen in dit geloof aan het vagevuur van St. Patricius aanwezig zijn (4). Delehaye toont den heidenschen oorsprong van verschillende Christelijke gebruiken en legenden aan. Bij de Grieken bestond immers al een verhaal, dat in menig opzicht groote overeenkomst vertoont met onze legende. Ik bedoel het verhaal van het hol van Trophonius, dat zich te Lebadea bevond, waarin men na allerlei voorbereidingen toegelaten werd en waar men allerlei zag, dat betrekking had op den toestand na den dood (5). Niemand minder dan Erasmus viel de overeenkomst al op, die in zijn humanisme er den draak mee steekt (6):

---

(1) Cf. *Acta Sanctorum* Martii 17 II.

(2) Zie ook boven de inleiding blz. 3 en 8.

(3) Het vinden van een hal met zuilen door een of anderen held komt in de oude Keltische verhalen vaak voor; zoo vindt Conan mac Morna in een woud « a great empty hall with pillars of cedar-wood and silken hangings about it like the hall of a wealthy lord ». Zie *Myths and Legends of the Celtic Race by T. W. Rolleston* London George G. Harrap Company MCMXI.

(4) Cf. de inleiding en verder o. a. *Dr. J. Schrijnen, Essays en Studiën in vergelijkende Godsdienstgeschiedenis, Mythologie en Folklore*, Mosmans Venlo 1910. — *Delehaye, Les légendes hagiographiques*. — *Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires* Paris 1909, over de inwerking van heidensche begrippen op Christelijke legenden.

(5) Dit verhaal o. a. te vinden in *Schol. Aristoph. Nub.* 508 cf. ook *Döllinger, Heidentum und Judentum* blz. 193 ook *Pausanias* IX 39, 4-14.

(6) *Erasmi Adagia* Typis Wechelianis Sumptibus Joannis Pressii MDCXLIII blz. 440.

« Quae quidem Trophonii fabula mihi adeo videtur similis ei quae de Patricii antro quod est in Hibernia, fertur, ut altera ex altera nata credi possit. Tametsi non desunt etiam hodie permulti qui descendant : sed prius triduano enecti jejunio, ne capite sano ingrediantur. Qui descenderunt aiunt sibi ridendi libidinem in omni vita ademptam. »

Het is niet de eenige plaats, waar Erasmus op St. Patricius' vagevuur zinspeelt. Ook in zijne dialogen vermeldt hij het en wel in het gesprek van Menedemus en Ogygius. Nadat Ogygius zoogenaamd heeft getracht de bedevaartplaats Canterbury te verdedigen, laat Erasmus door Menedemus zeggen :

« Ja, dat is nu wel een heel vrome beschouwing van de zaak maar ik verwonder er mij over dat gij, als ge er zoo over denkt, nooit de spelonk van den Heiligen Patrick hebt bezocht, waarover men algemeen verbazingwekkende mirakels vertelt. Mij komen ze, onder ons gezegd, niet erg waarschijnlijk voor.

Ogygius : Waarschijnlijk? Er kan niets zoo wonderbaarlijk verteld worden, of 't geen men werkelijk ziet, overtreft 't nog. *Menedemus :* Ben je dan ook al tot die spelonk doorgedrongen? *Ogygius :* Ik heb den echten stroom van den Styx bevaren; ik ben in den muil van den Avernus afgedaald. Ik heb gezien hoe 't in de onderwereld toegaat. »

Op de vraag van Menedemus, mede te deelen, hoe die tocht was, gaat Ogygius echter niet in, daar hij naar huis verlangt en zijn avondeten hem wacht (1).

Niettegenstaande de Hervorming en de dwangmaatregelen van het Engelsche bestuur bleven de pelgrims naar Lough Dergh komen. De aartsbisschop van Dublin, *Fleming*, vertelt ons, dat in 1625 zooveel pelgrims kwamen, dat verschillende moesten terugkeeren, omdat zij geen ruimte hadden op het eiland. Dr. Fleming heeft over zijn eigen ondervindingen als pelgrim een geestdriftig bericht gegeven aan den Internuntius te Brussel (2). De Bollandisten beweren, dat in de 16[de] eeuw Lough Derg bezocht werd door 1500 pelgrims terzelfder tijd.

Uit het begin der 18[de] eeuw getuigt de aan de bedevaartplaats ongunstig gezinde *Hewson*, dat er 2000 tot 5000 pelgrims jaarlijks de plaats bezochten. Hij zelf nam er op een dag 300 waar (3).

Dr. Hugh Mac Mahon, bisschop van *Clogher*, schreef in 1714, hoe hij de bedevaartplaats bezocht en uiterst gesticht terugkeerde (4).

Dominick Brullanghan bezocht ze herhaaldelijk en stelde een boekje samen ten behoeve van de talrijke pelgrims (5).

---

(1) Wereldbibliotheek. N° 38/39 Amsterdam G. Schreuders. *Een twaalftal Samenspraken van Desiderius Erasmus* blz. 139.

(2) O'Connor deelt den brief mede *Op. cit.* blz. 126.

(3) Uit *O'Connor, Op. cit.* blz. 164.

(4) Ibidem blz. 165.

(5) Zie de bibliographie betrekking hebbende op de geschriften over de legende.

Ook in de 19de eeuw bezochten vele geestelijke hoogwaardigheidsbekleeders, zooals *Dr. Patrick M'Gettigan*, bisschop van *Raphoe*, *Dr. Durcan*, bisschop van *Achonry*, de bisschoppen van *Ardagh*, *Derry en Armagh* de bedevaartplaats, om niet te spreken van de lagere geestelijkheid en de leeken, die Lough Derg met een bezoek vereerden (1).

De leiders der bedevaartplaats bleven, tot hun verdrijving door de Hervormers in 1632, de Augustijnen.

Zoo goed en zoo kwaad het ging, werd de bedevaartplaats toen bestuurd door geestelijken, reguliere of seculiere, naar het toeval dat medebracht. Waarschijnlijk hebben de Franciscanen hierin een groot aandeel gehad (2), die verschillende kloosters der Augustijnen weer hadden bevolkt. Het schijnt, dat de Franciscanen een tijdlang dan ook belast werden met het bestuur der bedevaartplaats. In onzen tijd zijn het geestelijken uit de naburige steden, die belast worden met de leiding der pelgrims (3).

Merkwaardig is het te zien, hoe niettegenstaande het officieele optreden der Engelsche regeering tegen het purgatorium, en kort na de verwoesting, invloeden werkzaam zijn aan het Engelsche hof zelf ten gunste van de bedevaartplaats. Zes jaar na de verwoesting van 1632 schreef *Marie Henriette*, de Fransche vrouw van *Karel I*, een brief aan Lord *Stafford*, die toen Lord Deputy in Ierland was, waarin zij hem verzocht de pelgrims hun gang te laten gaan. De brief is historisch te merkwaardig om hem niet mee te deelen (4) :

MONSIEUR WENTWORTH,

Je vous ay escrit cy devant pour des Recommendations; où je vous ay recognue sy prompt à mé obliger, que cela m'a fait vous escrire moy meme, pour vouz en remercier; et aussi pour prier d'une chose qui est, que vous vouliez soufrier qu'une Devotion que le peuple de ce pays a toujours en (*lees :* eu?) a une place a Saint Patrice ne soit point abolie : Iss en useront sy modestement, que vous n'aurez point de Raison de vous en repentir; et vous me feres un grand plaisir. J'donne charge a M. Antrim de soliciter l'affaire aupres de vous. C'est pourquoy je finirai en vous assurant, que vous ne trouveres point en moy une Personne ingrate, mais une qui vous fera paroistre en toutes occasions le Desir qu'elle a de vous obliger, et qui sera toujours

Votre bien bonne Amie
HENRIETTA MARIA R.

---

(1) Cf. hierover *O'Connor, Op. cit.* blz. 194. O'Connor geeft een statistiek overzicht over het aantal der pelgrims van de jaren 1866-1891 op blz. 197.

(2) Cf. hierover *O'Connor, Op. cit.* blz, 151 e. v.

(3) De namen van de « Clergy officiating » geeft *O'Connor, Op. cit.* blz. 196 van 1886-1891.

(4) Hij is afgedrukt in *Ulster Journal of Archaeology* en medegedeeld in het werk van O'Connor blz. 156. O'Connor geeft niet de juiste plaats aan uit het Journal en we deelen den brief mede op zijn verantwoordinng en in den vorm, dien hij geeft.

Wentworth schreef hierop een brief, gedateerd *Dublin castle* 10 October 1638, waarin hij heel ontwijkend de koningin antwoordt, verzekerend, dat de gelegenheid niet gunstig was om aan haar verzoek te voldoen en dat men voorloopig de zaken moest laten, zooals zij waren, tot een betere gelegenheid zou komen.

Deze briefwisseling bewijst overigens, welke een rol deze bedevaartplaats in de 17de eeuw in het Katholieke leven nog moet gespeeld hebben, als de koningin van Engeland zelf tegen de officieele regeering in, partij gaat kiezen en persoonlijk pogingen gaat doen om een genomen regeeringsbesluit krachteloos te maken. Moeten wij hier aan invloed van haar geestelijke leiders denken, of zou het politiek zijn geweest om op die wijze de Ieren voor zich te winnen, die door Strafford zoo zwaar onderdrukt werden, dat er later een opstand is uitgebroken?

In 1638 zit Karel I al midden in de moeilijkheden van de Covenant en was het vrouwelijke scherpzinnigheid, die wilde verhinderen, dat ook in Ierland de vijandige stemming tegen Karel I toenam?

Ook in dit laatste geval werpt de brief een helder licht op het aanzien, dat de bedevaartplaats bij de Ieren moet hebben gehad.

Dat overigens de bedevaarten een streng toezicht niet konden missen, en soms de kerkelijke overheid zich genoodzaakt zag in te grijpen, blijkt herhaaldelijk. In de eerste plaats denken wij aan de eerste sluiting van het purgatorium op aansporen van den Hollandschen monnik. O'Connor is verontwaardigd er over, dat de Bollandisten als reden van de sluiting opgeven de « shameful avarice » van den prior en de monniken en wil de sluiting verklaren uit de overigens door hem niet bewezen veronderstelling, dat de plaats van de bedevaarten, niet de oorspronkelijke plaats van het purgatorium was (1). Alsof, indien de bedoeling der pelgrims goed is en alles verder volgens de voorschriften gebeurt in behoorlijke orde en tucht, het er veel op aan zou komen, waar de devotie plaats heeft. Nu weet men toch ook niet de juiste plaats der oude caverna en nu is een volle aflaat verleend aan hen, die den pelgrimstocht volbrengen op de voorgeschreven wijze. Hier zijn het o. i. inderdaad misbruiken geweest, die de Hollandsche monnik aan het licht bracht en die de kerkelijke overheid dwongen, onder zulke omstandigheden de bedevaarten tegen te gaan. Zoodra men in Rome de zekerheid had, dat die misbruiken ophielden, liet men de bedevaarten weder toe. Wel is waar hechtte men in Rome niet de minste waarde aan de zoogenaamde visioe-

(1) O'Connor volgt hier de meening van de *Annals* of *Ulster* cf. *O'Connor*, *Op. cit.* blz. 111. vlg.

nen van het vagevuur. Kardinaal *Orsini*, later Paus Benedictus XIII (1724-30) vond het noodig in een preek over het vagevuur de geschiedenis van den Hollandschen monnik nog eens te vermelden en uitdrukkelijk te verklaren, dat zijn lotgevallen duidelijk bewezen, dat dit vagevuur louter verzinsel was van de bewakers van de plaats, die alles uitgestrooid hadden om almoezen te krijgen van het goed-geloovig volk (1).

In de 19de eeuw moest de bisschop van Clogher een streng voorschrift geven omtrent de pelgrims, die Lough Derg bezochten, dat niemand mocht worden toegelaten tot het eiland, die niet zijn Paaschplicht volbracht had, of een brief had van den priester van zijn parochie of biechtvader. Met « pain of suspension ipso facto » werden de geestelijke leiders der bedevaarten gedreigd, die dit voorschrift waagden te overtreden (2).

Gaven hier dus de pelgrims vooral aanleiding tot ingrijpen, ook tegen de veerlieden van dezen tijd moest de bisschop dreigen met opheffing van de bedevaart, indien zij « persevere in their monopolies and in their severities towards the clergy and stationers ». O'Connor meent, dat deze veerlieden, in den aanvang Protestanten, aan den kant van het meer herbergen en dansgelegenheden hadden ingericht voor de pelgrims! (3)

De bedevaart heeft dan ook toen, schijnt het, gedurende een jaar niet plaats gehad.

Ook in Rome moest men van tijd tot tijd tot groote voorzichtigheid aansporen. Toen de bovengenoemde bisschop, in 1805 in Rome hernieuwing van de gewone aflaten had gevraagd, vroeg Cardinaal *Jugnani* namens het H. Officie eerst inlichtingen (4). Aldus luidt een gedeelte van zijn brief van 16 Maart 1805 :

Eo exemplo eo magis indigemus, quod in tua istius dioecesis relatione nobis significaveris quibus conditionibus indulgentiae acquirantur, non dissimulans ab aliquibus hujusmodi pii exercitii praxim fuisse improbatam. Visum est etiam nobis circuitiones quasdam, nisi probabiles earum causae afferantur, posse jure meritoque notari; praesertim cum non modo pedibus, sed cruribus etiam nudis fieri in more sit positum; quod si a fidelibus utriusque sexus fiat, timendum est ne aliquod inde scandalum oriatur...

---

(1) Cf *O'Connor, Op. cit.* blz. 109 en blz. 168. Deze preek bevindt zich in de boekerij van St. Clemens te Rome n° 30.

(2) Cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 186 vlg.

(3) *Ibid.* blz. 187. Deze veerlieden van Lough Derg hebben meer op hun geweten. In 1795 lieten zij een boot kantelen waarbij 90 menschen omkwamen. De man, die de veerpont stuurde, schijnt dronken te zijn geweest! Nog toont men op een der eilandjes de graven van verschillende der ongelukkige slachtoffers.

(4) *Ibid.* blz. 188.

Eerst nadat de bisschop er in geslaagd was het H. Officie tevreden te stellen, werden de aflaten toegestaan.

In den zomer van 1913 bezochten wij Lough Derg. Van Belfast uit kan men goedkoope biljetten krijgen tot *Pettigo* van 1 Juni tot 15 Augustus. Soortgelijke biljetten zijn ook aan andere stations in Ierland te krijgen (1). Pettigo is een plaatsje in de buurt van Lough Derg. Van Pettigo wordt men per wagen naar Lough Derg gebracht. Het landschap is vrij eenzaam en zonder veel afwisseling. Zooals in een groot gedeelte van Ierland, overheerscht

St. Patrick's Purgatory (Pelgrims der 20ste eeuw).

de groene kleur. Van landbouw is niet veel te merken en de weinige farms, hier en daar verspreid, zagen er niet al te welvarend uit. Even vreedzaam als de Hollandsche melkkoeien, even woest leken de halfwilde, spitsgehoornde runderen, die we hier en daar waarnamen. De indruk, dien wij gedurende onzen tocht kregen, was er een van armoede en verwaarloozing. Aangekomen aan het meer, ziet men voor zich verschillende eilandjes liggen, waarvan een der grootste *Station-Island* is, de bedevaartplaats. Aan een zeer primitief

(1) Gedrukte mededeelingen hieromtrent zijn te verkrijgen bij den leider der bedevaarten; ook de dagbladen vermelden de bijzonderheden in den tijd der bedevaarten.

veerhuis geeft men zijn naam op, betaalt een kleine som en wordt dan met een veerpont overgezet. Op het eilandje, dat niet groot is — lengte 126 yards, breedte 45 tot 22 yards — bevinden zich de gebouwen bestemd voor de pelgrims en wel het « gentlemen-hospice » en het « ladies-hospice », zeer eenvoudige inrichtingen, waarin rijen kleine kamertjes zijn, of liever cellen, wit gekalkt met een bed en waschtafel, het nachtlogies der pelgrims, en eenige grootere vertrekken, met den weidschen naam van « diningroom » bestem-

St. Patrick's Purgatory (Pelgrims der 20ste eeuw).

peld, maar vrij sombere kamers. Kraakzindelijk is dit allemaal niet, zooals trouwens in het algemeen, hetgeen wij waarnamen bij de Ieren, ons geen hoog denkbeeld van zindelijkheid gaf.

Verder zijn op het eilandje kerkjes, toegewijd aan St. Patricius en de H. Maagd, waarvoor eenige beelden n. l. van St. Patricius, de H. Maagd en St. Jozef; dan bevinden zich op het eiland het « St. Patrick's Cross », het « St. Bridget's Cross », en de « penetential cell's » of « bed's » aan verschillende heiligen toegewijd, zooals St. Bridget, St. Brendan, St. Catherine, St. Columba enz.

Deze « bed's » zijn eenvoudig holten in den grond, gedeeltelijk geplaveid, gedeeltelijk met de rots van het eiland als vloer. Midden in staat een kruis. Vier van deze « bed's » zijn omgeven door een lagen wal, niet hooger dan een voet, terwijl de wal om de drie andere ongeveer drie voet hoog is. De middellijn van deze « bed's » bedraagt niet meer dan 10 of 12 voet behalve een, dat 16 voet middellijn heeft. Een kleine opening in den muur geeft toegang tot het « bed ».

Aan den kant van het water is een breede steen, die soms half onder water staat, en die den naam draagt van « the penitential stone of the monk » d. i. Patricius, wiens knie-indrukken nog getoond worden.

Wat de verplichtingen aangaat van hen, die als pelgrim het eiland bezoeken, de volgende mededeelingen zullen dat duidelijk maken. Ziehier eerst de algemeene regels gegeven door den bisschop van Clogher :

The Pilgrimage opens on the 1st June, and closes on 15th August, each year.

The performance of the Pilgrimage occupies three full days. — Only one meal, consisting of bread and water or black tea, is allowed each day. The use of intoxicating drinks is strictly forbidden during the three days of the Pilgrimage. Pilgrims are forbidden to introduce into the Island eatables of any kind, or to use anything at the daily meal, or at any other time, except what is permitted by the Rules of the Pilgrimage.

Three Stations — for prayers see leaflet — are performed each day.

A Vigil is kept in St. Patrick's Church on the first night of the Pilgrimage. During the Vigil, the three Stations for the second day are performed in the Church by the Pilgrims reciting in common the prescribed prayers.

On the second day each one goes to Confession, *On the second night Pilgrims retire to rest at 9.30 — not sooner.* On the morning of the third day the Pilgrim receives Holy Communion. *After having performed three Stations on the third day,* Pilgrims are free to leave the Island.

ORDER OF EXERCISES.

A. M.	
4.40	Bell for rising.
5	Morning Prayer and Mass, followed by a short instruction in St. Patrick's Church. Religious objets are blessed, and Pilgrims invested in Scapulars, &c., immediately after the public Mass each morning.
8	Confessions in St. Mary's Church.
12, NOON	Visit to the Blessed Sacrament.
P. M.	
6	Evening Prayer, Sermon, and Benediction with the Blessed Sacrament.
9	Stations of the Cross.

THE VIGIL.

10	Singing of Hymns by the Choir.
10.30	Spiritual Reading.
11	Singing of Hymns.

11.30 Spiritual Reading.
MID-NIGHT First Station commences.
A. M.
1.30 Second Station commences.
3 Third Station commences.

I hereby approve of the foregoing Rules and Regulations.

✠ PATRICK McKENNA. *Bishop of Clogher.*

BISHOP'S HOUSE, MONAGHAN,
1st June 1910.

Meer in bijzonderheden afdalende zijn de volgende « devotional exercises », ook goed gekeurd door den bisschop van Clogher :

The Station commences with a visit to the Blessed Sacrament in St. Patrick's Church.

The Pilgrim then proceeds to « St. Patrick's Cross, » near the same Church, and kneeling, repeats there one Pater, one Ave, and Creed.

Next he goes to « St. Bridget's Cross, » where kneeling, he recites three Paters, three Aves, and one Creed.

Then, standing with his back to the Cross and outstretched arms, he thrice renounces the World, the Flesh and the Devil.

He then makes seven circuits of St. Patrick's Church, repeating in each circuit one decade of the Rosary, and adding a Creed to the last decade.

He next proceeds to the penitential cell or « Bed » nearest to St. Mary's Church, called « St. Bridget's Bed, » and says three Paters, three Aves, and one Creed, whilst thrice making the circuit of this Bed on the outside. The same prayers are repeated while kneeling outside the entrance of the Bed; the same repeated while making three circuits of it on the inside; and the same prayers are repeated while kneeling at the Cross inside the Bed.

The same penitential exercises are performed successively at St. Brendan's Bed St. Catherine's and St. Columba's.

Around the large Penitential Bed six circuits are then made on the outside, while repeating six Paters, six Aves, and one Creed. The Pilgrim then kneels at the first entrance of this Bed, and recites three Paters, three Aves, and one Creed. He next repeats three Paters, three Aves, and one Creed, while making the inside circuit of it; and again, three Paters, three Aves, and one Creed, kneeling in the centre. He now proceeds to the second entrance of this Bed (which entrance is the one nearer to St. Patrick's Church), and kneeling, recites three Paters, three Aves, and one Creed. The same prayers are recited whilst making the inner circuit of it; and the same kneeling in the centre.

The Pilgrim now goes to the water's edge, where five Paters, five Aves, and one Creed are repeated standing, and the same prayers kneeling.

After this, he returns to St. Patrick's Cross, from which he had first set out; and here he says on his knees, one Pater, one Ave, and one Creed.

He then enters St. Patrick's Church, where the Station is concluded by saying five Paters, five Aves and one Creed for the Pope's intention.

Three Stations with the foregoing prayers are performed each day, each Station being usualy followed by five decades of the Rosary of the Blessed Virgin.

The Pilgrim keeps Vigil in St. Patrick's Church on the first night of the Pilgrimage, and there makes the Stations for the second day, by reciting the prayers of each Station as already given.

On the second day of the Pilgrimage, each one goes to Confession.

In addition to the foregoing exercices, the Pilgrim assists each day at Morning Prayer, Mass, Meditation, Visit to the Blessed Sacrament, Evening Prayer, Sermon and Benediction with the Blessed Sacrament.

Any information regarding the fast, etc., may be easily obtained on the Island.

The Station opens each year on the 1st of June, and closes on the Festival of the Assumption of the Blessed Virgin, the 15th of August.

Wanneer de pelgrims het eiland betreden, ontdoen zij zich meestal onmiddellijk van hoofdbedeksel en schoeisel en beginnen de voorgeschreven oefeningen. Zij houden hun nachtwaak in de St. Patrick's-church « prison » genoemd, die blijkbaar in de plaats is gekomen van het hol der oude legende.

Na aan al de vereischten voldaan te hebben, verlaten zij het eiland en zingen vaak bij het afscheid het volgende gezang :

Oh! fare thee well, Lough Derg,
Shall I ever see you more?
My heart is filled with sorrow
To leave thy sainted shore.
Until life's days have passed away,
No pleasure can beguile
My thoughts from often turning
Back to thy sacred Isle.

St. Patrick was its founder,
At Heaven's express command,
To cleanse away the sinful stains
Of his own loved Ireland :
In hopes by prayer and penance here
God's mercy to secure,
Lest punishments hereafter
For them we may endure.

He blessed with sweet devotion
This penetential isle,
He chose as its director
St. Dabheoc, without guile;
While hosts of saints and hermits here
True happiness did find,
By leaving home and worldly joys
And kindred all behind.

Troughout each station season
From every distant clime,
The children of St. Patrick
Frequent this holy shrine.
Each pelgrim here is edified
With piety sincere,
And here each soul is purified
By penances severe.

But when the Holy Island
Is fading out of view,
With tears the grateful pilgrims
To it they bid adieu;
Saying, « May its name still spread abroad,
Its fame grow greater still,
Its Patron saint still honour'd be,
And crowds its cloisters fill. »

So fare you well, Lough Derg;
Shall I ever see you more?
My heart is filled with sorrow
To leave thy sainted shore.
Until life's days have passed away,
With pleasure shall I dwell
On the happy day I spent with you,
Lough Derg, fare thee well.

Gedurende den tijd, dat wij op het eiland vertoefden, hebben we de pelgrims, mannen en vrouwen, de voorgeschreven oefeningen zien verrichten met bloote voeten in troepjes of alleen, de « circuits » om de « bed's » volbrengende, gebeden murmelende of hymnen zingende. In oogenblikken van rust, vlijden zich de pelgrims op het gras aan den kant van het eiland neder en keuvelden met elkaar. Wij kregen de gelegenheid een preek te hooren van den geestelijke, die de leiding van de bedevaart had. In de kerk verschenen al de pelgrims op het luiden der bel en hoorden met aandacht naar de woorden van hun geestelijken leider.

Hoe stichtend deze preek ook was, nog meer dan buiten hinderde het ons, dat al de kerkgangers zonder schoeisel waren. We kunnen het niet helpen en misschien moet men een Ier zijn om hierdoor niet gehinderd te worden, maar op een warmen zomerdag in een betrekkelijk kleine ruimte omringd te zijn door honderden op elkaar gedrongen menschen met bloote voeten, dat is niet bevorderlijk voor de aandacht, waarmede men naar een preek dient te luisteren.

Op gevaar af beschuldigd te worden van ondankbaarheid — kosteloos werd, hetgeen de keuken van het eiland opleverde, tot onze beschikking

gesteld — o. i. worden aan het physieke der pelgrims en der bezoekers zware eischen gesteld.

Het brood of liever de koeken, voor de pelgrims bestemd, zagen er niet bepaald smakelijk uit en herinnerden ons onwillekeurig aan het verhaal van *Ramon de Perelhos*, die vertelt, dat hij door een Ierschen koning *Yrnel* onthaald werd op koeken van hooi en aarde « de sivada e de terra ayssi negres coma carbos, be que eran saborozes ». *John Joseph Lynch*, aartsbisschop van Toronto, schrijft trouwens zelf in een brief aan O'Connor, dien deze in zijn uitgave publiceerde (blz. V), dat Zijne Heiligheid Paus

St. Patrick's Purgatory (Pelgrims der 20ste eeuw).

Leo XIII, toen op de audiëntie een stuk van het brood door de pelgrims gebruikt, getoond werd « shook his head, as if he considered the dietary scale a very low one »!

Het Station-Island heeft iets melancholisch over zich.

's Middags, in volle zomerzon, in het flikkerende water van de Lough Derg, maakte het dien indruk niet. Maar in den namiddag werd het anders. We bevonden ons aan den achterkant van het eiland, waar we van de pelgrims weinig waarnamen. De zon werd half bedekt door wolken en een loodkleurige tint kwam over het water, dat vlak, zonder rimpel,

geruischloos en stil daar lag. Soms brak de zon zwak door en een oogenblik werd dan het sombere, donker-blauw met licht doorzeefd. Droefgeestig klonk uit de verte het slepende gezang van pelgrims, die terugkeerden van het naburige *Saints-Island* en we zagen het bootje langzaam aan komen drijven. Mat glansden de uit het water opstijgende riemen, als een zonnestraal door het blauwe floers heen ze trof. De rijen donkere bergen om het meer schenen het af te sluiten van de andere wereld.

Ook des avonds, toen we het eiland verlaten hadden, en aan het strand een laatsten blik er op wierpen, maakte een gevoel van verlatenheid en gedruktheid zich van ons meester.

Daar lag Station-Island in den stervenden dag, een mat-witte plek in de donkerder omgeving van water en kleine, somber-groene eilandjes. Zwakrood schijnsel beefde nog in de lucht van de ondergegane zon. Geen geluid was te hooren dan het zachte ruischen van den wind en het schuren van de op de kabbelende golfjes wiegelende boot tegen het strand. Nu en dan klonk als van heel ver het gepraat van de Iersche veerlieden. Sterren begonnen bleek-zilver hoog aan den diepen hemel te blinken, terwijl witgrijze neveldampen opkropen uit de aangrenzende weilanden klam, nat. Schuw met geluidloozen wiekslag vlogen onder een grauwzwarte wolk uit nachtvogels over het water, donker-vlekkend tegen het nog lichtende Westen. Een dreigend uiterlijk kregen de heuvelen om het meer, reusachtiggroot lijkend in de donkerheid, die langs hen omhoog steeg als een wassende vloed.

Es murmeln die Wogen ihr ew'ges Gemurmel,
Es wehet der Wind, es fliehen die Wolken,
Es blinken die Sterne gleichgültig und kalt.

Daar lag inderdaad een stuk andere wereld dan wij kenden. Was het, omdat wij deze uiting van Iersch-Keltischen godsdienstzin, niet begrepen, dat wij ze misschien niet voldoende konden waardeeren? Het was met een eigenaardig droomend gevoel, dat wij het rijtuig bestegen, dat ons door het zwijgende, donkere, koele landschap naar Pettigo bracht. We dachten aan den Hollandschen monnik van Eymstede, aan messire Guilleme de Lille « et tenions et tenons encoires que ce soit toute fantosme ». Zeide Thomas à Kempis over de bedevaarten niet « saepe in talibus videndis curiositas est hominum et novitas invisorum et modicus reportatur emendationis fructus » en heeft een onzer Middelnederlandsche vertolkers van Hendrik van Saltrey in navolging van zijn model het niet over « den beestliken sinne der lude van Yrlant »? Sedert kunnen wij beter gelooven aan hetgeen verteld wordt van

de desillusie van den edelman de Montalembert, toen hij voor het eerst kennis maakte met O'Connell, den Ierschen volksmenner (1).

Op eenigen afstand van Station-Island ligt het zoogenaamde *Saints-Island*. Het is de gewoonte der pelgrims als ontspanning een uurtje er op door te brengen. Op dit eilandje bevinden zich de puinhoopen en bouwvallen van een klooster. Hier bevond zich het klooster der Augustijnen, waar in de legende van Hendrik van Saltrey sprake van is. Er zijn nog duidelijk sporen over van een brug, die vroeger dit Saints-Island met het vasteland verbond. Dit eiland is bedekt met gras en bloemen en vormt een aangename afwisseling met het Station-Island.

Een belangrijke vraag doet zich voor, of hier vroeger het purgatorium is geweest, of wel op het tegenwoordige Station-Island. De beschrijving in Hendrik van Saltrey klopt geheel en al met dit eiland, waar een klooster was, en een kerkhof en sporen van een soort caverna nòg zijn waar te nemen (2). Ook op verschillende oude kaarten wordt het « purgatorium » aangegeven op Saints-Island, terwijl onder het volk de traditie bestaat, dat op Saints-Island de caverna was. Daar tegenover staat, dat op Station-Island sedert oude tijden bedevaarten plaats hadden, dat de « cell's » sporen van hoogen ouderdom dragen, dat verschillende oude teksten en kaarten Station-Island aangeven als de plaats van het purgatorium, dat na de zestiende eeuw algemeen Station-Island de bedevaartplaats was.

Een der Iersche schrijvers van onzen tijd, Canon O'Connor, aannemende, dat de oorspronkelijke caverna op Station-Island was, tracht de moeielijkheid op te lossen door deze hypothese :

Following the authority of Henry of Saltrey, who said that the purgatorial cave was « in cœmeterio extra frontem ecclesiæ », I felt inclined to regard this ruined oratory as the « Caverna Purgatorii ». On more mature reflection I prefer the opinion of the Ordnance Survey party, who were guided not only by the traditions of the locality, but also by ancient maps and references. They have set down upon their map the Church of the monastery on Saints'Island as « the Purgatory ». To this day the inhabitants of the district maintain that the ancient cave was situated on the eastern side of Saints'Island, where stood the Church of the medieval Monastery. Again, all the early accounts of the place concur in saying that the « Caverna Purgatorii » was strongly protected by a triple

---

(1) Cf. *Schaepman, Menschen en Boeken* Tweede reeks, blz. 110 Utrecht v. Rossum 1901.

(2) Aldus luidt de Latijnsche tekst van *Harley Ms. 3846* : « Statim in illo loco ecclesiam construxit et canonicos regularem vitam ducentes in ea constituit. Fossam vero illam, que in cimetorio est extra frontem ecclesie orientalem, muro circumdedit et januas serasque apposuit, ne quis hominum sine ejus licentia per diem vel per noctem eam intrare presumeret; clavem ostii custodiendam exhibuit ejusdem ecclesie priori ». Uitgave *Atkinson Jenkins,* zie over deze uitgave beneden de bespreking der Lat. teksten.

wall of enclosure, and watchfully secured by lock and key — the key being always in the custody of the Prior. Now, the buildings, marked « Purgatory » on the Ordnance Map, stood within this strongly guarded rampart, the remains of which are yet distinctly visible. It may well be asked — Why did the Augustinians substitute their church for the original purgatorial cave? We can only conjecture that motives of convenience influenced them in the change, and this in face of the difficulty of crossing and re-crossing the wide expanse of water separating Saints'Island from the « Caverna » on the lesser island, now called Station Island, then known as the « Island of the Purgatory ». They substituted the monastery church for the Purgatorium, or established a « Caverna » hard-by, in which penances analogous to those authorised by ancient usage at the original cave were performed. This will supply at least a secondary reason why the Pope ordered the « Caverna » on Saints'Island to be closed « because » to repeat the words of the Annals of Ulster, « it was not the cave shown by God to St. Patrick » (1).

O. i. is deze hypothese niets meer dan een hypothese, waartegen vooral pleit, dat men toch niet kan verwachten, dat de Augustijnen, zoo maar ineens, de caverna overbrengen naar een eilandje in de buurt uit loutere gemakzucht. Waar men o. i. wel aan zou kunnen denken, dat is, dat, toen de pelgrimstochten een tijdlang onderbroken waren, misschien door de Noormannen, er twijfel ging ontstaan omtrent de plaats van het hol en dat, toen de Augustijnen zich op het Saints-Island vestigden, zij daar de caverna plaatsten, wellicht in de overtuiging, dat zij er altijd geweest was.

Uit te maken, waar de eerste caverna is geweest, is o. i. niet mogelijk. Oude teksten en traditie pleiten voor Saints-Island en voor Station-Island. Zeker is het, dat op beide eilanden de bedevaarten hebben plaats gehad, dat echter in latere tijden Station-Island uitsluitend de bedevaartplaats was. Wat ridder Owein aangaat o. i. moet hij in de caverna op Saints-Island zijn geweest, als hij ten minste bestaan heeft!

Merkwaardig is nog de bijzonderheid, dat een Protestantsche bisschop rechten heeft op het eiland, maar dat zijn oudste zoon, zijn erfgenaam, overgegaan is tot het Katholicisme.

Het aantal pelgrims gedurende de maanden Juli en Augustus is vrij groot en wordt berekend met duizenden. De meesten zijn Ieren of van Iersche afkomst; er zijn er die van Amerika en Australië uit de bedevaarten ondernemen. Het echt nationale karakter van deze bedevaartplaats blijkt ook uit de bijzonderheid, dat in het begin der 19de eeuw nog een Iersche Catechismus naast den Engelschen in gebruik was en dat gedurende een deel der 19de eeuw soms de preeken in het Iersch werden gehouden. Wij hoorden slechts Engelsch.

---

(1) *O'Connor, Op. cit.* blzz. 113 vlg.

II. — De legende van Ridder Owein (1).

A. — Inhoud. — *Praefatio :* In een praefatio draagt *H.* een monnik van *Saltrey* (2) zijn werk op aan *H.* abt van *Sarten.* Hij wijst er op, hoe hij gaarne uit gehoorzaamheid voldaan heeft aan het verzoek, de legende, die in zijn tegenwoordigheid werd verteld, op te teekenen. Het stichtelijke karakter der legende is voor hem een reden te meer aan het verzoek met groote bereidwilligheid te voldoen. Hij beroept zich op de dialogen van Gregorius, (cf. blz. 17 en 19) en op Augustinus, vertelt van zielen, die teruggekeerd naar het lichaam, mededeelden, wat haar overkomen was; dan spreekt hij over de plaats van hel en hemel en het aardsche paradijs en verklaart, dat hij wil vertellen van visioenen gezien « quasi in forma et specie corporali ».

1. — Na dit inleidend woord vertelt H. van Saltrey, hoe Patricius in Ierland te vergeefs de Ieren trachtte te bekeeren. Als voorbeeld van de woestheid der Ieren vertelt de schrijver (3), dat hij gedurende zijn verblijf in Ierland als biechteling een ouden Ier had, die hem als iets zeer gewoons vertelde, dat hij vijf menschen had gedood, maar niet precies wist, hoeveel andere er nog aan de door hem toegebrachte wonden waren gestorven. Patricius verkrijgt eindelijk van God hulp. God schenkt hem een boek en den « baculus Jhesus » (sic) en toont hem in de woestijn een hol, waar boetelingen de geheimen der andere wereld konden zien, daar de Ieren weigerden te gelooven, indien zij niet in staat gesteld werden met eigen oogen de vreugden en smarten van de andere wereld te aanschouwen. St. Patricius bouwt er een kerk en een klooster en beveelt het aan in de hoede van Augustijnen. Menigeen bezocht het hol en hetgeen hij ondervond, werd neergeschreven en bewaard in de kerk, die « Reglis » heette.

---

(1) Een goede inhoudsopgave geven ook *Krapp* en *Philippe de Félice* in hun aangehaalde werken en *Dottin.* Wij volgen voornamelijk het Bamberger handschrift en Colgan's tekst. Vergelijk verder : *Thomas Wright, St. Patrik's Purgatory, an essay on the legends of Purgatory, Hell and Paradise current during the middle ages* Londen 1844 (verouderd).

Selmar Eckleben, Die älteste Schilderung vom Fegfeuer des heil. Patricius Halle 1885. Daar bij Tondalus uitvoerige toelichtingen gegeven zijn, achten wij dit hier onnoodig. Men vergelijke bij de volgende inhoudsopgave telkens de toelichtingen bij de inhoudsopgave van Tondalus' visioen. De straffen hebben wij vroeger in ons artikel in het *Tijdschr. van Nederl. Taal en Letterk.* behandeld en wij verwijzen ter vergelijking er naar.

(2) *Saltrey* lag in het graafschap *Huntingdom* en behoorde bij het bisdom *Lincoln.* Zie *Eckleben, Op. cit.* blz. 38, zie verder beneden bij de historische personen.

(3) De plaats heeft aanleiding gegeven tot verschil van meening. Er zijn er, die beweren, dat het niet H. van Saltrey is, wien dit overkwam, maar een latere kopiïst. Zie hierover beneden de bespreking van de Latijnsche teksten. De anekdote komt niet in het Bamberger handschrift en ook niet bij Colgan voor, wel in andere Latijnsche teksten. Daar ze in het Middelnederlandsch voorkomt, houden wij ons hier niet uitsluitend aan het Bamberger handschrift en Colgan's tekst, maar gebruikten ook de Lat. teksten door *Jenkins Atkinson* uitgegeven.

¶ Comment le prieur de sainct patrix donna
en penitence audict cheualier quil ieunast .xv.
iours / & quil fist prieres & oraysons a nostre sei
gneur quil le voulsist preseruer de dangier.

2. — Er volgt dan een korte beschrijving van een ouden heiligen prior uit het klooster, wien de engelen tijdens zijn leven prezen om zijn ascetisme.

3. — Niemand mocht overigens het hol binnengaan zonder brieven van den bisschop, in wiens diocees het hol lag. Men moest den boeteling zooveel mogelijk tegenhouden. Konden noch de bisschop, noch de prior hem in zijn besluit doen wankelen, dan moest hij eerst 15 dagen vasten en bidden en zich verder voorbereiden door het ontvangen der sacramenten. Dan leidde hem de prior met de kanunniken onder het zingen van litaniëen naar het hol, liet den boeteling binnentreden en sloot de deur. Den volgenden morgen verscheen de prior weer in plechtige processie met zijn kanunniken en, indien de boeteling gevonden werd bij de deur van het hol, dan werd hij naar de kerk teruggebracht, waar men gedurende 15 dagen God dank zeide voor den goeden uitslag.

4. — In de dagen van koning Stephanus, wilde een « miles », Owein geheeten, het hol betreden, om boete te doen voor zijn zonden. Hij weet van den bisschop een toegangsbrief te krijgen. Te vergeefs tracht de prior hem tegen te houden. Owein is onverzettelijk en men leidt den ridder na de vereischte ceremoniën naar het hol.

Gregorius spreekt ook van een « miles » blz. 17.

5. — Eerst is alles duister, maar weldra komt er een beetje licht als op een winternamiddag. Daar ziet Owein een mooie zaal, rustende op zuilen. Hij zet zich neer en nu verschijnen 12 (15) mannen (1), geheel in het wit en glad geschoren als monniken. De voornaamste van hen spreekt hem toe en waarschuwt hem tegen de komende gevaren. De naam Jezus zal hem altijd kunnen redden; op de drogredenen der duivelen mag hij in geen geval ingaan, anders verliest hij ziel en zaligheid. Dan verlaten zij hem en Owein maakt zich gereed tot den strijd.

6. — (*Eerste pijn*). — Plotseling *hoort* Owein een geraas, alsof alle menschen en dieren te zamen huilden en brulden. Na dit schrikwekkend geluid *ziet* hij een groote menigte afschuwelijke duivelen, die hem met spot en hoongelach begroeten. Het *hooren* en *zien* der duivelen is dus de eerste pijniging of zoo men wil, de inleiding der pijnigingen (2).

Vergelijk de toelichting blz. 51, bij 2. Het is wel niet een bepaald lied, dat hier gezongen wordt, maar overigens geschiedt de ontvangst van Owein door de duivelen met *spot en hoongelach* op de typische manier, waarop de hellegeesten de nieuwe gasten plachten te ontvangen.

---

(1) Zie over dit getal beneden.

(2) De Middelnederlandsche teksten spreken hier uitdrukkelijk van « die ierste pijne ».

7. — (*Tweede pijn*). — De daarop volgende pijniging bestaat hierin, dat de duivelen een grooten brandstapel gereed maken, Owein handen en voeten binden, hem op den brandstapel werpen en heen en weer sleuren met haken.

8. — (*Derde pijn*). — Als de ridder den naam van Jezus heeft uitgesproken en zich hierdoor plotseling van alle gevaar bevrijd ziet — het vuur dooft uit, zoodat er de kleinste vonk niet meer van te bespeuren is — sleepen hem de duivelen « daer die sonne to mid somer opgaet » en dan naar een groot dal zuidwaarts « daer die sonne opgaet to midde winter », zooals de Middelnederlandsche prozavertaling zegt. Er waait een scherpe, snijdende wind. De aarde is zwart en er heerscht dikke duisternis. Een tallooze menigte vrouwen en mannen liggen *voorover* op den grond genageld met gloeiende nagelen. Hun vreeselijke pijnen doen hen onophoudelijk jammeren van smart. In hun razende pijn bijten sommigen de aarde, terwijl weer anderen kreten om erbarming slaken. Over hen loopen de duivelen, niet ophoudend te slaan « mit vleghelen, die altoe hart waren ». Te vergeefs trachten ze echter den ridder dezelfde straf te doen ondergaan. De naam Jezus beschermt hem.

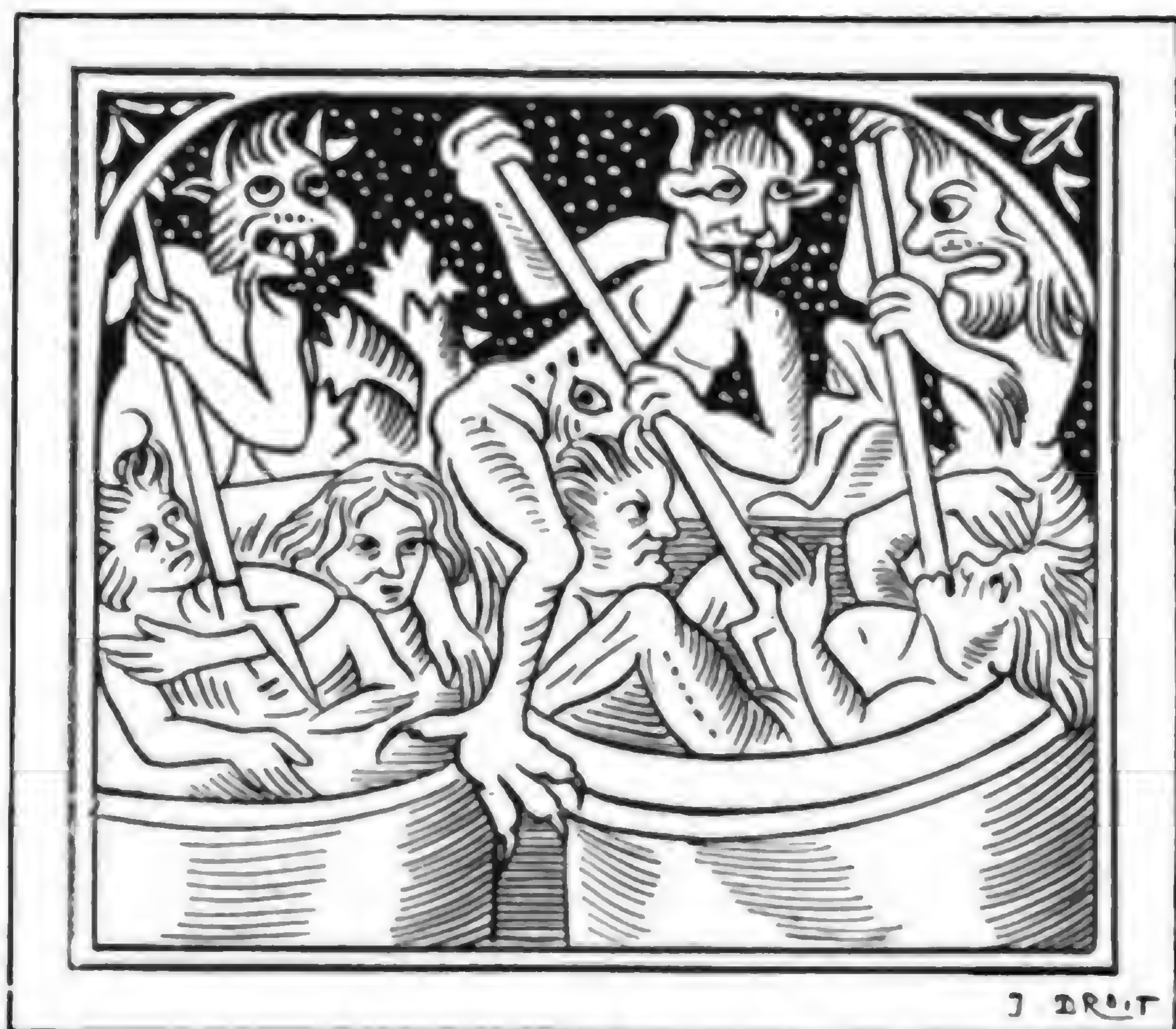
Over het dal zie blz. 51 onder 4, vergelijk verder blz. 52 onder 5. Dat trekken naar het Oosten doet ons aan de Imrama denken, zie blz. 4; zie ook Visioen van Drithelm blz. 20.

9. — (*Vierde pijn*). — Vandaar wordt hij gebracht naar een nieuw groot veld. Op een soortgelijke wijze worden mannen en vrouwen gekweld. Alleen liggen zij *achterover* op den grond genageld. Vurige draken zitten op hen, slangen omkronkelen hun leden en padden eten hun harten. Wild gekrijsch en gehuil stijgt voortdurend op, terwijl ook hier de duivelen hun slachtoffers kwellen met geeselslagen.

Zie over de slangen en draken o. a. blz. 54 onder 9 en onder 10.

10. — (*Vijfde pijn*). — Het derde veld, waarheen de duivelen den steeds standvastig blijvenden ridder brengen, vertoont dezelfde straf als die hier voor beschreven is, alleen zijn hier de nagelen zoo dicht naast elkaar geslagen, dat er geen vinger tusschen kan. Zulke vreeselijke pijn lijden de ongelukkigen, dat zij hun stem slechts kunnen laten hooren, als het doodsgereutel van een stervende. Een koude, gloeiend-heete wind waait over de vlakte en ook hier kwellen hen weer de gruwelijke duivelen met hun geeselslagen.

Zie voor den gloeiend-heeten, kouden wind, de straf van hitte en koude, blz. 52, onder 5. In de 6de Boeddhistische hel worden de zielen op gloeiend-heete ijzeren pinnen geslagen. In de *Openbaring van Petrus* wentelen mannen en vrouwen zich op kiezelsteenen, scherper dan zwaarden. Bij Dante wordt *Caïphas* op een kruis op den vloer genageld.

J. DROIT

J. DROIT

J. DROIT

J. DROIT

11\. — (*Zesde pijn*). — De zesde pijn ziet Owein in het vierde veld. Groote zwavelvuren branden daar. Mannen en vrouwen van elken leeftijd hangen aan gloeiende kettingen boven of in de vlammen, sommige met de voeten, andere met de handen, de haren, de armen, de dijen en het hoofd. Weer anderen hebben gloeiende ijzeren haken in de oogen, neusgaten, borsten of schaamten geslagen, en hangen hieraan in de vlammen. Daar waren er, die werden gebraden in pannen of aan braadspitten, terwijl de duivelen hen bedropen met gloeiend metaal.

Men vergelijke blz. 54 onder 11. Mannen en vrouwen opgehangen aan hunne ledematen vaak in *Artâ Vîrâf.*

12\. — (*Zevende pijn*). — Hierna toonen de duivelen den onversaagden Owein een vurig rad. Bliksemsnel draait het rond, zoodat het een vurige cirkel lijkt. Aan gloeiende haken hangen de zielen. Half staat het rad in de aarde, half in de lucht, terwijl vlammen van zwavelvuur het foltertuig omlaaien. Te vergeefs trachten de duivelen echter Owein schrik aan te jagen.

Dit rad ontbreekt in Tondalus, komt echter voor in het *St. Paulus'* visioen. Zie beneden. In de *Eneïs* hangen gierigen en echtbrekers aan een rad.

13\. — (*Achtste pijn*). — De volgende verschrikking is een groot, brandend huis; een « Balnearium » noemen Oweins geleiders het spottend, terwijl zij hem voorstellen er een bad te gaan nemen. De vloer van het huis is vol ronde putten vlak naast elkaar, gevuld met gesmolten metaal. In deze putten bevinden zich mannen en vrouwen van allerlei leeftijd, sommige er in gedompeld tot aan de wenkbrauwen of de oogen en lippen, andere tot aan den hals, de borst, de knieën of de voeten. Er waren er ook met alleen één hand of één voet er in.

Vergelijk het brandende huis uit Tondalus' visioen, blz. 53 onder 9 en het visioen van Karel den Dikken blz. 27. Putten met lood en pik bij *Prudentius,* putten met vuur bij *Bonifacius* (visioen van *Wenlok*).

14\. — (*Negende pijn*). — Telkens mislukken de pogingen der duivelen om Owein schrik aan te jagen en de pijnen te doen ondergaan, gered als hij steeds wordt door het uitspreken van den naam Jezus. Telkens echter hernieuwen de booze geesten hun pogingen. De negende pijn is op een hoogen berg. Daar zitten « super digitos pedum curvatam » « gecrommet op hare teen » scharen mannen en vrouwen, oude en jonge, terwijl hun uiterlijk doodsangst verraadt. Steeds staren zij noordwaarts. Plotseling steekt een hevige wind op, grijpt de ongelukkigen en stort ze in een ijskoude, donkere, diepe en stinkende rivier. Owein, eerst medegesleept, wordt uit het gevaar gered door

het uitspreken van den naam Jezus en bevindt zich plotseling aan de andere zijde der rivier.

Vergelijk blz. 52 onder 5 : de hooge berg is daar de strafplaats der verraders, over de rivier zie onder 6, over den wind, zie ook de vijfde pijn van Patricius' vagevuur.

15. — (*Tiende pijn*). — Nu sleuren hem zijn geleiders verder voort en weldra bereiken zij een afgrond als een put, die zwavelvlammen uitbraakt. Te midden hiervan vliegen de onzalige zielen op als vonken. De duivelen zeggen Owein nu, dat het de ingang der hel is. Als Owein met hen spot en zijn verachting te kennen geeft, storten zij zich tegelijk met hem in de diepte. Slechts de bijzondere hulp van God weet den ridder in dit geval te behouden. God schenkt Owein de kracht zich den naam van Jezus te herinneren, welken hij door den schrik geheel vergeten was en plotseling werpen hem de opstijgende vlammen weer uit.

Vergelijk hierover blz. 54 en 55 onder 12. Er is een treffende overeenkomst wat betreft het opvliegen en weer neervallen van de zielen als vonken tusschen Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. De beschrijving van Lucifer ontbreekt echter.

16. — (*Elfde pijn*). — De laatste pijn, welke de ridder nog moet zien, is een groote rivier. Deze rivier is van gloeiende zwavel en vol duivelen. Er over heen leidt een brug, zoo glad, dat niemand er zich op kan staande houden, zoo smal, dat men er niet over kan gaan en zoo steil, dat het was, vervaarlijk om te zien.

Niettegenstaande de dreigende gevaren, gaat Owein op de brug en vindt ze hoe langer hoe breeder worden, totdat hij eindelijk veilig en wel aan den overkant komt, achtervolgd door het woedend gehuil der bedrogen en teleurgestelde duivelen.

Over de brug zal beneden uitvoeriger gehandeld worden. Vergelijk blz. 52 onder 6 en 53 onder 8.

17. — (*Homilie*). — Hier maakt de schrijver er gebruik van om een korte vermaning in te voegen bestemd voor de toehoorders of lezers, dat zij toch door die vreeselijke straffen afgeschrikt worden van de zonden (1).

18. — (*Het paradijs*). — Wanneer Owein over de brug is, komt hij bij een hoogen muur. Uit een poort in dezen muur komt een processie van allerlei menschen, die hem verwelkomen en door de poort in een mooi landschap vol bloemen en zingende vogels brengen. Twee « pontifices » uit de processie vertellen hem, dat dit het aardsche paradijs is en dat de bewoners hiervan geleidelijk opgenomen worden in den hemel.

---

(1) Colgan's tekst heeft die stichtelijke toespraak niet.

Zie blz. 56 onder 15 wat betreft de poort en den muur. Voor het landschap, de bloemen en de vogels vooral blz. 58 onder 17². Op te merken is, dat het aardsche paradijs hier uitdrukkelijk onderscheiden wordt van den hemel.

19. — (*De hemel*). — Dan voeren zij Owein op een berg en vragen hem, hoe de hemel boven zijn hoofd is « Auro mihi simile videtur ardenti in fornaci » antwoordt de ridder. Dat is, verklaren zij, de poort van het hemelsche paradijs, waarin zij binnengaan, die een tijd bij hen vertoefd hebben. Dagelijks worden zij van dit hemelsche paradijs uit gevoed. Nauwelijks hebben zij deze woorden gezegd, of een laaiende vlam schiet op hen neer, die hen met ongekende zaligheid vervult.

Zie blz. 59 onder 18.

20. — (*Vertrek van Owein en verder lot.*) — Gaarne had Owein er langer gebleven, maar de bisschoppen zeggen hem, dat het noodig is naar de aarde terug te keeren en voorspellen hem, dat hij zal mogen weerom komen, indien hij op aarde een goed leven leidt. Owein gaat denzelfden weg terug, zonder dat de duivelen hem durven naderen — deze terugkeer wordt in eenige korte zinnen beschreven — en vindt in de zaal de 12 (15) mannen weer, die hem geluk wenschen met zijn tocht, maar hem aansporen naar den ingang van het hol te gaan, daar de prior hem al wacht. Owein doet dit; de prior opent de poort en onder luide vreugdezangen wordt de dappere ridder naar de kerk geleid, alwaar hij nog 15 dagen biddende doorbrengt. Dan doet hij een pelgrimstocht naar het H. Land en gaat na zijn terugkeer in een klooster. Deze laatste twee bijzonderheden ontbreken in het Middelnederlandsch.

21. — (*Slot*). — De rest van de legende — die ook in geen der Middelnederlandsche redacties voorkomt — vertelt, hoe *Gervasius*, abt van *Louth*, (*Ludensis*) verlof had ontvangen, om in Ierland een klooster te bouwen, en hoe *Gilbertus* of *Girbertus de Ludo* met deze opdracht belast, van den koning als tolk ridder Owein medekreeg. Owein vertelde nu aan Gilbert zijn geschiedenis en deze Gilbert vertelde ze op zijn beurt vaak in de tegenwoordigheid van *H. van Saltrey*, die ze opteekende en opdroeg aan den abt van *Sarten*. Toen eenmaal iemand bij het hooren van de legende twijfel aan de waarheid er van uitdrukte, vertelde Gilbert een mishandeling van een monnik uit zijn klooster door duivelen, een mishandeling, waarvan de gezegde monnik zijn leven lang de litteekens droeg. De Latijnsche tekst van Bamberg houdt hier op.

Niet zoo in Colgan. Daar vertelt de schrijver nog, dat hij twee Iersche abten naar het verhaal van Owein had gevraagd. De eene had er nooit van

gehoord, maar de andere bevestigde de waarheid er van. Een bisschop, *Florentianus*, daaromtrent ondervraagd, bevestigde de waarheid eveneens, en voegde er bij, dat het vagevuur in zijn diocees lag. Colgan houdt hier ook op. In *Arundel* vertelt de bisschop verder van een monnik, die de vergaderingen der duivelen elken nacht ongemerkt bijwoonde en aldus hun plannen leerde kennen. De kapelaan van den bisschop voegde er nog twee geschiedenissen van dezen laatsten monnik bij : 1° hoe deze op een nacht een duivel in de vergadering had hooren vertellen, dat hij brood, kaas en boter medebracht van een gierigen boer, die twee bedelende « klerken » had gezegd, dat hij niets van dien aard had, terwijl hij dit alles in ruime mate bezat; 2° hoe de duivelen een plan hadden gesmeed een priester ten val te brengen, maar bedrogen uitkwamen. Op een ochtend nl. vindt de priester een klein kind, een meisje, op het kerkhof. Hij laat het opvoeden. Als het echter 15 jaar geworden is, vervullen de duivelen den priester met een hevigen hartstocht voor zijn pleegkind. Op het punt te bezwijken, komt den priester de macht te hulp, die niet toestaat, dat iemand boven zijn krachten beproefd wordt. Hij komt tot bezinning en verminkt zich om in het vervolg alle gelegenheid tot zondigen te vermijden (1).

Wij hebben, zooals wij boven zeiden, ons bij de inhoudsopgave van de legende, opzettelijk onthouden van het geven van uitvoerige toelichtingen, daar wij niet wenschten in herhalingen te vallen. De meeste straffen komen min of meer gewijzigd in Tondalus' Visioen voor of in de bij de inhoudsopgave vermelde andere visioenen. Alleen willen wij nog met eenige woorden toelichten, hoe vele dezer straf-voorstellingen ook in andere godsdiensten gevonden worden (2). Zoo worden in de hel der Boeddhisten de verdoemden doorboord met gloeiend-heete ijzeren pinnen. Bij de Brahmanen in de tweede hel *Mahâraurava* (= luid huilen) wordt de zondaar op een grond van brandend koper vastgemaakt en door allerlei dieren verscheurd. In een

---

(1) *Gervasius*, abt van *Louth*, stierf tusschen 1160 en 1170. Zie *Vischius*, *Bibliotheca scriptorum sacri ordinis Cisterciensis* Keulen 1656 blz. 124.

Gilbertus werd abt van *Basingwerk* in *Flintshire* en stierf ± 1153. Zie *Lee*, *National Biography* deel XVI blz. 314.

Florentianus, waarschijnlijk *O'Cervallan*, bisschop gewijd te *Derry* in 1185 en gestorven 1230. Zie ook *Colgan*, *Trias thaumaturga* blz. 281 not. 13. Eigenlijk behoorde *Lough Dergh* niet tot het diocees van dezen *Florentianus*, maar de uitdrukking, dat het vagevuur in zijn bisdom lag, moet in uitgebreiden zin genomen worden volgens *O'Connor*, *Op. cit.* blz. 88. O'Connor oppert de veronderstelling, dat misschien met *Florentianus* een zekere *Florence O'Gorman Lector in the Academy of Armagh* bedoeld is. Toch erkent hij, dat het slechts een veronderstelling is.

(2) *Cf. Tijdschrift voor Ned. Taal en Letterk.* D. XXVIII, blz. 49 vlg.

Chineesche hel nagelt men het lichaam met 500 nagelen vast. Volgens Artâ-Vîrâf worden lasteraars en meineedigen afwisselend gekweld door hitte en koude (1). Bij Plutarchus zijn er drie meren, vol gloeiend goud, ijskoud lood en hard ijzer, waarin men de oneerlijke vrekken werpt.

De menschelijke fantasie schijnt in alle godsdiensten op eenzelfde manier te hebben gestraft met verbranden, doornagelen, radbraken, geeselen, kerven, koude en dorst.

De aandacht willen wij in het bijzonder nog vestigen op de manier, waarop in de legende van Owein de brug, ook een der vaste decorstukken der andere wereld, gebruikt wordt (2). In bijna alle eschatologische voorstellingen van het uiterste Oosten tot aan het Westen van Noord-Amerika bij de Indianenstammen komt de brug voor behalve bij de Grieken en Romeinen, tenzij men met *Landau* in den naam « Pontifices » een herinnering aan de brug wil zien, daar de priesters immers dienden om de brug te slaan tusschen de zichtbare en onzichtbare wereld!

Meestal is de brug een soort van automatische rechtspraak. In Chineesche Boeddhistische tempels vindt men afbeeldingen van bruggen, waarover vrome

---

(1) *Cf.* ook *Hölle und Fegfeuer im Volksglauben, Dichtung und Kirchenlehre* von *Dr. Marcus Landau*, Heidelberg Carl Winter 1909 blz. 149, 156 en 159.

J. Mew, Traditional Aspects of Hell blz. 57 enz. London 1903.

(2) Wij hebben de brug onder de legende van Owein besproken, wijl zij in deze legende een belangrijker rol speelt dan bij Tondalus (cf. het *Tijdschrift van Ned. Letterk.* en de Inleiding). In de *Aurea legenda Passionael Somerstuck* (Hs. van de Maatschappij van Ned. Letterk. n° 278) wordt verteld van een ridder, die eerst gestorven, weer ten leven wordt opgewekt : « hi seyde dat hi gevoert was tot eenre brugge daer een zwairte stinckende riviere onder liep. Ende over die stinckende riviere lagen zeer smale bruggen ende over dien bruggen waren scone soete velden geciert met wel rukenden bloemen ende cruden. Ende daer waren vergaderinge van menschen gecleet mit witten claren cleederen. Ende worden gesaet vander groter soetticheit der bloemen. Mar so wye optien brugge quam, die mit groten sonden verladen was, die viel in die stinckende doncker rivier. Mer die daer over quamen als die gerechtige, die gingen mit enen sekeren ganc totter soetter verweender stat. Deze rijdder sacg daer een man die pieter hiete, die seer verladen was mit enen groten last van yser. Ende doe die rijdder vraechde waer om dat die man den last vanden yser most dragen, doe wort hem thant geantwoirt, dattet daer om was so wanneer men hem yet geboet, datter wrake toe behoerde, dat hi dat meer uut wreedheid dan om gerechticheit of van gehoersaemheit dede. Oic sag die ridder een vreemt pelgrim die lichtelic over die brugge ginc want hi hier wel geleeft hadde. Enen anderen sach hi die steven hiete. Doe die over die brugge soude gaen doe gleet sijn voet ende half sijn lichaem was vander bruggen ende half daer op. Doe quamen uuter rivieren sommige zwarte moeren, dien nederwaert togen. Ende sommige scone witte luyden togen mitten armen opwaert. Ende doe sij aldus trecten, doe quam die ridder dient sach weder tot sijn lichaem ».

Er volgt nu eene verklaring, waarin de schrijver zegt, dat de vleeschelijke zonden Steven naar beneden trokken, maar aalmoezen hem naar boven trokken. Wij hebben in de leesteekens hier en daar veranderingen aangebracht. De bron van dit exempel is Gregorius (zie Inleiding en den inhoud van Tondalus blz. 52, 6).

Boeddhisten ongedeerd kunnen gaan, terwijl de zondaars naar beneden storten. De keizer *Tai-Tsang* zag in de hel een brug over een rivier van bloedgolven, door een ijskouden wind opgezweept. Zij was uiterst smal, duizend voet hoog boven de zee, zeer lang en zonder leuning : onder haar loerden de duivelen op de zielen (1). Op het eiland *Formosa* gelooft men, dat de afgestorvenen over een brug van bamboe moeten, waaronder een put vol vuiligheid. De slechten tuimelen naar beneden (2). Volgens Perzische voorstellingen worden de dooden in den ochtend van den vierden dag na hun afsterven gedwongen over een brug te gaan, die negen speerlengten breed wordt voor de goeden, maar voor de slechten smal wordt als een scheermes. Het spreekt van zelf, dat de goeden ongedeerd er over komen, de slechten naar beneden vallen (3).

In de Mahomedaansche eschatologie verbindt de brug *Al Sirât* den hemel met de aarde, is echter over de hel gebouwd, smaller dan een haar en scherper dan een scheermes. De deugdzame glijdt er vlug over heen, de zondaar stort in de vuurzee.

In Noord-Amerika gelooven de *Huronen*, dat de afgestorvenen de doodenrivier moeten overgaan over een boomstam, waarbij menigeen naar beneden valt. Bij de *Chippeways*, ook in Noord-Amerika, dient een groote slang als brug naar het andere land.

In de heidensch-Iersche voorstellingen van een ander leven komt de brug ook voor. Zoo o. a. in *Tochmarc Emere* en *Immram Mail Duin* (4).

Broeder Marcus beschrijft ons in het visioen van Tondalus twee bruggen. De eerste is blijkbaar de overal voorkomende *oordeelsbrug*. Tondalus ziet er immers een brug 1000 passen lang en een voet breed, waarover allerlei zielen gaan, die naar beneden storten, terwijl slechts een priester, een palmtak dragend, er ongedeerd over heen komt. Met hulp van den engel volbrengt Tondalus gelukkig denzelfden tocht. De tweede brug, die Tondalus ziet, dient als *strafmiddel*. Zij bevindt zich op de strafplaats der dieven en roovers. Zij is lang twee mijlen, breed een palm, terwijl overal spitse nagels uitsteken. Onder de brug wemelt het van monsters, vuurspuwende gedrochten, gapende naar hun prooi. Over deze brug wordt Tondalus nu gedwongen met een koe te gaan, waarbij hij midden op zijn weg den anderen zondaar ontmoet met

---

(1) *Schermann, Materialien* blz. 100 vlg. uit *Landau, Op. cit.* blz. 58.

(2) *Collin de Plancey, Dictionnaire infernal* i. v. Enfer.

(3) *Zend Avesta Jasna* XIX 6, *Jascht* XXIV 12, *Artâ-Virâf* Kap. 5, cf. ook *Landau, Op. cit.* blz. 58.

(4) *El. Hull, The Cuchullin Saga in Irish literature* London 1899 blz. 56 *Revue Celtique* deel IV blz. 488. Ook in de *Fis Adamnain* (zie de Inleiding) vindt men er een vermeld.

UNIV.
OF
MICH.

een zak graan. Slechts met bovennatuurlijke hulp konden zij elkaar voorbijgaan. Deze brug leidt hier dus niet naar een beter oord, maar is eenvoudig een strafmiddel.

De brug in het St. Patricius' vagevuur is blijkbaar een soort *strafmiddel*, maar eveneens een *oordeelsbrug*, daar ze Owein, die er gelukkig overkomt, leidt naar het verblijf der zaligen. Zij is hoog, smal en glad, gelegen over een woeste rivier van dampende zwavel. De ridder volbrengt den tocht, vertrouwende op Gods hulp, die hem niet verlaat.

Overigens zijn ook andere voorstellingen dan die van de straffen uit de legende van St. Patricius' vagevuur, elders terug te vinden.

Het grondbegrip van een heilig eiland, waarnaar de pelgrims heen trekken, bestond bij de Indiërs. Daar was *Ceylon* het heilig eiland. De Portugeesche reiziger *Barbosa* vond er nog de overlevering onder het volk, dat men om in den hemel te komen, een bedevaart naar het eiland moest ondernemen, den *Adamspiek* bestijgen, waarop het aardsche Paradijs lag, dit aardsche Paradijs doortrekken om aldus het hemelsche Paradijs binnen te gaan (1). Dante laat dan ook het vagevuur grenzen aan het aardsche Paradijs, waar de dichter zich reinigt, voor dat hij ten hemel stijgt. *Angelo de Gubernatis* heeft het waarschijnlijk gemaakt, dat Dante voorstellingen van het hiernamaals heeft ontleend aan verhalen, door Florentijnsche kooplieden uit Indië medegebracht. O. i. is het even waarschijnlijk, dat in Ierland, dat lang met de kerk uit het Oosten in verbinding geweest is, al vroeg ook voorstellingen uit Indië bekend waren, terwijl ook omgekeerd Iersche voorstellingen naar het Oosten zijn gekomen. Daar sommige voorstellingen van Dante aan St. Patricius' vagevuur ontleend schijnen (2), kunnen enkele der Indische voorstellingen misschien ook langs dezen weg aan den grooten Italiaanschen dichter zijn bekend geworden. Ditzelfde geldt voor Tondalus. De duivel uit Tondalus' visioen b. v., die de zielen uitwringt als druiventrossen, doet ons denken aan Lucifer in Dante, die in zijn drie monden de zondaars verbrijzelt, maar ook aan *Yama*, den God van den dood, « à la bouche sanglante qui croque les morts ».

De vraag, of de Indische voorstellingen ouder zijn dan de Iersche, is op het oogenblik nog niet met zekerheid te beantwoorden.

---

(1) Zie *Actes du dixième congrès international des orientalistes*, Session de Genève 1894, Librairie et imprimerie ci-devant E. J. Brill Leide 1897 blz. 77 vlg. *Le type indien du Lucifer chez le Dante* par *Angelo de Gubernatis*. Zie verder het kleine stukje : *Ueber die Literatur der Himmel-und Höllenfahrten* von *Ernst Kuhn* in dezelfde *Actes* blz. 91.

(2) Zie hierover de literatuur in het hoofdstuk : De letterkundige geschiedenis der legende van St. Patricius' vagevuur.

Misschien zijn de voorstellingen uit gemeenschappelijke bronnen voortgekomen. Kuhn meent (1) dat « das ehemals im weitem Unfang teils christliche, teils buddhistische Central-Asien als ein grosses Gebiet internationaler religiöser und literarischer Berührungen eine nicht unerhebliche Rolle gespielt hat », en voegt hieraan toe : « Für die allerältesten christlichen Texte dürfte eine relative Unabhängigheit von orientalischen Einflüssen, respective ein Zusammenhang mit griechisch-orphischen Vorstellungen nicht von der Hand zu weisen sein. »

B. — Dateering van het Patricius' vagevuur. — Vrij waarschijnlijk is het, dat de Latijnsche legende niet vóór 1189 is geschreven (2). De voor dezen datum aangevoerde argumenten geven geen aanleiding tot nadere besprekingen en wij zullen dus het jaar 1189 ± aannemen.

C. — Historische personen. — Ridder Owein, Paus Gregorius, Sinte Augustijn, Coninc Steven, Heynrijc, abt van Sarten, Brueder Heynrijc.

De ridder, wiens avonturen in het hol de stof vormen der legende, wordt door sommigen inderdaad voor een historischen persoon gehouden, vooral met het oog op de historische bijzonderheden in verband met hem medegedeeld (3). *Owein, Oenus, Oengus, Owenus, Oieus, Oiens, Egnus, Oben, Owayne(e), Owen, Sir Howyne* en later *Ennius* of *Eunius* zijn de vormen, waaronder ons zijn naam is overgeleverd. In het Lat. handschrift der legende *Arundel* 292 (4) staat de datum van het binnentreden van het hol duidelijk aangegeven als 1153 (anno gracie .m. c. liij. tempore Regis Stephani, anno regni sui XIX).

Matthaeus Paris (ook *Roger van Wendover*) geeft eveneens dit jaar aan; de Félice vindt het jaartal onjuist, daar Owein deelnam aan een kruistocht na zijn terugkeer en de eenige kruistocht, onder de regeering van « coninc Steven » bekend, duurde van 1147-1149. Hij meent dus als jaartal 1147 of 1148 te moeten aannemen. Toch meent hij, dat misschien de Latijnsche zinswending, waarin sprake is van dien kruistocht, ook kan slaan op een *reis* naar

---

(1) *Ibid.* blz. 92.

(2) Zie o. a. *Philippe de Félice, Op. cit.* blz. 30 vlg. Zie ook blz. 89 en verder vooral *Selmar Eckleben, Op. cit.* blz. 44 vlg. *Krapp, Op. cit.* — *Thomas Wright, Op. cit.*

Ook *Dottin* neemt de dateering van ± 1189 aan. Misschien bestaat er verband tusschen het schrijven der legende en de in die jaren opbloeiende vereering van St. Patricius, die zich onder anderen uitte in het plechtig overbrengen van de relieken van den heilige naar *Down*.

(3) *Philippe de Félice, Op. cit.* blz. 89 : On peut très bien supposer qu'il s'agit d'un être réel.

(4) Aangegeven door *Th. Duffus Hardy, Descript. Catalogue* I, 1 blz. 76 en gebruikt door *Kölbing, Engl. Studien* I 58, uitgegeven o. a. als varianten op *Colgan's* tekst door *Ed. Mall* in *Romanische Forschungen* Bd. VI; ook door *Atkinson Jenkins* in zijn eerste uitgave van *L'Espurgatoire.*

het H. Land. Dan vervalt natuurlijk het bezwaar. O. i. kan men dit best aannemen. De Félice geeft slechts één Latijnschen tekst, waarin van dien zoogenaamden kruistocht sprake is. Hij luidt : « Signaculos Crucis Dominicae in humero suscepto » (*signaculo?*).

Vergelijken we de teksten van het Latijnsche handschrift uit *Bamberg*, van *Colgan* en *Arundel* 292, dan vinden we daar :

Ba : Cruce in humero suscepta, Iherosolimam perrexit.

Co : Signo Dominicae Crucis in humero suscepto Dominici corporis sepulchrum Ierosolymis visitare perrexit.

Ar : Cruce suscepta Ierosolimam visitare perrexit.

Ook de teksten door *Atkinson Jenkins* in zijn *The Espurgatoire Saint Patriz of Marie de France* gepubliceerd hebben :

Brit. Mus. Harley Ms. 3846 : « Sicque, cruce in humero accepta, Ierosolimam perrexit ».

Brit. Mus. Royal Ms., 13 *B VIII* : « Deinde signo dominice crucis in humero suscepto dominici corporis sepulchrum ierosolimis uisitare perrexit. »

Al deze plaatsen behoeven volstrekt niet te worden opgevat in den zin van deelnemen aan een bepaalden algemeenen kruistocht. Het is toch bekend, dat er tusschen de groote tochten in, voortdurend ridders naar het H. Land gingen, om daar het door de Saracenen altijd bedreigde gebied te helpen verdedigen, of om een pelgrimstocht te doen zonder meer. Overtuigend bewezen achten wij dus het foutieve van het jaartal 1153 niet, indien men alleen afgaat op het bewijs van den kruistocht.

Selmar Eckleben e. a. denken zich Owein als een mythischen held. Eckleben ziet in de legende de vervorming van het verhaal van koning *Echu*. die, teruggekeerd uit den dood, aan zijn onderdanen zijn lotgevallen van de andere wereld vertelt.

Roquefort (1) denkt zelfs aan *Ivain*, een der ridders van de tafelronde. terwijl de Félice in Owein wil zien de heidensche godheid *Oengus*, zoon van *Dagde*, koning van *Thũatha Dẽ Danann*, die na de overwinning der Kelten in een onderaardsch paleis woonde (2).

---

(1) *Poésies de Marie de France* vol. II Paris 1820 blz. 403.

(2) Cf. *D'Arbois de Jubainville, Le cycle mythologique irlandais et la mythologie celtique* Paris 1884.

Zoowel de naam *Owain* als *Owen* ontmoet men herhaaldelijk in Keltische verhalen. Zoo komt Owein voor in het verhaal van *De droom van Rhonabuy* en van *Peredur* cf. *Rolleston, Op. cit.* blz. 393 en 401 ook blz. 396. Owen komt voor in het verhaal van de zonen van *Usna*, van *Keelta* en *De reis van Maldum Op. cit.* blz. 201, 265 en 310. *Eunius* is de naam van een bisschop van *Vannes* in de 6de eeuw, volgens *Dottin*, die zich beroept op *La Borderie, Histoire de Bretagne* deel I blz. 289, 445.

Met zekerheid weten wij derhalve niets van den ridder Owein. Er komen echter in de eigenlijke legende eenige andere historisch bekende namen voor, welke wij, voor zoover ze nog niet besproken zijn bij de inhoudsopgave, nog willen vermelden. In de Middelnederlandsche redacties vindt men : *Paus sinte Gregorius, Sinte Augustijnus, Coninc Steven, Here Heynrijc, abt van Sarten, Brueder Heynrijc.* De twee eerste namen vindt men alleen in een der Haagsche en het Amsterdamsche handschrift en wel in de inleiding, die elders ontbreekt. Met paus Gregorius wordt bedoeld Gregorius de Groote (paus van 590-604) en het werk, waarop een toespeling gemaakt wordt, is de *Dialogus* (1), dat immers de geheele Middeleeuwsche stichtelijke letterkunde heeft beheerscht. Het werk van den kerkleeraar Augustinus, waarin o. a. volgens den schrijver staat, dat de zielen der afgestorvenen tot den laatsten oordeelsdag « in eyniger stad werden gehalden elke nae hoere weerde », is misschien *De Civitate Dei*, waar deze meening voorkomt.

Coninc Steven is koning *Stephanus* van Engeland, (1135-1154) de kleinzoon van *Willem den Veroveraar*, die niettegenstaande de rechten van *Mathilde*, de dochter van *Hendrik I*, zich tot koning had laten kiezen en de kroon wist te behouden tot zijn dood. Colgan meent, dat hier geen Engelsche koning bedoeld kan zijn, maar een Iersche, daar voor Hendrik II geen Engelsche koning Ierland had bezocht. Ook *Ussher* is deze meening toegedaan (2). Volstrekt onmogelijk is dit niet, maar bewezen ook niet; in alle geval is het van geen overwegend belang.

De naam van het klooster is niet overal dezelfde. De Latijnsche teksten van Bamberg en Colgan hebben respectievelijk *regularis* en *Reglis*. De andere Middelnederlandsche vormen zijn *regularis, regulaers, regularels, regelis* en *regluaris*. De berijming heeft *regulus*. Volgens Eckleben, is de naam ontleend aan de « Canones regulares » der Augustijnen, die zich van de « Canones saeculares » onderscheidden door het afstand doen van elk privaat bezit. Zij waren ontstaan ten gevolge van de reorganisatie der Augustijnenorde, welke vooral onder invloed van *Ivo*, bisschop van *Chartres* op het einde der 11de eeuw plaats had. In de Acta Sanctorum meenen de Bollandisten, dat de Canones regulares niet vóór de verovering van Ierland door de Engelschen op het eiland zijn geweest.

Dottin in zijn *Louis Eunius* (blz. 10 noot 2) vermeldt het Iersche woord *recles* in den zin van groote kerk en meent aldus den naam te moeten verklaren.

---

(1) *Dialogus beati Gregorii papae.* Zie *Migne Patrologia* LXXVII. Cf. over den invloed van Gregorius de Inleiding.

(2) Cf. *G. Dottin, Op. cit.* blz. 10 noot 3 en ook *Selmar Eckleben, Op. cit.* blz. 48 vlg.

Dottin in zijn *Louis Eunius* (blz. 10 noot 2) vermeldt het Iersche woord « recles » in den zin van groote kerk en meent aldus den naam te kunnen verklaren. Waarschijnlijk wordt deze verklaring, als wij lezen, hetgeen O'Connor mededeelt.

O'Connor (1) zegt nl. : « According to Petrie *Regles* means an abbey church, *Teampull* means any church, wether belonging to secular or regular clergy ». Hij vermeldt ook den naam van eén kerk in Derry nl. *duibh-Regles* (2).

Van « her heynric van Sarten », aan wien het werk opgedragen wordt, is niets bekend, dan dat hij een abt is geweest, ten minste, indien de schrijver de waarheid spreekt. *Sarten* is volgens *Visschius* in 1136 gesticht « id est Wardonia in Anglia, diocesis Lincolniensis » (3).

De schrijver der legende was een Cisterciënser monnik van *Saltrey*. Hij duidt zich in de Latijnsche legende zelf aan met « Fr. H. monachorum de Saltereia minimus ». Het Haagsche handschrift (*H.*) spreekt van « brueder heynric die mynste vanden monnichen van psalterien ». Meestal houdt men de *H.* voor de afkorting van Henricus. Sommigen echter denken aan Hugo zooals *Tanner*, bisschop van *St. Asaph* (4). *Johannes Pitseus* laat hem geboren worden in het graafschap *Huntingdonshire* en opgevoed worden in Saltrey ± 1140 (5). Ook latere schrijvers weten niet veel bijzonderheden van hem mede te deelen.

Baleus, bisschop van *Ossory* 1495-1563, spreekt heel ongunstig over Hendrik en noemt hem een bijgeloovigen fantast, die zijn legende fabriceerde uit Gregorius' dialogen, de verhalen omtrent den vuurspuwenden Etna en zijn eigen verbeelding en die zich daarenboven liet bedriegen door twee bedriegers nl. den bisschop Florentianus en den abt Gilbertus de Ludo! (6)

Tot nog toe wordt, zoover ons bekend is, in het algemeen stilzwijgend aangenomen, dat de Latijnsche legende in Engeland door Hendrik van Saltrey is geschreven.

---

(1) *Op. cit.* blz. 124.

(2) Cf. *Ware, Antiquities of Ireland* London 1654.

(3) Cf. *Selmar Eckleben, Op. cit.* blz. 50.

(4) Zie *Bibliotheca Britannico-Hibernica* 1748 blz. 397 en *Eckleben, Op. cit.* blz. 38.

(5) *Johannes Pitseus, De Scriptoribus Angliae* n° 101. *Saltrey, Saltrei, Saultrey* of *Sowtrey* lag in het bisdom Lincoln.

(6) *Scriptorum illustrium majoris Brytanniae catalogus* Basileae 1557 blz. 189. Zie ook *Eckleben, Op. cit.* p. 39-41. *Baleus* drukt zich aldus uit : « De ipso (nl. Hendrik) tamen scribitur quod fuerit cuiusdam Florentiani Hibernorum episcopi imposturis delusus atque Gilberti de Luda (o sancta societas), abbatis Cisterciensium instituti, praestigiis deceptus ».

Wij herinneren ten eerste aan hetgeen boven bij de bespreking van het ontstaan van den Latijnschen Tondalus-tekst gezegd is omtrent het verblijf en het werk der Iersche monniken op het vasteland en meer bepaald in Duitschland. Marcus, dat staat vast, heeft zijn legende inderdaad in Duitschland en wel in Regensburg geschreven. En meer dan waarschijnlijk hebben van daar uit de redacties zich verspreid over West-Europa.

Welnu, de legende van het St. Patricius' vagevuur is zoo innerlijk verwant met het Tondalus' visioen, dat een ontstaan in eenzelfde midden niet onwaarschijnlijk is.

Welk een bezwaar is er tegen in te brengen, dat Hendrik van Saltrey zoo niet in Duitschland, dan toch op het vasteland is geweest? Wij weten feitelijk zoo weinig van zijn persoon, dat allerlei gissingen omtrent zijn leven mogelijk zijn en zeker deze, dat hij Engeland een tijd heeft verlaten. Wij geven toe, dat wij geen aanwijzing hebben van zijn verblijf op het vasteland. Ook de abt, waaraan het stuk is opgedragen, hoort in Engeland thuis. Maar daar staat iets anders tegenover.

Er is namelijk een bepaald argument aan te voeren voor de meening, dat niet Engeland, maar het vasteland, misschien Zuid-Duitschland, de plaats is geweest, waar de legende óf het eerst op schrift werd gebracht, óf het eerst bekend werd. Immers de door Mall als de oudste redactie beschouwde tekst bevindt zich *op het vasteland* en wel *in Bamberg!* Al is deze tekst misschien niet de oertekst zelf, een vertegenwoordiger van den oertekst is hij zeker. Daarenboven ook de *Utrechtsche* tekst, die een der oudere Latijnsche redacties moet zijn, bevindt zich niet in Engeland, maar op het vasteland (1).

Ten tweede, de oudste en talrijkste overzettingen in de volkstaal vinden wij op het vasteland. Al zal het feit, dat ze in West-Europa vooral voorkomen, de waarschijnlijkheid van den Zuid-Duitschen oorsprong der Latijnsche legende niet verhoogen, aan de stelling, dat het vasteland de plaats van oorsprong is, doet het geen afbreuk. Overigens staat tegenover het feit van het voorkomen der vertalingen in West-Europa, het feit, dat de oudste Middelnederlandsche proza-redacties uit het *Oosten* van ons land zich verder *Westelijk* hebben verspreid, dat de jongste redactie, het Amsterdamsche handschrift, is ontstaan in het meest Westelijke deel van ons land, in Den Haag.

Volstrekte bewijzen zijn dit natuurlijk niet. Maar, al wordt hiermede dus niet de meening afdoende bewezen, dat de Latijnsche redactie ontstaan is op het vasteland en misschien in Duitschland zooals Tondalus' visioen, zij

(1) Zie over de Latijnsche teksten beneden.

maken het toch zeker, dat de oudste redacties dadelijk naar het vasteland zijn overgebracht.

Bij de vraag, waarom, indien de legende van St. Patricius' vagevuur in Duitschland ontstond, evenals Tondalus' visioen, in dit land zoo veel minder vertalingen en bewerkingen zijn, moet men bedenken, dat een wetenschappelijk onderzoek, zooals Wagner het deed voor Tondalus' visioen, tot nog toe nog niet plaats had voor St. Patricius' vagevuur en dat een onderzoek misschien nog verrassende uitkomsten zal opleveren (1).

D. — Bronnen. — Is Hendrik oorspronkelijk geweest? Evenmin als broeder Marcus geheel oorspronkelijk was, toen hij Tondalus' visioen schreef, evenmin was dit de schrijver van het St. Patricius' vagevuur.

In de eerste plaats schreef reeds *Jocelinus*, een monnik uit *Furness* in *Lancashire*, over het vagevuur van den Ierschen heilige. Hij beschreef namelijk het leven van Patricius in de jaren 1180-1185 (2). Deze Jocelinus laat het vagevuur ontstaan bij gelegenheid van een strijd door Patricius gevoerd tegen booze geesten. De heilige, verblijf houdend onder vasten en bidden op een berg *Cruachan Aigle* in *Connaught*, werd door de duivelen bestookt. Hij wist ze echter te verjagen en sedert dien ontstond de gewoonte op den bergtop eenigen tijd te gaan doorbrengen om er te vasten en te bidden, waarbij sommige boetelingen de hevigste pijnen moesten doorstaan, maar welke zij geduldig verdroegen, daar zij meenden op deze wijze van hunne zonden te worden gereinigd en aan de hel te ontkomen. In verband hiermede vertelt Jocelinus de door ons al elders vermelde sage van koning Echu.

Uit hetgeen Jocelinus zegt, volgt duidelijk, dat hij Lough Derg niet als bedevaartplaats kent of wil kennen.

Wij achten het wenschelijk hier in verband met de bronnen van Hendrik van Saltrey, aan te geven, wat wij historisch eigenlijk van het ontstaan van de bedevaartplaats weten. Immers, indien Lough Derg algemeen bekend was vóór de legende van Owein, dan kunnen de verhalen over de bedevaartplaats, hetzij deze mondeling of schriftelijk bestonden, ook de bronnen gevormd hebben van onzen legende-schrijver.

---

(1) Zie verder beneden het hoofdstuk over de letterk. geschiedenis.

(2) O. a. uitg. door *Colgan, Acta Sanctorum veteris et majoris Scotiae seu Hiberniae* Lovan. 1645-1647.

Cf. over Jocelinus o. a. *Florilegium insulae sanctorum Th. Messinghamus* Parisiis 1624 blz. 1-85.

Act. Sanct. 17 Maart II blz. 540-580.

Edm. L. Swift, Jocelin, the Life and Acts of St. Patrick Dublin 1809.

Selmar Eckleben, Op. cit. blz. 20 vlg.

Cf. ook *J. B. Bury, The life of Saint Patrick and his place in history.* London 1905.

Welnu wat den oorsprong van de bedevaarten betreft, staan wij niet op vasten, historischen bodem, vóór de 12de eeuw. Behalve Jocelinus vermeldt alleen nog *Giraldus Cambrensis*, wiens beschrijving wij dadelijk zullen aanhalen, het purgatorium.

Giraldus noemt in tegenstelling met Jocelinus inderdaad Lough Derg als bedevaartplaats, maar deze vermelding geschiedt pas op het einde der 12de eeuw. Dat de bedevaartplaats dus lang vóór dezen tijd bestond, is hiermede volstrekt niet bewezen.

Gaan wij eens na, wat Hendrik van Saltrey zegt. Volgens hem bouwde Patricius, toen God het hol getoond had, terstond een kerk en stelde aan « Beati Patris Augustini Canonicos ».

Nu weten we echter, dat de Augustijnen eerst ± 1126 in Ierland zijn gekomen en dat dus Patricius, indien de groote Apostel van Ierland met dezen Patricius bedoeld wordt (1), onmogelijk Augustijnen kan hebben aangesteld. Deze tegenstrijdigheid kan, al is het eenigszins gewrongen, desnoods verklaard worden, indien men aanneemt, dat Hendrik van Saltrey eenvoudig de monniken, die vroeger op het Saints-Island waren, de voorgangers der Augustijnen, maar door de Noormannen verdreven werden, heeft gelijk gesteld met de later gekomen Augustijnen, wier regels een groote overkomst hadden met die der oude Iersche monniken, daar beiden o. a. de functies mochten verrichten van seculiere geestelijken. Maar een ander bezwaar tegen de oudheid van de bedevaart ligt in het feit, dat nergens in de oudste levens van St. Patricius met één woord er sprake van is, dat hij Lough Derg ooit bezocht, laat staan het purgatorium stichtte (2). O. i. is dit een sterk bewijs tegen de meening, dat St. Patricius het purgatorium stichtte en hiertegen kan niet voldoende opwegen de traditie van het volk, die de stichting aan St. Patricius toeschrijft en het feit, dat deze een reis heeft gemaakt in de buurt van Lough Derg, waarbij zijn weg misschien(!) leidde langs het meer. Dat de heilige uit een gevoel van nederigheid zijn vasten en bidden aldaar zou verzwegen hebben, komt ons ondanks O'Connor zeer onwaarschijnlijk voor, daar het juist de bedoeling was de menschen daarheen te brengen, om ze boete te laten doen. Waarom zou daarenboven zulk een gewichtig feit juist in de levens van Patricius verzwegen zijn, waarin bijzonderheden medegedeeld worden, zeker van minder gewicht dan de stichting van zulk een

(1) Er zijn verschillende Patricii geweest in Ierland, die wel eens met elkaar verward worden. Dat met den stichter van het purgatorium de apostel der Ieren bedoeld werd, is wel niet volstrekt zeker, maar toch waarschijnlijk cf. *O'Connor*, *Op. cit.* blz. 73.

(2) Cf. *O'Connor*, *Op cit.* blz. 30, die dit ook moet toegeven.

bedevaartplaats? Ook dat er in later jaren een kerk, aan Patricius gewijd, in Lough Derg te vinden is, dat op Station-Island een oud kruis gevonden is en overblijfselen van vroegere kluizenaars, is geen afdoende bewijs voor de meening, dat *St. Patricius zelf* de bedevaartplaats heeft gesticht. Historisch staat dus de stichting door St. Patricius van het purgatorium, indien geen andere argumenten worden aangevoerd, nog niet vast (1). Dat reeds vroeg in Lough Derg een klooster moet geweest zijn, of kluizenaars en boetelingen op de eilanden een tijd moeten hebben doorgebracht, is daarentegen niet onmogelijk. Dit volgt uit de opgravingen, waarbij archaeologische bijzonderheden duidelijk het bewijs van vroeg bewoond zijn door monniken hebben gegeven (2). Ook dat een der *St. Dabheoc*'s de eerste abt van een klooster aldaar is geweest, is waarschijnlijk. Maar bewezen wordt door dit alles evenmin, dat vóór de 12de eeuw *pelgrims ter boetedoening naar Lough Derg zijn geweest.* De verwoesting der oude abdij door de Noormannen en de tijdelijke onderbreking van de pelgrimstochten, zooals O'Connor aanneemt, is een hypothese, niets meer.

Het feit echter van de bedevaarten in de 12de eeuw, is voor de vraag naar de bronnen van Hendrik natuurlijk toch nog van groot belang. Indien wij aan kunnen nemen, dat in de 12de eeuw bedevaarten hebben plaats gehad naar Lough Derg en daar is niets tegen, getuige Giraldus, dan volgt er de mogelijkheid uit, dat verhalen van pelgrims omtrent hun bedevaart schriftelijk of mondeling in omloop waren en ook aan Hendrik van Saltrey kunnen bekend zijn geweest. Deze verhalen behoefden natuurlijk niet avonturen als die van Owein in het hol te bevatten. De beschrijving der ceremoniën, het verhaal van den ouden kanunnik met één tand zijn volstrekt niet onafscheidelijk van de rest van de legende en konden heel goed door pelgrims verteld worden, zonder dat zij de bevindingen van Owein er bij moesten vermelden.

De tweede schrijver, over het vagevuur, dien wij reeds noemden, is *Giraldus Cambrensis* (3). Geboren ± 1146 op het kasteel van *Manorbeer* in *Pembrokeshire,* werd hij door zijn oom, bisschop van *St. David,* opgevoed. Na eenigen tijd te Parijs te hebben gestudeerd, trad hij in een monnikenorde. Later kwam

---

(1) Wanneer Dr. *Lanigan* in zijn *Ecclesiastical History of Ireland* (Vol I blz. 368) schrijft: « It will not be expected that I should waste my time with giving an account of the so-called Patrick's Purgatory of Lough Derg, or examining if there could be any foundation for attributing it to our Apostle » aangezien hij nergens bewijzen vond, dan pleit dit voor den historischen waarheidszin van den schrijver en het verwijt van O'Connor aan het adres van Dr. Lanigan « a want of discrimination and jugdment », is hoogst onrechtvaardig.

(2) *Zie* over de overblijfselen van vroeger dagen *O'Connor, Op. cit.* blz. 41, 54, 66 passim.

(3) Cf. over hem o. a. *Selmar Eckleben, Op. cit.* blz. 26 *Philip. de Félice, Op. cit.* blz. 21.

hij aan het hof van Hendrik II, die hem met de opvoeding van zijn zoon, den lateren Jan zonder Land, belastte. Als secretaris vergezelde hij den prins in 1185 naar Ierland. Hij stierf ± 1223.

Giraldus, volgens de Acta Sanctorum niet geheel te vertrouwen, vertelt in zijn werk *Topographica Hiberniae* (1) o. a ook de stichting van het vagevuur van St. Patricius « In partibus Ultoniae » is een meer, waarin een in tweeën verdeeld eiland ligt (2). Op het eene gedeelte er van, dat buitengewoon mooi en lieflelijk is, waar engelen en heiligen vertoeven, staat een kerk. Het andere gedeelte is daarentegen verschrikkelijk om te zien, duivelen en booze geesten zwerven er rond. Negen kuilen bevinden zich daar (de bed's?). Indien men in een er van den nacht doorbrengt, dan is men blootgesteld aan allerlei pijnigingen van de booze geesten. Degene, die als boeteling zich vrijwillig hieraan onderwerpt, zal, mits hij later geen nieuwe, zwaardere zonden op zich laadt, aan de hel ontsnappen. Patricius had van God de gunst verkregen, dat de straffen van het hiernamaals daar konden worden gezien, opdat de heidensche Ieren het verschrikkelijke er van zouden kunnen begrijpen (3).

Een onderzoek naar plaatsen, die aan den bijbel ontleend zijn, zooals Wagner dat bij Tondalus' visioen deed, levert er niet zooveel op als bij broeder Marcus, maar bewijst in alle geval, dat ook Hendrik geen vreemdeling in den bijbel was.

Plaatsen als : « Beatus homo cui talis aperitur ianua » of « Et quia cum in honore esset, non intellexit, comparatus est iumentis insipientibus et similis factus est illis » doen denken respectievelijk aan « Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum » uit den eersten psalm (4) en aan het letterlijk in psalm 48 voorkomende : « Et homo, cum in honore esset, non intellexit : comparatus est jumentis insipientibus, et similis factus est illis ».

Wel moeten wij er bijvoegen, dat deze plaatsen niet in den tekst van Bamberg voorkomen en dat dus de mogelijkheid van een latere interpolatie bestaat.

Gregorius en Augustinus zijn zonder eenigen twijfel lectuur van den schrijver geweest, zooals uit de praefatio blijkt, evenals de gewone theologi-

---

(1) Uitg. door *Th. Wright*, *The Historical Works of Giraldus Cambrensis* London 1863. Vroegere uitgave : Twysden Frankfurt 1602 en London 1652.

(2) Zie beneden het pelgrimsverhaal van de Pázsthó.

(3) Giraldus' werk is van ± 1187. Daar hij de legende van Owein volstrekt niet vermeldt, is dit altijd beschouwd als een bewijsvoering voor de dateering van de legende van Hendrik van Saltrey.

(4) *Die Heilige Schrift mit dem Urtexte der Vulgata* herausg. von *A. Arndt* S. J. Zweiter Band Regensburg, Rom, New York Frederic Pustet 1900.

sche kloosterliteratuur hem bekend was. Vooral, indien wij den inhoud van de homilie na de straffen vergelijken met soortgelijke stichtelijke stukken, wordt dit laatste waarschijnlijk.

Wat betreft den invloed van de visioenliteratuur in het bijzonder, de sporen van dezen invloed zijn vooral te merken bij de straffen. *Becker* heeft hierover in zijn werk reeds gesproken en op zekere punten van overeenkomst gewezen tusschen de visioenen van Drithelm, Furseus, Albericus, Paulus, Tondalus enz. met het visioen van ridder Owein. Wij verwijzen dus hier naar Becker, en hetgeen boven gezegd is bij de behandeling van de straffen uit Tondalus' visioen.

Een andere vraag is, of één der visioenen, zooals dat van Drithelm ten opzichte van Tondalus, meer in het bijzonder het voorbeeld is geweest voor Hendrik. Becker meent : « it seems nearly certain that the writer took for his immediate model some version of the Vision of St. Paul » (1). O. i. gaat het niet aan, dit te beweren. De bewijzen, die Becker geeft, bestaan hierin, dat in beide visioenen voorkomen : de geheele of gedeeltelijke indompeling van de opgehangen ongelukkigen en het vurige rad. Ook de put is z. i. gedeeltelijk ontleend aan het visioen van St. Paul. Daarenboven heeft de schrijver van St. Patricius' vagevuur, wat aangaat de brug, « borrowed the feature from Paul ».

Deze overeenkomsten tusschen het visioen van St. Paulus en het St. Patricius' vagevuur bestaan inderdaad, maar de overeenkomsten tusschen St. Patricius' vagevuur en andere visioenen zijn zeker even groot.

En indien we b. v. zien, zooals we boven aantoonden, dat met Tondalus' visioen (het badhuis, de rivier, het opvliegen der zielen, enz.) de overeenkomsten soms treffend zijn, dat in het visioen van Drithelm, Furseus enz. telkens trekken voorkomen, die we ook in het St. Patricius' vagevuur vinden, dan hebben we niet het recht het visioen van St. Paul als het onmiddellijk voorbeeld te beschouwen. Hetgeen boven gezegd werd, herhalen we, dat het in deze verhalen niet aangaat altijd rechtstreeksche bronnen aan te wijzen en dat bij het St. Patricius' vagevuur, naast de reeds bestaande eschatologische werken, de *verbeelding* van den schrijver, of van die het hem vertelde, eene rol heeft gespeeld en bestaande begrippen heeft uitgewerkt of analoge begrippen geschapen.

Vatten we derhalve samen, wat wij als de bronnen beschouwen, die Hendrik kan gebruikt hebben : 1° Jocelinus en Giraldus, 2° bedevaart-verhalen, 3° bijbel en stichtelijke kloosterliteratuur, meer in het bijzonder Gregorius en Augustinus, en bestaande eschatologische visioenen.

(1) *Op. cit.* blz. 91.

E. — Beteekenis. — Van eenzelfden aard, als het visioen van Tondalus, maar met typische verschillen is de legende van het St. Patricius' vagevuur. Ook hier hebben wij een reeks kleurige schilderingen van de hellewereld met haar vlammen, duisternis, duivelen, verdoemden en geweeklaag, van de eeuwige rustplaatsen met haar lichtglansen, engelen, zaligen en gejubel. De verschillen openbaren zich in andere opzichten. Tot op zekere hoogte geeft het visioen van Tondalus meer dan het St. Patricius' vagevuur. Men zal in de Middeleeuwen weinig werken vinden, waarin nog andere eschatologische voorstellingen van hemel of hel (vagevuur) voorkomen dan in het visioen van Tondalus. Daarentegen ontbreken in de legende van Owein enkele elders voorkomende voorstellingen. Ook van een *gradatie* in de straffen is veel minder waar te nemen in het St. Patricius' vagevuur. Komische trekken, zooals de episode van de koe, zijn niet te vinden bij de avonturen van Owein, al mist men ook hier niet de gruwzame Middeleeuwsche satire (1) (b. v. de ontvangst van den ridder door de duivelen.) De persoon van den schrijver komt in het visioen van Tondalus geheel anders uit dan in de Owein-legende. Waar hij de gelegenheid krijgt een oordeel over Ierland uit te spreken, prijst broeder Marcus Ierland als een voortreffelijk land, vol dappere en kloeke bewoners, beroemd door godsdienstige mannen en vrouwen, terwijl Hendrik de oorspronkelijke « beestelicheit » der bewoners vermeldt, slechts te verzachten door het wonder van het hol. Indien Hendrik ook een Ier was, dan had hij evenals Marcus waarschijnlijk meer nationaal gevoel gehad en had hij op andere wijze over zijn landgenooten gesproken, ofschoon een zekere sympathie niet ontbreekt, als hij van de Ieren zegt, dat zij even gauw gereed zijn tot het goede als tot het kwade. Toespelingen op tijdgenooten veroorlooft Hendrik zich niet; wel deelt hij op eene plaats in het algemeen mede, dat de ridder sommigen van zijn gezellen gestraft zag. Een min of meer regelmatig overzicht van de verschillende zonden, waarom de straffen worden geleden, ontbreekt geheel bij Hendrik. Cultuurhistorische waarde in dezen zin, dat wij er uit leeren kennen de fouten en deugden van de tijdgenooten van broeder Hendrik, zooals broeder Marcus ons die doet kennen van zijn omgeving, heeft de legende van het St. Patricius' vagevuur veel minder dan het visioen van Tondalus. Het is veel algemeener, hetgeen gezegd wordt. Evenmin deelt de legende van Owein bijzonderheden mede omtrent den graad der zaligen. Aan den anderen kant onderscheidt het visioen van Tondalus niet den hemel van het aardsche paradijs, terwijl dit wel geschiedt in het St. Patricius' vagevuur.

---

(1) Cf. over de Middeleeuwsche satire o. a. : *L. Maeterlinck, Le genre satirique dans la peinture Flamande* G. v. Oest Bruxelles 1907.

Een groot verschil echter tusschen beide legenden bestaat in den opzet van het verhaal.

Tondalus ziet alles in een visioen. Zijn *ziel* heeft het lichaam verlaten en ziet nu de straffen en belooningen der andere wereld. Owein daarentegen daalt in levenden lijve in de onderwereld af en ziet ze met *lichamelijke* oogen. Het is dus een werkelijke *descensus ad inferos*, die plaats heeft, waarbij Owein het voorbeeld volgt van Odysseus, Orpheus en Aeneas (1). Owein gaat vrijwillig, met het edel doel zich te zuiveren van zijn zonden, Tondalus daarentegen wordt gedwongen de straffen te zien. Tondalus' visioen heeft den vorm van het Keltische Fis, maar het St. Patricius' vagevuur herinnert ons aan de Imrama (zie boven blz. 4 en 8).

Nog twee andere trekken komen in de legende van het vagevuur van St. Patricius voor, welke geheel ontbreken in het visioen van Tondalus en ook in de andere visioenen. Ten eerste, terwijl de ziel van Tondalus op haar geheelen tocht wordt rondgeleid door een engel, is Owein geheel alleen. Ten tweede verschijnen aan Owein, wanneer de poort van het hol achter hem gesloten is, na eenigen tijd 12 (in de jongere redacties 15) wit gekleede mannen, waarvan een hem goeden raad geeft, hoe hij zich moet gedragen, als de duivelen hem zullen komen bestoken, zoodat hij aan hunne lagen en listen kan ontsnappen. Na deze raadgevingen verdwijnen de twaalf raadgevers. Het getal 12 is een geliefkoosd getal in de Middeleeuwsche romanliteratuur, (12 pairs van Karel den Grooten enz.) en is waarschijnlijk een herinnering aan de twaalf apostelen. Becker kende niet de bijzonderheid, dat oorspronkelijk het getal 12 in de legende voorkomt. Hij drukt er zijn verwondering over uit, dat er sprake is van 15 mannen, terwijl men in andere verhalen meestal het getal 12 vindt. De reden van de verandering van 12 in 15 is misschien wel een schrijffout van den kopiïst.

Dat in het St. Patricius' vagevuur, in tegenstelling tot de straffen, betrekkelijk weinig van de vreugden der zaligen gesproken wordt, althans veel minder dan in het visioen van Tondalus, vindt wel hierin zijn verklaring, dat de legende vooral bedoelde, ook in verband met de bedevaartplaats zelf, van het kwade af te schrikken door het laten zien der *straffen*. Het is overigens bekend, hoe in het algemeen in de eschatologische voorstellingen de voorkeur wordt gegeven aan strafbeschrijvingen boven hemelbeschrijvingen. Al wat van paradijsvreugden door Owein gezien wordt, is een groot, mooi landschap, vol licht en bloemen, waarin de zaligen zich vermeien, God lovend en prijzend

(1) Cf. o. a. *Rohde, Der Griechische Roman und seine Vorläufer*. *Tijdschrift voor Ned. Taal en Lett.* Deel XXVIII blz. 86.

en waar zij dagelijks gespijzigd worden door een vlam, die neerdaalt uit het hemelsche paradijs.

Opvallend is eindelijk nog, dat de legende van Owein, in vergelijking met die van Tondalus, veel meer « verkerstend » is, dat ze minder archaïstisch gekleurd is, dat de in de eerste Iersch-Christelijke visioenen en ook in Tondalus' visioen, nog zeer goed merkbare invloed van Iersche sagen en mythen — toespelingen op koning Conchober, Donachus, de geschiedenis met de bijl — in Patricius' vagevuur bijna geheel ontbreekt. De legende is van de meeste uiterlijk zichtbare sporen van het vroegere heidendom gezuiverd, zij ademt veel meer een Middeleeuwsch-Christelijken geest, is meer hagiografie dan Tondalus' geschiedenis.

De theologische waarde van de legende van Owein draagt ook een geheel ander karakter en treedt scherper op den voorgrond, dan die van Tondalus' visioen. Gelijk boven werd opgemerkt (blz. 73), bevat dit laatste een bijdrage voor het leerstelsel omtrent straffen en belooningen, dat Dante uitwerkte in zijn Divina Comoedia. In de legende van Owein daarentegen valt de bedoeling dadelijk op, iets bij te dragen tot de uitbreiding en verspreiding *van de leer van het vagevuur*. Bij voorkeur wordt dan ook de legende van het St. Patricius' vagevuur aangehaald door de theologen om dit dogma te staven, veel minder de legende van Tondalus. Broeder Heynrijc komt telkens en telkens op de leer van het vagevuur terug. Zijn praefatio begint al met Gregorius aan te halen, den paus, die zooveel voor de ontwikkeling van deze leer deed, en bevat er eigenlijk een verdediging van; later vinden wij ze door de twee bisschoppen, die Owein toespreken, uitvoerig behandeld en wordt er uitdrukkelijk op gewezen, dat men de zielen der afgestorvenen kan bijstaan met gebeden. *Ba :* « Per missas vero et psalmos, orationes et elimosinas, quociens pro eis fiunt, aut eorum tormenta minorantur, aut de tormentis ipsis in minora transferuntur, donec omnino per talia beneficia liberentur ».

Tondalus' visioen is meer literair, heeft hoogere kunstwaarde. Broeder Marcus overtreft broeder Heynrijc in artistieken aanleg. De samenstelling van het geheel is kunstiger, de details zijn beter uitgewerkt. De ontwikkeling, de gang van broeder Marcus' verhaal is regelmatiger, harmonischer. Wij krijgen bij den aanvang van beide verhalen al dadelijk meer sympathie voor Tondalus, die was « jonck van jaren edel van gheslechte blide van aensichte Schoen van ansien. In weelden op ghevoedet. Behaghel van cleedingen. opdragende van herten Groetlick geleert van ridderliken konsten. bequame. ghesprake ende vrolick » dan voor den onbekenden boeteling, waarvan alleen gezegd wordt, dat hij was een « ridder die Owein hiet ».

Wij moeten ook meer medeleven met den armen Tondalus, die trots zijn engel, zijn bitter berouw, zijn onmenschelijken angst bijna alle pijnen moet lijden, terwijl Owein, wanneer hij slechts eenmaal met mannenmoed het hol is binnengetreden, dadelijk het nooit falende middel ontvangt om aan alle pijnen der duivelen te ontkomen.

En toch, hetgeen men misschien niet zou verwachten, gebeurde.

Niet Tondalus' visioen heeft het langste letterkundig leven gehad, maar St. Patricius' vagevuur. Broeder Marcus' verhaal werd vergeten, broeder Heynrijc's legende toonde een levensvatbaarheid tot in onzen tijd!

III. — De letterkundige geschiedenis der legende.

Dat de legende van Owein een even groote verspreiding heeft gehad in de Middeleeuwen als die van Tondalus, in alle geval nà de Middeleeuwen veel langer is blijven voortleven, behoeft ons niet te verwonderen, wanneer wij aan eenige omstandigheden denken, bijzonder geschikt om de levensvatbaarheid van de legende van Owein te vergrooten. Ten eerste was de legende verbonden aan een wereldbekende bedevaartplaats en ten tweede aan den naam van een in de Katholieke Kerk vereerden heilige, voor Ierland nog van een bijzondere beteekenis, wijl men hem daar als een soort van nationalen held beschouwde. Ook is de apologetische waarde ten opzichte van het vagevuur-dogma van invloed geweest.

Wij zullen eenige der voornaamste bewerkingen van de legende in later dagen bespreken, en hierbij vooral letten op die bewerkingen, welke voor onze taal van belang zijn (1).

A. — De Latijnsche legende. — In allerlei Latijnsche werken in de Middeleeuwen is de legende ingelascht (2). *Roger van Wendover* neemt ze op in zijn *Flores Historiarum* onder het jaar 1153, in welk jaar men veronderstelde, dat Owein zijn avonturen beleefde. *Matthieu Paris*, die Rogers werk voortzette, geeft de versie van Roger woord voor woord weer in zijn *Chronica Majora*.

Ralph Higden vertelt de geschiedenis verkort in zijn *Polychronicon*, welke weer wordt overgenomen door *John Brompton* in zijn *Chronicon*.

---

(1) Cf. o. a. *G. Krapp, Op. cit., Philippe de Félice, Op. cit., Selmar-Eckleben, Op. cit.*
Philippe de Félice was van plan in een afzonderlijk boek den invloed der legende na te gaan op de Engelsche, Fransche, Spaansche en Italiaansche literatuur. Tot nog toe niet verschenen.

(2) Zie ook de lijst der handschriften en drukken.

Jacobus a Voragine vertelt de legende ook in verkorten vorm in zijn *Legenda Aurea* en *Petrus de Natalibus* in zijn *Catalogus Sanctorum*. *Vincentius Bellovacencis* spreekt van het St. Patricius' vagevuur in zijn *Bibliotheca Mundi Speculum Historiale* en vertelt de legende van Owein verkort in den *Speculum Morale*. *Jacobus de Vitriaco* haalt ze aan in zijn *Historiae Orientalis*.

Latere versies van de legende komen voor in *Tractatus de Purgatorio* van *Thomas Messingham* en de *Trias Thaumaturga* van *Colgan*, terwijl de legende ook met een beschrijving van de bedevaartplaats, ten slotte nog gevonden wordt bij *Philip O'Sullevan* in zijn *Historiae Catholicae Iberniae Compendium* en zijn *Decas Patriciana*.

Dionysius, de Karthuizer, spreekt tweemaal over het vagevuur van St. Patricius evenals trouwens over Tondalus' visioen. Wij meenen, dat het niet ondienstig is, een zijner redacties van de legende mede te deelen. De legende komt voor in zijn : *Quatuor Novissima* (meestal genoemd *Memoriale*) en *Dialogus de particulari judicio*. Dionysius stierf in 1471 en deze zijn werken zijn van lateren leeftijd. Het Memoriale is waarschijnlijk jonger dan de Dialogus (1). Wij kiezen daarom den Dialogus, maar ook vooral, omdat daarin van de vreugden in den hemel of het paradijs gesproken wordt, hetgeen in het Memoriale, als op die plaats onnoodig, niet geschiedt. Wel is uit het Memoriale de naam van den miles te vermelden, die in den Dialogus alleen met miles wordt aangeduid. In het Memoriale wordt van hem gesproken als van een « miles nomine egnemi ».

De bron voor Dionysius was, evenmin als bij Tondalus' visioen, Vincentius Bellovacensis, maar een der andere tallooze, uit de oudste door verwerking en verandering ontstane, Latijnsche versies. Welke het is geweest, is niet meer uit te maken. Wij hebben, omdat een der oudste Latijnsche teksten de bron niet kan zijn, een der jongere Latijnsche teksten van het oude verhaal van Hendrik van Saltrey met de versie van Dionysius vergeleken en wel het Brit. Mus. Ms. Royal 13B, VIII, fol. 100*b*, dat Krapp bezigde voor de inhoudsopgave en dat zeer volledig is, en de overeenstemmende plaatsen gecursiveerd op dezelfde wijze als dat boven gebeurde. In tegenstelling dus met het Tondalus' visioen geven we alleen de uitvoeriger versie, uit den Dialogus, daar de andere uit het Memoriale o. i. van te geringe

(1) Zie C. *Vos, De leer der vier uitersten* 1866 Amsterdam Rogge. Over Dionysius aldaar blz. 39, 46 passim.

Wij gebruikten voor beide werken incunabelen uit de Koninkl. Biblioth. Den Haag.

Quatuor novissima Dionysii Carthusiensis (Antwerpiae vel Delphis) Mathias Goes vel Snellaert, Aº Dñi 1486.

Dialogus de particulari judicio Delft (Snellaert) 1491. cf. blz. 82.

beteekenis is ten opzichte van de legende van het St. Patricius' vagevuur, dan dat we ze hier naast de versie uit den Dialogus zouden vermelden, zooals dat plaats had bij Tondalus' visioen (1).

De Dialogus is een dier in de Middeleeuwen zoo vaak voorkomende samenspraken tusschen een leerling en een meester, in casu : een frater en Dionysius.

De purgatorio sancti patricii Articulis xxiiij. Frater.

Qualiter sanctus patricius impetraverat sibi a domino demonstrari quemdam purga-
torii locum sub terra. Vulgatum est satis qualiter eciam inter multos qui locum huiusmodi
intraverunt quidam miles introierit atque exierit et que ibi conspexit de suppliciis pecca-
torum gandiisque iustorum reversus retulit convenitur legitur in libello qui de purgatorio
sancti patricii intytulatur. Retulit quippe quod fossam profundam ingressus primo devenit
blz. 81 *in campum et aulam* in qua venerunt ad eum quadringenti et quindecim viri sancti
admone[*n*]tes (2) eum de futuris periculis et de constancia obser[*v*]anda (3). Post quarum
dispirationem apparuerunt ei visibiliter demones multi in formis horrendis cum strepitu
blz. 82 maximo quorum dum verba contempneret ab eisdem proiectus est in magni *rogum*
incendij de quo Xristum invocando repente eruptus est. Quo facto *demones* eum *traxerunt*
blz. 83 *ad campum quemdam longissimum plenum hominibus nudis utriusque sexus qui ventre* humo
herebant *et clavis ferreis* atque *candentibus* terra affixi *extendebantur.* Deinde *traxerunt* eum
ad *alium* campum *maioribus plenum miseriis* in quo *homines diverse etatis et sexus* resupini
iacebant fixi in terram *super* quos *sedebant dracones igniti quasi* comedentes ac *lacerantes*
subiectos. Alia capita *vel brachia* aut *totum corpus* circumcinxerunt *serpentes et capita sua*
pectoribus miserorum imprimentes ignitum ac venenosum *oris sui aculeum* illorum, *cordibus*
infigebant. Bufones quoque *mire magnitudinis et quasi ignei super quorundam pectora* conse-
debant quibus *sua rostra deformia infigentes* ipsorum *corda quasi extrahere* nitebantur;
super quos *eciam demones discurrebant flagris* cruciantes eosdem. Inde traxerunt eum *in*
tercium campum miseris plenum hominibus qui *a summitate capitis usque ad digitos pedum*
ita erant clavis transfixi quod in eorum membris *locus vacuus* non videbatur.
blz. 84 Insuper *vento frigido ac urente flagrisque demonum cruciabantur.* Deinceps *traxerunt*
eum *in quartum campum multis ignibus* et *omni tormentorum genere plenum : in cathenis*
igneis suspendebantur Alii per pedes Alii per manus alii per alia membra *capitibus* eorum
ad yma versis atque *sulphuree flamme immersis. Alii in fornacibus sulphureis cremabantur.*
Alii super sartagines urebantur. Omnia genera tormentorum que excogitari possent erant
ibidem. Ibi vidit hic miles aliquos sibi notos. *Eiulatus et clamores* uniuscuiusque (4) *quos* ibi
audivit nec *lingua exprimere* nec sensus mortalium sufficit cogitare. Post hec *eum traxerunt*
in *domum* permaximam incendiis plenam *rotundis* et profundissimis *fossis* repletam que
erant plene liquefactis *metallis ferventibus* in quibus plurimi torquebantur. Deinde *traxe-*
blz. 85 *runt* eum *ad flumen* magnum ac *fetidum* totaliter *coopertum sulphurei flamma incendii* super

---

(1) Het gebruikte handschrift is uitgegeven door *T. Atkinson Jenkins, The Espurgatoire Saint Patriz of Marie de France* Chicago The University of Chicago Press 1903. De cijfers verwijzen naar de blz. in deze uitgave.

(2) *In den tekst :* admonnēttes.

(3) *In den tekst :* obsernanda.

(4) *Opgelost uit :* uniůso3

quod flumen a ripa in ripam *pons lubricissimus* ac *strictissim*[*u*]s (1) tendebatur qui in tantam *altitudinem* paulatim fuit extensus quod *horribile* erat videre per quem hunc militem oportuit ire qui fiducialiter transeundo invenit pontem continue laciorem quibus
blz. 88 peractis demones militem reliquerunt. Ipse vero *vidit ante se murum magnum et altum* pulchritudinis admirande *incomparabilisque structure* in quo extitit porta ex gemmis et *preciosis metallis* resplendens. Ex qua venit ei obviam *processio* maxime *cum crucibus et vexillis cum cereis* atque *aurearum ramis palmarum* qui *militem cum* ingenti *veneratione* et *concentu* dulcissimo introduxit *per portam*. Dixeruntque *archiepiscopi duo* ad militem :
blz. 89 Regio *ista est paradysus terrestris* de qua ob suam c[*ul*]pam (2) *eiectus est adam. Omnes* nos per *loca* penarum ad *requiem* istam *transivimus* ad quam venient omnes *quos* in
blz. 90 purgatorii penis *vidisti* cum *fuerint* ex*purgati*. *Nullus nostrum* novit *quam diu hic* erit *et licet* ab omni hic *liberi simus* culpa, *ad supernam tamen sanctorum leticiam nondum sumus digni ascendere. Quotidie societas nostra crescit et decres*[*c*]*it* (3) *dum singulis diebus a penis ad nos et a nobis ad celestem ascenditur paradysum.* Deinde duxerunt militem in *montem* sublimem ostenderuntque ei portam paradysi celestis quibus auditis et visis reversus est miles.

Dionysius. Convenienter hec recitasti sed quid tibi circa ista apparet. **Frater.** Specialia dubia michi ex hiis nascuntur qu[*e*] (4) tibi movebo.

In het hoofdstuk hierop volgende, worden nu de bezwaren van den frater opgesomd en in de latere hoofdstukken door Dionysius weerlegd. Want dit is het besluit van Dionysius, dat het visioen wel niet *dogmatisch* vaststaat, maar het *zeer waarschijnlijk* heeft plaats gehad.

Dionysius' werk is een Compendium, waarbij we de trekken der oude legende zien vervagen. De « quadringenti et quindecim » mannen vinden we ook terug in de Fransche Au tempz-versie (5). Een misverstaan van den Latijnschen tekst « ecce .XV. viri quasi religiosi », waarbij de *e*'s van *ecce* als *c* (= honderd) gelezen werden, schijnt de oorzaak te zijn van deze fout (6). Er zijn verschillende straffen, zooals het rad en de berg weggevallen. Van de homilie is niets over. Verder is op verschillende plaatsen de zin beknopt weergegeven. Soms krijgt men den indruk, of het verhaal uit het geheugen is opgeschreven, waarbij de algemeene trekken in hun eigenaardigen tot een formule geworden vorm behouden zijn.

In het Vaticaansche handschrift, waarin ook Tondalus' visioen voorkomt, vindt men een Latijnsch gedicht, misschien uit de 14[de] eeuw, over het Purga-

(1) *In den tekst :* strictissimis.
(2) *In den tekst :* cnpā.
(3) *In den tekst :* decressit.
(4) *In den tekst :* qui.
(5) Zie hierover beneden.
(6) Cf. *Krapp, Op. cit.* blz. 28.

torium St. Patricii, waarvan Wagner (1) eenige bijzonderheden mededeelt en waaraan wij de volgende ontleenen ter karakteriseering der bewerking :

Seinen Vorlagen gegenüber hält der Dichter im Algemeinen ein Summarisches Verfahren ein! (2) Es kommt ihm vor allem auf die Tatsachen an, diese werden erzählt, dagegen Détailschilderungen, Ausschmückungen, dogmatische Auseinandersetzungen weggelassen...

Die Form die dem Gedichte zu Grunde liegt, is die des reimlosen Hexameters. Die Prosodie folgt im Ganzen den Regeln, wie sie bei den klassischen lateinischen Dichtern üblich sind.

Een andere Latijnsche bewerking in verzen vermeldt Krapp (3) nog onder den titel : *Ad illustrem Eberhardum ducem in wirtenberg et decke Comitem Montispelegardi Carmen de purgatorio divi Patricii. Impressum Memmingen.* Den tijd der vervaardiging stelt Krapp tusschen 1495 en 1496, op den deugdelijken grond, dat Eberhard hertog werd in 1495 en in 1496 stierf.

In de voorrede vertelt de dichter, dat het gedicht uit de volkstaal bewerkt is, daarna komt de geschiedenis van de stichting van het vagevuur en dan begint het eigenlijke verhaal, zeer verkort, al geeft het in hoofdzaak dezelfde trekken als de oude versie. Van den ridder zegt hij : « cuius oblivio nomen Tenet » (sic).

B. — De vertalingen en bewerkingen van het St. Patricius' vagevuur. — De eerste vertaling der legende heeft misschien in Frankrijk plaats gehad. Ten minste *Marie de France* vertaalde of bewerkte reeds op het einde der 12de eeuw de legende in een gedicht *L'Espurgatoire Saint Patriz* (4). Er zijn 7 verschillende versies in verzen, vertegenwoordigd door 9 handschriften, waaronder die van Marie de France, terwijl we 15 handschriften hebben, die een prozaredactie bevatten (5). Ook later zijn er in het Fransch talrijke versies. Zoo vinden we in de 15de eeuw twee zeer belangrijke proza-vertalingen, de zoogenaamde « Au tempz-versie » en « Il fut-versie », naar de begin-

(1) *Op. cit.*, blz. XXXII.

(2) De episode van den Ier ontbreekt b. v.

(3) *Op. cit*, blz. 48.

(4) Zie over deze vertaling en de andere handschriften enz. de lijst van handschriften en drukken. De pelgrimsverhalen bespreken we hier niet; ofschoon ze soms wezenlijke trekken der legende bevatten, behooren ze o. i. niet tot deze versies.

(5) Drie der handschriften der prozaversie schijnen volgens Krapp de *Legenda Aurea* — vertaling of bewerking van *Jean Belet*. Zie hierover *Legenda Aurea — Légende Dorée — Golden Legend by Pierce Butler* Baltimore 1899, cf. *Krapp, Op. cit.* blz. 5 noot 3.

± 1333 gaf *Jean de Vignay* een vertaling van de *Legenda Aurea*. Een druk hiervan is van 1485 te Lyon.

woorden der legende, versies, die met eenige onbeduidende verschillen de oudere Latijnsche voorbeelden volgen. Nog later zullen we ook in Frankrijk talrijke drukken vinden van de nieuwe bewerkingen uit de 17de eeuw.

Op het einde der 13de eeuw werd de legende in het Engelsch overgebracht en opgenomen in de bekende legendenverzameling *Early South English Legendary*, terwijl nog twee andere versies in verschillende handschriften ons zijn overgeleverd.

In Duitschland hebben we slechts één vertaling gevonden, misschien uit de 14de eeuw, in het handschrift van Keulen, al weten we uit het gedicht *Ad illustrem Eberhardum*, dat er meer moeten zijn geweest.

Uit andere Romaansche landen dan Frankrijk zijn ons op het oogenblik geen vertalingen bekend. Italië heeft er waarschijnlijk, al is het niet zoo vroeg als Frankrijk, wel gehad. Wij zijn niet in de gelegenheid geweest de teksten door *Giron* en *Villari* gepubliceerd, respectievelijk in *Il Propugnatore* en *Annali delle Universita toscane*, in te zien en na te gaan, of het bewerkingen of vertalingen van de oude legende zijn, dan wel geheel nieuwe bewerkingen (1).

In het Middelnederlandsch hebben we 7 handschriften, in twee groepen te verdeelen, waarvan de meeste in Zuid-Oostelijke dialecten zijn geschreven, terwijl daarenboven een deel er van ten nauwste verband houdt met den Keulschen tekst. Deze teksten zijn van het einde der 14de eeuw.

Daarenboven hebben we een fragment van een Middelnederlandsche berijming, waarschijnlijk ook van de 14de eeuw.

Wat volgt hieruit?

Dat de geschiedenis van de vertaling van het St. Patricius' vagevuur in het begin eenigszins anders moet zijn geweest dan die van Tondalus, daar de meeste vertalingen in het Westen zijn te vinden, dat dus hierop afgaande, Duitschland waarschijnlijk niet de eerste vertalingen heeft gehad. Maar aan den anderen kant volgt uit het groote aantal handschriften in het Middelnederlandsch en wel het Zuid-Oostelijke Middelnederlandsch, dat op een gegeven oogenblik de legende in het Zuid-Oosten van ons land en wel in de buurt van Keulen in de volkstaal moet zijn overgebracht en dat aldus in de 14de eeuw de vertalingen der beide legenden van Patricius' vagevuur en Tondalus' visioen elkaar hebben ontmoet. Want sedert dien komen herhaaldelijk de vertalingen der beide legenden gezamenlijk voor in dezelfde handschriften, zooals dat trouwens ook al gebeurd was met de Latijnsche teksten, die zeer vaak naast elkaar worden gevonden.

---

(1) Zie de lijst der handschriften en drukken.

Merkwaardig is echter, dat vroege drukken van de eigenlijke legende van St. Patricius' vagevuur geheel ontbreken, een groot verschil met het visioen van Tondalus, dat vooral in het Zuid-Oosten van ons land en aan den Neder-Rijn door drukken vertegenwoordigd is. Een gevolgtrekking hieruit te maken, dat het St. Patricius' vagevuur minder bekend was in deze streken, gaat echter niet op. De zoo talrijke groote Latijnsche werken, waarin de legende was opgenomen en die gedeeltelijk over geheel Europa verspreid waren, ook in vertalingen, hebben de legende van St. Patricius' vagevuur ook in het Zuid-Oosten doen blijven leven. Daarenboven is het niet vinden van deze drukken nog volstrekt geen bewijs, dat zij niet voorkomen. Het is heel goed mogelijk, dat er bestaan hebben, al kunnen we aannemen, dat ze minder talrijk zijn geweest dan die van Tondalus' visioen.

Dat overigens in het Zuid-Oosten én de legende van Tondalus én van het St. Patricius' vagevuur zoo verspreid was, wordt vooral begrijpelijk, indien we ons in herinnering brengen, welke groote rol de Iersche monniken in het Zuid-Oosten een tijdlang hebben gespeeld (1).

In de Maasvallei zijn al vroeg Iersche monniken geweest. St. Remaclus, een leerling van St. Columbanus, had in de helft der 7de eeuw in de Maasvallei kloosters gesticht, bepaaldelijk de abdijen van *Stavelot* in het diocees Tongeren-Maastricht en *Malmédy* in het diocees van Keulen. In Stavelot en Malmédy hebben dus monniken uit Ierland gewoond (2). En is het dan verwonderlijk, dat een handschrift van Tondalus' visioen en van St. Patricius' vagevuur, een Limburgsch dialect vertoont, afkomstig als het is van Maaseyck, niet ver af van de bisschopssteden Maastricht en Tongeren?

Veel meer dan het visioen van Tondalus, heeft de legende van het St. Patricius' vagevuur aan vervormingen blootgestaan. Als gevolg van de bedevaarten naar Lough Derg ontstaan weldra pelgrimsverhalen, die vaak de hoofdelementen der legende bevatten, maar ook sterk afwijken van het oorspronkelijke verhaal.

Grootere vervormingen vinden we echter na de 16de eeuw. In denzelfden tijd, dat Tondalus' visioen uitsterft, vertoont het St. Patricius' vagevuur in eens een geheel nieuwe groeikracht. Verschillende schrijvers maken zich van de stof meester en bewerken ze op hunne manier. Deze bewerkingen

---

(1) Trouwens ook in andere deelen van ons land is de invloed merkbaar. Is het Evangeliarium van St. Lebuinus uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht niet van Iersche afkomst? Zie ook *W. De Hoog, Studiën over de Nederlandsche en Engelsche Taal en Letterkunde en haar wederzijdschen invloed* D. I blz. 76 vlg. Tweede uitgave 1809 Dordrecht J. P. Revers.

(2) Zie ook *Revue Liturgique et Bénédictine* 1 Nov. 1912 2e année No 8 blz. 538, waarin aangehaald wordt *Le XXe siècle* van 14 Sept. 1912.

worden opnieuw het voorbeeld voor andere min of meer gelukkige navolgingen, waarbij het vooral weer de Romaansche landen zijn, die het grootste aandeel hebben in de verspreiding der legende.

Voordat we over deze verschillende vervormingen zullen spreken, willen we er eerst op wijzen, hoe behalve door de Middelnederlandsche prozateksten en de Latijnsche versies, de legende in de Nederlandsche gewesten bekend was.

In de Middelnederlandsche vertalingen of bewerkingen van de Latijnsche werken, waarin de legende was opgenomen, vinden we in de eerste plaats het St. Patricius' vagevuur (1). *Jacob van Maerlant* vertelt in navolging van *Vincentius Bellovacensis* reeds het begin er van in zijn *Spieghel Historiael* (2). Het zijn 88 verzen met den titel « Hoe hi Yrlant bekeerde ». Van Maerlant verhaalt ons, hoe Patricius te vergeefs de Ieren trachtte te bekeeren, totdat God hem op zijn gebed « enen bouc met ewangelien bescreven » en eenen staf gaf en hem toonde « een gat donker sere ende binnen ront », waarin men zich, mits men berouw had, kon zuiveren van zijn zonden. « Sente Patrijc » bouwt dan een klooster en een kerk en geeft de sleutels van het hol aan den prior. Vele boetelingen bezoeken het en hetgeen hun overkomt, laat de prior opschrijven :

Ende om dat lieden worden claer
Van haren zonden inden pitte daer,
So heettet noch doude memorie
Sente Patrijcs purgatorie,
Regeles hiet die kerke, die stat
Daer die putte staet, dat gat.

Van Maerlant vertelt hier echter niet de geschiedenis van Owein.

Ook de *Gulden Legende* bevat evenals het Latijnsche voorbeeld, de Aurea Legenda, het verhaal. De versie der Gulden legende, voor zoover mij bekend nog niet uitgegeven, luidt (3) :

---

(1) Dit geldt natuurlijk ook voor andere landen, waar de bedoelde Latijnsche werken in de volkstaal werden overgebracht.

(2) Uitg. De Vries en Verwijs, IIIde Deel Vde Boek Cap. IV.

Van Dionysius' Dialogus is geen Middelnederlandsche vertaling bekend.

(3) *Dat passionael, dat Wynterstuc.* Hs. op papier der 15de eeuw. Uit de bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterk. te Leiden no 281, fol. cxxix 2de kol. onder « van sunte Patricius ». Het handschrift is afkomstig uit het St. Agnietenklooster te Arnhem. Cf. Hand. der Maatschappij 1854 Bijl. blz. 51. De afkortingen zijn door ons opgelost, de *u* en *v* hebben wij onderscheiden volgens onze spelling, het onderscheid tusschen *ij* en *y* hebben wij behouden, in de leesteekens hebben wij geen wijziging aangebracht. De beginletters der zinnen zijn meestal rood doorgestreept. Hier en daar zijn rubriceeringsteekens.

Doe patricius in hierlant predicte ende hi daer luttel profijts dede soe bat hi god dat hi enich teyken vertonen wolde daer hem dat volc aen verveerde ende ten gelove quame Doe openbaerde hem onse here ende hiet hem dat hi enen groten rijnc scriven solde myt sinen stocke Ende bynnen dien rync soe ontdede hoer die eerde ende daer wart een alte groten diepen putte. Ende patricius wart gheopenbaert dat daer waer een stat des vegevuers ende soe wie daer in gaen wolde hi en solde anders gheen penitencie doen noch gheen ander vegevuer ghedoegen voer sine sunden op dat hi daer in ware enen dach ende hi dan weder quame. Aldus soe ghingen vele lude in dat vegevuer die nyet weder en quamen om dat si hem vanden duvelen lieten bedriegen. Nae langhe tijt doe patricius doet was soe gincter een edel man in die nycolaus hiet die vele sunden ghedaen hadde om den rouwe van sinen sunden soe wolde hi ghedoegen patricius vegevuer. Doe hi achte daghe te voren ghevast had also si alle plagen soe ghinc hi inden putte ende vant een dore in die side vanden putte Doe hi daer doer ghegaen was soe vant hi enen schonen zale ende hi ghinc daer in ende daer quamen tot hem monicken myt witten ghecleet ende si seyden nycolaus dat hi vrome waer want hi solde vele vander duvele becoringhe moeten overliden Ende doe hem nycolaus vraghede wat hulpe hi daer toe solde mogen hebben. Soe seiden si hem Als du gevoelste dattu ghepijnt werdes soe roepe ende segt. Jhesu criste des levendigen gods soen ontfarme di mijns sunders. Doe die monike en wech waren soe quamen die duvele ende rieden oen myt zoeten reden dat hi dede dat si hem segghen solden ende belaefden hem datsi hem beholden solden ende weder ter doeren vanden putte brenghen. Mer doe hys nyet doen en wolde soe hoerde hi thant ghebrijsche ende gheluyt van vele wilder beesten Ende doe nycolaus volnae amechtich was van anxte soe riep hi Jhesu criste des levendigen gods soen ontfarme di myns sunders. ende te hant verginc dat gheruchte van dien dieren. Hi ginc voert tot eenre andere stat ende daer quam een hoep duvelen ende seiden waenstu dattu onsen handen ontvlien salste. neenstu nyet. want nu sullen wi di bestaen te quellen ende sich daer wart een groet vuer ende die duvele seiden hem Ende doetstu nyet dat wi di segghen soe sullen (1) wi di hier in werpen te verbarnen. Ende doe hise veronweerde soe begrepen si oen ende worpenen int vuer. ende doe hi daer in ghepijnt wart soe riep hi. Jhesu criste des levendigen gods soen ontfarme di mijns sunders ende te hant wart dat vuer gheblusschet ¶. Doe ginc hi voert tot eenre anderre stat soe sach hi sommighe lude levende int vuer barnen ende sach dat se die duvelen sloeghen myt gloyende yseren geyselen tot bynnen in hoer lijf Ende hi sach anderen die lagen mitten buyc op die eerde. ende van groten tormenten riepen spaert spaert. ende dan sloegense die duvelen alre meest. Hi sach oec anderen die die slangen ende serpenten aten ende eenrehande pedden myt gloyende becken ende togen hem die ynader uut. Ende doe nycolaus nyet der
blz. 130 duvelen wille doen en wolde soe worpen si oen int vuer || ende gheiseldenen oec mit alsulcken geyselen. Mer doe hi riep als hi plach soe wart hi daer af verloest. Daer nae leydenen die duvele tot eenre stadt daer men die lude in pannen briede ende daer was een alten groten rat dat al vol gloyende haken was ende daer hienghen lude aen die een mitten enen lede ende die ander mitten anderen lede ende dat rat dreyede soe vreselic om dattet een hoep vuers scheen ¶. Daer nae sach hi een groet huys daer vele putte in waren ende daer was menigerhande ghesmolten metale in. Ende in desen putte stont sulc myt enen voete ende andere mit beyden voeten. ende anderen waren

(1) *In den tekst :* soesullen.

daer totten knyen ende anderen totten buke ende anderen totter burste ende anderen totten halse. ende anderen totten oghen. Mer doe hi in alle desen pinen gheworpen was soe aenriep hi altoes ons heren name ende wert verloest ¶. Van daer ginc hi tot enen alten widen putte daer alte groet roeck ende stanc uut kwam ende daer quamen menschen uut ghevlogen al gloyende als voncken vuers mer die duvele worpen se weder in. Die duvele seiden hem Dese stat die du sietste is die helle hier in woent onse heer belzebub ende du sals in desen putte gaen moeten ist dattu onsen wille nyet doen en wilste. Want alstu daer in gheworpen biste soe en salstu nummermeer uut comen moghen Ende doe hise nyet horen en wolde soe worpen si en inden putte die daer soe grote tormente ghedoegede dat (1) hi bi nae ons heren name vergeten had. Ende doe hi tot hem selven comen was ende hi ons heren name aengheropen had soe hi best mochte soe quam hi te hant daer uut ongequest ende alle die menichte vanden duvele voer en wech als een roeck ¶ Ende doe hi wederkeren solde soe sach hi een brugghe daer hi over gaen moste die alte nauwe was ende slyderachtich of glydende als ijs ende daer onder soe vloyede een grote vloet die al vol duvele was ende serpenten ende zwevelics vuers. Ende doe hi wanhoepte dat hi der nyet over en solde moghen gaen soe verdachte hi ons heren name die en al omme verloest had. ende hi sette den enen voet op die brugge ende doe noemde hi gods name ende setten den anderen voet op ende tot elcken voetstappe soe sprac hi gods woert ende aldus ginc hi sonder sorge over. Mer nochtan soe deden hem die duvels soe groten anxte die daer onder waren myt hoeren gherope dat hi nauwe mocht gaen ¶ Doe hi over die brugghe comen was soe quam hi in enen widen schonen mersche ende daer was alten zoeten roke van menigerhande blomen. Ende sich doe quamen tot hem twe jongelinge ende si leydenen tot alter schoenre stat die zeer wonderlic ghesticht was van golde ende van duerbaren stenen ende uutter poerten der steden quam alte zoeten roec die desen man soe vermaecte dat hi van ghenen stanc en wiste Ende si seyden hem dat die stede dat paradijs waer ende doe daer nycolaus in wolde gaen soe seiden hem die jonghelinge dat hi yerst weder tot sinen vrienden keren moste ende dat hi solde moeten keren al daen hi comen waer. mer die duvelen en solden hem nyet mogen doen. mer als si en saghen soe solden si van vresen vlien. Ende si seiden hem dat hi na xxx. dage sterven solde in vreden ende dan comen in die stede Ende doe keerde nycolaus weder totten putte daer hi ghegaen was ende hi seide den luden wat hem gheschiet was. Ende nae dertich dage sterf hi salichlic in gode.

Behalve het slot is het verhaal, natuurlijk erg verkort, hetzelfde als dat van Owein. Op te merken is, dat het aantal der raadgevers in de zaal niet genoemd wordt in deze redactie der gulden legende en dat ridder Nycolaus sterft na 30 dagen.

Zooals men weet, werden vaak geheele stukken uit de Aurea Legenda in andere werken overgenomen, min of meer gewijzigd en aan het nieuwe werk aangepast. Zulk een gewijzigde overname hebben wij misschien wel in den *Prozaspiegel der Zonden* (2). De titel van het hoofdstuk luidt : « Vanden

---

(1) *dat* is horizontaal rood doorgestreept.

(2) Uitg. door Dr. J. Verdam van wege de Maatschappij der Ned. Letterk. 2de deel blz. 14. De berijming van den Prozaspiegel heeft dit hoofdstuk niet.

vegevuer, hoe grote pijn die zielen daer in liden ende hoe grote blijtscap si inden paradijs hebben ». Na de mededeeling, dat het hoofdstuk eigenlijk niet tot het boek hoort, begint het verhaal : « Men leest van enen edelen ridder die hiet *Nycolaus* off *Claes*, » enz. Het is ook hier de verkorte legende (1). Op te merken valt, dat er het getal 12 voorkomt bij de mannen uit de zaal, wat wijst op een oud voorbeeld. Voor het overige worden de straffen en belooningen vrij nauwkeurig, al is het in beknopten vorm, weergegeven. Het slot bevat alleen de mededeeling, dat de ridder verder een voor zijn ziel « profitelik » leven leidde en het eeuwige leven deelachtig werd. Er is dus ook hier geen sprake van een kruistocht, dien Owein onderneemt na zijn bezoek aan het vagevuur.

Het door *Dr. H. Brugman* in zijn *Verslag van een onderzoek in Engeland* (2) vermelde handschrift uit het Brit. Mus. Add. 10287 bevat blz. 124-127 onder den naam van « Patricius leven ende van syn veghevier » een korte Middelnederlandsche bewerking van de legende, waarin de held evenals in den Prozaspiegel een *Niclaes* is.

Van toespelingen op de legende in onze Middelnederlandsche letterkunde zijn talrijke voorbeelden. Al vroeger gaven wij eenige staaltjes (blz. 45). Tinbergen (3) haalt in zijn proefschrift o. a. aan uit *Der Sielen Troost* (4) een der « Rahmen erzählungen » met den titel « Van sunte Patricius veghevuer ». In een handschrift van het *Bieënboec* (5) vinden wij het volgende exempel, waarbij men aan het laatste gedeelte van een der *Latijnsche* versies kan denken (blz. 193 n° 21).

---

(1) Anekdoten (b. v. de Ier) en bespiegelingen (b. v. die na de pijnen, als de ridder in het paradijs komt) zijn natuurlijk weggevallen, evenals in de Gulden Legende-redactie.

Blz. 14 r. 37 meent de uitgever van den « Spiegel », dat iets is weggevallen. O. i. kan men zeer goed aannemen, dat de regels inderdaad zoo geschreven zijn. De prior raadt den ridder af binnen te gaan : « Mer wildi ommer hier in gaen soe sal ic u seggen wat gij sult doen ». Die ridder onversaecht antwoerden : ... Die prior spac : « gij sult vast neder in wart gaen » enz. Dat des ridders *woorden* nog moeten aangehaald worden is o. i. onnoodig. In de Middelnederlandsche handschriften der legende gebeurt dit ook niet, al is daar de manier van zeggen iets anders.

Blz. 23 r. 11 vat de uitgever in den zin : « ende cort quam si om sijn hoer » *hoer* op als *oer*. O. i. heeft er gestaan *hoeft*, zooals dat in de oudere legende ook staat en dat een goeden zin geeft.

(2) Brugman vermeldt het onder *Theological treatises in various languages Dutch Class Catal. vol. 72 blz. 405*. Een photographische reproductie, die wij lieten maken, bevindt zich op het oogenblik in het bezit van *Prof. De Vreese* te Gent.

(3) *Dr. Tinbergen, Des Coninx Somme* Uitg. Sijthof Leiden blz. 138.

(4) Hs. Deventer 58 cf. *Tinbergen* i. l. c. Wij hebben niet kunnen nagaan, of er verband is tusschen dit werk en het boven genoemde van *Vranckx*.

(5) Biblioth. van het klooster der Dominikanen Nijmegen blz. 191*a*.

« Wij lesen in den boeck van Sunte Patricius vegevuer dat een monick daer in had gewest die had die wonden noch versch die hie daer van den slaegen had ontfangen en die behielt hie alle syn leven lanck. Ende hie was altoes in der alde meester penitencien Als hie yemant van den bruders sach ongeestelike laechen of lichtverdelick hem hebben da[*n*] riep hie seggende och of du wystes hoe scerpe pine den genen bereit is die hier in lichtverdicheit verbliden du soldes dyn lichtverdige seden corrigieren Ende dyn leven in een beter wandelen. »

Het ware niet moeilijk dit soort voorbeelden met ettelijke te vermeerderen, maar voor ons doel is het overbodig. Ons rest wel nog over te bespreken het berijmde Middelnederlandsche fragment der legende. Zooals bekend is, komt de berijming voor in een handschrift van *Der Leken Spieghel*, dat zich in Den Haag bevindt, en is ze uitgegeven door *Campbell* in *Verslagen en Berigten van de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde* (V[de] jg. blz. 7). De berijming bevat 434 verzen en behandelt hierin na de voorrede « prohemium » genoemd, de stichting van het vagevuur, de geschiedenis van den ouden kanunnik en het binnengaan van den ridder in het hol. Midden in de raadgevingen van den prior

Indie zale suldi bode
Vinden die comen van Gode

breekt het verhaal af. Over de verhouding van deze berijming tot het proza en verdere bijzonderheden, zie de beschrijving der handschriften en de bespreking der teksten. Gaan we nu na, hoe de legende zich na de Middeleeuwen in verschillende landen ontwikkelde.

In Frankrijk bestonden in de Middeleeuwen zooals we zagen, talrijke vertalingen en bewerkingen der legende naast het *L'Espurgatoire Saint Patriz* van *Marie de France*. Voor of op het einde der 16[de] eeuw moet nog een nieuwe bewerking der legende hebben plaats gehad, waarvan Krapp een overblijfsel in *De Gallorum Imperio et Philosophia* van *Stephanus Forcatulus* (1) vond. Hetgeen Krapp echter mededeelt, is niet voldoende om het verhaal een *bewerking* van de legende van Owein te noemen. Er wordt in verteld, dat Arthur en Gawain het vagevuur bezoeken en Arthur op aansporen van Gawain zijn voornemen niet ten uitvoer brengt om in het hol te dringen. Van het hol wordt gezegd, dat het de verblijfplaats is van zielen, die daar van haar zonden gereinigd worden, dat het hol was gemaakt door Odysseus. Blijkbaar vormt Homerus hier de voornaamste bron voor het verhaal. Eigenlijk is

(1) *De Gallorum Imperio et Philosophia*, Libri Septem. *Stephano Forcatulo Jurisconsulto authore* Parisiis 1589 uit *Krapp, Op. cit.* blz. 29.

het meer een toespeling op de legende van Hendrik van Saltrey dan een bewerking.

De legende vond in Italië op het einde der 15de eeuw een min of meer oorspronkelijke bewerking, ingelascht in een grooter werk (1), dat ook in het Fransch vertaald werd. De held van het verhaal zoekt zijn ouders en op raad van den paus gaat hij naar het vagevuur om iets te vernemen. Hij volbrengt de verplichte ceremoniëen en ziet in het hol verschillende straffen, waarbij de zonden uitdrukkelijk genoemd worden. *Enoch* en *Helia* geleiden hem, als hij de brug is overgegaan, in het verblijf der zaligen, waar hij de gewenschte inlichtingen omtrent zijn ouders verneemt, waarna hij het hol verlaat, door den prior vol vreugde begroet.

Naast de boven vermelde Engelsche vertalingen uit het Middeleeuwsch Latijn vinden wij in de 17de eeuw de legende in Engeland, geheel vervormd, in een boekje, waarin Patricius een soort held van een ridderroman is geworden. Eerst door een toovenares in een hol opgesloten, trekt hij na zijn bevrijding als een dolende ridder door de wereld, allerlei avontuurlijke daden verrichtend, zooals het bevrijden van een jonkvrouw, het overwinnen van reuzen en monsters. De schrijver maakt, als hij van Patricius' jeugd spreekt, van de gelegenheid gebruik om de stichting van het vagevuur te vertellen en een beschrijving er van te geven volgens Giraldus Cambrensis. De legende zelf van Owein ontbreekt (2).

Het is zeer waarschijnlijk, dat ook Duitschland latere bewerkingen heeft gekend. Een wetenschappelijk onderzoek in deze heeft echter nog niet plaats gehad, al weten wij b. v. uit het boven al aangehaalde Latijnsche gedicht zeker, dat er *op het einde* der Middeleeuwen Duitsche bewerkingen waren (3). Ook *Eckleben* beweert, dat er zijn geweest « englische, französische, provenzalische und schwedische Prosafassungen und französische, englische, spanische, deutsche und niederländische poetische bearbeitungen » (4), ofschoon hij ze niet opnoemt.

---

(1) *In questo libro Vulgarmente setrata alchuna ystoria breve del re Karlo Imperatore. Poi del nascimento e opere di quelo magnifico caualier nominato Guerino e prenominato Meschino* In Venexia A di. XXII de Nouembre M. CCCC. LXXVII uit *Krapp, Op. cit.* blz. 43.

(2) *The delightful History of the Life and Death of That Renowned and Famous St. Patrick Champion of Ireland. Containing his Heroick Actions and Valorus Achievements in Europe Asia and Affrick. With other Remarkable Passages from his Cradle to his Grave* London 1685.

(3) De plaats, waarin gezinspeeld wordt op een Duitsche bewerking luidt : « Hoc carmen de divi Patricii gestis, quod proximis diebus *ex nostra lingua* vernandam (sic) in latinum, sub carminis lege transferre temptavi ».

(4) *Eckleben, Op. cit.* blz. 7.

Anders is het gesteld, vooral wat betreft den invloed op ons land, met Spanje, waar de legende een geheel oorspronkelijke en merkwaardige ontwikkeling heeft gehad.

In 1627 gaf *Juan Perez de Montalvan* te Madrid uit *Vida y Purgatorio de S. Patricio* (1). In negen hoofdstukken verdeelt Montalvan zijn stof. In het eerste vertelt hij ons bijzonderheden omtrent St. Patricius' ouders, zijn leven en de wonderen door hem gewrocht. Dan geeft hij een theologische beschouwing ten beste van de ziel, de hel, den hemel, het vagevuur en het voorgeborchte. Na deze inleiding beschrijft hij ons de ligging van het St. Patricius' vagevuur en de reden van de stichting er van. Vervolgens haalt hij een reeks van schrijvers aan, welke over dit vagevuur hebben geschreven en tracht het geloof er in hierdoor op te wekken. Het Vlaamsche volksboek (zie beneden) noemt ze ook en wel : « Henrici Salberiensis (sic), Matthaei van Parys, Dionisius Carthusianus, Jacobus Genuensis, Dominicus Radulphus Heydegen, Caesarius Hiesterbacensis, Monbrisius, Martius, Monrolicus Seculus, den Eerweirdigen David Rotho Bisschop en onder Patriarch van Hiberniën; den Cardinael Bellarminus, Beda, B. Dimas Jerpi, Jacobus de Vitriaco, Solinus, Mismaganus, en den zeer geleerden Osulevanus Pearro van Hiberniën », namen, die voor een groot gedeelte boven genoemd werden. In hoofdstuk 6 begint de eigenlijke geschiedenis van den ridder Owein, maar geheel verwerkt volgens de fantazie van Montalvan. Dit boek viel in Spanje zoo zeer in den smaak, dat er weldra verschillende uitgaven van verschenen. Bij den toenmaligen invloed van de Spaansche literatuur moeten wij ons niet verwonderen, indien wij weldra in een naburig land een vertaling er van zien. Al in 1637 verschijnt *La vie Admirable du Grand S. Patrice avec l'Histoire véritable de son fameux et tant renommé Purgatoire Mise en Espagnol par le Docteur Jehan Perez de Montalvan natif de Madrid et traduit en François sur la sixième édition par J. A. S. Chartreux à Bruxelles. Bruxelles l'an MDCXXXVII.* Een tweede vertaling verscheen in 1634 te Parijs van *F. Bouillon* (2), bijna gelijk aan de eerste, behalve dat Bouillon een afzonderlijke opvatting had, afwijkende van die van Montalvan omtrent het voorgeborchte, waarin de ongedoopte kinderen zich bevinden. De titel van deze tweede vertaling luidt *Histoire de la Vie et du Purgatoire de S. Patrice, mise en Français par le*

(1) Zie over de uitgaven de lijst beneden.

(2) Zie *Waddingus, Scriptoris ordinis Minorum quibus accessit syllabus illorum qui ex eodem ordine profide Christi fortiter occcubuerunt Romae 1650.*

Na 1632 waren de Franciscanen belast met de zorg voor de bedevaart op het Stationeiland.

R. P. François Bouillon à Paris MDCXLIII. In Vlaanderen verschenen weldra ook bewerkingen van Montalvans boekje. G. Krapp kende en gebruikte de volgende uitgave (1) : « *Het wonderlyck Leven van den grooten H. Patricius, Patriarch van Irlandt. Met de vreeselycke ende wonderlycke Historie van het Vaghevier van den selven Heylighen. Den achsten druck van veel grove druck-fouten verbetert. Tot Antwerpen Voor Willem van Bloemen. Men vint-se te koope, Tot Ghent by Cornelis Meyer. op d'Hoog poorte in 't gecroont Sweert* ». Afgaande op de « Censura » stelt Krapp de vertaling in 1668 en wel te Brussel. Een eeuw later verschijnt er een nieuwe uitgave van, met naast de oude een nieuwe « Censura », gedateerd van 26 November 1756 en met denzelfden titel behalve het slot, dat luidt : « *In desen laetsten Druck overzien en gesuyvert. Tot Mechelen, by J. A. Cnick. Men vind-ze te koopen tot Gend, by L. v. Paemel, Boekdrukker, Overschelde* » (2). De uitgave, welke wij gebruikten, draagt denzelfden titel behalve dat achter *Heyligen* nog volgt *Aentoonende de pynen en tormenten op dat men het quaed laet en het goed doet, om hier naer van dese pyne vry te zyn,* en dat L. v. Paemel is geworden, *A. Kimpe, Boekdrukker, Overschelde.* De beide censura's zijn dezelfde. In het begin is een houtsnede.

Dat het volksboek de belangstelling blijft wekken, blijkt hier uit, dat het nog in Vlaanderen gedrukt wordt en in omloop is onder den titel « *Wonderlijk Leven van den Grooten H. Patricius patriarch van Ierland alsmede De vreeselijke en wonderlijke historie van het Vagevuur van denzelven Heiligen. Veertiende druk te Gent. Verkrijgbaar en ook in andere steden bij alle verkoopers van Vlaamsche Boeken.* De censura, die in het boekje voorkomt, is die van 1668 van Brussel. De inhoud is gelijk aan dien van de uitgave van 1756. Alleen zijn de woorden meer gemoderniseerd. Eene kleine afbeelding van Patricius versiert het titelblad.

Voordat wij de verhouding van Montalvan tot ons volksboekje bepalen, willen wij eerst een vergelijking maken tusschen de oude legende en het volksboek (d. w. z. het laatste gedeelte er van, dat de avonturen van Owein bevat) en tegelijk de dramatiseering der legende door Calderon, die als bron Montalvan gebruikte, bespreken.

Ons volksboek en het werk van den Cisterciënser monnik verschillen in menig opzicht. De manier van behandeling is dadelijk geheel anders. In het volksboek niet die in schelle kleuren geschilderde tooneelen van schrik en vreugde. Allerlei bijzonderheden vertragen den gang van het verhaal. Een

(1) Zie *G. Krapp. Op. cit.* blz. 18.

(2) Zie *G. Krapp. Op. cit.* blz. 19. Van deze uitgave bevindt zich een exemplaar in de bibliotheek van de Maatschappij van Ned. Letterk. te Leiden.

zekere uitvoerigheid en wijdloopigheid zijn in de plaats gekomen van de rake kortheid van het oorspronkelijke. Het rauwe realisme in de straffen der verdoemden is verzacht : bijzonderheden, waarvan de schrikkelijkheid voor den lezer een moreel gevaar buitensluit, zijn weggelaten. Een mooie plaats als de beschrijving van de spijziging der zaligen door vlammen, welke van den hemel nederdalen, is in het volksboek niet te vinden. In het volksboek wordt Maria herhaaldelijk aangeroepen door den boeteling, terwijl in de oude legende van Maria geen sprake is. Ook trekt de schrijver te velde tegen dansscholen, tegen ketters en ketterijen. Nog kan als typeerende bijzonderheid vermeld worden, hoe de schrijver van het volksboek zich een echt kind toont van lateren tijd door een uitvoerige natuurbeschrijving in zijn verhaal in te lasschen, waarvan in de oude legende geen sprake is. Wij behoeven wel niet in herinnering te brengen, dat het natuurgevoel zich in de Middeleeuwen meestal slechts in algemeenheden uitte.

Wanneer in onze Middeleeuwsche legende Owein het aardsche Paradijs betreedt, dan zijn daar veel schoone bloemen, boomen en vruchten, welke een heerlijken geur verspreiden, maar andere bijzonderheden ontbreken.

Komt echter in het volksboek de boeteling uit de plaats der straffen, dan volgt een beschrijving, eerder passend voor den liefelijken tuin van een of anderen herder Eerrijk uit een Arcadia. Daar zijn welriekende « roozelaars », « cristallijnen beken », schoone, welriekende bloemen, welke den weg bedekken met « hun schoon mailliersel wel geordonneerde hofkens verciert met Fonteynen van Marmer en Jaspis en sieraden van puur zilver met schone figuren ». De « roozemarije » dient « voor letteren om uyt te leggen de verholentheden der vlechtinge die d'andere bloemen waeren maekende ». Er zijn dreven met fruitboomen, zwaar geladen, zilveren bekkens met kostelijke steenen enz. enz.

Eindelijk en dat is wel het grootste verschil : de persoon van ridder Owein, de boeteling, die het hol bezocht, heeft een geheele gedaanteverwisseling ondergaan. In de oude legende — wij halen aan het Nijmeegsche handschrift — heet het : « Het gheviel in onsen tyden in coninc stevens dagen Dat een ridder die Owen hiet. daer men dit af vertellet. Quam toe den bisschop te bichten. in wes bisdom dit veghevuer was ». Wat de man geweest was, wat hij eigenlijk gedaan had, daarover zwijgt de legende. Alleen was het een ridder, besmeurd met groote zonden. Maar het volksboek bepaalt zich hier niet toe. Het geheele romantische verleden van den boeteling wordt verteld, de aanleiding tot zijne bekeering enz. Men oordeele uit de volgende beknopte inhoudsopgave van het verhaal, waarvan bijna niets voorkomt in de oude legende van Hendrik van Saltrey.

Owein wordt *Louis Ennius,* geboren Ier, maar met zijn vader al in zijn jonge jaren verhuisd naar Toulouse. Louis is een jongeling « begaeft met zeer schoone kwaliteyten », maar van een zeer slechte inborst. De moeder stierf bij zijne geboorte in het kraambed, opdat Louis als moordenaar zijn loopbaan zou beginnen. Na den dood zijns vaders verkwistte de 15-jarige Louis al zijn goed in spel en ontucht, werd roover en moordenaar, dien men een tijd uit ontzag voor zijne afkomst echter spaarde. Een « sergeant », dien hij bij een twist zijn geld ontnomen heeft, klaagt hem eindelijk aan, zoodat hij vlucht en wel naar een vrouwenklooster in de buurt van Perpignan, waarin zijn nicht, Theodosia, een vroom leven leidt. Louis verleidt deze non om met juweelen uit het klooster naar Spanje te vluchten. Daar dwingt hij Theodosia tot een leven vol schande. Door berouw aangegrepen, ontvlucht deze eindelijk naar een klooster, waar zij de rest van haar leven boete doende doorbrengt.

Louis keert terug naar Toulouse, neemt dienst in het leger en wordt door zijne dapperheid vaandrig. Allerlei wandaden bedrijvende, treft hem eindelijk Gods genade. Eenmaal des nachts uitzijnde, om iemand te vermoorden, ziet hij plotseling een papiertje boven zijn hoofd vliegen. Hij loopt dit achterna en intusschen ontsnapt zijn slachtoffer. Den volgenden nacht herhaalt zich de geschiedenis. In den derden nacht slaagt hij er in het papiertje in handen te krijgen. Bij het schijnsel van een voor een kruisbeeld brandende lamp, op welk kruisbeeld de woorden staan : « Ici fût assassiné un Homme, priez Dieu pour son Ame » opent hij het papier en vindt daarop een doodskop geteekend, met de woorden er onder : « Ik ben Louis Ennius ». Louis is getroffen en komt tot inkeer. Om boete te doen gaat hij naar Rome en biecht zijn zonden aan een Dominicanenpater, dien hij in de buurt van Rome hoort prediken. Lezend een boek over de pijnen van het vagevuur, wordt hij door schrik aangegrepen en vormt zelfs het plan naar *Algiers of Engeland* te gaan om daar de kroon « der martelie » te ontvangen. Toevallig hoort hij echter een gesprek over het vagevuur van St. Patricius, waar men zich van zijn zonden kan zuiveren. Hij vertrekt onmiddellijk naar *Hibernien,* vervult de noodige ceremoniën en gaat het hol binnen, waaruit hij na 24 uur ongedeerd te voorschijn komt. Zijn avonturen vertelt hij aan den Prior van het klooster, in welks nabijheid het hol ligt. Daarna besluit hij als monnik zijn leven te eindigen.

Zooals wij dus kunnen zien, ligt het verschil tusschen volksboek en oude legende voor een groot gedeelte in de wijze, waarop ridder Owein voorgesteld wordt.

Ziehier de bewerking van de legende door Calderon (1). Het is een dramatische omwerking en ook daar komen afgezien van den vorm, talrijke verschillen met de oude legende voor. Krapp deelt den inhoud in het kort mede, maar met het oog op de zeldzaamheid van zijn werk en de onbekendheid van Calderons stuk, laten wij hier een eenigszins uitvoerige inhoudsopgave volgen. Het gaat in het geheel niet op met Krapp Calderons stuk eenvoudig als een dramatiseering van Montalvans boek te beschouwen, al is het zeker, dat Calderon Montalvan heeft gekend. Én de opzet van het stuk én de karakterteekening én de echt dramatische situaties (b. v. het tooneel met het geraamte) dragen den stempel van Calderons genie. Niet « a gracioso and his wife » is de eenige toevoeging van Calderon, zooals Krapp het zegt. De personen uit het stuk zijn : Egerio, koning van Ierland, Patricio, Ludovico Enio, un angel buono, un angel malo, Filipo Leogario, een officier, Polonia en Lesbia, dochters van den koning, Llocia, villana, kanunniken, dos villanos, un viejo de Villano, Paulin, en un hombre embozado. De plaats der handeling is Ierland.

I Bedrijf. — Aan het strand der zee bevindt zich Egerio met zijne dochters Lesbia en Polonia en gevolg. Hij vertelt een vreemd visioen, dat hij heeft gehad, waarin hij zag, hoe uit den mond van een slaaf een vuur kwam, dat zijn beide dochters verteerde, maar hem ongedeerd liet. Daar klinkt trompetgeschal. Polonia, die haar minnaar Filipo verwacht, gaat weg om te zien, of hij het is. Weldra keert zij terug met het bericht, dat het schip van Filipo in het gezicht van de haven vergaan is. Plotseling verschijnen nu Patricio en Ludovico Enio, die door Filipo op zee gevangen genomen, bij de schipbreuk er in slaagden aan de golven te ontkomen. Patricio heeft Enio, die in gevaar was te verzinken, het leven gered. Op bevel van den koning vertelt Patricio zijn lotgevallen, wie hij is en hoe hij Enio, tot wien hij zich op geheimzinnige manier aangetrokken voelt, bij de schipbreuk het leven heeft gered. Intusschen komt ook Filipo, die eveneens het leven er heeft afgebracht. Vervolgens verklaart Patricio den koning zijn visioen en zegt, dat de vlam het vuur Gods is, dat zijn beide dochters zal redden, maar hem, Egerio, niet. Polonia spot, dat zij eerder van den dood zal verrijzen dan Christin worden. Enio vertelt daarop zijn leven en al de misdaden, die hij heeft gepleegd. Egerio vol haat tegen alle Christenen, beveelt Patricio zijn kudden te hoeden, Enio echter, die alleen in naam Christen is en wiens misdadige onverschrokkenheid Egerio aantrekt, verkrijgt 's konings gunst en wordt in zijn leger opgenomen. Voordat Patricio, nu tot slaaf gemaakt,

(1) *Zie voor de uitgave en vertalingen de lijst der handschriften enz.*

vertrekt, neemt hij Enio de belofte af, dat deze hem dood of levend nog eens zal trachten te zien.

Op het einde van het bedrijf zien wij Patricio in gebed verzonken; een engel verschijnt hem met het bevel uit de slavernij te vluchten, naar Frankrijk en Rome te gaan, om aldaar van den paus Celestinus de opdracht te verkrijgen Ierland te bekeeren en dan Ierland van het heidendom te verlossen. Patricio vlucht hierop met hulp van den engel.

II Bedrijf. — Drie jaren zijn voorbij gegaan, gedurende welke Enio door zijn dapperheid de gunst van den koning heeft verworven en tegelijk de liefde van Polonia. Filipo, haar eerste geliefde, tracht te vergeefs haar liefde terug te winnen. Bij een twist staat Enio op het punt Filipo te dooden, als de koning verschijnt, Enio in de gevangenis laat werpen wegens deze stoutmoedigheid en ook omdat hij, zij het dan in naam, een Christen is en Egerio juist nu zeer vertoornd is op de Christenen, daar hij heeft vernomen, dat de ontvluchte slaaf, Patricio, als gezant van den paus teruggekeerd, door zijn preeken en wonderen een groot aantal Ieren bekeert. In de gevangenis wil Enio zelfmoord plegen, maar de gedachte, dat hij trots zijn misdaden een Christen is, doet hem van zijn plan afzien. In den nacht dringt Polonia na de wachters omgekocht te hebben, door in de gevangenis bij Enio om met hem te ontvluchten. Zij heeft goud en edelgesteenten meegenomen. Bij Enio, die nooit Polonia heeft lief gehad en vrij en ongebonden wil leven, komt de gedachte op Polonia te dooden en met haar schatten te vluchten. Op de vlucht volbrengt hij zijn plan. Op het punt doodelijk door Enio getroffen te worden, roept Polonia nog de hulp van den God van Patricio in. Enio ontsnapt uit Ierland.

Den volgenden ochtend vinden de koning en Filipo, op zoek naar de vluchtelingen, het lijk van Polonia in een rozenstruik. Terwijl zij over haar dood klagen, treedt plotseling Patricio te voorschijn en om den koning de onsterfelijkheid der ziel te bewijzen, wekt hij Polonia op uit den dood. Polonia eischt onmiddellijk gedoopt te worden. Hetgeen zij zag in het andere leven, heeft haar bekeerd. Egerio blijft ongeloovig en verlangt de pijnen der afgestorvenen in het vagevuur, waarin Polonia volgens Patricio heeft vertoefd, te zien. Patricio bidt hierop tot God, die hem door een engel een hol wijst, waar ieder de pijnen van het vagevuur en de vreugden van het paradijs kan zien, indien hij het hol met waar berouw over zijn zonden betreedt. Dood en verdoemenis echter zijn het lot van hem, die het hol alleen uit nieuwsgierigheid betreedt.

Patricio leidt den koning en zijn gevolg naar het hol, maar waarschuwt ieder, niet zonder berouw binnen te treden. Egerio wil toch binnengaan,

Polonia tracht te vergeefs hem tegen te houden. Hij zet zijn plan door. Vlammen schieten plotseling op, gehuil wordt gehoord en te midden van wanhoopskreten verzinkt de koning, terwijl het gevolg ontzet de vlucht neemt.

III Bedrijf. — Een geruime tijd is voorbijgegaan. 's Nachts in een donkere straat verschijnt Enio met zijn dienaar. Na een rusteloos trekken door Italië, Spanje, Frankrijk, Schotland en Engeland, is hij teruggekeerd om zich op zijn ouden vijand Filipo te wreken. Hij verneemt van zijn dienaar, dat Patricio is gestorven en dat Egerio omgekomen is op vreeselijke wijze in een door Patricio ontdekt hol. Hij denkt aan zijn oude belofte Patricio nog eens te ontmoeten. Reeds twee nachten heeft hij op Filipo gewacht, maar steeds werd hij verhinderd in zijn plan door een vermomde gestalte, die hem riep en wegleidde van de plaats, waar hij zich bevond, en dan verdween. Plotseling verschijnt de gestalte weer. Enio volgt ze en tracht haar te treffen met zijn degen. Te vergeefs, hij treft slechts de lucht. Eindelijk slaagt hij er in ze te grijpen. Geen antwoord krijgend op zijn vraag : Zijt gij duivel of mensch? rukt hij de verschijning den mantel af en ziet een geraamte, dat met de woorden verdwijnt :

« No te conoces?
Este est tu retrato propio.
Yo soy Ludovico Enio. »

Diep getroffen zinkt Enio, biddend om barmhartigheid, neder. Daar hoort hij gezang, waarin hij duidelijk onderscheidt het woord « el purgatorio ». Onmiddellijk besluit hij het hol te bezoeken, om zoo tegelijk zijn belofte aan Patricio gestand te doen. Op weg ontmoet hij de door hem vermoorde Polonia, als kluizenaarster in de nabijheid van het hol levende. Vol schrik erkennen beiden elkaar. Enio meent eerst, dat het een duivelsch bedrog is, om hem van zijn voornemens te doen afzien. Polonia meent van haar kant, dat Enio haar van haar heilig leven wil afhouden. Zij beantwoordt echter in vertrouwen op God, zijn vraag naar den weg en zegt hem een bootje te bestijgen, om te komen aan den oever van het meer en daar de monniken te vragen, wat hij doen moet. Gerust gesteld vraagt Enio vergiffenis aan Polonia en begeeft zich naar het klooster. Na de vereischte oefeningen te hebben gedaan, treedt Enio het hol binnen.

Den volgenden morgen wachten Polonia, Lesbia en Filipo met de monniken op den terugkeer van Enio. Lesbia en Filipo hebben intusschen liefde tot elkaar opgevat en met vreugde stemt Polonia in het huwelijk toe.

Daar verschijnt bleek en ontzet Enio. Op bevel van den prior vertelt Enio zijn wedervaren : welke straffen en vreugden der afgestorvenen hij

heeft gezien, ook dat hij Patricio weerzag en aldus zijn belofte hield. Hij eindigt met zijn besluit mede te deelen in de nabijheid van het vagevuur het einde van zijn leven door te brengen. Zijn woorden gaan over in een soort epiloog, waarin Calderon de namen van de meeste schrijvers over het vagevuur noemt.

De overeenkomst, die zich duidelijk vertoont tusschen Calderons drama en het volksboek bracht *Thomas Wright* er toe om de Fransche vertaling van Montalvans werk door Bouillon een bewerking te noemen van Calderon, hetgeen al met de data der Censura in strijd is. Wright kende Montalvan daarenboven niet en meende dus, dat Calderon de oude legende gebruikte en Bouillon hiervan een Fransche bewerking gaf. Het omgekeerde is natuurlijk waar. Calderon bewerkte Montalvans boekje, dat vóór zijn drama bestond.

Ook *Selmar Eckleben* meent, dat de figuur van Ludovicus Ennius een schepping van Calderon is blijkens zijn uitlating « eine dramatische Darstellung hat der Stoff durch Calderon erfahren bei ihm heisst der Held Ludovico Enio ».

Calderons werk maakte veel opgang. In Spanje zelf verschenen twee volksboeken, een *La Cueva de San Patricio* en later een *Relacion el Purgatorio de San Patricio* (1), waarin de geschiedenis van Enio volgens Calderon verteld werd. Weliswaar is op het oogenblik een vertaling van dit drama van Calderon in ons land niet bekend, ofschoon het bestaan er van niet verwonderlijk zou zijn, aangezien de Spaansche dichter volstrekt geen onbekende was in de Zuidelijke Nederlanden, zooals te Winkel en Worp aantoonden (2) en het zeer goed mogelijk is, dat ook dit drama van hem vertaald werd in het Nederlandsch, evenals dat gebeurde met zijn *Het Leven een Droom.*

In welke verhouding staat nu ons volksboekje tot Montalvan, want dat er een bestaat, is duidelijk op het eerste gezicht? Krapp zegt van het Vlaamsche volksboekje, dat het

> is a very close translation of Montalvan's book. That it is taken from the Spanish (or more likely from the Brussels translation) is evident from the fact that it does not contain Bouillon's disquisition on the Limbus of little children nor the other additions of his translation.

---

(1) *La Cueva de San Patricio* Con Licencia : En Madrid, en la Imprinta de Cruzada. Año. de 1764.

Relacion el Purgatorio de San Patricio. Con licencia : En Cordoba, en la Imprenta de D. Luis de Ramos y Coria, Plazuela de las Cañas donde se hallarà todo genero de surtimiento, y estampas en negro è iluminadas.

(2) Zie o. a. *te Winkel* in *Tijdschr. voor Nederl. Taal en Letterk.* I 1881 en *Worp* in zijn *Geschiedenis van het Drama en Tooneel* Deel I, passim.

Inderdaad kan het Vlaamsche volksboek niet een vertaling zijn van Bouillons uitgave om de door Krapp aangevoerde redenen. Maar de vraag is nu, of het een vertaling uit het Spaansch is dan wel van het Fransche volksboek van Brussel. Tot onzen spijt hebben wij het Spaansche origineel niet kunnen raadplegen, maar toch meenen wij op andere gronden te kunnen aantoonen, dat ons volksboek een vertaling is van de *Brusselsche-Fransche* uitgave.

Krapp, die de volksboeken blijkbaar slechts oppervlakkig heeft vergeleken, vindt volgens zijn verder niet gemotiveerd « or more likely from the Brussels translation » toch ook waarschijnlijk, dat de vertaling uit het Fransch heeft plaats gehad. Bewijzen geeft hij echter niet. Wij zullen trachten zijn vermoeden tot zekerheid te maken. Voor de meening, dat het Vlaamsche volksboek gemaakt is naar de *eerste Fransche* vertaling, pleiten inderdaad verschillende redenen.

In de eerste plaats bestaan er veel meer voorbeelden van vertalingen uit het Fransch in het Nederlandsch in dien tijd dan van vertalingen uit het Spaansch in het Nederlandsch, al is dat niet zeldzaam blijkens de boven aangehaalde schrijvers. Dat een Spaansch stuk eerst door een Fransche vertaling tot ons komt, hiervan hebben wij ook voorbeelden.

Vervolgens is het toch waarschijnlijker, dat een uitgave van Brussel in Vlaanderen bekend is, dan eene uitgave van Madrid.

Eene vergelijking tusschen het Fransche en het Vlaamsche volksboek levert daarenboven zulke overeenkomsten op, dat men ook zonder den Spaanschen tekst te hebben gelezen tot de overtuiging moet komen, dat wij met een vertaling uit het Fransch te doen hebben.

In de eerste plaats is de Censura, die in het Vlaamsche volksboek voorafgaat, gedagteekend van Brussel, waardoor wij dus weten, waar het volksboek is gedrukt nl. niet alleen in hetzelfde *land* maar in *dezelfde stad,* waar het Fransche werk werd gedrukt.

Vergelijken wij de titels der volksboeken, dan vinden wij den titel van het Vlaamsche volksboek (verg. boven) geheel overeenstemmen met dien van het *Fransche,* maar verschillen met dien van het Spaansche.

In het Vlaamsche boekje komen op bijna iedere bladzijde een zeker aantal woorden en zinnen voor, welke duidelijk hun Fransche afkomst verraden. Wij nemen ze willekeurig er uit : b. v. *tormenten-tourments, compassie-compassion, furieuze wind-furieux vent, gedestrueert-détruite, intentie-intention, geordonneerd-ordonné, contentement-contentement, flambeeuwen-flambeaux, gehanteerd* (in den zin van druk bezocht) *hanté, plaisante valleye-valée si plaisante, ijzeren lanciën-lances de fer.*

blz. 97 *dat er geen tormenten meer en waeren te passeren-qu'il n'y avait plus de torments à passer.*

De Nederlandsche bewerker laat soms tusschenzinnen weg, of verkort een beschrijving (o. a. de brug, het paradijs) maar ál wat er in het *Vlaamsche* volksboek voorkomt, komt ook voor in het *Fransche,* uitgezonderd twee of drie korte tusschenzinnen, welke van geen belang zijn, nl. een uitroep « Maer helaes » en een opsomming van slechte gelegenheden als « Danten Dansscholen ». Zou het een vertaling uit het Spaansch zijn, dan zou toch allicht hier en daar iets voorkomen, dat niet in het Fransch staat, maar moest toegeschreven worden aan het Spaansch. Krapp haalt uit het Spaansch aan de plaats, waar Louis Ennius het papier vindt en het leest bij het licht, dat brandt voor een kruis, waarop in de *Fransche taal,* zegt de schrijver, is geschreven : « Aqui mataron a un hombre, rueguen a Dios par el ». In het Fransche boek staat natuurlijk, dat op het kruis is te lezen : « Ici fût assassiné un homme, priez Dieu pour son âme ». In het Nederlandsche staat : « Ici fût assassiné un Homme, priez Dieu pour son Âme. Dat is te zeggen : Hier is eenen Man vermoord, bid Godt voor zyne Ziele ».

Wij meenen hiermede bewezen te hebben, dat ons Vlaamsche volksboek een vertaling is uit het Fransche, dat te Brussel gedrukt werd.

Er blijft ons nog over de vraag te beantwoorden, wanneer, door wien en hoe het vertaald is.

De *tijd* van de vertaling wordt ons aangegeven door de Censura, welke dagteekent van *26 September 1668.*

De *vervaardiger* is, zooals van zoovele volksboeken, onbekend. Het moet een vroom man zijn geweest, blijkens de bedoeling van zijn boekje om de vreeze Gods in te boezemen. Voor de H. Maria moet hij een bijzondere vereering hebben gehad, naar wij meenen te mogen opmaken uit het feit, dat hij, wanneer hij van haar spreekt, meestal nog een van zijn eerbied getuigend woord, dat in het Fransch ontbreekt, er bij voegt : b. v. *sa tres-sainte Mere-zyn zoete, beminde en altyd Maagd Maria.*

Bij zijn vertaling laat hij herhaaldelijk tusschenzinnen weg, slaat soms zelfs heele stukken over, die hem blijkbaar te lang voorkwamen, zooals bij de niet onverdienstelijke beschrijving van het paradijs en de brug. Hier en daar heeft hij het Fransch niet begrepen; misschien heeft hij daarom ook sommige stukken weggelaten. Van bastaardwoorden is hij niet afkeerig.

Zeker omdat hij dit voor het doel, een stichtelijk boek *voor het volk* te maken, onnoodig achtte, liet hij de namen der schrijvers en de geleerde aanhalingen uit hunne werken, waarop Montalvan zich beriep bij zijn uitlegging van het vagevuur en het leven hiernamaals, en welke de Fransche vertaler

nauwkeurig aangeeft aan den kant der bladzijde, voor een deel weg. Eenige plaatsen, wat te realistisch in zijn oog, verzacht de Nederlandsche schrijver b. v. als hij spreekt over Theodosia's leven in Spanje (blz. 69) en van de verdoemden de bijzonderheid weglaat, dat zij waren « *tous nuds* ». (blz. 91).

Er is één plaats, waar de Nederlandsche vertaler een wijziging heeft aangebracht, die blijken geeft, dat hem een onmogelijkheid is opgevallen uit den Franschen tekst. De verandering is schijnbaar onbeduidend, maar geeft een beteren zin. Als Louis Eunius nl. gebiecht heeft bij den Predikheer en deze hem de absolutie heeft gegeven, dan volgt in het Fransch en ook in het Nederlandsch de bijzonderheid, dat na dien tijd Louis Ennius hem herhaaldelijk opzocht.

« *nam zyn afschyd elkanderen daer naer menigmael bezoekende* » (blz. 80).

« *ils se separerent et prirent congé l'vn de l'autre, se visitans de la en avant fort souuent* ».

Later ontmoet Louis Eunius in het vagevuur denzelfden Predikheer, « *van den welken ik verstond dat hy korts daer naer gestorven was* » (blz. 100).

In het Fransch staat van den Predikheer : « *qui m'avoit confessé à Rome duquel mesme j'appris qu'il estoit decedé ce mesme jour* ».

Dat sterven op denzelfden dag, dat Ennius gebiecht heeft, is natuurlijk onmogelijk, wanneer, zooals in het begin staat, de predikheer en zijn biechtkind elkaar na de biecht herhaaldelijk opzochten. De Nederlandsche vertaler heeft dat blijkbaar opgemerkt en veranderd, zoodat er geen tegenstrijdigheid ontstond.

In het algemeen begreep de Nederlandsche vertaler zijn Fransch voorbeeld, ofschoon het Fransch het Nederlandsch overtreft. De stukken, ook de grootere, die hij heeft weggelaten, kunnen, wat het begrijpen van het verhaal betreft, meestal gemist worden, al verdwijnt dan ook hier en daar een schilderachtige vergelijking of een stuk niet onverdienstelijke beschrijving. Wij geven ten slotte een voorbeeld van de vertaling.

Beschrijving van een kluizenaar.

Fransch.	Vlaamsch.
Il s'avança par l'estroite ouverture de cest edifice naturel dans le rocher : ou estant entré assez avant, il vit dans un coing qui faisoit le plus large espace de cette sainte demeure un venerable vieillard, qui pour tout lit bien mollet avoit un liege r'appetacé, bien dure, estendu sur la terre. Il arresta ses pas au rencontre de cet	[Hij] geraekt door den engen ingang van deze steenrotse, alwaer ziende eenen eerbaeren ouden Man, die voor zijn zacht bedde hadde een harde matte, stond stil in 't ontmoeten van dit wonder spectakel het welk scheen te wezen de figuere des Doods;

estrange spectable (1) qui sembloit une image de la mort; car en son frond ridé ses yeux enfonçez ses cheveux clair-semez et tous blancs et en un port tout courbé il representoit si vivement une vieilliesse caduque, qu'en cet estat il paroissoit plustot mort qu'endormi (ni ayant rien qui aie plus de ressemblance avec la mort que le sommeil.)

Il estoit vestu d'un sac de frise grisminime à guise d'un hermitte. De son col pendoit une Croix faite de pin qui luy couvroit presque toute la poitrine : il estoit ceint d'une corde faitte de crin de cheval.

Ses pieds estoient nuds, et si descharnez qu'ils ressembloient plustot aux racines d'une arbre, qu'aux membres d'un homme vivant. Ses mains estoient en aussi mauvais estat que ses pieds: l'une estoit posée sur la teste d'un mort qui estoit encore à demi couverte de poil : en l'autre il tenoit un chappelet de nostre Dame, composé de grains faits de bois grossierement et plus propre à exciter la devotion qu'à contenter les yeux. C'est en cette posture que reposoit ce soint personnage.

(1) *Drukfout voor* spectacle.

want zijn gerompeld voorhoofd, zijn oogen ingevallen, zijn wit hair heel dun, en was liggende in een getrokken; vertoonde na 't leven eenen heelen gebroken ouderdom, zoodat in desen staet hy veel eerder dood scheen te wezen als slaepende, niet in de weireld wezende, dat meerder gelykenisse is hebbende met de dood, als den slaep.

Hy was gekleed met eenen rauwen (1) zak, op de maniere van eenen Eremyt, aen zynen hals was hangende een Kruys, gemaekt van het hout van eenen Pynboom, het welk hem bykans zyn heele borst was bedekkende; hy was omgord met eene koorde van peirds-hair, zyn voeten waeren blood, en zoo mager, dat zy veel meer gelykenisse hadde van eenige wortelen der boomen als van litmaeten eens levenden mensch; zyn handen waeren in quaeder gesteltenisse als zyn voeten, de eene had hy liggen op een Doodshoofd 't welk nog half overdekt was met hair, in de ander hadde hy eenen Pater noster zeer plomp gemaekt, in deser maniere zoo zoo was rustende desen H. Patroon.

(1) *Drukfout voor* grauwen.

Ten slotte willen wij er nog op wijzen, hoe sommige wendingen uit de oude legende nog groote overeenstemming vertoonen met het volksboek. Het is wel een bewijs van taai leven, wanneer zij oorspronkelijk uit het Latijn in de Middeleeuwsche, Europeesche talen vertaald, daarna overgebracht in het latere Spaansch en hieruit door 't Fransch in 't Nederlandsch, nog duidelijk het teeken van haar afkomst toonen. Ziehier drie voorbeelden, gemakkelijk te vermeerderen :

Brit. Ms. Roy. Ms. 13 B VIII	**Warmond.**	**Volksboek.**
Sicque ab oculis eius domino disparente. iocunditate spiritali repletus est beatus Patricius.	Ende aldus ontvoer onse heer van sinen oghen Ende sancte Patricius wert vervullet mit gheestliker vrouden.	Onzen Heere verdween, latende onzen Heyligen vervult met vreugde.
Prius eum hortatur episcopus a tali proposito desistere.	Soe sal hem die biscop eersten raden van desen wille of te stane.	't Is die maniere dat den Bisschop hem zoekt te raeden, af-te-gaen zyn voornemen.
Et si homo reuersus fuerit; cum gaudio in ecclesiam deducitur.	Ende vint men den menschen daer. soe leydet menne mit blijscopen in die kerke.	En by aldien hy hem vind, leyden zy hem met groote blydschap nae de Kerke.

Zoo leeft de legende van Owein in het Katholieke Zuiden voort, waar St. Patricius als heilige vereerd wordt en hierdoor waarschijnlijk al wat met hem in betrekking staat, meer belangstelling opwekt, dan in het Protestansche Noorden. Dat juist in België de legende zulk een opgang maakte, hangt waarschijnlijk ook samen met het feit, dat de monniken van Ierland in de dagen der Hervorming uit Ierland bij name van Lough Derg verjaagd, veelal vluchten naar de Spaansche Nederlanden, Leuven, Brussel, Antwerpen. In verband hiermede is te noemen *O'Brullanghan*, van het diocees Derry geboortig, die zijn opleiding in Leuven kreeg en een boekje schreef met voorschriften voor de pelgrims (zie over hem beneden en boven blz. 174).

Een volksboek van Owein is ons op het oogenblik in het Noorden dan ook niet bekend. Wel zijn er sporen van de oude legende in Noord-Nederlandsche volksboeken. Maar hoe zijn daar de kleuren verbleekt!

In het volksboek « *Een schoone Historie van den Ridder Malegys die het vervaerlyk Paard Ros Beyaard wan en die veel Wonderlyke en Avontuerlyke Dingen bedreef | in zyn Leeven met zyn Konsten | gelyk de Historie verklaart en is zeer genoeglyk te leezen* » (1), dat in het begin der 17de eeuw te Amsterdam gedrukt werd, wordt verteld, hoe *Oriande*, de vrouw van *Malegijs*, tracht te weten te komen, wat er van haar man geworden is. Evenals de Zuid-Fransche ridder *Ramon*, burggraaf van Pérelhos, die wilde weten, waar

(1) Van nieuws Gecorrigeerd en Verbeeterd na de Françoische Taal. Te Amsterdam. Gedrukt by de Erven de Weduwe Jacobus van Egmont op de Reguliers Breéstraet.

Op het slot staat :

Deeze Historie van Malegys is gevisiteerd van een Geleerden Correcteur der Keizerlyke Majesteit daar toe gecommitteerd en toegelaten te Drukken | den laatsten Februari | Anno 1606.

ondertykend P. De Lens

Het door ons gebruikte exemplaar berust in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Het Fransche origineel hebben wij niet ingezien.

zich zijn meester, de koning van Arragon bevond, gaat zij in het hol om te vernemen, waar Malegijs is. Zij is een toovenaarster en bezweert den duivel *Bleccas*, die haar daarop antwoordt :

Wilt gy het weeten | zo gaat tot Patricius valleijen in Yrland | bezyden Noorweegen | ten Klooster daar de Monniken *in 't wil gaan tot twaalf toe* (1) | behalven den Abt en als gy daar u Zonden teegens Biegt en gaat in de Valeije | zo zult gy weten waar dat Malegys is en anders niet.

Oriande besluit den raad van duivel Bleccas te volgen, trekt echter eerst naar het koninkrijk Pruisen, waar zij een onschuldig veroordeelde vrouw van een wissen dood redt. Het volksboek, dat op sommige plaatsen tamelijk onsamenhangend is, gaat na nog eenige hoofdstukken aan een koning in Armenië te hebben gewijd, opeens verder (2) :

« Nu willen wy weeder zeggen van Oriande. Doe den neegende Dag voorby was | kwam de Abt van het Klooster tot Oriande zeggende : *Vrouwe het is nu den neegende Dag en gy hebt het H. Sacrament ontfangen* | hoe zyt gy beraaden | wilt gy u propoost niet agter laaten? Oriande antwoorde : Heilige Vader | het geen ik gezegd heb | dat zeg ik nog | ik zal met de Gratien gods gaan in de Valey en daar zal ik vinden | daar ik zo lang na gezogt heb. De Abt zei : Lieve Kind | beziet u wel of gij ook eenige smetten der Zonden over hebt | om dat uw de Vyanden onder Weg niet zullen tempteeren | want gy moet zo zuiver zijn als een Kind dat van Nacht Gebooren is. Doe zei Oriande | dat ze van geen Zonde meer wist : Doe zei de Abt | nadien gy zuiver zyt | zal ik u daar in laaten | maar wat dingen dat gy ziet | zoo en moet gy niet spreeken en *denkt op den zoeten Naam Jesus* en gaat altoos ter regter zijden en al zag gy een Brandend Vuer voor u zo en vervaard u niet en rust ook niet voor dat gy voor de Fiertiere (*sic*) komt | zo zal u begeerten gezeegend zyn en gy durft niet vraagen. Doe sprak daar een ander | maakt dat gy ter neegender Uur weeder keerd | of gy zou daar Eeuwiglyk blyven en wy zullen u een teeken geeven | dat gy wel hooren zult wanneer gy uitkoomen moet Doe zy haar dus onderweezen | *gaaven zy haar het gewyde Water en de Benedictie* en doe bragten zy haar agter het Autaar en daar naamen zy een Zark op en alzoo ging zy in de Valey en de Abt zei | is het zaake dat gy komt eer wy de Deur open doen | zo neemt dat Hamertje dat daer hangt en klopt aan de Deur | wy zullen u wagten om u in te laaten en *zullen den Almoogende God voor u Bidden en daar mee bevoolen ze haar God en de Abt sloot de Duwiere* (3) *of Valey toe*. Doe Oriande vertrokken was van den Abt en *de Deur toe gesloote*n | zo nam ze haar voor Christus Passie en het eerste gemoed dat ze had | dogt haar kwaamen 'er veel gewaapende Lieden | die haar Dood wilden slaan. *Maar zy had altoos den Naame Jesus in den Mond* | zoo datze daar af geen gebrek had | nogtans zo was de vreeze in haar zo groot | dat ze niet een droog Haair had van Zweet. Oriande voort gaande na de regter zyde | alzo de Abt bevoolen

---

(1) Het gecursiveerde is van ons. Ook zoo bij Fortunatus.

(2) Er is blijkbaar een stuk weggelaten door den schrijver : De tocht van Oriande nl. uit Pruisen naar Ierland en de beschrijving van de ceremoniën der 9 eerste dagen.

(3) Dit woord komt ook in het Amsterdamsche handschrift voor.

had | zo zag zy voor haar staan *een Water dat vol Serpenten en Draaken lag* | *die zeer gieriglyk gaapten na Oriande* | maar zij ging daar stoutelyk door en zy is voort gegaan in groote zorgen | *tot dat haar in 't gemoed kwam een hoop valsze Vyanden* | *die al riepen:* Laat ons verscheuren deeze Toveresze die ons zeer gekweld heeft en die haar Lief komt zoeken. Daar had Oriande zoo veel te lyden | dat ze buiten twijffel daar zou gewaanhoopt hebben | had het haar goeden Engel niet gedaan | die ze bewaarde. Och! wat groote vreeze leed de Eedele Vrouw Oriande door het zoeken van Malegys haar Lief. Doe zy daar door was | kwam 'er haar een teegen al klaagende | zeggende: Och! wee my arme Malegys | dat ik myn Leeven hier leiden moet in dit duister Hol. Och! Oriande lief | waar meugt gy zyn die ik uitverkooren heb. Oriande dit hoorende | kreeg zulken schrik dat ze niet wist wat haar aan kwam. Doe de Duivel by haar was zei hy: Oriande lief | hoe komt gy hier? Oriande vreesde voor het bedrog gelyk het ook was en sprak niet alzo haar de Abt bevoolen had. Doe sprak hy: Oriande lief | waarmee heb ik het verdiend dat gy teegen my niet en spreekt | daar gy my in deeze Pyne ziet? En gy hebt myn zo lang gezogt en nu hebt gy my hier gevonden | alzo u de Duivel Bleccas beloofde en zy zweeg nog al stil. Doe sprak hy: ô! uitverkooren Lief | gaat met my tot voor het gat van de Duwiere | daar zal ik u regtveerdig toonen dat ik Malegys ben. Doe zou Oriande gesproken hebben | maar zy dogt om het bedrog en *dagt op den Naam Jesu* | terstond *schoot de Duivel weg* | *Schaaterende* dat het scheen dat de Vonte beefden. Oriande | die in groote vreeze was | ging vast voort | *denkende op den Naam Jesus* en zag wel krytzelingen en schimmeringen die haar teegen kwaamen | maar zy ging ongekwetst door. Ten lesten kwam zy daar zy groote klaarheid vond van Toortzen en Kaarszen | dewelke Eeuwiglijk Branden voor 't Graf van St. Patricius | zy meende regt door te gaan en terstond zag ze een Draak die de geheele weg bezette en zo afgrysselyk Vuur spoog | dat men daar van verschrikken moest. *Oriande hoopten op de zoeten Naam Jesus* | is zoetelyk door gegaan in den Mond van den Draak | dat maar een schaduw was om haar te bedriegen. Doe dit gedaan was kwam Oriande zo ver dat zy het graf zag daar St. Patricius Lichaam in leid | dies zy zeer verblyd was en toen zy voor het Gras (*lees:* Graf) was | viel zy op haar Knien en Groeten de Heilige Vriend Gods met haar Herte en bad ootmoedelyk van hem begeerende | dat zy zou moogen bescheid weeten van Malegys haar Lief. Doe hoorden zy een Stemme roepen: Oriande | Gods Vriendin | u Gebed is verhoord ter Eere van den Heilige Man St. Patricius | die gy met grooten Arbeid gezocht hebt: Zo zult gy weeten dat Malegys by Eggermont is onder de Aarde in een Kasteel | dat hy gemaakt heeft met Toveryen | in dat Kasteel houd hy de Bruiloft van Spiet en zyn Meu Ysane | op welke Bruiloft de meeste Heeren van het Kerstenryk vergaaderd zijn | daar men groote geneugte hanteerd; Dus Reist derwaards | daar is Malegys | maar wagt u wel dat gy niet bedroogen word van de booze Vyanden | *maar haast u weederom het is Tyd en hier mee zyt gy God bevoolen;* Doe ging Oriande weederom na de Deur: Ten lesten is zy gekoomen aan een gat | daar zy meenden dat de Deur was | want de Duivels hadden daar een Deur gemaakt en *verwagten haar gelyk Monnikken* | zeggende: Oriande *al dat gy gesien hebt is bedrog* | want St. Patricius Graf is nog eens zo ver. Doe Oriande dit hoorden | zo verstond zy wel dat 't bedrog was | om dat ze eerst spraaken | maar hadden ze niet gesprooken | zy zou geklopt hebben en had zy geklopt | zy had bedroogen geweest en *zy begon te denken op de zoete Naam Jezus* en toen verdween het bedrog. *Doe kwaamen teegen haar veel groote Vlammen Vuur en daar waaren Draaken en Serpenten* | *die ze dikwils ter needer drongen en over haar liepen.* Daar leed zy groote vrees en zonder twyfel en had ze God niet lief gehad | zy zou daar gebleeven hebben en zy is ten laatsten gekoomen aan de Poort |

daar zy in ging. Doe zy daar kwam vond ze de Deur oopen en als zy in de Lugt kwam | viel zy in Onmacht; Doe zy weederom by haar zelve gekoomen was | ging zy voor het Autaar | daar het Heilig Sacrament stond en riep met luider stemme : ô Myn God | myn Schepper! die my beschermt hebt van de temtatien der Duivelen | ik dank u voor de barmhertigheid | die gy my beweezen hebt. Doe Oriande dit Gebed gedaan had | zo ging den Abt tot haar en nooden haar ten Eeten; Doe zy heen gingen | vroeg haar den Abt : Hoe zy door al die temtatien koomen kon. Oriande zeide : Ik heb daar zulken last geleeden | *dat ik nimmermeer verblyd zal zyn :* Al kon ik de heele Waereld winnen | ik zou het niet weeder durven doen; Toen ik buiten kwam | wist ik van myn zelven niet | het is my niet mogelyk te zeggen | het geen ik wel gezien heb en al wou ik het zeggen | zo is het niet behoorlijk om te weeten en met deeze woorden gingen zy Eeten en Drinken. »

Na den maaltijd geeft Oriande den Abt « ten profyte van het Klooster | twee honderd Ducaaten », waarop afscheid wordt genomen en zij haar tocht voortzet.

Het verschil is groot tusschen de legende door den Cisterciënser monnik opgeteekend en het verhaal van onzen zeventiende-eeuwschen volksverteller. In de eerste plaats gaat Oriande niet om boete te doen in het hol, maar om te weten, waar haar lief is. Zij raadpleegt het hol dus als de Grieken een orakel; bijna met een soortgelijk doel als waarmede Odysseus in de onderwereld afdaalde, trekt zij naar de « duwiere » van St. Patricius. Onwillekeurig denkt men aan de geschiedenis van Orpheus en Eurydice, wanneer een duivel in de gedaante van Malegijs haar tracht te verleiden tot spreken door een beroep te doen op hare liefde. De straffen zijn verkort. Wel zijn er nog duivelen, serpenten en draken, maar een nauwkeurige beschrijving ontbreekt. Nieuw is ook, dat in het hol het graf van St. Patricius is, waar Oriande de gewenschte inlichtingen krijgt. Niettegenstaande alle verminking echter is het Middeleeuwsche verhaal nog terug te kennen. De 12 monniken in 't wit, het ontvangen van het Sacrament, het zich voorbereiden door gebeden, het ontvangen van de benedictie, voordat Oriande het hol binnengaat, het sluiten van de deur der « duwiere », de abt met zijn monniken, die Oriande vergezellen tot de deur en haar goeden raad geven, het denken aan den zoeten naam Jezus om de duivelen te kunnen weerstaan, de mededeeling van Oriande, dat zij nooit meer verblijd zal zijn, wanneer zij uit het hol is, dat alles herinnert ons levendig aan de oude legende.

Veel slechter evenwel dan in het volksboek van Malegijs wordt de herinnering aan de oude legende bewaard in *Fortunatus*.

Het Nederlandsche volksboek werd in 1676 in het Engelsch vertaald. Dat eerste Nederlandsche volksboek hebben wij niet kunnen inzien, maar wel latere van Amsterdam en Antwerpen. Krapp deelt de legende mede volgens het Engelsch. Bij vergelijking van hetgeen hij geeft en den inhoud van de

latere door ons geraadpleegde drukken, hebben wij geen essentieel verschil waargenomen. Ziehier den inhoud volgens een Amsterdamsch volksboek (1) :

Nadat Fortunatus te Londen is aangekomen, dat zes dagen reizens van Hibernia ligt, vertrekt hij met zijn knecht *Leopoldus* naar de woonplaats van deze, *Maldrik*. Vandaar reizen zij nog twee dagen, tot zij komen in de stad van

Verniers | daar in leit een grote Abdie | en in de kerk achter 't hoge autaar | is de deur daar men in gaat in dat donker hol | hetwelk men heet Sint Patricius Vagevuur.

Aangezien zonder toestemming van den abt niemand wordt toegelaten, vragen de reizigers hem verlof, hetgeen hun onmiddellijk wordt gegeven. Ja zelfs worden zij uitgenoodigd op een maaltijd. Fortunatus stuurt in zijn dankbaarheid den abt een vaatje wijn, waarover deze in de wolken is.

Als de maaltyd gedaan was | seyde Fortunatus : genadige heer is het sake, dat het niet tegens uwe eerwaardigheid is | so begeer ik te weten de oorzaak waarom men ziet, dat hier Sint Patricius vagevuur is? den Abt | seyde : dat zal ik u seggen; voor veel hondert jaaren is dese plaatse een wildernis geweest | en niet verre van hier was een Abt met name *patricius* | *een seer devotig man* | *die kwam dikwils in de woestyne om penitentie te doen* | *ende op eenen tyd vant hij dese spelonke* | die seer lang en diep is | daar ging hy in so verre en so diep dat hy niet en wist, hoe dat hy daar uit komen soude. Toen viel hy neder op syn kniën | ende bad om uitkomst zeer devotig | om verhoringe te erlangen | van door eenig middel uit dese nare spelonke te geraken | en terwyle hy om de gratie in devotie was | hoorde hij noch verder eenen seer jammerlyk geschrey | ende korts na desen gaf hem het geluk de genade | dat hy uit de spelonke kwam | daar voor hy grotelijks dankbaarheid betoonde | en kwam in syn klooster. Fortunatus seyde : wat zeggen de pelgrims als zy daar uit komen? de Abt antwoorde | ik vrage niemant | maar zommige seggen datse niet gehoort of gesien hebben | maar so datse grote grouwelen en vreese hadden. Fortunatus seyde : ik hebbe verre gewandelt | ende en soude ik in de spelonke niet gaan? so mocht het my namaals verweten worden | daarom zo wil ik niet van hier | ik wil in het vagevier. De Abt antwoorde : als gy immers daar in wilt so gaat niet te verre | want daar syn veel bywegen | so dat men lichtelyk daar in

(1) De door Krapp geraadpleegde druk draagt den titel : *The Right, Pleasant, and Variable Tragical History of Fortunatus* First Penned in the Dutch Tongue : There-hence Abstracted, and now first of all published in English, by T[homas] C[hurchyard] London 1676. Het door ons hier aangehaalde volksboek draagt den titel van : *Ene Nieuwe Historie van Fortunatus Borse En van zynen Wenschhoed zeer geneugelyk en playsant om te Lesen, Lerende hoe een jong Gesel hem Heuslyk houden sal in handel en Wandel, met Woorden en Werken ; by Hoge en Lage Personen.* Te Amsteldam By S. en W. Koene Boekdrukkers, Boek- en Papierverkopers, op de Lindegracht 1796. Ook in 't Fransch komt het werkje voor. *L'Histoire comique des aventures de Fortunatus* 1656 vertaald uit het Spaansch door *d'Alibray*. De behandeling is hetzelfde. Een andere uitgave is van 1705 bij de weduwe *Jacques Oudot* te Troyes. Over de bibliographie van Fortunatus zie *P. O. Bäckström, Svenska folkböcker, sagor, legender ach äfventyr sednare bandet.* Stockholm blz. 1-5. Zie over de Fransche uitgave *Dottin, Op. cit.* blz. 34.

verdolen kan. Fortunatus vraagde Leopoldus of hy met hem daar in wilde? hy seyde van ja. Des morgens vroeg maakten sy haar gereed | *ende ontfingen dat H. Sacrament* | *daar na dede men haar de deure van de spelonke open. Aldus gingen sy daar in* | *ende de priesters gaven haar de benedictie en sloten de deure toe.* Toen gingen sy in de duysternisse | ende sy wisten niet waar uit ofte waar in : want sy waren haast verdoold | de roepers van de priester by de deur | daar sy haer op verlieten en hoorden zy niet meer. Toen en wisten dese twee haar zelven niet meer te helpen | ende kregen groten honger. Ende toen begost Fortunatus onze L. V. aan te voeren ende seyde : O genadige L. V.! komt ons te hulpe : want hier en helpt zilver noch goud | ende zaten alzo neder gelyk desperate menschen | ende hoorden noch zagen. En de priesters gingen tot den Abt | en seyden hem dat die pelgrims niet uit en kwamen | 't welk hem seer leet was | principalyk om Fortunatus wille | die hem so goede wyn geschonken hadde. Toch de Abt wist een oud man die voor veel jaren de spelonke met koorden gemeten had | die ontbood hy | en seyde tot hem : dat hy besien soude | of hy twee mans soude weten uit de spelonke te brengen | hy seyde synse noch levende? so sal ikse daar uit brengen | ende hy maakte hem gereet met syn instrument | en ging daar in | en doorsochte het eene hol voor | en het ander na | tot dat hyse vond | des waren zy zeer verblyd : want sy waren heel onmachtig en Flauw | toen seyde hy dat sy haar aan hem houden souden | en hy volgde syn instrument ende met 'er hulpe des mans kwamen sy daar uit. »

De oude man krijgt van Fortunatus als belooning honderd nobels. Daarop wordt met den abt en de kloosterbroeders een groot feestmaal gehouden en vertrekken Fortunatus en Leopoldus naar *Calis.*

Nog meer verbleekt dan in het volksboek van Malegijs zijn hier de kleuren. Welk een verschil tusschen Owein en Fortunatus! Het heele avontuur bestaat hierin, dat de holbezoekers flauw worden en grooten honger krijgen. En die abt, die om Fortunatus vooral bezorgd is, omdat deze hem zulk een goeden wijn schonk! Feitelijk had Fortunatus, die alleen uit nieuwsgierigheid het hol bezocht, in vuur en vlammen moeten vergaan als Calderons Egerio! Toch is de echo van de oude legende nog op te vangen in een bijzonderheid, als het verblijf van Patricius in de woestijn, dat beide reizigers het H. Sacrament ontvangen of dat de priesters hun de « benedictie » geven (1).

(1) Andere uitgaven van het volksboek van Fortunatus vertoonen soms varianten, waaronder er zijn, die dichter bij de legende van Owein staan, of er meer van afwijken. Van een Antwerpsche waarschijnlijk oudere uitgave (zie de lijst van uitgaven) vermelden wij o. a. ... « en kwam in syn Klooster, *en hy was oprechter dan oyt te voren, ende hier uyt is 't gekomen dat seker devote lieden dit Klooster alhier gefondeert hebben*[.] Fortunatus seyde : Wat seggen de Pilgrims enz. » In het Warmondsche handschrift vinden wij dezen zin : « Die hilighe patricius die tot gode innich was. hi waert doe innigher in waken. in vastene. in bedingen. ende in goden werken ». De stichting van het klooster wordt daarenboven in de oude legende uitvoerig vermeld. Noch van den aangehaalden zin, noch van de stichting is in de Amsterdamsche uitgave (zie boven) iets overgebleven. Daarentegen vinden wij in de Antwerpsche uitgave het binnengaan van het hol minder in overeenstemming met de oude legende dan in de Amsterdamsche. In de Antwerpsche uitgave luidt het, na de waarschuwing van den abt, zonder eenigen overgang : « Naer dat Fortunatus en Leopoldus, het H. Sacrament,

Behalve in volksboeken leefde de legende nog in stichtelijke werken. Dezelfde *Vrancx*, die Tondalus' visioen in zijn Der Sielen Troost opnam, deed dit ook met St. Patricius' vagevuur. En evenals voor Tondalus' visioen Dionysius' versie het voorbeeld was, zoo geschiedde dit ook voor St. Patricius' vagevuur. Uitdrukkelijk vermeldt Vrancx Dionysius « den eerweerdighen Pater van de Carthuysers » als zijn bron. Natuurlijk neemt hij ook het getal 415 van de heilige mannen, die den ridder waarschuwen, over (1).

Aldus luidt het verhaal van Vrancx, geput uit *De Particulari Judicio Dei :*

DEN BIECHT-VADER.

Hy verhaelt noch een ander Exempel oock van eenen edelen Soldaet oft Riddere | uut het leven vanden heylighen Bisschop Patricius | schryvende aldus : Den heylighen Patritius in Hierland badt den Heere dat hy hem soude wysen een plaetse onder de Aerde daer het Vaghevier is. Ende hem wierdt een groot Hol ghetoocht daerder vele zijn inne ghegaen | ende onder andere | isser inne ghegaen eenen edelen Soldaet oft Riddere | die passerende eenen diepen Gracht | quam aldereerst op een Veldt daer hem aen quamen vier hondert en vyfthien heylighe Mannen | die hem waerschouden die aenstaende perikelen | ende hoe constandt en standtvastich dat hy zijn moest. Nae dat dese waren verschenen | doen quamen daer veel Duyvelen in grouwelicke ghedaenten | met een groot gheruchte | ende als hy nae heurlieder niet hooren en wilde | sy namen hem | ende wierpen hem in een groot Vier daer hy deur Jesus te aenroepen wierdt zeer haest uut verlost. Doen trocken hem de Vyanden tot op een Veldt dat zeer lanck was | dwelck vol was van alderande naeckte menschen die laghen met den Buyck op de Aerde ghestreckt | ende met gloeyende Naghelen oft Ysers daer aene vast ghemaeckt : van daer soo trocken sy hem tot noch een ander Veldt | daer noch meerder tormenten waren te ziene aen alderande Menschen | die met den Buyck opwaert laghen aen de Aerde ghenaeghelt | op de welcke laghen vierighe Draken | die verscheurden en verslonden de Menschen daer sy op laeghen | de hoofden | de aermen | oft het Lichaem gheheel van andere

---

ende Benedictie van den Priester onfangen hadde, gingen zy in 't duyster hol ». Het openen en sluiten der deur ontbreekt, het is één priester, die hun de benedictie geeft, alles in tegenstelling met de Amsterdamsche uitgave, die spreekt van het openen en sluiten der deur en van priesters. Ook in andere opzichten b. v. van taal, verhaaltrant bestaan er verschillen. L. V. wordt niet aangeroepen door Fortunatus, maar God. Niet de priesters wenden zich tot den abt met het verzoek om Fortunatus te helpen, maar diens knechten. Van medelijden van wege den goeden wijn wordt niet gerept, enz. Ook hier is de nagalm der oude legende slechts flauw te hooren! Vergelijk verder de lijst der drukken.

(1) Zie over deze fout boven blz. 214 en voor het Latijn blz. 213.

Menschen | wierdt omvanghen van Slanghen oft ander venynighe Serpenten | die heur Hooft brochten op den Boesem oft Herte der Menschen | dat sy aten oft deurknaechden met heur vierighe Tanden. Ende op de Borsten vande zommighe zaten zeer groote en vierighe Padden | die pooghden dat Herte te deurwroeten en uut te trecken. Daer en boven waren daer Vyanden die over heur liepen | ende sloeghense. Doen trocken sy hem op het derde Veldt | daer aerme catyvighe Menschen waeren | die vanden Hoofde totte Teenen deurnaeghelt over al waren. Daer en boven den Buyck wierdt ghetormenteert deur eenen cauden deursnydende windt | en slaghen der Duyvelen. Daer nae hebben zy hem ghetrocken op het vierde Veldt dat vol Viers was | ende van alderande tormenten | daer die Menschen ghehanghen wierden met vierighe Ketenen aen heurlieder Voeten | Handen oft andere Leden metten Hoofde nederwaert tot in een Vier en Vlamme van Sulphere. Andere wierden ghetormenteert in eenen gloeyenden Oven van brandende Sulphere | noch andere wierden daer gheroost in een Panne. Alderande manieren van tormenten diemen peynsen mochte | wierden daer ghesien | den Ridder zaggher daer die hy wel kende. Het ghehuyl | het ghecrijs en ghetier dat hy daer hoorde en is niet om spreken noch om begrypen. Doen trocken sy hem in een Huys vol Viers en van eenen fellen Brandt | daer over al waren ronde Grachten oft Putten vol van heet en ziedende ghesmolten Metael | daer veel Zielen wierden inne ghesoden ende ghecockt. Van daer hebben zy hem ghetrocken tot een groot ende stinckende Rivier | vol van brandende Sulp[*h*]ure (1) waer over was een zeer smalle Brugghe | zeer slibberachtich ende hooghe opgaende | zoo datse grouwelick was om ziene | daer most hy over gaen. Maer midts dat hy op God hem betraude | zoo wiert die Brugghe voor hem breeder en breeder.

Als hy over dese Brugghe was | zoo verlieten hem de Vyanden : Ende hy vandt hem zelven voor eenen zeer grooten ende hooghen Muer | die wonderlicken fraey was ghemaeckt. Ende daer was een Poorte blinckende van costelick Ghesteente | van Zilvere ende Goudt. Daer quam hem teghen een zeer groote Processie met Cruycen en Vanen | ende met gouden tacken van Palmen | die desen Ridder met groote reverentie en eere leedden deur dese Poorte | niet zonder seer zoeten zanck en melodye. Ende twee Aerts-Bisschoppen hebben tot hem ghezeydt : Dit gheweste ist het Aertsch Paradijs | daer Adam om zijn sonde is uut gheworpen | wy zijn alle deur die plaetsen van tormenten tot dese ruste ghepasseert. Ende alle die ghy inde pyne des

---

(1) Sulp[*h*]ure : *tekst* sulplure.

Vagheviers hebt ghesien | zullen hier toe commen | als sy zullen ghezuyvert zijn. Niemand van ons en weet hoe langhe dat hy hier zijn zal. Ende al zijn wy vry van alle zonden | nochtans en zyn wy niet weerdich om tot die blyschap der Heylighen te clemmen int Hemelsch Paradijs | dwelck sy hem tooghden van op eenen Bergh. Dit al ghedaen zijnde quam desen Ruytere wederomme in zijn Lichaem.

DE BIECHT-DOCHTER.

Och wat grouwelicke tormenten zijnder in het Vaghevier | soo verre als dat niet en is de Helle gheweest daer hy passeerde alsoo ick meende.

DEN BIECHT-VADER.

Het en is maer het Vaghevier gheweest alsoo ghy uut het eynde van de Historie hebt verstaen.

Een onverwoestbaar leven schijnt de legende van Owein te hebben, telkens onder een nieuwen vorm de belangstelling opwekkende.

Op het einde der 18de of het begin der 19de eeuw verschijnt in Frankrijk, in Bretagne, plotseling een dramatische bewerking van de lotgevallen van ridder Owein-Ennius, een bewerking, die zich op het tooneel hield tot in de helft der 19de eeuw. Hier heeft de legende, gewijzigd in den geest van *Montalvan-Bouillon*, den vorm van een mysteriespel. Het is bekend, hoe in Bretagne mysteriespelen nog lang zijn blijven bestaan, de mysteriespelen met de karakteristieke Middeleeuwsche eigenschappen : buitensporige lengte, godsdienstig-didactischen inhoud, duivelentooneelen enz. Het bedoelde mysteriespel draagt den naam van *Louis Eunius* (1) *ou Le Purgatoire de Saint Patrice*, is in twee deelen verdeeld, waarvan ieder deel op een dag gespeeld wordt, en vormt zelf de voortzetting van een ander mysteriespel *La vie de Saint Patrice* (2). Het is geschreven in het letterkundig Bretonsch, op het einde der 18de eeuw

---

(1) Niet : Ennius. Het is uitgegeven met een belangrijke inleiding door *Georges Dottin* Professeur à l'université de Rennes, Paris Honoré Champion 5 quai Malaquais (VIe) 1911. Er zijn verschillende redacties van. Wij volgen de redactie door Dottin als 1ste redactie aangeduid. De tweede bevat eenige nieuwe episoden en personen, en heeft een eenigszins afwijkend slot. De schrijver der tweede redactie heeft, volgens Dottin (blz. 53) « utilisé les thèmes ordinaires des romans français que le colportage avait répandus en Bretagne : la guerre contre les infidèles, l'enlèvement d'une belle dame par un galant chevalier ». Het plan van het stuk wordt er echter door « défiguré ». Voor ons doel is het onnoodig die nieuwe wijzigingen breedvoerig te vermelden.

(2) Uitgegeven door *Joseph Dun* Professeur à l'Université de Washington, Paris Honoré Champion 5 quai Malaquais, Londres David Nutt 57-59 Long Acre, W. C. Dit spel is de dramatiseering van het eerste deel van *Montalvan-Bouillon*'s boek, de geschiedenis van den H. Patricius.

of in 't begin der 19de, door een onbekenden Bretagner. *Trégor* is waarschijnlijk de plaats van herkomst. Wij hebben een Fransche vertaling er van, die Dottin mededeelt.

Ziehier den inhoud :

Louis Eunius' ouders zijn gestorven en hij besluit nu zijn vrijheid te gebruiken om zich aan al zijn hartstochten over te geven :

les dés, la bouteille et les filles me plaisent!

Hij zoekt twist met eenige soldaten, die willen dobbelen, doodt er twee van en jaagt den derden op de vlucht. Een sergeant vraagt hem om kaart te spelen. In de herberg, waar zij gaan zitten, verliest Louis weldra groote sommen. Als hij moet betalen, rost hij zijn medespeler af en daarna de waardin, die tusschenbeide wil komen. De sergeant roept de hulp in van den rechter en den gouverneur der stad. Men geeft het bevel Louis gevangen te nemen. Louis, die te vergeefs zijn bedienden verzoekt bij hem te blijven, besluit op raad van *Monsieur Quarnagon,* een soort Mefistofeles, de stad te verlaten en naar zijn nicht *Theodosia* te gaan, die in een klooster buiten Toulouse non is. Louis komt weldra in het klooster en haalt Theodosia over met geld en schatten te vluchten. Louis huurt twee muildierdrijvers en in den nacht vluchten ze. Na eenigen tijd bereiken ze een stad. Louis zoekt nu twist met de muildierdrijvers, doodt ze en maakt zich van hun bezittingen meester. Dan begeeft het paar zich naar een herberg, waar zij een tijd lang goede sier maken, totdat het geld op is en Louis Theodosia tot prostitutie dwingt. Theodosia kan echter dat leven niet lang uithouden. Zij vlucht naar « een jubilé à Sens en Bourgogne ». Louis zoekt haar te vergeefs. De duivel spoort hem nu aan van roof, moord en diefstal te leven. Louis volgt dezen raad. Den eersten den besten reiziger doodt hij en berooft hem van zijn bezittingen. Hij begeeft zich naar een herberg en vraagt de waardin om ciderwijn, dien deze hem aarzelend, daar zij de belasting ontduikt, schenkt. Tot haar grooten schrik lokt Louis nu door zijn gezang twee « maltôtiers » (1) in de herberg, die hem en de waardin willen beboeten en straffen. Louis doodt beiden en onteert daarop de waardin. Een koopman wordt vervolgens zijn slachtoffer. Evenals in de Middeleeuwsche mysteriespelen verschijnen nu de duivelen, vertellen aan Satan, wat zij in verschillende landen hebben uitgevoerd en in het bijzonder, hoe ver dat het reeds met Eunius is gekomen.

Hierna wordt ons Eunius voorgesteld in zijn rooversbedrijf, dat hij

(1) Douanen.

gedurende verschillende jaren blijft voortzetten en waarin hij steelt en moordt en vrouwen en meisjes tot de slachtoffers van zijn hartstochten maakt.

Na deze tooneeltjes verschijnt « le général de France » met twee sergeanten en een tamboer. Hij wil soldaten aanwerven om de Engelschen, die in Duinkerken zijn geland, te bestrijden. Louis meldt zich aan onder den naam van *Lamontagne*. Hij zal in dienst treden, indien hem onder meer 50 « écus » worden vooruitbetaald. Als hij ze ontvangen heeft, wil hij er nog 50 hebben. Den generaal, die verontwaardigd dit weigert, grijpt hij bij den kraag (!) en doet hem zoo schrikken, dat de 50 daalders onmiddellijk worden gegeven.

Als luitenant plaatst hij zich nu onder den kapitein, verzoekt deze twee helpers en valt in den nacht de vijanden aan, die hij (ten getale van 50,000!) met vuurwerk eerst schrik aanjaagt en dan op de vlucht drijft. Als belooning zal hij na den dood van den kapitein de plaats van dezen krijgen. Hij besluit den man eenvoudig uit den weg te ruimen en legt zich in hinderlaag. Wanneer de kapitein voorbijkomt, vliegt plotseling een papiertje in het gelaat van Louis. Vloekend grijpt hij het, opent het en vindt er op volgens de tooneelaanwijzing « le portrait d'un mort et écrit auprès : *Je suis Louis Eunius.* »

De rest van het tooneelstuk volgt in hoofdtrekken de geschiedenis van het volksboek. Louis heeft berouw en bekeert zich. Wij zien onzen held « habillé en noir, un bâton à la main propre et modeste comme un pélerin » op weg naar Rome. Te vergeefs trachten hem de duivelen tegen te houden (die duivelentooneeltjes zijn door den Bretonschen dichter met voorliefde en uitvoerig behandeld). Louis drijft hen op de vlucht en vindt in een kerk een predikheer bezig een sermoen over de boete uit te spreken (die preek wordt ook uitvoerig weergegeven). Hij wil nu biechten. Weer trachten de duivelen hem tegen te houden. Louis schrijft zijn zonden op een stuk papier, reikt dit den biechtvader over en deze beveelt hem als boeteling te gaan naar het vagevuur, na eerst den paus hierover te hebben gesproken. Dit gebeurt. De paus geeft hem aanbevelingsbrieven mede en Louis vertrekt. Opnieuw trachten hem de duivelen tegen te houden, maar « Louis saisit Satan par le cou et le renverse à terre », zoodat Satan schreeuwend en hinkend ontvlucht, steunende op twee zijner onderdanen.

Louis komt nu bij den bisschop van Ierland. Deze wil hem in zijn besluit doen wankelen, maar slaagt er niet in. Beiden begeven zich naar den prior. Ook deze waarschuwt hem te vergeefs. Daarop zien wij « Louis à genoux au milieu de l'église, déchaussé, la tête nue et en corps de chemise ».

Nadat de bisschop een toespraak heeft gehouden, begeven allen zich naar het vagevuurhol. Louis treedt binnen. Dan volgt de tooneelaanwijzing :

« Scéne. Tous les gens sortent tristement; tous tristes pleurant, priant Dieu; pendant le jour et le lendemain, les églises s'ouvrent; chaque homme porte sa chandelle avec lui; toutes les églises étaient aussi claires à minuit qu'au milieu du jour; surtout l'église de Saint-Augustin et l'église de Saint-Patrice.

Louis dans le purgatoire; le tonnerre renverse les murs sur lui.

Louis ontmoet er in een « kapel » de twaalf apostelen en den H. Patricius. De laatste doet het woord, daarna geven St. Pieter en St. Paulus nog goeden raad.

Hierop komen de duivelen, die de dichter bij name noemt, en willen hem de verschillende straffen (alle op het tooneel voorgesteld) doen ondergaan, die in hoofdzaak ook in de oude legende beschreven worden (1), maar telkens worden zij op de vlucht gedreven door Louis. Eindelijk komt hij over de brug. Hij ziet in een mooien tuin Mozes, Enoch, Helias (2) die hem toespreken. Uit een kasteel komt dan een processie, met drie aartsbisschoppen, de twaalf apostelen en dan « des millions de gens de tout sexe et condition ». Een der drie aartsbisschoppen, St. Patricius, spreekt hem toe en spoort hem aan terug te gaan, daar de tijd dringt. Louis gaat op weg, steekt de brug over en ziet dan zijn biechtvader, die op een der strafplaatsen gekweld wordt, maar die hem mededeelt, dat hij weldra zal verlost zijn. Louis ontmoet ook een nicht, die om haar ijdelheid wordt gestraft. De duivelen vluchten overal. Dan komt Louis in de zaal, waar de apostelen en de H. Patricius hem weer toespreken en tot spoed aanzetten. Na hun verdwijnen doet een donderslag de muren weer instorten en Louis bevindt zich voor de poort, die geopend wordt en waar de prior met een plechtige processie hem komt afhalen. Louis vertelt zijn wedervaren.

Dan verschijnt de graaf van Toulouse om Louis te begroeten en hem te verzoeken in zijn dienst te treden. Louis heeft echter besloten monnik te blijven en weigert het aanbod.

De schrijver volgt vrij nauwkeurig Bouillon, maar werkt sommige bijzonderheden, zooals de diefstallen, de moorden enz. uit tot uitvoerige tooneeltjes. Het bezoek aan den paus, een Tanhäusermotief, is een vinding van den schrijver. Daarenboven zijn de duivelentooneeltjes geheel en al ontworpen naar die van vroegere mysteriespelen en worden met voorliefde behandeld.

(1) Wij verwijzen naar de vroeger besproken straffen. Kleinere verschillen achten wij niet noodig te vermelden. Alleen wijzen wij er op, dat Lucifer meer gelijkt op den duivel van Tondalus' visioen, omdat de zielen in zijn muil binnengaan en weer uitgestooten worden. (vs. 3379 vlg.)

(2) Later zijn het in het verhaal van Louis « Saint Jean l'Evangéliste Moïse et Elie ». Er zijn meer tegenstrijdigheden in het stuk.

Personen als soldaten, herbergiers enz. worden sprekende ingevoerd en in het kort geschetst. De hoofdpersoon zelf heeft een wijziging ondergaan. Hij is niet meer, zooals Dottin terecht zegt :

« Le sinistre brigand de la légende espagnole, ivrogne, voleur, souteneur, assassin, c'est en même temps tantôt une sorte de Guignol ou de Polichinelle dont il a le langage cru, les saillies plaisantes et le gros bâton; tantôt sous le masque de Lamontagne, un matamore de la comédie italienne et un faiseur de prodiges ».

Het is een echt stuk voor het volkstooneel in Bretagne, dat ondanks de wijdloopigheid en het gebrek aan eenheid, hetgeen het gemeen heeft met de Middeleeuwsche mysteriespelen, zeker door zijn godsdienstigen inhoud, door zijn grof-grappige tooneelen en het vaak onmiskenbaar talent om in den volkstoon te schrijven, niet nagelaten heeft Louis Eunius in de herinnering van het Bretonsche volk te laten voortleven. Het is dan ook tallooze malen opgevoerd op het primitieve tooneel der Bretagners. En typeerend is het verhaal te hooren, dat *Luzel* vertelt van zijn ontmoeting in 1865 met een ouden kleermaker in *Lannion*, die vaak de rol van Eunius had gespeeld. Toen Luzel hem over het mysteriespel sprak, geraakte de man zoo in vervoering, dat hij dadelijk heele stukken voordeclameerde, verzekerende, dat, als hij de straffen van het vagevuur voordroeg, het heele publiek tranen met tuiten huilde (1).

Evenals Tondalus' visioen had het St. Patricius' vagevuur in de Middeleeuwen een schitterende letterkundige geschiedenis maar na de Middeleeuwen stelde het Tondalus' visioen geheel in de schaduw. Dat de invloed van Oweins legende in de Middeleeuwen groot was, zagen wij vroeger en dat Dante de legende van Owein gekend heeft, evenals die van Tondalus en dus niet alleen het visioen van Albericus heeft gebruikt voor zijn meesterwerk, is zeker (2). Toespelingen op onze legende of de plaats er van zijn ook na de Middeleeuwen overal in alle literaturen te vinden. En niet allen dachten als Erasmus over de legende (zie blz. 174). *Ariosto* zinspeelt in zijn *Orlando furioso* op het St. Patricius' hol (X 92), wanneer hij een zijner helden op een wonderpaard naar Ierland laat gaan, waar deze, volgens den dichter, ziet « het fabelachtige land, waarin de heilige grijsaard het hol eens had aangelegd,

---

(1) *Dottin, Op. cit.* blz. 65.

(2) Cf. *Frederick Vinton, St. Patrick's Purgatory and the Inferno of Dante* 1873 Bib. Sacra Vol. XXX p. 275 f.

Ozanam, Dante et la philosophie catholique au treizième siècle Paris 1845 Passim.

C. S. Boswell, An Irish Precursor of Dante London 1908,

Irish Monthly 1884 (p. 74-127) *Mrs. Sarah Atkinsons'* artikel over *Dittamondo* van *Fazio degle Uberti* aangehaald uit *O'Connor, Op. cit.* blz. 92.

dat zooveel heil en genade doet verkrijgen, dat men zich reinigt van alle zonden ». Spottend wordt het St. Patricius' hol daarentegen vermeld in een lied, aan *Hertogh Albertus, Qualijck te Vreden* in den mond gelegd, en aangehaald bij *Van Vloten, Ned. Geschiedzangen* II 341 (1). De hertog klagende, dat hij zooveel steden aan de ketters verliest, roept al jammerend uit :

Sy singhen liever Marots Beza of Petrus Dathenus getien,
Eer sy de sequentie van ons Moeder de H. Kerk souden aankleven;
Zy gelooven niet, of 't moest juyst staen inden bybel geschreven.
In ketterye sy sneven verblindt als een mol,
Zegghende, dat Godt alleen magh sonden vergheven;
Hierom sullense noch naemaels beven in Patricius hol.

De legende zelf had ook vele vijanden. Even heftig werd zij bestreden als de bedevaarten, welke de Anglicanen als uitwas van « popery » trachtten uit te roeien. Wel merkwaardig is het overigens te zien, in welk land al vroeg tegen de legende gewaarschuwd werd. In het *Spanje* van de 18de eeuw hooren wij een stem opgaan, die de waarheid der legende betwijfelt en opkomt tegen de bijgeloovige praktijken van sommige vereerders van St. Patricius. *Benito Feijoo* behandelt in zijn *Theatro Critico* (2) de legende op critische wijze. Na de versies van Paris en Calderon te hebben gegeven en die van Hendrik van Saltrey, van O'Sullevan en van Raymond vermeld te hebben en na de geschiedenis van den Hollandschen monnik te hebben aangehaald, toetst hij ze aan de leer der Kerk en vindt ze hiermede op verschillende punten in strijd. Hij besluit hieruit, dat St. Patricius zelf misschien de visioenen heeft gehad, maar dat de voortzetting er van volstrekt onmogelijk is.

In Frankrijk stak *Rabelais* met Rabelaisiaanschen spot den draak met « le trou de St. Patrice » (3) en de comische dichters der 16de eeuw volgden zijn voorbeeld. Zoo leest men in *La Farce de frère Guillebert* :

Gardez se l'atelier est net
Devant que larder le connin;
Car s'en prent en queue le venin,
On est pirs qu'au trous saint Patris
Foullando in callibristis (4).

---

(1) Ook aangehaald in *Onze Letterkunde* van *Dr. J. v. d. Valk* II blz. 77 Rotterdam Bredée 1908.

(2) *Theatro Critico Universal, o Discursos Varios en todo Genero de Materias, para desengaño de Errones comunes. Escrito Por el muy ilustre Señor Don Fray Benito Geronymo Feijoo.* En Madrid MDCCLV Tomo septimo pag. 156-179.

(3) *Gargantua 2. Pantagruel* V 36 cf. *Dottin, Op. cit.* blz. 33.

(4) *Ancien Théâtre français* (bibliothèque elzévirienne) éd. *Viollet-le-Duc* t. I p. 306 cf. ook *La Farce joyeuse, à deux personnages, du Gaudisseur qui se vante de ses faictz et ung sot qui luy respond au contraire* ibid t. II p. 295 cf. *Dottin, Op. cit.* blz. 33.

Met meer edele bedoelingen wordt de legende in de 18de eeuw behandeld in een werkje *Le Trou de Saint Patrice* (1). Daarin wordt na een korte inleiding, gericht tegen het bijgeloof in het algemeen en in 't bijzonder tegen dat van zijn eigen tijd, door den schrijver eerst medegedeeld het verhaal van « un Historien Espagnol et un Auteur Flamand » (d. i. van Montalvan en zijn Brusselschen vertaler), waarop de schrijver het ontleedt en de onwaarschijnlijkheid en onmogelijkheid er van tracht aan te toonen.

Meer uit spotlust dan om andere redenen vermeldt *Voltaire* « le purgatoire de St. Patrice » in zijn *Facéties*, *Questions sur les miracles 7* :

« Mon avis est qu'on le renvoie au trou de St. Patrice dont il n'aurait jamais dû sortir ».

en in een noot :

« Le trou de St. Patrice est très fameux en Irlande, c'est par là que ces messieurs disent qu'on descend en enfer ».

In de 18de eeuw vindt men in 't Engelsch ook een groot aantal geschriften tegen de legende, wat natuurlijk samenhing met de vergeefsche pogingen van de regeering in die dagen de Iersche bedevaarten te verhinderen. Zij waren meestal van predikanten. Nadat *Hewson, Archdeacon of Armagh* een beschrijving van het hol had gegeven, zooals hij het in 1701 had gezien (2), schreef *John Richardson, rector of the Parish of Belturbet*, in Dublin een werkje gericht tegen de bedevaarten naar het hol onder den suggestieven titel *The great Folly Superstition and Idolatry of Pelgrimages in Ireland; especially of that to St. Patrick's Purgatory* (3).

Hij vertelt daarin o. a. ook, hoe een zekere *Ludovicus Pyrrhus*, een Franschman van Bretagne, in 1693, ongeveer op de plaats, waar vroeger het klooster had gestaan, opgravingen liet doen en er een venster ontdekte, waaronder een donker gat, waaruit hij meende, dat zwaveldampen opstegen. Bij nader onderzoek bleek het, dat het een soort kelder was!

Deze opgravingen hadden plaats op het Saints-Island en hingen samen met de meening onder het volk verspreid, dat de Augustijnen bij hun verdrijving er hun schatten hadden begraven. Ludovicus Pyrrhus schijnt inderdaad

---

(1) *Le Trou de Saint Patrice.* Dublin 1774 cf. *Krapp, Op. cit.* blz. 30, *Dottin, Op. cit.* blz. 35, *Gaidoz, Revue critique* 1869 p. 256.

(2) *Description of Lough Derg* Dublin 1727.

(3) *Together with an account of the Loss that the Publick sustained thereby; truly and impartially Represented. By John Richardson, Rector of the Parish of Belturbet, alias Annah.* Dublin 1727.

iets te hebben gevonden, « a trafficking » zegt Hewson, en dit gebruikt te hebben om verder te laten werken, waarbij hij het venster ontdekte, een kleine bel, welke volgens Hewson zich in het College van Dublin bevindt en een afbeelding, welke men zeide te zijn van *Caoranach*. Zij werd overgebracht naar het andere eiland « for the satisfaction of the pilgrims ». Meer heeft Ludovicus Pyrrhus niet gevonden en hij keerde dan ook na eenige zomers aan de opgravingen te hebben besteed zonder andere resultaten naar zijn vaderland terug. De gevonden voorwerpen, de bel en de afbeelding, zijn op het oogenblik nog niet terecht gekomen. Volgens O'Connor was de bel « St. Dabheoc's Bell » en bedoelde Hewson met het « College of Dublin » het « Trinity College ». Waar ze nu zou zijn, weet O'Connor niet. Van de afbeelding is geen spoor meer te vinden. *Caoranach* was waarschijnlijk de naam van het monster, dat St. Patricius doodde en waarvan het bloed het meer roodkleurde (1).

In onzen tijd schijnt de legende meer de aandacht van de mannen der wetenschap te trekken dan van de dichters. Betrekkelijk weinig jongere dichters zijn er die de stof behandelen. *Southey* in zijn *St. Patrick's Purgatory* had in balladenvorm in 31 coupletten de legende behandeld (1798). Hij heeft Marie de France's versie als bron gebruikt en beschrijft in het kort en met zeer algemeene termen de straffen en vreugden, die de ridder zag (2).

Shelley heeft zich in zijn prachtige beschrijving van het hol uit *The Cenci* laten inspireeren door Calderons drama, zooals hij zelf zegt (3).

Wij kunnen ons niet weerhouden zijn mooie verzen aan te halen, zoo goed passend bij het wild-romantische drama :

Two miles on this side of the fort, the road
Crosses a deep ravine; 't is rough and narrow,
And winds with short turns down the precipice;
And in its depth there is a mighty rock,
Which has, from unimaginable years,
Sustained it self with terror and with toil
Over a gulf, and with the agony
With which it clings seems slowly coming down;
Even as a wretched soul hour after hour,
Clings to the mass of life; yet clinging, leans;
And leaning, makes more dark the dread abyss
In which it fears to fall : beneath this crag,

---

(1) Cf. ook *O'Connor*, *Op. cit.* blz. 152 vlg.

(2) *Poems of Robert Southey* uitgegeven door *Maurice H. Fitzgerald M. A.* London Henry Frowde Oxford University Press Amen Corner, E. C. 1909 blz. 616.

(3) *The Poetical Works of Percy Bysshe Shelley* London Fredrick Warne and Co. and New York blz. 281.

Huge as despair, as if in weariness,
The melancholy mountain yawns; below,
You hear but see not an impetuous torrent
Raging among the caverns, and a bridge
Crosses the chasm : and high above there grow,
With intersecting trunks, from crag to crag,
Cedars, and yews, and pines; whose tangled hair
Is matted in one solid roof of shade
By the dark ivy's twine. At noonday here
'T is twilight, and at sunset blackest night.

Ook *Moore* heeft het over :

That dim lake
Where sinful souls their farewell take
Of this vain world, and half-way lie
In death's cold shadow ere they die.

De afstammeling van het aloude Iersche geslacht van *Curragh Chase*, *Aubry de Vere*, die in zijn legenden blijken geeft van zulke groote dramatische kracht en plastisch vermogen, schreef *the Legends of St. Patrick* zonder de legende van Owein te vermelden, niettegenstaande de avonturen van Owein een bij uitstek dichterlijke stof waren om door hem bewerkt te worden. Daarentegen zijn verschillende tweederangs dichters, die Lough Derg in hun gedichten verheerlijken; zoo vinden we in *Hayes' Ballads of Ireland* (Vol. II p. 215) een vers gewijd aan Saints-Island en dichtte *T. d'Arcy Mc Gee*, die zelf een bedevaart naar Lough Derg ondernam in 1848, een middelmatig poëem, dat wij dadelijk zullen mededeelen. In een ander gedicht, *Penitence of Don Diego Riaz*, verhaalt dezelfde dichter van een pelgrimstocht door een ridder uit Peru ondernomen naar Lough Derg met een zijner dienstknechten. Don Diego sterft echter, voordat hij Ierland bereikt, zijn dienstknecht zet den tocht voort en zijn doode meester verschijnt hem aan het meer, roeit hem over en verdwijnt daarna. Zijn dienstknecht volbrengt dan de bedevaart (1).

Het eerstgenoemde gedicht luidt :

I.

In a girdle of green, heathy hills,
In song-famed Donegal,
An islet stands in a lonely lake,
(A coffin in a pall),
A single stunted chestnut tree
Is sighing in the breeze,

(1) De gedichten zijn uitgegeven Sadlier New York 1869.

While to and fro « the Pilgrims » flit
Or kneel upon their knees;
Down to the shore, from Nord and East,
From Antrim and the Rosses,
Come barefoot pelgrims, men and maids,
Through water-ways and mosses;
And some from Dublin City, far,
Where sins grow thick as berries,
From Sligo some, and Castlebar,
Come crossing by the ferries.

II.

Oh! blessed Isle, a weary wight,
In body and in spirit,
Last year amid your pious ranks
Deplored his deep demerit;
And though upon his youth had fall'n
A watchful tyrant's ban,
Though sorrow for the unfought fight
And grief for the captive man (1),
Peopled his soul like visions
That cloud a crystal sleep,
These sorrows there pass'd from him,
'Twas his sins that made him weep.
And forth he went, confess'd, forgiven,
Across the heathy hills,
His peace being made in heaven,
He laugh'd at earthly ills.

III.

Oh! holy Isle, a ransom'd man
On a far distant shore,
Still in his day-dreams and his sleep
Sits by the boatman's oar;
And crosses to your stony beach
And kneels upon his knees,
While overhead the chestnut-tree
Is sighing in the breeze;
And still he hears his people pray
In their own Celtic tongue,
And still he sees the unbroken race
From Con and Nial sprung;
And from departing voices hears
The thankful hymn arise.
That hymn will haunt him all his years,
And soothe him when he dies.

(1) Een vriend van den dichter, *Duffy*, toen in de gevangenis

IV.

Oh, would you know the power of faith,
Go! see it at Lough Derg;
Oh, would you learn to smile at Death,
Go! learn it at Lough Derg;
A fragment fallen from ancient time,
It floateth there unchanged,
The Island of all Islands,
If the whole wide world were ranged.
There mournful men and thoughtful girls
Sins from their souls unbind;
There thin gray hairs and childish curls
Are streaming in the wind;
From May till August, night and day,
There praying pilgrims bide —
Oh, man hath no such refuge left,
In all the world wide!

Een aardige legende in verband met ***Turlough O'Carolan***, den laatsten Ierschen bard, is nog verbonden met de bedevaartplaats Lough Derg. In zijn jonge jaren had Turlough O'Carolan liefde opgevat voor ***Bridget Cruise***, maar het was een ongelukkige liefde en hij huwde later een ander meisje. Oud en blind geworden, ondernam hij een bedevaart naar Lough Derg. Toen hij terugkeerde van het eiland en landde, boden dadelijk de pelgrims, die op hun beurt naar het eiland wilden overgezet worden, den ouden, blinden man de hand om hem uit de boot te helpen. Nauwelijks raakte O'Carolan een der hem toegereikte handen aan, of hij riep uit : « Dit is de hand van Bridget Cruise » (1). Het was inderdaad de geliefde uit zijn jonge jaren, die ter bedevaart kwam.

Door ***Shane Leslie*** is in 1909 eindelijk in een werkje getiteld ***Lough Derg***, geschreven voor de pelgrims van St. Patrick's Purgatory, naast andere korte schetsen, half fantasie, half historie en betrekking hebbende op de bedevaartplaats, opnieuw de geschiedenis van ridder Owein verteld, ***The Story of Knight Owen***. De behandeling is zeer vrij en het is duidelijk, dat de

---

(1) *Samuel Lover* maakte er een lied van ***Carolan and Bridget Cruise***. Zie hierover ***Hayes'***, ***Ballads of Ireland*** vol. II p. 27. Een andere legende nog in ***Dublin Penny Journal*** 25 Juni 1836. Behalve de boven genoemde schrijvers (blz. 167) vermelden wij nog de 19de eeuwsche Protestansche schrijvers over Lough Derg :

Caesar Otway, Sketches in Donegal.
Carleton, Lough Derg Pilgrim.
Inglis, Journey throughout Ireland in 1834.
Philip Dixon Hardy, Holy Wells of Ireland Dublin 1836

allen aangehaald door ***Canon O'Connor***, ***Op. cit.*** blz. 192 vlg.

schrijver niet uitsluitend als bron het verhaal van Hendrik van Saltrey heeft gebruikt (1).

De herinnering aan Louis Ennius komt hier en daar duidelijk bij den lezer op. Ook de pelgrimsverhalen van *Ramon de Pérelhos* en *Laurent de Pázthó* hebben zeker eenigen invloed gehad op de versie van Shane Leslie. De dichterlijk aangelegde schrijver heeft daarenboven veel weggelaten en zich, wat de straffen en vreugden betreft, bepaald tot algemeenheden. Met deze hedendaagsche bewerking van de eeuwenoude legende door een lid van de derde orde van den H. Dominicus, uit Ierland zelf afkomstig en bedevaartganger van St. Patrick's Purgatory, willen wij de letterkundige geschiedenis van Oweins avonturen eindigen. Aldus begint het verhaal :

« A certain knight named Owen came to the bishop desirous to do penance for his sins, and even to meet the terrors of the cave. Though there were many in those days that passed to and fro from the shore to the island, there were few found who dared descend into the prison-house, for some had never returned.

So great were the sins of Owen that he had despaired of his own salvation till a certain father of St. Dominic, who met him at Rome gave him comfort and absolution. This old man prayed him to have sure confidence in the mercy of God, and soon after he himself died ».

Owen begeeft zich nu naar den bisschop, die, toen hij de bijzonderheden van zijn leven had gehoord, deze zoo vreeselijk vond, dat hij hem niet in het hol wilde laten gaan. Owen houdt echter vol en eindelijk stuurt de bisschop hem met aanbevelingsbrieven naar den prior. Ook deze tracht hem te vergeefs van zijn plan af te brengen. Na 15 dagen gevast en de H. Sacramenten ontvangen te hebben, zal Owen het hol binnengaan. De kanunniken ontdoen hem van zijn kleederen, het teeken, dat het leven, door hem tot nog toe geleid, weggenomen wordt. Dan kleedt men den ridder in drie witte alben ter eere van de H. Drievuldigheid en men leidt hem naar buiten als zijnde dood voor de wereld der zonde. Twee kanunniken heffen intusschen het officie der dooden aan. Zwak door zijn vasten, valt Owen in onmacht. Maar hij wordt versterkt door de woorden, die hij hoort « Libera me Domine de morte eterna ». De twee kanunniken richten hem op en leiden hem naar den ingang. Achter hem volgt het geheele klooster in witte gewaden gekleed, biddende voor zijn heil « A porta inferi erue eum ». De prior besprenkelt hem met wijwater en neemt van hem afscheid als van een stervende. Steunende op de armen der nonniken gaat hij in het hol. De deuren worden gesloten en « the shadows came over his head ».

---

(1) Herdruk 1912 Dublin Maunsel en Co., LTD. 96 Middle Abbey street. Wij gebruikten dezen druk.

Zoo vreeselijk en angstwekkend is de duisternis, dat zijn leden hem den dienst weigeren en hij zich neerzet om te rusten. In een half droomenden toestand komt het hem voor, dat hij door den grond heenzakt. Tweemaal heeft hij dit gevoel. Het koude zweet breekt hem uit. Als hij de oogen opent, die hij in zijn angst heeft gesloten, ziet hij in een zacht wit licht twaalf mannen (1), gekleed als kloosterlingen, ieder geteekend met een groot kruis. Een, die hun prior schijnt te zijn, spreekt namens de anderen en waarschuwt hem tegen de lagen van de duivelen. Aan het einde van zijn rede gekomen, wordt hij en de andere kloosterlingen plotseling aan het oog van Owen door wolken ontrokken.

« Light and darkness passed before Owen's eyes in strange comminglement. At last the movement was withheld and he saw an endless throng of faithful souls kneeling in prayer and supplication. As far as his eyes could reach stretched the wonderful company. Their bodies seem to tremble in an unseen flame like the fields that quiver in the heat of summer, and no wind blowing through them. At first they seemed to keep a fearful silence. Then there fell on Owen's ears a low and piteous cry, as it were the sweet impatience of a child in pain. Over their yearning desolation brooded the shadow of an infinite happiness ».

Owen erkent, in hetgeen hij ziet, het vagevuur.

« These were the wide, all receiving fields of Purgatory, and these, like swarms of starlings crying in the misty reeds, were the children of men ».

Hij ziet ook hier den Dominikanenpater terug in gebed verslonden en reeds met zulk een vreugde op het gelaat, dat Owen naast hem wil gaan knielen. Maar als zijn vriend hem wil toespreken, vallen op eens de duisternissen weer over Owen en hij ziet een vreeselijk visioen.

« All round him he heard the most piteous cries, and they were all the more terrible that he could not see whence they came. There followed a harsh sound of moving winds and of flame, and a dry wind flew into his very soul. He found himself hurried forward into a widening lake. In his dire anguish he spoke the Holy Name with his tongue. For a moment he was still again, and the crying fell away. By now his heart was utterly broken and spent. There passed little save fierce fear in his mind, and all his past life was slipping away like a dream. He cried exceedingly on the Blessed Virgin and her Son. He saw he was by the shore of the lake now, and felt himself lifted and crossing by a stone bridge, most narrow and perilous. On either side of him lay a seething mist of fire, and in the fire were living men. Behind loomed strange shapes and beings such as lie in the nether sea. Their noise was as the moan that is everlasting. Through and over and round them wound a belt of fire, like a great worm that cannot die. Often Owen was near slipping in the red flood for very fear of heart, but he ever remembered to be saying the Holy Name till he reached the further shore ».

(1) Zie over dit getal 12 boven blz. 209.

Owen ziet daar een prachtigen tuin. De lucht hangt vol van de zoetste geuren. De tijd scheen er stil te staan. Er was geen jaargetijde, want op de boomen waren tegelijk jonge bladeren en rijpe vruchten. Lang stond Owein daar, verzonken in de zaligheid van het aanschouwen.

Plotseling laat zich in de verte een zachte muziek hooren, de lucht vervullend met de zoetste tonen. Langs een weg komt een processie aan. Heiligen, pausen en koningen gaan voorbij, dragende de teekenen van hunnen rang. Achter hen komen de kloosterlingen in hun kloosterkleederen, en hierop « the great order of toilers bearing the humble emblems of their work ».

« In the midst of these again was the white bodyguard of the King. These were they who had passed through the river of strife and plucked the reeds of martyrdom at the water's edge. With them was as a Rising Sun that departed not. »

Owen valt in een diepen slaap, waaruit hij gewekt wordt door het roepen van den prior voor de poort. Zwak als hij is, kan hij niet antwoorden, al hoort hij de kanunniken onderling tot elkaar spreken en den prior rammelen met zijn zwaren sleutelbos. Daar gaat de poort open en de prior komt binnen, gevolgd door mannen met brandende toortsen.

Owen wordt naar buiten gebracht en hij besluit als kloosterling op Saints-Island zijn verder leven te eindigen. Op een avond, dat men hem naar de steenen brug bracht, die het eiland verbond met het vasteland (1), herinnerde hij zich zoo levendig de brug uit zijn visioen, dat hij zou gevallen zijn, indien de prior hem niet had vastgehouden.

« But once his feet had touched Saint's Island the bright joy of his dream re-echoed in his heart. Once more he seemed to move across the scented meadows into the presence of the King, who abideth in His tabernacle for ever surrounded by the witness of the dead and the praise of the living. »

IV. — De Pelgrimsverhalen.

Volgens Maerlant beval Sinte Patryc :

. . . . den clerken
Dat si souden inder kerken
Bescriven vaste alle de wort
Die die lieden brachten vort
Omme die mare die si brochten
Uten pitte, diet besochten (2).

(1) Zie boven blz. 186.
(2) *Spieghel Historiael* III Partie V Boek IV Cap. vs. 75.

Niettegenstaande het uitdrukkelijke voorschrift van den heilige werden niet van alle pelgrims de ervaringen opgeschreven; onder hen waren er overigens, wier uitlatingen den naam van het hol geen goed deden. Men denke maar aan hetgeen *Messire Guillaume de Lille* in dezen aan *Froissart* vertelde. Toch brachten een groot aantal der bezoekers hun ervaringen op schrift of lieten het door anderen doen. En deze ervaringen kwamen vaak merkwaardig overeen met hetgeen Owein had weten te verhalen van de straffen en vreugden van het hiernamaals. Boven vermeldden wij al eenige dier pelgrimsverhalen. Wij zullen hier nu op drie der meest bekende en in hun geheel uitgegeven verhalen ingaan. Het zijn die van zeer aanzienlijke mannen, wier persoonlijkheid ons ook van elders min of meer bekend is en van wier bezoek wij eveneens verschillende omstandigheden weten, nl. *Ramon de Perelhos, Laurencius de Pászthó* en *William Staunton*. Men zou de vraag kunnen stellen, of hetgeen deze drie mannen vertellen, waarheid, hetzij dan ook gedeeltelijk, bevat. De reden van hun tocht was, zooals bij de meesten wel, een bijgeloovige nieuwsgierigheid, geprikkeld daarenboven door de hoop op onthullingen over het hiernamaals.

Het was deze zucht om iets van het hiernamaals te weten, die o. a. aanleiding gaf tot een merkwaardigen brief van St. Katharina van Siena. Een Karthuizer monnik *Don Giovanni* uit Rome had groot verlangen om de beroemde bedevaartplaats te zien en, toen zijn prior hem het verlof weigerde, werd hij hierdoor zeer terneergeslagen. St. Katharina, hiervan op de hoogte gebracht, schreef hem een brief over de gehoorzaamheid, hem aansporendo zich te onderwerpen aan den wil van zijn abt (1).

Een deel der pelgrimsverhalen berust zonder twijfel op de fantazie, die gevoed was met de verhalen van anderen en van Hendrik van Saltrey. Maar hoe verdacht ook de gelijkenis is tusschen de ervaringen der pelgrims en die van ridder Owein, een kern van waarheid moeten hun mededeelingen bevat hebben. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de bezoekers soms werkelijk gezien hebben, hetgeen zij vertelden, al was het dan ook door autosuggestie. De omstandigheden toch waren hiervoor uiterst gunstig. Hun verbeeldingskracht was geprikkeld en verhit door de lange en moeielijke reis, door het vasten- en bidden, door het duistere en eenzame van het hol. Wat moet het in de Middeleeuwen geweest zijn, als nu nog, zooals wij boven

(1) Cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 105.
Irish Monthly 1884 blz. 132.
In de brieven van Katharina van Siena uitgegeven door *Tommaseo* 4 deelen Florence 1860 is de bedoelde te vinden in het 3de deel blz. 201.

zagen, zulke eischen gesteld worden aan de pelgrims, dat Leo XIII er het hoofd over schudde (blz. 184).

Misschien heeft daarenboven bij het op schrift brengen der avonturen het z. g. vroom bedrog, waaraan niet weinig Middeleeuwsche hagiografen zich hebben schuldig gemaakt, zich doen gelden en de zucht om stichting te verwekken velen verleid tot het mededeelen van bijzonderheden, in strijd met de waarheid. Ook is de ijdelheid vaak een drijfveer geweest, om door vreemde, opzienbarende verhalen indruk te maken.

Het eerste pelgrimsverhaal, dat wij nader zullen bespreken, draagt dan ook duidelijk den stempel van « Dichtung und Wahrheit ». Het is van een zekeren *Ramon per la gracia de Dieu vesconte de Perilhos e de Roda*. Het was oorspronkelijk geschreven in het Catalaansch, welke tekst echter verloren is gegaan en waarvan wij alleen de vertaling in de taal van Languedoc bezitten (1) *O'Sullevan* vertaalde dit pelgrimsverhaal, maar eenigszins verkort, in zijn *Historiae Catholicae Iberniae Compendium* (2). De bedoelde Ramon was een hooggeplaatst persoon, diplomaat en soldaat tegelijk, en in de gunst staande bij verschillende vorsten. Van een adellijk geslacht uit *Roussillon* afkomstig werd hij opgevoed aan het hof van *Karel V* van Frankrijk en bekleedde, ouder geworden, verschillende gewichtige ambten. In Arragon maakte men van hem gebruik als onderhandelaar o. a. met Frankrijk over het terugroepen van de door den graaf van *Armagnac* in Arragon gevoerde soldeniers.

Ook bij den paus schijnt hij een tijdlang met diplomatieke zendingen belast te zijn geweest. Na den dood van *Jan I van Arragon* heeft hij zijn pelgrimstocht ondernomen, zooals hij zegt, om te weten te komen, hoe het de ziel van zijn heer in de andere wereld gegaan was. Op den 6den September 1397 krijgt hij van *Richard II* een vrijgeleide om het hol te bezoeken (3). op den 8sten September vertrekt hij van Avignon. Waarschijnlijk betrad hij het hol in December 1397 (niet in 1398, zooals in het handschrift verkeerd staat volgens *Jeanroy* en *Vignaux*) en keerde over *Reims*, waar hij aan de feesten gegeven ter eere van koning *Wenzel van Hongarije*, keizer van Duitschland, deelnam, naar huis terug.

---

(1) Zie *Voyage au Purgatoire de St. Patrice Visions de Tindal et de St. Paul* publiés par *A. Jeanroy et A. Vignaux* Toulouse E. Privat 14 Rue des Arts in *Bibliothèque Méridionale* 1re série T. VIII de inleiding. Krapp kende deze uitgave niet, waarin de Languedoc-tekst voorkomt. Zie ook *Du Mège, Voyage au Purgatoire de Saint Patrice par Perilhos et lo libre de Tindal* Toulouse 1832. De naam luidt *Perilhos* of *Pérelhos* of *Perelhos*.

(2) Lissabon 1621. Het verhaal bevindt zich in het tweede boek.

(3) Dit vrijgeleide is afgedrukt in *Rymer, Foedera, Pactiones* enz. London 1727 D. 8 blz. 14.

In den proloog vertelt Ramon ons eerst allerlei bijzonderheden over zich zelf, welke ambten en waardigheden hij bekleedt. Een indruk van nederigheid ontvangen wij niet bij deze mededeelingen. Integendeel als een Middeleeuwsche Tartarin de Tarascon — trouwens hij heeft in het land van dezen onsterfelijken pocher en opsnijder gewoond — wil hij vooral goed laten uitkomen, wat voor een gewichtig persoon hij is en welk een dapperheid en onverschrokkenheid hij wel moet gehad hebben om een dergelijken tocht te ondernemen. Daarna vertelt hij ons de stichting van het vagevuur van St. Patricius.

In een volgend hoofdstuk hooren wij van den eersten opvolger van den H. Patricius als bewaker van het hol.

Hierop beschrijft hij ons de ceremoniën, noodig te vervullen bij het binnentreden in het hol, om dan over te gaan tot de beschrijving van zijn eigen reis. Over Parijs, Calais, London, waar hij eenigen tijd de gast van den koning is, gaat hij over Wales — het land, vertelt hij ter loops, van koning Artur — naar Ierland en weldra komt hij aan in *la ciutat de Belvi, que es asses gran ciutat* (*Dublin?*). Daar vindt hij den graaf *de la Marcha*, een neef van den koning van Engeland, die hem vriendelijk ontvangt, maar de reis naar Lough Derg sterk afraadt: zoowel de reis er naar toe was gevaarlijk, als ook het betreden van het hol. Ramon zet echter door en hij krijgt een geleide mede naar den aartsbisschop van *Armanhac* (sic). Deze ontvangt hem vriendelijk, waartoe de aanbevelingsbrieven veel bijdroegen, vertelt Ramon, maar raadt hem ook de reis af om dezelfde redenen als de graaf de la Marcha deed. Wanneer evenwel Ramons besluit onwrikbaar blijft, geeft hij hem eveneens een geleide mede, bestaande uit een honderdtal gewapenden en een tolk. Een gedeelte van het geleide durft echter na eenigen tijd niet verder, waarop Ramon ze achterlaat. Hij komt nu weldra bij koning *Yrnel*, in wiens gebied de bedevaartplaats ligt. Deze ontvangt hem welwillend en Ramon krijgt gelegenheid het hof en leven van dezen koning nader te leeren kennen. Hetgeen hij ons echter vertelt, is zoo zonderling, dat wij hier bepaaldelijk aan een mystificatie denken en opnieuw de gedachte aan Tartarin voelen opkomen (1). De koning *Yrnel* onthaalt hem o. a. op koeken van hooi en aarde « de sivada e de terra ayssi negres coma carbos, be que eran saborozes ». In blakende gunst gekomen bij den Ierschen vorst, vertrekt Ramon onder zijn bescherming naar het hol van St. Patricius. Over *Processio*, misschien het latere *Parsonstown*, komt hij eindelijk op de plaats zijner bestemming.

(1) Van een zelfden aard is ook de indruk van de uitgevers van zijn verhaal. *O'Sullevan* laat dit gedeelte eenvoudig weg. Misschien hebben *Jeanroy* en *Vignaux* gelijk, wanneer zij veronderstellen, dat dit gebeurt om den indruk van de rest van het verhaal niet te verzwakken.

Hij begeeft zich naar het eilandje in het meer, waar het hol ligt; te vergeefs raadt hem de prior van het klooster der bedevaartplaats af zijn plan te volbrengen. Ramon zet door, vervult de vereischte plechtigheden en maakt zelfs zijn testament. Nadat een doodenmis is gezongen, wordt hij in processie, waarbij vier « cavalhiers », nl. zijn twee zonen, een Engelschman, *mossenhor Thomas*, en een zekere *Peyre Masco*, een Spanjaard, naar den ingang van het hol gebracht. De prior besprenkelt hem met wijwater, opent de poort en waarschuwt hem voor het laatst. Ramon laat zich ook nu niet van zijn plan afbrengen. Hij treedt het hol binnen, gevolgd door een zekeren *mossenhor Guilhem senhor de Corsi*. De prior sluit de poort, laat hen beiden alleen en keert met de anderen naar de kerk terug. Na een uur zwijgend — want spreken mocht niet — gewacht te hebben, voelt Ramon zich onpasselijk worden, alsof hij zeeziekte heeft; er weerklinkt een ratelende donderslag, niettegenstaande het December is. Hij valt in een diepte. Als hij tot bezinning komt, zegt hij de woorden, die de prior hem had aangeraden : « Christe fili Dei vivi miserere mei ». Hij ziet voor zich een open gang, welke hij volgt. Zijn metgezel heeft hij intusschen verloren.

In de volgende hoofdstukken krijgen wij een soms woordelijke navolging van de legende van Owein, waarbij natuurlijk de naam veranderd is in Ramon. Wij kunnen hier dus kort zijn. Na een tijd voortgegaan te zijn komt hij in een groote zaal, waar twaalf als monniken gekleede mannen binnenkomen, die hem goeden raad geven, hem zegenen en verdwijnen. Dan verschijnen de duivelen, die hem van zijn plan willen doen afzien, maar, als dit niet lukt, hem in een vuur werpen, waaruit hij echter gered wordt door de boven aangehaalde woorden. Vervolgens ziet hij geleidelijk al de straffen, die Owein zag en waarvoor wij verwijzen naar blz. 189. In het vierde veld ziet hij onder de gestraften verschillende kennissen, maar afwijkende van zijn model, noemt hij ons hunne namen. Hij ziet er den koning, *Johan van Arragon*, een minorietenpater, *Frances del Pueg*, van het klooster van *Girona*, zijn nicht *Aldosa de Queralt*, welke nog in leven was, toen hij Spanje verliet en van wier dood hij niets afwist. Zij waren allen op den goeden weg verlost te worden, maar moesten nog allerlei straffen verdragen. Zijn nicht werd gestraft « per los affachamens que en la cara se avia faytz en sa vida » of volgens O'Sullevan « quod faciei comendae fucatisque coloribus depingendae nimium studebat ».

Wat zijn koning betreft, deze wilde de reden van zijn straf niet zeggen, maar gaf alleen te kennen :

« que los grans reys e princeps que son en lo mon se deven sobre totas causas gardar que fassan justicia per far plazer ni favor a negus ni a neguna »

of volgens O'Sullevan :

« respondit, hujus saeculi principes atque magnates summopere oportere nemini injuriam facere in alterius gratiam, quantumcumque familiaris ».

De vreugden van het paradijs zijn van denzelfden aard als in de legende van Owein. Bij het verlaten van het hol wijkt Ramons verhaal echter weer af van zijn voorbeeld. Wanneer Ramon weenende het verblijf der zaligen moet verlaten, dan komt hij opnieuw in de zaal, die hij in het begin had betreden. De duivelen, die hij nog op zijn weg ontmoet, vluchten angstig weg. In die zaal vindt hij plotseling zijn metgezel terug. Zij begeven zich op weg in de richting, waar zij vermoeden, dat de ingang van het hol is, God biddende, dat hij hen uit dit laatste gevaar zal verlossen. Evenals in het begin voelen zij zich benauwd en beangstigd. Terwijl zij zich in half slapenden toestand bevinden, weerklinkt opnieuw een donderslag, ofschoon niet zoo hevig als de eerste, en zij staan plotseling voor de poort. De prior en zijn kloosterlingen, die hen vroeger begeleid hadden, hebben hen afgewacht en openen de poort. Zij worden nu naar de kerk gebracht, waar zij hun dankgebeden uitspreken.

De terugreis wordt door Ramon kort geschilderd. Hij vertrekt weldra, reist door het gebied van koning Yrnel en brengt nog een bezoek aan de gravin *de la Marcha*, wier man toen in Engeland was. Van *Daneli*(?) steekt hij naar Engeland over. Over *Oliet* (*Holyhead* in Wales), begeeft hij zich naar *Liquesiel*(?), waar de Engelsche koning hem vriendelijk ontvangt. Daarna over Londen en Dover bereikt hij Calais. Door Picardië gaat hij naar Parijs, waar het hof van den koning is, en vandaar naar Avignon.

De pelgrimstocht van *Laurent de Pászthó* eischt even zeer de aandacht als die van Ramon de Perelhos (1). Een heel wat ernstiger man moet hij zijn geweest dan de vroolijke burggraaf uit Zuid-Frankrijk. Reeds vroeger had de edelman een bedevaart ondernomen in het buitenland, namelijk naar Venetië. Deze pelgrimstocht schijnt echter maar een voorwendsel te zijn geweest. De eigenlijke reden van zijn reis was voor keizer *Sigismund* in Venetië onderhandelingen te voeren. Naar Ierland ging hij zonder politieke

---

(1) Tot voor korten tijd nog niet uitgegeven en als handschrift aanwezig in *Brit. Mus. ms. 10 B IX fol. 36. Krapp* kende het ook alleen als handschrift. Zie *Op. cit.*, blz. 33 evenals *de Félice, Op. cit.*, blz. 59. *Ward* beschrijft het in zijn *Catalogue* II blz. 489.

Delehaye gaf het uit in zijn reeds aangehaalde artikel in de *Analecta Bollandiana*. Hij kent slechts dit eene handschrift, dat hij door twee paters nauwkeurig heeft laten afschrijven.

Een Hongaarsch dichter bezong dezen pelgrimstocht in de 16de eeuw; zie : *A. Szilády Régi Magyar Költök Tára* t. III. Budapest 1885 blz. 357. Zie verder de lijst van de pelgrimsverhalen.

bijbedoelingen. Sigismund was een groot beschermer van Laurencius. Hij schonk hem dan ook een aanbevelingsbrief mede, dien wij nog over hebben (1).

Aldus luidt de brief van Sigismund :

Universis et singulis principibus, dominis, regibus, ducibus, prelatis, marchionibus, comitibus, burggrauiis, castellanis, nobilibus et eorum officialibus, necnon civitatibus, comunitatibus, oppidis, villis, et earum rectoribus, presidentibus, gubernatoribus, capitaneis, potestatibus, ancianis, prioribus arcium, vexilleferis, iusticiariis, magistris civium, proconsulibus, consulibus, scultetis, scabinis, aduocatis et quibusvis regiminibus eciam tributariis, eciam theolonariis, gabellariis, pedagiariis pontium, passuum et transituum custodibus, amicis suis et benevolis carissimis ad quos presentes litteras peruenire contingat, Sigismundus Dei gracia rex Ungarie, Dalmatiae, Croatiae etc. marchioque Brambdemburgensis et sacri Romani imperii vicarius generalis et regni Boemie gubernator, salutem et omnium bonorum votiuum incrementum, cum serenissime principis domine Barbare regine Ungarie, Dalmatie, Croatie regnorum predictorum etc. collateralis mee carissime (2). Magnificus vir Laurencius Ratholdi de Pastoth, magister dapiferorum et supremus dispensator, ex generosa sanguinis propagine de senioribus regnorum nostrorum baronibus exortus et in nostra aula regia a puericia sue etatis nutritus et cognitus innumerisque prosperis successibus et aduersis fidelis inuentus et constans, deuocionis spiritu accensus ad beati Jacobi in Compostilis limina et purgatorium sancti Patricii in Hibernia visitare proponit et sue mentis pulcritudine ductus pro actibus militaribus exercendis et augendis diuersa mundi climata perlustrare intendit. Amicicias igitur vestras et fraternitates singulares et benevolencias spirituales affectanter requirimus et confidenter hortando mandamus quatenus, dum et quando in vestras provincias conspectum et medium prefatum Laurencium cum sua comitancia venire contingat, ipsum graciose et caritatiue recipientes fauorabiliterque tractantes cum suis rebus et bonis universis, equis, vaseliis, iocalibus, auro et argento et aliis clenodiis quibuscumque ac deputata sua familia per districtos vestros, passus, transitus et pontes, iurisdiccionisque dominia tam in terris quam supra aquas diu noctuque ire et redire et in eis morari facientes cum omni securitate sperata sine tributi et ghabelle ac alterius solucionis vel exaccionis onere quibuscumque et alias absque omni grauamine et impedimento quocumque libere pertransire permittatis et, si opus fuerit eidem Laurencio Ratholdi et sui coniunctione cum predictis suis rebus et familia de saluo et securo conductu dignemini et velitis prouidere, sicque quod idem Laurencius sub vestris fauoribus sue mentis propositum tam in peregrinacione quam in actuum militarium excercitacione feliciter duci valeat ad effectum. Et ob hoc vestris amiciciis, fraternitatibus, favoribus (3) et benevolenciis teneamur ad merita graciarum.

Datum in castro nostro Sancti Georgii, anno Domini millesimo CCCC^{mo} octauo, decimo die mensis ianuarii, indiccione quintadecima, regnorum autem nostrorum anno vicesimo, sub appensione maioris et autentici sigilli nostre maiestatis.

Van Dublin uit begint de reis naar Lough Derg op Vrijdag 25 September, waar hij na 3 1/2 maand aankomt. Het verhaal is niet van de hand van

---

(1) Zie *Delehaye, Op. cit.* blz. 45. Wij geven den brief, zooals D. hem verbeterd heeft, in zijn spelling.

(2) *Barbara van Cilly* was gehuwd met Sigismund.

(3) « favoribus » elders « fauoribus » door Delehaye gedrukt.

Laurencius zelf, maar van een zekeren *Jacobus Yonge*, « notarius imperialis » te Dublin. Laurencius vertelde, hetgeen hem overkomen was, aan Yonge; deze schreef het gehoorde op in het Latijn en liet dit daarna verifieëren door Laurencius, die aan het verhaal de volgende verklaring toevoegde :

Ego Laurencius miles Ungarie tribus de causis Hiberniam visitavi. Primo et principaliter pro eo quod audirem tam per relaciones hominum quam scripture quod, si quis dubium aliquod de fide catholica haberet et locum Purgatorii Sancti Patricii in Hibernia debito modo intraret, ibidem posset omne dubium inde videre particulariter vel in toto. Et quia ego maximum errorem et dubium habui de substancia anime quid esset, qualis res debeat esse vel fieri, quia secundum philosophos dicitur esse invisibilis, incorporea et impassibilis, ideo locum Purgatorii intravi, in quo Dei gracia de dubio predicto meram inveni veritatem. Secunda causa fuit quod dicerem serenissimo principi domino meo Hungariorum Regi me visitasse locum Purgatorii sepedicti; unde idem dominus meus suas honorabiles litteras sub sigillo sue maiestatis prebebat. Tercia causa fuit ad videndum mirabilia et sanctorum miracula Hibernie, quia multum audivi de ipsis mirabilibus et miraculis, de quorum diversitate numerosa de pluribus sum expertus. De visionibus autem, quas in dicto Purgatorio vidi, utrum corporaliter eas vidi, dico sicut sanctus Paulus dixit : Raptus fui utrum extra corpus nescio Deus scit. Sed probabilius michi videtur quod corpore verius raptus fui quam extra corpus, cum ego novem pecias cerei mei unam continue post aliam illuminarem et cremarem, quousque de spelunca loci Purgatorii exiuissem.

Het verhaal nu luidt : van Dublin begeeft zich de Miles — zoo wordt hij zeker op voorbeeld van Owein genoemd — naar den aartsbisscop *Nicholaus van Armagh,* die hem vriendelijk ontvangt, vooral na kennis te hebben genomen van Sigismunds aanbevelingsbrief en hem van zijn kant aanbevelingen medegeeft aan den prior van het klooster in Lough Derg. Na de reliquieën van Patricius, Columba en Brigitta vereerd te hebben en in een droom St. Patricius te hebben gezien, die hem welslagen voorspelt, komt hij bij den prior. Te vergeefs raadt deze hem af het hol te bezoeken. De Miles blijft op zijn stuk staan. Nu geeft hem de prior verlof, maar eerst moet hij 15 dagen op water en brood vasten, biechten, de H. Communie ontvangen en de andere vereischten volbrengen. Laurencius wil alles gaarne doen, maar 15 dagen dunken hem te lang : 5 dagen ter eere van de 5 wonden acht hij voldoende. De prior is er mede te vreden en zij begeven zich per boot naar het eilandje, waarop het hol ligt (1) (zie voor de beschrijving blz. 168). De Miles wordt nu gekleed in drie kanunnikenalben en een nieuw « femorale ». De schoenen moet hij uittrekken, en zich op de knieën werpen.

Dan zingen zijn begeleiders de doodenlitanie en de exequiae. Wanneer zij komen aan het « Libera me, Domine, de morte eterna in die illa tremenda

(1) Was dit het tegenwoordige Station-Island en waren ze eerst op Saints-Island? Men vergelijke verder de voorschriften van onzen tijd blz. 180 vlg.

quando celi mouendi sunt et terra, » richt de prior hem op en het responsorium zingende, begeven zij zich naar de door muren ingesloten spelonk. Onder een « Dies illa, dies ire » opent de prior de poort en « aspergens militem aqua benedicta ac vale dicens ei », laat hij hem binnentreden. De Miles maakt een kruisteeken zeggende : « Dominus custodiat introitum meum et exitum meum ex hoc nunc et usque in seculum » cum hac oracione : « Domine Ihesu Christe, Fili Dei viui miserere michi peccatori ». Hij heeft een kaars bij zich, welke hij in 9 deelen verdeelt en waarvan hij er een aansteekt, verder reliquieën en een boekje met de zeven boetpsalmen. Langen tijd blijft hij ongestoord. Wanneer echter de nacht aanbreekt, komen twee duivelen « militem usque ad portulam spelunce per pedes seriatim tribus vicibus pertrahentes » en zijn albas scheurende. De Miles maakt hierop een kruisteeken en spreekt de woorden « Domine Ihesu Christe Fili Dei viui miserere michi peccatori ». Verschrikt vluchten dan de duivelen en de Miles begint te bidden en psalmen te zingen. Na eenigen tijd verschijnt een overoude pelgrim met een langen baard. Als de Miles in zijn gebeden het heeft over de menschwording, het lijden, de verrijzenis en de hemelvaart van Christus, merkt de pelgrim op, dat hij Laurencius beklaagt, die iemand als Christus vereert, een bedrieger, in den diepsten afgrond der hel geworpen. Nu weet de Miles dadelijk, dat hij den duivel voor heeft; hij maakt weer een kruisteeken, spreekt de boven aangehaalde woorden uit en de duivel, naar hem spuwende, verdwijnt. Na een korten tijd verschijnt een mooie vrouw, in gestalte gelijk aan iemand, die hij vroeger gekend had. De Miles begrijpt dadelijk, dat dit een duivelsch bedrog is, daar de bedoelde vrouw niet in Ierland kon zijn. Op dezelfde wijze als vroeger overwint hij ook deze gevaarlijker bekoring met een kruisteeken.

Nu heeft hij weer eenigen tijd rust. Daar verschijnt plotseling « quidam formosus », in groen gewaad en met een roode stola over de schouders. Hij begroet Laurencius met de woorden : « Laurenti slam alecha » (1) en vraagt naar de reden van zijn komst. De Miles vertelt hem dit en vraagt op zijn beurt, wie hij is. Het antwoord is : de engel Michaël. Hij was de patroon van Laurencius, die te zijner eer een kerk had gebouwd. Na de opgedane ervaringen is Laurencius eerst wantrouwend, maar, wanneer de engel hem bezweert in den naam van Christus en Maria, gelooft Laurencius hem en bidt hem de zielen der afgestorvenen te mogen zien. Slechts, hetgeen toegestaan is, wil hem de engel toonen « corporaliter sed [*non*] in re. Igitur in

(1) Volgens *Delehaye* « Shalom alecha » d. i. vrede zij met u.

nomine Iot, he, vau, hecados, adonay, alpha et ω, quod est ubi, ebuy, rahot kodes, sequere me » (1).

De engel geleidt hem naar den ingang, waar groote vierkante steenen schenen te liggen. De engel heft er eenige op en er is een nieuw gat zichtbaar. Hierdoor bereikt de Miles een wenteltrap en gaat wel een mijl ver. Aan het einde wordt hij een licht gewaar en ontdekt « firmamentum nebulosum ac unum planum viride pratum cuius longitudinis et latitudinis finem videre non potuit ». Dan toont de engel hem een brandend dal, waarin tallooze zielen, gelijkende op levende menschen, door afzichtelijke beulen gekweld worden. Onder die menigte ziet hij al zijn verwanten en vrienden behalve één. Op zijn vraag, verklaart hem zijn geleider, dat hij het purgatorium voor zich ziet. Hij ziet het echter niet « in re » maar zoo, als God het toestond. De afzichtelijke beulen zijn duivelen. Die eene ziel kan hij niet zien, daar God het niet wil. Ook het « infernum et paradisum » mag hij niet zien, daar hij het onwaardig is. De gepijnigde zielen kunnen door gebeden geholpen worden; op bepaalde dagen als Kerstmis (2) en Goeden Vrijdag krijgen zij verlichting. De opmerking van den Miles, dat de zielen van sommigen meer dan 20 jaar in het vagevuur moeten zijn en dat dit toch erg lang is, niettegenstaande zooveel voor hen gebeden werd, beantwoordt de engel met de woorden van Johannes : « Opera enim illorum secuntur illos ». Na den Miles nog eenige revelaties te hebben gedaan, die de schrijver echter niet in zijn verhaal mag mededeelen, verlaten beiden de plaats en de Miles neemt afscheid van den engel, die hem zegent en verdwijnt. Dan komt de prior de poort openen en de Miles verlaat de spelonk.

Na eenigen tijd keert Laurencius terug naar Dublin, waar men hem met alle eerbewijzen ontvangt en hij een brief krijgt, waarin de « primas Hibernie » verklaart, dat hij het hol bezocht heeft. De brief is te merkwaardig om hem niet even mede te deelen; authentiek, van de hand van den aartsbisschop, vormt hij een merkwaardig document van dien tijd :

« Universis et singulis fidelibus presentes litteras visuris vel audituris Nicholaus permissione divina archiepiscopus Armachanus, Hibernie primas, salutem in Domino sempiternam. Universitati vestre notum facimus per presentes quod nobilis vir Laurencius Ratholdi de Pastoth, magister, ut refert, dapiferorum reginalium Ungarie ac supremus dispensator eiusdem, Purgatorium sancti Patricii in nostra provincia situatam circumstanciis omnibus et singulis illius peregrinacionis per eum pennitus observatis devote intravit, moram unius diei naturalis, ut moris est, veraciter penitens ac vera fide armatus traxerat in eodem, sicut ex relacione fide dignorum ac per litteras testimoniales dilecti nobis in

(1) *Delehaye* meent, dat de laatste woorden moeten luiden : ab, ben, ruah kodesh sc. pater, filius, spiritus sanctus; vau sc. Jehovah; hecados *lege* hakkadosh.

(2) Een overeenkomst met het Visioen van St. Paulus.

Christo filii fratris Mathei (1), canonici regularis ordinis Sancti Augustini, eiusdem loci prioris, scimus, veraciter certificat. Tenorem vero ipsarum litterarum prefati prioris presentibus fecimus annotari, qui talis est.

Omnibus Christi fidelibus has literas visuris vel audituris frater Matheus prior Purgatorii Sancti Patricii Clothof (2) Raynes dioceseos salutem in Domino sempiternam. Noverit universitas vestra quod magnificus vir Laurencius Ratholdi de Pasthoth, magister dapiferorum reginalium Ungarie ac suppremus dispensator eiusdem, nostrum locum visitavit et litteris domini primatis Hibernensis archiepiscopi Armachanensis commendaticias nobis exhibuit et, peracta parte penitencie in ieiuniis et oracionibus et aliis piis operibus, Purgatorium Sancti Patricii intravit et, audita missa de sancta Cruce et aliis solempnitatibus observatis et omnibus circumstanciis ad predictam peregrinacionem adimpletis, sicut nullus in tempore nostro adimplevit, nudus et ieiunus, exceptis rosetis et uno femorali, cum processione et letania speluncam Sancti Patricii viriliter intravit et ibi commoratus fuerat, sicut eius possibilitas poposcerat, et penas immundorum spirituum, sicut nobis datur intelligi, sustinuit et revelaciones divinas vidit et audivit in eadem spelunca, in qua fuerunt sanctus Nicholaus (3) ac Georgius filius Grifani militis de partibus Ungarie et Eugenius dictus Obrian de Anglia, sustinentes tormenta ac penas immundorum spirituum. In quorum omnium premissorum testimonium sigillum quo utimur presentibus est appensum. Datum in insula Sanctorum, feria quinta post diem Sancti Martini anno domini millesimo C. C. C. C^{mo}. XI^{mo}.

Et nos vero litteras prefati prioris Purgatorii presentibus duximus exemplificandas easque ad pleniorem fidem in premissis faciendam nostri appensione sigilli fecimus communiri.

Datum in manerio nostro de Dromeskyn XXVII die decembris, anno Domini supradicto et nostre consecracionis octauo ».

Het verhaal van Laurencius maakt een geheel anderen indruk dan dat van Ramon de Perelhos. Even onwaarschijnlijk als het eerste soms is, even waarschijnlijk lijkt het tweede. Niet alsof wij meenen, dat Laurencius alles werkelijk gezien heeft, maar het komt ons volstrekt niet onmogelijk voor, dat hij zich verbeeld heeft dit alles te zien. Er is iets zoo trouwhartigs, en eerlijks in de manier, waarop Laurencius zijn verhaal doet, dat men niet behoeft te twijfelen aan zijn goede trouw. Veel waarschijnlijker is zijn verhaal al dadelijk, omdat het niet, zooals dat van Ramon de Perelhos, de oude legende op den voet volgt.

Van meer waarheidszin dan bij Ramon de Perelhos, al is het niet lang in dezelfde mate als bij Laurencius, geeft ook het verhaal van een anderen pelgrim blijk. Het is dat van *William Staunton* (4). Het bezoek had plaats op Vrijdag na het feest der kruisverheffing in 1409.

---

(2) Deze *Matheus* komt ook in het visioen van *Staunton* voor van het jaar 1409.

(2) *Lege* Clogherensis *seu* Clochorensis, zegt Delehaye.

(3) *Nicholaus* is misschien dezelfde als uit de *Gulden Legende*. Over *Georgius* en *Eugenius* zie boven bij de opsomming der pelgrims.

(4) Twee handschriften zijn er op het oogenblik bekend : *Brit. Mus. Royal* 17 *B XLIII*, beschreven door *Ward* in zijn *Catalogue* II p. 484, en *Brit. Mus. Addit* 34, 193 ook door *Ward* aldaar beschreven (p. 487). *Krapp, Op. cit.*, blz. 54 e. v. gaf het eerste handschrift uit.

« Y William Stavnton born in þe bisshoprycke of Dereham of englond, bi goddes grace entred in to þe purgatorie of seint Patrik in the bisshopriche of Cleghire in Irlande þe VIII owre bi fore þe none on the friday next after holyrode day in harvest. I was put in by þe prior of seint Mathew of þe same purgatorie with precession and devougte prayers of þe same priour; and þe Covent toke me on orison to blesse me with and to write the first worde in forehede, þe which prayer is this: Ihesu Christe fili dei viui misereri michi peccatori ».

In het hol slaapt hij een weinig, dan ziet hij wat licht als van den dag, die aanbreekt en er verschijnen hem twee heiligen, een man en een vrouw, « the man in a chanons is abite and þe woman in the same abite with a vayle on hir hede as a nonne ». Het zijn *Iohn of Bridlyngton* en *seint Ive*, die hem goeden raad geven. Dan begint het vagevuur. Eerst komen duivelen, die hem met listige woorden van zijn plan trachten af te brengen. Dan verschijnen monsterachtige wezens, die hem bijna zijn gebed doen vergeten. St. Ive helpt hem echter. Na eenigen tijd geleiden hem beide heiligen weer verder, nadat hij nog eerst een zijner zusters ontmoet heeft, die zich beklaagt, dat hij haar huwelijk met haar minnaar heeft tegengehouden, waarover St. John hem berispt. Dan ziet William verschillende straffen, eerst een vuur, waarin mannen en vrouwen om de zonde van ijdelheid gestraft worden, dan ziet hij de godslasteraars gestraft, vervolgens hen, die de heiligendagen door overdaad en dronkenschap onteerd hadden. Als vierde straf ziet hij hen, die hunne kinderen niet leerden hun ouders te eeren, vervolgens ziet hij dieven, bedriegelijke executeurs van testamenten. Ook die valsche getuigenis aflegden, moordenaars, wellustelingen, zwakke ouders, lasteraars, slechte priesters en bisschoppen, kloosterlingen, die in weelde en overvloed leefden, niettegenstaande hun belofte van armoede, geestelijken, die den dienst verwaarloosden (waaronder een oom van William!), vrekken, die den armen niets mededeelden van hun overvloed, en een bisschop, die een brug bouwde voor het algemeene welzijn, maar met onrechtvaardig verworven goed. Hiermede eindigen de straffen.

William komt dan aan een rivier, waar hem St. John verlaat. Aan de andere zijde ziet hij een hoogen toren. Boven op den toren bevindt zich een mooie vrouw. Na een gebed van William daalt uit den toren een ladder af. Zij is echter te kort en de eerste sport is scherp als een scheermes. Na een nieuw gebed wordt een touw van de ladder afgeworpen en hiermede slaagt William er in naar boven te klimmen en in den toren te komen. De mooie vrouw leidt hem dan door een prachtig landschap, waar hij een processie van een bisschop en monniken ontmoet, die hem vriendelijk verwelkomen. Zeer tegen zijn zin moet hij hen verlaten, maar woont eerst nog de veroordeeling van een abdis bij. Een bisschop veroordeelt haar, wegens

haar lui en lekker leven en het slechte besturen van haar klooster, om gepijnigd te worden tot den laatsten oordeelsdag. Hierna gaat William weg en vindt dadelijk de poort van het vagevuur terug.

« Wherfore al cristen men þat heryn or redyn this, I beseche yow for the loue of god þat ye haue me in yowre praier, And ye shul be yn mynne. Explicit ».

Alle drie de pelgrimsverhalen verraden duidelijk hun herkomst. Het minst oorspronkelijke is wel het verhaal van Ramon, dat, zooals wij reeds opmerkten op verschillende plaatsen een letterlijke vertaling schijnt van een of anderen Latijnschen tekst van de legende van Hendrik van Saltrey, in alle geval soms tot in de kleinste bijzonderheden dit verhaal navolgt (1). Bedoeld wordt natuurlijk alleen het visioen, de reis zal wel geheel oorspronkelijk zijn. Ook in de beide andere pelgrimsverhalen echter weerspiegelt zich, al is het in mindere mate, de Latijnsche legende, afgezien nog van de door de pelgrims te verrichten ceremoniën (het lezen van een doodenmis, het in processie wegbrengen, het besprenkelen met wijwater enz.), welke blijkbaar altijd dezelfde zijn gebleven, evenals de helpende woorden : « Domine Ihesu Christe, Fili Dei viui miserere michi peccatori ». In het verhaal van Laurencius is het eerste optreden der duivelen « militem usque ad portulam spelunce per pedes seriatim tribus vicibus pertrahentes » bijna hetzelfde als dat van de helsche geesten, die Owein ontvangen. In het verhaal van Staunton komt de pelgrim eerst in een « resting place », (de zaal van Owein), St. John en St Ive geven hem raad, (de 12 witgekleede mannen van Owein), hij ziet verder een processie in het paradijs evenals Owein. Zelfs aan Tondalus herinnert het verhaal van Staunton, wanneer den pelgrim wegens een goede daad in dit leven verricht, een koord wordt gegeven, als hij in nood verkeert : werd Tondalus immers ook niet gestraft wegens een diefstal in dit leven bedreven, doordat hij met de gestolen koe de brug over moest? Overeenkomst zit ook nog in de verdeeling der straffen volgens bepaalde zonden, wat én bij Staunton én bij Tondalus voorkomt.

Nog eenige opmerkingen wenschen wij te maken omtrent het verhaal van Ramon. Er komen daar namelijk bijzonderheden voor, welke noch in de oude legende noch in de twee andere pelgrimsverhalen zoo te vinden zijn,

---

(1) *Zie* b. v. in het begin al de beschrijving van de zaal, waarin de 12 monniken Ramon ontvangen : « e ela (scl. zaal) non avia autra clartat se non enayssi coma en lo mon es entre nuog é jorn en los jorns de yvern. La sala non era pas clausa entorn, mas era en columpnas e am arxs voutz, ayssi coma una claustra de monges ». *Zie* ook de Middelnederlandsche versies in Deel II.

maar wel in het *Spaansche* boekje van *Montalvan* en de latere Fransche en Vlaamsche bewerkingen. Men vergelijke de twee volgende verhalen :

Het verhaal van Ennius

« Nauwelyks, ô beminde Broeders! en hadde onzen Eerweirden Pater Prior de deure gesloten, of ik ging al tastende van d'eene zyde nae d'andere, en het scheen dat den Kelder hem defendeerde met zyne duysternisse : door Gods toedoen vond ik den muer, den welken ik volgde (na myn dunken) ontrent twintig roeden, langs den welken geschiktelyk gaende, met groote begeirte om ten eynde te komen, en vond dat ten lesten, alwaer ik zag een groote steen-rotse, de welke gelyk als geplant was tegen over de deure, beziende die neirstelyk of'er geen deure ofte eenige passagie en was om voorder te gaen. Ik en kon (2) de deure, splete nog venster vinden, waer door ik genoodzaekt was daer te blyven ontrent een quartier uers : en slaende myn gezicht nae de slinke zyde, zag ik een weynig licht door een splete van de rotse, bekwaem om den weg te onderkennen, die neder was daelende. Aldaer (maekende menigmael het teeken des H. Kruys) begonst ik voords te gaen door dezen donkeren Doolhof, tot dat ik gevoelde (na myn dunken) de aerde (die ik was betredende) heel zagt en week te wezen; jae, al of zy hadde willen in vallen. Alzoo een weynig verbaest, zat ik neder zoo ik best konde, alwaer ik meer als een ure bleef zonder my te verroeren. Want (om de waerheyd te zeggen) my docht dat daer binnen anders niet te zien en was, ziende nog licht, nog deure. 'T gebeurde, door de groote benauwtheyd daer ik in was, ziende my zoo alleen zonder te weten waer deze donkerheyd zoude op uytkomen, nogte het

Het verhaal van Ramon

« Quant ieu fory dedins la fossa, ieu trobiey tantost a la fossa cap, e non ac de lonc se no qualque dos canas de Montpeylier; e la fossa es al cap hun petit torta a la ma esquerra. E tantost que ieu fory al cap de la fossa, ieu essagiey am las mas si trobaria trauc ni loc per ont ieu pogues anar avant, mas non trobiey. Es vertat que al anar que ieu fy avant, sentiguy lo cap de la fossa fort flac, e semblava que si hom si sostengues que se n'intraria. E ieu me vau seyre lo plus bel que pogui, e estiei en aquel estamen be passada una hora que no me pessava que alres y agues; e a my me pres una suzor e gran engoysseza de cor, ayssi coma se la mar me fes mal que naveges, e a cap de pausa ieu me condormi per la engoyssa que avia aguda; e tantost venc ·I· troneyre ayssi gran que totz aquels que ero al monestier, tant les canonges coma aquels que ero [de] dins, lo sentiro ayssi coma si fos dels troneyres que se fan en estieu; e lo temps en que eram era yvern, en lo mes de dezembre, e era lo cel clar, de que totz aquels que lo ausiro agro grans meravilhas. E en aquela hora ieu caziey, ayssi coma si cazes del cel; a mon avejayre casiey qualque dos canas de naut; empero per la engoyssa que ieu avia aguda e que era tot dormilhos, ieu fory ·I· pauc enbayt, empero lo gran troneyre que era estat tant terrible quasi me avia yssordat, e a cap d'un pauc ieu revenguy, e dissi las paraulas que per lo prio me ero estadas mostradas, lasquals son aquestas : « Christe fili Dei vivi, miserere mei », e alavetz ieu

---

(1) Wij willen dit eerste gedeelte uitvoerig geven om de vergelijking te vergemakkelijken. Voor zoover ons bekend is, is op de groote overeenkomst tot nog toe niet gewezen door een der schrijvers over dit onderwerp, al wordt als bron voor *Montalvan* wel *O'Sullevan* genoemd.

(2) *in den tekst :* konde

eynde van deze avontuere, dat het koud zweet my beving, met eene droefheyd en inwendige persinge, (gelyk die men is lydende op de Zee, als men in Schipbraeke is) verwachtende in deze benauwdheyd de uytkomste, bleef ik zitten als of ik geslaepen hadde een groote pooze tyds. En zoo ik tot myn zelven kwam, hoorde ik eenen zoo grooten donder slag, dat ik anders niet en meynde of den Hemel hadde my verslagen, en dat de aerde my wilde inzwelgen; want door het vreeselyk geluyd dat hy was gevende, zoo viel de aerde in, daer ik op was zittende, en ik viel wel twee pyken leeg, blyvende zeer vervaerd en verslagen; ik weder tot myn zelven gekomen zynde, sprak al bevende en met groote benauwdheyd, de woorden, die den Prior my geleert hadde, en terstond zoo zag ik dat den Kelder veel wyder was als van vooren, en al ging ik in den zelven eenigen tyd met meerdere couragie, en konde nochtans noyt ten eynde komen; maer hoe langer dat ik ging, hoe dieper en donkerder hy my dochte te wezen : en als ik op eenen stond het licht verloor, ik zegge (inder waerheyd) dat ik heel bedroeft bleef, al was 't zaeken nochtans dat Godt my de gratie gaf, dat ik van zyne bermhertigheyd niet en wanhopte. Een weynig daer naer hoorde ik eenen tweeden donder-slag, veel vreesselyker als den eersten, zoodanig dat my docht in den afgrond te zinken. Ik viel alsdan in een uytnemende diepte, zeer ontstelt en als gebroken zynde van de steenen die op my vielen. Als doen meynde ik gekomen te wezen op myn laetste uere, en dat de aerde en dien grooten afval der steenen, my zoude begraven hebben. Maer verre van zulk een eynde te hebben, ik vond my in een zeer schoone groote Zaele enz. » (1).

viguy la fossa uberta, per laqual ieu mot longamen aniey; e perdiey mon companho que no lo viguy ny saubi que s'era fait.

V E anan enayssi tot sol per aquela fossa, tant plus anava avant, tant plus la trobava cava e scura, e tant aniey que perdiey de[l] tot la clartat de tot lum. E quant ieu aguy anat ·I· pauc avant, ieu intriey en ·I· loc que me apparec lo cap, e aqui ieu trobiey una sala enz. (2).

Er is dunkt me geen groot betoog noodig om de tot in allerlei bijzonderheden bestaande overeenkomst te bewijzen tusschen beide aangehaalde

(1) « Het zevenste Capittel » uit « Het Wonderlyck Leven van den Grooten Heyligen Patricius » Tot Mechelen, by J. A. Cnick. Zie over de uitgave boven.

(2) Zie de uitgave van *Jeanroy* en *Vignaux* blz. 22-24.

stukken. Dat de aarde zacht en week is uit het Vlaamsche verhaal beantwoordt aan het « sentiguy lo cap de la fossa fort flac », het blijven « meer als een ure zonder my te verroeren » aan « e estiei en aquel estamen be passada una hora que no me pessava que alres y agues », de groote benauwdheid, het koude zweet, de gedachte aan de zee en het slapen aan het « suzor e gran engoysseza de cor, ayssi coma se la mar me fes mal que naveges, e a cap de pausa ieu me condormi per la engoyssa », de donderslag en het invallen van de aarde, zijn val « wel twee pyken leeg » aan het « venc ·I· troneyre » en het « casiey qualque dos canas de naut ». Dit gedeelte dus van beide verhalen vertoont duidelijk een overeenkomst. Het is niet het eenige gedeelte. Ook het slot van Ramons en Ennius' avonturen vertoonen dezelfde trekken. Ennius keert langs denzelfden weg uit het paradijs terug, dien hij gekomen was.

« De duyvels en deden my geen kwaed meer, nogte ook geen dreygementen met de tormenten die onder hun waeren, maer retireerden hun, ende geheel beschaemt zynde, maakten my plaetse om te passeren ».

Dan ontmoeten hem in de zaal, die hij weer bereikt, de 12 (let op het getal) monniken, die hem gewaarschuwd hadden en die hem nu gelukwenschen. Op hun raad gaat hij weer onmiddellijk naar den ingang van het hol. Na een tijd geloopen te hebben komt hij aan het einde van de gang, die hij volgt. Benauwd roept hij St. Patricius aan, er weerklinkt een donderslag « nochtans niet zoo vreesselyk als de voorgaende », hij valt weer en bevindt zich voor den ingang, dien de prior juist opent.

Welnu Ramon overkomt weer juist hetzelfde. Ook hij keert denzelfden weg terug en de duivelen

« Que me encontrero s'en fugiren davant my ayssi coma si me duptessen fort. Los turmens no me fero ponch ni ges de mal ».

Ramon komt dan in de zaal en vindt daar de 12 (als in het volksboek) mannen. Daar komt zijn metgezel bij hem — hetgeen ontbreekt in Ennius' verhaal — en beiden vertrekken nu. Ook zij vinden eerst den uitgang niet, worden weer beangstigd; plotseling echter « venc ·I· troneyre asses gran, non pas tant gran coma foc lo primier » en zij bevinden zich voor den uitgang, dien de prior opent.

Ten slotte vermelden wij nog een plaats, om het verband, dat er tusschen beide stukken moet bestaan, te bewijzen. Wanneer namelijk Ennius in het vagevuur kennissen ontmoet, dan ziet hij er behalve den predikheer « een van myne Nichten, de welke noch niet gestorven en was als ik uyt myn Land vertrok ». Als hij haar vraagt, waarom zij vooral gestraft wordt,

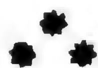
antwoordt zij « dat het was om de ydele glorie, die zy gehad hadde in fraey gekleed en gepalleért te gaen, en ook in haer schoonheyd ». En Ramon vertelt ons, dat hij behalve een Franciskaan ziet Aldosa de Queralt, « laqual era ma neboda, laqual encaras non era morta quant ieu parti de la terra, ny ieu no sabia sa mort ». Zooals wij boven al vermeldden, deze nicht leed vooral « per los affachamens que en la cara se avia faytz en sa vida ».

Na deze plaatsen mogen wij wel tot het besluit komen, dat beide verhalen onderling verwant zijn. Van welken aard is deze verwantschap? Wij weten, dat de figuur van Ennius en wat er mee samenhangt, een vinding is van Montalvan. Welnu deze schrijver heeft, dit staat voor ons vast, de oude Catalaansche versie, of de Latijnsche van O'Sullevan niet alleen gekend, maar ook als voornaamste bron gebruikt. Afdoende wordt dit ten slotte bewezen door de volgende plaats uit het Vlaamsche volksboek, waar gesproken wordt over de schrijvers over het vagevuur :

« Den zeer geleerden *Osulevanus Pearro* van Hibernien, in het Tractaet dat hy gemaekt heeft in de Irlandsche Historie, aldaer sprekende van dit Vagevuer, verhaelt eene Historie van eenen *Viscomte de Perellos,* eenen zeer vermaerden Spangjaert, en Heere der Heerlykheyd en Baronie van Secret, die daer in ging een weynig naer de dood van den Koning *Don Jean* van Aragonien, den welken hy teerelyk beminde, en dat met intentie om hem van zyne Zonden te zuyveren, en om te zien in het passant, of zynen Meester was in den staet der zaligheyd. Dit Boeksken dat hy achtergelaeten heeft, gezien en geapprobeert geweest door de H. Inquisitie van Portugael, zonder ontallyke andere die geschreven hebben op deze materie, en verzekeren ons al-te saemen » (1) enz.

Montalvan heeft waarschijnlijk nog andere bronnen ook gebruikt, zooals misschien de redactie van de oude legende door *Messingham,* de kronieken van *Matthieu Paris,* het *Polychronicon* van *Ralph Higden, de Aurea Legenda,* of de *Historiae Orientalis,* maar hetgeen wij meenen te kunnen bewijzen, is, dat de *hoofdbron* het verhaal van Ramon geweest is, al is het in O'Sullevans Latijnschen tekst. Voor het eerste gedeelte, de avonturen van Ennius, is misschien *Lope de Vega* de bron geweest. Tot op zekere hoogte is het een bedelroman, het bevat in alle geval elementen, die ook in den bedelroman voorkomen.

Merkwaardig is het overigens weer te kunnen vaststellen, hoe sommige zinnen uit Ramons pelgrimsverhaal zich door het Spaansch, Latijn, Fransch-Vlaamsch in ongeveer denzelfden vorm hebben kunnen handhaven, iets, dat wij boven ook zagen bij de legende van Hendrik van Saltrey.

(1) *Op. cit.* blz. 51. Het Vierde Capittel.

Met deze pelgrimsverhalen zijn wij gekomen aan het slot van de legende van ridder Owein. Wanneer wij onze gedachten laten gaan over haar geschiedenis van haar oorsprong af en ze vervolgen door de eeuwen heen tot in onzen tijd, dan worden wij getroffen door het wonderbaarlijk lot van deze in de Iersche fantasie wortelende schepping van een Middeleeuwschen monnik. Een monnikenverhaal, schijnbaar niet treffender dan menig ander van denzelfden tijd, treedt deze legende uit het klooster de wijde wereld in en verovert in korten tijd een bijna onafzienbaar gebied. Als een welige plant schiet zij steeds nieuwe loten en bloeit op in steeds nieuwe bloesems. Theologen, historici en dichters eeren haar gelijkelijk en ruimen haar een eereplaats in. Aan haar oudere zuster, Tondalus' visioen, scheen een langer en schitterender lot beschoren. Maar neen, geleidelijk streeft zij deze voorbij en overstraalt met toenemenden glans het verhaal van broeder Marcus, dat gaat wegkwijnen en zijn bestaan nog slechts rekt in de rariteitenkamer der philologen, of in uit de mode geraakte stichtingsboeken.

Wel is het Germaansche element niet gunstig geweest voor de legende van Hendrik van Saltrey. Een Hollandsche monnik heeft in de Middeleeuwen al haar geboorteplaats in gevaar gebracht, en na de Middeleeuwen vindt zij weinig bijval in de Germaansche landen, maar haar vruchtbaarsten bodem in de Romaansche, of bij half geromaniseerde Vlamingen.

Hoog staan in haar literair gebied de eeuwige figuren van Dante, Montalvan en Calderon, een Italiaan en twee Spanjaarden, en in hun gevolg een Fransche Bretagner. Voor Dante was de legende één der grondstoffen naast vele andere, voor Montalvan en Calderon werd het oude monnikenverhaal de voornaamste inspiratie. Montalvan en zijn Bretonsche navolger brachten de legende over in de naïeve volksziel en ontroerden met hun volkskunst de armen van geest. Calderon hief in zijn schepping de legende op tot de hooge toppen der dramatische kunst : grootsch in den opbouw, spannend in de ontwikkeling, treffend en oorspronkelijk in de plastiek, machtig in de situaties, rijk door de verbeelding en godsdienstig-didactisch-Spaansch door den geest, die van haar uitgaat.

St. Patricius' vagevuur heeft den bijtenden spot van geestige sceptici en ongeloovigen, de felle verontwaardiging en den grimmigen haat van Anglicanen en Puriteinen, de historische critiek van Katholieke theologen en geschiedvorschers weerstand geboden. Zeker, na de Middeleeuwen is het voor het grootste deel met de apologetische waarde der legende gedaan — welke Bollandist maakt van haar een wapen om het vagevuurdogma te verdedigen? — maar de bedevaartplaats in Lough Derg, haar oorsprong, blijft niettegenstaande het sterk banale karakter, een machtige factor in het Iersch-

Katholieke godsdienstig leven, en de stichtingskracht der legende wordt blijkbaar nog gewaardeerd, indien een Iersche convertiet, lid van de derde orde van den H. Dominicus, ze heden ten dage nog bewerkt en in eenige jaren een herdruk moet bezorgen.

Hoe zal de toekomst zijn?

Zoolang het Christendom of liever het Katholicisme nog levenskracht toont en de gedachte aan een vergelding hiernamaals, naast de heiligenvereering in de ideeën-wereld van een deel der menschheid doet voortleven, zoolang de Ieren hun Lough Derg en hun St. Patrick niet verloochenen, zoolang de menschheid gevoelig blijft voor de wezenlijke elementen van poëzie, welke niettegenstaande alle gebreken reeds aanwezig zijn in de primitieve legende van broeder Heynrijc, maar in volle pracht en rijken bloei zich ontplooien in de scheppingen van Montalvan en Calderon, zoolang is aan de avonturen van ridder Owein of Louis Ennius een letterkundig bestaan gewaarborgd. Maar mogen wij meer verwachten? Zal er nog ééns een Montalvan of een Calderon komen om den ouden wijn in nieuwe zakken te doen? Habent sua fata libella.

Als hij kwam, dan moest hij komen uit het land van harp en shamrock en moesten de klanken van een herboren Iersch zijn dichterlijke bezieling vertolken.

V. — Lijst van handschriften en drukken.

Er is bij de samenstelling van dit hoofdstuk eenigszins anders gehandeld dan bij hetzelfde hoofdstuk over de Tondalus' teksten. « Vorarbeiten », zooals bij Tondalus' visioen, zijn er niet. Een werk als van *Wagner* bestaat niet voor Patricius' vagevuur. In verschillende werken liggen bibliografische bijzonderheden verspreid. *Eckleben*, *Krapp*, *Philippe de Félice*, *Delehaye*, *O'Connor*, *Dottin* enz., hebben ieder bijzonderheden vermeld, maar een samenvatting geeft geen van hen. Onze bedoeling is nu de bibliografische bijzonderheden van deze schrijvers zooveel mogelijk samen te vatten en aan te vullen met eenige tot nu toe onbekende.

Er is een bezwaar bij een bibliografie van St. Patricius' vagevuur. Deze legende heeft een belangrijken letterkundigen groei. Wat kan nog als een versie van de legende beschouwd worden en in hoeverre is soms een verhaal bij de legende te rekenen? Wij hebben hier het oog op boeken als van Montalvan en zijn navolgers. Zijn daarenboven de pelgrimsverhalen, waarvan sommige, zooals van Ramon de Perelhos, zich dicht bij de legende aan-

sluiten, waard onder de bibliografie van St. Patricius' vagevuur te worden gerekend?

Hier zullen grenzen moeten getrokken worden, die echter altijd min of meer willekeurig zijn zullen. Wij hebben ze eenigszins ruim genomen en het is dus goed mogelijk, dat sommige der onder de bibliografie vermelde werken strikt genomen niet tot de legende zelf behooren. Natuurlijk hebben wij aan den anderen kant de grenzen niet zoo ruim getrokken, dat daar nog binnen vallen de legenden van den heiligen Patricius zelf, tenzij zij verband houden met onze legende. Op *volledigheid* wil en kan deze bibliografie *volstrekt geen aanspraak maken*. Er zullen mettertijd zeker nog wel andere versies, handschriften enz. aan het licht komen, die hier niet vermeld zijn. Zeer goed mogelijk is het, dat ons eene of andere bibliografische bijzonderheid ontsnapt is, die diende vermeld te worden, maar wij verontschuldigen ons hierover met het overal verspreid zijn der literatuur, die in ons land niet altijd te achterhalen is. De literatuur over het onderwerp is zoo groot, dat het een afzonderlijke studie zou eischen geheel volledig te zijn. Hetgeen wij na streven, is eenvoudig een hulpmiddel aan de hand te doen aan hem, die onze legende bestudeeren wil en hem voorloopig den weg te wijzen in dit woud van handschriften en drukken. Een afzonderlijke lijst vermeldt de pelgrimsverhalen en de meestbekende werken over de legende van de 17de en 18de eeuw.

I. — LATIJN.

A. — Handschriften. — Evenals van de legende door broeder Marcus geschreven bestaan er van Hendrik van Saltrey's verhaal talrijke handschriften, al zijn deze op het oogenblik nog niet allen bekend. In het *British Museum* bevinden er zich vijftien door *Ward* in zijn *Catalogue of Romances* beschreven (Vol. II blz. 435 en 748). *Ward* verdeelt ze in 2 klassen.

Tot de eerste behooren : *Royal* 13 B. VIII; *Cott. Nero* A. VII; *Roy.* 8 C. XIV; *Harl.* 261; *Harl.* 3776; *Harl.* 103; *Roy.* 9 A. XIV; *Cott. Vesp.* A. VI; *Harl.* 2851; *Egerton* 1117.

Tot de tweede behooren : *Arundel* 292, *Cotton Tiberius* E. 1, *Harl.* 3846.

Twee behooren tot geen dezer klassen : *Addit.* 33, 957; *Harl.* 912.

Volgens *Jenkins* zou *Cot. Tib.* E 1 gedrukt worden in *Horstmann*'s uitgave van *Tinmouth's Sanctilogium Brittanicum* Clarendon Press. *Royal.* 13 B. VIII is uitgegeven door *Jenkins* als bijlage bij zijn tweede uitgave van *L'Espurgatoire* Chicago 1903. Ook *Harley* 3846 is uitgegeven door *Jenkins* (1). *Krapp*

(1) Zie over de handschriften : *Koelbing, Englische Studien* I blz. 57 *Krapp, Op. cit.*, *Selmar Eckleben, Op. cit.* en *Lucien Foulet, Marie de France et la légende du Purgatoire de Saint Patrice* in *Romanische Forschungen XXII* blz. 599 vlg.

vond nog twee volledige en drie onvolledige in *Oxford*, terwijl er zich in *Cambridge* ook nog twee bevinden.

De twee volledige Oxfordsche handschriften zijn *Digbey* 34 en *Digbey* 172 in de *Bodley*-bibliotheek. Krapp meent ze te moeten brengen tot de eerste klasse van Ward.

De drie andere zijn *Rawl* C. 97; *Rawl* B. 496; *Ashmol* 1289, eveneens in dezelfde bibliotheek. Tot welke klasse zij behooren, kon Krapp niet uitmaken.

De handschriften van Cambridge zijn : *Univ. Lib. Camb.* Ff. 1. 27 en *S. S. Col.* 50 Δ 3. 5., het eerste waarschijnlijk behoorende tot de eerste klasse van Ward, beschreven door *James F. Dimock* in *Giraldi Cambrensi Opera* London 1867 vol. V p. XXII, het tweede aangehaald bij *Montague Rhodes James* in zijn *Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Sidney Sussex College Cambridge* Cambridge 1895 blz. 35.

Een *Bambergsch* handschrift gaf *Ed. Mall* uit met een tekst van *Colgan* en de varianten van een der handschriften uit het British Museum (*Arundel* 292) in *Romanische Forschungen* (1). Wij voegen hier bij :

Utrecht. — Dit onuitgegeven handschrift berust op de Universiteitsbibliotheek. Daar het nog niet bekend is, vermelden wij er van het volgende :

Bij een vergelijking met het Bambergsche handschrift en den tekst van Colgan vertoont het de grootste overeenkomst met het Bambergsche handschrift. Er is een inleiding in, evenals bij den tekst van Colgan en het Bambergsche handschrift. Er ontbreekt evenals in deze laatste teksten de episode van den Ier. Ook heeft het Utrechtsche handschrift het nergens, behalve in het Bambergsche handschrift, voorkomende, *getal van 12* voor de mannen in de zaal (2). Mall meent hierin een bewijs te zien voor de hooge oudheid van den Bambergschen tekst. Het handschrift wordt in den catalogus van de Utrechtsche bibliotheek vermeld onder n^r 173. Charta et membr. fol. 230 ff. Saec. XV (Zie Handschriftencatalogus der Universiteitsbibliotheek).

Van de papierbladen is het watermerk : twee sleutels met uitslaande baarden en ineen geslingerde ringen, zooals bij het boven besproken Amsterdamsche handschrift (blz. 159).

De band is van hout met leer overtrokken. Van binnen staat : *Iste liber pertinet ad fratres carthusienses prope traiectum.* Hoogte van het handschrift ± 300 mM. breedte ± 224 mM.; de perkamentbladen zijn vaak iets kleiner.

---

(1) VI blz. 139. *Mall* houdt dit Bambergsche handschrift voor een vertegenwoordiger van den oertekst; hierin volgt hem *Foulet* in zijn artikel.

(2) Cum itaque in ea sedisset aliquamdiu ecce xij viri quasi religiosi et nuper rasi atque albis vestibus amicti domum illam intraverunt.

Bij de verschillende afdeelingen zijn kleine leertjes aan het blad vastgeplakt, die uitsteken en het openslaan vergemakkelijken.

Het handschrift bevat verschillende stichtelijke Latijnsche stukken met rooden inkt op de eerste bladzijde (perkament) aangegeven, waaruit we nader bespreken *De raptu anime tundali et visione eius* fol. 82-86 en *Tractatus de purgatorio sancti patricii* fol. 195-201. (Vergelijk boven blz. 111).

Het opschrift bij het Tondalus' visioen staat onder op de voorafgaande bladzijde met zwarten inkt en rood doorgestreept.

De raptu anime tundali et visione eius.

Incipit : *Anno domini m° centesimo quadragesimo ix° qui fuit annus secundus expeditionis Iherusolimorum Conradi regis romanorum Et annus quartus Eugenii pape...*

Explicit : *...Bonam vitam nos ducere monuit verbumque dei quod ante nesciebat cum magna devotione et humilitate et scientia predicabat Nos autem quum vitam eius imitari non possumus hoc saltem ad utilitatem legencium scribere studuimus*

Explicit visio tundali.

De kapittelopschriften zijn met zwarten inkt geschreven en rood onderstreept. De beginletters der hoofdstukken zijn rood. De hoofdletters van de zinnen zijn soms rood doorgestreept.

Het opschrift boven den St. Patricius-vagevuur-tekst luidt : *Incipit tractatus de purgatorio sancti patricii ex historia hibernie* (met rooden inkt).

Dan volgt :

Est lacus in partibus ultonie continens insulam bipartitam cuius pars altera probate religionis ecclesiam habens spectabilis valde est et amena anglorum visitacione sanctorumque loci illius visibili frequentia incomparibiliter illustrata pars altera hispida nimis et horribilis solis demonibus dicitur assignata Que et visibilibus catademonum (sic) *turbis et pompis fere semper manet exposita Pars ista ix in se foveas habet in quarum aliqua si quis forte noctare presumpserit quod a temerariis hominibus nonnumquam esset probatum a malignis spiritibus statim arripitur et nocte tota tam gravibus penis cruciatur tot tantisque et tam ineffabilibus ignis et aque variique generis tormentis incessantur affligitur ut mane facto vix vel minime spiritus superstitis relique misero in corpore reperiantur hec ut asserunt tormenta si quis semel ex iniuncta poenitentia sustinuerit infernales amplius penas nisi graviora commiserit non subibit Hic autem locus purgatorium patricii ab incolis vocatur de infernalibus namque reproborum penis de vera post mortem perpetuaque electorum vita. vir sanctus patricius cum gente incredula dum disputasset ut tanta tam inusitata tam inopinabilis rerum novitas rudibus infidelium animabus occulata* (sic) *fide certius imprimeretur effaci* (sic) *orationum instancia magnam et admirabilem utriusque rei noticiam duraeque cervicis populo perutilem meruit in terris optinere.*

Item de eodem purgatorio prologus (met rooden inkt).

Wij laten ter vergelijking volgen de eerste regels van *Ba*, *U* en *Co*.

Bamberg. (1)

Patri suo preoptato in Christo domino, abbati de Sartis, frater H., monachorum minimus, cum continua salute obediencie munus. Iussistis, pater venerande, ut scriptum vobis mitterem, quod de purgatorio in vestra retuli presencia. Quod quidem et (*lees :* eo) libencius aggredior, quo ad id explendum paternitatis vestre iussione instancius compellor. Licet enim vtilitatem multorum per me venire desiderem, non talia tamen nisi iussus presumerem. Vestram vero non lateat paternitatem, nunquam me legisse uel audisse quicquam, vnde in timore dei et amore tantum proficerem. Et quoniam papam Gregorium legimus multa dixisse de hijs, que erga animas fiunt terrenis exutas et corporali (*sic*) plurima narratione proposuisse, ut ex (*lees :* et) tristibus animos negligencium terreat, (et *aan te vullen, ontbr.*) letis iustorum affectus ad deuotionem inflammaret; fiducialius quod iubetis ad profectum simplicium proferam. In multis exemplis, que proponit, ad exitum animarum angelorum bonorum siue malorum presenciam adesse dicit, qui animas pro meritis uel ad tormenta pertrahant uel ad requiem perducant.

(1) We geven Bamberg en Colgan volgens Mall.

Utrecht.

Patri suo preoptato in Christo domino H. abbati de Sartis, ffrater. H. monachorum minimus, cum continua salute patri filius obediencie munus Jussistis pater venerande ut scriptum vobis mitterem quod de purgatorio sancti patricii in vestra me retuli audisse presencia Quod quidem eo libentius aggredior quod ad id explendum paternitatis vestre iussione instancius compellor | Licet enim utilitatem multorum per me pervenire desiderem non tamen nisi iussus talia presumerem. vestram vero non lateat paternitatem, numquam me legisse vel audisse quitquam (*sic*) unde in timore et amore dei tantum proficerem Et quoniam beatum gregorium legimus multa dixisse de hiis, que erga [*animas*] fiunt terrenis exutas et corporali (*sic*) narracione plurima proposuisse ut et tristibus animos negligencium terreret et letis iustorum affectus ad devocionem inflammaret. fiducialius quod iubetis ad profectum simplicium perficiam In multis enim exemplis que proponit ad exitum animarum angelorum bonorum sivè malorum precenciam adesse dicit qui animas pro meritis vel ad tormenta pertrahant vel ad requiem perducant.

Colgan.

Patri suo in Christo praeoptato Domino H., Abbati de Sartis, frater H., Monachorum minimus. continua salute, Patri filius, munus obedientiae. [*I*] Vssistis, Pater Venerande, ut scriptum vobis mitterem, quod de Purgatorio in vestra me retuli audisse praesentia : quod quidem eo libentius aggredior, quod ad id implendum Paternitatis vestrae iussione instantius compellor. Licet enim utilitatem multorum per me pervenire desiderarem, vestram vero minime lateat Parternitatum (1) nunquam me legisse quidquam, unde in timore et amore Dei tantum proficerem; et quoniam B. Papam Gregorium legimus multa dixisse de his, quae erga animas fiunt, terrenis exutas corporibus, narratione plurima proposuisse, ut et tristibus negligentium animos terreret; et laetis iustorum affectum ad devotionem inflammaret; fiducialius, quod iubes, ad profectum simplicium perficiam. In multis enim exemplis, quae proponit, ad exitum ammarum (2), Angelorum bonorum, sive malorum praesentiam adesse dicit; qui animas pro meritis vel ad tormenta pertrahant, vel ad requiem perducant.

(1) *Drukf. voor* paternitatem?
(2) *Drukf. voor* animarum?

Het laatste hoofdstuk luidt :

In domo cui prefui monachum satis religiosum vidi qui cum bonis operibus toto corde esset intentus | *a demonibus qui eum* (sic) *invidebant* | *dormiens de dormitorio*

corporaliter est delatus Qui ita nescientibus cunctis quod ei acciderit tribus diebus et tribus noctibus a conventu abfuit Sicque postea relatus et in lecto jactatus pene usque ad mortem est flagellatus et horrende per loca in corpore vulneratus a demonibus fuit Et sicut (1) *ipse dixit mihi stupenda et horrenda tormenta vidit | que non oblivioni tradidit et quin decim postea annos vixit Sed vulnera que illi a demonibus sunt infixa in tota vita sua non fuerunt sanata Nullo enim medicamine sanari poterant sed semper aperta et recencia fuerunt ffuit autem vulnerum illorum aliquid ita profundum ut longior digitus tuus in eo posset intrare usque ad manum Et quum vidit aliquem juvenem ridere vel aliquam inordinacionem facere sic solitus est dicere O si scires quanta huic inordinacioni maneat pena certe non ita faceres Ego inquid gilbertus vulnera ipsa vidi et attrectavi et gracias ago deo omnipotenti quod ipsum sepelivi manibus meis Hec pater venerande predictus Gilbertus et mihi et alijs pro edificatione narravit. sicut ipse ab eodem milite sepius audivit Ego vero sequens senssum verborum et narracionis eius prout intelligere potui dixi vobis Si quis autem hinc me reprehendere voluerit sciat quod vestra me hoc* (2) *scribere iussio coegit.*

Explicit purgatorium patricii.

De kapittel opschriften zijn met zwarten inkt rood onderstreept behalve de twee eerste en luiden behalve daar overal hetzelfde : *De eodem.* De beginletters van elk hoofdstuk zijn rood. De eerste letters van een zin worden vaak rood doorgestreept.

In het handschrift is met potlood naast het eerste hoofdstuk bijgeschreven *Acta SS. add. XVII Mart p. 589.* Het eerste hoofdstuk is uit de *Topographia Hiberniae* van *Giraldus Cambrensis* letterlijk overgenomen (3). De eigenlijke legende begint pas met het tweede hoofdstuk. Bij *ffrater .H.* is bijgeschreven : *Frater H. i. e. Henricus Salteriensis vid. Acta SS. l. l, p. 588.*

Wij hebben dezen tekst van het St. Patricius' vagevuur uitvoeriger besproken met het oog op het vermoeden, dat hij tot de oudste teksten behoort en verwant is met den Bambergschen.

Madrid. — Jeanroy en Vignaux vermelden in de inleiding van hun uitgave *Voyage au Purgatoire de St. Patrice* ter loops een Latijnschen tekst uit de *Biblioteca nacional* van Madrid E. e. 103.

De heer *Francisco Rodriguez Marin,* El Director de la Biblioteca Nacional, was zoo vriendelijk ons de volgende inlichtingen te verstrekken :

Ms 9783 (Ee 103) quarto vijftiende eeuw 2 col. ff. 122 col. 1ª tot 127 col. 2ª.

---

(1) *In den tekst :* sit *of* sic *met een afkortingsteeken.*

(2) hoc : *in den tekst* ho?

(3) Deel II Hoofdstuk V.

Incipit : *Patri suo et dño in xpo ppptato abbi.* Explicit : *Suscipet* (sic) *habitū religionis Explicit liber purgatorii* (1).

Het handschrift behoorde aan de oude bibliotheek.

Het Lat. gedicht uit het Vaticaan, misschien uit de 14ᵉ eeuw, bespraken wij boven blz. 214 (zie *Wagner, Op. cit.* blz. XXXII vlg.)

Er blijft ons nog over een woord te zeggen over het artikel van *Foulet* in *Romanische Forschungen* (2).

Foulet verdeelt de oude Latijnsche versies in drie groepen, waarvan ieder een phase in de ontwikkeling der legende vertoont. De eerste soort bevat uitsluitend het verhaal van Gilbertus en een epiloog. In de tweede groep volgen op den epiloog nog eenige kleinere verhalen, welke later door een kopiïst er bij gevoegd zijn, in de derde groep is de epiloog geplaatst achter de bijgevoegde verhalen, omdat de kopiïst meende, dat de epiloog op het slot behoorde te staan, is de legende in hoofdstukken verdeeld en zijn er 2 homilieën ingevoegd tot stichting van den lezer. De geïnterpoleerde verhalen zijn van twee kopiïsten, waarvan de een de verhalen van den ander overnam, ze eenigszins wijzigend, om ze in overstemming te brengen met hetgeen hij er daarenboven nog bijvoegde. Tegen een der beweringen van Foulet nu meenen wij gegronde bezwaren te kunnen inbrengen.

Er komt in het begin der legende in verschillende handschriften de episode voor van den Ier, die aan zijn biechtvader zijn groote verwondering er over te kennen gaf, dat een moord een zware zonde zou zijn. Deze episode is volgens Foulet oorspronkelijk van Hendrik van Saltrey, terwijl Ward meent, dat ze geïnterpoleerd is. Ward baseert zich hierop, dat de episode ingeleid wordt door « Eos (de Ieren nl.) vero relator horum inquid bestiales esse veraciter et ipse comperi », waarop dan het verhaal volgt. Deze « ipse » is niemand anders volgens Ward dan de interpoleerende kopiïst. Foulet voert hier tegen aan : 1° dat « relator horum inquid » niet door een interpoleerder kan gezegd zijn, dat daarenboven alles wat verder van dezen relator gezegd wordt, dat hij in Ierland is geweest, een tolk bij zich had enz. volkomen past op Gilbertus, die immers Oweins avonturen aan Hendrik vertelde; 2° dat de handschriften bewijzen dat de episode van den Ier al vroeg in de legende aanwezig was, wijl ze in vertegenwoordigers van verschillende groepen der handschriften te vinden is. Dat de episode in 6 handschriften ontbreekt,

(1) We geven het « Incipit » en het « Explicit » volgens de mededeeling van Marin letterlijk weer zonder de afkortingen op te lossen.

(2) *Rom. Forsch. XXII.*

bewijst volgens Foulet niets, omdat volgens hem 4 handschriften van deze 6 op één tekst terug gaan, waarin de episode al ontbrak, het vijfde onvolledig is en het zesde, dat van Bamberg, duidelijk het litteeken vertoont van het verwijderen der episode.

Gaan wij de bewijsvoering na.

1° Dat een interpoleerder op een of andere onhandige wijze een verband tracht aan te brengen tusschen zijn interpolatie en het oorspronkelijke stuk, daarvan geeft Foulet zelf een duidelijk voorbeeld, als hij het elders heeft over de interpolatie van de door den duivel gestolen levensmiddelen. De interpoleerder kan juist van een « relator » spreken om den schijn van interpoleeren van zich af te werpen en dat hij daarna in den eersten persoon verder gaat, bewijst eenvoudig zijn onhandigheid of zijn naïeve echt Middeleeuwsche manier van construeeren. Dat hetgeen van dezen relator gezegd wordt, volkomen past op Gilbertus, bewijst evenmin iets : zoo hij het voorstelt, alsof hij het zelf heeft gehoord, dan moet hij het ook voorstellen, alsof hij in Ierland is geweest.

2° De handschriften bewijzen evengoed het omgekeerde. Het vijfde door Foulet wel is waar als onvolledig aangeduide handschrift (*Cotton Tiberinus E1*), een vertegenwoordiger van de *tweede* groep, bevat *niet* de episode evenmin als *Roy. 8 C. XIV, Roy. 9 A. XIV, Cotton Vesp. A. VI en Harley 103*, vertegenwoordigers van de *eerste* groep. (Het doet er minder toe, dat volgens Foulet de vier laatste op een tekst teruggaan).

3° Eindelijk is er van een litteeken in het Bambergsche handschrift o. i. geen sprake.

Foulet beweert namelijk, dat in de plaats uit het Bambergsche handschrift :

Sanctus Patricius ... studuit bestiales hominum illius patrie animos terrore tormentorum infernalium a malo reuocare et paradisi gaudiorum promissione in bone firmare. *Cum igitur hujus gentis bestialitatem vellet et terrore tormentorum infernalium et amore gaudiorum paradisi auertere et euellere...*

duidelijk te zien is, hoe de kopiïst vergat den laatsten door ons gecursiveerden zin — een vroeger, toen de anekdote er nog was, noodzakelijken overgang — te laten wegvallen tegelijk met de anekdote. Dit is o. i. volstrekt geen bewijs. Een noodelooze herhaling komt toch meer voor bij Latijnsche legendenverhalers, ook met dezelfde woorden.

Maar er is nog een bezwaar tegen Foulet's meening in te brengen. Het Utrechtsche handschrift bevat *evenmin de episode van den Ier*, en zooals wij zagen, behoort dat Utrechtsche *tot de oudere teksten*. Nu is het toch onwaarschijnlijk, dat juist uit de twee oudste teksten de episode zou gelicht zijn, terwijl de gewone manier was bij de teksten nog anekdoten bij te voegen.

Eindelijk, in de Middelnederlandsche berijming, die teruggaat op een *ouderen* Latijnschen tekst, ontbreekt ook de episode van den Ier.

O. i. volgt hieruit, dat men voorloopig de anekdote van den Ier nog met groote waarschijnlijkheid moet beschouwen als eene interpolatie.

Bij de volgende Middeleeuwsche of laat-Middeleeuwsche schrijvers komt een Latijnsche versie voor :

1. *Flores Historiarum* van *Roger van Wendover* uitg. door *Eng. Hist. Society.* Londen 1841 vol. II p. 256. Ook *Bohn's Antiq. Library* vol. I p. 510. Misschien nam Roger de legende over van den kroniekschrijver van *St. Alban.*

2. *Chronica Majora* van *M. Paris, Rolls* uitgave 1874 vol. II p. 192, woordelijk overgenomen van Roger van Wendover.

3. *Polychronicon* van *Ralph Higden, Rolls* uitgave London 1865 vol. I p. 370.

4. *Chronicon van John Brompton, Hist. Angl. Script. X. Twysden* uitg. London 1652 bl. 1076-77, woordelijk overgenomen uit *Ralph Higden.* Zie ook col. 1043.

5. *Jacobi a Voragine Legenda Aurea Vulgo Historia Lombardica dicta, Rec. Dr. Th. Graesse.* Edit sec. Lipsiae MDCCCL Cap. L. (49) p. 213.

6. *Catalogus Sanctorum et Gestorum Eorum. Ex Diversis Voluminibus Collectus, Editus A Reverendissimo In Christo Patre Domino Petro de Natalibus de Venetiis Dei Gratia Episcopo Eq Vilino.* Venetië 1493 Lib. III cap. CCIIII.

7. *Bibliotheca Mundi Tomus Quartus qui Speculum Historiale Inscribitur* Duaci MDCXXIV Lib. XX Cap. XXIII-XXIV.

8. *Caesarii Heisterbacensis Monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum.* Accurate recognovit *Josephus Strange* Coloniae Bonnae et Bruxellis MDCCCLI Distinctio Duodecima Cap. XXXVIII p. 347.

9. *Jacobi de Vitriaco Libri duo. Quorum prior Orientalis, alter occidentalis Historiae nomine inscribitur* Duaci Anno 1597 *Orientalis* Cap. 92 p. 216.

10. *Florilegium Insulae Sanctorum* van *Thomas Messingham* Paris 1624 Cap. III. Ook in *Migne Patrologia* 1885 vol. CLXXX Col. 975 (1).

11. *Trias Thaumaturga* van *Joh. Colgan,* herdrukt wat de legende betreft in *Ed. Mall, Romanische Forschungen* VI p. 139 (zie beneden bij de oudere literatuur over de legende).

12. *Historiae Catholicae Iberniae Compendium* van *Phil. O'Sullevan* Ed. Matthaeus Kelly Dublin 1850 Tom. I Lib. II Cap. I-III (de geschiedenis van *Ramon de Perelhos.*

---

(1) Hiervan bestaat volgens Krapp een « Welsh translation » met een Engelsche vertaling er naast onder den titel van *Purdan Padric* door *Robt. Williams* en *G. H. Jones, Selections from the Hengwrt Mss.* London 1892 Vol. II p. 189-211; 566-581.

13. *D. Philippi O'Sullevani Bearri Iberni Patritiana Decas* Anno 1629 Madrid Lib. IX Cap. I-X (de tochten in het kort van Nicolaus, Egnus (sic), Raymond in Cap. IX).

Over verschillende Lat. handschriften bevattende een verhandeling over het vagevuur van St. Patricius zie *O'Connor, Op. cit.* blz. 99. O'Connor noemt daar op uit de *Bodleian Library* een Ms. genoemd *Tractatus brevis, sed imperfectus de S. Patricii Purgatorio,* uit dezelfde bibliotheek een Ms. *Narratio de pœnis infernalibus,* waarin sprake is van het vagevuur van St. Patricius, uit de bibliotheek van *Trinity College* in Dublin een Ms. *Vita Sancti Patricii Episcopi et Confessoris; item de Purgatorio Hiberniae,* uit de Vaticaansche bibliotheek een *Relatio de Purgatorio Sancti Patricii in Hibernia* van *Peter Lombard,* Primate of Ireland. O'Connor geeft geen verdere bijzonderheden of catalogusnummer en we kunnen dus zijne opgaven niet controleeren. O'Connor vermeldt (blz. 95) op dezelfde wijze nog een *Barberini* Ms. : *Purgatorium S. Patricii, narrante Gilberto monacho Ludensi, post abbate de Basingwereck in Anglia* en uit dezelfde verzameling : *Visio ejusdem fratris conversi in Anglia, quam habuit circa annum 1196.* Uit de *Cottonian collection* vermeldt hij : *Opusculum de quadam visione terribili de suppliciis animarum post obitum corporis : facta Edmundo, monacho de Eynesham, regnante R. Ricardo.*

B. — Drukken. — 1) Quo mode pervenire possumus in purgatorium Sancti Patricii in Hibernia.

Twee bladen ∓ 1475 gedrukt in Got. letters in Duitschland.

Het tweede blad bevat een houtsnede (*Catalog. Bolm 1848 pag. 446*).

Misschien behoort dit stuk bij de geschriften, waarin de ceremoniën worden besproken. Wij hebben het niet kunnen nagaan. Het is waarschijnlijk hetzelfde werk, dat Dottin in zijn inleiding (blz. 18 noot 2) vermeldt. Dottin geeft als titel op : *De Purgatorio Sancti Patricii in Ybernia.*

Cf. *Brunet, La France littéraire au XVe siècle* Paris 1865 i. v. Purgatoire.

Dottin beroept zich op : *Le voyage du puys sainct Patrix, réimpression par Philomneste Junior* p. 44.

2) **Vitalis (Andr.) Tractatus de purgatorio s. P. cii Hiberniae apostoli Venetiis 1652 8°.**

3) De Latijnsche metrische bewerking der legende *Ad Illustrem Eberhardum ducem in wirtenberg et decke Comitem Montispelegardi Carmen de purgatorio divi Patricii* [Col.] Impressum Memmingen. 6 folio's in 8° van ± 1495. Zie boven blz. 215. De schrijver noemt zich in de opdracht *Burckardus de horneck Artium et medicinae professor.*

VERTALINGEN IN HANDSCHRIFTEN EN DRUKKEN.

I. — FRANSCH.

A. — Handschriften. — Zeven verschillende versies in verzen, vertegenwoordigd door negen handschriften :

1. *Bib. Nat. fr., Fds. frç. 25, 407,* door *Marie de France;* deze versie is met een inleiding over de legende gepubliceerd in *L'espurgatoire Seint Patriz of Marie de France by Thomas Atkinson Jenkins* Philadelphia 1894. Zie ook de latere uitgave van 1903 en vergelijk *de Roquefort, Poésies de Marie de France* Tome second Paris. Chez Marescq. 1832. De door *Eckleben* vermelde uitgave (*Op. cit.* blz. 37 noot 3) van den *Marquis de Castellane, Voyage au Purgatoire de S. Patrice* in de *Mém. de la Société Archéol. du Midi* I Toulouse 1832 hebben wij niet kunnen nagaan. Volgens hetgeen Jeanroy en Vignaux mededeelen, zijn het slechts fragmenten geweest. Cf. ook *Romania* XXXIII p. 141.

Een uittreksel van Marie de France's versie letterlijk vertaald in 't Engelsch komt voor in *Ulster Journal of Archaeology* Vol. IV met een artikel van *William Pinkerton* cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 89.

2. *B. M. Cott. Dom. A. IV.*
3. *B. M. Harl. 273; Bib. Nat. fr. 2198.*
4. *Lib. Univ. of Cambridge E. e. 6. 11.*
5. *V. B. M. Lansdowe 383.*
6. *Bib. Nat. fr. 1526* van *Geofroi van Parijs.*
7. *Phillipps Lib. at Chelt. 4156.*
8. *Tours* stadsbibl. 948. van *Berol.*

Zie hierover *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale* Tome Trente-Quatrième Paris MDCCCXCI. *Notices sur quelques manuscrits français de la bibliothèque Phillips à Cheltenham par M. Paul Meyer* p. 149-258.

Mejuffrouw *Mörner* te *Malmö* was zoo vriendelijk ons nog een andere versie mede te deelen, gevonden bij haar studie over de Fransche teksten van Marie de France, welke zij weldra hoopt te publiceeren nl. :

Een hs. uit de Bibliot. Nat. te Parijs n° 25545 fol. 97-104 r° van de 14de eeuw volgens den catalogus. Deze versie bestaat uit 1092 octosyllabische verzen en begint aldus :

[*U*]n miracle trovons escrit
De nostre Signour Jhesu Crist.

De vervaardiger was waarschijnlijk afkomstig van het vasteland.

De versie wordt vermeld in de *Grundriss der Rom. Phil.* van *Gröber* II : 1 p. 932.

De handschriften van de prozavertaling zijn even talrijk als die van de verzen. De *Bibliothèque Nationale* heeft 8 handschriften, het *British Museum* twee en de bibliotheek van *Arras* 2, terwijl de stadsbibliotheek te *Reims* er één heeft. Het zijn :

1-8. *Biblioth. nat. fr. 411; 412; 834; 957; 1544; 13,496; 19,531; 25,532.*

9-10. *Brit. Mus. Roy. 20 D. VI; Add. 6524.*

11-12. *Biblioth. d'Arras 657* (vroeger *139*); *307* (vroeger *851*).

Over deze handschriften zie *Paul Meyer, Notice sur le Ms. 307* (*anc. 851*) *de la biblioth. d'Arras. Romania* XVII p. 382.

13. Het handschrift van Reims is uitgegeven onder den titel van *Li Purgatoire di Saint Patrice, Legende du XIIIe siècle, Publiée d'après un manuscrit de la Bibliothèque de Reims. Société des Bibliophiles de Reims* MDCCCXLII (éd. Prosper Tarbé) een waardelooze uitgave, ook volgens *Krapp.* Zie ook *Romania* XXXIV p. 371. Volgens *Krapp* sluiten zich deze Fransche versies dicht aan bij het Latijn.

O'Connor (*Op. cit.* blz. 89) vermeldt van de stadsbibliotheek van *Arras Palais St. Vaast* hs. 897, bevattende naast den *Roman de la Rose* en andere werken ook *Legende au Purgatoire de St. Patrice* (sic). De catalogusbeschrijving luidt volgens O'Connor : *In folio parvo — velim blanc — trace au crayon-deuz colonnes — 14 siècle — ecriture de romans — miniatures grossierement executees.*

Is dit een der boven vermelde handschriften? De bibliothecaris te Arras heeft onze vraag om inlichtingen niet beantwoord.

Verder vermelden wij :

14. Een handschrift door *Paulin Paris* gevonden in de *Bibliothèque Impériale n° 7215, 3* afkomstig van de 14de eeuw en bevattende verschillende gedichten en prozastukken van de 13de en 14de eeuw, waarin voorkomen :

a) *C'est le purgatoire de nostre seigneur Ihesu crist monstra à S. Patrice en Illande. En cestuy temps que S. Patrice li grans preschoit.*

Dit handschrift werd herdrukt door *M. Veinant* 1 vol. in 4° Paris 1839 in got. letter, cf. verder *Ms. franc. de la Bibl. du Roi* Paris 1836-1848 7 vol. in 8° t. VI 1847 n° 14 p. 398-399.

b) *Cy commence le purgatoire St. Patrice.*

Au temps que St. Patrice le Grand preschoit en Irlain cf. *Ms. franc* t. VII 1848 p. 341.

15. Handschrift van de 15de eeuw van de bibliotheek van *Bern* n° 205 fol. 139-147 cf. *Catalogus codic. mss. Bibl. Bern Bernae* 1760-1772 3 vol. in 8° t. III p 416.

Aangegeven bij *Sinner, Le purgatoire de St. Patrice* Bern 1796 12°.

Cf. verder voor 14 en 15 *Douhet, Dictionnaire des légendes du Christianisme.*

B. — Drukken. — 1° Een druk, zonder titelblad, plaats of naam van den drukker door Krapp genoemd « Au tempzversion » berustend in slechts één exemplaar in het *Brit. Mus.* gecatologiseerd onder *St. Patrick's Purgatory*, beginnende : [*A*]*u tempz du roy estienne*, folio. *Krapp* vermoedt, dat het een druk van ± 1480 te Lyon is. Een houtsnede, voorstellende Maria met het kind en twee engelen, gaat aan den tekst vooraf.

2° **Le voyage du puys sainct patrix auquel lieu on voit les peines de purgatoire Et aussi les ioyes de paradis 1506 20 Octobre Claude Nourry** pet. in 4° goth. 12 ff. (Berustend op de *Bibl. impériale.*)

Brunet, Le manuel du libraire i. v. Voyage voegt na de vermelding van dit werkje er bij, dat het boekje zeer zeldzaam is en merkwaardig van wege de groteske houtsneden.

Osmont, Dict. typographique Paris 1768 II 47 vermeldt blijkbaar hetzelfde werkje, als hij spreekt van :

Le voyage du Puits S. Patrice auquel lieu on voit les Peines du Purgatoire et aussi les Joies du Paradis Lyon 1506 in 4° goth. Hij voegt er bij, dat dit boekje herdrukt is te Parijs *à l'Ecu de France* zonder jaartal in got. letter. Bedoelt hij misschien een der *Trepperel*-uitgaven?

Turnbull vermeldt in de inleiding van zijn *Visions of Tundale* eveneens :

Le voyage du Puys Saint Patrix auquel lieu on voit les peines du Purgatoire et aussis les joyes de Paradis Lyon 1506 4°.

Dit boekje werd herdrukt door *G*[*iraud*] en *V*[*einant*] Paris par Vassal chez Pollet et compagnie 1839 pet. in 8° goth. letter, in 42 exemplaren waarvan 32 op Hollandsch papier (16 fr.) 8 op Chineesch papier (20 fr.) en 2 op vélin. Wij kochten een exemplaar bij *Honoré Champion* 5 quai Malaquais Paris op Hollandsch papier, vermeld in zijn catalogus XXXIX Année Nouvelle série N° XVI 1327.

In deze uitgave staat op het slot : *Cy finist le voyage du puys sainct patrix. Imprime à lyon sur le rosne par Claude nourry lan mil cinq cens et six le .xx. iour doctobre.*

Een van deze exemplaren werd gebonden in marokijn door *Niedrée* (112 fr.). De herdruk geschiedde volgens het eenige bekende exemplaar uit de *Bibl. impér.* en geeft nauwkeurig weer de versierde letters en de houtsneden. cf. verder *Brunet, Le manuel du libraire* V 1377.

Krapp vermeldt nog dezen tweeden herdruk : *Le Voyage du puys Sainct Patrix auquel lieu on voit Les Peines de Purgatoire et aussi Les Joyes de Paradis, réimpression textuelle, augmentée d'une notice bibliographique, par Philomneste Junior,* Genève 1867. Deze *Philomneste* is niemand anders dan *Brunet*. Slechts 200 exemplaren werden gedrukt. Men vindt hierin een bibliographie van de

legenden over St. Patricius. Cf. ook *Gaidoz, Revue critique* 1869 p. 255. Eenige afbeeldingen zijn overgedrukt in : *Gravures sur Bois tirées des Livres français du XVe siècle* Adolphe Labitte Paris 1868.

3° **Le Purgatoire Saint Patrice** in 4° goth. 14 ff. bij *Jean Trepperel Paris* gedrukt, op te maken uit het drukkersmerk van Trepperel.

Deze uitgave wordt voor ouder gehouden dan die in octavo. Op den verkoop van *La Vallière* werd een exemplaar verkocht voor 8 fr. *Brunet* schat de waarde op meer dan 200 fr.

Cf. *Graesse* i v. *Purgatoire. Brunet* IV 980.

4° **Idem.** Op het slot *Cy fine le livre intitule le Purgatoire Sainct Patrice Nouvellement imprime à Paris en la rue neufue nostre Dame a lenseigne de lescu de France* in 8° goth. letter. 16 ff. met een houtsnede, zonder jaartal.

De naam van den boekdrukker aan te geven is lastig. *Jean Trepperel* vestigde zich later in de *rue Neuve N. D.* en nam het uithangbord *l'Escu de France* aan, maar zijn weduwe zette de zaak onder denzelfden naam in hetzelfde huis voort en daarenboven woonde *Alain Lothrain* in dezelfde straat met hetzelfde uithangbord. Ook *Nic. Chrestien*, die voor Lothrain drukte, woonde in deze straat en had hetzelfde uithangbord.

105 fr. verkoop *Ymeniz; en mar. de Bauzonnet* 400 fr.

Cf. verder *Brunet* Supp. II *Graesse, Trésor* i. v. *Purgatoire.*

5° **Idem** op het slot : *Cy fine le liure imprime a Paris par Jēhā Bōfōs a l'enseigne Saint Nicolas* gedrukt ± 1548 8° goth. 16 ff. met twee houtsneden.

Het werkje werd verkocht 9,50 fr. *La Valliere;* 26 fr. *Lair;* 2 p. 19 sh. *Heber*; 150 fr. *Veinant.*

Cf. *Brunet* IV 980. *Graesse, Trésor* i. v. *Purgatoire.*

Ook *Ebert* haalt deze drie uitgaven aan pag. 555 n° 18350; zie ook *Krapp, Op. cit.* blz. 27.

Verder vermelden wij de Fransche *Montalvan*-uitgaven.

1° *La vie Admirable Du Grand S. Patrice Auec l'Histoire veritable de son fameux, et tant renommé Purgatoire. Mise en Espagnol par le Docteur Jehan Perez de Montaluan natif de Madrid. Et traduit en François sur la sixiesme edition, par F. A. S. Chartreux à Bruxelles. A Bruxelles l'an MDCXXXVII.*

Deze uitgave wordt ook door *Krapp, Op. cit.* blz. 17 vermeld en door *Dottin, Op. cit.* blz. 28.

2° *La vie admirable de S. Patrice Avec l'hist. véritable de son fameux purgatoire. Trad. de l'espagn. par F. A. Chartreux de Bruxelles. G. Schoevaerts, Brux. 1640*, 4 ff. 224 p.

In Catalogus CII van *Ludwig Rosenthal* München n° 2265 staat deze

uitgave genoteerd op 24 mark. Een exemplaar bevindt zich in de Gentsche bibliotheek (*Theol. 2923*).

Dottin vermeldt verder nog uitgaven van 1638 en 1659. De laatste bevat een afbeelding, voorstellende Jezus naast Patricius met zijn staf en op den achtergrond in een vurigen poel gedompelde zielen. Ook *O'Connor* vermeldt die van 1659

3 *Bouillon (François) Histoire de la vie miracles et du purgatoire de St. Patrice, archevêque et primat d'Hybernie Paris* 1643 16°.

4. *Paris* 1651 12°.
5. *ibidem* 1665.
6. *ibidem* 1676.
7. *Rouen* 1656 8°.
8. *ibidem* zonder jaar 8°.
9. *ibidem* 1682 8°.
10. (1) *ibidem* 1696 12° (houtsneden).
11. *ibidem* 1701 8° (houtsneden).
12. *ibidem* zonder jaar 8°.
13. *Lyon* 1674 12°.
14. *ibidem* 1699
15. *Troyes* ± 1730.
16. *ibidem* [1738] 12°.
17. *Liége De Boubers* 1772 8°.
18. Verder is er nog een uitgave van *Avignon*, misschien van 1642, o. a. vermeld in de inleiding van *Turnbull's Visions of Tundale* en door *Dottin* (blz. 28), die deze uitgave als de eerste beschouwt.
19. Dottin gebruikte een uitgave van Rouen met den volgenden titel : *Histoire de la Vie et du Purgatoire de S. Patrice, archevesque et primat d'Hibernie, avec plusieurs oraisons mises en François par le R. P. François Boüillon, de l'ordre de S. François et bachelier en théologie. Nouvelle édition revûe et corrigée, à Rouen chez J. F. Behourt, rue Ecuyere, à l'imprimerie du Levant. Avec permission.* De approbatie is van 3 November 1751 en het verlof van den koning van 12 Febr. 1752 in-16°.

Zie over deze uitgaven *Potthast, Bibliotheca historica medii aevi* Berlijn 1896 p. 1511 en *U. Chevalier, Répertoire des sources historiques du moyen âge*, bio-bibliographie t. I col. 1726. Dottin haalt verder aan de door *H. d'Arbois de Jubainville* in *Revue celtique* t. XXV p. 358 in de noten vermelde uitgaven van

(1) In den catalogus van *H. Champion, Catalogue des occasions* Mars 1912 Paris, wordt deze uitgave genoteerd op 25 fr.

1643, 1659, 1665, 1675, 1676, 1689, 1752, waarbij *d'Arbois de Jubainville* echter geen plaats van uitgave geeft.

Wij laten nu volgen andere werken, waarin de legende slechts in zeer gewijzigden vorm voorkomt, of waarvan wij niet met zekerheid de plaats in de geschiedenis der legende kunnen bepalen.

1° *Voiage du Chev. Oven au Purgatoire de St. Patrice,* zonder jaartal of plaats, goth. Op den verkoop *Bright* bracht het werk op 8 p. 8 sh. cf. *Graesse, Trésor* V 97[1]. Onder n° 952 van een catalogus van boeken verkocht te Londen in November 1830 vindt men : *Voiage du cheualier Oben qui vouloit accomplir le voiage de Saint Patrix pour visiter purgatoire, in folio, gothique.* Welk werkje hier bedoeld is, hebben wij niet kunnen uitmaken. In den boven vermelden herdruk van *V[einant]* en *G[iraud]* vonden we dit vermeld.

Een ridderromanversie :

2° *La tres ioyeuse plaisante et recreatiue hystoire du tres preulx et vaillant chevalier Guerin par aduent nomme Mesquin...... traduyct de vulgaire Italien en langue Francoyse, par honneste personne Jehan Decuchermoys, Lyon.* [*Col.*] *le XVI de Auril. Mil. CCCCC. et XXX.* Zie over deze versie boven blz. 223. *Dottin* (blz. 17-18) geeft dezen titel : *Cy commance l'hystoire des faits geste triomphes et proüesses du tres preux et vaillant cheuallier Guerin Mesquin fils de Millon de Bourgongne,* en verwijst behalve naar *Krapp* (verkeerdelijk 33-35 lees 43-45) ook naar *J. G. Dunlop, History of prose fiction, a new edition* London 1888 t. II p. 276-279. Dottin noemt uitgaven van 1491 en 1629 (Troyes).

De *Fortunatus*-versie in :

3° *L'Histoire comique des aventures de Fortunatus* Rouen 1656, vertaald uit het Spaansch door *d'Alibray.*

Een andere uitgave is van *Troyes* bij de weduwe van *Jacques Oudot* 1705. Zie boven blz. 240.

4° *De Gallorum Imperio et Philosophia Libri Septem. Stephano Forcatulo Iurisconsulto authore. Parisiis 1589.* Zie over de wijze, waarop de legende behandeld wordt, boven blz. 222.

5° *Voyages imaginaires, songes visions et romans cabalistiques* (*recuellis par Garnier*). *Ort* (Paris) 1787-1789, 39e Deel (aangehaald door *Ebert* 23896). Het is ons niet mogelijk geweest dit werk na te gaan.

6° De *Malegijs*-versie komt misschien voor in het Fransche volksboek *Maugis d'Aigremont* genoemd door *L. Gautier, Epopées françaises* II 603 en complément p. 147. *G. Huet* in *Romania* 1897, 496 meent, dat dit Fransche volksboek niets met het Nederlandsche gemeen heeft.

II. — BRETONSCH.

Het werk van *Montalvan-Bouillon* werd de bron voor Bretonsche mysteriespelen. De geschiedenis van den H. Patricius werd een mysteriespel, waarvan wij slechts één handschrift hebben.

Dit handschrift werd uitgegeven door *Joseph Dunn* in *La Vie de Saint Patrice, Mystère Breton en trois actes, texte et traduction* Paris Honoré Champion 5 Quai Malaquais et Londres David Nutt libraire 57-69 Long Acre W. C. 1909. Over bijzonderheden over dit handschrift zie de inleiding dezer uitgave.

Het tweede gedeelte van *Montalvan-Bouillon's* werkje werd tot een ander mysteriespel verwerkt, waarvan verschillende handschriften bestaan, vertegenwoordigende twee redacties; uitgegeven werd dit mysteriespel door *Georges Dottin* onder den naam van : *Louis Eunius ou Le Purgatoire de Saint Patrice Mystère Breton en deux journées publié avec introduction, traduction et notes* Paris Honoré Champion 5 quai Malaquais 1911. Over de handschriften enz. zie de inleiding der uitgave.

III. — SPAANSCH OF PORTUGEESCH.

A. — Handschriften. –

B. — Drukken. — 1. *Vida y Purgatorio de S. Patricio. Por el Doctor Juan Perez de Montalvan, natural de Madrid. En esta quinta impression emendada y añadido por el mismo Autor En Madrid Año MDCXXVII.* Krapp zet MDCXXVIII. Dit is misschien een drukfout, daar hij elders spreekt van 1627. Dottin spreekt van 1627 en 1628.

2. *Madrid* 1636 8°.
3. *Lisboa* 1626 24°.
4. *ibidem* 1646 24°.
5. *Madrid* 1656 8°.
6. *ibidem* 1657 (*Dottin, Op. cit.* blz. 28).
7. *Sevilla* 1695 8°.
8. *ibidem* 1696.
9. *ibidem* 1729 8°.
10. *Madrid* 1739 (*Dottin, Op. cit.* blz. 28).
11. *Segovia* 1780 12°.
12. *Valladolid* 1787 (*Dottin, Op. cit.* blz. 28).
13. *Victorino Jose da Costa Vida e purgatorio de S. Patricio Lisb.* 1737 4°.
14. *Gaidoz* haalt een uitgave aan van 1764 *Revue critique* I p. 255 1869.

Van n° 7, de uitgave van 1695 te Sevilla, werd een exemplaar verkocht voor 40 fr. *Mac Carthey* n° 4165.

15. *Dottin* gebruikte deze uitgave (blz. 19) : *Vida, y Purgatorio de S. Patricio por el doctor Juan Perez de Montalvan, natural de Madrid, en esta septima impression enmendado y añ dido por el mismo autor. Madrid* 1635 in-16° 14 p. niet genummerd 118 folio's. Het boek is opgedragen aan de *Serenissima Infanta Soror Margarita de la Cruz.* De approbatie is van 1627. Het boekje berust in de *Bibliothèque Mazarine* n° 31917 en werd Dottin aangewezen door *M. Omont.*

De *Calderon*-versie :

Calderon, El Purgatorio de San Patricio in *Comedias de Don Pedro Calderon de la Barca. Hecha é ilustrada por Don Juan Eugenio Hartzenbusch* Madrid 1848. I Deel.

Ook *Lope de Vega* bracht volgens Dottin de legende op het tooneel. Dottin verwijst naar *L. Rouanet, Drames religieux de Calderon,* Paris 1898 p 286-289 en 297-376 en *A Le Braz, Essai sur l'histoire du théâtre celtique* p. 346-348 en 343-345. Wij hebben de Vega's werk niet kunnen inzien. Verder vermelden wij :

1° *Le Cueva de San Patricio* [*Col.*] *Con Licencia : En Madrid, en la Imprenta de Cruzada. Año de 1764* met houtsneden, in twee deelen. Het eerste deel behandelt het leven van Louis Ennius en is letterlijk overgenomen uit Calderons drama, het tweede deel behandelt de straffen, die Louis verdroeg in het vagevuur, ook bijna letterlijk ontleend aan Calderon. (Zie Krapp, *Op. cit.* blz. 23).

2° *Relacion el Purgatorio de San Patricio* [*Col.*] *Con licencia : En Cordoba, en la Imprenta de D. Luis de Ramos y Coria, Plazuela de las Cañas donde se hallarà todo genero de surtimiento, y estampas en negro è iluminadas.* Het heeft het nummer 254. De cataloog van het *Brit. Mus.* plaatst het op 1850. (Zie *Krapp* blz. 23).

IV. — CATALAANSCH.

A. — Handschriften. — 1° *Nic. Antonio* vermeldt in *Bibliotheca hispana vetus,* Madrid 1788 II 121 noot, een versie van de legende en stelt ze op naam van *Ramon Ros de Tarega* geschreven in 1320. Dit handschrift bevindt zich in het Escuriaal (volgens Jeanroy en Vignaux coté Lit. M, plut. II, n° 3) *Menendez Pidal* had de volgende inlichtingen er over gekregen :

De versie begint fol. XII v° en eindigt fol. XXVIII.

Incipit : [*A*]*l molt desiyat pare en jhn Xst Ricart, abat del monestir de sartés, frare ugo molt menor de tots los monges del monestir de Salteia do*(?) *obediencia laquall fill deu aparer ab continua salut manest*(?) *honrador pare amj que a nos degues trametre per escrit tot ço q*[*ue*] *en v*[*ost*] *ra presencia digni q*[*ue*] *auja hoit.*

Explicit : *E nos conta sua bocha oydes* (?) *avem scrits e mes en aquest tractat, acabat es, gracias a deu.* Jeanroy en Vignaux meenen, dat het eén letterlijke vertaling van Hendrik van Saltrey is. De aangehaalde tekst wijkt o. i. nog al af, reeds in de namen.

2° *Morel-Fatio* vermeldt in *Katalanische Literatur* uit *Grundriss der romanischen Philologie* II, 122, dat Johan van Arragon in 1394 aan de gravin van *Foix*, zijn dochter, zond *un libret en lo qual havem fet trelladar lo Purgatori de Sent Patrici.* Cf. *Jeanroy en Vignaux, Op. cit.* blz. XXI zie verder blz. XXII over een zoek geraakten druk van Barcelona of Perpignan, die echter het pelgrimsverhaal van *Perelhos* kan bevatten.

V. — ITALIAANSCH.

A. — Handschriften. —

B. — Drukken. — 1° *Viaggo del Pozzo di S. Patrizio Milano per Rammellati* 8° zonder jaartal.

Dit werkje wordt aangehaald bij *Hayn, Repertorium.*

Misschien is dit hetzelfde werk als het volgende :

Viaggio del pozzo di S. Patrizio nel quel luogo si vede le pene del Purgatorio ed altresi li gioje del Paradiso Milano; ook uitgegeven in Napels en elders volgens *Hayn, Bibliografia italiana* t. II (cf. *Dottin, Op. cit.* blz. 16 noot 7). Het moet een vertaling zijn van de Fransche Lyonsche uitgave van 1506.

2° Een vertaling van Montalvan door *Andr. Vaiola Mongitore Bibl. Sicula* Panorm 1708, 14, 2 v. fol.

3° Uit *Lowndes, Bibl. manual* haalt *Krapp, Op. cit.*, blz. 19 aan :

Vita del Prodigioso, S. Patricio, Primate dell Ibernia divisa in XIV libri, con la relazione del rinomata sua Purgatorio Scritto da Marco Parisiense e la Veridica Storio di Luigi Ennio Venezia 1757.

4° *Il pozzo di S. Patricio, Giron* in *Il Propugnatore* (1870) III, I, 67, 149 drukte een Italiaanschen tekst hier af. Een anderen Italiaanschen tekst drukte *Villari* af onder den titel van *Alcune leggende e tradizioni che illustrano la Divina Commedia* in de *Annali delle Universita toscane* parte prima t. VIII, Pisa 1886, p. 103.

Misschien kan deze tekstuitgave onder de rubriek handschriften worden geplaatst. Wij zijn niet in de gelegenheid geweest na te gaan, van welken aard de teksten waren die *Giron* en *Villari* afdrukten. Verder vermelden wij :

1° Een behandeling van het vagevuur van St. Patricius bevindt zich volgens *Dottin, Op. cit.* blz. 18 op het einde van *Vite di SS. Padri* Ferrariae 1474.

2° Een ridderroman-bewerking draagt als titel :

In questo libro Vulgarmente setrata alchuna ystòria breue del re Karlo Imperatore. Foi del nascimento e opere di quelo magnifico caualier nominato Guerino e prenominato Meschino, in Venexia, 1477 lib. IV cap. CLXII. De eerste uitgave vermeldt *Hayn, Bibliotheca Italiana,* 1808 t. III p. 36.

Zie over den aard, waarop de legende bewerkt is, boven blz. 223 en zie verder *Dottin, Op. cit.* blz. 17 vlg. *Krapp. Op. cit.* blz. 43.

Een Italiaansche *Calderon*-vertaling gaf *Monti Pietro* in zijn *Teatro Scelto di Pietro Calderon della Barca con opere teatrali di altri illustri poeti castigliani volgarizzamento con prefazioni e note.* Quattro voll. 8° Milano dalla società tipografica de' Classici Italiani 1855. In den IV Bd. bevindt zich de vertaling onder den titel *Il pozzo di San Patrizio.*

En andere Italiaansche komt voor in een uitgave van de *Bibliotheca universale. Il pozzo di San Patrizio. A ingiuria segreta vendetta segreta di Pietro Calderon* 95 p. 12° Milano Edoardo Sonzogno 1883.

VI. — ENGELSCH.

A. — Handschriften. — De Engelsche versie is van het einde der 13de eeuw. Zij vormde een deel van een verzameling heiligenlevens enz. bekend onder den naam van *Early South English Legendary.* Deze verzameling hebben wij in verschillende handschriften, waarin bijna telkens de legende voorkomt. *Körting, Grundriss der Englischen Literatur* p. 128-9 geeft een lijst van de handschriften der *Early South English Legendary.* Vier afschriften van dezen vorm der legende zijn gedrukt :

1° *Bodley Laud 108*, uitgegeven door *Horstman, Alt-Eng. Legenden* Paderborn 1875, p. 177, ook door *Horstmann* uitgegeven in *Early South English Legendary, Early English Text Society* N° 87. London 1887, p. 199-220. Het vormt fol. 96*b*-104*a* van het handschrift.

Incipit : *Seint paterik thoru godes grace makede ane put in Irlende*
That seint patrike purgatorie is icleoped ȝeotase ich onderstonde
Orelouerd him bi tok ane staf : mid is owene honde
That he fond thulke purgatorie with : i hered beo godes sonde

Explicit : *God leue us oure sunnes here so biete : For is holie wounde*
That we ne thornen in purgatorie : Bi leue bote luyte stounde

Hierop volgt : *Vita sancti Brendani Abbatis de Hybernia.*

2° *B. M Egerton 1993* door *Horstmann* in *Alt-Eng. Leg.* p. 175.

3° *Bodley Ashmol. 43* door *Horstmann* in *Alt-Eng. Leg.* p. 150.

4° *B. M. Cott. Jul. D. IX* de varianten gegeven bij *Bodley Ashmol 43.*

Nog twee andere vroegere vormen der legende zijn er. Van den eersten vorm zijn twee handschriften, van den tweeden een.

1° *B. M. Cott. Calig. A II* gedrukt door *Kölbing, Eng. Studiën* vol. I p. 113-121 Breslau 1876; *Brome Ms.* in *Brome Hall in Suffolk* uitgegeven door *L. T. Smith, Eng. Studiën* vol. IX p. 3-12 Breslau 1886; zie ook *A Commonplace Book of the 15th Century* Norwich and London 1886 p. 82-106. De versie is « in octo-syllabic couplets ».

2° De *Auchinlek*versie uitgeg. onder den naam : *Owain Miles and other Inedited Fragments of Ancient English Poetry*, Edinburgh. MDCCCXXXVII [door *David Laing, W. B. D. D. Turnbull* en anderen] p. 13-54, opnieuw uitgeg. door *Koelbing, Englische Studien* I p. 98 vlg.

Verder vonden wij nog vermeld :

3° In verzen een bewerking in een handschrift *Oxford Bodl. Add. C 38.*

fol. 60a (in 't midden) *De Sancto Patricio.*

fol. 61a (in 't midden) *De purgatorio patricii.*

fol. 60a-68a (onderaan) :

Incipit : *Seint Patryk come thorou goddes grace : to preche in Irlande*
To teche men the right bileue : of jhu crist to vnderstonde
So ful of wormes that londe he fonde : that no man myght gone
In som stede for wormes : but that he was hurt on one.

Explicit : *Nou god leue us oure synnes here bete : for his woundes fyue*
That we mowe in purgatorye bilef litil while : aftir this wretched lyue Amen (1).

B. — Drukken. — 1° De *Fortunatus*-versie te vinden in :

The Right, Pleasant, and Variable Tragical History of Fortunatus First penned in the Dutch Tongue : There-hence Abstracted, and now first of all published in English, by T[homas] C[hurchyard] London 1676.

2° De ridderromanversie in :

The Delightful History of the Life and Death of That Renowned and Famous

(1) *O'Connor* haalt in zijn werk (blz. 85) eenige verzen aan van een berijming, maar vermeldt niet, waar deze vandaan is of hoe hij er aan komt. De aangehaalde verzen luiden :

Every priest and every man,
Went with hym yn processoun;
And as lowde as they myghte crye,
For hym they songe the letanye,
And browte hym fayre ynto the entre,
Ther as Syr Owayne wolde be.

Cf. ook ibid. blz. 84 noot over « the earliest printed account we have of this Owen » en blz. 89, waar hij spreekt over een « metrical romance » vermeld bij *Walter Scott* in *Border Minstrelsy* en berustend in de « Advocates' Library » Edinburgh.

St. Patrick, Champion of Ireland. Containing his Heroick Actions and Valourous Atchievements in Europe, Asia and Affrick. With other Remarkable Passages from his Cradle to his Grave. London 1685.

3° Een moderne bewerking van de Owein-legende :

Lough Derg In Ulster The Story of St. Patrick's Purgatory By Shane Leslie of the Third Order of Saint Dominic Dublin Maunsel Co. LTD. 96 Middle Abbey street uitg. 1909 en 1911. In de uitgave van 1911 blz. 55-61 *The story of Knight Owen* (1).

Krapp vermeldt twee Engelsche *Calderon*-vertalingen van *Mac-Carthy*, de eerste van 1853 te London, de tweede van 1873 te London.

VII. — DUITSCH.

A. — Handschriften. — Hs. uit *Keulen*, zie hierover boven blz. 133.

B. — Drukken. — 1° Een Duitsche vrije vertaling van het Nederlandsche volksboek van *Malegijs* door *Simrock*, waarin blz. 153-158 het bezoek van Oriande aan St. Patriciusvagevuur voorkomt, draagt den titel :

Die schöne Historie von dem Ritter Malegis der das berühmte Ross Baiart gewann, und viel wunderbare und abenteuerliche Geschichten betrieb. Sehr vergnüglich zu lesen für Jung und Alt. Frankfurt a. M. Christian Winter 1865.

Zie hierover de uitgave van *Kuiper* blz. 363, beneden bij de Nederlandsche uitgaven vermeld.

2° Een Duitsch gedicht uit de 12de eeuw, *Patricius* door den uitgever genoemd, is gedrukt in *Deutsche Gedichte des Zwölften Jahrhunderts* van *Carl Kraus*, Halle Max Niemeyer 1894 n° 7. Dit gedicht bevat niets van het vagevuur van St. Patricius, maar behandelt de geschiedenis van den uit den dood verrezen koning *Echu*, van den eveneens ten leven opgewekten *Glas*, van een mislukte beschuldiging en nog een doodenopwekking van den heilige. Het zijn 134 verzen, hier en daar onvolledig.

De verzen waren al eenmaal gedrukt door *Keinz* en *Bartsch* in Germ. XXXI blz. 66.

Zie verder de bespreking van het gedicht, bronnen, dialect (misschien *Allemansch*) enz. *Carl Kraus, Op. cit.* blz. 157. Zou dit het werk zijn, waarvan in het Latijnsche gedicht sprake is? Zie boven blz. 215.

---

(1) *O'Connor, Op. cit.* blz. 255 vermeldt : *Ms. Romances (Mediaeval) in the British Museum published by the Trustees. With short accounts of the various visions*, als betrekking hebbende op de legende volgens zijn berichtgever *Mr. Kropf.*

In ditzelfde werk komt voor *Tundalus* n° XI (1).

In het Duitsch werd Calderons drama vertaald door *Lorinser Franz : Dr. Calderons grösste Dramen religiösen Inhalts* 7 Bd. in 8° Freiburg Herder 1875 en 1876. In 18 Bd. verscheen een omgewerkte uitgave in 8°, I-XIII Bd. Regensburg G. J. Manz 1882, 1883 en 1886 en XIV-XVIII Bd. Regensburg Verlagsanstalt vorm. G. J. Manz 1886-1887. Een goede inhoudsopgave geeft *Engelbert Günthner* in *Calderon und seine Werke* Freiburg Herder 1883 blz. 82.

Een andere Duitsche vertaling gaf *A. Jeitteles* Brünn, Trassler 1824.

VIII. — ZWEEDSCH.

A. — Handschriften. —

B. — Drukken. — Tekstuitgave door *Ahlstrand* Stockholm 1844 Svenska Fornskrift Sällskapet, Samlingar cf. blz. 132.

IX — POOLSCH.

A. — Handschriften. —

B — Drukken. — *Żywot S. Patricyusza oraz krótkie zebranie o Czys'cu tegoż Swiętego wyjęte przez X Jana Wielewieyskiego* S. J. Krakow Hebanowski 1761 of 1791.

X. — CZECHISCH.

A. — Handschriften. —

B. — Drukken. — Een Czèchische versie van het Purgatorium St. Patricii is afgedrukt in *Revue Celtique* II (p. 482-484) IV (p. 105-106).

XI. — HONGAARSCH.

Een Hongaarsche versie *Szent Patricius Purgatorium járól való Historia* werd gepubliceerd in de 17de eeuw te Weenen. Het eenige bekende exemplaar is in de *Bibliotheek* van het Nationale Museum *te Budapest.* Het is vertaald uit het Latijn. Aldus volgens *O'Connor, Op. cit.* blz. 255.

---

(2) Deze Tundalus is een nieuwe uitgave van de op blz. 119 vermelde « Niederrheinische Fragmentę ». Kraus voegt er eenige onmiddellijk er bij aansluitende verzen bij, door *Fr. Grimme* uitgegeven in *Beitr.* XIII, 340 vlg. en een uitgebreide bespreking van den geheelen tekst, het dialect, den datum, de overeenkomst met en de afwijkingen van het Latijnsche origineel. Kraus is de meening toegedaan, dat het gedicht niet van 1160 maar van 1180-1190 dateert. Eigenaardig is de opmerking van Kraus, dat het dialect dezer fragmenten nauw verwant is met dat van den Benedictijnenregel. Men leze in verband hiermee, wat we op blz. 66 meedeelen over de Benedictijnenkloosters in Regensburg. Zou de eerste Duitsche dichter een Benedictijnermonnik zijn, evenals broeder Marcus het waarschijnlijk was?

XII. — NEDERLANDSCH.

A. — Handschriften. — Een Nederlandsche prozavertaling komt voor in een handschrift van *Nijmegen*, *Berlijn*, *Warmond*, *Brussel*, twee uit *Den Haag* en een uit *Amsterdam*, een berijming in een handschrift uit *Den Haag*

Een gedeelte dezer handschriften namelijk Brussel 21940, Nijmegen, Berlijn, Den Haag K 33, Amsterdam is beschreven bij de Tondalus' teksten, respectievelijk op blz. 138, 144, 146, 152, 157. Van de daar niet beschreven handschriften geven wij hier de beschrijving.

Hs. WARMOND 1851.

Hs. op perkament, vermoedelijk uit de eerste helft der 15de eeuw, berustende op de bibliotheek van het *R. K. Seminarie* te *Warmond*. De codex bestaat uit twee quaternen, één quintern en een onbeschreven blad te zamen 27 bladen 182 mm. hoog bij 181 mm. breed. Op iedere bladzijde staan 25 regels, waarvan de drie bovenste en de drie onderste buiten de afschrijving doorgetrokken zijn over de geheele breedte van het blad.

Signaturen komen niet voor en alleen het eerste quatern heeft een reklame. Het handschrift bevat niets anders dan de legende van St. Patricius.

Spelling en schrift. — Het is met een duidelijke Gotische letter zeer zorgvuldig geschreven. Nu en dan haalt de afschrijver, wanneer hij geen kans ziet een reeds begonnen woord op het einde van den regel te voleindigen, hetgeen er reeds stond, door en zet het geheele woord op den volgenden regel. Niet zelden wordt na de afkapping van een woord aan het einde van een regel het overige gedeelte vergeten.

Kapittelopschriften zijn met rooden inkt geschreven en ieder hoofdstuk begint met een roode hoofdletter, die zich gewoonlijk over twee regels uitstrekt, slechts tweemaal strekt ze zich uit over drie en eenmaal over zes nl. de hoofdletter **D** aan het begin van den tekst, de eenige letter, waar versieringen zijn aangebracht. De rubriceering is van den afschrijver zelf. Bij de hoofdletters ziet men nog de kleine zwarte lettertjes, die tot voorbeeld moesten dienen; zwarte hoofdletters in den tekst zijn rood doorgestreept. De *j* wordt in het begin van een woord door *i* voorgesteld : *ionxten*, *ihesus*. De *u* is soms voorzien van ° : *nůmmermeer*, *důeren*, *nů*. De *uu* in het begin van een woord wordt vaak voorgesteld door *w* b. v. *wter*. Een enkele maal staat *w* voor *vu* b. v. *verwllet*. Tusschen twee klinkers stelt de *ů* soms de *v* voor : *důůele(n)*, daarnaast *duvele(n)*, *paviment*.

Leesteekens. — Als leesteekens zijn gebruikt : de punt en dubbele punt, meestal rood op zwart en roode rubriceeringsteekens.

Afkortingen. — De afkortingen die voorkomen — meest alles wordt voluit geschreven — zijn :

ihē xp̄c = *ihesus cristus*
xp̄i = *cristi*
xp̄m = *cristum*
eñ = *ende*
— = het teeken voor *m* of *n*
ſtē = *sancte; sunte* komt slechts éénmaal voor.

Band. — De omslag is een perkamenten blad.

Geschiedenis. — Binnen in den omslag vooraan leest men :

Legende van den
H. Patricius
Apostel van Ierland
« *van den veghevuere van*
Den H. Patr. »

Van dezelfde hand staat op blz. 1*a* bovenaan
Bibl. Warmond
1851

Het bovenstaande opschrift is dus waarschijnlijk van 1851.

Vermoedelijk is het handschrift in dit jaar te Warmond gekomen. Het moet vroeger geweest zijn op het *Groot Begijnhof* te *Haarlem*, daar men op blz. 26*b* onderaan vindt :

Item dit boec oech te haerlem opt tgrote beghijnhof in alijt heer hughen dochter huus.

Het handschrift heeft sterk geleden van de vocht; op verschillende plaatsen (2*a*, 2*b*, 3*a*, 3*b*, 25*b*, 26*a*) zijn soms heele woorden verdwenen en kan men ze alleen opmaken uit de sporen, die de pen van den afschrijver in het perkament heeft nagelaten; op andere plaatsen van diezelfde bladzijden is het juist, alsof men de letters er op geplakt heeft; men zou ze er gemakkelijk kunnen afnemen, ze staan los en men loopt gevaar ze bij de minste aanraking af te stooten. De roode inkt is afgegaan en soms heelemaal verdwenen en op iedere bladzijde treft men roode vlekken aan; het perkament zelf is door de vocht zeer aangetast, zooals talrijke witte of donkere vlekken het aantoonen. Het is vermoedelijk al in slechten staat geweest, voordat de afschrijver het gebruikte.

Hs. DEN HAAG 70 H 48.

Dit hs. bevindt zich op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en is vroeger gecatalogiseerd onder X71, later onder 70 H 48. De catalogus geeft de volgende Latijnsche beschrijving (1) :

Codex chartaceus in quarto (20 × 13,5), foliorum I (quod est membranaceum) et 155, Saec. XV duabus columnis perspicue scriptus, inscriptionibus et literis initialibus rubris.

Fol. 3B legitur : *Item dit boeck heuet ghegheuen welmoet ian ellerts tot enen testament bidt daer voer om gods willen een pater noster ende een aue maria* et postea ut videtur scriptum manu Adriani F. F. Westphalen : *nota dese welmoet was een dochter van Jan Albertsz wilscut van enchuijsen een oud westfries bekent geslacht.*

Fol. 63B legitur : *Nota. Item dit boec heeft ghegeven tot een Eecht testement welmoet ians elleerts wilscut twye onser susteren moey 1413* et infra *Sum Adriani F. F. Westphalen.* In fo. ante codicem legitur : *om te bynden in sloten met zwart leer.*

Ligatura prisca cum claustris, collectio J. Visser n° 203.

Fol. 3*a* : Index in codicem.

4-23 : *Sinte Elizabeth die wedue van ungheren legende*

24-27 : varia exempla

28-63 : *die historie van die drie coninghen die tot betleheem quamen met hore offerhande wt verre lande*

64-84*a* : *Dit is dat vegheuier dat men hiet patricius uegheuier*

84*a*-95 : *Dit is van Sente Anthonius legende die heremite*

96-111*a* : *die translacie ende die windighe van sente anthonius legende*

111*b*-133*a* : *van ons heren passie*

133*b*-136*a* : *die legende van Judas die onse heer verriet sinen meyster. Ende sc!iep ende troude sinen eyghen moeder Ende vermoerde sijn eighen vader*

136*a*-141*b* : *van pilatus legende hoe hi gheboren vart Ende hoe hi sijn eynde nam*

141*b*-143*b* : *Daer syn drie herodessen Ende van haer leuen en hoe si storwen*

143*b*-145*b* : *van Symon magus*

146*b*-149*a* : *Die legende van sinte iorijs die vroem goeds ridder*

149*a*-152*a* : *van sinte iulianus leven*

152*a*-157*a* : *van Salomons leven*

157*a*-159 : *Een suwerliken exempel.*

---

(1) Ons bereidwillig medegedeeld door Dr. van Wijk en Dr. Byvanck te Den Haag.

Spelling en schrift. — De corrector heeft bij zijn verbeteringen soms rooden, soms zwarten inkt gebruikt om het doorhalingsteeken aan te geven, vaak krast hij de letters uit, maar niet altijd zoo, of de sporen van de eerste letters blijven soms zichtbaar.

Sommige letters verandert hij door toevoeging van een haal in andere, ook afkortingsstreepjes zijn soms van hem. De titels der hoofdstukken en de beginletters zijn gerubriceerd. Verschillende veranderingen zijn aangebracht, omdat de corrector een andere spelling of uitspraak volgde dan het oorspronkelijke handschrift; zie hierover de tekstuitgave.

De spelling van *uu* in het begin van een woord is meestal *w* dus *wt*. Tusschen twee klinkers staat *v* of *v̊*, dit laatste minder vaak b. v. *duvele, grave, ov̊enen, riv̊ire*. De *v̊* komt ook elders voor b. v. *onv̊erdrachlic, aenv̊echten, onv̊ersaghet*. Herhaaldelijk komt de *v* voor in plaats van *w* en omgekeerd. In sommige gevallen verbetert de corrector de *v* tot *w*, in andere niet b. v. *vas* voor *was, voldaden* voor *woldaden, ghevade* voor *ghewade* en *werwondert* voor *verwondert, want* voor *vant, wol* voor *vol, wier* voor *vier*. Eigenaardig is de spelling *verwlden* voor *vervulden, wer* voor *vuer, wers* voor *vuers*. (Zie verder de bespreking der teksten en der dialecten in Deel II).

Het teeken ° komt behalve op de *v* ook op de *u* voor b. v. *crůcen, hůse, berоůwenisse, betroůwen, neerkauwen, oůt*.

Een enkelen keer staat boven de *y* een punt b. v. *gheeẏndet*.

De *i* is eenige malen vreemd gevormd als een soort verticale streep.

Leesteekens. — Als leesteekens komen voor de punt, het loodrecht streepje, vaak van een roode punt voorzien ¦. Het loodrecht streepje dient daarenboven enkele malen om twee woorden te scheiden, soms om de gewijzigde volgorde der woorden aan te geven. Eenmaal vindt men een rood en een zwart streepje naast elkaar, eenmaal een horizontaal streepje met punt, waarvan de beteekenis niet duidelijk is.

Verder komen voor twee roode dikke punten : en het teeken ⸜ als aanwijzingsteeken.

Driemaal het rubriceeringsteeken, waarschijnlijk om den nadruk te leggen op de woorden bij dit teeken; ook een teeken ~~ ~~ om een regel te vullen.

Afkortingen. — Als afkortingen komen voor :

xpūs of *x̄pus* = *cristus*
x̄pi = *cristi*
x̄pm = *cristum*
— = *n* of *de*
' = *er* of *ro* ?

Watermerk. — Het watermerk is een ossenkop met een stang tusschen de hoorns, waarboven een St. Andrieskruis. De ossenkop met vele variaties in den vorm van den kop, het kruis of de stang komt in de 14de en 15de eeuw vaak voor. Het watermerk van dit hs. gelijkt het meest op n° 14175 in *C. M. Briquet, Les Filigranes* Paris 1907. Het oudste voorbeeld vond Briquet te Besançon 1403, het komt ook voor te Autun 1405, te Chaussin 1405, te Colmar 1406-22 en te Parijs 1408.

Band. — De band is van donkerbruin kalfsleer over eikenhout met blinde stempels vervaardigd in Nederland in het begin der 16^{de}(?) eeuw. De versiering der platten bestaat uit een dubbele lijst, de buitenste lijst is gevuld met een rand van bogen en palmetten (aldus voorkomend op Italiaansche banden), de binnenste lijst is gevuld met een rand met de afbeeldingen van apostelen en inschriften in den stijl van Duitsche banden. Verder zijn talrijke blinde lijnen op het plat aangebracht. De rug heeft vier ribben. Twee koperen sloten dienen om den band te sluiten.

Geschiedenis. — Van de herkomst weet men aan de Koninklijke Bibliotheek niets af. Het hs. geeft zelf geen aanwijzingen. Het behoorde vroeger aan Visser toe.

Hs. DEN HAAG 75 E. 62.

De Nederlandsche berijming komt voor in een handschrift van der Leken Spieghel op perkament uit de tweede helft der 14de eeuw en berustende in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Het is gecatalogiseerd onder 75 E. 62. De handschriftencatalogus der Kon. Bibl. bevat de volgende beschrijving :

Codex membr. in folio, foliorum 105; saec. 14 exeunte in duabus columnis scriptus, literis initialibus rubris, ligatura prisca. Anno 1848 mediante barone Westreenen van Tiellandt in bibliotheca emptus. Fol. 1-103b cont. poema Nederlandicum ab Johanne van Boendale scriptum, cui titulus Der leken spieghel. Poema hoc annis 1844-1850 ab Matthia de Vries est editum, qui in praefatione pag. CXXVI et CXXVII hujus codicis mentionem fecit Folia 9 sunt excisa.

103*b*-105 : *Van den vaghevier dat sinte patricius vertoghet was. Dat prohemium. Bid allegader jonc ende out. Editum est ab M. F. A. G. Campbell in Verslagen (etc.) 7-26. Conf. Studien en Bijdr. door Moll en (de) Hoop Scheffer II p. 361 et 5. Pars parva poematis codice nostro continetur maxima pars olim excissa* (sic) *est.*

De 2 1/2 bladen, die het gedicht over het vagevuur bevatten en die de laatste zijn van het hs., zijn op sommige plaatsen beschadigd. Er zijn gaten in, of plaatsen, waar het perkament dreigt te scheuren. Zoowel bij die gaten als

bij de beschadigde plaatsen heeft de afschrijver meestal de letters er om heen geschreven, zoodat het perkament beschadigd moet zijn geweest, voordat het beschreven werd. Op één plaats is de inkt zeer verbleekt, zoodat de letters slecht leesbaar zijn. Een enkelen keer schrijft de kopiïst de woorden dubbel, die hij dan doorhaalt en onderstippelt.

De beginletters der regels zijn gerubriceerd. Het opschrift is in drie regels, met gerubriceerde beginletters, van het zelfde letterformaat geschreven. Zoo ook het opschrift van het nieuwe hoofdstuk voor vs. 365 : *Van den ridder* enz. De H van versregel 365 is geheel rood en strekt zich uit over twee regels.

Spelling en schrift. — De *u* tusschen twee klinkers stelt meestal *v* voor. De *i* soms *j* b. v. *ieste* (*jeste*), *iaic*.

Leesteekens. — Leesteekens komen niet voor behalve drie keer een punt. Na een getal staat een keer een punt, de tweede maal niet.

Afkortingen. — ' = *er an*.
— = *en*, *n*, *m* of *de*
xp̄m = *christum*
ih'c = *Jhesus*

Twee keer is het woord *sprac* afgekort en voorgesteld door *sp̄c*, ook voor *groet* komt eenmaal een afkorting voor.

Band. — De band is van hout met leer overtrokken en hier en daar beschadigd.

B. — Drukken. - Van de Vlaamsche-Volksboek-versie vermelden wij :

1° *Het Wonderlyck Leven van den grooten H. Patricius, Patriarch van Irlandt. Met de vreesclycke ende wonderlycke Historie van het Vaghevier van den selven Heylighen. Den achtsten druck van veel grove druck-fouten verbetert. Tot Antwerpen Voor Willem van Bloemen. Men vint-se te koope, Tot Ghent, by Cornelis Meyer, op d'Hoog poorte in 't gecroont sweert.* In 12°.

De censura is gedateerd van 26 Sept. 1668 te Brussel, alwaar de vertaling heeft plaats gehad. Zie *Krapp, Op. cit.* blz. 18. Een exemplaar in het *Brit. Mus. 4823*ª en in de *Universiteitsbibliotheek te Gent 1767 G.* (1)

Een tweede uitgave vermeldt *Krapp., Op. cit.* blz. 19 met denzelfden titel, maar op het slot :

(1) Volgens opgave van de bibliotheek te Gent moet er staan in den titel : *vint se, te Gendt, d'Hoog-poorte, Sweert.* Het Gentsche exemplaar *1767 G* telt 252 blz.

In dezen laetsten Druk overzien en gezuyvert. Tot Mechelen, by J. A. Cnick. Men vind-ze te koopen tot Gend, by L. van Paemel, Boekdrukker, Overschelde.

De oude Censura is herhaald en een nieuwe van 26 Nov. 1756 er bij gevoegd.

2° In Gent is nog een exemplaar *1766 G* (214 blz.) bijna geheel gelijk aan het exemplaar *1767 G*, maar verschillend door de vignetten op het titelblad en door het adres, dat luidt : *Tot Gendt, Voor Willem van Bloemen. Men vint se te koop; 't Antwerpen. By Andreas Paulus Colpyn, op de groote Merckt in de Pauw.*

Wij gebruikten deze uitgave (120 blz.) :

3° *Het wonderlyk Leven Van Den Grooten Heyligen Patricius Patriarch van Irland Met de vreesselyke en wonderlyke Historie van het Vagevuer Van Den Zelven Heyligen Aentoonende de pynen en tormenten, op dat men het quaed laet en het goed doet, om hier naer van deze pynen vry te zyn. In dezen laetsten Druk overzien en gezuyvert. Tot Mechelen, by J. A. Cnick. Men vindze te koope Tot Gend, By A. Kimpe, Boekdrukker Overschelde.* In 12°.

De oude censura van 1668 is herhaald en de nieuwe van 27 Nov. 1756 er bij gevoegd.

Aan het titelblad gaat een houtsnede vooraf, voorstellende den H. Patricius leunende op een stok, omgeven door zieken, die zijn hulp inroepen. Naast Patricius staat een varken, waarvan alleen de kop zichtbaar is. Onder de houtsnede staan de regels :

Dit Boeksje word zoo elder als hier
Genoemt : Patricius Vagevier.

Boven bevindt zich een teekening, voorstellende een schild met het Lam Gods dragende een kruis, terwijl uit de borst van het Lam bloed stroomt in een kelk; boven het schild bevindt zich een bisschopsmijter en het bovenste deel van een bisschopsstaf.

Een exemplaar bevindt zich in het *Brit. Mus. 4824*[aa], in de bibliotheek van de *Maatschappij van Ned. Letterkunde te Leiden* (Cataloog I Deel blz. 698).

Andere door ons vermeld gevonden drukken zijn :

4° *Yperen 1668* in 12°

5° *Brussel 1672* in 12°

6° Een negentiende-eeuwsche uitgave letterlijk naar de uitgave van *Cnick* met moderniseering van taal is op het oogenblik te koop te Gent met den titel :

Wonderlyk Leven van den Grooten H. Patricius Patriarch van Ierland Alsmede De vreeselijke en wonderlijke historie van het Vagevuur van Denzelven Heiligen. Veertiende druk Te Gent Verkrijgbaar En ook in andere steden by alle verkoopers van Vlaamsche boeken.

Een kleine houtsnede, voorstellende Patricius met staf en mijter en in de rechterhand een hamer, ter zijde een aanbeeld, staat op het titelblad. Alleen de censura van 1668 is er bijgevoegd.

Van de *Fortunatus*-versie vermelden wij :

1° *Ene Nieuwe Historie van Fortunatus Borse En van zynen Wenschhoed Zeer geneugelyk en playsant om te Lesen, Lerende hoe een jong Gesel hem Heuslyk houden sal in handel en Wandel, met Woorden en Werken; by Hoge en Lage Personen. Te Amsteldam By S. en W. Koene Boekdrukkers, Boek- en Papierverkopers, op de Lindegracht 1796.*

2° In de bibliotheek van de *Maatschappij van Ned. Letterk.* te Leiden is een exemplaar van *Fortunatus Borse* van *Amsterdam 1678* in 8°. Aldus luidt de volledige titel :

Een nieu Historie van Fortunatus Borse | ende van sijnen Wensch-hoet | seer geneuchlijk ende playsant om te lesen | leerende hoe een jongh geselle hem heuselijck houden sal | in handel ende wandel | met woorden ende wercken | by hooge ende leege. t' Amsterdam By Michiel de Groot, Boek-verkooper op de Nieuwedijck | in de groote Bybel 1678.

Deze uitgave stemt bijna geheel overeen, wat den tekst betreft, met de uitgave van Koene en verschilt in bijna dezelfde punten als de uitgave van Koene met de volgende Zuid-Nederlandsche uitgaven. Te vermelden valt uit deze uitgave een houtsnede, het binnengaan in het hol door Fortunatus voorstellende.

3° Een ander exemplaar ook in het bezit van de *Maatschappij van Ned. Letterk.* draagt den titel :

Een schoone Historie van Fortunatus Borse ende van zyn Wensch-hoedeken. Seer genuchelijck ende vermackelijck om lesen | besonderlijck voor de Jonckheyt T'Antwerpen Den Lesten Druck By Petrus Josephus Rymers, Boek-drucker en Boek-verkooper, op de groote Merkt in de Pauw.

4° Idem. *t'Antwerpen By J. H. Heyliger, op de groote Merkt in de Pauw,* (bijgeschreven met inkt het jaartal 1794 (Bibl. Maatschappij Ned. Let.)

5° Idem. *T'Antwerpen Men vint-ze te koopen tot Gend, by P. Gimblet, Boekdrukker, op de Kooremerkt,* (in ons bezit, gekocht op de oude-boekenmarkt te Brussel).

De boekverkoopers *Gimblet* waren werkzaam van 1767-1797.

Deze drie Zuid-Nederlandsche uitgaven stemmen bijna letterlijk met elkaar overeen, wat den tekst betreft. In alle drie zijn grove houtsneden, die wel eens van elkaar afwijken of anders gerangschikt zijn.

Van de Amsterdamsche uitgaven verschillen zij hier en daar (zie boven blz. 241).

6° *J. F. Willems* en *F. A. Snellaert* gaven een serie volksboeken uit, waarin ook :

Geschiedenis van Fortunatus, zyne borse en zyn wenschhoedeken Gent 1847 Met pl. in 8°.

Bij de uitgave van Willems en Snellaert is te vermelden, dat de namen *Maldrik* en *Verniers* zijn geworden *Balderik* en *Bernik*, dat bij het beschrijven van het jammerlijk geschrei, dat Patricius hoort bij zijn ontdekking van het hol, bijgevoegd is « als kwame 't van de zielen uit het vagevuer ». Een Zuid-Nederlandsche versie schijnt hun voorbeeld te zijn geweest, dat zij echter hier en daar tamelijk vrij hebben behandeld bij het moderniseeren van het verhaal.

7° Bij denzelfden uitgever, *Snoeck-Ducaju*, Gent, bij wien het gemoderniseerde volksboek van het Patricius-vagevuur verscheen (zie boven blz. 304), verscheen ook het volksboek : *Fortunatus, zijne borse en zijn wenschhoedeken, met plaatjes 0,75 cent.*

Van de *Malegijs*-versie vermelden wij de boven (zie blz. 236) aangehaalde uitgave :

Een Schoone Historie Van den Ridder Malegys die het vervaarlyk Paard Ros Beyaard wan : En die veel Wonderlyke en Avontuerlyke Dingen bedreef | in zyn Leeven met zyn Konsten | gelyk de Historie verklaart en is zeer genoeglyk te leezen. Van nieuws Gecorrigeerd en Verbeeterd na de Françoische Taal. Te Amsterdam. Gedrukt by de Erven de Weduwe Jacobus van Egmont op de Reguliers Brêe-straet.

Op het slot :

Deeze Historie van Malegys is gevisiteerd van een Geleerden Correcteur der Keizerlyke Majesteit daar toe gecommitteerd en toegelaaten te Drukken | den laatsten February | Anno 1606 Stilo Brabantia ondertykend P. De Lens.

Dit volksboek is ook uitgegeven in de serie *Nederlandsche Volksboeken* V Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. Brill Leiden 1903 door *Dr. E. T. Kuiper*, naar den Antwerpschen druk van 1556. De uitgever geeft op blz. 349 vlg. de verschillende uitgaven van het volksboek aan uit Noord-Nederland en Zuid-Nederland ten getale van 12 en bepaalt de verhouding der drukken.

Deze uitgaven, voor zoover wij het hebben kunnen nagaan, verschillen niet veel, wat het verhaal van den tocht van Oriande betreft. Alleen is het soms niet duivel *Bleccas*, die den raad geeft naar het St. Patricius' hol te gaan, maar een wijze vrouw, die Oriande raadpleegt. Uit de vergelijking van de teksten blijkt overigens, dat het woord *vonte*, in onze versie (blz. 238) voorkomende, waarschijnlijk *voute* moet gelezen worden, daar het elders zoo voorkomt of vervangen is door *gewelf*. Vervolgens is in verschillende uitgaven de tocht van Oriande niet onder een afzonderlijk hoofdstuk beschreven, maar samen met een andere gebeurtenis.

Eindelijk vermelden wij nog, dat onder de fragmenten door *Jhr. Mr. Napoleon de Pauw* uitgegeven (1), het Bilderdijk-fragment voorkomt, bevattende de volgende verzen, waarin een deel van den tocht van Oriande beschreven wordt.

Vrouwe, ic salt u bedieden,
Te Sijnte Patrix (*sic*) wonen lieden,
XIJ moneke die sijn wit,
In den closter, verstaet dit,
Ende .i. abt, dit sijn XIIJ;
U staet wel vor u te siene
Dat men u niet lede ter luere.
Recht vor den choor leit .i. dure,
Ende ene vaute sonder waen,
Daerin, vrouwe, moeti gaen
XV milen onder de erde;
Sidi besmet in die overde,
Of met enigher hooftzonde,
Ghi blijfter in, als ic orconde.

PELGRIMSVERHALEN.

1° Verhaal toegeschreven aan een Franschman *Godalh*. Het is bewaard in een handschrift in *Turijn* van de 13de eeuw en gaat waarschijnlijk terug tot 1248. Het handschrift is van 122 fol en is gecatalogiseerd onder 4. 22. K.

De versie wordt genoemd : *Una vesion fou facta en Ibernia en l'an de Notre Senhor 1248 qi era lo segond an de papa eugens quart.*

Zij begint : *Un home hat en Ibernia, qi havia nom Godalh, qi fou mot cruel et pervers en tota sa vida, e era noble de linhage, alegie de cara e de bel regardament e estant jove siant si en ayso mespreet tot aco qi era de salud* (2) *s'arma, aysi con el depueys ho recontava cun lagremas...* Zie *Krapp, Op. cit.* blz. 24, *Phil. de Félice, Op. cit.* blz. 54, *Analecta Bollandiana* tom. XXVII, blz. 36, *Champollion-Figeac, Documents historiques inédits* t. III Paris 1847.

2° Het pelgrimsverhaal van *Sire de Beaujeu*, die was *en l'espurgatoire saint Patrice où il vit les tourments infernaux comme le raconte Heronnet son escuier qui en dit moult de merveilles. S. Luce, Chronique des quatre premiers Valois* blz. 22 Paris 1862. Zie *Analecta Bollandiana* t. XXVII blz. 36.

3° Het verhaal van den zoon van den graaf van *Krisszafán, Georges*, die een tocht in 1353 deed. Er is o. a. een handschrift te *Weenen* in het Latijn 1398. *F. Toldy* publiceerde er fragmenten van in *Századok* t. V. (1871)

(1) *Madelghys' Kintsheit* blz. 205 Gent A. Siffer 1889.
(2) In den tekst volgens Krapp *salu d*

blz. 229-47. Cf. *Revue Celtique* deel II blz. 482, deel IV blz. 105 en *Analecta Bollandiana* deel XXVII blz. 36.

Er zijn nog twee andere handschriften, een in het Benedictijnenklooster van *Molk* (of *Melk*) in Neder-Oostenrijk, een in de *Vaticaansche bibliotheek*. Dit laatste behoorde tot de verzameling handschriften van *Christina van Zweden*. Cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 249 vlg.

4° Het verhaal van *Louis de Sur*, bewaard in een Weensch handschrift 3160. Fragmenten zijn gepubliceerd door *L. Frati, Giornale storico della letteratura italiana* deel XVII blz. 76-79.

5° Het verhaal van *Louis de France*, bewaard o. a. in het handschrift I 384 van het *Museum Correr* te Venetië gepubliceerd gedeeltelijk in *L. Frati, Op cit.* deel XVII blz. 76-79

6° Het verhaal van *messire Guillaume de Lille* volgens *Froissart Kervyn de Lettenhove, Œuvres de Froissart* deel XV blz. 145 vlg. Bruxelles 1871.

7° Het verhaal van *Ramon de Perelhos;* zie hierover het hoofdstuk over de pelgrimsverhalen, wat de uitgave betreft, en *Analecta Bollandiana* XXII blz. 496.

8° Het verhaal van *Staunton*, zie hierover het hoofdstuk over de pelgrimsverhalen.

9° Het verhaal van *Antonio Mannini*, uitgegeven door *L. Frati, Op. cit.* deel VIII blz. 154-162.

10° Het verhaal van *Laurencius de Pászthó*, zie hierover het hoofdstuk over de pelgrimsverhalen. Er schijnt nog een tekst te hebben bestaan, die verloren is en die gegeven is door den Franciscaan *Etienne Mágocsy* aan *Gabriel Döbrentei*. Zie *Analecta Bollandiana* deel XXVII blz. 43. Een Hongaarsch dichter *Sebastiaan Tinódy* uit de 16de eeuw bezong in zijn kroniek van keizer Sigismund den tocht van *Laurent Tar* alias *Pászthó*, cf. *A. Szilády, Régi Magyar Költök Tára* t. III blz. 357, Budapest 1885 en *Analecta Bollandiana* XXVII blz. 42.

Wij hebben alleen vermeld de verhalen der pelgrims zelf, of van anderen over hun lotgevallen. Over de personen, van wie we weten, dat zij het hol bezochten, maar wier lotgevallen ons niet nader bekend zijn, zooals *Malatesta di Rimini*, *Brederode*, *van Scharnachthal* enz. zie boven blz. 170 vlg.

OUDERE LITERATUUR OVER DE LEGENDE.

— *Campion, History of Ireland* ± 1570 cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 119.

— *De vita S. Patricii. Libri II. Auctore Richardo Stanihursto* Dubliniensi. Antverpiae MDLXXXVII. *O'Connor* noemt een uitgave van 1586 (*Op. cit.* blz. 119).

— *Peter Lombard Commentarius de Regno Hiberniae* 1600 aldus bij *O'Connor, Op. cit.* blz. 120.

— *Colgan, Triadis Thaumaturgae seu divorum Patricii Columbae et Brigidae acta* Lovania 1647. Colgan beschouwt verkeerd *Evinus*, abt van *Ross* (550-600), als schrijver van het door hem gevonden leven van S. Patricius. Voor het geval, dat Colgan gelijk had, zou reeds in de 6de eeuw het purgatorium bekend zijn, daar dit in de levensbeschrijving voorkomt. Het door Colgan gevonden en gepubliceerde leven is echter van later tijd en de vermelding van het purgatorium een latere interpolatie cf. *Eckleben, Op. cit.* blz. 15, *Phil. de Félice, Op. cit.* blz. 82.

De volledige titel van het werk, waarvan het boven aangehaalde deel II vormt, luidt : *Acta sanctorum veteris et maioris Scotiae seu Hiberniae sanctorum insulae, partim ex variis per Europam mss. codd. exscripta, partim ex antiquis monumentis et probatis authoribus eruta et congesta : omnia notis et appendicibus illustrata* Lovan 1645-1647.

— *Saint Patrick's Purgatory : Containing the Description, Originall, Progresse, and Demolition of that superstitious place.* By *Henry Jones, Bishop of Clogher.* London 1647.

— *Teatro delle Glorie e Purgatorio de' viventi del gran Patriarca, ed Apostolo dell' Ibernia, S. Patricio. Descritti dal Priore di S. Vittore, D. Celso Falconi*, Bolognese. In Bologna 1657.

— *Loecher C. De fabuloso Patricii purgatorio* Lipsiae 1660.

— *Icon Antistitis* 1669, opnieuw uitgegeven met een vertaling in het Engelsch door *C. P. Meehan*, Dublin 1848.

— *The Antiquities and History of Ireland by the Right Honourable Sir James Ware, Knt.* London 1705.

O'Connor noemt ook een uitgave van 1654 te Londen en van 1672.

— *Dr. Hugh Mac Mahon*, Katholieke bisschop van *Clogher*, stuurt in 1714 naar Rome een *Relatio Status* van zijn diocees, vermeld in *Irish Ecclesiastical Record* Vol. 2, n° 10 (cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 165), waarin hij de bedevaart bespreekt.

— *Brullanghan, In nomine Jesu christu opusculum de purgatorio Sancti Patritii Hyberniae patroni scriptum per fratrem Dominicum Brullanghan* Lovanii in 12° (absque anno circa 1735); 1735 is het jaar van de approbatie.

Cf. verder *Brunet* I 1289. Dit boekje haalt *Graesse, Trésor* I 552 ook aan.

Een zeer gezocht boekje in Engeland en Ierland. Op den verkoop *Heber* bracht het op 1 pond 18 sh. Een exemplaar bevindt zich in de *Bibliotheca Grenvilliana* pag. 86.

Fr. Dominick Brullanghan (soms vindt men *Brullaghan* of *Brullaughan*) of *Bradley*, geboren in *Derry*, studeerde in *Leuven* en keerde later naar *Ulster*

terug, waar hij de bedevaart in *Lough Derg* een tijdlang leidde. Hij stierf in 1746 in *Derry*. Voor het gebruik der pelgrims stelde hij zijn boekje samen, een soort handleiding.

O'Connor, Op. cit. blz. 169 noemt een uitgave van *Belfast* in 8° in 1726, van *Dublin* in 16° in 1752 en van *Strabane* in 1820.

— *A description of St. Patrick's Purgatory in Lough-Derg; and an Account of the Pilgrims Business there. By the Rev. Mr. Hewson, Rector of the Parish of St. Andrew's Dublin; and afterwards Archdeacon of Armagh.* Dublin 1727.

Het « account » is door *Richardson* bij zijn werk gevoegd, maar is geteekend en gedateerd door *Hewson* 1 Aug. 1701.

— *The great Folly, Superstition and Idolatry of Pilgrimages in Ireland; especially of that to St. Patrick's Purgatory. Together with an account of the Loss that the Publick sustained thereby; truly and impartially Represented. By John Richardson, Rector of the Parish of Belturbet, alias Annah.* Dublin 1727.

— *Dr. James Spottiswoode, St. Patrick's Purgatory. Spottiswoode* was de voorganger van *Henry Jones*.

O'Connor vermeldt dit werk aldus :

« Dr. James Spottiswoode is said to have written a treatise regarding it,' (nl. put a stop to this devotion) intituled *St. Patrick's Purgatory* » *Op. cit.* blz. 162.

— *Philips Skelton, The Complete works* ed. by Robert Lynam London 1824, vol. II p. 15-20, *cf. Krapp, Op. cit.* blz. 52. O'Connor vermeldt een uitgave van 6 vol. Dublin 1770.

— *Le trou de Saint Patrice.* A Dublin 1774.

— *Theatro Critico Universal, o Discursos Varios en todo Genero de Materias, para desengaño de Errores comunes. Escrito Por el muy ilustre Señor Don Fray Benito Geronymo Feijoo.* En Madrid MDCCLV. Tono Septimo blz. 156 vlg. *O'Connor, Op. cit.* blz. 73-74 noot noemt een tweede uitgave van 1769 te Madrid.

— *Edward Ledwich, Antiquities of Ireland,* Dublin 1790. *Eckleben, Op. cit.* noemt een uitgave van Dublin 1793.

O'Connor vermeldt verder :

— *Thomas de Burgo, Hibernia Dominicana,* cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 168.

— *Moran, Spicilegium Ossoriense,* cf. *O'Connor, Op. cit.* blz. 140 noot en 151.

— *Mirror of penance* a Louvain treatise of the 17th century, aldus bij *O'Connor, Op. cit.* blz. 12.

BIJLAGE.

Door bemiddeling van *Dr. Gisbert Brom* te Rome ontvingen wij van Pater *Ludovico C. Nolan* uit de preek van kardinaal *Orsini* (zie boven blz. 177) het volgende afschrift van den passus op het purgatorium betrekking hebbende :

Sagri Trigesimi de' Sermoni sopra Il Purgatorio

(dall' Emmo. Cardinal Vincenzo M. ORSINI, O. P.)

Dal Sermo XIII (Del Purgatorio di S. Patrizio nella Ibernia) p. 39.

14. — Mi rimane à rispondere al terzo Quesito, se presentemente piu duri un tal luogo? Nel che, senza punto stentare, bastera il ridirvi lo accaduto ad un Canonico Regolare nelle parti di Olanda del Monistero Esmstadense, sotto il Pontificato di Alessandro VI. nel 1494. Questi con desiderio di maggiore perfezione, portatosi in Ibernia, ed havendo udite gran cose del Pozzo di S. Patrizio, con viva fede di soddisfare alla Divina Giustizia, domandò al Superiore del Monistero d'esservi calato; il che fattosi, mentre ad ogni momento il tremante Canonico aspettava di vedere, ed udire, e forse anche provare quelle orribili cose, che di tal Pozzo gli erano state riferite, essendovi durato un giorno, ed una notte, senza menomo nocumento ne fu estratto il di vegnente; e provato per isperienza, esser tutta finzioe ciò, che da Custodi divulgavasi, col solo motivo di ammassare limosine dalla gente troppo credula, andato à Roma, ragguaglionne il Sommo Pontefice, da cui fu ordinato al Vescovo del luogo, ed al Priore del Monistero, che riempissero di terra, e di sassi il detto Pozzo, ad oggetto che cessasse la ingannata credenza de' concorrenti, come in fatti fu eseguito, e ne fu dato al medesimo Sommo Pontefice autentico documento.

ERRATA EN AANVULLINGEN.

Blz.	*4*	*laatste regel*	vol	*lees*	het is vol
»	5	*noot 3*	236 en vgl.	»	236 en vlg.
»	6	*r. 16 van boven*	ook de	»	ook het
»	9	*r. 11 en 13 van boven en elders*	Patricius' vag.	»	St. Patricius' vag.
»	*11*	*r. 14 van boven*	tucceeding	»	succeeding
»	*14*	*r. 16 van boven*	wordt	»	het wordt
»	»	*r. 9 van onder*	van wie	»	van wien
»	»	*r. 3 van onder*	*Victoria*	»	*Historia*
»	*15*	*r. 9 van boven*	Tewijl	»	Terwijl
»	*16*	*r. 16 van boven*	kaneelbloom	»	kaneelboom
»	*18*	*r. 12 van boven*	den kiem	»	de kiem
»	*19*	*r. 9 van boven*	de pelgrim	»	den pelgrim
»	»	*noot 2*	Alemanen	»	Allemannen
»	*21*	*r. 12 van boven*	gevolgd van	»	gevolgd door
»	»	*r. 11 van onder en elders*	Immrama	»	Imrama
»	*23*	*r. 9 van boven*	had hij	»	was hij
»	*25*	*r. 21 van boven*	verzadigt	»	verzadigd
»	»	*r. 23 van boven*	2	»	3
»	*27*	*r. 3 van boven*	aanhoorde	»	verhoorde
»	*33*	*noot 4*	*Houdan*	»	*Houdon*
»	»	»	servietten	»	servetten
»	*41*	*r. 5 van boven*	schoven	»	schooven
»	*43*	*noot 1*	*offenbarungen*	»	*Offenbarungen*
»	*45*	*r. 19 van boven*	Kartuiser	»	Kartuizer
»	*46*	*r. 6 van onder*	Froissard	»	Froissart
»	*51*	*r. 10 van boven en elders*	duivels	»	duivelen
»	*54*	*r. 3 van boven*	eersten	»	eerste
»	»	*r. 18 van boven*	*Dantes'*	»	*Dante's*
»	»	*r. 7 van onder*	Thespessius	»	Thespesius
»	*59*	*r. 13 van boven*	dij	»	bij
»	*61*	*noot 3, 2°)*	Albers	»	Alber

» *67* te voegen bij noot 3: ons werd onlangs gevraagd of men uitspreken moest *Tóndalus* of *Tondálus*. De Duitsche vorm tond*o*lus schijnt op een sterkere beklemtoning der tweede lettergreep te wijzen; aan een anderen kant spreekt de vorm tond*e*lus, die in onze teksten een paar maal voorkomt, dit weer tegen. Bij gebrek aan voldoende zekerheid geven wij de voorkeur aan de Nederlandsche beklemtoning *tóndàlus.*

»	*70*	*noot 1*	putte in	*lees*	putte uit
»	*74*	*r. 2 van boven*	lijden	»	leiden

Blz. 81	*r. 19 van boven*	hij	*lees*	bij
» *83*	*r. 10 kolom links*	et	»	in
» *87*	*r. 3 van boven*	1160	»	1160 of 1180, zie 296 (2)
» *88*	*r. 18 van boven*	*Tnngdalus*	»	*Tnugdalus*
» »	*laatste regel*	zouden	»	zoude
» *90*	*r. 5 van boven*	dienst doen	»	gebruikt worden
» *102*	*r. 17 van boven*	tite	»	titel
» *104*	*r. 12 van boven*	bcpaling	»	bepaling
» »	*r. 17 van boven*	8°)	»	4°)
» *105*	*r. 6 van boven en elders*	Karthuizer	»	Kartuizer

» *111* B. 2) Een exemplaar *Typis Reyserianis* ca. 1480 wordt vermeld in ROSENTHAL's *Incunabula, xylographica enz.* Catal. 90 n^{r} 232 (1000 mk.)

» *113*	*r. 17 van onder*	Tundalis	*lees*	Tundali
» »	*r. 15 van onder*	*Jherusolimorum*	»	*Jherosolimorum*
» »	*r. 15 van onder*	*Conradis*	»	*Conradi*
» »	*r. 14 van onder*	*Romam*	»	*romam*
» »	*r. 12 van onder*	*Helwich*	»	*Ketwich*
» »	*r. 12 van onder*	6 Mei	»	8 Mei
» »	*r. 9 van onder*	et receptaculis	»	(valt weg)
» »	*r. 9 van onder*	*excellentissime*	»	*excellentissimo*
» »	*r. 8 van onder*	Carthusiensis	»	Cartusiensis
» »	*r. 7 van onder*	4° *Libellus* enz.	»	*Divinarum littera-*

rum interpretoris viri profundissimi nec parum in sacris ecclesie canonibus eruditi magistri Guillermi houppelande libellus enz. Van dit boekje bevindt zich een volledig exemplaar op de Koninklijke Boekerij te Brussel (Acc. 1495 1re série). Het bevat 4 houtsneden, één voor elke afdeeling; die vóór Tondalus' Visioen stelt den ridder Tondalus voor, zijn zwaard in de linkerhand vasthoudend, en draagt het Duitsche opschrift TUNDALUS DER RITTER (cf. blz. 130 B. 1°, 2°).

» *114*	*r. 16 van onder*	*Thernoernen*	*lees*	*Therhoernen*
» *119*	A 1°)		»	zie blz. 296 (2)
» »	*r. 2 van onder*	Vision	»	Visioen
» *127*	*r. 17 van boven*	*gesertzt*	»	*gesetzt*
» *130*	*r. 13 van onder*		»	*gesigneerd aij*
» *132*	*r. 10 van onder*	teksuitgave	»	tekstuitgave
» »	*r. 7 van onder*	hanschrift	»	handschrift
» *133*	*r. 19 van boven*	deser	»	dezer
» *151*	*noot 1*	dese	»	deze
» *157*	*r. 14 van boven*	podlood	»	potlood
» »	*r. 3 van onder*	of	»	op
» *163*	*r. 4 van boven en r. 12 van onder*	Vander Goes	»	van der Goes
» *170*	*r. 1 van boven*	officieële	»	officieele
» »	*noot 3*	blz. 62	»	blz. 22
» *173*	*r. 5 van onder*	Ik bedoel	»	Wij bedoelen
» »	*noot 3*	ccdar-wood	»	cedar wood
» *175*	*r. 15 van onder*	*Stafford*	»	*Strafford*
» »	*noot 1*	statistiek	»	statistisch
» »	»	aantal der	»	aantal

Blz. 176	*r. 11 van onder*	bedevaarten,	*lees*	bedevaarten
» *177*	*r. 5 van boven*	almoezen	»	aalmoezen
» »	*r. 10 van boven*	of	»	of van zijn
» *179*	*r. 5 van onder*	n. l.	»	nl.
» *182*	*r. 2 van boven*	usualy	»	usually
» *183*	*r. 5 van boven*	pelgrim	»	pilgrim
» *185*	*r. 2 van boven*	sombere, donkerblauw	»	sombere donkerblauw
» »	*r. 11 van onder*	godsdienstzin, niet	»	godsdienstzin niet
» *191*	*r. 10 van boven*	*Artâ Virâf*	»	*Artâ-Virâf*
» *198*	*r. 6 van onder*	Matthaeus	»	Mathieu
» *199*	*noot 2*	*Maldum*		*Maeldūn*
» *200*	*laatste alinea vervalt.*			
» *201*	*r. 6 van boven*	wether	»	whether
» »	*r. 15 van boven*	(*H.*)	»	(*H*[1])
» »	*r. 16 van boven*	heynric	»	heynrijc
» *204*	*r. 19 van boven*	overkomst	»	overeenkomst
» *205*	*r. 4 van onder*	schrijver,	»	schrijver
» *206*	*r. 5 van boven*	*Topographica*	»	*Topographia*
» *210*	*r. 6 van boven*	visioen,	»	visioen
» *212*	*r. 5 van boven*	*Historiae*	»	*Liber Historiae*
» »	*r. 7 van boven*	legende	»	legende,
» *213*	*r. 7 van boven*	**Articulis**	»	**Articulus**
» *214*	*r. 7 van onder*	berg	»	berg,
» *215*	*r. 11 van boven*	*illustrem*	»	*Illustrem*
» *216*	*r. 10 van boven*	*idem*	»	*idem*
» *217*	*noot 1*	1809	»	1909
» *218*	*r. 2 van onder*	mij	»	ons
» *222*	*r. 9 van boven*	Ons rest wel nog over te	»	Ons rest wel nog te
» *223*	*r. 7 van boven*	ceremonieën	»	ceremoniën
» »	*r. 2 van onder*	bearbeitungen	»	Bearbeitungen
» *224*	*r. 8 van boven*	van	»	over
» »	*r. 13 van onder*	fantazie	»	fantasie
» »	*noot 2*	*scriptoris*	»	*scriptores*
» *229*	*r. 19 van boven*	Polonia	»	Polonia,
» *230*	*r. 14 van onder*	erkennen	»	herkennen
» *231*	*noot 1*	Imprinta	»	Imprenta
» *232*	*r. 4 van boven*	onzen	»	onze
» *236*	*r. 18-19 van onder*	Protestansche	»	Protestantsche
» »	*r. 14 van onder*	vluchten	»	vluchtten
» *237*	*r. 4 van boven*	Patricius valleijen	»	Patricius Valleijen
» *238*	*r. 18 van boven*	Oriande gesproken	»	Oriande gesprooken
» *240*	*r. 5 van boven*	deze	»	dezen
» *246*	*r. 11 van boven*	deze	»	dezen
» *250*	*r. 10 van onder*	*Pelgrimages*	»	*Pilgrimages*
» »	*noot 3*	*impartialty*	»	*impartially*
» *252*	*r. 21 van boven*	zijn	»	zijn er
» »	*r. 14 van onder*	poëem	»	poeem
» *253*	*r. 5 van boven*	pelgrims	»	pilgrims

Blz. 254	*noot 1*	Protestansche	*lees*	Protetantsche
» 255	*r. 2 van onder*	nonniken	»	monniken
» 256	*r. 10 van boven*	ontrokken	»	onttrokken
» 258	*r. 10 van onder*	fantazie	»	fantasie
» 259	*r. 5 van onder*	. op	»	, op
» 264	*r. 3 van boven*	verifiëeren	»	verifieeren
» 267	*r. 4 van onder*	niet lang	»	lang niet
» 269	*r. 5 van boven*	mynne	»	myne
» 276	*r. 16 van boven*	na streven	»	nastreven
» »	*r. 12 van onder*	allen	»	alle
» 277	*r. 11 van onder*	voorkomende,	»	voorkomende
» 280	*r. 5 van onder*	ter loops	»	terloops
» 282	*r. 18 van boven*	wel is waar	»	weliswaar
» 283	*r. 10 van onder*	*occidentalis*	»	*Occidentalis*
» 288	*r. 20 van onder*	*Ymeniz*	»	*Yeméniz*
» 291	*r. 6 van boven*	57-69 Long Acre W. C.	»	57-59 Long Acre W.C.
» 293	*r. 14 van boven en elders*	Hayn	»	Hain
» 294	*r. 12 van onder*	*Irlende*	»	*Irlonde*
» »	*r. 11 van onder*	*ȝeotase*	»	*ȝeot ase*
» 295	*r. 13 van onder*	*Irlande*	»	*Irlonde*
» 299	*r. 3 van onder*	*ihē xħc*	»	*ihē xp̄c*
» »	*r. 6 van boven*	*xħi*	»	*xp̄i*
» »	*r. 7 van boven*	*xħm*	»	*xp̄m*
» 310	*r. 16 van onder*	Philips	»	*Philip*

Tusschen de titels der boeken van den tekst en de titels uit de lijst van handschriften en drukken, zal men bij aandachtige lezing kleine verschillen wat *de spelling* betreft kunnen vinden (b. v. blz. 225 staat *gesuyvert*, in de lijst blz. 304 eerste regel staat *gezuyvert*). De oorzaak is, dat de spelling der titels bij verschillende schrijvers en bibliografen in kleinigheden verschilt : *Krapp* spelt « Theatro » (blz. 249 noot 2), *Dottin* « Teatro » (blz. 309 r. 19 van boven). Wij hebben in de lijst de spelling gevolgd, zooals die bij de meeste gezaghebbende schrijvers voorkomt, of zooals wij die na ingewonnen inlichtingen bij bibliotheken meenden te moeten aannemen.

INHOUD.

I. — Inleiding.

II. — Het Visioen van Tondalus.

III. — Het Vagevuur van St. Patricius.

TONDALUS' VISIOEN

EN

ST. PATRICIUS' VAGEVUUR

2e DEEL

KONINKLIJKE VLAAMSCHE ACADEMIE
VOOR TAAL EN LETTERKUNDE

TONDALUS' VISIOEN

EN

ST. PATRICIUS' VAGEVUUR

UITGEGEVEN DOOR

Dr. R. VERDEYEN EN Dr. J. ENDEPOLS

2e DEEL

1917

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
9, Lange Voorhout

GENT
W. SIFFER
Drukker der Koninklijke Vlaamsche Academie

INHOUD.

EEN WOORD VOORAF.

De in 1914 uitgebroken oorlog heeft het verschijnen van Deel II vertraagd tot 1917. De afgedrukte vellen en de kopie bevonden zich in België. Met behulp van het Nederlandsche consulaat te Brussel slaagden wij er eindelijk in na tallooze moeilijkheden de stukken in ons bezit te krijgen. De firma Martinus Nijhoff nam de uitgave op zich en zoo konden wij eindelijk het ondernomen werk tot een einde brengen.

DR. R. W. VERDEYEN,
Uden-Vluchtoord.

DR. H. J. E. ENDEPOLS,
Maastricht.

WIJZE VAN UITGAAF.

Het hoofddoel dezer uitgave was een bijdrage te geven tot de Middelnederlandsche dialectstudie. Wij hebben daarom van elke afzonderlijke groep handschriften van beide legenden een of meer vertegenwoordigers afgedrukt. Het ideaal ware geweest alle dialectisch afwijkende teksten op te nemen, maar dat was practisch onuitvoerbaar. Wij hebben echter een uitweg gevonden door de varianten te drukken van de niet opgenomen teksten, waarbij niet alleen met tekst, maar ook zooveel mogelijk met taal- en spellingverschil werd rekening gehouden.

Bij de bewerking van de teksten zijn wij uitgegaan van het standpunt, dat van de handschriften een zoo getrouw beeld mogelijk moet worden gegeven. In den tekst worden weinig wijzigingen aangebracht en waar dit gebeurt, worden veranderingen of bijvoegingen cursief gedrukt tusschen haakjes [ ]. Op doorhalingen in het handschrift of weglating van ons zelf wordt de aandacht gevestigd door het teeken [...], terwijl in de noot nadere verklaring wordt gegeven. Bij het aanvullen van weggelaten woorden rees dikwijls de vraag: staan we voor een slordigheid of een bewust ingrijpen van den kopiïst? een vraag, die niet altijd te beantwoorden was. Wij waren derhalve zeer voorzichtig met aanvullen, waarop echter steeds de aandacht van den lezer door het cursief tusschen haakjes drukken gevestigd wordt. De oorspronkelijke interpunctie hebben wij geëerbiedigd. Daar echter ter verduidelijking van den tekst het gebruik van moderne leesteekens en hoofdletters soms zeer wenschelijk bleek, hebben wij leesteekens, die wij noodig achten, tusschen haakjes geplaatst en de tot hoofdletter gemaakte oorspronkelijke letter of omgekeerd, gecursiveerd. Het subjectieve is hier natuurlijk niet te vermijden geweest, maar een bezwaar is dit niet. Iedereen kan met een kleine moeite den oorspronkelijken tekst herstellen, en lezen zooals hij wil.

Cursief staat verder al wat van ons afkomstig is, de nota's enz.

De vetgedrukte cijfers in de nota's verwijzen naar de bladzijden onzer uitgave.

Wat in het handschrift onderstreept is, hebben wij gespatiëerd. Het begin van elke nieuwe folio wordt aangegeven door twee verticale streepjes (||).

De verschillende aard en samenstelling van beide legenden verhinderden een totale gelijkvormigheid in de hoofdstukken I en II. Terwijl b.v. in hoofdstuk II de vergelijking van het Middelnederlandsch met de verschillende Latijnsche teksten gewenscht was om langs dezen weg het onderling verband der Middelnederlandsche teksten nader te bepalen, was dat in hoofdstuk I minder noodig.

Tot onze manier van uitgeven leidden ons verschillende overwegingen, waarvan wij bij het bewerken der teksten de gegrondheid telkens opnieuw ondervonden.

Trots het voortreffelijke werk van Frank, v. Helten, Verdam enz., enz. is het Middelnederlandsch betrekkelijk een terra incognita. Wanneer men de locale taalkringen d. w. z. de Middelnederlandsche dialecten (om nog niet te spreken van familiale, sociale enz.) wil leeren kennen, dan tast men telkens in het duister.

Het is echter niet onze bedoeling hier in uitvoerige beschouwingen te treden.

Reeds herhaaldelijk is bij verschillende gelegenheden er op gewezen, dat onze gewone tekstuitgaven niet voldoende konden zijn voor de kennis van het Middelnederlandsch en dat slechts

een vergelijkende tekstuitgave van verschillende dialecten naast elkaar in dezen langzamerhand meer zekerheid kan geven. [1])

Nog een andere overtuiging is bij ons sterker geworden. De handschriften zelf moeten meer ontzien worden. Er moet meer rekening gehouden worden met de veranderingen, die door kopiïst of corrector zijn aangebracht.

Bij het bestudeeren van Middelnederlandsche taalvormen en woorden gaat men immers zeer dikwijls uit van de uitgegeven handschriften. Men brengt de daar voorkomende vormen in verband met den naam of de woonplaats van den schrijver en spreekt dan van Brabantsch, Vlaamsch, Limburgsch enz. Verdam geeft zelfs vaak, zooals de Vooys opmerkt, noch den tijd, noch de plaats van herkomst aan van de bouwstoffen van zijn standaardwerk.

Maar veel te weinig, het is reeds meer gezegd, houdt men bij deze methode in het oog, *dat de taal van den uitgegeven tekst volstrekt niet altijd is de taal van den oorspronkelijken schrijver* en dat men derhalve allerlei taalvormen tot een dialect brengt, waar zij niet thuis hooren.

Uit verschillende onzer teksten blijkt weer zonneklaar, dat ze uit zeker twee (of zelfs meer) taallagen, de taal van schrijver, kopiïst, corrector bestaan. De verbeteringen in spelling, buiging en klanken laten hieromtrent geen twijfel bestaan.

Welnu zoo is het in zeer veel handschriften. Maar dan ligt het voor de hand, dat die spraakkunsten, welke vooral steunen op uitgegeven teksten, waarin met bedoelde verbeteringen weinig of geen rekening is gehouden, allerlei secundaire vormen als primaire beschouwen, vormen en woorden tot een dialect brengen, waartoe zij nooit behoord hebben. Welke zekerheid biedt ons een vorm, dien wij aangegeven vinden als tweemaal of meer voorkomende bij v. Maerlant, als wij niet weten, of deze vorm misschien een verbetering is van een anderen?

De Vooys meent, dat de prozateksten in het algemeen een vrij groote betrouwbaarheid van overlevering hebben en dat de taal in de jongere afschriften niet zoo sterk verschillen zal van het origineel.

De verbeteringen in onze teksten wijzen o. i. op iets anders. Ook wanneer men aanneemt, dat de tijd tusschen het schrijven van het origineel zelden meer dan een eeuw bedraagt en taalverschillen berustend op *tijd* niet zoo sterk zullen zijn, wat nog de vraag is, dan blijven nog altijd de verschillen tusschen de taal van den oorspronkelijken schrijver, den lateren kopiïst of corrector, berustend op gewest, leeftijd, persoonlijkheid. En die zijn lang niet altijd zoo gering. De beteekenis van aangebrachte verbeteringen wordt wel het beste geïllustreerd uit H_2, bevattende het Patricius' vagevuur.

H_2 is van Enkhuizen, dus uit een West-Friesche omgeving. Ook de bezitters waren West-Friezen. Indien men nu de verbeteringen door den corrector aangebracht, laat drukken en op deze verbeterde vormen zijn grammaticale conclusies bouwt, dan krijgt men een geheel verkeerd beeld van den feitelijken toestand. Immers vormen als *scluten*, *sclotel* zijn dan vrij zeldzaam en men zou dan besluiten, dat het West-Friesch Middelnederlandsch de *sc*-uitspraak maar voor een klein gedeelte heeft bewaard. Ziet men echter, dat de *scl*-vormen er bijna altijd hebben gestaan, doch door uitkrassing van den vermoedelijk niet-West-Frieschen corrector zijn verbeterd tot *sl*, dan volgt er juist het omgekeerde uit. Indien men den tekst van *K* afdrukt, zooals die is geworden na de verbeteringen van den corrector, dus met vormen als *getzuchnisse* **202**/8 *tziden* **206**/7 dan heeft *K* een echt later middelduitsch karakter en dan vervallen ook de twee mogelijkheden, die zich voordoen, indien men weet dat er oorspronkelijk *getuchnisse* - *tiden* enz. stond nl.: 1°. dat de tekst uit het Middelnederlandsch is overgebracht; 2°. dat in het dialect van *K* de klankverschuiving nog niet algemeen was.

Ook blijkt weer eens van hoeveel gewicht het is, dat men nauwkeurig den persoon van den kopiïst of corrector kent, wil men met zekerheid de vormen beoordeelen. Dat blijkt o. a. uit *Bl*, waar verschillende kopiïsten (5) aan het werk zijn geweest. Een deel gebruikt stelselmatig

[1]) Men zie o.a. de vlg. artikelen, die verschenen, toen wij met onze uitgave reeds begonnen waren: *N. van Wijk, De leemten in onze dialectkennis*, Nieuwe Taalgids 5 80-90. — *Over Dialectgrenzen*, ibid. 6 113-126. — *Over de betekenis van Middelnederlandse handschriften*, ibid. 7 137-147. — *J. A. vor der Hake, De moeielikheden van een onderzoek naar de levende taal in het verleden*, id. 5 113-120. — *Dr. J. W. Muller, Critisch commentaar op Van den Vos Reinaerde*, Utrecht, Oosthoek 1917.

herde, een ander vermijdt dit woord even hardnekkig, vervangt het, als het in den paralleltekst voorkomt, geregeld door een ander. Al is *Bl* een oostelijk dialect, hetgeen een vrij algemeen begrip is, hiermede wordt het geval-*herde* niet verklaard; de reden van het al of niet gebruiken van *herde* moet bij de persoonlijkheid van de kopiïsten gezocht worden.

Nog een laatste opmerking. Bij een vergelijkende tekstuitgave is het mogelijk uit een aantal dialectisch verschillende teksten een vergelijkende woordenlijst samen te stellen van verschillende woorden voor het hetzelfde begrip. En dat ontsteekt eenigszins een licht omtrent Middelnederlandsche isoglossen en woordgeografie.

Zien wij in het St. Patricius vagevuur het woord *anxt* uit *K* in *W* meestal met *anxt*, soms door *vrese* weergegeven, in *N* bij voorkeur door *vrese*, in H_1 bijna geregeld door *vreyse*, terwijl het Latijn heeft *terror, periculum, horror*, dan volgt daar toch met min of meer zekerheid uit, dat het dialect van H_1, dat is een Zuid-Limburgsch dialect, aan den vorm *vreyse* de voorkeur geeft.

Ynnych uit *K* **196**/8 wordt in:

W	*Br*	H_2	*N*	*Bl*	H_1	*A*
innich	*devoet*	*devoet*	*ynnich*	*ynnich*	*ynnich*	*wel*

en de comparatief *yniger* uit *K* **196**/8 wordt in dezelfde volgorde weergegeven (behalve *A*); zie ook *K* **212**/14 en **228**/15.

Hieruit volgt toch, dat *Br* en H_2 twee vrij ver van elkaar gelegen taalgroepen, den vreemden vorm verkiezen boven den Nederlandschen, hetgeen bij *Br* te begrijpen is, maar bij H_2, een West-Friesch middelnederlandsch dialect, toch zeker opvallend is.

Zoo luidt *preister* uit *K* **192**/3 en **210**/8 in al de teksten *priester* (*preester*); H_2 heeft eenmaal *pape* maar het latere Middelnederlandsch van den Hollandschen leek van Riele, gebruikt tweemaal het woord *pape*.

Het vergelijken leert ons niet alleen nadere bijzonderheden omtrent Middelnederlandsche isoglossen en dialectische woordgeografie, maar er blijkt ook uit, hoe de kopiïsten er met hun woorden naar streefden zich aan te sluiten bij de locale gewoonten van hun streek.

W **102**/8 en al de andere teksten hebben het woord *cisterne*, maar het Zuid-Limburgsch dialect uit een streek, waar de mergelgroeven niet onbekend zijn, vervangt dit door het karakteristiek-locale *mergelputte*.

Maar genoeg, de uitgave zelf moet bewijzen, wat we hier toch niet dan in zeer beknopten vorm zouden kunnen zeggen.

I. DE VERHOUDING DER MIDDELNEDERLANDSCHE TEKSTEN VAN HET TONDALUS' VISIOEN TOT HET LATIJN EN TOT ELKAAR.

Van het Visioen van Tondalus bezitten we zeven Middelnederlandsche teksten, voorkomend in de volgende handschriften:

1. Amsterdam, Kon. Acad. XXXV (*A*)
2. Berlijn Ms. Germ. 1087 (*Bl*)
3. Brussel II 2318 (*Br*)
4. Brussel 21940 (*B*)
5. Den Haag K 33 (*H*)
6. Gent 542 (*G*)
7. Nijmegen Hs. Grandjean [1]) (*N*)

Wij kunnen deze handschriften in drie groepen verdeelen: **A**, **B**, **C**.

Tot groep **A** behooren: *Bl*, *Br 2318*, *B 21940*, *N*.

Tot „ **B** behooren: *H* en *A*.

Tot „ **C** behoort: *G*.

Deze drie groepen verschillen door de inleiding, den tekst zelf en het dialect. De twee eerste punten worden hierna uitvoerig besproken; het derde wordt behandeld samen met het dialect van de teksten van St. Patricius' vagevuur.

DE INLEIDING.

Geen enkele Mndl. tekst heeft de oorspronkelijke inleiding van Broeder Marcus overgenomen, al kunnen we uit enkele bijzonderheden met zekerheid opmaken, dat de groepen **A** en **B** ze gekend hebben, een feit dat niet van belang ontbloot is, als later zal blijken. Zoo vertellen beiden, dat het visioen in 't Latijn geschreven werd door een monnik uit Ierland voor eene abdis en **B** voegt er bij, dat die monnik Marcus heette. De vertalers konden trouwens moeilijk gebruik maken van Broeder Marcus' zeer persoonlijke ontboezemingen; voor hen golden noch zijn eerbiedige verkleefdheid aan de eerwaarde G(isela) noch zijn verontschuldigingen over zijn gebrekkige kennis van het Latijn, zoodat ze wel verplicht waren een ander begin te zoeken.

Groep **A** vond eene uitkomst in 2 Thim. **3**/1-5, waarmee de vergelijking volgt naar *N* [2]).

Thimotheus	*N*
1. .... En weet dit dat in de laatste dagen ontstaan zullen zware tijden. 2. Want de menschen zullen zijn liefhebbers van zichzelven, geldgierig, laatdunkend, hoo-	SAncte pauwel die apostel secht tot thimotheum sijnen jonger Inden lesten daghen sullen ancomen vreselike tijde Ende die menschen sullen wesen hem selven mijnnende. Gierich. Overmodich. Hoveerdich. blasphemieres. ongehoer-

[1]) Thans in het bezit der Beide Weeshuizen te Nijmegen.

[2]) Een boek getiteld *Jardin de Devotion* en gedrukt bij *Collard Mansion* in 1475 begint eveneens met eene plaats uit 1 *Thim.* 4/1: „*Saind Pol lapotre a son disciple Thymothee ou iiij. chapitre de son espitre escript. Les hommes tourneront aucune fois leur oye de verité et se convertiront aux fables.* (*Holtrop. Monum. typogr.* des P. B. *Planche* 131).

vaardig, lasteraars, den ouderen ongehoorzaam, ondankbaar, onheilig.

3. Zonder natuurlijke liefde, onverzoenlijk, achterklappers, onmatig, wreed, zonder liefde tot de goden.

4. Verraders, roekeloos, opgeblazen, meer liefhebbers der wellusten dan liefhebbers Gods;

5. Hebbende eene gedaante van Godzaligheid, maar die de kracht derzelve verloochend hebben.

sam. ondancber vader ende moeder[,] mysdadich[,] sonder mijnne. sonder vrede. Overdadich. sonder suverheit. Sonder guedertierenheit Verraders[,] wreet Mynres der ghenoechten meer dan gods

Oec hebbende die ghedaente ofte den schijne der heilicheiden. mer die doechden daer van loechende

Daarop volgt eene aanwijzing over het doel van het visioen, dat den menschen als *spiegel* voorgehouden wordt om hen uit vrees voor de pijnigingen de zonden te doen vermijden, daar de liefde tot God dit niet vermag.

Alles wat betrekking heeft op den datum van het visioen is weggelaten, en de tekst vangt dadelijk aan met het eerste hoofdstuk: *Incipit visio cujusdam militis, etc.* (*Wag* **5**/19.)

Van groep **B** heeft alleen het Haagsche hs. eene inleiding. Na een kort gebed tot God, wiens hulp in 't volbrengen zijner taak hij afsmeekt [1]), vertelt ons de schrijver, dat het visioen eerst uit een vreemde taal in het Latijn werd overgebracht: *Dit nae volgende bueck was ghesonden ende ghedicht uuter barbarscher talen in die latijnsche* [2]). *van eynen manne van gheestliken ordenen ende leven. die ghenoempt was march*[*us*] *eynre heyliger of god wilt* [3]) *abdissen.* Uit liefde voor zijn evennaaste heeft hij het boek in 't Nederlandsch trachten over te brengen: *Omme dese sake voerseyt*| *hebbich dit werck voerwaert uter latijnscher talen. wille in duytschen te setten.* Hij vindt inderdaad zijn *sen niet subtijl* genoeg om zijn voorgenomen taak tot een goed einde te brengen zonder de hulp Gods en verzoekt dus den lezer zijn tekortkomingen te willen verontschuldigen. Dit drukt hij uit in de volgende woorden, die haast letterlijk overeenstemmen met die van broeder Marcus: *Oec biddich hem allen dijt horen solen ochte lesen. vernyemense hijr in yet dat te calegierene si*[,] *dat si dat verbeteren ende niet en ergeren omme alre clerken ere Want esser yet guets in dat comet van gode ende al dander comet van mijnen gebreken.* Cf. *Wag* **4**/16: *Si quid ibi videritis minus correctum, hoc nostre imputetis imperitie, sin autem aliquid in ea vestre placuit prudentie, divine gratie* (*et vestris orationibus*) *attribuite.* Daarop begint de vertaling uit het Latyn met *Wag* **4**/26: *Visa est namque ipsa visio* etc. Hiermee begint ook hs. *A*.

In deze inleiding op hs. *H* moeten we vooral op twee punten letten. Ten eerste blijkt uit de aangehaalde plaatsen ten volle, dat de schrijver een volledigen Latijnschen tekst voor zich heeft gehad; en ten tweede dient ook de verklaring, dat hij zelf de vertaling gemaakt heeft als geloofwaardig beschouwd te worden. Het verschil met de teksten uit groep **A** is inderdaad zoo groot, dat het materieel onmogelijk is aan eene overdracht van het eene dialect in het andere te denken, wat voor de eerste groep, als we later zullen bewijzen, wel het geval is, ofschoon daar ook dezelfde verklaring voorkomt. Wij hebben hier zonder twijfel te doen met eene andere vertaling.

C ook, beweert het visioen uit het Latijn vertaald te hebben: *so willic hu eenen bouc bedieden dien hic vonden hebbe in den latine ende huut trecken in dietsche.* Zijn sterk persoonlijke en vrije overzetting is een voldoende bewijs dat hij waarheid spreekt en enkele zeer eigenaardige bijzonderheden uit zijne inleiding zullen zijn persoonlijkheid scherper in het licht stellen. Zoo vertelt ons **C**, dat hij zijn stof niet in rijm wenscht om te zetten, daar een dichter zich steeds aan beperkingen en uitweidingen schuldig maakt en het rijm niet past voor christelijke onderwerpen: *men sal weten dat ic desen bouc niet en begheere te rimene om dat icker no af no toe doen ne wille van den ghenen dat ic vand in lattine Ende ooc so en es men gheen helighe scriftuere sculdich te rimene*[,] *want in den rijm een es gheen ander voordeel dan dat den hooren geeft soeten luut Ende metten rimene so wert alle helighe scriftuere gheconfondeert.*

---

[1]) Ook bij Patricius' Vagevuur komt in 't zelfde hs. een dergelijke inleiding voor.

[2]) *Wag* 4/7: *de barbarico in latinum transferret. Den Lat. tekst van Wagner duiden wij aan met Wag.*

[3]) *Wag* 3/1: *Venerabili ac deo devote domne G., d e i d o n o a b b a t i s s e, frater Marcus etc.*

Deze zinspeling op de berijmde verhalen in 't algemeen en in 't bijzonder op de geestelijke verhalen is van belang in verband met een verdere plaats, waar van Tondalus verteld wordt, dat hij was: *in allen plaetsen*[,] *tallen hoven tallen tornoyen ende tallen joostementen ende hi was wel gheleert in goeden seden ende seere wetende ende specialic jeghen vrouwen* en verder: *Dit so was sijn leven*[:] *hoven dansen boerden joosteren*[,] *dit was al sijn leven*[;] *met dusghedanigher ydelheden so was hi besich.* Ongetwijfeld wijst deze uitweiding over het hoofsche leven van Tondalus er op, dat de vertaling gemaakt werd ten tijde van het bloeiende ridderleven. De Latijnsche tekst zegt alleen, dat Tondalus beslagen was in de krijgskunst: *militari arte non mediocriter instructus.* (*Wag* **6**/20). Het eenigszins wufte ridderleven beviel blijkbaar onzen vertaler niet, die zijn godsdienstigen zin er door gekrenkt moest voelen en er een groot gevaar in zag voor de zaligheid der zielen. Draagt hij in overeenstemming hiermee zijn werk niet op aan een edele jonkvrouw *wiens salichede ic hebbe begheert van langhen tiden alst wel recht es?* Misschien ligt in die opdracht navolging van Broeder Marcus' opdracht aan zijne abdis, doch hoofdzakelijk meenen we er een teeken in te zien van schrijvers vroomheid, zoo niet van zijn monnikenstand, en eene onrechtstreeksche bestrijding van den schadelijken invloed der wereldsche ridderschap.

In den titel wordt vermeld, dat deze materie *staet ghescreven inden spieghel hystoriael.* J. Koopmans heeft hieruit opgemaakt dat de *bewerking gevolgd is naar het Speculum Historiale van Vincentius Bellovacensis.* [1]) Had Koopmans het juist voor, dan zou de vertaler zich blijkbaar wel duidelijker uitgedrukt hebben waar hij verder schrijft: *so willic hu eenen bouc bedieden dien hic vonden hebbe in den latine ende huut trecken in dietsche.* [2]) Een nadere vergelijking met Vincentius laat ons trouwens toe die bewering beslist tegen te spreken, zoodat aan die woorden alleen de waarde eener bloote verwijzing mag gehecht worden. Mogelijk slaan ze op Maerlant's Spieghel, daar de vertaling uit dezelfde streek afkomstig schijnt te zijn, ofschoon het, anders beschouwd, van iemand, die de dichters zoo weinig in eere houdt, niet te verwachten valt, dat hij den schrijver van den Rijmbijbel de eer zou aandoen hem in 't bijzonder te citeeren. Eene voldoende verklaring van beide plaatsen geeft ons de opvatting, die met de feiten strookt, dat *G* zijne vertaling heeft gemaakt naar een uitvoeriger handschrift, doch ook het bestaan kende van Vincentius' tekst, dien hij eenvoudig vermeldt, wellicht wel om meer waarde aan zijn werk bij te zetten.

Uit al die bijzonderheden mogen we in ieder geval besluiten, dat tekst *G* (groep **C**) ontstaan is na 1256, het jaar, waarin Vincentius Bellovacensis zijn Speculum voltooide, na den bloeitijd der Middeleeuwsche berijmde ridderromans en geestelijke verhalen, toen het geestelijke proza en de eeredienst van de H. Maagd [3]) zich begon te ontwikkelen, blijkbaar dus op het einde der 14de eeuw. Nadere inlichtingen over den vertaler ontbreken geheel; misschien is het niet van belang ontbloot hier op te merken, dat onze tekst in het hs. onmiddellijk volgt op het Leven van St. Amand door Gillis De Wevel, ofschoon daaruit natuurlijk niet te besluiten valt, dat er eenig verband zou bestaan tusschen de twee werken.

DE TEKSTEN.

Groep A.

Een oppervlakkige lezing der verschillende handschriften is voldoende om ons dadelijk aan te toonen, dat *N*, *Br*, *B* en *Bl* tot eenzelfde groep behooren. Ten bewijze hiervan diene het tafereel van Tondalus' plotseling afsterven:

Br	*B*	*N*	*Bl*
Hem quemen dey teken der doyt | Sijn hare viele | Sin vorhofft wart harde bleck | Sijn ogen warden	hem quamen die teyken der doit sijn haer viel sijn voerhoeft wart hart ende bleec sijn ogen worden	Hem quamen der doot teiken. Sijn voer hoeft waert bleck. sijne oogen worden blint. Sijne nase wart scarp.	Hem quamen die teiken der doet. Sijn voerhoevet wart bleec. sijn ogen worden blijnt. sijn nase wart scarpe

[1]) *J. Koopmans*, artikel in *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 1901, I, p. 427 e.v.

[2]) Wat verder **12**/4 zegt hij nog: *also sullen wise bescriven in lattine omme te....* Deze zin komt in het Latijn niet voor, zoodat we hier wel met eene vergissing van den vertaler zullen te doen hebben.

[3]) Op verschillende plaatsen, die niet in het Latijn voorkomen, spreekt de vertaler van de H. Maagd.

Br	*B*	*N*	*Bl*
blint | Sijn nase wart scharpp ind bleck | Sin kyne viele neder warts | Ende alle sijne lene worden stijff| Dat gesijnde des huys liep men [*dede*] de spise einwech | Die schilt knechte riepen | Die wiert van den huise weende | men strecte dat licham | men lude die klocken | die clereckschappe quemen dar toe loepende[,] den volcke verwonderde | ende all dey stat wart bedrofft van des goiden Ridders haestiger doit|	blint sijn nase wart scharp ende bleec sijn kyn viel nederwert ende alle die lede sijns lichams worden stijff Dat ghesinde vanden huse liep men dede die spijse en wech die schilt knechten riepen Die weert vanden huse weynden men strecten dat licham men luden die clocken die clergie quam dair toe gelopen den volcke verwonderden ende alle die stat wert bedroeft van des gueden ridders haestiger doit.	ende bleeck Sijn kijn viel nederwart Ende alle sine lede worden stijf. Dat ghesijnne des huses liep. men dede die spijse en wech Die schiltknechten riepen Die wiert vanden huse weynde Men strecde dat lichaem. men lude die clocken. die clercscappe quamen daer toe lopene. den volc verwonderde Ende alle die stat waert bedrueft om des gue den ridders haestiger doot[.]	ende bleec. sijn kijn viel nederwaert. ende al sijn leede worden stijf Dat gesijnde vanden [*huys*] liep Men dede die spijse enwech. die scilt knechten riepen. Die weert van den huys scrieden. Men strecten dat lijcham. men luiden die clocken. die clercscop quamen daer toe loepen Den [*volc*] verwonderden. ende al die stat wart bedroeft van des gueden ridders haestegen doet.

Niettegenstaande de groote overeenkomst tusschen deze vier hss., merken we toch, bij eene nadere vergelijking alleen maar van bovenstaande regelen, dat ze heel wat verschillen in lezing, spelling, morphologie en woordenkeus. B.v.:

N en *Bl*: vergeten, *Br*: *Sijn hare viele*, *B*: *sijn haer viel*;

N leest: *Die wiert vanden huse weynde*, *Bl*: *Die weert van den huys scrieden*, *Br*: *Die wiert van den huise weende*, *B*: *Die weert vanden huse weynden*;

N: *clercscappe* luidt in *Bl*: *clercscop*, in *Br*: *clereckschappe*, in *B*: *clergie*;

N: *quamen daer toe lopene*, *Bl*: *quamen daer toe loepen*, *Br*: *quemen dar toe loepende*, *B*: *quam dair toe gelopen*.

Deze verschillen zijn niet tot deze enkele plaats beperkt, doch loopen over het geheele boek en zijn soms veel aanzienlijker. Zooals het met vele handschriften gebeurde, zijn hier ook bij het afschrijven kopiïsten aan het werk geweest, die den voor hen liggenden tekst overbrachten in dát Nederlandsch, dat hun eigen was en in dién vorm, dien zij als den best passenden beschouwden. Hunne persoonlijkheid is dus van overwegend belang en waar die ons onbekend blijft, zal een zekere omzichtigheid bij het beoordeelen en emendeeren van hun werk steeds noodzakelijk wezen. Dit geldt onder meer voor de dialectische eigenaardigheden. De meeste kopiïsten in de Middeleeuwen waren monniken en toen was het een gewoon iets, dat een monnik van klooster veranderde en in eene andere streek aanlandde. Werd hij in zijne nieuwe verblijfplaats belast met het overschrijven van een bepaalden tekst, dan is het licht mogelijk, dat zijn werk beïnvloed werd door de taal van zijn nieuwe omgeving of omgekeerd, zoo hij moest overschrijven in het plaatselijk dialect. Daarbij dient dan nog de invloed gevoegd te worden van den modeltekst. Was de kopiïst bekwaam en zorgvuldig, dan zal die invloed gering geweest zijn; was hij integendeel een onbevoegde en slordige *scriver* of *scriverse* dan mogen we aannemen, dat hij in menig geval alleen woorden overnam zonder al te veel op hun zin of op hun vorm te letten. De studie onzer hss. staaft dit ten volle en zoo gebeurt het dikwijls, dat een ongewone vorm of een onduidelijke zin dadelijk uit een foutief afschrijven kunnen verklaard worden, als men een anderen tekst er naast legt. Waar dit oorspronkelijke ontbreekt, wordt het dan natuurlijk een zeer gewaagd iets, ex cathedra uitspraak te doen, vooral in den tegenwoordigen stand onzer Middelnederlandsche dialectstudie.

Eenige voorbeelden mogen hier volgen:

a) In de hss. *B* en *Bl* vinden wij (zie bl. **10**/22) b.v. het woord *sottelicke* (*sottelic*) voor het Latijn *suaviter*, een lezing, welke op zichzelf ons heel zonderling zou voorkomen, doch na vergelijking met de plaats in *N* dadelijk opgehelderd wordt. *N* heeft inderdaad ook *sotteliken*, doch als correctie van *soetteliken*, de lezing van *Br*, blijkbaar de oorspronkelijke. Ziet men deze correctie over het

hoofd, dan blijft de lezing van *B* en *Bl* absoluut onverklaarbaar; het aangeven der correctie maakt integendeel elk commentaar overbodig.

b) In *Br* **52**/9 lezen wij van een brug ***smaelre dan dye daer wy hir vur aff spraken.*** Tusschen ***dan*** en ***dye*** is het woord ***daer*** doorgehaald. Op het eerste gezicht zou deze doorhaling allicht aan een vergissing van den kopiïst worden toegeschreven; bij vergelijking met *K*, waar staat: ***smailre dan da wyr*** enz. blijkt evenwel, dat *Br* den tekst heeft veranderd en de correctie dus een andere oorzaak heeft.

c) In *B* **62**/15 is het woord ***weghe*** doorgehaald. Wordt deze doorhaling onopgemerkt voorbijgegaan, dan is de zin niet te verklaren; wordt er rekening mede gehouden, dan kan men er uit besluiten niet alléén, dat het woord in den volzin thuis hoort, doch ook wordt deze plaats samen met andere een bewijs, dat *B* een afschrift is, in dit geval van een *N*-tekst. Toevallig kunnen wij hier bij vermelden, dat deze plaats in *B* ons onverklaarbaar is gebleven, totdat wij het hs. *N* ontdekten. Voor onze teksten is de plaats nu van minder belang, doch het had ook anders kunnen zijn en in verband daarmede is dit een bewijsplaats te meer, zoo al niet voor de noodzakelijkheid, dan toch voor de wenschelijkheid van diplomatische afdrukken van oudere teksten. Een uitgever van zulke teksten publiceert nu eenmaal niet voor zichzelf noch voor zijn onmiddellijke tijdgenooten; zijn uitgave dient ook anderen de gelegenheid tot eigen oordeel te geven en niet het minst latere belangstellenden, wien daardoor, bij de eventueele ontdekking van onbekend gebleven documenten tal van tijdroovende voorstudies bespaard blijven.

d) In *B* **96**/4 is het woord ***worden*** verbeterd uit ***worpen***, op zichzelf een zeer onschuldig iets. Toch zit hier alweer meer achter, want in *K* komt foutief het woord ***worpen*** vóór ***worden*** voor, nogmaals een bewijs, dat B een afschrift is en wel van een *K*-tekst, die het foutieve gebruik van ***worpen*** heeft overgenomen.

e) In *Br* **102**/8 komt tweemaal het woord ***cisterne*** voor, waarvan het eerste doorgehaald is. De zin is met één ***cisterne*** duidelijk. *K* is corrupt en *N* heeft het woord tweemaal. Verondersteld, dat bij toeval alléén *K*, *Br* en *N* voor ons lagen, dan zou twijfel over de juiste lezing hier mogelijk zijn. De doorhaling in acht nemende, komt men echter dadelijk tot de conclusie, dat het woord er tweemaal moet staan en het tweede de aanvang eener glose is.

f) *Br* **170**/10 heeft in afwijking van alle andere teksten: ***die ein man was i n wonderliker suverheit*** in stede van ***v a n***; nu is in *K* juist na ***was*** doorgehaald ***vn***, dat wellicht een fout is voor ***van***, doch naar alle waarschijnlijkheid de aanleiding is geweest van het gebruik van ***in***.

g) Een dergelijk geval doet zich voor in *N* **177**/9 waar geschreven staat ***dit al***; *K* heeft ***dit***; *Br*, *B*: ***dat***, *Bl*: ***dit***. Dit ***al*** kan wel een persoonlijke inlassching zijn, doch in *K* komt na ***dit*** een tot een inktvlek vervloeide onduidelijke letter voor, hetgeen de veronderstelling aannemelijk maakt, dat én *K* én *N* een tekst hebben gekopiëerd, waarin het woordje ***al*** reeds voorkwam.

Ook de rol van den corrector dient niet uit het oog verloren te worden: dit blijkt voor Patricius' Vagevuur op een treffende wijze uit een Haagsch handschrift en ook uit het Keulsche handschrift (zie blz. XXXIV en XXXV).

In dit laatste handschrift worden b.v. verbeteringen aangebracht als: ***da*** uit ***do***, ***soulden*** uit ***souden***, ***moechte*** uit ***mochte***, ***sielen*** uit ***selen***, ***speissen*** uit ***spissen***, ***stoent*** uit ***stont***, ***veil*** uit ***vil*** (impf. van vallen). Het belang van zulke verbeteringen voor de studie der taalvormen springt in het oog. De vraag, of zij van een kopiïst dan wel van een corrector afkomstig zijn, is zelden met eenige zekerheid te beantwoorden en waar dit niet kan, achten wij het in den tegenwoordigen stand der Middelnederlandsche taalstudie niet te verantwoorden, slechts één der vormen als dén waren te erkennen en den anderen stilzwijgend voorbij te gaan. Doet men dit wel, dan geeft men niet alleen een verkeerd beeld van het handschrift, doch misleidt men de beoefenaars der taalstudie.

Typisch is o. m. nog het volgende geval in *K* **142**/6-8: ***Want dese roech geil boven alle roeche ind specien[,] de altzo soisse ind genochlichen wais.*** Het woord ***wais*** is verbeterd uit ***noch***. Deze verbetering zou ook nu voor de hand liggen en toch is zij onjuist, want de overeenstemmende plaats in de andere hss. levert ons het bewijs dat ***noch*** een schrijffout is voor ***roech***. Was *K* het eenig hs. geweest en had men dit naar de veelal gevolgde methode uitgegeven, dan had de lezing ***wais*** zonder eenigen twijfel voor iedereen als de ware, oorspronkelijke lezing gegolden, en zou men aan de schrijf-

fout *noch* verder geen aandacht meer hebben geschonken. Bij de latere ontdekking van een hs. *Br* of *N* zou men evenwel voor een onverklaarbare lezing hebben gestaan.

Over de persoonlijkheid der kopiïsten van Tondalus en Patricius' vagevuur is ons jammer genoeg niets bekend, (voor *A* kennen we den naam van den kopiïst, doch niets meer).

Onderzoeken wij de vier hss. *N*, *Bl*, *Br*, *B* nader, zoo komen we tot het besluit, dat *N* en *Br* het dichtst bij het oorspronkelijke Latijnsche verhaal staan, terwijl *Bl* slechts een slordig afschrift van *N* schijnt te wezen en *B* tal van afwijkingen vertoont, die, ofschoon ze niet van overwegenden aard zijn, toch op een jongere redactie wijzen.

In de eerste plaats dient dan onderzocht te worden:

I. **De verhouding van *N* tot *Br*.**

Beide handschriften zijn oostelijk getint, vooral *Br*, dat ongeveer op de uiterste oostelijke grens moet ontstaan zijn; geen van beide levert ons echter eene geheel *volledigen* tekst. *N* heeft tal van plaatsen, die niet of anders voorkomen in *Br* en omgekeerd. Hiervan volgen eenige voorbeelden:

1) *N* **27**/15-16: *O hoe ongerecht ende gerecht is god*
Br: *ende gerecht* ontbr.
Lat.: *O quam injustus et crudelis est deus.*

2) *N* **33**/1-4: *Dit is die irste pijne der gheenre die dusdane dinghen doen. Ende tot dusdanen dinghen hoeren volbort doen Ende dan dese pijne na die du noch sien salste*
Br: *Dit is die erste pine der gheenre die dusdanen dingen doen. Ind die to d. d. hoer volbort geven die werden tzo deser pijnen geordelt*
Lat.: *Ista est prima talium pena perpetrantium et perpetrantibus conscientium et post istam ad majores, quas videbis, ducuntur penas.*

3) *N* **33**/6-7: *Du hebste sij niet verdient*[.] *daer om en salstu er niet lijden*
Br: *Du hebste se verdient mer nu salster neyt liden*
Lat. *mereris quidem, sed modo non patieris.*

4) *N* **37**/7-9: *ende dat roepen van den zielen die daer ghepint worden ende een stinckende roec van den swevel*, heel die zin is hier weggevallen zeker wegens het tweemaal voorkomende *swevel*, wat er op wijst, dat *N* naar een ander hs. kopiëerde. Hetzelfde geval doet zich in *N* herhaaldelijk voor o.m. **41**/12, **71**/13-15 (ook in *Br*), **74**/12, **80**/18-20, **158**/15.

5) *Br* **80**/18-20: *Ind doe sij in hoeren buke overmitz desen pijnen* [*to niet verteirt waren soe warp syse in den putte weder die soe dicke vervroren was Ind da worden sy weder vernoyet totten pynen*] (cf. 4)

6) *N* **39**/7-8: *Ende doe hi se over ghebracht had*
Br: *Ind nae dat se een luttel weges gegaen hadde*
Lat.: *Et post transitum parvi itineris....*

7) *N* **47**/2-4: [*Ende doe si die duvelen saghen berovet soe ommestonden si se als verwoede honde*] ontbreekt in *N*, niet in *Br*.

8) *N* **51**/4: In *hi sal* slaat *hi* op een voorafgaande *God* in *Gods barmherticheit*, terwijl *Br* leest: *se sall*, *se* slaande op *barmherticheit*. Lat.: *ipse*.

9) *N* **55**/17-19: *Ten sij dat dat cleyn dijnc van gheheilichden steden ghenomen is of dat ghewiet is*
Br: *ten sij dat dat cleyne dinck sij van geestliken steeden off dingen genomen off dat bewiet is*
Lat.: *sive sacratum sive de sacrato aliquid furatur.*

10) *N* **57**/8-10: *Ic en sal niet mytti overgaen. mer du salste bij di selven overgaen Ende en salster niet ledich over moegen gaen*
Br: *Ic en sal neit mit dy over gan mer du salster* [...] *mogen overgaen*

11) *N* **143**/9-10: *Ghecleedet mit mijnnen waren sij heet*
Br: *alle birneden sij van mijnnen*
Lat.: *dilectione cuncti fervebant.*

12) *N* **149**/10-12: *Elc van hem allen hadden aensichte blenckende als die sonne schint toe middage*
Br: *elc van hem had een blijn*[*cken*]*de ansichte als die schijne der sonnen in den midden daghe*
Lat.: *Erat vero facies unusquisque ex eis splendida, sicut sol splendet in meridie.*

13) *N* **157**/10-12: *Ende sy en rukende oen niet op te heffen totten instrumenten totten* (fout voor *der*) *sueten gheluude*
Br: *sie ein rukeden hare* [*hande*] *neit up te heffen ten Instrumenten der sueten gelude*
Lat.: *manus levare ad instrumenta musica.*

14) *N* **157**/13: *firmamente*; *Br*: *fundamente*; Lat.: *firmamentum.*

15) *N* **159**/14-16: *voegelen van manigerhande verwen. ende manigerhande sange sijngende*
Br: *vogele van mennigherhande sange singende*

16) *N* **167**/10-12: *Want van allen creaturen en mochten den niet sijn verborgen. dien dat te samen eens verleent is te sien den scepper aller dijnc*
Br: *Want neit van allen creaturen ein mochte dien sijn siene verstoppen*[,] *dien datte samene eens verleent is te siene die schepper aller dinck*
Lat.: *Non enim quicquam poterat creature visum obtundere, cui semel concessum est, omnium creatorem videre.*

De plaatsen vermeld onder 4, 5, 10, wijzen er op, dat zoowel *Br* als *N* afgeschreven hebben van een anderen tekst. Gaan wij de andere afwijkingen na, dan merken we, dat nu eens *N* (als b.v. in 1, 2, 9, 12, 14, 15) en dan weer *Br* (als in 3, 6, 11, 13, 16), de juiste lezing heeft. Moesten al de afwijkingen ten voordeele van *N* pleiten, dan zouden we mogen veronderstellen, dat *N* kopiëerde naar *Br* en zijn model verbeterde naar het Latijn. Doch die stelling moeten we wegens het bovenstaande opgeven en de bron dient elders gezocht te worden.

Bij het opsporen naar de oorspronkelijke redactie heeft ons een Middelfrankisch afschrift, dat zich te Keulen [1]) bevindt, zeer goede diensten bewezen. De tekst van dit handschrift stemt in zijn geheel overeen met dien van groep **A**, waarvan hij het volledigste type is. Zoo komen onder meer in *K* voor de weggevallen zinnen in *N*: **37**/7, **71**/13-15, in *Br*: **74**/12, **80**/18-20. Op andere plaatsen verschaft echter deze *K*-tekst geen voldoende oplossing, zoodat een nader onderzoek naar de verhouding van *N* en *Br* tot *K* zich opdringt.

II. Verhouding van *N* en *Br* tot *K*.

Als we even de Nederlandsche vertaling van groep **A** nader beschouwen, merken we dadelijk, dat zij het werk is van een man, die getracht heeft het Latijn zoo veel mogelijk op den voet te volgen, dikwijls ten koste van de duidelijkheid en het Nederlandsche taaleigen. Nu en dan hebben de kopiïsten in *N*, *B* en *Bl* getracht dat te verhelpen, doch ze hebben hun werk niet systematisch doorgevoerd en men voelt maar al te wel op elke bladzijde, dat ze in de eerste plaats *kopiïsten* waren, die het hun voorgelegde verhaal zoo nauwkeurig, zoo slaafsch mogelijk in hun dialect overbrachten zonder acht te geven op de beteekenis van hetgeen ze schreven. De enkele uitzonderingen hierop kunnen slechts den algemeenen regel bevestigen, want waar ze hunne rol te buiten gingen, blijken ze niet zelden onhandig en onbevoegd te wezen. Die slaafsche navolging is niet alleen aan den tekst zelf merkbaar, maar o. a. ook aan sommige woordvormen en het lijdt voor ons geen den minsten twijfel, dat zelfs spelling en woordenkeus er niet van gevrijwaard bleven, ofschoon het hier onmogelijk valt vooralsnog alle voorkomende gevallen voldoende te controleeren, bij gebrek aan

[1]) Deel I, blz. 133.

het noodige materiaal. Wij wenschen op dit kopiïstenwerk nogmaals de aandacht te vestigen, omdat men bij tekstkritiek al te dikwijls vergeet, zooals wij boven zeiden, dat men niet met het werk van een *schrijver*, maar met dat van een *afschrijver* te doen heeft. De vergelijking van onze handschriften heeft ons geleerd, dat het in menig geval zeer onvoorzichtig ware geweest zelf als corrector op te treden, en dat men niet getrouw genoeg den tekst weergeven kan met al de bijzonderheden over den toestand, waarin hij ons nagelaten werd. Uit enkele der volgende voorbeelden zal duidelijk blijken, hoe daarbij omzichtigheid geboden is.

I. **Overeenstemmingen van *N*, *Br* met *K*.**

1) *N* **5**/7-10: *Alsoe alst enen ynnigen monick van Irlant dient dese tondolus openbaerde. ende voirt screef eenre ynniger abdissen diet an hem versochte*; *N* en *Br* hebben dezelfde foutieve constructie. Inderdaad, vat men *enen ynnigen monick* op als nominatief van *voirt screef*, dan is het woordje *ende* te veel. Laat men dit woordje weg, dan wordt de tekst heel duidelijk. De zin in *K* leert ons echter dat *enen ynnigen monick* datief is van een werkwoord dat na *openbaerde* blijkbaar is weggevallen: *Also als it eyme eynigen moenche van irlant deme it dese Tondalus offenbairde ende it vort schreijff eynre ynniger abdijssen de it van eme begerde.* Deze zin vertoont de eigenaardigheid, dat een meewerkend voorwerp van een eerste werkwoord tevens onderwerp is van een volgende werkwoord. *N* en *Br* schreven letterlijk over zonder daarop te letten; *N* bracht daarbij *eynig*, dat hier wel de beteekenis heeft van *zeker*, *quidam*, verkeerd over door *ynnig*, terwijl *Br* het vervangt door *enigh*; beide veranderen ook *die it van eme begerde* in: *diet an hem versochte.*

2) *N* **17**/14-15: *du biste omghekeert ende hevest mij weder levende ghemaeckt*; *hevest* niet in *Br*, evenmin als in *K* (*Br* = *K*).

3) *N* **33**/1-4: *Dit is die irste pijne der gheenre die dusdane dinghen doen. Ende tot dusdanen dinghen hoeren volbort doen Ende dan dese pijne na die du noch sien salste* — *Br*: *Dit is....Ind die tot.... volbort geven die werden tzo deser pijnen geordelt* *Br* letterlijk naar *K*, terwijl *N* verbetert naar Latijn. Cf. XII onder 3 waar *Br* = *K* contra *N*.

4) *N* **41**/13 en *Br* vergeten evenals *K*: *ende die vocte op die nederste tande*

5) *N* **51**/16-18: *Ende hi ghinc ghereit voir hem* [om] *den wech te volbrengen den hi te voeren sechde Ende die ziel riedet oec*; *Br* = *N*, letterlijk naar *K*. Manke vertaling van Lat: *et valido cursu precedens ad explendum iter, quod ante dixerat, illam suasit.*

6) *N* **57**/20: *dijns peterens koe*; *Br*: *dijns vader koe*, als *K*; *N* verbetert.

7) *N* **61**/8-9: *Mer vanden ghenen die die scrijftuere anders dreiget*; *Br*: *Mer van dyen dey schrijfture anders war dreyget*, als *K*: *van den den de schreyffture anders wa druyet*; *Br* = *K*.

8) *N* **91**/17-21: *Ic biddi want wij alsoe voel quader tormenten voergesien hebben datmen ghene quader en mach sien. Mer noch soe dencke ic werwarts dese lange wech aldus nedergaende leidet*; deze manke en onduidelijke vertaling van Lat.: *Rogo, cum tot mala ante viderimus, quod non possint pejora non dico videri set nec cogitari, quo* enz. is letterlijk door *N* en *Br* uit *K* overgenomen met eene lichte wijziging; *K* leest voor *noch soe*: *nachtant* en *Br*: *noch oec so*, gedeeltelijk als *N*.

9) *N* **115**/17-18: *Ende aldus dese onselige beeste altoes stekende wort sij geslagen. stekende* luidt in *Br*: *stinckende*, een onverklaarbare vorm, zoo ook *K* niet las *stynkende*.

Hetzelfde geval komt verder nog eens voor:

N **121**/1-2: *Op dat sij sijn onderhoerigen beterde*; *Br* leest met *K* *bekeerden* (**bekeierden**) voor *beterde*.

10) *N* **119**/3-7: *Mer sij lijden irste die mijnste pine. die du voer ghesien hevest. ende dan brenct men se hier tot desen Vanden ghenen die hier eens in comen en mogen nummermeer uutcomen*; deze onbeholpen zin letterlijk uit *K* met weglating van *pynen*: *dan brenget men sy her zo desen pynen*[,] *van den genen der* (lees: *de*) *de her eyns in comen en moegen nummerme us comen*

11) *N* **129**/14: *ende* [*sy*] *sechde den engel toe*; het onderwerp *sy* ontbreekt in *N*, *Br* en *K*.

12) *N* **131/6-7**: *soe sagen sij sommyge menschen*; *Br* leest voor *sommyge*: *lelike*, weer een onbegrijpelijke vorm zonder *K*, waar staat: *leliche*, met de beteekenis van *leeken*, in 't Latijn: *laicos*. *Br* begreep vast het Duitsche woord niet en schreef het letter voor letter over; *N* verstond het niet beter en verving het, foutief, door *sommyge*.

13) *N* **133**/20 e. v.: *ghecledet mit sulken clederen. daer hy nye mede gecleet en was. noch geen coninc vander werelt en mocht gecleet werden*; deze verduidelijkte zin luidt in *Br*: *daer hie ny mede*[,] *noch geyn koninck van der werlt*[,] *en mochte geclet werden*, naar *K*: *da hey nee myt noch geyn Conynck van der werelt*[,] *en mochtes gecleit werden*

14) *N* **141**/1-2: *alle sijn sunden sijn hem vergeven sonder dese twe*; *sonder* in *Br*: *tot*, naar *K* : *bis*

15) *N* **141**/10-12: *ende sach der heiligen* [*chore*] *verblidende mit god seggende*; *N* schreef *glorie* fout voor *chore*, doch komt verder geheel overeen met *Br* en *K*. Lat.: *vidit choros sanctorum exultantium deo et dicentium.*

16) *N* **141**/17-18: *Guedertieren inden love*; *N* heeft met *Br* en *K* dezelfde verkeerde lezing voor Lat.: *perseverantes in laude.*

17) *N* **143**/7-8: *Want dese rueke gaet boeven alle rueke ende specien. die alte suete ende ghenoechlic roeck*; idem in *Br* en *K*, woordelijk vertaald uit Lat.: *Superabat enim omnium odoramentorum et aromatorum species ille dulcissimus et delectabilis odor* (zie blz. XI).

18) *N* **147**/2-6: *Ende hem allen daer sij doer ghinghen in alle den scharen. mit gheneichden hoefden. mit bliden ansichten. ende mit groter blytscap quamen sij hem toe moeten Ende noemende myt hoeren name. soe gruetende sij se ende....* — *Br*: *Ind all die daer se doer gienghen In allen den scharen die quamen hem te gemuete myt genedichen hoveden mit bliden angesijchten end mit groter blijtschapp end noemde dese ziele mit horen name end gruetese....* Het verschil tusschen *N* en *Br* wordt opgehelderd door *K*: *In* (lees: *Ind*) *alle de* (hs. *den*) *da si dorch geigen*[,] *in* (hs. *ind*) *alle de*[*n*] *scharen quamen en zo gemoete myt geneiden hoveden Mit bliden angesichte end myt groser vrouden ind noemden de sele myt irem namen ind groten si*; *N* verbetert naar Lat.: *et eam proprio vocantes nomine salutabant.*

19) *N* **149**/6-8: *Daer olde manne ende wijven op saten. die gecledet waren mit sijdenen clederen ende witten stolen ende mit cronen ende mit allen scierheiden* verduidelijkte tekst van *Br*: *daer alde manne ind wijve mit sidenen clederen up saten ind witen stolen ind cronen ind mit allen zierheyden*; de gewrongen zinsbouw in *Br* letterlijk uit *K*. Voor *alde* leest *K* echter *alle*.

20) *N* **157**/10-12: *Ende sij en rukende oen niet op te heffen totten instrumenten* [*der*] *sueten gheluede*; foutieve vertaling van Lat.: *manus levare ad instrumenta musica*. *Br* leest: *sie ein rukeden hare* [*hande*] *niet up te heffen ten Instrumenten der sueten gelude*; het is mogelijk, dat *Br* na *hare* het woord *hande* heeft willen bijvoegen, alhoewel

we eerder geneigd zijn aan te nemen dat én *N* én *Br* afgaan op *K*: *si en achten ir neit up zo heven zo den instermenten der soisser gelude.*

21) *N* **157**/13: *dat firmamente*; *Br* heeft *fundamente* als *K*: *vondamente*; Lat.: *firmamentum.*

22) *N* **159**/14-16: *voegelen van manigerhande verwen. ende manigerhande sange sijngende*; de woorden: *verwen. ende manigerhande* komen niet voor in *Br* en ook niet in *K*. Lat.: *aves multe diversorum colorum et diversarum vocum.*

23) *N* **159**/16-18: *Ende onder den boem wiessen oec lelien ende rosen herde voel Ende alle manieren van waelrukenden kruden ende specien*; *Br*: *Ind beneden onder den telgen vassenden lellen*[,] *rosen end all.... specien harde vele*; *Br* = *K*. *N* gedeeltelijk naar Lat.: *sub cujus etiam ramis lilia et rose multe nimis. et....*

24) *N* **167**/10-12: *Want van allen creaturen en mochten den niet sijn verborgen. dien dat te samen eens verleent is te sien den scepper alre dijnc*; *N* verbetert foutief, wat in *Br* luidt: „*Want neit van allen creaturen ein mochte dien sijn siene verstoppen*[,] *dien....* Lat.: *Non enim quicquam poterat creature visum obtundere, cui....* *N* begreep blijkbaar slecht *sijn siene* = zijn zicht. *Br* houdt het met *K*; alle drie vertalen ook verkeerd *creature*, dat wel niet bij *quicquam*, maar bij *visum* zal hooren.

25) *N* **169**/16-17: *Patricius heitmen apostel van hijrlant om dat hij dat lant bekeerde*; deze woorden komen niet voor in 't Latijn, wel in *Br* en *K*, wat op eenzelfde bron wijst.

26) *N* **171**/10-11: *Die een man was van wonderliker suverheit*; *Br* leest voor *van* : *in*; *K* leest *van*, doch *van* is verbeterd uit *vn*. Is de verandering van *van* in *in* niet gewild door *Br*, dan moeten we aannemen, dat of wel *Br* afschreef van een hs. waarin *in* staat, of een niet verbeterd *vn* of wel van *K* zelf, vóór dat de correctie *van* uit *vn* aangebracht werd. Verschillende dergelijke gevallen doen zich voor in St. Patricius' Vagevuur (zie beneden).

27) *N* **177**/9-10: *Soe hebben wij dit al ghescreven*; *Br* heeft voor *dit al* : *dat*. *K* heeft *dit*, doch na *dit* is eene inktvlek, waaronder eene onleesbare letter. Deze plaats stemt zonderling overeen met de voorgaande. We moeten er uit besluiten, dat *N* waarschijnlijk kopiëerde van een tekst, die de lezing *al* had en de lezing *dat* in *Br* moet dan als een persoonlijke wijziging opgevat worden, want er bestaat hier hoegenaamd geen grond aan om te nemen, dat *Br* van *K* zou afgeschreven hebben.

Uit de bovenstaande plaatsen blijkt:

1°. dat *N* en *Br* naar een met *K* verwanten tekst opgesteld zijn, vermits die tekst alléén ons de oplossing bezorgt van anders onverklaarbare moeilijkheden.

2°. dat *Br* dichter bij dien tekst staat dan *N*.

3°. dat *N* vele verbeteringen aanbrengt, die *meestal* door het Latijn te verklaren zijn, wat laat veronderstellen, dat de schrijver het oorspronkelijke Latijnsche verhaal meer dan eens raadpleegde.

II. Vormen en woorden in *N* en *Br*, die op Duitschen invloed wijzen.

1) *N* **9**/20-21: *ofte bij gods guedertierenheit*; *bij* beteekent hier *bet*; *Br* heeft *bet*, maar *K*: *beys*.

2) *N* **15**/16: *des goensdaghes*; *Br*: *ein woensdages*; dit *ein* naar *K*: *eyns goedesdages*.

3) *Br* **16**/3: heeft den zonderlingen vorm *vnde* voor het gewone *ind. K : ynd.* Schreef *Br* hier *ynd* verkeerd af of stond in 't oorspronkelijke *vnde?*

4) *N* **19**/20: *dese ziele*; *Br* leest *d i s s e*, *K : dese.*

5) *N* **21**/11: heeft *sich* als imperatief van *sien*, juist als *K*, *Br : sich.* Dezelfde vorm komt nog voor: *N* **25**/19: *Sich dat is* (*Br : sije*) ; *N* **39**/4: *En ontsich dij niet* (*Br : ontsie*); *N* **59**/9: *Sich die koe* (*Br: Sije.*) Op al die plaatsen leest *K : sych ;* de gewone vorm in *N* en *Br* is *sie.*

6) *N* **21**/20 e.v.: *Ende spreket mytten vingeren*; *Br* leest *springet* voor *spreket*, eene mogelijke vergissing uit *K : spriches.*

7) *N* **25**/9: *Nu heitstu m ij*; *Br* foutief: *nu hevestu myr*; *K : mych.* Dezelfde vorm *myr* komt verder in *Br* **34**/19 voor: *mer volge myr*, waar *N mij* heeft, en *K : mir.*

8) *N* **27**/14-15: *hoeren mont*; *Br.* : *eren*, voor het gewone *hoer, horen*; *K : eir.*

9) *Br* **32**/4: *tzo deser pijnen* voor *to*; *K : tzo.* Zelfde verschijnsel *Br* **40**/18: *port z en ; Br* **160**/4: *vertsiert*; *K : ver t z eirt.*

10) *N* **35**/17: *Hoe sal ic desen wech moegen a n g a e n*; *Br : entgaen*; *K : ontgayn.*

11) *N* **37**/1: *Vander d e r d e r pijnen*; *Br : Van der dirden pijnen*; *K : dirder.*

12) *N* **37**/13: *een voets breet*; *Br : eens voets*; *K : eyns voys.*

13) *N* **37**/17: *onghesecricht*; *Br : onghesericht e i t* (**38**/7: *ongesericht*); *K*: *ongequetz e i t.*

14) *Br* **18**/6: heeft *nicht* voor het gewone *niet* of *nit* of *neit*. Zelfde vorm *Br* **18**/8. *K* telkens: *neit.*

15) *Br* **58**/3: *Der Engel* als *K*, voor het gewone *die.*

16) *N* **61**/13-14: *die sich onderlijnghe kusseden.* Het wederkeerende *sich* ontbreekt in *Br*; *K : sich.* Zelfde vorm in *Br* **112**/20: *Ind keert sich* als *K*, waar *N* verandert: *Soe keert h i vander eenre sijden.*

17) *N* **67**/21: *Nochtant salstu een pine sien*; *Br : nochtan sultu n o c h een pine siene*; *K : nach.* *Br* kan foutief afgeschreven hebben voor *nach;* zijn modeltekst kan evenwel ook *noch* gelezen hebben (door *K* foutief overgenomen) of misschien verbeterde hij naar Latijn: *adhuc tamen videbis*, welke laatste veronderstelling voor zulke kleinigheid echter twijfelachtig is.

18) *Br* **70**/6: leest *id* voor *et*; *K : it.*

19) *Br* **74**/6: leest *mijnsche*, als *K*, onmiddellijk na *menschen*. De vorm *mijnslic* komt ook eens voor, waar *K* heeft: *mynschlich.*

20) *Br* **76**/5: leest *fijl* voor *voel*; *K : vile.*

21) *N* **101**/18: *doet een tijt vergaen was*; *Br : vurgaen*; *K : vur gegangen*; de lezing van *K* is foutief (Lat.: *facta itaque mora*) ; *Br* bracht het letterlijk over door alléén het verleden deelwoord *gegangen* te veranderen in *gaen*. *N* verbeterde.

22) *N* **145**/2-3: *Comt ghebenedide mijns vaders*; *Br*: *Comet ! gebenediden in mijns vaders*; de corrupte lezing in *Br* zal wel te wijten zijn aan *K : Comet ir gebenendiden myns vaders.*

23) *N* **175**/9: *en sal dij niet ontbreken*; *Br : ein breken*; *K : en brechen.*

Bij de voorafgaande plaatsen voegen we nog de volgende, die bepaaldelijk meer op de woorden

zelf slaan dan op hunne vormen; we hebben getracht beide groepen zoo streng mogelijk uit elkander te houden, al loopen ze hier en daar wel eens in elkaar om hun aard zelf.

24) *N* **25**/15: *altoes werwerts*; *Br*: *alleweghe we[l]cker wege*; *K*: *alle wege wilcher wegen.*

25) *N* **51**/18: *Ende die ziel riedet oec*; *Br*: idem. *K*: *Ind de sele redet ouch.*

26) *N* **59**/13: *Ende sij pijnden sij hoer*, *Br* = *N*. Constructie naar *K*: *Ind sy pynde sy sych.*

27) *N* **105**/13: *doernen*; *Br*: *donre* als *K*.

28) *N* **135**/14: *elpenbenen*; *Br*: *vervreneden* naar *K*: *vervrenwende.* Op een andere plaats (**158**/19) heeft *K*: *elpenbeinen*, *Br*: *elpenbeen*, *N*: *elpenbeynen*. *Br* copiëerde hier stellig een voor hem liggenden tekst; blz. **140**/17 komt in *K* voor *vervreuwende*, evenwel met de geheel andere beteekenis van *erfreuen* en omgezet in *Br* door *vervrowende*, in *N* door *vervrouwende.*

29) *N* **145**/4 : *beghijnne*; *Br*: *ambeginne*; *K*: *anbegenne.*

30) *N* **167**/9 : *een radie*; *Br*: *rayen*; *K*: *raigen.*

Wij wijzen verder op de volgende vormen en woorden, die we terloops opteekenden: *Br*: *arthinaka*, *K*: *arthijmaka*, *N*: *archmake*; — *Br*: *druwede*, *K*: *druywede*, *N*: *dreighede* (*Br* heeft ook: *gedreiget* voor *K*: *gedruwet*); — *Br*: *gluyen*, *K*: *gluyen*, *N*: *gloyen*; — *Br*: *durch*, *K*: *dorch*, *N*: *doer*; — *Br*: *vleyssen*, *K*: *vleyssen*, *N*: *vlieten*; — *N*: *wrogen*, *K*: *wroegen*, *Br*: *vrowen* en in verband hiermede: *N*: *hoer wroegede voel sunden*, *K*: *si wroegeden voel sunden*, *Br*: *hoer vrogeden vele sunden*; — *Br*: *lueden*, *K*: *lueyenden*, *N*: *loeiden* (imperfect); — *Br*: *heyschende*, *K*: *heyschenden*, *N*: *eisschede*; — *N*: *vergyft* (gewl. *geeft*), *K*: *vergyft*, *Br*: *vergijfft*; — *Br*: *also lange dat men*, *K*: id., *N*: *hent dat men*; — *Br*: *eesche*, *K*: *esche*, *N*: *asche*; — *Br*: *lounen*, *K*: *verloenen*, *N*: *loechenen*; — *Br*: *woeschen*, *K*: *woischen*, *N*: *dwogen.*

Niet alle plaatsen, die wij hierboven aanduidden of bespraken, beschouwen wij als doorslaande bewijzen. De identiteit van een Duitschen en een Nederlandschen vorm bewijst ipso facto niet, dat het Ndl. aan het Duitsch ontleend heeft; in menig geval hebben we naar alle waarschijnlijkheid een bestaanden dialectischen vorm voor ons. Zoolang dit echter niet voldoende uitgemaakt is en we van den anderen kant verschillende redenen hebben om aan te nemen, dat de Nederlandsche tekst van een Duitschen afgeschreven werd, blijft de mogelijkheid van ontleening bestaan. Wordt eens aangetoond, dat we hier en daar met dialectvormen te doen hebben, dan zullen we daaruit met des te meer zekerheid kunnen besluiten, dat het handschrift geschreven werd op de alleruiterste grens onzer Middelnederlandsche dialecten, waar die langzamerhand overgaan tot het Duitsch en dat ook zou voor een nauwe verwantschap tusschen de teksten pleiten.

Ten slotte willen we nog opmerken, dat de voorafgaande argumenten voor onze stelling, gestaafd worden door de uiterlijke geschiedenis van het werk. (Deel I, blz. 87-89.) Welk Middelduitsch handschrift heeft nu tot voorbeeld gediend? Is dit *K*? Nummer 9, blz. XIV, wijst reeds op een andere bron; nummer 26 en 27 blz. XVI leeren ons, dat *K* een afschrift is van een anderen tekst, waaraan *Br* en *N* hunne lezing te danken hebben; de plaatsen, welke straks onder III behandeld worden, bewijzen voldoende, dat *K* niet de oertekst zijn kan, maar er het dichtst bij staat. Is die oertekst een Duitsche of een Nederlandsche? Dat is met het bestaande materiaal niet uit te maken. Men zie verder hetgeen bij St. Patricius' Vagevuur gezegd wordt.

III. **Plaatsen, waaruit blijkt dat de tekst van *K*, dien wij hebben, niet de modeltekst geweest is.**

1) *N* **9**/16 = *Br*: *Want archmake is die meeste ende die hoeft stat*; *K* leest: *de meiste hovet stat.*

2) *N* **9**/20 = *Br*: *ofte bij* (= bet) *gods guedertierenheit in dien dat hi d e d e ons die materie gaf van desen wercken*; *K*: *ofte beis gotz godertierenheit w i r t o f f e n b a i r yn*

deme dat heij ons de materie gaf van desen werke. In *K* is tusschen *heij* en *ons* de lettergreep *d e s*, blijkbaar four voor *dede* doorgehaald.

3) *N* **11**/22: *alle dat hi te voeren s o t t e l i k e n gesundiget had*; het woord *sotteliken* is verbeterd uit *soetteliken* door doorhaling van de *e*. *Br* leest *soetelike*. Waarschijnlijk stond in het model van *N* eveneens *soetteliken* en begreep de kopiïst of de corrector anders, want een dialectische vorm *sotteliken* voor *soetteliken* zal wel niet bestaan hebben. Het Latijn heeft *suaviter*. Het woord ontbreekt in *K*.

4) *N* **13**/1 = *Br*: *want manigerhande manieren van pijnen die ongeloeflick ende onverdrachlike waren l e e t h i*; *K*: ....*de ongelovelichen w a r e n i n d o n v e r d r a c h l i c h d e h e i l e i t*.

5) *N* **15**/6-7 = *Br*: *sijne oogen worden blint. Sijne nase wart scarp. ende bleeck*; deze woorden staan in *K* na *stif* op regel 8.

6) *N* **17**/9-10 = *Br*: *Ende als hi en ontfinc ende d e n w i j n n u t t e d e*; *K*: *Ind als hei yn ontfienck ynd den wyn m y t*.

7) *N* **17**/19-20 = *Br*: *mitten saligen teiken des cruces*; *K*: *myt dem tzeichen des seligen crutzes*.

8) *N* **31**/10-11: *Tot dat sij als b r a d e die in eenre panne b r a d e n ende al ghesmolten waren*; *Br* heeft *een braede* en *gebraden is*, *K* leest voor een *braede*: *eyn drait*.

9) *N* **49**/18-19: *Al en had hij mij ander*[*s*] *n y e guet ghedaen*; *Br*: ....*anders n y t got gedain*; *K*: ....*n e i t goet*; het woord *neit* in *K* is verbeterd uit *nee*, een vorm die dus overeenkomt met *N*. Deze plaats geeft aanleiding tot verschillende veronderstellingen. *K* en *N* hebben blijkbaar van een anderen tekst gekopiëerd, doch *Br* kan ook de verbetering *nyt* uit *K* overgenomen hebben, terwijl *N* verbeterde naar Lat.: *si n u n q u a m fecisti mihi aliquid boni*. — *N* en *K* komen ook overeen tegen *Br* op **53**/12-13: *geen v o e t e die daer op q u a m e n*; *Br*: *gheen v o e t die daer op q u a m*.

10) *N* **53**/11-12: *Die doer alle die voete der geenre* [*g y n g e n*] *die daer over gyngen*; het weggevallen *gyngen* komt voor in *Br*, doch de woorden *die daer over gyngen* komen niet voor in *K*.

11) *N* **81**/6-7: *Van* [*den*] *pinen der geenre die in geesteliken staet qualiken leven*; *Br*: *Van* [*der*] *pijnen der geenre die in der gesteliken state quelike leven*; *K*: *Dit is van der vij pynen der gener de qualichen leven in geistlichen leven*.

12) *N* **103**/6-11: *Doe sach sij enen vierkanten putte als een water cisterne C i s t e r n e d a t i s e e n o n r e y n e p u t t e. d i e t o t h e m t r e e t a n d e r v l i e t e n d e v o c h t i c h e i d e n v a n b o v e n c o m e n d e d e r m e n q u i t w e s e n w i l. e n d e d a e r i n g h e l e i d e t w e r d e n*; de ruim gedrukte woorden vormen eene glose, die niet in het Latijn voorkomt. *Br* heeft denzelfden tekst, doch haalde door het eerste *cisterne*. *K* vergeet: *als een water cisterne Cisterne dat is een onreyne putte*. Deze woorden zijn voor de duidelijkheid van den tekst niet noodzakelijk, zoodat er voor *Br* of *N* geene reden bestond ze aan den zin toe te voegen. Beiden zullen ze wel van een anderen tekst afgeschreven hebben; dit wordt bevestigd door hs. *B*, dat nu eens op *Br* en dan op *N* afgaat en waarin dezelfde regels voorkomen met bijvoeging van het woord *glose* tusschen de twee *cisterne*'s.

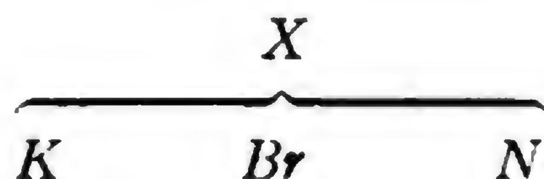
13) *N* **125**/20 = *Br*: *den wint leden e n d e d o e c h d e n*; de 2 woorden niet in *K*, ook niet in *Bl*.

14) *N* **155**/2-4: *Dusdane menschen hebben tronen ende pauwelionen*; de woorden *hebben* en *ende* zijn vergeten in *Br*. *K*: *alsusdaynnige mynschen woenen in pauwelionen*. Lat.: *Hi tales habent thronos et papiliones*.

15) *N* **157**/18-20 = *Br*: *Daer aen hingen.... dreiende scijven van golde*; *K*: *....ind der drede de schenen van goulde*; Lat.: ***sperule pendebant aurie.***

16) *K* **74**/17: Een uiterlijk bewijs vinden we in het feit, dat de kop. zich vergist met fol 60b en fol 59b wil herschrijven.

Over het algemeen houden *N* en *Br* het samen met *K*. De voorkomende verschillen moeten dus van een anderen tekst komen, tenzij men aanneme, dat *Br* voor het eerst de wijzigingen aanbracht en *N* ze van *Br* overnam. Bij de laatste veronderstelling wordt het dan echter moeielijk de afwijkingen van *N* tot *Br* te verklaren. *N* heeft wel hier en daar verbeterd, aangevuld of veranderd, doch op bijna alle plaatsen, waar *Br* een afwijkende lezing vertoont, komt *N* overeen met *K* en omgekeerd, waar *N* afwijkt, komt *Br* overeen met *K*. Het Latijnsche oorspronkelijke verhaal brengt ons niet altijd de oplossing van die gevallen en deze overeenkomst met *K* kan niet bloot toevallig zijn. Nemen we aan, dat *N* en *Br* één model hebben gebruikt, dat ook diende voor *K* of er tenminste nauw mee verwant is, dan wordt de zaak duidelijker. Stellen we dit onbekende hs. voor door X, dan krijgen we dus 't volgende schema:

Welke plaats moeten we nu in die rij toekennen aan de twee overblijvende hss. *Bl* en *B*?

IV. Verhouding van *Bl* en *B* tot *N* en *Br*.

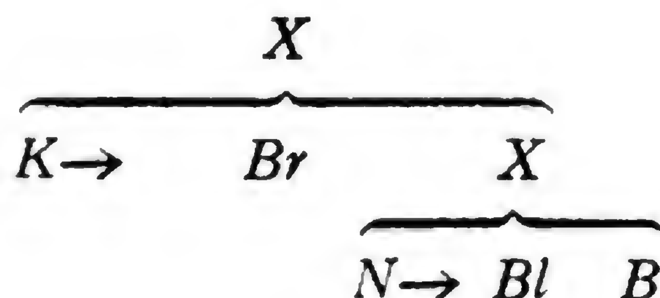
a) *Bl* De plaats van *Bl* is gauw aangewezen: *Bl* is een afschrift naar een *N*-tekst en een slordig afschrift. Op de 16 aangegeven gevallen, waar *N* en *Br* verschillen (zie blz. XII en XIII), houdt *Bl* het 12 maal met *N* (1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16); 2 plaatsen ontbreken (6, 11) en slechts éénmaal heeft *Bl* dezelfde lezing als *Br* (14). *Bl* neemt de verbeteringen en aanvullingen van *N* over en laat ook weggevallen plaatsen weg. Het is onnoodig hiervan voorbeelden op te geven; een blik op de varianten zal den lezer daarvan dadelijk overtuigen. Nochtans vertoont *Bl* hier en daar een juister lezing dan *N*. B. v. *N* **49**/6: *ontsach*, *Bl*: *ansach*; — *N* **53**/12: ***gyngen***, *Bl* heeft het vergeten ***gyngen*** — *N* **59**/5: *v o e l liden*, *Bl*: *vollijden*; — *N* **77**/14-15: *Ist dat ghi bekent die saken*, *Bl*: ***Ist dat gi begeert te weten***, Lat.: *Si hoc te movet*; — *N* **81**/17 vergat ***overmits den pynen***, *Bl*: niet. Typisch is de plaats waar *Bl* met *Br* leest: *fondament* voor *firmament* (*N* **157**/13). *N* is hier het eenige hs. dat het Latijn volgt. De lezing van *Bl* kan bezwaarlijk als eene verbetering gelden, zoodat we moeten veronderstellen, dat *Bl* een anderen *N*-tekst gekend heeft, wat dan ook zou verklaren waarom hij in sommige gevallen nader bij *K* staat dan bij *N*: b.v. *N* **19**/11: *weende* voor *K*: ***wentelde***, *Bl* = *K*; — *N* **23**/11: *hij verlichtede dese onsalige*, *Bl*: *onsalicheide* = *K*; — *N* **71**/20: ***bekende hoer mijsdadich***, *Bl*: ***oer misdaet***, *K*: *ir mysdaden*, Lat.: *se ream esse*; *N* **105**/4: *verhettet*, *Bl*: *verheieet*, Duitsch getinte vorm, *K*: *verheitzet*. — *N* **115**/14: *vallen*, *Bl*: *vielen*, *K*: ***veillen***. In enkele dezer voorbeelden kan het Latijn als opheldering dienen, in andere niet. Daaruit besluiten wij, dat *Bl* niet afschreef van den tekst *N*, die voor ons ligt, maar van een ander handschrift, dat er slechts weinig van afwijkt.

b) *B* Over *B* kunnen we ons niet zoo beslist uiten, omdat *B* nu eens gelijk staat met *N* en dan weer met *Br*. Op de 16 reeds vermelde plaatsen gaat *B* 7 maal mee met *Br* (3, 4, 6, 13, 14, 15, 16) en 8 maal met *N* (1, 2, 5, 8, 9, 10, 11, 12) terwijl een geval (7) onbeslist blijft, daar de bladzijde in *B* uitgescheurd is. Evenals vroeger met *N* en *Br*, zijn we ook hier gedwongen aan te nemen, dat *Br* een onbekenden x-tekst gebruikte, die nauw verwant moet geweest zijn met *N*, als het slot bewijst, en eenerzijds wegens de overeenkomsten met *Br* op een oudere versie wijst en anderzijds op moderner redactie. Tal van stijve volzinnen heeft de kopiïst buigzamer gemaakt, meer overeengebracht met den Nederlandschen zinsbouw; waar een uitdrukking niet te duidelijk scheen heeft hij ze menigmaal door een andere omschreven. Zoo schrijft hij voor *quamen der **zielen***

haestelic anxte: *quamen die zielen haestelic in anxt*; — voor *Oec hadde he enen alten scharpen start ind lanck mit alten scharpen nagelen doir steeken*: *Ende hij had oic alte scarpen start ende lanc die myt alte scarpen nagelen doir steken was*; — voor den titel *Die glorie van den hilligen moniken Nonnen ind Canoniken*: *Die glorie vanden heyligen monicken ende meechden ende nonnen*; — voor *des engels*; *van den engel*; *zwevel vuer*: *vuer van swevel*; voor.... *behalve enen priester Ind dese was*: *sonder enen priester ende die priester was*; — *die eenne van desen* : *die een van desen tween*; — *dese pijne*: *dese tormente off pijne*; — *slogen sij se mit vele plagen ind slagen*: *sloeghen sy se mit voel slaghen ende pinichden se mit voel plaghen*. Van een anderen kant is hij dikwijls zeer zorgeloos, laat geheele zinnen weg, juist daar waar voor ons eene vergelijking van groot gewicht zou kunnen zijn.

De slotregels van *N* na het verhaal staan ook in *B*, zoodat beiden wel uit eenzelfde handschrift moeten ontstaan zijn. *Br* bevat die regels niet, noch *K*. Daar we voor *B* geene bepaalde beslissing kunnen nemen, hebben we zijne varianten opgenomen bij *Br*; deze schikking levert ons typographisch groot voordeel op.

Vatten we de voorgaande uitingen over de verhouding der handschriften van groep **A** samen, dan komen we tot de volgende schematische voorstelling:

Groep B en C.

Zooals wij reeds uit het boven gezegde konden afleiden, wijken groep **B** en **C** sterk van groep **A** af. Die overtuiging wordt door den geheelen tekst bevestigd. Als voorbeeld diene de volgende vergelijking:

Br **18**/1 vlg.

Hoe die duvele om sijne siele quamen end van den Engel verlost wart

Als myne siele sprack hey verscheyden soulde van dem lichame Ind sij wijste dattet doit was[,] omme dat sy hoire sonden wijste So begonste sey hoer tontsiene | ind ein wijste nicht wat sey doin moyste Want sey entsach | mer wat sey ontsach en wijste sey nicht | Sij woulde weder keren ten lichame[,] mer si en mochter neyt in komen Si woulde oec uutgain mer[..]over all ontsach sij hoer | Ende al dus wentelde dese onsellige siele die hoer sonde bekende | Ind

H **19**/1 vlg.

Vander zielen die versceyden was ende weder ten leven quam ende daernae openbaerde dese navolgende dinck

Alse seit hi mijne seel horen lichame solde uut doen. ende sijne doet bekinde | ende se wiste hoer mesdaet. begonste hoer te vreysen. ende wat si doen solde en wiste si niet | ende si ontsach[,] mer si en wist niet wat si ontsach

Si wolde in horen licham keren mer si en mochte. si wolde uutgaen mer si ontsach hoer al over al.

Aldus keerde ende weynde diese onghevallichste zeel. ende en ghetruwede in nyemant

G **18**/1 vlg.

Doe sprac hi[:]*A*ls mine siele huten lichame was ghevaren ende so den lichame dood sach[,]wert so haer vervarende ende en wiste wat an gaen[.] *M*aer so wilde weder inden lichame keeren[,] maer so ne conste niet ghedoen[;] god en wildes niet ghedooghen[,] want hi meende haer groot wonder te vertooghene also ghi hooren sult[.] *D*ese keytivighe siele so doolde aldus hier ende daer Ende kende haer sonden menigherande ende niewerincx up en hoopte so dan al-

[*nyement*] betruwende dan in gods barmherticheit Ende doe sij langhe aldus weynende[,] schriende end bevende[,] nit en wiste wat sij doin mochte Soe sach sij ten lesten tot hoer warts komen [*een*] also groten schare van duvelen also dat sey nit alleyne en vervulleden dat huyss ind den hoff daer hoer lichame lach | mer och geyn wech en waes noch strate van der stat sij ein weren all voll duvelen.

dan in gods ontfermicheit. Al-si aldus lange ghetwijvelt hadde. scryende / weynende ende bevende[,] en wystse wat si doen mochte[.] Tachterste sach si te hoerwaert comende so mennighen onsuveren gheest. dat si niet alleyne thuys[,] daer hoer lichame in lach[,] en vervolden[,] *mer* in allen die weghe ende in alle die straeten van alle der stat en was niet eyn hoernixken en was van hem vol.

leene up gods ontfaermichede. Doe so hare aldus langhe mesbaert hadde[,] so weende so ende suchte ende bevede ende so en wiste wat angaen[.] *T*en laetsten sach so commen te haer waert so groote menichte van duvelen dat al thuus vul was daer dese dode lach Ende ooc so ne was gheen strate in al de stad[,] dese siele en saech al vul van quaden gheesten

Groep **B** volgt het getrouwst den Latijnschen tekst en staat het dichtst bij groep **A**, waarmede zij vaak overeenkomsten vertoont; **C** levert ons echter een heel vrije, oorspronkelijke vertaling en voegt er hier en daar zelfs wat van zichzelf bij, dat niet van belang ontbloot is. B.v. blz. **88**/4 krijgen we een beschouwing over den aard van het huwelijk; blz. **101**/1 vlg. kenschetst hij de voorafgaande pijnen als volgt: *Lieve mensche al dese vorseide tormenten waren alle purgatorien*[,] *hets noch een cleen dinc gheweest van dat ghi sult hooren noch hier naer.*; blz. **127**/1 staat in verband hiermede te lezen: *ende dit was deersche paradijs.*; blz. **108**/4-5 de volgende opmerking: *Ay mensche waerstu vroet ghi sout hu hier af wachten ende hier omme peinsen ende wandelen inde ghebode gods.* **109**/2 nogmaals: *Dit was een scoon woort om hem*, **115**/6-7: *Ay lieve menschen hier omme souden wij peinsen* | *Want wij ne hebben hier ne gheene blivende stede*; — op blz. **172**/3 vlg. wordt een geheel stuk ingelascht, waarin de volgende vermelding van de H. Maagd: [..?..] *schijn gods ende in sine drievoudichede ende te scouwene marien*[,] *cristus moedere*[,] *die ghebenedide coninghinne van hemelrijke ende van eerderike*; de H. Maagd wordt nog genoemd **47**/4-5 en op het slot: *Nu laet ons gode van hemelrijke dan bidden ende der glorieuser maghet sente marie....* enz.

In geheel **C** komt maar één titel voor, nl. op blz. **123**/4: *Hier naer verclaert die blijscap die tondalus desen ridder was vertoocht.* Deze titel verdeelt het visioen in de twee groote afdeelingen: de pijniging en de blijdschap. Van andere onderafdeelingen is geen sprake.

Het hs. *H* uit groep **B** heeft de hoofdstukken van het Latijn gevolgd, doch plaatst er zijn eigen opschrift boven; hs. *A* uit dezelfde groep heeft ook geene opschriften. Dit hs. *A* is een tamelijk getrouw afschrift van *H* met hoofdzakelijk veranderingen in spelling, in morphologie en in woordenkeus. Soms wijkt *A* af van *H*. Nu eens laat hij iets weg dat hij misschien niet goed begreep als **21**/12: *minnerse sompays*, dan weer verandert hij de constructie van den zin, en ook wel een klein gedeelte van den tekst, voegt er ook wat bij van zichzelf of vult een woord aan, vergeten in *H* b.v.: **5**/21 *was*, **13**/18 *beval*, **17**/4 *dit*, **17**/13 *hebdi mi*, **25**/2 *sach*, **103**/7 *die*, **109**/3 *eyn*, **113**/5 *om* **141**/8 *ende* **141**/14 *cleederen*. Deze aanvullingen zijn gedeeltelijk uit zich zelf te verklaren, (b.v. *was*, *dit*, *eyn*, *ende*), de andere evenwel wijzen of op een anderen modeltekst of op een verbetering naar het Latijn. Op dit laatste wijzen:

1°. De vervanging van den onv. verl. t. *overschreyff* *H* 7/7 door den teg. t. *over scrijft*, dien wij ook in het Lat. aantreffen (*transscribit*) en juist op een plaats, waar in het Middelnederlandsch een onv. verl. t. wordt verwacht: er is inderdaad sprake van den tijd, waarin het visioen werd geschreven en als bijzonderheid wordt daarbij vermeld, dat toen *Bernaert der abt van clerevaus* het leven van Malachias *schreef*.

2°. op blz. **5**/19 wordt *seyt* in **A** vervangen door *vant* in den zin: *Ende si was ghesien ende ierstwerf ghescreven also icht* [*seyt*] *int latijn.* Een Latijnsch voorbeeld bestaat hier niet en toevallig is in *H* het woord *seyt* bijna gansch verdwenen ten gevolge van een opening in het papier. Lezen we *seyt* dan slaat de volzin vermoedelijk op het voorafgaande op **3**/14-5, doch daar wordt gezegd, dat: *dit nae volgende bueck was ghesonden ende ghedicht* *u u t e r b a r b a r s c h e r t a l e n i n*

d i e l a t i j n s c h e! Lezen wij *vant* dan is de zin duidelijk en slaat de opmerking op de volgende bijzonderheden welke inderdaad in het Latijn voorkomen (zie over beide plaatsen ook Dl. I blz.60).

3°. *A* heeft den juisten naam der stad *dunensen* voor *H dimensen*.

Daarentegen is in *A* niet verbeterd de foutieve spelling in *H* van *thienen* voor *[clue]nen*; *A* heeft *chienen*, een uit *thienen* verklaarbaren vorm. En op blz. **5**/22 vervangt hij het juiste *coninck* door *keizer* (Lat. *rex*.)

Op blz. **9**/4 treffen wij de eigenaardige verandering van *ryevyer* in *riemen*, welke alweer door het Lat. *corrigia* is op te lossen. Groep **A** heeft hier ook *riemen*. Deze correctie en de bovenstaande gevallen zijn van zulken aard, dat een geregeld raadplegen van den Latijnschen tekst moet worden aangenomen. Of dit evenwel door den schrijver van *A* is geschied, is een andere vraag, welke wij niet bevestigend kunnen beantwoorden. Daartegen pleit, naast het feit, dat *A* het jongste afschrift is, vooral dat tal van fouten, in de plaatsnamen o.a., niet door hem verbeterd zijn geworden. Wij meenen dan ook, dat *A* een anderen tekst dan *H* heeft gekend, die ofwel ouder was, ofwel verbeterd naar het Latijn en dat *A* op vele plaatsen zelfstandig is gaan veranderen. Aldus zijn een lezing als *keizer* voor *koning*, ongemotiveerde tekstwijzigingen en fouten te verklaren. Deze veronderstelling kan nog door tal van andere plaatsen worden toegelicht o. m. door *H* **23**/1-2, waar wij in *A* én een goede correctie én een foutieve interpretatie samen aantreffen, de variant *moede*: *loepe* **51**/15, doch, daar het niet in onze bedoeling ligt een critisch commentaar op beide teksten te leveren, moge deze korte bespreking volstaan.

In zijn geheel vertoont *A* ons een veel moderneren en meer homogeenen Nederlandschen vorm, hetgeen ons in verband met het jaar der voltooiing, 1461, niet hoeft te verwonderen. Die datum is van belang voor de geschiedenis van het Nederlandsch, daar wij daardoor precies weten, welke veranderingen een vroegere tekst op dát oogenblik in het oog van den kopiïst moest ondergaan.

Voor de meest afwijkende groep **C** dient ten slotte nog opgemerkt te worden, dat zij tevens de westelijkste is, terwijl groep **B**, evenals groep **A** waarschijnlijk uit het Oosten afkomstig is.

De tijd der vertaling.

Al onze handschriften dateeren uit de 15de eeuw. *B* werd omstreeks 1435 geschreven [1]), *Bl* in 1468 [2]); voor de andere is geen nadere dateering op te geven. Wij kunnen er uit opmaken, dat de vertaling ten laatste in het begin der 15de eeuw werd gemaakt. Naar alle waarschijnlijkheid klimt ze evenwel hooger op. Voor St. Patricius' Vagevuur wordt aan het einde van den tekst als datum opgegeven 1387 „bi sunte Remigius" (1 October): *Dese patricius was inden Iaer ons heren, cccc. lxxx. alse ghescreven steet int passionael. ende oec van sinen levene Ende het wert over gheset uuten latine. in duutsche. I n d e n I a e r o n s h e r e n, M°. c c c. l x x x v i j. b i s u n t e r e m i g i u s Br* **310**/13-18. Daar S. P. V. nu met Tondalus voorkomt in de hss. *K, N, B, Bl* en er telkens aan voorafgaat, is de veronderstelling, dat ook Tondalus in denzelfden tijd werd geschreven, zeer aannemelijk. De volgende passage: *So meynen ich Tondelus vijsione van yrlant van den pijnen de heij sach end leit yn deme vegevuir. Yn dutschen zo setzen us dem latine E n d o u c h p a t r i j c i j d e s a p o s t e l s v e g e v u r e v a n i r l a n t zo eyme spegel alre mynschen aen zo seyn* (*K* **4**/3—8), maakt die veronderstelling vrij wel tot zekerheid. Ook *Br*, dat alléén Tondalus' Visioen bevat, heeft dezelfde passage. Of voor *Br* hieruit moet worden besloten, dat de tekst van St. Patricius' Vagevuur verloren is gegaan? Waarschijnlijk wel, doch onmogelijk is het alweer niet, dat de kopiïst niet in de gelegenheid was, zijn werk te voleindigen.

De taal der teksten is, aangezien alle onze handschriften afschriften zijn, van iets lateren tijd. Aangenomen mag worden, dat zij (met uitzondering van *A*) den overgang vertegenwoordigt van de 14de naar de 15de eeuw, wellicht deze laatste inluidt.

Met meer of mindere waarschijnlijkheid meenen wij te kunnen vaststellen:

De door Broeder Marcus in 1149 geschreven Latijnsche Tondalus werd driemaal in 't Middel-

[1]) Zie de beschrijving der hss. in Dl. I.

[2]) Zie de Handschriften van Jan van Ruusbroec's werken door W. de Vreese. Gent, Siffer 1900 I, p. 151.

nederlandsch vertaald. Misschien is de eerste vertaling in het Middelduitsch geschreven en in het begin der 15de eeuw in het Middelnederlandsch overgebracht. Deze eerste vertaling verspreidde zich over het oostelijk gebied onzer taal en vond haren weg niet naar het Westen.

De tweede vertaling is, voor zoover dat uit de ons bekende handschriften is op te maken, oorspronkelijk Middelnederlandsch. Zij ontstond eveneens in het oostelijk taalgebied, wijkt echter meer af van het Latijn en heeft haar vertegenwoordiger in het Noorden.

De derde vertaling is zonder twijfel oorspronkelijk Middelnederlandsch; zij wijkt nog veel meer af van het Latijn en is in tegenstelling met de beide eerste in het Westen ontstaan, ergens in West-Vlaanderen. Zij verschilt van de overige niet alléén door de taal en den inhoud zelf, doch ook door een vrijer, zelfstandiger, op meer dan eene plaats dichterlijker behandeling van de stof; zij is meer ongedwongen, persoonlijker en veel minder stroef dan de andere, welke zich te veel door hun Latijnsche voorbeeld lieten binden.

De drie vertalingen vertegenwoordigen een vrij aanzienlijk gedeelte van het Middelnederlandsche taalgebied in de jaren ± 1400 tot ± 1450.

II. DE VERHOUDING DER MIDDELNEDERLANDSCHE TEKSTEN VAN HET ST. PATRICIUS-VAGEVUUR TOT HET LATIJN EN TOT ELKAAR.

HET LATIJNSCHE MODEL.

Volgens bijna al de handschriften is het verhaal van ridder Owein vertaald uit het Latijn „in duytscher talen" (zie II blz. 310). Waarschijnlijk is het, dat met de „duytsche tale" het Middelnederlandsch bedoeld wordt, maar als wij bedenken, dat wij ook een Keulschen tekst hebben, dan kan in abstracto dat „duytsche" ook iets anders dan Middelnederlandsch beteekenen. De meer of mindere waarschijnlijkheid hiervan wordt beneden besproken. Wij zullen echter wel kunnen bewijzen, dat noch de door Mall en Jenkins gepubliceerde Latijnsche teksten, noch het Utrechtsche Latijnsche handschrift het onmiddellijke voorbeeld zijn geweest van de Middelnederlandsche prozateksten.

De Latijnsche teksten zijn *Co* (*Colgan*), *Ba* (*Bamberg*), *Ar* (*Arundel*) uitgegeven door *Mall; Harl* (*Harley*), *Roy* (*Royal*) uitgegeven door *Jenkins;* het Utrechtsche handschrift is niet uitgegeven. [1])

Dat het Utrechtsche handschrift niet in aanmerking komt zal bewezen zijn, als we het gestelde bewijzen voor *Ba*, daar *Ba* en *Utrecht* samen tot de oudste teksten behooren. [2])

Ba, Ar, Co zijn niet het voorbeeld. Wij zullen dus eerst aantoonen, dat *Ba*, *Co* en *Ar* niet het voorbeeld zijn geweest.

Ofschoon *Co* eigenlijk buiten de bewijsvoering valt, daar *Co* een zeer jonge tekst is, samengesteld uit verschillende andere, bespreken wij hem volledigheidshalve met de teksten *Ba* en *Ar*. [3])

Episode van den Ier. 1°. *Ba* en *Co* missen de episode van den Ier. Al de Middelnederlandsche teksten hebben deze episode.

Homilie. 2°. *Ba* heeft tusschen de straffen en de vreugde een sterk afwijkende homilie, *Co* en *Ar* hebben ze heelemaal niet.

Dens-deus-fout. 3°. *Ba*, *Ar* en *Co* hebben een eigenaardige fout, voortgekomen uit een verkeerd lezen van den tekst. In deze teksten zingen de engelen ter eere van den ouden prior (Deel II blz. 204—207): *Beatus es tu, et beatus est Deus, qui est in ore tuo.* In plaats van *Deus* moest er staan *dens*, waarvan in het voorafgaande uitdrukkelijk gezegd wordt, dat hij de eenige is, dien de prior nog in zijn mond had. Al de Middelnederlandsche prozateksten hebben *tand*, behalve *A* en moeten dus een Lat. tekst hebben gehad, waarin de fout niet voorkwam.

---

[1]) Zie Deel I blz. 276 e. v.

[2]) Zie Deel I blz. 277 e. v. Beiden hebben het getal 12 voor de mannen in de zaal.

[3]) Colgan lost in zijn uitgave daarenboven zeer dikwijls de afkortingen van het handschrift verkeerd op bv. *sps* wordt bij Colgan *spem* en er staat dan: *habet gladium spem*, terwijl er moet staan: *habet gladium spiritus* (= *des heyligen gheestes sweert*).

Afwijking in de vertaling. 4°. Verder zijn er telkens kleinere afwijkingen tusschen het Latijn van *Ba, Ar, Co* en het Middelnederlandsch proza, waarvan we in een ander verband weldra eenige voorbeelden zullen geven.

Roy en Harl zijn niet het voorbeeld. Wat de teksten door Jenkins uitgegeven betreft, nl. *Roy, Harl*:

Dens-deus-fout. 1°. *Roy* heeft de fout *deus-dens*.

Afwijking in de vertaling. 2°. *Roy* en *Harl*, vooral het laatste, wijken herhaaldelijk af van het Middelnederlandsch proza, zooals wij nog zullen zien.

Wij willen nl. de vraag beantwoorden, welke der Latijnsche teksten dan het dichtst bij het Middelnederlandsche proza staat en krijgen dan tegelijkertijd de gelegenheid van het voortdurend afwijken van de Latijnsche teksten voorbeelden te geven.

Co en Roy staan het dichtst bij het proza. Bij een vergelijking van het Latijn met het Middelnederlandsch proza stemmen in de meeste gevallen *Co* en *Roy* met het Middelnederlandsch overeen, maar wijken *Ba, Ar en Harl* af.

We onderscheiden bij de Middelnederlandsche prozateksten twee groepen (zooals we beneden zullen aantoonen) nl. **A** en **B** en halen als type van groep **A**: *W*, als type van groep **B**: H_1 aan. Ziehier nu eenige voorbeelden uit de eerste hoofdstukken, die den aard van deze afwijkingen, respectievelijk overeenstemmingen, typeeren. De latere hoofdstukken vertoonen hetzelfde verschijnsel.

1°. *Harl : de quibus etiam in Vita sancti Malachie scriptum invenimus.*

Ba : De hijs eciam in vita sancti Malachie scriptum invenimus.

Ar : idem.

Roy en *Co* hebben dezen zin niet, evenmin het Middelnederlandsche proza (*W* **198**/3 moest na *gaf* den zin hebben), wel de berijming.

2°. *Roy* (*Co*) *: Statimque in eodem loco ecclesiam construxit. et beati patris augustini canonicos vitam apostolicam sectantes in ea constituit.*

Ba : Statim vero in illo loco beatus Patricius ecclesiam construxit et Canonicos regulares in ea constituit.

Harl : Statim in illo loco ecclesiam construxit et canonicos regularem vitam ducentes in ea constituit.

Ar heeft een zin als *Harl*.

W **200**/7 (als type van groep **A**): *Ende to hant maecte hi ter selver stede ene kerke. ende sette daer in sancte augustinus canonicke. die der heilyghen apostelen ghelove na volghen*

H_1 (als type van groep **B**): *Ende te hant maecte hi ter selver stat eyn kirke in wilke hi sette sante augustijnus canonke die der heyliger apostelen leven nae volgeden*

3°. *Roy : multi...... ingressi sunt ; qui regredientes...... testati sunt.*

Co : qui egredientes.

Ba Harl en *Ar* hebben dit niet.

W **202**/4-5 (als type van groep **A**): *do si weder quamen*

H_1 (als type van groep **B**): *doe si wieder quamen*

4°. *Roy: Et quoniam ibidem homo a peccatis purgatur: locus ille purgatorium sancti patricii nominatur. Locus autem ecclesie : reglis dicitur.*

Co = *Roy* behoudens het ontbreken van *ibidem*.

Ba: *Et quoniam ibi homo a peccatis purgatur, purgatorium locus ille vocatur. Quia autem beato Patricio priusquam alijs ostensus est, idem locus sancti Patricij purgatorium nuncupatur. Porro ecclesie locus regularis dicitur.*

Ar: *quoniam ibi homo a peccatis purgatur, locus ille purgatorium vocatur. Et quia beato patricio priusquam alij* (lees: *alijs*) *a domino ostendebatur*: *purgatorium sancti patricij nominatur; locus autem Ecclesiae reglis dicitur.*

Harl = *Ar* behoudens: *Locus ecclesie Regulis dicitur.*

W **202**/11-14 (als type voor groep **A**): *Ende om dat daer een mensche van sinen sunden wort ghereynight. so nomet men die stede. sancte patricius vegheuer Mer die stat der kerken noemet men regularis*

H_1 (als type voor groep **B**) = *W* behoudens *ghereynighet*, dat in H_1 luidt *ghesuvert* en het tweede *noemet men*, dat luidt *hetmen*.

Toch is noch *Co* noch *Roy* het voorbeeld geweest (zie blz. XXV en XXVI). Op de kleinere afwijkingen van het Lat. van *Roy* en *Co* van het Middelnederlandsch proza wordt in de aanteekeningen van de teksten de aandacht gevestigd (zie o. a. *W* **202**/14 enz.).

Conclusie. Het Latijnsche voorbeeld is derhalve geen der teksten *Utrecht, Ba, Ar, Co, Roy, Harl*, maar moet een der jongere versies zijn, behoorende waarschijnlijk tot de eerste der 2 klassen van *Ward* (zie Deel I blz. 276), omdat de overeenkomsten met *Roy* het grootste zijn en *Roy* tot de bedoelde klasse behoort.

DE MIDDELNEDERLANDSCHE TEKSTEN.

Wat is nu de verhouding der Middelnederlandsche teksten onderling?

De zeven prozateksten nl. *W*, *Br*, H_2, *N*, *Bl*, H_1 en *A* vertoonen bij een oppervlakkige lezing allen dialectische en andere verschillen. Maar het ontbreken van de inleiding in twee dezer teksten doet ons onmiddellijk de teksten in twee hoofdgroepen verdeelen nl. **A**, de groep zonder inleiding en **B**, de groep met de inleiding.

Tot **A** behooren *W*, *Br*, H_2, *N*, *Bl*.

Tot **B** behooren H_1 en *A*.

De verhouding van deze teksten is vrij ingewikkeld.

Groep A.

Bepalen wij voorloopig eerst min of meer de verhouding van de teksten van de hoofdgroep **A**.

Bij deze groep **A** rekenen we ook den tekst uit Keulen *K* [1]), die ook de inleiding mist en verder zeer groote overeenkomsten vertoont met de teksten van **A**.

Uit twee willekeurig gekozen hoofdstukken van de teksten van **A** schrijven wij de volgende 14 plaatsen op. Het gecursiveerde wijst op de overeenstemmingen of afwijkingen.

1) Zie Deel I blz. 133.

Roy	*K*	*W*	*Br*	H_2	*N*	*Bl*
1°. studuit bestiales hominum illius patrie animos terrore tormentorum infernalium a malo revocare	So pynde hey sich *der deyrlichen mynschen hertzen des landes* van den sunden zo trecken myt dem anxte der helscher pyne..	Soe pynde hi hem *die beestelike herten der menschen des landes.* vanden sunden te treckene. mitten anxten der helscher pine	Soe pijnden hi hem *die beestelike herten der menschen van dien lande* van den sonden toe trecken....	soe pijnde hi hem *die bose herten der menschen van dien lande* vanden sonden te trecken....	Soe pijnde hij hem *die beestelike herten der menschen* te trecken van den sunden	Soe pijnden hi om *die beestelicke herten der menschen* te trecken vanden sunden
2°. Eos uero inquit relator horum bestiales esse ueraciter et ipse comperi.	Want de dit verzalte hey sprach dat hey dat volck *beestlich vant zo sijn*	Wante die dit vertellede. hi seghede dat hi dat volc *beestelic te wesen ondervant*	..hy seide dat hy dat volc *beestelicken ondervant*	..die segghen dat hi dat volk *beestelic te wesene ondervant*	..die sechde dat hi dat volc *ondervant beestelic te wesen*	..die seide dat hi dat volc *ondervant beestelic te wesen*
3°. dicens se corporis et sanguinis christi nunquam percepisse sacramentum.	hey sprach ach dat [*hey*] *jhesus cristus licham ind syn bluit* nee ontfangen en hadde	ende seghede dat hi *cristus lichaem ende bloet* nye ontfangen en hadde	ende seide dat hy *cristus licham noch bloet* nie ontfaen en had	ende seide dat hi *cristus lichame noch dat bloet cristi* nie ontfaen en hadde	ende [*seide*] Dat hy *dat lichaem ende bloet cristus* nye ontfanghen en hadde	ende seide dat hi *dat licham ende bloet cristi* nye ontfanghen en hedde
4°. et in illo die proximo pasche. se tanti sacramenti uelle fieri participem.	Ind dat hey in den neisten paisch dage van desen groissen sacramente *deylachtich werden woulde*	Ende dat hi in den naesten paeschedaghe van desen groten sacramente *deelachtig werden wolde*	ende dat hy inden naesten paeschen daghe van desen groten sacramenten *deelachtig werden wolde*	Ende dat hi inden naesten paesche van desen sacramente *deelachtich werden woude*	ende dat hi in den naesten paesch daghe van den groten sacramente *wolde deelachtich werden*	ende dat hi inden naesten paeschdaghe van desen groten sacrament *wolde ontfanghen*
5°. quatinus ad tantum sacramentum securius posset accedere.	op dat hey sicherlichen *moechte gaen* zo desem groissen sacrame[*n*]te	op dat hi te sekerliker *solde moghen gaen.* toe desen grote sacramente	om dat hy te s[*ek*]erlic[*ker*] *solde mogen gaen* tot desen groten sacramente	om dat hi sekere *soude moghen gaen* tot desen groten sacramente	om dat hi te sekerliker *solde gaen* tot desen groten sacrament	om dat hi te sekerlicker *solde gaen* tot desen groten sacrament
6°. Qui cum finem confessionis sue faceret.	do hey dat ende *van synre bycht sprach*	doe hi dat eynde *van sijnre bijcht maecte*	doe hy dat einde *van synre bijchte maecten*	doe hi dat eynde *sijnre biechte sprac*	doe ic *dat einde maecten*	doe hi *dat eynde maecten*
7°. si unquam hominem interfecisset	off hey ee mynsche *doit geslagen hedde*	of hi ye mensche doet *gheslaghen hadde*	off hy niet mensche doit *geslagen en hedde*	of hi nie mensche doet *gheslaghen en hadde*	of hij ye mensche *hadde doot gheslaghen*	of hi enighen menschen *doet hedde geslaghen*
8°. Ita dixit! paruipendens et quasi in-	ind *dat hi also* onschuldich genoch was *om-*	ende *dat hi also* onschuldich ghenoech	ende *dat hy als*[*o*] onnosel genoich was *om*	ende *dat hi al* onnosel ghenoech was *om dat*	ende *hij alsoe* onnoesel ghenoech waer *want*	ende *hi* also onnosel genoech weer *Want* hi

Roy	*K*	*W*	*Br*	*H*$_2$	*N*	*Bl*
nocens satis esset in eo quod tam paucos occidisset. Multos uero a se uulneratos asseruit.	*me dat* hey erre so weynich verslagen *hadde Mer* hey sprach	was. *om dat* hi der so luttic verslaghen *hadde. Mer* hi seghede	*dat* hy eer soe luttel verslagen *had Mer* hy seide	hi der so luttel verslaghen *hadde Mer* hi seide	hi er soe luttel verslagen *had Dit sechde hi Mer* hi sechden	der alsoe luttel verslaghen had *dit seide hi Mer hi* seide
9°. grauissimum hoc esse peccatum. et in hoc creatorem suum dampnaliter offendisse.	dat dyt eyn swaire sunden were end was *end dat hey synen sch[e]pper hey ynne* verdoemelich vertzo[*r*]nt had	dat dit alte swaren sunde was. *ende dat hi sinen sceppere hier in* verdoemdelic vertoert hadde	dat alte swaren sonde was *ende dat hy hier in sijnen schepper* ver doemlic verbolgen had	dat dit een alte zwaren sonde was *dat hi hier alte seer sinen scheper in* vertoernt hadde	dat dit alte swaer sunde was. *ende sijnen scepper hier in* verdomelic vertoernt had	dat dit alte grote sunde weer *ende synen scepper hier in* vertornt hedde
10°. struxeruntque in eadem domo maximi incendii rogum ligatisque manibus ac pedibus militem in ignem proiecerunt.	Ind *sy* machden op dem huse eyn also groisse vuyr ind *sy* bunden eme hende ind voisse ind worpen *in yn dat vuyr*	Ende *sie* maecten int huus een alten groten vuer. ende *se* bonden hem hande ende voete ende *worpene int vuer*	Ende *sy* maecten int huys alte groten vuer ende *sy* bonden hem hande ende voete end *worpenen int vuer*	ende *si* maechten int huus een alte groten vuer ende *si* bonden hem handen ende voeten ende *worpen[en] in[t] vuer*	Ende maecten int huu een alte groet vuer Ende bonden hem han de ende voete. ende worpenen *daer in*	Ende maecten int huys een alte groet vuer ende bonden om hande ende voete ende worpenen *daer in*
11°. Primitus ergo missus in ignem! graue sensit tormentum.	Ind do hey irst int vuyr *geworpe wart* so leyt hey sware pyne	Ende doe hi ierst int vuer *gheworpen was* so leet hi sware pinen	Ende doe hy ijrst int vuer *gheworpen was* soe leet hy swair pyne	Ende doe hi eerst int wier *gheworpen was* doe leet hi zware pine	Ende doe hi irst int vuer *quam* doe leet hi swaer pijne	Ende doe hi ierst int vuer *quam* doe leet hi swaer pine
12°. Cum enim aduersarii eum in incendio torrerent!	Ind do in de *vyanden* in dem vuyre *breden*	Ende do hem die *viande* int vuer *brieden*	Ende doe hem die *viant* int vuer *brieden*	ende doe hem die *duvelen* int wier *branden*	Ende doe en *die duvelen* int vuer *worpen*	Ende doe om die *duvelen* int vuer *worpen*
13°. Inuocato enim piissimi saluatoris nomine:	Do hey *ons heren namen* an geroiffen hadde	Doe hi *onses goedertieren beholders* name an gheroepen had	Doe hy *ons guedertieren beholders* name aengeropen hadde	doe hi *ons goedertieren beholders* name aengheroepen hadde	doe hij *ons beholders* name angeropen hadde	Doe hi *ons beholders* naem an geropen had
14°. ut nec scintilla inueniretur ipsius.	dat men eyne vuncken *neit en soilde gevonden haven*	dat mens ene vonke *niet en solde ghevonden hebben*	Dat mens een voncke *niet en solde ghevonden hebn*	dat mens ene voncke *niet en solden ghevonden hebben*	Dat mens enen vonc *niet en vant*	dat mens een vonck *niet en vant*

In 1 worden in *N* en *Bl* woorden weggelaten, die voorkomen in *K*, *W*, *Br* en H_2 (*des landes*).

In 2, 3, 4 zien we de woordschikking in *N* en *Bl* op dezelfde wijze afwijken van de woordschikking in *K*, *W*, *Br*, H_2.

In 5 wordt hetzelfde woord in *N* en *Bl* weggelaten, dat voorkomt in *K*, *W*, *Br*, H_2 (*moghen*).

In 6 zijn weer woorden in *N* en *Bl* weggelaten die in de andere teksten voorkomen (*sijnre bijchte*).

In 7 staat de woordschikking van *N* en *Bl*; ofschoon eenigszins verschillend, weer het dichtst bij elkaar, terwijl *K*, *W*, *Br*, H_2 van beide andere teksten afwijken.

In 8 ontbreekt in *N* en *Bl* een woord, dat in de andere teksten voorkomt (*dat*), staat het woord *want* voor *om dat* in de andere teksten, staat de niets zeggende tusschenzin *Dit seghde hi*, die in *K*, *W*, *Br*, H_2 ontbreekt.

In 9 ontbreekt in *N* en *Bl* een woord voorkomende in *K*, *W*, *Br*, H_2 (*dat*).

In 10 ontbreekt een woord in *N* en *Bl*, voorkomende in *K*, *W*, *Br*, H_2 (*se*) en staat *daer in* voor *int vuer*.

In 11 staat in *N* en *Bl* het woord *quam* voor *ghewopen was* uit de andere teksten.

In 12 staat in *N* en *Bl* het woord *worpen* voor *brieden* (*K*, *W*, *Br*) *branden* (H_2) uit de andere teksten.

In 13 laten *N* en *Bl* beide een woord weg, dat behalve in *K* voorkomt in *W*, *Br*, H_2 (*goedertieren*).

In 14 hebben *N* en *Bl* een wending (*niet en vant*), waarvoor *K*, *W*, *Br*, H_2 een geheel andere hebben (*niet en solde gevonden hebben*).

Deze 14 plaatsen geven een vrij juist beeld van de meestal voorkomende overeenkomsten en afwijkingen der teksten.

Er volgt uit het feit, dat *K*, *W*, *Br*, H_2 vaak gezamenlijk afwijken van *N* en *Bl*, terwijl *N* en *Bl* meestal overeenstemmen: De hoofdgroep **A** is te verdeelen in de twee onderafdeelingen: *K*, *W*, *Br*, H_2 en *N*, *Bl*.

Hoe verhouden zich nu verder de teksten van deze eerste onderafdeeling. Is het verband tusschen *K*, *W*, *Br*, H_2 even groot of bestaat er tusschen de verschillende teksten dezer onderafdeeling een verschillend verband.

Reeds bij het nagaan van de 14 bovengenoemde plaatsen blijkt duidelijk uit 3 ervan overeenkomst tusschen *Br* en H_2 en afwijking van *K* en *W* nl. in:

1. *K* en *W*: verbogen genitief; *Br* en H_2: omschreven genitief.
3. *K* en *W*: *ind-ende* ; *Br* en H_2: *noch*
7. *K* en *W*: *ee-ye* ; *Br* en H_2: *niet en - nie en.*

Een soortgelijk verschijnsel doet zich herhaaldelijk voor nl. dat *Br* en H_2 alleen samengaan. Vooral stemmen de woorden met elkaar overeen bv. **207**/3, **207**/4, **218**/4, **220**/2 (Lat. *frons* = voorhoofd zie *W*), **225**/4, **227**/4 (*naeme*), **229**/4 (een participium door een bijzin vertaald), **230**/3 (*duvel*), **252**/1, **254**/2 hetzelfde woord *tormenten*, **254**/3 (*pensen*), **257**/4 (: *van den lope*), **257**/1 (*ghedoghen*), **258**/3 (*onghequets*), **265**/4 de constructie van: *die duvele* enz., **266**/2-3 (*ghinghen tot hem*), **266**/5 de constructie van: *ende wiven* enz., **267**/2 (*vlammachtighe*), **267**/6 (*onghequets*), **268**/2 (*treeten*), **270**/3-4 woordschikking, **271**/1 (*sulfur* en *mani chte*), **272**/2 (*over die bruchghe te gaen*), **274**/1 (*goedertieren advocaet*), ook H_1, **276**/2 (*onghequets van hem*), ook H_1: *onghequets*, **278**/3 (*des* ontbr.), **279**/3 (*besorchsaemheit*) elders anders woord, **281**/2 (*die sonden*), **281**/3 (*bi*), **283**/4 (*ghedoecht doechen*), **286**/1 (*behoert* teg. tijd), **292**/1 (*vander*,) enz.

Maar er is meer. Er zijn herhaaldelijk in den tekst van H_2 plaatsen, die alleen te verklaren zijn in verband met *Br*.

1°. H_2 **228**/3 heeft het over den ridder, die den strijd met de duivelen verwacht: *die te voren manlic teghen die menschen vacht. Was thants bereit manlic te striden teghens die duvelen*

Co heeft voor het tweede *manlic*: *virilius* dus een comparatief. *W* heeft *manliker*, *Br* echter heeft den stellenden trap evenals H_2, die beantwoordt aan het Latijn van *Roy*: *uiriliter*.

2°. H_2 **229**/3-4 vertelt, dat de ridder Jhesus Christus aan kan roepen: *dat hi hem bescherme mit coenlick versekerheit*

Roy heeft: *regio munimine*, *W*: *koninckliker versekerheit*, *Br*: *conentlicker sekerheit*. Waarschijnlijk heeft in *Br* ook eerst *coninckliker* gestaan. In alle geval de vorm *coenlick* kan uit *Br* het best verklaard worden.

3°. Bij de negende pine zegt H_2 **264**/4: *Inne quam een wint van noerden ende bedrucken die duvelen*

W: *Daer en quam vanden noerden een stormende wint die die duvelen.... begreep*

Br: *ende van noerden quam een wijnt van bedru die die duvelen.... begreep*

Bedru is een tot nog in het Middelnederlandsch niet bekend woord en is waarschijnlijk een bedorven lezing van een vroeger *bedrucken*, dat in H_2 nog aanwezig is.

4°. H_2 spreekt bij het oversteken der brug van de pijnen, die de ridder van de duivelen *ghedoect hadde* **275**/3; *ghedoect* is een ongewone vorm. *W* heeft *gheleden*. Maar *Br* heeft *ghedoecht*. Beide teksten hebben vaak *ghedoghen* (o. a. **257**/1) in tegenstelling met de andere teksten.

5°. Eindelijk op het slot, als den ridder verklaringen worden gegeven over het verblijf der zaligen, heeft H_2 de volgende plaats **301**/1-2: *Want wi sijn al over ghecomen doer die steden tot dese ruste ende overleden ontellike vrese* (verbeterd door den corr. uit *ruste overleden ende ontellike vrese*). Dit is aldus volstrekt niet de zin van het Latijn.

Roy (*Co*): *Omnes autem ad hanc requiem per illa loca transiuimus. O transitus inestimabiliter horribilis!*

W: *Want wi sin al over comen doer die steden toe deser rusten O over liden. ende ontellicke vereyse.*

Br: *want wy sijnt al over comen doir die steden tot deser rusten overlidende ende elke vrese.*

Van deze plaats uit *Br*: *overlidende ende elke vrese* maakt H_2 een zin, waarin *Br* goed te herkennen is (zie ook *K*).

6°. H_2 **254**/2-3: *alle maniren van tormenten die men versieren mochten ende pensen die waren daer*

W: *....die men denken mochte weren daer ghesien*

Roy: *Omnia genera tormentorum que excogitari possunt: ibidem uisa sunt.*

Al de andere teksten hebben maar een woord voor *excogitari*. En nu vertaalt *Br* dit juist door: *ghepeynsen*, dat in H_2 voorkomt.

7°. H_2 **273**/5 heeft *seide* voor het Lat. *cogitans*. De andere teksten van **A** hebben een woord als *dachte* behalve *Br*, dat heeft *penseden*. Welnu *seide* is in het handschrift verbeterd uit *sensede*, dat blijkbaar een verschrijving was van *penseden* uit *Br*. Eigenaardig is, dat ook H_1 en *A* hebben *pensde* en *peisde*.

Wij meenen hieruit met recht te mogen besluiten, dat H_2 en *Br* in de onderafdeeling van groep **A** onderling nauwer verwant zijn dan met *K* en *W*.

Dat *K* en *W* verder onderling zeer nauw verwant zijn, is voor iedereen duidelijk, die een of twee hoofdstukken met elkaar vergelijkt. Geen andere twee teksten zijn zoo aan elkaar gelijk in woordenkeus, woordschikking enz. (Men zie o. a. de 14 bovenaangehaalde plaatsen). Voor *N* en *Bl* verwijzen we verder naar de beneden (blz. XLI) te bespreken plaatsen.

De verhouding schijnt dus zeer eenvoudig in groep **A**: *N* en *Bl* behooren bij elkaar; *K* en *W*; *Br* en H_2.

Maar zoo klaar is dit niet. Want ofschoon een verwantschap van *N* met *Bl*, van *K* met *W*, van *Br* met H_2 onloochenbaar is, er doen zich zeer vaak storingen voor in deze verwantschap, die daarenboven blijken overeenkomsten te zijn met niet zoo nauw verwante teksten. Zoo zien we b.v. al in no. 6 van de boven (blz. XXVIII) aangehaalde plaatsen dat *Br* met het woord *maecten* afwijkt niet alleen van *K*, maar ook van H_2 en overeenstemt met *W*, *N* en *Bl* (zie no. 12 *duvelen* in H_2).

Wij zullen van dat sporadisch verband van in het algemeen niet bij elkaar behoorende teksten (in casu afwijking van bij elkaar behoorende teksten) eenige voorbeelden geven:

1°. *Br* gaat met *N* en *Bl* en wijkt af van H_2, *K* en *W*.

a) *Roy* (*Co* en *Ar*): *lucem tocius claritatis*; *Ba* heeft een andere wending.

N **221**/15-16 en *Bl* : *dat licht alre claerheit*
Br : *dat licht van alre claerheit*
H_2 : *dat licht der claerheit*
K : *dat licht der claerheit*
W : *tlicht der claerheit*

b) *Roy* (*Co* en *Ar*): *rota...., cuius radii et canti unciis igneis erant undique circumsepti.*

Ba : *rota.... cuius radii et anci vncis ferreis atque candentibus vndique erant circumsepti.*

N **255**/17-18 en *Bl* : *rat.... Ende in die vlogelen* (*Bl* : *velghen*) *des rats waren alre wegen yseren gloiende haken doerslagen*

Br (H_2) : *rat....ende in die spraten dair aff waren alre wegen doir slagen yseren gloyende haken*

K : *rat.... Ind alle beslagen myt geloyenden hoechen*

W : *rat.... ende al beslagen mit gluyenden yseren haken*

2°. *Bl* gaat met *K*, *W*, *Br*, deze vertalen niet goed het Lat., dat *N* beter vertaalt.

Roy (*Co*): *Sedit itaque.... aliquandiu*; *Ba*, *Ar* en *Harl* hebben andere wending.

N **223**/10: *Aldus sat hij neder*
K: *Alsus sach hy neder*
W: *Aldus sach hi neder*
Br: *Aldus sach hy neder*
H_2: *so sach hi neder*
Bl: *Aldus sach hi neder*

3°. *N* laat iets weg, dat in *Bl*, *K*, *W*, *Br* voorkomt.

Roy (*Co*, *Harl Ar* en *Ba*): *nec terrore concutitur*

N **235**/8 : *en wart niet beruert*
Bl : *en waert niet mit anxt beroert*
K : *en wart myt anxste neit verstoisse*
W : *en wart mit anxte niet bestoten*
Br : *en wart myt anxt niet bestoten*
H_2 : de heele zin ontbreekt.

Let op de letterlijker vertaling van *K W* en *Br* en de overeenkomst in dit opzicht tusschen *N* en *Bl*.

4°. *K* wijkt af van *W* en toont overeenkomst met *N* en *Bl*.

Roy (*Co*): *Et ecce post horrorem talis auditus. sequitur horribilior demonum uisibilis aspectus.*

W **230**/17: *Siet na den anxte van dusdanen horen. so volghede daer na een anxteliker ansiene vanden duvelen*

K: *Ind na dem anxste van alsulchem hoeren so valgede dar na eyn enxtlich ansien van duvelen*

N: *Siet na desen anxte van dusdanen hoeren soe volgeden daer nae een anxtelic ansien vanden duvelen*

Ook *Bl* heeft den stellenden trap *anxtelic*, terwijl *Br* den comparatief heeft en H_2 hem oorspronkelijk ook had.

Andere voorbeelden zijn nog:

K gaat alleen met H_2: *K* **204**/2, **212**/8, **222**/12 (hetzelfde woord *wyle*).

K gaat alleen met *Bl* : *K* **196**/12, **218**/14 (*W* gaat met *Br*, H_2, *N* ; H_1 is oorspronkelijk), **220**/14 (*hoffede-haepten*), **230**/6 (persoonsvorm).
K gaat alleen met *Br* en *Bl* : *K* **220**/2-3 (*gerechticheit*).
K gaat alleen met *Br* : *K* **204**/1, **216**/6.
Br gaat alleen met *Bl* : *Br* **220**/7-8 (*ende*) **230**/18 (weglaten van *na*).
Br gaat alleen met *N* en *Bl* : *N* **209**/8-9.
H_2 gaat alleen met *Bl*: H_2 **205**/2 **209**/4 enz. enz. Men vergelijke verder de plaatsen op blz. XLI beneden aangehaald.

Behalve deze overeenkomsten tusschen teksten van verschillende onderafdeelingen vertoont zich nog het volgende verschijnsel.

Een van zijn gewone omgeving afwijkende tekst blijkt te zijn een vertaling van een anderen Latijnschen tekst, dan *Roy*. We herinneren er aan, dat meestal *Roy* wordt gevolgd. Ziehier eenige voorbeelden:

1°. Onder no. 4 blz. XXXII, behandelden wij de afwijking van *K* van *W* en de overeenstemming met *N* en *Bl*. Den afwijkenden stellenden trap van *K*, *N* en *Bl* vinden we ook in het Latijn van *Ba* en *Harl*.
Ba : *Et ecce post horroren huius auditionis visio sequiter demonum h o r r i b i l i s.*
Harl : *Et ecce post horridum sonitum talis auditus subsequitur et h o r r i b i l i s demonum visus.*

2°. *W* **220**/16: *ten lesten begonde hem daer hi ginc. een cleyne licht doer dat hol te openbaren*
Br : *....begonst hem toe lichten t e d e r l i c een clein licht doir dat hol*
Noch H_2, *K* noch *N* en *Bl* (H_1 *A*) hebben dit woord *tederlic* ; *N*, *Bl* (H_1 *A*) hebben wel *nauwelic*.
Harl : *Tandem ex adverso lux parvula cepit eunti interesse viro* (lees volgens Jenkins: *nitescere*). *Harl* heeft dus geen woord voor *tederlic*. Maar *Roy* (en *Co* ook) heeft: *Tandem ex aduerso lux paruula cepit eunti per foueam t e n u i t e r lucem* (sic).
Br gaat dus met *Roy* (*Co*); de teksten *W*, *K*, H_2 met *Harl* ; *N*, *Bl* (H_1 *A*) weer met *Roy*.

3°. *W* **190**/17: *Ende dat hi.... van desen groten sacramente deelachtig werden wolde*
K, *Br*, H_2 en *Bl* hebben allen: *deelachtig worden* maar *Bl* heeft: *v. d. g. s. wolde o n t f a n g h e n* (zie blz. XXVIII n° 4). Welnu *Roy* heeft: *tanti sacramenti uelle fieri participem*, maar *Harl* : *illud velle s u s c i p e r e*
Bl gaat dus met *Harl*, de andere met *Roy*.

4°. *W* **272**/13-14: *dattet was verveerlic an te siene*; *K* = *W*, maar *N* (en met dezen tekst *Bl*, *Br*, H_2) heeft: *dattet eiselic scheen die ogen opwart te heffen ter hoecheiden der bruggen*
Welnu *Roy* heeft: *ut etiam horribile uideretur ad ipsius altitudinem oculos erigere* maar *Harl* : *ut horrendum esset deorsum asp[i]cere.*
W en *K* gaan dus met *Harl*, de andere teksten van **A** met *Roy*.

5°. *Roy* : *ostendens ei in eo multorum periculum*; ook *Harl*, *Ar* en *Co* hebben het werkwoord *ostendere*. Nu vertaalt *W* **208**/11: *Ende hi sal hem toenen* (ook *Br*, *N*, H_1: *toenen*), maar *K* : *ind hey sal eme sagen* en H_2 : *ende hi sal hem ....segghen.*
Ba heeft niet *ostendens*, maar *dicens*. *K* en H_2 gaan dus met *Ba*, de andere met *Roy* (*Harl Ar Co*).

6°. *Roy* : *uere penitens*: *feruore penitudinis uicit suasionem prioris.*
Harl : *per instantiam desiderii ardentis vicit dissuacionem prioris* (*Ar* heeft eveneens: *per instanciam desiderij*).
W **216**/9-11: *ende bi ghewarigher berouwenissen. ende beter penitencien. verwan hi des priors ontraden*

K Br N (*Bl* laat het woord *ghewarigher* weg) vertalen op dezelfde manier.

H_2 vertaalt: *ende bi volstandicheit so verwan hi des priors ontraden* en staat dus dicht bij *Harl.*

In het volgende geval vertaalt een tekst een zelfde woord van twee verschillende Latijnsche teksten, zooals dat in geen der andere Middelnederlandsche prozateksten vertaald is:

Roy: propriaque manu fronti sue signum crucis imprimens
Harl: propiaque se manu signo crucis signans
Br vertaalt *m. sijnre propere hant.* In geen der andere teksten komt een woord voor *propia* voor, zie *W* **210**/10.

Hoe moeten wij deze drie verschijnselen nu verklaren nl.:

a) Het onderling afwijken van gewoonlijk overeenstemmende teksten, terwijl die afwijkingen blijken overeenstemmingen te zijn met een anderen tekst, dan de meest verwante;
b) Het onderling afwijken van teksten, welke afwijkingen parallel loopen met de onderlinge afwijkingen der Latijnsche teksten;
c) Het geheel zelfstandig vertalen van een of ander Latijnsch woord?

Bij een afzonderlijke vertaling van elk der teksten uit verschillende Latijnsche versies zouden zich de verschijnselen *b* en *c* natuurlijk elk oogenblik voordoen. Dit is bij de teksten van **A** echter niet het geval. De vaak woordelijke overeenkomsten sluiten deze veronderstelling dadelijk geheel uit. De teksten zijn kopieën van elkaar. Er is een oertekst geweest. Nu is het bekend, dat men in de Middeleeuwen het kopiëeren van een tekst soms zeer vrij behandelde. Niet alleen de kopiïst zelf, maar ook de corrector bracht wijzigingen aan, die het oorspronkelijke voorbeeld soms vrij veel deden afwijken van den nieuwen tekst. Werd een handschrift nu eenige malen gekopiëerd, dan kon het al zeer sterk verschillen met het origineel.

Welnu onze teksten zijn afschriften op zijn minst van den tweeden rang. Uit de verbeteringen in het handschrift bij sommige der afwijkingen, verbeteringen van de hand van den kopiïst, die zijn stuk nog eens overlas, of van den corrector, blijkt, *dat er vroeger iets anders stond en wel datgene wat er verwacht wordt volgens den parallel loopenden tekst.*

Hieruit volgt voor deze gevallen, dat de afwijkingen ontstaan zijn door kopiïst of corrector, die een tekst voor zich had zonder afwijkingen. Met eenige voorbeelden [1]) lichten wij dit toe voor de teksten van groep **A**, maar vermelden nu al, dat in de teksten van groep **B** zich hetzelfde verschijnsel vertoont.

Bewijs voor K. *W* **210**/8: *so ontfanct hi van alle den prees[teren] die benedixie. ende hi bit hem allen dat si voer hem bidden. ende hi maect mit sijnre hant een cruce voer sijn hoevet*

Deze plaats geeft *K* aldus weer:
so ontfeinget hey de benedixie van allen den preisteren ind macht eyn cruce myt synre hant vor syn hoeft; *K* laat dus een zin weg. Maar nu staan in het handschrift voor *macht* de rood doorgehaalde woorden *bidden ind hey*, een overblijfsel van den verdwenen zin, die er dus eerst moet gestaan hebben, zoodat er toen geen afwijking was.

Bewijs voor N. 1°. *N* **213**/8: *oven*; *Bl* heeft *ouven*, maar dit is verbeterd uit *ouen*.

2°. *Bl* heeft den volgenden zin:
Mer oer bernenden wijnt weyden daer den men nauwe mocht horen

---

[1]) Andere dan de hier genoemde vindt men passim in de teksten zelf.

N **239**/11-12 heeft daarentegen:
Mer enen bernende wint weide daer den men naw mochte hoeren
Maar in het handschrift van *N* is het woordje *enen* verbeterd uit *oer* dat er oorspronkelijk stond, maar rood doorgehaald is.

3°. *Bl* heeft dezen zin:
ende die hoefde nederwarts in swevelicker vlammen
N **253**/5 heeft daarentegen:
Ende die hoefde nederwarts hangende in swevelike vlammen
Maar in het handschrift van *N* is *swevelike* verbeterd uit *sweveliker.*

4°. *N* **291**/17: *ghecleedet*; de *d* is verbeterd uit *t*. En nu heeft *Bl* *ghekleet.*

5°. *N* **311**/1: Na *weder* is in den tekst doorgehaald *ende eens deels drovich*; *Bl* heeft nog: *ende drovich*, *K: eyns deyls droevich* evenals *W* en *Br*. H_2 heeft: *droefelijc.*

Bewijs voor H_2. Er stond in H_2 **228**/4 oorspronkelijk: *velc der duvelen.* Uit de andere teksten blijkt, dat er mede bedoeld werd *welc d. d.* en dat dus de kopiïst de *v*-spelling had gebruikt. (*Roy:* quis demonum). De corrector verbeterde echter niet *v* in *w* maar verbeterde *velc* tot *vele*, waardoor er een zeer gewrongen zin ontstaat en natuurlijk geheel afwijkend van de andere teksten.

H_2 **229**/2-3 stond oorspronkelijk: *Dat woert goeds dat is devoetlic aen gheropen onsen here jhesum cristum.* Uit de andere teksten blijkt, dat deze wending goed is (*Roy: verbum dei, deuote uidelicet inuocans ihesum christum*), maar nu gaat de corrector verbeteren, haalt *is* en *en* van *gheropen* door en verandert de *o* van *gheropen* in *ie*, zoodat er nu komt te staan: *Dat woert goeds dat devoetlic aen gheriep onsen here jhesum cristum*, een wending, die wel een zin oplevert maar niet den oorspronkelijk bedoelden.

H_2 **231**/4 stond: *anxteliker.* Al de andere teksten hebben den comparatief. *Roy: horribilior.* De corrector maakt er van *anxtelike.*

H_2 **250**/1 had de kopiïst een plaats goed geschreven nl. *mochten*, maar een woord fout nl. *ghehoren* (voor *gheboren*). De corrector maakt er nu, denkende, dat *mochten* fout is, *mochmen* van en verandert zoo den geheelen zin.

De oorzaken van dit soort van wijzigingen door den kopiïst aangebracht zijn steeds dezelfde of wel de kopiïst verschreef zich en begreep het soms later bij het overlezen niet, zoodat hij dan den geheelen zin veranderde of wel hij begreep den oorspronkelijken tekst niet en veranderde maar. Bij den corrector gebeurde behalve het verschrijven natuurlijk hetzelfde.

Zeer goed komt vooral bij H_2 uit, welke gevolgen het kan hebben, wanneer twee personen, die ieder tot een andere dialectgroep behoorden, tot het ontstaan van een tekst medegewerkt hebben. Maar ook illustreert vooral H_2 (een eveneens bij de teksten van Tondalus opgemerkt verschijnsel), den invloed, dien de persoon van den kopiïst op het tot stand komen van een tekst kan hebben. Hij laat zijn eigen ik meespreken, voegt er woorden tusschen, die ter versterking dienen, of gaat zelfs zoover, dat hij den zinsbouw wijzigt. Soms is het de corrector geweest. Geheel oorspronkelijke wendingen afgezien van typische verkortingen zijn o. a. H_2 **212**/3, **216**/1, **216**/3 **218**/4, **224**/4, **226**/3 (zie aant.), **228**/1 (*gods zone*), **228**/5 (*ridder*), **231**/1 (woordschikking) enz. enz.

Op een gegeven oogenblik wordt in H_2 een zin ingelascht, die noch in een der Latijnsche, noch in een der Middelnederlandsche bewerkingen voorkomt:

H_2 **308**/3: ....*Mer ist.... dattu.... dine evenkersten mensche niet en doeste ghelijc dy selven in lenen. in vercopen in verpachten Ende die .x. gebode goeds niet en waer neemste. so....*

Zoo vinden wij dus de verklaring van het boven onder a) genoemde verschijnsel nl. het onder-

ling afwijken van gewoonlijk overeenstemmende teksten, terwijl die afwijkingen soms blijken overeenstemmingen te zijn met een anderen tekst dan de gewone, hierin gelegen:

1. dat de teksten afschriften zijn van één oertekst of van teksten, die onderling niet afweken;
2. dat kopiïst en corrector hun persoonlijke opvattingen lieten gelden.

Hoe nu b) en c) te verklaren?

De Middelnederlandsche oertekst is een onmiddellijke vertaling uit het Latijn, of een vertaling van den Keulschen tekst (zie hierover beneden). In beide gevallen echter hebben de kopiïsten en correctors van onze Middelnederlandsche prozateksten bij het afschrijven en verbeteren van den uit het Latijn of uit het Middelduitsch vertaalden oertekst zeer waarschijnlijk nu en dan een Latijnsche versie, waarvan er één minstens, in aanmerking genomen de verbazende verbreiding der Latijnsche versies, hetzij zelfstandig, hetzij verwerkt in grootere werken, in elk eenigszins belangrijk klooster moet aanwezig zijn geweest, gebruikt en aan de hand er van wijzigingen aangebracht. Daar de Latijnsche versies zelf verschillen en ieder klooster niet dezelfde Latijnsche versie heeft gehad, verschillen de Middelnederlandsche prozateksten, die tot stand kwamen met behulp der verschillende Latijnsche versies natuurlijk ook van elkaar. Het voornaamste bewijs voor deze stelling is o. i. vooral gelegen in het verschijnsel, dat wij boven (blz. XXXIII) waarnamen, dat vaak de verschillen tusschen de Middelnederlandsche prozateksten gelijk waren aan de verschillen van Latijnsche versies. Een ander bewijs vormen plaatsen als van *Br* (zie bij *W* **210**/10), waar de vorm *propere*, die elders niet voorkomt, naar het Latijnsche *propria* uit *Roy* en *Harl* wijst.

Met vrij groote zekerheid kunnen wij dus vaststellen:

1°. *K*, *W*, *Br*, H_2 staan dicht bij elkaar.

2°. *K* en *W* zijn nauw verwant; *Br* en H_2 eveneens.

3°. Nauw verwant zijn *N* en *Bl*.

4°. De prozateksten, zooals wij die kennen, zijn bijna alle afschriften van oudere teksten. Deze oudere teksten vertoonen onderling *minder afwijkingen* dan de teksten, die wij kennen.

5°. De afwijkingen in onze teksten zijn voor een deel toe te schrijven aan kopiïsten en correctors, die zeer waarschijnlijk bij hun werk een of andere Latijnsche versie gebruikten.

Welke der teksten van groep **A** staat nu het dichtst bij den uit het Latijn vertaalden oertekst?

Vergelijken wij het Latijn van *Roy*, dat immers het naast verwant is aan den tekst *x*, die als voorbeeld diende, met de teksten van groep **A**, dan vertalen *K* en *W* over het algemeen het trouwst. We houden natuurlijk alleen rekening met de teksten, zooals wij die kennen. Hoe of de voorbeelden voor *Br* of *N*, waarin nog geen veranderingen door de afschrijvers zijn aangebracht, tot het Latijn stonden, is natuurlijk niet meer na te gaan.

We komen nu aan de beantwoording der vraag: Is het Middelnederlandsch van *W* de directe vertaling van het Latijn of het Middelduitsch van *K*? Is dus het Middelduitsch van *K* het voorbeeld van *W* geweest of omgekeerd?

Indien de teksten, die wij hadden, geen afschriften waren, dan zou het niet moeilijk vallen deze kwestie te beslissen. Immers indien dan *K* allerlei plaatsen miste, die *W* had of foutieve vertalingen gaf, die *W* miste, dan moest *W* natuurlijk het voorbeeld zijn. In het andere geval moest *K* het voorbeeld zijn.

De tekst van *K* is inderdaad slechter dan die van *W*, maar *K* is een afschrift van een ouderen tekst en *deze tekst miste zeker een groot deel der fouten enz.* van ons handschrift (zie boven blz. XXXIV). Nemen wij daarenboven aan, dat sommige afwijkingen het gevolg zijn van het gebruik van verschillende Latijnsche versies bij het afschrijven, dan slinken de verschillen tusschen de oerteksten *K* en *W* zeker tot een minimum en blijft de vraag onbeantwoord.

Uit de onvolledigheid van den ons bekenden tekst van *K* te besluiten tot de prioriteit van *W* gaat niet aan. Maar pleit dan niets anders voor de prioriteit van het Middelnederlandsch?

Twee argumenten kan men nog aanvoeren:

1°. Op het einde van *W* (ook in *Br*, H_2, *Bl*) vindt men de verzekering, dat de legende vertaald is uit het Latijn. Was *W* uit het Middelduitsch vertaald, dan kon men niet spreken van Latijn. Daarenboven heeft *K* deze verzekering niet. Het verzwijgt de bron. *W* geeft een nauwkeurige

tijdsbepaling van de vertaling, *K* niets. Bij de homilie (*W* 276) spreekt *W* weer van *Latijn*, *K* zwijgt over de bron.

2°. In den Keulschen tekst komen taalvormen voor, die naar het Westen wijzen, zooals: *sy pynichden ir* (meestal *sich*) *tonge* (naast *tzonge*) *Inde* (naast *ind*) *volbort geven*, *consentieren*, *overmoedige koenheit* enz. en daarenboven hebben in *K*, zooals uit de correcties van het handschrift, blijkt eerst vormen gestaan, die meer Middelnederlandsch waren, maar door den corrector zijn verbeterd bv.:

K **190**/18 *hie* is doorgehaald en verbeterd tot *hey* (elders laat de corrector den vorm staan **192**/15).

K **192**/19	*suare*	is	verbeterd	tot	*swaire*
K **202**/8	*getuchnisse*	„	„	„	*getzuchnisse*
K **206**/7	*tide*	„	„	„	*tzide*
K **224**/14	*solen*	„	„	„	*soelen*
K **226**/1	*mogen*	„	„	„	*moegen*

Wat is de waarde van deze feiten:

1°. De bewering, dat de tekst uit het Latijn vertaald is, behoeft niet van den Middelnederlandschen vertaler te zijn. Deze verzekering kan zeer goed al in het Middelduitsch voorkomen en uit het Middelduitsch vertaald zijn. Wel is waar ontbreekt in den ons bekenden Keulschen tekst deze verzekering, maar ons handschrift is slechts een afschrift van een vroegeren tekst, waarin de verzekering kan gestaan hebben. Ook de tijdsbepaling kan in dien oertekst hebben gestaan.

Nu is het echter zeker een opvallend toeval, dat juist die beweringen omtrent de herkomst uit het Latijn in onzen Keulschen tekst zouden verdwenen zijn, terwijl ze in de meeste Middelnederlandsche teksten voorkomen (*Br*, H_2, *Bl*).

Er komt nog iets anders bij. Als het verhaal van ridder Owein begint (blz. 212), vindt men de volgende versies in *K* en *W*:

K: *Dat gevell in alden tzyden in des Conyeks Stevens dage*
W: ***Het gheviel in desen onsen tiden in coninc stevens daghen***
Br, *N*, *Bl* hebben eveneens *onsen*.
De Lat. teksten hebben allen (*Ba*, *Co*, *Ar*, *Roy*, *Harl*, *Utrecht*) *nostris*.

Hendrik van Saltrey had het recht de gebeurtenissen als van zijn tijd te vermelden (zie Deel I blz. 198 e. v.), maar strikt genomen hadden de Middelnederlandsche vertalers dat niet, daar zij schreven op het einde der 14de eeuw en Owein zijn tocht volstrekt niet volbracht in hun tijd. Maar als zij toch spreken van *onsen*, dan geschiedt dit op voorbeeld van het Latijn.

De schrijver van den Keulschen tekst kan zich rekenschap gegeven hebben van den tijd van eenige eeuwen, die lag tusschen zijn eigen tijd en dien van koning Steven en daarom *alden* hebben geschreven, maar o. i. is de kans, dat hij zich deze vrijheid veroorloofde, grooter, als hij vertaalt uit een Middelnederlandschen tekst, dan wanneer hij een Latijnschen voor zich had. Het Latijn gold als te eerbiedwaardig, dan dat men er zoo gauw een verandering in aanbracht. Natuurlijk blijft altijd de kans bestaan, dat in het model van *K onsen* stond en *alden* op rekening van den afschrijver is te boeken, zooals dat waarschijnlijk in H_2 gebeurd is.

Argument 1 is dus niet geheel zonder waarde, al is het niet afdoende. Wat te denken van argument 2?

Zeer zeker is het voorkomen van Middelnederlandsche taalvormen, waaronder er die de klankverschuiving niet hebben, een zeer opvallend iets. De Middelnederlandsche-Limburgsche taalvormen uit de Eneïde hebben tot de ontdekking geleid, dat het oorspronkelijke gedicht niet in het Middelduitsch was geschreven, maar de Middelduitsche tekst een bewerking was uit het Middelnederlandsch. Maar men vergete niet, dat van een scherpe scheiding tusschen onze oostelijke dialecten en de Middelduitsche, in de Middeleeuwen nog minder sprake is dan nu. Trots staatkundige grenzen is op het oogenblik van een scherpe scheiding geen sprake. In Nederlandsch-Limburg dringt de Duitsche klankverschuiving een heel eind het Nederlandsche taalgebied in. Hoe zou dat dan in de Middeleeuwen het geval hebben kunnen zijn? De taalgrenzen vervloeiden meer dan

nu in elkaar en het dóordringen van Middelduitsche taalvormen in Middelnederlandsche dialecten is even gewoon als het omgekeerde (zie verder beneden het hoofdstuk over de taal).

Maar hoe dan te verklaren de verbeteringen van de Middelnederlandsche vormen in den Keulschen tekst?

Inderdaad, dat wijst er op, dat men de Middelnederlandsche vormen voelde als een vreemd element, die er in konden gekomen zijn bij de vertaling uit het Middelnederlandsch. Dan zouden de andere Middelnederlandsche vormen uit den Keulschen tekst geen vormen zijn uit een overgangsgebied, maar overblijfselen van oorspronkelijk Middelnederlandsch, die de corrector niet uit den weg had geruimd. Deze redeneering is verleidelijk en heeft inderdaad veel waarschijnlijks. Er is iets, dat er tegen pleit. Neemt men aan, dat er tusschen het tot stand komen van den eersten Keulschen tekst en den tekst, dien wij hebben, lange tijd is verloopen, dan blijft de kans nog altijd bestaan, dat bij het schrijven van dien eersten *K*-tekst de Middelnederlandsche vormen in het dialect nog gangbaar waren, maar in den tijd van ons afschrift reeds als vreemde vormen werden gevoeld. Deze veronderstelling berust echter op zwakke gronden, als men bedenkt, dat de eerste Latijnsche tekst tot stand kwam niet voor 1189 en de tekst, dien wij hebben, 1387 geschreven was, dat men dus een vrij korten tijd overhoudt om daarin te stellen de vertaling en de verandering van de taalvormen.

Welke argumenten kunnen nu aangevoerd worden voor de meening, dat *W* uit het Middelduitsch is bewerkt? Alleen dit:

1°. In den tekst van *N* (ook H_1 van groep **B**) **277**/7 staat boven de homilie: ***Een ynnich raet vanden ghenen die dit maecten in duutschen.*** Op het slot is eveneens de verzekering van een vertaling in ***duutsch*** ook in andere teksten *W* **310**/16-17. Is ***in duutschen*** een vingerwijzing naar het Middelduitsche voorbeeld?

2°. Een der oudste Latijnsche teksten bevindt zich in Bamberg. Het aangrenzende Beieren is langen tijd een brandpunt geweest van Iersch monnikenwezen (zie Deel I blz. 202). Onze legende is van Ierschen oorsprong evenals Tondalus' visioen. Nu is het zeer waarschijnlijk, dat de legende van Tondalus zich verspreid heeft uit het oosten naar ons land, daar in Duitschland de eerste vertaling tot stand kwam (zie I blz. 64 e. v.). De veronderstelling, dat de legende van ridder Owein, waarvan een der oudste Latijnsche handschriften ook in Beieren voorkomt, een soortgelijke geschiedenis heeft gehad en dus van Duitschland uit zich westwaarts heeft verspreid, is volstrekt niet onwaarschijnlijk (zie Deel I blz. 202).

Bij no. 1 moet men bedenken dat ***duutsch(en)*** geregeld voorkomt in den zin van Middelnederlandsch [1]) en men dus volstrekt niet aan middelduitsch behoeft te denken.

Bij no. 2 houde men in het oog, dat in Bamberg wel een der oudere Latijnsche teksten voorkomt, maar in Utrecht ook, een plaats, die heel wat westelijker ligt. De eerste vertaling behoeft dus volstrekt niet in Duitschland te hebben plaats gehad. Nu is het wel waar, dat *W* zeer sterke oostelijke taalvormen heeft, maar niets staat de meening in den weg, dat van het westen uit de legende zich naar het oosten heeft verspreid en de kopiïst van *W* in het oosten van ons land thuis hoort, waar de werkzaamheid van Iersche monniken zich evenzeer deed gevoelen (zie Deel I bl. 217 en bl. 202).

Beide argumenten hebben derhalve weinig waarde.

Vergelijken we met hetgeen we aanvoerden ten voordeele van de prioriteit van *W*, dan moeten wij erkennen, dat de kans, dat *W*, dus het Middelnederlandsch, uit het Latijn is vertaald en *K*, *het Middelduitsch, een bewerking van W is*, het grootste is.

Wij voegen er nadrukkelijk bij, dat zekerheid in dezen niet bestaat.

Groep B.

Tot groep **B** rekenen wij de teksten met de inleiding nl. H_1 en *A*.

In het begin vertoonen zij groote verschillen met de teksten van groep **A**. Zij hebben de opdracht. H_1 roept eerst Gods hulp in, opdat zijn werk nut moge stichten, zooals in het Gentsche hand-

1) Zie o. a. ***Verdam, Spieghel der Sonden*** III nl. blz. XX — Middelned. Woordenb. i. v. *dietsc.* — ***Taalkundige Bijdragen*** 1, 230. *v. Druten. Gesch. d. Ned. Bijbelvertaling* 95.

schrift van Tondalus' visioen.Ook de bewerking verschilt niet alleen in woordenkeus maar ook in zinswending sterk van de teksten van groep **A**. Latere hoofdstukken na blz. **195—231** stemmen echter soms woordelijk met de **A**-teksten overeen, zoodat men de gedachte aan een oorspronkelijke vertaling van dit gedeelte der **B**-teksten moet opgeven. Van blz. **231—261** af worden de verschillen weer grooter, blz. **261**/11-**267** is weer letterlijke overeenkomst, blz. **267**/1-**277** verschillen, maar **279**/1-5 is bijna letterlijk *N* en *Bl* en heeft een fout met *N*, *Bl* gemeen, die de andere **A**-teksten vermijden:

N (*Bl*) spreekt van ***niement van sundeliken ghedachten***
H_1 : ***sondeliken ghedachten***
K (*W Br* H_2): ***gesonden gedachten***
Roy : ***sane mentis nemo***

279/5-**281**/9 (*Die*) weer afwijkend, **281**/9-17 = *N*, *Bl*. Op blz. **283** wijkt de titel eenigszins af en reg 5. De rest bijna gelijk aan **A** (*N*, *Bl* in het bijzonder) evenals **285** met kleine afwijkingen; **287** begint weer een vrije bewerking, waarbij echter o. i. niet aan een vertaling behoeft gedacht te worden, **289-295** idem met sterke verkortingen, **297-303** letterlijk = **A** (*N*, *Bl* in het bijzonder), **305** sterk verkort overigens **A**; **307** = **A**; **307**/10 tot uit verkort, weer vrij naar **A**.

Wij zullen eerst een stuk afwijkend in groep **A** en **B** geven, daarna een overeenstemmend:

1°.

Roy

Dicitur magnus sanctus patricius: Qui a primo ests ecundus. qui dum in hyberina uerbum dei predicaret. atque miraculis gloriosis choruscaret: studuit bestiales hominum illius patrie animos terrore tormentorum infernalium a malo reuocare. et paradisi gaudiorum promissione in bonum confirmare. Eos uero inquit relator horum bestiales esse ueraciter et ipse comperi. Cum enim essem in patria illa. accessit ad me uir quidam ante pascha. cano quidem capite. et etate decrepita.

GROEP **A**.

W **190**/5 e. v.

Die grote patricius. die men secht den anderen na den apostele pauwelus Doe hi dat woert goeds predicte in ijerlant. ende daer veel mirakelen dede. Soe pijnde hi hem die beestelike herten der menschen des landes. vanden sunden te treckene. mitten anxten der helscher pinen ende mitter beloften der blijtscap des paradises. vaste te makene in goeden werken[:] Wante di dit vertellede. hi seghede dat hi dat volc beestelic te wesen ondervant. Wante doe ic in dat lant was seghede hi. So quam tot mi een man mit enen gruwen hovede. voer paesschen. die herde oelt was.

GROEP **B**.

H_1

Men hettene den groten patericius [,] die de naeste was nae sinte pouwels den apostel[,] die begheerte den beestliken sinne der lude van yrlant mit predicken twoert gods ende mit schoenen miraculen van den tormenten der hellen te bekerene ende met geloefden der blijtscapen van hiemelrijke hoeren sin te stercken in doegden | Voerwaer seet hi dat beestlike lude sijn | ende oec hebbic ondervonden Want eyns doe ic in dat lantscap was. so quam tot mi also luttel vòer paesschen eyn man daer mit eynen grauwen hoefde ende karlachtig van altheyden

2°.

Roy.

Post obitum autem sancti patricii erat prior quidam in eadem ecclesia. uir quidem sancte conuersationis. ita decrepitus. ut pre senectute non haberet in capite nisi tantummodo dentem unum. Et sicut

GROEP **A**.

W **202**/18 e. v.

Na sancte patricius dode. was in dese kerke een prioer. een heilich man van levene. ende alsoe oelt dat hi van oltheiden mer enen tant in sinen monde en hadde. Ende want sancte gregorius secht. al is

GROEP **B**.

H_1

Nae sinte patricius doet was in dese kerke eyn priore die heylich was van leven ende also alt dat hi mer eynen tant en had behalden in sijnen monde | ende want sinte gregorius seet al ist dat die alde minsche

Roy.	GROEP A.	GROEP B.
beatus gregorius dicit. licet senex sit sanus ipsa tamen senectute sua semper est infirmus: uir iste ne senectutis sue infirmitate uideretur aliis inferre molestiam: iuxta canonicorum dormitorium parari sibi fecit cellulam. Porro iuniores fratres senem uisitantes. sepe ex amore iocando dicere consueuerant. Quam diu pater in hac uita uis morari: Quando uis hinc abire: Et ille. Mallem fili hinc abire. potius quam ita uiuere. Fiat uoluntas dei. Hic enim non sentio nisi miseriam. Alibi uero magnam habebo gloriam.	die oelde mensche ghesont. nochtan is hi altoes siec vander oeltheit[.] Ende dese goede man. om dat hi niet schinen en solde mit sijnre oeltheit den anderen verdriet te done. soe liet hi maken tot sijnre behoef een camerken. beneffen den canonike dormter. Mer die jonxten broeders doe si dic wile desen oelden man visitierden. soe pleghen si in buerten te seggen[:]Vader hoe lange woltu bliven in dit leven. *E*nde hi antwoerde. *L*ieven kinder. ic hadde liever haestelic van hene te varen dan dus lange te leven. die wille godes moet gheschien. Hier en ghevoele ic anders niet dan onsalicheit. mer anders waer sal ic grote glorie hebben[.]	gesont is | nochtan. is hi altoes van altheiden sieck[.] Dese guede man omme dat hi mit sijnre altheit den anderen niet verdrietlic en solde sijn so dede hi te sijnen behuef maken eyn cellekijn beneven der canonken dermter Mer die jonge bruedere als si som tijt desen alden man visitierden so plagen si hem al boertende te segghen [:] *V*ader wie langhe wiltstu blijven in dit leven[?] Ende dan seide hi[:] *L*ieve kindere ic hedde liever haestlike van hijr te varen dan aldus lange te leven[.] die wille ons heren moet geschien[.] *H*ijr en gevoel ic niet dan onsalicheit mer inden toeccomenden leven hoep ic groter glorien[.]

De afwijkingen tusschen *W* en H_1 in het laatste stuk zijn zeer gering. Daarenboven vindt men de van *W* afwijkende plaatsen veelal terug in *N*, een anderen tekst van groep **A**.

De constructie uit H_1: *van altheiden sieck* = *N* : *van der oltheit sieck*
als si som tijt = *N* : *als sij somtijt*
al boertende = *N* : *al boerdende*
die wille ons heren = *N* : *Die wille ons heren*
inden toeccomenden leven hoep ic groter glorien = *N* : *inden toecomenden leven hope ic groter glorien*

Zonder eenigen twijfel zijn de teksten van **B** hier en daar meer verwant met *N*, *Bl* en H_2 dan met *W* en *K* uit de **A**-teksten.

K **192**/12 *hey neit en wiste off hei mee dan vunff mynschen gedoet hadde*
H_1 : ....*of hijre i e t mere dan vive*. Dit woordje *iet* komt alleen nog voor in *N* en *Bl*, maar niet in de andere teksten.

K **194**/14: *puetz van dem vegevuyre*; *W*, *Br*, H_2=*K*, maar *N* : *inganc vanden vegevier* = H_1; *Bl* heeft den titel niet, waar deze plaats uit is.

K **196**/2-3: *myrakel de sy in sagen doen*.... *W* = *K*.
Br : *m. die sy sagen dat hy dede*....
H_2 : *m. die si saghen die hi dede*....
N : *m. siende die hi dede*....
H_1 : *m. siende die hi dede*.... *N* = *Bl*; *Br* en H_2 naderen H_1.

K **196**/5-6: *dat sy sycher werden moechten van dyngen*.... *W*, *Br*, H_2 = *K*.
N : *dat sij sekerre worden ende weeren. vanden dinghen*.... *N* = *Bl*.
H_1 : *dat si seker woerden ende weren vanden dinghen*....

Soms gaat alleen *Bl* eenigszins met H_1 terwijl *N* met *Br* geheel afwijken.

K **194**/3 : *so wat ich in doen heysse vur syne penetencien....* *W* = *K*
Br : *hem bevelen solde over sijn absolucie....* H_2 heeft dir. rede.
N : *wat ic hem bevelen wolde voer sijne absolucie*
Bl : *ic om te penetencien setten wolde voer sijn sunden....*
H_1 : *wat dat ic hem te penitencien sette....*

of *Bl* gaat eenigszins met H_1 maar *N* is geheel en al = H_1 :

K **196**/13-14: *staff den men noch hait in Irlant vur grois heiltum....* *W*, *Br* = *K*.
N : *staf. dien men noch heeft in hirlant. ende holden voer groet heilichdoem*
Bl : *den men noch holt in ijrlant voer groet heilichdom*
H_1 : *dyemen noch heeft in yrlant ende holten voer groet heilichdom.*
H_2 is ongeveer = *K*, maar veroorlooft zich weer een samentrekking met den volgenden zin en is daarom hier niet bruikbaar.

H_2 vertaalt een Latijnsch woord *vita* met *leven* evenals H_1 en *A*, terwijl *K* **200**/10 heeft *gelouve* evenals *W*, *Br*, *N*, *Bl*.

H_2 vertaalt alleen met H_1 een Latijnsch werkwoord niet, dat in de andere teksten voorkomt:
K **204**/5-6: *neit schynen en sulde.... verdreis zo doen*; *W*, *Br*, *N*, *Bl* hebben *schinen*, maar
H_2: *niet soude.... verdriet an doen*
H_1: *niet verdrietlic en solde sijn*
Roy: *uideretur.... inferre molestiam*

Allerlei draden loopen heen en weer ook tusschen de teksten der twee groepen **A** en **B**, op de grilligste wijze deze onderling verbindend. We geven hier een aantal plaatsen op van dit verschijnsel, die men dan kan aanvullen en verwijzen naar beneden bij de bespreking van *A*.

N, *Bl* gaan alleen met H_1; *N* **197**/6, **197**/12, **199**/4-5, **203**/5, **205**/8-9, **205**/14-15 (H_2 volgt hier gedeeltelijk H_1), **207**/6-7, **207**/11, **207**/14, **209**/9-10, **211**/5, **211**/8, **211**/17, **213**/10, **215**/11, **215**/15 (*Br* heeft de plaats overgeslagen en gaat ook niet met *K*, *W*, H_2), **217**/3, **217**/14, **221**/13, (*Br* nadert *N*, en *K* nadert *N*; ieder verschillend), **225**/1, **225**/12-13, **225**/17 en **227**/1 (verkeerde vertaling), **227**/16 (*desen*), **229**/2 (*hem*), **229**/5 (*K*, *W*, *Br*, H_2 samen andere woordschikking), **243**/13 (*waren* weggelaten), **253**/5 (*hangende*) **265**/2-3 **265**/6 (*ontbeidende*), **265**/15-17, **269**/10 (*als hi best mochte*), **279**/1-2 (zie boven blz. XXXIX), **281**/9 (*tot nae desen leven*), **281**/10-17. **283**/6 (*sij*), **283**/8-9. **283**/11, **283**/13, **283**/18, **285**/11 (*alsoe*), **291**/1 (*menichvoldicheit*), **297**/2 (*wael*), **297**/7 (*ierste olders*), **299**/6 (*daer om*), **299**/11 (*versmade*), **299**/14 (*hi* ontbr.), **301**/1 (*ontfanckenissen des geloeven*), **301**/7 (*der*), **301**/9 (*na maten*), **301**/13-15 (*behalven.... des hellschen puttes*) zie echter blz. XLIII, **303**/7-8 (*vewer haer pine werde*), **303**/15 en **303**/17 (weglaten van lidwoord na *nae*), **309**/2 woordschikking (*soe* enz.). *N* mist echter *lieve* uit H_1, dat in *Br* voorkomt en alleen in *Br*.

N gaat alleen met H_1; *N* **205**/16-18, **209**/4 (*Bl* volgt gedeeltelijk *N*, *K* volgt half *N*, H_1), **213**/14-15 (*Bl* is grootendeels H_1 maar vermijdt de waarschijnlijk verkeerde vertaling), **219**/1-2, **223**/10 (alle andere teksten zijn fout)., **272**/2 (*overlasten*), **277**/8 (*in duutschen*) **303**/4 (*in der*).

N, *Bl*, *Br* gaan alleen met H_1; *N* **205**/9, **205**/12-13, **205**/14, **209**/8-9, **211**/4, **211**/13, **213**/4, **215**/3 (hetzelfde woord), **217**/13, **219**/6, **223**/3, **223**/5 (*Bl* heeft een voorzetsel als *W*, *K*, H_2), **223**/10, **223**/13 (hetzelfde woord), **225**/10 (*verbieden*), **225**/15-16 (*onghequetset*), **227**/14 (één werkwoord), **229**/8 (woordschikking), **230**/7 (*begonste* ; *K*, *W*, H_2 gaan samen).

N, *Br* gaan alleen met H_1; *N* **227**/10 (*alle*).

H_2 gaat alleen met H_1; H_1 **227**/12 (*sijn* zie aant. H_1 en H_2 vertalen *Harl*; *K*, *W*, *N*, *Br*, *Bl* gaan samen), **230**/18-19 (contaminatie van H_1).

N, *Bl*, H_2 = H_1; *N* **201**/1, **201**/4 **205**/15, **211**/15, **217**/6-7, **219**/8, **221**/11 (*ende*).

N, H_2 gaan alleen met H_1: *N* **229**/1 (*bij*).

N, *Bl*, *Br*, $H_2 = H_1$: *N* **207**/1, **215**/10 (weglaten van een woord).

Br gaat alleen met H_1: H_1 **221**/6-7 (***mit sijnre rechterhant***).

K en *W* gaan half met *N*, *Bl*; half met H_1: H_1 **209**/6-7.

K en *W*, *Br*, H_2 gaan half met *N*, *Bl*; half met H_1: H_1 **211**/15-16.

K, *W* gaan alleen met H_1: *K* **208**/8.

Br gaat gedeeltelijk met *K* en *W*, gedeeltelijk met H_2: *Br* **216**/6.

W gaat alleen met H_1: *W* **230**/3-4 (titel).

W, *N* gaan alleen met H_1: *W* **220**/2 (***gherechti*[c]*heiden***).

W, *Br* gaan alleen met H_1: *W* **220**/6-7 (***teyken des h. c.***).

Br, *N*, *Bl* en H_1 gaan zamen: *N* **231**/7 (*begonste*), *W* gaat met *K* en *W*.

K **230**/16 (*gecomen*) = *N*, *Bl* en H_1; *W* = *Br*; H_2 gaat half met H_1 (***ghevallen***); de manier van uitdrukking kan bijna alleen uit H_1 verklaard worden.

K **230**/17 (*enxtlich*) = *N*, *Bl*, H_2; *W* = *Br*; H_1 heeft een ander woord maar comparatief. De plaats in H_2 is verbeterd uit den vorm, die in *Br* en *W* staat.

K **232**/14 (***dat du van ons verdient hais***) = *W*, *Br*, H_2; *N* = *Bl*; H_1 staat het dichtst bij *K*, zie verder constructie van *K* **232**/15-16.

K **234**/2 (***dyt vur eyn gyffte doen***) = *W*; *Br*, H_2 ontbr. H_1 anders; *N* = *Bl* (***di een ga*[*ve*] *doen***).

K **234**/9 (*starcken*) = H_1; *W*, *Br*, *Bl* laten woord weg, *N* en H_2 vertalen ieder op zijn manier.

K **238**/9-10 (zinsbouw en woordenkeus) = *W*, *Br*; H_2 oorspronkelijk; *N* = *Bl*; H_2 oorspronkelijk maar verwant met H_2 (*woeste*).

K **240**/7 laat samen met H_2 woord weg (*widen*); H_1 heeft andere wending. *W*, *Br*, *N*, *Bl* hebben het woord.

K **242**/6 = *W*, H_2 (*dat is*); *Br*, *Bl*, *N* laten samen weg.

K **244**/14: *zo reyssen* = *N* (en *Bl*): *te schoerde*; zonder *te W* (*Br*, H_2): *scoerden*.

K **248**/1: *dar wartz* = *W* (*Br*, H_2, H_1): *dwers*; *N* (*Bl*) heeft het woord niet.

K **252**/10: *swegel vuyre* = *W*. Het woord ontbreekt in *Br*, H_2, *N*, *Bl*.

K **254**/15: *hey* = *W*: *hi*; *Br*, H_2, *N*, *Bl* hebben meervoud *sij*.

K **256**/11: *om louyffen* = H_2: ***om lopen***; *W* (*Br*): *dreyen*; *N*, *Bl* een anderen vorm van ***dreien***.

K **258**/8: na *huse* ontbr. een woord voor ***wart*** evenals in *W* en H_2; *N* heeft ***wart***, ook *Bl*, *Br*, H_1.

K **258**/10 vóór *lanck* ontbr. een woord voor *soe* evenals in *W* en *Bl*, maar aanwezig in *N*: *soe*, in H_2 en *Br*.

K **264**/19: *van* = *N*; *W*: ***over*** = *Br*, H_2, *Bl*.

K **266**/3: *pynigen* = *W*; H_2 :*pine te doen* = *Br*, *N* (***pinen an te doen***), *Bl*.

K **266**/15-17: *Want* — *blyven*. Deze zin volledig in *W*, *Br*, H_2, H_1; slechts half in *N* en *Bl*.

K **268**/7: *syns* = *W*, *Br*, H_2, *Bl*, H_1, maar *N*: *des*.

K **268**/15-16: *ind stoent* enz. Constructie = *W*; *N* = *Bl* en *Br*. H_2 staat dicht bij *N*.

K **272**/5: *ontsienlich* = *W*; *N* (*Bl*, *Br*, H_2): *te ontsien waren*.

K **272**/8: *men* = *W*; *N* (*Bl*, *Br*, H_2): *een*.

K **274**/12: *om zo ontbeiden* = *W*; *N* (*Br*, *Bl*): *verbeidende*; H_2: *om* ***onbeidende!***

K **274**/16: Er ontbreekt evenals in *W* en *Br* het in H_2 (*N*, *Bl*) voorkomende: ***van hem***

K **276**/14-15: *werden* alleen in *N*, *Bl*. In *W*, *Br*, H_2 ontbreekt het.

K **280**/14: *zo troisten*; *W*: *te troestene*; *Br* (H_2, *N*, *Bl*): *ghetroestende* (participium).

K **282**/13: *narre was byna* = *W*; *Br*: ***ghenacct was ende*** *omtrent......* ***was***; H_2: ***nakede omtrent***; *N* (*Bl*): ***bij....*** ***nakende was*** = H_1.

K **282**/17: *geweist* alleen in H_1: *gheweest*. Elders, in *W*, *Br*, H_2, *N*, *Bl* ontbrekend.

K **282**/6: *Ind de mure* = *W*, *Br*, H_2; *N*, *Bl*, H_1: *sij*.

K **282**/12: *mit* = *W*, *Br*, H_2; *N*, *Bl*, H_1: *in*.

K **284**/8: *also*; *W*: *alse* = *Br*, H_1. In *N*, *Bl*, H_2 ontbreekt het woord.

K **284**/14: *busschoffe* = *W* en H_1. Dit woord ontbreekt in *N*, *Bl*, *Br*, H_2.

K **284**/9: Er ontbr. evenals in *W* een woord voor *soe* uit *N*, *Bl*, *Br*, H_1.

K **286**/8: *wilich.... nee* = *W*: *welke.... nie*; *N*: ***dat nye*** = *Bl*, *Br*, H_2, H_1.

K **286**/13: *om zo sien*; *W*: *omme te toenen* = *Br* behalve *omme* maar *N*: *Ende toenden* = *Bl* en H_2.

K **288**/10: *dan alleyn* = *W*; maar *N*: *sonder alleen* = *Bl*, *Br*, H_2; H_1 heeft *dan*

K **288**/12: *schone* = *W*. Ontbreekt in *N*, *Bl*, *Br*, H_2.

K **290**/5: *in* = *W*; *N* (*Bl*, *Br*, H_2): *bi*.

K **292**/18: *dat sy alle schenen*; *W*: *dat schenen alle* = *Br*, maar *N*: *Dattet scheen* = *Bl* en H_2.

K **298**/18: *beyde* = *W*, *Br*, H_2, H_1. Ontbreekt in *N* en *Bl*.

W **298**/19-20: *verdienden*. Dit is verbeterd uit een oorspronkelijk *verdienen*. De andere teksten hebben *verdienden*, maar in H_2 is het oorspronkelijke, er staande *verdienten*, door den corrector verbeterd tot *verdienen !*

K **300**/2: *sunde deden*. Al de andere teksten ook H_1 hebben een vorm als *W*: *sundegheden* van *sundeghen*. Maar H_2: *sunde deden*.

K **300**/6: *wyr* = H_2, *N*, *Bl*, H_1; ontbreekt in *W* en *Br*.

K **300**/10: *lidende* = *W*, *Br*, H_2, *N*, maar *Bl*: *liden* = H_1.

K **300**/12: *over lydende*; *W*: *o over lyden* = *N*, *Bl*, H_1, maar *Br*: *overlidende*. Een soortgelijke wending H_2.

K **300**/15: *putze der hellen* = *W*, *Br*; *N*: *hellschen puttes* = *Bl*, H_1. Maar in H_1 stond vroeger *der hellen*, dat doorgehaald is. H_2 laat weg.

K **302**/19: *langer off korter*. De comparatief ook in *W*, *Br*, H_2 en H_1. Maar *N*: *lange of onlange* = *Bl*.

K **302**/4: *de in pynen synt* = *W*, *Br*, H_2, *Bl*, maar *N*: *in der pinen* = H_1.

K **304**/1: *van pynen*; *W* (*Br*, H_2, en H_1): *vanden pinen*, maar *N* en *Bl* = *K*.

K **306**/2: *eyns*. Hetzelfde woord in *N*, *Bl*. De andere = *W*: *een werf*; H_1 laat het weg.

K **306**/21: *eynen deyl* = H_2, H_1; *W*: *in enen dele* evenals *Br*, *N*, *Bl*.

K **306**/6: *uis*; *W*: *ghesecht* = *Br*; H_2: *ghesproken* = *N*, *Bl*, H_1, maar *A*: *uut*

K **308**/19: *ober*; *N* (*Bl*): *orber*; *W* (*Br*, H_2): *profijt*; H_1 laat weg.

Waarschijnlijk zijn een deel der hoofdstukken en de inleiding van de teksten van **B** uit een

andere vertaling, maar overal is dat zeker niet het geval. De teksten van **B** staan dan zoo dicht bij de teksten van groep **A**, in het bijzonder van *N*, dat er een gemeenschappelijk model moet zijn geweest.

Toch blijven de verschillen tusschen de teksten van de eene groep en die van de andere zoo groot, de onderlinge overeenkomsten der teksten van dezelfde groep zoo treffend, dat ook zonder de inleiding de verdeeling in de twee groepen te rechtvaardigen is. Van de overeenkomst tusschen H_1 en *A*, nog deze vb.:

1°. H_1 en *A* vermijden tegelijk fouten, die in alle andere Middelnederlandsche teksten voorkomen en berusten op een niet begrijpen van het Latijn, of omgekeerd:

a) Wanneer de ridder de duivelen verwacht, dan wordt van hem gezegd, dat hij zich wapent met geestelijke wapenen. *Roy: spe victorie salutisque eterne mens ut capud* (sic) *galea redimitur.* (*Ba* heeft deze plaats niet; *Ar, Co, Harl* ongeveer gelijk *Roy*).

De teksten van groep **A** vatten *redimitur* op in de beteekenis van *verlossen* en zoo krijgt *W* den zin **228**/10-12: *ende mit hopene der verwiningen ende der ewigher salicheit Waert dic ghedachte verloset*; op dezelfde wijze vertalen *Br, N, Bl*; H_2 maakt er van *ghetroest.*

Maar H_1 en *A* vatten *redimitur* op in de beteekenis van *versieren*, die het hier heeft, en vertalen met *versiert* en *geciert.*

b) Als in de tiende pine de duivelen den ridder naar den put sleepen dan luidt dat in het Latijn *Roy* (*Co, Harl, Ar*): *traxerunt eum contra austrum* (*Ba : ad partes austri*).

W **266**/4: *ende trectene uut wert.* Dit uittrekken kan alleen slaan op de rivier, waarin Owein door een hevigen wind is geworpen, maar waaruit hij al gered is, zooals uitdrukkelijk wordt gezegd in de vorige pine. Als *W* gaan *K* en al de teksten van groep **A**.

Maar H_1 heeft: *leydenten tegen tzuyden* en *A : leidenne tsegen tsuyden.*

c) Omgekeerd geven H_1 en *A* gezamenlijk een allerzonderlingste foutieve vertaling, die aan de vertaling uit *Br* van *propria* doet denken.

H_1 **277**/15 e. v.: *ghewegen jegen die lichtheit van eynre plumen*

A idem: *pluymen*

W (al de **A**-teksten spreken van *regen* behalve *Br*, dat foutief schrijft *seghen*): *gherekent teghen enen sachten regen.*

Roy geeft ons de oplossing. Daar staat: *leuissime comparata pluuie.*

Er is hier zonder twijfel door den bewerker van H_1 (en *A*) in een Latijnsch handschrift *plume* (genit. van *pluma* met *e* geschreven) gelezen, dat werkelijk in schrift zeer sterk gelijkt op *pluuie.*

2°. *A* heeft uitdrukkingen, die alleen onder invloed van H_1 kunnen ontstaan zijn, daar het Latijn en de andere prozateksten iets geheel anders hebben. In de achtste pine naderen de duivelen met hun slachtoffer een brandend huis;

Roy (*Co, Ba, Ar, Harl*) *: Cum autem adhuc ab ea aliquantum longius essent.*

W **258**/11-12 vertaalt *aliquantulum* met *een deel : Ende doe* [s]*i noch een deel daer of waren*; Idem de andere teksten van **A**.

H_1: *Doe siere noch eyn deyl verre af waren*

A maakt er van: *doen sire noch een v e e r d e e l af waren*

3°. Op verschillende plaatsen laten H_1 en *A* gezamenlijk stukken weg, die in de andere teksten uit het Latijn vertaald zijn bv. H_1 **293**/3 en passim in de tekstuitgave.

4°. H_1 en *A* hebben een ongewone vertaling van een woord, zoo opvallend, wijl het te verwachten woord zeer gewoon is. Wanneer de prior den ridder goeden raad geeft, dan zegt hij, dat hij zal zien volgens *Roy: dei nuntios* (*Co Harl Ba Ar*). Groep **A** vertaalt *boden*, maar H_1 en *A : ingelen.* Hebben H_1 en *A* hier aan het Grieksche αγγελος (= bode) gedacht?

5°. H_1 en *A* hebben een aantal woorden, die alleen bij hen voorkomen en in de andere teksten, of in het geheel niet, of op dezelfde plaats niet voorkomen. Dit is een zooveel te krachtiger bewijs,

als wij bedenken, dat hs. *A* van zooveel lateren tijd is dan hs. H_1 en een Hollandsch dialect (van den Haag?) heeft, terwijl H_1 in een echt Zuid-Limburgsch dialect (van Maeseyck?) is geschreven. Ziehier eenige voorbeelden:

	H_1	*A*	*Roy*	*Ba*	*W*
191/14-15	karlachtig van altheyden	kerrachtig van	decrepita etate	—	herde oelt
193/2	pape	pape	sacerdos	sacerdos	preester
205/7	cellekijn	celleken	cellula	habitaculum	camerken
219/12	quade gheisten [1])	quade geesten	temptatores	ontbr.	pijnres
223/12	sierheit	schierheit	apparatus	anders	reetscop
227/5	vervaren	vervaren	perire	perire	verloren wesen
229/10	halsberch	halsberg	lorica	ontbr.	panssier
231/10	bedruysch (id. 14)	gedruysch	tumultus	tumultus	gheruchte
233/3	beschereń	bescheerren	cachinare	andere wending	schateren
235/8	vervarennysse	verveernisse	terror	andere wending	anxte
235/10	versaecht [worden]	verveert no versaecht [worden]	concuti	concuti	bestoten
235/17	greysen [2])	gresen	fremebant	fremebant	grimmeden
237/9	wedersaken (mv.)	wedersake	aduersarii	andere wending	—
237/14	geblusschet	gebluchst	extinctus	andere wending	ghelesschet
237/14	goemstre [3])	geintre	scintilla	sintilla (sic)	vonke
239/17	valeye	valeie	uallis	andere wending	dal
239/10	conincrijke	conincrike	regio	andere wending	lantscap
243/5	geeselen [4]) (mv.)	geesselen	flagra	flagella	vleghelen
253/5	solferegh (zie 10)	solffer	sulphureus	sulphureus	swevelbornende
253/6	gheclauwet	geklaut	fixus	infixus	gheslaghen
253/8	naseloken	noeslocken	nares	nares	neesteric gate
253/11	roester	roester	sartagines	sartagines	pannen
257/12	yseren rueden	yseren roeien	uectes ferrei	vectes ferrei	ameyden
265/14	duckelden	duykelden	immerserunt	demergere(?)	staken onder
269/11	vluchs	vloes	statim	anders	te hant
275/1	vernoye	vernoeie	pericula	ontbr.	anxten (mv.)
275/7	waghen (mv.)	wagenen	carra	anders	kerren
287/2	ornamenten	ornameinten	vestes	anders	ghewade
287/17	meer spellicheiden	speelleecheiden	multo plura delectabilia	anders	meer vervroudeliker dinge
289/8	beenden	beemde	prata	prata	velden
293/2	scheppenissen van abijte	scheppenis van abite	forma habitus	anders	formen van den habite
295/2	nosen of deren	noesen ochte deren	offendere vel nocere	anders	vertoernen of scaden

Karlachtig is in Verdam niet aangegeven. Het is trouwens in H_1 en *A* een *ἁπαξλεγομενον*.

Andere typeerende plaatsen van overenkomst zijn nog H_1 **219**/12, **219**/17, **221**/9, **221**/4 (*coenlic*), **223**/2-3 en 13-14, **227**/1, **231**/6 enz. enz.

Uit deze plaatsen volgt o. i. ontwijfelbaar de nauwe samenhang van H_1 en *A*, niettegenstaande *A* soms zeer sterk verkort, zinsbouw wijzigt enz., waardoor op enkele plaatsen het verschil tusschen H_1 en *A* zeer groot lijkt.

Ook op andere eigenaardige wijze wijkt *A* soms af van H_1.

1°. In de eerste plaats vinden we hier weer een soortgelijk als elders (boven blz. XXXII) al vastgesteld verschijnsel terug, hoe *A*, soms plotseling afwijkend van H_1, overeenkomsten vertoont met teksten van groep **A**.

[1]) Elders komt dit woord ook in de andere teksten voor.
[2]) 3de ps. mv. onvolt. verl. tijd.
[3]) Later *gemster* (H_1) *gheinster* (A).
[4]) *geeselen* komt elders in de **A**-teksten wel voor.

K **204**/15: *anders wa*; *H*$_1$: *inden toecomenden leven*
W en *Br*: *anders waer*; *N* en *Bl*: *inden toecomenden leven*
H$_2$: *anders*
A: *elder*

K **212**/5: *sluyst de doer*; *H*$_2$: *sluut weder die doere*
W: *slutet die doere*; *A*: *sluyt weder die doerre*
Br: *sluit die doer*
N: *slutet die doere* ·
Bl: *slutet die doer.*
H$_1$: *slutet die doer.*

A gaat alleen met *W* **224**/5-6 (*in di*). *A* heeft hetzelfde woord als *H*$_2$ **228**/3 (*te voren*).
K **306**/6: *uis*; *W* (*Br*): *ghesecht*
A: *uut*; *N* (*Bl H*$_2$): *ghespraken*

2°. *A* vertoont soms plaatsen, die niet in *H*$_1$ voorkomen, of daar verkeerd zijn begrepen of geschreven:

a) Bij de opsomming van de dingen, die de zielen zagen na hun sterven, worden in *H*$_2$ genoemd: *bloede vlammen brugghen* enz. *A* heeft daarentegen: *vloeien vlammen bruggen* enz. Het Latijn heeft: *flumina* enz. De schrijffout *bloede* vermijdt *A* dus.

b) In de episode van den Ier zegt de schrijver ter inleiding in *H*$_1$ **191**/11-12: *ende oec hebbic ondervonden*; *A : ende oec hebbict selve ondervonden*
Het Latijn van *Roy*, *Ar*, *Harl* (*Ba* en *Co* hebben de episode niet): *et ipse comperi*. De andere Middelnederlandsche prozateksten hebben *selve* ook niet. *A* volgt hier dus zelfstandig *Roy* (*Harl Ar*).

c) *Roy : ihesus christus ei uisibiliter apparuit*; *Harl*, *Co*, *Ba* en *Ar* hebben eveneens *visibiliter*.
H$_1$ **197**/13-14 heeft eenvoudig: *so openbaerde hem onse guedertieren heer jhesus cristus*. De andere Mnl. teksten = *H*$_1$.
Maar *A* heeft: *so openbaerde hem den gueden sinte patricius die goedertierne Jhesus Xristus so dat hine sach.*
Het *visibiliter* van het Latijn geeft *A* dus weer, onafhankelijk van *H*$_1$.

d) *Roy* (*Co*): *quisquis ueraciter penitens uera fide armatus fossam eandem ingressus. unius diei ac noctis spacio moram in ea faceret: ab omnibus purgaretur uite sue peccatis*. *H*$_1$ (en de teksten van **A**) volgt *Roy* (*Co*) in de vertaling en heeft: **199**/12-14 ....*ende die tijt van eynen daghe ende nacht daer in duert hi sal ghereynicht weerden van alden sonden sijns levens.*
Ba : quicunque vere penitens et fide armatus fossam illam bona intentione introierit, spacio vnius diei et noctis ab omnibus in ea purgaretur peccatis que in tota vita enz.
A volgt nu *Ba* en heeft: ....*ende hi ginge in dien putte hi soude binnen enen dage ende ere nacht worden gesuvert van alsinen sonden.*

e) De naam van de kerk is in *A*: *regelis* (zooals in *Roy*, *Co* en *Ar*: *Reglis*) in *H*$_1$ **203**/14: *regularis* zooals in *Ba* en de teksten van **A** (resp. *regluaris*).

f) Den ouden prior vraagt men o. a. *Roy* (*Co*): *quando uis hinc abire? Harl*, *Ba* en *Ar* hebben een soortgelijken zin.
H$_1$ en ook de andere Middelnederlandsche prozateksten hebben dien zin niet, maar *A* **205**/10-11: *welken tijt wildi van hier?*

g) De boven uitvoerig besproken plaats van de in het Latijn van *Roy*, *Co*, *Ba* (niet van *Harl*) voorgekomen verwarring van *deus* en *dens* (zie blz. XXV) heeft *A* in tegenstelling met al de andere prozateksten, in de eerste plaats *H*$_1$, even fout als het Latijn van bovengenoemde teksten, daar *A* vertaalt **205**/14: *heilich es god die in dinen monde es* en aldus gaat met de foutieve Latijnsche teksten.

h) In de 4de pine laat H_1 tweemaal een zin wegvallen, die in het Latijn en *A* voorkomt: 1°. *Roy* (*Co, Ar, Harl*): *hec erat diuersitas*; *A* **245**/8: *was een onderscheedenheit*; *Ba* heeft andere wending; 2°. *Roy*, (*Co, Ar, Harl*): *ignitum aculeum oris sui in cordibus eorum infigebant*; *A* **247**/3-4: *ende picten metten vieregen poenten van haren becken indie hertten*; *Ba* heeft andere wending.

i) Een eigenaardige vertaling van het Lat., afwijkende van H_1 en ook van het andere proza.

Roy (*Co, Ar*): *uidit duram uisionem et horrendam*
A **261**/1-3: *sach hi een wreet ende een vreesscheleec visioen*
H_1: *sach hi dat eyslic ende verveerlic was aen te sien*

Ba heeft het woord *visionem* niet. *Harl* wel, maar is korter: *vidit visionem duram.* Op soortgelijke wijze heeft *A* later *adiutor* uit *Roy* (*Co*), vertaald door *helper*, terwijl H_1 heeft *behalder*.

j) H_1 **271**/13: *op dese bornende vloyt si is die helle*; *A* heeft *over*.
Al de andere teksten hebben, behalve H_2, dat een andere wending heeft, een woord als *onder*.
Meer dan waarschijnlijk is het, dat de teksten van groep **A** het goed hebben, daar het Latijn heeft *sub* (*Co, Roy, Harl*).

k) In de 11de pine laat H_1 weer een zin wegvallen, die in *A* en het Lat. voorkomt. *Roy* (*Co, Ar, Harl*): *Primum uidilicet. quia ita lubricus erat. ut etiamsi latissimus esset. aut uix aut nullatenus quis in eo pedem figere posset. Secundum....*
A **273**/5-6: *deen was so gelet dat niement en konste sinen voet daer op gesetten Dander....*
H_1: *Deyn datsi so glat was Dander....*
Ba heeft een andere wending.

l) *A* vertaalt goed (evenals *K, W, Br*, H_2) *sane mentis* door *wisers*, terwijl H_1 met *N* en *Bl* fout vertalen (zie boven blz. XXXIX).

m) H_1 **289**/13: Na *nachte* ontbr. een zin. In *A* echter staat het begin er van. De weggelaten zin begint in de andere teksten nl. met *want*. Het Latijn heeft *quia*. *A* heeft het op zichzelf geheel onbegrijpelijke *wegen*, een overblijfsel van den verdwenen zin.

n) H_1 **297**/8: *eerste alders* evenals *N, Bl*; *K*: *Adam onse eirste vader* evenals *W, Br*, H_2. Nu heeft *A*: *dierste adaem*; *Roy*: *adam prothoplastus*; *Harl*: *primus homo*.

Uit deze plaatsen volgt weer onbetwistbaar, dat *A* niet onzen tekst van H_1 als onmiddellijk voorbeeld heeft gehad. Ook hier zou men kunnen aannemen, dat in verband met de tallooze Latijnsche versies der legende, die in omloop waren, de schrijver er een Latijnschen tekst heeft bij gehad. Maar bij deze veronderstelling dienen wij niet te vergeten, dat hetgeen in de 14e eeuw gewoon was, toen de andere prozateksten geschreven werden, nl. dat men algemeen Latijn verstond, minder gewoon werd in den tijd, dat *A* geschreven werd nl. 1461 en daar de schrijver *van den Riele* daarenboven blijkbaar geen monnik is geweest, is het goed mogelijk, dat hij geen Latijn kende en niet een, in de kloosterbibliotheken anders zekere aanwezige versie der legende, tot zijn beschikking had. Dat wordt gesteund door het feit, dat in *A* uitdrukkingen voorkomen als *heilige sint Patricius*, een uitdrukking, die bij eenige kennis van het Latijn zeker zou zijn vermeden, en verbuigingen van Lat. eigennamen wel in H_1, maar niet in *A* voorkomen. Er is echter een andere mogelijkheid nl. dat, zooals wij vroeger bewezen bij *K*, ook *A* een ander afschrift van den tekst van H_1, dan die wij over hebben, heeft voor zich gehad. Deze veronderstelling meenen wij waarschijnlijk te kunnen maken op grond van plaatsen als de volgende:

1°. In het begin van de raadgeving na de pijnen heeft H_1 **277**/8-10: *Hieromme lieve brueders laet ons rekenen dit lijden van deser werelt jeghen de tormenten ende donsalicheit die hi voer ghenoempt sijn*
A heeft: *Hier om lieve vrienden laet ons pinen op deser werelt tsegen die tormeinten vander hellen die sonden teschuwenne ende te doene salicheit der penenteincien Die pinen die hier voer genoemt zijn eest dat wi gode niet en ontsien nocht sijn geboden niet en houwen so selen dese voerseide tormeinten* enz.

A heeft dus een andere wending dan H_1. Maar nu is in het handschrift van H_1 na het woordje *ons* het woord *pinen* eerst geschreven en toen rood op zwart geëxpungeerd en doorgehaald. De kopiïst van H_1 heeft dus een tekst gehad, waarin het woord *pijnen*, dat in *A* voorkomt, ook te vinden was en die tekst moet dus ook *A* gebruikt hebben.

2°. H_1 **287**/18 e. v. beschrijft het schoone, dat men in de gewesten der zaligen ziet en dat meer is *dan eynich minsche die so wijs es segghen mochte*

A heeft: *dan enich meinsche die so wijs es geseggen mochte.* In het handschrift van H_1 stond oorspronkelijk ook *ghesegghen*, maar de *ghe* is rood en zwart geëxpungeerd en doorgehaald.

Het besluit, waartoe wij derhalve op grond van deze bewijsvoering meenen te mogen komen, is: H_1 heeft tot voorbeeld gestrekt van *A*, maar niet het afschrift van den tekst, dat wij kennen, maar een ander, misschien ouder afschrift van dien tekst.

Nog eenige woorden over de wijze, waarop H_1 en *A* hun taak opvatten. H_1 geeft in het algemeen behoorlijk den zin weer en vertaalt in de deelen, waar het afwijkt van de **A**-teksten vrijer en zelfstandiger dan de teksten van groep **A**. De tekst *A* is soms zeer vrij naar H_1 bewerkt. Geheele stukken zijn weggelaten, vaak op onoordeelkundige wijze, soms zoo, dat er wel een behoorlijke zin staat, maar met een geheel andere beteekenis dan de oorspronkelijke bedoeling was (zie de varianten). Eigenaardig, is dat de eerste pinen slechts onbeduidende afwijkingen vertoonen van H_1. Misschien stelde van Riele er meer belang in dan in de opdracht en inleiding. Op het slot verkort en wijzigt *A* echter weer op belangrijke wijze.

De tijd der vertaling.

In den Keulschen tekst ontbreekt elke tijdbepaling.

In de Middelnederlandsche teksten hebben wij in de volgende handschriften den tijd aangegeven:

W **310**/16-18: *Ende het wert over gheset uuten latine. in duutsche. Inden Jaer ons heren .M°. ccc. lxxxvij. bi sunte remigius*

Br : Ende het wert overgeset uuten latijn in duytschen in den jair ons heren M ende ccc ende lxxxvij by sunte remigius

N : Ende het wart overgesat uutten latijn in duytschen Inden jaer ons heren .Mccc. ende lxxxvij bij sancte Remigius

Bl : Et wart over ghesat uut den latijn in duitsche. Inden jaer ons heren .m.ccc. lxxxvij bi sunte Remigius tijt.

H_1 heeft geen tijdbepaling.

H_2 *: ende oec mede van sijn leven over gheset is. in duutschen. uuten latijn Inden jaren ons heren M ende. ccc.*

We zien dus als jaar der vertaling 4 maal vermeld 1387, eenmaal 1300.

W, *Br*, *N* en *Bl*, vier goede teksten, vooral *W*, dat zeer getrouw het Latijn vertaalt, hebben 1387.

Bij den tekst H_2 is het niet te verwonderen, dat ook hier de cijfers, welke 87 voorstellen, zijn weggevallen, als wij bedenken, hoe vaak iets van dien aard met woorden gebeurde.

O. i. kunnen we dus als jaar der vertaling of bewerking beschouwen 1387. Gesteund wordt dit door het feit, dat op het einde der 14de eeuw vele heiligenlegenden in ons land zijn bewerkt geworden, vooral in het oosten van ons land, waar de beweging der devoten ontstond.

De datum wordt in al de handschriften opgegeven als die van den feestdag van den H. Remigius. Er zijn verschillende heiligen van dien naam o. a. de H. Remigius van Toulouze, bisschop van Rouaan, wiens feest op 19 Jan. valt; de H. Remigius martelaar (12 Oct.), de H. Remigius van Lyon (28 Okt.) en de H. Remigius, bisschop van Reims. Deze laatste, wiens feest op 1 Oct. valt, zal het wel zijn, waarmede wij rekening dienen te houden, wijl deze heilige in onze gewesten vooral

bekend was en vereerd werd [1]). Indien men *K* als voorbeeld zou beschouwen voor *W*, dan zou men geneigd zijn te vragen, of met deze dateering de *Duitsche* vertaling van het Latijn kan bedoeld zijn. Onmogelijk is dit niet.

In het kort onze conclusies samenvattende meenen wij te kunnen vaststellen:

1°. De prozateksten vormen twee groote groepen **A** en **B**. Tot **A** behooren *K*, *W*, *Br*, H_2, *N*, *Bl*. Tot **B** behooren H_1 en *A*. Vrij nauw verwant zijn in **A**: *K*, *W*, *Br*, H_2 (in het bijzonder *K*, *W* en *Br*, H_2) en *N*, *Bl*; in **B**: H_1 en *A*.

2°. Onwaarschijnlijk is het niet, dat *W* voorafgaat aan *K*, het Middelnederlandsch dus voorafgaat aan het Middelduitsch.

3°. De teksten van het proza verschillen onderling in menig opzicht, omdat het latere afschriften zijn, gewijzigd door kopiïst en corrector, soms met behulp van het Latijn.

4°. Het Latijnsche voorbeeld is een der jongere versies, sterk verwant met *Roy*.

5°. Tijd der vertaling van groep **A** is 1 Oct. 1387. Vervaardiger onbekend, waarschijnlijk vertaald in het oosten van ons land, in een der kloosters van de devoten.

6°. De teksten van groep **B** zijn gedeeltelijk kopieën van denzelfden oertekst, als groep **A** had.

6°. De schrijver van *A* is Romment van den Riele (zie Deel I blz. 157), die het begon en eindigde in 1461 op het einde van Mei. Hij gebruikte eenzelfden tekst als de schrijver van H_1.

De berijming.

Wij willen ten slotte nog het fragment van de berijming bespreken.

Campbell beschouwde het fragment als een bewerking van het Fransche gedicht van *Marie de France*. Zijn argumenten zijn:

1°. Algemeene overeenkomst in den gang der beide verhalen.

2°. Sommige bijna woordelijke overeenstemmingen van Middelnederlandsch en Fransch; een twintigtal verzen haalt hij als bewijs aan.

Campbell was van de legende niet goed op de hoogte [2]), zoodat de verschillende prozaredacties o. a. hem onbekend waren. Vandaar de verkeerde meening omtrent een bewerking uit het Fransch. Immers zijn eerste argument: de algemeene overeenkomst in den gang van het Fransche gedicht en de Mnl. berijming bestaat ook tusschen de berijming en het proza of het Latijn. Zijn tweede argument gaat ook niet op, daar de overeenkomst tusschen het proza en de berijming, ook wat de door Campbell aangehaalde regels aangaat, minstens even woordelijk is als tusschen het Fransche gedicht en de Middelnederlandsche berijming. Men vergelijke de regels, die Campbell aanhaalt [3]):

---

[1]) Volgens de gulden legende zijn er twee feestdagen van dezen Remigius: *Men sal weten dat sinte remigius feeste diemen hout in der maent van januario is die feeste also hi starf. mer dese feeste is vander overvoeringhe siins lichaems, want doemen na siinre doet siin lichaem droech mitter baern tot sinte thimotheus ende appollinaris kerke doe begonste hi so zwaer te weghen bi sinte cristoffels kerke, datmens niet en mochte veroeren, noch verporren vander steden. Ten lesten baden si gode dat hi hem vertonen woude, of hi in sinte cristoffels kerke begraven woude wesen, daer so veel heylighen laghen. Ende thant so droeghen si den lichaem alte lichtelic wech, ende groeven hem eerlic in sinte cristoffels kerke. ¶ Ende om dat daer veel miraculen ghescieden, so maecten si die kerke wider, ende doe si after dat outaer een croft ghemaect hadden, ende siin lichaem ontgraven hadden, om dat si hem daer legghen wouden so en mochten siis in gheenre wiis verporren vander stede daer hi lach. Ende doe si alle die nacht in bedinghe waren ende si des middernachts ontslaep gheworden waren doe vonden si des anderen daghes dat was op ten eersten dach van october sinte remigius graf ende siin lichaem in dat voerseide croft vanden enghelen ghedraghen.* fol. CCXVI. Passionael Somerstuck. Hs. uit de 15de eeuw uit de biblioth. der Maatschappij van Ned. Letterk. no. 280.

De eerste October was de gewone feestdag en is het nu nog. Op dien dag zal dus wel de dateering zijn te plaatsen.

[2]) Ook zijn meening omtrent Owein (blz. 11 op. cit.), overgenomen van *Roquefort* in de uitgave van de verzen van Marie de France is gedeeltelijk onjuist.

[3]) Wij halen hier aan de Fransche verzen uit Campbell. De tekst van Jenkins is wel beter, maar daar Campbell dezen tekst niet gebruikt als argument, moeten wij hier den door hem gebruikten tekst citeeren. Elders gebruiken wij Jenkins.

Marie de France.

Après lui out en la maisun
Uns Home de grant religiun,
De bon estre è de seinte vie
Si fud Priurs del Abbeie;
De grant aage esteit forment
Si velz fud k'il n'out k'une dent
Tut n'aient li veil maladie
Tant cum il sunt en ceste vie;
Si dit seint Grégoires ki fèble
Sunt par lur veillessce è endèble
Ici nus dit de cest Priur
K'il fist faire près del' dortur
E habitacle où il mansist,
K'il à ses frères ne nuisist
Ne ne grevast pur sa fieblesce
Ses aages ne sa veillesce,
Li chanoine de la maisun
Le mistrent sovent à raisun,
Beau-pière pur Deu, dites nus,
Cum bien volez vivre entre nus?

Berijming.

Ende die prior wert soe out
Dien ic te voren las
Die van heilighen leven was
Dat hi van ouder in siin hovet
Al sine tande waren berovet
Sonder enen had hi behouden
Der hi ghemac of nemen soude[.]
Gregorius spreect ende secht wale[:]
Al en hevet en oud man ghene quale
Douder ghevet hem vele siecheiden[.]
Die gode man der ic of seide
Dede hem ene camer maken
Biden dormter om dese saken
Dat van sire groter oude
Niemant swerheit hebben soude[.]
Die jonghe broders van binnen
Vraechden dicke om spel van minnen[;]
Vader ghi sijt out van jaren[,]
Welc tijt wildi henen varen[?]
Hoe langhe tijt wilde bliven herneden[?]

Proza W 202/18 e. v.

Na sancte Patricius dode. was in dese kerke een prioer. een heilich man van levene. ende alsoe oelt dat hi van oltheiden mer enen tant in sinen monde en hadde. Ende want sancte gregorius secht. al is die oelde mensche ghesont. nochtan is hi altoes siec vander oeltheit[.] Ende dese goede man. om dat hi niet schinen en solde. mit sijnre oeltheit den anderen verdriet te done. soe liet hi maken tot sijnre behoef een camerken. beneffen den canonike dormter. Mer die jonxten broeders doe si dic wile desen oelden man visitierden. soe pleghen si in buerten te seggen[:] Vader hoe lange woltu bliven in dit leven.

Vergelijkt men de niet door Campbell geciteerde verzen, dan neemt men hetzelfde waar. Ook deze verzen vertoonen volstrekt niet overeenkomsten met het Fransch van zulken aard, dat men aan een bewerking van Marie de France's gedicht moet denken. Er zijn integendeel plaatsen, die juist het tegenovergestelde bewijzen. Ziehier nog eenige argumenten voor onze meening, dat Marie de France's gedicht niet het voorbeeld is geweest voor de berijming:

1. De inleiding van onze berijming, prohemium genoemd, is geheel anders dan bij Marie de France.
2. De episode van den Ier ontbreekt in de berijming, is aanwezig in het Fransch. Hier is 't Patricius, die de biecht afneemt.
3. Marie de France gebruikte een heel ander Latijnsch voorbeeld dan de dichter der berijming. Het Latijnsch voorbeeld van Marie de France behoort tot de *b*-klasse der Lat. teksten [1]).

Men vergelijke:

Marie de France.

Quant l'evesques si fermement
Vit qu'il tint sun purpense-[ment,
Al priur de cel liu manda,
Par escrit qu'il li enveia,
Que cel chevalier recuillist
Eel purgatoire mesist,
Issi cum il faire deveit
E cume la custume esteit.
Li chevaliers vint al priur,

Berijming 402 e.v.

Doe wert hi ten prior ghesent
In maniren alsoe voert
Als ghi voren hebt ghehoert[.]
xv daghe was hi in d[i]e kerke

Bamberg.

Missus ergo ad priorem, secundum modum predictum in ecclesia diebus xv in orationibus vacauit.

Harl.

Cum igitur episcopus vidis set eum nullo mode posse a proposito flecti, per ipsum mittens epistolam, mandavit ecclesie illius priori, quatinus erga illum ageret, sicut erga hominem, qui purgatorium intrare[t, agi] debuisset. Prior proponens ei aliorum in eo perditionem et periculum, vo-

1) Zie *Jenkins* op. cit. blz. 3 (235). De vlg. verzen van Marie de France zijn uit Jenkins uitgave. Wij citeeren de Lat. versie van *Harl* 3846, dat dicht bij het Fransch staat.

Marie de France.			Harl
Il le reçut par grant amur E mult li dist e sermuna Qu'il il laissast ço que il pensa: „Trop i a grant oppressiun D'aler en tel perdiciun". Tant ert fervenz en sun desir, Ne l'en puet li priurs partir, Od lui l'amena en l'iglise, Si cume custume est assise. Quinze jurs l'i fist demurer, Orer, veillier et jeüner.			luit aproposito militis flectere animum. Set quia ex corde penituit se deum offendisse, flecti non potuit a proposito ulla admonicione; per instantiam desiderii ardentis vicit dissuacionem prioris. Prior igitur eam in ecclesiam duxit, in qua. XV. secundum morem diebus [jejuniis et] orationibus vacavit;

4. Een plaats is Campbell opgevallen en deed hem, zooals hij zelf zegt, een oogenblik twijfelen, of de berijming wel uit het Fransch vertaald was. Het is de door ons boven besproken plaats, waar de afschrijvers van verschillende der Latijnsche versies *deus* schreven in plaats van *dens*. Welnu de berijming heeft in tegenstelling met het Fransch en de Middelnederlandsche prozateksten, uitgezonderd *A*, de foutieve en dwaze opvatting van verschillende Latijnsche teksten.

Marie de France.	Berijming.	Harl.	Roy.
Frere, tu es beneürez, E cele denz que vus avez	Ende god es ghebenedijt	Beatus es tu et beatus est dens tuus	Beatus es tu! et beatus est deus

Uit deze plaatsen volgt o. i. onbetwistbaar, dat het Fransch niet het voorbeeld kan zijn geweest van onze berijming.

Iets anders is het uit te maken, wat dan het voorbeeld van de berijming is geweest. Onmogelijk is het niet, dat de berijming heeft plaats gehad uit het Latijn. Een gemeenschappelijke fout als boven genoemd zou hiervoor een krachtig bewijs zijn, maar die fout komt ook voor in Middelnederlandsche bewerkingen, zooals in *A*, en zekerheid is er dus niet te krijgen. Onmogelijk is echter ook niet, dat *een andere Fransche bewerking der legende dan van Marie de France* — en die waren er, zooals wij in Deel I zagen — het voorbeeld is geweest.

Kan er verband bestaan tusschen het proza en de berijming? Beide bewerkingen zijn waarschijnlijk zoo wat van denzelfden tijd, hetgeen we weldra zullen aantoonen. Maar beide hebben verschillende voorbeelden gehad.

We bewezen, dat de prozateksten het nauwste verwant zijn aan een der jongere Latijnsche teksten, die vooral dicht stond bij *Roy*. Welnu de berijming vertoont vaak overeenkomst met den Latijnschen tekst van *Ba* en afwijking van het proza. Ziehier eenige bewijsplaatsen:

1°. vs. 186.

....Ihesus staf[,]
Der men of bescreven vint
In malachies vite diet kent[.]

Ba : De hijs eciam in vita sancti. Malachie scriptum invenimus

Harl en *Ar* hebben deze bijzonderheid eveneens. Niet echter *Roy* (*Co*) en het Middelnederlandsche proza (*W* **198**/3 enz.).

2°. vs. 212.

Reguliers canonic ende clerke
Sette hi der in ende ene mure

Ba (*Harl*): *Et Canonicos regulares in ea constituit ; fossam* enz.

Roy (*Co* en ook *Ar*) heeft nog bijzonderheden omtrent die kloosterlingen: *beati patris augustini canonicos uitam apostolicam sectantes in ea constituit. Fossam* enz.

Deze bijzonderheid komt ook voor in het proza (*W* **200**/8 enz. zie ook *A* **201**/8-10).

3°. vs. 402 e. v. zie boven blz. L.

Uit dit alles volgt, dat het voorbeeld van de berijming zeker eene andere Latijnsche tekst is geweest, dan die diende vòor het proza, een tekst verwant met *Ba* en ook met *Harl.* Wie de vervaardiger is geweest, is niet meer uit te maken. Waarschijnlijk zou het slot van het gedicht ons wel hieromtrent hebben op de hoogte gebracht, indien wij het nog hadden. Op het slot zou de vervaardiger ons de bron genoemd hebben, waaruit hij zijn verhaal putte. Immers hij zegt vs. 140:

Wie mi oec vroet maecte van desen
Wie hi was die dit gevel
Suldi int eynde horen wel[.]

Een bewijs, dat de vervaardiger van de berijming moet geweten hebben, dat de tocht van den ridder plaats had in den tijd van den schrijver der Latijnsche legende ligt o. i. in de vs. 365-370:

Het gheviel alhier te voren
Dat en ridder ut vercoren
Eer die coninc sthephen bleef[,]
Bi sinen tiden oec diet screef
Der ic dese reden of sal dichten[,]
Desen bisscop quam te biechten

Het Latijn heeft *Ba* : *hijs nostris temporibus*; *Roy* enz.: *his temporibus nostris*

Het Middelnederlandsch proza heeft op één uitzondering dan ook: *in desen onsen tiden*, hetgeen de vertaling uit het Latijn is, maar geen zin oplevert, indien het terugslaat op den schrijver van het proza [1]).

Met Campbell nemen we als tijd der berijming aan de tweede helft der 14de eeuw. Immers in denzelfden codex komt voor het handschrift van der Leken Spieghel, die 1330 geschreven is, al is het mogelijk, dat ons fragment een afschrift is van een ouderen tekst en dus ouder is.

De berijming zal dus waarschijnlijk iets vroeger dan de prozaredactie hebben plaats gehad. Het overeenstemmen met een oudere Latijnsche versie dan *Roy* wijst hier ook op. In alle geval noch in het proza, noch in de berijming wordt een toespeling op elkaar gemaakt.

Conclusie. — Op grond van het bovenstaande meenen wij te kunnen vaststellen:

1°. De berijming is niet naar het Fransch van Marie de France bewerkt.

2°. Het Latijnsche voorbeeld, dat de dichter middellijk of onmiddellijk gebruikte, is een andere tekst dan het voorbeeld voor het proza, staat dus niet zoo dicht bij *Roy*, maar dichter bij *Ba* of *Harl.*

3°. De tijd der berijming is waarschijnlijk het begin der 14de eeuw. De berijming gaat dan vooraf aan de prozabewerking. Dit wordt gesteund door de overeenstemming met een oudere Latijnsche redactie.

4°. De vervaardiger is onbekend.

---

[1]) Zie over deze plaats boven blz. XXXVII.

III. DE TAAL DER TEKSTEN.

De beschikbare ruimte liet ons niet toe van ieder der dialecten onzer handschriften een afzonderlijke studie te geven, waarin stelselmatig spelling, klankleer, buiging en syntaxis onderzocht waren in verband met de tegenwoordige dialecten. Wij moeten ons voorloopig bepalen slechts in het algemeen de dialecten te localiseeren en halen daarom alleen die taalverschijnselen aan, welke ons met het oog hierop van belang schijnen.

Overigens is het lokaliseeren met een groot bezwaar verbonden. Onze grammatici plegen zich met zekere vaagheid uit te drukken, als het er op aankomt de grenzen en tusschenschakeeringen der lokale taalkringen aan te geven. Uitdrukkingen als oostelijk of westelijk Middelnederlandsch voor een of ander klankverschijnsel komen herhaaldelijk voor. Erg duidelijk is dat niet en men zal het ons niet ten kwade duiden, indien wij, tenminste voorloopig, ons niet met die volstrekte zekerheid kunnen uitdrukken, noodig voor de juiste en nauwkeurige grensbepaling onzer dialecten [1]).

A. DE TAAL DER TEKSTEN, DIE BEIDE LEGENDEN BEVATTEN.

Keulen *K*.

Ofschoon de taal van dit handschrift geen Middelnederlandsch is, vertoont het zulke eigenaardige trekken van verwantschap met het eigenlijk Middelnederlandsch, dat het ook in verband met het oostelijk karakter der meeste Middelnederlandsche teksten wenschelijk is, op eenige der in *K* voorkomende taalverschijnselen te wijzen.

Men houde in de eerste plaats in het oog, dat verschillende kopiïsten aan ons handschrift hebben gewerkt (zie Deel I blz. 134) en dat ook de corrector zijn invloed heeft doen gelden. De mogelijkheid bestaat, dat degenen, die tot het tot stand komen van den tekst hebben medegewerkt, van verschillende streken waren en de oorspronkelijke taal ieder op zijn eigen wijze min of meer gewijzigd hebben. Deze veronderstelling wordt waarschijnlijk, als men let op de verbeteringen in den tekst aangebracht. Daar de tweede klankverschuiving op het einde der 15de eeuw reeds een vrij scherpe grens vormt tusschen het Middelnederlandsch en het Ripuarisch-Frankisch van den Rijn, vestigen wij hierop in het bijzonder de aandacht.

Verschuiving van **k** *tot* **ch**. De *k* is verschoven:

a) Tusschen twee klinkers bv. in *rijche, sache, sprechen, tzichen* (teeken), *sicher, bueche, stachen, seichelen* (sikkels).

b) Aan het einde van een woord na een klinker: *ouch, ich, mych, dych, uch, blich* (bleek), *doich* (doek), *roch* (rook), *buch, gelich*. Ook het achtervoegsel *lich* heeft de verschuiving.

c) Aan het einde van een woord na een liquida: *moench* (ook *moynch*), *milch, kirchen, mencher, alsulchen, wilch, dorch* (ook *durch*). Onverschoven op het einde van een lettergreep is de *k* in *canoencken* (naast *canoencken* ook *canoniche* **200**/9), soms in *starckheit*.

[1]) Zie o. a. *Joh. Franck, Mittelniederländische Grammatik*, Tauchnitz, Leipzig 1910. Zweite Auflage. — *W. L. v. Helten, Middelnederlandsche Spraakkunst*, Groningen 1887. — *Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst*, 's Gravenhage, 2de druk. — *J. Verdam* [en *E. Verwijs*], *Middelnederlandsch woordenboek*. — *Te Winkel, Inleiding tot de Geschiedenis der Nederlandsche Taal*, Culemborg.

Verschuiving van **t** *tot* **s**. De *t* is verschoven tot *s*:

a) Tusschen twee klinkers: *wasser, heischen, geheischen, essen, laissen, strase, voissen, wissen, beisseren, usserster* (buitenste), *speissen* (speten), *van bussen* (van buiten), *beissen.*

b) Aan het einde van een woord: *us* (waarnaast *uis*), *beis* (beter), *sas, grois* (waarnaast *grosheit*), *leis* (liet), *verweis* (verweet).

De *t* is niet verschoven in *it, allit, groit* (groet), waarnaast echter *ich groissen dich, wat is it.*

Verschuiving van **t** *tot* **tz**. De *t* is verschoven tot *tz*:

a) Tusschen twee klinkers: *setzen, verhytsen* (waarnaast *hytzlich*), *etzlich.* Te vermelden is de vorm *crutzes* (*Br*: *cruces*), *heitzde* (hitte).

b) Na liquida: *hoiltz, herzen* (ook *hertzen*), *lurtzer* (luchter), *barmhertzicheit, swartzen, altzo, portzen, stortzen.*

c) In 't begin van een woord: (*ver*)*tzont* (vertoont), (*ver*)*tzalt, zo* (ook *tzo*), *zijt* (ook *tzit*), *zwe* (waarnaast *tzwene* en *tzwa*), *zugeden,* (*be*)*zalen* (ook *betzalen*), *zornich, tzeyn* (tien), *tzichen, tzende* (tanden), *zocompst.* Een enkele maal komt *to* voor **18**/8, **22**/12.

Verschuiving van **p** *tot* **f**. De *p* is verschoven:

a) Tusschen 2 vocalen: *offen, roffen* (ook *roiffen*), *leiffen, reiffen* (riepen), *hoffende, geroiffen, busschoffe.*

b) Aan 't einde van een woord: *clerckschaff, deif, gereetschaff* (en *reetschaffen*) *geselschaff.* Een enkele maal komt voor *busschop* **8**/13 met onmiddellijk er achter *busschoffe.*

Bovenstaande verschuivingen wijzen zonder eenigen twijfel op een *Mittelfränkisch* dialect. (Zie Paul, Mittelhochdeutsche Grammatik § 92) en in 't bijzonder op het *Ripuarisch*, de Noordelijke helft van het Mittelfränkisch, want ook in *K* is de *p* in *up* niet verschoven evenmin als na *r* of *l*. De verschuivingen zijn consequent doorgevoerd, reden, waarom vormen als *to* en *busschopp* bevreemding wekken. Nu zou *to*, in verband met den ongewonen vorm der letter *tz* (zie Dl I bl. 135, 2e alinea bovenaan), wel als schrijffout kunnen doorgaan, doch met *busschopp* is dit niet het geval, zoodat de veronderstelling van een Middelnederlandschen invloed voor de hand ligt, tenzij men de verklaring ga zoeken in een nog wankelende, niet vaststaande verschuiving der *p* tot *f*. (Zie boven blz. XXXVII e.v.). De veronderstelling van een Middelnederlandschen invloed wordt echter nog versterkt door andere, meer Nederlandsche dan Duitsche vormen, b.v.:

hemel (H_1 heeft *hiemel*).
end (de gewone vorm is *ind*).
onmacht (*Br* heeft *unmacht*).
niet (de gewone vorm is *neit*).
dielen (deelen).
dwanck (*Br* heeft *dwanch*).
werelt (*Br* en *N* hebben *werlt*).
getrouwe (*Br* heeft *truwe*).
verslant (*Br* heeft *verslanck*).

machde, streckde, meer Limburgsche vormen, waarnaast ook *treckden* **28**/5 en *reickde* **102**/13, welke beide laatste vormen evenwel verbeterd zijn uit *treckte, reickte*; *deven* (dieven) eveneens in het Limburgsch.

Moeten nu bovenstaande voorbeelden beschouwd worden als zuiver linguistische ontwikkelingsvormen of wijzen ze op een Middelnederlandsch model van *K*? Immers er komen verbeteringen voor van oorspronkelijk Middelnederlandsche vormen b.v.: *tziden* **206**/7 uit *tiden* (zie ook **206**/6-7) *getzuchnisse* **202**/8 uit *getuchnisse* enz. Wat onze meening hieromtrent is, vermeldden wij boven (blz. XVIII en XXXVIII) reeds: nl. non liquet. Maar zeker is het, dat de voornaamste taallaag is een *dialect uit de buurt van Keulen* uit het *Ripuarisch-nederfrankisch* grensgebied. Nog wordt in het tegenwoordig Keulsch dialect en het Akensch de vorm *dat* en *it* zonder verschuiving gebruikt [1]).

[1]) Zie o. a. *Wilhelm Braune, Beiträge zur Kentniss des Fränkischen,* in Paul en Braune's Beiträge I (1874). — *Otto Bremer, Beiträge zur Geographie der deutschen Mundarten,* Leipzig 1895. — In het *Zeitschrift für Deutsche Mundarten* herausgegeben von *Otto Heilig u. Herman Teuchert,* Berlin 1916, geeft Hft. I van 1207—1228 een overzicht van de nieuwste literatuur over Ripuarisch-nederfrankisch, 1159—1206 over het Ripuarisch. — Voor het tegenwoordig *Keulsch* zie in het bijzonder *B. Trimborn, Die ripuarisch-fränkische, insbesondere die kölnische Mundart* (Der Niederrhein 1914 Ht 6).

Nijmegen *N*.

Van de bij *K* besproken klankverschuivingen is bij *N* bijna geen spoor meer te vinden. **131**/18 stond ***monnich***, dat verbeterd werd tot ***monnik***, eenmaal komt voor ***wonderlich***. Dit handschrift bevindt zich in dat opzicht dus op zuiver Middelnederlandsch terrein. Het sluit zich evenwel niet onmiddellijk aan bij *K*; een tusschenschakel vormt het hs. *Br*, waarnaar wij voor eventueele vergelijkingen hier verwijzen. Toch vertoont deze tekst nog sterk oostelijke eigenaardigheden, bijna geen Zuid-Limburgsche evenwel, zoodat de oorsprong meer in noordelijker streken moet worden gezocht.

1°. Geregeld komt de *a* voor in woorden als *apenbaren* (een enkele maal ook *openbaren*), *gescaren*.

2°. Naast elkaar komen *ei* en *e* voor b.v. in *smeken—smeiken*; *wenen—weinen*; *retscappen—reitscappe n*. Op één plaats is de *e* van het oorspronkelijk geschreven *smeken* veranderd in *ei* o. i. een bewijs, dat het model van *N* blijkbaar in een ander dialect was geschreven.

3°. Zoo wisselen ook *u*- en *o*-vormen af. Naast *sunde* en *sunder* b.v. *lucht* en *locht*, *gherucht* en *gherocht*.

4°. De *ā* en *ă* is soms umgelautet, soms niet tot *ē* of *ĕ* in *salicheid—onselig*; *bequame—bequeme*; *manig—menig*; *behaghel*, *ghesprake*, *machtighe*, *macht*, *barnen*, waarnaast ***geslechte***, ***almechtig***, ***krenclic***; meestal ***hadde***, maar ook nu en dan ***hedde***.

5°. Naast elkaar *ue* en *oe* b.v. in *gued*, *brueder* — *boeck*, *behoef*.

6°. In woorden als *hemel*, *bekeren* komt meestal de *e* voor, niet *ie* zooals in H_1; ook ***mensch*** niet ***minsch***.

7°. De lange vocaal in woorden als *noord*, *rijk*, enz. is kort: *nortwart*, *rick*, *bleck*, *worden* (woorden), *ordel*.

8°. Andere vocalen zijn verlengd b.v. in *van veeren* (verre), *somige*. Dit valt nog meer op bij vergelijking met *Br*. Zoo lezen we in *Br*: *spell luden*, *vort*, *stack*, *wart* (werd), *hoverdich*, *verwet*, in *N*: *spoelluden*, *voert*, *staeck*, *waert*, *hoveerdich*, *verweit*.

9°. *N* heeft den vorm *steet* (staat), in het Leven van Lutgart een gewonen rijmvorm naast *gaet* en *staet*, buiten het rijm.

10°. De vormen *holt* (hout), *ontholt* (onthoud), *holden*, *stolter*, *kolde*. De *old* is nog een kenmerk van Saksisch-Friesche dialecten.

11°. Men vindt meestal *o*: *ropen*, *slogen*, *vertonen* (naast *toenen*), *hope*, maar *heilichdoem*.

12°. Vormen op *den* of *ten* in den 1sten en 3den pers. enkv. imperf. b.v. *ic maecte*(*n*), *hadde*(*n*).

13°. Aan het Limburgsch taaleigen doet denken een vorm als *strecde* (onvolt. verl. tijd). In *K* vonden wij **28**/5 *treckde* **102**/13 *reickde*.

14°. De vorm *hent*. Deze komt volgens Verdam alleen „in bepaalde tongvallen voor, alle min of meer trekkende naar het hoogduitsch". De voorbeelden die hij geeft, zijn meestal ontleend aan teksten uit Overijsel afkomstig, dus aan Saksische dialecten. Toch komt *hent* ook voor in H_2, dat sterk Friesch gekleurd is.

De vorm *duck* (en *duewil*). De vorm met *u* haalt Verdam o. a. aan uit *Arnhemsche Oudheden* en uit *Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*. Ook Franck spreekt van „östlich".

De vorm *oen* (*on* geeft Verdam niet) voor 4den nv. van *hi* is te vinden in oost-Middelnederlandsch.

Uit dit alles volgt, dat wij de taal van onzen tekst moeten localiseeren in het oosten van ons land, daar, waar de Zuid-Limburgsche taalverschijnselen ongeveer geheel verdwenen zijn en de Saksisch-Frankische mengdialecten liggen. De uiterlijke geschiedenis van het handschrift leert ons, dat het toebehoorde aan het klooster der Zusters van Bethlehem te Nijmegen. Brengt men dit in verband met de waargenomen taalvormen, dan is de veronderstelling alleszins gewettigd,

dat wij hebben een tekst met *oostelijk Geldersch dialect*. Dat het geen zuiver *Nedersaksisch* dialect is, blijkt uit het afwisselen van de zuiver Saksische taaleigenaardigheden met Frankische en het ontbreken van enkele echt Saksische. Zoo zou men verwachten, dat de jongere Germaansche *ê* nog *ē* bleef en men een vorm als *breef*, *preester* vond, maar men vindt *brieve*, *priester*[1]).

Berlijn *Bl.*

Het gedeelte van het handschrift, dat Tondalus' Visioen en St. Patricius' Vagevuur bevat, is van verschillende kopiïsten (cf. Deel I blz. 150 e. v.). Men dient hier rekening mede te houden, want evenals bij *K* kunnen deze van totaal verschillende streken afkomstig zijn en daarom wijzigingen in buiging, klankleer enz. hebben aangebracht. Ook wat de woordenkeus betreft, kan bedoelde invloed zich hebben doen gelden. Het is toch zeker een opvallend iets, dat het woordje *herde* in Tondalus' Visioen bijna overal door *al te* of een ander woord wordt weergegeven, maar in St. Patricius' Vagevuur vrij geregeld voorkomt. Wij kunnen ons dus verwachten op een min of meer gemengde taal, waarbij echter, zooals we zullen aantoonen, het oostelijk karakter onloochenbaar is en sterker op den voorgrond treedt dan in *N*.

1°. Geregeld komen voor de vormen met *a* in woorden als *belaven*, *laefden* (beloofden), *apenbaren*, *haepen*, *baden* (nuntii), *gespraken*, *verlaren*, *gads* (gods), *gade* (gode), *doerbaren*, *eenbaren* (eeniggeboren).

2°. Naast elkaar vindt men *enighen*, *enich*, *vrese*, *bereder*, *alleen* en *teyken*, *smeyken*, *weynynge*, *geistelicke*, *leiken*, *heiten*. Soms is de *ei* verbeterd uit *e* zooals *weinende* (zie *N*, n° 2).

3°. De umlauting van *ā* tot *ē* en *ă* tot *ĕ* is zeer gewoon dus: *quemes*, *selich*, *negelen*, *weren*, *nekende*, *opgeet* maar ook *quames*, *saligen*, *dwalinge*, minder dikwijls *hedde*, *pedden*, *menlic(ker)*, *kelden*, *geslechte*, *sterten* (staarten), *onverdrechgelike*, *bernen*, *almechtig* maar ook *had(den)*, *scarpheit*, *start*, *branden*.

4°. We vinden de *ĕ* in *kercke*, *menschen*, *engelen*, een enkelen keer *i*, zooals in H_1 (zie blz. LVIII) *mynsche*. Men vindt de *ie* in *bekieren* maar ook *e* in *bekeeren*, *hemel*.

5°. Het meest gewoon is *old(t)* of *ald(t)* niet *oud(t)*, dus *behalder*, *alt* (naast *olt*) *altheit*, *stoltheit*, *kalt* en, in den onvolt. verl. tijd, *solde*, *wolde*.

6°. Een zekere voorliefde vertoont zich voor de *o* b.v. *tonen*, *lopende*, *drovich*, *komen*, *opghenomen*, *groter*, *hoghe*, *gelove*, *schonen* naast *toenden*, *geloefden*, *boemen*, *bloemen*, *hoegh*. Ook *monick* naast *moenick*. De *oe* wordt somtijds als *ue* geschreven *brueder*, *zuete*, *guetelicken*. Misschien is dit alleen spelling-, geen klankverschil.

7°. Zeer dikwijls de *u* in *sunden*, *suntliken*, *sunderen*, *lucht*, *rusten* maar ook vindt men *sonden*, *locht*.

8°. In den 1sten en 3den pers. onvolt. verl. tijd is de uitgang *den* de gewone, dus: *ic hoerden*, *hi vertelden*, *overdecten*, *troesten*, *volchden*. Bij *seide* vindt men echter geregelde *de*.

9°. De persoonlijke voornaamwoordsvormen *oem*, *oen*, *om* komen dikwijls voor. Sporadisch *he* naast *hi* en *hem*. Ook het reflexivum *sich* komt voor b.v. *sich om apenbaerden*.

10°. De vorm *hent* (totdat) vindt men, maar ook vervangen door *tot* **95**/14. Ook het oostelijke *ducwile* en *got* met *t* evenals *gotlike*.

Het *hoe* uit *N* is meestal *woe* of *voe*, b.v. *woe* - *voe* (hoe-des te), in *K*: *we* en *wee*.

Bepaald sterk oostelijk zijn het een enkelen keer voorkomende *hetste* (hitte), *kertsen* (kaars) met klankverschuiving *roechlosheiden*, *menichde*, een meervoud *nasegater*. Ook hier vinden we den

[1]) Zie behalve de bovengenoemde werken nog over het *Nedersaksisch*: *A. Lüben*, *Mittelniederdeutsche Grammatik und Glossar*, Leipzig 1882. — Nieuwere Literatuur geeft op het bovengenoemde *Zeitschrift f. Deutsche Mundarten* 1947—2462.

Zie over het tegenwoordig dialect van Oost-Gelderland: *H. Kern*, *Proeve eener taalkundige behandeling van het Oost-Geldersch taaleigen* in de *Taalgids* VII 231 294 VIII 125. — *J. H. Gallée*, *Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect*. — *M. Bruyel*, *Het dialect van Elten-Bergh* (ook Noord-Limbursch).

Over de tegenwoordige Nederlandsche dialecten zie *Jac. v. Ginneken*, *Handboek der Nederlandsche Taal*. Malmberg, Nijmegen 1913. Saksisch blz. 62 e. v. — *Jos. Schrijnen*, *Nederlandsche Volkskunde*, Thieme Tweede druk II blz. 1-83.

verschuiving en wel in *tzo, ontzellig* en *tzijt*. Van belang is het hierbij op te merken, dat het woordje *tzo* in *K* nog steeds zijn onverzwakte kracht als zelfstandig woord heeft bewaard, terwijl in *Br* de onverschoven vorm *to* reeds in de meeste gevallen moet wijken voor *te, t'* en bij een lidwoord de samensmelting reeds is ingetreden b.v.: *K*: *tzo der* wordt *Br*: *ter*; *zo intzeyn* > *tontsiene*; *zo dem* > *totten* of *ten*; *zo gemoete* > *to* en *te moete*.

Wij herinneren er hier aan, dat de vorm *to* ook een enkele maal in *K* voorkomt.

Verschuiving van **p** *tot* **f.**

De *p* is niet verschoven.

Die Neder-Saksische eigenaardigheden, die wij in *Bl* o. a. zoo sterk waarnamen, komen hier minder voor. Het zijn soms Neder-frankische taalverschijnselen, die men kan waarnemen.

1°. De *o* in woorden als *openbaer, kolen* (*coelen*), *hopen, gods, got.*

2°. De *ee* naast *ei* (*ey*); *een, vrese, vreslike, enighen, een,* maar *eyniger, gheynen, meyne, cleydingen, meyste, meynen, hi leirde, geyst, eirste, teykenen,* zelfs *zeile* naast *zele* en *siele.*

3°. De umlautung van *ā* en *ă* is ongeregeld: *ghedeente, bequeme, segen* (zagen), *onselighe, misdedich* naast *nagelen, mysdadich*; *hedden, slechtig, geslechte* naast *drachtig, achterste, hadden, manslachtig.*

4°. Niet als in het Zuid-Limburgsch *ĭ* maar *ĕ* in *menschen, kercken* maar wel *mircken, bekeren* niet *bekieren.*

5°. We vinden niet den overgang van *old, ald* tot *ou*, dus *halden, holt, kelde, woulde, soulde.*

6°. Naast elkaar *oe* en *o*: *overmoedich, schoenheit, loepen, noemen, verdoemt,* maar *ogen, grotelijc, hoved, schone, verlosen, verdomen.*

7°. Naast elkaar *ŏ* en *ŭ*: Meestal *sonde* met *ŏ* maar daarnaast *sunder*; *sonder, omme, ons, gesondighet, monde,* naast *munde, junck, omme, updragende, grunde, busch* (ook bij Maerlant), *unss.*

8°. In den 1sten en 3den ps. enkelv. onvolt. verleden tijd niet *den* dus: *sij keerde, antworde, segede.*

9°. De oostelijke vorm *oem* van het persoonlijk voornaamwoord komt niet in *Br* voor, wel *eme* (3de nv.), *unss, ich.* Het bezittelijk voornw. is soms *eren* (hunnen mond), *heren* (haar enkelv.).

10°. De meervoudsvorming der mannelijke en onzijdige substantieven heeft vaak plaats door *e*: *dage, manne, kindere, worde.*

11°. Een eigenaardigheid is de zucht om sommige klanken te verlengen, andere, en dit in meerdere mate, weer te verkorten: *heet* (het), *oem* en *oom* (van de „kürzende Wirkung" der *m* volgens Franck is hier dus geen sprake), *verlosen*; daarentegen: *stet* (verkorting voor *steet* of *steit*?) *genck, bewenden, schreff, verwet, bleck,* (cf. *N*), *onsellige,* ook *unsellig, ledde, vergadderen, herre* (heer), *gekert, taffele, gaffelen* (ook in H_1).

Dit verschijnsel hebben wij reeds in *N* waargenomen en ook in H_2 kunnen we dit zien. Te Winkel (op. cit. blz. 453) noemt *genck* een kenmerk van zuiver Neder-Saksisch. De verdubbelingen komen nog in Twente voor evenals de vormen *heft, genck, disse* (*Br* **19**/20).

12°. De invloed van de dialecten van het taalgebied der klankverschuiving komt, behalve in de boven behandelde gedeeltelijke klankverschuiving, ook uit in vormen *neit* (niet) zooals in *K*; *und* (en), *geloschet* (in *N*: *gelesschet*) waarmede men vergelijke *lōschen* en het in de Limburgsche sermoenen voorkomende participium *verlosschen* (zie Verdam in v. *lesscen*), een woord als *overdeckel*, dat juist zoo in *K* voorkomt, maar in het gewone Middelnederlandsch *overdeksel* luidt, *vornste* voorste).

De oostelijke vormen als *ducke* ontbreken.

13°. Andere eigenaardige vormen zijn *soelen* (te lezen *sōlen*? met eene *e*, die Franck § 161, Hollandsch of Brabantsch noemt, zeldzaam in Vlaamsch), *slogen* (Van Wijk noemt *slooch* zuidelijk Hollandsch), het voorvoegsel *ent* (Franck zegt, dat het prefix in het Middelnederlandsch altijd *ont* is), *ein* als negatie. Vrij geregeld eindigt de infinitief en het participium (participia op *e* zijn nog Twentsch) op *e*: *siene, gesiene, ontfaene.* Te vermelden is **36**/18 *onghesericheit*; *K* : *ongequetzeit.*

14°. Opvallend is ook de spelling in *Br.* Geregeld staat *ll* en *ff* voor *l* en *f* dus: ***schreff***, ***duvell***, *gaff*, *hoff*, enz.

Soms vindt men *w*, waar men *v* verwacht, dus: ***hie bewall***, een spelling, die oorspronkelijk ook in H_2 voorkwam; een *f* waar een *v* verwacht wordt: *vegefuer*, *zwevelfuer*. Zeer onvast is de spelling bij sommige klanken, waarbij men moeielijk kan aannemen, dat er verschil van uitspraak is bedoeld: *dor*, *doir*, *doer* — *lic*, *lijc*, *lik*, *lick*.

Boven wezen we op een vorm ***deip***. Men kan ook hier twijfelen of dit een spellingeigenaardigheid is als men denkt aan vormen als *gei* en *heir* uit *Bl* (blz. LVII).

Wanneer wij nu onze conclusies hieruit trekken, dan meenen wij in de eerste plaats te kunnen vaststellen, dat onze tekst niet in het Zuid-Limburgsche, wel in het Saksische taalgebied van Twente of Salland kan thuis hooren. Westelijk Middelnederlandsch kan hij niet zijn. Daarvoor zijn de oostelijke eigenaardigheden te sterk. Zou men denken aan het zuiver Saksisch, dan zou daartegen strijden de verschuiving der klanken, die zoo hoog noordelijk niet meer wordt waargenomen. De taal van onzen tekst moet liggen op de oostelijke grens van het Middelnederlandsch, maar ook daar, waar de klankverschuiving nog invloed heeft kunnen uitoefenen, waar uit het samensmelten van de taal van heel verschillende taalgebieden de eigenaardige mengvormen ontstonden, die wij in *Br* ontmoeten. Een taallaag moet zijn uit Twente (of Salland of de Graafschap) en wel o. i. in de nabijheid van het taalgebied van *N* en *Bl*; een andere taallaag moet afkomstig zijn van een streek, dicht bij het taalgebied van *K*.

Het moet dus een mengdialect zijn van oorspronkelijk Saksisch vermengd met een taal misschien uit de buurt van de tegenwoordige Benrather linie, in het gebied van Gulik, de grens der klankverschuiving. De uiterlijke geschiedenis van ons handschrift wijst, zoover wij die kennen, ook in die richting. Er staat uitdrukkelijk in vermeld, dat het 1551 in het bezit was van bewoners van ***Keulen***. En de woordenkeus én de taal stemmen dikwijls opvallend met het Keulsche handschrift overeen.

Gent *G.*

De taal van dit handschrift is ontwijfelbaar Vlaamsch en meer bepaald Westvlaamsch. Van oostelijke eigenaardigheden, zooals in *N*, *Bl* enz. is geen sprake. Eenige der meest typeerende eigenaardigheden uit het Westvlaamsch zijn:

1°. De *sch* is *sc* in woorden als: *scoone*, *ghescien*, *bescriven*, *sculdich*.

2°. De *ij* is geregeld ***i***: *wise*, *afgriselike*, *sine*, *bescriven*.

3°. De lange ***a*** is lange ***e*** in: *weerdicheit*, *eerde*, *sculdeneere*, (een enkele maal *sculdenare*), *gheerne*, *weert* (waard znw.), *neerenstelic*, *ghescepen*, *ghesleghen*.

4°. De korte ***a*** luidt ***e*** in *scerp* en daarnaast vinden we de eigenaardige verlenging der korte ***a*** voor ***r*** b.v. in: *aerme*, *ontfaermicheit*, *saech*, *staerkelike* en der korte *e* tot *ei*, b.v. in: *meinschelik*, *eist* (is) naast *es*. Dit laatste is overigens gewoon in *A*.

5°. De *o* is *u* in: *vul*, *vulmaect*, en de ***u*** is ***o*** in: *jonste*.

6°. De *ei* is *ee* of *e* b.v. in: *beede*, *helich*, *ende*, *ghedreecht*, *leedde*, *bereet* (bereid).

7°. De voorliefde voor het gebruik van het woordje *seere* in uitdrukkingen als *seere wetende*, *seere huterlic*, *alte seere*.

8°. De ***i*** is *e* b.v. in: den 3en pers. enkv. *es* met er naast den verlengden vorm *eist* (*eyst*), *mesbaert*, *smesse* (smidse).

9°. De woorden *te gadere* (te samen), *lettel*, *ghewrocht* (gevormd: *wel ghewrocht van allen leden*), *alte male* (alles), *ghetoocht* (getoond), *vertooghen* (vertoonen), *naken* (naderen), *vier* (vuur), *duust* en *dusentich* (duizend).

[1]) Men denke aan de beteekenis van het hertogdom Gulik in de 14de eeuw en vergelijke in *Deutsche Dialectgeographie* het artikel van Frings, Hft 5, *Studien zur Dialectgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen* en *Alter der Benrather Linie* in *Beitr.* 39, 362.

10°. De epenthetische *e* in den infinitief, bijnaamwoorden en bijwoorden: ***levene, latene, treckene*** ; — ***een ysere, decsele*** ; — ***dicke.***

11°. Het plaatsen der *h*, waar zij niet hoort: ***hu, hic, huut, hooren, hedel, hierland.***

12°. Het gebruik van tal van Fransche woorden: ***gheconfondeert, corrupcie, visenteerne, joostement, joosteren, tornoyen, meyteneerde, paymente.***

13°. Het woord *so* voor *zij* (pers. vnw.) komt vooral bij Maerlant voor. Soms wordt het ***sou, sout*** (= ***sou het***).

14°. Woorden als ***ghersekin, nieuwerincx, gheinster, sante.*** Naast ***ghersekin*** lette men op ***crudekin, sachtkin,*** en het woord ***teekin, yserin.***

15°. Het woord *liebaard* wordt volgens Verdam bepaaldelijk in Vlaanderen gebruikt in de beteekenis van *leeuw* en *baenraetchen* (baanderheer) is volgens hem speciaal Brabantsch of Vlaamsch. Zoo ook wordt het boven reeds onder 10°. genoemde *ghetoocht* of *toghen* geregeld gebruikt voor het noordelijke *tonen* of *toenen*. Ook dit is eigenaardig Vlaamsch.

16°. De *u* wordt *i* in: *stic* (stuk), en omgekeerd de *i* wordt *u* in *ruddere.*

Bovenstaand lijstje zou zonder eenig bezwaar aangevuld kunnen worden. Het volstaat evenwel voor ons doel. De onder 1 tot en met 11 aangehaalde eigenaardigheden behooren nog steeds tot het levende Westvlaamsch. Ieder, die een tijd in West-Vlaanderen heeft vertoefd, zal er door getroffen worden en allicht zou een grondig kenner der verschillende Westvlaamsche dialecten de taal van dit handschrift, nog nauwkeuriger weten te localiseeren [1]).

C. HET DIALECT DER TEKSTEN DIE ST. PATRICIUS VAGEVUUR BEVATTEN.

Warmond *W.*

Uit de palaeographie blijkt eveneens, dat er verschillende taallagen zijn. Toch zijn de verbeteringen van corrector of eventueel kopiïst zelf niet zoo talrijk, dat er duidelijk twee geheel verschillende dialecten uit blijken.

1°. Gewoon is de *o* in *openbaren, gescoren, verloren* maar daarnaast *eenbaren.*

2°. De vormen met *ee, ē* zijn de gewone maar daarnaast die met *ei, ey* dus: *heten, smeken, bereder, gheestliker, gherenicht* doch ook *weinen, teyken, ghedeilt, gheeyndet.*

3°. Umlauting van *ā* is afwisselend: *selich, quemen, onselicheit, weren,* daarnaast *waren, salich, quamen, onsalicheiden, gheslaghen,* van *ă* zeer gewoon dus: *gheslechte, almechtige,* maar *onverdrachlic, manliken, had.*

4°. We vinden de *ĕ* in *kerken, menschen, engelen, bekeren* naast *kieren.*

5°. Voor dentaal *ol* of *oel* dus: *holden, beholder, oelt, coelt, solde, wolde, behoelden*; ook *kelde, salt, alders.*

6°. *Oe* in *voer, hoerde, doet, antwoerde, toenen, soe* (*so*), *roepende, hoevet, oefende, voete.* maar *groten, voreseghede,* (*voerseghede*), *gheloven, hopen, nomet, te done, verloren.* De spelling *oe* wisselt af met *ue, doeren, dueren.*

7°. De *ŭ* in *sunden, rusten, munde,* maar *monde, locht.*

8°. De uitgang *de* in 1sten en 3den persoon komt meestal voor: *had*(*de*), *hoerde, volghede, antwoerde.*

9°. De vormen *oen, oem,* enz. ontbreken. Er komen voor *hem, ene,* enz.

10°. De vorm *hent* en *duck*; ook *to* in *to midde winter*; *luttic* volgens Verdam (i. v. *luttel*) in Friesche en Saksische dialecten voorkomende.

[1]) Zie voor het Vlaamsch in het bijzonder: *J. Jacobs. Vergelijkende klank- en vormleer der Middel-Vlaamsche dialecten,* I. Klankleer.

11°. De jong-Germaansche *ē* is gebleven in *breve* (brieven), *preester*, typeerend voor het zuiver Nedersaksisch volgens Te Winkel (op. cit. blz. 453).

12°. Kenmerkend zijn ook vormen als *ontfenc*, *genc*.

Uit al deze plaatsen meenen wij te kunnen vaststellen, dat het dialect wel in het oosten van ons land thuis hoort, maar invloed van Friesch heeft ondervonden. Misschien uit het gedeelte van Overijsel, waar Friesch-Saksische mengvormen ontstaan zijn. In alle geval is het in hoofdzaak een *Saksisch* dialect. De uiterlijke geschiedenis (zie Deel I blz. 298) ontsteekt geen licht. Het is afkomstig van Haarlem en ook weer uit een nonnenklooster, het Begijnhof.

Den Haag H_2.

Uit de palaeographie van ons handschrift zijn duidelijk twee taallagen en spellingsystemen te onderscheiden. De rol van den corrector ten opzichte van de taal van de(n) kopiīst(e) of van het oorspronkelijke model is vrij aanzienlijk. Juist met het oog op het localiseeren van de taal is het dus noodig hierop wat nader in te gaan:

1°. De woorden *slotel*, *sluten*, *geslaghen*, *slane*, *slanghen* werden oorspronkelijk geschreven: *sclotel*, *scluten*, *gesclaghen*, *sclane*, *sclanghen*, maar zijn voor een groot gedeelte verbeterd door de *c* uit te krassen. Waar dit niet gebeurde vindt men dus vormen met *c* als *sclephinge*, *doerscleghen*.

2°. De oorspronkelijke tekst bevatte vaak de spelling met *n* of *h* in het begin van het woord: *neerkauwen*, *henich*, *her*, maar deze is verbeterd tot *erkauwen*, *enich*, *eer*.

3°. De oorspronkelijke tekst had vaak de vormen: *voude*, *verdighe*. *vas*, *vorpen*, *ghevade*, *varen*, *voninghe*, *vaer*; en de vormen met *w*, waar wij *v* verwachten: *werwonderde*, *werwondert*, *want*, *waen* (vanen), *onwallighe*, *onverwaerlijc*, *wergadert*, *wier*, *werwan*, *welde*. Deze vormen *voude* enz. zijn door den corrector vaak verbeterd tot *woude*, *was*, enz. en de vormen *werwonderde* enz. tot *verwonderde* enz. Soms vergat hij te verbeteren evenals boven bij *scl* en we vinden de *v* of de *w* nog, naast de *w* of *v* b.v. *wele*.

4°. De spelling *manire*, oorspronkelijk in het handschrift, verbetert de corrector meestal tot *maniere*, laat het echter soms onveranderd. *Wiewater* verbetert hij tot *wiwater*.

5°. De corrector krast de *n* op het einde soms uit, of zet ze er bij. Er stond oorspronkelijk: *souden* (1ste nv. m. enkelv.), *hi seiden*, *dōe*; hiervan maakt de corrector: *soude*, *seide*, *doe*.

Er stond oorspronkelijk: *die* (van die lande), *soude* (3 ps. meerv.), *hadde* (3 ps. meerv.); hiervan maakt de corrector door een afkortingsstreepje: *dien*, *souden*, *hadden*.

6°. *leven* (lieven) verbetert de corrector tot *lieven*. Soms stond het reeds met *ie*.

Wat is de voorloopige conclusie hieruit? Vooral no. 1 is voor ons doel belangrijk. De vormen met *scl* zijn duidelijke aanwijzingen van Frieschen invloed, maar tegelijkertijd volgt er uit, dat de corrector vreemd er tegenover stond, dat deze Friesismen in strijd waren met zijn eigen taal. Het Friesch karakter van de taal van dit handschrift wordt echter nog door andere taaleigenaardigheden bewezen. Wij vinden er o. a. in:

1°. *tusken* (naast *twischen*). De vorm *twisk*, *twiska* is oud-Friesch, *twiske*, *twisken*, later Friesch. Verdam in voce *tusschen* geeft veel plaatsen met den vorm *twisken* uit de streken, waar de invloed van het Friesch ontwijfelbaar is. De in ons dialect voorkomende vorm is dus van Frieschen oorsprong.

2°. *ghelesket*. Ook deze vorm hoort in het Friesche taalgebied thuis. Verdam haalt o. a. aan uit de Friesche Stadsrechten; *om den brand to lesken*.

3°. Een spelling als *fleghelen* (naast *vlegelen*) wat op de typisch Friesche uitspraak van *v* wijst.

4°. *te swinken*. Verdam haalt den vorm *beswijnken* aan weer uit Westfr. Stadsrechten, terwijl Boekenoogen in de Zaanlandsche tongvallen *zwinken* noteert in de beteekenis van *omdraaien* (zooals in ons geval).

5°. Vormen als *to hant*, *to sluten*, *anste*.

Brengen wij dit alles nu in verband met hetgeen wij in Deel I blz. 300 uit ons handschrift vermeldden, dat het aan een West-Friesch geslacht te Enkhuizen heeft toebehoort, dan dunkt ons, dat we met groote zekerheid kunnen vaststellen, dat de taal van H_2 een sterken *West-Frieschen* inslag heeft.

Nu staan hier echter andere vormen en woorden tegenover, die voor een deel naar heel andere streken van ons land wijzen:

1°. In H_2 komen vrij veel Fransche woorden voor, waarvoor in verschillende andere teksten Nederlandsche staan: *devoet(er)*, *tormenten*, *consentieren*, *consente*, *gheven*, *benedixcie*. Hierbij dienen wij in het oog te houden, dat H_2 verwant is met *Br*.

2°. We vinden een klankverschuiving van *k* in vormen als *maechten*, *trechten* (trekten).

3°. Naar het oosten wijst weer de vorm *hent* evenals de op verschillende plaatsen voorkomende uitgang *den* in den onvolt. verl. tijd 3 ps. enkelv., die echter door den corrector verbeterd is tot *de*, b.v. *seiden* **194**/2, soms staat nog *en*, b.v. *bedeck*[*t*]*en* **229**/2.

4°. De *ă* en *ā* zijn meestal niet umgelautet dus: *hadde*, *geslachte*, *almachtig*, *barnen*, maar *helse* (*halsen*); *salicheit*, *quamen*, *naghelen*, *waren*, *onsalighe*, maar *nerer*.

5°. Voor dentalen *oud*, *soude*, *woude*, naast *olt*, *colde*.

6°. Meestal *ē* een enkelen keer *ei* in woorden als *enich*, *bereder*, *enen* naast *teyken*. Voor een *ī* in *hiemelrijke*, *bekieren* zooals in andere teksten voorkomt vindt men de *ē* geregeld dus: *bekeren*, *hemel*, *keren*, enz. Evenmin zijn er vormen met *ĭ* zooals *kirke*, *minsche* uit H_1, maar *kerke*, *mensch*.

7°. De *ō* komt voor en naast *oe*: *hopede*, *onnosel*, *tonen* (naast *toenen*), *aenrope* (naast *roepen*), *bomen*, *broderen* (naast *broeders*), *soten* (zoeten), *gade* (naast *goede*), *grote* (naast *groete*). Eigenaardig is *boden* naast *boeden* (nuntii).

De *o* meestal in *sonden*.

8°. Nergens vindt men de *a* in woorden als *openbaren*, *gode*, enz., zooals *N* en *Bl* dat sterk hebben.

9°. De spelling *oe* wordt meestal gevolgd, niet *ue*, behalve in *gueden*, waarnaast *goede* staat, dus: *boec*, *broeder*, enz.

10°. Opvallend zijn de verkortingen in woorden als *ghestelike* (geestelijk). *aenrep* (hij riep aan), *vel* (viel), *vredsamheit* (vreedzaamheid), *ghewest* (geweest), *witheit* (wijtheit), *grotheit* en omgekeerd verlengingen als *panzeer*, *weerck*, *sceerp* (scherp), *dattu mogheest*, *sceper* (elders *schepper*), *rider* (ridder).

Vermelden wij eindelijk nog, dat H_2 eigenaardige woorden heeft.

Wij meenen op grond van dit alles voorloopig te kunnen vaststellen, dat de taal een vermenging is van verschillende dialectische vormen, sterk Friesch, meer in het bijzonder *West-Friesch* gekleurd, maar ook met oostelijke elementen.

De taal der meeste teksten, vooral bij het St. Patricius' Vagevuur, wijst o.i. ontwijfelbaar naar het oosten en wel in het bijzonder naar de streken van het Saksisch taalgebied. Het staat bij ons vast, dat de beweging der devoten, die in het Saksische taalgebied haar oorsprong vond, het grootste aandeel heeft gehad in de verspreiding der legenden. Ook het feit, dat onze teksten voor een groot deel afkomstig zijn uit nonnenkloosters, waar de bedoelde godsdienstige beweging op zulk een vruchtbaren bodem viel, versterkt ons in deze overtuiging.

---

vorm *wost* (wist), de typische korte persoonsvormen *hi blef, hed* (had), *du left* (gij leeft), *hi heft, begrep* (vastgreep), een genitief *brets.* Dit verkorten ook in woorden als *hofden, gedanten, bretheiden, best* (beest).

11°. De woordenschat is in sommige gedeelten sterker verschillend met de andere teksten. We zagen boven al *herde.* Ook *manieren* wordt somtijds eenige malen achter elkaar stelselmatig door *wijs* vervangen **51**/14, **65**/3, **111**/5. *Beneven* door *bi* **49**/11, **205**/7; *soe* door *doe* **17**/8, **19**/15; *ghequellet* schijnt niet erg bekend te zijn. Waar *N* het heeft, wordt het vervangen door een woord als *gepijnnicht* **51**/15. Vergl. **71**/1, **71**/12, **79**/7, **83**/4, **117**/19.

Een andere voorliefde is duidelijk merkbaar wat het achtervoegsel *icke(n)* of *ike(n)* betreft, dat vrij geregeld in *Bl* voorkomt.

12°. De *h* voor de voornaamwoorden *hoen, hom, hoir, horre,* enz. evenals soms voor *het* valt weg, soms niet. Voor nasaal of nasaalverbinding vindt men dikwijls *ij,* dus *gestijnte, bedwijnt* (in *N bedwijnghet*), *wijnt* (wind), *kijnder*

ei waar men *ie* of *i* verwacht in: *heir* (hier) naast *hier, gei* (in *N du*). Is de vorm *he* voor *hi* misschien een schrijffout voor *hei?*

Uit dit alles meenen wij te mogen opmaken, dat wij met een tekst uit het oosten van ons land meer in het bijzonder, wegens het ontbreken van Zuid-Limburgsche eigenaardigheden en het sterk overeenkomen met *N*, een *Neder-Saksisch-Frankische mengtaal* te doen hebben, met dien verstande, dat het Neder-Saksisch overweegt.

Brussel 21940 *B*[1]).

Deze tekst vertoont een groote verscheidenheid in de vormen. Nu eens staat *B* dicht bij *N* dan weer bij *Br*, terwijl bij het St. Patricius' Vagevuur in de woordenkeus weer treffende overeenkomst bestaat met H_2 (zie boven blz. XXX), waarmede het overigens, wat redactie betreft, sterk verwant is.

1°. Vrij geregeld vindt men *a* voor *o* in woorden als *apenbaren, verlaren, belake* (voor *beluke*), *avcn* (oven), *calen* (kolen), *bedragen, gaids* (gods) naast *goids, hape* (hoop), *gescaren.*

2°. De voorkeur wordt gegeven aan de vormen met *ei* dus *teiken, smeyken, weynende. sleypen, geheyten*, maar men vindt ook *ghereder, gheestelicke.*

3°. De umlauting van *ă* tot *ĕ* en *ā* tot *ē* komt voor, maar niet zoo geregeld als b.v. in *Bl*: *hedde* naast *hadde, geslechtes, wert* (tegenover *wart* in *Br* en *N*), *almechtige, negelen* naast *nagelen, ghedweelt, dwelingen* maar *(on)saligen.* In Tondalus is *salig* een vaste vorm ook daar, waar *N e* heeft (*Br* heeft steeds *e*).

4°. Evenals in het Zuid-Limburgsch van H_1 vindt men de *i(y)* in woorden als *mynschen, kyrcke* maar daarnaast *menschen, kercke* (zie beneden blz. LVIII) *yllfte*; vrij geregeld is *bekieren.*

5°. Niet *ou* maar *alt* of *olt(d)* vindt men in *alden, kelde, holt, stoltheit* en in den onvolt. verl. tijd *solde, wolde.*

6°. De *oe* naast *o* dus: *toende, hoepten, sloeten, soe,* maar *vertoninge, ofende, aenrope, beroren, bisdome,* maar *oe* vaak gespeld *ue* dus *zuet, brueder* (zie n° 6, blz. LVI).

7°. Vrij geregeld *ŏ* in *sonden* maar *bussches* (in *N bossches*).

8°. In den 1sten en 3den ps. onvolt. verl. tijd vindt men veelal den uitgang *den*: *hy wyseden, ic volgheden.*

9°. Er is een bepaalde voorliefde te bespeuren voor de bijvoegl. naamw. op *ig, ich* of *ic*:

eerbarich (id. *Br*) *N*: *eerbaar*; *vruchtbarig* (id. *N*) *Br*: *vruchtbaer*; *behagelic Br, N*: *behagel*; *levendich* (naast *levende*) *Br, N*: *levende*; *dusdanigh Br, N*: *dusdane*

10°. De woordenschat wijkt eigenaardig af (bij St. Patricius' Vagevuur samen met H_2) van *N* en *Br* en vertoont bij St. Patricius' Vagevuur vooral een groote voorliefde voor Fransche bastaardwoorden als *cathyven, purgieren, predicatie, visentieren,* enz.

[1]) Dit handschrift is als *Br* aangegeven bij St. Patricius' vagevuur. Daar zijn de varianten op *W* gedrukt.

11°. Opvallende vormen en woorden zijn nog *wost* (wist), *krisden* (*Br*: *knyrseden*, *N*: *kniersseden*), *rost* (meestal *rust*), *leecht* (legt), *wier* (Duitsch *weiher?*) en de neiging om de toonlooze uitgangen weg te laten dus: *licham*, *anxt*, *bist*, *zuet*. Verder zijn er woorden, die naar het oosten van ons land wijzen: *oen* of *oin* (pers. voornw.) *hent* (zie hierover blz. LV), *got* met *t* (volgens Franck een Limburgisme), in ieder geval aan de Duitsche taalgrens thuishoorend, evenals *ducke*, dat vrij geregeld voorkomt.

12°. Eindelijk is de spelling afwijkend van de meeste andere teksten.

oi ai vindt men veelal waar men *oe* of *ae* verwacht dus *oir*, *goits*, *doir*, *doit*, *wair dair*, *strait*, *nairre*.

Misschien hangt het onder 11 vermelde weglaten van toonlooze uitgangen samen met de spelling *hebn* voor *hebben*, *hadn* voor *hadden*, enz. Of is dat een voorstelling van de toonlooze Saksische sonant?

De *h* valt bij.de voornaamwoorden *oir*, *oeren* geregeld weg.

B is het eenige handschrift dat **102**/8 de glose bij *cisterne* als zoodanig uitdrukkelijk aanwijst door het woord *glose* zelf.

Uit de uiterlijke geschiedenis van dit handschrift (zie Deel I) kunnen we niet de minste gevolgtrekking omtrent de taal maken. In zeker opzicht staat de taal vrij dicht bij *N*. Oostelijk gekleurd is ze zeker, dat blijkt uit verschillende klankeigenaardigheden. Maar het voorkomen van vele Fransche bastaardwoorden en het ontbreken van Zuid-Limburgsche eigenaardigheden doet de gedachte aan Brabant opkomen, zoodat wij misschien met een zeker recht kunnen spreken van een *oostelijk, Saksisch dialect*, vermengd met *Brabantsch-Frankisch*.

Den Haag *K* 33 *H* (H_1 bij St. Pat. V.).

Voor zoover wij kunnen nagaan, is er één kopiïst(e) geweest. Toch zijn er twee taallagen, zooals uit de palaeographie hier en daar blijkt, waar **3**/16 *ordenen* verbeterd is uit *ordinen*, **13**/11 *bat* uit *badt*, **31**/2 *valleyen* verb. uit *valeyen*, waar vormen op *n* door uitkrassing van het *n*-teeken gewijzigd zijn b.v. **189**/5 en 17, letters bijgevoegd **191**/4, *hettene* verb. uit *hetene* **201**/8, *ter* verb. uit *te* **211**/14-15 **213**/7 enz. Ook hier is de taal uit het oosten van ons land, maar in tegenstelling met de meeste andere boven behandelde dialecten uit het zuid-oosten, meer speciaal *Zuid-Limburg*. Dit te bewijzen zal ons niet moeielijk vallen. De Zuid-Limburgsche taaleigenaardigheden van onzen tekst zijn o. a.:

1°. De vaak voorkomende verschuiving van *k* tot *ch* in woorden als *monnich*, *ich*, *menlicher*, waarnaast *menlike*. De vorm *dich*.

Het verschuiven van *k* in *ich*, *ouch*, de vormen *dich* en *mich* zijn nog een typisch kenmerk van de dialecten ten oosten van de Uerdinger linie.

2°. De Rückumlaut of regressieve assimilatie, die eveneens een bijzonder kenmerk is van 't Zuid-Limburgsch, maar die vroeger blijkbaar een grooter gebied heeft gehad, daar we ze ook waarnamen, ofschoon zeer sporadisch, in *K* en *N*.

Voorbeelden van regressieve assimilatie zijn: *tasden*, *hoepde*, *gelijeden*, *gaepden*, *maeeden*, *suchde*, *achde* (achtste), *roeede*, *lengde*, *ghenuechde* of *ghenoechde*. Consequent is ze niet overal doorgevoerd, want we vinden ook vormen als *naecte*, *drouptea*, enz. of zonderlinge tusschenvormen als *treckdenten* (cf. *pijndenten*).

3°. Het vrij geregeld hebben van *ei* in plaats van *ee* in het westelijker Middelnederlandsch, dus *weyninghe*, *eyn*, *gheyselen* (naast *geeselen*), *speyken*, *breyt*, *vreysede*, *svleysches*.

4°. De umlauting van verschillende klinkers: van *ă*: *hedde*, *menlike*, *geslechte*, *dechterste*, *drechtig*, *mechtig*; van *ā*: *neken*, *negelen* (ook *nagelen*), *dreien*, *weien*, *bequeem*; van *ô*(au): *coukeleren*, *boumen* (maar ook *oege*), *loupende*.

5°. Voor nasaalverbinding vaak *e* voor *i*, *wenter* ook een vorm als *vesse* (visschen).

6°. De *ĭ* die voor *r*-verbindingen in het Mnl. vaak verdwenen is, blijft in het Zuid-Limburgsch soms nog. Vandaar *kirke* (naast *kerke*); ook de *i* in vormen als *minsche*, *ingel* is eigen aan het Zuid-Limburgsch evenals de *ĭ* in *hiemelrijke*, *versiekert*, *wieder* (naast *weder*).

7°. De eigenaardig Zuid-Limburgsch-Duitsche vormen als *zeel* (ziel), het reflexivum *sich* (naast *hem*), het possessivum *unsen*. Een vorm als *went* (totdat), het woord *mergelputte* in de plaats gekomen van *water cisterne* (zie de teksten blz. **103**/5).

Op te merken is, dat voorbeelden van de isosyllabische meervoudsvorming, kenmerkend voor een deel van het Limburgsch-Frankisch, in onzen tekst niet voorkomen.

Herinneren we ons nu, dat de plaats van herkomst het nonnenklooster te Maeseyck is, dan lijdt het o. i. geen twijfel, dat wij in H_1 een *Nederfrankisch-Zuid-Limburgsch dialect* hebben [1]).

Amsterdam *A*.

Zooals wij boven zagen, is A sterk verwant met *H* (H_1), den Zuid-Limburgschen tekst. Van de Zuid-Limburgsche taaleigenaardigheden is echter weinig of niets overgebleven, wel toont de woordenschat groote overeenkomst, maar van regressieve assimilatie of verschuiving van *k* is niet meer veel te merken. We vinden wel een vorm *lenghde*, maar zeer sporadisch. In alle opzichten is de taal veel jonger dan die van de andere teksten.

1°. De *a* in woorden als *apenbaren* is *o*, dus *openbaren*, *gode*, *gods*, *geloven* (beloven); *gescoren*.

2°. Niet *ei* of *ey* in *geesteleecker*, *enigen*, *enen*, *gereeder*, *geen*, *vrese*, *teeckenne*, *weenenne*. De *ĕ* vooral voor nasaalverbinding wordt meestal *ei* dus: *meinschen*, *tormeinten*, *serpeinten*, *penenteincien*, *sakermeinte*, *omtreint*, *ongesceint*, maar er naast ofschoon minder vaak: *menschen*, *tormenten*, *penentencien*.

3°. De umlauting van *ā* komt weinig meer voor, bij *ă* dikwijls: *salegen*, *nagelen*, *quamen*, *opgaet*, *dagelijx*, maar *treecheit*; *hadde*, *halse* maar *gelet*, *gelets* (gen. van *gelet*); *bernende*, *swerte*, *dalmechtege*, *techtterst*, (naast *tachterst*), *geslechte*.

4°. We vinden den vorm *ingelen*, maar verder *kerken*, *menschen* (*meinschen*), *wintere*.

5°. Geregeld de *ou* in *out*, *ouderdom*, *houden*, *kout*, *wōude*.

6°. De *oe* in *bloemen*, *geloeve*, *goede*, *scoenen*, *onnoesel*, *roepen* maar *so*, *verlost*, *komen*.

De *ue*-spelling bijna nergens: *broeder*, *groeter*, *boec*.

7°. In *vervult*, uitgang *dum*, de *ŭ* maar *sondaren*, *locht*, *sonden*, *monden*. Ook vindt men al de diphtongeering van *ū* tot *ui*: *sluiten*, *sluytment*, *duyckeldense*.

8°. De 1ste en 3de persoon onvolt. verl. tijd gaat niet meer op *den* uit: *hadde*, *antwoerde*, *seide*.

9°. De persoonlijke voornaamwoorden uit het oosten van ons land *oen*, *om*, enz. ontbreken. Ofschoon *A* bijna een eeuw later is dan de andere teksten, is het reflexivum *sich* nog niet doorgedrongen. Een groote voorliefde is waar te nemen voor de vormen *u*, *uwen*, waarnaast *gi*, *ghi*; *du* daarentegen verdwijnt.

10°. Meestal vindt men den meervoudsvorm op *en*: *vloeien*, *vlammen*, *tormeinten*, enz. bij *duvel* komt de *s* nog al eens voor *duvels*.

11°. Eigenaardig is de *ts* in *tsegen*; misschien Friesche klankomzetting.

12°. De uitgang *ike(n)* wordt vrij geregeld *eke(n)*, *ik* wordt *eek*: *scadeleken*, *geesteleecker*, *eyseleec*, *werdeleec*, *manleec* maar ook *willichliken*, *gewaerlike*, *ontfermelijc*, *swaerlijc*; *ig* wordt *eg*: *ongeweldeger*, maar *salig*.

13°. De *j* blijft vaak na lange vocalen of tweeklanken, zoodat men de lange tweeklanken krijgt: *noeit*, *oeit*, *bespraietene*, *draeiet*, *verrainisse*.

14°. De *j* of *i* wordt vaak geschreven voor *d* tusschen twee klinkers: *gehoersamheien*, *vloeien*, *gerechtigheien*, *roeien* (roeden), *raie*; soms *w*, zoodat we vinden *kouwe*.

15°. Opvallend is de voorliefde voor den genitief op *s* ook als die in andere teksten vaak om-

---

[1]) Men vergelijke over de Middelnederlandsch-Zuid-Limburgsche eigenaardigheden o. a.: *Franck*, Artikelen in *Taal en Letteren* 8. — *Kern*, *Limburgsche sermoenen*, Groningen, Wolters 1895. — *Leviticus*, *Klank- en Vormenleer der St. Servatiuslegende*. — *Buitenrust Hettema*, *Het Nederduitsch Glossarium van Bern*, Groningen, Wolters 1889. — Voor het tegenwoordig Zuid-Limburgsch zie o. a.: *J. Houben*, *Het dialect der stad Maastricht*, 1905. — *Jac. v. Ginneken*, op. cit. blz. 169 e.v.

schreven wordt: *tsgoeds sinte patricius prekinge, ongewoenleex ridderscaeps, tsgeesteleex riddersscaeps, tsheilichs namen, tsridders val.*

De absolute genitief is daarentegen overal bijna opgelost en omschreven.

16°. Wat de spelling betreft, er vertoont zich een groote voorliefde voor verdubbeling van medeklinkers ook na lange klinkers.

De uitgang van den nog steeds verbogen infinitief luidt vrij geregelde *nne*: *te sterkenne, aen roepenne, gheessellenne, sceedenne.* Verder vormen als: *mierrakelen, teenen teeckenne, dorren, doerren* naast *doren* (deur), *urren, kallommenen, si groetenne, onvertelleeckenne, ongesceeppenen, solfferen, taffele, nordennen.*

De *c* wordt in den aanvang der woorden meestal *k* geschreven: *kume, kouwe, kritinge, korts,* maar op het slot *c* : *volc, sterc,* waarbij dan vaak een *x* wordt geschreven als een *s* er op volgt *tconinx*, soms niet: *gevonnicst.* De *x* komt geregeld voor in *tgeesteleex, ongewoenleex, dinx.* Eigenaardig is de spelling *gebluchst.* In der Nat. Bloeme *bluxen* (zie Verdam in voce *blusschen*).

Wij meenen op grond van deze taaleigenaardigheden, het ontbreken van de oostelijke vormen in verband met de mededeeling in den tekst zelf, te kunnen vaststellen, dat de taal is later Middelnederlandsch uit de tweede helft der 15de eeuw, *West-Nederfrankisch* in het bijzonder, een dialect uit de omstreken van Den Haag. Misschien zijn de overblijfselen van de eerste taal van het model nog niet geheel verdwenen, maar veel is er niet van over. De tekst is een o. i. gewichtig argument tegen de meening van hen, die meenen, dat een tijd van een eeuw, in verband met de verschillende taal van den kopiïst den oorspronkelijken tekst niet sterk kan wijzigen.

B. HET DIALECT DER TEKSTEN DIE TONDALUS' VISIOEN BEVATTEN.

Brussel 2318 *Br.*

Ter vergelijking met *K* (zie aldaar) verdient de tweede klankverschuiving hier in de eerste plaats onze aandacht. Bij het overzicht er van volgen wij dezelfde volgorde als bij *K*.

Verschuiving van **k** *tot* **ch**.

In den regel is de *k* niet verschoven. Verschoven vormen komen evenwel nog voor:

a) Tusschen twee vocalen b.v. in: *secher, machet* (de infinitief is *maken* en *macken*), *gespreche, gelichenis.* De onv. verl. tijd van *maken* is meestal *maecte,* daarnaast komt evenwel voor *machte* (50/17).

b) aan het einde van een woord, b.v. in: *och* naast *oc, ock* en *oec* ; *sprach* naast *sprac* en *sprack* ; *gelich* naast *gelik, gelick, gelijck* en *gelijc.*

c) na liquida in het woord *durch* naast *dor, doir, doer.* Evenals in *K* zijn *canoniken* en *starck* onverschoven gebleven.

d) in het achtervoegsel *lijk* een enkele maal: *pijnlich, geystlich* (*eit*), *gotlich.* De gewone vorm is *lic, lijc, lik* of *lick.* In eenige woorden is het achtervoegsel weggevallen: *behagel K*: *behagelichen; wuestheit K*: *wuesticheit; openbair K*: *offenbairlich.*

f) *ich* en *ic* treft men naast elkander aan, soms in éénzelfden zin; *my* is de gewone vorm, een enkele maal slechts vinden wij *mych* 24/7; *dich* en *uch* in *K* luiden in *Br*: *dy* en *u*.

Verschuiving van **t** *tot* **s**.

De *t* is in den regel niet verschoven. Alleen treffen wij aan:

a) tusschen twee vocalen: *vleyssen* (*N vlieten*), *lassen.*

De niet verschoven vormen in *K* luiden in *Br*: *K*: (*de*) *it* > *Br*: *diet*; *zijt* > *tijt*; *allit* > *all dat*; *groit yn* > *grotene* (waarnaast *ich grote dy*); *wat is it* > *wat ist.*

Verschuiving van **t** *tot* **z**.

De *t* is in den regel niet verschoven. In Tondalus' Visioen vinden wij slechts driemaal een

TONDALUS' VISIOEN.

bl. 34b

Hijr begynt de vurrede op tondelus vijsyone eyns ridders

Sante pauwels de apostel schrijft zo thimotheum syme junger Yn den lesten dagen soelen aen komen de vreselike zijde End de mynschen soelen syn sich selver mynnende.Gijrijch.homoedich[,] hoverdich Blasphemerres. Ongehoirsam [,] ondanckbarlich vader end moder [,] mysdadich. Sonder ‖ mynne sonder vrede. Overdedich [,] sonder reynicheit. Sonder goderterenheit [,] verrederie [,] wrede [.] mynre der genochten me dan gotz Ouch havende de gedaente off den schijn der heilicheit Mer de doigeden dair van loenende. Als men offenbairlichen seyn mach so steit de werelt meist als sante pauwels vur gesacht hait End om dat de mynne godes vil mynschen en geynen anxt yn en brenget Dar om op dat sij der anxte der pijnen de na

bl. 35a

5 End : *opgelost uit* eñ. (*id. reg.* 15 *en* **4**, *1, 2, 4, 6*).

7 Ongehoirsam : *verbeterd uit* onhoirsam; *de* ge *is boven* hoir *bijgeschreven, zonder aanwijzing.* — Ondanckbarlich : *hs.* omd., *het eerste been der* m *is doorgetrokken tot een ongewone* o.

12 Mer : *aldus voluit.*

15 *na* hait *en 17 na* pynen *een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

bl. 49a

‖ Hie begijnt die vurspraeke op Tondalus visioen van Irlant.

Sante pauwels die Apostell seget tot Thimoteum sijnen Junger In den lesten daghen soelen ankomen vreselike tijde | Ind dey menschen soelen wesen hem selven mijnende | Girijch | Overmoedich | Hoverdich Blasphemers | Onghehoersame | Ondanckelic [...] vader ind moeder | Mijsdadich [,] sonder mijnne | Sonder vrede | Overdadich | Sonder Suverheit | Sonder goedertirenheit | Verraders | Wreet | Mijnners der genoechten mer dan gods | Oec hebbende die gedeente | Ofte den schijne der h[*eyli*]cheyden [,] mer die dogheden [...] *d*ar van luyende [.] Als man openbair sien mach soe stet die werlt meyst als Paulus vurgeseget hefft | Ende umme dat dey mijnne gods vele menschen gheynen anxt in en brenget | Dar umb op dat sie die

1 Regel 1 is met grootere letter geschreven. Onder en boven deze woorden zijn drie lijnen getrokken, waarvan de middelste met rooden inkt. Het woord Tondalus *is daarbij nog eens rood onderstreept.*

8 *hs.* Vader

8, 13 [...] : *hs. een verticaal streepje.*

9 Overdadich : *rechts van de* h *een rood stipje; waarschijnlijk wou de kop. er een streepje trekken. De beteekenis vereischt een leesteeken.*

13 h[*eyli*]cheiden : [*eyli*] *is uitgekrast en door de uitkrassing is er een gaatje in het papier juist op de* l. — *hs.* Dar

14 Als : *Voor de* A *in margine een kruis* ×, *waarschijnlijk als aanduiding dat de* A *rood doorgestreept moest worden.*

15 vurgeseget : *de* r *tusschen de* u *en de* g *rood bijgeschreven, met aanwijzing. Er stond eigenlijk* ongeseget; *de kop. heeft van de* o *een* v *gemaakt, die wel wat van de gewone* v *afwijkt; de* n *kan men als* u *lesen.*

B *1* Hijr beghint dat prologus off voersprake op tondelus vision. *Hierna is een blad uitgescheurd. De tekst begint als volgt* (*Br bl.* 49b) : zee ende staende ende gaende

---

G

bl. 238a

Van eenen rudder hiet tondalus een edel man Hier naer so volghet een harde scone materie als vanden tormenten die de sielen moeten ghedooghen naer dit allendeghe leven de welke tormente waren vertooghet eenen rudder diemen hiet tondalus ende staet ghescreven inden spieghel hystoriael

Inden name ons heeren ic beghinne ten profijte ende ter heeren ende ter weerdicheit van eender hedelre Jonfer wiens salichede ic hebbe begheert van langhen tiden alst wel recht es. so willic hu eenen bouc bedieden dien hic vonden hebbe in den latine ende huut trecken in dietsche Ende hare dan senden want ic hope het sal haer sijn bequame[.] *M*aer men sal weten dat ic desen bouc niet en begheere

bl. 133b **Hier beghint dat prologhe of voersprake op tondolus.**

SAncte pauwel die apostel secht tot thimotheum sijnen jonger Inden lesten daghen sullen ancomen vreselike tijde Ende die menschen sullen wesen hem selven mijnnende. Gierich. Overmodich. Hoveerdich. blasphemieres. ongehoersam. ondancber vader ende moeder[,] mysdadich[,] sonder mijnne. sonder vrede. Overdadich. sonder suverheit. Sonder guedertierenheit Verraders[,]wreet Mynres der ghenoechten meer dan gods Oec hebbende die ghedaente Ofte den schijne der heilicheiden. mer die doechden daer van loechende Als men apenbaer sien mach. soe steet de werlt meest. Als paulus voersecht heeft Ende om dat die mijnne gods voel
bl. 133c men ‖ schen gheen vrese in en brenget Daer om op dat sij de vrese der pijnen die nae comen sal

2 Sancte... ionger : *rood onderstreept.*

Bl *1 Titel ontbreekt* *3* paulus *6* Overmodich *ontbr.* — blasphemieres : *id.* *7* ondanckelic *8* moeder ende *11* hebben *12* heilicheit *13* daervan niet Als *Misschien begreep de kop. het woord* [loechende] *niet* *14* de werlt dat als sunte Pouwel secht. Ende *15* die *ontbr.* *16* vrese : anxt (*id. 17*)

Hijr begint dit bueck van eynen vroemen ridder wel geleert inden wereltliken consten der ridderscap Ende genoempt Tondalus | ende is van sijnre verscheidenisse | ende wiedercoemst overmits die ontfermherticheit gods. als hi selve namaels vertelt. bl. 1

Want wy niet en moeghen noch en willen eynich werck beghinnen noch volbrengen daer eynighe doecht in is. sonder den genen die ierste sake is alles dincs So bidden wy den voerseyden. dat is gode. dat hi al onse beghen teynen gueden eynde moet bringhen ℂ Dit nae volgende bueck was ghesonden ende ghedicht uuter barbarscher talen in die latijnsche. van eynen manne van gheestliken ordenen ende leven. die ghenoempt was march[*us*] eynre heyliger of god wilt abdissen Ende want eyn groet gebot van jhesus cristus den soen gods is Du salt dijnen even kerstene mynnen gelijck dy selven Hijr by sijn wy sculdich te begheeren. dat ellic minsche so gode ontsaghe ende diende. dat sijne seel gode ewelike mochte aenschouwen Omme dese sake voerseyt | hebbich dit werck

3 der ridderscap : *bijgeschreven in margine bovenaan met aanwijzing.*

6 ontfermherticheit : *in dit woord had de kop. de eerste* r *vergeten en na de* m *een* e *geschreven. Deze laatste letter is geëxpungeerd en schuin doorgehaald, de* r *boven den regel bijgeschreven.*

16 ordenen : *verbeterd uit* ordinen; *boven de* i *is een* e *geschreven.*

16 march[*us*] : *bij dit woord is een opening in het papier zoodat de tweede lettergreep grootendeels verdwenen is.*

20 *na* selven *een rubriceeringsteeken.*

A *1 Titel :* Hier na so volcht vanden ridder tnugdalus ende tghene dat hem vertoent wert. *De inleiding van H is weggevallen. De tekst begint als volgt* (*H bl. 1b*) *:* Dye ghesciennesse ende dat gesichte dat hier na volgen sal dat es gescreven uut des geens monde diet selve sach

G

te rimene om dat icker no af no toe doen ne wille van den ghenen dat ic vand in lattine Ende ooc so en es men gheen helighe scriftuere sculdich te rimene[,] want in den rijm een es gheen ander voordeel dan dat den hooren gheeft soeten luut Ende metten rimene so wert alle helighe scriftuere ghecon-
bl. 238b fondeert Dit visioen van desen bouke ghesciede int jaer ‖ Ons heeren als men screef .M.C. ende .xlix. in eenen ruddere die men heet tondalus [,] wies ziele te menigher pinen ende te grooter glorien ghevoert was [,] also desen bouc verclaren sal hier naer Ende om dat een vulmaect goed wille ende een

5 grooter : *hs.* goter *gelezen als* grooter *omdat de kop. het zoo gewoonlijk voluit schrijft.*

K

komen sal bedwyngen moge van den sunden End brengen zo gewariger penetencien end bekennyngen irs selves So meynen ich Tondelus vijsione van yrlant van den pijnen de heij sach end leit yn deme vegevuir. Yn dutschen zo setzen us dem
bl. 35b latine End ouch patrijcij ‖ des apostels vegevure van irlant zo eyme spegel alre mynschen aen zo seyn Also als it eyme eynigen moenche van irlant deme it dese Tondalus offenbairde end it vort schreijff eynre ynnyger abdijssen de it van eme begerde.

8 Also : *Let op den eigenaardigen vast verkeerden vorm van den zin, overgenomen door Br en N. De bet. is : Als een zekere monnik, wien Tondalus het openbaarde, het verder opschreef voor eene abdis. — Zie de bespreking dezer plaats, in de inleiding.*

BR

anxt der pijne die na komen sall bedwijngen moge van den sonden end brengen tot gewarijger penitencien end bekenninge hoers selves | So meyne ich Tondalus visione van Irlant van den ‖ pijnen *bl. 49b*
die hie sach Ind leet in den vegefuer in duytschen to settene uut den latine Ende oec patricius des Apostels van Irlant vegefuer tot enen spiegele alre menschen an toe siene | Alsoe alst enen enighen Monijck van Irlant dient dese Tondalus openbaerde ende vort schreff eenre eyniger Abdissen diet an hem versoet

4 Irlant : *tusschen* r *en* l *is de inkt tot een vlek samengevloeid, die schuin zwart doorgestreept is.*

9 Monijck : *de* M *niet gerubriceerd.*

G

claer jonste vulcomen sal Ende ic meene dat huerbuerlic sal sijn uwer sielen ende allen menschen [,] diet sal ghebueren te visenteerne ende te lesene [,] *s*o hedele jonfrouwe ic bidde hu dat ghi blidelic dese cleene ghifte ontfaen wilt die ic om uwen wille ende om uwe salicheit besocht hebbe [.] *S*o wie datter neerenstelic in wille lesen ende de woorden merken [,] hi sal van anxenen hem wachten van sonden ende sijn leven belyen sinen gheesteliken vader [,] want alle creaturen hebbens te doene [,] want van gheere saken so en es men sekerer dan de doot Ende niet onsekerer dan den tijt vander doot

bedwijnghen sal van den sunden. ende brengen tot ghewariger penetencien. ende bekenninge hoers selves Soe mene ic Tondolus visione van Irlant. vanden pijnen die hi sach ende leet inden vegevuer in duutsche te setten uutten latijn Ende oec patricius des apostels van Irlants veghevuer Tot enen spiegel alre menschen an te sien Alsoe alst enen ynnigen monick van Irlant dient dese tondolus openbaerde. ende voirt screef eenre ynniger abdissen diet an hem versochte

---

8 hs. de se

Bl *1* **sal : moegen** *4-5* **vegevuir tot enen spiegel alre menschen in duitsche te scetfen** [*lees :* **scetsen** *of* **setten ?**] **uuten latijn Ende patricius des apostels van yrlants vegevuer. Alsoe** *8* **Dese** *10* **an hem verochte : van om begeerden**

voerwaert uter latijnscher talen. wille in duytschen te setten Want ic wel kenne my selven | ende mijnen sen niet so subtijl alse dit toe te brenghen sonder sonderlingen hulpe van den ghenen die was. ende is. ende wesen sal sonder begen ende sonder eynde Helpt mit my allen || diet horen bidden te *bl. 1b*
gode dat ich volbrengen moet dit werck mit salicheiden ende mit eren ende dat erghens moet werden gehoert ende gelesen ❨ Dat eynich mijns evenkersten te badt heb aen sijne seel Oec biddich hem allen dijt horen solen ochte lesen. vernyemense hijr in yet dat te calegierene si [,] dat si dat verbeteren ende niet en ergeren omme alre clerken ere Want esser yet guets in dat comet van gode ende al dander comet van mijnen gebreken. die ghesiennesse ende die ghescienesse daer dit naevolgende buec af es [,] was ghescreven uut sgheens monde diese selve sach Ende si was ghesien ende ierstwerf ghescreven also icht [*seyt*] int latijn Doe men die incarnatie schreyff .M. ende .C. ende .xlix. dat [*was*] in dander jaer dat choiniradus der romeinne coninck hadde gheregniert ende intvyerde der ontcommernysse der lude van jherusalem. ende int ander jaer spaus eugeons int wilke jaer dat hi weder keerde te romen bynnen. *u*uten lande van gallen In dit selve jaer oec malachias bis-

---

6 na eynde *een rubriceeringsteeken.*

13 ergeren : *verbeterd uit* vergeren ; de v *is geëxpungeerd en schuin zwart- en rood doorgehaald.*

15 comet : *in margine bijgeschreven met aanwijzing.*

19 ierstwerf ghescreven : *hs.* ghescreven ierstwerf *met de bekende teekens tot aanduiding der omgekeerde woordorde.*

19 [*seyt*] : *dit woord is bijna gansch verdwenen en daarom onzeker tengevolge der opening waarvan sprake was op vorige bls.*

A *19* **ende het was ierstwerf gescreven int latijn also ict vant doen men** *21* **was — chonnradus** *22* **coninck : keiser** *22* **intvyerde jaer** *24* **eugenis** *26* **en de in dit**

Hijr begijnt tondalus vysione eyns ridders van irlant end we irlant bynnen van vruchten is.

Irlant is eyn eylant yn dat achterste van der wester see end staende end gaende van sueden noertwart End it is vruchtbaer van staenden wasser end van reveren It hait vil busche it is drachtijch van vruchten It is rijche van milche end hoenche [,] van allen vijscheryen end jachten. End it en hait geyne wyngarden mer vil wijns Dat lant bl. 36a is so reyne van serpenten van vroschen end van ‖

4 Irlant : *de* I *is met potlood bijgeschreven, de gewone aanwijsing voor den rubricator.*

6 end : *aldus voluit*; ē̄n *is verder overal opgelost als* end.

Hier begint Tondalus visione eens Ridders van Irlant end hoe Irlant van vruchten bijnnen is

Irlant is een [...] eylant Int achterste van der wester see | End staende end gaende van zuden noert wart | End is vruchtbar van staenden wateren end van Riveren [.] *H*et hevet vele buschs [,] het is drachtich van vruchten | Het is rijke van melke | end hoenich | van allen vijscherien Ind jachten Ind

4 een [...] eylant : *tusschen deze twee woorden* lant, *swart geëxpungeerd en rood op swart doorgehaald.*

8 rijke : *hs.* Rijke : *de* R *niet gerubriceerd; idem.* 8, 7 : religiosen.

B 5 van zuden nederwert 7 voel bussches

G

Hierland es een land ligghende in een hende vander weerelt [.] *D*ese weerelt es lancx van suuden int noorde gaende | ende daer in sijn vele rivieren ende vivers ende ooc bossche Ende hets een land bl. 239a vul van vruchten ende van huenighe ende van melke ende van alderande visscherien ‖ Ende van wilden dieren [.] *D*aer en es gheenen wijngaerd nochtan so es daer vele wijns ende daer ne weetmen van gheenen serpenten noch van gheenen venine no van ne gheenen beesten die venijn draghen [.]

1 in : *boven den regel bijgeschreven met dubbele aanwijsing; een tusschen* ligghende *en* een, *en een ander voor* in *zelf.* — een hende : *tusschen deze twee woorden staat* land *rood op swart doorgehaald.*

bl. 133d

Hier beghint een ‖ visione eens ridders van irlant Ende hoe irlant van vruchten bijnnen is

HIrlant is een eilant. int achterste vander wester zee Ende staende ende gaende. van suden nortwart. Ende is vruchtbaer van staenden wateren ende van rivieren Het hevet voel bossches Het is drechtich van vruchten Het is rick van melc ende honich. Van visschen ende jachten Ende ten heeft

4 HIrlant : H *blauwe hoofdl.*

Bl *1* een : dat — ridders : *ontbr.* *7* ende et hevet *9* van allen

---

scop van d[*un*]ensen [,] legaet van hyrlant [,] die so heilych was van leven ende van leringhen. dat alle die kerken van occidenten daer af verliecht woerden. te romen comende [,] es [...] verscheiden | inden cloester te clerevaus. Welcs voerseits malachias leven [...] Bernaert der abt van clerevaus overschreyff vol van myraculen ‖ met genoech openbarenden werken. van wilken gueden wy oec scrijven solen alst sijnen tijt heet [.] Nemyas oec bisscop van [*clue*]nen. die eyn edelman was. van heylicheyden. van wijsheyden ende van gheslechte. ende eyn eersam. die. xcv. jaer alt was verschiet in sijns selfs setel. in dit selve jaer. en voer ter blijtscap des ewighen levens Ende want hijr der heyliger lude exempel voel in staet [,] so solen wy desen werke te hulpen. sommych dincsken [,] alst pont es [,] hijr af segghen Ende want wi niet en willen den exempler te langhe halden so willen wy ons voerderen mitter hulpen gods te desen werke bl. 2a

Van hyrlant of hibernien lant ende sijnre gelegenheit

Hyerlant es eyn eylant dat staet in dechterste zee van occidenten. ende staet int lant van zuden ten noerden waert Daer staende watere ende loupende ghenoech in sijn. ende wel beset mit bosschen [,] herde drechtich van vruchten. Rijke van melke ende van honich. ende van allen datmen vaen mach mit jaghen Ende mit vesschen

1 d[*un*]ensen : *hs.* dimensen : *Lat.* dunensis episcopus.
4 [...] : *na* es *eene punt; id. na* leven *6*.
10 [*clue*]nen : *hs.* thienen : *Lat.* Cluenensis episcopus.
16 *Na* hulpen *punt*.

A *1* dunensen *2* dat : want es hi *5* te : van clarevans *5* malacius *6* der : die *7* over scrijft (*Lat.* : transscribit) *8* openbaren woerden *8* gueden man *9* heeft ende *10* chienen *11* heilichheien ende — wijsheine *13* hi versciet — ende voer *15* so *ontbr.* *16* te helpen nemen *18* ons *ontbr.* *19* metter gods hulpen — te : toet *20* *Titel ontbr.* *23* ende een sterc lant van suyden *25* loepende watren *26* ende herde gedrachtich

---

G

*A*lso suver eyst [,] dat cruut of riviere of eerde van dien lande alderande corrupcie ende fenijn verjaghen [.] *I*n dit land sijn vele relegieuse beede van mannen ende van vrouwen [,] maer et es seere wreet ende voorbare | ende vroome van wapinen | ende inde suutzijde vanden lande staet Ingheland Ende

3 lande : *de* l *verbeterd uit* ſ, *waarvan het onderste gedeelte nog onder den regel uitkomt.*

K

kraden end van allen beesten de venijn dragen [, | were dat sache dat men hoiltz off remen off hoerne of gemuel us dem lande yn ander lande brechte [,] men soilde venijn da mede [...] verjagen It is ouch vruchtbar genoch van religiosen mannen ende wyven End it is erbarich end wrede van wapen Tzo der suit siden hait it van verres Engelant End oest wart hait it de scotten end de brijtonen de etzliche lude galoyse heischen End zo norden wart hait it de [*katijnen*] end de orkadijnen End recht dar tegen zo den suden wart de van spaendien Dijt eylant hait xxxiiij vruchtbar stede end boven de [...] busschop van desen steden synt zwene ertsche busschoffe. Want arthijmaka is de
bl. 36b meiste hovet stat van Irlant nortwart. End ‖ [...] casalens is de hovet stat van der suut siden des landes End van der stat was geboren eyn edel man geheischen Tondalus ind syne wretheit ofte beis gotz godertierenheit wirt offenbair yn deme dat heij ons de materie gaf van desen werke

1 dragen : *na* dragen *een verticaal streepje met de griffel in het papier gedrukt.*

4 mede [···] verjagen : *tusschen die 2 woorden eene* d.

10 [*katijnen*] : *hs.* katipien. *Lat.* : Catos et Orcades (habens).

12 na stede *en 15 na* Irlant *een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

12 xxxiiij : *de* xxx *zijn rood doorgestreept.*

13 de [···] busschop : *tusschen* de *en* busschop *het woord* stede *zwart doorgehaald*

15 [···] casalens : *voor dit woord* iaste, *zwart doorgehaald.*

18 Na Tondalus *een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

18 ind : *verbeterd uit* Eyn; Eyn *is zwart doorgehaald en* ind *is er boven bijgeschreven door den corr.* *19* wirt offenbair : *eerst vergeten, daarna met aanwijzing boven den regel bijgeschreven door den corr.*

20 heij [·] ons : *tusschen* heij *en* ons *een zwarte inktvlek, waaronder duidelijk zichtbaar de letters* des, *zwart doorgehaald.* — materie : *verbeterd uit* matrie; *de* e *tusschen* t *en* r *bijgeschreven boven den regel, zonder aanwijzing.*

BR

ten heefft gheen wijngarden mer vele wijns | Dit lant is so suver van serpenten | van vorschen | end van padden | end van allen beysten | die fenijn draghen ❨ Wert sake dat men holt off riemen off hoerne of gemul uut den lande brachte [,] men soulder fenijn mede verjagen ❨ heet is ‖ och vruchtbar *bl. 50a*
genoich van religiosen mannen ind wyven ❨ Heet is och eerbarich end wreet van wapen Ter Zuut zijde heffiet van verre Engelant Ende Oestwart heftet die | Schotten end die | Britonen de sommynge lude Gallose heyten | End ten norden wert hebben die katijnen | end die oirkadijne | Ind recht daer ein tegens ten zuden weerts die van spaendien | Dit eylant hevet xxxiiij vruchtbaer stede end boven dey bischoppen van desen steden sin twe eertsche bischopp | Want Arthinaka is die meyste end die hoved stat in Irlant noert wart Ind Casalens is die hoved stat van der zuyt sijden des landes | Ind van der stat was geboren eyn edelman geheyten Tondalus | End sijne wreetheit offte godes godertierenheit bet in dien d*a*t he dede ons die materie gaff van desen wercke

4 het rood rubriceeringsteeken staat op twee zwarte schuine streepjes. Idem regel 6 ; op regel 7 staat het op een zwarte punt.

10 sommynge : *tusschen* s *en* o *een kleine uitkrassing, waardoor een klein stukje van de* o *weg is.*

21 dat : *hs.* doit *rood onderstreept.*

B *1* het en heeft *2* end *ontbr.* *4* rennen *lees :* riemen? *5* in ander lande brochte — men solde f. dair mede *6* het is oic *7* ende het is eerbarich *8* och *ontbr.* *9* hevet (*id. 10*) *11* Galyosse *12* hebnt *12* latinen *lees :* Katinen. *Vergelijk de andere hss.* *12* orkandinen *13* teghen *14* spanien *14* vruchtbarige *16* ertsche bisscopen *16* archmake *18* hoeftstat in ijrlant noertwert en Casalus is die hoeftstat vander suutzijden des lants *20* geheyten *ontbr.* *20* her tondelus *20* ofte gebet goits guedertierenheit in den dat hij dede *22* van wercken

G

oostwaert so staet scolland ende bortaengen de welke lieden men hiet gayleise Ende noortwaert so staed catoeys ende orecatoys Ende zuutwaert spaengien [.] *D*it eyland heeft vooiboorghe ende frissche steden .xxxiiii. Ende de bisscoppe van desen vorseiden eylande es archimomsca de stede van desen

1 scolland : *lees* scotland ?

N

ghene wijngarden mer voel weits Dit lant is soe suver van serpenten. van vorssen van padden Ende van allen besten die venyn dragen. waert sake datmen holt of riemen of horne of gemul uut den lande in ander lant brachten. men solde fenyn *bl. 134a* daer mede ‖ verjaghen. Het is oec vruchtbaer genoech van religiosen mannen ende wijven Ende het is cerbaer ende wreet van wapenne. Ter suutsiden heeftet van veeren engelant. ende oest wert hevet die scoten. ende die birtoene de somige lude galoise heiten Ende ten noerden waert hevet die *k*atijnen ende die arkadinen Ende recht daer en tegens ten suden waerts die van spandien Dit eylant heeft xxxiiij vruchtbarige steden. Ende boven die bisscoppen van desen steden sijn twe ertsche bisscoppen. Want archmake is die meeste ende die hoeft stat in irlant noortwart. Ende *c*asalens is die hoeft stat van der suutsiden des lants *bl. 134b* Ende vander stat was ‖ geboren een edel man ghe*h*eiten Tondalus Ende sijne wreetheit ofte bij gods guedertierenheit in dien dat hi dede ons die mate-

1 voel weits : *foutieve vertaling van Lat.* vini dives.

5 sol | de.

7 van : *vergeten, rechts in de marg. bijg. naast* genoech, *met zwarte aanw.*

8 het : *verbet. uit* hes; *de* t *boven de* s *geplaatst, die zw. doorgehaald is.*

*12 k*atijnen : *hs.* latijnen. *Bl id.; Lat. :* Catos et Orcades (habens).

*17 c*asalens : *hs.* tasalens.

20 ghe*h*eiten : *hs.* gheteiten

20 ofte bij *voor* ofte bet, *Lat.* vel potius. *Het woord* bij *wijst op K, de volzin zelf op Br; Lat. :* cujus crudelitas vel potius in eo quod egit dei pietas nostro huic opusculo materiam dedit.

Bl *5* brecht. — dat fenijnt — in anderen landen — daer *ontbr.* *7* reliosen — wijven : vrouwen *8* is *ontbr.* — wapenen *10* scotten *11* heiten galoize — hebbent *12* orkadijnen *14* vruchtber *17* ende hoevet stat *18* casaleus *19* edel *ontbr.* *20* gheheiten *21* Ende ons

H

Sonder voel wingaerts Mer rijke van wijne Niet wetende van serpenten. van voersschen. van padden. noch van negheynen dieren die venijn in hebben. So dat holt van daer. ende hoer ryevyer. ende die hoerne uut dien lande ende hoer ghemul verwint alle ‖ fenijn [.] *V*ol ghenoech van gueden ghe- *bl. 2b* cloesterden volke. van wapenen edel ende wreet Niet verre van daer te zuden waert staet ingelant. Ende te oesten waert staet schotlant Ende ten noerden waert archadyen Ende ten westen waert spangen Dyt eylant heet .xxiiij. steden ghemuert ende vaste van wilken steden twe sijn daer bisscoppen toe horen Die eyne stat het arthimacha dander caselensis Uut deser stat caselensis was eyn edel man geboren die T o n g d a l u s was ghenant. van

5 ghemul : *de* m *van dit woord eenigszins onduidelijk; het eerste been met den ophaal van het tweede maken den indruk van een* t. *Na* ghemul *eene punt.*

10 waert : *in margine links bijgeschreven met aanwijzing.*

14 *na* caselensis *rubric. teeken.*

A *1* rijke van w. *ontbr.* *3* in hem *4* thout — ryevyer : riemen *Lat.* corrigia. *5* verwinter *6* ende es vol *7* ende van *8* ende niet *8* ten *10* steet ercadien *11* steet spaengen ende dit *13* stat *ontbr.* *13* heet ortimacha entie andre *14* Ende uut — Ende *staat op een volgende lijn alsof de kop. een nieuw hoofdstuk wil beginnen; even als in alle andere dergel. gevallen is de* E *gerubriceerd* *15* tungdalus.

G

eerdschen bisscopdomme [,] maer in de suutzijde eist cassilenus van welkere stad es gheboren een edelman een rudder die men heet tondalus ende dese tondalus was seere wreet in sijn leven maer *bl. 239b* gods goedertierheit was in hem werkende gaf ons de materie van desen ‖ bouche huut

3 Blijkbaar te verklaren alsof ende- *vergeten was na* werkende. *De vertaling van deze plaats is zeer vrij; vergel. ook de andere teksten.*

K

van Tondalus snellichen dode

Dese vursaede tondalus was jonck van jaeren end edel van geslechte. blide van angesichte. schoene van aenseyn In welden op gezogen. Behegelichen van cleidyngen Op dragende van herzen Groislichen geleirt van ridderlichen konste. Bequeme. gespreche. end vrolich. Mer dat men sonder bedroefnysse niet sagen en mach [,] so heij me betruwens hadde yn synre schoenheit end starckheit
bl. 37a des lichams Also vil de myn achte heij ewiger ‖ selicheit sinre selen. Want also heij nu dicwile all schriende plach zo sagen. so was it eme sware zo hoeren als eme emant eit woilde sagen cortlich van synre selen selicheit. Heij verrokeloisde de kirchen godes. end en woilde de armen mynschen christus neit seyn Heij gaf syn goed om ydel ere den boeven [,] den yranden end den speilluden. Want also vil lude der stat Casalens zugeden end lude van dem lande de do bij eme waren So lach heij drij dage end drij nacht doit end bynnen der zijt so leirde hey bitteren yn pynen zo ondervynden allit dat heij zo voren gesundiget hadde. Want sijn leven dat hey na leidde gezugede wat heij geleden

---

2 Dese : *de* D *met potlood bijgeschreven; er onder eene kleine* ᵭ, *als aanwijzing voor den rubricator.*

8 betruwens : *Het verkortingsteeken voor* de n, *staat boven de* w.

12 plach zo : *verbeterd uit* pleget, *zwart doorgehaald en waarboven* plach zo *is geschreven door den corr.*

15 en woilde : *de* n w *onder een inktvlek, maar toch nog duidelijk zichtbaar; de vlek van bl. 36b (zie* 8/20) *heeft op 37a afgegeven.* 16 christus : *hs.* xps, *rood onderstreept.*

BR

❡Van Tondalus haestiger doyt

Dese vursegede Tondalus was junck van jaren | edel van [...] geslechte | Blijde van ansichte | Schone van ansiene | In welden up gevoedet | Behagel van cleydingen | updragende van herten | Grotelijc geleert van ridderliker konsten | Bequeme [,] gesprake | Ind vrolick Mer dat men sonder droefheit neit seggen en mach | So he meer betruwens hadde in sijnre schoenheit end sterckheit ‖ des lichams [.] also bl. 50b
vele te mijn achte hy ewiger salicheit sijnre [...] sielen | Want also hy nu dicke wile all wenende pleget te segghen | soe wast hem swaer te hoeren als hem [*yeman cortelic*] yet woulde segghen van sijnre salicheyde ❡Hy verroekelosede de kercken gods end en woulde cristus arme menschen niet siene | Hij gaff sin goit om idel ere den boiven | den yrauden | end den spell luden | Want als vele lude der stat van Casalens tugeden ende lude van den lande die doe by eme weren ❡So lach he drij daghe ind nacht doet end binnen der tijt so leirde he bitterlic in pinen te ondervijndene all dat he to voren soetelike gesondichet hadde | Want sin leven dat he na leyde tugede wat he

---

3 van [...] geslechte : *tusschen deze 2 woorden* jaren, *rood en zwart geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.* — In welden : *hs.* Inwelden.

6 ridderliker : *hs.* Ridderliker : *de* R *niet gerubriceerd.*

10 sijnre [...] sielen : *tusschen deze twee woorden* salicheit, *zwart geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

13 [*yeman cortelic*] : *hs.* yem auctortelijc; *de tweede* t *schijnt verbeterd uit* r.

14 verroekeloosde : *tusschen* e *en* r *een rood streepje; hetzelfde zwart tusschen de twee* r's.

19 eme : *verbeterd uit* emo; *de kop. heeft van de* o *een* e *gemaakt, die wat gesloten is.*

B *4* behagelic *5* hoghe draghende *6* gesprakelic *7* dat ic s. d. *8* in die s. *9* sijns l. *10* die ewige salicheit *11* also : als *12* plach *13* yeman cortelic yet *14* zielen salicheit — verroekeloesden *16* goit *cntbr.* *18* van der — kaseleus tugheden die lude *22* sottelicke *23* nae leydene

---

G

Want dese vorseide persoon was jonc van daghen [,] edel van gheslachten ende blijde van aensichten ende scoone ende wel ghewrocht van allen leden ende seere huterlic ende costelic van abijte [;] in allen plaetsen [,] tallen hoven tallen tornoyen ende tallen joostementen ende hi was wel gheleert in goeden seden ende seere wetende ende specialic jeghen vrouwen ende hi was bequamelic ende wel sprekende ende scoone ende graselic [.] So vouchde hem sijn leven maer hi was seere wreet alsmen gram maecte Maer sonder rouwen so ne maghic dit niet segghen [:] so hij hem meer verwaende in de scoonheit ende in die staerchede sijns lichamen [,] also vele te min so rochte

---

5 ende graselic : *tusschen deze twee woorden staat* ga *rood op zwart doorgehaald; de kop. had blijkbaar de* r *van* graselic *vergeten.*

rie gaf van desen wercken **Van Tondalus haestige doot**

Dese voersechde tondalus was jonck van jaren[,] edel van gheslechte. blide van aensichte. Schoen van ansien. In weelden op ghevoedet. Behaghel van cleedingen. opdragende van herten Groetlick geleert van ridderliken konsten. bequame. ghesprake ende vrolick. Mer dat men sonder droefheit niet seggen en mach Soe hi meer betrouwens hadde in sine schoenheit ende starcheit des lichaems. Alsoe *bl. 134c* voel te mijn achte he die ewige salicheit sijnre ‖ zielen. Want als hi my ducwille al weynende plach te seggen. Soe wast hem swaer te hoeren als hem iement cortelic iet wolde seggen van sijnre zielen salicheit. Hi verroekeloesde die kerken gods ende en wolde christus armen niet sien. Hij gaf sijn guet om idel eer den boven [,] den irranden ende den spoelluden Want als voel lude vander stat van kasalens tugeden ende lude van den lande die doe bi hem waren. Soe lach hi drie daghe ende nachte doot Ende bijnnen der tyt soe leerden hi bitterlike in pijnen toe onderwynden alle dat hi te voeren sotteliken gesundiget had. Want syn leven dat hi

1 gaf : *rechts in marg. bijgeschreven naast* materie *zonder aanw.*

4 *Lat.* vultu hilaris, aspectu decorus

12 al weynende : *boven aan de blz. bijgeschr. met zw. aanw.*

23 sotteliken ; *verbet. uit* soetteliken; *de* e *zwart verticaal doorgehaald.*

Bl *5* behaegelic *6* groettelic *7* spraeke *11* die *ontbr.* *12* als : alsoe — wille *ontbr.* *15* verroekeloesde : en achten *16* arme mensche *17* den irranden *ontbr.* *18* als : alsoe — luden der stat.,. ende die lude *20* iij. dage. ende iij. nacht *21* soe *ontbr.* *23* sottelic

jonger joecht. van edelen geslechte. ende van schoenen aensichte. ende bequamlijc int aenschouwen [,] hovescelec op ghevoedt. wel gecleydt [,] mit eynre op draghender herten. wel geleert van ridderliker consten. abel tallen speel[,] ghesprake ende spellic Ende oec so seer hem verlatende op sijne schonicheit. ende op sijne stercheit. dat hi luttel gods ruchte ende op sijnre selen salicheit Welc werc ic sonder vreyse niet segghen en mach. want het derde hem dat hijter yeman af hoerde spreken Hi versmade die kirke. hi [...] verruecloesde die arme. Mer leckeren speelluden yrauden coukeleren omme eyne ydel glorie gaf hi allet dat hi hadde

3 gecleydt : *verbeterd uit* geleert; *de lettergreep* leert *is geëxpungeerd en rood doorgehaald, en* cleydt *is daarvoor boven den regel in de plaats geschreven; blijkbaar stond in het voorbeeld, dat de kop. onder de oogen had, dit* gecleydt *boven het volgende* geleert.

6 so : *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

8 ende op sijnre : op *in margine bijgeschreven met aanwijzing.*

11 hi [...] verruecloesde : *tusschen deze woorden is* veru *geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

12 yraud : *zie Verdam* s. v. gerende.

A *5* spelen *7* scoenheit *8* gods ruchte : goet dachte — ende *ontbr.* *9* werc : wort *9* s. niet en mach. *10* dat hijter : datter *11* hi verroekeloesde die kerke ende hi versmaedde die erme *12* goekeleren

G

hi de salicheit siere sielen want hi plach dickent al weenende te segghene Ay lacen wat sal mijns ghescien naer dit allendeghe leven [.] *M*aer hi bleeffere onlanghe bi in dît ghepeins [,] al waest onlanghe [,] van siere sie[*l*]e salicheit [.] *H*i verroukeloosde de kerke ende gods dienst maer lodders ende leckers ende speelmans sulke lieden so gaf hij ghelt omme ydelhede der weerelt ende *bl. 240a* omme ‖ ghenouchten der weerelt [,] luxurie ende antieringhe van vrouwen [.] *D*it so was sijn leven [:] hoven dansen boerden joosteren [,] dit was al sijn leven [;] met dusghedanigher ydelheden so was hi besich Ende meyteneerde harde langhe sijn leven Maer cristus sant hem kennesse also ghi hier naer hooren sult [,] also hi noede de creatueren verliest ghelijc dat ons scriftuere hoorcont ende die

3 sie[*l*]e : *hs.* siere

K

hadde. Want mencher hande maneren van pynen *bl. 37b* de ongelovelichen weren || ind onverdrachlich de hei leit Ynd uns in sal neit verswaren zo uch zo schriven de ordynancien ynd manneren van den pynen [,] also als wir sy hoirten van syme monde [,] *d*e hei leit om ure ynnecheit zo vermerren Dese ridder om dat hei vil gesellen ynd vrunde hadde So hadde hei eynen onder den de eme schuldich was gelt van dryn perden Ind als de tzit om quam dat in syn vrount bezalen soulde so voer hei zo eme ind als hei dri dage van eme wail ontfangen was [,] *d*o began hei zo sprechen van syme gelde Ynd do syn vrunt eme antworde dat hei dat gelt neit bereit in hedde So wart hei sere zornich ind bereit sich zo wanderen den wech den *bl. 38a* hei | comen was Ind der schuldener begerde *i*n zo betzalen ind bat in dat hei myt eme essen woilde ee hey eewech voire Ind om dat hei eme deser beden neit ontsagen en mochte. so sas hei neder ind lacht aff syn gewere dat hey in der hant hadde. ynd began myt eme zo essen Mer vur dese lust quam eme gotz goederterenheit Want ich in weis neit wat snellicher sachen it was dat hei de hant de hei vort stach zo der spisen neit in mochte brengen zo syme monde Hei began eislichen zo

3 Met fol. 37b begint een andere kop.

6 leit : *verbeterd uit* lycht; *de kop. heeft* eit *op* ycht *geschreven, dat hij wat uitgeveegd heeft en waarvan hij de* h *zwart heeft doorgehaald; tusschen de* t *van* lycht *en* om *heeft hij ook een streepje gezet om de twee woorden te scheiden.*

9 dryn : *hs.* drȳ.

14 sere zornich : *hs.* zornich sere *met aanwijzing, dat de volgorde moet omgekeerd worden.*

21 Mer : *aldus voluit.*

BR

geleden hadde ¶ Want mennigerhande manieren van pijnen die ongelovelic ind onverdrachlijc weren let hey | Ende unss ein sall neit verswaren te schrijven. u. die ordinantien ende manieren van den pijnen [,] al soe als wy sij hoirden van sijnen monde[,] die sei leet om uuwe ynnicheyden te vermeeren ¶ Dese Ridder om dat hy vele gesellen ind vriende hadde soe had || [...] de hie eynen *bl. 51a* onder dien die schuldich was gelt van drien perden | End als die tijt omme quam dat hem sin vrient betalen soulde soe voir hy tot hem End als hie drie daghe van hem wall entfangen was doe began he to spreken van desen gelde Ind doe syn vrient hem antworde dat hey dat geldt nyet reyde ein hadde | Soe wart hy sere tornich end bereyde hem to wanderen den wech den hey komen wass | Ind die schuldener begeerde hem to betalen ende bat he[*m*] dat hey eten woulde myt hem eer he eyn wech voere | Ind omme dat hey eme deser beden niet ontseggen ein mochte | So sat hey neder ende legede aff sijn gewere dat hie in der hant helt ende began myt eme tetene | Mer vur dese luste quam eme godes godertirenheit want ich en wet nyet wat hastiger saken dat id was dat hi die hant die hi vort stack ter spisen neit ein mochte brengen tot sijnen munde ¶ Hy begonde yeselic te roepen

6 uuwe : *de eerste* u = n.

7 vermeeren : *de* e *van* me *is tot een vlek samengevloeid.*

8 nu had *aan het begin van een nieuwen regel buiten de afschrijving* de *rood doorgehaald.*

9 dien *verb. uit* dienen, en *rood op zwart doorgeh.*

15 sere : *de* e *is wat onduidelijk, daarom schreef de kop. er eene andere kleine boven.*

18 be[*m*] : *hs.* he.

20 ein : *hs. geen punt op de* i; *id.* **14**/4, 10.

25 vort stack : *de twee woorden zijn door een zwart streepje vau elkaar gescheiden.*

B *3* leet *4* u *ontbr.* *6* u y. *9* hem sculdich *11* soe began *13* vanden ghelde *15* bereit *17* badt dat *19* dese bede *21* sijne bijlken *22* myt sijnen gesellen toe eten — soe quam *24* dat id : het *24* die hi *ontbr.*

G

goede lieden vanden lande danen tondelus dese ruddere was ghebooren [,] so lach hi doot drie daghe ende drie nachte [.] *B*innen desen middelen tijt so gaf god sine moghenthede dat hi sach groote zware ende afgriselike tormenten die ic hu sal verclaren also wise van sinen monde hoorden diese sach ende ghedooghde [;] also sullen wise bescriven in lattine omme te meersene de devocie van allen menschen | Dese ruddere hadde eenen sculdeneere die hem sculdich was tghelt van drien paerden [·] *A*ls hi ondbeidt hadde sinen termijn van paymente Ende doe de tijt *l*eden was so quam *bl. 240b* hi te dien sculdeneere [·] *A*ls dese ruddere || wel ontfaen was van desen vrient ende desen sculdeneere

1 Versta : ende *also* die goede lieden... gheboorен *hoorconden*, so *enz.*

5 drien paarden : *tusschen deze woorden staat* jaren *rood op zwart doorgehaald.*

na leiden. tugede wat hi geleden had want mani- bl. 134d gerhande ‖ manieren van pijnen die ongeloeflick ende onverdrachlike waren leet hi Ende ons en sal niet verswaren te scrijven in die ordinancien ende manieren vanden pijnen [,] also als wij se hoerden van sijnen monde [,] die si leet [,] om u ynnicheit te vermeeren Dese ridder om dat hi voel gesellen ende vriende had. soe had hi eenen onder dien. die hem schuldich was gelt van drien peerden Ende als die tyt om quam. dat hem sijne vrient betalen solde [,] soe voer hi tot hem Ende als hi drie dage wael van hem ontfangen was. doe begonde hi toe spreken van desen gelde Ende doe sine bl. 135a vrient hem antwoerde. dat hijt gelt niet bereit en ‖ had soe waert hi seer toernich. Ende bereide hem te wanderen den wech den hi gecomen was. Ende die schuldenaer begeerden hem te betalen Ende bat dat hi eten wolde mit hem. eer hi en wech voere Ende om dat hi hem dese bede niet ontseggen en mochte. soe sat hi neder ende lechde af [*syn gewere*] dat hi inder hant had ende begonde mit hem te eten. Mer voir deze lust quam hem gods guedertierenheit [;] want ic en weet niet wat haestiger saken het was [,] *d*at hi die hant die hi voert staeck totter spijsen [,] niet en mochte brengen tot sijnen monde. Hi begonde eiselick te ropen.

5 Na pijnen *punt.*

21 [*syn gewere*] : *blijkbaar vergeten. Lat.* securi deposita, quam manu tenuerat. *Mogelijk ligt in het woord* dat *ook eene onbepaalde beteekenis;* cf. **15/1.**

25 na spijsen *punt.*

Bl *3* die leet hi *5* se *ontbr.* *10* quam *ontbr.* *11* hi tot hem : hi *ontbr.* *12* van oem wael *13* toe *ontbr.* *16* comen *16* Ende *ontbr.* *18* eer dat hi *20* en conde. *22* deser *25* brengen *ontbr.*

¶ Nu alse deze man hadde vele gesellen. so had hi eynen sonderlinghen vrint dien hi gelt had geleent. hi quam tot sijns vrints huys [,] men ontfincken vrintliken ‖ hi was daer .iij. daghe ende .iij. bl. 3a nachte. Thachterste waerden si sprekende van alrehande stucken. Dat die gast tongdalus sijnen weert hies die scholt | *Hi* seide [:] hi en heds nu niet Doe waert tongdalus verert ende wolde gaen dan hi quam Dye sculdener begeerden te vermorwen. ende bat hem eer hi hem ontginghe dat hi noch eyns doch mit hem eet | Ende tongdalus hadde eyne aex in sijne hant [,] hi en const sijnen gesel niet ontsegghen | hi leyde sijne aex neder ende ginc sitten ende solde eten mit sijnen geselle | Mer hi waert gheslaeghen mitter gherechticheit gods. so dat hi sijne hant die hi gherect hadde te sijnen monde niet bringhen en conde Doe riep hi verveerlic ende [*beval*] sijne aex die hi neder geleyt hadde sijns ghesellen wijf aldus. halt seit hi mijne aex want ic sterve Ende voervoets viel sijn lichame onmachtich neder als ochte hi noet daer te voeren

4 daer : *boven den regel bijgeschreven in margine met aanwijzing.*

11 bat : *hs.* badt : *de* d *geëxpungeerd.*

14 vgl. In zijne Naturgeschichte des Teufels, Iena Hermann Constenoble, bl. 301 *verklaart* Graf *deze plaats alsof Tondalus bijna gedood werd door een bijlslag van zijn schuldenaar. — Het neerleggen der bijl was blijkbaar een teeken van vertrouwen in de gastvrijheid. Naar Chateaubriand's Atala zetten de Indianen hun boog achter de deur.*

13 Het streepje na ontsegghen *is rood.*

19 wijf : *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

21 onmachtich : *hs.* ōmachtich : de vorm ommachtich is ook mogelijk.

A *1* als *4* vriendelijc *5* tachtersten *6* tungdalus *7* die : sijn — hi : ende die weert — hi en : hine — doen *8* tungdalus — verert : vergramt — dan : van daer hi komen was *9* ende die sculdeerre *11* eet : ate — tungdalus *12* ende hine konstes *17* Doen, *aldus overal.* *18* beval *19* halt : hoet, *na* hi *20* voer voets : terstond *21* ochte : oft

G

ende hi met hem drie nachte hadde ghesijn [,] so begonste hi te sprekene van sinen ghelde [.] *M*aer doe de sculdenare gheen ghelt en hadde ghereet te ghevene [,] so wert dese ruddere seere gram ende hi wilde wech gaen ende rijden van danen hi quam | Maer dese sculdeneere hadde desen rudder gheerne ghepaeyt [;] hi bad hem dat hi met hem heten woude heer hi wech voere ende dese ruddere diet niet ontsegghen en wilde hi sad nedere ende begonste met sinen ghesellen te hetene Ende als hi heten soude so wart hi haestelike ghesleghen van gode [;] men wiste hoe soo dat hi sijn hand die hi voort ghesteken hadde niet wedere en mochte bringhen tsinen monde [.] *D*oe begonste hi zeere te roupene ende riep omme sijn aecx die hi sijns sculdenaren wijf ghegheven hadde te

7-8 hi zeere : *tusschen deze twee woorden staat* heere *rood op zwart doorgehaald; waarschijnlijk is de vergissing toe te schrijven aan het voorafgaande* hi

roffen ind bevall syns gesellen wif zo halden syn gewer dat hei neder gelacht hadde ind sacht [:] bewar myr dit want ich sterven Ind in desen worden so veil hei in onmacht als off hei geynen geist *bl. 38b* gehad in hedde Eme quamen de tzichen des doitz || Syn hair veil Syn vur houft wart harde blich Syn kynne veil neder wartz ind alle syn leden worden stif : Syn ougen worden [...] blynt Syn nase wart scarp ynd blich Dat gesynde des husses leiffen. men dedde de spise ewech De schilt knechte reiffen Der weirt van dem huse weynde. man streckde dat licham Men lude de klocken. de clerckschaff quam dar zo gelouffen [,] dem volcke verwonderde Ind alle de stat wart bedroift van des goden ritters snelligen dodes Wat machent wir it lanck [.] *V*an der tzeynder uren eyns goedesdages. zo des satersdages zo der selver uren lach hei doit Ind geyn tzichen van leven en vant myn yn eme behalven *bl. 39a* eyn [...] || wenech warmheit vant man an syner lurtzer siden : Na desen op den saterdach dar de clerckgie ind dat volcke vergadert waren om den

1 wif zo : zo *eerst vergeten, daarna door den corr. in margine rechts bijgeschreven naast* wif *zonder aanwijzing. — na* gewer *een verticaal zwart streepje, dat echter niet als leesteeken schijnt te moeten dienen; id. r. 18 na* eme

8 worden [...] : *na* worden, sti *rood doorgehaald; blijkbaar wou de kop.* stif *schrijven.*

14 alle de stat : de *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* alle *en* stat *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 eyn [...] : *na* eyn *het woord* vynger *rood op zwart doorgehaald.*

21 clerckgie : *hs.* clerckgei; *boven de* e *en de* i *staat een zwarte punt om aan te duiden dat de volgorde de 2 letters moet omgekeerd worden.*

ind bevall sijns gesellen wijve te halden sijn gewere dat hie neder hadde geleecht ende segede [:] hude my dit want ic sterve End in diesen || worden vele *bl. 51b* hey in unmachten als hey geynen gest gehadt ein hedde | Hem quemen dey teken der doyt | Sijn hare viele | Sin vorhofft wart harde bleck | Sijn ogen warden blint | Sijn nase wart scharpp ind bleck | Sin kyne viele neder warts | Ende alle sijne lene worden stijff | Dat gesijnde des huys liep men [*dede*] de spise einwech | Die schilt knechte riepen | Die wiert van den huise weende | men strecte dat licham | men lude die klocken | die clereckschappe quemen dar toe loepende [,] den volcke verwonderde | ende all dey stat wart bedrofft van des goiden Ridders haestiger doit | wat macken wijt lanck [.] *V*an der tiender uren ein woensdages tot des satersdages to der selver uren lach hy doyt | Ende geen teyken van levene en vant men in eme | behalven eyn luttel wermheyden vant man an siner luchter siden ◖ Nae dit op den satersdach daer dey clerische ende dat volck vergadert was oem den licham

B *1* sijne bijle die *2* gel. h. — hude mijn bijlken want *3* soe viel hij *4* als offt hy — en had geh. *6* hart ende bleec *8* nederwert alle die lede sijns lichams *9* vanden huse — men dede die s *12* clergie quam *13* gelopen *16* eens guedendags hent des saterdags *18* en bleeff in hem sonder een *19* an : in *20* clergie *21* dat licham

G

bestedene | Wach sprac hi mijn haecx [,] als of hi hem verweeren wilde also hi seere vrome was [,] maer lacen daer jeghen dat hi hem verweeren wilde hi was hem te staerc want het was cristus *bl. 241a* ende niement el. Doe sprac die ruddere || Ic sterve Ende te hand met eenen woorde viel den lichame doot als of hi te voren gheen lijf ghad en hadde [.] *D*ie teekine der dood waren daer want sijn haer viel. sijn voorhooft wert hardt. Sine hooghen verdonkerden. sinen nuese wert scerp. sinen kinne viel in ende die leden van sinen lichame woorden stijf. die meysnieden liepen toe ende ontienden de tafele vander spisen [,] de sciltcnapen si riepen den weert al weenende [,] men rechte den lichame omme

1 Zie N en H.

5 de punten van na viel *tot na* stijf *zijn rood op zwart.*

N

bl. 135b ende beval sijns gesellen | wijf te holden [*syn
gewere*] dat hij neder had ghelecht. ende hij seide[:]
huede mij dit want ic sterve Ende in desen woer-
den viel hi in onmachten. als of hi ghenen geest
en had gehadt. Hem quamen der doot teiken. Sijn
voer hoeft waert bleck. sijne oogen worden blint.
Sijne nase wart scarp. ende bleeck Sijn kijn viel
nederwart Ende alle sine lede worden stijf. Dat
ghesijnne des huses liep. men dede die spijse en
wech Die schiltknechten riepen Die wiert vanden
huse weynde Men strecde dat lichaem. men lude
die clocken. die clercscappe quamen daer toe lo-
bl. 135c pene. den volc verwon || derde Ende alle die stat
waert bedrueft om des gueden ridders haestiger
doot [.] *W*at maken wijt lanc. Vander tiender uren
des goensdaghes. tot des saterdaghes toe der selver
uren lach hi doot. Ende ghene teiken van leven
en vant men an hem. behalven een luttel werm-
heide vant men an sijne luchter syde Na dit op
den saterdach daer die clergie [...] ende dat volc
vergadert was om den lichaem te begraven. soe

2 dat hij *ens.*: *Lat.* suamque securim, quam ante deposuerat, uxori socii sic commendavit; cf. 13/21.

16 selver : *verbeterd uit* selven, *het eerste been der* n *is doorgehaald en van het tweede is eene* r *gemaakt.*

20 [...] *: na* clergie *eene punt, blijkbaar om* clergie *en* volck *te scheiden. cf. bl 137c :* dien du altoes. ende alre weghen

Bl *4* onmacht. *5* gehadt ende hadde — die teiken der doet. *9* vanden [*huys*] *11* weynde : scrieden. *13* volc *ontbr.* *16* toe der : ter *18* an : in — een luttel werms

H

gheyn levende gheest in hadde gheweest Die tey-
kene der doet quamen [,] die haer vielen uut[,]
tvoerhoeft verherde. die oughen verblinden. die
nase scherpte. die lippen verbleycten | Die kinne
viel op die boerste. ende alle die lede des lichams
verstijfden | Die numaer liep. die mesnide quaem.
men dede die spijse henen. die scheltknechten
riepen. die weert weynde. men [...] rechte den
lichame. men luyde die clocken. die clerken toe
liepen [.] tvolc verwonderde. ende alle die stat
was in roeren omme des guets ridders doet [.] Wat
solde || ich lanck maken [.] *V*an sgoensdaechs in die *bl. 3b*
tiende ure lach hi tot in die selve ure tot satersda-
ghes alse doet So dat gheyn levens teyken in hem
en was uutghenoemen dat die ghene die [*n*]erste-
lijc den lichame tasden eyne cleyne wormde in die
slinck sijde ghevoelden. ende daer bij en wolden
si den lichame niet ter eerden bringhen. Alst quam
saterdaechs [,] dochte hem dat sijne langhe ghe-
noech hadden gehalden | dede men comen papen
ende clerken ende leeken omme desen lichame in
eyn vaet te legghen ende ter kirken te draghen ende

1 gheyn : *staat aan het begin van een regel. Op het einde van den voorgaanden regel is iets uitgekrast, blijkbaar* ne.

4 verbleycten : *voor dit woord staat* verblin *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

8 men [...] rechte : *tusschen deze woorden* rich *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

9 clocken : *het onderste gedeelte van de* k *is verdwenen ten gevolge van eene opening in het papier.*

15 [*n*]erstelijc: *hs.* eerstelijc ; *de eerste* e *is geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald. De bet. vereischt* nerstelijc *Lat.* diligenter.

18 alst quam... comen, *niet in Lat.; ib. r. 21 :* omme... draghen

A *1* gheyn *ontbr.* — in en h. gehat ende die *2* haren — uut sinen voerhoefde *5* des : sijns *6* quamen ende deden *7* henen : wech *8* wert weenende — recte *9* ende die cl. liepender toe *11* omme des : oms *12* soudict *14* also — levende *17* slincke *18* niet na si — t. e br. : eerden ende *20* doen dede *22* ende : om̄ *of* em̄, *misschien voor* en̄

G

te besiene ofter eenich lijf an was [,] men vanter gheen an [,] men ludde de clocken te gadere [,]
die clergie quam toe gheloopen [,] den volcke verwonderde ende al de stat wert beroert van des groote
heeren doot [.] *V*an twoendaechs in de .x. hueren so lach hi doot tote saterdaechs te diere selver
hueren so dat ne gheen teekin an hem en bleef als van live [...] sonder een lettel waermheden in
sine luchter side [.] also dat den ghenen dochte die sinen lichame neerenstelic tasten [,] ende
daer omme so en groufmenne niet omme datmer waermhede an ghevoelde [.] *M*aer doe de clergye
bl. 241b ende al dat volc waeren vergadert die commen waren om hem te || gravene [,] so vernam hi sinen

4 van [...] live : *tusschen deze twee woorden staat* l *met nog een letter waarvan de inkt tot een vlek ineengevloeid is, alles rood op zwart doorgehaald.*

licham zo begraven So intfienck hei weder synen geist. ynd begonte krencklichen zo veradem[*en*] bei na eyn ure lanck. in allen verwonderde ynd de wise lude sachten ouch [:] en is dit neit eyn gaende geiste. ind eyn wederkerende Ind en is dese neit der gestorven was ind weder levende worden is Do sach hei krencklichen all om Ind do men yn vragede off hei onsen leven heren intfangen woulde. so wilde hei dat men in eme brengen soulde Ind als hei yn ontfienck ynd den wyn myt. so began hei gode zo dancken ind sachte zo love [:] O got [,] dyne barmhertzicheit is merre dan myne quatheit *bl. 39b* alle is sy harde sere grois || Wee vil quader dynge haistu myr vertzont ind du bis om gekert ynd [*hais*] mych levendich gemacht Ynd hais mych weder gebracht van den deifheiden der erden Ind do hei dit gesacht hadde so gaff hei alle syn goit den armen. Ynd hei beval dat man yn tzeichende myt dem tzeichen des seligen crutzes Ind hei geloifde syn eirste leven zo laissen. Ynd da vertzalt hei uns allit dat hei gesen ind geleden hadde

1 hei : *de inkt der* h *is tot een vlek samengevloeid.*

4 gaende : *verbeterd uit* gande; *de* e *is boven de* n *bijgeschreven zonder aanwijzing.*

6 gestorven : *de* o *is tot een rood vlekje samengevloeid.*

9 wilde : *blijkbaar fout voor* wisde; *zie de andere teksten. De fout is te verklaren door de letters* l *en* ſ.

10 myt : *corrupt, zie Br, N.*

11 love : *de* o *is tot een rood vlekje samengevloeid.*

14 [*hais*] : *Lat.* Quantas ostendisti mihi tribulationes multas et malas et conversus vivificasti me et... *Zie de andere teksten.*

15 gemacht : *de* t *staat wat boven de lijn.* — gebracht : *hs.* geb ' racht : geb *staat in het midden van den regel en* racht *aan het begin van den volgenden regel; het teeken* ' *staat in het midden van de open gebleven ruimte na* geb

17 so gaff : so *is links in margine vóór* gaff *bijgeschreven, zonder aanwijzing.* — den : *de* n *is tot een inktvlek samengevloeid; de kop. heeft dan boven de* e *het verkortingsteeken voor* n *geplaatst* (dēn).

to begraven | Soe entfenck hey weder sijnen geyst end begonde kranckliijc toe verademen by nae eyn ure lanck | Hem allen verwonderde unde dye wyse lude segen ock | En ist dit neit eine gande geyst | end wederkerende | Ende is dese neit die gestorven was | end weder levende worden is ℂ Doe sach hy kranckliijc all omme | End || *bl. 52a* do men hem vragede off hey onsen heren ontfaene wolde | Soe wijsde he dat menne hem brengen soulde | Ind als he in ontfienck | end den wijn nuttede | Soe began hie gode to dancken [...] end seggende te lovene | O got | dijne ontfermherticheit is meire da[*n*] mijne quatheit all [*is*] sij harde groit | [*Hoe*] vele quader dinger hevestu my vertoent end du biste omme gekert end [*hevest*] my levende gemacht end hevest my weder gebracht van der dyepheyden der erden Ind doe hey dit gesecht hadde soe gaff hie alle sin goit den armen | End hie bewall dat men eme teykenen soulde mitten [...] ze[...]lege tekene des cruces Ind hey lovede sijn eirste levene alte latene end dar vertellede hy ons all dat hie gesiene end geleden hadde

11 dancken [...] : *hs.* danckende *blijkbaar onder invloed van het volgende* seggende.

13 da[*n*] : *hs.* dat

13 [*Hoe*] : *hs.* O *blijkbaar bij vergissing herhaald.* — [*is*] : *hs.* sijn ; *las de kop. misschien* quatheiden? *cf. B.*

19 mitten [...] zelege : *tusschen deze twee woorden* zegelen *rood op zwart doorgehaald en rood geëxpungeerd.* Ze [...] lege : *hs.* zegelege.

B *2* hy begonde *4* is dit *9* soe : dat *fout voor* dan — datmen hem onsen here br. *10* in : onsen lieven heer *11* dancken ende te loven ende seghede *12* meerre dan mijne quaetheiden al sijn si herde zeer groet hoe voel quader dinghen *15* levendich *16* diepheit *18* ende beval *19* saligen *20* belovede *21* dair na

G

gheest Ende al sachtkine begonste die ruddere te verhademenne met crancken ademme omtrent een huere [.] *D*oe verwonderdes hem allen die bi hem waren ende seiden [:] es dit een gheest die weder keert | *D*oe sach die rudder up met crancken ooghen ende met crancken aensichte Doe vraeghden si hem oft hi gods lichame ontfaen hadde of ontfaen wilde Doe so wijsde hi datmen gods lichame halen soude Ende doe hine hadde ontfaen ende wijn ghedroncken [,] so loofde hi gode ende danctene menichfout ende begonste te levene ende hi sprac [:] O god [,] dine ontfaermicheit es meerdere dan mine quaetheit al is mine quaetheit groot [;] al waere elc ghersekin ende crudekin dat in de weerelt es [,] sine

1 omtrent : *hs.* om trent

7 al waere ... binnen es : *niet in Lat. Zie de andere teksten.*

N

ontfinck hi weder sijnen geest Ende began kran-cliken toe verademen. by na een ure lanc. hem allen verwonderde Ende die wijsse lude sechden *bl. 135d* oec En is dit ‖ niet een gaende geest ende weder-kerende Ende en is dit niet die ghestorven was ende weder levende worden is. Doe sach [*hi*] crancliken al omme Ende doe men hem vraechde of hij onsen here ontfanghen wolde. soe wijsde hij dat men en hem brengen solde Ende als hi en ontfinc ende den wijn nuttede. soe began hij gode toe dancken. ende seggende gode te love. O god [,] dine ontfermherticheit is meere. dan mijne quaetheiden al sijn sy herde seer groet Hoe voel quader dijngen hevestu mij vertoent ende du biste omghekeert ende hevest mij weder levende ghemaeckt *bl. 136a* Ende hevest ‖ mij weder gebracht van den diepheiden der eerden. Ende doe hi dit ghesecht hadde. soe gaf hi alle sijn guet den armen Ende hij beval dat men hem teikenen solde mitten saligen teiken des cruces. ende belovede sijn ierste leven te laten Ende daer na vertelde hi ons. wat hi gesien ende gheleden hadde

---

2 ure : *verbeterd uit* uere, *de* e *verticaal doorgehaald.*

6 [*hi*] : *hs.* ic.

8 wijsde : *Lat.* innuit *Zie K.*

9 men en : *K* yn, *zie nota op Bl.*

10 nuttede : *Lat.* et vinum biberet *Zie K.*

11 seggende gode te love : *naar het Lat.* cepit cum gratiarum actione deum laudare dicens

19 *Lat.* signo salutifere crucis

Bl *1* began cranckelic *3* verwonderde allen *3* sechden *ontbr.* *5* Ende en is dese die gest. *7* hem *ontbr.* *8* soe : doe *9* dat men en hem : dat men om *De Bl. kop. begreep vast den inderdaad zonderlingen vorm* en *niet, die dadelijk te verklaren valt door K :* dat men in eme *10* nutten. *11* te dancken ende te laven. ende seyde *12* quatheit = *K; Lat.* iniquitas; cf. 15 *13* herde *ontbr.* *15* hevest *ontbr.* — weder *id.* *15* diepheid *19* teiken des saligen cruce = *K* — lavede al sijn *Lat.* : se relicturum omnimodis vovit *20* wat : dat

H

te graven Inder jeghenwoerdicheit van hem allen begonste die lichame te versuchten mit eynen crancken aedem [,] 't volk verwonderde alle ende die wijse seiden [:] Ende en is [*dit*] niet eyn geest die gaet ende [...] wieder en comet Ende die ghene sach omtrent hem mit eynen verveerliken crancken aensichte. Men vraechde hem of hi wolde onsen heer ontfaen | hi lovet ende als hijne ontfaen hadde ende wijn ghenuttet [,] loefde hi gode ende seide [:] O god [,] dijne ontfermicheit es mere dan mijne quaetheit. al es mijne quaetheit altegroet. Hoe mennighe quade trybulacie hevestu my getoent ende [*du hevest my*] wieder levende ghemaect ende vanden gronde der eerden hevestu my hijr geleyt. Hijr nae te hants so sette hi allet dat hi hadde teynen testamente ende spraydet ende gaeft den armen. hi geboet ‖ dat menne sechende | *bl. 4.1* ende geloefde voerwaert meer toe latene sijn ierste leven Al dat hi gesien had ende gehoert vertelde hi ons naemaels ende seide.

---

5 ende [...] : *na* ende *het woord* niet, *blijkbaar naar Lat. :* Nonne hic est spiritus vadens et non rediens?

8 *Na het tweede* ontfaen *eene punt.*

10 *In margine rechts staat hier in een hand uit het midden der 16de eeuw ongeveer het woord :* monsieur.

13 [*du hevest my*] : *vergel. de andere teksten.*

14 hevestu : *de letters* ev *gedeeltelijk verdwenen ten gevolge van de opening in het papier waarvan sprake* **15**/9.

15 so sette : *tusschen deze twee woorden eene kleine ruimte, waarop sterk gekrast is, wat de vermelde opening veroorzaakte.*

A ende inder *3* alle : hem al *4* Ende *ontbr.* — is dit niet een wonderleec geest die aldus gaat *7* of : ocht — woude *na* heer *8* lovet : konsenteerdet *10* dijne : uwe vele meerdre *11* Ende alle mine q. es alte groet ende *12* tribelacie — hebdie *13* weder hebdi mi *14* hebdi mi weder *15* ende hier — altehans — besette — aldat *16* spraeiet *17* ende hi — geboet bat : *18* ende hi *19* ende al

---

G

souden niet ghesegghen dine moghentheit noch vertellen dat ic ghesien hebbe O cristus almachtich vadre [,] die ghescepen ende ghemaect heeft hemel ende eerde ende al datter binnen es [,] hoe groot vernooy hebdi mi gheopenbaert ende ghetoocht [:] dine groote cracht heeft mi levende ghemaect ende *bl. 242 1* ghi hebt mi weder brocht vanden afgronde ‖ vander hellen Ende als hijt gheseit hadde so maecte hi sijn testament [:] al dat hi hadde gaf hi den aermen Ende hi dede hem teekinen metten teekine des helichs cruus Ende beloofde alte male sijn leven te latene dat hi voren ghemeiteneert hadde Ende daer naer vertelde hi ons alte male dat hi ghesien hadde ende ghedooght

We de dyvele om syn sele quamen ind van dem engel verloist wart.

Als myne sele sprach hei verscheiden sulde van myme licham Ind si wiste dat it doit was [,] om dat sy[...] ire sonden wijste[,] so begont si sich zo intzeyn *bl. 40a* Ind en || wiste neit wat si doyn mochte Want sy ontsach Mer [...] wat sy ontsach en wijst sy niet: Sy wolde weder kieren to dem licham mer sy en mochte dar neit yn komen Si wolde ouch us gaen mer over alle ontsach sy sich Ynd alsus wentzelde de onseliche sele de ir sonden bekante [,] in nemande betruwende dan in godes barmhertzicheit Ynd do sy lange alsus weinde [,] schriende ynd bevende [,] neit en wijste wat sy doen mochte [,] so sach sy zo dem lesten zo ir wartz komen also grosen scharen van duvelen [,] dat sy niet alleyne en vervulleden dat huus ind den hoff da ynne syn lycham lach [,] *m*er ouch geyn wech en was noch strase van der stat sy en weren alle volle duvelen[.]

2 verloist : *hs.* ver loist.

5 sy : *de* y *is verbeterd uit een andere onleesbare letter.* — sy [...] ire : *tusschen* sy *en* ire *het woord* doit *rood doorgehaald.*

6 want : *verbeterd uit* wat : *de* n *is boven den regel tusschen* a *en* t *bijgeschreven, zonder aanwijzing.*

7 ontsach : *verbeterd uit* onsach : *de* t *is boven den regel tusschen* n *en* s *bijgeschreven, zonder aanwijzing.* — Mer [...] : *hs.* Mer mer

13 schriende : *hs.* schreinde *met een puntje op de* e *en* i *als teeken dat de volgorde der 2 letters moet omgekeerd worden.*

Hoe die duvele om sijne siele quamen end van den Engel verlost wart

Als myne siele sprack hey verscheyden soulde van dem lichame Ind sij wijste dattet doit was [,] omme dat sy hoire sonden wijste So begonste sey hoer tontsiene | ind ein wijste nicht wat sey doin moyste Want sey entsach | mer wat sey ontsach en wijste sey nicht | Sij woulde weder keren ten || lichame [,] *bl. 53b* mer si en mochter neyt in komen Si woulde oec uutgain mei [...] over all ontsach sij hoer | Ende al dus wentelde dese onsellige siele die hoer sonde bekende | Ind [*nyement*] betruwende dan in gods barmherticheit Ende doe sij langhe aldus weynende [,] schriende end bevende [,] nit en wiste wat sij doin mochte Soe sach sij ten lesten tot hoer warts komen [*een*] also groten schare van duvelen also dat sey nit alleyne en vervulleden dat huyss ind den hoff daer hoer lichame lach | m[...]er och geyn wech en waes noch strate van der stat sij ein weren all voll duvelen | End doe sy disse onsel-

5 begonste : *men kan ook* begenste *lezen.*

6 ein : *hs. geen punt op de* i.

10 mei[...]ver : *tusschen deze twee woorden* ovel, *fout voor* over, *zwart doorgehaald.*

12 [*nyement*] : *hs.* meynende.

16 [*een*] : *hs.* i *met rooden inkt geschreven.*

18 m[...]er : *hs.* moer.

B 2 ende woe hy by den 4 wijste : wost 6 wijste : wost — moyste : mochte 7 ontsach mer 9 mochter dair niet 12 bekenden die in niemant betrouden en hadde 13 ontfermherticheit 14 schreyende — wiste : wost 15 doen solde off mochte 16 [*een*] *ontbr. cf. K.* 19 wech noch strait vander stat en was

G

Doe sprac hi [:] *A*ls mine siele huten lichame was ghevaren ende so den lichame dood sach [,] wert so haer vervarende ende en wiste wat an gaen [.] *M*aer so wilde weder inden lichame keeren [,] maer so ne conste niet ghedoen [;] god en wildes niet ghedooghen [,] want hi meende haer groot wonder te vertooghene also ghi hooren sult [.] *D*ese keytivighe siele so doolde aldus hier ende daer Ende kende haer sonden menigherande ende niewerincx up en hoopte so dan alleene up gods ontfaer-

Hoe die duvelen om sijn ziele quamen Ende bi den engel verloest wart.

Als mijn ziel sprac hij verscheiden solde vanden lichame Ende sij wijste dattet die doot was. om dat sij hoer sunde wiste. soe begonste si hoer te *bl. 136b* ontsien Ende en wiste ‖ niet wat sij doen mocht want sij ontsach hoer mer wat sij ontsach en wist sij niet. Sij wolde weder keeren ten lichaem mer sij en mochter niet in comen. Sij wolde oec uut gaen mer over al ontsach sij hoer Ende aldus weende dese onsalige ziel die hoer sunden bekenden. in nyement betrouwende dan in gods ontfarmherticheit Ende doe sij lange aldus wenende. scriende. ende bevende [,] niet en wist wat sij doen mochte [.] soe sach sij ten lesten tot hoer warts comen. alsoe groten schare van duvelen Alsoe dat sij niet alleen en vervulde dat huus ende den hof *bl. 136c* daer hoer lichaem lach. Mer oec geen ‖ wech en was. noch straet vander stat si en waeren alle vol duvelen [.] Ende doe sij dese onselige ziele al om

2 wart : *verbeterd uit* wasst, *de* s *rood doorgehaald.*

11 ziel : *verbet. uit* ziele, *de* e *zwart verticaal doorgehaald.*

12 ontfarmherticheit : *hs.* barmherticheit, *de* b *rood op zwart doorgehaald en vervangen door* ontf. *rechts in marg. bijgeschr. met aanw.*

13 wenende : *K* weinde *Lat.* flens et plorans tremebunda

Bl 2 bi : van *als K* 3 Hi sprac. als mijn ziel 4 Ende sij : sij *ontbr.* — die *id.* 5 wiste : bekande 7 hoer *ontbr.* 8 ten : totten 11 weende : wentelde = *K; Lat.* volutabatur 12 ende in niemant en betroude 15 Soe : Doe — warts *ontbr.* 17 niet *ontbr.*

Vander zielen die versceyden was ende weder ten leven quam ende daernae openbaerde dese navolgende dinck

Alse seit hi mijne seel horen lichame solde uut doen. ende sijne doet bekinde | ende se wiste hoer mesdaet. begonste hoer te vreysen. ende wat si doen solde en wiste si niet | ende si ontsach [,] mer si en wist niet wat si ontsach Si wolde in horen licham keren mer si en mochte. si wolde uutgaen mer si ontsach hoer al over al Aldus keerde ende weynde diese onghevallichste zeel. ende en ghetruwede in nyemant dan in gods ontfermicheit. Alsi aldus lange ghetwijvelt hadde. scryende | weynende ende bevende [,] en wystse wat si doen mochte [.] Tachterste sach si te hoerwaert comende so menníghen onsuveren gheest. dat si niet alleyne thuys [,] daer hoer lichame in lach [,] en vervolden [.] *mer* in allen die weghe ende in alle die straeten van alle der stat en was niet eyn hoernixken en was van hem vol. Dese quade gheesten

5 *Het streepje na* bekinde *is rood op zwart; id. r. 7 na* niet.

8 en : *naderhand bijgeschreven.*

19 *tusschen* alle *en* der *een streepje om de 2 woorden te scheiden.* — hoernixken : *zie Verdam s. v.* hornic.

A 1 *Titel ontbr.* 4 Alse seit hi : als ic seit hi minen ermen lichame uut doen soude 5 ende doen si 6 vereysene 7 ontsach haer 10 aldus : dus 11 weinde haer — ongevallege 12 betrude niement — ontfermherticheit ende 14 ende en wist niet 15 komen 16 so *ontbr.* 18 maer oec — alle die wegen 19 alder — hoernixken : hoexken 20 en : ten 19 hem allen vol — ende dese

G

michede | Doe so hare aldus langhe mesbaert hadde [.] so weende so ende suchte ende bevede ende so en wiste wat angaen [.] *T*en laetsten sach so commen te haer waert so groote menichte van duvelen dat al thuus vul was daer dese dode lach Ende ooc so ne was gheen strate in al de stad [,] dese *bl. 242b* siele ‖ en saech al vul van quaden gheesten Ende daer si quamen omtrent dese keytivighe siele [,] sine troostense niet maar si pijndense alte seere te bedrouvene ende te grooten tormente te treckene

bl. 40b Ind do sy dese unselige sele all omme be || legen hadden [,] so pynde sy si sere zo bedroven ind sachten [:] *S*yngen wir deser onseliger selen eyn leitgen des doitz dat wir ir schuldich syn : Want sy is eyn dochter des doitz ynd eyn spise des vuyrs dat nummerme gel[*e*]schent werden en sal[,] *v*runtynne der donckerheit ind vyant des lichtes Ynd sy kerden sich alle zo irwart ind knyrsseden myt den tzenden up sy Ind van grosser verwodicheit zo rissen si myt iren swartzen clauwen yre eygen wangen In[*d*] sprachen [:] *S*ich[,] onselige[,] dit is dat volcke datu verkoren hais [,] da du mede birnen salt in dem gronde der hellen Du voedersche der schanden [,] mynresche des onvredens War um in bistu nu neit hoverdich War um en deistu nu neit overspil ynd unkusheit War is nu dyn idelheit ind idel ere War is nu dyn onmanerliche lachen *bl. 41a* Wa || is de starckheit da du vil lude myt druywedes War umme en wenestu nu neit myt den ougen ind tredes myt den voissen Ind spriches myt den

4 syn : *verbeterd uit* sy ; *de rubricator heeft boven de* y *het afkortingsteeken voor de* n *geplaatst.*

6 gel[*e*]schent : *hs.* gelschent.

11 In[*d*] : *hs.* In.

15 bistu : *Boven de* i, *die wat hooger staat dan de gewone punt, een roode punt.*

ghe ziele all umbelegen hadden[,] so pijnden sij syc sere to bedrovene end segheden | Sijngen wi deser onselger sielen ein liedekijn der doit dat wy hoer schuldich sin | Want sij is eene dochter der doyt end [*eene*] spijse des fuers dat nummermer geloschet worden ein sall | Vrij[*n*]dijnne der dunkerheit [*ind*] viant des lechtes Ind sij alle kirden hem tot hoer warts end knyrseden mitten tanden op hoer end van groeten verwoetheyden schoerden sij mit hoeren swerten clawen ere propere wangen end spraken | Sich[,] unsellige[,] dit ist volck dat du verkoren || hevest[.] da du mede bernen salste *bl. 53a* in den gronde der hellen | Du voester [*der*] schanden | Mijnarsche des onvreden | Waer omme en sij di nu neit hoverdich [,] waer umme en doet ghy nu neit overspeil end onkuscheit | Waer is nu [*dijne*] ydeltheit ind ydel ere | Waer is nu [*dyne*] onmannierde lachen | Waer is dey starckheit daer gij vele lude mede druweden | Waer umb en wenty nu neit myt den oghen. Ende tredet myt dey

6 Vrij[*n*]dijnne : *hs.* vrijdijnne 7 [*ind*] : *hs.* ein *cf. K.*

B 5 end een spijse — nummermer : niet 6 sy is vriendynne d. d. ende viant 8 krisden 9 verwoetheit 10 oir proper w. 12 dair du — salt 13 voederste der sonder 14 minster 17 wair is nu uwe onmanierde licham [*blijkbaar fout voor* lachen] wair is u ydelheit ende ydel ere 19 dreighede — wencke ghy 20 ogen als ghy plaget (*vgl.* **18**, 10).

G

Doe seiden die duvelen [:] *S*inghen wi deser keytivigher sielen een liedekin der doot want so es dochter der doot Ende spise eens onverblusschens lichts ende si quamen alle te haerwaert ende criselden up haer metten tanden ende van grooter felheit ende quaetheit scuerden si hare kinnebacken met haren claeuwen ende seiden [:] *K*eytivighe siele [,] besiet dattu vercoren hebs [,] metten welken du suls bernen in der hellen grond [.] *V*oestre der scaduwen [,] minnersse des onpaeys [.] waer omme

N

belegen hadden. Soe pijnde[*n*] sy se seer te bedrueven ende sechden. Sijngen wij deser onseliger zielen een liedeken der doot. dat wij hoer schuldich sijn [.] want sij is een dochter der doet. ende [*een*] spijse des vuers dat niet gelesschet en sal werden. vriendijnne der dunckerheit. ende viant des lichtes. Ende sij keerden hem [*alle*] tot hoer warts ende kniersseden mitten tanden op hoer Ende van groeter verwoetheiden schoerden sij mit hoeren swarten[...] clawen hoer proper || *bl. 136d* wangen Ende spraken [:] Sich [,] onsalige [,] dit is dat volc dat du vercoren heves. daer du [*mede*] barnen sals inder hellen gront. Du voetster der schanden. Mijnnersche des onvreden Waer ôm en sij di nu niet hoveerdich Waer om en doet ghy nu geen overspil ende oncuysheit. Waer is nu uwe onmaernyerde lachgen. Waer is u ydelheit ende ydel eere. Waer is die sterckheit daer ghi vele luede mede dreigheden. Waer om en wenckt ghi [*nu*] niet mytten ogen. ende tredet mitten voeten Ende spre-

1 pynde[*n*] sy : *hs.* pynde, *fout, mogelijk overgeschreven uit het hs. K, dat schrijft* pynde sÿ, *met het verkortingsteeken der* n *verkeerd boven de* y *in plaats van boven de* e *van* pynde.

7 [*alle*] *: Lat.* Et conversi omnes.

10 [...] : tanden op hoer, *bij vergissing herhaald en rood op zwart doorgehaald.*

12 [*mede*] *: Lat.* cum quibus.

17 Waer is ... eere : *Zou moeten volgen op* oncuysheit, als in *K* en *Lat. Bl heeft de fout van N overgenomen.*

Bl *1* pinden si *4* is *ontbr.* *4* een spijse *7* Ende al keerden se *9* swarten *ontbr.* *11* is dat : dat *ontbr.* *12* du mede *12* in den grond der hellen *13* Du voetster der doet. ende der scanden. *De kop. begreep blijkbaar niet.* *16* onmaernyerde *ontbr.* *19* wencti nu niet

H

quamen ter selen niet omme hoer te troesten Mer omme hoer te bedrueven. ende seiden. wy solen senghen der onghevelligher eyn lyedekijn der doet. want si is der doet dochter ende si is eyne spijse des onblusschelix vuyers. Vrindinne der || *bl. 4b* dunckerheit [,] onvrint des liechs Ende si keerden hem alle te hoer waert ende crysseltanden op hoer ende van groter fellicheit schoerden si mit hoeren clauwen hoers selfs kinnebacken ende seiden [:] Siet ongevallighe. dit es tvolc dat ghi vercoren hebt [,] mitten wylken ghi moet bornen inder hellen gront | Voestere der schanden [,] minnerse sompays | waeromme en sydi nu niet hoverdich | waeromme en gady nu niet omme met uwen wijven | Waer is [*nu*] u ydel blijtscap. waer is u onghematelijc lachen Waer es ure crachte daer ghi mennighen mede dreyghedet | waeromme en wincty niet metten oeghen als ghi plaecht | nu en tredy [...] nye-

12 sompays = des onpays *Lat.* amatrix discordie. *Het streepje rood op zwart.*

15 [*nu*] : *tusschen* is *en* u *het woord* nu *doorgehaald en rood op zwart geëxpungeerd.*

18 tredy [...] nyemanne : *tusschen deze twee woorden staat* niet *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

A *2* solen nu *3* *eerste* der : deser *5* onblusscheleken *7* hoer : mi *8* felheit *10* hebt verc. *11* eweleec inder *12* minnerse sompays *ontbr.* *14* omme *ontbr.* *15* ydele danscen ende bliscap *16* ure : u *17* dreiget

G

ne sidi niet hooveerdich [,] waer omme ne doedi niet overspel [,] waer es nu dine ydelheit ende dine ydel blijscepe [,] waer es dinen ongheminden lichame [,] waer es dine cracht daer du vele lieden mede dwonghes Waer omme so ne wincstu niet metten hooghen alsoo ghi plaghet | Waer omme so ne terstu niet metten voeten oft wijst metten vingheren Waer omme visierstu niet quaet metter herten [.] *bl 243a* Dese keytivi | ghe siele die si aldus met desen redenen jammerlike vervaerden [.] so ne wiste wat

vyngeren ynd myt quaden hertzen viseir quait als du pleges. Myt desen ind aldus dayngen worden wart si verveyrt Ynd de onselige en mocht neit anders doyn dan weynen ynd onbeiden des doitz[,] dar si ir myt druywenden de da waren. Mer got [,] de den doit des sonders neit in wilt [,] dem alleyne tzo behoirt de medecine zo verlenen na dem dode Der almechtiche goderteren ynd barmhertziche here [,] de alle dynck wal ordeneirt myt synen verborgen ordel Hei verlicht ouch dese onselicheit as hei wolde

Van dem engel de der selen to hulpen quam in der noit

Got sande synen engel der selen zo hulpen Ind
bl. 41b do si en sach van verre | zo comen als eyn harde clair sterne [,] so sach si stercklichen zo eme wart [,] hoffende dat hei yr eynychen rait [...] geven soilde Ind do hei ir nare gecomen was [,] so noemde hei yn myt syme namen ynd groit yn ynd sprach [:] Ich groissen dich Tondalus [.] wat

1 viseir : *verbeterd uit* viser; *de* i *is boven de lijn tusschen de* e *en* r *bijgeschreven, zonder aanwijzing. Lat.* **machinaris.** *Zie N.*

7 verlenen : *hs.* ver lenen.

14 sande : *de* d *is verbeterd uit* t; *de* d *en de* t *zijn door elkander gevlochten. Idem bl. 51a* (du *verb. uit* tu), *56b*, (leyde *uit* leytde), *84a* (geordelt *uit* georteltl).

17 rait [...] geven : *tusschen* rait *en* geven *zijn twee letters doorgehaald, waarvan de eerste een* g *is, en de tweede eene* e *of* a *die tot een inktvlek samengevloeid is.*

20 Ich : *hs.* ich; *de* i *is gerubriceerd.* — Tondalus : *Deze vorm van het woord in het Lat. hs. te Trier. De andere Lat. hss. lezen* Tnugdale. *Zie ook H.*

voyten ende [*spreect*] myt den [...] vingeren ende mit quaden herten versierden quat als gy plegen | Mijt dijsen ind dusdanen warden wart se ver[*v*]eert ende die onselighe en mochte niet anders doin dan weynen | Ind ontbeyden der doit daer sy se alle mede dreychden die daer weren | Mer got[,] dey den dot des sunders nit en welle[,] den allene to behoret de medicine to verlenen na der doit [,] die almechtige godertirene end entfermhertige here[,] die alle dinck woll ordinert myt sijnen verholen oirdell | Hi verluchtede och dese onselge als hey woulde

¶Van den Engel dey der sielen to hulpe quam

God sande sinen Engell der sielen to hulpen end
doe sij on sach van verre | komen als eene harde bl. 53b
clare sterre Soe sach sij starcklijc tot hem wart [,] hopende dat hi oer eynigen [*rait*] geven soulde | Ind doe hi hoer naerre gekomen was [,] soe noemde hi en by sijnen naemen end grotene ind sprack [:] Ich grote dy Tondale [,] waet doistu |

1 [*spreect*] : hs. springet, *blijkbaar foutief afschrift van K* spriches.

1 myt den [...] *na* den *het woord* handen *rood op zwart doorgehaald en rood geëxpugneerd.*

2 versierden : *Lat.* machinaris. *Zie N.*

3 ver[*v*]eert : *hs.* verseert.

15 God : *dit woord is nog eens met kleine roode letter in den buik der hoofdletter* G *geschreven op den tweeden regel vóór* hulpen; *de krul dezer hoofdletter bedekt de* o *van* God *en de* h *van* hulpen; *daarom schreef de rubricator het woord* God *opnieuw en plaatste hij boven de* u *van* hulpen *eene roode* h.

B *1* spreect mytten vingheren *2* vysiert *2* als gy plegen *ontbr. hier.* *3* dusdanigen — verveert *4* dese onsalige ziel *7* wyl *9* end *ontbr.* *11* verlichten *16* komen *ontbr.* *17* staerlick *18* ende hopeden *20* myt sijnen name *21* tondelus

G

an gaen dan weenen | ende ontbeiden de ontfaermichede gods diese daer ghesed hadde [.] *D*e vianden dreeghdense seere metten afgriseliken tormenten die si haer doen souden [.] *M*aer god die niet en wille den sondaren doot [,] maer hi gheeft van allen medecine [,] so cristus vertrooste dese halendeghe siele door sine groote ontfaermicheit [.]

1 Het streepje na weenen *is rood op zwart.*

N

ket mytten vingeren ende mit quader herten ficier- *bl. 137a* det quaet als ghi pleget. Mit desen ‖ ende dusdanen worden wart sij verveert Ende dese onselige ziel en mocht niet anders [*doen*] dan weynen. Ende ontbieden der doot daer sij se alle mede dreichden die daer waeren. Mer god die den doot des sunders niet en wilt[,] dien alleen toe behoert die medicine te verlenen na der doot Die almechtige guedertieren ende ontfarmhertige here. die alle dingen wael ordinieert myt sijnen verholene ordel. Hij verlichtede oec dese onsalige als hi woelde.

Vanden engel die der zielen te hulpe quam

bl. 137b God sande sijnen engel der zielen te ‖ hulpen Ende doe sij en sach van veerre comen. als een herde claer sterre. Soe sach si starclic tot hem waert. Hopende dat hi hoer [...] enigen raet geven solde Ende doe hij hoer naerre gecomen was. soe noemde hi en bij sijnen name. ende gruetene ende sprac. Ic gruet

1 ficierdet quaet : *Lat.* non pravo *machinaris* corde malum *Bl laat dit weg. D'Arsy geeft in zijn IVdb.* (1643) *op als vertaling van* machiner : versieren, *de lezing van Br 23. In het Hageland kent men nog :* iets uitvinzeeren = iets verzinnen. Versieren *komt in die bet. ook voor bij Vondel.*

12 Lat. De adventu angeli in occursum anime.

17 [...] : *het volgende* naerre *zwart doorgehaald.*

Bl *4* anders niet doen dan *Lat.* nil aliud nisi plangere potuit *4* ontbeiden *5* se si *9* al dinc *10* ordinyert — verholene : verborgen — ordel *ontbr.* *10* verlichten *11* onsalicheide : *Lat.* miseriam *15* van verre sach *17* Ende haepede *18* comen — bij : mit

H

manne op den voet Nu en [*spreecdy*] niet mit den vinghere Nu en pensdy gheyn quaet[.] Dese onghevallighe seel beyde na [...] die doet ende was jamerlijc verveert met desen ende deser gelijc van woerden[.] Mer dalmechtighe[,] die guedertyeren ende dontfermhertighe god [,] die niet en begeert des sonders doet Ende die alleyne ghieft die medicine nae dye doet Ende alle dinghen wel berichtet [,] ver[...]troestese also hi wolde

Hoe god sijnen Ingel sande der zielen.

God sande der selen sijnen engel jeghen | dien si van verren sach alse eyn claer opgaende sterre [.] Si staerde in hem sonder rusten | ende hoepde eynighen raet van hem ‖ te hebben ❨ Alse dingel *bl. 5a* by hoer quaem | mit horen eyghenen naem [...] noemde hise ende seide | God gruetu seide hi

1 [*spreecdy*] : *hs.* steecdy.

3 na [...] die : na *is links in marg. bijgeschreven met aanw. als verbetering van het woordje* nu, *rood doorgehaald en rood op zwart geëxpungeerd.*

5 die guedertyeren : die *eerst vergeten, daarna boven den regel bijgeschreven, met aanwijzing.*

9 ver [...] troestese *hs.* verstroestese.

10 Het Lat. hs. te Graz draagt als titel, door een latere hand bijgeschreven : Quomodo misit ei dominus angelum in custodem.

15 naam [...] noemde : *tusschen deze twee woorden staat* gruet hijse *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

A *1* en spretti niet ende metten vingere en wincti niet nocht en wijsdi niet nu en peisdi *2* d. o. s. : ic ongevallege *4* ende met dier gel. *7* tsondaren *8* die med. geeft *9* vertroeste mi *10 Titel ontbr.* *14* ende alse *15* ende met *16* ende seide *ontbr.*

G

Sinen Inghel so sendi jeghen haere ende so sachene commen jeghen hare van verren als een claerhede Ende so sach staerkelike in hem want so hoopte eenighen troost tontfane van hem ofte eenighen raet Doe dinghel der sielen nakede ende bi haer quam so noemde hise bi haren name Dinghel sprac den duvel toe

2 haere : *aldus opgelost ; de vorm* hare *is ook mogelijk, doch zou de oplossing niet vertoonen van het meer voorkomende verkortingsteeken voor* re, *dat met de voorgaande* e *verbonden wordt.*

4 De engel spreekt niet tot de duivelen maar tot de ziel. Zie de andere hss.

deistu [.] *I*nd do dese onselige den schonen jongelynck sach [,] *w*ant hei was schone boven de sone der mynschen [,] *i*nd do hei hoirte dat hei yn myt syme namen noemde [,] so sachte hei all weynende van anxte ind ouch van vrouden dese worde [:] Ach mych here vader [,] spr[*a*]ch hei [,] de bedrofnysse der hellen haven mych omme bevangen [;] mych haven becommert de stricken des doitz : Do antworde der engele [:] *N*u heischtu mych here ind vader den du allewege ind alre wegen myt dir bl. 42a haddes ind du ‖ en ordels mych nee werdich van alsulchen namen Hei antwerde eme [:] Here wa sach ich dich ee off hoirte dyne soisse stymme Der engele antworde eme ind sachte [:] *I*ch volgede dir alle wege wilcher wegen du gynges synt datu geboren wordes Ind du en woldes mynen rait neit doyn Do wyste hei myt der hant up eynen duvele [,] de eme mee verweis ind nydiger was dan de anderen [,] ind sachte [:] Sich [,] dat is hei des rait du dedes ind den mynen verroeckeloesde[*s*]tu altzo

6 sprach : *hs.* sprch. — here vader : *hs.* : here sprch hei vader, *met aanwijzing dat de volgorde van* sprch hei *en* vader *omgekeerd moet worden.*

8 bekommert : *de* o *is tot een inktvlek samengevloeid en lijkt veel op het been eener* e.

13 ee : *verbeterd uit* e, *de andere* e *is er boven geschreven, zonder aanwijzing.*

14 antworde : *hs.* antwor' *aan het einde en* de *aan het begin van den regel; het teeken* ' *is een afkorting voor* de, *zoodat er eigenlijk staat* antwordede ; *de kop. was blijkbaar vergeten dat hij die afkorting boven de* r *geplaatst had.*

17 eynen : *de* y *verbeterd uit* i.

20 verroeckeloesde[*s*]tu : *verbeterd uit* verroekeloestu : de *is boven* es *bijgeschreven, zonder aanwijzing.*

End doe dese onselige den schonen Jongelinck sach [,] want he was schone boven die kindere der menschen | End doe hi horde dat hy ne myt sinen namen noemede [,] soe segede hi alle weynende van anxst end oec van blijschappen dese worde | Ach my [,] sprach hi [,] here vader [,] dey droffeden der hellen hebben mich umbevangen [,] my hebben becommert die stricken der doit | Doe antworde die Engell Nu [*heytstu my*] here end vader dien du alletoes end allre wegen mytty haddes end du ein ordelste my nye werdich van sulken name | Hy antworde hem [:] *H*ere [,] waer sach ich dy ye | off hoerde dijne soete stemme ❡Die Engel antworde hem end segede Ic volgede dy alleweghe we[*l*]cker wege du genges sijnt dat du geboren weerste end du ein woldes mynen raet nyet doin | Doe wysde hie mit der hant enen duvell | die hem mer verwet end nidiger was dan alle ‖ die anderen ind segede | Sijc [,] dat is hy des raet du dedest end den mijnen verroekeloesedestu bl. 54a

9 [*heytstu my*] : *hs.* hevestu myr

15 we[*l*]cker : *hs.* wecker.

19 Sijc : *men kan lesen* Sije *of* sijc

B 5 blijtscap 9 Ende die engel seghede hem Nu heijtstu my heer 14 volgheden dy altoes wair du gingest 17 Ende hy wiseden — op enen duvel 19 alle *ontbr.* — sie dat is 20 verrokeloesden du

G

ende seide[:] *W*at doetstu deser keytivigher sielen [.] *A*ls dese siele den scoonen Jonghelinc den Inghele sach [,] wert so seere verblijt want hi was boven der meinscheliker natueren ende doe so verstond dat hi se ghenoemt hadde [,] van vreesen ende van blijscepen [:] Ay mi heere [,] sprac so [,] de rouwe der bl. 243b hellen heeft mi ghevaen ende die strecke der doot hebben mi gheplaghet ‖ Ende dinghel sprac [:] *N*u heetti mi heere maer alstu leefdes so hebstu mi ghehaedt ende dune gheweerdicht mi niet also te heetene

N

di tondalus. wat doestu. Ende doe dese onselighe den schonen jongelinck sach. Want hij was schoen boven die kinderen der menschen Ende doe hi hoerde dat hi en mit sijnen naeme noemde. Soe sechde hi al weynende van anxten ende oec van blijtscappen dese worde en sprac [:] Ay mij here *bl. 137c* vader[,] || die druefheiden der hellen hebben mij ombevaen. mij hebben becommert de stricken der doot[.] Doe antwoerde die engel. Nu heitstu mij here ende vader Dien du altoes. ende alre weghen mytti haddes. Ende du en ordelste mij nie weerdich van sulken name. Hi antwoerde hem[:] Here[,] waer sach ic di ye of hoerde dijne suete stemme. Die engel antwoerde hem ende sechde. Ic volgede di altoes werwerts du ghinges sint dattu gheboren wordeste. ende du en woldeste mijnen raet niet doen. Doe wysde hi mytter hant op enen duvel. die hem meer verweit ende nydiger was dan die *bl. 137d* anderen ende sech || de. Sich[,] dat is hi des raet du dedest. ende den mijnen verrokeloesdestu alte-

---

Bl *1* doestu heir *6* He sprac *7 Na* vader *eene punt* *7* droefheit *7* becommert die *11* Ende du en hads my *13* dijne stemme die suete is *15* waer ginges *17* hant enen *20* ende mijnen raet en wolds du niet doen. Mer

H

Tongdale [,] wat maecdi [.] Alse die onghevellighe zeel den schoenen jongelinc [*sach*] die schoenre was van maecsele dan der lude kindere. ende si hoer selven van hem hoerde noemen [,] van vreysen ende van blijtscappen al weynende seitse [:] Ach arme | heer vader [,] der hellen druefheiden hebben mij omhelst Ende die stricken der doet hebben my ghevaen Doe seide dingel [:] Nu hetdy my heer ende vader | ende ic was alteynen ende overal mit u | Mer doe en doch ic u niet weerdich also te noemen Doe sprac die zeel | *H*eer waer saghic u noyt | ochte waer hoerde ich noyt u suete stemme Dinghel antwoerde | Van dat ghi geboren waert hebic u nae ghevolcht mer ghi en wracht noyt nae mijnen raet. Ende dingel wijsde mitter hant | op eynen quaden gheest die hoer meyst toe ghinc ende seide | *S*ieten daer | nae wes rade ghi daet | en den mijnen verruecloesdet |

---

1 **Tongdale :** *deze vorm in een Lat. hs. te München.*

6 **archarme | :** *streepje rood op zwart. Id. r. 11 na* zeel, *r. 16 na* **hant**, *r. 18 na* **verruecloesdet.**

15 **raet :** *in margine bijgeschreven met aanwijzing.*

A *1* tungdalus *2* sach — scoene *3* lieder *6* wachgermen *8* om vaen *9* ende : maer *10* al over al *14* nae : oeit *17* ende seide *ontbr.* *18* verroeckeloesdegi

---

G

Die siele andwoorde [:] *H*eere [,] ic en sach hu niet no en verhoorde noynt dine soete tale Die Inghel verandworde ende seide [:] *V*ander tijt dat ghi waert gheboren so volghde ic hu waer dat ghi ghinct ende noynt so ne wildi minen raet doen [.] *E*nde dinghel wijsde sine hand up een vanden duvelen die haer meer anxenen dede dan eenich vanden anderen [.] Sich [,] sprac dinghel [,] dits deghene dies raet dat ghi oynt ghedaen hebt ende minen raet hebstu ghelaten

---

2 **verandworde :** *hs.* ver andworde.

K

Mer om dat got der barmhertzicheit ordel setzet [,] so en sal dir ouch neit gebrechen syner barmhertzicheit al en bistu der neit werdich Alleyne wese sicher ende verblide dich[,] want du salt ewenech *bl. 42b* pynen liden van veilen de du liden souldes [,] || en hedde dir gotz barmhertzicheit neit gehulpen Her omme volge myr ynd onthalt wail allet dat ich dir tzoenen sal Wantu salt weder [...] zo dyme licham keren : Do gienck de sele de boven maisse ververt was eme narre ynd leis yren lijcham da sy zo voeren op gestanden hade Do de duvele dit hoirden end si sagen dat si der selen dat quade neit doen yn mochten da si eir myt gedruwet hadden[,] so hoven si eir moynde up zo dem hemel wart ynd sachten [:] O we ongerecht is got want de hei wilt macht hei levendich : Neit as hei belovede dat hei eyme eicklichen geven soilde na synen wercken ind verdienste Hei verloest de selen de myn neit verlosen en soulde Ind verdomyt de neit

8 weder [...] zo : *tusschen* weder *en* zo *twee letters die door verbetering tot een intvlek samengevloeid zijn en waarvan alleen de eerste, een* e, *herkenbaar is.*

17 eicklichen : *verbeterd uit* ecklichen, ei *is boven* e *bijgeschreven zonder aanwijzing, de* e *van* ei *is ineengevloeid en met een zwart streepje aan de* e *van* eyme *verbonden.*

18 wercken : *tusschen de* r *en de* c *een letter die veel op een* d *gelijkt, geëxpungeerd.*

BR

altemael | Mer omme dat got der ombarmherticheit oerdele[,] so en sall dij oeck nyet ontbreken sine ombarmherticheit all en bistu des nyet wirdich | Allene wes seker end verblide dy Wanttu salste ein luttel pijnen liden van velen die du liden soldes en hadde dy gods barmherticheit neit geholpen | Hier omme volghe my end onthalt wail alle dat ic dy toenen sall | Want du salste to dijnen lichame weder keren Doe gienck die siele die boven maete verveert was hem naerre end liet heren lichame daer si te voeren up gestaen hadde Doe die duvelen dit horden end sij segen dat sij der sielen dat quaet neit doen en mochten daer sij se mede gedreyget hadden [,] so hieven sij eren mont ten hemele wart end segeden | O hoe ungerecht is got Wante den hie wel machet hey levendich[,] neit also he belovede dat he elcken[...] geven soulde na sijnen wercken end verdiensten | Hey verloest die sielen die men nyet verlosen || en soul- *bl. 54b* de end verdoemt die niet to verdomen ein sin

2 *Na* ontbreken *een verticaal streepje.*

16 machet : *de* t *verbeterd uit* n.

17 elcken [...] geven : *tusschen deze twee woorden* well *rood op zwart doorgehaald en zwart geëxpungeerd.*

B *1* der ontfermherticheit ordel set *3* ontfermherticheit — bustu (bistu?) *4* ende blide want du salt *7* ontholde *8* du salt — tot d. l. *9* Doe gienck : Die ziele d. b. m. v. w. ginc tot hem nairre *10* liet *ontbr.* *11* Ende doe *15* ongherecht ende gherecht (*Zie N en H*) *16* levende

G

Maer omdat god altoos sine ontfaermicheit boven sinen vonnesse stelt so ne sal niet ghebreken sine ontfaermicheit al hebstuus niet verdient Sijt seker ende blijde want ghi sult lettel ghedooghen van velen dat ghi sout ghedooghen holpe hu gods ontfaermicheit niet Siele nu volghet mi ende onthout alle dinghen die ic hu sal tooghen want du suls weder keeren in dinen lichame [.] *D*ie siele die seere *bl. 245a* vervaert was so ghinc hem nare ende liet haren lichame daer so up || ghestaen hadde Maer die duvelen

5 *tusschen* bl. 243b en 245a *is een blad, tot aan de afschrijving uitgesneden; hier en daar kan men nog de beginletters der regels duidelijk lezen.*

N

mael. Mer om dat god der ontfermherticheit ordel set Soe en sal di oec niet ontbreken sijne ontfarmherticheit. al en bistu des niet weerdich [.] Allene weest seker ende verblijt di [,] want du salste een luttel pijnen lijden van voelen die du lijden soldest. en hadde dij gods ontfarmherticheit nit gheholpen. Hier om volge mij. ende ontholt wael dat ic dij toenen sal [,] want du salste tot dijnen lichaem weder comen. Doe ghinc die ziele die bl. 138a boven maten verweert was hem naerre || ende liet hoeren licham daer sij te voeren op gestaen hadde Doe die duvelen dit hoerden. ende sij sagen dat sij der sielen dat quade niet doen en mochten daer sij se mede ghedreiget hadden. Soe hieffen sij hoeren mont ten hemel wart ende sechden [:] O hoe ongerecht ende gerecht is god [,] want dien hi wil maect hi levende. Niet alsoe hi belovede dat hi elken gheven solde na sijnen wercken ende verdiensten. Hij verloest die zielen de men niet verloessen en solde. Ende verdoemt die niet te verdoe-

16 Lat. O quam injustus et crudelis est. *Zie de andere hss.*

Bl *2* seet — niet ontbreken ***ontbr.*** *3* Allene ***ontbr.*** *15* O ongerechtich. ende gerechtich is *16* hi ***ontbr.*** *19* verdienst *20* te ***ontbr.***

H

Mer omme dat god dontfermherticheit voer tfonnesse brinct | so en sal u sijnre ontfermherticheit niet gebreken Sijt hoegelic ende blijde | want ghi en solt mer eyn luttel doeghen | van dat ghi ghedoeghet solt hebben en hed u gods ontfermherticheit niet geholpen Daeromme volcht my | ende onthalt wel al dat ic u toene | want || ghi sult weder bl. 5b in uwen lichame comen Dese utermaeten seer verveerde scel | liet hoeren lichame daer si op stoent ende neckede den ingel Doe die duvelen dit saghen ende hoerden datse niet en mochten der selen doen des si wil hadden | riepense te hiemel waert ende seiden [:] O hoe ongherecht ende wreet es god | die hi wilt doet hi Ende die hi wil maect hi levende | hi en ghieft niet als hi geloefde eynen ygelijken nae sijnen werken | hi verloest die te verdoemen sijn Ende hi verdoemet die te verloesene

5 solt : *in margine bijgeschreven met aanwijzing.*

8 in uwen : *verbeterd uit* tuwen; *de* t *zwart doorgehaald en* in *daarvoor in de plaats geschreven boven den regel.*

10 neckede = naakte, *vgl. de andere hss. Lat.* : accessit ad eum propius.

A *1* god : ic *2* brinct : brenge — syne *3* u ***voor*** niet *4* dat : dies *8* Dese : ende dees *10* neckede : naecte — maer doen — dit hoerden ende si sagen dat si *11* doen der sielen dies *13* hoe : heer — ende die hi wilt *15* also

G

die dit hoorden Ende saghen datsi deser sielen niet en mochten doen tquade daer sise mede ghedreecht hadden[,] si hieven haer mule up ten hemel waert | Ende seiden [:] *H*oe ongherechtich es god want dien hi wille doot hi ende dien hi wille maect hi levende [,] maer hine ghelt niet elcken na sine verdiente ende naer sijn werc also hi gheloofde Hi verdoomt die niet te verdoomene en sijn ende hi verlost die niet te verlossene en sijn Ende doe si dit gheseit hadden liepen si deen jeghen den

K

bl. 42a zo verdoemen en synt Ynd do si dit gesa ‖ cht hadden do worden si onder eyn ander vechten ind slogen de eyn den anderen myt wat tormenten dat si mochten Ynd leissen da alzo groissen stanck ind treckden ee wech myt groisem bedroifnysse ind onwerdicheit [.] *Y*nd der engel geynck vur ind sacht zo der selen [:] *V*olge myr Ind sy antwerde [:] Ach mych here[,] geistu vur[,] so solen mych dese achter begri[*p*]en end yn dat ewege vuyr mych leveren : Der engel sacht ir [:] *E*n ontsych sy neit[,] want me hulpen is myt uns dan myt in [.] Off got myt uns is : We sal intgen uns syn Want dusent sal ir vallen van dyner syden end x dusent van dyner rechter siden Mer zo dir in solen si neit genacken. Nochtant saltu myt dynen ougen myrcken ynd seyn den ‖ loen der sonden end also ich gesacht hayn saltu eweneich pynen liden van villen die du verdient hais

van der eirster pynen deo gracias

Do si lange zo samen gyngen end geyn licht en sagen behalven de clairheit des engels [,] so quamen sy zo dem lesten zo eyme dail de doncker

2 vechten = vechtende.

5 treckden : *verbeterd uit* treckten, *als bl. 41a.*

6 onweerdicheit = verontwaardiging. *Lat.* : cum indignatione et insigni tristitia.

9 begri[*p*]en : *hs.* begriven.

10 en ontsich : *verbeterd uit* sich; ont *is boven den regel tusschen* en *en* sich *bijgeschreven met eene punt als aanwijzing.*

11 hulpen : *in het hs. staat* hul- *aan het einde van den regel; naast* hulpen *staat in margine met de griffel geschreven het woord* v̄tseich, *dat waarschijnlijk slaat op de verbetering van* sich *in* ontsich *op denzelfden regel.* (*Cf. bl. 52a.*).

13 dyner : *hs.* dyn̄er : dȳ *staat aan het einde van den regel; waarschijnlijk heeft de kop. bij vergissing het afkortingsteeken voor* n *boven* dy *bijgeschreven.*

14 *de punt na* genacken *is rood op zwart.*

17 eweneich : *fout voor* ewenech?

BR

End doe sey dit gesacht hadden soe woirden sie onderlinghe vechtende end [...] slogen malcanderen mit wat tormenten sij mochten end lieten daer alten groten stanck end togen en wech mit groeter droifheiden end onwerdicheyden | End die Engele gienck vur end s[*e*]ghede to der sielen [:] *V*olghe my Ind sij antworde | Ach my here[,] gastu vour[,] so soelen my dese achter gripen end int Ewige fuer my leveren | Die Engel segede hoer [:] *E*n ontsie sij neit want meer hulpen is myt ons dan mit hem [.] *O*ffte got mit unss is [,] *w*ie sal tiegen ons wesen Want dusentich salre vallen van dijnre sijden end tien dusentich van dijnre rechten sijden mer to dij ein sollen sey nicht genaken Nochtan salstu myt dynen ogen mircken ind sein den loen der sonden | End also ic gesecht heb soe salstu eyn luttel pijnen lijden van [...] velen die du verdient heves

Van der [...] eirster pijnen.

Doe sij langhe to samen giengen end geen licht ein saghen behalven die ‖ clareide des Engels Soe bl. 55a

2 end [...] slogen : *tusschen deze twee woorden* sloch, *rood op zwart doorgehaald.* — *hs.* : malc anderen.

6 s[*e*]ghede : *hs.* sighede.

9 en ontsie : *verbeterd uit* enonsie; *de* t *is boven den regel tusschen* n *en* s *bijgeschreven zonder aanw.*; en *en* ontsie *zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

17 van [...] velen : *na* van *eene* d, *fout voor* v, *zwart verticaal doorgehaald.*

19 der [...] : *na* der *de letters* en, *fout voor* eir, *zwart doorgehaald.*

B 5 droeffheit ende onweerdicheit 8 begripen 11 off 12 dusent — dijnren s. 13 tiendusent — rechter zijden 14 nochtant s. mercken m. d. o. ende du salt dat loen der sonderen sien alsoe ic 16 soe *ontbr.* — saltu een luttel lijden van voel pijnen 20 ende een gheen licht en sagen sonder die claerheit vanden engel

G

anderen al dat si mochten ende si ghinghen wech met grooter seericheit ende gramscip ende met vulen stancke [.] *M*aer dinghel ghinc voren Ende hi seide tote der sielen [:] *V*olghet mi | ende so andwoorde [:] *A*y mi heere [,] ne gaet niet voren [,] dese duvelen sullen mi van achter begripen ende ten eeweliken viere leveren Doe sprac dinghele [:] En ontsiet hu niet want het esser meer met ons dan met hem lieden [.] *O*f god met ons es wie zal jeghen ons sijn [.] *O*mtrent hu esser .x. dusentich [,]

N

bl. 138b men en sijne. Ende doe si dit ghesecht hadden || doe worden sij onderlijnge vechtende Ende slogen malcanderen mit wat tormenten sij mochten. ende lieten daer alte groten stanc. ende togen en wech mit groeter droefheit ende onweerdicheit. Ende die engel ghinc voer ende sechde totter zielen [:] *V*olch mij [.] Ende sij antwoerde [:] Och mij here [,] gaestu voer [,] soe sullen mij dese achter begrypen ende int ewige vuer mij leveren Die engel sechde hoer [:] En ontsie dij niet. want meer hulpen is mit ons dan mit hen. Of god mit ons is. wie sal tegen ons wesen. want dusent salre vallen van dijnre sijden. ende tiendusent van dijnre rechter siden. Mer || toe di en sullen sy niet ghenaken. (bl. 138c) Nochtant saltu merken mit dijnen oghen. ende sien den loen der sunderen Ende alsoe ic ghesecht heb salstu een luttel liden van voel pijnen die du verdient hevest

Van der ierster pijnen

DOe sij lange te samen ghijnghen. ende gheen licht en saghen. behalven die claerheit des engels. Soe

6 volch *verbet. uit* voch, *de* l *rechts in marg. bijgeschreven met aanwijzing.*

17 salstu : *verbeterd uit* salsteu : *de* e *verticaal doorgehaald.*

Bl *2* onder om *5* ende onweerdicheit *ontbr.* *7* sij : die ziel *10* hoer *ontbr.* *12* dusent : M. *13 Tusschen* ende *en* tiendusent *is in Bl.* x·m· doorgehaald K : xdusent. — rechter : luchter *14* en : *ontbr.* *17* heb *ontbr.* *19* Die irste pijn *20* Soe : Doe

H

sijn Alsi dit gheseit hadden. liepen si deyn den anderen over[...]ende tormenten hem selven so si seerst mochten ende maecten groten stanck ende ghinghen henen in eynre onweerdicheit mit groter druefheit Dingel ginck voer die seel | ende seide[:] *V*olgt my Si antwoerde [:] Acharme heer mijn | gady voer my [,] diese quade gheesten solen mi begrijpen | end gheven my den eweliken vuyer Dingel spraec [:] *E*n ontsietse seide hi niet[,] meer volcs es mit ons dan [...] mit hem | *O*ffte god mit ons es | wie mach dan jeghen ons sijn David seit[:] *B*i uwer sijden salre vallen dusentich ende .x^m^. tuwer rechter hant | mer u en selense niet genaken Mer ghi solt merken mit uwen oegen ende ghi solt sien der sondaren leveringhe Ende als ic u voer gheseit hebbe | ghi solt eyn luttelken doeghen van voelen dies ghi verdient hebt ende sij ginghen || voert (bl. 6a)

Vander eyseliker valeyen der manslachtiger eerste pijne .i.

Alse langhe te gader ghegaen hadden | ende negheyn liecht en hadden sonder die blinckenysse

2 over : *verbeterd uit* overer; *de twee laatste letters schuin zwart doorgehaald.*

6 Acharme : *verbeterd uit* Achame; *de* r *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

10 dan [...] mit : *tusschen deze twee woorden staat* miet *geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

11 sijn : *in margine links bijgeschreven met aanwijzing.* — David seit : *Niet in Lat; naar Ps. 90/7-8.*

14 merken mit uwen oegen : *hs.* met uwen oegen merken *met het bekende teeken tot aanduiding der te veranderen woordorde.*

18 valeyen : *boven den regel in margine bijgeschreven met aanwijzing. Het Lat. hs. te Graz draagt als titel door een latere hand bijgeschreven* : De prima pena parricidarum et homicidarum.

A *1* ende alsi *6* si seide wachermen *7* gheesten *ontbr.* *9* sprac ende seide en ontsietse niet *10* ocht *12* sal — dusentich : m *15* also *16* gi en selt maer een — doeghen : liden *18 Titel ontbr.* *20* Ende alsi *21* geen — blickinge

G

maer si en sullen hu niet mesdoen no ghenaken [.] *N*ochtan so sulstu merken met dinen hooghen ende du suls sien der sondaren staet || Want also ic hu hebbe gheseit [.] du suls lettel dooghen van dattu verdient hebs [.] (bl. 245b)

*E*nde aldus ghinghen si voort te samen eenen langhen tijt dat si gheene claerheit en hadden dan vanden inghele [.] Ten lesten quamen si tote eender doncker valleyen die o[...]verdect was

3 verdient : *de* t *verbeterd uit* s.

5 o[...]verdect : *hs.* onverdect.

was End overdecket myt der donckerheit des dodes Want hei was harde deife end vol bernender kolen Ind it hadde eyn iseren overdeckel dat dicke schyn zo syn sees cubiten Dat myt groissem gluyen was boven myt ber[*n*]ende colen Ind der stanck her aff geynck boven alle de pynen de dese sele zo nu zo geleden hadde Want op dat gluyende overdeckel quam neder eyn veilheit van ontzelligen bl. 44a selen ind breiden da ‖ up bis dat si als eyn drait der en eyner pannen gebraden is ind alle gesmoltzen weir Ind dat swarre is [,] si worden dorch dat overdeckel also dorch gedrongen als gesmoltzen was dorch eyn doich Ind in den byrnenden kolen worden si weder vernoieit zo den pynen Do dese sele dit sach so wart si sere verviret ind sp[*r*]ach zo dem engel : Ach mych leve here [.] ich bedden dich off du myr sagen wolt wat quaden dese selen gedaen haven om dat sy geordelt synt zo alsusdanyngen pynen Der engel antworde ir Dese synt manslechtich

2 bernender : *hs.* berñender.

3 iseren overdeckel : *hs* : iseren de over ckel *met aanwijzing dat de volgorde van* de *en* over *omgekeerd moet worden.*

9 drait : *fout voor* brait?

11 swarre : *verbeterd uit* swar; re *is boven de* r *van* swar *en de* i *van* is *bijgeschreven, zonder aanwijzing.*

15 sp[*r*]ach : *hs.* spach.

quamen sij ten lesten tot enen dale dat donckei was end overde[*c*]t mitter donckerheit der doit | Want het was harde diep end vol bernder kolen end hadde een yseren overdeckel dat dicke scheen to wesen ses cubiten [,] dat myt groyten gluyene was boven bernende coelen | Ind die stanck hier aff genck boven all die pijnen die diese ziele tot nu geleden had Want op dat gluyende overdeccel quam neder een [...] veelheit van ontzelligen sielen end brieden dar op tot [...] dat sij als een braede de in eenre pannen gebraden is end all gesmolten were Ind dat swaerre is [,] si woirden durch dat overdeckel also durch gedrungen als gesmolten was durch een doeck end in den birnenden kolen wurden sij weder [...] vernijt toe den pijnen | Doe dese siele dit sach so wart se sere verveert ind sprac to den Engel. Ach myn lieve here Ich bidde dy oftu my seggen woult | wat quaede dese sielen gedaen hebben om dat sij g[*e*]ordelt sin tot dusdanen pijnen | Die Engel antworde hoer | Dese

2 overde[*c*]t : *hs.* overdeit.

5 cubiten : *hs.* tu biten.

9 een [...] veelheit : *na* een *eene slecht gemaakte* v, *verticaal rood doorgehaald.*

10 tot [...] dat : *na* tot *het volgende woord* als, *rood op zwart doorgehaald.*

15 weder [...] vernijt : *na* weder *de letters* vern, *zwart doorgehaald; de kop. schreef de* n *alsof het woord uit was.*

19 g[*e*]ordelt : *hs.* goordelt.

B *1* eyselicken dale *2* overdect *3* bernender calen *4* ende het h. — overdecsel *5* ses cubitus — dat myt groten gloeyende calen boven bernende was *7* tot nu toe ghedoghet h. *8* overdecsel *9* van onsaligen zielen *10* Ende dair brieden sy op — bra in eenre p. g. waren ende al g. *12* sy worden soe doer dat overdecsel doir ghedrongen *14* calen *15* totter p. *17* totten e. — my lieve h. *18* off du wylt dattu my seggest *19* hebn — gheordelt — dusdaniger *20* Ende die e.

G

met deemsterheden der doot want so was harde diepe ende vul van bernenden colen ende daer over lach een yserin decsele ende over welft scheent wel vi cubiduse dicke[,] wel[*c*] decsele gloyende was boven allen colen [.] *D*en stanc hier af quelde deser sielen meer dan al dat vernoy dat so voren ghedooghet hadde [.] *U*p dat gloyende decsele so lach eene menichte keytivigher sielen ende daer up brieden si tote dat si waeren versmolten ghelijc eender caden te siene in eene panne [,] datsi

2 wel[*c*] : *hs.* wel.

5 waeren : *aldus opgelost.* — caden : *korstje van geroost of gebraden vet. Zie* Der Leken Spieghel I. *c.* 12 *v.* 46, *waar het woord in hetzelfde verband gebruikt wordt, en de Woordenlijst s. v.* cade. *Het woord is in die bet. nog bekend in Haspegouw.*

N

quamen si ten lesten tot enen dale. dat doncker was ende overdect mit donckerheit der doot. Want het was herde diep ende vol bernender kolen Ende het had een yseren ovecdecsel dat dicke scheen te
bl. 138d wesen. vi. cubytus. dat myt groeten | gloyene was boven bernende kolen Ende die stanc hijr af ghinc boven al die pine die die ziele toe nu toe geleden hadde want op dat geloiende overdecksel quam neder een voelheit van onselighen zielen. ende brieden daer op Tot dat sij als brade die in eenre panne braden ende al ghesmolten waren Ende dat swaerre is [,] sy worden doer dat overdecksel alsoe doerghedronge. als ghesmolten was doer enen doeck Ende inden bernenden colen worden sy weder vernyet toe der pijnen. Doe dese ziel dat sach. waert sij seer verveert. ende sprac toe den engel. Och mij lieve here ic bidde di oftu my seg-
bl. 139a gen || wilste wat quade dese zielen ghedaen hebben. om dat sij gheordelt sijn tot dusdanen pijnen Die engel antworden. Dese sijn manslachtichgen

10 Lat.: donec ad modum cremii in sartagine concremati omnino liquescerent *N nam* cremii *blijkbaar voor een meervoud. De Wdb. geven gwl. voor de bet. van* cremium : klein brandhout, rijshout. *Zie de andere hss.* Vranckx *in zijn Troost der Zielen* (Gent 1601) schrijft : ... gelijc Boter, Smout oft Loot in een Panne.

2 **Bl** mit : mitter *4* yseren *ontbr.* *5* cubite. *6* Ende stanc *10* als een brade. die in eenre panne gebraeden is. ende al gesmolten weren *15* dat : dit *16* doe wart — seer *ontbr.* *17* ic biddi dattu *18* hebben gedaen *19* dusdanen : deser *20* sijn *ontbr.* — manslachtich vader ende moeder. ende brueder. *Lat.* : homicide, patricide, fratricide.

H

vanden engel Tachters quamen si teynre eysliker valleyen ende eyne donckere [,] dien ghedect was metter donckernysse der doet Sy was herde diep ende vol van bornenden colen [,] overdect mit eynen gloyenden decsele Ende daer was so grote stanck dat al wat die seel tot dan ghedoeght hadde hoer jeghen dat wesen niet en dochte | Keytyvegher zelen eyn grote ghetal ghinc op ende neder in die grote vlamme ende op dat decsel lagense ende borden tot datsi als eyn haerst in die panne braet altemale waren gesmolten Ende dat noch sware es[,] doer dat gloyende decsel woerden sy gesijt als men was doer eynen doeck syet Ende alsi dan vielen in die bornende colen | woerden si weder vernuwet te desen selven tormenten Alse dit die ververde seel sach sei deze totten ingel [:] Acharme heer mijn[,] ic bid u dat ghi my seght wat dese selen quaets hebben ghedaen dat mense totte desen tormenten wijsde Dingel sprac[:]

2 valleyen : *verbeterd uit* valeyen; *de* l *in margine bijgeschreven met aanwijzing.*

5 Na decsele *is wat weggevallen. Vgl. de andere hss.*

6 tot dan ghedoeght : *hs.* ghedoeght tot dan *met het gewone teeken tot aanduiding der te veranderen woordorde.*

8 zelen : *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

8-9 ghinc op... vlamme : *niet in Lat.*

10 haerst : rugstuk, ribstuk; *zie De Navorscher 58/547.*

12 decsel : *in margine bijgeschreven met aanwijzing.*

13 gesijt = gezift, *Lat.*: ita colabantur; *Kil.*: sygnen = colare.

17 heer mijn : *aldus voluit.*

A *6* groeten — siele ged. hadde toete dan en docht haer alniet wesen jegen dat maer keit. *8* ende gingen *10* herst — die : een *11* ende noch swaerder eest want dordat *13* also — sijt *na* was *15* vernuwet : hermaect *16* ende als dit die seer verveerde *17* achermen — biddu ocht gi wilt dat

G

droopen door tdecsele also men loot pleghet te smeltene [.] *D*uer een ysere vielen si in de berrende colen ende daer worden si weder vernieut ende gans ende moesten weder in desen toorment Doe de siele dit sach wert so huter maten seere vervaert Ende seide toten Inghele [:] Ay mi heere Ic bidde hu dat ghi segt of ghi wilt waer dese sielen dit verdient hebben desen zwaren torment [.]
bl. 246a *S*tappans verandwoorde dinghele ende seide tote den ruddere [:] *D*it sijn manslach || teghe [.] dits

1 loot : *Zie Nota op N.*

5 verandwoorde : *hs.* ver andwoorde.

vader ind broder slechtich Dit is de eirste pyne dergener de alsusdaynge dynge doen ind de zo alsusdayngen ir volbort geven [,] de werden zo bl. 44b deser pynen ‖ geordelt Do sprach de sele [:] *S*al ich dese pyne ouch liden Der engel antworde [:] *D*u hais si verdeynt mer nu en saltu ir neit liden Want alle en bistu neit slechtich vader noch broder nochtant bistu manslechtich Mer men en salt dir nu neit gelden Mer as du weder zo dy[*m*]e licham coemes so hoede dich datu dese pyne off merre neit en verdeynst Ind hei sacht ir [:] *G*ayn wir vort [,] wist [,] wir haven vil wege zo gayn

van der anderen pynen

Alsus gyngen si vort end qua[*m*]en zo eyme berge van wonderlicher grosheit Van grosen anxsten end van wilder woesticheit Ind der berch gaiff eynen bl. 45a harden nauwen ‖ wech den genen de dar wandelen Want an de eyn side des berges off weges was tzwevel vuyr stynckende ind doncker Ind an de ander side was vervroren snee ind myt hagel

9 dy[*m*]e : *hs.* dynne — coemes : *verbeterd uit* comes, *de* e *is boven het eerste been der* m *bijgeschreven, zonder aanwijzing.*

11 *Lat.* : Proficiscamur, grandis enim nobis restat via. *Vgl. de andere hss.*

14 qua[*m*]en : *hs.* quaen, qua *staat aan het einde van den regel.*

sijn manslachtigen ‖ vader end broder slechtich Dit bl. 55b is die erste pine der gheenre die dusdanen dingen doen Ind die to dusdanen dingen hoer volbort geven die werden tzo deser pijnen geordelt Doe sprack die siele End sall ic oc disse pine liden Die Engel antworde hoer [:] *D*u hebste se verdient mer nu salster neyt liden Want all en bistu noch vader noch broder slachtich nochtant bijstu manslachtich mer man sals dy nu neit gelden | Mer alstu weder to dijnen lichame komest soe huede dy dattu dese pijne off meerre neyt verdiens Ind hie segede er [:] Goe wy voirt want wy hebben vele weghes noch te gaene |

Van der anderen pijne

Dus treden sij vort ende quamen tot enen berghe van wonderliker groitheyden van groten anxt end van wilder wuestheit | End die berch gaff enen harden nauwen wech die ghenen die daer wanderden[,] want an die ene sijde des weges was zwevel vuer stijnckende end doncker Ind an dey ander sijde

13 Vgl. K en N.

B *1* brueder slachtigen *2* dusdanigen dingen toenen ende doen *3* dusdanighen — volbert doen ende dan nae desen pijnen die du noch sien salste Doe (*Zie N*) *5* ende *ontbr.* — dese p. *6* hevest *7* nu en salstu se — liden want all en bistu noch *ontbr.* *8* vader ende moeder ende broeder manslachtich *9* en sals *11* niet en verdienste *12* gae *14* Die ander pijne *15* Aldus trecten sy voert *16* groetheit *17* wylder woester ende die b. *19* vuer van swevels

G

haer eerste torment ende der gheenre diere raet of daet toe gheven ende naer dit torment werden si ten meerderen tormente gheleet [.] T[*o*]nd[*a*]lus goede vrient [,] dits een cleen dinc[,] dit en es maer spel van dat ghi noch sult sien De siele sprac[:] *S*alic dit moeten ghedooghen Dinghel sprac [:] *G*hi hebbet verdient maer ghi en sulles niet ghedooghen [.] *A*l bestu niet vader slachtich no moeder slachtich no broeder slachtich nochtan beste manslachtich maer het en sal up desen tijt niet vergolden

2 T[*o*]nd[*a*]lus : *hs.* Tondalus. — en : *boven den regel bijgeschreven zonder aanwijzingsteeken.*

N

vader ende bruderslachtich Dit is die irste pijne der gheenre die dusdane dinghen doen. Ende tot dusdanen dinghen hoeren volbort doen Ende dan dese pijne na die du noch sien salste Doe sprac die ziele [:] Ende sal ic dese pijnen oec lijden Die engel antworde. Du hebste sij niet verdient [.] daer om en salstu er niet lijden. Want al en bistu noch vader noch moeder noch bruederslachtich. [*nochtant bistu manslachtich.*] Mer men en sals di niet
bl. 139b ghelden. Mer || als du weder tot dijnen lichaem comest soe hoede di dattu dese pijne of meerre niet en verdienes Ende hi sechde hoer [:] *G*aen wij voert. Want wij hebben noch voel weges te gaen.

Vander ander pijnen

Dus traden sij voert ende quamen tot enen berge van wonderliker groetheit. van groten anxte. Ende van wilder wuestheit Ende die berch gaff enen herden nauwen wech den ghenen die daer wanderden want an die een sijde des weges was swevel vuer stinckende ende doncker Ende an die ander

3-4 *Manke vertaling van Lat.* : Ista est, inquit, prima talium pena perpetrantium et perpetrantibus consententium et post istam ad majores, quas videbis, ducuntur penas. *Vgl. K, B, H.*

6 *Lat.* : mereris quidem, sed modo non patieris. *Zie K.*

9 [*nochtant bistu manslachtich*] : *vergeten. Lat.* : es tamen homicida. *Zie K.*

Bl *2* goenre dese dijngen *3* dusdaennygen *5* ende *ontbr. Lat.* : Et ego. *6* antworde oer Du en heves der niet verdient. du en salter niet lijden. *12* hi *ontbr.* *13-14* weges hebben te gaen. Die ander pijn der verrader *15* ALdus gingen se *18* nauwen : engen — wanderen *19* was *ontbr.*

H

*D*it sijn die manslachtich sijn Die vader slachtich sijn Die moeder slacht sijn *D*ie broeder slacht sijn Dit is hoer eerste pijne die dit daden | ochte die contsent [,] wille off raet daertoe gaven | ende nae desen selense geleyt werden tot mere pijnen Die seel sprac [:] *S*al ic [...] dit moeten doeghen *D*ingel seide [:] *G*hi hebtse verdient mer ghi en solse niet doegen want al en sijdi niet vaderslacht moederslacht noch || bruederslacht [,] ghi sijt nochtan *bl. 6b*
manslacht Mer dat en salmen u nu niet loenen [.] *V*oertaen [...] huet u als ghi tuwen lichame comet dat ghi gheyne meere pijne en verdient ende dan seide hi [:] *G*ae wy | wy hebben eynen groten wech te gaen

vanden berghe van wonderliker groter eyslicheit .ij[de].

Doe si voert ghingen | quamen si teynen berghe van wonderliker groetheit | van groter eyslicheit | ende van eynre woester vasticheit Dese berch hadde eynen enxteliken wech | want aen eyne sijde vanden berghe waest stinckende solfer [,] vuyer ende doncker. Ende aen dander sijde

6 [...] : *eene punt.*

10 Mer : *aldus voluit.*

11 voertaen [...] huet : *tusschen deze woorden* al *geëxpungeerd en schuin rood doorgehaald.*

13 gae wy | : *streepje rood op zwart.*

15 *De titel komt in geen enkel Lat. hs. voor.*

A *1* sijnse die *2* slacht : slachtich — ende die br. slachtich *3* daden : doen ende oec diet konsenteren wille ocht *6* ende salic *7* hebbes — seles *8* doeghen : liden — vader nocht moeder nocht broeder slachtich gi *10* manslachtich *11* maer voerdane hout u *13* h. noch enen *15* *Titel onbr.* *17* ende doen — ghingen : quamen so *18* *2de* van : ende *19* ende desen *20* want in deen sie vanden *22* donckerheit ende in — sijde : sie

G

sijn Maer voerdan wachtu alstu te dinen lichame comt dat ghi dese pine niet en verdient Ende hi seide [:] *G*aen wi voorwaert want wi hebben noch vele weechs te gane[.] *A*ls si een stic tijts hadden ghegaen quamen si te eenen berghe die alte groot was ende seere eyselic ende alte woeste[,] ende up desen berch lach eenen sonderlinghen nouwen wech want in deen sijde van desen berghe waest zeere deemstrelic | ende seere stinkende van sulfere ende van viere Ende dit was

1 voerdan : *hs.* voer dan ; *id. r. 2* : voer waert

steynen iselichen Want dese berch was an beiden [*siden*] vol duvelen de bereit waren de selen zo pynnegen So dat da geyn oevergaen en was den genen de overgayn woilden Ind dese duvele hadden gloyende iseren hacke ind vorcken myt dryn tacken altzo scarpe [,] da si de selen myt dorch stachen de over gayn woilden Ind trecken sy zo der pynen wart Ind alse dese onseligen gepyniget waren ind gewentzelt in den swevel vuyr So dorch stachen si si myt den vorcken ind worpen si in de *bl. 45b* side dar der snee lach Ind || weder van dem snee ind hagel in dat swevel vuir van grosser vlammen Do de sele dit sach ontfort si sich seeir ind sprach zo dem engel de vur ir geynck Ich beden dich here [,] want ich hei seyn verretinysse zo myner verdomenisse We sal ich desen wech mogen ontgayn Hei antworde [:] *E*n wil dich neit ontzeyn mer volge mir off ganck vur End du gynck der engel [...] vur ind de sele volgede eme als si zo voren dede

1-2 **berch was an beiden vol :** *eerst vergeten, daarna bovenaan de pagina bijgeschreven, met roode aanw.*

2 [*siden*] : *niet in het hs.*

12 **in :** *aan het tweede been der* n *is nog een staartje, dat den vorm van een punt heeft, zoodat het woord veel gelijkt op* im — **vuir :** *verbeterd uit* mer; mer *is rood doorgehaald en* vuir *is bovenaan de blz. bijgeschreven met rooden inkt en een roode aanw.*

14 **beden :** *verbeterd uit* bedden; *de eerste* d *is bovenaan met twee puntjes geëxpungeerd.*

18 **volge :** *na de* e *komt er nog een beentje van een* n *of* m. — **mir :** *de* i *lijkt veel op een* e.

19 **engel [...] vur :** *tusschen* engel *en* vur *het woordje* vuir *fout voor* vur, *zwart doorgehaald.*

was vervroren snee Ind myt hagelstenen yselic | Want dese berch was an beyden sijden voll duvelen || *bl. 56a* die bereit waren die sielen to pijnghen soe datter geen overgaen en was den ghenen die overgaen wolden Ind dese duvelen hadde[*n*] gluyende yseren haken ind vorcken mit trien tacken alto scharp [,] dat sij die sielen mede dorstaken die overgan wolden ind trecken sie ter pijnen wert Ind als disse unsellige gepinichet weren end gewentelt indat swevel vuer soe doirstecken sij se mit den voircken end worpen sij in die sijde daer dey snee lach Ind dan weder van den snee ind hagel int zwevel fuer van groter vlammen | Doe die ziele dit sach soe ontfruchte sij hoer ind sprac to den Engele die vor eir genck [:] Ich bidde dy here [,] want ich hier sij verradenisse tot mijnre verderffnissen [,] hoe sall ic desen wech mogen entgaen | Hij antworde [:] *E*n wile die nyet ontsien mer volge myr off ganck vorre Ind doe genck die Engell vur end die zele volgede hem als si to voren dede ◖

6 **haken :** *het onderste gedeelte der* **k** *is tot een inktvlek ineengevloeid; de kop. schreef het opnieuw boven de* e *met een klein streepje als aanwijzing.*

15 *de* E *van* Engele *niet gerubriceerd.*

B *1* ende hagel steen eyselic *3* toe pinighen *6* drien t. *7* dair sy die s. *10* mytten voer ghesegheden vorcken *15* here omdat ic h. *16* hier zie bereit v. *17* gaen *18* antworden ende seide *19* volghe my

G

seere afgriselic omme sien An dander sijde vanden berghe was ver[*vro*]sen snee ende haghel ende wint die eynselic was Desen berch was an beede siden vul van || *bl. 246b* quaden gheesten die altoos waeren bereet de sielen te tormentene datter ne gheen en conste gheliden [.] *D*e quade gheesten hadden alte scaerpe yserine vorken die altoos gloyende waren al of si hadden ghecommen huter smesse ende si recten de sielen der mede ende doorstakense die liden wilden ende trockense in desen torment [.] *A*ls dese duvelen langhe dese keytivighe sielen hadden ghewintelt haer ende daer in deen side van

1 ver[*vro*]sen : *hs.* ver vorsen.

5 doorstakense die liden wilden : *Lat.* : ... quibus jugulabant animas transire *volentes* et trahebant ad penas. *De tekst van Vincentius heeft hier* nolentes *wat doet veronderstellen, dat onze cop. mogelijk nog een anderen tekst kende.*

6 ghewintelt : *hs.* ghe wintelt.

side [*was vervroren snee ende*] hagel steen eiselick Want dese berch was an beiden siden vol duvele. *bl. 139c* die be || reit waren die zielen te pinigen Soe datter gheen overgaen en was. den ghenen die daer over ghaen wilden Ende dese duvelen hadden gloiende yseren haken ende vorken mit drien tacken alte scarp. daer sij die sielen mede doer staken. die overgaen wolden ende treckten sy ten pynen wart Ende als dese onseligen ghepint waeren. ende ghewentelt in dat swevel vuer. Soe doerstaken sij se mitten vorken ende worpen se in die sijde. daer die snee lach Ende dan weder van den snee ende hagel in dat swevel vuer ende groter vlammen Doe die ziele dit sach. soe ontfruchte sij hoer ende sprac *bl. 139d* toe den engel die voer ghinc || Ic bid di here. Want ic hier sie verradenisse tot mijnre verderffenissen Hoe sal ic desen wech moegen angaen Hi antwoerde. *E*n wilt niet ontsien mer volge mij of ganc voer Ende doe ghinc die engel voer ende die ziele volgede hem als sij te voeren dede

1 Lat. : nix glacialis et cum grandine ventus horribilis. *Zie K.*

7 doer staken : doer *aan het einde van den regel.*

Bl *1* was hagel stene ende eyselic. *4* overgaen : gaen *ontbr.* — over *ontbr.* *9* gepynnicht — waeren *ontbr.* *11* in : an *16* verderffenis *18* en onsiet di niet.

waest ysechtich snee Ende het weyde ende hagelde eyslic Dese berch was al overal vol van hangdieven | die ghereit waren die selen te pijnen | so datter gheyn wech en was yemant seker te lijden Diese voerseide quaedien | hadden yseren gaffelen al gloyende ende scharpe crouwelen all ghereyt mit dryen [*t*]anden [,] daer si mede hurten ende trocken [*t*]en pijnen voerseit die overlijdende selen Alse dese caytiveghe selen langhe ghepijnt waren int bornende solfer ende mitten gaffelen ende crouwelen ghehurt ende ghetrocken werpmense over in den voerseiden snee Ende dan wieder van in midden dat calde waerpmense vandersijden in dat voerseide vuyer Die seel die dit [...] sach ontsach hoer uutermaten ende seide totten ingel die voer ghinc | Here[,] ic die nu sien dese pijnen ghereyt te mijnen behoef | hoe salich doeren aen vaen desen wech | Hi antwoerde | *E*n ont- || siet u niet mer *bl. 7a* volgt mi | of gaet voer | ende si liet den engel voergaen ende volgede hem alste voeren

2 hangdieven : *Lat.* : tortores. *Zie Verdam s. v.* hancdief.

3 waren : *bijgeschreven in margine na* ghereit.

4 seker : *bijgeschreven, in margine met aanw.*

5 quadie : *Lat.* tortores, *cf. blz. 20b.* quadien : *Lat.* mali.

7 [*t*]anden : *hs.* canden. *Lat.* : ... et acutissimos tridentes preparatos.

8 [*t*]en : *hs.* den.

14 dit [...] sach : *tusschen deze woorden staat* sal *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

18 Het streepje na antwoerde *is rood op zwart.* — ont- : *aan het begin van dit woord is een* ſ *of een lange* s *uitgekrast, waarschijnlijk de* ſ *van het volgende* siet.

A : waeide ende het h. *2* ende dese *3* waren om die *4* geenen — om iemant te lidene ende seker dese *6* krauwels, *ib. 10* *7* hurten : ructen *8* den : te dien voerseiden pinen weert die *9* ende als die — waren *ontbr.* *10* b. stinckende s. — met *11* gehort *13* calde : kouwe — v. d. s. : in dander sie in *15* seere ende *17* aen gaen *18* Hi : dingel *20* hem na

G

desen berghe int sulfer ende int vier dat vreselic was ende stanc [,] soo doorstakensise metten instrumenten vorseit[,] so worpensise an dander side vanden berghe inden couden snee[,] inden haghel ende inden couden wint die afgriselic was ende groot [,] ende van inden snee woorpen sise de sielen inde vlamme vanden viere ende inden stanc Als dit tondelus siele ansach wert hi vervaert | ende seide toten inghele Ay heere den vaer heeft mi doorgaen Ay lacen[,] hoe sal ic ontgaen desen tormenten die ic hier sie bereet langhe te miner bedroeffenessen Dinghel andwoorde [:] *T*ondeluse [,] *e*n ontsiet

4 tondelus : *het eerste been der* u *staat op een* e.

Van der dirder pynen der hoverdien ind verieder ind de des geliches bedriven

Mer d[*o*] si van anxsten myt gemach gyngen so quamen si zo eyme harden deiffen dalle seir stynbl. 46a cende ind donckel ind *de* sele en mochte ‖ dar aff neit geseynne Mer si hoirte eyn gelout van eyner reviren van swevele Ind dat roiffen van den selen de da gepynniget worden ind eyn stynckende roch van dem swevel [...] gynck opwart[,] de boven alle pyne was de si vur geseyn hadden Ind eyne alzo lange taiffele gynck van dem eynen berge up bis zo dem anderen berge als eyn brugge over den dall De dusent schrede lanck was ind eyns vois breit ind over dese brugge en mochte neman gayn dan de vercoren was End si sach vil selen van deser bl. 46b bruggen vallen ‖ ynd nemant dar over gayn ongequetzeit behalven eynen preister Ind dese was eyn pilgerum end droch eyne paleme in syner hant Ind vur alle den anderen geinck hei dar over onvertzaget Do dese sele sach desen nauwen wech ind si bekante dat da onden was de ewege verdomenisse

---

4 d[*o*] : *hs.* du. — anxsten : *verbeterd uit* axsten, *de* n *is boven de lijn tusschen de* a *en de* x *bijgeschreven, zonder aanw.*

5 styncende : *verbeterd uit* stynende; *de* c *is boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

9 selen : *verbeterd uit* slen, *de* e *is in margine links voor* slen *bijgeschreven met roode aanw.*

10 swevel [...] : *hs.* swevel ind.

15 brugge : *het streepje der* b *komt wat onder de lijn uit, zoodat ze op een* p *gelijkt.*

19 *Na* hant *ontbreekt wat. Zie de andere hss.* Lat. : portans palmam et indutus sclavinio.

Van der dirden pijnen der hoverdiger ind der [...] vorreder

Mer doe sij van *a*nxten mit gemaken gijngen Soe quemen sij tot enen ‖ harden deipen dall sere stin- bl. 56b ckende end doncker Ind dye siele en mochte daer aff niet siene [,] mer sie horde een gelut van eenen Rivere van zwevele end dat roepen van den sielen die daer onder gepinicht worden[.] end een stinckende roec van den zwevel gienck upwerts die boven all pynen was die sij vur gesiene hadde Ind [...] een allten langen taffele gienck van den enen berghe up den anderen berch | als een brugge over dat dal | Die dusent schreede lanck was end eens voets breit end over dese brugge en mochte niemant gaene dan die vercoren was Ind sij sach vele sielen van deser bruggen vallen Ind niemant daer over gain onghesericheit behalven enen priester Ind dese was eyn pelgerem [*ind hadde ene slavine an*] ind droich ene palme in sijnre hant Ind vur alle die anderen gienck hy daer over [*on*]versacht | Doe dese siele sach den nauwen wech Ind sij bekande dat daer onder was die ewige vordoemnische Soe

---

2 ind der [...] vorreder : *na* der *het woord* vorreden, *waarvan de* n *uit* r *verbeterd is, rood op zwart doorgehaald.*

5 dye : *de* y *verbeterd uit* e.

10 Ind [...] : *na* Ind *de letters* all, *begin van het volgende* allten, *rood op zwart doorgehaald.*

17 onghesericheit : *cf. K.*

20 [*on*]versacht : *hs.* versacht.

B 1 derder 2 verraders 4 diepen 6 hoerden een gheluyt 7 rivier 11 alte langen tafel lach — tot op den a. 17 onghescricheit *ontbr.* — sonder enen p. — ende die priester was een pelgrym ende hadde een alve aen ende droech een palme 20 g. h. over onversaghet 21 desen nauwen w. 22 verdomenisse

---

G

hu niet [,] volghet mi [.] *D*inghel ghinc voren ende de siele ghinc naer hem met grooten vare

Doe si aldus een stic tijts ghegaen hadden ‖ So quamen si te eender dieper valeyen ende seere stijnckende ende donckere So tondelus dese siele[,] hi en conste no hi en mochte dese diepte niet ghesien maer si hoorden den luut huut eere vloet van sulfere ende van brande ende groot gheruchte ende caermen van zielen die daer onder laghen Eene groote menichte in pinen ende in tormenten so vander corrupcien ende van dien vulen stanke die up waert slouch als een roec [,] die was huter maten

---

3 *Na* siele *eene punt rood op zwart.*

6 *Versta :* een rook die uit de vallei opsloeg, uitermate groot was en boven de pijnen ging *enz.*

Vander derder pijnen der hoveerdiger ende der verrader

MEr doe sij van anxten mit ghemake ghijngen. soe quamen sij tot een herden diepen dael. seer stinckende ende doncker. Ende die ziel en mocht daer aff niet sien. Mer sij hoerden een geluut van eenre riviere van swevel [*ende dat roepen van den zielen die daer ghepint worden ende een stinckende roec* Bl. 140a *van den swevel*] die ginc opwarts. Die ‖ boven allen pinen was die sij voer ghesien hadden Ende een alte langen tafel ghinc van den enen tot op den anderen barch als een brugghe. over dat dale die dusent screden lanck was ende een voets breet Ende over dese brugge en mocht nyment gaen dan die vercoren was Ende sij sach voel zielen van deser bruggen vallen. ende nyement daer over gaen ongheseericht behalven enen priester En dese was een pelgrem. ende had een slavine an. ende droech een palme in sine hant Ende voer alle die ander ghinc hi daer over onversaget Doe Bl 140b dese ziele sach desen ‖ nauwen wech. ende sij bekande dat daer onder was die ewighe verdoeme-

1 *Lat.:* de valle et pena superborum. *Het Lat. hs. te Graz :* De humiliatione superborum et insidiatorum, *en een hs. te München :* De pena superborum et insidiatorum. *Zie K.*

3 MEr : *Onder de* E *een andere onleesbare letter swart doorgehaald.*

5 *Lat. :* cujus profunditatem ipsa quidem anima videre non poterat. *Alle teksten hebben dezelfde foutieve vertal.*

7 [*ende ... swevel*] : *Zie de andere teksten.*

16 *Zie K. N naar Lat. :* et indutus sclavinio.

Bl *1* Die derde pijn der hoeverdiger *3* anxt — soe : Doe *4* herden *ontbr.* *9* die ginc : die *ontbr.* *10* had *11* tot *ontbr.* *16* vallen van deser bruggen *18* pilgerum — slavine *ontbr.* *19* palmen *20* onververt *21* die ziele — nauwen : smaelen

Van eynen dael daer eyne brug over ginc .M. schreden lanc .iij^de^.

Alse si ghevolgt had eyn stuck tijts mit anxte | quamense teynre valleyen herde diep | alte stinckende ende doncker[,] so dat die sele den gront niet en const ghesien | mer si hoerde den luyt vander solferechtiger vloet ende dulinghe daer onder vanden ghepijnden selen[.] *D*en roec vanden solfer ende vanden bornende colen sloech op so stinckende | dat die stanc ghinc boven allen die pijnen die si te voren had ghesien Over dit dael alse eyne brugghe lach eyne tafel | vanden eynen berghe totten anderen. M. screden lanc | ende mer eynre schreeden breyt | Hijr en mochte nyeman overlijden sonder die uutvercoren Sy sacher mennyghen afvallen ende nyemen overgaen onghequetst | dan eynen pape | *D*ie pape was eyn pylgrijm | ende droech eyn rijsken palboems in sine hant | ende hadde eyne slavyne aen ende ghinc voer al dander over Alse dese seel sach desen enghen wech ende

6 en : *verbeterd uit* ende; *het verkortingsteeken voor de is swart en rood doorgehaald.*

8 ghepijnden : *staat aan het begin van den regel; op het einde van den vorigen regel staat nog eens* ghe- *swart geëxpungeerd, maar niet doorgehaald.*

12 berghe : *hs.* berghen; *de slot-* n *is echter swart geëxpungeerd.*

A *1 Titel ontbr.* *3* Ende als *7* huylinge — onder ende groete domelinge vanden *10* alle *13* ende die enen voet was breet ende hier *15* sach *16* ontgaen *18* palmboem rijsken *20* ende als — desen enghen : den ingel (*fout voor* ingen?) wech

G

groot [,] huut deser valeyen [,] die boven der pinen ghinc | die de siele voren ghesien hadde Ende in dese valeye lach een tafele als een brugghe die vanden eenen berghe ghinc tote up den anderen berch [,] welke tafele .x. screden lanc was ende eenen voet breet [.] *O*ver dese brugghe so ne mochte niement gaen hine was vercoren van gode [.] Tondalus sach van deser brugghen vallen vele sielen ende hine sachere niemende over gaen sonder eenen pape ende ghinc als een peelgrijn Ende hi was ghecleet met witten cleederen ende hi ghinc voor dandere sielen alleene[,] onghescaet ende onghescent[,] vromelic ende onvervaert Doe tondalus sach den nouwen wech ende daer ondere de eewighe doot

3 .x. : *de punten rood.*

K

Do sprach si zo dem engel Ach mych here [,] we sal mych onselige verloesen van dem wege des dodes Ind der engel sach si an myt eyme bliden angesicht ind sprach [:] *E*n ontsich dich neit want van deser pynen saltu werden verloist Mer na deser saltu eyn ander liden Ind hei gynck vur ind heilt si ind leit si over de brugge ongequatzet Ind na dem dat si ‖ *bl. 47a* ewenech weges gegangen haden als off si sicher geweist hedden So sprach si zo dem engele Ich beden dich here of it dir genoeget so sage myr wilcheyn selen synt dese pynen de wir nu gesien haven Der engele antwerde ir ind sachte [:] *D*ese vreisliche dieffe dall is eyn stat der hoverdeger ind der styn[*ck*] ende berch van swevele is der verreder pyne ind Hei sacht zo ir [:] *G*ayn wir vort dat wir comen zo den anderen pynen de ontz [...] ellichen merre syn dan de wir vur bi gegangen synt

van der veirder grosser pynen

Ende der engele gynck vur eynen langen cromen wech [...] der seir pynlichen was ynd do si ‖ *bl. 47b* seir

7 heilt : *verbeterd uit* eilt; *de* h *is in margine links van* eilt *bijgeschreven, met een zwarte punt als aanw.*

14 styn[*ck*]ende : *hs.* styn ende, styn *aan het einde van den regel; de cop. wou waarschijnlijk de* ck *aan het begin van den regel schrijven, maar vergat het.*

17 ontz[...]ellichen : *na* ontz *zijn twee letters doorgehaald, die tot eene intvlek zijn ineengeloopen, en waarvan alléén de tweede, eene* i, *herkenbaar is.*

21 wech [...] der : *na* wech *aan het einde van den regel eene* d, *rood doorgehaald.*

BR

sprach sie tot den Engel Ach my unsellige[.] wie sall my verloesen van den wege deser doet Ind die Engell an sach [*sy*] myt eynen ‖ *bl. 57a* blijden angesichte ind sprack | Ontsie dy niet | Want van deser pijnen salstu verlost werden | Mer nae deser salstu een ander gedoegen | Ind hey ginck vur [...] ind hielt sij end leyddese over die brugge ongesericht Ind nae dat se een luttel weges gegaen hadde als off sij secher gewest hadde | soe sprach se blijdelic toe den Engel Ic bidde here off dy genoeget soe sege my welcker sielen sin dese pijnen die wij nu geseyn hebben | Die Engel antworde hoer eend segede | Dit vreselike dyepe [*dal*] is een stede der hoverdiger Ind die stijnckende b[*e*]rch van zwevele is der verrader pijne Ind he seghede tot hoer Gae wy tot dat wy komen tot den anderen pijnen die ontellic meerre sijn dan die wy vur by gegaen syn

Van der verder pinen

End die Engel gienck vur enen langen krommen wech die sere pijnlich was Ind doe sij sere arbeyden

4 Ontsie : *hs.* Ont ontsie ; *de* O *van* Ont *is door de rubricatie onduidelijk geworden; daarom schreef de cop. blijkbaar het woord opnieuw.*

6 vur [...] ind : *tusschen deze twee woorden* ind gelt (*fout voor* hielt) sij, *rood doorgehaald.*

13 [*dal*] : *niet in het hs.*

14 b[*e*]rch : *hs.* borch.

B *3* aensach sy — eynen *ontbr.* *4* ende seyde en ontsie *5* pijnen *ontbr.* *7* onverzeert *11* soe *ontbr.* — segt my *12* Ende die e. *15* verraders — seide oer *16* wy tot : tot *ontbr.* — ten anderen p. *18* gegaen *ontbr.* *21* wech ende zeer pijnlic

G

bl. 247b sonder hende so sprac tondalus tote den inghele ‖ Ay lacen [,] keytivighe siele [,] wie sal mi verlossen van deser doot ende die Inghel ansachse met eenen bliden aensichte Ende seide [:] *T*ondalus en ontsiet hu niet want hier af sulstu sijn verlost maer hier naer salstu een ander dooghen moeten Dinghel ghinc vooren ende leedde tondaluse onghequetst over dese brugghe ende als si over dese brugghe ende desen quaden wech leden waren Doe sprac tondalus tote den Inghel Ic biddu heere dat ghi mi segt[,] oft mueghelic es[,] wat sielen sijnt die desen torment dooghen daer wi leden sijn ende dinghel

nisse Soe sprack sij totten engel Och mij onselige. wie sal mij verloesen vanden wege deser doot Ende die engel ansach sij mit enen bliden ansichte ende sprac En ontsich dij niet. Want van deser saltu verloest werden. Mer na deser saltu een ander ghedoegen Ende hij ghinc voer ende hie[*l*]tse. ende leide sy over die brugge ongheseericht Ende doe hi se over ghebracht had Als of sij seker gheweest hadde soe sprac sij blidelic Ic bidde here of dij genoeget. soe segt mij welker zielen sijn dese pijnen *bl. 140c* die wij nu ghesien hebben || Die engel antwoerde hoer ende sechde. Dit vreselike diepe dal is een stede der hoverdiger. Ende die stinckende berch van zwevel is der verrader pijne Ende hij sechde tot hoer[:] *G*aen wij. tot dat wij comen ten anderen pijnen. die ontellick meerre sijn dan die daer wij voer bij [*gegaen*] sijn

Vander vierder pijnen

ENde die engel ginc voer enen langen crommen wech die seer pinlic was Ende doe sij seer arbeiden.

6 hie[*l*]tse : *hs.* hietse *Lat.* : tenuit eam.

19 ENde : E *blauwe letter.* — ginc : *vergeten, in margine rechts bijgeschreven met aanw.*

Bl *3* sach se an *6* ghedoegen : lijden *7-8* Ende doe... had *ontbr. Cf. K, Lat.* : Et post transitum pravi itineris. *10* wat zielen — dese *ontbr.* *15* wij voert totten anderen pijnen *16-18* dan die wij gesien hebben Vander vierder pijnen der vreken *19* ENde *ontbr.*

onder hoer die ewelike doet[,] seidese totten ingel[:] Ach lase [,] ontfermpt u mijns heer[,] wie sal my verlosen van desen [...] weghe der doet Dingel aensachse mit eynen blijden aensichte ende seyde En ontsiet u niet [,] ghi weert hyr af ‖ verloest Mer *bl. 7b* hijr nae soldy ander pijne doeghen | ende hi ginck voer ende hielse ende leydese over die brug onghequets | ende alsi over was sprac die blijde sele Heer[,] ich bids u of ghi wilt so segt mi wilker zeelen tormenten sijn dit Dingel seide te hoer Dese eyslike valleye is der hoverdigher stat Ende die solferberch es der transeneres pijne Doe seide hi voert [:] *G*hae wy tot dat wi tanderen dinghen comen die diesen ongelijc sijn

Vander eyseliker onghehuere beesten iiijde.

Dingel ginck voer ende sy ghinghen eynen pijnliken langhen wech Alse aldus zeer ghepijnt hadden

2 u : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

3 [...] weghe : *voor dit woord staat een onduidelijke letter, eenigszins gelijkend op een slot- s, die loodrecht rood doorgehaald is.*

12 transener = roover. *Kil.* transeneren : extorquere pecunias concussione.

13 die : *in margine links bijgeschreven met aanw.*

A *1* seidese : spracse *2* lacen *6* doeghen : moten liden *7* die : dese — onghequets : ongescaet *9* oft *11* die stinckende s. *12* transeneerders *12* v. G. w. *ontbr.* *13* dinghen : steden — comen *na* wi *15* *Titel ontbr.*

G

seide haere Die afgriselike valeye es der hooveerdigher stad die hem bereet es Ende den stinckenden berch es der verraders pine Gaen wi sprac dinghel tote wi commen ten anderen tormenten die onvertallic meerdere sijn [,] noch en eyst maer een spel

Dinghel ghinc voren ende si ghinghen eenen langhen zwaren wech die herde zwaer was [.] *Doe*

2 verraders : *hs.* ver raders. — ten : de slot- n *verbeterd uit* e : *het eerste been der* n *is door de* e *geschreven.*

4 doe : *hs. veeleer* dae

K

arbeiden end eynen donckele wech gyngen So sach de sele [...] neit verre van ir eyne beiste de ongeloiflichen grois was ynd ontzellichen iselichen was Dese beiste overmytz yrre iselicher grosheit so gynck si yn lanckheit boven alle de berge de dese sele ee gesien hadde Ire ougen waren geliche vuyrigen bergen Ir munt was harde wyt open [,] *de*[,] als der selen dochte [,] wal hadde mogen bevangen tzeyn dusent gewapender manne Ind si hadde yn irre mulen tzwene giganten de in der mullen stonden verkiert ind harde ongehuerlich [.] *D*er eyne van desen hadde dat houyflt op wartz an de overste tzende der beesten [*ind de voesse op de nederste tzende*] ind der ander stont weder syns als bl. 48a myt dem ‖ houyfde op de nederste tzende End myt den voessen up wartz ind alsus waren si tzwa clummen in yrem monde Ind deilden yren mont in gelichenisse van dryn portzen Ind uis deser beesten quam eyne onlescheliche vlamme de sych zo dielen plach in dry deylen dorch de dry portzen Ind

2 sele [...] neit: *na* sele *het woordje* van *zwart doorgehaald;* sele *is ook bij vergissing doorgehaald* — neit: *eerst vergeten, daarna in margine links vóór* verre *bijgeschreven.*

13 [*ind de voesse op de nederste tzende*]: *Lat.*: et pedes deorsum ad inferiores. *Zie B.*

19-20 dielen: *verbeterd uit* delen; *de* i *is tusschen de* d *en* e *boven den regel bijgeschreven, zonder aanw. Bedoelde de cop. soms ook* deilen?

BR

end enen donckeren wech giengen [,] soe sach die siele neit verre van hoer een beeste die ongelovelic groit was Ind ontelic yselic was | Dese beste | overmits haer yseliker groitheit [,] so gienck sij in [...] lanckheyden boven alle die ‖ berghe die bl. 57b dese sele ye gesiene hadde | Hore ogen waren gelich vueregen berghen | Hore munt was harde wyde open | Die als der sielen dochte wal hadde mogen bevangen tien dusent gewapenden manne | Ind sij hadde in oren mule twe gigante die in der mulen stonden verkeert Ind harde onghehurlijc | Want die eenne van desen hadde dat hofft opwart an die bovenste tanden der beisten [*end die voete op de nederste tande*] | Ind die ander stont weder sijns als myt den hovede op die nederste tande end mit den voeten opwarts end aldus weren sy twe columen in horen munde | end deelden horen mont in gelichenisse van drien portzen Ind uute deser beesten quam [*een*] onlesschelike vlamme die hoer toe deylen plach in drie dielen doer die drie porten | Ind men dwanck die ver-

5 in [...]: *na* in *het woord* groitheit *zwart doorgehaald.*

13-14 [*end die voete op die nederste tande*]: *ook niet in K, noch in N. Zie B.*

17 columen: *de doorhaling van het woord* pine *op fol.* 58a *heeft wat op* columen *afgegeven.*

B *2* beesten *3* onvertelic eyselic ende dese b. *7* herde wijde moeghen bevanghen als oir dochte tien d. (*Na* wijde *is een gedeelte weggevallen*) *12* van desen tween *13* vander beesten ende die voete op die nederste tande ende die a. *16* aen die overste opwerts *19* een o.

G

si aldus ghingen *e*en stic tijts [,] quamen si in eenen donkeren wech ghaende *D*oe saghen si niet verre van danen een onvertallike groote ende afgriselike beeste die onverseggheliс eynselic was te anscouwene [.] *D*ese beeste was onvertallickere meerdere dan de berghe die de siele hadde ghesien Ende bl. 248.1 haer hooghen waren ghelijc ‖ viereghen berghen Ende haer [*mond*] was ondaen harde wide Dat tondelus dochte dat was te siene offe .x. dusentich ghewapender manne hadden ghestaen [.] *I*n haren mond twee serjante die onghescepen waeren ende si stonden weder keert met haeren hoofde [,] deen

4 haer [*mond*]: *hs.* haer haer.

5 .x.: *de punten rood op zwart.*

6 *Na* mond *blijkbaar weggevallen* hadde si.

N

ende enen donckeren wech ghingen. Soe sach die siele niet verre van hoer een beeste die ongelovelike groet ende ontellick eysselic was Dese beest *bl. 140d* overmits hoer ‖ re eisseliker groetheit. Soe ghinc sij in lancheiden boven alle die berghe die dese ziele ye ghesien had. Hoer ogen waren gelick vuerige berghen Hoer mont was herde wijde open. die als der zielen docht wael had mogen bevanghen tien dusent gewapender manne Ende sy hadde in hoeren mule twee gyganten die in den mule stonden verkeert ende herde ongehuerlic. Want die een van desen had [*dat*] hoeft opwart an die bovenste tande der beesten [*ende die voete op die nederste tande*] Ende die ander stont wedersijns al mytten hoefde *bl. 141a* op die nederste tande. en mytten voeten op ‖ warts Ende aldus waren twe colummen in hoeren monde. Ende deilden hoeren mont in ghelikenisse van drien poerten Ende uut deser beesten quam een onlesselike vlamme die hoer te deilen plach in drien deelen doer die drie poerten Ende men dwanc die

8 bevanghen : *verb. uit* benamen; *boven de* n *een teeken* (ñ) *als aanduiding der* u, *en de* m *veranderd in* gh.

Bl *3* ontellick ***ontbr.*** *7* herde : alte *11-12* van desen ***ontbr.*** *12* dat hovet op wart an overste tande *16-17* Ende... mont ***ontbr.*** *18* quam : ginc *19* deilen ***ontbr.***

H

in desen donckeren wech | sach die zeel voer hoer niet verre | eyne beeste ongeloeflic groet | ende o[*n*]verdraechlijc van eyslicheiden Welke beest van ongetemperder groetheit ginck boven alle die berghe die si noyt ghesien hadde | Hoer oeghen gelijcden den vuyrighen mateliken berghen Hoer mont was wijt ende open | so datter zeelen docht datter wel in solden gaen .ix^{M}. gewapender minschen In des diers mont stonden twe giganten [,] dese stonden verkeert in des diers mont Deyn stoent mitten voeten aen doverste tande als mitten hoefde nederwaert [,] dander mitten voeten nederwaert ende mitten hoefde opwaert | ende stonden alse twe colummen in sijnen mont so datsi den mont deylden in drien poerten Uut dien ‖ monde blakede *bl. 8a* eyne onblusschelike vlamme | die hoer in dryen deylde doer drie drye poerten Ende jeghen die

2 groet | *: streepje rood op zwart.* 3 o[*n*]verdraechlijc : *hs.* overdraechlijc : *het afkortingsstreepje boven de* o *is in de pen gebleven. Lat.* : horrore intolerabilem.

6 mateliken berghen : *Lat.* : collibus (oculi... assimilabantur).

13 *Het streepje na* opwart *is rood op zwart.*

16 vlamme : *voor de* v *onderaan een horizontaal streepje, misschien het begin der* p *van het volgende* poerten, *loodrecht, rood doorgehaald.* — drye : *bovenaan in margine bijgeschreven met aanw.*

A *6* haerren mont *7* open : herde openbarende *8* ix oft x^{m} *9-10* dese... mont ***ontbr.*** *10-13* deen metten voeten aen donderste tanden van desen diere en metten hoefde opwaert ende dander metten hoefde nederwaert ende metten voeten opwaert ende stonden *14* kalummenen — den : dien *15* blakerde *17* ende dor

G

hadde sijn hooft upwaert [...] in die bovenste tande Ende die voete nederwaert up donderste vander beesten tanden Maer dandere hadt wederkeert thoovet neder waert an de bovenste tande Ende aldus stonden si gheiijc calommen inder beesten mond Ende si deelden den mond in drien partien ende ooc quamen huut dien monde eene onverblusschelike vlamme van viere Ende si deelden hare in drien deelen door die poorten ende daer dwanc men de zielen in te gane door die vlamme | Ende

1 [...] : *hs.* ende dandre nederwaert, *wat den zin onbegrijpelijk maakt.* — nederwaert : *hs.* neder waert.

2 Maer : *de* M *niet gerubriceerd.*

3 partien : *aldus opgelost.*

K

men dwanck de verdoemde selen intgegen de vlamme zo gaen in den buch der beesten Ind eyn over groisz stanck quam uis dem munde der beesten Ind ouch eyn weynen ind hullen eynre mennichten quam uis dem buch der beesten dorch den mont Ind it en was geyn wonder om dat dar bynnen waren vil dusent manne ind wyve de groisse torment leden
bl. 48b Ind vur deser bee||sten monde was eyne schare van quaden geisten de de selen dwongen in zo gaen in den buch der beesten Ind ee sy dar in gyengen so slogen sy sy myt vil plagen ind slegen Do dese sele lange hadde angesien dese ysliche ind vervierliche dynge So wart sy van anxsten ind van vreysen amechtich Ind all weynende sprach sy zo dem Engele [:] Ach mych [,] ach mych here myn[,] weystu dit dat ich sien ind war om giestu dar narre Hie antworde ir ind sachte : *W*yr en mogen anders onsen wech neit voldoen [,] it en sy dat wyr desen tormenten narre gaen Want dese pynne en mach nemant schuwen

---

1 intgegen : *verbeterd uit* intggen ; *de* e *is boven den regel tusschen de twee* g's *bijgeschreven, zonder aanw.* — vlamme : *hs.* de vlamē ; *het streepje bij vergissing boven de* e *in plaats van boven de* m.

4 mennichten : *verbeterd uit* meñichen ; *de* t *is boven den regel tusschen* h *en* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

8 was : *de* a *was slecht gemaakt ; de kop. heeft er een betere boven gezet.*

11 gyengen : *verbeterd uit* gyngen ; *de kop. heeft van de* n *een* e *gemaakt en boven de* e *het afkortingsteeken voor de* n *geplaatst.* — so slogen sy sy : *het tweede* sy *eerst vergeten, daarna tusschen* sy *en* myt *boven den regel bijgeschreven zonder aanw.*

17 Hie : *verbeterd uit* Hoe, *de* i *boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

20 pynne : *hs.* pȳ-ne ; pȳ *staat aan het einde van den regel.*

BR

duemde sielen tegen die vlamme te gaene in den buke der beesten end [*e*]en ontellic stanc quam uute den monde der beesten | Ind oec weynen ind hulen eenre mennichen quam uute horen buke doer den mont | Ind ten was geen wonder om dat dar bijnnen weren vole dusent manne ind wijff die grote tormente leden | Ind vur deser besten munde [*was*] een[...]e scha[*r*]e van quaden geysten die de zeilen dwongen te gaene in den buke der beysten Ind eer sij daer ingengen[,] so || slogen sij se mit bl. 58a
vele plagen ind slagen | Doe dese siele hadde langhe an gesiene dese yeselike end ververlike dingen soe wart sij van anxten end vresen amechtich | Ind all weynende sprac sij toe den Engell Ach my[,] Ach my here mijn | Weestu dit dat ich sij[,] war omme gastu dar naere | He antworde hoer end seghede Wy en mogen [...] onsen wech anders neit vol doin ten sij dat wij desen tormenten naerre gaen Want dese pijne mach niemant schuwen dan dey ut[*v*]erkoren syn [.] want dese [...] beeste heet

---

2 [*e*]en : *hs.* en.

6 ind wijff : *hs.* Ind : *de* I *is echter niet gerubriceerd.*

8 een[...]e : *hs.* eenre — scha[*r*]e : *hs.* schade.

17 [...] onsen : *hs.* onsen onsen ; *het eerste* onsen *is zwart doorgehaald.*

20 ut[*v*]erkoren : *hs.* uterkoren — dese [...] beeste : *tusschen deze twee woorden* pyne *rood op zwart doorgehaald.*

B 2 een onvertellic 8 was een schaer van q. g. 10 sloeghen sy se myt voel slaghen ende pinichden se mit voel plaghen. 14 a. w. sprac : seghede a. w. 15-16 ende waer omme 16 Die inghel antworden 19 dese tormenten off pijne en m. 20 uutvercoren — syn *ontbr.* 20 heytte

---

G

onvertalliken stanc quammer ooc huut diere beesten monde [,] gheroup ende ghecrijsch Ende dat caermen vandien zwaren tormenten [,] dat daer groote menichte van sielen moeten dooghen ja menich duust in desen buuc van deser[...] beesten. vrouwen. mans. papen. clerken. bisscoppen. moncke.
bl. 248b canoncke. princen. graven. coninghe. heeren. niemene || ghesondert [.] *V*oor deser beesten mont stont eene menichte van duvelen die de sielen dwonghen daer in te gane maer eer siere in ghinghen so pijnden sijse [*m*]et grooten slaghen ende met menigheranden tormenten [.] *A*ls tondelus dese siele

---

3 deser [...] : *na* deser *bij vergissing een roode punt.*

3 *De punten na* vrouwen *tot* moncke *zijn rood op zwart, de andere zijn rood.*

6 [*m*]et : *hs.* neet.

N

verdoemde zielen [...] teghen die vlamme te gaen inden buck der beesten Ende een onvertellic stanc quam uuten monde der beesten Ende oec weenen ende hulen eenre menichte quam uut hoeren bucke doer den mont Ende ten was gheen wonder om datter bijnnen waeren voel dusent mannen ende wijf die grote tormenten leden Ende voer deser beesten [*monde*] was een schare van quaden geesten. die die zielen dwongen te gaen in den bucke der beesten. Ende eer sij daer in ghingen. soe slogen si se mit voel plagen ende slagen Doe dese ziel lange aengesien had. dese eiselike ende verwerlike dingen. soe waert sij van anxten ende van vresen onmechtich. ende al wenende sprac sij totten engel [:] Och mij. och mij here mijn [,] weetstu dit dat ic sie. ende waer om gaestu daer naerre. Hij antwoerde hoere ende seide. *W*ij en moegen onsen wech anders niet voldoen. ten sij dat wij desen tormenten naerre gaen. Want dese pijnen *bl. 141c* en mach nyement schouwen dan die uutvercoren ||

1 zielen [...] : *Na* zielen *het woord* die, *rood op zwart doorgeh.*

Bl *3* quam : ginc *4* eenre menichte : van voel sielen — hoeren *ontbr.* *5* mont *ontbr.* *8* quaden : boesen *9* gaen *ontbr.* *13-14* ende van vresen *ontbr.* *14* amechtich *15* here mijn : mijn heer *16* dit dat : wat — daer *ontbr.*

H

vlamme dwanck men die pijnende zielen inden mont te gaen Uut sijnen monde quaem eyn ongeloeflijc stanck Ende oec hoerde men die weyninghe ende dulinghe mennichfuldich ende groet | doer dien mont alse gheyn wonder en was[,] *a*lser in waeren mennich dusentich manne ende wijve die in dies diers bueck die grote anxtelike pijne doechden Voer welken mont oec so mennich onsuver gheest stoent die | die zielen dwonghen daer in te gaen | Mer eer si inghingen gheyselden sijse mit groten swaeren sleghen | ende mit wonden Alse dese ziel lange had aenghesien desen eyseliken ende ontsechliken spiegel | Cramp si overeyn van groten anxte ende seide totten ingel mit eynre weynender stemmen Achlase[,] wacharmen | heer en siedi niet dat ic sie[,] ware toe gaedere nare Dingel sprac | *A*nders en woerde onse wech niet volmaect Desen tormenten en mach nyemen ontvlien dan

3 hoerdemen : *hs.* hoer demen.
17 en : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *2* te gane ende enen ongeloeffeleken stanc uut sinen monde quam ende oec *4* die huylinge *5* alsoer *6* dusentich: m meinschen mannen *7* dies : des *8* so *ontbr.* *9* stoent *na* oec *op r. 8.* *11* swaeren *voor* wonden *12* langentijt aen g. h. *14* seide : sprac *15* lacen wachghermen *16* toe : omme

G

langhe ghesien hadde dit vreeselicke ende afgriselicke torment so wert so onmachtich in al haer leden van grooter vreesen ende anxenen Ende seide al weenende toten inghele Ay mi heere [,] moeten wi aldus desen zwaren torment sien Ende waer omme so naken wij hem Doe andwoorde dinghel ende seide [:] *W*i ne moghen andersins niet onsen wech ghedoen en si dat wi naerder gaen desen tormente want dit torment en mach niement ontgaen sonder alleene die vercoren sijn van cristum Dese beeste

2 Ay : *de* A *niet gerubriceerd.*

K

bl. 49a dan de ussvercoren Want dese beeste ‖ heischet Atherons de de vracken ind de gyrigen verslynt Van dese beesten spricht de schryftue [:] *Sy* sal eyne reviere verslynden ind en sals neit verwonderen Ind sy hait betruwen dat de jordaen yn yren mont sal vleyssen Ind de mane de [...] tuyschen yren tzenden in yr[...]e monde staynt dat synt giganten[.] *In* synre zyden ind in yrren ewen en vant men neit also gelovygen als sy waren Ind du weis wail ir namen want sy heischen freguis ind coevallus De sele sachte zo eme [:] *Ach* mych here [,] dat erbarmet mych dat du sprichs dat sy getrowe waren in yrren ewen War omme dat sy onse bl. 49b here zo deser pynen werdich geordelt hait Der ‖ engel antworde ir [:] *Alle* dese manieren van pynen de du zo noch zo gesien hays[,] alle synt sy groys [,] *du* salt noch vil merre sien ee du weder keirs Ind do hey dit gesacht hadde so gienck hey narre vur de beeste staen Ind de sele alle dede sy it noede sy volgede eme Ind als sy zo samen vur

2 Atherons : *lees* acherons.

5 yren ; *boven* yr *stont een horizontaal zwart streepje, dat uitgewischt is.*

6 de [...] tuysschen : *na* de *het woordje* si *kruislings met de griffel doorgehaald.*

7 tzenden ; *de* tz *vormen maar eene letter, zoodat de* t *veel op eene* c *gelijkt.* — yr [...] e : *hs.* yrme. — staynt : *verbeterd uit* stant; *de* y *is boven de* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

8 yrren : *verbeterd uit* yre; *de* r *is boven de* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

10 freguis : *Lat.* Fergusius.

11 Coevallus : *Lat.* Conallus. *Het Lat. hs. te Trier heeft* Convallus.

18 keirs : *verbeterd uit* kers; *de* i *boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 dede : *verbeterd uit* dde; *de* e *boven de lijn tusschen de twee* d*'s bijgeschreven.*

BR

Acherons die die vracken ind die ghirigen verslijnt | Van deser beeste spricht de scripture Sie sall eene Rivire verslijnden Ind [*s*]als neit [...] verwonderen Ind sie hevet betruwen dat die Jordane in horen mont sall vleyssen Ind die man die tuschen horen tanden in horen mont stan dat sijn gigante Ind in horen tijden ind hoerre ewen en [...] [*v*]ant men neit so gelovygen als sij weren | Ind du wetes wall hoer namen want sij heyten Fergucius Ind Coenallus Ind die siele[...] segede tot hem Ach my bl. 58b here[,] dat ontbarmet my dat du segest ‖ dat sij getr[*u*]we waren in hoerre ewen Waer omme dat sij onse here to deser pijnen werdich geordelt hevet Die Engell antworde hoer Alle dese manieren van pijnen die du tot noch gesiene heves[,] alle sijn sie groit du salste noch vele meerre siene eer du weder kerst Ind do hy dit gesecht hadde so gienck hy naerre vur die beeste stain Ind die siele all dede sijt noede volgede hem Ind al[*s*] sie toe samen

3 Ind [*s*]als neit [...] : *hs.* Ind als neit neit.

5 man die : *tusschen deze twee woorden een verticaal zwart streepje om de* n *en de* d *die in elkaar loopen, te scheiden.*

7 en [...] : *hs.* end. — [*v*]ant : *hs.* want.

9 Coenallus : *ad lib.* Coenallus of Coevallus.

10 siele [...] : *na dit woord eene* t, *begin van het volgende* tot, *zwart doorgehaald.*

11-12 getr[*u*]we : *hs.* getrwe.

19 al[*s*] : *hs.* all.

B *3* ende en sals niet *5* vlieten *6* dat *ontbr.* *7* in oeren ewen soe en vant *9* fregucius ende conalus *11* verbermt *15* die du nu toe ghesien heefste alsijn sy g. *16* du salst nochtant meerre zien *Na* zien *is een blad uitgescheurd.*

G

heet acherons ende so verzwelghet die ghierighe ende de quade menschen Ende van deser beesten spreect die scrifture [,] so sal eene vloet verzwelghen ende en verwondert hu niet want so sal hopen dat die jordane in haeren mont vloyen sal [.] *Maer* dese mans die tusschen haren tanden staen waren bl. 249a gygante in haren tiden ‖ Ende groote ruesen ende in hare wet so ne was niement so gherechtich vonden Du suls ooc haeren name weten want si heeten aldus firgucius ende colvallus Doe sprac tondalus tote den inghele | *Ay* mi heere [,] dat beroert mi seere dat ghi seght dat si ghetrouwe ende gherechtich

5 colvallus : *verkeerd afschrift van* coevallus? *Zie K.*

6 dat ghi seght... tijt : *deze woorden zijn op 2 regels rechts in margine bijgeschreven met dubbele aanw. rood op zwart* (Λ — Λ).

N

want dese beest heet atherons die die vrecken ende ghierighen verslindet [:] *V*an deser beesten sprect die scrijftuere. Sij sal een rijviere verslijnden. ende en sal niet verwonderen Ende sy hevet betrouwen dat die jordaen in hoeren mont sal vlieten Ende die mannen die tusschen hoeren tanden in hoeren monde staen. dat sijn giganten ende in hoeren tijden ende in hoeren ewe en vant men niet soe g[*e*]lovigen als sij waren Ende du wetes wael hoer namen. want si heite fergucius ende coevallus Ende die ziel sechde tot hem [:] Och mij here[,] dat ontfarmt mij dattu segste dat sij ghetrouwe waren in *bl. 141d* hoere ewen [:] *W*aer om dat se onse here ‖ weerdich gheordelt heeft tot deser pinen [.] Die engel antwoerde hoer Alle dese maniere van pijnen die du tot noch gesien heves. al sijn sij groet[,] *d*u salste noch voel meere sien eer du weder keerste Ende doe hi dit ghesecht had ghinc hi naerre voer die beeste staen Ende die ziele al dede si et node si volgede hem. Ende als sij te samen voer die

1 atherons : *lees* acherons.

5 *Uit Job* 40/18.

9 g[*e*]lovigen : *hs.* glovigen.

Bl *2* die ghirige *4* en sals *7* staen *na* tanden — twe giganten *9* geloevige menschen *10* fergutius ende conallus *14* tot d. p. w. g. h. *16* tot noch *ontbr.* — sijn se seer groot *17* meere pijnen *18* dit : di — soe ginc

H

die uutvercoren sijn Dese beeste het acherons ende verslint alle die ghierige Van deser beesten seet die schryftuer Si sal verslinden eyne vloet ende hoer en sals niet verwonderen | ende si heet gelove dat die Joerdane in horen mont loepen sal Die manne ‖ *bl. 8b* die [...] tusschen hoer tande in hoeren mont dus verkeert staen dat sijn giganten | ende in hoeren tijden ende in horen gelove en vantmen nyeman also ghetruwe alsi waeren | Hore namen hebdi wel hoeren noemen | si heiten fergusius ende tavallus Doe seide die ziel [:] *H*elpe heer[,] dit wondert my | naedien dat ghi segt datse ghetruwe vonden waeren in hoeren gelove | waeromme wijse god tot alsulken tormenten Dingel seide Alle dese tormente die ghi ghesien hebt al sijn sy groet | eer ghi weder keert soldi voel mere sien Ende mitten ghinc hi naere | ende si volgede hem al dedet die ziel noede Ende hi ginck staen voer die beeste Daer si

6 die [...] tusschen : *tusschen deze twee woorden staat* to *rood en zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

A *1* ende dese *6-7* dus v. st.: staende also weder keert *8* tide — ende *ontbr.* *9* ende haren *10* tonallus *11* seide : sprac — wondert : behoert *13* wijsdese *15* so groet *16* mitten : met dien *17-18* al d. d. z. n.: *na* beeste; *na* noede *herhaalt de kop. nog eens :* nochtan volgese hem ende daer

G

waren in haren tijt [,] datse cristus heeft ghevoughet | hier in desen torment Doe sprac dinghel tote deser sielen [:] *A*l de maniere van deser pinen die ghi ghesien hebt hoe groot dat si sijn ende hu dincken nochtan so salstu vele meerdere sien heer du weder keers Ende doe hi dit gheseit hadde so ghinc hi der beesten bet naerdere ende hi scooter voren ende tondalus volghde hem al dede hijt noode Ende doe si te gadere stonden voor die beeste voer dinghel wech ende dese keytivighe siele

K

der beesten stoenden so ontgienck ir de engele Ind
de onselige sele bleyf alleyne Ind do sy de duvele
sagen berovet so omme stonden sy si als verwoede
honde Ind da si sy geslagen hadden so trecken si
sy myt in in den buche der beesten We gedaen ind
groissen tormenten dat sy da leyt All wert dat sy
swege so mocht men it lichte beken[*n*]en in der var-
bl. 50a wen des angesichtes Ind in dem | bekeren van yren
seeden [,] so wilche wys mynsche dit myrcken
woulde Ind omme dat wyr dese worde willen cor-
ten so en mogen wyr it neit allit schryven dat wyr
hoirten Nochtant op dat wyr neit en scheyn[*en*]de
materie zo verroklosen so wyllen wir van veilen
eyn [...] wenich schryven Sy leitde nydicheyt van
honden van beeren [*van*] lewen van slangen Ind
van ontzellichen anderen [...] ongehueren beesten
Der duvelen slege [,] de heitzde van dem vuyre[,]
de scharpheit van kolden Den stanck van sweve-
le [,] donckerheit der ougen[,] usvleissynge der
tranen [,] knyrssinge [...] van tzenden ind *v*il ver-

5 myt in in : *het tweede* in *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* in *en* den *bijgeschreven zonder aanw.*

7 beken[*n*]en : *hs.* bekenen.

8 angesichtes : *de* i *is tot een intvlek ineengevloeid.*

12 op dat : op *eerst vergeten, daarna boven* dat *bijgeschreven, zonder aanw.* — scheyn[*en*] : *hs.* scheyn

14 eyn [...] wenich : *hs.* eyn e wenich. *De vorm* ewenech *komt voor op blz. 26/4; wij kunnen dus lezen* eyn wenich *of* e wenich. *Moeielijk is het uit te maken of de kop.* eyn *dan wel* e *vergat door te halen of te expungeeren.*

16 *anderen* [...] : *na* anderen *de letter* b *rood geëxpungeerd; de kop. wou blijkbaar het volgende* beeste *schrijven; de roode punt staat op het onderste gedeelte der* b.

18 swevele : *verbeterd uit* swele; vel *is boven* wel *bijgeschreven, zonder aanw.*

20 knyrssinge[...] van : *na* knyrssinge *het woordje* der *zwart doorgehaald.*

20 ind : *eerst vergeten, daarna tusschen* tzenden *en* Vil *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

BR

vur die beeste stonden soe entgienck hoer die
Engell | ind die unsellige siele bleyff alleyne Ind
doe sij die duvelen saghen berovet soe ommestain-
den sij se als verwoede honde Ind doe sij se gesla-
gen hadden so trecten sij [*se*] mit hem in den buke
der beesten[.] *H*oe gedain ind grote tormenten
dat sij daer leet all weert dat sijs swege soe mochte
men lichte bekennen inder werven des ansichtes
Ind int bekeren van hoeren seden [,] soe welck
wijs mensche diet merken woulde [.] Ind dat wy
ommers die worde wellen korten soe en moghen
wijt neit al schriven dat wy hoirden ❨ Nochtan
op dat wy neit en schijnen die materie toe ver-
roekelosen so willen [...] wy || van vele een luttel *bl. 59a*
schriven | Sij leyt dij nydicheit van honden van
beren van lewen van slangen | Ind van ontel-
licken anderen [...] ongehoirden beesten | Der
duvele slaghe [,] die heytte van dem vuerre |
dey scharpheyden van kelden | Den stanck van
swevele[,] donckerheit der oghen[,] uutfluyenge
der tranen[,] knyrssinge van tanden ind vele ver-

3 ommestainden : *hs.* ommestain den

11 ommers : *hs.* ōmers; *de* e *verbeterd uit een* n; *blijkbaar wou de kop.* ōmmers *schrijven.*

11 en moghen : *deze twee woorden zijn door een zwart vertic. streepje van elkaar gescheiden.*

14 willen [...] : *na dit woord een slecht gemaakte* e *zwart doorgehaald.*

16-17 ontellicken : *op* lick *eene roode inktvlek, die uitgekrast werd en waardoor de letters* lick *verdwenen; alléén het bovenste gedeelte der* l *en der* k *staan er nog.* — anderen [...] *na* anderen, diren *zwart doorgehaald.*

G

so bleef daer alleene Ende als die viande saghen dat so onvertroost was so quamen si te haere als
wreede honde ende sloughense ende trockense met haeren claeuwen in der beesten mont Ende in
haeren buuc Ay lieve mensche dat wi desen torment niet ontsien want so dooghde daer so grooten
torment al waert dat sout ghezweghen hadde men mocht alte wel bekennen in de ghedaente van
bl. 249b haeren aensichte Ende int verkeeren vanden live || Ende om dat sijt [...] corten wilden die dit wondere
hoorden van desen ruddere so ne wildent sijt niet al bescriven want de materie soude alte lanc sijn [.]
*M*en sach daer criselinghe van tanden [,] roupen [,] caermen soo ontfaermelike die allendeghe zielen[,]

4 sout : *selfde vorm bl. 253a, 255b.*

5 [...] corten : *hs.* wilden corten.

N

beeste [...] stonden. soe ontginck hoer die engel. ende die onselige ziel bleef allene. [*Ende doe si die duvelen saghen berovet soe ommestonden si se als verwoede honde*] Ende doe si se gheslagen hadden. soe treckten si se mit hem in den bucke der beesten Hoe gedaen ende grote tormenten sij daer leit Al *bl. 142a* waert dat sijs swege. soe mocht ment licht- ‖ lic bekennen inder verwen des ansichts. ende int bekeeren van hoeren seeden. soe welc wijs mensche diet merken wolde Ende om dat wij die woerde willen corten soe en moegen wijt niet al scrijven dat wij hoerden. Nochtant op dat wij niet en schijnen die materie te verroekeloesen. soe willen wij van voelen een luttel scrijven. Soe leit si die nydicheit van honden. van beren van leewen. Van slangen ende van ontelliken anderen ongehoerden beesten Daer toe voel slage Die heitte vanden vuere Die scarpheiden van kolden Die stanc van *bl. 142b* zwevele Donckerheit der ogen. uutvloyinge ‖ der tranen. krinssinge van tanden Ende voel verdriets.

1 beeste [...] : *Na* beeste *het woord* staen *zwart doorgehaald; het streepje haalt ook de* e *van* beeste *door, blijkbaar bij vergissing.*

9 welc wijs *enz.* : *Lat.* : quisquis sapiens notare voluerit.

Bl *1* beeste stonden *ontbr.* *2-4* alleyn Ende die boese geesten sloegen si seer Ende als si *5* mit hem *ontbr.* *7* mach — lichtlic *ontbr.* *8* int : in *9* van hoere : oere *11* al *ontbr.* *12* nonchtant *18* scarpheit *20* knersige der

H

beyde stoenden | ontvoer hoer dingel ende die ziel bleyf alleyne Alse die duvelen hoer saghen alleyne so bedrueft | quamense te dieser ongevelliger zielen also verwoede honde ende gheiseledense | ende trockense inden buuc deser beesten. Al waert dat sake dat si ghesweghen hedde | nochtan mochtmen wel hebben lichtelijc bekent in die verwe van horen aensichte ende in die verwandelnisse van horen seden | Waer yemant vroeders dijt merckde | hoe voel | ende wat tormente si daer ghedoecht hadde | Mer omme dat wi die reden willen corten en moghen wy niet schrijven al dat wy hoerden Nochtan omme onse materie me- ‖ de te behaldene | willen wiere eyn luttel afsegghen Si ghedoeghede inden buuc der [*beeste*] wreetheit der honde | der beeren [,] der leuwen | der serpenten | ende ontelliken onbekende andere dieren [...] scalcheit | der duvel slaghe | den brant des vuyers | die [...] kelnisse der calden Die stanc vanden solfere Die *bl. 6a*

2 hoer saeghen : *hs.* saghen hoer : *met het gewone teeken tot aanwijzing dat* hoer *voor* saghen *moet staan.*

3 Het streepje na bedrueft *is rood op zwart; id. r. 6 na* hedde.

9 Waer... merckde: *zie de andere teksten.*

10 daer : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

13 Lat. : *ne ipsam materiam videamur negligere.*

17 [...] scalcheit : *voor dit woord staat in het hs.* scalh *rood en zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald. Lat.* : *ferocitatem.*

19 die kelnisse : *tusschen dese twee woorden staat in het hs.* c...llni *rood en zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald, de tweede letter is waarschijnlijk een misvormde* e *zoodat de kop. blijkbaar bezig was* celnisse *te schrijven.*

A *1* ende si bleef daer alleene ende als *3* so : also *4 5* ende dan trockensise met hem inden *5* deser : van dier *7* lichtelijc bek. : *na* seden *op r. 9 staat* lichteleec hebben bekent *8* verwandelinge *10* daer *na* hadde *op r. 11* *11* die r. : *na* corten *15* honde ende *17* onbekender overtalleecker — dieren : beesten dier (*beschouwde de kop.* dier *als gen. van het relatief pron. of vergat hij te verbeteren?*) *18* duvelen vele slage *19* calden : kouwen.

G

so sach daer serpenten[,] draken[,] liebaerden[,] beeren[,] honden[,] slanghen. alle manieren van dieren also si hem daer in versciepen die vianden Doe sachmense weder in haer leelicste voorme also alle creatueren moeten sien heer si verscheeden van deser weerelt Ay laeen dat wi hier omme niet en peinsen want maria die moeder gods vervaerde haer daer of Ende so badt haeren lieven sone dat sone niet sien en moeste[,] nochtan moestsene scouwen | maer so ne sachene niet in sijn leelicste Alle creatueren moeten sien Eer si sterven dan so breken hem de ooghen want de lucht es te cranc omme dat afgriselicke dinc te siene | *D*ie vianden scoten hute harer mulen sulfere vier | ende grooten stanc |

2-7 also si... stanc : *door den vertaler bijgevoegd.*

3 Ay : *de* A *niet gerubriceerd, ib. r. 6* Eer

7 harer : *aldus voluit.*

K

bl. 50b dries. Do sy dit ‖ ind des gelyche geproyft hadde [*ind*] ondervonden [,] wat moichte dese onselige anders doen Dan sych selver zo wroegen van yren sunden Ind [...] ire wangen zo ryssen van groisser bedroifnisse ind myshoiffen Ind do sy bekante sych mysdedich ind an sach de ewige pynen zo lyden de sy verdient hadde Dat sy neit en wyste we sy uis der besten buch gecomen was [*so gevoilde sy sych uis zo syn*] Ind siet do sy lange k[*ra*]nck geleichen hadde so d[*e*]de sy op ire ougen ind sach den Engele beneven ir staen de vur ir gyenck Do verblyde sy sich all was sy sere gepynt ind sprach zo bl 51a dem engele O myn enige hoffe ind vro[*u*]- ‖ de de myr sonder myne verdienste van gode verleynt is O licht mynre ougen ind staff mynre kranckheit ind ellendicheit War omme wouldestu mych onseligen laissen Wat sal ich onselige dem heren doen weder geven vur allit dat hey myr geven hait All en hedde hey myr anders neit[...] goet ged[...]oen dan dat hey dich myr zo gemoete gesant hait[,] wat werdiges

1 sy : *eerst vergeten, daarna tusschen* Do *en* dit *onder den regel bijgeschreven, met aanw.* — geproyft *verbeterd uit* geproifi, *de kop. heeft van de* i *een* y *gemaakt.* — hadde : *hs.* haddē.

3 van : *hs.* vān. *Het afkortingsteeken voor* n *boven de* a *staat er waarsch. bij vergissing, zooals reg. 1 bij* haddē.

4 Ind [...] iren *na* Ind *een slecht gemaakte* e *en* eiren *blijkbaar fout voor het volgende* iren. *De kop. vergat door te halen.*

5-9 *Lat.* : *Cumque misera reatum suum cognosceret et eternum pro suis meritis se pati supplicium pertimesceret, nescia, quo ordine exierat, se extra bestiam esse sentiebat.*

9 k[*ra*]nck : *hs.* karnck.

10 d[*e*]de : *hs.* dde.

11 gyenck : *verbeterd uit* gynck ; *de* e *is boven den regel tusschen* y *en* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

13 vro[*u*] ; *hs.* vrō : — *cf. 55a* : der vrenden vrede.

19 neit [...] : *boven* neit *staat het woordje* nee. — ged[...]oen : *hs.* gedcē oen; *de* oē *van* gedoen *is tot een inktvlek ineengevloeid, daarom schreef de kop.* oen *opnieuw.*

BR

dreys | Doe sy dit ind der gelick geprovet hadde Ind ondervonden wat mochte dese onsellige anders doin dan hoer selven vrowen van horen sonden | Ind hoere wangen schoeren van groter droifheiden ind myshopen | Ind dose bekande hoer misdaden Ind ansach die ewige pinen te lidene Die sij verdeint hadde | dat sees neit en wiste | hoe se uute der beesten buke gekomen was soe ge[*voe*]lde sij hoer uute te wesen Ind siet doe sij lange kranck gelegen hadde so dede sij op hoer ogen end sach den Engel beneven hoer stan die vur hoer gienck | Doe verblijde se hoer all was sij sere gepinichet ind sprach to den Engel e O myne enyge hope ind blijtschap die my sunder mijne verdienste van gode verleint is O licht mynre ogen ind staff mijnre krancheit ‖ ind ellendicheit[,] waer omme woldestu bl. 59b my unselligen lassen | Wat sall ich onsellige den here weder geven vur all dat hey my gegeven hevet[.] Alle en hadde hy my anders nyt got gedain dan dat he dy my to moete gesant heefft[,] wat werdiger

8 ge[*voe*]lde : *hs.* gewolde.

14 blijtschap : *men zou zeggen dat er twee* p*'s naast elkander staan, die tot een intvlek ineengevloeid zijn.*

B *8* ... voelde *10* op dede sy oir oghen *12* ghewont ende ghepijnt *14* onse verdienste *15* een staff *17-18* onsen heren *20* my dy toe ghesent

G

Doe dese allendeghe keytivighe siele dus ghedane torment ghedooghen moeste | Lieve mensche wat moeste so doen dan haer hande slaen Ende haer selven wroughen van dat so ghedaen hadde ende bl. 250a van ‖ droufheden Ende van wanhopen haer hande slaen in haer kinnebacken ende scuerense Als tondalus sine mesdaet bekende so ontsach hi hem seere dat hi verdoemt was Ende dattene cristus daer hadde ghestelt eewelike te blivene in desen torment Ende stappans so wert hi verlost ende vertroost ende hi ghevoelde hem wesende huter beesten monde maer so ne wiste niet hoe soere hute

2 haer : *aldus voluit tweemaal.*

5 eewelike : *hs.* ee welike.

Doe si dit ende deser ghelicke gheprovet had ende ondervonden. Wat mocht dese onselige anders doen. dan hoer selven wrogen van hoeren sunden Ende hoer wangen schoeren van groeter droefheit ende mijshopen. Ende doe sij bekende hoer mysdaden. ende ansach die ewige pine te lijden die sij verdient had Dat sijs niet en wijste hoe sij uutter beesten buck ghecomen was soe ghevoelde sy hoer uut te wesen Ende siet doe sij lange kranc gelegen had Soe op dede si hoer ogen ende sach den engel beneven hoer staen. die voer hoer ginc Doe verblijde sij hoer al was sy seer gepijnt || *bl. 142c* ende sprac totten engel. O mijne enige hope ende blijtscap. die mij sonder mijn verdiente van gode verleent sijt. O licht mijnre ogen. en staf mijnre krancheit ende ellendicheit[,] waer om woldestu mij onselighe laten. Wat sal ic onsalige den here weder gheven. voer al dat hij mij ghegeven hevet. Al en had hij mij ander[*s*] nye guet ghedaen. dan [*dat*] hi di mij toe ghemoete ghesant hevet. Wat weerdigher danck

3 wrogen : *Zie voor het onvaste gebruik van dit werkw. ook blz.* **55**/2.

6 ansach : *Lat.* : pertimesceret.

19 Ander[*s*] : *hs.* ander

Bl *1* der gelijc — had *na* ondervonden *4* scoren *5* mysdaet *6* ontsach *9* siet *ontbr.* *10* soe dede si op *11* beneven : bi — 2de hoer *ontbr.* *19* anders — dan dat

donckerheit in die oeghen | Die vloyinghe der traenen[,] alrehande trybulacie | ende die criesselinghe van tanden Dese ziel die hijmede van desen tormenten was ghepijnt en wiste wat doen anders dan dat si hoers selfs kinnebaeken schoerde af Alse dese ceytijveghe ziel hoer mesdaet bekinde | ende in dese pijne duchte ewelijc te dueren | ghevoeldese si en wiste hoe hoer selven uut dier beesten Doe si verre vander beesten lach also cranck | sloech si hoer oeghen op ende sach neven hoer den gheest des liechs[.] Die verblijt was | dat was si | ende seide totten ingel O mijn eynige hoep O solaes dat my van gode geleent is O liecht mijnre oeghen | ende stoc mijnre ceytyvygher donckerheit ende waeromme woldi my ongevellighe aldus laten Wat salic catijveghe gode gheven voer allet dat hi my verleent heet Al en hed hi my niet meer ghedaen | dan hi my u ghesonden heet Hoe mochtich in te vollen ghedancken Doe antwoerde dingel

2 *Het streepje na* trybulacie *is zwart en rood. Lat.* : copiam tribulationum.

3 hijmede : *tusschen* hij *en* mede *een zwart streepje, blijkbaar om de 2 woorden te scheiden.*

14 ceytyvygher : *de lettergreep* ty, *eerst vergeten, nadien boven den regel bijgeschreven met aanw.*

15 my : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

19 te : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *3* vanden t. — hiermede *4* ende en *5* anders doen si en scoerde hoer kinneb. af ende als *7* pine daer om *8* so gevoelde si haer selven ende si en wiste hoe uut *9* ende doen *11* Die : dies *13* verleent *14* keitivicheit der d. *18* my u : u nu.

G

ghequam de siele ende also dus cranc lach vanden tormenten dat so leden hadde [,] so bequam ende onthede haer hooghen ende so sach bi haere den gheest des lichts [,] den vorseiden Inghele diese hadde gheleet Ende so wert verblijt al was so cranc [.] Nochtan sprac so toten inghele ende seide aldus O mijn hope alleene[,] o mijn [...] troost dat mi ghegheven es al ben ic niet weerdich O licht miere hooghen[,] maer wat sal ic keytivighe siele moghen gheven minen sceppere ende minen makere die mi aldus heeft vertroost Och lieve heere god [,] al en haddi mi noynt meer goeds ghedaen dan dat ghi mi uwen helighen inghele hebt ghesonden Doe sprac tondalus toten inghele Ay heere ende hoe

4 mijn [...] troost : *tusschen deze twee woorden staat* hope *rood op zwart doorgehaald.*

7 Doe ... inghele : *bijgevoegd door den vertaler en geheel overbodig.*

K

dancks soulde ich eme geven mogen Der engele antworde ir [:] *A*ls du in dem eirst[...]en spreches wys dat it also is[.] Godes barmhertzicheit is merre dan dyn quaitheit Want hey sal elcklichem lonen na syn wercken ind verdiensten Mer nochtant so sal *bl. 51b* hey or- ‖ delen na syme ende Her omme also als ich dir vur sachte Wanne du comes in dyne macht so moistu dich hoden datu dese pyne neit mee in verdienes Ind na desen worden sacht hey zo ir Gaen wyr over zo dèn pynen de vur ons synt

van der vunfter pynen der deven ind der [...] rover

Sy stoent op also quellachtich ind pynde sych gaende dem engele zo volgen Mer sy en mochtens in geynre wys doen want sy was altzo sere gequellet Ind der engele ons heren beroerte sy ind machte sy starcke Ind hey geynck geraeden vur om den wech zo volbrengen de hey zo voere sachte Ind *bl. 52a* de sele redet ouch [.] *D*a sy lange ‖ gegiengen So sagen sy eynen wyden putze der hart vol was van [...] groissen ongestuere Ind de vloit dar aff

1 engele : enge· *staat aan het einde van den regel; voor* le *aan het begin van den volgenden regel staat een zwart streepje, misschien wel het eerste been eener* e.

2 du : *verbeterd uit* tu; *de kop. heeft van de* t *een* d *gemaakt; cf. 41a, 56b, 84a, 127b* — eirst[...]en : *hs.* eirst-ten — spreches : *verbeterd uit* sprechs*; de* e *boven den regel tusschen* h *en* s *bijgeschreven, zonder aanw.*

4 Vóór dijn, *aan het begin van den reg. het begin eener d.*

5 verdiensten : *verb. uit* ve-diensten; *de* r *is boven de* e *aan het einde van den regel bijgeschreven, zonder aanw.*

9 verdienes : *verb. uit* verienes; *de* d *boven de* i *bijgeschreven zonder aanw.*

11-12 ind der[...] rover : *hs.* ind deve rover der *met aanw. dat de volgorde van* deve rover *en* der *omgekeerd moet worden; de kop. herhaalde bij vergissing het woord* deve.

16 beroerte sy : *de* s *van* sy *is verbeterd uit een* i.

17-19 Zie N.   *17* om : *hs.* ōm; *lees* omme?

19 gegiengen : *In het hs. te Düsseldorf komt* gedede *voor. Cf.* **51** *N 14* : ghedoen, **57** *H 19* ghegaen.

21 van[...] groissen: *na* van *een slecht gemaakte letter* g. — ongestuere : *verbeterd uit* ongesture; *de* e *boven de* u *bijgeschr. zonder aanw., Lat.* : tempestuosum

BR

dancke soulde ich hem geven mogen Die Engel antworde hoer Alse du int eirste segest wete dattet alsoe is | Godes barmherticheit is meerre dan dine quatheden | want se sall elcken lonen na sijnen wercken end verdiensten[,] mer nochtan so sall hie oirdelen na sijnen eynde | Hier omme as ich dy vur segede wanner du kommest in dijnre machten so moestu dy houden dattu dese pijnen neit mer verdienste Ind na desen worden segede he tot hoer Gae wy over tot den pijnen die vur ons sijnt |

Van der vijffter pijnen der dive ind der rovers

Sie stont up also quellachtich kranc ende pijnde hoer gaende den Engel to volgene[...] mer sij en mochtes in gheenre maniren doen want sij was alte sere gequellet Ind die Engell ons heren beroerde sij ind machte sie starck Ind hie gienck gerade vur omme den wech te volbrengen den he toe voren seghede Ind die ziele riedet ‖ ock Doe *bl. 60a* sey lange gengen Soe seghen sij eynen wijden putte de harde vol was van groten ungesture ind

13 also quellachtich kranc : *Lat.* quasi languida.

14 [...] mer : *voor* mer *het woord* mech, *fout voor* mer, *zwart doorgehaald.*

19 Zie K, N.

B *4* quaetheit — hy sal   *8* hueden   *8-9* meer en verdienste   *12* rover   *13* als q.   *14* oer toe gaen ende wolde den engel volghen   *16* ind *ontbr.*   *18-19* sy te voeren seyden   *19* Ende doe

G

bl. 250b salic cristum moghen ghedanken Dinghel andwoorde ‖ Weet dat gods ontfaermicheit es meerdere dan dine quaetheit want hi ghelt[...] elcken *n*aer sine verdiente Nochtan sal hi elken vonnessen naer dat hi in dhende vonden wert[.] *H*ier omme salstu di weder wachten also ic hu voren seide dat ghi desen torment niet en verdient als ghi weder comt in uwe macht | Hier na seide dinghele [:] *L*aet ons noch gaen voort tote den tormenten die voor ons sijn

2 ghelt [...] elcken : *tusschen dese twee woorden staat* sine *rood op zwart doorgehaald; blijkbaar werd de kop. door het op* Naer *volgende* sine *in de war gebracht.* — Nochtan : *de* N *niet gerubriceerd.*

N

solde ic hem gheven moegen Die engel antworde hoer : *A*ls du int ierste segedes. wetet dattet alsoe is[,] Gods barmherticheit is meerre dan dine quaetheiden. Want hi sal elken lonen ‖ *bl. 142d* na sijnen wercke en verdiensten. Mer nochtant soe sal hij ordelen nae sijnen einde. Hier om als ic dij voer sechde wanneer du comest in dijnre machten soe moetstu dij hueden. dattu dese pine niet meer en verdienste Ende nae desen woerden sechden hi tot hoer Gaen wij over totten pijnen die voer ons sijn

Vander vifter pinen der roevers

SI stont op alsoe quelachtich ende cranck. ende pijnde hoer gaende den engel te volgen Mer sij en mochtes in geenre manieren ghedoen. Want sij was alte seer ghequellet Ende die engel ons heren beruerdese ende maecte sij starck Ende hi ghinc ‖ *bl. 143a* ghereit voir hem [*om*] den wech te volbrengen den hi te voeren sechde Ende die ziel riedet oec Doe sij lange ghingen soe sagen sij enen widen putte die herde vol was van groeten onstuere Ende die

11 Lat. : De pena furum et raptorum.

18 Lat. : et valido cursu precedens ad explendum iter, quod ante dixerat, illam suasit. *Zie K*, *Br*. — Doe : *verbet. uit* Oec; *de* D *slecht vervormd uit* O, *de* oe *op* ec *geplakt.*

20 onstuere : on *eerst vergeten, daarna aan het einde van den regel bijgeschreven naast* groeten, *zonder aanw.*

Bl *1* mogen geven *3* ontfermherticheit *3-4* quaetheit *4* want hi elken lonen na verdiensten *5* nachtant — hij *ontbr.* *6* synen lesten ynde *7* machten : dijnen licham *9* Ende *ontbr.* — hi *ontbr.* *12* SI : HI — ende *ontbr.* *14* manieren : wijs *15* ghequellet : gepijnnicht *19* soe : doe *20* herde *ontbr.* — ongestur

H

Dat ghi eerstwerff seidet also eest Die godlike ontfermicheit is meere dan uwe quaetheit | hi sal seker elken nae sijnen werken loenen | mer nochtan sal hi elken vonnisse gheven nae ‖ sijnen inde. *bl. 9b* Daeromme alsic u voerseide | staet u te huedene als ghi sijt in uwer macht dat ghi dit niet weder en verdient Ende [...] dan seide hi *G*aewi ten tormenten die noch hi voer ons sijn

Hoe die ziel ginck over die brug mitter cuwe .v^de^.

Dese quellende ziel stoent op ende wolde mit groten ernste volghen den engel | mer si en mochte [,] si was te zeer ghegheyselt Dinghel ons heren ghenase ende sterckese ende dan liep si voer mit eynen sterken moede | ende wolde gaen werwaert hi wolde Doe si verre quamen | saghense eyn staende water wijt ende zeer woest van winde Zo

5 staet *enz.* : *Lat.* oportet te cavere.

7 [...] dan : *voor* dan *staat een loodrechte zwarte streep; waarschijnlijk begon de kop. de* s *van* seide *te schrijven.* — gaewi ten : *hs.* gae witen.

11 quellende : *Lat.* : languida

14 sterckese : *lees* stercke[de]se. *cf.* **45**/*13* : wijse, *A* : sterctese. *Voor deze syncope zie* Kern, De Limburgsche Sermoenen, Leiden Sijthoff, § *195*.

15 ende wolde : *de lettergreep* wol *staat op het einde van een regel, de kop. vergat eerst de volgende lettergreep* de *en schreef ze dan in margine links van den volgenden regel.*

17 zeer : *bijgeschreven boven den regel met aanw.*

A *1* seidet : siet *1-2* ontfermherticheit *3-5* elken na sijn daet vonnissen geven daer omme *6* sijt : komt — weder niet *7* dan : doen *9* *Titel ontbr.* *11* die stont *12* groetter neersticheit volgen *13* gheg. ende gepijnt maer die ingel *14* sterctese *15* moede : loepe *16* ende doen si

G

maer dese siele die cranc was stont up ende begonste al sachtkine te gane ende pijnde haer den Inghele te volghene maer so ne const niet ghedoen want so was alte seere ghequetst [.] *M*aer dinghel gods tastese ende ganstese [.] *D*oe liep die inghele starkelic voren [.] *D*oe bad de siele dat hi haer beiden soude ende dat hi den wech soude scuwen daer hi haer af gheseit hadde Doe so seide dinghele [:] *H*et ne mach niet sijn [,] ghi moetet anscouwen Doe si aldus ghegaen hadden een stic tijts so saghen si van verren eene vloet die harde wijt was ende vul van tempeesten Ende die vlaghen

en leysse de gene de da by staenden den hemel neit seyn Ind da was ouch ynen eyne groisse schare van enxstelichen beesten De lueyenden ind anders neit heischenden dan selen zo verslynden Over den putze was eyn brugge sere smalle Ind de lanckheit dar aff was wail tzwa milen [...] lanck Ind breide dar aff was om de maisse eynre palmen van der hant Want dese brugge was langer ind smailre dan da wyr hie vur aff sprachen Ind dese brugge was all doer slagen myt harden scharpen nagelen
bl. 52b de doer alle de voisse [...] ‖ der genre giengen [*die dair overgiengen*] Also dat geyne voisse de dar op quamen ongewont en mochten blyven In[*d*] alle de beesten vergaderden sich zo der bruggen op dat si spise dar af ontfangen moechten Dat is zo wissen van den selen de dar neit oevergaen en mochten Ind de beesten waren so groisse dat sy schenen gelich groisen toernen Ind uis yren monden quam vuyr also dat der pu[...]tze scheyn zo sieden van den genen de yn sagen Ynd si sach ouch up der

3 lueyenden : *in het hs. staat* lue- *aan het einde van den regel; naast* lue- *staat in margine met de griffel geschreven het woord* luydēde, *blijkbaar een emendatie. cf. blz.* **36** *K 11.*

6 milen [...] lanck : *na* milen *het woord* ind *rood doorgehaald.*

11 voisse [...] : *na* voisse *het woord* der, *dat tot een inktvlek vervloeid is en daarom door den kop. op de volgende blz. opnieuw geschreven werd.*

17 groisse ; *verbeterd uit* groissey; *de* y *is half uitgewischt en uitgekrast.*

19 pu[...]tze : *hs.* pultze. *Mogelijk is de* l *fout voor* e; *zie* **54**/*7* puetze.

die vloet dar aff en liet die ghene dye daer by stonden den hemel nyet syen Ind daer was ock ynne ene grote schare van anxsteliken beesten dye lueden ind anders nyet heysschende dan zielen tzo verslijnden | Over den putte was eene grote brugge sere smal | Ind die lanckheit dar aff was wall twe mijlen lanck Ind die breyde daer aff was waill omme die maete eenre palmen van der hant Want dese brugge was langher Ind smaelre dan[...] dye daer wy hir vur aff spraken Ind dese brugge was all doer slagen mit harden scharpen nagelen die doer all die voete der genre gengen die daer over gengen also dat gheen voet die daer op quam ongewondt mochte bliven Ind all die beeste vergadderden ter bruggen op dat sij spise dar aff ontfaen mochten | Dat is toe weten van dien sielen die daer nicht overgan en mochten | Ind dye beesten weren so groit dat sij schenen gelick groten tornen Ind uute horen monde quam fuer also dat die putte schene toe siedene van ‖ den ghenen bl. 60b

9 den [...] dye : *tusschen deze twee woorden* daer *zwart doorgehaald; zie K.*

B *1* vloet : vloyet *4* luyenden ende anders niet en eyschede *5* grote *ontbr.* *6* zeer smael ende lanc *7* daer af *ontbr.* *8* waill *ontbr.* — van eenre hant *10* dan die brugghe dair *11* harden *ontbr.* *13* soe dat *14* en mochte b. *16* van *ontbr.* *17* die daer nicht overgan en mochten *ontbr.* *19* soe dat

G

bl. 151a van deser vloet en lieten den sielen den hemel niet sien | *I*n dese vloet was ‖ eene groote menichte van duvelen ende quade beesten die alle briescheden metten monde Ende afgrijselike luude huute woorpen die onvertallike waren te segghene Ende dese duvelen en begheerden niet dan de sielen te quellene Ende daer toe waren si daer ghestelt omme te verslondene Ende over dese vloet so lach eene brugghe die zeere smal was ende de langhde van deser brugghen was twee milen lanc maer so ne was maer twee palmen breet [.] *D*oor dese brugghe waren ghesleghen vele scaerpe naghelen

4 verslondene : *cf.* **53**/*4* : verslonden

N

vloet daer af en liet die ghene die daer bij stonden den hemel niet sien Ende daer was occ ynne ene grote scare van anxteliken beesten die loeiden ende anders niet en eisschede dan zielen toe verslijnden. Over den putte was een brugh seer smal Ende die lancheit daer af was wael twe mijlen lanc. Ende die breide daer af was om die mate eenre palmen vander hant. [*Want dese brugh was langer*] *bl. 143b* Ende smalre dan die daer wij hijr voir af spra- || ken Ende dese brugghe was al doerslagen. mit herden scarpen negelen. Die doer alle die voete der geenre [*gyngen*] die daer over gyngen. Alsoe dat geen voete die daer op quamen onghewont en mochte blijven Ende alle die beesten vergaderden ter bruggen. op dat sij spijse daer af ontfaen mochten Dat is te weten die zielen die daer niet overgaen en mochten Die beesten waeren soe groet dat sij schenen gelick groten toernen Ende uut hoeren monde quam vuer. Alsoe dat die putte scheen te sieden vanden ghenen die en sagen Ende sij sach

---

6 Ende... wael : *vergeten en onderaan de bls. bijgeschr. met roode op zwarte aanw., en rood onderstreept.*

12 *Lat.* qui omnium transeuntium pedes solebant penetrare.

Bl *3* anxttelken *4* eisschede : begerden *7* daer af : der bruggen *9* hijr *ontbr.* *10* Ende *ontbr.* *11* voeten gingen der geenre die *12-13* gheen voet die daer op quam ongewont en bleve *14* totter *17* alsoe — Die beesten waren alsoe groet *staat ook na* mochten *van regel 15; de kop. schreef die woorden te vroeg en vergat ze door te halen.* *19* quam : ginc

H

datmen omme der baren wille diere in liepen cume den hiemel conste ghesien In dat water liep menighe menicvoldicheit van eysliken beesten | dien alle loyden | ende niet anders en heysden dan die zielen te verslinden Over dit water aen deyn sijde lach eyne brugghe anxtelic | ende twe mijlen lanc | ende die breide was eyne ghemeten palme Dese was anxtliker ende langer dan dander te voeren Dese tafel[,] dese brug[,] was al gheseyet mit yseren spikinghen tscarpe opwaert ende doer negelt Daer die overlijdende zelen doer moesten treden Te deser brugghen quamen die voerseide beesten alle omme hoer aet daer of te nyemen Dat waren die selen die niet overgaen en consten Dese beesten waren so groet datmense wel gelijken mochte groten tornen Tvuyer quaem oec so groet uut horen muylen | dat | dat || groet water scheyn siende daer *bl. 10.r* ave Dese ziele [...] sach op gheene brugghe eyne

---

1 omme : *hs.* ōm

3 menicvoldicheit : *verbeterd uit* mennicheit; *boven den regel is* voldic *bijgeschreven met een aanw. verkeerdelijk tusschen* i *en* c. *Lat.* plurima multitudo. — *Het streepje na* beesten *is rood op zwart; ib. r. 6 na* anxtelic.

9 dese brug : *glosse op* tafel ; *zie variant A.*

10 spikinghen = spijkers. *Niet Kil. Plant. Teut.* — negelt : *de umlauting van* a *tot* e *is typisch Limburgsch.*

14 die niet : die *boven den regel bijgeschr. met aanw.*

18 ziele [...] : *na* ziele *eene punt.*

A *1* cume : kuime *2* ende in *5* over deen sie van desen watere lach *6* lanc *na* ende *7* ende dees *8* dander was van te voren *9* taeffele oft dees *10* opw. e. d. negelt *ontbr.* *13* aes *14* en konnen ende dees *16* bi groten — oec *ontbr.* *18* ende dees

---

G

die gloyende waren[,] die alder gheendere voete doorghinghen diere over passeerde[,] so datter gheene voete over ghinghen no en mochten onghequetst diere eens up tart [.] *E*nde ooc so quamen alle die quade gheeste ter brugghen waert omme dat si daer spise ontfanghen souden ende de sielen verslonden Ende dese beesten waren also groot als torren Ende huut haeren monde quam groot vier ende stanc dat et scheen dat sijt al verbernen souden Tondalus sach ooc up dese brugghe eene siele

---

1 gloyende waren : *deze twee woorden zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.* — waren : *hs.* Waren; *waarschijnlijk is de* W *bij vergissing voor de* d *van* Die *gerubriceerd.*

2 diere eens : *de twee woorden zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

4 verslonden : *cf.* **52**,*4* : te verslondene.

bl. 53a bruggen eyn sele seyr weinende ind si wroegeden vil sonden Want si droch eynen grossen laist van garven ind man dwanck si over de brugge zo gayn Ynd all hadde si altzo grois bedroifnysse om dat ‖ yre voisse worden dor bort myt nagelen Nochtant ontsach si sich vil mee zo vallen in den birenden puetze da si open sach der beesten moende Do dese sele sach desen groissen anxste so sp[*r*]ach si zo dem engele Ach mych here[,] wouldestu [,] so woilde ich gerne wissen war om myn dese sele dwenck myt [...] alsusdannygen laist her over zo gayn ind wat selen dese pyne beho[...]irt So antworde hey ir ind sprach [:] *D*ese pyne behoirt sonderlinge dyr zo ind dynre geliche de diefte doen[,] it sy weynich off vil Mer sy en lydent dese pyne neit in gelicher manieren de in cleynen dyngen mysdoen ind in groissen It en sy dat dat cleyn bl. 53b dynck sy van geheil ‖ ichden steden off dyngen genomen off dat gewyet is Dese ortelt men mysdedich van sacrilegien Ind sonderlingen de mys-

1 **si wroegeden** : *zie de andere teksten voor het gebruik van dit werkwoord.*

3 **dwanck** : *verbeterd uit* **dawanck**; *de* **a** *is boven geëxpungeerd.*

8 **sp[*r*]ach** : *hs.* **spach.**

11 **myt [...]** : *na* **myt, alsvsy,** *waarvan de* **v** *en de* **y** *in elkander vervloeid zijn, rood doorgehaald.*

12 **beho[:..]irt** : *hs.* **behorirt.**

15 **lydent** : *cf.* **56**/*1* **mysdoent, 56**/*3* **werdent.**

18 **dynck** : *verbeterd uit* **dunck**; *de kop. heeft de* **v** *in* **y** *veranderd.*

dyen seghen Ind sij sach oec op die brugghe een siele sere weynende Ind hoer vrogeden vele sunden | Want sij droch enen groeten laeste van garven Ind men dwanch sij over diese brugghe te ghaene | end [*all*] hadde sij alte grote droffheit oom dat hoer vote worden doirboirt mit nagelen[,] nochtant ontsach se vele mere toe vallen in den bernenden putte daer se open sach der beesten monde | Doe diese siele sach dese vrese soe sprac se toe den Engele Ach my here[,] woldestu[,] soe sulde ic gerne weten waeromme men dese siele dwinct mit dus[*d*]ame laste *h*ier oever te gaene Ind wat sielen dese pijne toe behoirt | Doe antwerde hie hoer ind seghede [:] Dese pijne behoirt sunderlingen dy toe ind dijne gelijcke die dijfte doen[,] het sij luttell off vele Mer sij lijden dese pijne neit in geliker maniren dye in cleynen dingen mysdoin end in groten[,] ten sij dat dat cleyne dinck sij van geestliken steeden off dingen genomen off dat bewiet is Dese oirdelt men misdedich van sacrile-

5 **[*all*]** : *niet in het hs.*

12 **dus[*d*]ame** : *hs.* **dusame.**

17 **in geliker** : *hs.* **ingeliker.**

B *5* **al had** *6* **vanden nagelen nochtant soe ontsach** *9* **Ende doe — grote vrese** *12* **dusdanigen** *13* **Ende hy antworden** *15* **die dy gelijc sijn** *16* **sy en liden** *19* **geestliken : geheylichden — ghenomen weer** *20* **ghewiet**

G

bl. 251b seere weenen Ende haer selven vroughende ‖ van vele mesdaden Want so was gheladen met eender grooter burdenen [,] met eender santen coorens die so qualic hadde bejaghet doe so leefde [.] *S*o wat so[*n*]den de sielen ghedaen hadden in haren levene[,] also sachment hem lieden meyteneren ter grooter scoffiericheit van hem lieden Ende duvelen dwonghense over dese brugghe te gane [.] *D*e siele [,] alwaest dat de siele alte groote pine ghedooghde vanden yserine naghelen die haer voeten door boorden [,] nochtan so ontsach so meer dat so vallen mochte in de vloet daer so de monde van desen beesten gapen sach Alse tondalus dese pine ansach ende dit wondere sprac hi toten inghele Ay mi

2 *Lat.* erat enim magno pondere frumenti manipulorum onerata.

3 so[*n*]den : *hs.* souden.

N

bl. 143c oec op die brugge ene ziel seer we- ‖ nende Ende hoer wroegede voel sunden. Want si droech enen groten last van garven Ende men dwanck sij over te gaen dese brugghe Ende al had sij alte grote druefheit om dat hoer voeten worden doerboert vanden nagelen. Nochtant ontsach sij voel meer te vallen inden barnenden putte daer sy open sach der beesten [...] monde Doe die ziele sach dese grote vrese. soe sprac sij totten engel. Och mij here[,] woldestu[,] soe solde ic gheerne weten waer om men dese ziele dwynget mit dusdanigen last hier over te gaen Ende wat zielen dese pijne toe behoert Doe ant- ‖ woerde hi hoer ende sechde (bl. 143d) Dese pijne behoert sonderlijnghe di toe. ende dijnen gelijc die diefte doen. het sij luttel offte voel Mer sij en lijden dese pijne niet in gheliker manieren. die in cleynen dijngen mysdoen en in groten Ten sij dat dat cleyn dijnc van gheheilichden steden ghenomen is of dat ghewiet is Dese ordelt men mysdadich van sacralegien[.] Ende sonderlingen[,]

8 [...]: beesten *rood doorgehaald.*

Bl *2* hoer *ontbr.* *4* dese brugghe *ontbr.* *8-9* desen groeten anxt *9* soe : Doe *11* dat men *13* behoert *ontbr.* *14* dijn *15* doen : gedaen hebben dat sij

H

herde zeer weynende ziele | die hoer selven [...] wroechde van voel sonden Dese ziele was zeer geladen mit eynre groter bordenen zangen van tarwen ende was ghedwonghen over die brug te gaen Al waest dat hoer die doerboerde voete vanden yseren nagelen zeer daden | nochtan ontsachse vele meer in dat vuyrighe water daer dier groter beesten wijde mulen[...] gaepden te vallen Die ziele dye dit swaer vernoye sach seide tot horen ingel Achlacie heer[,] woldi [,] ic solde gherne weten | waeromme men die ziele onder sulke boerden dwinct te gaen | ende sonderlinghen wilker zielen pijne is dit Dingel antwoerde. Dese pijne es sonderlinghen uwe ende uwes gelijcs | die diefte hebben ghedaen eest luttel eest voel | Mer si en doeghen niet gelijc | die luttel | ende voel mêsdaen hebben Op dat | dat luttel niet ghewijt en was Mer

1-2 selven [...] wroechde: *tusschen deze twee woorden staat* seer *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald. Voor het gebruik van* wroeghen *zie de andere teksten.*

3 eynre : *boven den regel bijgeschreven met aanw.* — zangen : Kil. sangh. : fascicules spicarum, sax.

8 mulen [...] gaepden : *tusschen deze woorden staat* qq *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.* — gaepde : *de uitgang* de *na* p *is een vaste, nog voorkomende Limburgsche eigenaardigheid. Zie* Kern § *115*, β.

10 heer : *boven den regel bijgeschreven met aanw.* — *Het streepje na* weten *rood op zwart; ib. r. 12 na* gaen.

17 *Zie de andere teksten.* Op dat = nisi. *Verdam geeft o. m. als bet. op :* onder voorwaarde dat, indien slechts.

A *1* zeer : scoen *2* ende die siele *3* zangen : santen *8* wijde *ontbr.* *8* Ende die *9* seide : sprac *11* die : dese *13* is dit : dat es — Dingel : hi *15* luttel oft veel *16* gelijc evenvele die luttel mesdaen hebben ende veel mesdaen hebben opdat

G

heere [,] eeyst moghelic [,] ic soude gheerne weten waer omme dese siele es ghedwonghen aldus over dese brugghe te gane Doe sprac dinghel ende seide [:] *D*esen torment es dine ende dijnre ghesellen die stelen lettel of vele [,] maer heven seere so ne dooghen si dese pine niet [,] het en ware of si sacrilegie daden Doe vraghde tondalus [:] *W*at heetti sacrilegye Dinghel andwoorde [:] *D*ie hiet steelt dat ghewijt es vanden ghewijdden wertmen ghecondampneert van sacrilegien Ende sonderlinghe

5 ghewijt — ghewijdden : *hs.* ghe wijt — ghe wijdden; — wertmen *ens.* : *Zie de andere teksten. Lat.* Qui sive sacramentum sive de sacrato aliquid furatur, hic sacrilegii reus judicatur, maxime vero, qui delinquunt sub tegumento religionis, nisi per penitentiam se emendaverint, rei judicantur culpa majoris.

K

doent onder dem habite van geistlicheit [,] it en sy dat sy it beisseren myt penetencien [,] sy werdent geortelt van merre pinen Ind her zo sprach hey *S*hellen wyr ons want wyr soile over dese brugge gaen De sele sayde [:] *D*u salt dar over mogen gaen overmitz der gotlicher macht mer du en salt mych neit [...] myt dir overleyden mogen als ich wene Der engele sachte [:] *I*ch en sal neit myt dyr overgaen mer du salt by dir selver overgaen Ind en salt daer neit ledich overgaen mogen Want du salt myt dyr over leyden eyn || *bl. 54a* wylde Coe ind myr de weder geven over der bruggen Do weynde de sele usser maissen sere ind sachte zo dem Engele O we wyr [,] waromme hait mych got geschaiffen dat ich dit lyden soulde Ind we sal ich onselige ey[*n*]e coe dar over leyden als ich se[*l*]ven in desem anxste neit en sal mogen ontstaen it en sy dat myn de barmhertzicheit gotz helpe Do sacht ir der engele Gedencke do du in dem licham weyrs dat du da nemes dyns vader Coe

3 Ind : *hs.* Īd.

7 neit [...] : niet *verbeterd uit* net; *de* i *boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw.; na* neit *aan het begin van den regel* iet; *de* eit *van* neit *staat in margine buiten de aflijning en is waarschijnlijk bijgeschreven door den kop. die dacht dat hij het vergeten had ofwel het volgende* iet *wou verbeteren in* eit.

11 Coe : *de hoofdletter* C *is niet gerubriceerd.*

14 Engele : *de hoofdletter* E *niet gerubriceerd. — Idem r. 19 :* Gedencke, *20 :* Coe.

16 ey[*n*]e : *hs.* eyme.

17 se[*l*]ven : *hs.* seven — *Lat.* cum ipsa in tali periculo... non possim omnino stare.

20 dyns vader : *Lat.* : compatris tui

BR

gien End sonderlingen die mysdoin onder habijt van geestlichen [,] ten sij dat sijt beteren by penitencien [,] se werdent geordelt van meerre pinen Ind hier toe sprac he [:] *H*aeste wy ons wan[*t*] wy || *bl. 61a* sullen over dese brugge gaen | Die ziele seghede [:] *D*u salster daer over mogen gaen overmits der gotliker macht mer du en salster my neit my[*t*] dy overleyden mogen also ic wane | Die E n g e l seghede Ic en sal neit mit dy over gan mer du salster [*by dy selver overgaen Ind en salster neit ledich*] mogen overgaen wanttu salste myt dy overleyden ene wilde koe Ind die my weder geven over dy brugge | Doe weynede die siele uuter maten sere Ind seghede toe den E n g e l O we my [,] waer omme heefft my got geschapen dat ic dit liden soulde Ind hoe sal ic onsellige een koe dar [...] overleyden als ic selve in desen anxte neit en sall mogen ontstaene ten sij dat my dy ontfermherticheit gods helpe Doe segede hoer die E n g e l Gedencke doe du in den lichame wersdattu doe names

1 End : *de* E *niet gerubriceerd.*

4 wan [*t*] : *hs.* wan

8 my[*t*] : *hs.* my

16 dar [...] : *na dit woord* ovel, *fout voor* over, *rood op zwart doorgehaald.*

B *3* tot meerre *4* want *6* daer *ontbr.* *9* *12* mer du salster by dy selver overgaen ende du en salster niet ledich over moghen gaen want du moest mytti overleiden *15* omme *ontbr.* *17* over moghen leyden *18* staen

G

bl. 252a die mesdoen onder || dat abijt van religioene in onsuverheden van luxurien | En si dat si hem beteren met penitencien [,] si mesdoen zwaerlike Doe seide dinghele tote Tondaluse [:] *H*aesten wij ons wij moeten over dese brugghe gaen Tondalus die vreesde hem ende hi en dorst niet doen Doe seide dinghel [:] *G*hi sulter moghen over gaen bider cracht gods [,] icken sal niet moghen gaen [...] [,] du moetster alleene over gaen ende leeden met hu eene wilde coe | Ende die so moetstu mi leveren

2-5 En si... coe : *niet in Vincentius, wat bewijst dat de vertaler een oorspronkelijken tekst gebruikte.*

4 [...] : *hs.* alleene, *vrs. het volgende* alleene, *overbodig.*

die mijsdoen onder den abijt van geestlicheiden. ten si dat sijt beteren bij penetencien. sy werden geordelt van meerre pijnen[.] Ende hijr toe sprac hi [...] *H*aesten wij ons. Want ‖ *bl. 144a* wij sullen over die brugge gaen Die ziel sechde. du salste daer over moegen gaen overmids der gotliker machte Mer du en salter mij niet mit dij mogen overleiden alsoe ic wane Die engel sechde. Ic en sal niet mytti overgaen. mer du salste bij di selven overgaen Ende en salster niet ledich over moegen gaen Want du salster myt dij over leiden een wijlde koe. ende mij die weder gheven over die brugghe. Doe weende die ziele uutter maten seer ende sechde totten engel O wee mij[,] waer om hevet mij god gescapen dat ic dit lijden solde Ende hoe sal ic onsali ‖ *bl. 144b* ghe een koe daer overleiden. als ic selven in desen anxt niet en sal moeghen ontstaen Ten sij dat mij die ontfarmherticheit gods helpt Doe sechde hoer die engel Gheden[*c*] doe du inden lichaem waerste. dattu doe names dijns peterens koe [.] Doe

4 hi [...] : *na* hi, haesten wij *rood doorgehaald.*

19 Gheden[*c*] : *hs.* Ghedent

Bl *1* geestelichheit *2* bij : mit *3* meren *4* Want *ontbr.* *6* gaen *ontbr.* *7* als ic *8* sechde : antwoerden *9-10* Ende du en salt *10* moegen overgaen *11* salt *11-12* ende die saltu weder *12* die *ontbr.* *13* alte seer *15* Ende *ontbr.* *17* dat en si dat *19* Gedinc — lichaem *ontbr.* — doe *ontbr.*

die ghewijt dinck stielt och dat den ghewijden toe hoert[,] ende meyst die ghene die sondighen onder eyn religioens abijt [,] eest dat sijt niet en beteren mit penitencien | weerden ghewijst ten meren pijnen Ende dan seide hi[:] *H*aesten wy ons | wy moeten dese brugghe overlijden Doe seide die ziel [:] *A*charme heer mijn[,] hoe salic daer overlijden Dingel seide[:] *G*hi selse wel overlijden mitter macht van gode | mer gher en solt my niet alsic ‖ *bl. 10b* wane met u overleiden Ic en sal[,] seit hi[,] niet mit u overgaen | ghi solt mit u selven overgaen Oec en seldiere niet ydelrehande overgaen | Want eyne onghetemde cuwe moet di mit u leyden | ende die moet di my over die brug lieveren onghequets | Doe weynde die sele bitterlijc | ende seide | We my[,] waeromme gheschiep my god ye dit te doeghen | ende ic die so onghevallich ben[,] en daede gods ontfermicheit | ic en solde niet connen ghestaen | hoe salic hi overghegaen Doe seide dingel | *L*aet u ghedinken dat ghi | doe ghi in uwen lichame waert urs ghevaderen cuwe staelt Hoe

10 overleiden : *de kop. had eerst geschreven* overlnden ; *dan poogde hij de* n *in* ei *te veranderen, doch met die verbetering ontevreden zijnde, expungeerde hij de twee laatste lettergrepen en schreef in de plaats* leiden, *bovenaan in margine met aanw. Het zwart en rood geëxpungeerde gedeelte is bovendien rood doorgehaald.*

13 *Het streepje na* leyden *is rood op zwart; ib. r. 15 na* bitterlijc, *r. 19 na* ghestaen.

21 ghevaderen : peetvader. *Zie Verdam i. v.* ghevader.

A *1* ocht *1-2* toebehoert *3* religioes — eest dat : op dat sijt niet en beetterden *4* die werden — ten : toet *5* dan : doen *6* doen sprac die *8* selt *10* met u mogen leiden ic en — mit u *ontbr.* *11* maer gi — mit : bi *13* cuwe : koe, *aldus ook verder.* *16* sciep — ye : noeit *vóór* god *18* ontfermherticheit — gestaen konnen *21* urs : uus — Hoe : och

G

onghequetst over de brugghe [.] *D*oe weende die siele ontfaermelike ende seide toten Inghele Ay mi [,] waer omme maecte mi god dat ic dese pine moet ghedooghen Ende hoe sal ic ontgaen moghen ende dese brugghe over ghepasseren met deser wilder coe | So salder mi in trecken in desen tormenten want al ware ic alleene ic ne mochts niet ghedoen En si dat mi gods ontfaermicheit bi sta ende helpe Doe seide dinghele [:] *G*hedijnct hu doe ghi in uwen lichame waert dat ghi huus petrins coe staelt

5 *G*hedijnct : *hs.* ghe dijnct.

Do antworde sy [:] *E*n gaff ich de coe neit weder dar aff du sprichs den genen des sy was Der engele sachte eme [:] *D*u geves sy weder mee dar omme want du er niet verbergen en mochtes Ind her omme bl. 54b en saltu der pynen neit vollyden Want myn || re ist quait willen [...] dan dat voldoen All is it beyde quait vur gode[.] *A*ls dit gesacht was so sach der engele op de sele ind tzoent ir de Coe ind sachte [:] *S*ych de wilde Coe de du over leyden salt Do de sele sach dat sy der pynen neit ontgaen en mochte de sy verdient hadde so [...] beweynde sy ind beschree ir mysdaet ind heilt de Coe Ind sy pynde sy sych myt alre druynigen zo dryven over de brugge myt ir Ind de beesten quamen luyende ind verbeyden ire spise de sy sagen comen op der bruggen Ind do dese sel[*e*] begonte yren wech an zo gaen so stoent de coe ind en woulde neit myt ir gaen Wat machen wyr it lanck[.] *A*ls de sele stoent so veil de Coe Ind als de Coe stoent

3 geves : *Lat.* reddidisti.

6 willen [...] dan : *na* willen *het woordje* vā, *fout voor* dan; *de kop. heeft getracht van de* v *een* d *te maken, maar is er niet in geslaagd en heeft het woord opnieuw geschreven.*

8 Coe : *de hoofdletter* C *niet gerubriceerd ; id. regel 19; id.* **60**/4 : Gemoets.

11 so [...] : *na* so *de neerhaal eener* b *en een* w, (lw) *niet doorgehaald; de kop. schreef fout voor* bew

12-13 sy pynde sy sych : *bedoeld is* sy pynde sich sy (*nl.* de coe). *Zie Br* en *N.*

16 sel[*e*] : *hs.* selē.

17 stoent : *verb. uit* stont, *de* e *boven de* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 veil : *verb. uit* vil, *de* e *boven den regel tusschen* v *en* i *bijgeschreven, zonder aanw.*

dijns vader koe Doe antworde se En gaff ic d[*ie*] koe nit weder dar du aff sprekest den ghenen den sij was | Der Engel segede hem Du gavest sij weder mer daer omme want du eit neit verbergen en kondes Ind hier omme eyn salstu der pijnen neit vol liden | Want mijnre ist quaet willen dant voldoen al ist beyde quaet vor gode Alse dit ge || seecht was bl. 61b soe sach die Engel op die siele ind toende hoer die wilde koe end segede Sije die wilde koe die du over leyden salte | Doe die ziele sach dat sij der pijnen neit ontgaene en mochte die sij verdeint hadde so beweynede sie ind beschryede hore misdaet Ind hielt de koe Ind sij pijnde sie hoer mit alre driegenge to drijven over die brugge mit hoer Ind die beesten quemen luyende ind verbeyden hoer spijse die sij saghen komen up die bruggen Ind doe dese ziele begonde horen wech antegaene soe stont die koe ind en woulde nit met hoer gan Wat maken wijt lanck[.] Als [...] die siele stont soe viele die koe end als die koe stont

1 dyns vader koe : *Zie K-N.* — d[*ie*] : *hs.* dy

7 al *en* ist *zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

19 Als [...] : *na dit woord eene* ſ, *begin van het volgende* siele, *kruislings zwart en verticaal rood doorgehaald.*

B *1* ghevaderen koe Ende sy antworden *2* den ghenen *ontbr.* *4* wanttu der (*zie Bl*) niet v. *8* die siele *ontbr.* *9* wilde *ontbr.* (*zie N*) *10* Ende doe *17* dese : die *19* gaen *ontbr.*

G

De siele andwoorde [:] *E*n gaf ic de coe niet wedere den ghenen dies so was Doe sprac dinghele [:] bl. 252b *G*hi gaefse wedere doe ghijt niet verberghen || en moocht ende daer omme so ne saltu die pine niet vuldooghen want het es mindere quaet dan ofmen de sonden vulquame[,] al eyst beede quaet | voor cristum Ende doe dinghele dit gheseit hadde doe sach hi up de siele ende wijsde haer de wilde coe Siet hier[,] sprac dinghele[,] de wilde coe die ghi over leeden moet[.] *A*ls tondalus sach dat hijs niet en mochte ontgaen van deser pinen so beweende hi sine mesdaet ende hi nam de coe ende hi pijnde

N

antwoerde sij [:] *E*n gaf ic die koe niet weder. daer af du sprekes die sijn was Die engel antwoerde hoer Du gaves sij weder. mer daer om wanttu er niet verbergen kondest. En hier om en saltu deser pijnen niet voel liden. Want mijnre ist die quaetheit willen dant voldoen al ist beide quaet *bl. 144c* voer gode Al[*s*] dit ghesecht was soe ‖ sach die engel op die ziel. ende toende hoer die wilde koe ende sechde. Sich die [*wilde*] koe die du overleiden salste [.] Doe die ziel sach dat sij der pijnen niet ontgaen en mochte die sij verdient hadde. doe beweende sij ende bescreide hoer misdaet ende hielt die koe Ende sij pijnden sij hoer mit alre dreighinge te drijven over die brugge mit hoer Ende die beesten quamen loiende. ende verbeiden hoer spise die sij sagen comen op die brugge Ende doe dese ziele begonden hoeren wech an te gaen. soe [...] stont die koe. ende wolde mit hoer niet over gaen [.] Wat maecken wijt lanck. *bl. 144d* *A*ls die ziel stont soe viel die koe ‖ ende als die

5 *Lat. : non plenum patieris supplicium.*

7 Al[*s*] : *hs.* Al

13 sij pijnden sij hoer : *Zie K* sy pynde sy sych; *de kop. bracht letterlijk zijn model over.*

18 [...] : kont, *fout voor* stont, *rood doorgehaald;* stont *als verbetering voor* kont *links in margine bijgeschreven met aanw.*

Bl 2 af *ontbr.* 4 er = der — en condes 5 der pijnen niet vollijden *als K.* 6 quade wil 7 als 12 ende bescreide *ontbr.* 13 hoer *ontbr.* — alre *id.* 17 doe *id.*

H

heer[,] [...] seitse[,] en gavicse niet weder den propren persoen dies si was Jae[,] seit hi dingel[,] gaefdise weder dat dady[,] als ghijse niet verberghen en mochte | ende daeromme en soldi oec al dit tormente niet ghedoeghen | et es mynre sonde quaet willen | dan quaet doen | al eest beyde quaet voer gode Mettien toende hi hoer eyne onghetemde cuwe | dit is die cuwe | die ghir overleyden solt Alse die zeel sach dat sijs niet ontghaen en mochte beweyndese hoer mesdaet | ende naem

die cuwe ende stoeketse[,] so dat si [...] meyste mochte[,] mit hoer ter brugghen waert Die loyende beesten quamen ende beyden nae die spijse die si op die brugghe saghen Doe die ziele begonste te gaen stoent die couwe | ende en wolde mit hoer niet ‖ gaen | ende als die zeel stoent viel die cuwe | *bl. 11a*

1 heer [...] seitse : *tusschen deze twee woorden staat en rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

1-2 propren persoen : *Lat.* : proprio possessori.

3 gaefdise : *verbeterd uit* gaefdiese, *de* e *loodrecht rood doorgehaald; de* g *gerubriceerd.*

6 *Het streepje na* doen *is rood op zwart, ib. r. 10 na* mesdaet, *r. 16 na* cuwe.

11 [...] meyste : *voor dit woord staat aan het begin van den regel* be *zwart geëxpungeerd, blijkbaar het begin van het volgende* beesten.

16 viel : *bijgeschreven in margine bovenaan met aanw.*

A 1 ende en 3 algaefdise dat deeddi 3-4 niet langer verborgen en konst 5 ghedoeghen : liden 6 willen doen — allebeie 7 getemde 11 stoecttese so si 12 ende die 14 ende doen

G

se hem over te leedene over dese brugghe al dat hi mochte Doe quamen die vianden al briesschende ende al burlende dat anxselicste briesschen dat afgriselic te hoorne was Ende vochten daer omme haer spijse[.] die si saghen up die brugghe[,] si meenden dat si hem lieden toe behoorden Maer doe tondalus op die brugghe begonste te gane so stont die coe ende so ne wilde niet voort ghaen[.] *A*ls

3 die... behoorden : *voor de constructie cf.* **65**/*1 2; lees alsof er na* brugghe *stond :* ende die. *Men zou ook een punt na* spijse *kunnen plaatsen, en het volgende als een verklarenden zin beschouwen; hetzelfde geldt voor de plaats op blz.* **65**.

K

bl. 55a so veil de sele ind alsus ‖ weder keirt so veilen sy nu ind nu stoenden sy beyde op[,] bys dat sy quamen zo dem myddele van der bruggen Ind do sy dar quamen so sagen sy in zo gemoets comen den genen der [...] de garven droich ind sagen den ind neit van den de men sayt [:] Ind comende sollen sy comen myt vro[*u*]den ind brengen ire garven Mer van den den de schreyffture anders wa druyet [*We dych de nu lacht, wantu salt weinen ind schrien*] Want alsus quamen sy zo gemoete all weynende neit als de barmhertzicheit [*ind de warheit*] noch als de gerechticheit ind der [...] vrede de sych onderlinge cusseden Ind de sele de dar quam myt den garven bat dese sele dat sy ir de brugge neit en becommerde ind weder kierde Ind sy bat allit dat sy bidden mochten dat sy ir den wech neit en benemen den sy eins deil myt so groissen bl. 55b arbeit voldoen hadde [.] *N*ocht ‖ ant en mochte yrre geyn weder kieren noch omme sien Ind alsus

4 in : *eerst vergeten, daarna boven den regel, tusschen* sy *en* zo *bijgeschr., zonder aanw.*

5 der [...] : *hs.* der der ; *het tweede* der *is zwart doorgehaald.* — ind sagen : *Lat.* illum dico *enz. Zie de andere teksten.*

12 der [...] : *na* der *het woord* vronde, *een dubbele fout* : 1°) vronde *voor* vroude, 2°) vroude *voor* vrede. *Lat.* ... non sicut misericordia et veritas neque sicut justitia et pax.

13 de sele : de *eerst vergeten, daarna met rooden inkt boven* s *bijgeschr., zonder aanw.*

15 weder : *de tweede* e *is slecht gemaakt en de kop. heeft er een andere boven geplaatst.*

BR

so viele die siele Ind aldus weder kert soe vielen se nu end nu stonden se beyde up tot dat sij quemen totten middel van der bruggen Ind doe sij daer quemen soe seghen sie hem te moete comen Den genen die dey [...] garven droich Ic segge dien Ind niet van den die men [*s*]eit Ind komende sullen sij komen mit blijtschapen ind brengen hoer garven *M*er van dyen dey schrijfture anders war dreyget Wye die nu lachet Want gij sullet [*weynen ind*] schryen Want aldus quemen sij to moete all weynende neit als die ontfermherticheit Ind ‖ die (bl. 6[?]a) warheit noch als die gerechticheit Ind die vrede [...] die onderlijnge cusseden Ind die siele die dar quam myt den garven bat deser zielen dat sie hoer die brugge neit en bekomerde Ind weder kerde Ind sie bat al dat se bidden mochte [*dat*] sie hoer den wech neit en bename den sie ein dell myt so groter arbeyt voldaen hadde[.] *N*ochtan en mochte hoere gheyn weder keren noch omme sien | Ind aldus

5 dey [...] : *na* dey *eene slecht gemaakte* g *en nog een onduidelijke letter zwart doorgehaald, waarsch. het begin van het volgende* garven.

6 men [*s*]eit : *hs.* : menscheit

12 [...] : Ind die vrede *herhaald. Heeft de K tekst misschien schuld aan deze herhaling?*

16 [*dat*] : *hs.* de

B *1* so *ontbr.* — soe *id.* *2* weder op *3* totten : ten *4* dair comen waren soe — te ghemoete den genen *ontbr.* *6* van dien die men seecht Ende toe comende *8* mer van den die die s. *9-10* wenen ende screyen *12 Het herhaalde* ind die vrede *ontbr.* *16* dat sy oir *19* en gheen

G

die siele stont so viel de coe ende als die coe stont soo viel de siele[,] dese tondalus[.] Aldus so vielen si ende heerden dit Nu so viel deen[,] nu dandere[,] tote dat si quamen ter midde waert van bl. 253a deser brugghen Ende alsi tote daer commen ‖ waeren so saghen si commen in haer ghemoet den ghenen die de sante corens drouch[,] daer ic hu vooren af seide[,] harde seere weenende ende caermende ende suchtende

1 dese tondalus : *bijstelling van* siele. *Hier ontbreekt het Lat.* et sic versa vice modo stabant et modo cadebant, usque dum ad medium pontem veniebant.

2 Heerden : *vorm van* herden (harden) = volharden, *hier* voortdoen. — Nu : *de* N *niet gerubriceerd.*

koe stont soe viel die ziel Ende aldus wederkeert. soe viel[*en*] sij nu. ende nu stonden sij beide op. tot dat sij quamen totten myddel vander brugge. Ende doe sij daer quamen. soe sagen sij hem te ghemoet comen. den ghenen die de garven droech. Ic segge dien. ende niet van dien die men secht Ende comende sullen sij comen mit blijtscappen ende brengen hoer gerven Mer vanden ghenen die die scrijftuere anders dreiget. Wee u die nu lacht want ghi sult weynen ende screien. Want aldus quamen sij te moete al wenende. Niet als die ontfarmherticheit. ende die waerheit Noch als die
Bl. 145a gherechticheit ende || vrede. die sich onderlijnghe kusseden. Ende die ziele die daer quam mitten garven. bat deser zielen dat sij hoer die brugge niet en becommerden ende weder keerde. Ende sij bat al dat [*sij*] bidden mochte dat sij hoer den wech niet en bename. dien sij een dele mit soe groten arbeide voldaen hadde. Nochtant en mochte hoere gheen weder keeren noch om sien. Ende

19 voldaen : *hs.* vol daen.

Bl *2* vielen se nu. ende dan *3* mydden op die brugge *4* sagen sij : sij *ontbr.* *7* Ende *ontbr.* *8* hoer hande vol *9* anders waer, *zie K.* *13-14* die s. o. kusseden : die ondercusden *15* die bat — die *ontbr.* *16* ende dat se *17* sij hoer : sij *ontbr.*

ende als die cuwe stoent viel die ziel | ende alteynen contrarie | alse nu stoendense | alse nu vielense So verre ende so voert | dat si ter myddelt vander brugghen quamen ende doe ontmoetense dier zielen mitter boerden sangen[.]

*D*aer bat deyn den anderen datsi niet en belette horen wech dien si mit groter pijnen ghegaen hadden | Elc baets den anderen oetmoedelijc | want hoere gheyn en mochte wederkeren | noch oec

2 alteynen : *verbeterd uit* allteynen; *de tweede* l *geëxpungeerd en loodrecht rood doorgehaald. — Het streepje na* stoendense *is rood op zwart, ib. r. 3 na* voert.

5 Het na sangen *ontbrekende gedeelte komt ook niet voor in G.*

7 si mit : *tusschen deze woorden is een inktvlek waaronder nog het eerste been eener* m *zichtbaar is.*

8 Het streepje na oetmoedelijk *is rood op zwart.*

9 oec : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *5* die siele — sangen : santten *6* der ander *8* der andre *9* negeen

G

Doe si mallic anderen aldus quamen te ghemoete[,] die siele die de sante corens drouch so bat deser sielen dat so haer de brugghe niet en soude beletten ende wederkeeren[.] *D*oe bat ooc de siele van tondalus der andere al dat so mochte dat so hare niet en wilde beletten den wech die sou so verre vuldaen hadde[.] *M*et deser talen ne mochten si deen den anderen niet gheliden[,] no achter waert

1-4 Doe... hadde : *deze plaats niet naar Vincentius, die dit gedeelte anders samenvatte, maar naar een Wagnertekst.*
2 wederkeeren : *hs.* weder keeren.

stoenden sy in bedroifnisse ind all staende bebloeden sy de brugge myt yrem bloede Ind do sy lange stoenden ind bewey[*n*]den ire sunden so en wysten sy neit we der eyne vur den anderen gecomen was Ind dese sele do sy over gecomen was so sach sy[...] yren Engele Den sy achter ir gelaissen hadde Ind hey sprach ir zo myt soissen worden ind sachte [:] *W*illecomen moistu syn[,] en sorge neit mee van der coe[,] want du en bis ir neit mee schuldich Mer do de sele eme tzoente ir voisse alle clagende dat sy noit mee gaen en moechte Da antworde ir der Engele Du salt gedencken we snell dyn voisse waren omme [...] bloit zo stortzen Ind her omme *bl. 56a* soulde van rechte in dynen wege rouwe syn[,] || droifheit ind onselicheit[,] en hedde dir gotz barmhertzicheit neit vur gecomen Do hey dit gesacht hadde so broirde hey [*sy*] ind machde sy gesont ind Also gienck hey vur ind do de sele sachte war soullen wyr nu gaen Da antworde ir der Engele [:]

3 bewey[*n*]den : *hs.* beweyden

4 gecomen : *hs.* Gecomen : *de* G *niet gerubriceerd; i.l. reg. 12 en 19* : Engele

5 sy [...] : *na* sy *het woordje* den, *rood doorgehaald.*

11 moechte : *verbeterd uit* mochte, *de* e *boven den regel tusschen* o *en* c *bijgeschreven zonder aanw.*

13 omme [...] : *na* omme *een* s; *waarsch. wou de kop. het volgende* stortzen *schrijven.*

17 broirde = beroirde.

stoenden sie in droffheyden end staende bebloeden sij die br[*u*]gge mit horen blode Ind doe sij langhe stonden Ind bewenden hoer sonden so ein wijsten sij niet hoe die eine gekomen was vur den anderen Ind dese siele doe sij over gekomen was so sach sij hoeren Engel den sij achter hoer gelaten hadde Ind he sprach hoer toe mit soeten woirden Ind segede Willekome moestu sin ind sorch neit me van der koe Wantu ein bijste hoer niet mer schuldich Mer [*die*] siele toende hem hoer voeten al clagende dat sij niet mer gain en mochte Doe antworde die Engel Du salte gedencken hoe snel dijne voete waren omme bloet te storten end hier omme soulde van Rechte || in *bl. 63b* dijnen wege ruwe sin [,] droeffheit ind onsellicheit [,] en hadde dij gods ontfermherticheit neit vur gekomen Ind doe hij dit gesecht hadde soe beroerde hy se ind maecte sy gesont ind also gienck hij vor Ind doe die siele seghede [:] *W*aer sullen wy nu gain Soe antworde die Engel Ene alte

2 br[*u*]gge : *de* u *lijkt meer op een* a, *die echter slecht gemaakt is.*

10 Mer : *aldus voluit; de* M *niet gerubriceerd.* — [*die*] : *hs.* doe.

12-13 gedencken : *hs.* geedencken; *de eerste* e *is tot een inktvlek vervloeid; daarom schreef de kop. ze dadelijk er naast.*

16 ontfermherticheit : *de kop. meende eerst te schrijven* ontferherticheit, *doch veranderde dadelijk de* h, *waarvan hij nog maar het bovenste gedeelte geschreven had, in* m.

19 hij vor : *vóór* vor *een klein rood vlekje door het afgeven van een rubricatie op bl. 63a.*

B *4* hoe : woe die een comen *9* sorch : roeke niet meer *11* al cl. : ende sy hem clagheden *12* Doe : soe *15* in dijnen wesen rouwe ende droeffheit *enz. Na* dijnen *is het woord* weghe *doorgehaald, wat bewijst dat de kop. van een anderen tekst afschreef en blijkbaar verkeerd begreep. Lat.* in viis tuis.

G

ghesien [.] no ghekeeren ende al weenende bleven si staende [,] bebloedende die brugghe metten bloede van haren voeten Ende doe si aldus langhe ghestaen hadden ende si haer sonden ende mesdaden beweent hadden[,] so ne wisten si niet hoe si deen den anderen gheleden mids der moghenthede van gode Ende doe si over quamen doen sach so den inghele dien so achter ghelaten hadde Ende hi sprac haer an met grooter talen ende seide [:] *W*el moetstu commen sijn[.] laet gaen de coe *bl. 253b* want du en best *h*aer niet meer sculdich[.] *M*aer doe hem die siele haer || voete tooghde ende claeghde

1 bebloedende : *hs.* be bloedende.

N

aldus stonden sij in droefheiden. Ende staende beblode sij die brugge mit hoeren bloede Ende doe sij lange stonden ende beweende hoer sunde. soe en wisten si niet hoe die een gecomen was voer den anderen Ende dese ziele doe sij over
bl. 145b ghecomen ‖ was. soe sach si hoeren engel den sij achter hoer gelaten hadde Ende hi sprac hoer toe mit sueten woerden ende sechde. Willecomen moetstu sijn. en rueke niet meer vander koe. want du en biste hoer niet meer sculdich. Mer die ziele toenden hem hoer voeten al clagende dat sij niet meer gaen en mochte. Doe antwoerde die engel Du salste ghedencken hoe snel dijne voeten waeren om bloet te storten Ende hier om solde van recht in dijnen wege wesen rouwe[,] druefheit ende onselicheit En hedde di gods ontfarmherticheit niet voergecomen Ende doe hi dit gesecht
bl. 145c had. soe beruerde hi se. ende maecte se ghe- ‖ sont. Ende alsoe ghinc hi voer Ende [*doe*] die ziele sechde. waer sullen wij nu gaen. Doe antwoerde

H

achterwaert sien Aldus druevende stoendense langhe tijt ende bebloeden die brug met hoeren bluedighen voeten Alse herde lange tijt dus ghestaen hadden[,] biddende | ende hoer sonden beweynende | waerensi deyn den anderen leden si en wisten hoe | Ende die ziele mitter cuwe was altemale overghevoert Ende den ingel den se achter hoer liet sachse Ende hi spr[*ac*] te hoer mit sueten woerden | Willecoem[,] seit hi[,] ghi en dorst niet meer rueken der cuwe | want ghi en sijt hoer niet meer sculdich Ende die ziel toende hoer voete ende clagede zeer datse niet en mochte gaen Dingel antwoerde | *G*hedenct hoe snel uwe voete waeren lude te doeden | ende daeromme solde ongeluc ende mesval in uwen weghe hebben gheweest en hed u die ontfermherticheit gods niet te hulpen ghecomen Ende mittien gheruerde hijse ende si ghenas | ende hi ginck voer Doe seide dziele [:] *W*erwaert gae wij nu Dinghel antwoerde

---

4 *Het streepje na* biddende *is rood op zwart, ib. r. 5 na* beweynende, *ib. r. 13 na* antwoerde, *ib. r. 14 na* doeden.

5 *in margine links naast* de *van* beweynende *het woord* die *geschreven met dezelfde 16*de *eeuwsche hand als* monsieur *van bl. 36.*

8 spr[ac] : *verbeterd uit* siede, *dat zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald is, en waarboven staat* [spr] *afkorting voor* sprac.

10 *Lat.* de vacca ulterius ne cures.

12 zeer : *bovenaan in margine bijgeschreven met aanw.*

Bl *6* soe : doe *7* hoer *ontbr.* *11* toenden : wenden om oer voete *17* voercomen *18* beruerde *ontbr.*

A *1* aldus droefdense ende stonden so langen *3* ende alsi — langen — aldus *5* den : vanden *6* niet hoe *7* dense : die si *8* sprac *10* roeken meer *11* Ende die ziel : maer alsi hem toende haer voeten *12* ende si seere claechde *13* Dingel antw. : antw. hi *16* u niet te helpen gek. gods ontfermherticheit *17* ende metdien dat hise sach so genashise ende hi ginc voert doen sprac die s. *19* D. antw. *ontbr.*

G

den Inghele dat so niet ghegaen en conste Doe andwoorde die Inghele [:] *L*aet di ghedincken hoe snel dine voete waeren omme sonden te doene ende hoe traghe si waeren om gode te dienene [.] *H*elpt hu cristus onfaermicheit niet ghi sullet jammerlike becoopen[.] *A*ls dinghel dit gheseit hadde so tastise ende ganstese Ende so ghinc also te voren ghedaen hadde Doe sprac dinghele [:] *W*i moeten noch voort gaen Doe so sprac tondalus de siele Ay lacen[,] waer so sullen wij gaen Doe andwoorde

---

4 ghinc : *bijgeschreven in margine rechts met dubbele aanw.* (∧ — ∧).

*E*yne altzo donckere pyne [...] verbeydet onser zocomp[*s*]t Weys name is fristinus[,] weys herberge wyr in geynre manieren vur by en mogen gaen Ind all is dese herberge all wege vol [...] geste [...] nochtant begert der weirt noch mee ge[*s*]te zo vynden zo sijnen tormenten

dit is de vi pyne der unkuscheit

[*I*]nde do sy giengen durch doncker stede ind druge so sagen sy eyn offen huus dat altzo grois
bl. 56b was [...] als eyn hoge berch Ind it was ‖ ront als eyn back oven ind da uis quam eyn vlamme de dusent schreede verre verbrante alle de sielen de sy vant Mer dese sele de in eynre deyle alsusdaenige pyne geleyden hadde[,] sy en woulde in geynre manieren narre *g*aen Ind her omme sachte [*sy*] zo dem engele de sy leyde Wat sal ich onselige doen [.] *S*iet[,] wyr genacken den portzen des doitz ind we sal mych verloesen Der engele antworde ir [:] *D*u salt verloist

1 pyne [...] verbeidet : *hs.* pyne ver verbeydet.

2 zocomp[*s*]t = *hs.* zo compet.

4-5 vol [...] geste : *na* vol *de twee letters* st; *de kop. had blijkbaar het eerste gedeelte van het woord* geste, *nl.* ge, *vergeten te schrijven* — geste [...] : *na* geste *het volgende* zo vynden.

6 ge[*s*]te : *hs.* gefte; *de kop. schreef* f *voor* ſ.

8 Inde : *In het hs. is een klein vierkant plaatsje opengelaten voor de hoofdletter. Moeten wij* Inde *of* Ende *lezen?* — nde *staat voluit geschreven, 't is de eerste maal dat die vorm voorkomt.*

8-9 Lat. per tenebrosa loca et arida.

10 was [...] : *na* was *het volgende te vroeg geschreven* ront. *Lat.* ... erat maxima, ut arduus mons pre nimia magnitudine. *Zie N.*

13 sielen : *verbeterd uit* selen, *de* i *is boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw. De vorm* sielen *kwam tot hiertoe niet voor.*

15 gaen : *hs.* Gaen, *de* G *niet gerubriceerd.*

16 leyde : *de* d *is verb. uit* t, zie 22/14.

donckere pijne ontbeydet onser toekomst Wies name is fristinus Ind wies herberghe wij in gheenre manieren vurby [...] en mogen gaen Ind al is dese herberghe alle wege vol gaste nochtan begeert de woert noch meer gaste te vinden tot sijnen tormenten |

Die seste pijne als van pijnen der onkuyssche[i]t

End doe sie gengen doer donckere steede end drughe | Soe seghen sij een open huyss dat alte groit was als een hoghe berch end twas ront als een backoven end daer uut quam een vlamme die dusentich schrede verre verbrande alle *d*ie siele die sij vant | Mer diese siele die in enen deel alsulcke pijne geleden hadden sij een woulder in geinre manyeren naerre gan Ind hijr omme segede sij to den Engel dye sij ledde [:] *W*at sall ich onsellige doin | syet | wy genaken der porten bl. 63a
der doyt | end wie sall my verlosen | Die Engel antworde [:] *D*u salste verlost werden van deser

1 toekomst : *hs.* toe komst

2 in gheenre : *hs.* ingheenre

3 [...] en : *hs.* en en; *het eerste* en *is zwart doorgehaald.*

19 Die : *door de rubricatie een roode vlek op* Di

B *1* beidet onser comst *2* frustinus wes h. *3* moghe (*lees :* moghen) — gaen *ontbr.* — dese : die *4* alle wege : altois — noch : altois *7 Titel :* Vander sester pijnen der oncuyscheit *11* berch om die grote groitheit van den huse ende et was r. (*Verbeterd naar Lat., zie K.*) *14* diese : die *20* antworden ende seide

G

dinghele [:] *W*i sullen gaen tote eenen vreeseliken berghe die pristinus heet[.] *H*i ontbeit ons want wi ne moghen sine herberghe niet ghescuwen no gheliden[,] wine moeten naer gaen[.] *A*ltoos es sine herberghe vul van quaden ghasten omme te leedene in sine torment[.]

*A*lsi aldus hadden gheghaen een stic tijts herde donckeren wech daert herde deemster was[,] so saghen si een open huus ende dat huus was alte groot ende wijt als een berch ende het was ront als een hoven

1 *Na* die *een roode punt, blijkbaar vóór den eigennaam* pristinus.

4 gheghaen : *verbeterd uit* ghedaen; *de lettergreep* daen *staat rood op zwart doorgehaald tusschen de lettergrepen* ghe *en* ghaen.

die engel [:] Ene alte doncker pine ontbeidet onser tocoemste Wes name is frustinus. Wes herberghe wij in geenre manieren voer bij en moegen gaen Ende al is dese herberghe altoes vol gaste Nochtant begeert die weert noch meer gaste te vinden tot sijnen tormenten

Vanden pinen der oncuysheit Die seste pijne

ENde doe sij ghinghen doer donckere steden ende droege. Soe sagen sij een apen huys dat alte groet was want het was enen hogen berch. ende et was
bl. 145d ront als een || back oven Ende daer uut quam een vlamme die dusentich screden [*verre*] verbrande alle die zielen die sij vant Mer dese ziele die in enen dele alsulke pine gheleden hadde. sij en wolder in geenre manieren nare gaen Ende hier om sechde sij totten engel die sij leide. Wat sal ic onselige doen. Siet [,] wij naken der poerte der doot ende wie sal mij verloessen Die engel antwoerde Du salste verloest werden van deser

Eyn verveerlic hangdief beijdt nae ons hijr voer Die pristinus het[.] *S*ijnre herberghen en moghen wi en || gheyns syns ontgaen En al es die herberge al bl. 11b
vol gaste | nochtan begheerter die weert alteynen noch meer

Van eynen groten huyse daer eyne onbluschelike vlamme uut blakede .vi^{de}.

Alse dese twe ghingen desen ruwen donckeren wech saghensi eyn open huys van groetheiden gelijc eynen groten berghe ende alront als eyn oven | ende uut dien monde quam eyne vlamme die | die zielen verbornde die in dusentich schreden nae daer waren | Mer dese ziele die eyn deyl des gelijcs ghenoech hadde ghedoecht en wolde niet naerder treden | Ende seide tot horen Ingel | [*B*]esiet[,] wi naken der poerten der doet | ende wie sal my verlosen Dingel antwoerde | *V*an deser

2 frustinus : *Lat.* : Phristinus.

11 want het was : *deze lezing is eigen aan N en kan niet door het Lat. verklaard worden. K heeft op deze plaats het woord* ront *te vroeg geschreven; stond dat woord ook in het model van K en las N verkeerdelijk* want, *wat hem dwong* het was *bij te voegen om een zin te krijgen?*

1 hangdief = tortor.

6 Een gedeelte van den titel staat in margine rechts, daar de voor den rubricator opengelaten plaats te klein was.

11 Het streepje na oven *is rood op zwart, ib. r. 12 na* die, *ib. r. 16 na* doet

15 naerder : *verbeterd uit* naeder; *de* r *bovenaan bijgeschreven met aanw.*

16 [*B*]esiet : *hs.* lesiet.

Bl *3* in geenre wijs moegen ontgaen *7* Van der sester pijnen der oncuischer. *10* Soe : doe *11* want het was *ontbr.* — een hoech berch. *13* dusent *16* hier : heir *17 eerste* sij *ontbr.* *18* genaeken

A *2* phristinus *3* en *ontbr.* — ontgaen : ontliden *4* begeert hire *6 Titel ontbr.* *8* Ende als — donckeren ruwen *12* dus. : m. *13* nae daer : daer niet bi en w. — een deels *14* des : dies — gedoecht also haer dochte en *15* treden : komen

G

bl. 254a daer men broot in bact [.] *D*aer quam ooc eene vlamme huut die de sielen tor || menten [,] die so vant binnen dusentich screden naer [,] die verbernenden daer vander vlammen des viers Maer tondalus die dusghedanighe tormenten eens hadde ghesien ende gheprouft so ne wildiere ne gheens sins naer gaen Doe seide tondalus [...] tote den Inghele Ay lacen keytivighe siele [,] wat sal ic moghen doen ofte an gaen[.] *S*iet[,] wi naken der poorten der doot [,] wie sal mi verlossen Dinghele andwoorde ende seide [:] *V*an desen bitteren viere sultu wesen verlost maer du moets int huus gaen Ende

1-2 Voor de constructie cf. **59**/*3; lees alsof er na* naer *stond :* ende

4 [...] tote : *de kop. had eerst geschreven* tode, *waarschijnlijk in de war gebracht door het volgende* de; *dit* tode *is zwart doorgehaald en* tote *ernaast geschreven.*

6 verlost : *hs.* ver lost.

K

werden van deser pusserster vlammen mer du salt in dat [*huus*] gaen da sy uis comet Ind do sy dar narre quamen so sagen sy in dem mydel der vlammen staen vur der portzen de duvele[,] de pynre[,] myt bylen[,] myt messeren[,] myt segen Mit gereetschaff an byden syden scharp[,] mit beysselen[,] myt hauwelen ind myt ‖ *bl. 57a* seichelen de altzo scharp waren Mit speissen[,] myt spaden ind myt anderen reetschaffen da sy myt villen mochten off onthoveden off lede mede aff hauwen off slaen I[*n*]d onder yren henden was eyn groisse menchte van selen de alle dese dynge leden de wyr vur genoemt haven Ind do de sele sach dat alle dese pynen merre waren vil dan alle de anderen de sy vur gesien hadde So sprach sy zo dem Engele[:] *H*ere[,] ich bidden off it dir genoget[,] verloese mych alleynen van desen pynen So ich geven dir orloff dattu mych leveren salt den anderen pynen dar wyr her na zo comen sollen Do sachte der engele Dese pyne is merre dan alle de anderen de du vur ‖ *bl. 57b* gesien hais[,] nochtant saltu nach eyn [...]

3 vlammen : hs. vlāmēn; *het tweede afkortingsteeken voor de* n *is te veel.*

4 *Lat.* viderunt carnifices cum securibus et cultris et sarmentis et bisacutis cum dolabris et terebris et falcibus acutissimis, cum wangiis et fossoriis et cum ceteris instrumentis *enz.*

8 speissen : *verbeterd uit* spissen; *de* e *is boven den regel tusschen* p *en* i *bijgeschreven, zonder aanw.*

11 Ind : *hs.* Id, *het afkortingsteeken voor de* n *staat bij vergissing boven de* n *van* slaen.

14-16 pynen merre waren dan alle... it dir genoeget : *de inkt van deze woorden is wat verbleekt; 't schijnt wel dat men er met het eene of andere praeparaat is overgegaan, wat een bruine vlek op het papier achtergelaten heeft.* — vil : *dit woord staat boven* dan

15 Engele : *de* E *niet gerubriceerd.*

21 eyn [...] pyne : *na* eyn *het woord* sien, *uitgewischt.*

BR

butenster vlammen | mer du salst int huyss gaen daer sij uut kompt Ind doe sij daer naerre quamen so segen sij int mydden der vlammen staen voir de poirten die duvelen[,] die pijnres[,] mit bilen[,] mit messen[,] mit saghen[,] mit reetschappen an beyden [...] sijden scharpp[,] myt beyttelen[,] mit hauwelen end mit sekelen die alte scerp weren[,] myt spyeten[,] mit spaden Ind mit anderen reetschappen daer sij mede villen mochten off on[*t*]hoveden off lede mede aff slaen Ind onder hoeren handen was een groten deil van zielen | Die alle dese dingen leden die wy vur genoemet hebben Ind doe diese siele sach dat alle dese pijnen merre waren vele dan alle die anderen die sij vurgesiene hadde soe sprac sij to den Engell[:] *H*erre ich bidde oft dy genueget[,] verloesse my allene van desen pijnen Ind ich geve dy oirloff dattu my leveren salste den anderen pijnen daer wy hier nae toe komen solen | Doe ‖ *bl. 63b* s[*e*]ghede die enghel | Dese pine is meerre dan alle die ander die du vore ghesiene heves[,] nochtan sultu noch een pine siene

6 beyden [...] : *na dit woord* handen *rood op zwart doorgehaald.*

9-10 on[*t*]hoveden : *hs.* omhoveden

19 s[*e*]ghede : *hs.* soghede

B 5 reyscappen 9 sy die zielen mede mochten vyllen off 9-10 onthoeffden 10 oir lede 11 deel zielen 14 vele *ontbr.* 15-16 here ic bid dy

G

doe si naerder quamen doe saghen si in midden den viere voor de poorte staen duvelen met vierighen aexen ende met stocken ende met hauweelen ende bilen ende met vleghels ende met saghen ende met scaerpen sickelen ende met messen ende met spaden ende met menighen diveerschen instrumenten daer si de sielen mede tormenten Ende dese duvelen hadden onder hem eene groote menichte van sielen die si seere tormenten metten instrumenten voirseit Als tondalus sach dat dit torment

5 tormenten : *verbeterd uit* tormentten; *de laatste* t *is met den neerhaal der volgende* e *tot één vlek vervloeid.*

N

butenster vlammen Mer du salste int huus gaen daer sij uut coemt Ende doe sij daer naerre quamen. soe saegen sij int mijddel der vlammen staen
bl.146a voer die poerte die duvelen die pijnres || Mit bilen[,] mit messen. mit sagen. mit retscapen an beiden sijden scerpe. mit beitelen. mit houwelen. ende mit sekelen die alte scarp waren. Mit speeten[,] mit spaden. ende [*mit*] anderen reitscappen. daer sij mede villen mochten of onthoefden of leede med af slaen Ende in hoeren handen was een groet deel zielen die alle dese dingen leeden die wij voer genoemt hebben Ende doe dese ziel sach. dat alle dese pijnen meere waren voel. dan alle die anderen die sij voer gesien hadde Doe sprac sij totten engel Here[,] ic bid oft di genoeget[.] verloese mij allene van desen pinen ende ic gheve di orlof
bl.146b dattu mij leveren salste || den anderen pinen. daer wij hier nae toe comen sullen Doe sechde die engel Dese pine is meerre dan alle die anderen die du voer ghesien heves. Nochtant salstu een pine sien.

13 waren : *eerst vergeten, later bijgeschreven,* wa *rechts van den regel in margine naast* meere *en* een *links op den volgenden regel voor* voel — voel : *dit woord is te verklaren naar K :* merre waren vil dan, *waar* vil, *zonderling genoeg, boven* dan *bijgeschreven werd.*

Bl 2 naerre *ontbr.* 4 ende voer — die pijnres *ontbr.* 6 mit houwelen *ontbr.* 8 ende mit anderen dingen 9 mede *ontbr.* — of mit lede 15 ic biddi of — mij *ontbr.* 16 ic *ontbr.*

H

butenster vlammen suldi verloest weerden |·mer int huys daerse uut compt daer moetdi ynne Alse noch nare quamen | saghense vleyshouwer mit[...] aexen | met messen | mit duersbilen | mit eggeren | ende mit scarpen sekelen | mit houwelen | mit speten ende mit alrehande wapenen daerse die sielen mede mochten villen[,] onthoefden ochte ontleeden Dese stoenden voer die poerten in mydden der vlammen ende tormenten mennyghe ziele mit desen voerseiden instrumenten Alse dese seel sach dat dit meere pijnen waren dan si noyt te voeren gesien had[,] seidese totten Ingel [:] Heer mijn ic bid [*u*] verloest my van desen eynen tormente ic wille gheern al dander doeghen die hijr nae comen moghen Dingel seide [:] *D*it is eyn meere tormente dan ghi noyt hijr te voeren saget || *bl. 12a*
Mer noch seldi hijr nae eyn sien | dat boven al

1 *Het streepje na* weerden *is rood op zwart ; ib. r. 4 na* aexen, *na* messen, *r. 5 na* eggeren, sekelen, *en na* houwelen.

3-4 mit aexen : *tusschen deze twee woorden staat* axten *zwart en rood geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

3-4 *Lat.* Cum securibus (aexen) et cultris (messen) et sarmentis et bisacutis cum dolabris (duersbilen) et terebris (eggeren ?) et falcibus acutissimis (ende mit scarpen sekelen), cum wangiis (houwelen of speten ?) et fossoriis (spaden).

4 met : *aldus voluit.*

12 had : *boven den regel bijgeschreven, met aanw.*

16 hijr te : *hs.* hijrte.

A 6 ende met sp. 8 poerte 9 der : die 10 instr. : tormeinten 13 icbiddu 14 doeghen : liden 15 seide : sprac 16 noyt hijrte voeren : noch je tevoren

G

meerdere was dan hi noch ghesien hadden Doe seide hi toten Inghele [:] *H*eere mijn[,] ic bidde hu
bl.254b dat ghi mi van desen tormenten bescermen wilt [.] *N*och soudic || lievere alle dandere tormenten dooghen die ic ghesien hebbe dan desen alleene Dinghel sprac [:] *D*ese sijn ooc meerdere dan eenighe die ghi ghesien hebt vanden anderen tormenten[.] *N*ochtan so sulstu een meerdere torment sien

4 ghesien : *hs.* ghe sien

K

pyne sien de boven alle manieren van pynen geit Ganck[,] sprach hey[,] in dese pyne want verwoede honde verbeident dyn ind verwachten dynre zo compst dar in bynen Ind de sele wart altzo maile bevende ind van bedruckenisse machtelois Sy bat den engele myt alre beeden de sy machte dat[...] sy dese tormenten ontgaen moechte mer sy en mochtes eme neit aff bedden Ind do dese duvele sagen dat dese sele in gegeven was so leiffen sy omme sy ind veronwerden sy myt groissen verwyssen de sy ir deden Ind myt den vurgesachten roetschaffen slogen sy sy zo stucken Ind alsus worpen sy || *bl. 58a* si yn dat vuyr[.] *W*at sal ich sagen van den genen de bynnen desen huse waren Want dar bynnen was weynynge[,] bedrofnysse[,] ruwe[,] versuchtunge[,] knyrssynge der tzenden *i*nd gestedich vuyr Mer van bussen macht men vaste vuyr[.] *D*a was allewege giricheit ynne de neit in mocht versadit werden[,] nacht da en mocht neit vervulet werden de groisse gulsicheit Sy worden da

7 dat [...] sy : *na* dat *het woord* hey, *zwart doorgeh.*
14-15 *Lat.* **Nam luctus et tristitia, dolor et gemitus et stridor dentium, lentus ignis extrinsecus, instrinsecus vero vastum condebatur incendium, aviditas** *enz.*

BR

die boven alle manieren van pinen geyt | Ganck[,] sprac he[,] in dese pine ❪ Want verwoede honde ontbeyden Ind verwachten dijnen toe koemst daer en bijnnen Ind [...] die ziele wart altemale bevende end van bedrucknisse machteloes Sij bat den Engel mit alre beden dese mochte dat se dese tormente ontgaen mochte mer sij en mochtes hem neit aff bidden Ind doe die duvelen saghen [*dat*] dese ziele hem gegeven was soe liepen si omme hoer Ind veronwerden se mit groten verwitene dese hoer deden end mit den vursegeden reetschappen sluegen sij se te stucken Ind aldus woirpen sij se int fuer Wat sall ic seggen van den ghenen dije bynnen desen huse weren Want dar ein bynnen was weyninge[,] droeffheit[,] ruwe[,] versuchten[,] knijrssijngen van den tanden Ind gesteedich fuer mer van bueten maecte man vaste fuer | Daer was alletoes gijricheit in die neit en mochte ve[*r*]vullet werden noch daer ein mochte neit versade[*t*] werden die grote gulsicheit Sij || *bl. 64r* woirden daer oec

4 Ind [...] : *na* Ind *eene z, begin van het volgende* ziele, *zwart doorgehaald.*
10 verwitene : *de* t *verbeterd uit* r.
16 knijrssijngen : *verbeterd uit* knijssijngen; *de* r *boven den regel tusschen* ij *en* s *bijgeschreven, zonder aanw.*
17-18 vervullet : *hs.* vevullet.
19 versade[*t*] : *hs.* versaden
20 oec : *door het afgeven van een rubricatie van bl.* 63*b op de* c *is het juist alsof deze laatste uitgekrast is.*

B *4* en *ontbr.* *5* wart se machteloes *8-9* dat hem die ziele g. *12* Ind... : ende aldus in stucken w. *14* dair bynnen dese huse was *16* van tanden *19* versadet

G

dat groot es boven allen tormenten die ghi noch ghesien hebt Gaet[,] sprac hij[,] hier binnen want daer binnen verbeiden wreede viande dijns Dese siele bevede jammerlike van anxenen[.] *S*o bat al dat so mochte den inghele omme dese pine tontgane maer so ne conste niet ontgaen in ne gheender manieren Ende die duvelen saghen dat hem lieden dese siele ghelevert was[.] *S*i quamen omtrent

1 sprac hij : *deze twee woorden zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*
2 verbeiden : *hs.* ver beiden.

N

die boven alle manieren van pijnen geet Ganc [,] sprac hi[.] in dese pine. Want verwoede honde ontbeiden ende verwachten dijnre toecomst daer en bijnnen Ende die ziele wart alte male bevende. ende van bedruckenisse machteloes [,] sij bat den engel mit alre beden die sij mochte dat si dese tormenten ontgaen mochte. Mer sij en mochtes hem niet af bidden Ende doe die duvelen sagen
bl. 146c dat hem dese ziele ghe-‖ gheven was. soe liepen sij om hoer. ende veronweerden sij mit groten verwiten die sij hoer deden Ende mitten voersechden reitscapen slogen si se [*te stucken*]. ende aldus worpen sy se int vuer. Wat sal ic seggen vanden ghenen. die binnen desen huusse waren Want daer bijnnen was weyninghe [,] druefheit ende rouwe. versuchtinghe[,] krysselinge van tande. ende ghestadich vuer. Mer van buten macte men vast vuer. Daer was altoes giericheit ynne die niet en mocht vervult werden Noch daer en mocht niet versadet werden die grote gulsicheit Sij worden daer oec

4 alte male : *Lat.* tota.

16 krysselinge : *hs.* knysselinge; *boven het 1e been der* n *een gedeelte van een letter, wat doet denken aan eene verbetering der* n *in* r.

17 Zie K.

Bl *1* pijn *2* verwoedende *4* en *ontbr.* — dese ziel — alte seer *9* ziele *ontbr.* *15* bijnnen *ontbr.* *In het hs. is de lettergreep* by *tusschen* daer *en* was *uitgekrast,* maar toch leesbaar. *16* verzuchten knersinge

H

die pijnen gaet | die ghi noyt ghesien of ghepenst mochtet hebben [.] *V*ollic [...] gae wi in dit tormente | want verwuedde honde wachten daer uwer compst Dese siele beefde ende cramp van anxte ende bad hem hoe si zeerste mochte | dat si deser pijnen ontgaen mochte | Mer en mochte hoer niet gheschien De duvele de saghen datsi hoen gelievert was | voeren hoer over met lasterliken woerden | ende mitten voerseiden wapenen morseelden sijse al in stucken ende worpen die stucken int vuyer Wat salic daer meer af segghen Daer in was gheweyn druefheit | ende rouwe | versuchten | ende cryselinge van tanden | buten waeren die blakende vlammen ende bynnen eyn starck borrende brant van zielen mit eynre onversaliker ghiericheit van

2 vollic [...] gae : *tusschen deze twee woorden staat het begin eener* v *of* w *loodrecht rood doorgehaald; misschien heeft daar de kop. het volgende* wi *willen schrijven.* — vollic : *Oudemans :* haastig, terstond.

8 voeren over : *Verdam i. v.* overvaren = iemand op het lijf vallen. *Lat.* circumvenerunt eum. — lasterliken : *verbeterd uit* lasterliker, *de slot-* r *is in* n *veranderd.*

13 buten *ens.* : *Zie K; H verbeterde gedeeltelijk, doch zijn vertaling is verder minder juist : Lat.* aviditas inexplebilis semper inerat cibi, nec tamen satiari poterat nimietas a gule.

A *1* ghesien of : saecht ocht *5* hem *ontbr.* *6* hoer *na* mer *7* 2de de *ontbr.* *11* salicker *11-12* was rouwe droefheit versuchten e. c. v. t. ende geween buten *14* brant : vlamme ende brant *15* onverseggheleker ende onversaedder g.

G

haer troppen ende verweten haer al dat so hoynt hadde ghedaen ende sloughense ontsticken met haren instrumenten ende woorpense bi sticken int vier[.] *N*u mooghdi hooren wat tormente in pristinus huus was Daer was weeninghe ende criselinghe van tanden[,] cleene vier van buten [,] maer binnen waest afgriselike ende groot In dit huus was altoos onvertallike ghiericheit[,] men const niet
bl. 255a ghesaden van menigher manieren van pinen[,] de ‖ onscamelste pinen die men noynt hooren mochte

1 troppen : cf *bl. 262b het werkw.* troopten. Trop *is in Brabant nog bekend in de bet. van* tros, *Fr.* grappe. — verweten : *hs.* ver weten.

K

ouch altzo sere gepynneget in yren schemden Mer
intgegen der schemelheit ind dar ometrint sach
men kremele van woermen ind neit alleyne in der
bl. 58b werentlicher manen ind wy ‖ ve scheemten[,] mer
ouch dat swarre is ind ich sonder bedroiffnisse
neit sagen en mach[,] *m*en sach it ouch van den
genen de in dem scheyne der geistlicheit leveden
we wredelichen de worme dar ynne giengen Also
dat sy in allen syden sy mochte moede worden van
den pynen dat geyne krachte en mochte genoch syn
omme dit zo liden Mane noch wyve noch geyne
habyt en was ongepyniget van desen tormenten
Ind des ich mych ontsien zo sagen dar zo dweyn-
get mych de myren Dat cloisterliche habyt van
manen ind van wyven was in desen tormenten
Ind de scheenen zo syn van den heilichsten reili-
bl. 59a giosen de ordelde men werdich ‖ zo syn van merre
pynen Do dese sele dese tormenten ind deser
gliche de ongelouyflichen synt[...] lange geleden
hadde So kierde sy weder in sich selver ind bekante

---

1 gepynneget : *verbet. uit* gepynngegen ; *de* g *van* pynng *is met de griffel geëxpungeerd en de kop. heeft van de slot-* n *een* t *gemaakt.*

2 ometrint : *hs.* ome trint.

3 kremele : *verbeterd uit* kremle ; *de* e *is boven de* m *bijgeschreven, zonder aanw.*

5 swarre : *verbeterd uit* sware ; *de* r *is boven de* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

8 giengen : *verb. uit* gengen ; *de* i *is boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

9 Sy mochte moede worden : *alle andere teksten hebben* so moede waren, *Lat.* ita ut ex omni parte cruciatibus fessis nulle sufficere vires ad tolerantiam possent. *Schreef K verkeerd over of wijzigden de andere teksten?*

11 omme : *verbeterd uit* ōm ; *de* e *is boven de* m *bijgeschreven, zonder aanw.*

12 ongepyniget : *verbeterd uit* ongepynget ; *de* i *is boven den regel tusschen* n *en* g *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 synt [...] lange : *na* synt *de lettergr.* gel, *het begin van het volgende* geleden, *zwart doorgehaald.*

BR

alte sere gepinichet in hoerre schaemten [*mer*]
tegen der [...] schamelheit ind daer ommelanck
sach ment kremelen van wormen Ind neit allene
inder werliker manne ind wijven scheemten[,] mer
oec dat swaerre is ind ic sonder droefheit neit
segen en mach | men sach id oeck van den ghenen
die in den schijne der geystlicheit levenden ❨ Hoe
wredelic die worme daer ynne giengen also dat
se in allen sijden so moede weren van den pijnen
dat ghene crachten en moechten genoech wesen
omme dat te lidene[.] *M*anne noch wijff noch geyn
habijt ein was ongepijnt van desen tormenten Ind
des ic my ontsie te segghen daer to dwinct my die
caritate Dat cloesterlijc habijt van mannen end van
wijven was in desen tormenten Ind die schenen te
wesen van den helichsten Religiosen de oirdelde
men wirdich to wesen van merre pijnen Doe dese
siele dese tormenten ind deser gelick de ongelove-
lic sijn langhe geleden hadde so keerde sij weder
in hoer selven end beken- ‖ de hoer missedaedich bl. 64b

---

2 der [...] : *na* der *de lettergreep* schal, *fout voor* scham, *zwart doorgehaald.* — [*mer*] : *hs.* niet

16 Religiosen : *de* R *niet gerubriceerd.*

18 gelick : ic *is tot een inktvlek vervloeid.*

B 1-2 mer teghen ende omlanc der scamelheit 4 inder : ander 7 leveden 8 soe dat 10 soe dat ghene cracht ghenoich mochte w. 13 des : dat 14 end *ontbr.* 16 religionen die ordelen (*lees :* ordelden?) men

---

G

Want de manne ende de vrouwen specialic waren daer ghetorment met alte grooter pinen[,] want de stede vander scamelheit so sachmen wassende ende groyende vul woormen ende in de scamelheit vanden mannen ende vanden wiven[,] niet alleene vanden weerlicken lieden maer also wel van religieuse[,] dat ict hu niet en can vertellen sonder droefheit De religieuse waeren seere ghetorment meer dan leec volc[,] over midts dien dat si meer ghevroeden vander scriftueren dan leec volc want de vianden wendese met diveerschen tormenten dat in hem lieden gheene macht en bleef de tormenten

---

2 sachmen : *de* c is *verbeterd uit* l ; *die letter was echter blijkbaar het begin der volgende* h ; *er is niets aan uitgekrast noch doorgehaald, alleen is het liggend streepje de* c *er bijgevoegd.*

4 ict : *verbeterd uit* ic ; *de* t *is nevens de* c *bijgeschreven.*

bl. 146d alte seer ghepint in || hoere schemten. *M*er tegen die schemelheit. ende omlanc sachment kremelen van wormen Ende niet alleen inder wereltliker mannen ende wijven scheemte. Mer oec dat swaerre is ende ic sonder druefheit niet seggen en mach. men sach et oec vanden ghenen. die in den schijne der geestelicheit leveden. *h*oe wredelick de wormen daer in ghingen[,] *a*lsoe dat sij an alle sijden soe moede waren van pinen. dat geen crachte en mochte ghenoech wesen om dat te lijden. Manne noch wijve. noch gheen abijt en was onghepijnt van desen tormenten Ende des ic mij ontsie [*te segghen, daer toe dwinget my die mynne. Dat cloesterlic abijt van mannen ende wijve was in desen tormenten Ende*] die schenen te wesen van- bl. 147a den || heilichsten religiosen die ordelde[...] men te wesen weerdich van meerre pijnen ❨ Doe dese ziele dese tormenten. ende deser gelijc die ongel[...]ic sijn lange geleden had. Soe keerden sij weder in hoer selven ende beken[...]de hoer mijs-

1 alte : *hs.* al te, al *aan het einde van den regel.*

6 vanden : *hs.* van den, den *aan het einde van den reg.*

13 *na* ontsie *eene punt.* — [*te segghen... Ende*] : *niet in het hs.*

16 ordelde [...] : *hs.* ordeldede

17 pijnen : *links in marg. bijgeschreven, met roode op zwarte aanw. — Het rubriceeringsteeken is blauw.*

19 ongel[...]ic : *hs.* ongelilic *Schreef de kop. fout voor* ongelovelic? *Zie K.*

20 beken[...]de : *na* beken *de lettergr.* dich, *laatste lettergr. van het juist daaronder staande* misdadich, *fout voor* de, *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* gepijnnicht *2* ende om oen krymmelen — Ende *ontbr.* *3* werlikeer *6* sach oec *8-9* an alle sijden : altijd *9* vander pijnen *10* genoech mocht wesen om die pijn te *11* Man noch wijf en was ongepijnnicht *enz.* *13-15* des ... *Ende*] : *ontbr.* *16* heiligen — ordelden *17* werdich te wesen *18-19* ongelic : onlijdelic *19* Soe : Doe

spijsen Die schamelheit van [...] den zielen waert ghetorment mit mennigerleye pijnen | Daer die schamel lede solden staen beyde van mannen ende van wijven | Daer scheynt al cryetslinge van wormen ende oec niet alleyn wereltlic volc Mer oec dat ic niet sonder groete vreyse segghen en mach | den gheestliken volken cropenre inne wrede beesten ende woerden ghetorment in allen sijden | so datter || gheyn crachte jeghen en mochte staen bl. 12b Negheyn volc en was versiekert van desen tormente | noch gheordent | noch ander ende ic my oec schame te segghen | monnichen ende nonnen waren oec hijr inne | ende so si van meer staet waeren | so si meer ghepijnt waeren Alse dese zeel lange ghedoecht hadde dese tormente ende derre gelijc die ongeloeflike waeren | so bekindesse hoer

1 van [...] den *tusschen deze twee woorden staat* mannen *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald. Blijkbaar was de kop. door het twee regels lager staande* van mannen *in de war gebracht.*

4 cryetslinge = woeling, krioeling. *Zie Kil. i. v.* scatere, scaturire. *Lat.* set contra verenda ipsa putredine corrupta scaturire videbantur vermibis.

6 vreyse : *Lat.* sine gravi dolore.

8 *Het streepje na* sijden *is rood op zwart.*

A *2* menn. : so menger — daer die *4* scheynt : stont al krielende van *5-8* wereltlic : ongehout v. maer oec gehout volc (*niet in Lat.*) welc ic oec sonder vreesse van herten niet wel seggen en der ende oec geesteleec volc metten andren kropen hem lieden in haer scamelheit wreede beeste ende wormen (*niet in Lat.*) ende werdden so getormeint in allen sien so datter... *9-10* tsegen staen en mochte ende geen v. vers. en was *10-14* tormente... Alse : tormeinten vanden genen die in onwetten hier leven ende papen ende nonnen ende oec soudict my scamen soudict alsoe noemen die pinen also ict sach ende so die papen moncken ende nonnen so si van meerdren stacie waren so si meer gepint waren ende als *15* ghedoecht : leden — desen fellen ongeloeffeleecken torm. ende

G

te ghedooghene [.] *N*iemene so ne was quite van deser pinen [,] man no wijf. Weerlic. [...] religieus. prince. no grave. coninghe. baenraetchen. rudders. no knapen. maer ic scaems mi te segghene[,] maer de scamelheit dwincter mi toe[,] datter cloosterlic abijt | meest pinen heeft[,] beede bl. 255b mannen ende vrouwen[,] priesters ende gheleert volc[.] *H*et es ter meester pinen gheordineert die ||

1 ghedooghene : *hs.* ghe dooghene. — Weerlic [...] religieus : *tusschen deze twee woorden staat* nr *rood doorgehaald.*

1-2 *De punten van na* wijf *tot na* rudders *zijn rood op zwart; die na* knapen *is rood.*

2 prince... knapen : *door den vertaler bijgevoegd, niet in Lat. De vertaler had het, als uit de inleiding blijkt, op de hoofsche ridderwereld gemunt.*

4 gheleert, gheordineert : *hs.* ghe leert, ghe ordineert.

bl. 59b ir mysdaden ind werdich zo alsusdannigen tormenten ind pynen Ind do it onsem heren genoegede als wyr gesacht haven[,] so gevoilde sy sich uis den pynen zo syn Ind en wyste we[,] nochtant dat sy in duysterheit ind in dem scheemen des doitz was Ind do sy neit lange da en sas so sach sy dat licht des levens [,] den engele den sy zo voeren leyde Mer[...] sy de sere vervullet was van bitterheit ynd van bedroifenisse sachte zo dem Engele War om here hayn ich so || vil alsusdainge ind so grois pynnen geleden Ind wat is it dat ons de wysen lude sagen van der werelt dat vol is der barmhertzicheit des heren [.] wa is syn barmhertzicheit ind[...] goedertierenheit [.] *D*er Engele antworde ir ind sachte [:] *A*uch dochter[,] we vil mynschen hait dese sentencie bedrogen de sy neit wail en verst[*o*]nden Want all is hey barmhertzich hey is ouch gerechtich De gerechticheit lont eicklichen na synen verdiensten ind de barmhertzicheit vergyft vil misdaden de wrachen werdich synt

4 nochtant dat... : *Lat.* Sedebat tamen in tenebris et umbra mortis.

6 da : *verbeterd uit* do; *de rubricator heeft van de* o *een* a *gemaakt door middel van een rood streepje onder aan de* o.

7 voeren : *verbeterd uit* voren; *de* e *boven den regel tusschen* o *en* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

8 Mer [...] sy : *na* Mer *het volgende* de *rood doorgeh.*

9 Engele : *de* E *niet gerubriceerd.*

12-13 barmhertzicheit : *verb. uit* barmhertzeit; ich *is boven* rtz *bijgeschreven, zonder aanw.*

14 ind [...] : *na* ind *staat* goederh *fout voor* goedert, *rood op zwart doorgehaald.* — Engele : *de* E *niet gerubriceerd, idem regel 18* : De

17 verst[*o*]nden : *hs.* verstnden.

end werdich tot dusdanen tormenten end pinen Ind doet onsen heren genoechde als wij gesecht hebben so gevoelde [*sij*] haer ute desen pinen te wesen end en wijste hoe[,] nochtan dat sij in dusterheyden end in dem scheme der doet was Ind doe si neit lange [*dar ein*] sat soe sach se dat licht des levens Den Engel die sij te voeren leydede | Mer sij die sere vervullet was van bitterheiden end van drofheit segede tot hem Waer omme [*here*] heb ic so vele dusdanen end so groete pijnen geleden Ind wat ist | dat ons die wijse lude seggen van dat die werlt vol is der [...] ontfermherticheit [*des heren, waer is sine ontfermherticheit*] end godertirenheit Die Engell antworde end segede Ach dochter[,] hoe vele menschen hevet die sentencie bedrogen die sij neit wall en verstoenden want al is hy ontfermich hie is och gerechtich | Die gerechticheit loent elken na sinen verdiensten en die ontfarmherticheit vergijft vele misdaden die wraken werdich sin

3 [*sij*] : *hs.* he

7 leydede : *lees* leyde?

10 end : *hs.* eñ

12 der[...] : *na* der *eene* d, *zwart doorgehaald; blijkbaar wou de kop. nog eens* der *schrijven.*

B 1 tot desen t. 3 ghevoelden sy 4 end *ontbr.* — sy en wiste niet 5 duysternissen — der doit oir vant Ende 6 doe sy dair niet langhe en sat 7 leide 8 bitterheit ende d. 9-10 heer heb ic — ende dusdaen grote p. 12-14 ontfermherticheit des heren wair is sijne barmherticheit ende guedertierenheit Ende die ingel 18 verdienste

G

vander Heligher kerken sijn alssi daer in mesdoen Doe dese siele dese tormenten gheanscout hadde ende ghedooghet ende so te haer selven commen was Ende so kende ende lijdde dat sout wel verdient hadde[,] alst gode gheliefde so ghevoelde sou haer huut dien tormenten ende so ne wiste niet hoe soere hute ghequam[.] *N*ochtan dat so in deemsterheden hadde ghesijn ende in de scaduwe vander doot[,] nochtan sach so dlicht[...] des levens[,] *d*en Inghele diese te voren gheleet hadde[.] *M*aer de siele die met bitterheden ende met zeericheden aldus gheleet was so seide tote den inghele Ay

1 alssi : *de tweede* s *staat op een* i; *de kop schreef eerst* alsi *fout voor* alssi. — gheanscout : *hs.* ghe anscout.

2 ghedooghet : *hs.* ghe dooghet.

5 dlicht[...] : *Na* dlicht *een loodrecht streepje.*

N

dadich ende weerdich dusdanen tormenten ende pinen Ende doet onsen here ghenoechden als wij ghesecht hebben. soe ghevoelden sij hoer uut desen pijnen te wesen ende en wijste hoe. Nochtant dat sij in duysterheiden. ende inden scheme der doot was Ende doe sij niet langhe daer en sat soe sach sij dat licht des levens[,] den engel die sij
bl. 147b te voeren leide Mer sij die seer ‖ vervult was van bitterheiden ende van droefheit sechde tot hem. Waer om here [...] heb ic soe voel dusdane. ende soe grote pine geleden. Ende wat is dat ons die wijse luede seggen. Van dat die werlt vol is der ontferm[*her*]ticheit des heren. Waer is sijne barmherticheit ende guedertierenheit[.] *D*ie engel antwoerde ende sechde Och dochter[,] hoe voel menschen heeft die sentencie bedrogen die sij niet wael en verstonden. Want al is hi ontfermich[,] hi is oec gherechtich Die gherechticheit loent elken na sijnen werken Ende die ontfermherticheit vergeeft veel mysdaden die wrake weerdich sijn

4-5 Zie K.

7 sach : *de* h *verbet. uit eene andere onleesbare letter.*

10 here [...] : na here *het woord* heb, *ineengeloopen en rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* oer misdaet ende werdich dusdanen tormenten *4* te wesen *na* hoer *5* duisterheit — sceme *of* sceine *7* soe : doe *9* mit bitterheit ende droefheit. ende seide *10-11* heb ic soe groete pijn geleden *16* heeft *ontbr.* *17* barmhertich *18* oec *ontbr.* *19* werken : verdienten

H

selven des wel weert Ende als god wolde ende wisse selven hoe | so ghevoeldesse hoer selven uuter pijnen ende vant hoer sittende daert herde doncker was inden scade vander doet Alse niet langhe gheseten en hadde | sachse wieder tliecht des levens[,] horen Inghel[.] Si[,] die bitterheiden ende rouwes vol was[,] seide tot hem Acharme[,] waer by hebic so voel ghedoecht Ende wat eest dat die wijse lude seiden Deerde es vol gods ontfermherticheitden | waer es nu sijne guedertierenheit ende ontfermherticheit Dingel seide Achlase[,] dochter ende hoe mennich es bedroeghen bleven die [...] de glose niet en [...] verstaet Al is god ontfermhertich hi es oec mede gerecht Die gherechticheit gieft elken nae sijnen verdienten Ende donfarmherticheit verghieft mennige sonde

13 die [...] : *na* die *een verticaal zwart streepje.* — glose : *Lat.* sententia. — en [...] verstaet : *tusschen deze twee woorden staat een loodrechte streep, waarschijnlijk het begin eener* s, *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald. Blijkbaar had de kop. verkeerdelijk daar de* s *van* verstaat *begonnen.*

15 verdiente : *Kiliaen vermeldt dezen vorm als Hollandsch. De vorm komt echter ook voor in G en in Br.*

A *1* des : dees wel verdient hebbende ende alst *1-2* ende wisse : en w. niet *2* *1ste* selven *ontbr.* — so ghev. : maer gevoelde haer *3* haer selven *4* inde scaduwe — ende alse *6* ende si *7* rouwen — achghermen *11* ontfermherticheien — seide : antwoerde — alacen *12* es *enz.* : esser die de glose niet en versteet ende esser bi bedrogen bleven want al es god *14* oec *ontbr.* — gerechtich ende die *16* Ende donfarmherticheit verdienten : *weggevallen waarsch. wegens het tweemaal voorkomende* verdienten.

G

heere waer omme hebbic dusghedanen torment ghedooghet | Lieve heere[,] berecht mi dies ende wat es dat ons de vroeden seiden[.] Eerderijke waere vul van gods ontfaermichede seiden si ende van siere goedertierheit Ay lacen[,] waer es nu sine ontfaermicheit ende sine goedertierheit Dinghel andwoorde der sielen ende seide | Lieve Tondalus[,] hoe vele lieden heeft de scriftuere bedrooghen[,] ic meene lettele diese wel verstoeden want al es hi ontfaermich hi es gherechtich[,] sine gherechticheit
bl. 256a ghelt elcken ‖ naer sine verdienten Maer sine ontfaermicheit verlaet vele wraken van sonden[,] want

3-4 andwoorde : *hs.* and woorde.

Ind omme dynre sunden willen so lydes du gerechtlichen dese pynen Mer dan saltu gode dancken als du de pynen sien salt de dir got omme *bl. 60a* syne barmhertzicheit ver || geven hait[.] *O*uch wer it sache dat got alle sunden verleisse wa by soulde dan der mynsche gerechtich syn Ind off der mynsche de pyne neit en [...] ontsiegen[,] war omme dan soulde hey de sunden laissen Ind wat node were it dan[...] da[...]t de gebicht hedden penetencie doen soulden[,] wer it dat sy got neit en ontforten Her omme so ordiniert got alle dynck wail dat hey de gerechticheit voeget myt barmhertzicheit[...] Ind de barmhertzicheit myt gerechticheit Also dat geyne sonder de ander syn en sal Want off hey de sundere in dem lichame[,] de geyne behoirliche penetencie en doent om syn barmhertzicheit[...][*spaert*] *bl. 60b* noch ||[...]tant lydent sy hie rechtverdelich omme ire verdienste overmitz der rechtverdicheit Ind all is it dat men de gerechtigen omme ir gebreche als sy leven aff nempt gerechtlich desen tzytlichen vur-

4 na hait *een met de griffel in het pap. gedrukt streepje.*

7 en [...] : *na* en *de letter* ſ, *begin van* (ont)ſiegen ?

8 soulde : *de o is tot een inktvlek vervloeid en de kop. heeft er een andere boven geschreven.*

9 it dan [...] : *na* it *de woorden* laissen ind dan, *rood op zwart doorgehaald; dan was eerst vergeten, en daarna boven* laissen *bijgeschreven.* — da[...]t : *hs.* dait

10 soulden : *verb. uit* souden, *de* l *is tusschen* u *en* d *bijgeschreven, zonder aanw.*

12 barmhertzicheit [...] : *na* barmhertzicheit *staat* spar *zwart doorgehaald; de kop. wou blijkbaar* spart (*of* spaert?) *schrijven in de war gebracht door het woord* barmhertzicheit *op r. 16.*

17 [...] : vil alsusdanige ind so grois pynnen geleden Ind wat is it dat ons de wysen lude sagen van der werelt noch *De kop. schreef nog eens bij vergissing het begin van fol. 59b; om aan te toonen dat de tekst, die op het laatste woord van fol. 60a volgen moest, eerst op den 4ᵉⁿ regel begon, schreef hij of misschien de corrector-rubricator de lettergreep* noch *met rooden inkt voor* tant. *Deze plaats bewijst dat K van een ander hs. afschreef.*

End om dijne sonde so lidestu gerechtelic dese pijnen mer dan saltu gode dancken als du dey pijnen sien salt die dy got om sine barmherticheit vergeven hefft Oec wert sake dat got alle sonden || *bl. 65a* verlie[*t*]e Waer bi soulde die menschen dan gerechtich sijn Ind ofte die mijnsche die pijnen neit en onsege[,] waer omme soulde hi dan laeten die sonden Ind wat noede were dan dat die gebiecht hadden penitencien doin soulden | Weert dat sij got neit ontfruchten | Hir omme so ordiniert got alle dinck wall dat hie die gerechticheit voget mit ontfermherticheit [*ind die ontfermherticheit mit gerechticheit*] | Also dat gheen sonder die ander wesen sall want off hi die sonders in den lichame[,] de ghene behoerlike penitencie ein doen om sin ontfermherticheit spaert[,] nochtan liden sij *h*ier rechtverdelic oem hoer verdienten overmits die rechtverd[*icheit*] Ind al ist dat men die gerechtigen om hoer gebreck als[*e*] leven aff neempt gerechtelick desen tijtliken vurspoet[,] so gijfft eme got al[*s*] sey

5 verlie[*t*]e : *hs.* verliere

17-18 rechtverd[*icheit*] : *hs.* rechtverdelic, *blijkbaar dacht te kop. nog aan het voorafgaande* rechtverdelic.

19 als[*e*] : *hs.* also

20 al[*s*] : *hs.* al

B *1* sonden *4* Oic off god alle *5* verliete *5-6* die mensche gherecht sijn *7* dan *ontbr.* *7-8* die sonden : toe sondigen *8* weer des die ghebijcht *10* ontfruchten : ontseghen *13* soe dat *15* behoerlike *ontbr.* *17* verdiensten vermits der rechtverdicheit *18* ger. : rechtverdigen — als *20* als sy

G

naer dine verdiente so dooghestu desen torment maer du suls dan gode dancken als hi hu van desen tormenten verlaten sal bi siere ontfaermicheit[.] *E*st ons heere al verliete[,] waer omme soude de mensche goet doen ende goet sijn. Lieve Tondalus[,] ontsaghe de mensche de pine niet[,] de sonden souden te groot sijn | Ende waer omme soude de mensche dan biechte spreken ende penitencie ontfaen over sine sonden het en waere dat hi gode ontsaghe Want met minnen ende met vreesen so comt men te gode [.] *A*lso sente Jan seit[:] *V*ulmaecte minne ende vreese doet de sonden laten Hier omme hevet god alle dinghen wel ghevoughet want also hi sine ontfaermicheit heeft gheset metter

4 omme soude : *deze twee woorden zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

5-6 Want met ... laten : *door den vertaler bijgevoegd.*

N

bl. 147c Ende om dine sun || den soe lidestu gherechtelic dese pijnen Mer dan salstu gode dancken. alstu die pinen sien salste. die di got om sine barmherticheit vergeven hevet Oec waert sake dat god alle sunden verliete waer bij solde dan die mensche gerechtich sijn Ende ofte die mensche die pine niet en ontsaghe. Waer om dan solde hi laten te sundigen. Want wat noden waer dan. dat die ghebiecht hadden penetencie doen solden. waert dat sij gode niet en ontfruchten. Hier om soe ordiniert god alle dinc wael dat hi die gherechticheit voeget mit ontfermherticheit ende die ontfermherticheit mit gerechticheit
bl. 147d Alsoe dat geen sonder || die ander wesen en sal. want [*off*] hi die sunders inden lichamen die ghene behoerlike penetencie en doen om sijne ontfermherticheit spaert. Nochtant liden sij hier rechtveerdelic om hoer verdiensten. overmits der rechtveerdicheit Ende al ist dat men die gherechtigen om hoer ghebreken als sij leven. af neemt gherechtlic desen tijtliken voerspoet. Soe geeft hem got als sij

3 got : *verbeterd uit* gont ; *de* n *rood doorgehaald.*

7 Waer : *de* W *niet gerubriceerd. Het Latijnsch hs. te Trier alléén heeft :* quare peccare parceret.

12 ende die ontfermherticheit : *onder den laatsten regel der blz. bijgeschreven met zwarte aanw.*

17 overmits : over *staat aan het einde van den regel.*

20 hem : *hs.* hē

Bl *1* gerechtlic : van recht *4* verliete : vergeve *6* ontsegen *8* waert — dat *ontbr.* *11* mitter *13* der ander *15* sijne *ontbr.* *17* verdienten *19* gebreec — als sij leven : al salicheit *Lat.* in corpore.

H

Ende || ghi doecht dese pijne nae uwen verdienten mit rechte Mer dan soldi gode dancken als ghi sien solt die tormente die hi u vergheven sal Ende ochte god alle die sonden vergave | waertoe solden die minschen dan guet sijn Ende of si niet en ontsaghen die tormenten waer toe solden si sparen te sondighen Ende waeromme soldense penitencie doen nae die biechte of si gode niet en ontsaghen Daeromme god [,] die alle dinc wel ghevoecht heet[,] also hi mengde die gerechticheit mitter ontfermherticheit. so heet hi oec ghetempert dontfermherticheit mitter gherechticheit | dat deyn sonder dander niet en si | Want al laet hi den sonderen die gheyne penitencie en doen | guet gheschien in die werelt by sijnre ontfermicheit | nochtan moeten si hijr doeghen nae hoeren verdienten | nae sijnre gherechticheit Ende al eest datten gherechten luden eynich ongheval in die werelt toe comet | by synre gherechticheit[,] so woert hem bl. 13a

5 niet : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

13 dander : *verbeterd uit* ander ; *de* d *bovenaan bijgeschreven met aanw.*

16 *Het streepje na* verdienten *is rood op zwart.*

A *3-4* ende oec ocht *5* ende ocht sy *6* tormenten wat ende waer om soude die meinsche sparen als om te sondegene ende waer om *8* of : ocht *16* doeghen ende liden *17* na sine

G

gherechticheit also heeft hi ghedeelt sine ontfaermicheit Want al spaert cristus den sondare die ne gheene penitencie doen en wille inden lichame[.] hi moet ghenieten tvonnesse dat over hem striken sal gods gherechticheit naer dat hi verdient sal hebben in sinen levene[.] *A*l eyst dat cristus den
bl. 256b goeden meinsche || breke laet hebben in sinen levene ende[...] hi es verduldich ende wel neemt[,]

4 ende [...] hi es verschuldich : *tusschen* ende *en* hi *staat op het einde van een regel* hijt *zwart doorgehaald, en aan het begin van den volgenden regel* wel hout *rood op zwart doorgehaald.*

4 *en vgl. Blommaert zet een komma na* levene, *na* neemt, *na* goed, *na* goede, *doch voegt er geene verdere verklaring bij. De plaats beteekent o. i. :* en is de mensch verduldig en neemt hij het gebrek aan aardsche goederen wel aan, zoo verleent hem Christus in de plaats daarvan het eeuwige leven en het eeuwige goed, in de plaats van het gebrek aan aardsche goederen, dat hij geleden heeft om niet te zondigen. *Lat. :* Et licet justis pro suis excessibus temporale commodum justi in corpore degentibus tollitur, bona eis sine fine manentia cum angelis, dum exeunt corpora, misericorditer largitur.

spoet[,] so gyft in got als sy van hynne scheydent by barmhertzicheit dat goet dat sonder eynde blŷven sal Hie in geit ouch barmhertzicheit boven gerechticheit omme dat van eme geyn goet werck en blyvet ongeloent Mer hey vergyft vile quader wercke Want nemant en is vry van sunden noch eyn kynt van eynre ‖ *bl. 61a* nacht Mer vil werden verloist van pynen dat si der schemen des doitz neit en tasten Mer de sele krich weder ire krachten overmytz desen verblidenden worden ind sacht zo dem engele Here[,] off it dir genocheit om dat de worde hei synt van den gerechtigen[,] als si neit en verdienen zo gayn in de portzen des dodes War omme leidit myn si dan zo der hellen Der engele antworde ir [:] *I*s it dat dich beroert de sache war omme dat myn de gerechtigen[,] de geyn pyne en verdienen zo liden[,] liedit om de pyne zo sien Dat deit men licht her omme op dat ‖ *bl. 61b* als sy de pynen gesien haven dar sie overmitz der genaden gotz aff verloist werdent[.] dat sy des zo mee verhytzen soilen in der mynen ind love irs

1 bynne : *hs.* hȳne

5 Mer : *verb. uit* Me-; *de kop. dacht eerst de* r *op den volgenden regel te plaatsen, maar heeft ze daarna boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

7 *Lat.* : multi vero liberantur a pena ut etiam non tangat eas umbra mortis.

11 genocheit *verbeterd uit* genocht; *de* ei *is boven de* t *bijgeschreven zonder aanw.*

15 *Lat.* : Si hoc te movet, cur *enz.*

21 mynen : *hs.* mynē, *de* e *is verbeterd uit* n; *blijkbaar wou de kcp.* mynnen *schrijven.*

van himmen scheyden by ontfermycheyden dat got dat sonder ende blijven sall | Hier yn gaet oec ontfermicheit boven gerechticheit[...] om dat van [*hem*] geen goit werck bliven ongeloent mer hie vergijfft fijl quader wercken | Want neman is vrij [*van*] sonden noch oec ein kijnt van eenre nacht mer vele vorter verlost van pijnen dat sij der scheme der doet neit en tasten Mer die ziele kreech weder hoer crachten overmits desen verblidenden woirden end segede toe den Engel | Here ‖ *bl. 65b* off dy genouget om dat die worde hijer sin van den gerechtigen[,] als sij neit en verdienen te gaene in die porten der doet Waer omme leydet men se dan ter hellen Die Engel antworde hoer Ist dattu berue[*r*]t die sake waer omme dat men die gerechtigen | Die gheyne pyne en verdyenen te lyden[,] leydet om die pinen te siene | Dat doet men licht hir omme up dat alse sye dye pijnen gesiene hebben daer se overmits der genaden gods aff verloist werden[,] dat se des te meerre verhetten

3 boven gerechticheit[...] : *hs.* boven gerechticheit *tweemaal; het tweede* b. g. *is rood op zwart doorgehaald.*

8 Mer : *de* M *niet gerubriceerd.*

15 berue[*r*]t : *hs.* beruet

B *1* van hier — ontfermherticheiden *2* blijven : duren *4* van hem — blivet *5-6* en is vry van *7* vander p. *7-8* der scheme *ontbr.* *8* ziele *ontbr.* *9-10* voerlideden (*lees :* verblidenden ?) *11* off dat dy g. *14* dan *ontbr.* — hoer *ontbr.* *15* beroert die s. *16* verdiende *17* licht *ontbr.* *18* up *ontbr.* *20* des *ontbr.*

G

hi verleenter hem over dat eewighe leven ende dat eewighe goed[,] over dat hi breke hadde van eerdschen goede omme sine sonden te latene[.] *D*it goet ghebruken sij met den Inghelen alsi sterven so dat cristus ooc sine ontfaermicheit gheeft Want so gaet boven sijnder gherechticheit want negheen goet werc blijft onvergolden maer hi verlaet vele quader ghewerken want men es sonder sonde niet[,] ja een kint van eender nacht[.] *M*aer vele so werder verlost vander pinen datsi niet en commen ter

N

van hier scheiden bij ontfermherticheiden dat guet dat sonder einde blijven sal Hier in gaet oec ontfermherticheit boven gherechticheit Om dat van hoer gheen guet werck en blijvet ongeloent. bl. 148a Mer hi vergyft voel quader werken. Want nye- ‖ ment en is vrij van sunden. noch oec een kijnt van eenre nacht Mer voel worter verloest van pinen. dat sij die scheme der doot niet en tast. Mer die ziele krech weder hoer crachten overmids desen verblidenden woerden ende sechde totten engel. Here[,] oft di genoeget omdat die woerde hier sijn van gherechticheit[,] als sij niet en verdienen te gaen in den poerten der doot. Waer om leidet mense dan ter hellen Die engel antwoerde hoer Ist dat ghi bekent die saken. waer om men die gherechtigen. die geen pine en verdienden te lijden. sij leidet om bl. 148b die pinen te sien. dat men licht hier om doet ‖ Op dat als sij die pinen ghesien hebben daer sij overmids der ghenaden gods af verloest werden Dat sij des te meer verhetten sullen inder mijnnen ende

11 omdat : om : *staat aan het einde van den regel.*

14 Ist... bekent : *Lat.* Si hoc te movet.

Bl 2 sonder einde : ewelick 4 ong. en blijvet. 8 sceine *of* sceme? *Lat.* ut etiam non tangat eos umbra mortis. 11 genoeget soe segge my. om dat *enz.* *Lat.* Domine, si placet, quia *enz.* 14 Ist dat gi begeert te weten die sake Waer om dat.. 17 dat doetmen licht hier om, *als K.* 20 verhetten = bernen inder

H

nae hoere doet dewelike leven ghegheven by sijnre ontfermherticheit Ende in dien gaet dontfermherticheit boven die gherechticheit dat negeyn guet werck en blijft van gode ongeloent Mer voel quader werken verghieft hi Nyemen en es vry van all[*e*]n sonden | eyn kijndekijn van eynre nacht niet ‖ Nochtan weerden vole zelen verloest vander bl. 13b hellen Mer dese seel die cracht ontfaen had in hoer selven van desen troestliken woerden | sprac totten ingel[:] Kersene here | die niet verdient en hebben in dye helle te varen | waeromme laetmense daer varen Dats daeromme[,] seide dingel | als si die swaer tormenten ghesien hebben daer si ave verloest sijn | datsi te meer horen schepper solen loven ende dancken ende te meer selen bernen in

6 all[*e*]n : *hs.* allan — *Het streepje na* sonden *is rood op zwart.*

10 here : *aldus voluit.*

A 3-4 dat... ongeloent : dat geen goet van hem en blijft ongeloent 6 niet *vóór* eyn *op r.* 6 7-8 vander hellen : dat si terhellen niet en komen 10 kersene : keren (*fout voor* kersen?) heer ende die 10-11 waer... varen : waer omme seint mense ter hellen ende doesse daer voeren om die tesiene

G

deemsterheit der doot Maer dese siele so ghecreech weder haere cracht met deser troosteliken redenen die so hadde vanden Inghele Ende doe sprac so toten Inghele [:] *H*eere[,] waeromme leetmen de goede menschen ter poorten der doot alsijs niet verdient en hebben daer in te gane Dinghel andwoorde [:] *W*ilstu dat weten[,] cristus doot omme de redene[,] alsijt ghesien hebben de groote tormenten daer si bi gods gracien af voorsien sijn[,] dat si dan te heetere souden sijn in de minne gods

2 Inghele : *de* I *niet gerubriceerd.*

3-4 andwoorde : *hs.* and worde

4 *Lat.* : Si hoc te movet, cur justi, qui penas non patiuntur, ad videndas illas ducuntur, ideo fit ut visis tormentis, a quibus liberantur *enz.*

K

scheppers Alsus weder omme gekiert so leydet men de sele der sunder eirste zo der heilige glorie[,] op dat [,] als sy gesien haven de verdiensten de sy wyllens leissen[,] dat yre bedroifnisse als sy comen zo den pynnen zo meerre sy Als sy gedencken soelen der glorien de sy zo voeren hedden mogen verdienen Ind sy also de mee gepynt solen syn want geyne pyne en is swarre dan dat aff scheyden van dem gotlichen angesichte ind der heilger Engele geselschaff Ind her omme wart der *bl. 62a* preyster den du over de brugge || sonder anxste seges gaen geleit zo den pynen[...] op dat[,] als hey de gesien hedde[,] zo hitzlicher soulde byrnen in der mynen gotz de in dar aff verloist hadde ind zo der glorien geroiffen Want hey wart gevonden eyn getrouwe wys knecht Ind her omme sal hey ontfangen de crone de got *g*eloift hait den *g*ene de in mynen Ind na desen worden sprach hey [:] *O*mme dat wyr noch neit gesien en h[*a*]ven alle

1-3 Lat. : Sic e contrario anime peccatorum, que digne eternis suppliciis judicantur, prius *enz. Zie B, dat de ontbrekende bepaling van* peccatorum *aangevuld heeft. Geldt het hier een persoonlijke verbetering van B of wijst dit op een anderen oertekst?*

5 pynnen : *hs.* pȳ- rē, pȳ *aan het einde van den regel.*

6 glorien : *verbet. uit* gloren; *de* i *is boven den regel tusschen* r *en* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

10 Engele : *de* E *niet gerubriceerd.*

12 pynen [...] op : *tusschen* pynen *en* op *de letter* p; *waarschijnlijk wou de kop. nog eens het woord* pynen *schrijven.*

13 byrnen : *hs.* bẏrnen

17 geloift, gene : *hs.* Geloift, Gene, *de* G *niet gerubriceerd.*

18-19 Reg. 18 *na* hey, *en reg.* 19 *na* huen *een verticaal met de griffel gemaakt streepje.*

19 h[*a*]*ven* : *hs.* huen

BR

soelen in der mijnnen Ind love hoers sceppers ❡ Aldus[...] weder omme gekert so leydet men die siele der sonder eirst to der heiligen glorien op dat[,] als de gesiene hebben die verdiensten die sie willens[...] li[*e*]ten[,] dat hoer droflheit als sie komen toe den pijnen toe meerre sij[,] als sie gedencken soelen der glorien die sij toe voeren hadden mogen verdienen Ind sij alsoe toe mer gepijnt soelen wesen Want geyne pijne is merre ind swarre dan dat affscheyden van den gotlichen ansichte End der hilligen Engel geselschap Ind hier omme was de preyster den du over die brugge sonder vrese segest gan geleydet toe den pijnen | Op dat als hie die geseyn hadde toe hetliker soulde bernen in die mijnne gods die on dar aff verlost hadde end ter glorien geroepen[,] want he was gevonden ein truwe wijs knecht Ind hie omme sall hey || ontfaene die crone die got belofft heeft den *bl. 66a* ghenen die hem mijnnen Ind na desen woirden sprac hie | Om dat wi noch niet gesiene en hebben

2 Aldus [...] : *na* Aldus *een hoofdletter* A, *rood doorgehaald; blijkbaar wou de kop. nog eens* Aldus *schrijven.*

5 willens [...] : *na dit woord* liden *en de letters* dh, *rood op zwart doorgehaald en rood geëxpungeerd.* — li[*e*]ten : *hs.* liten.

9 is merre : *niet in de andere hss.*

B *1* dat loff ons sceppers *2* omme *ontbr.* *3* die sielen der sonderen die men te rechte ordelt ten ewigen pijnen toe der heyliger g. (*zie nota op K*) *6* als sie : ende dat sy g. *8* Ind sy... : ende dat sy des toe meer sullen ghepijnt werden want ghene pijne en is soe zwair als verscheiden toe sijn *14* als : alsoe — toe *ontbr.* *15* die : den — on *ontbr.*

G

ende haers sceppers[.] *E*nde die verdoomt sijn ende den eeweliken torment verdient hebben die *bl. 257a* leetmen eerst ende vertooght hem de glorie gods om datsi te meer pinen sullen || hebben ende rouwe hebben als si die glorie hebben ghesien die si willens verloren hebben Ay lieve tondalus[,] negheen torment es so zwaer als versceeden te sine van gode ende vanden eewighen levene Ende vanden ingheliken gheselscepe ende hier omme so was de pape[,] die ghi gaen saeght over die brugghe[,]

2 vertooght : *hs.* ver tooght.

3 negheen : *hs.* ne gheen.

N

love hoers sceppers Aldus weder om ghekeert. soe leidet men die zielen der sunders irst totter heiliger glorie. Op dat als sij gesien hebben. die verdiensten die sij willens lieten. dat hoer druefheit als sij comen toe den pinen toe meerre sij. als sij gedencken sullen der glorien die sij te voeren hadden mogen verdienen. ende sij te meer also ghepint sollen werden Want gheen pine en is sware dan dat afscheiden van den godliken ansichte. ende der heiligen. ende engelen geselcap [...] Ende hier *bl. 148c* om was die priester den du over ‖ die brugge sonder vrese sageste gaen gheleidet totten pijnen Op dat als hij dat ghesien had toe heeteliker solde bernen inder mijnnen gods die hem daer af verloest had. ende ter glorien geropen. Want hi was ghevonden een ghetrouwe wijs knecht. Ende hier om sal hij ontfangen die crone die god gheloeft hevet den ghenen die hem mijnnen Ende nae desen woerden sprac hij Om dat[...] wij [*noch*] niet ghesien en hebben alle der quader pijnen. soe

10 [...] : Eñ hier om *rood doorgehaald.*

19 Omdat [...] : *na* Om *het woord* dat *rood doorgehaald.*

Bl *1* ende love *ontbr.* — ghekeert *ontbr.* *5* toe den : totter *7* gepijnycht *10* der heiliger engelen *als K. Lat.* : sanctorum angelorum *12* vrese : anxt — die was geleyt *13* heyter *15* ter : totter *16* een getrou knecht

H

sijnre mynnen Ende also oec die selen die ter hellen weerden ghewijst Die weerden oec teerst gheleyt ter heyliger glorien omme dat[,] als si ghesien hebben den loen | dien si al willens verloren hebben ende si ten tormenten comen | dan ghedencken solen der blijtscappen ende hem noch meer beserighen Negheyn tormente en es so groet alse ghescheiden te sijn vanden aenschijn der gotliker moghentheit ende van den heyligen ingelen Ende daeromme die pape[,] dien ghi onghescaet saget gaen over die brugghe[,] hi was geleyt ten tormenten | omme dat[,] alse hijse ghesien hadde[,] dat hi te meer solde bernen mitter minnen gods | hi was ghevonden eyn guet ghetrouwe knechte ende vroet Ende daeromme sal hi ontfaen die croene des levens | die god geloefde den ghenen die hem minnen Ende dan seide hi voert ‖ *bl. 14a* *W*ant wi noch niet alle die tormente gesien en hebben so gae wi Doe seide die ziele [:] [...] *O*chte

5 dan : *verbeterd uit* dat; *de* t *zwart geëxpungeerd en schuin zwart doorgehaald; de kop. heeft dan boven de* t *het afkortingsteeken voor* n *geplaatst.*

9 Van d. h. ingelen *is volgens Lat. bijvoeglijke bep. van* aenschijn.

19 ochte : *voor dit woord staat* ocs, *fout voor* och, *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

A *1* oec also — selen som *2* weerden *na* ghewijst — Die : si *5* dan : dat si *6-7* bliscap ende noch meer hem dan verseerren selen ende geen t. *8* aenschijn : gesichte *9* mogenticheit — ende... ingelen : ende van alden ingelen santen ende santinnen ende *10* dien : die *13* mitter : inder *14* ghevonden... : een vroet ende een goet getrou knecht vonden ende *19* seide : sprac

G

gheleet ten tormenten omme de redene als hise saghe dat hi te heeter wesen soude in der minnen gods te cristume waert[,] diene te siere glorien gheroupen hadde want hi was goet ende ghetrouwe in sinen levene. *D*aer over heeft hi ontfaen de erve die hem cristus heeft belooft ende allen den ghenen die sinen wille doen ende minnenne Hier naer sprac dinghele toter sielen[:] *W*ij moeten ons

der [...] quader pynen so saltu dich snellen dat wyr comen omme de zo sien de wyr noch neit gesein en haven Do antworde de sele[:] *Is* it dat wyr dar na weder soillen kieren zo de glorien so bidden ich dich dattu snellichen vur myr geis zo
bl. 61b der pynen wart ‖

Dit is van der vij pynen der gener de qualichen leven in geistlichen leven

Alsus gienck der Engele vur ind sie sagen eyne beest de sere ongelich alle den beesten was de sy vur gesien hadden[.] *De* hadde tzweyn voisse ind tzweyn vloegel ind eynen altzo langen hals ind eynen yseren beck Sy hadde yseren clauwen ind u is yrem monde quam eyne onlesschelichen vlamme Ind dese beest sas op eyme putze de dicke vervroren was Ind sy verslant alle de selen de sy crygen conde Ind do sy in yrem bueche overmitz den pynen zo neit vertzeirt waren so warp sy si in
bl. 63a den putze ‖ weder der so dick [...] vervroren was Ind da worde sy weder vernoyet zo dem pynen

1 der [...] quader : *na* der *een* q *te hoog boven de lijn geschreven.*

3 en haven : *boven de* e *een zwart puntje.*

3-4 Reg. 3 na haven *en na* sele, *reg. 4 na* kieren, *een verticaal met de griffel gemaakt streepje.*

6 w art *is onder den regel onder* pynen *geschreven.*

9 Engele : *de* E *niet gerubriceerd.*

10 Na beest *een streepje met de griffel in het papier gedrukt; idem reg. 14 na* vlamme

19 dick [...] vervroren : *na* dick *een slecht gemaakte* v.

alle der quaeden pijne soe suldy[...] u haesten dat wy komen om dye to siene die [*wy*] noch niet geseyn ein hebben | Doe antworde die siele[:] *Op* dat wy daer nae weder soelen keren ter glorien so bidde ic dy dattu haestelike *v*ur my gaest ten pijnen wart

❨ Van[der] pijnen der geenre die in der gesteliken state quelike leven

Aldus gienck die Engel vur Ind sie saghen ein beiste die sere ongelijck alle den beisten was die sije vurgeseyn hadde[.] *Die* hadde twe voete ind twe vlogele Ind enen alten langen hals Ind eynen yseren beck Sy hadde yseren clauwen ind [...] uute horen munde quam een onlesschelike vlamme Ind dese beeste sat op eenen putte de dicke vervroren was | Ind sij verslanck alle die sielen die sij krigen konde Ind doe sij in hoeren buke overmitz desen pijnen [*to niet verteirt waren soe warp syse in den putte weder der soe dicke vervroren was Ind da worden sy weder vernoyet totten pynen*] mer all die sielen

1 [...] u : *voor de* u *de neerhaal eener* p; *blijkbaar wou de kop. het voorafgaande* pijne *schrijven.*

13 ind [...] : *na* ind *zijn rood op zwart doorgehaald de woorden* weers wte ; *de* w *van* wte *is zelf uit wat anders verbeterd ; door die verbetering was het woord onduidelijk geworden en schreef de kop. of waarschijnlijker de rubricator het opnieuw er boven.*

18-20 [*to niet... pynen*] : *niet in het hs., blijkbaar overgeslogen wegens het tweemaal voorkomende* pynen.

B *1* alle die q. p. *1-2* dat wy komen *ontbr.* *2* die wy noch *5* gaeste *7* Die sevende [*pyne*] der gheenre die in g. *10* alden anderen b. *13* oic yseren c. *16* Ende dese beeste verslant *16-17* crigen mochte *17-18* vermits den pinen *18* pijnen toe niet verteert waren soe werp sy die weder inden putte die soe dicke vervroeren was ende dair worden sy weder verniet ten pijnen mer alle die z.

G

haesten want du hebs de pine noch niet ghesien [,] laet ons noch voort gaen Doe seide de ziele [:] *S*ullen wij namaels ter glorien commen ende weder keeren[,] so biddic hu dat ghi vaste vooren gaet ter pinen waert[.]

*D*inghel ginc aldus vooren | ende sij saghen eene beeste die herde onghelijc was den anderen beesten

N

suldi u haesten. dat wij comen om die te sien. die wij noch niet gesien en hebben. Doe antwoerde die ziele Op dat wij daer na weder sullen keeren ter *bl. 148 d* glorien. soe bid ic di dattu haesteliken ‖ voer gaeste ten pinen wart

Van[den] pinen der geenre die in geesteliken staet qualiken leven

ALdus ghinc die engel voer Ende sy sagen een beest die seer ongelic alle den anderen beesten was. die sij voergesien hadden Die twee voete had ende twe vlogelen Ende enen alten langen ha[*l*]s. ende enen isseren bec. Sij had iseren clauwen Ende uut hoeren monde quam een onlesschelike vlamme. Ende dese beeste sat op enen putte die dick vervraren was Ende sij verslant alle die zielen die sij crigen konde. Ende doe sij in hoeren buke [*overmits den pynen*] teniet verteert waeren. soe werp si se weder inden putte. die soe dicke ver- *bl. 149 a* vroren was Ende daer worden sij ‖ weder vernuwet [*tot*] den pinen. Mer alle die zielen beide van

8 A : *blauwe hoofdletter.*

9 anderen : *Het woord ontbreekt in K en Br, doch komt voor in B en in G. Lat.* omnibus, quas ante viderat, bestiis *enz.*

11 ha[*l*]s : *hs.* hads

17 *Lat.* dum in ventre ejus per supplicia redigerentur ad nihilum *enz.*

Bl *3* totter *6* Van den pijnen der goenre die in geesteliken staet sijn. *9* alden *10* se *11* alten *ontbr.* — hals *12* ende *id.* *15* al *17* overmyds der pijnen *18* warp *19-20* vernyt ter pijnen

H

wi noch weder ter glorien keren solen | so bid ic u dat ghi haestlic voergaet ter tormenten waert

Vander eyseliker beesten opten vervroeren water .vijde.

Doe dingel aldus voer ginck | so saghense eyne beeste die alle den beesten die sy te voren ghesien hadden ongelijc was | mit twen voeten ende met tween vlogelen | oec hadse eynen langhen hals | ende eynen yseren beck mit yserinen clauwen | ende ute hoere mulen blakedde eyne onblusschelike vlamme Dese beeste sat op eyn vervroren water ende verslinde alle die zielen diese vant Ende alse die selen in horen[...] lichame van swaren tormenten wel nae te nieten waeren ghedeghen so loesdesise weder in dat vervroren water Ende daer woerdense wieder vernuwet ten selven pijnen ende ten tormenten | Ende alle die zielen beide van

9 *Het streepje na* vlogelen *is rood op zwart.*

14 [...] lichame : *voor dit woord staat een* h *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

15 ghedeghen : *Lat.* et dum redigerentur ad nihilum; zie *Verdam* s. v. diēn, *waar een voorbeeld van* te niete diēn *vermeld wordt uit* Melis Stoke I, 1275.

17 selven : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *1* keerren selen *vóór* ter *2* haestlic : *veranderd in* ende wi ons haesten *na* waert. *4 Titel ontbr.* *6* Doe : Daer *8* twen : twee *9* tween : twee *11* blakerde *12* ende dees *12-13* vervorssen water *cf. 16* *13* verslonde *16* vervrosen *cf. 12* *17* ter pinen ende ter t. — selven *ontbr.* *18* alle : als

G

die si vooren ghesien hadden[.] *S*o hadde twee voeten ende twee handen ende twee vloghelen ende *bl. 257 b* eenen langhen hals ende eenen yserinen bec ende yserine ‖ claeuwen Huut haeren monde so quam een afgriselic vier [.] *D*ese beeste staet up eene vloet die menich waerf vervorsen es[.] *D*ese beeste verslont alle sielen die so vint Ende als si te niente sijn verteert in haeren buuc metten tormenten[,] so werpensise hute in de vloet diere vervorsen es ende daer werden si vernieut ten tormente[.] *D*e

3 vervorsen : *hs.* ver vorsen; *ib. r.* 5.

K

Mer alle de selen beyde van manen ind van wyven worden kynt dragende de in den putze vielen Ind alsus verswart verbeyde sy der tzyt des gebeirens Mer bynen worden sy gebeissen ind gepyniget in yren inaderen als slangen beissen van dem kynde dat sy ontfangen hadden Ind alsus so quamen de onseligen in dat stinckende wasser van der doder see zo samen vervroren Ind do de tzit des gebeirens quam do ver[*v*]ulden sy de helle myt kryschen ind myt roiffen Ind alsus so gebeirden bl. 63b sy slange[.] *S*y gebeirden | ouch sagen ich neit alleyne de wyve mer ouch de manne Ind neit alleyn durch de leede de de nature zo alsulchen diensten gesat hait mer ouch durch de armen ind de brouste Ind sy quamen usbrechende durch alle de leede ind de beesten de sy gebeirden ind wonnen de hadden yseren gluyende hoveder ind harde scharpe nebben da sy myt zo ryssen[...] der genre lychame da sy uis quamen Dese beesten hadden ouch in yren stercken vil scharper nagele

2 vielen : *verbeterd uit* vilen, *de* e *boven den regel tusschen* v *en* i *bijgeschreven, zonder aanw.* — den putze : den *verb. uit* de; *het afkortingsteeken voor* n *is met de griffel boven de* e *in het papier gedrukt.*

3-4 gebeirens : *verb. uit* gebeirs; ē *is boven de* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

9 ver[*v*]ulden : hs. verulden

11 *Lat.* Pariebant, dico, non solum femine, set et viri.

15 brouste : *verb. uit* bruste; *de* o *is boven de* u *bijgeschreven, zonder aanw.*

18 [...] der : *voor* der *het woordje* en *blijkbaar een herhaling van* en *van* ryssen.

20 stercken : *zie* 84/4 sterce, *fout voor* sterte? *cf.* N 85/3

BR

beyde van mannen ind van wyven woirden kint dragende die in den putte villen Ind aldus verswaert ontbeyden sij der tzijt des geberens mer bynnen woirden sij gebeten Ind gepijnichet in hoeren inaderen als slangen bijten van den kinde dat sij ontfangen hadden Ind aldus soe quemen die onselligen in dat stinckende || water van der bl. 66b doeder see toe samen vervroren Ind doe die tijt des gebarens quam doe vervullende sij die helle mijt krijschen Ind mit roepen Ind aldus s[*o*]e gebarden sij slangen Sij gebaerden oeck segge ic neit alleine dij wyve mer oeck dij manne. Ind neit alleine doir die leden die die nature tot sulken dienste gesat hevet mer oeck doer die arme end die borste Ind sij quemen uut brekende doer alle die leden *E*nd die beesten die sij gebaerden end [...] wonnen die hadden yseren gluyende hovede ind herdde scherpe nevele daersi mede schoerden dergenre lichame dar se uut quemen ¶ Dese beesten hadden oec in hoeren sterten vele scharper nagelen die als angelen waren wederhacte

4-5 in hoeren : *hs.* inhoeren

10 s[*o*]e : *hs.* sie

17 end [...] wonnen : *tusschen deze twee woorden* wonden *rood op zwart doorgehaald en rood geëxpung.*

B 3 verbeiden — tijt 4 ghepijnt 5 aderen 7 onsalige zielen 8 doe tijt 11 soe gebaerden sy 12 dye wyve mer oeck dij manne. Ind *ontbr.* 13 alsulcken 18 nebben 21 wederhact

G

sielen van mannen ende van wiven die inde vloet commen si werden drachtich Ay de dracht es dat hem wassen | in haren buuc[,] beesten als serpenten[.] *A*ldus so bliven die allendighe sielen indat stinckende watere die ne gheenen stanc en ghelijct ende heet den stanc der dootder zee Hier vervriesen si in stiver dan eenich ysere ende dan werpensise in de vloet ende dan verbernensise als caden Ende si roupen ende crijsschen als serpenten van pinen ende tormenten Dit moeten

4 vervriesen : *hs.* ver vriesen.

N

mannen ende vrouwen. worden kint dragende. die inden putte vielen. Ende aldus verswaert ontbeiden sij die tijt des ghebarens. Mer bijnnen worden sij gebeten ende ghepint in hoeren inaderen als slange biten. vanden kinde dat sij ontfangen hadden Ende aldus quamen die onseligen in dat stinckende water vander doder zee toe samen vervroren. Ende doe die tijt des gebarens quam. doe vervulden sij die helle mit kryssen ende mit roepen Ende aldus soe ghebaerden sij slangen Sij en gebarde [*oeck segge ic*] niet allene die wijven mer oec de manne [bl. 149b] || Ende niet alleen doer die lede die de natuer tot alsulken dienst gesat hevet Mer oec doer die arme. ende die borste Ende sij quamen uut breken doer alle die leden. Ende die beesten die sij ghebaerden ende wonnen die hadden ysseren gloiende hoveden ende herde scerpe nebben. daer sij mede schoerden der geenre lichamen daer sij uut quamen Dese beesten hadden oec in hoeren sterten voel scarper nagelen die als angelen weder-

4 inaderen : *hs.* in aderen.

20 die .., waren : *vergeten, onder den laatsten regel bijgeschreven, met roode of zwarte aanw. en rood onderstreept.*

Bl *1* wiven die worden kinder *2* beswaert *4* gepijnicht *5* biten *ontbr.* *6* soe quamen *als K* (*Lat.* sicque) *10-11* Sy en gebarde... niet *ontbr.* *14* die arm ende borst *15* al die b. *16* ende wonnen *ontbr.* *17* herde *ontbr.*

H

mannen | ende van wijven die in dat water vielen dat al geclontert was mit schollen van yse | die woerden alle begort gelijc vrouwen mit kinde Ende woerden also groet of si staphans solden moeten gaen kinderen Ende dat hem inden lichame was beyt hem in die darme gelijc slanghen ende serpenten. Aldus gingense dolende in dat stinckende znee water mit eynen doden ijsken overwassen Alse dan hoer tijt quam datsi moesten laten geboren weerden | daerse mede waren geladen So riepense ende huylden datsi alle die helle vervolden ende aldus loesden si die slangen ende serpenten Dit en waren niet alleyne wijve Mer oec manne Ende oec en woerdense niet geboren uuten leden daerse by natueren mit rechte uut comen solden Mer ten armen ende ten boersten ende tallen leden scoerdense tfel Ende ghingen uut || Dese voerseide dieren die geboren woerden [bl. 14b] hadden gloyende yseren hoefde ende harde scerpe becken daer si mede scoerden die lichamen daerse uut quamen ende in hoeren sterten haddense

3 begort : *bevrucht, cf. Fr. enceindre, enceinte.*

4 groet : *hs.* g^o^t, *gelezen als* groet *omdat alleen deze vorm voluit voorkomt.*

7 sicque vegetabantur misere in unda fetida maris mortui glacie concreta.

7-12 Aldus gingense *tot* ende serpenten : *Deze zinnen zijn onderaan in margine bijgeschreven met aanw.*

13 en : *verbeterd uit* ende; *het afkortingsteeken voor* de *rood doorgehaald.*

19 harde : *verbeterd uit* herde; *de* e *loodrecht rood doorgehaald en* a *er boven geschreven met aanw.*

A *1* wijven : vrouwen — aldus vielen *4* of : als ocht — staphans : ter stont *5* was dat *7* ende aldus — al dolende *8* ysse *9* ende als q. h. t. *10* gel. w. *11* ende wilden dat si alle die helle ver vullen mochten ende *14* die mannen *15* daerse : daer *18* ende dees *20* den lichame *21* haer

G

si dooghen[,] beede wiven ende manne[,] sijn sij hedele ofte onhedele Dese pine door gaet hem lieden alle de leden in aerme[,] in voeten ende in beenen[,] in senuwen[,] in aderen Ende dese serpenten crupen tallen leden hute Dese vorseide beesten die si baren hebben yserine tanden ende hoofden ende alte sceerpe becken [bl. 258a] || daer si den lichame mede frootseeren vander sielen[.] *D*ese beesten si hebben in haere steerten vele naghelen die wederhaect sijn daer si de sielen mede

4 frootseeren : *Lat.* dislaniare.

K

de als angelen waren weder croumpt[,] myt wilchen sy staechen de selen da sy uis quamen Want do dese beesten uis woulde[*n*] comen ind sy ire
bl. 64a sterce [...] myt in neit en mochten uis trecken ‖ so en leisse[*n*] sy neit ire yseren gluyende nebbe zo stecken in de lychame da sy uis quamen bis dat sy sy myt tzwey getreckt hadden bis zo den aderen ind den bloissen beynen Ind alsus reiffen sy zo samen[,] als dat gekryssche van dem gesmoltzen yser ind dat roiffen van den selen[,] de dat leden[,] quam in den hemel Also de duvele[,] all hedden ouch in yn eynige voncke geweist der goederterenheit[,] sy soulden zo rechte beroert haven geweist zo barmhertzicheit van medeleden[,] want in allen leden ind den vyngeren worden houefder van menigerhande beesten de de lede assen zo den senen ind den bynen zo[.] *S*y hadden ouch leven-
bl. 64b dige tzongen als aspiden de alle den mont ind ‖ ingeweyde vertzeirden bis zo der logen[.] *D*er mane ind wyve schemde waren gelich slangen[,] de

---

3 woulde[*n*] : *hs.* woulde

4 sterce [...] : *na* sterce *het woord* myt, *kruislings met de griffel doorgehaald*

5 leisse[*n*] : *hs.* leisse

6 quamen : *na* quamen *een streepje met de griffel in het papier gedrukt ; idem reg. 10 na* yser ; *idem reg. 13 na* geweist

8-9 Lat. : Et sic simul conclamantes, stridor glacierum inundantium et ululatus animarum sustinentium et mugitus bestiarum exeuntium perveniebant in celum *enz.*

11 all : *Lat.* si.

15 houefder : *is dit fout voor* hoveder *of hebben we hier een anderen meervoudsvorm ?*

17 Sy : *eerst vergeten, daarna boven de* o *van* zo *bijgeschreven zonder aanw.*

BR

mit welcken sij stacken die sielen dar si uut quemen | want doe dese beesten woulden uut komen Ind sij [*hoere sterten neit en mochten uuttrecken soe en lieten sy neit*] oere yserene gluyende nebben to stekene in die lichame dar sij uut quemen tot dat si se ontwe getrect hadden to den aederen end to den bloten benen Ind aldus ripen sie toe samen[.] *D*at gekrijsch van den gesmoltenen ysere Ind dat geropen van den syelen die dat leden quam in den hemel. Also dat die duvele[,] al hedde oec in hem enyge voncke gewest der gudertirenheit [,] se soulde te recht beroret hebben geworden ter ontfermycheit van ‖ mede liden Want in allen lederen bl. 67a
end in die vingeren weren hovede van menniger-hande beesten die die lede aete toe den zenen end den beenen Sij hadden oec levendige tongen alse aspiden die alle den munt end ingeweyde v[*e*]rteirden totter longen | Der man ind der wijve schamten weren gelijc slangen die hem dat nederste

---

9 syelen : *hs.* yselen ; *blijkbaar dacht de kop. aan het voorafgaande* ysere, *toen hij* syele *moest schrijven.*

17 v[*e*]rteirden : *hs.* vorteirden

B *1* mit... : ende dair staken sy die zielen mede dair sy *2-4* uut comen ende sy oir sterten niet en mochten myt hem uut trecken soe en lieten sy niet oir yseren gelyende nebben toe steken ende [*lees :* in] die lichamen dair sy *6* to den... : totten senewen ende den b. *10* al *ontbr.* *13* leden *15* senewen *18-19* scamelheit

---

G

quellen Maer als die beesten huute willen gaen so steken si de gloyende becken door die huut vanden sielen tote dat sise al verteert hebben ende tgheroup vander sielen ghinc toten hemele[.] *H*adden de duvelen also vele ontfaermicheden ghehadt als een gleinstere si hadde beroert ghesijn Ende hem lieden hads ontfaermt want in allen leden ende in allen vingheren waren de sielen ghe-

---

3 beroert : *nevens dit woord staat rechts in margine een zwart Grieksch kruisje.*

N

haket waren mit welken sij staken die zielen daer sij uut quamen. Want doe dese beesten wolden uut comen. ende sij hoer stercten niet en mochten uuttrecken Soe en lieten sij niet hoer iseren gloiende nebben te steken in dat lichaem daer sij uut quamen tot dat sijt ontwee ghetrect hadden totten *bl. 149c* se- ‖ nenwen. ende den bloten benen Ende aldus riepen sij te samen Dat ghekrisch vanden ghesmolten isere. ende dat gheroepe van den zielen die dat leden quamen inden hemel Alsoe dat die duvelen[,] al had oec in hen enighe voncke gheweest der guedertierenheit[,] sy solden te recht beruert hebben gheworden ter ontfermherticheit van medeliden. Want in allen leden. ende inden vingeren waeren hoefde van menigerhande beesten. die die lede aten totten senewen ende den benen. Sij hadden oec levendige tongen als aspiden die al den mont ende ingheweide verteerde toe der longen Der mannen ende der wijven *bl. 149d* sceemten waren ge- ‖ lijc slanghen die hem den

3 stercten : *cf. K* **82**/20, **84**/4.

7 senenwen : *fout voor* senewen? *Cf.* senewen *r. 16. Lat.* arteria.

10 quamen : *Lat.* perveñiebant.

11 hen : *hs.* hē

Bl *1* met si wilken se staken. *het tweede* se *foutief doorgehaald voor het eerste.* *3* start *5* snebben — inder dat *6* tot dat se dat o. *7* senenwen *ontbr.* *8-9* gesloten yser ende roepen *10* quam *13* totter *14* ende oec *16* senewen ende den *ontbr. cf. 7* *19* totter

H

mennighe hingen wederhaecte daersi in staeken | wantsi en mochten niet altemale uut | die hingenen hieldense mitten wederhaken | ende dan keerden si hem wederomme ende staken die zielen mit horen yseren becken algloyende so datse daden smelten haer aederen[,] hoer vleysche ende hoer beyne Aldus alsi alteynen male riepen ende huylden omme hoer tormente. so mochte ment hoeren tot in den hiemel | hedde eynighe gimstre der ontfermherticheit in die duvele gheweest si solden beruert hebben gheweest daer ave Dese dieren hinghen hem in die vinghere[,] in die teen | ende in alle die lede Dese zielen hadden oec levende tonghen in horen mont die hem tgehemelte ende die stroet al verteerden totter longen Die schamelheit oec beide van mannen ende van wijven | dat scheenen al serpenten die donderste deyl van

1 hingen = haak, *zie Verdam, i. v.* hengene. — daersi in staeken : *Deze plaats schijnt corrupt te zijn, als blijkt uit de variant en ook uit de andere teksten.*

4 mit : *verbet. uit* mite; *de* e *zwart geëxpungeerd.*

A *1* weder hakende *1-3* in : mede staeken haer sielen want si niet uut en mochten altęmale want die hingenen en lietense niet uut gaen ende dan *4* wederomme : omme *5* so *ontbr.* *5-6* daden na smelten *6* haer vleeschs *7* ende alsi aldus alle teenen *9* gheinstre *11* gew. h. — ende dees *12* teennen *13* ende dees *15* longeren ende die *17* alle — die : dat die onderste

G

torment afgrijselike ende seere De sielen hadden gloyende tonghen als serpenten[,] daer mede verberrenden sij tote den longheren ende al de borst ende haer kinnebacken verteerden die scamelicheden vanden mans ende vanden wiven[.] *D*ie waren ghelijc serpenten ende scuerden den

3 Die : *nl.* de scamelicheiden.

K

in dat nederste deyl des buches pynden zo ryssen ind dat ingeweyde da uis zo trecken[.] *D*o sprach de sele [:] *S*agen myr wat quaitz dese selen gedaen ha[*yn*] den men dese pyne bereit hait[,] de vil meerre synt dan alle de pynen de ich noch gesien hayn Der engele antworde ir [:] *I*ch sachte dir hie vur[,] de gene de yn hilgen orden der geistlicheit dwelen dat myn de zo den meisten pynen wiset Also ouch weder om gekeirt so verkreigen si ouch meerre glorie is it dat si mit sonden dese pyne neit en verdienen *bl. 65a* Dit synt de pyne der moynche end || der c[*a*]noencken[,] der nonnen ind der anderren geordender clercken off de by der platten off by dem habyte gode leigen Ind her omme werdent ire lede vertzeirt myt mencherhande pynen omme dat sy si neit en castyeden van dem dat in verboden was Want sy scherpeden ire tzongen als slangen om ire quade leven myt zo beschirmen Ind dar om so gevoelden sy si bernende ind de schemeden[,] de men van der verbodenre unkuyscheit neit en

2 trecken : *verb. uit* tecken; *de* r *boven de lijn tusschen* t *en* e *bijgeschreven zonder aanw.*

4 meerre : *verb. uit* merre; *de tweede* e *is boven den regel tusschen de eerste* e *en de* r *bijgeschreven, zonder aanw.* — ha[*yn*] : *hs.* hait

6 *Na* ir *een streepje; idem na* vur, *na* dwelen *reg.* 7, *na* gekeirt *reg.* 9.

10 mit : *in margine naast* si *met rooden inkt bijgeschr.*

12 c[*a*]noencken : *hs.* conoencken, *cf. bl. 89a :* canonchen — anderren : *verb. uit* anderen; *de eerste* r *boven de* e *bijgeschreven zonder aanw.*

13 platten : *hs.* prelatten; *de rubricator heeft een rood streepje van onder door de* p *getrokken; blijkbaar begreep hij het woord* platten *niet.*

17-18 om... beschirmen : *niet in Lat.*

19 bernende : *verb. uit* benende; *de* r *boven de* n *bijgeschreven zonder aanw.*

BR

del des bukes pijnden to schoren Ind dat ingedomte dar uute te treckene. | Doe sprac die [...] siele [:] *S*ege my wat quaedes diese siele gedain hebben die man dese pijne bereit heefft die vele mere sijn dan alle die pijne die ich noch sach | Die Engell antworde hoer Ic seyde dy hier vur die ghene die in heilgen oerden der geystlichen dwalen dat men die totten meesten pijnen wijst | Also oec weder omme gekiert soe verkrigen sij merre glorie ist dat se myt sonden deser pijnen niet ein verdeinen ¶ Dit sijnt die pijnen der moneken[,] der Canoniken[,] der nonnen end der anderen orden der clercken off die by der platten off by den habite gode liegen *E*nd hier omme werdent hoere lede vertrect mit mennigerhande pijne | om dat sij se neit ein castieden van dat hem verboden was want sij scherpeden hoer tongen als slangen om || horre quaede leven mede to beschermen *bl. 67b* end daer omme gevoelde sij se bernende Ind die schaemten[,] die men van der [...] verbodenre

2 die [...] siele : *hs.* die sie siele

13 orden der : *hs.* onderder

18 horre : *fout voor* hoere? *Zie variant.*

20 van der [...] : *na* der *eene* b, *blijkbaar de* b *van 't volgende* (ver)bodenre

B 4 heeft *ontbr.* 5 meerre is 6 die engel seide ic seg 7 dat die ghene — ordene der geestelicheit 8 datmen sy ten m. 9 alsoe sy weder omme meerre glorie vercrigen 10 deser : dese 13 ende ander ordenen der kircken (*zie N*) — platten : crunen 15 verteert myt m. 18 om horre quaede leven mede to beschermen *ontbr.*

G

lichame Ende trocken den sielen tinghewant huute Doe siede tondalus tote den inghele Ay heere[,] seeght mi wat quade hebben dese sielen ghedaen datsi dese pine ghedooghen want dese pine dinct mi meerdere dan ic noch eenighe ghesien hebbe Dinghel seide [:] *H*ic seide hu te
bl. 258b vooren[,] die ghene die vanden helichsten levene ende beloften sijn || als si dolen si werden ten zwaersten tormente ghewijst Ende si souden ooc meerdere glorie hebben waert dat sake dat sise niet en verbuerden met sonden Dese pine es gheordineert den prelaten. bisscoppen. canoncken. ende

5 ghewijst : *hs.* ghe wijst.

6 *Al de punten zijn rood tot aan* verstaen.

N

nedersten deel des bukes pinden te schoren. ende dat inghedoemte daer uut te trecken Doe sprac die ziele. Ic bid [*u*] segghe mij wat quaet dese zielen ghedaen hebben. dien men dese pine bereit hevet. die voel meerre sijn dan alle die pinen die ic noch ye sach Die engel antwoerde hoer Ic sechde dij hier voer Die ghene die in heiligen orden der geestelicheit dwalen dat men die tot den meesten pinen wijst Alsoe oec weder om ghekeert meerre glorie sij vercrigen ist dat sij mit sunden deser pinen niet en verdienen. Dit sijn die pinen der moniken[,] der canoni- ‖ ken. der nonnen. ende der ander orden der kerken. Of die bij der platten. of biden habite gode liegen Ende hier om werden hoer lede vertrect mit manigerhande pinen. om dat si se niet en castiden van dat verboden was Want si scerpten hoer tongen als slangen om haer quade leven mede toe beschermen ende daer om ghevoelden si se bernende Ende die scheemte die men vander verbodenre oncuusheit niet en

bl. 150a

---

2 inghedoemte : *hs.* in ghedoemte, in *aan het einde van den regel.*

13 der ander orden der kerken. *Lat.* ceterorumque ecclesiasticorum ordinum *Cf. K.*

14 platte : *Lat.* per tonsuram.

Bl *1* dat nederste *4* dien : den *6* gesach *7* Ic seg di heir voer. die in geestelike oerden dwelen datmen die totten *10* si *vóór* meerre *11* dese — en *ontbr.* — die *ontbr.* *12* ende der c. *13-14* byder platten gade liegen. of biden abijt *15* verteert (*zie Br. 21*) *16* dat om v. (*zie K*).

H

hoeren lichame al schoerden | ende die binnenste begeerten uut te trecken Doe seide die ziel Ic bids u[,] segt my wat quaede dese zielen hebben ghewracht die dit tormente doeghen dat ongelijc is[,] als ic wane[,] alle den pijnen die ic noyt hijr te voeren sach Dingel sprack [:] *I*c seide u hijr te voren dat die ghene die in heilyghen staed sijn als si doelen in sonden | datsi te mere pijnen ‖ weerden ghewijst dan dander lude Also [*w*]el alsi oec meere glorie verdienen op datsi niet en [...] sondighen Dits seyt hi der monnichen [.] der canoneken[,] der nonnen ende anders gheordent volc die beschoeren waren | ochte onder gheoerdent abijt waren[,] pijne | Ende daeromme weerden hoer leden verteert mit mennigherhande tormenten omme datsijse niet en casteyden van verbodenen werken Si scerpten hoer tonghen gelijc serpenten ende daeromme so bernen si hem nu Omme datse hoer schamel lede niet en casteiden

bl. 15a

---

1 al : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

9 [*w*]el : *hs.* voel

10-11 en [...] sondighen : *tusschen deze twee woorden staat het voorgaande* verdienen *zwart en rood geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

12 gheordent : *verbeterd uit* ghordent; *de* e *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

14 pyne : *is naamw. gezegde van* Dits.

A *1* die : dat *2* seide : sprac *3* biddu *4* gewracht *voor* hebben. — doeghen : liden moten *5* als ic wane : als mi dunct *6* sach *voor* hier *7* in huweleken oft in heiligen *8* in sonden der onsuyverheit dat si werden gewijst toet meerder pinen dan *9* [*w*]el : wel *11-12* ende der c. *12* geordens *13* ochte onder ordene geordent waren ende *14* pijne *ontbr.* *16* torm. : pinen ende tormeinten *18* serpeinten daer si deen dander met bedrogen om haren wille te hebbene deen vanden andren ocht om eens anders boetscap te doene ende ander liede also toet sonden te brengene ende daer om bernen si nu hem lieden omdat sy — *A voegt bij.*

G

nonnen. alle manieren van religieusen[...] volcke. ende papen. ende clerken. die de helighe scriftuere verstaen. ende daer naer niet ghewrocht en hebben[.] *H*ier omme werden si aldus verteert met desen diveerschen tormenten omme dat si niet hem en castididen noch en lieten dat hem verboden was van cristum Ende om dat si de leckere morseelen suverden metter tonghen[,] daer omme tooghensise bernende in haren mond[.] *O*mme dat si haer scamelheyt niet en castiden van oncuusheden der luxurien Daer omme verwandelde haer scamelichede in serpenten omme dat haer pine te meerdere soude sijn Doe sprac dinghel voort [:] *H*ier af hebben wi nu ghenouch gheseit | want

---

1 [...] *volcke* : *voor* volcke *eene punt.*

3 castididen : *lees* castiden? *Zie r. 5.*

4 *Lat.* : Exacuebant enim linguas suas sicut serpentes et ideo eas patiuntur ardentes. — morseelen : *zie Kern, Limb. S. i. v.* morsel.

K

bedweynget[,] om de pyne [*zo*] vermeerren[,] so werdent da ynne gevoedet wrede beesten off werdent byssende sla[*n*]gen da ynne[.] *H*ie aff haven wyr genoch gesacht All ist dat dese pynen sonderli[*n*]gen ‖ der genere synt de sagent dat sy religioes synt ind neit en leven als sy soulden Nochtant en synt sis alleyne neit mer ouch alle de sich besmitzent myt ongeorlofder onkuyscheit de solen dese pyne lyden Ind her om en saltu deser pynen neit ontgaen mogen Want do du in dem lychame werrs[,] en ontsegestu dich neit myt ongeorlofder onkuyscheit zo besmitzen Ind her na quamen de duvele mut geruysche ind gryffen de sele ind gaven sy der beesten zo verslynden Do sy verslonden was[...] wat sy bynen dem buche der beesten leit off [...] in dem stenckende puetze[,] om dat wyr it vurgesacht haven[,] so en willen wir[*it*] neit vur

bl. 65b nemen Ind do sy na der ‖ vurgesachter pynen in dem gebeiren van de slangen was so was by ir

1 na bedweynget *een streepje; id. r. 2 na* beesten, *r. 3 na* da

3 sla[*n*]gen : *hs.* slagen — hie *verb. uit* he, *de* i *boven den regel tusschen* h *en* e *bijgeschreven, zonder aanw.*

5 na sonderli[*n*]gen : *hs.* sonderligen — *na* synt *een schuin streepje.*

6 neit : *na* neit *een schuin streepje, met de griffel gemaakt.*

11 werrs : *verbet. uit* werr; *de* s *boven den regel tusschen de twee* r's *bijgeschreven zonder aanw.*

11 ongeorlofder : *verbeterd uit* ongeorfder; lo *is boven de* r *van* or *bijgeschr. zonder aanw.*

15 was *verb. uit* wat; *door de verb. der* t *in* s *is de letter* s *tot een inktvlek vervloeid.* — was [...] wat : *na* was *een* ſ; *waarschijnlijk wou de kop. reeds het volgende* ſy *schrijven; na* was *ook een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

15 na leit *een streepje tot een inktvlek vervloeid.*

16 off [...] : *hs.* off in in.

19 na het eerste was *een streepje.*

BR

onkuyscheit neit ein[...] bed[*win*]ct[,] om die pijnen te vermerren[,] so worden daer ynne gevoedet wrede besten off se worden bitten[*d*]e slangen daer ynne | Hier [...] aff hebbe wy genoch geseecht[.] *A*l ist dat dese pijnen sonderlinge der ghenre sijn die seghen dat sij Religioes sijn end neit en leven als [*sy*] soulden[,] nochtant ein sijn sijes alleine neit[,] mer oec alle die hem besmutten mit ongeoirloffder onkuscheit solen dese pijne liden Ind hir omme en salstu deser pijnen neit ontgaen mogen[...] want doe du in den lichame wers en ontsegestu dy neit mit ongeoirloffder onkuscheit toe besmitten Ind hier nae quemen die duvelen mit gerusche ind grepen die siele end gaven sij der beesten toe verslijnden | Doe sij verslonden was[,] wat sij bynnen den buke der beesten leit off in den stinckende putte[,] omme dat wijt vurgesecht hebben[,] soe en wollen wijt niet vur nemen Ind doe se nae der vurgeseegeder pijnen int gebaren van den slangen was soe was by hoer die giest der

1 niet ein [...] bed[*win*]ct; *tusschen* ein *en* bedwinct *het woord* bedwinct *rood op zwart doorgehaald; dit* bedwinct *is verbeterd uit* bedinct; *de kop. maakte van de* in *eene* w, *plaatste eene* i *tusschen die* w *en de* c *en daarboven eene afkorting voor* n; *door die verbet. was het woord onduidelijk geworden en de kop. haalde het door en schreef er naast* bedimct, *dat wij verbeteren tot* bed[*win*]ct.

3 bitten[*d*]e : *hs.* bittene

4 Hier [...] aff : *hs.* Hier omme aff; omme *is rood op zwart doorgehaald.*

7 [*sij*] : *niet in het hs.*

11 mogen [...] want : *tusschen deze twee woorden* mog *rood op zwart doorgehaald; blijkbaar wou de kop. nog eens* mogen *schrijven.*

14 gaven : *de* e *is tot een inktvlek vervloeid; de kop. schreef er eene andere boven, zonder aanw.*

B *1* bedwinct *3* bytende slanghen in de scamelheit *7* als sy *10* omme *ontbr.* *13* hier *ontbr.* *14* geruchte *15* Doe die ziel v. *17* vur : toe voren *18* sullen wijt niet *ontbr.*

G

al eyst dat dese pine sonderlinghe der gheenre es die in religioene sijn[,] nochtan sullen de ghene dit ghedooghen die hem besmetten met onghemanierden luxurien Ende hier omme en moghdi

bl. 259a desen ‖ torment niet ontgaen Want alstu waert in dinen lichame so ne was ne gheene scaemte in di[,] ghine waert altoes luxurie. mentenerende. *L*uxurie. es ooc van manieren[,] also ic hu segghen sal[,] lieden die sijn in huwelicke[,] al hebben si ghesclscip deen metten anderen[,] up dat sijt doen omme vrucht te winnene dits gheorlooft van gode want cristus sprac selve tote adame [:] *G*aet toot dinen wive ende hebt ghemeenscip met hare ende vervult de weerelt Maer eyst dat men eenighe

4 de punt na mentenerende *is rood op zwart; de andere zijn rood.* — Luxurie... Hier na quamen ' : *niet in Lat.*

6 tote : *verbeterd uit* tode, *de* d *is in* t *veranderd.* — gheorloft : *hs.* ghe orloft.

bedwijnghet. om die pine te vermeeren soe werden daer in ghevoedet wreede beesten Of sij worden bitende slangen daer ynne. Hier af hebben wij bl. 150b ghenoech ghe- || secht. Al ist dat dese pijnen sunderlinge der geenre sijn die seggen dat sij religioes sijn. ende niet en leven als sij solden Nochtant en sijn sijs niet alleen. mer oec alle die hem besmitten mit ongheorlofder oncuysheit. sullen dese pine lijden Ende hier om en salstu deser pijnen niet ontgaen mogen Want doe du inden lichaem waerste en ontsagest [*du*] di niet mit ongheorlofder oncuyscheit toe besmitten. Hier nae quamen die duvelen mit gheruusche ende grepen die zielen. ende gaven sij der beesten toe verslijnden Doe sij verslonden was[,] wat sij bijnnen den buke bl. 150c der beesten leet of inden stinckenden || putte om dat wijt ghesecht hebben. soe en willen wijt niet voernemen Ende doe sij nader voersechder pinen int ghebaren vanden slangen was Soe was bij

18 sij : *hs.* sijt, *de* t *zwart doorgehaald.*

Bl *1* bedwijnt *6-7* en sijn si des *7-8* besmeten *8* ongeorfder (*cf. r. 11 en K 11*) *8* die sullen (*zie K*) *9* lijden *ontbr.* — saltu *11* waers — doe en onsages du di niet mit ongeorfder (*cf. r. 8*) onreynicheit *12* Ende hier na *Lat.* Et post *13* geruys *13-14* die siel *Lat.* animam *17* wij dat gesceht (*fout voor* gesecht) — wij dat *18* voerseyder *19* Soe : Doe

van luxurien | daeromme weerdent nu wrede beesten omme hoer[...] tormenten te merenen Ende doen seide hi[:] *A*l eest dat sake dat dese pijne sonderlingen es der gheenre die religions worden geheiten ende des niet en waren | nochtan solense die ghene oec doeghen die onmatelike hem bevlecken mit luxurien Ende daeromme en soldijse niet moeghen ontvlien | want ghi hebter u decwijle[...] onmatelike mede bevlect in die werelt Ende nae dit quamen die duvelen mit eynen ghedruys ende grepen dese ziel Dit voerseide dier verslant dese ziel ende loesdesse int stinckende water Ende want wi die tormenten voer hebben ghenoempt so en willen wijse nu hi niet hersegghen Ende alsi gekindert hadde die serpenten ende die ghefenijnde dieren | so quaem by hoer die gheest der

1 Lat. Verenda etiam, que non castigantur a coitu prohibite luxurie, vel in ipsa mittuntur vel ipsa efficiuntur feroces bestie ad cumulationem pene.

2 hoer [...] tormenten : *tusschen deze twee woorden staat eene* p *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald. Blijkbaar wou de kop.* pynen *schrijven.*

8-9 decwijle [...] onmatelike : *tusschen deze woorden staat* ōm (*de* m *echter misvormd*) *zwart en rood geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.* *9* in : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

16 Het streepje na dieren *is rood op zwart.*

A *1* daer om pinense dees wreede beesten om haer pine te meerdrenne ende doen seide hi *4* religioes *5* des : dies *6* doeghen : proeven ende eweleec doegen moten — onm. leven ende hem bevl. *7* seldijs *8* want gire u dicwile onm. mede bevlect hebt indie *11* ende dit *13* gen. h. *14* hi *ontbr.*

G

luxurie meyteneert omme de ghenouchte vanden vleessche[,] dese lieden sullen ghetorment sijn ghelijc den anderen[,] sonder de vrouwen die vrucht draghen[.] *M*etter pinen in haar baren vander vrucht sullen si blusschen den torment[,] maer de mans moeten dooghen Hier na quamen de duvelen met grooter s[*c*]aren ende met grooten gheruchte ende ghegrepen tondalus ende gavense des beesten te verswelghe[*n*]e[.] *A*ls tondalus vers[*w*]olghen was so moeste hi liden al de tormenten die bl. 259b ic vooren gheseit hebbe[,] dats te verstane laetste[...] || torment van deser anxteliker beesten Maer doe sou naer dese vorseide tormenten quam te ghebaerne de serpenten so was bij hare die

3 dooghen : *de* d *staat op een* t; *de kop. schreef blijkbaar* tooghen *fout voor* dooghen.

4 s[*c*]aren : *hs.* staren

5 verswelghe[*n*]e : *hs.* verswelghele; *de kop. werd waarschijnlijk door de voorafgaande* l *in de war gebracht.* — vers[*w*]olghen : *hs.* versvolghen

6 laatste : *na dit woord staat nog op dezelfde bladz. het woord* fondament *rood doorgehaald.*

der geist der goederterheit[...] [*ind*] sprach sy goederterlichen [*an*] ind[...] troiste sy Com[,] sacht hey[,] myne vrundynne du en salt dese pyne neit mee lyden Do beroert hey sy ind macht sy gesont ind sacht ir dat sy eme volgede zo eyme anderen wege wart Ind [*do*] sy verre [...] alsus waren gegangen so en wysten sy neit wat weges dat sy giengen Want sy en hadde geyn licht dan de clairheit des engeles ind sy giengen durch eyselyche stede de vil harder nauwe waren dan de eirsten wege Want bl. 66b der wech was harde nauwe ind alw‖ege nederwart gaende als van dem oversten eyns altzoen hogen berges in eynen deiffen dall Ind so sy mee nederwart gienck so sy myn hoifden weder zo kieren zo dem leven wart

van der viij pynen

[*H*]Er om sprach de sele [:] *I*ch bidden dich here Want wyr so vil quader tormenten vur gesien haven dat men geyne quader en mach sien Mer nachtant so denck ich war wart dese lange wech alsus gaende leydet Der engele antworde ir ind

1-2 goederterheit : *verb. uit* goederterhe ; it *is boven de* h *bijgeschreven, zonder aanw.* — [...] : *hs.* lich a ind troiste : ind troiste *is rood doorgehaald met aanw. dat het moet komen tusschen* ind *en* sy Com ; lich a : *de kop. wou blijkbaar schrijven* goederterlichen an ind troiste sy, *maar merkte te laat dat hij* sprach sy *voor* goederterlichen *vergeten had; hij voegde het daarna bij, en schreef bij vergissing nog eens* ind *na* goederterlichen. *Zie de andere teksten.*

6 [*do*] : *niet in het hs.* — verre [...] : *na* verre *het woord* als, *blijkbaar een fout voor* alsus, *die de corrector over 't hoofd zag.*

17 de plaats voor de hoofdletter H *is opengelaten.*

19-20 Mer n. so denck ich : *verkeerde vertaling. Lat.* Rogo, cum tot mala ante viderimus, quod non possint pejora non dico videri *sed nec cogitari*, quo iterum ista ab eis tam longum ducit in precipitium.

21 alsus : *de* s *is tot een inktvlek vervloeid.*

gudertirenheit end sprac s[...]e godertierlic ‖ an en bl. 68a troeste sij Come[,] seghede he[,] mijne vrendijnne[,] du en salst dese pijne neit me liden Doe beroerde he se end maectese gesont end seghede hoer dat sij eme volgede ten anderen wege wart | end doe sij verre aldus weren gegaene soe en wijste se neit wes weges dat sij ginghen | Want sij en hadde gheen licht dan die clarheit des Engels Ind sij giengen doyr eyselike steeden die veel harder weren dan die vornste weghen want die wech was harde nawe ind alletoes nederwart gaende als van den oversten eens alte hogen berge[...]s in een dyepe dall Ind soe [...] sy meer nederwart gienck soe [...] sij mijn hopede weder to keren ten leven wart

¶ Van der Achtender pijnen.

Hier omme sprac die siele [:] Ic bidde dy wante wy soe vele quader tormenten vur gesiene hebben dat [*men*] geyn quader en mach siene[,] mer noch oec so denck ic werwert dese lange wech aldus neder gaende leydet Die Engel antworde hoer

1 s[...]e : *hs.* soe, *fout voor* se

8 dan : *de* n *verbeterd uit* t.

12-13 berge[...]s : *hs.* bergers

13 soe [...] sij : *na* soe *het woord* my, *fout voor* sy, *zwart doorgehaald.* — meer : *de tweede* e *verbeterd uit* r.

14 soe [...] sij : *tusschen deze twee woorden* se, *zwart doorgehaald en door een verticaal zwart streepje van* soe *gescheiden.*

B *1* hy sprac oir g. — an : toe *4* ende beroerden sy *7* wiste die ziel niet werwerts *9* want sy gingen — steden ende doer (*lees :* die ?) harder *10* vorste *12* alte *ontbr.* *13* dal soe die ziel meer *16* achter *19* datmen *20* oec *ontbr.* — dese lange wech *ontbr.*

G

gheest der goedertierheit[,] de Inghel gods ende hi trooste de siele ende hij sprac hare vriendelic an ende hi seide [:] *M*ine lieve vrient ghi ne sult dit torment niet langhe ghedooghen ende hi tastese ende ganstese ende beval hare dat so hem volghen soude Ende aldus ghinghen si. verre verre voort maer sine wisten waer waert Tondalus en hadde gheene claerheit dan vanden Inghele also ic voren seide[.] *S*ij ghinghen alte afgrijseliken wech die quader was dan eenich vanden

5 afgrijseliken : *hs.* af grijseliken.

hoer die geest der guedertierenheit ende sprac se guedertierliken an ende troeste se Comt[,] sechde hij[,] mijn vrindijnne. du en salste dese pine niet meer lijden. Doe beruerde hi se ende maecte se gesont ende[...] sechde hoer dat se hem volgede ten anderen wege wart Ende doe si verre aldus waren ghegaen. soe en wijsten sij niet werwart dat sij ghingen want sij en hadden gheen licht dan die
bl. 150d claerheit des engels. Ende sij ghingen doer eise- || like steden. die voel harder waren dan die vorste[...] wegen Want die wech was herde nauwe. ende altoes nederwart gaende Als vanden oversten eens alten hogen berges in een diepe dal Ende soe sij meer nederwarts ghinc soe sij mijn hopede weder te keren ten leven wart

Die viij pine

HIer om sprac die ziele Ic biddi want wij alsoe voel quader tormenten voergesien hebben datmen ghene quader en mach sien. Mer noch soe dencke ic werwarts dese lange wech aldus nedergaende leidet Die engel antwoerde hoer ende sechde.

5 ende [...] : *na* ende *de lettergreep* sech, *waarvan de* h *vervloeid is, rood doorgehaald.*

10-11 vorste [...] : *hs.* vorste den

Bl 2 gueteliken — troestensi — Com seyde 3 salt 5-6 volchden totten a. w. wert 6 si *ontbr.* — aldus *ontbr.* 7-8 waer dat gingen 10-11 dan die ierste wege — nauwe : ynge 13 bergers (*als in Br en B*) 14 neder wert 16 Van der viijter pinen 19 en *ontbr.* 19 Mer oec noch 20 waer dese — wech *ontbr.* 21 seyde

guedertie- || renheit ende troestese mit sueten bl. 15b
woerden Coempt[,] seide hi[,] mijne liefste vrindinne[,] ghi en solt dit nommeer doeghen Ende gheruerdese ende si ghenas Ende hi hiet hoer datsi hom volgede Si ghingen | ende dziel en wist niet werwaert ende also wi voerseiden en had si gheyn liecht dan die claerheit vanden engel Si ginghen eynen verveerliken wech ende eynen wrederen dan eynighen te voren Het was eyn eyslich wech ende alse vander hoecheit van eynen herden groten berghe alteynen neder te gane Ende so si seere neder ginghen so die ziel meer der ghenaden hoepte

Dese pijnre het Vulcanus mit sijnre smyssen .viijde.

Die ziele seide[:] Ic bid u[,] nae dien dat wi so voel tormenten ghesien hebben dat men gheyne mere sien en mochten ja noch oec ghepensen | werwaert leydt ons dese verveerlic langhe wech Dingel

7 dan : *hs.* dãt; *de* t *geëxpungeerd en loodrecht rood doorgehaald.*

9-12 Erat quippe via valde angusta et quasi de cacumine altissimi montis in precipitium semper descendens, et quanto plus descendebat *enz.* Neder te gane *is hier dus vertaling van een* participium praesens.

11 alteynen : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

12 meer : *het Lat. vereischt juist 't omgekeerde* : tanto minus reditum ad vitam sperabat.

14 Vulcanus : *op de* u *staan twee punten.*

18 ja : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

19 verveerlic : *bijgeschreven in margine links met aanw.*

A 3 nom. d. : niet meer liden ende hi ruerdese 5 volgede : volgen soude 7 negeen 8 enen andren v. 11 herde — nederweert 12 seerder nederweert 12-13 meer hoepte der ghenaden gods. 14 *Titel ontbr.* 16 na dat wi 19 desen langen w.

G

anderen weghen voorseit ende dien wech was nouwe ende si ghinghen altoos nederwaert van eenen toppe van eenen berghe[.] So si meer neder ghinghen so de siele min betroude te keerne

Doe sprac tondalus [:] Ay lieve heere[,] als wij alle dese anxtelike pine ghesien hebben. ja na datmen ne gheene quader ghesien en mach noch afgriselikere Ay lacen[,] sal ic gheene glorie sien[.] Waer omme leeddi mi dus verre ende dus diepe in dese dolinghe ende in dese deemsterhede Doe sprac

1 nederwaert : *hs.* neder waert

3 *na* hebben *eene roode punt.*

sachte [:] *D*ese wech leydet zo dem dode wart Ind de sele sachte [:] *A*lle is deis wech altzo nauwe ind hart ind wyr da nemant in gesien en haven dan ons Wat is it dat der ewangeliste *bl. 67a* sayt || [...] der wech is wyt ind breit der zo dem dode wart leydet ind da gaent vil lude ynne Der engel sachte ir w[...]eder [:] *V*an desem [...] wege en sprach der ewangeliste do neit Mer van den ongeorlofden ind vulen werentlichen leven Want bi dem wege compt myn zo desem wege Alsus gyngen si verre ind arbeiden boven maissen ind quamen zo eyme dalle ind sy sagen da grose smytten da man grose schrien ynne hoirten[.] *D*o sprach de sele [:] *H*ere horstu dat ich horen[.] *H*ei antworde [:] *I*ch horent ind wisit De sele sacht [:] *W*at namen hait dese pyne[.] *D*er engele sachte [:] *bl. 67b* *D*ese pyne heischeit vulc[*an*]us overmytz || wes behendicheit vil mynschen gevallen synt Ind vallende so werdent sy van eme gepyniget ind de [...] sele sachte Myn here sal ich ouch syn pyne lyden[.] *H*ey antworde ir [:] *J*a du[,] ind do hey

1 sachte: *tusschen de* c *en* h *is het eerste been eener* h *uitgekrast.*

4 ewangelist: *Lat.* evangelium. *Zie B en H*

5 [...] *aan het begin van fol. 65a staat* say; *de kop. schreef bij vergissing eene tweede maal* say(t). — breit: *verb. uit* brit; *de* e *boven de* i *bijgeschreven, zonder aanw.*

7 w[...]eder: *hs.* wreder *verb. uit* weder, *de* r *boven den regel tusschen* w *en* e *bijgeschreven, zonder aanw.* — desem [...] wege: *na* desem *het woord* wech, *zwart doorgehaald.*

8 sprach: *verb. uit* spracht; *de* t *is geëxpungeerd.*

13 schrien ynne hoirten: *hs.* schrien hoirten ynne, *met aanw. dat de volgorde der twee laatste woorden omgekeerd moet worden.*

17 vulc[*an*]us: *hs.* vulcimus

19 ind de [...]: *hs.* ind de de

end segede [*Dese wech leydet tot der doit wart Ind die siele segede*] Al is dese wech alte nawe *i*nd hart Ind wy daer nyemant ynne gesiene en hebben dan unss | Wat ist dat die ewangelist segt[,] dey wech is wijt ind breit die tot der || doit wart [...] *bl. 68b* leydet Ind dar gaene vele lude in | Die Engel segede hoer weder [:] *V*an desen wegen en sprac die ewangeliste doe neit[,] mer van den | ongeorl[*of*]den end vulen werlike levene want by dien weghe kompt men tot desen wege | Des ghiengen sij verre ind arbeyden boven maten end quemen tot enen dale end se seghen daer smijtten daer men grote schryenge ynne hoirte Doe sprac die siele | Here horestu dat ic hore[.] *H*e antworde Ic hoert ind wetet Die siele seghede wat namen hevet dese pyne | Die Engel seghede Dese pyne heytet vulcanus Overmitz wes behendicheit vele mij[*n*]schen [*sin*] gevallen end vallende werden sij van hem gepinichet Ind die siele segede Min here sal ic oec sijne pijne liden | He antworde Ja du Ind

1 [*dese... segede*]: *niet in het hs., blijkbaar weggevallen door het tweemaal voorkomende* segede.

2 Al: *verbeterd uit* Als; *de* s *zwart verticaal doorgehaald.*

5 wart[...] *na* wart *de woorden* ind die siele *rood op zwart doorgehaald. De kop. wou hier na* wart *blijkbaar schrijven, wat hij boven vergeten heeft.*

8-9 ongeorl[*of*]den: *hs.* ongeorlden. *Zie K* 88/*11.*

18 my[*n*]schen: *hs.* myschen — [*sin*] *niet in het hs.*

B *1* ende seide dese wech leidet totter doit wert ende die ziele seide al is *4* ewangelie *6* in: doir *7* hoer weder *ontbr.* *8* ewangelie — doe *ontbr.* *8-9* ongeorloffden *11* ende sy quamen *12* seghen *ontbr.* *13-15* Doe sprac *tot* ind wetet *ontbr.* *17* heyte vulcanis by wes *18* menschen — sijn ghevallen *20* ende hy

G

bl. 260a dinghel ende seide [:] *D*esen wech gaet ter doot waert Doe sprac tondalus || Desen wech es alte nouwe ende alte ru ende wij en siendere niement *i*n sonder ons lieden ende de ewangelie seit dat die wech breet es ende wijt die ter doot waert gaet ende leyt ende vele sielen passeeren Doe sprac dinghel ende seide [:] *V*an desen weghe so ne spreect de ewangelie niet maer so spreect vanden ongheorloofden onsuveren ghewerken want naer dien weghe so comtmen te desen Doe si dus verre ghinghen ende boven harer macht ghepijnt[,] so quamen si in eene valeye | ende daer in

6 *Na* ghepijnt *lees* hadden?

N

bl. 151a dese wech leidet tot der doot wart || Ende die ziel sechde Al is dese wech alte nauwe ende haert. ende wij daer nyement in ghesien en hebben dan ons. Wat ist dat die ewangeliste secht. Die wech is wijt ende breet die totter doot wart leidet. ende daer gaen voel lude in Die engel sechde hem weder Van desen wege en sprac die ewangeliste doe niet. mer vanden ongeorlofden ende vulen wertliken[...] wege ende leven Want bi dien wege. soe coemt men tot desen wege Dus ghingen sij veer ende arbeide boven maten. ende quamen tot enen dale Ende sij sagen daer smytten. daer men grote *bl. 151b* screyi[*n*]ghe in hoerden Doe || sprac die ziele Here hoerstu dat ic hoer Hij antwoerde Ic hoert ende wetet. Die ziel sechde[:] *W*at name heeft dese pine Die engel sechde. Dese pine heit vulcanus Overmits wes behendicheit voel menschen sijn ghevallen Ende vallende werden sij van hem ghepijnt Ende die ziel sechde Mijn here[,] sal ic oec die pine lijden. Hi antwoerde Ja du Ende doe hijt

8-9 [...] wege : vóór wege *de woorden* lenē want *rood op zwart doorgehaald.*

10 veer : *fout voor* voert?

13 screyi[*n*]ghe : *hs.* screyimghe

Bl *1* totter wert (doot *ontbr.*) *2* dese alte ynge (wech *ontbr.*) *6* sechde weder : antwerden *8* warliken *9* bi den *10* Aldus — veer : voert *18-19* gepinicht *20* dese pine — hi dit

H

antwoerde hoer Dese wech gaet ter doet waert Doe seide die ziel | naedien dat dit es die anxtelixte wech ende dalre haertste | ende wi nyemen daer in en sien | dan ons | wat ist dan dat ewangelium scrijft Die wech die ter doet waert gaet | is breyt ende wijt ende voel lude gaen aldaer | Ende dingel seide [:] *H*et en was van desen weghe niet dat der ewangelist doe sprack | Mer et was vanden onsuveren ongeorloefden wereltliken leven want by dien levene compt men te desen weghe Si ginghen voert || ende pijnden hem uuterma- *bl. 16a* ten[...] zeer mit gaen Daer nae quamen si in eyne valeye daer si saghen voel smyssen ende daer hoerden se alte groet gheweyn ende gehuyl | Die ziele seide | heer mijn[,] hoerdy dat ic hoer Dingel antwoerde [:] *I*c hoert ende ic weyt Ende dziel seide [:] *H*oe het dit tormente Dingel seide Dese pijnre het vulcanus[,] hi heeft mennighen verlisticht die ghevallen sijn in sonden ende van hem ghepijnt Ende die ziel seide [:] *H*eer salic sijn tormente moeten doeghen Ja ghi[,] seide dingel Ende

2 anxtelixte : *Lat.* angustissima.

12 [...] zeer : *voor* zeer *eene punt.*

20 Heer : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *1* desen *3* dalderhertste — niemende *4* dat dan die ewangielie *7-8* ten was v. d. w. niet seide dingel *8* dewangeliste *9* weerleken *10* toet desen *13-14* ende daer si in hoerden alte *14* ende gehuyl *ontbr.* *15* Dingel : hi *17* tormeinet ende dingel *18* mulcanus *21* doeghen : liden — seit hi

G

saghen si vele smessen staen daer men alte groot gheween hoorde ende caermen Doe sprac tondalus tote den Inghele Ay heere[,] hoordi niet dat ic hoore Hi andwoorde [:] *I*c hoort ende ic weet wel Tondalus vraeghde [:] *H*oe heet desen torment[,] wat namen heeft hij Dinghel seide [:] *H*i heet vulcanus[,] desen torment met wies scalcheit vele sielen sijn ghevallen ende lieden Ende dan sijn sij van hem ghetorment Doe vraeghde de siele [:] *S*al ic desen torment moeten ghedooghen ende

3 Tondalus : *de* T *niet gerubriceerd.*

5 ghedooghen : *hs.* ghe dooghen

dat gesacht hadde so geynck hey vur ir Mer all weynende volgede sy eme Ind da sy der steede genade[,] so quamen de pynre ir zo gemoete myt gluyenden tzangen ind want der engel swech so namen sy de sele de eme volgede ind hielden sy ind worpen sy in eynen bernende oven ind bleysen myt blasbelgen also als men yseren pleget zo puyrgieren Bis dat de sele all de dar branden zo neit worden Ind do sy also gesmoltzen waren dat sy anders neit en schenen zo syn dan vuyr[,] so
bl. 68a du-|| rch stack men [*sy*] myt yseren gluyenden dryn tackeden gaffelen ind lachten sy op eyn anvyltze ind smeden off slogen sy myt hoemeren also lange dat men xx off xxx off C [...] selen in eynen kloes smeede ind *n*ochtant[,] dat swarre is[,] so en storven sy neit *a*lso[,] want sy begerden den doit ind en mochtens neit vynden Ind de pynre sprachen zo eyn anderen [:] *E*n is it genoch ind de anderen in dem anderen huse antworden [:] *W*erpt sy ons zo dat wyr sien moegen off it genoch sy

11 [*sy*] : *niet in het hs.*

14 C [...] : *na* C *het woord* hunterl

15 swarre : *verb. uit* swarr ; *de* e *boven de tweede* r *bijgeschreven zonder aanw.*

20 moegen : *verb. uit* mogen : *de* e *boven de* o *bijgeschreven, met aanw.*

doe he dat geseecht hadde so gienck hy vur hoer[,] mer alle weynende soe volchde sij hem Ind doe sij der steede genaeten soe quemen die pijnres hem te moeten myt gluyenden tangen Ind wa[*n*]t die Engel sweech so nemen sij die ziele die hem volgede end helden end worpen se in eynen birnenden ovene end bliesen myt blasebalgen also als men yser pleget to purgieren tot dat die sielen alle die || daer branden toe neit worden Ind doe se bl. 69a
also gesmolten weren dat se anders neit en schenen te wesen dan vuer soe doer staeck men sy mit yseren gluyenden dritackeden gaffelen end legende sy up eeyn anbilte end smedense mit hameren also lange dat men xx off xxx off hondert sielen in enen cloet smeede Ind nochtan dat swaerre is so en storvense also neit want si begerden den doit ind en mochtens neit vijnden Ind die pijnres spraken tot malcanderen [:] *E*n ist neit genoch Ind die anderen int ander huys antworden [:] *W*erpt se ons toe dat wijt sien mogen offt genoch sij

4 wa[*n*]t : *hs.* wat

11 doer staeck : *deze twee woorden zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

B *2* soe *ontbr.* *3* hem *ontbr.* *4* want die e. *6* hielden sy *7* also *ontbr.* *9-10* sy soe smolten dat sy anders niet *12* drie tackeden grepen (*dit laatste woord is thans nog in dezelfde beteekenis bekend in Brabant*) *14* also lange : hent datmen — *het tweede* off *ontbr.* *18* malcanderen ende segheden *20* wy — ghenoich is

G

dinghel seide Ja ghi Ende doe hi dit gheseit hadde so ghinc hij voor haere maer so volghde naer al weenende Ende doe sij den tormenten naecten doe quam hem lieden te ghemoete duvelen met
bl. 260b gloyenden tanghen[.] *S*ine || seiden niet tote den Inghele maer sij begrepen de ziele haestelike ende woorpense in eene bernende smesse ende die bliesen si met blaesbalghen also men ysere pleghet te bernene in eene smesse[.] *A*lso waren daer verbrant eene groote menichte van sielen te gadere tote andie stont dat si alle versmolten waeren Ende alsi aldus te gadere waren versmolten dat

N.

ghesecht hadde doe ghinc hi voir hoer. Mer al wenende soe volgede si hem Ende doe sij ter steden ghenaecten. soe quamen hem die pinres[...] te gemoete mit gloienden tangen Ende want die engel swech soe naemen si die ziel die hem volgede
bl. 151c ende hielden ‖ se. ende worpen se in enen bernenden oven ende bliesen mit blaesbalgen. alsoe alsmen yser plech te purgieren Tot dat die zielen al. die daer branden toe niete worden Ende doe sij alsoe ghesmolten waren dat sij anders niet en schenen te wesen dan vuer Soe doerstack men se mit iseren gloienden drietackenden grepen Ende leechden se op enen anbeelde ende smeden se mit hameren hent datmen xx of xxx of hondert zielen in enen cloet smede. Ende nochtant dat swaerre is soe en storven sij also niet. Wat sij begerden den doot. ende en mochtens niet vinden Ende die pinres spraken tot malcanderen. *E*n ist niet ghe-
bl. 151d noech ‖ Ende die andere int [*ander*] huys antwoerden Werpt se ons toe dat wijt sien moeghen

3 pinres [...] : *na* pinres *het voorgaande* hem *herhaald.*

Bl *3* pinre *6* hielden *ontbr.* — inden *8* pleecht yseren *9* te niet *12* drietackenden *ontbr.* *14* hent : tot *15* an enen *16* sterven se niet *19* E. d. a. die inden huese waren a. *20* wyt : wy

H

mittien ghinc hi voer | ende si volgede hem nae al weynende Doe quamen die smede jeghen hem geloepen mit gloyenden tanghen | en totten engel en seidense niet | Mer si grepen [...] dziele ende worpense in eyne gloyende smysse[,] si bliesen mit blaesbalghen [,] si borndense gelijc ysere [,] si smedense[...] tot datsi bi nae se nyeten ghedeghen waren | ende datse smolten alse ochte was waer ende dan staeken sijse mit yseren rieken ende leidense opt aenvelt ende smedense mit hameren tot datsi .xx. of .xxx. zielen of hondert in eynen clont hadden ghesmeet Si begheerden die doet[,] si en mochte hem niet weerden Die smede seiden deyn tot den anderen [:] *E*est ghenoech Doe antwoerden dander int ander huys | werpt herwert

2 hem : *de kop. had eerst een ander woord, waarschijnlijk* hoer *geschreven; dat is rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald;* hem *is dan boven den regel geschreven met aanw.; misschien stond er ook wel* hem, *waarvan de* m *tot een inktvlek is vervloeid.*

3 en totten... niet : *deze lezing is juister dan die der andere teksten. Lat.* et angelo nihil dicentes.

4 grepen [...] dziele : *tusschen deze twee woorden staat* z *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

6 ysere : *verbeterd uit* yseren; *het afkortingsteeken voor de* n *is zwart doorgehaald.*

7 smedense [...] tot : *tusschen deze twee woorden staat* b *geëxpungeerd en schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald. Blijkbaar had de kop. begonnen het kort daarop volgende* bi *te schrijven.*

8 alse : *boven den regel bijgeschreven met aanw.* — alse ochte was waer : *niet in het Lat., blijkbaar een reminiscentie aan de eerste pijn.*

13 weerden = *geworden, overkomen.*

14 tot : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *2* ende doen *3* en *ontbr.* *4* gegrepen die siele *5* ende si bliesen *6* beerdense — ende si *7* niente *8* was : water *9* rieken : grepen die sielen *Zie B.* *10* opten *11* hondert : c — toet enen *13* werden *14* doen — in dander

G

sij niet en scenen dan vier so doorstakensise met yserine voorken die gloyende waeren ende leydense up eenen haenbelt ende smeeddense met hameren tote dat siere eenen hoop hadden ghesmeet .xx. ende .xxx. sielen te samen deen an dandere[.] *N*ochtan en storven sij niet maer si rieper menich waerven omme de doot | Maer en conste hem lieden niet ghebueren [,] sine ne mochten niet sterven Die duvelen si spraken onderlinghe ende seiden [:] *E*yst ghenouch Dandere seiden [:] *N*eent[,] smeet noch Dandere seiden [:] *W*ijst ons[,] laet ons besien oft

3 an dandere : *hs.* andandere

K

Ind do sy si over worpen so ontfeingen sy de anderen in ir yseren tzangen[,] se worpen sy ouch in dat vuyr als de eirsten deden Ind alsus ‖ [...] worden dese onseligen nu her ind nu dar geworpen Ind over alle worden sy gepyniget ind verbrant bis dat ir veil ind vleisch[,] beyn ind senen als esche vertzeirt worden ind in eyne vlammen vuyrs Do dese in deser pynen lange geweist hadde so quam der Engele by sy ind begreiff sy als hey plaich van midden dem vuyre ind begonde zo sagen [:] *We* beistu dar an En was dir neit so soisse de onkuysscheit des vleischs dattu dar omme so groisse ind so vil pynen moistes liden Ind sy en mochte eme neit ant[*w*]orden want na alsusdanigen pynen en hadde sy geyne macht zo sprechen[.] *H*er omme[,] do sy der engele sach altzo sere ver ‖ moyet so sprach hey goederterlichen zo ir ind sachte [:] *W*erde vrome Want ons here leydet dich zo der hellen ind brenget dich weder van dan Her omme wese starcke want alle synt

bl. 68b — bl. 69a

2 *Na* tzangen *is wat weggevallen. Lat.:* antequam terram tangerent. *Zie de andere teksten.*

3-4 [...] worden : *vóór* worden *het woord* worpen, *blijkbaar fout voor* worden; *misschien ook dacht de kop. aan 't voorgaande* worpen. *De kop. B heeft hier ook* worpen, *doch verbetert de* p *in* d, *wel een bewijs dat K en B dezelfde bron gebruikten.*

5 gepyniget : *verbeterd uit* gepimiget; *de kop. heeft van de* i *en het eerste been der* m *een* y *gemaakt.*

5-8 *Lat.* et ubique patiebantur et comburebantur, donec pelles simul et carnes, nervi et ossa in favillam redigerentur et flammam ignis. *De plaats is zonder het Lat. onbegrijpelijk en geen enkele kop. heeft ze duidelijk gemaakt.*

9 Engele : *de* E *niet gerubriceerd.*

10 plaich : *verb. uit* plach; *de* i *boven de* c *bijgeschreven zonder aanw.* — ind : *het tweede been der* n, *dient als neerhaal der* d.

14 ant[*w*]orden : *hs.* antorden, an *aan het einde van den regel.*

BR

Ind doe sij se over worpen so ontfingen sij de anderen in yseren tangen[,] er sij der erden genakeden[.] *D*ese worpen se oec intfuer als die eirsten deden Ind aldus woirden dese onselligen nu hier ind nu dair gewoirpen end over alle worden se gepinichet end verbrant tot dat hoer vel ind vleysch[,] been ind zenen alse eesche verteert woirden end ynne eene vlamme fuers Doe dese siele in deser pijnen lange gewest hadde soe quam die Engel by hoer end begreepse als hie plach van mydden den fuere Ind begonde to segene | Hoe bistu dar ane[,] was dy niet soe soete die onkuscheyt des vleysches ‖ dat du dar omme soe grote end soe vele pijnen moestes lijden Ind se en mochte hem niet antworden want na dusdanen pijnen en had sy gene macht tzo sprekene | Hier omme doe die Engel sach sy alte sere vermoyet Soe sprac he godertirlic tot hoer ende segede Werde vrome want ons here leydet dy to der hellen end bre[*nc*]t di weder van daer ❙ Hier

bl. 69b

2 in yseren : *hs.* inyseren

11 Ind : *de* I *niet gerubriceerd.*

20 bre[*nc*]t : *hs.* breint; *misschien moeten we* brecnt *lezen en dienen de twee puntjes om de volgorde van* n *en* c *om te keeren.*

B 3 *Dese* : ende 4 onsalige zielen 6 gepijnt 8 Ende doe die z. 9 soe : doe 12 dair aen 15 dusdaniger 19 dy *ontbr.* 20 brenget — di *ontbr.*

G

ghenouch es ghesmeet[.] *S*i woorpense hier ende daer ende dandere duvelen namense met gloyenden yseren tanghen eer si ter eerden quamen ende woorpense int vier weder[.] *A*n beede siden tormenten [*se*] desse sielen ende verberrendense te pulvere ende te gheinsteren ‖ van viere Alse tondalus dese [...] siele langhe ghesijn hadde in dit torment so quam haer troost ende toeverlaet[,] dese vorseide Inghele ende begreepse inde middewaert vanden viere ende seide [:] *H*oe bestu daer ane[,] waer omme so

bl. 261a

3 [*se*] : *niet in het hs.*

5 tondalus dese : *tusschen deze twee woorden staat een* l *schuin zwart doorgehaald; blijkbaar meende de kop. het volgende* langhe *te schrijven.*

N

oft ghenoech sij Ende doe si se over worpen soe ontfingen sij die ander in yseren tangen. eer sij der eerden nakeden. Dese worpen si oec int vuer als die irsten deden Ende aldus worden die onseligen. nu hier ende nu daer geworpen Ende over al worden sij gepijnt ende verbrant tot dat hoer vel ende vleisch. bene ende senen als assche verteert worden ende in een vlamme vuers Doe die ziel lange in deser pinen gheweest hadde Soe quam die engel bi hoer ende begreep se als hij plach van midden des vuers. ende begonde te seggen. Hoe *bl. 152a* bijstu daer an. was di niet [*soe*] ‖ suet die oncuyscheit des vleischs dattu daer om soe grote [*ende soe voel*] pine moeste lijden Ende sij en mochte hem niet antwoerden want na dusdanen pinen en had sij ghene macht te spreken Hier om doe se die engel sach alte seer vermoeit soe sprac hi guedertierlic tot hoer ende sechde. Werdet vrome. Want onse here leidet di ter hellen. ende brenget di weder van daer. Hier om wes starck. Want al

12 [*soe*] : *niet in het hs.*

13 [*ende soe voel*] : *id.*

19 hellen : *naast de* n *een* ' *als regelvulling.*

Bl *2-3* ter eerden neecten *5* ende *ontbr.* *6* ghepynicht *8* ende in vuers vlammen *9* Soe : Doe *11* ende seyde woe *12* soe suet *13* soe groete ende soe voel pijnen *17* soe : Doe *18* guetelicken — weest vrome

H

wi solens besien | ende dan worpense den clont zielen over ende dandere ontfinghense in hoer yseren tanghen eer si ter eerden ghenaecten ende leydense int vuyer ende ‖ smedense also dander *bl. 16b* ghedaen hadden Aldus woerdense gheworpen nu hijr nu daer ende telken gebrant ende ghesmeet tot dat vel ende vleysche[,] aederen ende beene all woerden was eyne geinstere ende eyne vlamme vuyers Alse dese zeel eyn lange tijt gheweest hadde in dit tormente quaem hoer tuverlaet tot hoer ende ontfingse uuten geinsteren ende seide | hoe staet mit u | docht u die ghenoechte des vleysche so soete dat ghi nu dese tormente daeromme moet doeghen Si en had hem niet die macht tantwoerden Dingel gods alse hijse aldus sach te blouwen[,] troeste hijse mit sueter talen ende seide | vertroest u want onse heer es u leydende ter hellen wert ende weert daeromme sterck | want al hebdi

12 docht : *verbeterd uit* dochter; *het afkortingsteeken voor* er *is schuin zwart en rood doorgehaald.*

14 macht : *de* c *veeleer* t.

15 blouwen : *volgens Verdam beteekent het woord altijd* slaan, afrossen, geeselen. *Lat.* cum eam vidisset nimis afflictam; te blouwen *is hier zeker te beschouwen als verleden deelwoord van het wkw.* te blouwen = stuk slaan, *Mhd.* zerbliuwen. *Cf. de Limb. Serm. f. 90a* (*blz. 363/6*): ende te telatene dis mi ontberen mag, *waar dan niet een* te *zou moeten geschrapt worden, maar* telatene *zou zijn het Hhd :* zerlâzen.

A *1* den : dien *2-3* in hoer tangen algeloeiende van ysere eer si der eerden *5* ende aldus werddense *7* vleeschs *9* als langen tijt dees siele hadde geweest *10* so quam — te haer *12* docht u iet — vleeschs *13* daer omme sot willen liden ende *14* hem *ontbr.* *15* ende dingel — alhise s. aldus — bluwen *17* wordt

---

G

daetstu so wel den wille dijns vleeschs[,] daer omme dat ghi desen torment moet ghedooghen[.] *D*ese siele en mochte hem niet verandwoorden want naer desen torment hen hadde so ne gheene macht [*te*] sprekene Maer doese dinghel gods sach so seere mesmaect[,] so sprac hi haere soetelike ane ende tastese ende seide [:] *W*ert sterc [,] sijt vrome[.] *A*l sijn die pinen

3 [*te*] : *niet in het hs.*

de pynen quait de du geleden hais zo nu zo[,] sy synt merre da du van [...] verloist salt werden Ins is it nachtant dat it onse verloeser wilt Want hey en begert neit den dot der sunder mer dat sy leven ind bekieren. Ind her na sprach hey [:] *A*lle de gene de du bis zo noch zo geseyn hais de ontbeident gotz ordel mer dese de noch hie nederwart synt de synt geordelt Want noch en bistu neit
bl. 69b gecomen zo der nederster hellen ind hey || nam sy als hey plach ind stercksy ind beval ir an zo gaen den anderen wech

de ix pynne end de leste dat is der gront der alre bitterster hellen

Do se zo samen giengen ind sy onder eyn zo samen sprachen[,] seit[,] so quamen snellichen enxste der selen in Ind o[*n*]verdrachliche kelde Ind meeren stanck dan sy zo voerens gehait hadden Donckerheit de ontzellich merre waren dan sy zo voerens gesien hadde Moynisse Ind verdreis ontmoeten deser selen Also dat sy dochte dat alle de funda-

2 van [...] : *hs.* : van van

2 Ins : *is blijkbaar het bij Verdam vermelde voegwoord* in = indien, als. *Zie aldaar.*

2-3 *Lat.* si tamen voluntas fuerit nostri redemptoris.

5 bekieren : *verb. uit* bekeren; *de* i *boven de* e *bijgeschreven, zonder aanw. Na* bekieren *een roode punt.*

16 o[*n*]verdrachliche : *hs.* overdrachliche *zie Br.*

omme wese starck want all sijn die pijnen quaet die du geleden heves tot nu toe Sij sint merre daer du van verloist salste werden Ist nochtan dattet onse verloesser wille want he en begeert neit den doit der sondere mer dat se leven ind be[*k*]eren Ind hier na sprac he Alle die ghene die du tot noch to gesiene heves die ontbeyden gods ordele mer dese die noch hier nederwart sin die sin geordelt want noch en bistu neit gecomen ter nederster hellen Ind hie nam sij als hi plach end stercte sij Ind beval hoer[...] an te gaene den anderen wech

⁅ Die negende pijne Ind die leste pijne dat is die gront van der hellen

Do se te samen giengen Ind se onderlinge te samen spraken Siet soe quemen haestelike anxste der sielen ind o[*n*]verdrachlike kelde Ind merren stanck dan se te voren gehadt hadde Don[...]ckerheyden die ontellic || merre weren dan se te voiren *bl. 70a*
[*gesien hadde*] Moynisse ind verdreit ontmoeten deser sielen Also dat hoer dochte dat alle die

5 be[*k*]eren : *hs.* begeren

11 hoer [...] an : *na* hoer *het te vroeg geschreven* te *zwart doorgehaald.*

16 o[*n*]verdrachlike : *hs.* overdrachlike *zie K.*

17 Donc[...]kerheyden : *hs.* donchkerheyden

19 [*gesien hadde*] : *niet in het hs.*

B 2 toe *ontbr.* 3 aff verloest 5 bekeren 11 onderen (*lees* anderen) 15 soe quamen die zielen haestelic in anxt 17 hadden — donckerheid 18-19 voeren gesien hadden 19-20 ontmoeten deser sielen *ontbr.*

G

groot die ghi ghesien hebt ende ghedooghet[,] sij sijn meerdere daer af dat ghi verlost sult sijn[,] up dat ons heeren wille sij want hi ne begheert der sondaren doot niet maer dat hi hem bekeere ende leve in dueghden Doe sprac dinghele tote der sielen Al dat ghi noch ghesien hebt[,] dese vorseide sielen[,] si verbeyden noch gods vonnesse dat commen sal ten hutersten daghe maer die ghene die noch nederwaert sijn si sijn gheordineert ter doot ende ter verdommenessen[.] *N*och en quaemstu
bl. 261b niet ter nederster stede in den afgront vander hellen || [.] *S*tappans hij tastese also hi vooren menich

1-2 up dat : *Cf. H.*

5 nederwaert : *hs.* neder waert — gheordineert : *hs.* ghe ordineert.

sijn die pinen quaet die du gheleden heves tot nu toe. sij sijn meerre daer du van verloest salste werden. Ist nochtant datte[*t*] onse verloser wil Want hi en begeert niet den doot der sunderen. *bl. 152b* mer dat sij leven ende beke ‖ ren Ende hier nae sprac hi Alle die gene die du tot noch ghesien heves die ontbeiden gods ordel. Mer dese die noch hier nederwart sijn die sijn geordelt. Want noch en bistu niet ghecomen te nederster hellen Ende hi nam sij als hi plach. ende starcte sij ende beval hoer an te gaen den anderen wech

Die ix pine ende die leste. dat is die gront van der hellen

DOe sij te samen ghingen. ende onderlijnge te samen spraken Siet soe quam haestelike anxte der zielen in ende onverdrachlike kelde ende meeren stanc dan sij te voeren ghehadt hadde Donckerheiden die ontellic meere waren. dan sy te voeren *bl. 152c* ghesien hadde. moeynisse ende ver- ‖ driet. Alsoe dat hoer docht dat alle die fondementen der we-

3 datte[*t*] : *hs.* datte

6 ghesien : *na dit woord een liggende komma als regelvulling.*

8 nederwart : *hs.* neder wart, neder *aan het einde van den regel.*

15 quam : *de andere teksten hebben* quamen. *Lat.* subitus horror et frigus intolerabile fetorque antea inexpertus et tenebre prioribus incomparabiles tribulatio et angustie animam pariter invaserunt *enz. — Schreef de kop. fout of dacht hij alleen aan 't eerst volgende* anxte *als onderwerp van* quam?

19 *N laat na* verdriet *de woorden van K:* ontmoeten deser zielen *weg, die feitelijk overbodig zijn en ook niet in 't Lat. voorkomen.*

Bl 1 quaet : groot 2 salt 3 nochtant datte[*t*] *ontbr.* 4 niet *na* sunders 5 Mer hi si 7 dese *ontbr.* 9 totter nederste der hellen 13 van *ontbr.* 14 onderlijnge *ontbr.* 15 Siet soe : Doe soe — quamen 16 onverdrechgelike 17 te voren hadden Ende 19 moeynisse : lijden

swaer pine overleden nochtan soldi meere tormenten sien daer ghi van verloest solt weerden op dat uwes verlosers wille si[,] hi en begheert niet des sondeers doet Mer dat hi hem betere ende leve Ende dingel seide Alle die ghi hijr te voeren ghesien hebt beyden nae tvonnennisse gods Mer die ghi hijr noch als beneden sien solt die sijn ommeer toe ghevonnest | want noch en quaemdi niet ter nederster hellen Doe naem hijse ende ghenasse ende hietse hem volgen

Hoe si totter nederster hellen ginghen

Alse aldus beyde te gader ginghen sprekende | eyne haestighe eyselicheit ende onverdraechlic calde[,] onvernyemlike stanck[,] ongelikende donckerheit[,] trybulacie ende anxt quam eyns deyls ‖ *bl. 17a* der zielen aen | so dat alle die fondamenten der

2 op dat : *Lat.* si tamen. *Cf. G.*

5 te : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

7 noch als beneden : *Lat.* qui adhuc sunt in inferioribus. *Verdam i. v.* als *vermeldt* noch alse, als *gevolgd door een bnw., en* noch also, *gevolgd door een bnw. of bijw.* = nog eens zoo, dubbel zoo.

13 haestighe : *Lat.* subitus

14 onvernyemlike : onbegrijpelijk (*Verdam*), *Lat.* fetorque antea inexpertus.

A 1 veel meer 2 noch sien — daer gi verlost af selt wordden 4 tsondeers 4-5 ende wel leven wille maer alle die ghi... noch gesien — Ende dingel seide *ontbr.* 6 tfonnisse 7 noch hier albeneden *zie boven nota 7 en vergelijk.* — dat sijn emmer 9 doen 11 *titel ontbr.* 12 Ende alsi — ghingen : quamen alsprekende 14 kouwe — ongelike

G

waerven ghedaen heeft ende maectese ghesont Ende hiet haer dat so den anderen wech soude gaen[.]

*D*oe si aldus te samen ghinghen ende onderlinghe spraken te gadere so quam tondalus so grooten anxst an ende onverdraghelic coude ende meerderen stanc dan hi te voren hadde over leden[,] ja herde vele meerdere[,] ende herde groote deemsterheit vele meerdere dan vorseit es[,] also tondalus

4 onverdraghelic : *hs.* on verdraghelic.

menten der werelt beveden Also dat sy gedwongen wart den Engele de vur ir gienck zo vragen Ach *bl. 70a* mych here[,] wat is dat ich quaillicher gestaen || kan dan ich gewaen byn want ich so sere verveirt dat ich neit gehaven en kan den geist zo sprechen Ind do sy staende verbeydende antworde des Engels Want sy en mochte van groissem anxste sy neit beroeren so[...] ontfoir ir der Engel snellichen ind en mochtes neit mee sien Ind do sy dese onselige sele sach dat sy veil verre was van allen den sunderen de sy zo voerens gesien hadde ind dat sy van yren lichte berovet was ind van yrem troist Wat mocht sy anders dan myshoiffen van gotz barmhertzicheit Want als salmon spricht[,] so en was in der hellen noch wijsheit noch konst darwart dat dese sele wanderde Ind her omme en hadde sy geynen rait do ir de hu[*l*]pe gotz gebrach[...] *bl. 70b* Ind do eyn tzit vur || gegangen was ind sy alleyne in[...] alsus groissen enxsten was so hoirte sy dat

3 here : *aldus opgelost*

4 dan ich : *Lat.* quam solito stare possum.

7 Engels : *de* E *niet gerubriceerd ; idem regel 8.*

8 so [...] : *hs.* so en — ontfoir : *verb. uit* ontfor ; *de* i *boven den regel tusschen* o *en* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

17 do : *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* rait *en* ir *bijgeschreven zonder aanw.* — hu[*l*]pe : *hs.* hupe, hu *aan het einde van den regel.* — gebrach[...] : *hs.* gebrach hedde ; hedde *is door den corrector onder den regel tusschen* gebrach *en* Ind *bijgeschreven, zonder aanw.*

18 do... gegangen : *Lat.* facta itaque mora.

19 in [...] alsus : *na* in *aan het einde van den regel* als, *begin van het volgende* alsus

fundamenten der werlt beveden Also dat sie gedwongen wairt den Engel die vur hoer gienck te vraghene Ach my here[,] wat ist dat ic quelliker staen kan [*dan*] ic gewoene bin want ic bin so sere verveert dat ic neit hebben kan den geist to sprekene Ind doe se staende ontbeydede die antworde des Engels want sie ein mochte van groten anxste hoer neit gerueren[,] so ontfoer hoer die Engel haestelic end [*sy*] en mochtes niet mer siene Ind doe dese onselige seile sach dat sij viele verre wass van alle den sonderen die sij to voren seyn hadde Ind dat sij van horen lichte berovet was ind van hoiren troste | Wat mochte sie anders doin dan myshopen van gods ontfermherticheit | Want als Salomon seghet | Soe ein was in der helle noch wijsheit noch konst derwerts dat dese siele wanderde | Ind hier omme ein hadde sij geynen rait als hoer die hulpe gods ontbrack Ind doet ene tijt vurgaen wass Ind sij allene | In dus groten vresen vass so hoerde se dat geroep ind krijschen van

4 [*dan*] : *niet in het hs.*

15 Soe ein : ein *verb. uit* om ; *de kop. heeft van de* o *eene* e *gemaakt en van het eerste been der* m *een* i.

19 allene : *verb. uit* allenen ; *de* n *is rood uitgekrast.*

20 vass : *lees* wass ; *cf.* vervoetheit *Br* **104**/*8*

B *2-3* te vr. : toe segghen *4* dan ic g. *5* en can *8* verroren *11* voren *ontbr.* *12* dat sij *ontbr.* — van horen lichte *ontbr.* *14* wanhopen *15* noch *ontbr.* *18* doe een t.

G

dochte der sielen | Al eerderijke dochte hem bevende Doe sprac hi den Inghel an ende seide Ay heere[,] wat mach mi sijn ic ne can niet ghestaen also ic plach want ic bem so zeere vervaert[,] ic ne hebbe ne gheene macht te sprekene Doe de siele staende bleef omme andwoorde te hebbene vanden Inghele want so ne conste haer niet verroeren van grooten anxte Doe ontvoer haer dinghele ende so verloossene ende so ne constene niet meer ghesien Als tondalus[,] dese keytivighe siele[,] sach dat sou so verre nederwaert ghinc voordere dan so te voren ghesijn hadde ende haeren troost wech was[,] dese Inghele[,] ende berooft was van haren lichte ende van haren solace Ay lacen wat

6 nederwaert : *hs.* neder waert

N

relt beveden Also dat sy ghedwongen wart den engel die voer hoer ghinc te seggen Och mij here[,] wat ist dat ic qualiker ghestaen kan dan ic ghewone bijn. Want ic bijn soe seer verveert dat ic niet hebben en kan den geest toe spreken. Ende doe sij staende ontbeide die antwoerde des engels· want si en mochte van groten anxt hoer niet verrueren. Soe ontfoer hoer die engel haestelic. ende sij en mochtes niet meer sien. Ende doe dese onselighe ziel sach. dat sij voel verre was van allen sunderen. die sij te voeren ghesien *bl. 152d* hadde. ‖ ende dat si hoers lichtes beroeft was. ende van allen troest. Wat mocht sij anders dan wanhopen van gods ontfermherticheit. Want als salomon secht. soe en was inder hellen noch wijsheit noch konste. derwerts dat die ziele wanderde. Ende hier om en had sij ghenen raet. als hoer die hulpe gods ontbrack Ende doet een tijt vergaen was ende sij alleen in aldus groten vresen was. Soe hoerden sij dat gheroep. ende krijssen van

13 van allen troest : *Lat.* et suo lumine ac solatio.

Bl *3* quelliker — dan ic voer *5* te *6* verbeyden — antwerde *8* Doe *9* ende... sien *ontbr.* *10* ziel *ontbr.* *12* si : hi. *13* allen : horen, *zie K.* *15-16* gheen wijsheit noch *16* dat *ontbr.* *19* dus *20* ghekrijssche

H

eerden hoer dochten bevende Ende si totten ingel die voer hoer ghinc moest segghen Acharmen heer mijn[,] wat es mi dat ic niet staen en mach als ic plach | ich ben so zeer verveert dat mijn geest die macht niet en heet te spreken Daer si aldus stoent ende spraeck | so en constse hoer niet berueren van groten anxte Ende dingel [...] was van hoer ende si en sagen niet meer Alsoe die ziel hoer selven wist so verre neder van allen sonderen die si te voeren sach | ende verscheiden van horen liechte ende van horen troest[,] en constse niet anders ghedoen dan wanhopen vander ontfermherticheit gods Want alse salomoen seet Noch wijsheit noch const en es in die helle | derwaert datse ghinge | *E*nde daeromme en hadse negheynen raet als hoer gods hulpe gebraeck Alsi eyn stuck tijts alleyne hadde ghewest in dit vernoye[,] hoertse wonderlike mennichfoldicheit van ruepinghen ende van weyninghen | ende so eyslike

1 hoer : *in margine links bijgeschreven.*

7 dingel [...] was : *tusschen deze woorden staat* was, *waarvan de* s *echter misvormd en niet zeker te herkennen is, zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

10 Het streepje na sach *is rood op zwart.*

14 in : *boven den regel bijgeschreven met aanw. — Het streepje na* helle *is rood op zwart.*

15 ghinge : *verbeterd uit* ghingen; *de* n *zwart geëxpungeerd en schuin rood doorgehaald.*

A *1* beven *2* ochgermen *3* gestaen — also *7* van voer haer *8* sachgenne — ende als *11* en konste *12* dan altemale *13* also — nocht *14* nocht *17* gewest hadde *19* so *ontbr.*

G

bl. 262a mochte so doen angaen dan alleene hopen up cristus ontfaermicheit ‖ Lieve mensche al dese vorseide tormenten waren alle purgatorien[,] hets noch een cleen dinc gheweest van dat ghi sult hooren noch hier naer Omme voort te gane ter materien Tondalus ghinc[...] rechte voort met grooten anxte ende radeloos in grooter deemsterheden ende in stancke die onsegghelic was[.] *A*ls hij een stic aldus hadde ghegaen so hoorde hi groot ghehuul ende gheroup [*van*] eene groote menichte

1-4 Lieve... onseghelic was : *Niet in het Latijn; 1-3 belangrijk voor de opvatting der pijnen; 3-6 schijnen een herhaling te wezen van de regels 4-5 op blz.* **99**.

3 ghinc[...] rechte voort : *tusschen* ghinc *en* rechte *staat* voort *zwart doorgehaald; de kop. werd blijkbaar door het volgende* voort *in de war gebracht.*

5 [*van*] : *niet in het hs.*

K

groeffe ind dat krysschen van eynre groisser scharen Ind so enxsteliche donreslege dat it onse cleynheit neit en moechte ontfangen n[...]och der selen tzongen[,] also men sachte[,] en moecht vertzellen[.] *H*er omme [*so sach sy all omme*] off sy in eynger manieren sien moechte van wanne ir alle dese dynge weren gecomen Do sach sy eynen vierkanten puetze [*als eyn water cisterne Cisterne dat is eyn onreyne puetze*] de zo sich trecket andere vliessende vuchticheit van boven tzo comende der men quyt wilt syn ind dar in geleit werdent | Dese puetze warp uis[...] eme eyne steynckende columme vuyrs ind rockes ind de columme reickde *o*p zo dem hemele ind yn der vlammen was eyn altzo groisse schare van selen ind van duvelen de opwartz
bl. 71a
vlogen als voncken ‖ myt der vlamen de op voir Ind als der rock vergeynck so veilen sy weder mit den duvelen in den puetze bys zo dem gronde Do de sele de groisse gesichte sach so woulde sy achter wart gaen mer sy en mochte yren vois van

---

3 n[...]och : *na* n *aan het einde van den regel een slecht gemaakte* o *die tot een inktvlek vervloeid is.*

4 also men sachte : *Lat.* ut fatebatur.

5 [*so sach sy all omme*] : *niet in het hs., blijkbaar overgeslagen wegens het tweemaal voorkomende* omme.

8 [*als... puetze*] : *blijkbaar vergeten wegens het tweemaal voorkomende* puetze.

9-11 de zo... werdent : *dit gedeelte is een ingelaschte glosse. Zie de andere teksten voornamelijk B en N.*

12 uis [...] eme : *na* uis *het woord* eym, *fout voor* eme, *zwart doorgehaald.*

13 reickde : *verb. uit* reckt, *de* i *boven den regel tusschen* e *en* c *bijgeschreven, zonder aanw. De corrector heeft dan dit woord verbeterd tot* reickde; de *heeft hij boven de* t *geschreven, zonder aanw.*

14 yn : *door den corrector boven den regel tusschen* ind *en* der *bijgeschreven.*

18 puetze : *verb. uit* putz; *de* e *boven den regel tusschen* u *en* tz *bijgeschreven, zonder aanw.*

BR

eenre groten scharen ind soe anxsteliken donreslach ‖ dat onse cleynheit neit en mochte dien
bl. 70b
ontfaen noch der sielen tonghen[,] also die men seghede[,] en mochte vertellen | Hier omme soe sach se all omme off se in eyniger maniren sien mochte van wanne alle dese dingen hoer weren to comen | Doe sach se enen vierkanten putte als een water [*cisterne*] Cisterne dat is een onreyne putte die tot hem trect andere vleytende vuchticheyden van boven to komende dier men quijt wesen wille Ind daer ingheleydet werde ❨ Dese putte warpt uut hem een stijnkende columne fuers ind roecks Ind die columne reycte up totten hemele Ind [*in*] die vlamme was alte groten schare van zielen ind van duvelen die upwerts vloghen alze voncken mitter vlammen die up voir Ind als die roeck verginck soe vielen sij weder mit den duvelen in den putte toe den grunde Doe die siele dat grote gesichte sach soe woulde se achterwarts gaen mer sij en mochte hoeren voet vander erder neit

---

8 [*cisterne*] Cisterne : *hs.* Cisterne Cisterne; *het eerste* Cisterne *is rood doorgehaald, bij vergissing. Lat.* vidit fossam quadrangulam quasi cisternam, qui puteus putridam flamme et fumi emittit columpnam

12 columne : *opgelost uit* colune *met een verticaal streepje door de l*; idem. *r. 13.*

13 [*in*] : *niet in het hs. Zie K nota; Br schreef blijkbaar evenals K af van een tekst waarin* in *niet voorkwam.*

B *1* groten *ontbr.* *1-2* donreslagen *8* water cisterne glose cisterne dats een *11* Ende de p. *12* columpme vuers *13* die *ontbr.* — columme — [*in*] *ontbr.* *17-18* den putte toe *ontbr.* *18* Ende doe die z.

G

dat hi niet ne conste ghehooren Ende ooc so sloughen si anxtelike donderslaghe dat alle creatueren gruwen mochte te hoorne so anxtelike waren si ende so afgriselike[.] *D*ese ziele en conste metter tonghen niet ghesegghen hoe anxtelic hi was Tondalus sach omme oft hi yewerincx mochte ghesien wanen dat quam[.] *S*tappans sach so een viercant gat als een pit up welken pit eene stinckende calomme up ghinc toten hemele ende in dese vlamme was eene groote menichte van sielen

---

3 ghesegghen ; *hs.* ghe segghen.

5 eene : *de kop. vergat het oog der laatste* e *te schrijven.*

eenre groter scharen. ende soe anxteliken donreslach Dat onse cleynheit dien niet en mochte ontfaen. Noch der zielen tonge. Alsoe die man sechde[,] en mochte vertellen Hier om soe sach sij bl. 153a al omme ‖ of sy in enigher manieren sien mochte. Van wanne hoer alle dese dingen weeren gekomen Doe sach sij enen vierkanten putte als een water cisterne Cisterne dat is een onreyne putte. die tot hem trect ander vlietende vochticheiden van boven comende der men quit wesen wil. ende daer in gheleidet werden Dese putte warp uut hem ene stinckende columme vuers ende rokes Ende die columme[...] reicte op tot den hemel Ende in die vlamme was een alte grote schare van zielen ende van duvelen die opwarts vlogen als voncken mitter vlammen die op voer Ende als die roke bl. 153b verghinc soe vielen sij weder mijtten duvelen ‖ in den putte toe den gronde toe. Doe die ziel dit grote ghesicht sach. des wolde si achterwarts gaen mer sij en mochte hoeren vote vander erden niet

1 Zie K.

13 columme [...] : *na* columme *de woorden* vuers ende rokes *bij vergissing herhaald en rood op zwart doorgehaald.*

Bl *2-3* niet en mocht den ontfaen *3* als *6* waren *10* die van boven tokomende — quijt *16* roke : woet, *fout voor* roec? *19* doe wolde so wolde si, *mogelijk is* so wolde si *een verbetering van* doe wolde

donreslage dat onse synne niet en mochten begrijpen | noch gheyne tonghe vertellen Hi sach alomme ochte hi yet mochte gesien wanne dit allet quaem Doe sach si eynen ghevyercanten gracht | alse eynen mergelputte | ut dien putte quaem eyne stinckende vlamme ende stinckende roecke | so dat scheyn eyne columme [*die*] totten hiemele ‖ gherichte | In die vlamme was altegroet bl. 17b mennichvoldicheit van zielen ende van duvelen | die gelijc gemsteren opvlogen mitter vlammen ende ten eynde vanden roeck weder nedervyelen inden fornayse totten gronde Doesi desen groten spiegel sach woldese achterwaert trecken | Mer si en mochte hoer voet niet hersetten Alsi van groten

2 vertellen : *verbeterd uit* vertelen; *de* l *boven den regel bijgeschreven met aanw. — Na* vertellen *is een halve regel opengelaten.*

3 hi yet : *eerst schreef de kop.* si; *dit* si *is schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald;* hi *is dan boven den regel bijgeschreven met aanw.*

5 mergelputte : *Lat.* cisterna. *Zie Verdam i. v.* mergel. *waar o. a. een voorbeeld aangehaald wordt uit Publ. Limb. 14, 305. Het woord is typisch voor Limburg met zijn mergelgroeven.*

10 gemsteren : *cf. H* 85/*9* : gimster

A *1* donder *2* negeene — hi : ende si sach *3* hi : si iet sien mochte *4* allet *ontbr.* — ende doen *5* ende ut *7-8* die toeten h. ghereictte ende indie *11* roeke metten duvelen weder — indie *12* doen si *13* tr. a. *14* versetten ende

G

ende van duvelen ende vloghen up[...] ghelijc gleinsteren huute eenen viere Ende als den rooc neder slouch so vielen de duvelen metten sielen weder tote inden afgront vander hellen ende van bl. 262b desen forneyse[.] *A*ls dese siele desen anxteliken torment sach ‖ so waende so hebben ontvloon ende achterwaert keeren maer so ne conste hare voete vander eerden niet ghecrighen Maer doe so haer

1 up [...] ghelijc : *tusschen deze twee woorden staan de letters* gh, *blijkbaar het begin van het volgende woord, rood op zwart doorgehaald.*

4 achterwaert : *hs.* achter waert

der stat niet heven Ind do sy dyckwile ir des van anxste pynde zo doen ind sy sach dat sys neit gedoen en conde *a*ls sy woulde[,] so wart sy van groisser verwoitheit verheitzet ontgen sych selver Ind myt yren nagelen zo reis sy ire wangen ind reiff [:] *W*e myr ind war omme en sterve ich neit ind war omme en woulde ich onselige den schryfturen neit geloeven Wat verwoitheit be[...]droich mych Do de duvele dit hoirden de myt der vlamen bl. 71b op quaemen so omme stonden sy si altzo hantz ‖ myt den g[...]etzauwen da sy de onseligen selen mede zo den pyne[*n*] wart treckden Ind sy stonde ommelancks ir als bynen ind branten als vuyr ind donre Ind reyffen alle myt eynre steymen alsus O onselige sele de werdich bis der pyne[,] wane bistu her gecomen Du en hais noch neit geproift wat pyne it is[,] noch saltu sien de pynen de du[...] verdient hais da du neit en salt mogen uis comen Mer alwege levendich bernen in pynen[.] *D*u en salt neit mogen vynden eynigen troist off eynich

8 be[...]droich : *hs.* bebdroich

11 g[...]etzauwen ; *hs.* ge etzaumen ; *de eerste* e *is tot een inktvlek vervloeid, daarom schreef de kop.* ze *opnieuw.*

12 pyne[*n*] : *hs.* pyne

13 ommelancks : *door den corrector verbeterd uit* ommelanck

16 *Lat.* Ignara penarum nondum experta es penas; adhuc videbis dignum tuis operibus tormentum.

17 du [...] : *na* du *een* ſ, *waarschijnlijk eerste letter van het voorafgaande* sien *of het volgende* salt.

heffen Ind doe se dicke wile hoer des van anxste pijnde te doen Ind se sach dat sijes neit gedoen en konde als se woulde | soe wart se van groter verwoetheit verhettet tegen hoer selven Ind mit hoeren negelen schoerde sij hoeren wangen ind riep We my ind waer omme en sterve ic neit | End war omme en woulde ic | onsellige dien ‖ schrijf- bl. 71a turen neit geloven[,] wat vervoetheit bedroech my | Doe die duvelen dit hoerden die mitter vlammen up quemen soe omme stonden sij se alltoe hans mit den getouwen daer sij die onsellige zielen mede toe den pijnen wert treckeden Ind se stonden omme lanck hoer alse bijen Ind branden als vuer in donre Ind riepen alle mit eenre stemmen aldus O onsellige seile die werdich bijste der pinen[,] wanne bistu her gekomen Du ein hevest noch neit geproefft wat pijne is[,] noch salstu sien de pijnen die dijne wercken verdient hebben[.] *D*aer omme en salstu neit mogen uut komen mer alletoes levendich barnen in pijnen | Du ein salste *[neit mogen vynden eynigen troist off eynige toevlochte*

8 vervoetheit : *cf.* vass *Br* **100**/*20.*

14 Ind : *de* I *niet gerubriceerd.*

19 Daer omme : *Br. verandert hier den tekst, zie K; Lat.* ... tormentum, de quo exire non poteris nec in eo perire valebis.

20 [*neit ... en salt*] : *niet in het hs., blijkbaar vergeten wegens het tweemaal voorkomende* Du en salste

B *2* te doen *ontbr.* *4* verheitte *6* omme en sterve ic neit | End war omme *ontbr., waarschijnlijk ten gevolge van het dubbel voorkomende* war *19* Daer omme : dair du niet en salt mogen (*zie K*) *20* saltu levendich b. *20 en vlg.* du en salt niet moeghen vinden enigen troist enigen toevloecht off enig licht sien Du en salt nummermeer *enz.*

G

niet en mochte ghebueren so wert so jeghen haer selven verwaermt met grooten toorne ende so riep Ende van anxenen scuerde so haer kinnebacken met haren naghelen Ay mi[,] sprac so[,] salic niet moghen sterven Ay mi keytivighe siele[,] waer omme en gheloofdic der heligher scriftueren niet[,] lacen wat droufheden moetic nu anscouwen Doe de duvelen dit hoorden die up vloghen metter vlammen so quamen sij te hant ende troopten omtrent haer metten instrumenten daer si de keytivighe sielen mede tormenten ende inden afgront der hellen mede trocken Ende si omme

3 siele : *de* e *is slecht gemaakt.*

5 troopten : *Lat.* circumvenerunt. *Cf.* **69**/*1.* — omtrent : *hs.* om trent.

6 mede : *verbeterd uit* meden; *het afkortingsteeken voor* n *is zwart doorgehaald.*

heffen Ende doe sij dicwil hoer des van anxte pinde te doen. Ende sij sach dat sijs niet doen en conde als sij wolde. Soe waert sij mit groter verwoetheit verhettet tegen hoer selven. ende mit hoeren nagelen schoerde sij hoer wangen. ende riep [:] *We* mij[,] waer om en starfic niet. Ende waer om en wolde ic onsalige den scrijftuere niet geloeven. wat verwoetheit bedroech mij Doe die duvelen dit hoerden die mitter vlammen op quamen soe omstonden si se alte hants mitten getouwen.
H. 155c daer [*si*] ‖ die onselige zielen mede totter pinen wart trecten. Ende sij stonden omtrint hoer als bijen ende barnden als vuer in doernen Ende riepen alle mit eenre stemmen aldus O onselige ziele. die weerdich byste [*der*] pinen. wanne bistu hier ghecomen Du en heves noch niet gheprueft wat pine is Noch salstu sien die pinen die dine werken verdient hebben. daer du niet en salste moghen uut comen Mer altoes levendich barnen in pinen Du en salste niet moegen vinden enigen troest of

---

2 pinden : *hs.* pinden, *de* n *is zwart doorgekrast.*

17 dine werken : *sic K.*

Bl *1* doe si ducwile van anxt hoer pynde te doen *2* ende doe — dat se des niet — ghedoen *3* als si wolde *ontbr.* — soe : doe — mit : van *4* verheicet *5* soe schoerden si hoer proper wanghen *6* ende waer — en starf ic niet Ende waer om *ontbr.* *7* der *8-9* Doe dat die duvelen hoerden *10* soe : doe *11* totten *12* omtrint : omme *13* branden — donre *14* aldus *ontbr.* *15* byste : is der *18* salste *ontbr.* *19* bernen *20* salt

vervarnessen hoer dit decwijle pijnde te doen ende sijs niet volbrenghen en conste[,] van groter verwoedheit scheynse al onsteken ende scoerde hoers selfs kinnebacken ende riep[:] *We* my | ende waeromme en sterve ic niet ende waeromme ic ongevallichste en wolde ic niet geloven der heiliger scryftueren[,] wat gebreken bedrueft my | Die duvelen die dit hoerden die mitter vlammen opvloeghen quamen stappans ommtrent hoer mit horen wapenen daer si die zielen mede trocken ten tormenten ende vlogen omme hoer gelijc bien ende bernden gelijc den vuyer | ende seiden alle mit eynre stemmen O ongevallige[,] ghi die weerdich sijt alre pijnen ende alre crusinghen[,] wanne quaemdi hijr | ghi wet noch luttel van eyniger pijnen[,] ghi solet nu tormenten sien dier ghi verdient hebt[,] derre ghi niet en solt moeghen ontghaen | noch daer ghi niet en solt moeghen sterven Mer altoes allevende bornen inder pijnen Negheyne

---

2 niet : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

6 heiliger : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

7 gebreken : *Lat.* que me dementia decepit. *Verdam geeft als bet. op :* nood, rampzaligheid, kommervolle toestand. — bedrueft : *volgens Verdam* = verwarren, beroeren, reden tot droefheid geven.

19 Neghene : *hs.* Ne gheyne.

A *7* my nu *9* stappans : terstont *12* viere indie dornen ende *14* ende alre crusinghen : ende droefheit *16* sien die torm. die ghi *17* daer gi — uutgaen *19* altoes seldi berren al allevende inder hellen pine noch negeen soerkoers no geenen troest

---

G

ghinghense ghelijc bien ende si ontstakense ghelijc [...] viere Ende si seide alle met eender stemmen O keytivighe siele weerdich van pinen ende van tormenten[,] wanen comste du hier [:] *Al* hebstu pine gheprouft dune weets noch van gheender pinen maer du suls noch sien een torment die du
Bl. 265r verdient hebs met uwen ghewerken in dinen levene daer du niet huute ‖ commen en suls nemmermeer Ende ghi en sulter nemmermeer in vergaen maer altoos levende bliven ende bernen inden torment[.]

---

1 ghelijc [...] viere : *tusschen deze twee woorden staat* bien *rood op zwart doorgehaald; de kop. werd blijkbaar in de war gebracht door het voorafgaande* bien.

K

licht sien Du en salt nummerme mogen hoeren off
hoiffen eynige hulpe off barmhertzicheit Want du
bis gecomen zo der portzen des doitz ind men sal
bl. 72a dich voeren sonder bey- || den zo der nederster
hellen[.] *D*er dich her gebracht hait der hait dich
bedrogen[,] hey verloese dich off hey mach van
onsen[...] [*h*]enden[.] *D*u en salt in nummerme
sein[,] wese serich[,] onselige[.] ind wese droevich[,]
weyne[,] roiffe ind hule Du salt weynen myt den
weynende ind schryen myt den schryenden ind
ewelichen saltu bernen myt den bernenden want
nemant en is de dich wilt off mach verloesen uis
onsen henden Ind sy sprachen onder eyn ande-
ren[:] *W*at is dat wyr lange beyden[,] trecken wyr
dese sele ind tzoenen ir onse nydicheyt ind geven
wyr sy lucifeer Alsus watten sy ire wapen ind
druyden ir myt dem ewigen dode ind dese geiste
waren swartz als collen ind ir ougen waren ber-
bl. 72b nende als lampen myt vuyer[.] || ire tzenden
waren wys als der snee Ind hadden st[*e*]rce als
schorpionen ind hadden yseren clauwen harte

6 bedrogen : *door den corrector verb. uit* bedrgen; *de* o *boven de* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

7 onsen [...] : *na* onsen *de letter* h, *begin van het volgende* henden — [*h*]enden : *hs.* benden. *Lat.* de nostris manibus. *Zie B.* — nummerme : nūmermē

8 droevich : *verb. uit* droeuich; *de kop. heeft boven de* n *een* u *gezet.*

12 de : *eerst vergeten, daarna tusschen* is *en* dich *boven den bijgeschreven, zonder aanw.* — wilt off mach : *eerst vergeten, daarna boven* verloesen uis *bijgeschreven, zonder aanw.*

16 ire : *verbeterd uit* ir; *de* e *boven de* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 vuyer : *verb. uit* vuyr; *de* e *tusschen* y *en* r, *boven den regel bijgeschreven, zonder aanw.*

20 Ind hadden : *evenals hier ontbreekt in de andere teksten het onderwerp* sy — st[*e*]rce : *hs.* strce. *Zie supra* **82**/20, **110**/20.

BR

off eynich licht sien Du en salste] nummermeer
mogen hoepen eynige hulpe off ontfermherticheit
Want du bijste gekomen to den poirten der doit
end men sall dij voeren sonder beyden ter neder-
sten hellen Dye dy hier gebracht hefft die hevet
dij bedrogen[,] hij verlosse dy off he mach [...] van
onsen [*h*]anden Du en salste on nummermeer
siene[,] wese serijch[,] onselige[,] ind wes droe-
vich[,] weyne[,] roepe ind hule | Du salt weynen
mitten weynenden ind schrien mit den schrijenden
ind ewelic saltu bernen mit den bernenden | Want
neyman en iss dij die || welle off mach verloessen bl. 71b
uute onsen handen Ind se spraken onderlijnge [:]
*W*at ist dat wy langer beyden Trecken wy dese
ziele ind toenen [*wy*] hoer onse nydicheit ind ge-
ven [*wy*] sy lucifer Aldus wetteden sij hoere wapen
end dreygeden sy mit der ewiger doit Ind dese
geesten weren swart as kolen Ind hoere ogen weren
bernende als lampen mit vure | Hoerre tande
weren wijt als de snee Ind hatten [*sterten*] als
scorpione | Ind yseren clauwen hadden se harde

6 [...] : *na* mach *het woord* off *herhaald; na dit* off *nog eene* o *zwart doorgehaald.*

7 [*h*]anden : *hs.* banden, *zie K.*

20 [*sterten*] : *niet in het hs.*

15, 16 [*wy*] : *niet in het hs.*

B 6-7 van onsen handen — *het tweede* off (*zie nota 6*) *ontbr.* 7 want du en 11 ewelicken 14 trecken *ontbr.* 16 gheven wy se 19 Ende oir t. 20 witter dan die s. — sterten als s.

G

*G*hine sult gheenen troost vinden noch hulpe Ende nemmermeer so ne dordi hopen up gods ontfaermicheit want ghi sijt commen ter poorten waert vander eeweliker doot sonder hende Ende men sal di leveren sonder hende ende sonder beiden inden afgront der hellen die hu bereet es[.] *E*nde die hu hier brochte die heeft hu bedrooghen Ende hi[...] heeft ons hu hier ghelevert in onsen handen[.] ghine sultene nemmermeer scouwen[.] *W*eest drouve[,] keytivighe siele[,] weent[,] roupt ende huult[,] ghi sult screyen metten screyenden ende ghi sult eewelike bernen sonder hende[,] want niement sal hu verlossen moghen van onsen handen Die duvelen spraken onderlinghe [:]

4 bedrooghen : *hs.* be drooghen. — hi [...] heeft : *tusschen deze twee woorden staat* ons *zwart doorgehaald; aanleiding tot die vergissing gaf blijkbaar het volgende* ons.

enige toevlochte. of enich licht sien Du en salste nummermeer mogen hopen enige hulpe of ontferm-*bl 153d* herticheit. Want du bist gecoemen totten ‖ poerten der doot ende men sal dij voeren sonder beiden ter nederster hellen. Die di hier ghebracht hevet die heeft dij bedrogen. hi verloes di of hi mach van onsen handen[,] du en salsten nummermeer sien.Wes serich[,] onselige. ende wes druevich. weyne. roepe ende hule Du salste weynen mitten wenende ende screien mitten scriende Ende ewelic salstu barnen mitten bernenden. Want nyement en is die dij wil. of mach verlosen uut onsen handen Ende sy spraken onderlinge [:] *W*at ist dat wij lange beiden[,] trecken wij dese ziele. ende toenen wij hoer onse nydicheit. ende gheven wij se lucifer Aldus wettede *bl. 154a* si hoer wapen ‖ ende drechde si mitter ewiger doot Ende dese geesten waren swart als kolen. ende hoer ogen waren barnende als lampen mit vuer. Hoer tande waren wijt als die snee. Ende hadden sterten als schorpionen Ende hadden ysseren cla-

1 enige toevlochte : *Lat.* nullam consolationem, nullum refugium, nullum videre aut invenire poteris lumen. *Zie B.*

7 handen : *N verbeterde, zie K.*

Bl *1* of enige toevlochte *ontbr.* — salt *3* Wanttu ghecomen byste *5* totter hellen gront *6* die *ontbr.* *7* salt *8* drovich *9* huyl — salt *10* screyenden — salstu *ontbr.* *14* laet ons trecken dese — *tweede* wij *ontbr.* *15* ende laet si ons geven lucifer ende si weetten *16* drijgeden *20* sterten, *cf. K* **82**/*20*, **110**/*20* *en N* **85**/*3*

recracie noch geyn troest noch gheyn liecht en soldi moeghen vinden | Ende gheynre hulpen noch gheynre ontfermherticheit ‖ en dorfdi daer nac *bl. 18a* hoepen | ghi[...]sijt ghenaect den poerten vander doet | ende der onderster [...] hellen suldi vloechs weerden gelyevert Die u hijr bracht heet u bedroegen[,] hi verloese u of hi mach van onsen handen | ghi en solt hem nummeer sien.besericht u[,] onghevellige | besericht u | weynt[,] ruept[,] huylt[,] ghi salt weynen mitten weynende ende scryen[...]mitten schryenden | ende ewelike bornen mitten bornenden | hi en es niet die u sal willen ochte moeghen verloesen van onsen handen ende dan seiden si deen den anderen [:] *W*aer nae beyden wi Trecken wijse ende toenen wi hoer onse wreetheit | gheef wijse luciferre te verslinden Ende also al schuddende hoer wapen dreygheden sijse ter eweliker doet Dese gheesten waeren swert alse colen[,] hoer oeghen bernden alse lampen | hoer tande witter dan snee | mit sterten alse scorpioen | die clauwen

1 recracie : *Lat.* consolationem.

4 ghi [...] sijt : *tusschen deze twee woorden staat* g, *zwart geëxpungeerd en schuin zwart doorgehaald; blijkbaar heeft de kop.* ghemaect *willen schrijven.*

5 onderster [...] hellen : *tusschen deze twee woorden staat een loodrechte streep blijkbaar het begin der* s *van het volgende* suldi, *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

8 besericht... besericht : *Lat.* dole, misera, dole *enz.*

10 scryen [...] : *hs.* scryende; *de kop. werd blijkbaar door het volgende* schryenden *in de war gebracht.*

17 sijse : *kleine gerubric.* s.

18-20 De zonderlinge constructie is te verklaren uit Lat. : ... oculi vero eorum ut lampades ignis ardentes, dentes etiam eorum nive candidiores, et caudes habebant ut scorpiones, ungulas quoque ferreas valde acutas et ut vultures habebant alas.

A *2* negeender — noch : no negeender *4* den : der *5* vloes : *Het Vl. Brabantsch kent nog* fleus = straks *10* mitten w. ende scr. *ontbr.* *14* den : toeten *16* luyscefeer *18* ende dese

G

*W*aer omme beiden wij dus langhe[,] slepen wi dese siele inden torment | ende laet ons haer tooghen onse felheit[,] laetse ons leveren lucifer onsen meester te verslondene[.] *E*nde aldus so dreeghden si de siele met harer wapenen daer si de sielen mede tormenten ende metter eewe-*bl. 263b* liker doot maer si ne haddens ne gheene macht want dinghel die be ‖ sceermdese Dese quade gheesten waren also zwart als een atrament of colen ende si hadden harde leelicke voorme want hare hooghen waren ghelijc berrenden lampten ende haer tanden si waeren also wit als de snee[,] si hadden steerten alse scorpioene Ende si hadden ooc harde scerpe yserine gloyende

scharpe Ind sy hadden vloegelen v[*a*]n gyren ind do [*sy*] sich beroemden dat [*sy*] dese sele sonder beyden myt in nemen soulden Ind sie ir de weynde songen eyn leitgein des doitz So quam dar der geiste des lychtes ind verjagede de geiste der donckerheit Ind hey troiste dese [...] sele myt worden als hij plach ind sachte [:] *V*erblyde dich ind bis vrelichen[,] dochter des lichtes Want du salt vercrygen barmhetzicheit ind neit ordel Want du salt de pynen sien ind neit mee lyden

van lucifer dem pryntzen der donkerheit ynd van der nederster hellen

bl. 73a Com[,] sachte hey[,] ind ich sal dir tzoen || en den quaetsten viant den de mynschen havent Ind hey geynck vur bis dat sy quamen zo deme pryncen der hellen Ind sachte ir [·] *C*om ind sich[,] nochtant saltu wyssen dat in [...] de hie synt geyn licht en schynt[,] nochtant saltu sy sien mogen ind sy en soulen dich neit mogen sien Do gienck narre

1 vloegelen : *verb. uit* vlogelen : *de* e *boven de* o *bijgeschreven, zonder aanw.* — v[*a*]n : *hs.* ven

6 dese [...] sele : *hs.* dese se- | sele; *de* e *van het tweede* se *is uitgekrast; de* | *is blijven staan.*

7 hij : *door den corrector boven den regel tusschen* als *en* plach *bijgeschreven, zonder aanw.* — Verblyde : *verb. uit* verbyde; *de* l *is tusschen* b *en* y *boven den regel bijgeschreven, zonder aanw.*

8 vrelichen : *boven de* v *die slecht gemaakt is heeft de kop. er een andere gezet.*

13 den : *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* en *en* quaetsten, *bijgeschreven, zonder aanw.*

15 pryncen : *Lat.* ad portas inferi. *Cf. de andere teksten.*

16 Lat. Veni et vide, hoc tamen scito, quod lumen his qui hic deputantur, minime lucet. Tu tamen illos videre valebis *enz.*

17 in [...] : *na* in *het woord* den, *door den corrector links in margine voor* de *bijgeschreven, zonder aanw. De corr. begreep blijkbaar niet dat* in *een datief was.*

scharp Ind sij hadden vlogele van ghijren Ind doe se hem beroemde dat sij dese ziele sonder beyden mit hem nemen soulden Ind sij hoer[,] die weynende[,] songen ein lijdekin der doit | Soe quam daer die geest des lichtes Ind verjagede de geesten der doonkerheit Ind hi ve[*r*]troeste dese siele mit woirden alse he plach ind segede [:] *V*erblijde dij end wes vrolijc[,] dochter des lichtes wantu salste verkrijgen ontfermherticheit[...] ind neit oirdel[...] wanttu salste die pinen siene end neit mer lijden

Van Lucifer den prijnce der donckerheit End van der n[eder]ster hellen

Come[,] segede he[,] Ind ic sall di tonen den quaetsten viant die de menschen hebben || Ind hie ginck vur tot dat sij quemen ten porten der hellen ind seghede hoer Come ind sije[.] *N*ochtan salste weten dat hem die hier sijn ghene licht ein schint[,] nochtan salste se mogen siene ind sij ein soelen dij niet mogen siene | Doe gienck naerre bl. 71a

6 ve[*r*]troeste : *hs.* vetroeste

9 [...] ind : *voor* ind *het te vroeg geschrevene* neit *rood doorgehaald.* — oirdel [...] *na* oirdel *is* Wanttu salste verkrijgen ontfermherticheit ind neis oerdel *herhaald. Let op de spelling van* oerdel, oirdel.

12 n[eder]ster : *hs.* nester

B *1* sij *ontbr.* *2* beroemden *3* die *ontbr.* *9-10 Het dubbel geschrevene* Wanttu salste *enz. ontbr.* *12* vanden diepsten der hellen. *13* seghede hy oir ende *15* tot dat : ende se q. *16* hy seghede *17* datten ghenen die *19* Ende die ziel ghinc n.

G

clauwen ende si hadden vloghele alse ghiere[.] *N*e gheene tonghe en soude hu moghen niet vertellen hoe gruwelic sij waeren[.] Maer doe de vianden onderlinghe aldus spraken ende wilden dese siele inden afgront vander hellen trecken ende si songhen haer een liedekin vander eeweliker doot ende scopter mede[,] Ay mensche waerstu vroet ghi sout hu hier af wachten ende hier omme peinsen ende wandelen inde ghebode gods[,] Ende stappans so quam dinghele ende verjaghede de quade gheeste | ende hi trooste dese allendeghe siele ghelijc dat vorseit es ende sprac tote tondalus Sijt

1 vertellen : *hs.* ver tellen; *ib. r. 5* ver jaghede *4* scopter mede : spotten, *zie Verdam i. v.* schoppen.

4-5 Ay... gods : *niet in Lat., de tekst moet ook gelezen worden alsof die regels er niet stonden;* Ende stappans *is het vervolg van den zin die op r. 2 begint met* doe.

N

wen haerde scharp Ende sij hadden vlogelen van ghiren Ende doe sij hem beromden dat [*sij*] dese ziele sonder beiden mit hem nemen solden. Ende sij hoer die weynende songen een liedeken der doot. Doe quam daer die geest des lichtes. ende verjageden die geesten der donckerheit Ende hij vertroeste dese ziele [*mit woerden*] als hij plach Ende sechde [:] *V*erblijt ende wes vrolic[,] doch- *bl. 154b* ter des lichtes wanttu salste vercrygen || ontfarmherticheit ende niet ordel. Want du salste die pinen sien ende niet meer lijden

Van lucifer den prince der donckerheit Ende vander nederster hellen

COm[,] sechde hi[,] ende ic sal dij toenen den quaetsten viant den die menschen hebben Ende hij ghinc voer tot dat sij quamen ten poerten der hellen Ende hy sechde hoer [:] *C*om ende sie Nochtant saltu weten. dat hem die hier sijn gheen licht en schint. nochtant saltu se mogen sien. [...] ende sij en sullen dij niet mogen sien Doe ghinc

2 [*sij*] : *niet in het hs ; cf. K.*

7 [*mit woerden*] : *niet in het hs., cf. de andere teksten. Lat.* solitis verbis eam consolabatur.

14 COm : *verbeterd uit* EOm ; *de roode hoofdletter* E *is rood doorgehaald en vervangen links door een blauwe* C.

19 sien. [...] : *na* sien. *de woorden* Doe ghinc die z *te vroeg geschreven en rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* van : als *2* beromden : vermaten — dat si *5* daer *ontbr.* *6-7* ende doe hi troesten dese siel mit woerden *8* ende hi s. *9* wanttu vercreghen hebs *12 Titel ontbreekt* *14* ende *ontbr.* *16* sij *ontbr.* — ten : totten *19* mogen *ontbr.*

H

harde scerpe yserijn | ende vlogelen haddense alse ghieren Alsi hem beruemden hoer te grijpen sonder merren | ende [*eyn*] liedekijn der doet te singhen | Hoer quaem die geest des liechs ende verjaechde al die gheesten der donckerheit ende troestese mit sijnen gewoenliken woerden ende seide | Verblijdt u[,] verblijt[,] dochter slichs | want ghi volghet der ontfermherticheit ende niet den vonnenyssen[.] ghi solt die tormenten sien | mer ghi en solter nummeer doeghen

Van lucifer den prince der dunckerheit ende vander nederster hellen .ix[de]**.**

Coempt daeromme[,] seit hi[,] ende ic sal u toenen den alre quaetsten wedersake des minscheliken geslechts || Hi leydese ten porten vander hellen ende *bl. 15b* seide hoer Coemt ende siet ende wet dat wel | dat die hijr in sijn negeyn liecht en hebben Al siedese[,] si en sien u niet Die ziele traet naere

2-3 sonder merren : *Lat.* sine mora.

3 [*eyn*] : *niet in het hs.*

5 al : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

6-7 Verblijdt u [,], verblijt : *Lat.* Gaude et letare

7 ghi volghet : *letterlijk naar Lat.* : consequeris misericordiam

8 ontfermherticheit : *de* c *veeleer* t

14 wedersake : *Lat.* adversarium

A *1* als yseren ende si hadden vlogelen — ende alsi *2* gegripenne *3* ende een — ter doot *4* so quam haer des gheests licht — verjaechdese *6* gewoenen — seide *ontbr.* *7* verblijt *ontbr.* — tdlichts — gi selt volgen *8* vonnisse *9-10* selter niet meer liden *11 Titel ontbr.* *14-15* geslachte *18* tert

G

vrome ende vroo ende verblijt[,] dochter des lichts[,] want ghi sult ghecrighen ontfaermicheit ende du ne suls niet verdoemt wesen Dit was een scoon woort om hem Doe sprac dinghele[:] *G*hi *bl. 264a* sult de pine sien maer ghi ne sultso niet smaken no nemmermeer || ghedooghen

Comt[.] sprac dinghele Ic salse di tooghen den alderquaetsten viant vander hellen Dinghel ghinc vooren[,] de siele naer ende si quamen voor de poorte der hellen ende hi sprac tote der sielen [:] *C*omt

2 Dit... hem : *niet in Lat.*

4 alderquaetsten : *hs.* alder quaetsten.

de sele ind sach den gront van der hellen Ind we mencher hande ind we groisse pynen ind tormenten sy dar sach Ind alle hedden sy hondert hoveder ind in eick[...] hovede hondert tzongen[,] sy en souldet in geynre manieren alleit mogen sagen Mer eyn weinich da aff dat ons dese tondalus sachte en were neit oirberlichen als mych donckt achter gelaissen Hey sach den pryncen der donckerheit[.] den duvel[,] der vyant is des ‖ (bl. 73b) mynschlichen gesleches[,] de meerre was in groisheit dan alle de beesten de dese sele vur gesien hadde [*Ende hey*]en mochte de groisheit syns lichams nergent intgen rechen Nochtant dat wyr van syme monde neit en hoirden en soulen wyr ons neit onderwynden zo sagen Mer alsulche als wyr van[...]eme hoirden en soullen wyr neit achter laisse[*n*] Dese vur gesachte beesten was swartze als ey[*n*] rave ind hadde de forme na eyns mynschen lichame van den voissen zo dem huede behalven dat sy altzo vil hende hadden ind eynen sterce Dit vreyseliche onge[*h*]uyre dier hadde dusent hende ind

4 [...] hovede : *voor* hovede *het woord* lichemme, *waarsch. een vergissing voor* hovede.

10 *en vgl. Lat.* Cujus quantitati corporis nec ipsa, que vidit anima, comparabat aliquid, nec nos, quod ab ejus ore non didicimus, presumere audemus...

12 [*Ende hey*] : *niet in het hs.* — lichams : *verbet. uit* lychams; *de* i *is boven de* y *geschreven, zonder aanw.*

13 Nochtant : *verb. uit* nochtant; *de* t *boven de* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

15-16 van [...] eme : *na* van *een slecht gemaakte* e.

17 ey[*n*] : *hs.* ey

18 lichame : *verb. uit* licham; *de* e *boven de* m *bijgeschreven, zonder aanw.*

20 sterce : *zie supra* **82**/20, **106**/20.

20-21 vreyseliche : *hs.* vrey seliche *met een streepje aan elkaar verbonden.*

21 onge[*h*]uyre : *hs.* ongeluyre

dye selen ind sach den grunt van der hellen Ind hoe menigerhande Ind hoe grote pijnen Ind tormenten se daer sach Ind hadde sij hondert hovede Ind in eliken hovede hondert tongen se in soulde in geenre maniren all mogen segen Mer eein luttick dar aff die ons diese Tondalus segede en were niet oirbarlike als my donckt achter gelaeten He sach den prince der donckerheit[,] den duvel[,] die viant is des mijnsliken geslechtes | die merre wass in groitheiden dan alle die besten die desse ziele vurgesiene hadde ind sij en mochte die groitheit sijns lichams nergent tegens rekenen[.] Nochtan dat wy van sijnen munde neit ein hoirden en soelen wy ons neit onderwinden te seggen mer alsulck als wy van hem hoirden en soelen wy neit achter laten ¶ Dese vursegede beiste was swart als een raven Ind hadde die forme na eins menschen lichame van den voeten totten hovede behalven dat sij alte vele hande hadde ind enen start Dit vreselike onghehure dyere hadde dusentich

5 Mer : *de* M *niet gerubriceerd.*

16 vursegede : *naast dit woord in margine* nota *met een hand die er naar verwijst.*

B 3 al had s. 5 all *ontbr.* 7 als ic wane datmen achter liete 8-9 den duvel des menscheliken geslechtes ende viant 10 groetheit 12 norghent — noch dat wy *zie N* 15 alsulc vertellen als w. 16 want die v. — alte swart 17 forme van eens m. 20 ende dat vr.

G

hier ende siet *D*oe trac de siele naerdere Ende so sach de diepte der hellen ende wat tormente ende hoe groot ende hoe gheordineert dat die pine was dat so daer sach. Waert moghelic dat so hadde ghehadt hondert hoofde ende in elc hooft hondert tonghen so ne souts niet moghen vertellen de afgrijselike dinghen die tondalus daer sach Maer een lettel hij ons daer af seide dat en willen wij niet achter laten[.] *H*ij sach den pit der hellen ende alle de vianden[.] *H*ij meest sach een beeste[,] een viand afgrijselikere dan hi noch hadde ghesien Dese siele so ne conste de grootte van desen

1 trac : *zie Verdam i. v.* trecken III, 4.

6 afgrijselikere : *hs.* af grijselikere

N

die ziele naerre ende sach den gront vander hellen Ende hoe [...] manigerhande ende hoe grote pine *bl. 154c* ende tormenten sij daer ‖ sach. al had sij hondert hoefde. ende elc hoeft hondert tongen si en soldet in geenre manieren al moegen seggen[...] Mer een luttel daer af dat ons [...] dese Tondalus sechde en weer niet orberlic als mij dunct achter gelaten Hi sach den prince der donckerheit[,] den duvel. die viant is des menscheliken geslechtes. Die meerre was in groetheit. dan alle die beesten die dese ziele voer gesien had Ende hi en mochte die groetheit sijns lichaems nergent bij geliken of rekenen. Noch dat wij van sijnen monde niet en hoerden. en sullen wij ons niet onderwijnden te seggen. Mer *bl. 154d* alsulc als wij van hem hoerden ‖ en sullen wij niet achterlaten Dese voersechde beeste was swart als een raven Ende had forme na eens menschen lichame van den voeten totten hoveden behalven dat sij alte voel hande hadde. ende enen stert Dit vreselike ongehuere diere had dusentich hande

2 hoe [...] : *na* hoe *staat* mag, *fout voor* manig, *rood op zwart doorgehaald.*

5 [...] Mer : *voor* Mer *het woord* seggen *herhaald en rood doorgehaald.*

6 [...] dese : *voor* dese *de woorden* dat ons *herhaald en rood doorgehaald.*

13 Noch : *zie nota op K.*

Bl *2* woe *4* ende in *5* manieren : wys *6-7* dat en weer *7* al achter *8 9* den viant des *Lat.* inimicum generis humani, diabolum. *12* bij geliken : tegen te rekenen (*als in K, Br. en B*) *15* alsuic : alsoe *17* had *ontbr.* *20* dusent

H

ende sach den gront vander hellen ende hoe voel ende hoe groet ende hoe ongehoerde tormenten si daer sach Al waren hondert hoefde ende in ellic hoeft hondert tonghen | so en mochtmens niet vertellen Eyn lettelkijn nochtan van dat hi ons selven seide waren guet vertrocken Si sach den prinse der donckerheit[,] den viant sminscheliken geslechs[...] den duvel die in groetheiden ginck boven allen die diere | die si toe voren ghesien hadde Ende omme dat wi hem selven en gheyn gelijkenysse en hoerden segghen | so en dorren wijs niet scrijven Mer dat wi hoerden en solen wi niet achterlaten Dese voerseide beeste was also doerswaert alse eyne rave ende hadde minschelike forme | vanden voeten totten hoefde | sonder datse mennyghe hant hadde ende eynen stert Dese eyselike spiegel en had niet men dan dusentich hande |

6 vertrocken : verteld. *Cf. het in Vlaamsch België nog bekende* vertreksel = vertelsel

8 geslechs [...] den : *tusschen deze woorden staat* des; *dit wilde de kop. verbeteren tot* den, *hij haalde de* s *schuin zwart door en schreef het afkortingsteeken voor de slot-* n *boven het woord, doch met de verbetering ontevreden expungeerde hij alles rood en zwart en haalde rood door.*

15 Het streepje na forme *is rood op zwart.*

16-17 Dese eyselike : *verbeterd uit* Desen eyseliken; *de slot-* n *van* desen *is zwart geëxpungeerd en schuin zwart en rood doorgehaald; het afkortingsteeken voor de* n *van* eyseliken *is zwart en rood doorgehaald.*

16-17 eyselike spiegel : *Lat.* monstrum, *cf.* **113**/*6* vreyslic dier = spectaculum.

A *3* hoeft *ontbr.* *4-6* si en mochtens niet vertellen daer af een luttel van dat hi ons seide selve ten waer ons te groet om vertrecken *7* tsmeinschen *9-10* h. g. *10-11* selven geen gelikenisse van sijnder groetheiden en *12* wi van hem *13* ende dees *15* dat hi *17* duysent

G

lichame niet ghesien Ende wij en willen ooc niet segghen dat wijt van hem niet verstonden maer also wijt van hem verstonden ende hoorden vertellen so ne willen wijt niet achter laten Dese vorseide beeste was zwart als een raven of als een atrament[,] vanden voeten tote den hoofde *bl. 264b* was hi ghemaect als een mensche sonder dat hi hadde vele handen ende eenen ‖ steert Dese afgrijselike onghiere beesten en hadden niet min dan dusentich handen[,] ja so vele dat mense

1 dat wijt = wat wij *Lat.* : nec nos, quod ab ejus ore non didicimus, presumere audemus

K

neit myn ind eicklichen hant was hondert palmen lanck Ind tzeyn palmen breit ind hadde clauwen de langer waren dan rydder speren Ind sy hadden
bl. 74a so vil voi ‖ ssen ind so dane clauwen da ane ind eynen altzen groissen beck ind lanck myt altzen scharpen nagelen durch stecken om de selen da myde zo pynigen Ind dese vreyseliche beeste leiget [...] langes op eyne yseren roeste da bernende koelen onder synt[,] de eyne ontzelliche schare van duvelen myt blasbelgen bliesen[.] *O*me lancks eme was eyne groisse schare van duvelen ind van selen dat it nemant glouven en moechte dat de werelt van begeynne also vil selen gehait hadde Dese vurgesachte vyant leiget gebonden an alle[...] synen leden an yseren ind metalen ketten de geluyende ind hart grois synt Ind als hey alsus wentzelt up den kolen ind over alle verbrant is So wirt hey myt altzo groisser [...] nydicheit ontstechen ind kiert sich van der eynre syden op de ander end reckde alle syn hende uis in de groisse

3 speren : *verb. uit* spren ; *de* e *boven de* p *bijgeschreven, zonder aanw.*

8 leiget : et *is na* leig *in margine bijgeschreven.* — leiget [...] langes : *aan het begin van den regel voor* langes *staat* et *kruislings zwart doorgehaald; de corrector schreef blijkbaar eerst het voorgaande* et *en haalde nadien het goede door.*

10 Ome : *voor* Ome *een rood streepje, waarschijnlijk een uitgekraste rubriceering.*

11 larcks : *verb. uit* lanck ; *de corrector heeft de* s *aan de* k *bijgevoegd.*

15 alle [...] : *hs.* alle alle ; *het tweede* alle *is door den corrector zwart doorgehaald.*

17 up : *door den corrector verbeterd uit* ind ; ind *is zwart doorgehaald en* up *boven den regel tusschen* ind *en* den *bijgeschreven, zonder aanw.*

18 groisser [...] : *na* groisser *een* y *en het begin eener* d.

19-20 op de ander : *eerst vergeten, daarna bovenaan de bladzijde door den kop. bijgeschreven, met aanw.* — end reckde alle syn : *eerst vergeten, daarna onderaan de blz. door den kop. bijgeschreven, met aanw.*

BR

hande ind neit mijn ‖ Ind elcke hant was hondert palmen lanck ind tien palmen breit end hadde clauwen die langer weren dan Ridder speren Ind he had so vele voten ind also daene clauwen daer an Ind enen alto groten beck ind lanck | Occ hadde he enen alten scharpen start ind lanck mit alten scharpen nagelen doir steeken omme dye sielen dar mede toe pinijghen Ind dese vreselike beeste leget langes op eenen yseren Roester dar birnende kolen onder sijn die een ontellicke schare van duvelen myt blaesbalghen bliesen | Omlanck hem is also groten schare van duvelen end van zielen dattet niemant geloven en mochte dat die werlt van beghinne soe vele zielen gehadt [*hadde*] Dese vursegede viant liegede gebonden in allen sijnen leden an yseren ind metaelen ketenen die geluyende ind harde groit [...] sijn Ind als he dus wentelt ind den kolen Ind over all verbrant[,] soe wirt he mit alter groeter nijdicheit onstecken Ind keert sich van eenre sijt up die andere Ind reyct bl. 72b

3 Ridder : *de* R *niet gerubriceerd; id. r. 9* : Roester.

14 [*hadde*] : *niet in het hs.*

17 [...] sijn : *hs.* is sijn

B *1-2* x palmen groit *4* ende soe daen *5* ende hy hevet al te grote bec — ind lanck *ontbr.* *5-6* Ende hy had oic alte sc. st. *6-7* die myt a. s. n. d. s. was *14* gehadt hadde *15* viant des menscheliken geslechtes *zie* 110/*8-9* *18* weyntelden — verbrant wart *18-19* soe wirt he *ontbr.* *19-20* soe kiert hy hem vander

G

niet ne conste ghetellen[.] *E*lke hand was wel hondert palmen lanc ende .x. palmen dicke Ende de claeuwen daer af waren langhere dan rudders scachte ende sij waren te siene ghelijc gloyenden yseren[.] *D*ese beeste so hadde ooc also vele voeten als handen maer so hadde alte langhe eenen steert ende was ru te siene Ende die ruweden waren te siene ghelijc scarpe naghelen[,] gloyende commende huter smessen Ende al sijn haer was te siene alsoo | Ende met desen steerte so tormente hi de sielen Dese anxtelike beeste ende onghiere beeste leghet lancx te siene up eenen roostere ende daer ondere so bernen colen die eenpaerlike de duvelen blasen met grooten blaesbalghen

ende niet mijn Ende elc hant was hondert palmen lanc ende tyen palmen breet Ende hadden clauwen die langer waren dan ridder speren Ende hij had soe voel voeten ende alsulke clauwen daer aen Ende alten groten bec ende lanc Oec had hi enen alten scharpen stert ende lanc mit alte scarpen nagelen doersteken om die zielen daer mede te
bl. 155a pinigen Ende dese vreselike || beeste leget langes op enen iseren roester daer bernende colen onder sijn Die een ontellike schare van duvelen mit blaesbalgen bliesen Omlanc hem is alsoe grote schare van duvelen. ende van zielen dattet nyement geloven en mochte dat die werelt van beghijnne soe voel zielen ghehadt hadde Dese voersechde viant leget gebonden an alle sijnen leden an yseren ende metalen kettenen. die gloien ende herde groet sijn Ende als hij aldus wentelt inden colen. en over al verbernt. soe wort hij myt alte groter nydicheit ontsteken Soe keert hi vander eenre sijden op die ander Ende reict alle sijne

7 doersteken : *hs.* doer steken, doer *aen het einde van den regel.*

11 is alsoe grote : *zie hs. K, dat blijkbaar het oorspronkelijke wijzigde. Lat.* Circumdant autem ipsum tanta animarum et demonum multitudo. — Omlanc : *hs.* Om lanc — alsoe : *hs.* al soe, al *aan het einde van den regel.*

18 en : *fout voor* ende? — verbernt : *Lat.* comburitur.

19 Soe : *blijkbaar fout voor* Ende *onder invloed van 't voorgaande* soe

20 eenre : *vergeten, rechts in marg. boven den regel bijgeschreven naast* Soe, *met aanw.*

Bl *3* hij *ontbr.* *5* Ende hi had alten — ende oec — hi : si *7* doersten (*lees* doersteken) *8* langes *ontbr.* *9* enen *ontbr.* *11* Om oen *13* en *ontbr.* *18* soe : Dan *19* hi hem

ende elke hant was hondert palmen lanc ende dye dicte was teen palmen Clauwen langer dan ridders schachte | eynen bec alte lanck ende alte groet | ende den stert had dese beeste ru ende lanc mit scarpen teckenen alomme sat [*om*] die zielen mede te pijnen Dit vreyslic dier ligt al gherect op eynen[...] yseren roestere ende daer onder bornende colen ende onvertellic mennyghe duvele mit blaesbalgen blasende Omtrent hem is so menni- || ghe ziele ende so voele duvel | dat nyeman bl. 19a geloeflich en waer dat so mennyghe zeel vanden beghenne der werelt hed gheweest Dese voerseide beest leghet gebonden[.] mit alle sijnen leden ende mit elker vouden van alle sijnen leden[,] mit yseren ketenen ende metallijnen gloyende ende herde groet Alse aldus wentelt in die colen ende al overal verbernt | so keert hi hem omme mit sijnre crachte over dander sijde | ende slaet alle sijne

2 *Na* Clauwen *is wat weggevallen wegens het 2 maal voorkomende* centenas palmas. *Lat.* : Est autem unaqueque manus digitis insita vicenis, qui digiti habent in longitudine centenas palmas et in grossitudine denas, ungulas *ens.*

2-3 Clauwen ... bec : *zijn lijdend vw. van* had dese beeste *op r. 4. De constructie is hier nogmaals te verklaren uit Lat.* : ... ungulas lanceis militum longiores, et ipsas ferreas, et in pedibus totidem ungulas, rostrum autem habet nimis longum et grossum.

7 eynen [...] yseren : *tusschen deze woorden staat* roe, *blijkbaar het begin van het volgende* roestere, *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.* — daer onder : *heeft alléén betrekking op* colen, *die de* duvele blasende *zijn.*

A *1* hondert : .C. *2* was wel — ende klauwen *3* ende enen *4-5* lanc om die sielen daer mede te pinenne met scerpen tacken al om set *6* gherect : gereet *8* onvertelleken *9* ende omtreint *10-11* niemende en waer geloeffeleec te seggenne dat *12* ende dees *13* beest : viant *Lat.* hostis. — ende mit... leden, *ontbr., blijkbaar vergeten wegens het 2 maal voorkomende* leden. *Bij het afschrijven van het hs. begingen we juist dezelfde fout.* cf. **115**/*1*. *15* motalenen al gloeiende *16* ende als hi aldus weintelde

G

Ende omtrent dese beeste es eene groote menichte van [...] zielen ende van duvelen so dat niement ne soude ghelooven dat van diesmale dat cristus de weerelt maecte onse heere so vele sielen soude [...] moghen gheboren sijn Dese vorseide viant der menschen hij es ghebonden in allen leden
bl. 265a met harden grooten yserine bande || ende ketenen ende motaline al gloyende als hi aldus leit up de colen ende hi an alle siden wert verbrant dan so wert hi verburst ende gram ende werpt huute eenen leelicken luut ende hi keert hem omme van up deen side tote up dandere ende dan slaet hij al sijn

1 van [...] zielen : *tusschen deze twee woorden staat* beesten *rood op zwart doorgehaald; het een paar woorden daarvoor staande* beeste *gaf blijkbaar aanleiding tot die vergissing.*

3 soude [...] moghen : *tusschen deze twee woorden staat* maken *zwart doorgehaald.*

4 motaline : *cf. A.* *5* verburst ende gram : *Lat.* nimia ira exarsus.

bl 74b schar ‖ van den selen Ind als hei alle de hende vol hait so drucket hei si ontzwei Ind also als eyn durstich rustier wyndruven uis wrynckt so wrynckt hei si ontzwei Also dat eme geyne sele ontgaen en mach ongewont hei en wrynge ir dat hovet aff[,] de voisse off de hende aff Want dan bleist hei als off hei versuchtede Ind da myt verst[*r*]oiet hei de selen an *a*llen siden des vuyrs Ind zo hans werpt dan der puetz boven us eyne [*stechende*] vlamme da wir vur aff gesacht haven Ind also als dese vreisliche beest iren adam weder zo ir hoilt so treckt si weder[...] zo ir alle de duvelen Ind de selen de si zo voeren op gedreven hadde Veillen bl 75a myt dem ‖ rocke Ind myt dem swevele in synen mont ind [*hei*] verslant sy ynd *w*at selen sinen henden intfelen de treckt hei myt syme sterce Ind alsus dese onselige beeste alwege [*stechende*] wert si geslagen Ind si de den selen pyne doet : weirt allewege in den pynen gepynneget Do de sele dit sach so sprach si zo dem Engele [:] *M*yn here Ich

1 van : *eerst vergeten, daarna in margine links voor* den *bijgeschreven.*

3 wyndruven : *hs.* wyn druven — wryncki : *verb. uit* wynckt ; *de* r *boven den regel tusschen* w *en* y *bijgeschreven, zonder aanw.*

7 verst[*r*]oiet : *hs.* verstoiet

8 zo hans : *de* o *van* zo *lijkt veel op eene* e.

10 Ind : *opgelost uit* Iñ.

12 weder [...] zo : *na* weder *een* d ; *blijkbaar wou de kop. reeds het volgende* de *schrijven.*

15 [*hei*] : *niet in het hs.*

17 [*stechende*] : *hs.* stynkende *verb. uit* styncken de, *de* c *is geëxpungeerd ; Lat.* et sic misera bestia percutiens semper percutitur. *Zie Br.*

18 *Let op de dubbele punt na* doet.

alle sijne hande uut in die grote schare van den sijelen Ind als he alle die hande vol hevet soe druct he se ind als een dorstich Rustier windruven uute wrinct alsoe soe wrijnct he se ontwe[,] also dat hem geine siele ontgaen en mach ongewondt he en wrijn[*c*]t hoer dat houfft off die ‖ voute off bl. 73a die h[*a*]nde aff Want dan blaest hie als off he vursuchtede end dar mede verstroyet he die sielen an allen ende des fuers Ind thant werpt dan die putte boven uut stijnckede vlamme daer wy [*v*]ur aff gesecht hebben Ind als dese wrede beyste hoeren adem weder tot hoer haelt so trect se weder tot hoer [...] all die duvelen Ind die sielen die sij to voren opgedreven hadde vallen mitten roeke ind mit den swevele in sinen munt ind verslinct sie Ind wat siele sinen handen ontflein die trect hie mit sinen sterte Ind aldus dese onsellige beeste altoes [*steckende*] woirt se geslagen Ind sij die den sielen pijne doit wirt aldus in den pijnen gepijnt ¶ Doe dese siele dit sach soe sprac sij to den

6 wrin[*c*]t : *hs.* wrimt

7 h[*a*]nde : *hs.* honde

8-9 an allen ende : *door het afgeven van een rubricatie van bl. 72b is de* e *van* ende *verdwenen.*

10 [*v*]ur : *hs.* wur

13 hoer [...] : *na* hoer *de woorden* haelt soe trect se weder, *herhaald.*

18 [*steckende*] : *hs.* stinckende; *cf. K.* — Ind : *de* I *niet gerubriceerd*

B 1 Ind reyct alle : ende hy stect alsijn h. 4 soe *ontbr.* 7-8 versuchten 8 al die zielen 9 allen zijden des vuers — dan *ontbr.* 14 ende mytten r. e. swevel vallen sy 15 hy verslint sy 16 die stect hy m. s. s. 18 stekende

G

handen inde menichte van desen sielen ende hij begrijpse alle sine handen vul Ende hi wrijnctse ghelijc eenen man die verdurst es ende tsap wronghe huut eenen wijndruve | So dat hem ne gheene sielen ontgaen en moghen onghequetst hine[...] wrijnctse ontwee[,] thooft af[,] de handen af[,] die voeten af ende dan blaset hi als oft hi verhademen wilde Dan spreet hi de sielen hier ende daer in allen siden omtrent hem in de helle | ende dan slaet boven den putte huute een stinckende

2 wijndruve : *hs.* wijn druve

3 onghequetst : *hs.* onghe quetst — hine [...] wrijnctse : *tusschen deze twee woorden staat* win *fout voor* wrijn *zwart doorgehaald.*

4 verhademen : *hs.* ver hademen.

bl. 155b hande uut in die grote scha- ‖ re vanden zielen Ende als hij alle die hande vol hevet [...] soe druct hise Ende alsoe een dorstich rustier wijndruwen wringet alsoe wrijnget hi se ontwe. Alsoe dat hem gheen ziele ontgaen en mach ongewondet[,] hij en wringet hoer dat hoeft. of die voete of die hande af. Want da[*n*] blaest hi als of hi versuchtende ende daer mede verstroeit hi die zielen in allen siden des vuers Ende te hant worpt dan die putte boven uut stinckende vlammen daer wij voer af ghesecht hebben Ende als dese wrede beeste hoeren adem weder tot hoer haelt. soe trecket sij weder tot hoer alle die duvelen ende die zielen die si te voeren uut ghedreven hadde die vallen mitten roeke. ende mit
bl. 155c den swevel in sijnen mont ‖ ende hij verslijnt sij Endewat zielen sijnen handen ontvlien di[*e*] trect hi mit sinen sterte Ende aldus dese onselige beeste altoes stekende wort sij geslagen Ende sij die den zielen pine doet wort aldus inden pinen ghepint Doe dese ziele dit sach soe sprac sij totten engel Mijn here[,]

2 [...] soe : *voor* soe *een* d, *beginletter van* druct, *rood op zwart doorgehaald.*

6 *eerste* of : *de* o *is verbeterd uit het onderste gedeelte eener* d, *blijkbaar de beginletter van het volgende* die

7 da[*n*] : *hs.* daer

16 di[*e*] : hs. di

Bl *1* hande *ontbr.* *3* alsoe : als *3-4* wrijnct *4* wrint *5* wrint *6* hoevet af. ende dan blaest hij off hi versuchten *8* alle die — in : aen *9* wirpt *11* sij *ontbr.* *13* uut : op *14* vielen *15* weder in — sij : se *18* w. sij : w. se *19* die wort — aldus *ontbr.* — ghepijnicht *20* soe : doe

hande inden houp zielen | ende dan wrinct hi alle sijne hande over eyn | gelijck eynen dorpman dien doerst ende wijn uuten wijntrocken wrinct So datter negheyn ziel ontghaen en mach geheel[,] si en verliese hoer hoeft ochte eynich van horen leden ochte te mynsten zeer ghequetst Dan blaest hi al versuchtende | ende sprayet die zielen al doer en doer die helle ende dan werpt die voerseide putte die grote stenckende vlamme uut Ende alse dese wrede beeste hoeren aedem wieder herhaelt so comen mitter luchte te hem alle die zielen wieder die hi sprayde ende mitten roeke ende mitten solfere verslint hise in sijnen mont Ende die sijnen handen ontflien connen die slaet hi mit sijnen sterte Ende aldus dese onghevallige[...] beeste al slaende woert si geslaeghen ende al quellende die zielen woert si ghequellet Die ziele die dit sach seide totten ingel ons heren | *H*eer

2 dorpman : *hs.* dorp man

3 wijntrocken : *Lat.* ut sitiens rusticus racemos exprimit. *Kil. i. v.* racemus = druif, druiftak, druiftorsch, tros.

15 onghevallige [...] beeste : *tusschen deze woorden staat* zielen *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgeh.*

16 slaende : *verbeterd uit* slande, *de* e *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

17 die zielen : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *1-2* inden... hande : *ontbr.*, *cf.* **118**/13 *2-3* dorprerman die dorcht *3* wijn stocken *5* verliest — haren andren *6* ochte : of *7* ende dan *8* ende doer *9* groetste *10* dees *11* met dier *13* maer die *16* ende *ontbr.* *18* mijn heer

G

vlamme daer ic vooren af seide Ende als dese [...] wreede beeste haren adem weder in haelt[,] mettien ademe so trect souse weder te hare de vorseide sielen die so te vooren van haer spreedde ende so vallen metten stancke ende metten sulfere in haren mont ende metten viere | ende so verslontse
bl 265b Maer so ‖ wat sielen haer ontvlien die slaet so metten steerte[.] *D*it moeten die verdoemde siele ghedooghen sonder hende[,] eewelicke ende emmer meer sine hebben gheene ruste no remedie dach no nacht Ay lieve menschen hier omme souden wij peinsen | Want wij ne hebben hier ne gheene blivende stede Doe so sprac tondalus [:] *H*ay lieve heere[,] segt mi hoe heet dese

1 dese [...] wreede : *tusschen dese twee woorden staat* weed *fout voor* wreed *zwart doorgehaald.*

2 spreedde : *verbeterd uit* spreedder, *de slot-* n *is schuin zwart en rood doorgehaald.*

4-7 Dit... stede : *niet in Latijn.*

bidden dich wat namen hait dese beeste Der engele antworde ir end sachte Si heischet lucifer ind si is begensel van den creaturen gotz de da wanderden in der welden des paradys Weir hei ontbonden hei soulde den hemel ind de erde Ind *bl. 75b* zo der hellen || zo alle dynck verstoeren Ind dese scharen synt eyns deyls Engele der donckerheit ind sathanas dienre Ind eyn deil synt sy van Adams kynderen de geyne barmhertzicheit ver-deienden en soulen Want dit synt sy de geyne barmhertzicheit en hoffen van gode End her omme haven sy verdient alsusdanyge pyne mit dem prynce der donckerheit zo lyden sonder eynde Want sy en woulde sich neit halden an den he-ren [...] der glorien mit worden end wercken[,] de en verdienden da[*t*] goet sonder eynde Dit synt sy de zo hantz verdoympt synt ind sy ontbeydent noch vyl anderen de beloven wal zo le[...]ven *bl. 76a* myt den worden Mer sy wedersagent it || myt den wercken. Alsusdanige tormenten soelen sy liden de cristum verloenen off der genre werck doen

6 verstoeren : *verb. uit* verstoren ; *de* e *boven den regel tusschen* o *en* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

7 Engele : *de* E *niet gerubriceerd.*

9-10 verdeienden : *lees* verdeienen ? *cf.* bekeieren **120**/*1-2*.

14-15 heren [...] der : *hs.* heren der der ; *het eerste* der *is door den corrector zwart doorgehaald.*

16 da[*t*] : *hs.* dar

18 beloven : *door den corrector verb. uit* bloven ; *de* e *boven den regel tusschen* b *en* l *bijgeschreven zonder aanw.* — le[...]ven : *hs.* lelven.

19 wedersagent : *hs.* weder sagent

Engel Mijne here Ic bidde dy wat namen hevet dese [...] beeste Die Engel antwoorde hoer end segede Sie heytet lucifer ind se ist [...] beginsell van den creaturen godes | Die da wanderde in dier welden des paradises | Were sie ontbunden sie soulde den hemel ind die eerde ind toe der hellen toe alle dinck versturen | Ind dese scharen sijn een dels Engelen der donckerheit ind [...] Sathanas dieneres Ind || een dele sijnt van Adams *bl. 73b* kinderen die ghene ontfermherticheit verdienen soelen want dijt sijnse die ghene ontfermnisse ein hopen van gode Ind hier umb hebben sie verdient dusdane pijnen mitten prince der donckerheit te liden sunder eynde want sij en woulden hem niet halden anden here der glorien mit worden ind mit wercken die hem verdiende dat goit sunder ende | Dijt sijn se[,] die to hants verdoemt sijnt ind sij ontbeyden noch vele andere[,] die beloven wail te doin mit den worden mer sij wederseghen mit den wercken ❡ Dusdane tormente sullen sij sien die

2 dese [...] : *na* dese *het woord* siele *rood op zwart doorgehaald.*

3 ist [...] : *hs.* ist en (en *fout voor* een?)

5 paradises : *aldus opgelost*

8-9 [...] Sathanas : *voor dit woord* Sat, *waarvan de* a *en de* t *slecht gemaakt zijn, rood doorgehaald.*

19 wederseghen : *hs.* weder seghen

B *3* Sie : Dese beeste die du sietste heyt l. — se *ontbr.* — en (*zie nota 3*) *ontbr.* *4* da *ontbr.* *5* sie : hy ontbonden hy *7* verscueren *8* sijn : sijns (*blijkbaar fout voor* syn) *11* en sullen — dit sijn die g. *13* dusdanige *14* wolden niet geloven aen den heer *19* seggent *20* sien : lijden die

G

beeste die so afgriselic es te anscouwene Doe seide dinghele [:] *D*ese beeste die ghi hier siet so heet lucifer ende hi was deerste creatuere die cristus noynt maecte ende hi wandelde inden paradyse[,] maer alsoone god ghemaect hadde[,] verhief hi hem in hooveerden mids siere scoonheit ende wilde beter wesen dan sijn sceppere want hi was de scoonste Inghele vanden hemele ende prince der Inghelen Doe vergraemde hem cristus ende warpene inden afgront vander hellen Ende nu so es hij de leelicste ende de quaetste viand vander hellen ende prince der vianden Lieve tondalus[,] waert dat hi ontbonden ware ende dat cristus hem oorloofde hi soude hemel ende

3-6 maer... vianden : *niet in Latijn.*

4-5 *De* I *van* Inghele *en* Inghelen *niet gerubriceerd.*

N

ic biddij wat name hevet dese beeste Die engel antwoerde ende sechde. *S*ij heitet lucifer Ende sy ist beghinsel vanden creaturen gods Die daer wandelden inder weelde des paradijs. Weer hij ontbonden hi solde den hemel ende die eerde. ende tot der hellen toe alle dinc verstoeren Ende dese scharen sijn eens deels engelen der donckerheit ende satha- *bl. 155d* nas dienres Ende een deel sijn van ‖ adaems kinderen die geen ontfermherticheit verdienen sullen Want dit sijn die ghene ontfarmherticheit en hopen van gode Ende hier om hebben sij verdient dusdanen pinen mitten princen der donckerheit te lijden sonder einde. Want sij en wolden hem niet holden anden here der glorien mit worden ende mit wercken die hem verdiende dat guet sonder einde. Dit sijn si die te hants verdoemt sijn. Mer sij ontbeiden noch voel diere die beloven wael te doen mit den worden. mer sij wederseggent mitten wercken Dusdane tormenten sullen sij lijden die cristum loechenen Of der geenre

1 biddij : bid *aan het einde van den regel.*

17 voel diere : *cf. de andere teksten. Lat.* : multos adhuc alios expectant

18-19 wederseggent *hs.* weder seggent

20 cristum : *hs.* xpo

Bl *1* ic biddi segt my — name *ontbr.* *2* sy ist : sy *ontbr.* *3* wanderden *5-6* ende al dinck totter hellen toe verstoeren *9* en sullen *10* ontfermenis *13* sij *ontbr.* *17* Ende ontbeiden noch voel andere (*als in K, Br en B*). *18* sy *ontbr.*

H

mijn[,] ic bids u hoe het diese beeste ‖ Dingel ant- *bl. 19b* woerde [:] *S*i het lucifer ende si is beginsele alre creatueren gods | die te wandelen plach inden velde vanden paradijse | Weert dat hi ontbonden weer[,] den hiemel ende deerde ende totte in die helle solde hijt al schoeren Dese grote mennichfoldicheit sijn som ingelen der donckerheit ende sathanas knechte Ende som van aedams kinderen die gheyne ontfermherticheit en verdienden Dit sijn der gheenre tormenten die egheyn ontfermherticheit van gode en hoepten | ende in hem niet en geloefden | en daeromme hebben si verdient mitten voecht der donckerheit dit sonder inde te doeghen Want den heer der glorien die hem tguet sonder inde solde hebben ghegeven en woldense niet aenhelden Dit sijn dye ghene die ommer tot hoeren vonnenesse gewijst sijn | ende si beyden noch nae voel andere | Die in woerden laten guet te doen ende dies inden werken loegenen | Dit solen si doeghen die gods loeghenen | ochte der loegeneer

1 diese : *op de plaats der eerste* e *schijnt de kop. eerst een andere letter, waarschijnlijk* c, *geschreven te hebben. Deze is loodrecht zwart doorgehaald en de* e *is er met robrik opgeschreven.*

12 en : *lees* ende?

13 voecht : *Lat.* princeps. *Oudemans* voogd : meester, heer.

17 gewijst : *bijgeschreven in margine links met aanw.*

18 laten guet te doen : *verkeerde vertaling, zie de andere teksten. Lat.* qui promittunt quidem verbis benefacere.

A *1* dit dier *2* Si : dees beeste — luycsefeer *3* plagen *5* vanden hemele toeter eerden ende also toet indie *6* scorren ende dees *9* geender *10* geen *11* ende die *12* en : ende *13* die es sonder einde om dit te gedoegene. *Lat.* : meruerunt pati sine fine *15-16* aen cleven *18* andere : meerder pine Ende die inden woerden valschs ende meinneedich sijn inden werken ende hem selven logeneren maken[,] als overspeelders[,] rechters ende alle valschssche sweerders ende dit selense aldus doegen moeten die gods loechenen ende oec poeitiers[,] mansslachtege. *A heeft hier stellig geen Lat. tekst voor zich gehad!*

G

heerde[...] ende alle dinc toter hellen verstooren Ende die menichte vanden duvelen die ghi ghesien *bl. 266a* hebt ‖ waren ooc Inghelen ende met lucifeere huut ghewoorpen ende sijn sijn knechte ende som sijnt ooc van adaems kinderen die ne gheene ontfaermicheit verdient en hebben want si in gode niet en gheloofden[.] *D*aer omme hebben sijt verdient eewelic de tormenten te ghedooghene want sine wilden niet bliven met woorden no met ghewerken anden heere der glorien die hem goede dinghen ghelooft hadde te ghevene eewelic sonder hende[.] *D*ese weten haer vonnesse ende si verbeiden noch vele andere[,] dat sullen de ghene sijn die inde ghebode gods niet en wandelden[,] die

1 heerde[...] ende : *tusschen deze twee woorden staat* toten hen *rood op zwart doorgehaald; blijkbaar had de kop. verkeerdelijk begonnen te schrijven* toten hellen.

de synre verlonnen Als overspilre[,] man[*slechter*][,] dieve[,] rouver end hoverdigen[...] de neit en doen werdige penytencie. Mer sy lydent eirste de my[*n*]ste pynen de du vur gesien hais Ind dan brenget men sy her zo desen pynen[,] van den genen[,] de[...] de her eyns in comen[,] en moegen nummerme us comen Her soelen ouch prelaten ind de mechtigen van der werelt De omme werentlich sachen boven begernt zo syn[,] lyden sonder eynde dese pynen De[*n*] ir macht gegeven
bl. 76b is omme wail zo reygeren ofte zo corr- || igeren de onder en synt Ind yre macht neit en oeffe[*n*]en in den genen de in bevolen synt als sy soulden [...] Her om [...] roeffet de schrijfture De mechtigen soelen mechtige pynen lyden Do sachte de sele [:] Omme dat du sprichs dat in macht van gode is gegeven War omme lydent sy dan omme macht Der engele sachte [:] *De* macht de van gode is en is neit quait mer dat menre quallichen gebrucht dat is quait Ind de sele sachte [:] *W*ar omme en gyft der almechtige got neit de macht allwege

1-2 man[*slechter*] : *hs.* manselcher — *2* hoverdigen [...] : *na dit woord een slecht gemaakte* d. — *4* my[*n*]ste : *hs.* myste

6 de [...] : *hs.* der; *de volgende wkw. vereischen een meervoud. Het Lat. heeft echter een enkelvoud :* et tunc ducuntur ad ista, de quibus nullus, qui semel intraverit, exire amplius poterit. *De andere teksten hebben den werkwoordelijken meervoudsvorm* (*naar K?*). — *6-7* moegen : *verb. uit* mogen; *de* e *boven den regel tusschen* o *en* g *bijgeschreven, zonder aanw.* — *8* werelt : *verb. uit* werlt; *de* e *boven de* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

10 De[*n*] : *hs.* Der; *het antecedent van* de[*n*] *is* prelaten *en* mechtigen. *Lat...* qui potentiam suam vel ad regendos vel ad corrigendos subditos datam non estimant a deo sibi concessam et ideo non, sicut debent, in sibi commissos potentiam exercent. — *12* oeffe[*n*]en : *in het hs. heeft de* n *van* len *maar een been.* — *13* soulden[...] : *na* soulden *de woorden* De mechtigen soilien *zwart doorgehaald.*

14 Her om [...] : *na* om *het woord* soelen *zwart doorgehaald. Let op de vormen* soillen *en* soelen.

18 *De* macht de : *het tweede* de *eerst vergeten, daarna boven de* v *van* van *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 menre : *de kop. wou eerst de* e *na* n *schrijven, doch veranderde ze dadelijk in* r, *zoodat deze* r *wat ongewoon is.*

cristum lounen oft der geenre wercken doin die hem lounen Al[*s*] overspelers Manslachters[,] dieve Rovers Inde hoverdigen die neit ein doin werdige penitencie mer sij liden erst de mijnste pijnen die du vurgesien heves Ind dan brenct man sij hier to desen[,] van den ghenen die hier eens in komen | en mogen nummermeer uut komen ❡ Hier sollen oeck prelaten ind die mechtigen van der werlt[,] die omme werlike saken boven begeren toe wesen[,] liden sonder eende dese pijnen[,] die hore macht gegeven is omme wail to regieren off to corregiren die onder hem sijn ind hore macht neit oefenen in deyn ghenen die hem bevolen || sijnt als bl. 74a
se soulden | Hir umme roefft die scriffture Die mechtige sullen mechtige pine liden | Doe segede die siele Om dattu sprekest dat hem die macht is van gode gegeven waer omme liden sij dan omme die macht | Die Engel segede Die macht die van gode is en is neit quait mer dat menre qualike gebruket dat is quait Ind die siele segede [:] *W*aer omme en gijfft die almechtige got neit die macht allewege

2 Al[*s*] : *hs.* Alre

3 hoverdigen : *de* g *was tot een inktvlek samengevloeid; deze werd rood doorgehaald en de kop. schreef de* g *opnieuw er naast.*

6 desen : *na* desen *verwacht men* pynen, *maar* desen *slaat wellicht terug op het voorafgaande* pynen *Cf. K, N.*

B *1* cristum lochenen *1-2* die en loechenen als overspeelres *3* Inde *ontbr.* *6* tot desen pijnen *8* die p. *9* omme werlike saken *ontbr.* *11-12* corrigieren die onder hem sijn ende die niet en wanen dat sy hem van gode verleent is ende die hier omme oir macht. *Wellicht verb. naar Lat. zie K.* *13-14* als se soulden *ontbr.* *18* Die Engel segede *ontbr.* *19* gode is *ontbr.* *21* allewege : altois

G

sullen ooc desen torment ghedooghen ende sijn ghelijc hem lieden | dat sullen sijn putiers. lichte wive. manslachtighe. dieve. moordenaers. hooveerdighe. die ne gheene penitencie en doen Ende so wiere in comt nemmermeer so en comt hiere hute Dese prelaten. princen. coninghen. ende de moghende. vander weerelt. die begheeren boven te sittene ende hare ondersaten ende subgijten over rugghe te werpene boven redenen Ende niet ghepayt en sijn met haeren gheordineerden

1-2 lichte wive : *niet in Lat.* *2* *de punten na* manslachtighe *en* hooveerdighe *zijn rood; de andere rood op zwart.*

3 en vlg. bevatten weer een onverholen uitval tegen de ridderwereld. Cf. G 71/*2.*

4 *de punten na* moghende *en* weereit *zijn rood; die op r. 3 zijn rood op zwart.*

5 ghepayt : *hs.* ghe payt. — gheordineerden : *hs.* ghe ordineerden

N

bl. 156a werken doen die oen loechenen Als over- || spoelres. Manslachters Dieve. Rovers Ende hoveerdigen. [...] die niet en doen weerdige penetencie. Mer sij lijden irste die mijnste pine. die du voer ghesien hevest. ende dan brenct men se hier tot desen[,] vanden ghenen die hier eens in comen en mogen nummermeer uutcomen Hier sullen oec prelaten. ende die mechtigen vander werelt[,] *d*ie om werlike saken boven begeren te wesen[,] lijden sonder einde dese pine Dien hoer macht ghegeven is om wael te regieren of te corrigieren die onder hem sijn ende hoer macht niet en oeffenen inden ghenen die hem bevolen sijn als si solden. Hier om roept die scrijftuere Die machtighe sullen mechtighe pijne || *bl. 156b* lijden. Doe segede die ziel [:] *O*m dattu segeste dat hem die macht van gode is ghegeven waer om liden si dan om die macht Die engel sechde. Die macht die van gode is. en si niet quaet. Mer dat menre qualic ghebruket dat is quaet Ende die ziel sechde Waer om en ghift die almechtige god die macht

2-3 [...] die : *hs.* ende die; ende *is hier waarschijnlijk verkeerd, want de volgende woorden zijn bepaling van de voorafgaande naamw.*

8 vander : *hs.* vandēr, *het streepje boven de* e *is rood op zwart doorgehaald.*

9 sonder : *eerst vergeten, daarna links in marg. bijgeschr., met zwarte aanw.*

13-14 scrijftuere : *slecht gemaakte* u, *langs boven gesloten, zoodat ze gelijkt op een* a.

Bl *2-3* ende (*zie nota 2*) *ontbr.* *3* die en doen werdige *5-6* desen. die heir eens *8* om werlike saken *ontbr.* *9* begeren boven te wesen. die sullen lijden *10* hoer *ontbr.* *11* doen reg. *12* inden : an den *13* si *ontbr.* *18* men se

H

werken wirken Alse putiere | manslachte | Dieve | moerdeneren | hoverdighe | ochte die[...] egheyne weerdighe penitencie en doen Ierstwerf doeghen si die mynre pijnen die ghi saghet ende same overleet ende dan leydtmense te desen daer nyemen diere eynwerf bynnen comet | uut comen en mach Hijr horen toe die prelaten die voert willen gesat sijn | niet omme datse voerderen selen | mer omme datsi die eer hebben willen Die hoer macht niet en kennen van gode || *bl. 20a* comende Ende daeromme seget die scryftuer Die mechtighe solen mechtighe tormenten lijden Dziele seide[:] *A*lse hem die macht van gode woert ghegeven also ghi segt | waer omme lijden sire dan omme Dingel seide Die macht die van gode is. si en is niet quaet | mer het is quaet datmenre qualic gebruyct Ende dziele seide[:] *W*aeromme en verleent dalmechtige god alteynen

1 putier : *Lat.* adulteri *Kil.* ganeo *Oud.* hoereerder.

1, 2, 6 Het streepje na Dieve, mordeneren, comet *is rood op zwart.*

2 die[...]egheyne : *tusschen deze woorden staat* ey *schuin zwart en rood doorgehaald.*

4-5 ende samen overleet : *niet in Lat.*

7 Hijr *enz. zeer vrije vertaling. Zie K.*

13 woert : *verbeterd uit* waert *de* a *is met een rood op zwarte aanw. doorgehaald en* o *daarvoor boven den regel geschreven.*

15 gode : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *2* ochte die : ende aldie geene rechte pen. *3* gedoegen *4* same : som *5* toet deser *6* nemmermeer uut *7* behoeren — alle die — geset willen *8* dat si die salicheit voert stellen willen maer *9* Die : ende haer *12* lijden : gedoegen Doen seide die siele ende als hem die mogenticheit *13* self sect *14* lijden : gedoegen *14-15* ende dingel seide wat van gode es dat en es niet quaet maer datment qualijc gebruict dat es quaet ende die siele seide waer bi en

G

cheinse ende met harer renten ende waren so onbekent[...] de macht die hem cristus hadde ghegheven tfolc te regierne[,] dat sijt van hem selven waenden ghehadt || *bl. 266b* hebben[.] *S*o daer omme seit [*de*] scriftuere [:] *S*o si meerdere sijn inde [...] weerelt[,] up dat si gheen goet leven en oeffenen[,] so haren torment meerdere sal sijn inder hellen[.] *D*oe so vraeghde tondalus [:] *L*ieve heere[,] of si de macht van gode hebben waer omme ghedooghen sij desen torment Doe sprac dinghel ende seide [:] *D*ie macht die van gode es die ne es niet quaet maer so es quaet om dieghene diese qualic besitten Doe vraeghde de ziele [:] *L*ieve heere[,] segt mi waer omme en gheeft cristus niet

1 onbekent [...] : *na* onbekent *een loodrecht streepje.*

3 inde [...] weerelt : *tusschen dese twee woorden staat* scriftue *rood op zwart doorgehaald, blijkbaar het begin van het een paar woorden vroeger voorkomende* scriftuere.

K

den goeden op dat sy syne ondersaissen bekeierden Ind sy boven in weren als sy schuldich weren zo doen Der Engel antworde [:] *E*tzliche tzit nemet men de macht den goeden omme der onder-
bl. 77a saissen willen Want de quaiden en ver ‖ dienen neit goede regiers zo haven Ind [...] *e*tzlich tzyt ome der goeder willen omme dat sy zo sicherlichen vursyn de selicheit irre selen Ind de sachte [:] *I*ch soulde gerne wissen omme wat sachen de beist heisset prynce der donkerheit Want si nemant en mach beschermen noch sich selver verloesen Der engele sachte [:] *D*ese beeste heisset prynce neit om ir[...]r macht mer om de eirste stede de sy heilt in der donckelheit Want alle haistu vil pynen vur deser gesien de acht myn alle als neit als men si intgegen dese grose tormenten rechenen wilt Ind de sele sacht [:] *A*ldus ordelen ich it ouch sonder
bl. 77b tzwivele want alleyne desen putze zo seyn ‖ ynd den stanck dar af zo liden verswart mych mee dan alle dat zo liden dat ich vur geleden hayn Her om

1 ondersaissen : *hs.* onder saissen

1-2 bekeierden Ind sy boven in weren : *Lat.* ut subditos suos emendarent et preessent ipsis, ut deberent.

3 Engel : *de* E *niet gerubriceerd.*

6 Ind [...] : *na* Ind *het woord* hyt *zwart doorgehaald.* — etzlich : *hs.* Etzlich, *de* E *niet gerubriceerd.*

8 vursyn : *hs.* vur syn

13 ir[...]r : *tusschen de twee* r*'s het eerste beentje van een* r.

BR

den goiden op dat sij sine ondersaeten bekeerden ind se boven hem weren alse schuldich to doen weren Die Engel antworde Soemighe tijt nemet men die macht den goiden om der undersaeten willen Want die quaden en verdienen neit goide regiers to hebben Inde sulken tijt umb der goider willen om dat sie toe sekerliker vursiene die salicheit hoerre sielen Ind die siele segede | Ich soulde gerne weten om wat saken die beeste heest prince der donckerheit want sie niemant en mach beschermen noch hoer selven verlosen | Die Engel segede Die beeste heitet prince neit omme hoerre macht mer om die eirste stede die se holt in der donkerheyde want all heffs du vele pijn vur dese gesiene die achmen all als nicht als men sie tegen dese grote tormenten rekent Ind die siele segede Aldus ordele ict oec sunder zwivele ‖ Want bl. 74b
allene desen putte te siene ende den stanck daer aff to lidene verstuert ind verswaert my meer dan all dat to lidene dat ich vurgeleden he[*b*]ben | Hier

20 he[*b*]ben : *hs.* helben ; *de eerste* b *is maar half afgemaakt.*

B 1 sine onderhorigen beterden *zie K.* 6 regierers 7 toe *ontbr.* 9 dat die beeste heitte 10 want : als 12 prince der donckerheit 15 die : men acht se al voir niet

G

den goeden altoos macht dat si die onder hem waren beteren mochten also si sculdich waeren te sine Dinghel andwoorde ende seide [:] *S*ulken tijt wert die macht vanden goeden ghenomen omme de mesdaet vanden ghenen die onder hem sijn want de quade en verdienen niet te hebbene goede regierers[.] nochtan so eyst dicwile nuttelic den goeden[,] up dat sijt wel nemen ende verdul-dichlic [.] *A*l sijn si ghepersequeert van haeren uppersten si commer mede ten eewighen levene De siele seide [:] *I*c soude gheerne weten omme wat saken dese onghiere beeste heet prince der duvelen ende der deemsterheit als hi niemende en mach bescermen noch hem selven mede[.]

7 noch : *verbeterd uit* noche; *de* e *is schuin zwart doorgehaald; blijkbaar was de kop. op het punt met de slot-* h *van* noch *het volgende* hem *te beginnen.*

N

niet altoes den gueden. Op dat sij sijn onderhoerigen beterde. ende sij boven hem ware. als si schuldich te doen weren Die engel antwoerde. Somtijt neemt men die macht den gueden. om der ondersaten wille. want die quaden en verdienen niet guede regieres te hebben. Ende sulken tijt om der bl. 156c gueder wille. om dat si te sekerliker voersien ‖ die selicheit hoerre zielen Ende die ziele sechde Ic solde geerne weten Om wat saken die beeste heit prince der donckerheit. Want sij niement en mach beschermen. noch hoer selven verloesen Die engel sechde Die beeste heitet prince niet om [*hoere*] macht. Mer om die irste stede die sij hevet inder donckerheiden. Want al hevestu voel pinen voer gesien. die achtmen alle als niet. Als men se tegen dese grote pinen rekent Ende die ziele sechde. Aldus ordel ict oec sonder twijvel. Want allene desen putte te sien ende den stanc daer af te lijden. verstuert ende verswaert mij meer dan alle dat te lijden dat ic voer geleden hebbe Hier om

2 beterde : *wellicht verbeterd naar Lat., zie K.*

17 ordel : *de* r *verbeterd uit* l.

Bl *1-2* ondersaten *als in K en Br* *3* somygetyt *4* den : der *6* Ende somtijt *9* dat die *12* dese beest *14* donck. : duisternis *14-15* voer dese *16* pinen : tormenten

H

den gueden niet macht datsi die onder hem waeren verbeteren mochten ende si sijn mochten datse sculdich waren te sijne Dingel antwoerde [:] *D*at men den guden hoer macht nyempt dats onderwijlen der gheenre scolt die onder hem sijn | want quadien en verdienens niet datse guede regieres hedden Ende onderwijlen nyemt men den gueden hoer macht omme datse in eynen myndestart te bat solen verdienen hoere selen salicheit Ende dziele seide [:] *G*heerne wistich waerby dat dit dier het prince der donckerheit ende het nyemen en mach bescermen | noch hem selven en can verledighen Ende dingel seide [:] *E*t en het niet prince omme eynighe[...] mogentheit mar omme den hoechsten stoel dien hi halt inder donckerheit | ende al eest oec dat ghi voel tormenten hebt gesien hijr voer | nochtan en hebbense niet jeghen dit Doe seide [...] dziele [:] *I*c lies u | want dat ic alleyne desen putte sien ende desen stanck ghedoege dat verswaert my meer dan allet dat te lijden dat ic geleden heb[,] waeromme ic u

4 D*at* : *bijgeschreven in margine links met aanw.*

5 onderwijlen : *Lat.* aliquando; *de* o *is veeleer een* e.

6 quadien : *Lat.* mali

13 verledighen : *Lat.* liberare. *Oudem.* bevrijden, verlossen **129**/5.

14 [...] mogentheit : *dit woord had de kop. eerst afgekort tot* mh'; *deze afkorting is geëxpungeerd, doorgehaald en rechts in margine is* mogenth' *in de plaats geschreven met aanw., alles met robrik.*

18 Doe : *verbeterd uit* Doet; *de* t *rood geëxpungeerd en rood schuin doorgehaald.* — seide [...] dziele : *tusschen deze twee woorden staat een* z *schuin rood op zwart doorgehaald.* — *I*c lies u : *Lat.* Sic ego indubitanter judico

A *2* mochten verbeteren *5* onder wilen — scout *6* want die quade *6-7* dat die goede tregeren hadden over hem *9* verdienen : versien *11* dat men *13* seide : sprac *14* mogenticheit *18* ende doen — ic lijs *19* in desen *20 21* dat te gedoegene dat ic voer gedoecht hebbe waer bi

G

bl. 167r *D*oe sprac dinghele [:] *H*i heet prince niet om ‖ sine macht maer om dat hi deerste creatuere was ende den meesten staet houd in der hellen grond | Daer omme heet hi prince der deemsterheit[.] *A*l eyst dat ghi vele torments hebt ghesien voor desen torment men achtse alle voor niet jeghen desen torment die du ghesien hebs Doe sprac tondalus Ay heere[,] ghi seght waer want mi deert meer alleene dat ic desen put sie ende den stanc daer af ontfa Torment mi seerdere dan alle die pinen die ic vooren leden hebbe[,] nochtan dat ic dese pine niet ne[...] lide[,] dan icse simpelicke sie

5 Torment mi seerdere : *is een overbodige herhaling van* mi deert meer; *misschien dacht de kop. ook niet meer aan dat voorafgaande gezegde.*

6 ne [...] lide : *de twee woorden zijn door een loodrecht zwart streepje van elkaar gescheiden.*

bidden ich dich datu mych snellichen van hynnen leides off it sin mach ind en lais mych neit langer gepynget werden Want ich sien en desen tormenten myn mage end vil van mynen gesellen[,] de ich bekennen[,] van wilcher geselschaff ich zo verbliden[...] plach in der werelt Van wilcher geselschaff mych hei sere gruwelt Want ich wisse[,] vur wair en hedde myn gotz barmhertzich[*e*]it neit geholpen so en soulde ich overmytz mynen verdienste dese pynen neit myn geleden haven dan
bl. 78a si Der [*engel*] ‖ sachte [:] *C*om[...] o selege[,] in[*d*] kere in dyn ruste want der here hait wail bi dir gedaen want dese pynen en saltu neit mee liden it in si datu des verdienst

we sy van der hellen opwart geyngen end de mynste purgacie sagen

DIe sele keirde sich end volgede dem engele de vur ir gynck ind do si verre gyngen so vergynck der stanck ind de donckerheit Ind eym offenbarde dat licht Der anxt wart verjaget [,] de

3 en : *cf.* **124**/15.

4 end : *opgelost uit* eñ, *zie* **124**/2. — gesellen : *verb. uit* gesllen; *de* e *boven den regel tusschen* s *en* l *bijgeschreven, zonder aanw.*

4-5 de ich bekennen... : *Lat.* Video namque in hoc tormento cognatos multos et sodales et notos, quos mecum in seculo gaudebam habere socios...

5-6 verbliden [...] : *na dit woord een* b.

8 barmhertzich[*e*]it : *hs.* barmhertzichit

11 [*engel*] : *niet in het hs.* — Com [...] : *na* Com *de woorden* o selege dyn ruste, *rood op zwart doorgehaald.* — in[*d*] : *hs.* in

18 ind : *voor* ind *aan het begin van den regel een open plaats; om aan te wijzen dat er niets vergeten is, heeft de rubricator tot aan* ind *een rood streepje getrokken, ietwat boven den regel.*

19 eym : *hs.* ey m

omme bidde ich dy dat du my haestelic van hier leydes offt wesen mach | End laet my nit langer gepiniget werden want ic sijen in desen tormente mijne maghe ind vele van minen gesellen[,] die ic bekenne[,] van welcker geselschappe ic toe verbliden plach inder werlt | Van velcker geselschapp[...] my hy sere gruwelt[,] want ic wet vurwar[,] en hadde my gods [*o*]ntf[*e*]rmherticheit neit geholpen so en soulde ic over mits mijne verdiensten desen pinen neit mijn geleden [*hebben*] dan sij Die Engel segede Come o selige ind kiere in dyne raste want dy here hefft wall by dy gedain want dese pijne en salstu niet mer liden ten sij dattu des verdienste

¶ Hoe se van der hellen opwerts gengen ind [die] mijnste purgacien saghen

Die siele karde en volgede den Engel die vurgienck Ind doe se verre giengen soe vergienck die stanck ind donckerheit ind [*hem*] oppenbaerde dat licht Die anxst wart verjaget [,] die sekerheit quam

6 [...] : *na* geselschapp *de woorden* ic toe verbliden plach in der werlt, *herhaald en rood op zwart doorgehaald.*

7 vurwar en : *hs.* vurwaren ; *over de* n *loopt een loodrecht streepje, wellicht om de scheiding der twee woorden aan te duiden.*

8 [*o*]ntf[*e*]rmherticheit : *hs.* entformherticheit

11 in dyne : *hs.* indyne

15 [*die*] : *niet in het hs.*

16 Engel *de* E *niet gerubriceerd.*

18 [*hem*] : *niet in het hs.*

B *2* ende en laet *3* gepijnt *3-4* ic sie se in desen tormenten voel mijnre gesellen *6-7* ende oirre geselschap gruwelt my zeer hier *8* al en hed m *9-10* dese tormenten *10* geleden hebn *10* Ende die e. *11* salige ziele kier *12* hevet grotelic mit dy *13* du en sal *15* ende die mynste p. *16* Dese ziel kierden oir — voir oir g. *18* ende die d. end hem apenbairden *19* ende die a. — ende die s.

G

Ay lieve heere[,] ic bidde hu ontfaermelike oft mach wesen dat ghi mi haestelike leet van henen dat ic niet langhere ghetorment en sij want ic sie in desen torment harde vele neven ende miere neven ghesellen[.] *I*nder weerelt so was ic seere blijde van haeren gheselscepe te hebbene maer van haeren gheselscepe ontsie ic mi nu alte zeere Want ic weet wel[,] voorwaer holpe mi niet gods ontfaermicheit ic ne souds nu niet moghen ghedooghen[,] ja naer mine verdiente Doe seide dinghel tote der sielen [:] *N*u comt hare[,] salighe siele[,] keert weder in dine ruste[,] gods ontfaermicheit heeft [...] in hu ghewrocht want du ne suls desen torment niet ghe- ‖ dooghen no ooc bl. 267b

5 *Zie voor de bet. de andere teksten ; blijkbaar ontbreekt na* niet *het woord* min.

7 heeft [...] *na* heeft *een loodrecht streepje.*

N

bl. 165d bid ‖ ic di dattu mij haestelic van hier leides oft wesen mach. Ende en laet mij niet langer ghepint werden Want ic sie in desen tormenten mijn maghe. ende voele van mijnen ghesellen die ic bekenne van welker gheselschap ic te verblijden plach inder werelt. Van welker geselscap mij hier seer gruwelt. Want ic weet voerwaer en hadde mij gods ontfarmherticheit niet gheholpen. soe en solde ic overmids mijne verdienste dese tormenten niet mijn geleden hebben dan sij Die engel sechde Com o zalige ziel ende keer in dijn ruste. want die here hevet wael bij di gedaen. Want desen pijnen en salstu niet meer liden ten sij dat du sy noch verdienste

bl. 157a ‖ [...] **Hoe sij vander hellen opwart gingen ende die mijnste purgacie sagen**

DIe ziele keerde hoer weder ende volgeden den engel die voer ghinc Ende doe sij verre ghingen. soe verghinc die stanck. ende donckerheit Ende hem apenbaerden dat licht[,] die anxt wert verjaget.

11 here : *hs.* heıe, *de* i *is zwart doorgeh.*

15 [...] Hoe : *voor* Hoe *staat* ste *laatste lettergr. van* verdienste, *die op den laatsten regel van de vorige blz. bijgeschreven werd, rood doorgeh.*

17 hoer : *de* r *is boven de* e *bijgeschreven, met zwarte aanw.*

Bl *1* haestelicken my *2* mij in desen tormenten *5* ic mi *6* hier : nu *10* hebben *ontbr.* *11* o *ontbr.* *12* wanttu dese pinen niet meer lijden en sals. ten si *15 Titel ontbreekt* *17* weder : om *19* ende die

H

bidde oft sijn mach dat ‖ ghi my van hijr leydt[,] want ic sien hijr ynne mijne maghe[,] mijne gesellen ende voel van mijnre contscap daer ic gheerne mede was in die werelt Maer nu vreysic my van hore geselscap[,] so dat ic wel weyt[,] voerwaer en dade gods ontfermherticheit nae mijnen verdienen[,] en solde ic niet men doeghen dan si ◖ Doe sprack die ingel Comet seit hi O salige ziel ende keert u ter rasten | want god hevet u guet ghedaen | ghi en solet niet meer doeghen | noch tormenten sien | op dat ghijs niet weder en verdient Tot nu hebdi gesien den kerker der viande gods Ende voertaen soldi sien die glorie sijnre vrinde bl. 206

Ho[e] si vander hellen opwaert ghinghen

Die ziele keerde hoer omme ende volgede den ingel[.] Si ghingen zeer | ende die stanc ginck te nyeten. Die donckerheit verginc | ende dliecht openbaerde Die vreyse vloe | die sekerheit quaem

4 Maer : *aldus voluit.*

5 geselscap : *verbeterd uit* geselscapt; *de* t *is loodrecht zwart en rood doorgehaald.*

11 op dat : *Lat.* nisi

12 nu : *boven den regel bijgeschreven zonder aanw.*

15 Ho[*e*] : *hs.* Ho

19 *Het streepje na* vloe *is rood op zwart.*

A *2* ynne : binnen inne — ende mijn *4* ver eysic mi *5* so dat : want ic *6-7* na mire verdienten soudic gedoegen niet min dan si doen ende doen *8* O *ontbr.* *9* keert in u raste *10* niemeer liden *11-12* weder niet en verdient ende toet *13* nu voert ane *15 Titel ontbreekt* *17* Ende die *17-18* den : haerren goeden ingel *19* ende die *20* openbaerde hem — die sek. : ende die seerricheit ende haer droefheit was wech gedaen *enz.*

G

voort meer sien het en si dat ghijs verdient wedere Want tote nu hebstu gesien den kaerker vanden vianden gods Ende den afgriseliken torment die si ghedooghen moeten elc naer sine verdiente maer nu voordan sultu scouwen de glorie van gods vrienden

Hier naer verclaert die blijscap die tondalus desen rudder was vertoocht

De ziele so keerde haer omme met grooter blijscepen ende so volghde met grooter blijscepen den Inghele die vooren ghinc Doe si verre ghegaen waeren so verginc desen stanc ende die deemsterhede ende dlicht openbaerde hem ende der sielen anxt wert verjaghet So dat tondalus

4 *Dit is de eenige voorkomende titel; hij verdeelt het visioen in twee groote deelen : de straffen en de vreugden, zie Dl. I, bls. 75.*

6 Inghele : *de* I *niet gerubriceerd.* — Doe : *de* D *is niet gerubriceerd.* 7 verjaghet : *hs.* ver jaghet.

K

sichereit quam weder[,] si aff lachte de verleden drofheit De sele wart vervullet myt vrouden ind vroelicheit ind ir verwondert dat si also gerynge verwandelt was Ind sachte [:] *Myn* here[,] ich bidden dich[,] sage myr[,] we is it dat ich mych so *bl. 78b* snelleichen be ‖ voelen verwandelt zo syn want ich was blynt in[*d*] nu seyn ich[,] ich was droveich end [*nu*] byn ich blide Ich leit alle den wech[...] dorch onverdrechlichen stanck Mer nu en gevoelen ich geynen quaden roch. ich was sere verveiret. mer nu byn ich blide end sicher Der engele antworde ir ind sachte [:] *G*ebenedit moistu syn[,] en verwonder dich want dit is dat verwandelen der rechter gotz Want durch eynen anderen wech sollen wir weder keren en unse lantschaiffe Her um benedide got end volge myr Do si gyngen do sagen si eyne altzo hoge mure ind bei der muren van der siden dar si zo gyngen da was eyn altzo *bl. 79a* grose schare van mannen ind van ‖ wiven de den regen ind den wynt leden : Dese waren harde

2 ind : *opgelost uit* in̄, *zie* **122**/4.

7 in[*d*] : *hs.* in. *Lat.* Eram namque ceca et modo video, tristis et leta sum...

8 end : *hs.* en̄; *idem r. 11, 16,* **126**/2 *en 11.* — [*nu*] : *niet in het hs.* — wech [...] : *na* wech *de letter* l; *blijkbaar wou de kop. het voorafgaande* leit *schrijven.*

9 Mer : *verb. uit* Men; *eerst vervloeide de* n *tot een inktvlek en de kop. zette boven de* e *een afkorting voor* n; *toen hij zijne vergising inzag schreef hij eene* r *boven de* n, *zoodat er feitelijk staat* Mēnʳ.

10 quaden roch : *tusschen deze twee woorden staat een zwart streepje om deze te scheiden.*

12-13 en verwonder : en *is hier blijkbaar ontkenning; N vervangt het door het voegwoord* ende *en voegt er de ontkenning* niet *bij.*

15 en *cf.* **122**/3

16 Do : *de* D *is niet gerubriceerd*

20 Dese : *verb. uit* Desen; *de* n *is doorgehaald en half uitgeveegd, zoodat er een inktvlek op het papier is.*

BR

weder[,] se afflegede die vurleden droffheit[,] die siele ‖ wart vervullet mit blischappen inde vrolicheit ind hoer verwunderde dat se soe schier verwandelt was ind seghede | Min here[,] ic bidde[,] segge my hoe[...] ist dat ic my soe haestelike voele verwandelt want ich was blint[,] nu sien ich[,] ich [*was*] droevich ind nu bin ic blijde[,] ich leet all den wech doer onverdregelic stanck mer nu een gevole ich geynen quaden roeck[,] ich was sere verveert mer nu bin ich blijde ind seker | Die Engel antworde end seghede | Gebenediget moistu sin[,] ein verwonder dij niet want dijt is dat verwandelen der rechter hant godes want doer einen anderen wech soelen wy weder keren in ons lantschapen Hier omme benedije gode ind volge my | Doe sy gengen so seghen sij ene alte hoge mure ind bij der muren van der sijden daer se toe gengen daer was eene grote schare van mannen ind van wiven dey den regen end den wint leeden ind doechden | Dese weren harde droevich *bl. 75a*

5 hoe [...] ist : *tusschen deze twee woorden staat* bistu *zwart doorgehaald.*

7 [*was*] : *niet in het hs.*

20 ind doechden : *zie N en cf. de andere teksten.*

B *1* ende sy aff lachten *1-2* ende die ziele *2-3* mit vrolicheit *3* dat : doe *5* voele : bevole *6* blint en sie nu *6-7* ich [*was*] *ontbr. Zie N.* *7* ind *ontbr.* *9* en ghenen q. *14-15* onse lantscap *16* ende doe s. — ene *ontbr.* *17-18* toe gengen : comen waren *19* van *ontbr.* *20* Dese : ende sy waren h. d.

G

hij verghadt al de droefheit die hi vooren hadde ghehadt ende hi wert vervult met vreughden ende met blijscepen so dats hem verwonderde hoe hi so haestelic mochte veranderen in vruechden Tondalus sprac den Inghel an ende vraeghde hem[,] wat wesen mochte [:] want ic was blent ende nu sie ic[,] dies dancke ic den almachteghen god[,] ic en ghevoele gheene quade roke[,] ic verwaerde mi ende ontsach maer nu so bem ic vroo ende blijde Dinghel andwoorde ende seide *bl 268a* ander waerf ‖ *G*hebenedijt moestu sijn Ende en verwondere di niet[,] gods moghentheit es meerdere[,] dit es de verwandelinghe vander rechter hand gods Ende dandere dat ghi overleden hebt was ter luchter handt gods als hi segghen sal ten hutersten daghe ende wisen metter luchter hand [:]

2 verwonderde : *hs.* ver wonderde. 7 Ende dandere *tot* **125**/6 ghescien ten hutersten daghe : *niet in Lat. noch in de andere teksten.* — overleden : *hs.* over leden.

die sekerheit quam weder Si aflegede die voerleden droefheit Die ziel waert vervult mit blijtscappen ende vrolicheit Ende hoer verwonderde dat sij soe haestelic verwandelt was ende sechde Mijn here[,] ic bidde[,] segge mij hoe ist dat ic mij soe haestelic bevole verwandelt. Want ic was blint. ende nu sie ic. Druevich ende nu bijn ic bl. 157b blijde Ic ‖ leet alle den wech doer onverdrachliken stanck. mer nu en bevoele ic ghenen quaden ruek Ic was seer verwert mer nu bijn ic blide ende seker Die engel antworde ende sechde Genebedijt moetstu sijn ende verwonder dij niet. Want dit ist verwandelen der rechterhant gods Want doer enen anderen wech sullen wij weder keeren in onse lantschap. Hier om benedie god ende volge mij Doe sij ghingen do sagen sij een alte hogen muere Ende bijder mueren vander sijden daer sij comen waren daer was een grote schare van mannen ende van wiven. die den regen ende bl. 157c den wint leden ‖ ende doechden Dese waren herde

5 ic bidde : *eerst vergeten, daarna links in marg. bijg. met roode op zwarte aanw.*

7 Druevich : *zie B.*

10 verwert : *hs.* veruuert

11 engel : *eerst vergeten, daarna rechts in marg. bijg. met zw. aanw.*

17 vander : van *aan het einde van den regel.*

Bl *1* Si leiden af *3* ende mit *4* haestelic : scier *5* Och heer *7* ic was droevich *als in K, Br* *8* wech *ontbr.* *9* stanck *ontbr.* *10* verweert *13* ist : is dat *15* lant — om *ontbr.* — ghebenedie *20* ende doechden *ontbr., ook niet in K of Lat.*

Hoer druefheit was ewech gedaen | si waert vervolt mit blijtscappen | so dat hoer verwonderde vander haestigher verwandelnyssen ende seide | Heer mijn[,] segt my ic bids u[,] hoe comet dat ic my gevoele so saen verwandelt | Ic was blint ende ic sien | ic was drueve | nu bin ic blijde. Ic roeck stanc[,] nu en rueck ics niet. Ic verveerde my ende vereysde[,] nu ben ic blijde ende seker Dingel seide | Ghebenedide | u en darf niet verwonderen | Dits die verwandelnysse ter rechter hant gods | Wy solen alle ‖ eynen a[illegible]eren wech bl. 21a keren in onse conincrijke | ghebene[illegible]t daeromme gode en volget my ¶ Sy ginghen en[illegible] saghen eyne hoghe muer Ende aender sijden [illegible]n der mueren stoent mennich minsche | beyde [illegible]anne ende vrouwen inden reghen ende inden[illegible]ent[,] die herde

1 Het streepje na gedaen *is rood op zwart.*

9 Ghebenedide : *Lat.* benedicta sis, ne mereris; *blijkbaar zag de vertaler* sis *over 't hoofd.*

A *3* verwandelingen *4* heere wijst mi ic bids u *6* droeve ende ic werd blie *8* vreesde — seker *ontbr.* *9* seide *enz.* : antwoerde god gebenendide u ende daer omme en derf u niet *10* verwandelinge der *11* alle *ontbr.* *12* daeromme geb. *13* Ende si *14* ende op dander sie *15* bey van

G

*G*aed ghi vermalendide[.] *A*ls ic dorstich was ghi en lavet mi niet Als ic ongherich was ghi ne gavet mi niet tetene. Ghine herberghet mi niet. noch ghine cleedet mi niet[.] *G*aet inde eewighe doot die es hu bereet[.] *D*en wech die wij nu commen ende sullen gaen dats ter rechter handt gods die gods vriendekine gaen sullen[,] die sine gheboden hilden ende wandelden in dueghden[.] *T*ote hem lieden sal hi segghen Comt ghi benedide int trijke mijns vaders[,] dat es hu bereet[.] *D*it sal al ghescien ten hutersten daghe Nu tondalus volghet mi[,] wij keeren alle eenen anderen wech[,] daer omme so dancket cristume Doe si een stic tijts hadden ghegaen quaemen si lende saghen alte hooghe eenen muer Ende an die side vandien muere saghen si[,] al daer si quamen[,] eene groote menichte van sielen beede manne ende wiven die den wint moesten ghedooghen ende den reghen Ende

2 de punt na niet *is rood op zwart.*

K

droveich ynd si leden honger ind dorst Nochtant hadden si licht end in leeden geynen stanck Do vragede de sele we synt dese de in alsusdaynger rusten synt Der engele antworde ir[:] *Dese* sint quait [*mer niet harde quait*] Want si heilten sich ersamlich Mer dat tzitliche goit en gaven si den armen neit Also si schuldich zo doen waren ind her om moissen si etzliche jair desen regen liden ind dan sal man si leiden zo eyner goder rusten

we sy vur yn dat paradijs geyngen

ENde si gyngen eyn wenech end quamen zo eyner *bl. 79b* portzen de bi sich selver intgegen si op gynck || ynd do si dar in gegangen waren so sagen si eyn schone velt wail ruchende dat myt schonen blomen stont[,] luchtende ind weit ind genochlichen Ind da was eyn grose schar van selen de nemant en hedde mogen cellen ind de schar van mannen ind van wiven verblide sich Da en was geyne nacht ind de sonne en gynck dar neit onder ind da is eyne fon-

2 end : *opgelost uit* eñ; *id. r. 11.*

4 antworde : *hs.* ant worde

5 [*mer niet harde quait*] : *niet in het hs. Lat.* Isti sunt mali, set non valde.

5-6 Want, Mer : *de* W *en* M *zijn niet gerubriceerd.*

12 intgegen : *hs.* int gegen

13 sagen : *verbeterd uit* sachgen; *de* ch *is geëxpung.* — si eyn : *hs.* sieyn

15 weit : *verb. uit* wit; *de* e *is boven den regel tusschen* w *en* i *bijgeschreven, zonder aanw.*

18 verblide sich : *Lat.* Et erat multitudo virorum ac mulierum exultantium.

19 eyne : *hs.* eȳ | ne; *de afkorting voor* n *is blijkbaar te veel.*

BR

Ind sij leden honger ind dorste nochtan hadden sij licht Ind leden geynen stanck Doe vrachde die siele [:] *W*ie sijn dese die in dusdaner rasten sin Die Engel antworde Dese sijn quaet mer niet harde quaet want sij hielten hem eersamlijc || mer *bl. 75b* dat tijtlike goit en gaven se den armen neit also sc schuldich te doene weren Ind hier omme moten sij somighe jaren liden den regen ind dan salmen se leyden tot eenre guder rasten

❡ Hoe sij voir indat paradis giengen

End si giengen ein luttinck end quemen tot eenre portzen die by hoer selven tegen hem op lock Ind doe sij daer ingegaen weren soe seghen se een schone velt wall rukende dat mit schonen blomen stont | Lichtende ind wijt genoeichlic Ind daer was eene grote schare van zielen die nieman en hadde mogen tellen Ind die schar van mannen ind wyven verblidende [*hoer*] Daer ein was geyne nacht Ind die sonne en gienck dair niet onder Ind daer is een

5 hielten : *tusschen de* e *en de* n *is een streepje, waarschijnlijk het begin eener letter, zwart doorgehaald.*

10 paradis : *aldus opgelost*

B *1* ende leden h. *2* ende en leden *2-3* Doe : Ende die ziele v. *4* mer : ende *6* also : als sy *8* den : desen r. *15* ghenoich *17* van wiven *18* [*hoer*] *ontbr.* — Ende dair en was

G

bl. 268b dese sielen || waren harde droeve nochtan hadden sij licht Ende si ne hadden ne gheenen stanc[.] *D*oe so vraeghde tondalus [:] *W*ie sijn dese sielen die in dese ruste sijn Doe sprac dinghel [:] *D*it sijn quade maer niet alte quaet [*w*]an[*t*] si pijnden hem wel te levene maer sine gaven den aermen van haren goede niet omme gode alsi sculdich waren te doene Daer omme soo moeten sij dooghen den reghen eenen tijt vanden jare Ende dan salmense leeden teere goedere[...] rusten[.]

3 [*w*]an[*t*] : *hs.* van

5 goedere [...] rusten : *tusschen deze twee woorden staat* ruſ *rood op zwart doorgehaald, de* u *is echter vrij onduidelijk en aan de lange* s *ontbreekt bovenaan het horizontale streepje.*

droevich. ende sij leden honger ende dorst. Nochtant hadden sij licht ende leden ghenen stanc Doe vraechde die ziel. Wie sijn dese die in dusdaniger rusten sijn. Die engel antwaerde Dese sijn quaet mer niet herde quaet. Want sij hielden hem eersamlijc. mer dat tijtlic guet en gaven sij niet den armen alsoe sij schuldich te doen waren Ende hier om moeten sij somyge jaren lijden den regen. ende dan salmen se leiden tot eenre gueder rusten

hoe sij voer int paradijs gingen

bl. 157d ENde sij ghinghen een luttel ende quamen tot eenre poerten. Die bi hoer selven tegen ‖ hem op loeck Ende doe sij daer in ghegaen waren. Soe sagen sij een schoen velt waelrukende dat mit schonen blomen stont lichtende ende wijt ghenoech. Ende daer was een grote schare van zielen die nyement en had moegen tellen Ende die scharen van mannen ende van wijven verblidende [*hoer*] Daer en was gheen nacht. ende die sonne en ghinc daer niet onder Ende daer is een fon-

5 mer niet herde quaet : *zie de andere teksten.*

19 [*hoer*] : *niet in den tekst, cf. Br.*

Bl *1* leden : hadden *3* dusdaniger : deser *4* antwoerden hoer *5* herde : alte *5-6* Want si hebben hem eersamliken gehalten *6-7* si so den armen niet als *8* den reghen lijden. *10 Titel ontbreekt.* *12* bi : van *11-12* hem opginc ende loeck *13* Soe : doe *14* ende dat *18* vanden ... vanden — vrouwen *19* [*hoer*] *ontbr.* *20* Ende *ontbr.*

drueve waren | ende groten honger ende groten doeste leden Mer si hadden liecht ende si en hadden gheynen stanck Die ziele seide [:] *W*ie sijn dese die in sulke raste doch sijn Dingel antwoerde Dit sijn die sonderen ende niet alte grote en waeren Dese pijnden hem eerlic te leven | mer si en deylden den armen niet als si solden Ende daeromme solen si eyn getal van jaren inden reghen staen | ende dan solen si ter gueder rasten comen

Hoe si voer int paradijs ginghen

Doe ghinghense eyn luttel voert ende si quamen teynre opgedaender poerten Als si daer doer waren saghense eyn schoen velt wel ruekende claer ende ghenoechlic suete | daer onvertallike zielen in waren zeer verblijdende | beyde van mannen ende van wijven | Ende et en was daer niet nacht noch die sonne en ginc daer niet onder | ende daer es

2 doest : *Verdam vermeldt dezen vorm niet; in Vlaamsch België is hij thans nog algemeen; na* dost *komt ook de vorm met Umlaut voor.*

4 die... doch sijn : *Lat.* Qui sunt isti, qui in tali morantur requie?

5 alte : *de* t *is tot een inktvlek vervloeid en gelijkt aldus op een* r.

15 onvertallike zielen : *Lat.* multitudo animarum

A *2* dorst leden : hadden *3* negeenen — seide : vraechde *4* sijn dit di in alselken raste hier sijn ende die ingel seide dit *5* ende... waren : maer niet alte groet *6* en waeren *ontbr.* — leven : houdene *7* niet den ermen also *8-10* jaren daer staen indier penenteincien ende dan selense komen toeter groeter rasten *11 Titel ontbr.* *12* Ende doen *13* toet eender — ende alsi daer binnen quamen sagen si *15* genoechgeleken-ne scoene ende suete *16* zeer : hem *17* van *ontbr.*

G

*D*oe ghinghen si noch voort ende quamen toter poorten ende dit was deersche paradijs Ende so onthede alleene jeghen hem lieden[.] *A*lsi daer in waren ghegaen so saghen si een scoone velt ende wel riekende[,] staende met scoonen bloumen claer ende slicht | Ende in dit velt waren groote menichte van zielen dat mense niet en mochte ghetellen beede manne ende wiven ende seere verblijdende Ende daer ne was niet de nacht noch de sonne en gaed daer niet onder Ende daer es de fonteyne

1 deerdsche paradijs : *komt alleen in G voor; zie Dl I, blz. 75.*

2 onthede : *verbeterd uit* ontheden ; *de slot-* n *is zwart doorgehaald.*

4 verblij lende : *hs.* ver blijdende.

teyne van levendigen wasser End de sele[...] na so grosser bitterheit de si [...] zo voeren geleden hadde so verblide si so sere in der soissicheit van desem schonen velde Dat si myt groser innecheit roffende wart alsus Der name des heren si gebenendit van desen nu bis ‖ *bl. 80a* in ewicheit[,] de mych verloist hait van der poertzen der hellen *na* menchveldicheit syner barmhertzicheit Ind hait mych gebracht in eyn deil van der hilgen love Her om bekennen ich nu altzo wair zo syn de worde der hilger schrifturen dat nee oige en gesach noch ore en horte noch in mynschen hertze nee in quam dat got bereit hait den genen de in mynnen Ind [*si*] sachte zo dem engele [:] *I*ch bidden dich[,] sage myr wilcher selen ruste is dit ind wat namen hait dese fonteine | Der engele antworde ir [:] *H*ei wonen de goden Mer de neit harde goit en synt | De verloist syn van den pynen ‖ *bl. 80b* der hellen ind noch neit verdient en haven gevocheit zo werden myt den hilgen Ind de fonteyne de du

1 de sele [...] na : *tusschen* sele *en* na, *boven den regel, heeft de corrector het woordje* de *bijgeschreven, zonder aanw.*

2 de si [...] : *na* si *de lettergr.* ge, *begin van het volgende* geleden, *zwart doorgehaald.*

9 der hilgen love : *Lat.* in partem sortis sanctorum; *cf. de lezing* loen *in B en Bl, die blijkbaar de juiste is. De dubbele lezing spruit waarschijnlijk voort uit een verkeerd afschrift; de* u *en de* n *zijn niet altijd goed te onderscheiden, in Br. b. v. kan men lezen* lonne, loune *of* louve

12 in : *deze vorm voor de ontkenning komt nog meer voor.*

14 [*si*] : *niet in het hs.*

16-17 het streepje na fonteine *en na* synt *is zwart.*

17 Mer : *de* M *is niet gerubriceerd.*

20 myt den hilgen : *Lat.* merentur sanctorum consortio conjungi.

fonteine van levende watere Ind dese siele nae soe groter bitterheit die sij toe voeren hadde geleden soe verblijde sij soe sere in die soticheit van desen schonen velde dat sij mit groeter ynnicheit ropende wart aldus | Die name des heren sij gebenedijt van desen nu tot in ewicheit [,] die my verloist heefft van den porten der hellen nae mennichvoudicheit sijnre ontferminissen Ind heefft my ingebroicht in een del van der heligen louve | Hier omme[...] bekene ic nu alte vaer wesende die woirde der hilligen scrifiture | Dat nye oge en sach ‖ *bl. 76a* noch oyre en hoerde[,] noch in mijnschen herte nye ein quam dat got bereit hefft den ghenen die hem mijnnen Ind [*sy*] segede den Engel toe [:] *I*c bidde [*dy*] [,] sege my toe welcker sielerast is dit ind wat namen hefft dese fonteine | Die Engel antworde hoer | Hir wonent dey goiden[,] mer die nicht harde goit ein sijn[,] die verlost sin van den pynen der hellen ind noch nicht verdient hebben gevoeghet toe werden mitten geselschappe der hilligen

1 fonteine : *door het afgeven van een rubriceering van bl. 76a is de* e *van* ein *heelemaal verdwenen.*

7 mennichvoudicheit : *de* v *is meer* n *dan* u.

9 louve : *men kan lezen* lonne, loune *of* louve, *zie noot bij K.* — omme [...] : *na dit woord staat* geb *rood op zwart doorgehaald.*

12-13 ein quam : *deze twee woorden zijn door een loodrecht streepje van elkaar gescheiden.*

B *4* alsoe dat sy mit groter sueticheit aldus wart ropende *5-6* van nu hent in *7* naeder m. *8* ontfermenisse — hevet nu (*lees* mi) i. *9* louve : loen wesen *cf. Bl.* *12* nye *ontbr.* *14* Ende sy seide den e. *15* [*dy*] sege my toe *ontbr.* *17* antworden ende seide — hoer *ontbr.* *19* en hebben

G

bl. 269a vanden levenden watere[.] *A*l waest dat tondalus vele keytivicheden ende torments leden hadde ‖ hij vergaed alte male ende so verblijdde seere in de scoonheit van desen velde dat hi devotelec riep met luder stemmen [:] *O*ns heeren name sij ghebenedijt | van nu tote in eewicheden die mi bi siere grooter ontfaermicheit heeft verlost vander poorten vander hellen Ende in gheleet heeft in deen poorte van siere glorien ende van sinen rijke[,] want nu bekennic dat de helighe scrifituere

2 vergaed : *hs.* ver gaed.

N

teyne van levenden wateren Ende dese ziel na soe grote bitterheit die sij te voeren hadde geleden. soe verblide sij soe seer in dese sueticheit van desen schonen velde. dat sij myt groter ynnicheit *bl. 158a* roepende wart aldus Die name des ‖ heren sij ghebenedijt van desen nu tot in ewicheit. die mij verloest hevet vander poerten der hellen. nae manichvoldicheit sijnre ontfermenissen. ende heeft mij in gebracht in een deel vanden heiligen love. Hier om bekenne ic alte waer wesende die woerde der heiliger scriftueren. dat nye oghe en sach. noch ore en hoerde. noch in menschen herte nye en quam. dat god bereit hevet den genen die hem mijnnen. *E*nde [*sy*] sechde den engel toe Ic biddi[,] segge mij welker sielen ruste is dyt Ende wat namen hevet dese fonteyne Die engel antwoerde *bl. 158b* hoer. Hier wonen die gueden Mer die niet ‖ herde guet sijn Die verloest sijn vander pinen der hellen. ende noch niet verdient en hebben ghevoecht te werden mit den geselscap der heiligen Ende die

5 wart : *hs.* wasrt : *de s is zwart loodrecht doorgeh.* — aldus : al *aan het einde van den regel.*

10 alte waer : *Lat.* verissima esse.

14 [*sy*] : *niet in het hs.*

17 die niet : *hs.* niet die

Bl *2* groeter *3* dese : die *4-5* si roepende wart mit groeter innicheit *9* vander — loen *cf. B.* *10* alte : al waer te wesen, *als in K* *12* nye *ontbr.* *13* gequam *14* Ende si seyde totten engel *16* antwerden ende seide *17* die niet *zie noot 17* — herde : alte guet en sijn.

H

die borne des levendens waters Alse dziel dese grote sueticheit vernam nae hoere bittre pijnen | *S*o seidese mit groten begheerten [:] *D*ie naem gods si gebenedijt van nu tot ewelijc[,] die my hevet verledicht vander poerten der hellen | nae die mennichfoldicheit sijnre ontfermenysse ende ‖ hevet *bl. 21b* my ingeleydt in eyn deyl der heyliger geselscap Nu bekenne ic wel dat die woerde der scryftueren waer sijn | dat gheyn oeghe en heet ghesien | noch oer en mach gehoeren | noch nye in gheyns minschen herten ghecomen dat god hevet bereyt den die hem minnen Ende dan seidese hijr toe [:] *I*c biddes u[,] wilker zielen rast es dit ende dies borne wat name heet hi Dingel seide [:] *H*ijr wandelen die niet alte guet en waren Mer si sijn van desen voersten pijnen verloest ende en hebben noch niet verdient te comen in die heylige geselscap Ende dese

1 levendens : *lees* levenden?

3 begheerten : *Lat.* cum magna devotione.

5 verledicht : *Lat.* qui liberavit; *cf. supra* **121**/13.

6 hevet : *de eerste* e, *eerst eenigszins misvormd, is door den kop. nog eens boven den regel geschreven met aanw.*

A *1* levenden — ende als dees siele die *4* gebenendijt vanden hemele — van nu... hellen *ontbr.* *6 7* ende hevet my : die mi heeft *8* kennic *9-12* geen oge gesien noch geen oren gehoeren en mach no negeens meinsschen herte gedencken en kan dat god heeft gereet die hem minnen ende doen seide hi *13* biddu — dies : desen *14* ende dingel antwoerde hem hier *15* si die niet *16* verloest : verledicht *na* sijn *op r. 15* *17* in der heileger — desen

G

waer es[.] *N*oynt so en sach ooghe noch noynt so en hoorde [*oore*] no noynt so en quam in menschen herte dat cristus heeft bereet den ghenen diene minnen[.] Tondalus hi vraeghde den Inghele [:] *W*at sielen es dese ruste bereet ende wat namen heeft dese fonteyne Dinghel andwoorde ende seide [:] *H*ier woenen de goede ende niet alte goet Ende al sijn si verlost als vanden tormenten der hellen[...] nochtan so en moghen si niet commen ten helighen [...] gheselscepe Ende dese

5 hellen[...] nochtan : *tusschen deze twee woorden staat* no so en *zwart doorgehaald; blijkbaar schreef de kop.* no *fout voor* nochtant. — helighen[...] gheselscepe : *tusschen deze twee woorden staat* gheest *rood op zwart doorgeh.*

K

sies heisset de levendige fonteyne[.] *S*o we van desem wasser dryncket hei sal ewelichen leven ind en in sal nummer me dursten

van eyme connenck c[onc]ober ind danatus

[*S*]o si eyn wenech tzides vort gyngen so sagen si leliche mynschen de dese sele bekante[,] onder wilchen dat waren concober ind donatus de conynge Do de sele dese sach so verwonderde si sich sere ind sacht [:] *W*at is it here dat ich seyn Dese manne waren in irem leven harde wrede ind bl. 81a onder eynander gevyande Ind myt wat verdiensten ‖ synt si her gekomen off we synt si [...] gevronde geworden Der engele antworde ir ind sachte | *V*ur yrem dode hadden si beruwenysse van deser vyantschaff Ind her om en rechent men si neit zo der mysdat want der conynck con[*c*]ober quellede lange end lovede monch zo werden[,] bleve hei zo lyve ind der ander was mench jair gevangen Ind allet dat hei hadde gaff hei den armen ind her om durde syn gerechticheit bis

1 sies : *hs.* sus; *het oog der* e *ontbreekt.*

4 c[*onc*]ober : *door den corrector verbeterd tot* cōtober; *op de roode* c *heeft hij een zwarte* t *geplaatst en boven de* o *ook een afkortingsteeken voor* n.

5 danatus : *Lat.* Donachus.

6 [*S*]o : *de plaats voor de* S *is open gelaten.*

7 leliche m. : *Lat.* viderunt notos sibi laicos.

13 na gekomen *een zwarte inktvlek.* — si [...] gevronde : *na* si *de woorden* her gecomen *rood op zwart doorgehaald.*

14 geworden : *de* d *is bij vergissing gerubriceerd voor de* d *van het volgende* Der, *waarvan de* d *niet gerubriceerd werd.*

17 con[*c*]ober : *hs.* contober; *waarschijnlijk was in het hs., waarvan K afschreef de* c *moeilijk van de* t *te onderscheiden en gaf deze spelling aanleiding tot de verbetering onder 4.*

18 quellede : *Lat.* languit — end : *opgelost uit* ē

21 gerechticheit : it *staat onder een inktvlek.*

BR

Ind die fonteyne dye du syeste heytet die levende fonteyne[.] *S*oe we van deser water smaket he sall ewelike leven ind hem en sall nummermeer doirsten |

Van den Coningen Concober ind Donacus

Doe sie ein luttick voirt gengen so seghen [*sÿ*] lelike menschen die dese zele bekanden Onder welcken dat waren Concober ind Donacus die konijnghen Ind doe die siele dese sach so verwonderts hoer sere end segede [:] *W*at ist here dat ich sie Dese manne weren in horen levene harde wret ind onderlijnge viande Ind mit wat verdiensten sijn sij her gekomen off hoe sijn sij vriende gewoirden Die Engel antworde ind seghede [:] *V*ur hur doet hadden se berowuisse van[...] deser viantschapp end hier umme en rekent mens neit ter misdaet | Want die Coninck Concober quellede langhe ind he lovede ein monijck te werden[,] bleve he te live Ind die ander was manich jaer gevangen Ind allet dat hie hadde gaff hie den armen end bl. 76b hir ‖ omme durt sin gerechticheit in ewicheit mer

4 Donacus : *men kon ook* Donatus lezen : *id. r.* 7.

5 [*sÿ*] : *niet in het hs.*

6 lelike : *cf K;* de vorm is kenschetsend!

8-9 verwonderts : *cf. r. 15* mens

14 van [...] : *hs.* vant

20 in ewicheit : *hs.* inewicheit

B *4* coninc cont (c?) hober ende donatus *5-6* sy leke m. *6-7* kenden ende onder die waren t(c?)onthober ende donatus *8* doe dese ziele die s. *15* r. men niet der m.. *16* Conthober *17* ein *ontbr.*

G

fonteyne die du hier sies so heet levende watere[.] So wiere af ghesmaect hi sal eewelike leven ende nemmermeer dorst hebben[.]

bl. 269b *S*i ghinghen noch voort ende tondalus sach daer leeke lieden ‖ die hi wel kende ende onder dandere sach hij twee coninghe[.] *D*een hiet tondober ende dandere denathus Ende alse tondalus sach so haddijs groot wonder ende sprac tote den Inghele ende seide Heere ic sie groot wondere[.] *D*ese twee coninghe

4 tondober-denathus : *zie de andere teksten.*

5 Inghele : *de* I *is niet gerubriceerd.*

fonteyne die du sietste. heit die levende fonteyne. Soe wie van desen water gesmaect. hy sal ewelic leven ende hem en sal nummer dorsten

[Vanden Coninghen Concober ende Donacus]

DOe sij luttel voert ghingen soe sagen sij sommyge menschen die dese ziele becande onder welc dat waren kantaber. ende donatus die coninghen. Ende doe [*die ziele dese sach*] soe verwonderde hoer die ziel ende sechde. Wat ist [*here*] dat ic sie Dese manne waren in hoeren leven herde wreet ende
bl. 158a onderlinge viande Ende myt wat ‖ verdiensten sijn sij hier gecomen. of hoe sijn sij vriende gheworden Die engel antwoerde ende sechde. Voer hoerre doot hadden sij berouwenisse van deser viantschap Ende hier om en rekent men sij niet ter mysdaet want die koninc konthaber quellede lange Ende hi lovede monnick te werden blef hij te live Ende die ander was manich jaer gevangen. Ende al dat hi had gaf hi den armen. Ende hier om gheduert sijn gherechticheit in ewicheit Mer du salste al dit

---

4 De titel ontbr., ook in B.

7 onder welc dat waren : *in margine rechts naast* becande *bijgeschreven met aanw.*

18 monnick : *verbet. uit* monnich[*k*]; *de* h *is rood op zwart doorgekrast; deze verbetering wijst zonder eenigen twijfel op een oostelijken modeltekst.*

B1 *1* du : gei — die heitet *3* nummermeer gedorsten *6* si een – soe : doe *7* welc : hem *8* konthabor *9* doe die siel se sach, do verwonderden si oer seer ende *10* ist heer *als in K. Lat.* domine *11* leven *ontbr.* *15* berouwe — deser : der *16* ter : totter *17* Conchabor — quellede lange : was lange tijt sieck *18* een moenick — te live : levendich *21* Mer : Ende

borne het levende water So wie ghesmaect van desen water sal ewelic leven .| ende nummere in sal hem gedoersten

Vanden .ij. coningen Conthober ende Donathus

¶ Ende dan gingense eyn luttel voert Ende dziel sach voel die si kinde | ende daer mede waren Conthober ende Donathus twe coninghe Alse die ziele de lude sach wonders hoer ende seide [:] *H*eer wat eest dat ic sie Dese .ij. manne in hoeren leven waren herde wreet ende onderlingen viande ende mit wat *v*erdienten quamen si hijr ochte hoe sijnsi ghevrinde ghewoerden Dingel seide [:] *S*i beterden hoer viantscap voer hoere doet Die coninc Conthober qual langen tijt | ende geloefde[,] blieve hi te lijve[,] hi solde monnich werden Dander lach langen mennich jaer gebonden mit banden. ende aldat hi had gaf hi den armen | ende daeromme blijft sijne gherechticheit ewelic Dit suldi al

---

4 Deze titel staat links in margine bijgeschreven in rubrik met aanw. Conthober — Donathus : *zie K.*

11 ende onderlingen viande : *bijgeschreven in margine links met aanw.*

A *1* water *ontbr.* — endo so — smaect *2* nemmermeer en *3* dorsten *4 Titel ontbr* *6-7* noch voert een luttel ende doen sachse poele die si kende *7* waren *ontbr.* *8* als dees *9* de : die *10* in *enz.* : die waren in haren levenne *12* ochte : ende *13* worden — seide : antwoerdde *16* monc — ende dander *19* ende dit suldi vertellen alden levenden

---

G

kendic wel[.] *A*lsi waren in haeren levene so waeren si seere wreet ende [...] sij waeren ghevianden[.] Met wat verdienten sijn si hier commen ende hoe sijn si ghevriende worden Dinghel andwoorde ende seide [:] *I*c saelt hu segghen[.] *V*an deser viantscip hadden si berouwenesse voor hare doot ende daer omme so waest hem lieden vergheven van gode want die coninc tondober hi quelde langhe Doe so beloofde hij | hadde hij te live ghebleven[,] hij hadde monc ghewoorden ende de weerelt ghelaten Dander coninc was langhe ghevaen ende al sijn goet dat gaf hi den aermen[,] daer omme so blijft

1 ende[...] sij : *tusschen deze twee woorden staat* sij *rood op zwart doorgehaald.*

2 ghevriende : *hs.* ghe vriende

yn ewecheit Mer du salt dit vertzellen alle den de levent

van eyme conenck ind carnatus huus glorien

bl. 81b [*E*]nde do si eyne wenech vurw ‖ [*a*]rtz gyngen so sagen si eyn huus wonderlichen vertzeirt Ind de wende ind eyn eickliche gestichte dar aff waren van goulde[,] van seilver ind van allen manneren der costlicheir gesteynten Mer dar in waren geyne vynsteren an noch doren Ind nochtant alle de dar in gayn wolden de gyngen dar yn Ind dit huus was bynnen also clair als off dar neit alleyne eyn sonne dar in geschenen en hedde *m*er vil sonnen[,] ind it was harde wyt ynd ront ind myt geynen columen onder sat Ynd was bynnen gefloert
bl. 82a myt goulde ind dorberen stey ‖ nen[.] *D*o de sele genoechde hadde in desen getzeymere so sach sy all omme [*i*]nd sach eynen guldenen stoill de vertzeirt was myt perlen ind myt sydenen cleyderen ind m[*yt*] allen vertzeiryngen Ind sach den Conynck Cormatus yren heren in dem trone sitzen gecleit myt alsulchen cleyderen[.] da hey nee myt[,]

2 Na levent *ontbreekt wat; cf. de andere teksten. Toevallig ontbreken die woorden ook in het Lat. hs. te Graz, volgde K dit hs. of vergat de kop. de woorden af te schrijven?* *3* carnatus : *Lat.* Cormachus.

5 [*E*]nde : *de plaats voor de* E *is opengelaten.* — vurw[*a*]rtz : *hs.* vurwrtz

7 eyn e. gestichte : *Lat.* et omnis structura.

9 costlicheir : *verbet. uit* costlicheit; *de* t *is geëxpungeerd en de* r *boven de* i *bijgeschreven zonder aanw.*

15 columen : *hs.* colm̄en

16 myt g. ind dorberen : *Lat.* cum auro et lapidibus pretiosis. *17* getzeymere : *Lat.* in talibus edificiis.

18 [*i*]nd : *hs.* nd; *de kop. heeft de* i *vergeten.*

20 m[*yt*] : *eerst vergeten; daarna heeft de kop. boven den regel tusschen* ind *en* alle *de letter* m *geschreven, begin van het woord* myt, *dat hij uit plaatsgebrek niet voluit kon schrijven.*

20-21 Conynck : *de* C *is niet gerubriceerd.*

21 Cormatus : *blijkbaar foutief afschrift voor* Cormacus; *de* C *is niet gerubriceerd.*

du salste all dit vertellen den ghenen die leven Ind sij gienghen vurwerts

❨ Van koninck Cormatus huyss end glorie.

End doe se een luttick vurwaerts giengen so seghen sie een huyss wonderlijc gesiert Ind die wande end elc gestichte dar aff weren van golde[,] van zilver end van allen maniren der kosteliken gesteente mer dar eyn waren geyne vinsteren ane noch doeren end nochtan die dar in ghane wolden die giengen dar in Ind dijt huyss was binnen so[...] clare als ofter niet alleine een zonne in geschenen ein hadde mer vele sonnen Ind het was harde wijt ind ront int mit gheinen colummen onderset | Ind id was bijnnen gefloert mit golde ind mit durbaren steinen Doe dese ziele genuechte hadde in desen getzijmmere soe sach sie all umme end sach ener guldenen stoil die versiert was mit peerlen ind mit sijdenen clederen ind mit allen versijeringe Ind sie sach die Coninnck Cormathon[,] hoeren here[,] inden trone sittene geclet mit sulken

1-2 Ind s. g. v. : *Lat.* Et profecti sunt. *Zie noot K.*

3 Cormatus : *cf.* Carnatus *in K.*

11 so[...] clare : *tusschen deze twee woorden* swar, *rood op zwart doorgehaald en zwart geëxpungeerd.*

14 colummen : *hs.* colūmen, *cf. supra* **102**/12.

B *3* thorwarus *8* van costelicken *9* ane *ontbr.* *10* alle die dair — die *ontbr.* *11* Ind : want *12* in *ontbr.* *13* het : dit huys was h. *15* id : ende alt huys — ghefloeert *15-16* ende duerbaren s. *16* Ende doe dese z. *20* den coninc tormachum

G

sine gherechticheit eewelike Maer du suls dit al vertellen den lieden Doe so ghinghen si noch voort

Als sij een lettel ghegaen hadden so saghen si een huus wonderlike verschiert ende die weeghe daer af ende al dat ghestichte was van selvere ende van finen goude Ende van alle manieren van steenen | ende daer ne waren ne gheene veinsteren an no dueren[.] *N*ochtan ghinghen si daer in | die wilden |

1 Doe : *de* D *is niet gerubriceerd.*

2 ghegaen : *hs.* ghe gaen

3 ghestichte : *ook in N.*

vertellen den ghenen die leven. Ende sij ghingen voerwarts

Van conick karmathus huus

bl. 158d ‖ ENde doe sij een luttel voerwaerts ghingen. soe sagen sij een [...] huus wonderlic versciert Ende die wande ende elcke ghestichte daer af waren van finen golde[,] van silver ende van allen manieren der kostelre ghesteenten. Mer daer en waeren gheen vinsteren [*an*]. noch doeren. Ende nochtant alle die daer in gaen wolden die ghingen daer in Ende dit huys was binnen alsoe claer Als ofter niet alleen een sonne in gheschenen en had mer voel sonnen Ende het was herde wijt ende ront. ende mit genen colommen ondersat Ende het was bynnen *bl. 159a* ghefloert ‖ mit golde. ende duer stenen. Doe die ziel genoechte had in desen ghetymmere. soe sach si al om ende [...] sach enen guldene stoel. die versciert was mit perlen. Ende sy sach den coninck kormathum[,] hoeren here[,] inden throen sitten ghecledet mit sulken clederen. daer hy nye mede

---

2 voerwaerts : voer *aan het einde van den regel.*

5 een [...] : *na* een *de woorden* wonderlijk versciert *rood op zwart doorgehaald.*

6 ghestichte : *ook in G.*

8 kostelre : *fout voor* kostelicre?

9 [*an*] : *niet in het hs. zie K.*

17 ende [...] : *hs.* ende ende

18 Na perlen *is wat weggevallen of weggelaten, zie de andere teksten; ook in Bl ontbreekt dit gedeelte van den zin.*

Bl *2* voerwaerts: voert *3 Titel ontbreekt.* *4* voerwarts : voert — soe: Doe *8* costelicker *9* doeren an. *11* ofter : of *12* een : die — gheschenen *ontbr.* *13* herde *ontbr.* *14* colommen : stijlen *15* dueberen gestijnte *16* soe : doe *19* kormatus — throen : stoel — sittende

vertellen den levendigen ‖ luden | ende doen ginghen si voert. *bl. 22a*

Vandes[...] coninx tormachus huys

Alse si onverre gegaen hadden saghen si eyn huys wonderlic gesiert daer die wande ende alle die makenysse af was van golde ende van [...] silvere ende van dieren ghesteynte Ende daer en waren[...] noch vinsteren noch doeren ane | nochtan gingenre wel in alle die wolden Dit huys was so claer dat ic niet en segghe eyne sonne | mer ochter voel sonnen inne schienen | *W*et oec dat dit huys was herde wijt ende ront mit gheynen colummen ondersat ende al ghestroyt mit golde | mit dieren ghesteynten Alse dese zele hijr ende daer omme sach verblijdende | sach si eyne gulden zedele gesyert mit ghesteynte ende mit zijden werck | ende horen heer den coninc Tormachum sach si sitten in den throen ghecleyt mit sulken cleyderen | daer

---

3 Vandes[...] coninx : *tusschen deze twee woorden staat* conx *geëxpungeerd en doorgehaald.* — tormachus : *lees* Cormachus, *blijkbaar een schrijffout als bij* Conchober.

6 [...] silvere : *hs.* sil- selvere, *waarvan* sil *op het einde van een regel en* selvere *aan het begin van den volgenden. De kop. merkte blijkbaar niet, dat hij de eerste lettergr.* sil *reeds geschreven had; let op* sil *en* sel.

7-8 waren[...] : *na* waren *een loodrecht streepje.*

12 gheynen : y *schijnt verbeterd uit* n.

A *2* noch voert *3 Titel ontbr.* *4* En alsi niet verre — ende hadden *6* makinge *7* steennen maer daer *8* ane *ontbr.* *9* gingen daer aldi wouden inne ende dit *11* inne schienen : hadden geweest *12* mit : ende *13* ghestroyt: gestreemt — ende met d. *14* ende als dees siele haer hier in verblide sach sy alomme ende sach enen guldenen setel *17* tornichum *18* in dien — sulken *ontbr.*

G

bl. 270a *D*it huus was binnen so claer ‖ *a*lse offer niet alleene eene sonne scheendere maer vele sonnen Dit huus was seere wijt ende ront ende sonder calommen[.] *B*innen so waest al ghepaveert met goude ende met precieusen steenen Hier in so hadde tondalus groote glorie ende melodie Ende doe sach hi omme ende sach eenen guldinen setele verschiert met steenen ende met guldinen letteren. met cleederen ende met alderande chierheit Ende up dien troon sat die coninc donatus voorseit ghecleet

---

5 m. alder. chierheid : *Lat.* omnibus ornamentis ornatum

K

noch geyn Conynck van der werelt[,] en mochtes gecleit werden Ind dȯ dese sele verwonderde eyn wenich staende bleyff | so quamen[...] vil parsonen in dat huus myt gyften zo dem Conynge ind eyn eicklicher gaff ome syne gaven myt vrelicheit Ind do sy lange vur dem Conynge yrem heren stoent[,] want hey was ir here do sy beide yn der werelt[...] leveden[,] so quamen vil preistere end ❙ *bl. 82b* dyakenen[,] hoechlichen gecleyt als yn der myssen[.] beyde myt syden [*c*]asofelen ind myt anderen gewande harte grois ind men vertzeirde over alle dit conyncliche huus[.] *S*y satten nappe ind guden ind selveren [*c*]oppe ind vervrenwende[...] bussen [*up*] tresoren ind tafelen Ind alsus vertzeirde men dit huus[,] als off geyn meerre Glorie en were in dem rich gotz[,] dat schynen mochte dat it genoch were Ind alle de dar dienden quamen vur den Conynck ind kneende sachten sy [:] *W*anttu salt essen den arbeyt dynre hende[,] selich bistu ynd wail sal dir syn Do sachte

1 Conynck : *de* C *is niet gerubriceerd, id. r. 4, 6, 18.*

2 verwonderde : *Lat.* Dum igitur ipse ammirans aliquantulum staret.

3 [...] quamen : *na* quamen *aan het begin van den regel is de uitgang* en *zwart doorgehaald;* quamen *zelf is door den corrector verbet. uit* quam, *hij heeft er* ē *aan toegevoegd, en had niet gemerkt, dat de kop. den uitgang* en *op den volgenden regel geschreven had.*

8 werelt[...] : *na* werelt *het woord* waren *zw. doorgeh*

9 end : *opgelost uit* eñ — yn : *eerst vergeten, daarna door den corrector in margine rechts na* als *bijgeschreven.*

10 syden [*c*]asofelen: *hs.* tasofelen *Lat.* cum sericis casulis.

12-14 Lat. Ponebant etiam ciphos et calices aureos et argenteos et eburneos pixides super paxillos et tabulas.

13 [*c*]oppe : *de* c *is verb. tot* t*; daar die verb. niet duidelijk was, werd de* t *nog eens boven den regel tusschen* o *en* p *bijgeschreven.*

13-14 vervrenwende[...] : *na dit woord een loodrecht zwart streepje, dat niet dient als leesteeken en ook niet om het van* bussen *te scheiden; het woord zelf is blijkbaar fout voor* vervreuwende = erfreuen, *zie bl. 85a; het woord* elpenbeinen *komt voor op bl. 92a.*

14 [*up*] : *niet in het hs., blijkb. verg.* — Ind : *hs.* Iñ.

19 essen : *verb. uit* eren : *de* ſſ *zijn boven de* z *geschr.*

BR

clederen daer hie ny mede[,] noch geyn koninck van der werlt[,] en mochte geclet werden Ind doe dese siele verwonderde een luttijck stande bleiff[,] so quemen vele personen in dat huyss mit gijften toe den koninck end elck gaff hem sijn[...] gaven ❙ *bl. 77a* mit vrolicheit Ind doe sie langhe vur den konynghe horen here stonde | Want het was hoer here doe sij beyde leveden in der werlt | So quemen vele priestere ind dyakene[,] hoeclijc gecleet als ter missen[,] beyde mit sijdene casoffelen ind mit anderen gewanden harde groit end men versierde over alle [*dit*] Connyclicke huyss Sy sitteden nappe end guldene ind zilverene koppe ind vervreneden bussen up tressoren ind taffelen Ind aldus vertzijerde men dit huyss[,] als aff ghene merre glorien ein were in den rijke gods[,] dat schijnen mochte dat dijt genoch were Ind al dey dar deynden quemen vur den Coninck ind knylende seggende se [:] *W*anttu salt eten den arbeit dinre handen Sellich bistu ind wall sall dy werden Doe

5 sijn[...] : *hs.* sijns

10 casoffel : *cf. K.*

12 [*dit*] : *niet in het hs.*

13-14 vervreneden : *zie noot bij K; deze lezing, zonder twijfel een slaafsch afschrift, wijst ontegenzeggelijk op een zelfde bron voor K en Br; op de bij K aangeduide plaatsen staat in Br* verwrowende *en* elpenbeen.

B *3* verwonderende *6* mit vrol. : myt blijtscappen *12* huyss myt wonderlicker behagelicheit *zie N* *12-13* setten die nappen *13* ind vervr. : ende elpenbeynen bussen *14* op tafelen *15* thuys *18* ende knielden (*lees* knielde *of* knielende?) seggheden sy *20* werden : wesen

G

met chieren cleederen[,] dat hi noynt troon in eerderijke en sach met so dieren cleederen ghecleet Doe tondalus dit al sach[,] van wondere so bleef hi staende Doe sach hij dat daer quamen vele zielen in dit huus met ghiften toten coninc[.] *E*lc gaf hem sine ghiften met blijscepen Doe tondalus langghe voor den coninc hadde ghestaen[,] sinen heere[,] want het was haer heere alsi beede leefden[,] *d*oe so quamen vele papen ende levecien[,] hoghelike ghecleet[,] als oft [*si*] souden gaen doen messe[,] met scoonen casulen bleckende alse rayen ende met anderen scoonen ghewaden ende

1 met chieren cl. : *Lat.* vestitum talibus vestimentis, qualibus nec ipsi nec aliquis regum terre unquam vestiri potuit.

2 Doe : *de* D *is niet gerubriceerd.* *5* levecien : *Lat.* levite *6* casulen : *Lat.* cum sericis casulis.

N

gecleet en was. noch geen coninc vander werelt en mocht gecleet werden Ende doe dese ziele verwonderde een luttel staende bleef Soe quamen voel persoenen in dat huus mit ghiften tot den bl. 159b coninck Ende elck gaf hem sijn gaven mit blijt‖scappen Ende doe sij lange stonden voer den coninck [*hoeren heer*]. Want hij was hoer heer doe sij beide levede in deser werelt Soe quamen voel priesteren ende diakone hoechlic gecledet als ter myssen. beide mit sidene casoffelen ende myt anderen ghewade herde groet Ende men vercierde over al dat coninclike huus mit wonderliker behae[...]gelheiden. Si settede nappen ende gulden. ende silveren koppen. Ende elpenbenen bussen op tresoren ende op tafelen Ende aldus vercierde men dat huus. Als of geen meere glorie en weer inden bl. 159c rijcke gods. dat schijnen ‖ mocht dat dit genoech weer Ende alle die daer diende quamen voerden coninck. ende sechden al knielende. Want du salste eten den arbeit dijnre hande. Salich bistu ende

5 blijt : *hs.* blijst, *de* s *is zwart doorgekrast.*

9 priesteren : *verbeterd uit* periesteren : *de* e *is rood op zwart doorgehaald.*

12 mit w. b.: *niet in K. Lat.* mirabili ornamento.

12-13 behae[...]gelheden : *hs.* behaelgelheden

13 settede : *verbeterd uit* settende : *de* n *is rood op zwart doorgehaald.*

14 elpenbenen : elpen *aan het einde van den regel.*

Bl 3 ende een — Soe : Doe 4 in dat : int — ghifren : gaven totten 5-6 blijtscappen : vrouden 6 stont 8 inder — Soe : Doe 9 ter : totter 10 myssen *ontbr.* 12-13 behae[...]gelheiden : scoenheit 16 weeren 18 die quamen 19 al kn. : ende knielden ende seiden

H

hi noch gheyn eertsche coninc mede en mochte ghecleyt hebben gheweest Alse dese ziele eyn stuck gestaen hadde zeer verwonderende quamen voele lude in dat huys te dien coninc mit gyfften ende offerdense hem mit blijtscappen Ende alsi lange voer hoeren heer den coninc ghestaen hadden | want et was hoer heer doesi beyde leefden Doe quamen daer voele priestere ende ewangelieren hoechlic gecleydt als ter messen mit zijdenen casuffelen ende mit anderen dieren ornamenten ende men syerde al overal dat coninclike huys mit wonderliker syerheit Ende se setten oec op tafelen ende op trytsoren nappe ende ‖ kelke[,] guldene bl. 225b ende silveryne[,] ende yvoryen croeskijne Dit huys scheyn also gesyert al en waer gheyne mere syreheit int rijc gods | nochtan scheynt ghenoech Alle die ghene die daer dienden knyelden voerden conynck ende seyden Labores manuum tuarum qui

3 zeer verwonderende : *bijgeschrev. in margine rechts met aanw.*

8 pr. ende ewangelieren : *Lat.* sacerdotes et levite

12 se : *verbeterd uit* si ; *de* i *is in* e *veranderd.*

13 trytsoren : *Kil. geeft den vorm* tritsoor *naast* tresoor *op.*

15-16 *Lat.* sic domus ornabatur, ita ut, si major gloria in regno dei non esset, ista sufficere posset. *Zie de andere teksten.*

16 *Het streepje na* gods *is rood op zwart.*

18 *Uit Ps.* 127/2 — qui : *aldus opgelost, de eerste maal uit het voorlaatste teeken van de tweede kolom van bls.* 276 *bij* Capelli, Lexicon Abbreviaturarum, Leipzig 1901, *de tweede maal uit* qū.

A 1 negeen erdschs 1-2 en mochte... : gecl. en m. h. gew. ende als dees siele haer seer verwonderde ende een stuc gestaen hadde so quamen 4 dat : dit 7 haer lieder heer geweest doen -- beyde *ontbr.* 8 ende doen 9 gecl. h. alse 13 kelctten 14 ende dit 15 also *ontbr.* 16 ende alle

G

men verschierde dit scoone huus met wonderlikere scierheit Tondalus sachere ooc stellen guldine bl 270b nappe ende selverine bekers ende scoone belline ghelijc den hivoore | Bellen ‖ sach hi daer setten up een tritsoor ende up tafelen [:] *A*ldus so verschierdemen thuus al ne ware gheene glorien meer in den rijke gods | nochtan so waest scone te siene ende men diende daer voor den coninc ende si knielden daer voor den coninc ende seiden [:] *D*ine pine dijnre handen sultu heten[,] du best salich ende[...]

5 ende [...] : *na* ende *staat* dut *rood op zwart doorgehaald ; de* t *is niet met zekerheid te erkennen.*

bl. 83a de sele zo dem Engele Myn here[,] ich verwonderen mych war omme dat de-‖se conynck also vil dienre hait onder wilchen *i*ch neit gemyrcken en can de hey hadde da hey leefde in dem lychame Der Engel sachte [:] *D*ese en synt neit van syme gesynde dat hey hadde do hey in dem lychame was Ende hoer[...]stu neit we dese roiffent ind sagent [:] *W*anttu salt essen den arbeit dynre hende[,] selich bistu ind wail sal dir syn[.] *W*ant alle de du sies dat synt cristus armen ind pilgeryme den der conynck deilde syn tzitliche goet do hie in dem lichame was Ind her omme loent men eme hie overmitz den eweigen loen sonder eynde Ind de sele sachte [:] *I*[...]ch soilde gerne wissen

bl. 83b off dese myn here eynige pyne ‖ ee geleden have na dem dat hey van dem lichame was gescheyden ind zo der rasten gecomen is Der Engel antworde ir dat hey hait gepyniget geweist ind noch [...] lit hey *a*lle dage ind sal noch lyden Ind hey sachte vort [:] *O*nbeiden wyr eyn wenich ind du salt sien syn pynne Neit lange do sy beyden so wart dit huus

1 de sele : de *eerst vergeten, daarna door den corr. boven den regel tusschen* sachte *en* sele *bijgeschreven, zonder aanw.* — Engele : *de* E *is niet gerubriceerd ; id. reg.* 5.
3 *i*ch : *hs.* ich, *de* i *is gerubriceerd.*
7 hoer[...]stu : *tusschen* r *en* s *een loodrecht zwart streepje.* — Ende hoerste : *Lat.* Nonne audis, *cf. Br.*
12 hie : *eerst vergeten, daarna door den corrector boven den regel tusschen* do *en* in *bijgeschr., zonder aanw.* — omme : *het* de *tusschen* sachte *en* sele *bijgeschreven,* (*zie noot 1*) *heeft tusschen* omme *en* loent *wat afgegeven.*
12-13 *Lat.* et ideo per manus ipsorum retribuitur ei merces eterna hic sine fine.
13 hie : *verb. uit* he, *de* i *is boven den regel tusschen* h *en* e *bijgeschreven zonder aanw.*
14 *I*[...]ch : *hs.* Jich
16 gescheyden : *verbet. uit* geschyden ; *de* e *is boven de* y *bijgeschreven zonder aanw.*
17 Engel : *de* E *is niet gerubriceerd*
18 noch [...] lit : *na* noch *het woord* lyden *zwart doorgehaald.*
20 Onbeyden : *verb. uit* ontbeyden, *de* t *is geëxpung.*
21 pynne : *hs.* pÿ-ne

segede die siele to den Engell Min here[,] ic vervondere waer omme dat dese koninck so vele dienre hevet onder welcken ic neit gemercken en kan die hie hadde doe [*h*]e leeffden in den lichame Die Engel segede Dese en sijnt neit van sijnen ghesinne dat he hadde doe he inden lichame was[.] *E*n hoerstu neit hoe dese ropen[...] ind seghen [:] *W*anttu salt eten den arbeit dijnre hande[,] salich bistu end wall sall dy wesen[.] *W*ant alle dye du syeste sin cristus armen ind pelgreme den die koninck deylde sin ‖ tijtlike guid *d*oe hey bl. 77b in den lichame[...] was end hir omme lont men hem hier overmitz dien ewigen lon sunder ende ind die zeile segede Ic soulde gerne weten off dese mijne here eynige pinen ye geleden hefft na dat he van den lichame was verscheiden end tot rasten gekomen is Die Engel antworde [:] *H*e heefft gepinichet gewest ind noch lijt he alle daghe end sall noch liden ind hey segede voirt [:] *O*ntbeyden wy een luttijc end du salt sine pine sien Neit langhe doe sij beydeden so wart dijt huyss duncker

4 [*h*]e : *hs.* se
7 *E*n : *cf. K.* — ropen [...] : *na* ropen *de woorden* end lichame was en hoerstu neit hoe dese ropen *herhaald.*
12 [...] was : *voor* was *het woord* lach *rood op zwart doorgehaald en zwart geëxpungeerd.*

B *2* wair om dese mijn heer soe *4* kan : mach — doe hy leveden *6* ghesinde die hy *10* alle dese die du – pelgrine *11* guid : gaet *12* licham inder werlt *13* hier *ontbr.* *15* ye *ontbr.* — na den dat h. *16* toe rusten comen *17* antworde : seide *18* ghepijnt *19* hy sal *20* een luttel *21* Ende doe si een luttel beiden

G

du suls wel sijn[.] Doe sprac tondalus toten inghele [:] Heere[,] mi verwondert dat ic so vele dinghen hier sie ende ic niemende en kenne van al den ghenen die[...] hier[...] dienen ende hier en dient niement den coninc van die hem plaghen te dienene doe hij leefde Doe sprac dinghele [:] *E*n hoorstu niet wat si roupen ende tote hem segghen | Si segghen [:] *D*e pijne dijnre handen sultu heten ende du best salich ende di sal wel sijn | Want alle de ghene die ghi hier siet | sijn cristus aerme ende peelgrine Ende dese lieden[,] so plach de coninc te visenteerne ende te lavene van eerdschen goede dat sine

2 die[...] hier[...] dienen : *verbeterd uit* die ic hier sie dienen ; ic *is zwart geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald,* sie *alleen rood op zwart doorgehaald.*

N

wael sal dij wesen. Doe sechde die ziele tot den engel. Myn here[,] ic verwondere waer om dat dese coninck soe voel dienres hevet. Onder den welken ic niet ghemerken en kan die hi had doe hi levende inden lichaem was

Ende hoerstu niet hoe dese ropen en seggen Want du salste eten den arbeit dijnre hande Salich bistu ende wael sal dij wesen Die engel sechde Alle die du sieste sint cristus armen. ende pelgreme dien die *bl. 159d* coninck deilde sijne tijtlick guet. doe hij || inden lichaem was Ende hier om loent men hem hier overmits[...] den ewigen lone sonder einde Ende die ziele sechde Ic solde geern weten Of dese mijn here enige pine geleden hevet. nae dat hi vanden lichaem was verscheiden. ende ter rusten gecomen Die engel antwoerde. Hi hevet ghepint geweest. ende noch lijdet hi alle dage. ende sal noch lijden Ende hij sechde voert Ontbeiden wij een luttel ende du salste sine pine sien. Niet lange doe sy beideden. soe wart dit huus doncker Ende alle

5 *Na* was *is blijkbaar wegens het tweemaal voorkomende* lichaem was *een geheele zin weggevallen; zie de andere teksten; Bl = N.*

8 Die engel sechde: *staat hier verkeerd; wellicht is de op r. 5 weggevallen zin, waarin die woorden voorkomen, de oorzaak van deze afwijkende lezing.*

12 [...] den: *hs.* dien den; *is* den *misschien een verbetering voor* dien?

Bl 3-4 onder hem (*eigen lezing*) der ic gene gemercken can doe hi levede inden licham. 5 was *ontbr.* 9 du *ontbr.* — sint: dat sijn 11 Ende hier om loent men om mit ewigen loen sonder eynde. 13 dese *ontbr.* — pine ye g. *zie K. Lat.* unquam. 15 versch. was — ter: toe der 16 gepinicht 18 laet ons een luttel beyden 19 Niet lange daer na soe wart

H

manducabis beatus es et bonum tibi erit Dats te segghen | omme dat ghi verteert dat ghi gepijnt hebt mit uwen handen | so sijdi salich ende u sal wel sijn Doe seide dziel totten ingel | *H*eer mijn[,] my verwondert wanne mijnen heer comen dus voel dieninghen ende icker negheynen en kinde alsic leefde Dingel seide [:] *E*n hoerdy niet hoe dese ruepen | Labores manuum tuarum qui manducabis beatus es et bonum tibi erit Dese die ghi siet dat [...] waren alle arme lude ende gods pylgrijne | Dien hi deylde sijn vergenclic guet | doe hi leefde ende daeromme woert[...] hem wieder ghegeven al doer hoer hande dewelike loen hijr sonder inde Die ziele seide [:] *I*ch wiste gherne | of mijn heer die coninc | noyt eynich tormente leyt seder dat hi starf | eer hi tot deser rasten quam Dingel seide [:] *J*a hi[.] Hi heet geleden ende hi lijdet alle daghe ende hi sal noch lijden | *B*eyden wij eyn luttel | wy solen sijne tormenten sien Onlange daer nae verdunckerde dat huys ende alle

6 dieninghen: *Lat.* tot ministri. *Zie Verdam i. v.* dieninc, *waar vermeld wordt, dat de uitgang* ine *vooral bij patronymica voorkomt in het Oosten van ons land, met name de graafschap Zutphen.*

10 dat [...] waren: *tusschen deze twee woorden staat een lange* s *schuin- zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

11 *Het streepje na* pylgrijne *is rood op zwart.*

12 woert[...] hem: *tusschen deze twee woorden staat op het einde van den regel nog eens* hem *rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

13 hoer: *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

14 ziele: *boven de* z *staat een gebogen neerhaal, waarschijnlijk het begin eener hoofdletter* Z *zwart en rood doorgehaald.*

A 1 bonum: bene *id. infra* 9 4 ende doen 5 mijn *ontbr.* 6 dienneers 7 alsi leefden *Lat.* dum esset in corpore — Dingel seide *ontbr.* 10 waren: sijn 11 doe: als 12-13 werddet hem al 13 den eweliken 14 seide: sprac 15 oft — die: dees — noeit leet sint 17 jahi seitti hi — geleden: gedoecht alle dage ende hi sal 18-19 beyden: keeren

G

was als hi leefde ende daer omme so dancken si hem ende visenteerne hier Doe vraeghde tondalus Ay heere[,] ic soude gheerne weten of dese coninc eenich torment leet naer den tijt dat hi huute *bl. 271a* den lichame voer ende hi hier quam te rusten || Doe sprac De Inghele [:] *H*ij heeft ghedoocht ende noch doet ende noch moeti ghedooghen alle daghe | ende dinghel sprac [:] *V*erbeiden wi noch een lettel ghi sult sine [...] pine sien ende si ne beydden niet langhe | sinen tijt en quam Ende dat huus wert deemstere ende stappans worden si alle bedroeft ende al weenende

3 Inghele: *de* I *is niet gerubriceerd.*

5 sine[...] pine: *tusschen deze twee woorden staat* siele sijn *rood op zwart doorgehaald.*

doncker Ind alle de da ynne woenden worden bedroevet ind der Conynck wart verstoert ind Alle weynende stoent hey op ind gyenck uis Ind als dese sele eme volgede so sach sy dat alle de schare[,] de sy zo v[*o*]ren in dem huus sach[,] ire hende op heeven zo dem hemele wart ind ynentlichen *bl. 84a* onsen heren ‖ baden sagende [:] *H*ere almechtige got[,] also du woult ind weis[,] erbarme dich dyns knechtes[...] Ind de sele sach den conynck zo[...] dem navel zo staen in dem vuyre Ind van dem navel voert op wartz was hey gecleyt myt eyme haren cleyde So sprach de sele zo dem Engele [:] *W*e lange sal hey dyt lyden Der Engele sachte [:] *A*lle dage leit hey dit dryn uren lanck ind[...] xxi uren rest he De sele sachte [:] *H*ere[,] war omme is hey geordelt[...] zo deser pynen Der Engel antworde [:] *H*er ome lyt hey dit vuyr zo dem navel zo[,] omme dat hey dat sacramente der echschaff besmittede Ind van den navel vort opwartz so lit *bl. 84b* hey de ‖ hare want hei bevall eynen gere[...]ven doit

2 Conynck : *de* C *is niet gerubriceerd.* — verstoert : *verb. uit* verstort; *de* e *is boven den regel tusschen de* o *en* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

3 gyenck : *verb. uit* gynck; *de* e *is boven den regel tusschen* y *en* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

5 v[*o*]ren : *hs.* veren

9 knechtes [...] : *na dit woord* id, *fout voor* ind, *zwart doorgehaald.* — Ind de : de *eerst vergeten, daarna door den corrector tusschen* Ind *en* sele *bijgeschr., zonder aanw.* — sele : *verb. uit* sel; *de corrector heeft er eene* e *bijgev.* — zo[...] *na dit woord een loodrecht zwart streepje.*

12 Engele : *de* E *is niet gerubruceerd; id. r. 16.*

14 ind[...] xxi : *tusschen deze twee woorden en boven* xxi *heeft de corr. de woorden* to d' (to der) *bijgeschreven, met aanw.*

16 geordelt[...] : *verb. uit* geortelt; *de* t *en* d *zijn in elkaar gevlochten.* (*cf.* 22/14). *Na* geordelt *is het woord* werdich *zwart doorgehaald.*

20 gere[...]ven : *voor* ven, *aan het begin van den regel de letter* g; *blijkbaar wou de kop. het gansche woord* gereven *schrijven, doch merkte te laat dat hij het eerste gedeelte er van* gere *reeds geschreven had.*

ind alle die daer ynne woneden werrden bedrovet Ind die koninck wart verstuert end all weynende stoent he up ind gienck uut ind als die ziele hem volchede so sach se dat alle die schare die sij to voeren int huyss sach hore hande up hieven ten hemel wart ind ynniclic onsen heren baden segende | Here almechtige god[,] also du wils end wetes[,] ontferme dijns knechts *I*nd die ziele sach den Coninck toe den Navel [*toe staen inden vuere Ind vanden navel*] vort opwarts was he geclet [*mit*] eenre haren [*clede*] Doe sprac die siele to den Engel [:] *H*oe lange sall he dit liden Die Engel segede Alle dage lijt hie dit drie uren lanck ind xxi uren rastet hy Die siele segede [:] *H*ere[,] waer omme is hy geoirdelt werdich to desen pijnen | Die Engel antworde[:] *H*ier omme lijt hij dit vuer to den Navel toe om dat he dat sacrament der ecschapp besmijttede | Ind ‖ van den Navel vort *bl. 78a* opwarts soe lidet hie die haerre want he beval enen greven doit te slan beneffen patruse ind

9 [*toe... navel*] : *vergeten, wellicht wegens het tweemaal voorkomende* den navel.

10 [*mit*] : *niet in het hs.*

11 [*clede*] : *niet in het hs.*

B *1-2* worden bedroeft — Ind die koninck wart verstuert *ontbr.* *3* uut als dese *6* ende baden harde ynnichlic onsen here ende seiden *9* totten navel toe staen in een vuer Ende vanden navel opwerts *10* myt enen haren Ende die ziele seide toe d. e. woe l. *12* sal dese ziele dit l. *14* here *ontbr.* *19* lidet hy die dair (*lees* hair) *20* patriuse

G

stont hi up ende ghinc hute Doe sach tondalus al de menichte van desen sielen vorseit dat si hem vaste na ghinghen ende si hieven up hare handen te hemele waert ende si baden gode ootmoedelike ende seiden [:] *H*eere[,] almachtich god[,] also du wilts ende weet[,] ontfaerme dijns knechts Doe sach tondalus den coninc staen in een vier toten naffele ende vander naffele upwaert was hi ghecleet met eender maniere van hare Dinghel seide [:] *A*lle daghe moeti dit doeghen[,] de conijnc[,] drie

N

bl. 160a die daer in woenden worden ‖ [...] bedrueft. ende die coninck [*wart verstoert*]. Ende al wenende stont hi op ende ghinc uut Ende als dese ziele hem volgede. soe sach sy[...] dat alle die schare die sij te voeren int huus sach hoer hande op heffen ten hemel wart. ende ynnichliken onsen heren bidden seggende Here almechtich god. als du wils ende wetes[,] ontferme dijns knechtes Ende die ziele sach den coninc tot den navel toe staen inden vure. Ende vanden navel voert opwarts was hij bl. 160b gecledet mit enen haren clede Doe sprac die ‖ ziel tot den engel. Hoe lange sal hij dit lijden Die engel sechden. Alle dage lijdet hij dit drie uren lanc. ende xxi uren rustet hij Die ziele sechde. Here[,] waer om is hi gheordelt weerdich tot desen pijnen Die engel antwoerde. Hier om lidet hi dit vuer totten navel toe. om dat hi dat sacrament der echtschap besmitte. Ende vanden navel voert opwarts soe lijdet hi die hare. Want hi beval enen greve doot te slaen beneven den heiligen pa-

---

1 worden [...] : *hs.* worden worden.

2 [*wart verstoert*] : *niet in het hs.*

4 sy [...]: *na* sy *staat* d, *verbeterd uit* a, *beginletter van het volgende* alle, *rood op zwart doorgehaald.*

18 echtschap : *verbeterd uit* echtschahp; *de* h *is rood op zwart doorgehaald en de* p *er naast geschreven.*

Bl *1-3* woenden : waren die worden bedroeft. Ende al weynende stont die coninck op *4* soe : doe *5* sach die hiefen oer hande op te *6* bidden : baden *7* almechtich god *ontbr.* *8* dy dijns *9* totten *11* sprac : seide *12* Hoe : woe *15* Here *ontbr.* — werdich geordelt *16* deser *19* dat haren cleet. *Lat.* cilicium.

H

diere inne waeren woerden bedrueft ende die coninc stoent op al weynende ende ginc uut ende altgesynne Dese ziele volgede hem mitten ingel | Daer sach se alle die mennichte mit opgheloken handen ten hiemel waert ‖ begeerlike gode aanruepende ende seiden Heer almechtich god also du wils ende cons[,] ontferme dijns knechtes Doe sach si den coninc staen in eyn vuyer totten navele | vanden navele opwaert mit eynen asschedueck ghecleydt Dziele seide totten ingel [:] *H*oe lange sal hi dit lijden Dingel seide [:] *A*lle dage .iij. uren langhe ende .xxi. uren rust hi[.] Heer[,] seide dziele[,] waeromme lijdt hi dit tormente ende negheyn ander Dinghel seide [:] *D*aeromme hevet hi tfier totten navele omme dat hi niet en hielt wel sijnen wetteliken huwelic Ende oec is hi mit asschen beworpen vanden navele opwaert omme dat hi geboet te doeden den grave neven den heyligen bl. 23a

---

7 cons : *Lat.* sicut vis et scis.

9 asschedueck : *Lat.* cilicium. *Kil.* cilicium = stamijne, stramijn; *Martinez en Pitiscus* = haren cleed; *cf. r. 16-17* mit asschen beworpen = *Lat.* patitur cilicium.

11 dage : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *1* wordden *3* volgede : voechde *4* opgheloken : ontplokenen *5-6* gi wilt ende gi wel kont *7* dijns : uus — doen *8* enen — toeten navele toe ende *9* aschdoeke *10* Doen seide si *11* seide : sprac — dage gedoecht hi dit drie urren *13* waer bi — dese pine *14* seide : antwoerde *16* sijn wetteleec huweleec ende daer om valsch ende meineedich was ende oec

---

G

hueren lanc ende dan rust hi hem .xxi. hueren Doe vraeghde tondalus [:] *W*aer omme moetti dit ghedooghen Dinghel seide [:] *O*mme dat hi besmette thelighe sacrament vanden uwelicke so ghedooght hi pine des viers toter naffelen Ende vanden naffele upwaert moet hi ghedooghen pine vanden bl. 271b hare | omme dat hi eene grave dede ‖ [...] doot slaen neven sente princius ende brac sinen heet[.]

---

4 dede[...] doot : *hs.* dede dede doot — princius : *lees* patricius.

K

zo slaen [...] beneven patrisse Ind brach synen eit Want alle syne sonden synt eme vergeven bis zo desen tzwein Ind her na so sachte hei [:] *G*ayn wir op waitz[ ] *I*nd do si ewenych tzides vort gegangen waren Do sagen si eyn altzo[...] hoge mure ynd harde schone

van eyner moren de selveren was

*D*ese mure was selveren ind harde clair *i*nd schone Mer si en sagen da geyne portzen ane[,] nochtant en wisten si neit wee si de mogentheit gotz dar yn leidden end si sach all omme Ind sach der hilgen choer verblidende myt gode sagende [:] *G*lorie si
bl. 85a d[*i*]r got vader || glorie si dir gotz son[,] glorie si dyr got hilger geiste Ind da songen manne ynd wive de waren gecleit myt preciosen wissen cleideren Ind waren harde schone sonder smytten Ind sonder rympen ind vervreuwende alwege[,] goederteren in dem love der hilge[...]r eweger driveldicheit Ind de wysheit van iren cleideren was als noyvallende snee dar de sonne op scheynt Ind de mencher

1 slaen : *na dit woord een loodrecht zwart streepje.* — patrisse : *verb. uit* patriisse; *de tweede* i *is geëxpungeerd ; men kan zoowel* patrusse *als* patriisse *lezen.*

5 [...] hoge : *voor de* h *van* hoge *is wat uitgekrast.*

8 *Dese* : *hs.* dese, *maar de plaats voor de hoofdletter* D *is opengelaten.* — selveren : *de* e *en de* l *zijn wat in elkaar gevloeid.* — ind : *opgelost uit* in', *id. r. 18.*

9 nochtant... : *Lat.* nesciens tamen

11 end : *hs.* eñ

13 d[*i*]r : *hs.* der

16-18 *Lat.* et erant pulcherrimi sine macula et ruga, jocundi et hilares, gaudentes semper et exultantes et in laude sancte sempiterneque trinitatis perseverantes. — vervreuwende : *zie* **184**/13-14

18 hilge[...]r : *tusschen* e *en* r *eene* r *die tot een inktvlek vervloeid is.*

19-20 *De titel van blz. 84b heeft op 85a wat rood afgegeven, nml. op* wysheit (*r. 19*) *en* dar (*r. 20*).

20 scheynt : *op de* he *is een zwarte inktvlek.*

BR

brac sijnen eet Want alle sijne sonden sin hem vergeven tot desen twen Ind hiernae seghede hie [:] *G*a wy opwerts Ind doe se een luttick vort geghaen weren doe seghense ene alte hoghen mure end hard schone

¶ Van eenre muren die silveren was

Dese mure was silveren end sere claer end schone mer se en sach daer gheen portzen an[,] nochtan en wijste se neit hoe hoer die mogentheit gods dar in leyde Ind se sach all omme ind sach der helighen Chore verblidende mit gode seggende[...] Glorie sy dy got vader Glorie sy dy got son Glorie sy dy got helige geyst Ind daer songhen manne[...] ind wijve die weren geclet mit Preciosen witten clederen Ind weren harde schone sonder smijtte end sonder rijmpen[,] vrolic[,] verblidende end vervrowende alletoes[,] godertieren in den love der helligher ewiger drivoldicheit Ind die wijtheit[...] van horen clederen was als nyevallende snee daer dye sonne up schint Ind die mennigherhande

11 [...] Glorie : *voor dit woord staat* God *rood op zwart doorgehaald.*

13 manne [...] : *hs.* manne manne

18 wijtheit [...] van : *tusschen deze twee woorden staat* han, *fout voor* van, *rood op zwart doorgehaald.*

B *3* luttel voert gingen *4* ene *ontbr.* *8* mer : ende die ziele en sach *10* all *ontbr.* — ende sy sach *12* sy gode den vader — g. sy den soen *12-13* g. sy den heylighen geest *15* ende sy waren harde *17* altois ende gheduerende in der heiliger ewiger drievoldicheit loff (*B las zeker* godertieren *verkeerd*) *19* als in vallende s. *20* die magerhande (*lees* maniger)

G

*A*lle sine sonden sijn hem vergheven sonder dese twee Doe seide dinghel [:] *G*aen wij noch voort Ende doe sij een lettel up waert ghinghen so saghen sij eenen hooghen muer ende alte scoone

Desen muer was te siene ghelijc den selvere ende so claer ende so scoone[,] maer tondalus dochte datter gheen poorten en waren maer si ghinghen duere Ende tondalus en conste niet ghemerken hoet sijn mochte dat siere duere quamen sonder bider cracht gods[.] *E*nde scouweden alle omme die chooren als

tricius. ende brack sijnen eyt. Want alle sijn sunden sijn hem vergeven sonder dese twe Ende hier na sechde hi [:] *G*aen wij opwarts. Ende doe sij een *bl. 160c* luttel voertgegaen waren doe sagen sij een alten || hogen muere ende herde schoene

van eenre mueren die silveren was

DEse muere was silveren ende seer clare. ende schone. Mer sij en sach daer gene porten an. Nochtant en wiste sij niet. hoe hoer die moegentheit gods daer in leide Ende sy sach al omme. ende sach der heiligen [*chore*] verblidende mit god seggende. Gloria si dij god vader Gloria sij di god soen. gloria si di god heilige geest Ende daer songen mannen ende wiven die waren ghecledet mit preciosen witten clederen Ende waeren herde schoen sonder smette. ende sonder rimpe. Vrolic[,] verblidende ende vervrouwende altoes Guedertieren inden love der heiliger ewiger drievoldicheit *bl. 160d* Ende die wytheit || van hoeren clederen. was als nye vallende snee. daer die sonne op schint. Ende

11 [*chore*] : *hs.* glorie *Lat.* vidit choros sanctorum

Bl *3* hi : die engel *6 Titel ontbr.* *7* ende seer schoen ende claer *9* hoe : woe *10* al omme *ontbr.* *11* coer *12* Gloria... vader *ontbr.* *12-13* Glorie... Glorie *14* wijf *16* vrolicke ende *Lat.* gaudentes semper et exultantes *18* ewiger *ontbr.*

patricium ende hi hem verswaer Ende sonder dese twe so sijn hem alle sijne sonden verlaten Ende doe seide hi [:] *G*ae wy opwaert Doe si quamen al luttel voert saghense eyne alte hoge muer ende blinckede claer

Vander sylveren mueren

Dese muere was sylverijn ende seer gelickende [*ende*] schoene ende der zielen en dochte hijr negheyne porte[...]ane Ende si en wist selve niet hoe syere in waert geleydt Daer sach si die chore der heyligen die mit gode verblijden ende seiden Glorie sidy god den vader Glorie sy di sone Glorie sijdi heilige gheyst Dese die dit songen waren alle mit dieren witten [*cleyderen*] gecleyt[,] schoene sonder smette[,] spellic[,] guederhande | ende altoes verblijdende ende inden loef der heilger drijvoldicheit alteynen blijvende Hoere cleydere || *bl. 23b* blicten alse snee daer die raydye vander sonnen

1 verswaer : *Lat.* prevaricatus es jusjurandum.

7-8 gelickende [*ende*] schoene : ende *staat in het hs. doch is zwart geëxpungeerd en doorgehaald. Het woord staat in A. Lat.* splendidus multum atque decorus. — Gelickende = behagelijk. *Zie Verdam i. v.* geliken.

9 porte[...]ane : *na* porte *een loodrecht streepje.*

12 den : *bijgeschreven boven den regel met aanw.* — di sone : *de kop. wou eerst* die *schrijven; de* e *is echter niet afgemaakt en zwart en rood loodrecht doorgehaald.*

14 [*cleyderen*] : *niet in het hs. A.* cleederen. — schoene *enz.* : *is naamw. gez. van 't voorafgaande* waren. *Lat.* et erant pulcherrimi sine macula et ruga.

15 spellic = *Lat.* jocundi — guederhande : *Lat.* hilares, *zie Verdam i. v.* guederhande = *o. m.* goedgezind. — *Het streepje na* guederhande *is rood op zwart.*

16-17 ende inden loef... blijvende : *deze woorden zijn onderaan in margine bijgeschreven zonder aanw.*

18 blicten = schitteren *zie Verdam i. v.* blicken, *Lat.* Candor vestimentorum sicut nix recens erat.

A *1* patercium — ende hi hem verswaer *ontbr. De voorgaande bijgevoegde woorden (zie A* 139/16) *zijn misschien paraphrase van deze.* *2* verlaten : vergeven *3* doen — wy voert o. — doen *4* al : een — hoeghen scoenen muer ende herde claer *6 Titel ontbr.* *7* Desen *8* ende schoene — der : dier *9* geen — maer si *10* si daer in — ende daer *12* god vader — di : u *13* di : u — ende dese die dus songen — alle *ontbr.* *14* cleederen — gecleyt *na* waren — ende scoene *18* raeie

G

vanden helighen[,] in cristumme verblijdende ende seiden [:] *G*lorie si den vader[,] glorie si di helich sone[,] glorie si di helich gheest[.] *E*nde die hier songhen[,] warent mannen ofte vrouwen[,] si waren ghecleet met witten cleederen die alle precieus waren ende sij waren alte scoone sonder smette ende sonder blecke[,] vroylicke ende minlicke ende altoos vervroyende ende verblijdende ende gheduerende in de helighe drievoudicheden lof | Ende [*die*] claerheit van haeren cleederen was als de raye vander sonnen[.]

4 vervroyende : *hs.* ver vroyende — verblijdende : *hs.* ver blijdende

5 [*die*] : *niet in het hs.*

hande stymmen de zo samen songen gaven soisse geluyt[...] *E*n allen was eyne [*geliche*] clayrheit[,] vreude[,] mynlicheit[,] blitschaff : Schoenheit[,] Ersamheit[,] gesonheit[,] ewege eyndrachticheit *bl. 85b* Ind mynne Mer wat sal ich sagen van || dem roeck des veldes da dese ynne waren Want dese roech geit boven alle roeche ind specien[,] de altzo soisse ind genochlichen wais Da en was geyne nacht noch donckerheit noch drofheit Alle brantten si van mynnen Do sprach[...] de sele [:] *I*ch bidden dich here[,] dat it dir leif si dat wir en deser rusten bliven Der engele antworde ir [:] *W*ail mois dir syn[.] *A*lle scheynen dese grois[...] nochtant saltu myrre lone der hilgen seyn De sele sacht [:] *H*ere[,] wilcher selen lone synt dit[.] *D*er engele sacht ir Der gener de in echtschaf synt[,] der manne end der wive de ir echtschaff myt overspel *bl. 86a* neit besmyttet en haven || Ind ouch ir gesynde wail regiert haven nest in selver ynd ir tzitliche goit den armen ind den pelgerymen ynd der kirchen

1 stymmen : *de* e *is slecht gemaakt.*

2 geluyt[...] : *na* geluyt *een dik zwart streepje* (|); *blijkbaar wou de kop. een* | *schrijven, begin van het voorafgaande* soisse. — [*geliche*] : *niet in het hs.*

6-8 Want... wais : *de zonderlinge constructie van desen zin wordt duidelijk door het Lat.* : Superabat enim omnium odoramentorum et aromatorum species ille dulcissimus et delectabilis odor.

8 wais : *door den corrector verb. uit* noch, *dat zwart doorgehaald is;* wais *is er boven gezet, zonder aanw.*

9 het eerste noch *is ongetwijfeld een foutief afschrift voor* roech. *Zie Br.*

10 sprach[...] de : *voor* de *aan het begin van den regel* de, *tot een inktvlek vervloeid, die half uitgewischt is.*

13 grois[...] nochtant : *boven* noch *heeft de corrector* to syn *bijgeschreven met aanw.; blijkbaar dacht hij, dat de volzin niet volledig was.*

14 seyn : *boven de* y *staan twee puntjes.*

17 end : *hs.* eñ — overspel : *hs.* overspeel; *boven de eerste* e *een punt, die waarsch. dient als expungatie.*

stemmen die to gader songhen gaven soute geluet[.] *H*em alle[..]n was ein gelike clairheit[,] vreude[,] mijnlicheit[,] blijtschap[,] schoenheit || *bl. 78b* eersamheit[,] gesontheit[,] ewige endrachticheit end caritate Mer wat sall ich seghen van den roeke des veldes daer dese ynne weren want dese roeke gheet boven alle de roeke end specien[,] die alte soete ind genoechlic roeke | Dar een was gheene [*n*]achte noch droeflicheit[,] alle birneden sij van mijnnen | Doe sprach die ziele Ic bidde dy here[,] dattet dy lieff sy dat wy in deser rasten bliven Die Engell antworde [*hoer*] *W*ail moet dy sin All schijnen dese groit nochtan saltu merre loen der hilligen siene Die ziele seghede [:] *H*ere[,] welcker sielen loen sin dit Die Engel seghede Der ghenre die in ecschap sin[,] der manne ind der wiven die hoer ecschap mit overspele neit en besmijtten Ind oec hoer gesijnde wail regieren naest hem selven end hoer tijtlic goit den armen ind den p[...]elgerin end der kercken cristi mede delen Toe desen sall

2 alle[...]n : *hs.* allein

6-7 Lat. De odore quid dicam illius campi, in quo erant isti? Superabat enim omnium odoramentorum et aromatorum species ille dulcissimus et delectabilis odor. *Zie K. De lezing van Br. en de andere teksten is de juiste; alle volgen slaafs het Latijn.*

9 [*n*]achte : *hs.* machte

12 [*hoer*] : *hs.* doe, *fout voor* hoer.

16 ecschap : *hier kan men ook* etschap *lezen.*

19 p[...]elgerim : *hs.* plelgerin ; *de tweede* l *is tusschen* e *en* g *bijgeschreven.*

B *2* hem allen *4* ewelicheit eendrachticheit *7* allen roeke *8-9* geen nacht noch droefheit gecleet wan (*lees* van) mynnen waren sy heet *cf. N.* *12* doe (*zie noot 10*) *ontbr.* *14* Ende die ziele *14-15* her welcker sielen loen sin dit Die Engel seghede *ontbr., wellicht vergeten wegens het tweemaal voorkomende* seide *16* inder echtscap *16-17* der manne ind der wive die hoer ecschap *ontbr., wellicht vergeten wegens het tweemaal voorkomende* ecschap *17-18* Ind : mer die oic oir ghesinde *18* naest hem selven *ontbr.* *19* pelgrinen (*hs.* pel'inen) *20* mede deilden

G

*S*i songhen te samen met menigher stemmen ende dat gaf een luut van grooter melodyen ende instru- *bl. 272a* menten van musiken[.] *C*laerheit || ende Vroylicheit. Bequamelicheit. Scoonheit. Heersaemheit. Ghesondicheit. Eewelicheit. Eendrachticheit. Ende caritate. *was* in hem allen heven vele Nu salic hu segghen vanden roke die daer was daer sij in waren[.] *D*ie soete ghenoughelike roke ghinc boven allen roken ende boven allen dieren specien Daer ne was de nacht niet[,] van seericheden daer af so ne wistmen daer niet[,] want si waren alle ontsteken van minnen in cristume Doe sprac tondalus [:] *H*eere[,] nu biddic hu[,] laet hu lief sijn dat ic hier bliven mach Doe antwoorde de

2-3 de punt na Vroylicheyt *is rood op zwart; de volgende zijn rood en staan op een zwart streepje.*

5 seericheden : *Lat.* tristitia.

N

die manigerhande stemmen die te gader songen gaven suet gheluyt. Hem allen was een gelike claerheit[,] vroude[,] mynnentlicheit[,] blijtscap[,] schoenheit. eersamheit[,] ghesontheit. ewicheit Eendrachticheit ende caritate Mer wat sal ic seggen vanden rueke deses veldes daer dese in waren. Want dese rueke gaet boeven alle rueke ende specien. die alte[...] suete ende ghenoechlic roeck
bl. 161a Daer en was nacht noch droefheit Ghecleedet ‖ mit mijnnen waren sij heet Doe sprac die ziele. Ic bidde dij here dattet di lief sij. dat wij in dese ruste bliven. Die engel antwoerde [:] *W*ael moet dij sijn Al schijnen dese groet nochtant saltu meerre lone der heiligen sien Die ziele sechde Here[,] welker ziele lone sijn dit Die[...] engel sechde Der geenre die in echtscap sijn[,] der mannen ende der wijven. ende hoer echtscap mit overspoel niet en besmitten Ende oec hoer ghesinde wael regieren naest hem selven Ende hoer tijtlike guet den armen. ende den pelgheren. ende der kerken

5 caritate : *verbet. uit* carite : ta *links in marg. bijgeschreven met aanw.*

7 dese : *slecht gemaakte vette* s

8 [...] suete : *voor* suete *staat* ghenoechlic, *te vroeg geschreven en rood op zwart doorgehaald.*

9 Ghecleedet : *verbeterd uit* ghegcleedet, *de* g *is rood op zwart doorgehaald; cf. K en Br. B houdt het met N, wat op een zelfde bron schijnt te wijzen.*

15 [...] engel : *vóór* engel *staat* en, *blijkbaar bij vergissing als begin van het volgende* engel *doorgehaald.*

Bl 2 Ende om allen — gelike : gotlike *Lat.* equalis 3 manlicheit 4-5 ewige eendrachticheit = *K, Lat.* eternitas, unanimitas. 6 deses : des 9 gheen nacht — Ghecleedet... heet *ontbr.* 14 sien *ontbr.* 16 sijn : is 17 mit overspoel *ontbr.* 18 oec *ontbr.* 19 regierden *Lat.* regebant 20 den armen gaven — pelgrijmmen

H

opschijnt Daer was mennigerhande welluydende stemme [,] claerheyt [,] spellicheit | sueticheit | blijtscap | schoenheit[,] eersamheit[,] ghesonde[,] ewilicheit[,] eendrachticheit Dit was hem even groet ende caritate Wat salich seggen van den roeke[.] *H*i ginc boven alle roeke van cruyden En was daer niet nacht[,] die druefheit was ewech | si bornden alle mitter minnen[...] Doe seide dziele [:] *H*eer laet ons blijven in dese raste Dingel antwoerde | *W*el moet u sijn Al hebdy dit ghesien ghi solet noch meer loen sien Ende dziele vraechde [:] *W*ilker hande zielen loen es dit Dingel seide [:] *D*it sijn die horen huwelic niet en besmetten | ende hoere meseniede wel regierden ende hoer guet den armen deylden | der kirken ende den

2 spellicheit : *Lat.* jocunditas

5 caritate : *op de plaats der eerste* a *staat een misvormde onleesbare letter; de* a *is er boven geschreven met aanw. — Deze zin is onbegrijpelijk wegens de letterlijke vertaling van Lat.* Charitas, jocunditas, amenitas, hilaritas, pulchritudo, honestas, sanitas, eternitas, unanimitas omnibus erat equalis et caritas. *Zie de andere teksten.*

7 En = het en, *cf. bl. 25a.*

8 minnen[...] Doe : Doe *staat in het begin van een regel; op het einde van den voorgaanden regel staat het nog eens zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgeh.*

15 *Het streepje na* deylden *is rood op zwart.*

A 2 ende suetheit 4 in ewicheit 6 van allen 7 ten was — druecheit — was daer 8 alle : als 8-9 Doen sprac die siele 10 sijn maer ghi hebt dit gesien ende ghi selt noch meerder loeffeleecheit sien 12 13 es ditte dit sijn seit hi die 15 deilden den ermen den pelgrimmen ende der kerken

G

Inghele [:] *D*u sijs wel want alle dinghen dijnct hu hier goet[,] nochtan so sulstu noch meerderen loon sien vanden helighen Doe sprac tondalus tote den Inghele [:] *L*ieve heere[,] wat sielen es desen loon gheordineert Doe sprac dinghele [:] *D*er gheenre die waren in gherechten huwelicke[,] mannen ende wiven[,] ende dat niet en besmetten ende hare ghetroude bedden wel hilden ende hem wachten vanden ongheorloofden overspele ende die ghene die haer ondersaten wel regierden ende den aermen gaven van haren tijdeliken goede ende den peelgrinen ende cristus kerstene stichten Ende

1 *Du* sijs wel : *Lat.* Bene sit tibi, licet ista videantur magna, tamen...

6 *Lat.* et bona sua temporalia pauperibus et peregrinis et Christi ecclesiis tribuebant, quibus judex justus in extremo judicio est dicturus...

cristus mede deilen[.] *To* desen sal der gerechte richter sprechen in dem dage des ordels Comet ir gebenendiden myns vaders[,] besetzet dat rich[...] dat uch bereit is van anbegenne der werelt Want ich hadde honger ind ir gaift myr zo essen Ich was dorstich end ir gavet myr drynncken *I*ch was ellendich ind ir herberchde mych De ontbeidcnt den hilgen hoffen ind de zo compst van der geloren[...] des grossen gotz | werdent si ver[...]troist en deser bl. 86b rasten Want ‖ dat sacramente is grois[.] *De* it wail behalden in dem lichame si soillen in rasten verbliden sonder ende Ind hei sachte zo ir [:] *W*ir moissen noch upwartz gayn end besyen de vrouden de da synt[.] *De* sele sacht [:] *H*ere[,] hayn ich grasie vonden in dynen ougen so doe mych hei bliven in deser rusten Ich en will neit hoger opwartz gayn aff it dyn wille is Want myr genocheit hei seir wail zo bliven[,] ich en socken noch en begeren[...] besser zo haven Der engele sachte [:] *A*lle en heistu is neit verdient nochtant saltu meerre vrouden sien dan dese Ind hye gyengen si

2 *Matth.* **25**/34 *en* 35

3-4 rich[...] dat : *na* rich *staat* dnt, *fout voor* dat, *zwart doorgehaald.*

7-10 De ontbeident : *Lat.* Qui expectantes illam beatam spem et adventum glorie magni dei, consolantur in tali requie; *zie de andere teksten.*

8 geloren[...] : *de kop. schreef eerst* gelor | gen, *en kraste de* g *aan het begin van den volgenden regel uit; de corr. die blykbaar deze verb. niet gezien of begrepen had, zette in margine na* gelor *nog eens den uitgang* en, *eene* e, *waarboven twee afkortingsteekens voor de* n, *het eene boven het ander; zie ook* **148**/8.

9 ver[...]troist : *hs.* verstroist

13 end : *hs.* eñ

19 begeren[...] besser : *boven den regel tusschen* begeren *en* besser *heeft de corr. het woord* neit *bijgeschreven, zonder aanw., wellicht als verklaring.*

21 gyengen : *verb. uit* gyngen; *de* e *is boven den regel tusschen* y *en* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

dye gerechte richter sprechen in den daghe des oirdels Comet | gebenediden[...] myns vaders[...] besitttet dat rijke dat u bereit is van ambeginne der werlt | Want ich hadde honger ind gy gavet my teten Ich was dorstich end ghi gavet my drincken[,] ic was ellendich end ghy herberchde my Die entbeydende den hilligen hope ind toe komst van der glorien des groten gods werden sie ‖ getrost in deser rasten want dat sacrament is bl. 79r groit[.] *D*yet wall halden in den lichame se sullen in rasten verbliden sonder eende Ind hie segede toe hoer [:] *W*y moyten noch upwerts gaene ind besien die blijschapen die daer sijn Die ziele seghede [:] *H*ere[,] hebbe ic gracie vonden in dynen ogen so do my bliven in deser rasten Ic ein wel nicht hoger upwerts gaen offt dijne wille sij want my genoeget hier harde wall te blivene Ic en soeke noch ein roeke noch ein begere bet toe hebben Die Engel segede All ein hebs du [*des*] neit verdient nochtan salstu meerre blitschap siene dan desse ind hier ghenghen sij vort ind

2 [...] myns : *hs. voor* myns *staat* in, *K.* ir gebenediden; *misschien is* in *hier een reminiscentie aan* ir

7 entbeydende : *zie noot bij K.*

15 do my : *deze twee woorden zijn door een zwart loodrecht streepje van elkaar gescheiden.*

17 genoeget : *de* n *is door het afgeven van een rubricatie op blz. 78b heelemaal verdwenen.*

19 [*des*] ; *niet in het hs.*

B *2* gebenediden mijns v. *3* van beginne der w. *4-5* g. my eten ic had dorst ghy *7* Die ontbeiden *zie K.* *7-8* endie die t. *9* vertroistet — sacrament der echtscap *16* die opwerts sijn *17* genoeget : gelieft wael hijr toe b. *19* Ende die e. — des niet verdient *20* blijtscapen

G

bl. 272b cristus gerechteghe *in* die sal inden daghe ‖ des oordeels segghen te desen [:] *C*omt ghi ghebenedide ende besidt dat rijke mijns vaders dat hu bereet es[,] want ic was ongherich ende ghi gaeft mi tetenne | Ende ic was doorstich ende ghi lavet mi ende gaeft mi drincken ende ic was ghast ende ghi herberghet mi[.] *D*ese sullen vertroost wesen in deser rusten ende si verbeiden die toecomste van gods glorien want weet wel dat thuwelic een groot sacrament es[.] *D*iet wel houden in haren

4 toecomste : *hs.* toe comste.

N

bl. 161b cristi mede deilen Tot desen sal ‖ die gerechte richter seggen inden dage des ordels Comt ghebenedide mijns vaders. besittet rijcke dat u bereit is van beghijnne der werelt. Want ic had honger ende ghi gaeft mij teten Ic was dorstich ende ghi gaeft mij drincken Ic was ellendich. ende ghi[...] herberchden mij Die ontbeidende die heilige hope ende die tocoemste vander glorien des groten gods[...] werden sij vertroest in deser rusten verblidende sonder einde

Ende hi sechde tot hoer Wij moeten noch opwart gaen ende besien die blijscappen die daer sijn Die bl. 161c ziel sechde Here[,] ‖ heb ic gracie vonden in dijnen ogen. soe doe mij blijven in deser rusten. Ic en wil niet hogher opwart gaen oft dijn wil sij. Want mij ghenoeget hier herde wael te blijven Ic en suecke noch ic en rueck[.] noch en begeere bet te hebben Die engel sechde. Al en hebstuus niet verdient. nochtant saltu meere blijtscap sien dan dese. Ende hier om ghijngen sij voert. ende

5 gaeft : *het bovenste streepje der* g *schijnt op een andere letter geschreven te zijn.*

6 ghi [...] : *na* ghi *staat* hel, *fout voor* her, *rood op zwart doorgehaald.*

7-10 Zie noot K op 7-10.

9 gods [...]: *na* gods *staat* vander, *bij vergissing herhaald, rood op zwart doorgehaald.*

10 Wegens het tweemaal voorkomende einde *is een heele zin weggevallen; zie de andere teksten.*

11 Wij : *de* W *is niet gerubriceerd.*

17 rueck : *na dit woord een* ⌒ *als regelvulling, dat veel op een punt gelijkt — N wijzigde den tekst blijkbaar naar Lat.* Non quero neque curo nec melius habere desidero

Bl *2* Comt ghi *3* ende besit dat *5* Ic had dorst *7* Die ontbeyden der heiliger hapen ende *9* getroest *12* blijtscappen *15* gaen *ontbr.* — sij : is *16* herde *ontbr.* *16-18* Ic en suecke... te hebben : Ic en begeere niet beter te hebben *18* hebstu des

H

pylgrijnen daer god toe seggen sal ten jonxten daghe Comet gebenedijde mijns vaders[,] besittet rijke gods dat u bereyt es van beghenne der werelt Ic was hongerich[,] ghi gaeft my[...] tetene | my doerste[,] ghi gaeft my drinken Ic was gast[,] ghi ontfinct my

Die huwelic is eyn groet sacramente *D*ijt wel halt in die werelt *h*i sal verbliden in dese raste sonder inde Ende doe seide hi [:] *W*i moeten noch opwaerts gaen ende sien wat daer es Dziele seide [:] *H*eer ocht wesen mach | ende dat ure wille si[,] doet mi hijr blijven[,] ic en wil niet hoger cl[*e*]mmen[,] ic en begeer[...] niet bat Dingel seide[:] *A*l en hebdijs niet ‖ verdient ghi solet noch mere bl. 24a dinghen sien Ende si ginghen ende en docht

4 my[...] tetene : *tusschen deze twee woorden staat* tene *zwart en rood geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

6 Na ontfinct my *is een zin uit Lat. weggevallen, zie K.*

8 werelt : *staat rechts in margine, onder een strookje papier dat bl. 23 en 24 aan elkaar hecht.*

12-13 cl[*e*]mmen : *hs.* clommen

13 begeer[...] : *na dit woord een loodrecht streepje.*

A *4* ende gi *5* te drinckene *7* ende den huwelijc *7 9* Dijt... : want wien wel hout leeft in rasten ende hi sal eweleec hier naiy (*lees* na in) rasten bliven sonder einde ende doen *niet als Lat. de lezing in H is juist.* *9* noch *ontbr.* *10* es heer seit hi ocht *11-12* ure... : u wille ware laet mi *12-13* climmen *13* doen seide dingel *14* veel meerder *15* ende doen gingense — en : ten docht hem geen

G

levene si sullen sonder hende verblijden in rusten ende in vruechden Doe sprac dinghele [:] *W*ij moeten noch upwaert ende besien de blijscepen die noch upwaert sijn Doe sprac tondalus Ay heere[,] oft ic gracie hebbe vonden in dine hooghen[,] doe mi in deser rusten bliven[,] ic en begheere gheen andere want mi es alte bequame met desen sielen te blivene Doe andwoorde dinghele ende seide [:] *A*l en hebstuut niet verdient ghi sult noch meerdere blijscip sien dan dese Doe so ghinghen sij

2 Doe : *de* D *is niet gerubriceerd.*

bl. 87a vort ind en arbeiden ‖ neit vil[,] want it en dochte si geine arbeit In[*d*] alle de[...] da si dorch geigen[,] in[...] alle de[*n*] scharen[,] quamen en zo gemoete myt geneiden hoveden Mit bliden angesichte end myt groser vrouden ind noemden de sele myt irem namen ind groten si end danckden gode de si verloist hadde end sachten [:] *L*of si dir connenck der gelor[...]en[.] here[,] de neit en woult den doit des sonders Mer dat hei leve end bekeere[,] de om dyne grose barmhertzicheit gewerdi-[...]get hais de sele zo verloesen van den pynen der hellen Ind de so versellen myt der geselschaf dyner hilgen

bl. 87b **van eyner goldener moren |**

[*E*]nde do si alsus dor vil geselschaf[...] gecomen waren so sagen si eyn ander mure also hoge als de eirste was Ind van feynen gulde harde klair end so wat selen de dat sagen de hadden merre genoechden alleyne in dem blencken van dem gulde dan in alle der glorien de si zo voren gesien hadden

2 In[*d*] : *hs.* In — de[...] : *door den corrector verbeterd tot* den; *na* de *een loodrecht streepje, dat ook van hem afkomstig schijnt te zijn.*

3 in[...] : *door den corrector verbeterd tot* ind. — de[*n*] : *er stond eerst* den, *doch de* n *is, blijkbaar door den corrector, uitgekrast. Al deze correcties zijn verkeerd, zooals blijkt uit de andere teksten en het Latijn dat haast woordelijk vertaald werd :* et quoscumque in omnibus turmis pertransibant, inclinatis capitibus et letis vultibus cum immani gaudio anime occurrebant et...; *alléén de wkw. worden van plaats veranderd in de vertaling.*

5 end : *hs.* eñ

8 gelor[...]en : *hs.* gelorgen, *waarschijnlijk fout voor* geloren, *cf.* **144**/8. *Voor* geloren *ontbreekt* ewig, *zie de andere teksten, Lat.* rex eterne glorie.

9-10 bekeere : *verb. uit* bekyere; *de kop. heeft van de* y *eene* e *gemaakt en onder de letter een zwarte punt geplaatst, blijkbaar om de verb. aan te wijzen.*

10-11 gewerdi[...]get : *hs.* gewerdigeget

15 [*E*]nde : *de plaats voor de* E *is opengelaten* — geselschaff[...] : *na dit woord staat* quamen *zwart doorgehaald.*

17-18 ende so wat : *Lat.* ita ut.

ein arbeyden nyet vele | Want ten docht hem ghene arbeit Ind all die daer se doer gienghen In allen den scharen die quamen hem te gemuete myt genedichen hoveden mit bliden angesijchten end mit groter blijtschapp end noemde dese ziele mit horen name end gruetese end dancten gode die sij ve[*r*]lost hadde end seghede [:] *L*off sij dij konninck der ewiger glorien | Here die niet en well der doit des sundars mer dat hij l[...]eve ind bekere[,] die om dijne groete barmherticheit gewerdicheit hevest die siele toe verlosen van den pijnen der hellen end die toe versellen mit den geselschapp dinre hilligen ‖ bl. 79b

Van der guldene muren

End doe se aldus doer vele geselschaps gecomen weren soe seghen se eene ander mure soe hoghe als die eirste was Ind van finen goulde harde claer[.] So wat siele die dat sach die hadde merre genochte allene in dat blencken vanden goulde dan in alle der glorien die sij toe voeren sien hadde

2 Ind all die *enz.* : *zie noot bij K.*

4 genedichen : *lees* geneichden ? *Lat.* inclinatis capitibus

7 ve[*r*]lost : *hs.* verlost

9 l[...]eve : *hs.* lieve

11 gewerdicheit : *let op den klank* ei, *die in K meer voorkomt; hebben we hier met een schrijffout te doen onder invloed van 't voorafgaande* barmherticheit *of wijst de vorm op een oostelijker bron?*

B *2* Ende hem allen dair *zie N* *3* die... gemuete : quamen sy hem t. g. *na* blytscapen *op r. 4* *4* myt geneychden hoeffde — aensichten *5* blijtscapen *9-10* leve ende beter ende bekier *10* groete *ontbr.* *11* geweerdich sijs dese *14* mure van golde *15* doe : soe *17* van finen goulde *ontbr.*

G

noch voort al sonder pine want en dede hem ne gheene pine den ghenen diere door liden Doe quamen si te ghemoete eere grooter scaren van sielen[,] hem lieden merghende inder glorien gods met blijden bl. 273a aensichte ende ‖ met grooter vroylicheden Ende si groeten tondaluse ende noemdene bi sinen name ende si dancten gode diese verlost hadde ende seiden [:] *H*eere coninc vander[...] eewigher glorien[,] lof si te di[,] die niet en wilt der sondaren doot maer dat hi bekeere ende leve En bi dijnre ontfaer-

1 want en dede *enz.* : *niet duidelijk, zie noot bij K.*

2 merghen = zich verlustigen, *zie Verdam i. v.* mergen

4 vander[...] eewigher : *tusschen deze twee woorden staat de letter* g *meermalen zwart doorgehaald.*

N

arbeide niet voel want ten docht hem geen arbeit Ende hem allen daer sij doer ghingen in alle den scharen. mit gheneichden hoefden. mit bliden *bl. 161 d* ansichten. ende mit groter blytscap ‖ quamen sij hem toe moeten Ende noemende myt hoeren name. soe gruetende sij se ende danckten gode die sij verloest had ende sechde. Lof sij di koninc der ewiger glorien. Here die niet en wil den doot des sunders mer dat hi leve ende bekere. Die om dine grote barmherticheit geweerdicht heves dese ziele te verloessen vander pinen der hellen Ende die te versellen mitten gheselscappen dijnre heiligen

Vander guldenre mueren

ENde doe sij aldus doer voel gheselscaps gecomen *bl. 162 a* waeren. Soe sagen sij een ander mure soe ho ‖ [...]ghe als die ierste was. Ende van finen golde herde claer Soe wat sielen die dat sach die had meerre genoechte alleen in dat blincken vanden golde dan in alle der glorien die sij voer gesien hadde Ende

5-6 noemende... soe gruetende : *blijkbaar gewijzigd naar Lat.* et vocantes nomine salutabant et... *B heeft een lezing naar K en een naar N.*

11 pinen : *de* n *is ineengeloopen en vervangen door het bekende streepje boven de* e.

16-17 ho[...]ghe : *voor* ghe *staat* ste, *fout voor* ghe, *rood op zwart doorgeh.*

Bl *1* en arbeiden *4* ansicht — blijtscappen *5* temoet ende noemden si mit *6* soe groeten *8* Here *ontbr.* *10* dine : die — ghewerdich *12* mitter gheselscop *14 Titel ontbr.* *15* geselscap *16* Soe : Doe — also hoge *17* herde : alte *18* ziel *19* alleen *ontbr.* *20* al — te voren

H

neghene pijne | ende alle die scaren daer si leden | nijgeden hem alle ter zielen mit blijden aensichte | ende grueten die ziele mit hoeren name ende loefden gode | ende seiden | Loef moetstu hebben coninc heer der ewiger glorien[,] die niet en wilt den[...] doet des sonders | mer dat hi bekeert weerde | ende beter sijn leven Du die dese ziele heves verloest vander helscher pijnen ende geweerdighes hoer te setten nevent gheselscap dijnre heylighen

Vander guldenre mueren.

Als si aldus mennighe scaer doer leden waeren | saghense eyne andere muere also hoge als die ierste van fijnen golde ende alte claer so datsi meer ghenoechten hadde in die blinckenisse vander mueren dan in alle die glorie van te voren Ende

1 Het streepje na pijne *is rood op zwart.*

6 den[...] doet : *tusschen deze woorden staat* does *zwart en rood geëxpungeerd en rood op zwaart doorgeh.* — dat hi bekeert *enz.* : *Lat.* ut convertatur et vivat, *de lezing in A is dus verkeerd.*

15 blinckenisse : *Lat.* in solo nitore metalli...

A *1* geen — ende in *2* ter : die. *Dezelfde fout maakten wij in ons afschrift van H cf. A* **113** 13 *4* moetti *5* heer vader *6* den : die *6-10* maer dat hi leve ende hem betre (*zie noot boven*) gi die dese siele hebt vander hellen pine verlost ende geweerdicht sijt haer te setten neven tgheselscap van uwen heileghen *11 Titel ontbr.* *12* Ende alsi — scaer *ontbr.* — geleden *13* enen andren *14* den iersten *15* blickinge van dien

G

micheit gheweerdicht hebt te verlossene tondaluse den ruddere vander pinen der hellen ende te bringhene ter blijscepen van dinen helighen[.]

Als si dit scoone gheselscip waren leden so saghen si eenen anderen muer staen also hooghe als den eersten was ofte hooghere[,] die al van pueren finen goude was[,] so dat eene siele diene sach meer ghenouchten hadde ende hebben mochte alleene in dese scoonheit ende int blecken van desen goude dan in de glorie alte male die sou vooren hadde ghesien Doe sij door desen muer alle

Ind do si dorch dese mure gyngen als si dorch de eirste deden so sagen si aldar vil sesselen de gemacht waren van goulde[,] van perlen *i*nd van allen maneren van priciosen steinen end overdeckt myt priciosen sydenen cleideren[,] daer al[*t*]e man ind weive myt siden cleideren op saissen
bl. 88a *i*nd wissen stolen[,] myt cronen *i*nd myt ‖ tzeiraten dat de sele alsulche nee in hadde gesien noch gedencken konde In[*d*] eyn eicklich van desen hadde eyn blynckende angesichte als der scheine der sonnen *i*n dem middage Ir hair dat was geliche dem goulde ind si hadden goulden cronen op yren hoeveden *i*nd myt alsulchen steynen vertzeirt *I*nd ouch waren leitteren van goulde[...] vur in[.] *D*a lagen boiche up[,] ghescr[*e*]ven myt goulden litteren *I*nd si songen unsem heren alleluja myt eyme nouwen sange Ind myt so soisser Melodien dat eyn sele de eir stymmen eyns hoirt Dat si alle verdries dat vur geleden weir vergessen moiste

3 gou'de : *verb. uit* golde ; *de* u *is boven de* o *bijgeschr. zonder aanw.*

4 priciosen : *verb. uit* priosen ; *de* ci *is boven de* o *bijgeschreven, zonder aanw.*

5 al[*t*]e : *hs.* alle, *Lat* seniores viri et femine.

6 Na saissen *is wat weggevallen, Lat.* vestiti sericis et stolis candidis et thiaris et universis ornatibus.

9 In[*d*] : *hs.* In

10 blynckende : *verb. uit* blyncken ; de *is boven den regel tusschen* blyncken *en* angesichte *bijgesch., zonder aanw.*

14 leitteren : *Lat.* lectoralia — goulde[...] : *na dit woord een :*

15 boiche : *verb. uit* boche ; *de* i *is boven den regel tusschen* o *en* e *bijg., zonder aanw.* — ghescr[*e*]ven : *hs.* ghescruven

16 si : *nl.* de oude mannen en vrouwen

17 Melodien : *de* M *is niet gerubriceerd.*

Ind doe sij d[*oi*]r dese mure gengen als sij doir die eirste deden[,] so seghen se aldair vele sittene die gemacht weren van goulde[,] van perlen *i*nd van allen maniren van Preciosen steinen ind overdecket mit Preciosen sijdenen clederen daer alde manne *i*nd wijve mit sidenen clederen up saten[...] ind witen stolen ind cronen *i*nd mit allen zierheyden dat die siele al sulc nye en had gesiene noch gedencken en konde Ind elc van hem had een blijn[*cken*]de ansichte als die schijne der sonnen in den midden daghe[.] *H*oer har was gelijke den goulde Ind se hadden guldene cronen op hare hovede ind mit alsulcken steenen vertsiert Ind oec weren lectrijne van goulde vur hem daer boeke up laghen geschreven mit guldenen litteren Ind se songen onsen heren alleluia mit einen nuwen sanghe end mit soe soeter melodyen dat eene ziele die hoer stemme eens hoerde dat se alle verdriet dat vurgeleden ‖ were vergeten moeste Aldus bl. 80a

1 d[*oi*]r : *hs.* daer

6 saten[...] : *na* saten *aan het begin van den volgenden regel staat* nen *zwart doorgehaald. Zie verder noot bij K.*

7 witen : *tusschen* t *en* e *een klein inktvlekje.*

9 hem had : *hs.* had hem

10 blijn[*cken*]de : *hs.* blint konde ; *de kop. kon waarschijnlijk niet lezen wat er in het hs. stond, waaarvan hij afschreef.*

B *1-2* d[*oi*]r. . deden : doir d. ijrste gingen soe *2* dair voel zedelen *3* ende van p. *zie N* *5-6* daer alde manne *i*nd wijve mit sidenen clederen up saten *ontbr.* *7* ende witten stoelen myt cronen *9* hem allen *9-10* een : dat aensicht blenckende *10* als die sonne schijnt toe middage *11* Ende sy hadden oir (*lees* hair) gelijk g. *12-13* op oir hoift die myt alsulcken st. waren v. *13-14* Mer oic waren litteren (*blijkbaar fout, zie de teksten*) *15* lagen die myt g. litteren gescreven waren *19* moeste : solde — dus

G

waren leden also si door den eersten leden[,] so saghen si vele sittene die ghemaect waren van finen goude ende van geminen ende van menigher manieren van precieusen steenen[.] eene andere maniere die schenen van finen[...] peerlen van horienten[.] *D*ese syegyen ende sittene si waren
bl. 273b over ‖ dect met alte scoonen precieusen cleederen ende daer up saten houde mannen ende wiven die ghecleet waren met alte scoonen cleederen[.] *H*are scoonhede ware onmueghelic te vertellene Ende si waren ooc ghecleet met blikenden stoolen ende met miters ende met alder hande verschieringhen so dat tondalus dochte dat hij noynt sulke chierheit ghesien en hadde in der weerelt noch

1 door den : *hs.* doorden *2* geminen : *Lat.* gemma *2-3* eene... horienter : *bijgevoegd, niet in Lat. cf.* **154**/9
3 finen[...] peerlen : *tusschen deze twee woorden staat* go *rood op zwart doorgehaald, blijkbaar het begin van* goude — syegen = zetel, *Fransch* siège, *zie Verdam i. v.* siegie

N

doe sij doer dese mure ghingen als si doer die irste daden. so sagen sij daer voel sittene. die gemaect waren van golde ende van perlen. ende van allen manieren van preciosen stenen Ende die overdect waren mit herden duerberen sidenen clederen Daer olde manne ende wijven op saten. die gecledet waren mit sijdenen clederen ende witten stolen *bl. 162b* ende ‖ mit cronen ende mit allen scierheiden Dat die ziele nye alsulken gesien en hadde noch gepeynsen en mochte Elc van hem allen hadden aensichte blenckende als die sonne schint toe middage Ende hoer haer was gelic den golde Ende sij hadden gulden cronen op hoer hovede. ende mit alsulken stenen versiert Ende oec waren lectrijnen van golde voer hem daer boke op lagen bescreven mit guldene letteren Ende sij songen onsen heren alleluia mit[...] enen nyen sange. ende mit soe sueten melodien. dat een ziel die hoer stemmen eens hoerde. dat sij al verdriet dat *bl. 162c* voergeleden were ‖ vergeten moest Aldus stont die

17 mit [...] : *hs.* mit mit

20 Aldus : Al *aan het einde van den regel.*

Bl *1* si *ontbr.* *2* deden *5* herden *ontbr.* *6* ende *ontbr.* *8 het tweede* mit *ontbr.* *10* allen *ontbr.* *12* dat was *15* lectrijnen: stoelen *16* ghescreven *17* gesange *18* sueter *19* stemme *20* voerleden is

H

als si doer de muer waren alse doer die andere | saghense voel sitten van golde ende van dieren steynen algemaect Ende alle ghedect mit sijdenen sitcleyderen ende daer op saten alde wijve ende manne gecleyt mit sijdenen cleyderen ende witten stoelen ende mit huven ende mit mennigher sierheit des die ziel noyt en hadde ghesien noch en hed mogen pensen Ende elc aensichte van dien was blickende alse die sonne inden myddaghe Oec hadden si haer gelijc golde ende gulden chronen op hoer hoeft ghesiert mit gesteynten | Voer hem stoenden silverenen ‖ *bl. 24b* lesseneren ende daer op bueke mit gulden letteren Dese songhen gode al eyn nuwe liedekijn mit so sueten luyde | dat die ziel al vergat datsi overleden hadde Dit sijn[,]

4 sitcleyderen : *Lat.* ... pretiosissimis sericis cooperta (sedilia) *Kil.* i. v. sericum = fluweel, sammet, serica vestis = fluweelen, satijnen kleed. *Voor de laatste bet. zie r. 5.* Sitcleyd *niet bij Kil. Plant. Oud.* — *Verdam i. v.* sitcleet = tapijt gespreid over eene zitbank. — saten : *verbeterd uit* satten; *de eerste* t *is zwart geëxpungeerd en rood loodrecht doorgehaald.*

5 sijdenen cleyderen : vestiti sericis, *zie r. 4.*

6 huven : *zie Verdam i. v.* huve.

7 des : *na dit woord staat op het einde van een regel nog een* d *waaraan echter geveegd is.*

9 blickende : *Lat.* splendida

14 een nuwe liedekijn : *zie de andere teksten. Lat.* cantabant domino Alleluja cum novo cantico

15 die ziel : *het Lat. bedoelt* eene *ziel, zie de andere teksten.* — *Na* hadde *is wat vergeten, zie de andere teksten.*

A *1* de : dien — den andren *3* alle : die *4* sitten cleederen — alde : bey *6* ende mit huven *ontbr.* *7* des : dies — g. e. h. *8* elx *9* alse : also scoene als die *10* gelijc van *13* ende dese

G

ne gheene creatuere sout moghen ghesegghen no ghepeinsen[,] want dese chierheit docht hem boven allen weinschen Ende haer lieder aenschijn blecte ghelijc der sonnen te middaghe Ende haer[...] haer was te siene ghelijc den goude[.] Si hadden ooc guldine croonen up haer hooft die verchiert waren met dierbaren steenen Ende ooc so stonden voor hem lieden ghuldine lesseneers daer boucke up laghen met guldinen letteren al ghescreven Ende si songhen gode alleluya met eenen niewen sanghe ende met soeter melodien Dat eene siele die eens dien soeten sanc hoorde ende den luut hoorde verghadt al dat so leden hadde Aldus so bleef tondalus

1 ghepeinsen : *hs.* ghe peinsen — dese : *verbeterd uit* deser; *de slot-*r *is schuin rood op zwart doorgehaald.* — want dese : *deze twee woorden zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

3 haer[...] haer : *tusschen deze twee woorden een loodrecht streepje wellicht om de twee homoniemen te scheiden.*

bl. 88b Alsus stont de sele in der steden da si ‖ den eirsten sanck gehoirt hadde ind de sessele gesien hadde myt wonderlicher genochten Do sachte der engele zo ir [:] *D*it synt de hilgen de om gotz testament yren licham over gaven ind ir stolen in des lammes blode woischen Dit sint si[,] sach hei[,] de in reyncicheit levenden[,] de zo eyner tzit de schoult des vleisches betzalden Ind de ander tzit irs levens over brachten in dem deinste godes off om cristus willen worden gemartilt off sich selver crucigeden myt den sonden ind vulen genoichten in[*d*] soberlichen ind gerechlich ind
bl 89a goderterlichen leefden Her om haven si verdient de crone der verwynyngen[.] *D*it synt hilge manne ind vronde godes geworden

de glorie van den hilgen monchen ind nonnen ind canonchen

Mer do dese sele ernstlichen om [*sach do*] sach si als scharen ind vil tenten van purpure ynd wisse siden docheren Mit golde[,] selver ind siden yn

4-5 Lat. Isti sunt sancti, qui pro testamento dei sua corpora tradiderunt et in...

5 ind : *opgelost uit* in'

6 woischen : *verb. uit* woschen; *de* i *is tusschen* o *en* s *bijgeschr., zonder aanw.*

11 Lat. sive semet ipsos cum vitiis et concupiscentiis crucifigentes; *cf. Gal.* 5/24 *:* Qui autem sunt Christi, carnem suam crucifixerunt cum vitiis et concupiscentiis *en volgende plaats uit Griseldis 34 door Verdam vermeld :* die Christus tcehooren, die hebn oor vleysch gecruyst myt den sunden ende quaden begerten.

12 in[*d*] : *hs.* in

18 [*sach do*] : *niet in het hs.*

19 als scharen : *Lat.* quasi castra — vil : *de* v *is slecht gemaakt.*

19-20 wisse siden docheren : *Lat.* papiliones plurimas, purpura et bisso, auro quoque.

stoent die ziele in die steede daer sij den eirsten sanck gehoirt hadde end die sittene gesiene had mit wonderliker genoechten | Doe segede die Engel toe hoer Dit sin die heiligen die om gods testamenten hore lichame overgaven end hoer stoelen in des lammes blode woeschen | Dijt sijn se[,] segede hi[,] die in zuverheyden leveden[,] die die te enen tijden die schoult des vleysches betaelden End ander tijt hoers levens overbrachten in den dienste gods off om cristus willen woirden gemartelt off hem selven cruysten mit den sonden end den vulen genuechten end[...] soberlijc[,] gerechtelijc[...] end godertirlijc leveden | Hir omme hebben se verdient dey crone der[...] verwinnijnge | Dijt sijn hillige manne ind vriende gods gewoirden |

Die glorie van den hilligen moniken Nonnen ind Ca[n]oniken

Mer doe dese ziele[...] ernstelich omme sach Soe sach se alse scharen ind vele tenten van purpure ind witten sijdenen lakenen[,] mit guldene[,]

5 overgaven : *hs.* overgaenven; en *is swart doorgeh.*

12 end[...] soberlijc : *tusschen deze twee woorden staat* sobel, *fout voor* sober, *rood op swart doorgehaald.*

13 gerechtelijc[...] : *hs.* gerechtelijc gerechtelijc

14 der[...] : *na* der *de lettergr.* wer, *fout voor* ver, *swart doorgehaald.*

18 Ca[*n*]oniken : *hs.* Camoniken

19 ziele[...] : *na* ziele *de letters* erſ, *fout voor* ernſ(telic), *zwart doorgehaald.*

B *2* sy die sedelen g. h. *5* testament – overgeven in des lams bloede oir stoelen dwogen *8* tijde — scolt *10* off : ende *11* gemertelijt *12* ende vuelen *17-18* monicken ende meechden ende nonnen *2:* golde

G

staende met grooter ghenouchten Ende in de stat daer sij eerst desen soeten sanc hoorden ende
bl.274a saghen | Noynt so ne was clerc so wel ghefondeert ‖ van clergien no so groot meester dat si vulcomelic mochten ondbinden Alleluya so groot eyst Doe seide dinghele tote tondaluse [:] *D*it sijn de ghene die in suverheden leefden inder weerelt in haren tijt ende daden dat si sculdich waren te doene naer den vleessche in wetteliken huwelike | ende leefden altoos in suverheden in gods dienste[,] of de ghene die martelie om gode dooghden[,] of die hem selven cruusten om gode ende haer sonden[,] of om hare begheerte te doene anghinghen tleven van penitencien ende in abstinencien ende in pinen

2-3 Noynt... so groot eyst : *door den vertaler bijgevoegd.* — clerc so wel ghefondeert : *deze woorden staan onmiddellijk onder de afschrijving en zijn onderaan de blz. als reklame herhaald.*

3 ondbinden : verklaren, verhalen, mededeelen, *zie Verdam, i. v.* ontbinden I, 7 en 8

*3-5 D*it sijn... huwelike : *Lat.* Isti sunt, inquit, continentes, qui per aliquod tempus carnis debitum persolventes; *de vertaler heeft elk woord in 't Ndl. overgebracht, maar aan 't geheel een andere bet. gehecht.*

5 ende leefden... : *Lat.* (persolventes), reliquum vite temporalis in servitio dei [duxerunt], sive martyrium pro Christo patientes

6-7 of die... : te doene : (patientes) sive semet ipsos cum vitiis et concupiscentiis crucifigentes; *volgens Lat. is dus* om gode *overbodig en is* om hare begheerte te doene *bep. van* cruusten *en niet van* anghingen, *zooals de vert. schijnt te bedoel.*

7 anghingen... : *Lat.* (crucif.) sobrie et juste et pie viventes; penit. ende abstin. — in pinen ende in arbeite — in carit. ende in ootmoed. *zijn blijkbaar als doubletten te beschouwen; duidelijker ware het o. i. te lezen* van abst. *en* levende, *dat geheel overbodig is weg te laten.* 154/2.

N

ziel in die stede. daer sij den irsten sanc gehoert hadde. ende die sittende gesien had mit wonderliker ghenoechten Doe sechde die engel tot hoer Dit sijn die heiligen die om gods testament hoer lichame over gaven. ende hoer stoelen in des lams blode dwogen. Dit sijn si sechde hi. die in suverheiden leveden. Die tot enen tijden die scholt des vleisches betaelden. ende die ander tijt hoers[...] levens overbrachten inden dienste gods. Of om cristus wille worden ghemartelit. Of hem selven crusten mytten sunden. ende ‖ mit den vuelen genuechten Ende soeberlic. gherechtelic. ende guedertierlic leefden Hier om hebben sij verdient die crone der verwijnninge Dit sijn heilige mannen ende vriende gods geworden

bl. 162d

[Die glorie vanden heiligen moniken nonnen ende canoniken]

MEr doe deze ziele eernsteliken om sach. Soe sach sij als scharen. ende voel tenten van purpere ende witten sydene lakenen. Mit golde. ende mit silver

2 sittende : *lees* sittene? *Zie de andere teksten. Lat.* Stetit igitur anima in illo loco, ubi prius concentus viderat et sedilia mirabiliter delectata.

8 hoers [...] : *na* hoers *eene letter* s *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *2* sittene *6* dwogen : wieschen — si sechde hi *ontbr.* *6-7* suverheiden : reynicheiden *7* tot eenre tijt *8* vleisches : lichams *10-12* of hem... genuechten *ontbr.* *12* ende gerechtlic *13* goedertirlicken *14* sijn die *16 Titel ontbr.* *18* Soe : Doe *20* lakenen — ende *ontbr.* — silver ende seydene

H

seit hi dingel[,] *d*ie heyligen die omme gods orconscap horen lichame gaven Ende hoer stoelen dwoeghen in slams bluet | Dit sijnse die daden datsi sculdich waren te doen | ofte die martilie omme gode ontfinghen Ochte die hem selven mit begheerten te wederstaen ende quaetheiden cruysden Ende daeromme verdiendense te hebben die verwinlike cronen Dit sijn heylige manne die ghemaect sijn die vrinde gods

die glorie der heiliger monnichen ende canonken ende nonnen

Ende alse die ziele hoer oeghen hoesschelic omme sloech. so sach si alse castelen[...] tenten ende pauwelioene mennich[,] van purpure ende van fluele[,] van golde[,] van silvere ende van zijdene

1-3 orconscap = getuigenis. *Zie Verdam aldaar.*

3 Het streepje na bluet *is rood op zwart.*

5-6 zie noot bij K.

8 verwinlike crone : *Lat.* coronas triomphales. *Kil. i. v.* verwinnelick : invincibilis, expugnabilis.

12 hoesschelic : *Lat.* curiosius; *deze bet. is bij Verdam i. v.* hovescelike *niet opgegeven.*

13 [...] tenten : *voor dit woord staat* te *geëxpungeerd en rood en zwart in verschillende richtingen doorgehaald* — tenten ende pauw. : *dubbele vertaling van* papiliones.

A *1* hi *ontbr.* *2* ende die *4* ocht *5* Ochte : oec die *6* ende : die *10-11 Titel ontbr.* *12* Maer als — hoesschelic *ontbr.*

G

ende in arbeite ende levende in caritaten ende in ootmoedicheden[.] *D*it sijn die haren lichame leverden voor gods testament ende die hare stoolen dwoughen in des lams bloet[.] *D*aer omme so hebben si verdient de onverwinlicke croone te hebbene want dit sijn helighe menschen ende alle gods vrienden

*M*aer als tondalus neerstelic sach al omme so sach hi vele paulioene ende tenten die wonderlicke scoone waren te aen siene ende onder sneden ghemaect van purpure ende van semite ende van alderande siden ende van goude ende van finen selvere[.] *D*aer in so hoorde tondalus snaren ‖

bl. 274b

*1-2 D*it... bloet : *zou moeten staan op* **150/3** *na* tondaluse.

*2-3 D*aer... hebbene : *zou moeten volgen op* ootmoedicheden *r. 1; Lat.* (viventes) et ideo coronas triumphales meruerunt.

7 alderande : *hs.* alde rande, alde *aan het einde van den regel.* — semite = fluweel, zijfluweel, *zie Verdam i. v.* samijt.

wonderlicher costlicheit gemacht Da in songen orgelen[,] tzimmelen[,] harpen[,] bongen Ind ander manneren van soissem gelude Ind si sacht zo dem engele [:] *W*at selen horen dese[...] tenten ind pauwelione zo Der engele sachte [:] *D*it is der hil-
bl. 89b ger monnichen ind nonnen raste De bli- ‖ delichen ind ynnentlichen volgeden yrre gehorsamheit in[*d*] voldeden si[,] de si yren oversten geloift hadden[,] de mee verbliden onder zo sijn dan boven[,] *d*e yren eigen willen leissen ind eyns anderen willen deden Also dat si warlichen mogen sagen [:] *D*u hais mynschen boven unse hoveder gesat[,] wir geyn durch vuyr ind dorch wasser[,] *d*[*u*] hais uns us geleit in verkoelynge De in den tziden dat si in dem licham waren hemelsche dynge smachden Ind ire tzongen bewarden neit alleyne van quait sprechen Mer ouch om de mynne des swigens so brydelden si sy etzliche tzyt van goede zo sprechen
bl. 90a De zo unsem ‖ heren sagen mogen [:] *W*ir haven

1 en vlg. Lat. **in quibus cordas et organa, tympana quoque et cytharas cum organistris et cymbalis canentes ceteraque omnia musicorum genera suavissimis sonis audierat concinentes et ait ad angelum... — tzimmelen :** ***bijvorm van*** **zimbele,** ***waarnaast in Mhgd. ook nog*** **zimbal, zimbel, zimel;** ***op bls. 156 komt ook de vorm*** **tymbalen** ***voor.*** **— bongen :** ***Mhgd.*** **bunge = trommel, pauk.** ***De vertaling geeft het Lat.*** **suavissimis sonis concinentes** ***niet weer.***

4 **dese[...] :** *hs.* **desen**

6-9 Lat. **... qui promissam obedientiam his, qui presunt, hilares impendunt atque devoti, qui magis subesse gaudent, quam preesse** *ens.*

13 **D[*u*] :** *hs.* **Do —** ***zie Psalm*** **65/12.**

17 **Mer :** ***de M is niet gerubriceerd.***

19 **Wir haven** *ens.* **:** ***zie Psalm*** **38/3.**

silvere ind sijdene in wonderliker co[*s*]telheit gemact | Daer ynne songen orgelen[,] tymbalen[,] harpen[,] bongen end andere manieren van sueten gelude ind se seghede to den Engel [:] *W*at sielen hoeren dese tenten ind pauwellionen toe Die Engel seghede Dat is der hellighen moneken end Nonnen ‖ raste die blidelic ind ynniclic volchden bl. 80b hoerre gehoirsamheit end vol deden se[,] die sie hoiren oversten geloefft hadden[,] die mer verblijden onder te wesen dan boven[,] die horen eygenen wille lieten end eens anders wille deden soe dat se gewaerlic mogen seggen | Du settest menschen boven onse hoveden[,] wy giengen doir vuer[...] ind doir watere end du heves ons uut geleydet in vercolijnge Die in den tijden dat se in den lichame sijn hemelsce dingen smaecten Ind hore tongen wachteden neit allene van quaeden sprekene mer oec om dye mijnne des swigens so breydelen sij se som tijt van gode te spreken Die tot onsen here seggen mogen [:] *W*ij hebben

1 co[*s*]telheit : *hs.* cotelheit, *cf. N; de* c *kan men ook als* t *lezen.*

8 **vol deden se :** ***zie noot bij K.***

14 **vuer[...] :** *hs. na* **vuer** *staat* **Ind doir vuer** ***herhaald.***

B *1* in : mit — costelicheit *2* cymbalen *3* ende bongen — ende alle a. *4-5* Wat .. : engel Dese tenten ende pauwelioene wat ziele hoeren si toe *7* ende mynlic voldeden oir g. de sy gelovet hadden oeren oversten *13* boven onse hovet *15* in den tijt *16* sijn : waren *18* so *ontbr.* *19* som tijt *ontbr.*

G

luuden ende orghelen ende tamboeren ende santorien[,] tibolen ende alderande musiken ende instrumenten van musiken te samen singhen[.] *D*it luudde met onvertalliken soeten lude Doe sprac tondalus tote den Inghele [:] *W*at moghen dese tenten ende pauwelioene bedieden Dit es der moncken ende der nonnen ruste[,] die blideliken ende devotelic leven ende onderdanich sijn haren uppersten Ende die meer begheeren onder te sine dan boven ende die haren eyghenen wille laten ende doen den wille van cristuse Ende so keerde hem tondalus omme ten Inghele waert[.] *D*oe sach hi alte scoone

1-3 Zie Lat. bij K; hier is de vertaling van G beter. — santorie = *citer met 10 snaren, zie Verdam, i. v.* **salterie**

1 tibole : *volgens Verdam* « verkeerde lezing voor cibole, hetzelfde als (of verschreven) cibale, *andere vorm van* cimbale »; *het woord is alleen uit deze plaats bekend.*

3 Inghele : *de I is niet gerubriceerd, id. r. 6.*

5-6 ende doen den wille v. cristuse : aliene voluntati obtemperant. *Wat, volgens het Latijn, volgt op* **cristuse** *staat op bl. 276a van af* Ay heere *tot op bl. 277b...* sceptre in sijn hant. *De volgende regels over den boom zijn een korte samenvatting van de volledige en juister vertaalde beschrijving van denzelfden boom op bl. 277a :* **Doe sach tondalus** daer staen eenen grooten boom *ens.*

N

ende mit sijdene in wonderliker kostelheit ghemaket. Daer in songen orgalen Cymbalen. herpen. bongen ende ander manieren van sueten geluede. ende sij sechde totten engel. Dese tenten ende *bl. 163a* pauwalionen. wat zielen || hoeren sij toe Die engel sechde Dit is der heiliger moniken ende nonnen ruste Die blidelic ende mijnlic volgede hoere ghehoersamheit ende voldeden sij die sij hoeren oversten ghelaeft hadden. Die meer verbliden onder te wesen dan boven Die hoeren eigenen wil lieten. ende eens anders wille deden Soe dat sij ghewaerlic moegen seggen Du setteste menschen boven onse hovede Wij ghinghen doer vuer ender doer water ende hu heves ons uut gheleit in vercolinghe Die in dien tijden dat sij inden lichaem sijn hemelsche dinge smaken. ende hoer tonghe wachtede *bl. 163b* niet alleen van || quaden spreken mer oec om die mijnne des swyghens soe breidelen si se somtijt van gueden spreken Di[*e*] tot onsen here seggen moeghen. Wij hebben gheswegen ende sijn

1 kostelheit, *zie* 133/8
13 Wij: *de* W *is niet gerubriceerd.*
19 Di[*e*]: *hs.* dit

Bl *1* costelicheit *2* cymbulen. harpen. *4* sij: die ziel *7* blijdelicken ende mynlicken *9* Ende die *11* ende deden eens anders wil *12* seggen tot gade — du sattes *15* in dien: inden *16* wachtede: hueden *18* so breydelden sy oer tonghe

H

mit menniger wonderlicheit gemaect Ende daer in hoerde si snaerspel[,] orgelen[,] tamburen[,] herpen ende vedelen ende mennigherhande luut van musiken Ende dziele vraechde [:] *W*ilker zielen rast is dit Ende dingel antwoerde Der monnichen ende der nonnen die gehoersam sijn blijdelic[,] die niet en willen voert ghetrocken sijn | ende alle hoers selfs wille laten So datsi wel segghen moghen inder waerheit [:] *G*hi hebt luyde geset boven onse hoeft[,] wy sijn leden doer water ende doer vuyer | ende ghi leydet ons int cule Ende die oec in die werelt thiemels || guet ghesmaken ende die *bl. 15a* hoeren tonghen quaet verbieden te spreken Ende die tot gode segghen moghen [:] *W*i sweghen ende

1 gemaect: *verbet. uit* maect; ge *boven den regel bijgeschreven met aanw.*
2 tamburen: *Kil. i. v.* tamboer = tympanum.
3 vedelen *geeft het Lat. niet weer, zie noot bij K.*
6-7 Zie noot bij K.
7 voert = voor

A *1* doermaect daer si in hoerde *4-5* Ende seide wat sielen sijn ende dingel antwoerde haer dats der *6* die inder gehoersamheit blide waren ende niet voert getrocken en wouden sijn ende al haers selfs wille lieten *8* moghen seg. *9* inder: ter *10* ende wi *10-11* dor vier dor water *12* inde *14* swigen

G

eenen boom met scoonen telgheren ende met scoonen bladeren[,] die seere soetelic rooc boven allen specien[.] *E*nde daer saten ondere vele sielen eene groote menichte Doe vraeghde tondalus [:] *W*at dueghden daden dese zielen die hier rusten onder desen boom Doe seide dinghele [:] *D*esen boom es de figuere vander heligher kerken Deze sielen die ghiere onder siet sitten dat waren fonderers der heligher kerken ende bescermers want sij pijnden hem te stichtene dbroederscip vander heligher [*ker*]ken ende sterctent metten goede dat siere toe gaven ende lieten dat weerlic goed ende verwandelden haer

5 [*ker*]ken: *hs.* ken, *aan het begin van den regel.*

K

geswigen Ind syn veroitmodicht swigende van goede ind myt dem horen unser oren waren wir dir gehorsam[.] *A*lsusdaynnyge mynschen woenen in pauwelionen da si sonder aflais in syngen ind loven unseyr alre behelder ind verloser ind den gever alles goedes Do sacht de sele [:] *I*s it dir leif so wil ich dar nare gayn end besien de gene de dar ynne synt Der engel sacht [:] *I*t is myr lief dat du si seis ind hoirs Mer du yn salt neit zo in ingayn : Want dese gebruchent der intgegenwordicheit d[*e*]r hilger driveldicheit end we eyns zo bl. 90b en engaeit Hei || vergeisset allet dat vur geleden is Ind en wirt nommerme gescheiden van der hilger geselschaf behalven eyn joncfer de verdiende zo werden gevoeget myt den choeren der engelen Do gyngen si dar narre ind sagen dar bynnen monche ynd nonnen de waren gelich den engelen Ind yr stymmen schennen yn soissicheit ind en genoichlichkeit boven alle instermenten van soissem gelude Ind all was it dat alle de selen de

5 ind : *opgelost uit* in'.

7 end : *opgelost uit* eñ

11 d[*e*]r : *hs.* dir. — hilger driv. : *hs.* hilgerdriv.

13-14 hilger geselschaf : *hs.* geselschaf hilger *met aanwijzing dat de volgorde der twee woorden omgekeerd moet worden.* — *Lat.* nisi forte virgo fuerit et conjungi mereatur choris angelorum.

19 instermenten : *hs.* instrementen *met aanwijzing dat de volgorde van* r *en* e *moet omgekeerd worden.*

BR

geswegen ind sijn veroitmodiget swigende van gode end mitten horen onser oren wer[*en*] wy dy ghehoirsame Dusdane menschen [*hebben*] trone[,] pauwellione daer se[*s*]onder afflaten in singhen end loven onser alre verloesser end den ghever alles gods Doe segede die ziele Ist dy lyeff so wille ic daer naerre gaen ind siene die ghene die daer bijnnen sijn Die Engel segede [:] *T*is my lieff dattu se syeste end hoerste mer du en salste neit tot hem ingaen | Want dese gebruken die tiegewordicheit der heiliger drivoldicheit end wie eens tot hem ingaet || [...] hie vergeet all dat vurleden is bl. 81a end en wort nummermeer gescheyden vander hilliger geselschapp[,] behalven een jonffer die verdiende toe werden gevoget mitten choren der Engell Doe giengen se daer naerre ind seghen daer bijnnen moneke Ind nonnen die weren gelijc den Engelen end hoerre stemmen schenen in sue[...]ticheyden end genuechlicheyden boven alle Instrumenten van sueten gelude Ind all wast dat

2 wer[*en*] : *hs.* wer

3 [*hebben*] : *niet in het hs.* — trone : *deze lezing is juister, cf. N en B. Lat.* His tales habent thrones et papiliones.

4 [*s*]onder : *hs.* onder

12 ingaet : *de* t *is verbeterd uit* n — [...] hie : *Aan het begin van fol. 81a zijn de woorden* Want dese gebruken die tiegenwordicheit der drivoldicheit Ind wie eens tot hem ingaet *herhaald.*

19 sue[...]ticheyden : *hs.* suechticheyden *cf.* **158**/6-7.

20 all wast : *hs.* wast all

B 2 hoeren der oeren waren 3 hadden trone 4 5 songhen ende loveden 6 Ende die ziele seide 9 du en salter 11 soe wie 13 verscheiden 14 beh. *enz.* : ten weer oftet een jonffer weer ende v. *deze lezing is veel duidelijker dan al de andere* 19 zueticheit ende ghenuechlicheit 20 alle waest

G

bl. 275a abijt ende wachten hem || van vleesscheliker begheerten ende ghenouchte[,] die jeghen de siele regneren ende leefden soberlicke ende gheestelike ende gherechtelijke[.] in minnen[,] in caritaten ende in ootmoedicheden Dese ontbeiden de salighe hope diese niet en heeft bedroghen also ghi hier sien moghet Doe sprac dinghele [:] *G*aen wij noch voort tote deser sielen[,] du suls noch meerdere wondere sien ende glorien

Doe si voort waren gheghaen so saghen si eenen muer die hooghere ende scoondere ende claerdere was dan eenich vanden anderen mueren vorseit[,] want hi was ghemaect van alderande precieusen steenen die menigherande waren[.] *H*et scheen dat hi ghefondeert was met goude over moertere Dese steenen waren cristalijn ende van peerlen van horienten[,] cristallis[,] briliaspis[,] jacintus[,] smaragdus[,] saphirus[,] onichius[,] passius[,] scridius[,] trisopasus[,] ametestis[,] turciatus ende

2 soberl. e. gheest. e. gher. : *Lat.* sobrie et juste et pie vixerunt ; *cf. de vertaling der zelfde woorden op* **150**/7. In m. in car. e. in ootm. *zijn bijgevoegd.* 3 Dese : *de* D *is niet gerubriceerd.* 8 ghefondeert *enz. Zie Lat. bij K.*

9 peerlen van horienten : *bijgevoegd, idem* **148**/2-3. — briliaspis : *ongetwijfeld een koppeling van Lat.* berillus *en* iaspis. 10 passius : *Lat.* topazius — scridius *en* trisopasus *blijkbaar schrijffout voor* sardius *en* crisoprassus.

N

veroetmodiget. swygende van goede. ende mytten hoeren waeren wij dij ghehoersaem. Dusdane menschen hebben tronen ende pauwelionen. daer sij sonder aflaeten in sijnghen. ende loeven onser [*alre*] verloeser ende den ghever alles guedes. Doe sechde die ziel Ist dij lief. soe wil ic daer naerre gaen ende sien die ghene die daer bijnnen sijn. Die engel sechde [:] *H*et is mij lief dat du se *bl. 163a* sieste ende hoer ‖ ste. Mer du en salste niet tot hem in gaen Want dese ghebruken die tegenwoerdicheit der heiliger drievoldicheit. Ende soe wie eens tot hem in gaet hi verghit alle dat voerleden is ende en wort nummermeer verscheiden vander heiliger gheselscap. Behalven een joncfrou die verdiende te werden ghevoeget mitten choren der engelen. Doe ghijngen sij daer naerre Ende sagen daer bijnnen moniken ende nonnen die waren gelijc den engelen Ende hoer stemmen schenen in sueticheiden ende ghenoechlicheiden boven al instrumenten van sueten geluede Ende al wast dat

3 tronen ende p. : *waarschijnlijk verbeterde N naar Lat.* Hi tales habent thronos et papiliones.

Bl *1* veroetmoedicht — swygende van goede *ontbr.* *1-2* mytten hoeren onser oren *als K, Lat.* : auditu auris *4* laven onsen *8* lief dat is mi lief dat du *9* salter *12* hi : die - al *14* joncfrouwe *19-20* alle instramenten

H

wi sijn veroetmoedicht ende wi vensden ons vanden quaden ende wi waren dy[...] onderhoerich sot int hoeren van uwen oeren Dit sijn die sonder onderlaet gode loven Die ziele seide [:] *H*eer[,] wildi[,] ic wil naere gaen ende sien die daer in sijn Ende dingel seide [:] *H*ets my lieff dat ghijse siet ende hoert | mer en gaet te hem niet in Die gebruyken der teghenwoerdicheit der drijvoldicheit ende wie eyns te hem daer in comet hi vergietet al dat hi overleden heet ende in woert niet ghesceiden vander heiliger geselscap[.] en waer dat hi maget waer | dat hi verdiente te comen inden choren der ingelen Ende doe gingense naere ende sagen alrehende geordent volc[,] manne[,] Joncfrouwen ende vrouwen mit groter blijtscap | so dat

1 wi vensien ons : *Lat.* a bonis siluimuis et auditu auris tibi obedivimus.

2 dy [...] onderhoerich ; *tusschen deze twee woorden staat een* d *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

3 Dit sijn die : *het Lat. is hier verkort, zie de andere teksten.*

9 vergietet : *verbeterd uit* vergitet, *de* e *is boven den regel bijgescheven met aanwijzing.*

11 Juister vertaling dan in de andere teksten. cf. G. **159/4**

12 verdiente : *de neerhaal der slot-*e *is met een dikke streep naar boven links verlengd, zoodat hij samen met de* t *eenigszins den vorm van een* d *verkrijgt.*

15 mit groter blijtscap : *voor deze woorden is wat weggelaten uit het Lat., dat juist ook in Vincentius ontbreekt; zie de andere teksten. Aan het ontbrekende herinnert het volgende* so dat die luut ; mit grooter bl. *staat niet in Lat.*

A *2* dy : u *3* dese die *4* loefden *6* seide : antwoerde *7* maer gi en selter niet in gaen te hem *8* der heileger drievuldicheit *9* te hem *na* comet *10* ende en˚wordt *11* ten ware *12* ten koere *13* Ende doen *14* mannen ende *15* ende vrouwen *ontbr. Lat.* : viderunt intus utriusque sexus monachos — so : ja

G

ghornatus Desen muer die van dusghedanen steenen blecte[,] hi verwecte alte zeere der gheender herten diene anscoudden in siere mennen Doe si aldus door den muer waren ghegaen doe saghen sij dat ooghe noynt en sach no hooren en hoorden noch dat noynt in menschen herte en was no *bl. 275b* en quam[,] ‖ dat cristus bereet heeft den ghenen diene minnen[.] *W*ant si saghen die ix chooren der Inghelen dats te wetene | Angelos.[...] archangelos. virtutes. principatus. potestates. dominaciones. tronus. cherubin. ende cherafin. ende si hoorden onsegghelike woorden die den mensche niet en behoorden te segghen Doe seide dinghele tote tondaluse | Hoort tondalus ende siet[,] helt dijn hooft

1 verwecte : *hs.* ver wecte.

1-2 hi verwecte... mennen : *Lat.* multum in sui amorem videntium mentes provocabat; *deze vertaling is juister dan bij K.* *2* anscoudden : *hs.* an scoudden. *4* minnen : *de* i *is tot een inktvlek vervloeid.*

5 Angelos. [...] archangelos : *tusschen deze twee woorden staat* archangh *rood op zwart doorgehaald.*

K

si zo voeren hadde gesien myt seir groisser clairheit blencken : Nochtant gynck dese clairheit ind yr genochlich roeche ind altzo soisse geluit boven de glorie de si vur gesien hadde Alle de instermenten bl. 91a gaven || yr geluit sonder emantz arbeit Mer boven alle dese soissicheit so gynck soissicheit van der geiste stymmen ind si hadden in yren stymmen lude[...] zo verheven geyne arbeit Want si en schenen ir lippen neit zo roeren end si in achten ir [*hende*] neit up zo heven zo den instermenten der soisser gelude Nochtant also als eyn eicklich wolde also luden de instermenten Want dat vondamente dat boven yrem hovede was luchte sere ind da an heingen ketten neder wartz van feynen golde[.] *D*ar onder waren gemenget roetgen van silver myt harde schoner mennige zo samen gemacht Da an heyngen gulden neppe[,] fione[,] tymbalen Ind schellegynne[,] lelien ind der drede bl. 91b de || schenen van goulde ind onder desen dyngen

7 hadden : *verb. uit* haden ; *de eerste* d *is boven den regel tusschen* a *en* d *bijgeschreven, zonder aanw.*

8 lude : *eerst vergeten, daarna in margine naast* stymmen *bijgeschreven.* — [...] zo : *voor* zo *aan het begin van den regel de letter* l, *blijkbaar begin van* lude.

9 end : *hs.* eñ

10 ir : *na* ir *is het woord* handen *weggevallen ; idem in Br, N en Bl, wat wel op een gezamenlijke bron wijst. Alléén B heeft de juiste lezing. Lat.* nec manus ad instrumenta musica levare curabant et ad libitum cujusque tamen melos resonabant.

11 eicklich : *verb. uit* ecklich ; *de* i *is boven den regel tusschen* e *en* c *bijgeschreven, zonder aanw.*

12-13 vondamente : *Lat.* firmamentum ; *zie ook Br, B, Bl en noot bij N.*

17 fione : *verb. uit* fion ; *de* e *is boven de* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

17-19 neppe *enz.* : *Lat.* de quibus cyphi et fiale, cymbala et tintinnabula, lilia et spherule pendebant aurec. — tymbalen : zie **152**/2 — *Zie voor de vertaling van* spherule *de andere teksten ; voor* lelien *cf* **158**/16.

19 schenen : *het tweede beentje der* n *is met anderen inkt bijgeschreven ; en achter de* n *is nog wat uitgekrast.*

BR

alle die sielen dije sij toe voren hadde gesiene mit groter claerheit blencken nochtan gienck deser claerheit ind hoerre genoechlike roeke ind dat alte suete geluyt boven die glorie die sij vur gesiene hadde Alle die Instrumenten gaven hoer geluyt sonder yemants arbeit mer boven alle dese sue[...]ticheit soe gienck sueticheit van der geeste stemmen end se en hadden in horen stemmen lude te heffene ghenen arbeit Want se en schenen hoer lippen neit rorende end sie ein rukeden hare [*hande*] neit up te heffen ten Instrumenten der sueten gelude[.] *N*ochtan soe elc woulde [*soe luden de instrumenten*] want dat fundamente dat boven horen hovede was luchtede sere Ind dar an hengen ketene neder- || bl. 81b werts van fijnen goulde[,] dar onder waren gemenget roedeken van silver mit harde schonen mengen te gader gemacht Dar [...]an hengen guldene nappe[,] fiolen[,] cimbalen end schelliken[,] lelien ind driende schijven van goulde ind onder dese dinge vloch eyn grote

6-7 sue[...]ticheit : *hs.* suechticheit, *cf.* **154**/19.

10-11 hare [*hande*] : *zie noot bij K.*

12-13 [*soe ... instrumenten*] : *niet in het hs.; blijkbaar vergeten wegens het tweemaal voorkomende* instrumenten.

13 fundamente : *zie K en noot bij N.*

18 [...]an : *hs.* han, *wellicht onder invloed van 't volgende* hengen.

19-20 driende schijven van goulde : *Lat.* spherule.

B : die dese ziele te v. *2* blencten *2-3* g. die claerheit van desen *4* alle die g. — toe voeren *5* die *ontbr.* *7* soe *ontbr.* — die sueticheit *9* en *ontbr.* *10-11* rukenden oir hande niet *zie noot bij K.* *12-13* nochtant luden sy als elck wolde want *14* an *ontbr.* *16* silveren roedeken *17* mengingen *17* Ende dair *18* nappen ende f. *19* lelien dreyende schiven al van g.

G

ende vergheet alle tidelike saken Doe sprac tondalus Ay heere[,] dese scoonheit en es niet te grondeerne[,] hoe groote bequamelicheit ende hoe groote vroylicheit[,] hoe groote weerdicheit. hoe grote hoogheit. ende hoe mueghelic eyst inden Inghelen coor Ende dat eersaem ghetal vanden patriarken ende vanden propheten ende te siene dat blickende gheselscip vanden martelaren ende vanden confessooren ende te hoorne haeren nieuwen sanc ende die melodye vanden maeghden te anscouwene[,] die dinct mi alte scoone[,] den glorieusen choor vanden apostelen ende de verdiente van hem lieden so es groot Doe sprac dinghele [:] *B*oven allen desen vrueghden so ne es ne gheene meerdere dan te scouwene cristus anschijn ende sijnder ghebenedider moeder[.] *E*nde van deser stat daer si stonden

1 Ay : *de* A *is niet gerubriceerd ; id. r. 3* Inghelen. *1-2* te grondeeren = peilen, *zie Lat. bij H.*

3 meughelic = prachtig, heerlijk. *Zie Verdam i. v.* mogelike

3-8 Heel dit gedeelte is óf corrupt óf zeer gebrekkig vertaald ; te siene *op r. 4 hoort bij* ghetal *op r. 3 en bij 't volgende* gheselscip — ende vanden confessoeren *zou moeten staan in de plaats van* van hem lieden so es groot *na* verdiente *op r. 6* — haeren nieuwen sanc ende die melodye *op r. 5 slaat alleen op 't volgende* maeghden — te aenscouwen *hoort bij het* choor vanden apostelen — die dinct mi alte scoone *is bijgevoegd* — die verdiente van hem lieden so es groot *zou moeten luiden* die verdiente vanden confessoren — Doe sprac dinghele *is bijgevoegd, evenals* sijnder gheb. moeder (*Voor dit laatste vgl. bl. 279a, eerste regel en bl. 280b.*) *Blommaert zet een komma na* propheten, *na* anscouwene *en na* hem lieden ! *Aan emendatie valt hier niet te denken.*

bl. 163d alle die zielen die sij te ‖ voeren had ghesien mit seer grooter claerheit blinckende Nochtant ghinc dese claerheit en hoer ghenoechlike roeke ende dat suete geluut boven alle die glorie die sij voer ghesien hadde Alle die instrumenten gaven hoer geluut sonder iements arbeit. Mer boven alle dese sueticheit soe ghync sueticheit vander geesten stemmen Ende sij en hadden in hoeren stemmen lude op te heffen ghenen arbeit Want sij en schenen hoer lippen niet te rueren Ende sij en rukende oen niet op te heffen totten instrumenten [*der*] sueten gheluude. Nochtant gaven [*sy*] gheluut *bl. 164a* alsoe een iegelic wolde want dat firmamen ‖ te dat boven hoeren hovede was luchtede seer Ende daer aen hingen kettene nederwart van fijnen golde. Daer onder waren ghemenget roedeken van silver mit herden schonen manigherhande menghinge te gader gemaket. Daer aen hingen gulden nappen[,] fiolen[,] cymbalen ende schelleken[,] lelien ende dreiende scijven van golde ende onder dese dingen

1 te : *naast* sij, *buiten den regel bijgeschreven.*

2 blinckende : *Lat.* corruscabant.

3 en : *lees* ende? *De vorm* en *komt wel meer voor.*

11 oen : *zie noot op K.* — [*der*] : *hs.* totten, *wellicht foutief herhaald; Bl heeft ook* totten.

12 [*sy*] : *niet in het hs.*

13 firmamente : *de andere teksten hebben alle* fondament; *waarschijnlijk is deze laatste lezing oorspronkelijk en verbeterde N alléén, omdat hij* firmamente *duidelijker vond.*

19 cymbalen e. sch. lelien : *eerst vergeten, daarna bovenaan de blz. bijgeschr. met zwarte aanw.*

Bl *2* blincken *zie K* *3* claerheit ende dat suete geluyt ende oer genoechlicken roeck *4* al *5* ynstramenten *7* ghync : gaven, *eene verwarring met 't voorgaande* gaven — vanden *8* sij : die geesten — stemmen *ontbr.* *10* niet roerende — si en ruecten *11* instramenten totten *12* gaeft geluyt *13* firmanente : fondement *als K.* *14* luchtede : lichten *15* kettene : teyken *16* silveren *17* herden *ontbr.* — menigerhande schoenheit te gader gemenghet ende ghemaect *19* cymbulen — scelken *20* desen

die luut ende die claerheit ende die gore ginck | boven al datsi te voren saghen | Sonder yemants toedoen luyden die instrumenten Tfirmamente boven hoer hoeft blickede herde claer ende daer hinghen aen ketten van fijnen golde | mit silverijnen geerdekijn ondermenct | ende alte scoen ghewracht Daer ane hingen nappe[,] vedelen[,] chicolen[,] speldecselen[,] lilien ende speren ende al van

3 *Na* instrumenten *zijn weer een paar regels onvertaald gebleven, die echter in Vincentius voorkomen.*

4 blickede : splendebat

6 geerdekijn : *Lat.* virgula, *idem bij Kiliaen.*

7 nappe : *verbeterd uit* nappen; *de afkorting voor* n *is rood op zwart doorgehaald.*

7-8 chicolen : *Lat.* cymbala (?)

A *5* fijn ketenen van goude *7-8* chitolen *8* alle

G

bl. 276a saghen si alle die glorien die si te vooren hadden ghesien ende ooc alle de voorseide tormenten ‖ vander pinen Dwelcke dat ons creatueren seere verwonderen mach | waert dat gods moghentheit niet so groot en ware[.] *W*ant si saghen trijke also cleene als die raye vander sonnen Ende voort in hoe wonderliken manieren dat si stonden in die selve stat daer si eerst quamen[,] sonder hem lieden omme te keerne so saghen sijt Doe so sprac die ziele Ay heere[,] ghi hebt mi hier brocht in deser vreughden[,] berecht mi

1 tormenten vander pinen : *Lat.* supplicia penarum; *dit* penarum *staat niet in Vincentius.*

3 *Lat.* terrarum orbem quasi sub uno solis radio videre valebant; *cf. K. Br. N.* — vander : *hs.* vanden, *de* r *is verbeterd uit de* n — Ende voort in hoe w. *enz.* : *Lat.* Et miro modo, cum starent in eodem loco, in quo prius steterant *enz.*; *G begreep* miro modo *verkeerd.*

K

vloich eyne grose schare van engelen de goulden vloegele hadden De myt lichtem vloge vlegende onder de ketten altzo soisse geluyt gaven den genen de it horden

van eyme [...] groissen boume ind de selen de da onder waren dat de hilge kirche betzichent

[*E*]nde do de sele dit seinde grose genoichte hadde ind woulde bliven staende so sprach der engel [:] *Myrck* Ind si sach eynen altzo groissen boum wyt ind harde grois van loveren ind blomen ind harde drachtich van allen vrochten Ind en den telgeren des boumes onder den loveren won- bl. 92r den vil vogelen van mench ‖ er hande [*varwe ind mencher hande*] sange singende inde beneden onder den telgen wassent leligen[,] rosen end alle manneren van wail ruchende krude off specien harde veil Ind onder desem boeme waren harde vil manne ynd wive setzende in goulden ind elpenbeinen sesselen de lovende ind benediden got

3 onder de : *hs.* onderde

5 eyme [...] : *na de* e *een roode inktvlek, waaronder eene* r, *blijkbaar had de kop.* eymer *geschr.*

8 [E]nde : *hs.* ende ; *de plaats voor de hoofdletter* E *is opengelaten.*

9 bliven staende : *Lat.* vellet ibidem stare.

11 harde grois van loveren i. b. : frondibus et floribus viridissimam. Telgeren *op r. 13 is ook vertaling van* frons (in cujus frondibus) en telgen *op r. 16 luidt in Lat.* ramus (sub cujus ramis).

14-15 [*varwe ind mencher hande*] : *niet in het hs.; stellig weer overgeslagen wegens het tweemaal voorkomende* mencher hande.

16 leligen : *cf.* **156**/18 lelien

17 *Lat...* et cunctarum herbarum specierumque oderiferarum genera oriebantur.

19-20 elpenbeinen : *cf.* vervrenwende **134**/13-14.

BR

schare van Engelen die guldene vlogele hadden[,] die mit lichten vloghe vligenden onder die ketenen alte suete geluyt den ghenen ghaven diet hoirden

Van einen groten wijden bome end sielen die daer onder saeten dat die kerke betekent |

End doe die siele dit siende grote genochte hadde ende woulde bliven stande so sprac die Engel Mercke[.] *I*nd se sach alte groten bom ind wijt ind harde gronne van louveren ind van blomen ind harde drachtich van allen vruchten Ind in den telgeren des boems onder die louvere woenden vele vogele van mennigherhande [*verwen ind mennigherhande*] sange singende Ind beneden onder den telgen vassenden lellen[,] rosen end all manieren van wall rukenden krude ind specien harde vele Ind onder desen bome waren vele manne ind wijve sittende in guldenen ende elpenbeen setelen

14-15 [*verwen i. m.*] : *niet in het hs.; zie noot bij K.*

B *6* die zielen *6-7* die die k. *9* sy wolde — staen soe seide *11-12* ende die harde d. was *12 13* inden telgeren ende loveren des b. woenden *15-16* ende onder den boem wassen oic lelien

G

noch voort van dat ic hier sie[.] Die ghene die ghi hier siet ghesmaecten hemelsch leven inden lichame[.] *D*aer omme so ghebruken sijs nu ende sij wachten hare tonghe ende breydendense van quaetheden ende si oufenden haer leven al in dueghden[.] *A*ldus so moghen sij segghen tote cristume [:] *W*ine waren noynt hooveroorich hu te dienene met hooghen in gane[,] in stane[,] in allen dien crachten die ghi ons verleent[.] *L*ieve tondalus[,] dit sijn die tenten ende pauwelyoene hebben ende troonen boven den anderen hebben daer sij in singhen lof sonder up houden den almachtighen coninc van hemelrijke ende van eerderijke Doe sprac tondalus [:] *E*yst moghelic[,] ic souder gheerne naerdere gaen ende scouwen die ghene die daer binnen sijn Dinghele sprac [:] *H*ets mi lief dat ghise siet ende

1 Doe (**157**/5)... hier sie : *niet in Lat. Het volgende tot op bl. 277b...* in sijn hant *hoorde eigenlijk op bl.* **125**/6 *te staan na* cristuse. *2* ghebruken : *tusschen de eerste* e *en de* b *staat* bl, *fout voor* br, *zwart doorgehaald.*

4 hooveroorich = onwillig, *zie Verdam i. v.* overhorich.

N

vloech een grote schare van engelen die gulden vloegelen hadden Ende mit lichten vloge vliegende onder den kettenen. die alte suete geluut den ghenen gaven die dat hoerden

Van eenen groten boem. ende die zielen die daer onder saten dat die kerke beteikent

bl. 164b || ENde doe die ziele dit siende grote genoechte hadde ende sij wolde blijven staende. soe sprac die engel [:] *M*ercke Ende sij sach alten groten boem ende wijt Ende had herde gruene loveren ende blomen Ende herde drechtich van allen vruchten[...] Ende inden telgeren des boems. onder die loveren woenden voel voegelen van manigerhande verwen. ende manigerhande sange sijngende. Ende onder den boem wiessen oec lelien ende rosen herde voel Ende alle manieren van waelrukenden kruden ende specien Ende onder desen boem waren voel manne ende wijve sittende in guldenen [*ende*] || bl. 165c elpenbeynen setelen Die

2 Ende *enz.*: *zie de andere teksten. De lezing is ongetwijfeld foutief; Lat.* qui (*nl.* angeli) levi volatu inter cathenas volantes, suavissimum et dulcissimum audientibus reddebant sonum. *Bl volgt weer gedeeltelijk K en N.*

8 ENde : *blauwe* E.

13 vruchten[...] : *na* vruchten *staat* van allen *rood op zwart doorgehaald.*

20 [*ende*]: *niet in het hs.* — elpenbeynen: *hs.* elpen beynen

Bl 2 Ende : Die — vliegende : vloegen 5-7 *Titel ontbreekt.* 8 dit sach ende grote 9 staen. — soe : Doe 11 Ende alte groen l. 12 allen *ontbr.* 14 die : den — voegel 16 wassen 17 herde : alte — al 18 crude — ende specien *ontbr.*

H

golde | daer mennich ingel onder vloech mit guldenen vloegelen || bl. 15b die mit horen lichten vloegen ommtrent die kettenen gaven eynen sueten luut

Van eynen groten wijden boeme dat die heylige kerke beteykent

Alse deser zelen daer dus wel genuechde te staen Doe seide dingel [:] *B*esiet Ende doe sach si eynen herden groten boum | ende herde breyt mit louveren ende mit bluemen wel doer groyt | drachtich van alrehande vruchten ende aen die lovere mennigerhande vogel | ellic singhende nae sijnre leyen ende oec onder dese telgeren wyesen lilien ende rosen mennighe | ende alrehande wel rukende cruyde Onder desen boum waren voel manne ende wijve in guldenen ende yvorien cellen | ende

1 onder vloech : *hs.* ondervloech *met tusschen de* r *en* v *een gerubriceerd streepje om de twee woorden te scheiden.*

9 wel doer groyt : *Lat.* ... floribus viridissimam (arborem).

12 leyen : *Lat.* aves (multe diversorum colorum) et diversarum vocum cantantes et organizantes. *Het niet vertaalde* multe divers. col. *ontbreekt toevallig ook in het Lat. hs. in München nr 4569. Zie Verdam i. v.* leye

15 cellen : *lees* zetelen ?

A 2 lichte 3 ende gaven 4 *Titel ontbr.* 6 Alst 7 doen 8 ende *ontbr.* 9-10 gedrachtich 15 yvorienne

G

bl. 176b hoort[.] *G*hine mochter niet binnen || gaen te hem lieden want ghinė siter niet toe[...]vercooren Want si ghebruken de blijscap vander drievoudicheit ons heeren die alte groot waren te vertellene Want so wie eens te hem lieden gaet hi vergheet al den rouwe die hem noynt over ghinc Ende comt hier inne[,] hine macher nemmermeer van hem lieden sceeden[,] en ware oft hi maghet ware *e*nde hi verdient hadde te commene ter Inghelen choore[.] *S*ij ghinghen bet naer ende si sagher binnen moncken ende nonnen die ghelijc waren den Inghelen Ende het scheen dat hare stemmen van claerheden ende van soetheden ghinghen boven allen instrumenten van claerheden oft van musiken ende al waest dat alle

1 toe [...] vercooren : *tusschen deze twee woorden staat schuin zwart en rood doorgehaald de letter* g.

2 die ... vertellene : *bijgevoegd.*

4 *let op de zonderlinge verbinding van* hi *en* maghet, *cf. H* 155/11.

5 bet : *Lat.* Et accedentes proprius.

sonder afflais vur alle syn gaven ende waildaden Ind eyn ecklich van in hadde eyne goulden crone de wonneclicher vertzeirt was Ind in syner hant eyn goulden rode ind si waren myt alsolchen cleideren gecleit as zo vuoren de monche gecleit waren De sele kerde si zo dem engel ind sachte [:] *Wat* *bl. 92b* boemes ‖ is dit ind de selen de da synt Wat goedes daden si do si [*in*] dem licham waren : Der engel sacht ir [:] *D*ese boem is eyn betzichnysse der hilger kirchen Ind dese manne ind wyve de dar onden synt dat waren de stichter ind beschermer der hilger kirchen de ernstich waren de zo stichten ind zo beschermen Ind om de waildaden de si hei an daden so vercrigent si ir broderschaff[,] ind om de weisselynge *h*ie aff so leissen si dat werentliche habyt Ind hoetten sich van vleischlicher begerten de intgen de sele stridet ind levende *bl. 93a* in ‖ der werelt soberlich [,] gerechtlichen *i*nd

2 na hadde *is wat weggevallen, zie de andere teksten. Lat.* in capite suo.

3 vertzeirt : *verb. uit* vertzert ; *de* i *is boven den regel tusschen* e *en* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

6 dem : *opgelost uit* ď

8 [*in*] : *niet in het hs. — Let op de* : *na* waren

12 de ernstich waren : *Lat.* qui studebant

13 om *enz.* : *Lat.* et pro beneficiis, que sanctis largiebantur ecclesiis...

14-15 ind om *enz.* : *Lat.* et per illorum (*nl.* beneficia) commonitionem reliquentes secularem habitum, continebant se a carnalibus desideriis.

17 levende : *Lat.* vixerunt

die loveden *i*nd benediden gode sonder afflaten vur alle sine gaven ind wael daden Ind elck van eme hadde up sinen hovede ein guldene crone die wonderlic vertsiert was ‖ end in sine hant ene *bl. 63a* guldene rode Ind sije waren mit sulcken clederen geclet als toe voren die monicke geclet weren | Dese siele [...] kerde hoer ten Engel wart ind seghede [:] *W*at boem is dit ind [*die*] sielen die daer onder sin wat goids deden sij doe se in den lichame weren | Die Engel seghede Dese boem is een betekenisse van der hilligher kercken End dese manne ind wijven die daer onder sijen dat weren die stichters ind beschermers van der hilliger kercken | Die ernstich weren die toe stichten end toe beschermen *I*nd om die wall dade dije sij her an deden so verkregen sij hoerre broderschap end om die wijsselinghen hier aff soe lieten sij werlic habijt end hueden hem van vleyscheliken beghertten[,] die thegen die siele streden ind leveden inder werlt [..] soberliken [,] gerechtelijc end

7 siele [...] kerde : *tusschen deze twee woorden staat de letter* h ; *blijkbaar wou de kop. reeds het volgende* hoer *schrijven.*

14 ernstich : *de* n *is slecht gemaakt ; 't is juist alsof de kop. eerst de* ſ *wou schrijven en die dan in* n *veranderde ; blijkbaar meende hij dat die verbetering niet duidelijk genoeg was en daarom schreef hij het woord* ernstich *met rooden inkt er nog eens boven.*

17 lieten : *door het afgeven van een rubricatie van blz. 81b is de letter* l *half verdwenen.*

20 werlt [...] : *na dit woord* sobel, *fout voor* sober, *rood op zwart doorgehaald.*

B *1* die l. : ende sy loveden *4* elc had in s. h. *7* Ende die ziele — totten engel *10* Ende die e. *14-15* ende die toe bescermen *15-16* sy der heyliger kyrcken deden *17* omme wysselinge hier om leven (*lees :* lieten) sy w. h *19* striden ende levenden

G

die sielen die tondalus ghesien hadde te vooren bleeten met grooter claerheden[,] nochtan ghinc dese claerheit ende soeten rooke boven allen den anderen Ende al [...] haeren soeten luut ghinc boven allen den glorien die sij noch ghesien hadden want alle die instrumenten gaven haren luut datter niement toe en dede maer boven den soeten luut vanden instrumenten ghinc den soeten luut vanden *bl. 277a* zielen ende en was hem ne gheene pine lude te singhe- ‖ ne Want het scheen dat si haer leppen niet en ontheden no roerden[,] noch haer handen[...] en daelden niet inde instrumenten vander musiken[.] *N*ochtan luudden si ende gaven hute groote melodye [*n*]aer de groote begheerten vander ziele[.] *D*it firmament dat boven desen sielen hoofde was sallic hu vertellen | Het was huter maten claer ende

2 al [...] haren : *tusschen deze twee woorden staat* den *zwart doorgehaald.*

3-4 datter ... dede : *Lat.* nemine laborante

6 [...] en : *voor* en *een loodrecht streepje.*

7 [*n*]aer : *hs.* maer

N

loveden ende benediden gode sonder aflaeten. voer alle sine gaven ende waeldaden. Ende elck van hem had op sijnen hovede een gulden crone. die[...] wonderlic versciert was Ende in sine hant een gulden[...] rode Ende sij waren mit sulken clederen gecledet. als te voeren die moniken gecledet waren. Dese ziele[...] keerden hoer ten engel wart ende sechde [:] *W*at boem is dit Ende die zielen die daer onder sijn wat guets[...] deden sij doe sij inden lichaem waren Die engel sechde Dese boem is een beteikenisse vander heiliger kerken Ende dese mannen ende wijve die daer
bl.164d onder sijn. Dat waren ‖ die stichters ende beschermers van der heiliger kerken. die ernstich waren die te stichten ende te beschermen. Ende om die wael daden die si hier an deden. soe vercregen sij hoer bruederschap Ende om die wisselinge hier af. soe lieten sij werltlijc habijt. ende hueden hem van vleisliken begeerten die tegen die ziele strijden Ende leveden inder werelt soberlic. gerechtelic

4 die[...] : *na* die *staat* sine hant *te vroeg geschreven en rood op zwart doorgehaald.*

5 [...] rode : *na* gulden *staat* crone, *fout voor* rode, *rood og zwart doorgeh.*

7 ziele[...] : *hs.* zielen

9 guets[...] : *na* guets *staat* desen, *fout voor* deden, *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* laefden ende gebenediden *2-3* elck van hem : een yegelic *4* wonderlicken *6* monicken ende nonnen *7* ziele *10 het tweede* sy *ontbr.* *13* stichter ende beschermer der *18* werltlijc habijt : die werliken cleder

H

ellic mit eynre guldenre chronen ghesiert ende eyn gulden ruedekijn in sijne hant | gecleydt mit dien abijte daerse mede waren gheordent in die werelt Die gode alle gebenediden ende loefden van alle sijnen groten gaven Die ziele seide totten ingel | *W*at boums is dit ende wat zielen sijnre onder Dingel seide [:] *D*ese boum is die pylaer vander heyliger kirken Ende die daer onder sijn | dat waeren beschermer der heiliger kerken | ende makeren ende hulpren ende die omm tguet dat sijter toe gaven in hoer bruederscap sijn comen ende die wereltlich habijte lieten | ende hoeden hem van vleyscheliken begeerten | ende die sober[,]

2 ruedekijn : *Lat.* sceptrum

10 makeren ende hulpren : *Lat.* qui vel edificare vel defensare studebant ecclesias; *de andere teksten vertalen juister.* — omm : *hs.* ōm

A *3* gheord. w. *4* alle gode *7* seide : sprac — boume *8* dat *ontbr.* *11* si daer toe *12* tweerleke *13* vl. oncuysscher beg.

G

daer in hinghen teekine van alten pueren goude of dat edeler was[.] *M*ocht edelder sijn maer jeghen tgoudt moet ict compareren mids dat seere begheerlic es inder weerelt Ende ooc so hinghere alte scoone gordelkine ooc ghelijc den goude ghecompareert onder sneden ende daer an hingen goudine coppen ende ghiolen ende timbalen ende bellekine. Lelyen ende tyteloosen Ende daer ondere so vloghen groote menichte van Inghelen die scoone waren[,] die ghuldine vledericken hadden[.] *S*i vloghen met eenen sachten vloghe ende metten vloghelen so gaven sij alte soeten luut den ghenen diet hoorden Als tondalus in deser grooter melodien was so wilde hi bliven staende Doe sprac dinghele [:] *S*iet al omme

1-2 of dat ... weerelt : *bijgevoegd; cf.* **165**/1-2.

3 hs. ghe compareert — onder sneden : *Lat.* intermixte (cathene). Onder *doet hier denken aan* tusschen, *evenals in H* **168**/11 : mit goede onderlect (metallis interpositis). *Hier kan* ondersneden *dus eene andere bet. hebben dan* op bl. **151**/6; *Verdam geeft de twee plaatsen achter elkander op; er is hier echter niet van twee verschillende stoffen sprake.*

4 ghiolen : *Lat.* fiale. — tyteloosen : *In 't Lat. staat* spherule. *Het woord hebben wij nergens gevonden; hoogst waarschijnlijk is het hetzelfde als het bekende :* tijloos *Fr.* jonquille.

hillich[,] verbeidende der hilger hoffen de si neit en begaeff als du sies Ind hei sacht zo ir [:] *G*ayn wir vort

van eyner moren van pris[...]ioser steyne ind van den selen de da in waren in vreuden

Als si vort gegangen waren so sagen si eyn mure de in hoicheit ind schonheit end clairheit ongeliche boven alle de anderen vur genoempt was Want si was van alrehande priciosen steynen wail gemacht *v*an mencher hande varwe[,] in goulde *bl. 93b* geleecht so dat it scheyn dat de muren goult ‖ vur mortter hadden Ind de steyn der moren waren cristaillen[,] crisolitus[,] brillen[,] jaspys[,] jacyntus[,[smaragedus[,] saffiere[,] enichimus[.] topasius[,] sardius[,] crisopasus[,] annetistus[,] [*t*]urcatus[,] *in*d granatus[.] *M*yt desen ind deser geliche steynen was de murre blenckende Ind verweckde der gener gedachten de si sagen in de mynne irs scoppers Ind do si dorch de mure waren gegangen so sagen si gewarlichen dat nee ouge en gesach noch ore en hoirte noch in des mynschen

1 verbeidende : *Lat.* expectantes

4 pris[...]ioser : *tusschen de* s *en* i *een* i *of* t, *onduidelijk geworden, misschien wel door een verbetering; daar die verbet. niet gelukte, schreef de kop. de letter* i *opnieuw.*

7 si eyn : *hs.* sieyn

8 end : *hs* eñ

10-11 Lat. Erat namque ex omnium lapidum pretiosorum bene constructus variis coloribus, metallis interpositis, ita ut habere videretur aurum pro cemento. *De hoofdletter* V *van* van *op r. 11 heeft hier blijkbaar aanleiding gegeven tot de verkeerde interpunctie in N.*

15 smaragedus : *verb. uit* smaradus; ge *is boven* ad *bijgeschreven, met aanw.*

15-16 topasius : *hs.* to pasius

16 Na sardius *een inktvl.* — annetistus : *lees* ametistus?

16-17 [*t*]urcatus : *hs.* curcatus.

17 granatus : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt loodrecht streepje.*

14-17 De namen der edelsteenen in Lat. zijn : cristallus, crisolitus, berillus, iaspis, iacinctus, smaragdus, saphirus, onichinus, topazius, sardius, crisoprassus, ametistus, turcatus atque granatus. *De vorm* crisopassus *komt voor in het Lat. hs. te Erlangen en een hs. te München 185123b.*

heylichlic[,] ontbeydende den hilligen hoepe d[...]ie sye neit en begaven als du syeste inde he seghede hoer to [:] *G*ae wy voirt ❡

Van den muren van preciosen steenen ind van den ix choren der Engel

Alse vort gegane weren so seghen sie eyne mure die in hoechden[,] in schoenheyden ind clarheyden ongelike boven alle die anderen vurgenoemt was want se was van alre hande Preciosen steinen wail gemaket *v*an mennigher hande verwe[,] in golde gelecht also dat scheen ‖ dat die muren golt *bl. 81b* vur morter hadden Ind die steine der muren waren Cristallen. Crisolitus. Birillen. Iaspis. Iacinctus. Smaragdus. Saffier. Enichinus. Topasius. Sardius. Crisopassus. Ametistus. Turcatus. ind Granatus. Mit desen ind deser gelick steinen was die mure blinckende end verweckende der gheenre ghedachten dye sye saghen in die mynne hoers scheppers Ind doe se dor de mure weren gegaen so seghen sie gewaerlic dat nye oghe ein sach noch ore eyn hoirde noch in menschen herte nye

2 d[...]ie : *hs.* dyie *te verklaren door het volgende* sye — en begaven : *hs.* enbegaven; *Lat.* spemque eos non confundit. — als du syeste : *hs.* alsdusyeste, *verbeterd uit* aldusyeste; *tusschen* l *en* d *heeft de kop. een* ſ *bijgeschreven en op het begin van een ronde* o, *einde van* aldus, *heeft hij eene lange* ſ *geschreven, als begin van* ſieste.

4 De titel is niet gerubriceerd.

9-10 Zie noot op K.

13-15 De punten van na Cristallus *tot na* Granatus *zijn rood.*

B *1* heylich *7* hoecheit in scoenheit in clarheit *10* van – in : die alle geleecht waren in g. *B is duidelijker dan de andere teksten, zie noot op K.* *11* dat die g. v. moerter had *14* Saphirus Onixtopasius Sardius *18* ons scheppers

G

bl. 277b Doe sach tondalus daer staen eenen grooten boom die herde wijt was te siene ‖ Ende huter maten groot ende herde groene van telgheren ende van loeveren ende ooc mede van bloemen ende alte

1 en vlg. Doe ... sceptre in sijn hant : *deze beschrijving is reeds boven* **158**/*1 in één zin samengevat.* — boom *ens.* : *Lat.* unam arborem maximam et latissimam, frondibus et floribus viridissimam omniumque frugum generibus fertilissimam; *de vertaling is niet heel juist.*

N

ende heilichlic Onbeidende die heilige hope die sij niet en begaven alstu sieste Ende hi sechden hoer toe. gaen wij voert

Vander mueren van preciosen stenen Ende vanden ix choren der engelen

bl. 165a ALs sij voert ghegaen waren. Soe saghen ‖ sij een muere Die in hoecheiden. In schoenheiden ende in claerheiden. ongelic boven alle die anderen voerghenoemt was Want sij was vanden alren presioesten steenen wael ghemacct[...] van manigerhande verwen[,] in golde gelacht *a*lsoe dattet scheen. dat die mure golt voer morter hadde Ende die stene der muren waren Cristal[...] Crysolitus. birillus Iaspis Iacinctus Smaragdus Saphierus. Mit desen ende desen geliken stenen was die mu[...]re blinckende Ende verweckende der geenre gedachten die se sagen totter mijnnen hoers scheppers Ende doe sij doer die muere waren gegaen. Soe sagen sij waerlic. dat nye oghe en sach. noch ore

bl. 165b en hoerden. *n*och ‖ in menschen herten nye op en

6 A : *blauwe letter* A

10 ghemaect [...] : *na dit woord staat verkeerdelijk een punt. Zie noot bij K.*

13 Cristal : *de* C *is niet rood doorstreept.* — Cristal[...] : *na* Cristal *staat* Crisotily, *fout voor* Crysolit, *rood op zwart doorgeh.*

14 *na* Saphierus *is een reeks edelgesteenten weggevallen, zie K. Ze ontbreken ook in Bl.*

15 mu[...]re : *hs.* muedre; ed *is rood op zwart doorgehaald. De doorhaling van* ed *heeft op de vorige blz. afgegeven op het woordje* alstu (sieste...)

Bl *1* heilicken — hape *3* toe *ontbr.* *4-5 Titel ontbreekt* *6* Alsoe *9 10* sy van presiosen stenen wael ghemacct *12* golt *ontbr.* — haed voer morter *13* Crysolitus. birillus *ontbr.* *14* yacintus — saphier *15* ende deser gelijc *16* verwecten doe, *fout voor* verwectende *17* die saghen die si sagen (*ws. verbet. van* die saghen) van oren scepper. *18* Soe : Doe *19* gewaerlic *20* des menschen — nye *ontbr.* — op en clam : geclommen

H

gerecht ende ‖ guedertieren waeren in die werelt ende hadden gueden[...] hoepe daer si niet mede gheschent en bleven als ghi wel sien moecht Ende doen seide hi [:] *G*ae wy bl. 16a

Vander mueren van preciosen steynen ende vanden .ix. choren der ingelen

Doe si ghegaen hadden sagense eyne muer in hoecheiden ende in blinckenissen ongelijc den anderen | want si was ghemaect al van dieren gesteynten van mennigerhande verwen ende mit golde onderlect So dat scheyn dat dat golt calc was ◖ Die steyne waeren Cristallus Crisoltus Berillus Jaspis Jacinctus Smaragdus Saphirus Onichinus Topazius Sardinus Crisopassus Ametistus Turchacus ende Garnatus Van desen steynen ende deser gelijc so blicte herde zeer dese muer Doe si op die muere clummen | sagense sonder twijvel dat nye oege aen en sach | noch dat nye ore en hoerde | noch dat noet in quam in minschelike herte dat

2 gueden [...] : *hs.* gueden gueden

2-3 *Lat.* spem que, ut vides, eos non confundit. *Zie Verdam i. v.* schenden.

9 *Het streepje na* anderen *is rood op zwart.*

11 onderlect : *Lat.* metallis interpositis. *Teuth.* intersticare. Onder *doet hier ook denken aan* tusschen, *een bet. die Verdam moeilijk kan aannemen. Zie aldaar i. v.* onderleggen *en in 't bijzonder het voorbeeld uit* Kl. van Diepenveen II, 54.

14 Sardinus : *lees* sardius

14-15 Turchacus : *zie K.*

A *1* ende gerechtich *4* wi noch voert *5 Titel ontbr.* *7* doen *8* blickingen — den : alden *9* si : hi *11-12* dat tgout — kalc ende morter was *12* crisolitus — bericulus *13* saphierus — onicius *het hs. te Trier heeft* onichius *14* sardinis *14-15* amatistus turcatus ende gernatus *16 17* ende doen si opweert voer desen muer geklommen waren *17* nye : noeit geen vleeschelike *18* aen sien en mocht nocht ore en aen hoerde noch dat in meinscheleke herte noeit en quam

G

drachtich van alle manieren van vruchten maer die telgheren van desen boome weenden Ende daer songhen ende maecten groote melodye vele voghelen van menigherande verwe ende van menigherande

1 maer... weenden : *bijgevoegd.*

hertze nee en geclam[,] dat got bereit hait den *bl. 94a* genen de in mynnen Want si sagen da de nuyn || choere der engelen[,] dat synt de engelen[,] archengelen ind pryncen[,] de mogentheit[,] crachten ind heirlicheit[,] de tronen[,] cherubyn ind serebyn ind s[*i*] horten ouch onsprechliche worde de geyn mynsche sprechen [...] en mach noch en synt eme georloft zo sprechen Do sprach der engele zo der selen [:] *H*oire dochter [*ind sie*] end neige dyne oren ind vergeis dat huus dyns vader want der conenck hait begert dyner schoenheit[.] *W*at mach ich sagen[.] *E*yn eicklicher mach wyssen we grose mynlicheit[,] we groisse vroude[,] we groisse werdicheit ind wee dayn[...] hoicheit dat is zo sijn in *bl. 94b* der || engelen chore ind an tzo seyn dat loveliche getzal der patryarchen ind propheten ind dat blenkende her der merteler[,] zo horen der joncfrawen nuwen sanck[,] an tzo sien dat gloriose chore der apostelen ind zo verdienen dat geselschaff der

3-4 Lat. angelos, archangelos, virtutes, principatus, potestates, dominationes, thronos, cherubin, seraphin. Heirlicheit *zal wel als vertaling van* virtutes *bedoeld zijn.*

6 s[*i*] horten : *hs.* schorten

8 na sprechen *een met de griffel in het papier gedrukt loodrecht streepje.* — Do : *de* D *is niet gerubriceerd.*

9 [*ind sie*] : *niet in het hs. Lat.* Audi, filia, et vide

10 end : *hs.* eñ — ind : *hs.* in'

9-11 Hoire... schoenheit : *Psalm* **44**/*12*

14 wee dayn[...] : *na* dayn, *het woord* wer, *fout voor* wee, *en* d, *begin van* dayn, *zwart doorgehaald.*

16 patryarchen : *de* y *is verb. uit een* a.

17 horen : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje; id. reg. 18 na* sien, *r. 19 na* apostelen.

geclam[,] dat got hefft beret den ghenen die hem mijnnen want sij seghen dar die. ix Choren der E n g e l e [*dat is die Engele.*] Archangele. End Princen. Die Mogentheyden. Crachten. Ind Heerlicheyden. Die Throni. Cherubin. ind *S*eraphin. Ind sij hoirde oec[...]onsegelike woirde die ghein mensche spreken en mach noch en sijnt georlovet te spreken | Doe segede die E n g e l to der zielen | Dochter hoere [*ind sie*] ind neyghe dyne oren end verghete dat folc end dat huyss dyns vaders want die koninck heefft begert dijne schoenheit[.] *W*at mach ic seggen | Eyn yegelic mach weten hoe grote mijnlicheit Woe grote vreude[,] wou grote werdicheit *i*nd hoe danne hoecheit dat is te wesen in der E n g e l e n choir Ind toe an sien dat lovelike tall der patriarchen ind propheten || ind dat blen- *bl. 83a* ckende her der martelaren | Te horen der Jonffrowen nye sange Te ansiene dat gloriose chor der Apostelen Ind toe verdienen dat geselschap der

3 [*dat is die Engele.*] : *blijkbaar vergeten wegens het tweemaal voorkomende* engele.

3-5 De punten van na Archangele *tot na* seraphin *zijn rood.*

6 oec[...] : *na* oec *aan het einde van den regel* onsellige *rood op zwart doorgehaald en verbeterd tot* onsegelike *dat er naast in margine staat.*

9 [*ind sie*] : *niet in het hs.; zie noot op K.*

B op en clam *2-3* dair neghen choer der engelen dat is die engelen die a. *4* cracht *6* sij : hy h. *7* hem georloft *9* ende sie ende neyghe *10* dijn volc *16* ghetal *17* der marteler te sien

G

stemmen ende onder dien boom groyden lelyen ende roosen van alte scoonen caluere ende alderande crude ende specien van soeten rooke | ende onder desen boom saten wiven ende mannen up guldine

2 crude ende specien v. s. r. : *zie Lat. bij K.*

clam. dat god hevet bereit den genen die hem mijnnen. Want sij sagen daer die negen chore der engelen Dat is die engelen. Archengelen ende princen. Die moegentheiden. Crachten. Ende heerlicheiden Die thronen Cherubin. ende Cheraphin. Ende sij hoerde oec onseggelike worde. die geen mensche spreken en mach. Noch en sint hem gheorloft te spreken Doe sechde die engel totter zielen. Dochter[,] hoer ende sie ende neighe dine oren. ende vergete dat volc ende dat huus dins vaders. Want die coninc hevet begeert dine schoenheit. wat mach ic seggen Een iegelic die mach weten hoe grote mijnlicheit.
Bl. 165c Hoe grote vroude Hoe groete weerdicheit Ende || hoe ghedaen hoecheit dat is te wesen inder engelen chore Ende toe ansien dat lovelike getal der patriarchen ende der propheten. Ende dat blinckende heer der mertelaren Te hoeren der joncfrouwen nyen sanc Te aensien dat gloriose choer der apostelen Ende toe [...] verdienen dat ghe-

3-6 de gespatieërde woorden zijn rood onderstreept.
3 Archengelen : gelen *is niet onderstreept.*
10 ende sie : *niet in K, Br, wel in B en Bl.*
20 toe[...] : *hs.* toe der ; *dit* der *gaf stellig aanleiding tot de lezing* totter *in Bl*

Bl *3* Archangelen *6* hoerden *8* sint : sijn *15* hoe ghedaen : woe grote *16* Ende an te sien — lavelicke *18* Ende te horen *19* Ende dat ansien *20* totter verdienten *zie noot bij N.*

god bereyt heet den ghenen die hem minnen Want daer sagense .ix. ordenen vanden heyligen gheest Dats te verstaen Angelos Archangelos Virtutes Principatos Potentates Dominaciones Thronos Cerubin ende Seraphin Si hoerde onversegghelike woerde | die gheynen minsche georloft en sijn te spreken noch en mach spreken Doe seide dingel totter zielen [:] Hoert dochter en siet ende nederheldicht uwe oren ende vergete uwes volcs ende uwes vaders huys | ende die coninc sal begeeren uwe ghedante Wat || salich segghen[.] *D*at weit *bl. 266*
ellic wel dat grote sueticheit es[,] grote weerdicheit[,] grote spellicheit ende grote ghenoechte tanschouwen die choer der ingelen | Ende der Patriarchen | ende der Propheten lovelic getal | ende der marteleren blinckende heer | ende te horen der meechden nuwen sanck | ende taensien der gloriosen choer der Apostelen ende te verdienen der Confessoren geselscap | ende dat boven

2 vanden b. gh. : *Lat.* ordines beatorum spirituum
4 Potentates : *lees* Potestates
8 totter zielen : *bijgeschr. in margine rechts met aanw.*
8-9 nederhelden = neigen *zie Verdam aldaar.*
10-11 beg. u. gh. : *Lat.* et rex concupiscet speciem tuam
11-12 *D*at weit ellic : *Lat.* Cunctis patet. *Zie de andere teksten.*
13 spellicheit : *Lat.* jocunditas.
16 blinckende : *boven* de *staat een schuin dik streepje, dat er echter anders uitziet dan de afkorting voor een slot-*n *of voor* er, *zwart en rood doorgehaald.*

A *4* principatus potestatus — thornos cherubin *6* groete woerden van groeten love ende dancbaerheit (*niet in Lat.*) *7* te sprekene noch en kan gespreken op deser eerden Ende doen *8* ende siet neder ende helt voren ende verget uus volx ende uus vaders *11* u gedachte *12-14* salich *enz.* : willic seggen want negeen meinsche en mach begripen die groete sueticheit ende weerd. die groete sp. ende die gr. g. te aen scouwenne die daer es onder die chore der ingelen *15* patrierken *18* der A. : den *19* ende dat noch boven alle geselscap (*niet in Lat.*) ende boven alle bliscap geet

G

ende hivoore lysen maer si waren vele scoondere ende claerdere dan goud ofte hyvoer maer men moetter bij compareren naer de weerelt Ende sonder cesseeren loofden sij ende benediden gode

1 lysen = zetelen, *volgens Verdam een « Vlaamsch woord »* ; *Lat.* in cellis aureis et eburneis.
1-2 maer... weerelt : *bijgevoegd, cf. boven* 161/*1-2*.
2 cesseeren : *de eerste* e *van den uitgang* -eeren *is veeleer een* c *dan een* e.

K

confesoren ind dat boven alle vroude geit den genen de dat broit der engelen is ind alre creaturen leven zo gevoelen vrontliche ind goderteren[.] *V*an der stat dat si do stonden mochten [*si*] sien neit alleine de glorie de si vur gesien hadden mer ouch de tormenten van den vur gesechten pynen *i*nd *bl. 95a* dat uns mee ‖ verwondert so mochten si sien alle de rontheit van der werelt als onder eyme raigen van der sonnen Want neit van allen creaturen en mochte den syn sien verstoppen dem dat zo samen eyns is verlenet zo sien den schepper alre dynge Ind myt[...] woenderlicher manneren[,] *d*o si stonden in der selver stat da si zo voeren ynne stonden[,] sonder sich omme zo keren zo der ander siden so sagen si si nochtant alle van der selver stat de vur in ind achter in waren Deser selen en was neit alleine gegeven zo sien mer ouch konst *bl. 95b* de si neit en hadde Also dat si neit ‖ en behovede

1 confesoren; *na dit woord een met de griffel in 't papier gedrukt streepje; id. r. 3 na* goderteren, *r. 5 na* hadden, *r. 6 na* pynen, *r. 8 na* werelt, *r. 10 na* mochte.

4 [*si*] : *niet in het hs.*

8 raigen : *na dit woord, rechts in margine met de griffel geschreven, het woord* radyen (*uitlegging van* raigen?)

9 Want neit *enz.* : *Lat.* Non enim quicquam poterat creature visum obtundere, cui semel concessum est, omnium creatorem videre. *De vertaler vatte verkeerdelijk* creature *als genitief op.*

12 myt [...] : *na dit woord zijn drie of vier letters uitgewischt* wo..., *wellicht het begin van het volgende* woenderlicher — woenderlicher : *verb. uit* wonderlicher; *de* e *is boven den regel tusschen* o *en* n *bijgeschreven, zonder aanw.*

12-13 Na stonden *staat een rubriceeringsteeken, dat we door een komma vervangen voor de duidelijkheid.*

15 van : *op de* v *een inktvlek.*

17 zo sien : *hier op te vatten als znw.; Lat.* Non solum autem visus, verum etiam scientia dabatur ei insolita.

BR

Confessoren Ind dat boven alle blijtschappen gat den ghenen dey dat broit der Engelen end al[*r*]e creaturen l[*e*]ven [*is*] toe gevoelen vrendelic ind godertieren | Van der staet da sij[...] doe ynne stonden mochten sij siene neit allene alle die glorie die sie vurgesien hadden mer oec die Tormenten van den vursegeden pinen Ind dat ons mer verwondert so mochten sie siene alle die rontheit van der werlt als onder een Rayen van der sonnen | Want neit van allen creaturen ein mochte dien sijn siene verstoppen[,] dien datte samene eens verleent is te siene[...] die schepper aller dinck Ind mit wonderliker maniren doe sie stonden in die selve stat dae sie toe voren in stonden sonder hem[...] omme te kierne ter ander sijden so saghen sij se nochtant alle van der selver stat die vur hem ind achter hem weren | Deser zielen ein was neit alleine gegeven toe siene mer oec const dij sij met ein hadde Also dat sij niet en behovede emant mer to vraghene

2-3 al[*r*]e creaturen l[*e*]ven [*is*] : *hs.* alle creaturen loven, *ongetwijfeld verkeerd afgeschreven.*

4 da sij[...] : *hs.* da sij dae sij; *het tweede* dae sij *is zwart doorgehaald.*

9 Rayen : *de* R *is niet gerubriceerd.*

11 dien datte : *door het afgeven van de roode doorhaling van* onsellige *op bl. 82b is het juist alsof het woord* dien *uitgekrast is.*

12 is te siene[...] : *hs.* is te siene is te siene

14 [...] omme : *voor* omme *een te vroeg geschreven* te, *tenzij B de lezing heeft behouden van het oorspronkelijke.*

B *1* blijtscap *2-3* den die der engelen broet is ende alre creaturen leven *B heeft dus hier de goede lezing.* *6* oec *ontbr.* *10-11* en mochten dien sijn [*sien*] verstoppen den dat toe s. *14-15* hem te ontkieren *15* so *ontbr.* *17* hem gingen off waren

G

den almachtighen vader dat hijse ghescepen ende ghemaect hadde Ende elc van hem lieden hadde up sijn hooft een guldine croone ende daer in stonden scoone steene van wonderliker manieren

1 Ende : *de* E *is niet gerubriceerd.*

selscap der confessoren Ende dat boven allen blijtscappen gaet den genen die dat broet der engelen ende alre creaturen leven is. toe gevoelen vriendelic ende guedertieren. Vander stat daer sij doe in stonden mochten si sien. niet alleen alle die glorie die sij voer gesien hadden. Mer oec die tormenten vanden voersechden pinen Ende dat ons meer verwon- ‖ *bl. 165d* dert. soe mochten si sien alle die rontheit vander werelt. Als onder een radie vander sonnen. Want van allen creaturen en mochten den niet sijn verborgen. dien dat te samen eens verleent is te sien den scepper alre dijnc. Ende mit wonderliker manieren. doe sij stonden in die selve stat daer sij te voeren in stonden sonder hem om te keren ter ander sijden Nochtant soe saghen si se alle vander selver stat die voer hem ende achter hem waren Deser zielen en was niet alleen ghegeven te sien. mer oec konst die sij niet en hadde Alsoe dat sij niet en behovede yement meer

4 guedertieren : gueder *aan het einde van den regel.*
10 van allen creatueren : *zie noot bij K.*

Bl *1* dat *ontbr.* *2* den genen te sien *5* in *ontbr.* *8* al *10* mocht *11* dien: den *11-12* is verleent *14* hem *ontbr.* *15* ter : totter — soe *ontbr.* *16* al *19* yement *ontbr.*

alle blijtscap gaet dats dęn ghenen te aenscouwen guedertieren ende guet ghemoet die alle minschen leven doet ende broet es der engelen Vandaer si doe stoenden saghense alle die glorie die si noyt ghesien en hadde[*n*] te voren | ende oec alle die overleden tormen[*ten*] | ende dat noch meere wonder was si saghen die werelt van eertrijke alse onder eyne raye vander sonnen Ende daer si aldus stoenden sonder hem te keren. sagense al dat achter hem ende voer hem was Oec en had die ziele gheyne noet meer te vraghen |

5 hadde[*n*] : *hs.* hadden; *het afkortingsteeken voor de* n *is echter rood doorgehaald. In het Lat. staat* videbant; *er wordt dus niet alléén de ziel bedoeld, zie A. De correctie is blijkbaar fout.*
6 tormen[*ten*] : *hs.* tormen
8 Na sonnen *is een zin weggevallen.*

A *2* ende guet *enz.* : ende scoene ende blie ende blinckende claer van anschine (*niet aldus in Lat.*) die alle *3-4* ende van daer si nu st. *4* glorien *5* gesien hadden *zie noot boven.* *6* tormeinten *11* om meer

G

ende huter maten scoone ende elke siele hilt eenen guldinen sceptre in sijn hant Doe sach tondalus dat si achter hem waren ende voor hem waren in desen vreugdeliken staet ende dese sielen si wisten

1 Doe sach tondalus *enz.* : *komt volgens Latijn, op blz.* 157/5 *na* so saghen sijt. *Van de boven gemelde veranderingen, door den vertaler in dit gedeelte aangebracht, segt Blommaert niets.*
2 in desen vr. staet : *Lat.* cunctos ante et retro positos videbant.

K

emant zo vragen mer si wyst offenbarlichen ind alle gantz *a*llet dat si woulde

van den hilgen de deser selen zo sprachen in der tzit

D[...]o dese sele alsus was so was bi ir der confessore Ruduaen ind grote si myt groisser vrouden Hei ommewenck si myt ynneger mynnen ind sachte [:] *D*er here behoede dynen inganck ind dynen usganck van desen nu bis in ewecheit Ich byn Ruduaen dyn patrone ind do hei dit gesacht hadde so bleiff hei staende ind en sachte neit mee[.] *I*nd dese sele myrckende sach si den hilgen patricius
bl. 90 r den apostel van ir ‖ lant myt eyner groisser scharen van buysschoffen onder wilchen si sach iiij buysschoffen de si bekante[.] *P*atricius heisset man apostel va[*n*] irlant om dat hei dat lant bekierde[.] Dese eirste buysschoff was. celestine der ertzebuisschoff was van archmaka ind malachiam d[*e*]r na eme quam in dat ertzebuysschdom[,] der zo

1 emant : *verb. uit* emam ; *de kop. heeft van het laatste been der* m *een* t *gemaakt ; de* m *is blijkbaar de beginletter van het hier ontbrekende* meer ; *zie Br, N.*

5 D[...]o : *hs.* Ddo, *de kleine* d *als aanwijzing voor de hoofdletter in het begin van het hoofdstuk.*

6 Ruduaen : *de* R *is niet gerubriceerd ; id. r. 10.*

7 ommewenck : *hs.* omme wenck ; *Lat.* amplectens intime caritatis visceribus, *cf. Br.* ommevenck

8 Psalm **120**/8

11 bleiff hei staende : *Lat.* stetit *cf. supra* **158**/9 — *I*nd *enz.* : *Lat.* Ilia vero respiciens. — *In het Lat. staat na* sachte neit mee *volgende titel* : De sancto Patricio et quattuor notis episcopis. *Hij komt in geen enkelen Mnl. tekst voor.*

14 na buysschoffen *een streepje met de griffel in het papier gedrukt ; id. r. 16 na* irlant *en na* bekierde ; *r. 17 na* celestine ; *r. 18 na* malachiam.

15 bekante : *de* e *van* be *was tot een inktvlek vervloeid ; de kop. heeft er een ander boven gezet.*

16 van [*n*] : *hs.* va

*15-16 P*atricius... bekierde : *bijgevoegd door den vertaler. Lat.* notos vidit ipsa episcopos, videlicet celestinum *enz.*

17 De punt na was *is rood. — Over de vermelde personen raadplege men Deel I, blzz. 64 en vlg.*

18 archmaka : *Lat.* Artmachanum archiepiscopum. — d[*e*]r : *hs.* dar

BR

mer sie wijste openbarlijc end all geheel all wat sie woulde | bl. 13b

Van den hilligen die deser ziele to sprachen.

Doe dese siele aldus was So was by ho[...]er die Confessoir Ruduaen end groten se mit groter blitschapp | Hie omvenck sie mit ynnigher mijnnen end seghede | Die here behuede dijnen inganck ind dinen uutganck van desen nu tot inder ewicheit Ic bijn Ruduaen din patron ind doe he dit gesecht hadde so bleff hie staende ind een segede niet mer Ind dese siele merkende sach se den hillighen patricius den Apostel van Irlant mit eenre groten scharen van [*bischopen*] onder welcken sie sach vier bischopen die si kante | Patricius hiest men Apostel van Irlant om dat hie dat lant bekerde Dese eirste bischop was celestijne die Artsche biscop van Archinaka end Malachiam[,] die na dien quam in dat aertsche busdoim[,] die to

5 ho[...]er : *hs.* horer.

14 [*bischopen*] : *hs.* blijtschapen.

18 Archinaka : *fout voor* Arthinaka? *Het Lat. hs. te Trier heeft* Artinachanum.

B *1 eerste* all *ontbr.* *3-4* to spr. : aenspraken *6* Ruduaen *ontbr.* *7* Hie omvenck : ende hy omme begreep *9* nu : hent in e. *10* hy seide ic bin r. *11* so *ontbr.* *12* mercten *14* scharen van bisscopen ende onder die sach hy *15-16* hy cande Patricius hiest men apostel van Irlant om dat hie dat lant bekerde *ontbr. zie noot bij K.* *17* biscop *ontbr.* — clestine *18* Archmaka *zie K* *18 19* malachiden die na den man quam (*hier is wat weggevallen wegens het tweemaal voorkomende* quam) inden tijden des pauwes innocentius

G

bl. 278a al dat si wilden[,] hem lieden en was niet ‖ verholen in hemelrijke no in eerderijke Tondalus sach dit also verre alst hem cristus gheorlooft hadde te siene[.]

*D*aer Tondalus stont in also groter vreughden ende melodien[,] so quam te hem een helich confessoor

1 hem lieden... te siene : *niet in Lat. ; van een anderen kant ontbreekt hier het Lat.* scientia dabatur ei insolita ; *zie bij K.* — verholen : *hs.* ver holen.

2 gheorloft : *hs.* ghe orloft

3 in... melodien : *niet in Lat.* Cum autem ita esset — confessoor : *zijn naam is hier vergeten.*

N

te vragen mer sij wiste apenbaerlic. ende al geheel als sij wolde

bl. 166a **Vanden hei ‖ ligen die deser zielen toe spraken**

DOe die ziele aldus was soe was bi hoer die confessoer ruduanus. ende gruete sij mit groter blijtscappen. Hi ombevinck sij mit ynniger mijnnen ende sechde. Die here behuede dinen ganck. ende dinen uutganc van desen nu tot inder ewicheit. Ic bijn ruduaen dine patrone. Ende doe hi dit gesecht hadde. soe bleef hi staende ende en sechde niet meer Ende dese ziele merkende sach si den heiligen patricius den apostel van hijrlant. mit eenre groter scharen van bisscoppen Onder welken si sach vier bisscopen die sij kende[.] Patricius heitmen apostel van hijrlant om dat bl. 166b hij dat lant bekeerde *a*lso ‖ als hijr voir staet. Dese irste bisscop was Celestinus die eertsche bisscop van archmats Ende malachiam die nae dien man quam in dat eertsche[...] bisdoem[,] die te

16 Patricius : *rood onderstreept.*

17 alsoe : *de* A *is niet gerubriceerd.* — also als hijr voir staet : *slaat ongetwijfeld op S. Patricius' vagevuur, dat in het hs. echter na Tondalus' Visioen staat. Bl verbeterde* voor *in* na. *Deze opmerking is eigen aan N en Bl; in de andere teksten is ze niet te vinden ofschoon het S. Patricius' Vagevuur ook in K en in B voorkomt. Wellicht stond in het model van N St. Patricius' Vagevuur vooraan en dacht de kop. er niet aan de plaats te wijzigen; dat het in B ook achteraan komt, is hieruit te verklaren, dat B zonder eenigen twijfel op een N tekst afgaat.*

20 eertsche[...] : *na* eertsche *staat* pa, *eerste lettergr. van* paradise *of van 't volgende* pauwes, *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* wost — apenbarlicke altemael dat sy wolde *3 Titel ontbr.* *5* soe : doe *6* rudianus *7* omvincse *10* ruduanus dijn patroen *11* soe : doe — staen *15* welken : den — kende : becande *17* *a*lso als : als hier na volget *19* archmata *19-20* dien man : om *20* eertsche *ontbr.*

H

mer alrehande dinck wystse ende constse openbaerlic ende volmaectlic wat dat si wolde

Vanden heiligen de die sele toespraken

Alsi aldus daer was quaem tot hoer sinte Rudanus die confessoer ende gruetse mit groter blijtscap ende ommhelsese mit ghewarigher caritaten ende seide eyn veers dat david seet Dominus custodiat introitum tuum et exitum tuum ex hoc nunc et usque in seculum. Dats te segghen[...] Onse heer huede uwen inganck ende uwen uutganck van nu tot ewelijc Ic bin[,] seit hi[,] Rudanus u patroen[,] daer men u sculdich ‖ es te graven te mijnre kirken Doe stoent hi en seide nummeer Die ziele sach omm hoer | ende sach sinte patericius den apostel van hijrlant mit eynre groter scharen van busscopen | onder wilke scaer dat si sach .iiij. busscopen die si kinden Dat was deyn celestinus derste busscop van arthimaken Ende dander was melachias sijn voersaet die te romen quam bl. 27a

1 openbaerlijc : *Lat.* aperte, duidelijk.

2 wat : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

3-4 De titel staat in geen enkel Lat. hs. en komt zonderling genoeg overeen met dien in K, Br, N.

10 segghen[...] Onse : *tusschen deze twee woorden staat een* O *en de neerhaal eener lange* s; *de* O *is schuin zwart doorgehaald.*

13 daer men *enz.* : *Lat.* patronus tuus, cui jure debitor es sepulture; *K, Br, N hebben deze bijzonderh. niet vertaald.*

14 nummeer : *Lat.* stetit nil amplius dicens.

20 sijn voersaet : *het Lat. zegt juist het omgekeerde* qui predicto viro successit in archiepiscopatu.

A *1* bekende ende wist si wel ende konste *2* volkomeleec — si woude verstaen (*niet in Lat.*) *3 Titel ontbr.* *5* Ende alsi — so quam — ruydanus *7* omhelsdene *9* introeitum *10* Dat es *14* Doen — ende die *15* ende si — sinte *ontbr.* — patrisus *17* sach *na* bussc. *18* kende *19* dertssche — archimaken *20* malachias

G

ende met grooter blijscepen so groette hijse ende omhel[*s*]dese met grooter minnen Ende seide [:] De heere moet behouden dijn in commen ende dijn huut gaen van nu in eewicheden Ic bem[,] sprac hi[,] roden dijn patroon[,] dien du van rechte sculdich sijt dijn sepultuere Ende doe hij dit gheseit hadde doe stont hi up ende ne seide niet meer Tondalus anscouwede ende s[*ac*]h sente parpetuisse den appo[*ste*]l v. . . . . eender groter. . . . . scaren v. . . . .

1 omhel[*s*]dese : *hs.* om helndese.

3 Ende : *de* E *is niet gerubriceerd.*

4 s[*ac*]h : *hs.* s h — parpetuisse : *versta* Patricius.

5 appo[*ste*]l : *hs.* appol

K

rome quam in den tziden des pauwes innocencius Ind hei wart van eme geordeneirt legaet ind ertzbuysschoff De alle dat hei mochte haven deilde *bl. 96b* heilgen cloisteren ind den armen ‖ *H*ei was eyn stichter van liiij cloister van moenchen[,] canoenchen ind nonnen den hei alle ir noittroft vur sorgede Hei en beheilt bi na neit vur syn leven off behoiff[.] *S*i sach da ouch kirstiaen den buysschoff van lioens der eyn lichamlich broder was des vur gesachten malachias Der eyn man was[...] van wonderlicher reynecheit end eyn mynner der williger armoden Ind nemian[,] den buysschoff van clauens[,] eynen sympelen sanfmoedigen man[.] de in wisheit ind in sanftmoedicheit boven de *bl. 97a* anderen ‖ gyenck[.] *D*ese iiij buysschoffe bekante hei Ind beneven in was eyn sessel der woenderlichen vertzeirt was dar nemant ynne en sas Do sachte de sele [:] *W*es is dese sessel ind war omme is hei alsus idele[.] *M*alachias antworde ir ind sachte Hei is eyme van onsen

5 canoenchen : *hs.* canōechen ; *lees* canonechen ?

8 kirstiaen : *Lat.* Christianum, Lugdunensum episcopum.

10 was[...] van : *na* was vn, *fout voor* van, *zwart doorgehaald; zie noot bij Br.*

11 end : *aldus voluit.*

13 clauens : *lees* clavens *of* clauens? *Lat.* Nemiam Cluanensis civitatis antistitem.

15 *Na* gyenck *een met de griffel in 't papier gedrukt streepje; id.* 17 *na* was; *id.* 19 *na* idele.

20 Hei is eyme : *Lat.* Ista sella et cujusdam...

BR

Rome quam in den tijden des pauwes Innocencius Ind hie wart van hem ordinert legaet ind eein Artsebusschop die alle dat hie mochte hebben deylde hillighen closters ind den armen | Hie was ein stichter van vier ind vijftich cloesteren van moneken Canoenken ind nonnen[,] den heij all oir nottrofft vursach ind behielt bi na neit vur sin behoff S[*ij*]e sach dar oech krijstiane den bischop van lioens die een *l*ichamlic broder was des ‖ *bl. 54* vursegeden malachias[,] die ein man was in wonderlicher suverheit end en mijnner der willicher armoyden Ind Nemiam den bischop der stat van Clauens enen simpelen sachtmodigen [***man die in wijsheyden ende sachtmoedicheyden***] boven die anderen gienck | Dese vier bisschoppen bekende sije ind beneven hem was een settel die wonderlicke gesiert was dar niemant in eyn sat | Doe segede die siele [:] *W*es is deze zettel ind war omme is hie dus ydel Malachias antworde ind segede | Hy is

3 eein : *lees* ein?

6 den heij *enz. Lat.* quibus omnia necessaria providebat et nihil onnino sibi retinebat. — heij : *de* ij *lijkt veel op* ŋ (heŋ)

8 S[*ij*]e : *hs.* soe

10 in : *K schrijft op deze plaats eerst* vn *en verandert* vn *in* van; *ws. stond er in 't oorspronkelijke* in *en las K verkeerd. Onmogelijk is het echter niet dat beide lezingen* in *en* van *het gevolg zijn van een onduidelijk geschreven woord.*

11 en : *lees* ein? — mijnner der : *hs.* mijnnerder

13 Clauens : Clavens *of* clauens?

13-14 [*man... sachtm.*] : *niet in het hs., blijkbaar vergeten wegens het tweemaal voorkomende* sachtmodig.

19 Malachias : *de* M *is niet gerubriceerd.*

B *3* eein *ontbr.* *3-4* hebben wolde(?) deilden hy (*Zie N 4*) *zie N* *6* ende canoniken *7* hy en behielt te mael niet *8* sie sach — kerstiaen *10* in : van *zie noot 10 bij Br* *12* nemiaen *13-14* Clavens ende sachtmodigen man die in wijsheiden ende in suverheiden boven d. a. g. *15* bekende hy *17-18* Ende die ziele seide *18-19* ijs hy dus ydel — Hy : Dese zetel is een van onsen b.

G

e ton . . . . dalus . . . . deen . . . . van . . . .
hen . . . . te . . . . ende . . . .

bl. 275 ‖ Ende hine behilt niet te sinen bouf[.] *T*ondalus sach daer ooc den bisscop cristiane van lyoens die malacias broedere was Dese bisscop was een man van grooter suverheden ende die zeere minde ghewillich aermoede Ende Inghelram den bisscop van clongi die een seere simpel man was ende

1 *Het onderste gedeelte der blz. is weggescheurd* — dalus.... deen.... van.... hen.... te.... ende.... *staan telkens aan het begin van den regel.*

3 te sinen bouf = voor zijn behoefte, nooddruft, *zie Verdam i. v.* behoef *Hier o. i. niet in de bet.* nut, voordeel.

5 Inghelram : *de* I *is niet gerubriceerd. Lat.* Nemias Cluanensis.

N

romen quam inden tijden des pauwes Innocencius. Ende hi wart van hem geordeniert legaet ende eertsche bisscop. Die al dat hi mocht hebben deilde[...] [*den heiligen cloesteren ende*] den armen Hij was een stichter van vier en vyftich cloesteren. Van monike. canoniken ende nonnen. den hi al hoer noetdorfte voersach Ende hi en behielt by nae niet voer sijn behoef Die ziel sach daer oec kerstiaen den biscop van lijoens. die een lichaem- *bl. 166c* lic brueder was des voersechden malachias Die een man was van wonderliker suverheit. ende mijnnar der williger armoeden Ende neman den bysscop der stat van clauens eenen sijmpelen sachtmoedigen man Die in wijsheiden ende in sachtmoedicheiden boven die andere ghinc Dese vier bisscopen bekende hi ende beneven hem was enen setel die wonderliken versiert was. daer nyemant in en sat. Doe sechde die ziele Wes is dese zetel. ende waer om is hi dus idel. Malachias antwoerde ende sechde. Hi is enen van onsen

---

4 deilde[...] : *hs.* deilde hi. *Dit* hi *komt ook in B voor, wat ontegenzeggelijk op een gemeenschappelijke bron wijst. Bl wijzigt N en is duidelijker; deze verbetering bewijst echter dat hij hetzelfde model moet gebruikt hebben als N en B.*

12 neman : *Lat.* Nemias

13 clauens : *men kan dus ook* clavens *lezen.*

Bl *2* hi *ontbr.* *4* dat deylden hi den armen *6* monicken ende *8* voer : tot — oeck daer *9-10* lichaemlic *ontbr.* *12* een mynner — nemiam *13* claveus (claveus, clavens *of* clauens?) *17* een *19* aldus

H

ende waert vanden paus Innocencius legaet ende erdschbusscop gecoren | ende die al dat hi ghecrijghen mochte deylde den armen Dese stichde oec .Liiij. hoeve onder hem van monnichen[,] canonnken ende van nonnen dien hi allen hoer noetdruft versach ende selven niet en behielt Daer sach hi oee Lugerdmensen den buscop die svoerseits Malachias | brueder was ende die minnre was der williger armoeden Ende oec sach si [*N*]emian den busscop van clananen[,] eynen sympelen man ende ghematen die voer allen den anderen blicte in wijsheiden ende in reynicheitden Deze vier busscop kendesse Ende neven hoem stoent eyn sitten wonderlic ghesiert doer nyeman op en sat[,] willic sitten was eyns malachias brueder

---

3 Dese : *verbeterd uit* Deste; *de* t *is zwart geëxpungeerd en loodrecht rood op zwart doorgehaald.*

4 hoeve : *Lat.* congregatio; *Verdam i. v.* hof 1) d) : een omsloten ruimte met woningen, bepaaldelijk voor hen die zich aan God wijden en van de wereld afzonderen willen.

7 Lugerdmensen : H *verwart den naam van de stad met dien van den bisschop. Lat.* Christianum Lugdunensum episcopum.

8 Het streepje na Malachias *is rood op zwart.*

10 [*N*]emian : *hs.* Remian *verbeterd uit* Remians; *de* s *is zwart geëxpungeerd en loodrecht rood doorgehaald.* — clananen : *Al deze eigennamen waren den vertaler of den kop. blijkbaar onbekend!*

11 ghematen : *Lat.* virum simplicem atque modestum — blicte : *Lat.* pre ceteris fulgentem

15 malachias brueder : *H vat de woorden van Malachias samen; zie de andere teksten.*

A *3* hi den — ende dees *4* hem *ontbr.* *7* lugdmensen *9* een minnere was des willichs ermoeds *11-12* alle dander *12* wijsheien — reinicheien

---

G

ootmoedich ende leefde in suverheden ende in abstinencien ende inden love gods meer dan dandere Dese iiij bisscoppe kende tondalus wel[.] *N*even desen sielen stont eenen zetele die wonderlic was verchiert daer niement in en sadt Doe vraegde tondalus [:] *W*iens es desen setele daer niement in en sit Waer omme . . . . . . hi ledich ende malachias andw. . . . . sen setele

---

4 en vlg. sen setele.... est in.... n sal.... maer.... den.... ghel.... ct.... e.... *telkens aan het einde van den regel; 't is het eenig overgeblevene van het weggescheurde gedeelte der blz.*

K

broderen der noch leeft in dem licham Mer als hi verscheit so sal hei in besitzen

we[de]sele weder zo irem [lichame] keren moiste up dat ertricht

Mer do dese sele in allen groisse[...] genoichte hadde gesien so was der engele uns heren der vur *bl. 97b* ir gyenck bi ir ind sprach goederter || lichen zo ir [:] *H*aistu all dit gesien ind Hei antworde eme [:] *I*ch sien it[.] *I*ch bedden dich[,] lais mych hei syn Der engele sachte ir [:] *D*u salt weder keren zo dyme licham Ind du salt wail onthalden om orber dyns even kirsten allit wat du gesien hais Mer do si[...] hoirte dat si zo dem licham weder keren moiste so antworde si all weinende myt groisser bedroifnysse ind sachte Here wat groissen quades hayn ich ee gedayn dat ich zo mynre licham weder keren *bl. 99a* mois || ind alsus groisse glorie laissen[.] *D*er engel sachte ir [:] *I*n deser glorien in verdyent nemant zo komen dan joncfrawen de yren lichame bewarden van becoringe ind beroe[*r*]yngen vleischlicher

1 De bedoelde broeder is naar alle waarschijnlijkheid St. Bernardus. Zie in verband hiermee Dl I, blz. 60.

: *3* [*de*] en [*lichame*] : *niet in het hs.*

5 groisse[...] : *na dit woord* gro, *begin van* groisse, *dat de kop. voor de 2de maal wou schrijven. Lat.* Set cum in his omnibus anima valde esset delectate.

6 na gesien *een met de griffel in 't papier gedrukt streepje; id. r. 7 na het tweede en derde* ir.

9 Na it *een streepje; id. r. 13 na* moiste. — bedden : *de* e *van* be *verb. uit* y*; de kop. heeft van de* y *een* e *gemaakt, die tot een inktvlek vervloeid is.*

12-13 si[...] hoirte : *na* si *het woord* gesien, *zw. doorgeh.*

15 wat groissen quades : *Lat.* quid tanti mali.

17 Onderaan de blz. staat : slait dit blat umme; *de kop. had nml. een blad fol. 98a, b overgeslagen en merkte dit te laat; die blz. schreef hij daarna vol. De volgorde der blz. is dus : 97b, 99a, 99b, 98a, 98b. Voor alle zekerheid voegde de corrector* (?) *er nog eene reklame bij, die hij boven de voorafgaande aanmerking schreef en die luidt als volgt :* end alsus grote; *men lette op gewijzigde spelling der laatste woorden.*

18 verdyent : *hs.* verdeynt, *met aanwijzing dat de volgorde van* e *en* y *omgekeerd moet worden.*

20 van becoringe : *niet in Lat., ook niet in de andere teksten* — beroe[*r*]yngen : *hs.* beroeyngen

BR

een van onsen broderen die noch lefft in den licham mer ass hie verscheyden is soe sall hie ene besitten

❨ Hoe die ziele[...] weder tot horen lichame[...] keren moste

Mer doe dese siele in allen groten g[*e*]nuchten hadde gesiene so was die Engel ons heren die vur hoir gienck by hoir | ind sprac godertirlic tot hoer Hevestu all dit gesien Ind sie antworde Ic sy et[,] ic bidde laet my hier wesen | Die Engel segede [:] *D*u salt weder keren toe dijnen lichame Ind du salt wol[...] onthalden omme oerbaer dijns even kersten all wat du gesien heves | Mer doe se hoerde dat se ten lichame weder moste Soe antworde sy all weynende mit groter droeffheyde ind segede | Here wat groter quaede || heb ic gedain dat ic toe my- *bl 84b* nen[...] licham weder keren moet Ind aldus grote glorie laten Die Engel seghede In dese glorie en verdient niemant te comen dan Jonffrowen die hore lichame bewaren van berorijnghen vleslike[*r*] genoechten [*Ind liever hadden gebrant toe werden*

1 een : *zie K.*

3 ziele [...] : *na* ziele *eene* t *en het begin der letter* o, *zwart doorgehaald; blijkbaar wou de kop. reeds het volgende* tot *schrijven.*

4 lichame[...] keren : *tusschen deze twee woorden staat* quam, *rood op zwart doorgehaald.*

5 g[*e*]nuchten : *hs.* gonuchten

11 wo[...] : *na de* l *is het begin eener letter doorgeh.*

15-16 mynen[...] licham : *tusschen deze twee woorden staat* lieve *zwart doorgehaald.*

19 vleslike[*r*] : *hs.* vlesliken. *Lat.* qui... a tactu carnalis concupiscentie custodiunt.

20 [*Ind... becoringen*] : *weggevallen.*

B *2* soe *ontbr.* — sal hy in desen setel sitten *3* weder *ontbr.* — dese z. – ghenoichte *6* gesiene *ontbr.* *7* hoer *ontbr.* *7-8* ende seide hevestu *8* Ende die ziele antworden *9* Ende die e. *11* ter orber — kerstens *15* ye gedaen *19* beroringe vleyschelicker ghenoichten ende liever hebbn gebrant toe werden inder becoringen des vleysch om

---

G

es e. . . . . est in . . . . n sal . . . . maer . . . .
den . . . . ghel . . . . ct . . . . e . . . .
bl. 279a || schijn gods ende in sine drievoudichede ende te scouwene marien[,] cristus moedere[,] die ghebenedide coninghinne van hemelrijke ende van eerderike[.] *T*ondalus[,] ic segghe hu meere[,] al ware elc sandekin | ende elc gersekin ende elc crudekin een tonghe dat inde weerelt es nochtan so ne souden sij niet vulprisen moghen de blijscip ende die glorie die in hem lieden es te siene den ghenen

3 Bl 279a en blz 279b tot aan : Doe sprac dinghele *enz. is door den vertaler bijgevoegd en zeer kenschetsend. Men lette vooral op de bl* 156/8 *reeds voorkomende bijvoeging van de Moeder Gods (zie ook* 176/6) *en verder op het natuurlijke der taal. — Blommaert voegt bij deze plaats de nota :* « Het begin dezes hoofdstuks is in den latijnschen tekst weggelaten »; *juist het omgekeerde is waar.*

N

bruederen die noch levet inden lichaem. Mer als *bl. 166d* hi verscheiden is. soe sal hi en be- ‖ sitten

Hoe deze ziele weder tot horen licham keren moeste

MEr doe dese ziele in allen desen grote ghenoechte gesien had Doe was die engel ons heren[,] die voer hoer ghinc[,] bi hoer ende sprac guedertierlic tot hoer. Hevestu al dijt gesien. Ende sij antwoerde. Ic siet Ic bid laet mij hier wesen Die engel sechde Du salste weder keren tot dijnen lichaem Ende salt wael ontholden om orber dijns even kerstens al wat du gesien hevest. Mer doe sij hoerden dat sij ten lichaem weder moeste. Soe *bl. 167a* antwoerde sij al weynende mit groter droef ‖ heit ende sechde. Here wat groter quade heb ic ghedaen dat ic tot mijnen lichaem weder keeren moet ende dus grote glorie laten Die engel sechde. In dese glorie en verdient nyemant te comen dan jonfferen. die hoer lichamen bewaren van beruerigen vleischeliker genoechten Ende liever hadden

5 MEr : *blauwe letter* M
7 ghinc[,] : *na* ghinc *een punt*
9 bid : *Lat.* obsecro, *cf. B en de andere teksten.*
19 jonfferen : *de* i *heeft hier den vorm eener* j.

Bl *2* en : den *3-4 Titel ontbr.* *5* alle dese *7* by oer *na* was *op r. 6* *7-8* guetelic *8* heves du dit *9* bidde u *zie de andere teksten* *11* onthalden om dat *12* kersten – wattu gesien heves dat saltu apenbaeren (*gewijzigde lezing eigen aan Bl*) *13* totten — weder *ontbr.* — Soe : doe *15* wat quaet *17-18* deser glorien *als K.* *19* Joncfrouwen

H

die noch niet verscheiden en was vanden lichame Ende also dziele[...] hijr in dus glorierde | quam hoer ingel die hoer suetelijc toe sprack ende seide

| Hoe die ziel wieder totten licham keen moeste *bl. 27b*

Hebdi dit al gehoert[.] *D*ie seel antwoerde. *J*ae ic Heer[.] *I*c bids u[,] laet my hijr blijven Ende dingel seide [:] *G*hi solt tuwen lichame weder keren | ende al dat ghi ghesien hebt soldi wel onthalden ende den luden vertellen Alse die ziele hoerde datse wieder keren moest | mit groter druefheit ende weyninghen spraecse Heer wat dedic noyt quaets dat ic uut deser glorien tot mijnen lichame moet keren Ende dingel seide In dese glorie en verdienen gheyne lude te blijven dan meechden die hoeren lichame hueden van vleyscheliker begheerten Ende liever hebben te

2 dziele[...] hijr : *tusschen deze twee woorden staat* al *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.* — glorierde : *Lat.* delectata est.

3 *Na* seide *staat een halve regel open voor den titel, die op de volg. blz. geschreven werd.*

A *1* verscheien *2* als die siele — glorieerde *4 Titel ontbr.* *6* al wel *6-7* jae ic *ontbr.* *7* Ic biddu *10* den luden : den volke *12* bedroeftheit ende met *14-15* in deser glorien seide dingel en verd. *17* begh : oncuuschheit ende stinckender (*sic*) begeerten ende

G

die daer sijn vercoren Ay lacen[,] lieve creatueren[,] dat ghi hier omme niet en peinst Doe sprac dinghele noch voort | tote tondaluse [:] *D*ese huut nemende scoone glorie so ne hebstu noch niet ghesien Ay lacen[,] sprac tondalus[,] sal icse niet ghesien Dinghel seide Ja ghi maer ghi en sijts noch niet weerdich du moets also puer wesen ende also reyne van sonden dat ne gheene vlecke no smette in hu en sij[.] *A*lso suver moetstu wesen als dat kint es dat stappans ghebooren es van siere moeder[.] *N*ochtan so moet kint liden heer het comt ter glorien door een vier mids dat hem[...] heeft besondicht inder moeder lichame maer en vliechter maer duere ende dan commet ter eeweliker glorien[.] *bl. 27vb* Tondalus dat suver cleedekin dat hu ‖ de priester gaf ter vonten dat en moghdi niet bringhen besmet voor cristus[.] *H*et moet suver wesen Doe sprac dinghele tote tondaluse ende hi seide [:] *G*anc weder in dinen lichame ende onthout neerenstelike alle dat ghi ghesien hebt ende ghehoort te dijns evenkerstins profijte[.] *G*hi sullet prediken den volcke Doe dese ziele hoorde datso weder keeren moeste te haeren lichame so andwoorde so met grooter zeericheit ende seide al weenende Ay lacen heere[,] wat hebbic noynt mesdaen so vele quaets[,] dat ic moet weder keeren te minen vulen sacke ende laten dese scoone glorie Dinghele andwoorde [:] *I*n dus ghedane glorie die so groot es so ne mach niemant commen dan maeghden die haren lichame wachten van luxurien ende vleescheliken

6 hem[...] : hem *staat op het einde van een regel en is aan het begin van den volgenden verkeerdelijk herhaald.*
7 maer en vlichter maer duere = er snel door.
13 vulen sacke : *Lat.* ad corpus meum ; *de vertaler had blijkbaar geen hoogen dunk van 't menschelijk lichaam. Zie andere voorbeelden bij Verdam i. v.* sack 4).

K

genoichten ind lever hadden gebrant zo werden in der becoryngen des[...] vleisches om dese groisse glorie zo verkrigen dan besmit zo werden inder vuylre genochden irs vleischs[.] *M*er du in wouldes neit gelouven den worden der schrifturen ind her om yn mach[...]stu neit hei bliven[.] *D*ar omme keir weder zo dyme licham dar du us geco ‖ (bl. 97b) men biste end hoede dich zo doen van dem datu zo vuoren dedes ind unse rait ind unse hulpe en sal dir neit en brechen Mer si solen entgenwordich ind getruwelichen bi dir syn ind bliven ind do der engel dit gesacht hadde so kierde de sele weder ind do si sich pynde zo beroeren so gevoelde si zo hantz dat si beswaert was myt dem laste des lichams[,] want in der selver tzit do si sprach myt dem engel in dem hemele so gevoelde si dat si antzoch iren licham op der erden[.] *D*o dede si op de crancke ougen des ‖ (bl. 98a) licham end versuechte Mer en sprach neit ind omme in sach hei staeyn de clercgien ind hei ontfienck den licham uns heren

2 des[...] vleisches : *na* des *het woord* vleih, *fout voor* vleisch, *zwart doorgehaald; na* vleisches *eene met de griffel in het papier gedrukte punt.*

6 mach[...] stu : *na* mach *een* ſ *en nog een andere letter, tot een inktvlek vervloeid.*

8 end : *hs.* eñ

10 en brechen : *cf. Br.* ein brechen. — Mer : *de* M *is niet gerubriceerd.*

17 iren licham : *onderw. van* antzoch.

18 versuechte : *het oog der laatste* e *ontbreekt.*

19 *Na* neit *een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

20 clercgien : *boven de* n *een zwarte punt, misschien wel een expungatie.*

BR

in der becoringen] hoers vleysches om dese grote glorie toe verkrijgen dan besmijt te werden inder vulre genoechten hoers vlesches[.] *M*er du ein woldest niet geloven den woirden der schrijfturen ende hier omme en mogestu hier niet bliven | Daer omme kere weder toe dijnen lichame daer du uut komen bist ind huet dy [*t*]o doene van dat du to[...] voren dedest Ind onse raet ind hulpe ein sal dy niet ein breken mer se solen tegenwordich end getruwelic by dy bliven Ind doe die Engel dit geseecht hadde soe kerde die ziele weder Ind doe sie hoer pijnde te roren so ghevoelde se te hant dat sie beswaert was mit den laste des lichames want in der selver tijt doe se sprac mitten Engel in den hemel so gevoelde sie dat sij antoech horen lichame inder eirden Doe dede sie up die krancke oghen des lichams ende versuchtede mer en seghede neit Ind om hem sach hie stan dey clergien Ind [*hei*] ontfienck den licham ‖ (bl. 85a) ons heren

7 [*t*]o : *hs.* do

8 to[...] voren : *tusschen deze twee woorden staat* vorest, *fout voor* voren, *zwart doorgehaald.*

9 ein breken : *cf. K* en brechen

19 [*hei*] : *hs.* om, *blijkbaar onder invloed van 't voorgaande* Ind om

B 2 besmette 3 des vleyschs 5 mochstu 6 daer: hier om kier 8 want onse r. 9 niet ontbreken 10 doe *ontbr.* 13 des : oirs 15 ghevolden sy aentreckende oeren l. *zie N* 17 cranc ogen ende hy versuchtede 18 ende en seide 19 ende hy ontfinc dat l.

G

ghenouchten ende die liever hadden te verdervene de lusten haers lichamen omme dese glorie dan hem te besmettene in luxurien Ende die houden gods gheb[*o*]de in vierne ende in vastene ende in abstinencien ende die haren evenkerstin minnen ende doen hem ghelijc hem selven ende hem wachten van hooverdien ende dat daer huut spruten mach[.] *D*ese sullen ooc besitten dese eewelike glorie ‖ (bl. [illegible]) sonder hende Weetstu niet dat du die helighe scrifuere niet en gheloofdes[.] *D*aer omme so ne mooghdi hier niet bliven[.] *S*o keert weder in dinen lichame daer du hute quaems ende pijnt hu te wachtene van sonden Onsen raet onse hulpe en sal di niet ghebreken sij sullen met hu bliven ghetrouwelike[.] *A*lso dinghel dat gheseit hadde so leeddinc weder in sinen lichame ende doe verloos hi den Inghele ende doe die siele haer pijnde te roerne so ghevoelde sou haer in haren lichame haesteliken ende dat so versaemt was metter swaerheit haers lichamen[.] *W*ant ter selver tijt ende ter selver hueren so sprac so den inghel ane inden hemele ende stappans so ghevoelde so haer in eerderijke inden lichame ende suchtende sonder spreken so sach tondalus den priester bij hem staende ende hi ontfinc gods lichame met love ende met dancke ende deelde al dat hij hadde

2 gheb[*o*]de : *hs.* ghebede — *2 en vlg.* Ende die... sonder hende : *weer bijgevoegd.*

9 Inghele : *de* I *is niet gerubriceerd.* — haren : *aldus voluit.*

N

ghebrant te werden in der becoringen des vleischs om dese grote glorie te vercrigen dan besmet te werden inder vulre ghenoechten hoers[...] vleisches. Mer du en woldes niet geloeven de[*n*] worden der scriftueren Ende hier om en moechstu hier niet blijven Daer omme keer weder tot dinen *bl. 167b* licham daer du van ‖ comen biste Ende huede dij te doen. van dattu te voeren dedeste. Ende onse raet ende hulpe en sal dij niet ontbreken. Mer sij sullen tegenwoerdich ende ghetrouwelic bij dij blijven Ende doe die engel dit ghesecht had. doe keerde die ziel weder Ende doe sij hoer pinde te rueren. soe ghevoelde si te hant dat sij beswaert was mitten laste des lichaems. Want inder selver tijt doe sij sprac mitten engel inden hemel Soe gevoelde sij antreckende hoeren lichaem inder eerden Doe dede sij op die crancken ogen des lichaems ende versuchtede Mer hi en sechde niet. *bl. 167c* Ende om hem sach hi staen die clergien ‖ Ende hi ontfinc den lichaem ons heren mit danck ende mit

3 hoers[...] : *na* hoers *een* v *aan het einde van den regel, bij gebrek aan plaats, zwart doorgehaald.*

4 de[*n*] : *hs.* des

16 gevoelde sij antreckende : *Lat.* in terris se sensit induere corpus. *De lezing van N komt ook voor in B en Bl, wat nogmaals op een gemeenschappelijke bron wijst.*

17 eerden : *de* n *is vervloeid.*

Bl *2* gloren *3* vulre : onreynre *3-4* vleisches : lichams *4* den *7* daer du van : van den du *10* ghetrouwelicke *13* soe : doe *15* si inden hemel sprac mitten engel — Soe : doe *18* versuchten *19* om sijnen licham — clerken die om begraven solden (*door Bl bijgevoegd*) — hi *ontbr.*

H

verbornen in hem selven omme alsulke glorie | dan bevlect te sijn mitter leliker ghenuechten Mer ghi en wolt niet gheloven der scryfturen | ende daeromme en moechdy hi niet blijven Daeromme gaet wieder tuwen lichame | ende huet u te doen van dat ghi te voeren daet Onse raet ende onse hulpe en sal u niet gebreken Alse dingel dit hadde gheseit | bekeerde hoer die ziele ende ghevoelde hoer selven beswaert mitter boerdenen hoers lichaems Si en sprack niet meer jeghen den engel | also saen ghevoeldese hoer selven mitten lichame op deerde Doe ontdedesi cranclic hoer oeghen Ende versuchtende ende niet sprekende[...] aenscou- ‖ wedese die clerken die omme hoer stoenden *bl. 25a* Doe ontfinc hi ons heren lichame ende dancte gode

2 dan ... leliker genuechten : *Lat.* ... quam coinquinari turpis concupiscentie volutabris (malunt).

10-12 geven slechts flauw het Lat. weer.

13 niet : *verbeterd uit* mit; *dit woord is rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald*; niet *is daarenboven afgekort in de plaats geschreven* (nȝ) — sprekende [...] : *hs.* sprekenden

13-14 aenscouwedese : *verbeterd uit* aenscouwendese; *de afkorting voor* n *is zwart doorgehaald.*

A *1* alsulke : dese *2* met die vulder (*sic*) genoechten der onsuverheit maer *4* hi : hier — bliven gaet weder omme toet uwen *5-6* van te mesdoene van dies *6-8* daet so en sal u onsen raet ende ons helpe niet gebreken ende als dat die ingel ges. h. keerde die siele haer omme *9* selven *ontbr.* *10* lichamen — meer *na* ingel *12* op der eerden ende doen *13* Ende : al *15* ende doen

G

den aermen Ende dede setten up sine cleederen een cruce ende hi nam ane een gheestelic leven ende hi maecte desen bouc ende hi screeffer in al dat hi hadde over leden ende hi bekeerder mede *bl. 280b* al dat lant van daer omtrent in duegden[,] want sij ‖ *l*eefden zeere roeuweliken in quaden levene[.] *E*nde hij predicte devoteliken den lieden vanden lande ende hootmoedelicken[.] *M*aer wij die sijn leven niet ghevolghen en connen mids der grooter pinen ende tormenten die hi over leet ende die huut nemende penitencie Nochtan so eyst nuttelic ende huerboorlic allen creatueren ende allen menschen die in eerderijke sijn die leven | diet sullen hooren lesen ende visenteren[.] *E*nde ooc so eyst salich harer sielen want sij mogher mede sijn behouden ende commer mede ter soeter

2 ende hi maecte desen bouc : *'t Lat. zegt alléén :* Cuncta vero, que viderat, nobis postmodum recitavit; *zie ook* Dl. I *blz. 67* (3).

2-3 ende hi bekeerder *tot* quaden levene : *bijgevoegd door den vertaler.*

4 en vlg. : deze regels zijn een ontwikkeling van Lat. : Set nos, quia vitam ejus imitari non possumus, hec saltem ad utilitatem legentium scribere studuimus.

myt dancke ind myt love ind gaff allet dat hei hadde den armen ind leis setzen op syn cleidere de hei droich dat tzichen des hilgen cruces[.] *H*er na sachte hei uns allet dat hei gesien hadde ind[...] vermaende ons eyn hillich leven zo leiden ind dat wort gotz dat hei zo voeren neit yn wiste[,] dat pretgede hei myt groisser ynneneicheit[,] oitmodicheit ind konste Mer om dat wir sin leven ‖ (fl. 98b) alle neit in mogen na volgen so haven wir dit[...] geschreven omme orber der gener de it leesen sollen[,] op dat si zo yntlicher onsen heren dienen moeghen de leeft ind regniert van ewecheit in ewecheit Hie endet tondalus boiche van den pynen ind vrouden Amen.

3 Na cruces *een met de griffel in het papier gedrukt streepje; id. r. 6 na* wiste.

4-5 ind[...] vermaende : *na* ind *staat* v'ſ (vers) *zwart doorgehaald; de kop. wou blijkbaar schrijven :* versmaede.

7 pretgede : *verb. uit* petgede; *de* r *is boven den regel tusschen* p *en* e *bijgeschreven, zonder aanw. —* ynneneicheit : *hs.* ynne-neichet; *lees* ynneicheit?

8 Mer : *de* M *is niet gerubriceerd.*

9 dit[...] : *na* dit *een letter, die tot een inktvlek vervloeid is.*

10-14 De vertaler heeft na leesen sollen *een paar regels uit het Latijn laten weg vallen, waarin broeder Marcus zich in de gebeden van abdis G. aanbeveelt; wat er op volgt, is een door hem gewijzigd slot. Zie ook N.*

11 onsen : *na dit woord een scheidingsteeken; blijkbaar meende de kop. eerst den uitgang* en *op den volgenden regel te plaatsen, doch hij schreef hem daarna na* ons *bij.*

13 Hie : *hs.* Hei, *met aanwijzing, dat de volgorde van* e *en* i *omgekeerd moet worden.*

mit dancke Ind mit love Ind gaff allet dat hie hadde den armen Ind lijet setten op sine cleder die hie droich dat teiken des hilligen cruces | Hier na segede hie uns allet dat hie gesien hadde Ind vermaende ons een heylich leven to lydene Ind dat vort gods dat hie toe voeren niet ein wijste dat predicte hie myt groter ynnicheyden ind konsten | Mer omme dat wy sin leven niet alle en moghen na volghene so hebbe wy dat geschreven om oyrbarlicheit den gheenre dyet lesen soelen op dat sie toe ynnicliker onsen heren dienen moghen Die levet ind *r*egnert van ewicheit in ewycheyden Amen.

◖ Hier eindet. Tondalus visione eens ridders van Irlant[.] *G*ot sij eweliken gelofft Amen.

7 Na ynnicheyden *is vermoedelijk* ontmoedicheyden *weggevallen, cf. K. Lat.* cum magna devotione et humilitate ac scientia.

9 hebbe : *de ophaal der eerste* b *ontbreekt, zoodat er staat* hellen.

14-15 Het slot verschilt eenigszins van K.

B *4-5* ende hy vermaenden *7* ynnicheit oitmodicheit en conste *8* alle *ontbr.* *9* om : tot *10* der gheenre *11* ynnichlicken *11* d. sullen *12* regniert ewelicken ende ommermeer Amen *14-16* tondelus visioen of apenbaringe die mitter heyliger schryft ende den propheten over een dreecht als den ghenen apenbair is die inder hellen bewandert sijn ende verwonders hem niet mer sy ontfruchten hem want het mochte een *(zie N en Bl)* stenen herte bewegen diet nauwe aensage ∴ *zie slot N.*

G

glorien ende in dat mueghelic gheselscip van daer boven[,] daer (blijscip[,] vreughde[,] melodie ende glorie es eewelic ende emmermeer sonder hende Amen nota.

Desen bouc es ghetrocken huten lattine van woorden te woorden no min no meer ghelijc ende inder manieren dattene tondalus de ruddere maecte also hijt over leden hadde al dat voorseit es Nu laet ons gode van hemelrijke dan bidden ende der glorieuser maghet sente marie dat wi hier so moeten leven in deser booser weerelt ende in deser crancker weerelt dat wi moghen ontgaen desen

1 meughelic : *zie* **156**/3. *2* amen nota : *deze woorden zijn rood doorgestreept.* *5* Nu : *de* N *is niet gerubriceerd.*

3 vlg. Uit de hier en daar bij den tekst gevoegde nota's is den lezer voldoende gebleken, dat de bewering, als zou dit hs. letterlijk vertaald zijn, onjuist is. Ook is Tondalus zelf de schrijver niet van het visioen; zie daarover Dl I, blz. 67, voetnota 3. *6 het nogmaals op de aanroeping tot de H. Maagd* cf. **156**/8 *en* **172**/3

love Ende hi gaf al dat hi hadde den armen Ende liet setten op sijnen clederen die hi droech .dat teiken des heiligen cruces. Hier nae sechde hij ons al dat hij ghesien had Ende vermaende ons een heilich leven toe leiden Ende dat woert gods dat hi toe voeren niet en wiste. dat predicte hi mit groeter ynnicheiden. oetmoedicheiden ende konsten Mer om dat wij sijnen leven niet al en moegen na volgen. Soe hebben wij dit al ghescreven om orberlicheit der geenre die dit lesen sullen Op dat sij toe ynnichliker onsen heren dienen bl. 167d mogen ‖ Die levet ende regniert van ewicheit in ewicheiden Amen

Hier endet Thondalus visioen off apenbaringe. die mitter heiliger scrijft. ende den propheten over een draget. Als den ghenen apenbaer is. die inder heiliger scrijft bewandertsijn Ende die en verwonderens hem niet. mer sij ontfruchtent Want dit mocht stenen herten bewegen diet nau ansagen

Die wyse man secht Och of sij smaecten ende verstonden ende die leste dijngen voersagen

14-21 Hier... ansagen : *is rood onderstreept. Deze regels komen ook in B en Bl voor, wat nog eens voor een gemeenschappelijke bron pleit.*

19 ontfruchtent : *B en Bl* hebben ontfruchten hem (om), *wat wel de oorspronkelijke lezing zal geweest zijn.* — Want : *de* W *is niet gerubriceerd.*

20 dit : *B en Bl. hebben beiden* het (et) *voor* dit; *van* stenen herten *heeft B een enkv. gemaakt :* een stenen herte... aensage

22-24 is met roode letter geschreven. Daaronder komt de titel van Patricius' vagevuur. Deze regels komen alléén in N voor.

Bl *2* hi liet *4* allet dat — vermenden *5* toe : te *6* te voren *7* ynnicheit *8* sijn *9* na *ontbr.* — al *ontbr.* *10* om orberlicheit wil *11* toe : te mynlicker *12* mogen : sullen *14* Tondalus apenbaringe die *18* bewandert : ghelcert *19* si ontfruchten om. want et *zie B* *20* diet : die dit *21* ansagen : anmercten

Ende al dat hi had deylde hi den armen Ende hi dede sagenen mitten [...] teyken des heilyghen crucen alle sijne cleydere Al dat voerseit is | seide hi selve[,] dijt al sach Ende vermaende ons wel te doen Ende oec dat woert gods daer hi te voeren niet ave en wiste seide hi mit groter begeerten ende oetmoedicheiden Ende hi const predicken ℂ Mer want wi nae sijn leven niet en connen ghevolgen so wil ic doch ten orbare diet lesen solen dit bueck mit sijnen leven beschrijven ℂ Dat wi den ghenen moeten behagen die boven al dat es | dat wi te voeren hebben ghenoemt Dats jhesus cristus onse heer | den loef ende eer moet sijn in die werelt der werelde Amen Amen

Tungdalus

2 sagenen : *Lat.* jussit signum sancte crucis superponi. *Kil.* seghenen met het teecken des kruys = munire signo crucis. — mitten[...] teyken : *tusschen deze twee woorden staat* des *rood op zwart geëxpungeerd en evenzoo doorgehaald.*

7 oetmoedicheiden : *hs. veeleer* oecmoedicheiden. — Ende hi const prediken : *vertaling van Lat.* cum (magna devotione et humilitate) ac scientia predicabat.

9-10 dit bueck mit sijnen leven : *is in Lat. alléén* hec — *Evenals in K, Br en N zijn na* beschrijven *de woorden, die broeder Marcus tot de abdis G. richt, weggevallen. Het laatste gedeelte van den zin herinnert aan het Lat. slot :* (Unde nos vestram, o preclara G., humillima et devotissima prece precamur clementiam, ut nostri licet indigni memoriam in vestris habeatis orationibus), quatinus illi placeamus, qui superest cunctis, que ante diximus, Jesu Christo, domino nostro, cui honor est et gloria per infinita secula seculorum. Amen.

14 Amen Amen *is rood onderstr. en rood doorgeh.*

15 Tungdalus : *verbeterd uit* Tungldalus; *de* l *is rood geëxpungeerd en schuin rood doorgehaald.*

A *2* hem sachghenen *2-4* tsheilichs cruus ende a. s. cl. oec Ende alle dat hi gesien hadde ende gehoert (*Lat.* cuncta veroque viderat) dat herseide (recitavit) hi ons namaels ende verm. *5* dwoert *7* oetmoedicheien — hi *ontbr.* — preken *8-10* gevolgen dat hy daer na leidende wert (*niet in Lat.*) so hebbic nochtan ter orborleecheit van hem allen diet selen lesen oft hoeren lesen dit boec gedicht ende sijn leven bescreven dat wi *12* ghen. heb. — Dats *ontbr.* *13* den : dien *14* werelde amen. *Na* amen *komt op den volgenden regel :* Dit boec heeft gescreven ende hoert toe romment vanden riele het was begost en vol screven int jaer .m.iiij^c^. ende .lxj. te uut gaende meye bit voer mi alle tsamen der heileger drievuldicheit en der maecht marien ende al ingelen santen en santtinnen die inden hemel sijn[.] Lieve heer Jhesus Christus[,] levende soen gods[,] u grondeloese (*hs* gronde loese) ontfermherticheit come op ons alle tsamen Amen.

Hierop volgt eene lijst van de personen, wien het hs. toebehoord heeft (zie Dl I, blz 158 bovenaan).

G

bl. 281a vorseiden tormenten ende commen daer boven int eewighe leven ‖ dat elcken goeden mensche bereet es so wie dat wandelt in de ghebode gods[.] *E*nde salich moeten wij werden vonden als de ziele ende lichame sceeden sullen[.] *D*ies moet hu ende mi jonnen die vader[,] die sone[,] die helighe gheest Amen.

2 so wie dat : *blijkbaar te verstaan als* die.

HET VAGEVUUR VAN ST. PATRICIUS.

Br

H[1]

De sancte patricii

Alre creaturen scepper moet ons in dit teghenwoerdich werc yet te scrijven verlenen Alse waer bi datter yemant Dijt lesen sal ochte horen in eynigher manyeren ghebetert mede weerde[.] Dit jeghenwoerdighe ghescrychte es uuten latijne in duytscher talen verwandelt | wilc [...] latijn eyn monnich sende eynen abt ut eynen anderen cloester ende begonste aldus [:] *bl. 29a*

Ane sijnen vader in gode ende eynen begeerliken heer | Heren heynrijc den abt van sarten Ic brueder heynrijc[,] die mynste vanden monnichen | van psalterien[,] gruet u alse kint sijnen vader met ghehoersamheiden[.] Eersame vadere ghi hiet my dat ich u sende int ghescryfte dat ic u seide | dat ic hedde gehoert vanden veghevyer | ende dat sal ic voel te liever aen gaen | omme dat ic tuwen vaderliken geboden sonderlinghen ben ghedwonghen | ende al ist sake dat ic wel begeerte dat yeman gebetert werde van my nochtan sonder

---

2-9 Deze voorrede komt overeen met den Tondalus' tekst van den Haag: aanroepen van de hulp van God, vermelden van de bron. Bamberg en Colgan hebben dit niet. Marie de France roept wel in eenige regels de hulp van God in.

2 scepper : *verbeterd uit* sceppere; *de slot-*e *is uitgekrast.*

7 wilc[...] latijn : *tusschen deze twee worden :* latai *rood op zwart geëxpungeerd en rood op zwart doorgeh.*

16 veghevyer | : *streepje rood op zwart.*

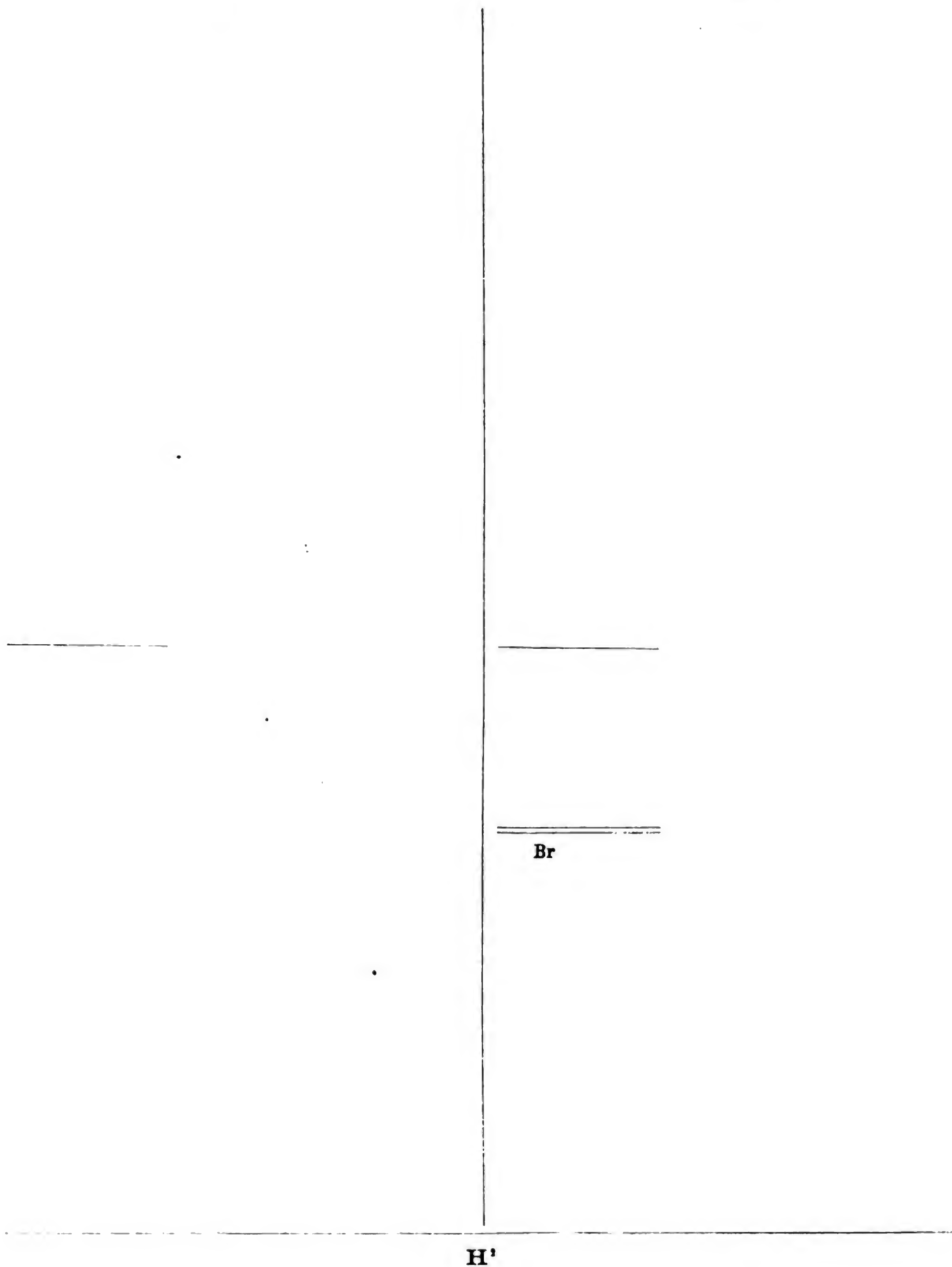
19 *De vorm* begeerte *komt ook voor in het begin van het vlg. hoofdstuk.*

Bl

A *Titel* Dit es van patricis vaechviere *2-9 ontbr. De tekst begint* Aen minen eerweerdegen vader. *Ba heeft* Patri suo, *Co eveneens. Wij halen de Latijnsche teksten aan als volgt : Bamberg = Ba, Colgan = Co, Brit. Mus. Arundel 292 = Ar, Brit. Mus. Harley 3846 = Harl, Brit. Mus. Royal 13 B VIII = Roy. Zie hoofdstuk over Lat. teksten.*

10-11 begeerliken : begeerleken *11* herheinricken *12* b. heindric *12 13* monnichen : moncken *13* psaltien *Sommige Lat. teksten hebben alleen* monachorum minimus; *Roy heeft* monachorum de saltereia minimus. *13-14* den vader *14* met gehoersamheien *15* seinde *15-16* dat ic u seide *ontbr. 16* tghene dat ic gehoert hadde — veghevyer : vaechviere *17* vele teliever — aen nemen *18-19* tuwen vaderliken geboden sonderlinghen ben ghedwonghen ende al ist sake dat ic *ontbr. 19 en vlg.* begeerre datter iement bi gebetrert werde want ic doe u weten dat ic noeit en las. *Waarschijnlijk is te lezen* gebetert. *Er is een streepje door de* r *getrokken, dat echter ook van de* t *kan zijn.*

H[1]

K
W
Br
H'

u gebodt en hed ic dit werc niet aen gegaen[.] Uwer vaderlicheit doe ic te weten dat ic noyt en las noch en hoerde eynich bueck daer ic so voel orbers in dede gode tontsien ende te minnen als ic hijr in hebbe[.] Ende want wi lesen dat sinte gregorius ‖ die paus voel seet ende bescrijft vanden zielen die van eertrijke verscheiden sijn | omme die drueve ydel rueclose lude te vervaren | ende omme die blijde gherechde in die minne gods te sterken So willic der sympelre lude profijte te stoutliker nae u gebod dit voerseide werc aenveerden[.] Sinte gregorius seet mennighe exempele die hi set vanden uutganghe der zielen nae hoeren verdienten trecken ten tormenten | ochte geleyt ter rasten[.] Ende oec lijt hi dat die zielen die noch leven voer hoer oeghen selke tijt voel | te voeren weten | ochte vander antwoerdenisse hoer consciencien van bynnen ochte van openbarnenyssen van buten van dien dat hom es te gheschien[.] Oec seet hi dat zielen die hebben geweest opgehalden | ende die weder te horen lichame brachte waren vertelden vysione ende eynrehande openbarnenyssen | ochte vander quader lude tormenten | ochte vander gueder lude blijtschap ende datse nochtan niet daer in en vonden dan lichamelike materien Alse [*v*]loede vlammen | brugghen | fl. 24b

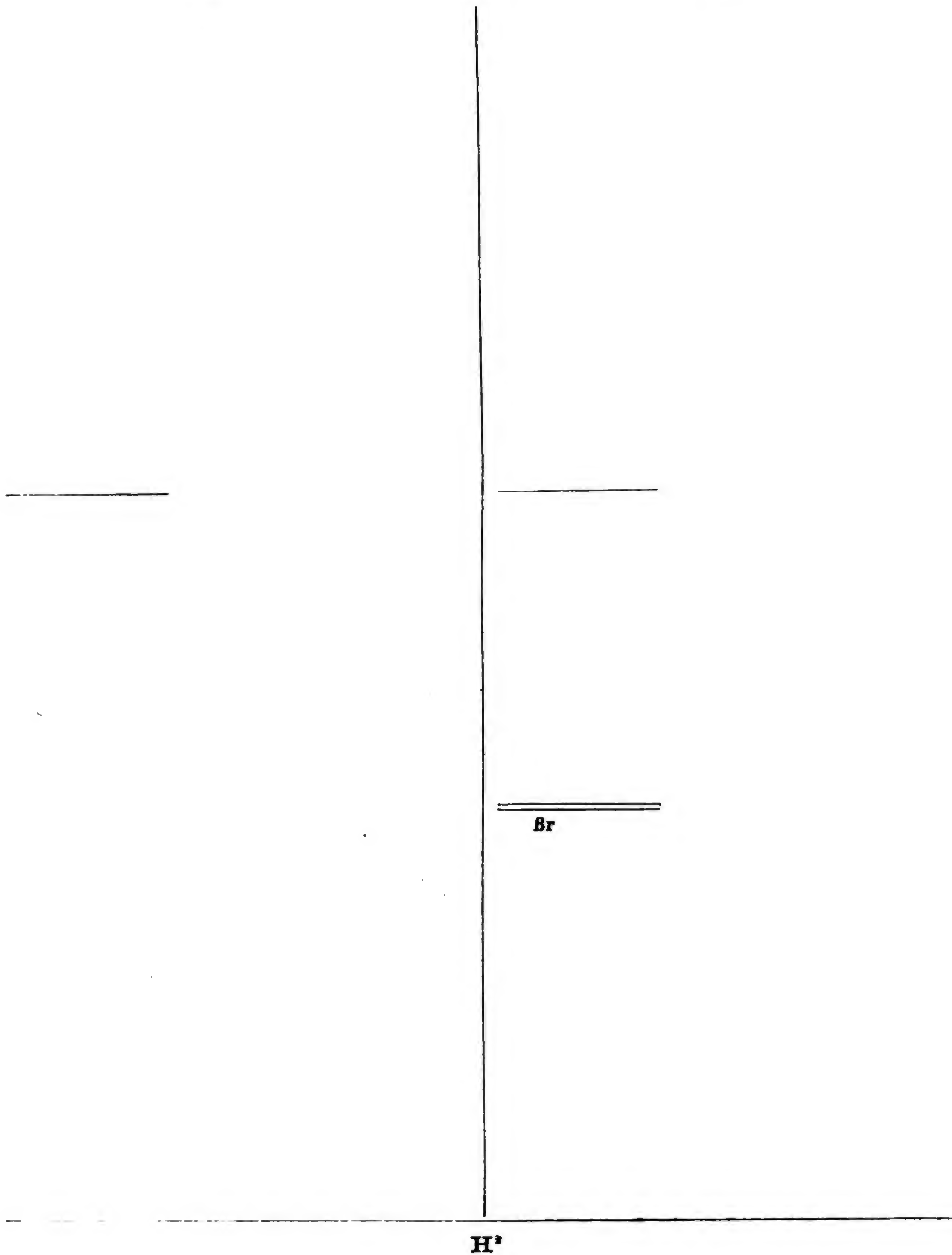
---

12 De plaats is niet duidelijk. A heeft regels weggelaten. Het Latijn geeft opheldering : In multis exemplis que proponit, ad exitum animarum angelorum bonorum siue malorum precenciam adesse dicit, qui animas pro meritis uel ad tormenta pertrahant uel ad requiem perducant.

26 [*v*]loede : *hs.* bloede. *Het Latijn heeft* flumina. *A heeft het goed.*

A *3* hoerde noeit geen boec *4* om gode tontsiene *5* in hebbe gedaen *5-6* dat die paus sinte g. *6* voel : vele *meestal aldus in A* *7-9* gescheeden sijn allen sondegen menschen teenen exempele ende allen salegen meinschen te sterkenne ende te behoudenne in doechden ende in die minne gods *10 12* So willic der sympelre lude profijte te stoutliker nae u gebod dit voerseide werc aenveerden *ontbr.* *12-22* so seit St. gregorius van sielen die hebben uut genomen geweest ende dan weder teharen lichame gebracht waren ende vertelden visioene. *De andere regels uit H[1] ontbr. Dergelijke verkortingen zijn kenmerkend voor A.* *22-23* ende openbaerringen vander q. l. *24-26* oft vanden salegen sielen die bliscapen daer af dat si noemden die materien alse *26 vlg.* vloeien vlammen bruggen scepen huysen wouden beemden bloemen

Bl

K
W
ßr
H³

sceep | huse | wolde | beenden | bluemen | swarte lude | ochte blickende lude Ende voel anders dincs alsulcs alse in dese werelt den luden blijtscaip ochte vreyse pliecht in te bringen[.] Ende oec seidense datse waren mit handen ghetrocken mit voeten geleyt mitten halse gehangen ‖ gegeyselt onthoeft | *bl. 30a* ende genuech des gelijx | dat ons zeer pijnlic waer te vertellen[.] Het heet mennichen mensche | mennichwerf wonder | Hoe die zielen uuten lichame varen ende werwaert ende wat si vinden | ende watse vernyemen ende wat si lijden[.] Ende want ons dit onwijs es so sijn wijt schuldicher tontsiene | dan te vraghen[.] *W*ie ginck ye mit sekerheiden eynen onbecanden wech[?] Dat weyt ellic wel dat nae eyn guet leven | eyn quade doet niet en volget Ende alse nae die doet den loen weert ghegheven | Die pijne die dan comet heitet tvegevyer In wilken vegevyer die ghene die in desen leven in eyniger sonden leeffden Ende die nochtan redelic gherecht waeren te horen tijden solen ghepijnt

10 ende : *hs.* en die

11 Het Latijn heeft : magis nobis sunt timenda, quam querenda.

19 Deze plaats heeft A ook maar gewijzigd. Het Latijn is door H[1] begrepen, maar misschien wat ongewoon voor den kopiïst van A vertaald. Het Latijn heeft, Ba : in qua hij, qui in vita cum aliquibus culpis, ml'ti (*lees :* iusti) tamen et ad vitam predestinati eternam extiterunt, ad tempus pro eis cruciabantur et (*sic*) purgentur.

Co heeft geen korrupte plaatsen en luidt : in qua hi, qui in hac vita in quibusdam culpis iusti tamen, et ad vitam aeternam praedestinati, vixerunt; ad tempus cruciabuntur, ut purgentur.

Bl

A *2* lude : lieden *meestal* *3* alsulcs : alselc *4* vreese pleecht *6* onthoet *7* ende veel dies gelijx *Het Latijn heeft :* alia multa huius modi — veele te pijnleec *8* te vertreckenne – heeft menegen *8-9* mensche mennichwerf *ontbr.* *10-11* ende watse vernyemen *ontbr.* *11* wat si dan doegen *12* sculdich tontsiene *13* dan te vraghen *ontbr. Door dit te laten wegvallen verandert de beteekenis geheel en al en heeft de comparatief* schuldiger *uit* H[1] *geen zin. Daarom heeft* A *waarschijnlijk ook er* sculdich *van gemaakt.* *13* ye : noeit met s. *14* onbekenden — weyt : weet *16* loen volcht ende gegeven wert die p. *17* heettet tfaeggevier *18-19* levenne insonden l. *19-20* nochtan biechten maer geen penentencie en daden genoech selen gepijnt werden

H[2]

K W

Br

H[1]

weerden tot datse solen weerden gesuvert[.] Ochte also alsmen seet dat god ghereyt materilike pijne | also wel hoeren te diere pijnen materilike steden[.] Men wilt wel gheloven dat harde grote tormenten ende[...] pijnen sijn daer die sonden mede weerden ghedruct Ende oec herde groet blijtscap daer men mede opwaert clummet mit gherechticheiden Ende in mydden tguede ende tquaede ende dit gelijct wel onser redenen[.] Mer dat die helle onder die hoelheit vander eerden si alse eyn kerker ochte eyne doncker douwiere dat waenen sulke lude Mer || in desen buec en willen wijs niet lyen Mer bl. 30b
dat paradijs in orienten ende in derde si dat toent wel dese sprake | daer die zielen [*die*] vanden vaghevyer verloest sijn | Onderwijlen inne[...] dueren mit blijtscappen[.] Voer waer seet ons sinte Augustijnus dat alle die zielen die verscheiden

4 tormenten : *de lettergreep* ten *van dit woord, eerst vergeten, heeft de kop. boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*

5 ende [...] pijnen : *tusschen deze twee woorden staat* s... pijnse *zwart en rood geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald; na de eerste* s *is er een gaatje ten gevolge van uitkrassingen : de uitgekraste letter is een* i, *waarvan het stipje nog duidelijk zichtbaar is; blijkbaar wou de kop. het op* pijnen *volgende* sijn *schrijven.*

10 kerker : *boven de tweede* e *van* kerker *staat het bekende afkortingsteeken voor een slot-*n, *rood en zwart doorgehaald.*

11 Het Latijn heeft ergastulum *voor* douwiere.

13-14 Ba heeft : quod paradisus in Oriente et terra sic narratio ostendit. *Co heeft* : quod paradisus in Oriente, et in terra Syr, narratio ista ostendit. *In Ba is* sic *waarschijnlijk bedorven. Mall plaatst er tusschen haakjes bij :* (*sic*); *cf. D. I blz. 4.*

15 inne [...] dueren : *tusschen deze woorden staat* weerden *rood en zwart geëxpungeerd en rood doorgeh.*

A *1* tot datse : toete dat si selen werden — gesuvert : gesuyveert *1-9* Ochte *tot* mer dat die helle *ontbr.* *10* si : es als alse een kerker ochte een duwiere die doncker es; *eerste* als *vervalt.* *11* dat waenen sulke lude Mer in desen buec en willen wijs niet lyen *ontbr.* *13* dat paradijs : dat tparadijs — orieinten ende boven der eerden es *15* die verlost zijn *16* blijtscappen : bliscapen *17* St. austijn ende St. gregori[*us*] *Door het afsnijden van het blad is het laatste been van de* u *met de* s *weggevallen* *17 tot volgende hoofdstuk* sielen die verscheeden dat deene meer ende dander min gepijnt wert na hare verdiente ende wiet mi vertelde ende hoe hijt bekende dat salic u bewisen in deinde van mire spraken also ict verstont. *Er is hier weer een heel stuk weggevallen.*

Bl

H[2]

Br

H[1]

sijn ende verscheiden solen | nae hoere doet | al totten achtersten doemsdaech in eyniger stad weerden gehalden elke nae hoere weerde In rasten ochte in pijnen[.] Dat oec sinte augustijnus ende sinte gregorius seggen dat ommaterelike gheesten moeghen ghepijnt weerden mit materelike vuyer des wilt hem onse redene wel helpen lien Int vegevyer daer die zielen in ghesuvert werden nae hoeren uutganc dat es seker dat daer deyne meer ende dander myn woert ghepijnt nae hoeren verdienten daer die minschen niet af te spreken en weten[.] Nochtan vanden zielen die wederkeren in hoeren lichame nae hoere verscheidenisse. so werden ons gheopenbaert eynigerhande matereleke[...] teyken onderwijlen | Ende dats machschien | daeromme | omme dat ment ons die inden lichame leven ende niet dan materelike dinghen en verstaen | niet en solde connen gheopenbaren Ende daeromme setten wi in dit buec dat eyn lichamelike ende eyn sterflic minsche sien mach ‖ gheestlike dinghen in lichameliker ende *bl. 31a* matereliker ghedaenten[.] *W*ie hijse my vertelde ende hoe hise bekinde dat salich bewijsen int eynde van mijnre spraken also icht verstoent | hi aldus begonste

---

5 ommaterelike : *op de slot-e is het afkortingsteeken voor* n *rood en zwart doorgehaald.*

8 vegevyer : *verbeterd uit* vegever, *de* y *is boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken, rood op zwart.*

13-19 Het Latijn is hier veel uitvoeriger. Misschien vond de vertaler van H¹ het wat lastig en liet daarom verschillende zinnen weg. Daar Ba hier nog al bedorven is, geven we den tekst van Co : ab eis tamen, quorum animae a corporibus exeunt et iterum Deo iubente ad corpora redeunt, signa quaedam corporalibus similia, ad demonstrationem spiritualium nuntiantur : quae nisi in talibus et per talia ab animabus corporibus exutis viderentur, nullo modo ab eisdem ad corpora reversis, in corpore viventibus et corporalia tantum scientibus intimarentur.

15 matereleke [...] teyken : *tusschen deze woorden* dinghen *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

17 materelike : *op de slot-e het afkortingsteeken voor* n *zwart doorgehaald; zie reg. 5.*

22 *W*ie : *misschien te lezen W*ie se. *Lat.* Quis michi eam. *Of moet W*ie *in den zin van* hoe *opgevat worden, een beteekenis, die in Oostelijke Limburgsche dialecten nog voorkomt?*

Bl

A

H²

bl. 100a **| Hei begynnet van den vegevuyr dat [...] der hilge patricuis der irlant bekerde van unsen heren bat [um dat volck] zo bekeiren**

Der groisse patricuis dem men sayt [...] den anderen na dem apostel paulus de hey dat wort gotz pretgede in irlant ind da vile myrackel dede so pynde hey sich der deyrlichen mynschen hertzen des landes van den sunden zo trecken myt dem anxte der helscher pyne ind myt der geloiften der vrouden des paradijses vast zo machen yn goeden werken. Want de dit verzalte heij sprach dat hey dat volck beestlich vant zo syn[.] Want do ich in dem lande was sprach hey do quam eyn zo myr eyn man myt eynre grauwen havede vur paischen der harde alt was ind hey sprach ach dat[...]
bl. 100b [*hey*] j h e s u s c r i s t u s licham ind syn ‖ bluit nec ontfangen en hadde Ind dat[...] hey in den neisten

2 dat [...] : *hs.* dat dat

3-4 [*um dat volck*] *: niet in hs.*

5 sayt [...] : *de* a *is tot een inktvlek samengevloeid; de kop. heeft er eene andere bovengezet, zonder aanw.; er staat tweemaal* sayt

9 trecken : *is verb. uit* tecken; *de* r *boven de* e *bijgev., z. aanw.*

13 vant zo : *de* t *van* vant *verb. uit* c; *de kop. heeft boven aan de* c *een streepje bijges., dat aan de* z *van* zo *verbonden is.*

14 sprach : *opgelost uit* spr̄. — do : *eerst verg., daarna boven den reg. tusschen* hey *en* quam *bijges., z. aanw.*

16 harde : *tusschen* h *en* a, *een* ē *rood doorgehaald; blijkbaar wou de kop.* hēde *schrijven, fout voor* harde. — ach : *lees* oich? — dat [...] : *na* dat *de letters* hi *rood op zwart doorgeh.*

18 dat [...] : *na* dat *het woord* hie, *fout voor* hey *rood doorgeh.*

| Hier begint van den veghevuere dat die hilighe patricius die yerlant bekeerde van onsen heren bat. omme dat volc te bekeren. bl. 2a

Die grote patricius. die men secht den anderen na den apostele pauwelus Doe hi dat woert goeds predicte in ijerlant. ende daer veel mirakelen dede. Soe pijnde hi hem die beestelike herten der menschen des landes. vanden sunden te treckene. mitten anxten der helscher pinen ende mitter beloften der blijtscap des paradises. vaste te makene in goeden werken: Wante die dit vertellede. hi seghede dat hi dat volc beestelic te wesen ondervant. Wante doe ic in dat lant was seghede hi. So quam tot mi een man mit enen gruwen hovede. voer paesschen. die herde oelt was. ende seghede dat hi cristus lichaem ende bloet nye ontfangen en hadde Ende dat hi in den naesten paeschedaghe van desen

1 Boven het opschrift staat geschreven het woord deus.

8 pijnde *en* hi *zijn door een verticaal streepje gescheiden.*

Br Deus *ontbr.* *2* dat p. den heyligen man *3* bekierden vanden o. *4* toe bekieren *5* De g. — den men — seit *meestal de samengetrokken vorm van* segghen *in Br.* *6* pauwels — gaids *7* predicte *ontbr.* — hij ijrlant (*lees :* in) — hij dan voel mirakel *9* van den lande van den sonden toe trecken *meestal* o *in* sonden. *10* tormenten vander hellen *10-11* beloeften vander blijtscapen *11* vanden paradise — toe maken *13* beestelicken — te wesen *ontbr.* — want *15* grauwen hoeffde van p. (*lees :* voir) *16* harde alt *17* licham noch b. *18* paesschen dage

H²

bl. 64a **Dit is dat veghevier dat men hiet patricius veghevier.**

Die grote patricius die men seit den anderen naden apostel paulus. doe hi dat woert goeds predicte in yerlant ende hi daer vele miraculen dede | soe pijnde hi hem die bose herten der menschen van dien lande vanden sonden te trecken mitten anxte der helscher pinen. ende mitter beloeften der

3 bose : *Ba :* bestiales *Co :* infideles

bl. 167d

Hier begint van den vegevuer dat die heilige patricius. die hijrlant be ‖ keerde. van onsen here bat om dat volc te bekeren

bl. 168a

*D*Ie grote patricius die men secht den anderen naden apostel pauwels. Doe hij dat woert gods predicte in hijrlant ende voel myraculen daer dede. Soe pijnde hij hem die beestelike herten der menschen te trecken van den sunden. mitten anxte der pijnen der hellen Ende mytter beloeften der blijtscapen des paradijs vast te maken in gueden wercken. Want die dit vertelde die sechde ‖ dat hi dat volc ondervant beestelic te wesen Ende doe ic sprac hi in dat lant was. soe quam tot mij een man mit enen grawen hoefde voer paeschen die herde olt was ende [*seide*] Dat hij dat lichaem ende bloet cristus nye ontfanghen en hadde Ende dat hi inden naesten paesch daghe van den groten

bl. 168b

16 [*seide*] : *hs.* blide, *Ar* : dicens.

17 cristus : *aldus onverbogen. Bl verbuigt.*

18 paesch daghe : *lees* paeschdaghe? *K heeft eveneens de twee woorden gescheiden.*

Bl *1 Titel van het hoofdstuk ontbreekt.* *6* sunte pauwels — woert gades *7* predicten in ijrlant ende veel myrakelen daer dede (*meestal uitg.* en *in 3den ps. onv. verl. tijd.* *8* hem : om *10* beloeften : belaeften *11* blijtscoppen — gueden : goeden *13-14* ic sprac *ontbr.* *14* soe : doe *15* grawen : grauwen *16* ende seide dat hi dat licham *17* cristi — hadde : hedde *18* van *en vlg.* : van (*sic*) desen g. s. wolde ontfanghen

Hijr begint [...] vegevyer dat die heilige patericius van onsen here bat omme dat volc te bekeerne

Men hettene den groten patericius[,] die de naeste was nae sinte pouwels den apostel[,] die begheerte den beestliken sinne der lude van yrlant mit predicken twoert gods ende mit schoenen miraculen van den tormenten der hellen te bekerene ende met geloefden der blijtscapen van hiemelrijke hoeren sin te stercken in doegden | Voerwaer seet hi dat beestlike lude sijn | ende oec hebbic ondervonden Want eyns doe ic in dat lantscap was. so quam tot mi also luttel voer paesschen eyn man daer mit eynen grauwen hoefde ende karlachtich van altheyden Die seide | dat hi noyt ons heren lichame ontfaen en hedde Mer hi solde geerne ten

1 begint [...] : *in den tekst staat* begint visoen vegevyer; *boven de* o *van* visoen *is er wel een beetje rood te bespeuren; of dat de* i *moet voorstellen is twijfelachtig.*

4 hettene : *verbeterd uit* hetene, *een tweede* t *is bovenaan rood bijgeschreven.*

4-5 Ba : Patricius a primo secundus, *Co :* Patricius, qui a primo est secundus. *De bijzonderheid van St. Paulus komt in de andere Middelnederl. teksten voor, maar niet in het Latijn. De berijming heeft in overeenstemming met het Latijn niet den naam van Paulus, maar geeft :*

> Van tween heilighen lesen wi dus
> Die beide heten Patricius,
> Mar daer mijn reden af sal wesen
> Was dander van desen.

14-15 karlachtig : *sic A.*

A *1-3 De titel van het hoofdstuk ontbr.* *4* sinte patrijscius *5* pauwels *6* begeerde den beesteleken s. *de uitgang* ike *meestal* eke *7-8* met prekenne dwoert gods ende met scoenen mierakelen *8* tormeinten *9* geloften der bliscapen van hemelrike om haren sin te sterckenne *11* seet : seit *meestal* *11-12* hebbict selve *12* eens doen *13* tot : toet — mi een luttel voer p. *14* daer *ontbr.* *14-15* kerrachtig van. *Dit woord komt in geen der andere teksten voor. Verdam geeft het niet op.* *Ar :* cano capite ac decrepita etate.

H²

blijscapen vanden paradise vast te maken in gueden werken. Want diet vertellen die segghen dat hi dat volc beestelic te wesene ondervant. Want doe hi in dat lant was[,] seide hi. so quam tot mi een man mit enen grauwen hoefde voer paeschen die herde out ‖ was. ende seide dat hi cristus lichame noch dat bloet cristi nie ontfaen en hadde. Ende dat hi inden naesten paesche van desen

bl. 64b

3 cristus : *hs.* xps

4 cristi : xpi

K

paisch dage van desen groissen sacramente deylachtich werden woulde[.] Ind do hey sach dat ich eyn monich ind eyn preister was so bichte hey myr alle syn leven op dat hey sicherlichen moechte gaen zo desem groissen sacrame[*n*]te[.] Ind um dat ich de sprach van desem lande neit en konde so nam ich eynen der myr syn sunden voir sprach in mynre sprachen [.] Ind also hoirde ich syne bichte ind do hey dat ende van synre bycht sprach So vragede ich in by dem [...] mane der myr syn bicht sprach off hey ee mynsche doit geslagen hedde[.] Ind hei antworde dat hey neit en wiste off hei mee dan vunff mynschen [...] gedoet hadde[.] Dyt sprach hei omme dat hey [...] des cleyn achte ind dat hi also onschuldich genoch was omme dat hey erre so [...] weynich verslagen hadde[.] Mer hey sprach dat hey vil mynsche gewont hadde da hey neit aff en wyste off sy storven off neit[.] Ind do
bl. 101a ich eme sachte dat || dyt eyn swaire sunden were

3 was : *eerst verg., daarna boven in margine door den rubricator bijgesch. met aanw.*

4 leven : *eerst verg., daarna boven in margine door den kop. rechts van* was *bijgeschr. met aanw.*

5 sacrame[*n*]te : *hs.* sacramete

6 en konde : *hs.* enkonde

7 voir : *verb. uit* vor; *de* i *boven de* o *bijgeschr. z. aanw.*

10 by dem [...] mane : *na* dem *het woord* nam, *fout voor* man *rood doorgeh.; de kop. herschreef het woord en schreef weer* n *voor* m; *de* n *verbeterde hij in* m *door er vooraan een streepje bij te voegen.*

12 hei antworde : hei *eerst verg., daarna in margine bijgeschreven, met aanw.* — hei mee : *eerst verg., daarna in margine onderaan bijgesch. met aanw.*

13 mynschen [...] : *na dit woord* go, *fout voor* ge-(doet), *rood doorgehaald.*

14 sprach hei : hei *eerst vergeten, daarna in margine bijgeschr. met aanw.* — hey [...] des : *na* hey *het woord* dat, *fout voor* des, *rood doorgehaald.*

16 so [...] : *hs.* so so; *het tweede* so *is rood doorgeh.*

18 off sy : sy *eerst verg., daarna boven den regel tusschen* off *en* storven *bijgeschreven, zonder aanw.*

19 swaire : *verb. uit* sware; *de* i *boven de* a *bijgeschreven, z. aanw.*

W

groten sacramente deelachtich werden wolde[.] Ende omme dat hi sach mi monike ende preester wesen. soe bijchte hi my al sijn leven ‖ op dat hi te *bl. [illegible]* sekerliker solde moghen gaen. toe desen grote sacramente Ende om dat ic die sprake vanden lande niet en konde. so nam ic enen die mi sine sunden voer seghede in mine tale. ende also hoerde ic sine bijchte. End[*e*] doe hi dat eynde van sijnre bijcht maecte. So vraghede ic hem bi den manne die mi sine bijchte seghede. of hi ye mensche doet gheslaghen hadde Ende hi antwoerde dat hi niet seker en wiste. of hi meer dan vijf menschen ghedodet hadde Dit seghede hi omme dat hies cleyn achtede ende dat hi also onschuldich ghenoech was. om dat hi der so luttic verslaghen hadde. Mer hi seghede dat hi veel menschen ghewondet hadde. daer hi niet of en wiste wer si storven of niet Ende doe ic hem seghede. dat dit alte swaren sunde was.

6 *Ar* : interpretem mihi adhibens eius confessionem recepi. *Zie de vertaling van* H^1.

8 End[*e*] : *hs.* Endo

15 luttic : *Verdam i. v.* luttic *zegt, dat* luttic *in Saksische en Friesche dialecten even gewoon is als* luttel *in de Frankische.*

Br 1 sacramenten 2 monick ende priester 3-4 om dat hy te soberlic (*lees* : sekerliker?) 4 toe : tot 5 tonghe vanden l. 6 conste soe 7 mijnre 10 die my sijn sonden voerseide 10-11 off hy nie m. doit geslagen en hedde 11 hijt n. 12 ofte 12-13 vijff m. gedoet en h. 13 hy seide dit 13-14 luttel achten 14 als onnosel genoich 15 eer soe luttel 17 aff en wyste weder — ofte niet 18 doe *ontbr.* — dit *ontbr.*

H^1

sacramente deelachtich werden woude. Ende om dat hi sach mi een monic ende priester te wesen soe biechte hi mi al sijn sonden ende leven. om dat hi sekere soude moghen gaen tot desen groten sacramente. Ende om dat ic die tale van dien lande niet en conste spreken. so nam ic enen die mi sine sonden voerseide in mine tale ende also hoerde ic sine biechte. Ende doe hi dat eynde sijnre biechte sprac. doe vraechde ic hem bi den man die mi sine biechte voerseide of hi nie mensche
bl. 64c doet gheslaghen en hadde[.] Ende hi antwoerde dat hijs ‖ nyet seker en wiste ofte hi nie mensche

1 woude : *in het hs. oorspronkelijk* voude; *door den corr. is ter verbetering links boven de* v *nog een* v *bijgeschr.* — te : *in margine door den corr. bijgeschreven.*

2 sijn sonde ende leven : *Ar* : uitam suam.

6 gheslaghen : *er stond eerst* ghesclaghen; *de* c *van* scla *is door den corr. uitgekrast. In K komt de vorm* sclois *voor.*

sacrament wolde deelachtich werden. Ende om dat hi sach mij monick ende priester wesende. soe biechte hi mij alle sijn leven om dat hi te sekerliker solde gaen tot desen groten sacrament Ende om dat ic die tonge van dien lande niet en verstont. soe nam ic enen die mij sijne sunden voert- ‖
bl. 168c
sechde in mijnre talen. ende alsoe hoerde ic sijne biechte Ende doe ic dat einde maecten. soe vragede ic hem by den man die mij sijne biechte sechde. of hij ye mensche hadde doot gheslagen. Ende hi antwoerde dat hi niet seker en wiste. of hi iet meer dan vijf menschen ghedoet hadde Dit sechde hi om dat hijs luttel achtede ende hij alsoe onnoesel ghenoech waer want hi er soe luttel verslagen had. Dit sechde hi. Mer hi sechden dat hi voel menschen ghewont had. daer hi niet van en wiste wer sij storven off niet Ende doe ic hem sechde dat dit alte swaer sunde was.

---

8 doe ic : *lees :* doe hi ?

15 had : *aanvankelijk door den kopiïst overgeslagen, maar naderhand in margine bijgevoegd met roode aanw.* — Dit sechde hi : *waarschijnlijk in den tekst geraakt onder invloed van reg. 13 en ook door den soortgelijken zin van 15.*

Bl *2* hi *ontbr.* *5* die sprake *5-6* van den lande niet en conde *7* hoerde : hoerden *8* Ende doe hi *8-9* doe vragheden ic om byden naem (*lees* man) *9* sijn sunden ende biecht *10* of hi enighen menschen — hadde : hedde *meestal deze vorm, daarnaast* had of hadde *11* hi des niet *11* wiste : wost *13* hi des — achten *14* waer : weer — want hi der alsoe *16* veel : voel *17* wiste : wost *meestal* — wer : weer *18* ic seide — grote sunde weer

naesten paesschen tons heren tafel gaen Ende want hi mi sach monnich ende pape welde hi mi comen te biechten omme dat hi te seker[..]liker solde moghen gaen·ten sacramente | ende omme dat ic der talen niet en verstoent so biechticken mit eynen manne die onser beyder tale conste Ende als hi was gebiecht so dedic hem den manne vraghen of hi ye yeman hed ghedoet[.] Hi antwoerde hi en wist niet sekerlic of hijre iet mere dan ‖ vive *bl. 31b*
hedde ghedoet Ende het scheyn dat hi harde onnosel was omme dat so luttel was Mer hi lijde dat hijre voel had ghequets Die hi niet en wiste of si daer af storven of en daden[.] Hi woende dat doetslach gheyne sonde en waer Ende als ic seide dat eyne herde swaer sonde waer | ende

---

2 Let op de vormen als monnich *of* ich *boven H^1* **181**/*15*.

3 seker[...]liker : *hs.* seker seliker *de letters* se *van* seliker *zijn is schuin zwart doorgehaald.*

13-14 Hi woende... Ende : *komt elders behalve in A zoo niet voor. Ar :* Nesciuit enim homicidium dampnabile esse peccatum.

A *1* tafel : taeffele *2* monc *2-3* so woude hi mi comen te b. *3* te sekerleecker te saker meinte soude mogen gaen (*lees :* sakermeinte) *5* verstoent : verstont *6* wel konste *7* dedic : dedict — den : dien *8* ocht hi noeit niemende gedoot en hadde *9* sekerlic : seker *10* hadde doot ende scheen *11* onnosel : onnoesel — dat : dats *12* vele hadde gequest *13* woende : waende *14-15* Ende als ic seide dat eyne herde swaer sonde waer *ontbr. De zin wordt nu onbegrijpelijk.*

H^2

doet gheslaghen en hadde Ende hi antwoerde dat hijs niet seker en wiste ofte hi mer dan vijf menschen ghedoet hadde[,] hi seide dit om dat [...] hijs luttel achte ende dat hi al onnosel ghenoech was om dat hi der so luttel verslaghen hadde Mer hi seide dat hi vele luden hadde ghewont. die hi niet en wist of si doet waren of leefden. ende doe [*ic*] hem [...] seide dat dit een alte zwaren

---

1 gheslaghen : *eerst in hs.* ghesclaghen; *de* c *uitgekrast zooals boven.*

2 om dat [...] hijs : *in het hs. tusschen* dat *en* hijs *staat door den kop. rood doorgehaald* hi al onnoesel; *blijkbaar stonden in het voorbeeld de twee zinnetjes, die met* dat hi *beginnen, onder elkander.*

3 verslaghen : *eerst in het hs.* versclaghen ; *de* c *uitgekrast zooals boven.*

4 [*ic*] hem [...] : *hs.* hem patricius ; *Ar* : Cui cum dicerem. *Zoo ook in andere teksten.*

K

end was end dat hey synen sch[*e*]pper hey ynne verdoemelich vertzo[*r*]nt had *d*o antworde hey myr so wat ich in doen heysse vur syne penetencien dat hey dat gerne ontfangen woilde *i*nd voldoen sonder eynich beyden[.] Want de mynschen van dem lande haent dit also natuyrlich Dat geliche dat sy bereyder synt zo dem quaden dan lude van anderen landen[,] *a*lso synt sy ouch bereyder ind vaster penetencie[...] zo daen[,] *a*ls sy bekene dat sy mysidaen haven[.] Dit hayn ich her om gesacht dat ich ere beestlicheit tzoynt wil ind offenbaren

We dat Jhesus cristus patricuis gaff eyn Ewanglyen boich ind eyn staff ind wiste in den puetz van dem vegevuyre.

Als ich vur gesacht hayn da der hilge patricuis dit vursachte volck biekeirde van dem onglouven overmitz anxte der pyne Ind myne der vrouden

1 end was end : *opgelost uit* eñ was eñ — sch[*e*]pper : *hs.* schpper *verg. K.* **196**/*2*.

2 verdoemelich : *verb. uit* verdomelich; *de* e *boven de* o *bijgeschr. z. aanw.* — vertzo[*r*]nt : *hs.* vertzont. *Boven de* v *staat bij vergissing de afkorting voor* er.

4 voldoen : *boven de* e *bij vergissing de afkorting voor* n.

5 mynschen : *opgelost uit een soort* m. (*cf. bl. 105a*).

9 penetencie [...] : *na dit woord een slecht gemaakte* z.

10 mysidaen : *verbeterd uit* mysidan; *de* e *boven den regel tusschen* a *en* n *bijgeschr. z. aanw.* — haven : *verb. uit* hven; *de* a *is boven het eerste beentje der* v *bijgeschr. z. aanw.*

11 tzoynt : *hs.* tzo ynt

W

ende dat hi sinen sceppere hier in verdoemdelic vertoernt hadde. soe antwoerde hi mi. so wat ic hem doen hiete voer sijn penitencie. dat hijt gheerne ontfaen wolde ende voldoen sonder enich beiden. Wante die menschen van dien lande hebben dit. alse natuer- || lic dat ghelijc dat sie bereder sin *bl. 3a* ten quade. dan menschen van anderen landen. also sin se oec bereder ende vaster toe penitencien te doene. alse sie bekennen dat si ghedwaelt hebben. Dit heb ic hier omme gheseghet dat ic hare beestelicheit toenen wil.

Hoe dat jhesus cristus patricius gaf een ewangelij boec ende enen staf. ende wijs[de]hem den putten van den veghevuere.

Alse ic voreseghede Doe die hilighe patricius dit voerseghede volc bekeren wolde vander dwalingen. vermids anxte der pinen. ende minne der

14 wijs[*de*] : *hs.* wijſ *staat op het einde van den regel.*

14-15 veghevuere : *hs.* veghe vuere.

16 voreseghede : *verbeterd uit* voeseghede; *de* r *is tusschen de* o *en de* e *in, boven den regel bijgeschreven, zonder nadere aanwijzing; misschien was bij de verbetering bedoeld* voerseghede, *zie 17.*

17 voerseghede volc : *in hs. eerst* voerseghegde; *de* g *is rood op zwart doorgehaald.*

Br *1-2* verdoemlic verbolgen had *3* hem bevelen solde over sijn absolucie *3-4* hijt doen wolde sonder e. b. *5* want *meestal aldus* *5-6* vanden l. hebn dat naturlic *6-7* sijn ghereder totten gnaden (*lees :* quaden) *7* die m. vanden *8* alsoe sijn sy — ghereder *8-9* om penitencie te doen als sy *10* om geseecht om d. — oir *11* wylde *12* Hoe : Woe *14* wijsde *16* hilighe : heilige *ook later meestal.* *17-18* van sijnen dwelingen biden vresen van den tormenten ende dor mynnen vanden

H²

sonde was dat hi hier alte seer sinen scheper in [...] vertoernt hadde doe seide hi dit [:] *S*o wat ghi mi hiet voer mijn penetencie dat wil ic gherne doen sonder enich beiden[.] Want die

1 sonde : *door den kop. verbeterd uit* sonden; *de slot-*n *is geëxpungeerd en loodrecht zwart doorgehaald.* — in [...] vertoernt : *in het hs. tusschen* in *en* vertoernt *door den kop. rood doorgehaald* vertoent. — doe : *rechts boven de* d *een punt en boven* oe *een streepje* = *afkorting van een slot-*n; *beide teekens uitgeveegd doch nog zeer goed zichtbaar.* seide : *door den kop. verbeterd uit* seiden; *de slot-*n *is gedeeltelijk uitgekrast en loodrecht zwart doorgehaald.*

1-2 So wat enz. : *Ar heeft de indirecte rede, ook Roy. en Harl.*

ende [*hi*] sijnen scepper hier in verdomelic ver-
bl. 168d ||toernt had Doe antwoerde hi mij. wat ic hem bevelen wolde. voer sijne absolucie. dat hijt geerne ontfaen wolde. ende voldoen. sonder enich beiden. want die menschen vanden lande. hebben dat alsoe naetuerlijc gelikerwijs dat sij berede[*r*] sijn ten quaden dan ander menschen van anderen landen. Also sijn sij oec berede[*r*] ende vaster totter penetencien doende. als sij bekennen dat sij ghedwaelt hebben Dit heb ic hier om ghesecht. dat ic hoer beestelicheit thonen wille.

Hoe dat onse here jhesus patricius een ewangelie boeck gaf Ende enen staf
bl. 169a **Ende wijsden hem den inganc || vanden vege[...]vier.**

*A*Lsoe ic voersechde. doe die heilige patricius. dit voersechde volc bekeren wolde van hoeren dwalinghe. overmits vrese der pijnen. ende mijnnen

1 [*hi*] : *niet in hs. Bl heeft dezelfde fout.*

6 berede[*r*] : *hs.* beredet *Ar :* proniores; *evenzoo in 8.*

10 dat : *in het hs. verbeterd uit* daer : *de* e *is rood doorgehaald en boven op de krul van de* r *is een plat streepje getrokken om er een* t *van te maken.*

15 vege[...]vier : *hs.* vegeivier.

Bl *1* verdomelic *ontbr.* *2-3* ic om te penetencien setten wolde voer sijn sunden *3-4* dat wolde hi gerne ontfaen e. v. *6* bereder *7* totten quaden *7-8* lande *8* bereyder *9* te doen *10* ghesecht : gheseecht *12 De titel van het hoofdstuk ontbr.* *16* Als ic voerseide *17* hoeren : oren *18* anxt d. p.

datmen scadelike zeer sijnen scepper daer mede verbolge So seide hi wat dat ic hem te penitencien sette dat solde hi willic ontfaen ende alte gherne voldoen[.] Dat hebben die lude van dien lande van naturen datse ghereyder sijn dan ander lude | van onbekennicheyden ter quaetheiden[;] *e*nde also sijn si oec als si hoer mesdaet bekennen ghereyder ende gheduerigher hoere penitencie te doen ¶ Dit heb ic daeromme hijr gheset omme dat ic hoer beestlicheit te bat mochte doen bekennen |

Hoe dat jhesus cristus patericius gaef .i. ewangelij buec ende eynen staf ende wijsde hem den inganc vanden vegevyer

Als ic voerseide doe dye heylige patericius dat voerseide volc bekeren wolde van hoere dwalingen overmids vreyse der pijnen ende mynne der

A *1* so scadeleken seere onsen s. *3* willichliken *3-9* ende dat hebbense als van natueren die liede van dien lande also si onbekender sijn der quaetheit also sijn si oec alsi bekennen haer mesdaet gereeder ende geduerrege (*lees :* geduerreger) om haer penenteincie t. d. *Ar :* Habent enim hoc quasi naturaliter homines illius patrie, ut sicut sunt alterius gentis hominibus per ignoranciam ad malum proniores, sic dum se errare cognoverint, promciores et stabiliores sunt ad penitendum. *9* ende hebbic *9-10* om dat ic u te bat woude doen bekennen haer quade beesteleecke leven dat ic daer vant. *Ar :* Hec ideo dixi ut eorum ostenderem bestialitatem. *11-14 De titel ontbreekt.* *15-16* Alse dan die heilige sinte (*sic!*) patricius also ic voer seide dit voergenoemde volc *16 en vlg.* haren doelnissen bekeerren met verveernissen vanden tormeinten ende met minen van bliscapen doen s. s.

H²

bl. 64d menschen || van dien lande hebben dit naetuerlic also als si bereder sijn ten quaden. also sijn si oec bereder ende vaster tot penitencien te doen als si kennen dat si hebben ghedwaelt [;] dit heb ic gheseit om te tonen haer beestlijcheit

Hoe dat jhesus patricius gaf een ewangelij boec ende enen staf ende wijsde hem die putte van den veghevier.

Als ic voirseide doe die heilighe patricius dit voerseide vol[*c*] woude bekeren van sinen dwaelinghe

1 dien : *hs.* diē; *het afkortingsstreepje schijnt niet van den kop., maar van den corr. afkomstig te zijn; het is dunner en staat hooger, zekerheid is er echter niet.* — also *enz.* : *Ar* : sicut sunt alterius gentis hominibus per ignoranciam ad malum proniores...

6 vol[*c*] : *in hs.* vol — woude : *door den corr. verbeterd uit* voude; *links boven de* v *is nog een* v *bijgev., als boven.*

bl. 101b so ‖ sachten sy dat sy numermee zo cristum b[*e*]kere en woulden Noch om de myrackel de sy in sagen doen noch by synre preitgaten it [...] en were dat emant van in sien mochte de pyne der quaden Ind de vrude der goeden dat sy sycher werden moechten [...] van dyngen de man sege dat men den [...] gelovede[.] Der heilge patricuis der zo gode ynnych was hei wart do yniger in wachen in vasten in beden ind in goeden wercken om des volcks selicheit[.] Ind do hey sych in al sulche goede werck gaff omm des volcks selicheit So offenbairde eme onse here jhesus cristus ind gaff eme eyn ewangelien boich ind eyn staff den men noch hait in Irlant vur grois heiltum in groissen

2 b[*e*]kere : *hs.* bkere. cf. **194**/*1*.

3 it [...] : *hs.* it it

6 moechten [...] van : *hs.* van van; *het eerste* vā *aan het einde van den regel is rood doorgehaald.* — man : *verb. uit* wen, *dat zwart doorgehaald is en waarboven staat een teeken, dat als aanwijzing dient van* man, *dat boven in margine bijgeschreven is.*

7 dat *enz.* : *lees :* dan den men gelovede? *zie aant. H*[1]. — den [...] gelovede : *na* den *aan het einde van den regel,* gl *zwart doorgehaald.* — gelovede : *verb. uit* geloved; *de* e *is boven den regel naast* d *bijgeschr., zonder aanw.*

8 zo gode : zo *eerst verg., daarna boven den regel tusschen* der *en* gode *bijgeschr. z. aanw.* — ynnych was hei wart do : *eerst vergeten, daarna onderaan in margine door den correct. en rubricator bijgeschr. met roode aanw.*

10 des : *verb. uit* de; *de* s *boven de* e *bijgeschr. z. aanw.*

vrouden. So segheden sie. dat sie nummermeer tot cristum hem bekeren en solden. noch omme die mirakelen die si hem saghen doen. noch bi sijnre predicacien. ten waer dat yement van hem sien mochte. die pinen der quaden. ende die vrouden der goeden. Dat si sekere werden solden vanden dingen die men saghe dan die men gheloevede. Die hilighe patricius die tot gode innich was. hi waert doe innigher in waken. in vastene. in bedingen. ende in goden werken. om des volkes sa- ‖ licheit[.] bl. 3b Ende doe hi hem tot dusdanighen goeden werken gaf omme des volkes salicheit. soe openbaerde hem onse goedertierene heer jhesus cristus. ende gaf hem een ewangeli boec. ende enen staf. den men noch heeft in ierlant voer groet heylichdoem

6-7 Dat ... Die : *dit heeft W goed, K niet. Zie het Latijn onder H*[1].

13 *Het Latijn heeft voor* goedertierene : pius. *K heeft niets, cf. de andere teksten.*

Br *1* vrouden : blijtscapen — so : soe *meestal* *3* die sy sagen dat hy dede *4* het en weer — hem *ontbr.* *5* tormenten van den quaden *5-6* blijtscapen van den gueden *6* seker *7* beloeffden *8* die gode devoet was *9* innigher : devoter *11* dusdanen *12* apenbaerde *meestal* a *13* guedertieren *15* hevet van (*lees :* voir?) groit heyligdom

H[1]

biden vrese vanden tormenten ende mynne vanden blijscapen. so seide si dat si nymmermeer hem tot cristum bekeren souden. noch om die miraculen die si saghen die hi dede. noch bi sijnre predi- bl. 65a cacien. het een waer ‖ dat yemant van hem sien mochte die tormenten vanden quaden. Ende die blijscap van den gueden dat si sekere warden souden vanden dinghen die si saghen dan die menschen segghen moghen. Die heilighe patricius die guet ende devoet was hi wart doe devoeter

2 souden : *hs.* soudē; *voor het afkortingsstreepje geldt dezelfde opmerking als boven bij* dien **195**/*1* — cristum : *hs.* xp̄m.

4-5 dan die menschen segghen moghen : *Ba en Co :* quam promissis, *Ar :* quam promissis et predicatis.

N

der blijtscappen. soe spraken si. Dat sij nummermeer tot cristum hem bekeren en solden. Noch om die myraculen siende die hi dede. noch om sijne predicacie Het en weer dat iemant van hem sien mochte. die pijnen vanden quaden. ende die blijscap der gueder Op dat sij sekerre worden ende weeren. vanden dinghen. die men seghe. dan de men hoerde ende gheloefde Dese heilighe patricius
bl. 169b die ynnich ‖ tot gode was. hi waert doen ynniger in waken in vasten in bedinghen ende in anderen gueden wercken om des volckes salicheit[.] Ende doe hi hem aldus tot gueden wercken gaf Soe apenbaerden hem onse guedertieren here jhesus cristus ende gaf hem een ewangeli boec ende enen staf. dien men noch heeft in hirlant. ende holden voer groet heilichdoem. ende in groter weer-

8 hoerde ende gheloefde : *N staat hier dicht bij Ar :* promissis et predicatis. *W heeft misschien Co vertaald of een tekst, die er dicht bij staat.*

Bl *1* blijtscopen — soe : doe *1-2* nummeer *2* hem *ontbr.* *3-4* sijn predicaet Et en *4* hem : om *meestal* *5* pine v. *5-6* ende blijtscop *6* seker *7-8* die men horende geloefden *9* gode : gade *meestal* — wart doe noch *12* Soe : doe *13* guedertieren *ontbr.* *15-16* den men noch holt in ijrlant voer groet h.

H¹

blijtscap. so seiden si datse nummermeer hem en solden bekeren tot cristum noch oec omme die miraculen siende die hi dede | noch omme sijne predicacien | *h*et en waer dat yemant van hem luden sien mochte die pijnen vanden quaden ende die blijtscappen ‖ der gueder | op dat si seker bl. 32a
woerden ende weren vanden dinghen die men seghe | dan die men hoerende beloefte[.] Die heilige patericius die ynnich tot gode was | hi waert doe ynniger in waken in vasten in beden ende in anderen gueden werken omme des volx salicheyden Ende doe hi hem aldus tot gueden werken gaef so openbaerde hem onse guedertieren heer jhesus cristus ende gaef hem eyn ewangelij buec ende eynen staf dyemen noch heeft in yrlant ende holten voer groet heilichdom ende in groter

1 Ba is bedorven; Co : dicebant, ad Christum nunquam se conversuros, nec pro miraculis, quae videbant per eum fieri, nec per eius praedicationem, nisi aliqui eorum et tormenta illa malorum et gaudia bono (*sic*) possent intueri, quatenus rebus visis certiores fierent, quam promissis.

3 dede | : *streepje met rood streepje erop.*

4 hem : *voluitgeschreven.*

9 gode : *de slot-*e *verbeterd uit* s.

A *2* tot cristum : te gode *2-8* bekeerren om sine prekinge nocht om sijne mierrakelen ten ware dat haerder enich die tormeinten der quader lieden ende die bliscapen der goeder lieden mochte aen schouwen want si bat geloefden die dingen die si sagen dan die si hoerden seggen *8-9* ende die heilege sinte patricius *9* die wel met g. *9-10* bat doen vele neesteleecker te gode weert *10-14* met wakenne met vastenne ende met beedenne voer dies volx salicheit ende hierren binnen so openbaerde hem den goeden sinte patricius die goedertierne Jhesus Xristus so dat hine sach *14-15* boec daer den text vanden ewangielien in stont *15* ende eynen staf *ontbr.* *15 en vlg* alnoch hout eerleeckenne in hierlant alsoet wel recht es ende overgroet ende werdeleec heilichdum

H²

in wakene vastene bedinghe ende in guede werken. om des volkes salicheit ende daer om soe openbaerde hem onse lieve here jhesus cristus ende gaf hem een ewangeli boec ende enen staf. diemen noch in yerlant heeft voer groeter waerdicheit. desen selven staf hietmen jhesus staf. omdat

1 daer om : *hierdoor wordt een heele zin uit het Latijn* (*Co Ba Ar*) *vervangen, die in de andere prozateksten voorkomt; zie aldaar.*

2 cristus : *hs.* xp̄s — jhesus *aldus voluit.* — een : *door den corr. verbeterd uit* en.

3 voer groeter waerdicheit : *Co :* qui usque huc pro magnis et pretiosis reliquiis in Hibernia, ut dignum est, veneratur. *Ba en Ar hebben een soortgelijken zin. De Mnl. prozateksten behalve H² volgen meer het Latijn.*

werdicheit[.] Desem selven staff [...] heyst men jhesus staf om dat in onse leve here gaff synne leven vronde patricuis[.] Ind [...] der in desem lan[d] is der hoiste ertzbusschoff hey sal dit haven dat is
bl. 102a [*der*] text der ewan ‖ gelien Ind den staff zo eyme tzeichen des hogesten busschdoems van dem lande[.] Ind onse here leyte patricius uis in de woystenyen ind hey wyst in da eynen puetze de runt was ind holl ind sprach [:] So we dat gewairige penetencie deit ind gewapent is myt gewarigen gelouven ind in desem graven geit ind eyne zeit van eyme dage ind eynre nachte da ynne blyft hey sal werden gereyniget van alle den sunden syns levens[.] Mer dar dor gaende so en sal he[...] neit alleyn sien de pyne der quaden Mer is it ouch

1 staff [...] : *na* staff *het woord* heys *zwart doorgeh.*

2 jhesus : *aldus voluit.*

3 Ind [...] der : *na* Ind *een soort* d; *blijkbaar wou de kop. een tweede maal* Ind *schrijven.* — lan[*d*] : *in hs.* lang

5 [der] : *niet in hs.*

7 here : *aldus voluit* — leyte : *de* t *verb. uit* c.

7-8 woystenyen : *verb. uit* woystenyn; *de* e *is boven den regel tusschen* e *en* n *bijgeschr. z. aanw.*

12 van eyme : van *eerst vergeten, daarna boven* eyme *door den corr.-rubr. bijgeschr. met roode aanw.*

13 sunden : *verb. uit* sund; ē *is boven den regel naast de* d *bijgeschr. z. aanw.*

14 he [...] : *na* he *een* h.

in groter weerdicheit[.] Desen selven staf. heet men jhesus staf Om datten jhesus cristus onse here sinen lieven vrende patricius gaf[.] Ende die in dit lantschop die hogheste eertsche biscop is hi sal dit hebben. Dat is [...] den text der ewangelien. ende den staf voer een teyken des hoechsten bisdoems van dien lande[.] Ende onse heer leide patricius uut in der wuestenien ende hi toende hem daer enen ronden putte die binnen hol was ende seghede [:] Soe wie dat ghewarighe penitencie doet. ende ghewapent is mit warachtighen ghelove. ende in desen grave gaet. ende die tijt van enen dach ende nacht daer in duert. hi sal werden ghereynicht van alle den sunden sijns levens[.] Mer [...] daer doer gaende so en sal hi niet allene sien die pinen der quader. mer oec ist dat hi sterc blivet inden

2 cristus : *aldus voluit. Ba :* quod illum sancto suo dominus Ihesus Christus dedit. *Co :* quod Christus Iesus illum dilecto suo Patricio contulit. *Ar heeft* dominus, *maar geen bijv. nw. er bij.*

5 is [...] : *hs. tweemaal* den text

9 hol : *Ba :* rotundam atque intus obscuram, *Co :* rotundam, intrinsecus obscuram; *K heeft* intus *of* intrinsecus *niet vertaald.*

11 *Ba :* fide armatus fossam illam bona intentione introierit, *Co :* vera fide armatus f. eandem ingressus.

14 Mer [...] daer : *tusschen* Mer *en* daer *de letter* d, *aan het einde van den regel, rood doorgehaald; de kop. vond geene plaats meer om het volgende* daer *nog op dien regel te plaatsen.*

Br *1-2* heitmen *2* datten : dat — onse lieve here *3* vrende : vrient *4* lantschop : lantscap *5* hebn dat is den text der ewangelien *6-7* vanden hoechsten bisdome vanden l. *8* woestinen — daer *ontbr.* *11* mytten ghewarigen *12-13* dage ende van eenre *14* die sonden *15-16* zien der quader quader (*eerste* quader *vervalt*) tormenten *16* oic wert dat hy vrome b.

H¹

hem onse here jhesus cristus sinen lieven vrient patricius gaf[.] *E*nde die in dit lantscap die
bl. 65b hoechste eertsche biscop is hi sal dit hebben. dat is den text ‖ der ewangelien ende den staf tot enen teyken vanden hoechsten bisdoem vanden lande ende onse lieve here jhesus cristus leide patricius uut inder woestenien ende hi toende hem daer enen ronden put die binnen hol was ende

1 cristus : *hs.* xp̄us — lieven : *eerst in hs.* leven, *door den corr. verbeterd in* lieven; *de* i *is boven de eerste* e *bijgevoegd.*

3 cristus : *hs.* xp̄us

N

dicheit[.] Dese selve sta[*f*] heit men jhesus staf om datten onse here jhesus cristus sinen lieven vrient patricius gaf[.] Ende die in dat lant die hoechste ertsche biscop is. die sal hebben den text der ewangelien ende den staf voer een teiken. *bl. 169c* vanden hoech ‖ sten bisdoem vanden lande[.] Ende onse here leide patricius uut inder woestinen. ende toende hem daer enen ronden putte die bijnnen hol was ende sechde. Soe wie dat ghewaer penetencie duet. ende gewapent is mit den gewaren gelove. ende in desen grave gaet. ende die tijt van enen dage ende nacht daer in duert. Hi sal ghereynicht werden van alle den sunden sijns levens. Ende daer doergaende en[...] sal hij niet allene sien die pine der quader Mer ist

1 sta[*f*] : *hs.* stat
2 datten : *hs.* dat | ten
14 en [...] : *hs.* ende

Bl *2* ons h. *3* in dit l. *4* ertschbisscop *6* bisdoem : bisdom *11* graf geet *13-14* alden s. *15* en sal h.

H¹

weerdicheiden Desen selven staf hetmen jhesus staf | omme datten onse heer jhesus cristus sijnen lieven vrint patricius gaf | ende die in dit lant die groetste eerste bisscop is die sal hebben den text der ewangilien ende den staf voer eyn [...] teyken vanden hoechsten bisdom vanden lande Ende onse heer leide patericius uut inder woestijnen ende toende hem daer eynen ronden putte die bynnen hol was ende seide | So wie dat ghewaer penitencie doen wolde | ende ghewapent is mitten ghewarighen gelove ende in desen grave gaet ende die tijt van eynen daghe ende nacht daer in duert hi sal ghereynicht weerden van alden sonden sijns levens. Ende daer doer gaende en sal hi niet alleyne syen die pijne der quader | mer ist

5-6 eyn [...] teyken : *tusschen deze woorden staat* hoech *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*
11 ghewarighen gelove : *hs.* gelove ghewarighen *met het gewone teeken ter aanwijzing, dat het laatste woord aan het eerste moet voorafgaan.*
12 *H¹ vertaalt in overeenstemming met Co :* unius dieiae noctis moram in ea faceret, ab omnibus purgaretur totius vitae sua (*lees :* suae?) peccatis.

A *1-3* ende dien selven stoc oft boec om dattene ons heer Jh. X. g. s. vrient p. so es hi geheeten Jhesus stoc. *A heeft boven* stok *of* staf *vergeten, maar komt nu tot de dwaze samenvoeging* stoc oft boec, *genoemd* Jhesus stoc! *5-6* ende so wie daer int lant erdsbisscop es hi sal hebben dien boec of stoc teenen teeckenne dat hi die overste prelaet es van dien lande *7-9* St. patricius in ene w. daer hi hem enen r. p. die onder herde ront was toende. *9-10* seide hem so wie sijn penenteincie gewaerlike doen w. *10-11* g. ware met g. g. *11-12* ende hi ginge in dien putte *12-14* hi soude binnen enen dage ende ere nacht worden gesuvert van alsinen sonden. *A gaat hier met Ba :* spacio unius diei et noctis ab omnibus in ea purgaretur peccatis que in tota vita sua commiserat *14 en vlg.* ende die die dore lede hine soude niet alleene sien die pine der quader lieden maer bleve hi vaste staende in sinen geloeve hi soude oec aen sien der saleger sielen bliscapen *Ba :* gaudia bonorum *Co :* beatorum

H²

seide [:] *S*oe wie dat [...] ghewaerighe biechte doet ende ghewapent is mit ghewaerighe ghelove ende in desen grave gaet ende die tijt van enen daghe ende van eenre nachte [...] d[*a*]er pine duert hi sal ghereinicht worden van alle sine sonden sijns levens[.] Mer daer doergande so en sal hi niet

1 dat[...] : *na* dat *een punt in hs.* — biechte : *door den corr. in margine bijgeschreven met aanw. Co, Ba, Ar :* poenitens
2 nachte [...] : *hs.* nachte in dier; *er stond eerst* nachte daer; *de corrector heeft achter* nachte, *dat op het einde van den regel staat, bijgeschreven* in; *nu is ook het volgende* daer *verbeterd in* dier : *het oog van de* a *is uitgekrast; waarschijnlijk is die verbetering dus ook van den corr. afkomstig; misschien was* duren *in den zin van* verduren *hem onbekend. Co :* moram faceret.

dat hey starck blijft in dem gelouven so sal hey sien de glorie der heilgen[.] Ind alsus so intfoyr eme onse here van syn ougen[.] Ind sante patricuis wart vervult mit geistlicher vrouden omm dat eme onse here geoffenbairt hadde Ind in de kule *bl. 102b* ge- ‖ wyst [...] hadde ind hey hofde dat volck zo bekeren van iremme ongelouven ind zo hantz machde hey zo der zelver stat eyn kyrche ind satte dar yn sente augustinus Canoniche De der heilger apostelen gelouven na volgent[.] Ind dese kule [*de*] is in dem kyrchove [*boiten dem voerhoefde*] van der kyrchen oist wart omme murde hey [...] Ind machde daer doeren ind sloesse an om dat nemant overmitz overmoediger koenheit ind sonder orloff sych onderwonde dar in zo gayn[.] Mer hey beval

2 intfoyr : *verb. uit* intfor; *de* y *boven den regel tusschen* o *en* r *bijgeschr. z. aanw.*

6 wyst [...] hadde : *na* wyst *de letters* da *zwart doorgehaald.*

9 Canoniche : *de* C *niet gerubriceerd.*

11 [*de*] *enz.*: *de plaats is onduidelijk door het laten wegvallen van woorden. De tekst bij Co luidt :* fossam autem praedictam, quae in caemitorio est extra frontem Ecclesiae orientalem, muro circumdedit. *Zie de andere teksten. Merkwaardig is, dat ook W hier het relativum weglaat.*

12 hey [...] : *in hs.* hey sy; *deze fout is waarschijnlijk ontstaan door het wegvallen van* de *in reg. 11. Iets soortgelijks vertoont N. en Bl.*

ghelove. so sal hi sien ‖ *bl. 4a* die glorie der heilighen[.] Ende aldus ontvoer onse heer van sinen oghen[.] Ende sancte patricius wert vervullet mit gheestliker vrouden. beide om dat hem onse heer gheopenbaert. ende hi hem die kule ghetoent hadde. daer bi hi hopede te bekeren dat volc van haerre dwalinge. Ende to hant maecte hi ter selver stede ene kerke. ende sette daer in sancte augustinus canonicke. die der heilyghen apostelen ghelove na volghen Ende dese kule [*die*] is inden kerchof buten den voerhovede vander kerke oestwert. omme moerde hi. ende maecte daer doeren ende slote an. om dat niement overmids overmodigher koenheit ende sonder oerlof. hem en onderwonde daer

1 ghelove : *verbeterd uit* gelove; *de* h *is tusschen de* g *en de* e *in boven den regel bijgeschreven, met aanwijzing.*

2 ontvoer : *Co* : Sicque ab oculis eius Domino disparente.

3 vervullet : *hs.* verwllet

6 te bekeren : *eerst vergeten, daarna in margine met kleinere letter bijgeschreven met aanwijzing.*

9 ghelove : *K, N, Bl, W en Br hebben hier weer gezamenlijk een ander woord dan* H^1, H^2 *en A, die het Latijnsche* vitam *vertaalden met* leven.

10 [*die*] : *na* kule *moet een relatief zijn weggevallen. K heeft evenmin een relatief, daarentegen de andere teksten wel. Lat.* : quae. *Zie ook K.*

Br *1* der heyligen glorie *3* sancte : sunte *4-5* geapenbairt was ende hy hem den put getoecht had *6* hoepten tvolc te bekieren — sijnre dw. *7* toe der selver stat *8* sat dair in — sancte : sunte *8-9* canoniken *9* heyliger *10* desen grave die i. k. is *11-12* kercken oestwerts om muerden *12-13* sloeten om dattes hem nyemant en solde onderwynden dair in te gaen myt o. stoltheit ende s. o.

H²

allene sien der quader tormenten. Mer waert dat hi [...] oec vrome blijft inden ghelove. so sal hi oec sien die vroechde der heilighen[.] *E*nde aldus ontvoer hi [...] ‖ *bl. 65c* van sinen oghen[.] Ende sinte patricius wort vervolt met ghestelike vroechden beide om dat onsen heer hem gheopenbaert [*was*] [...] ende hi hem die grave ghetoent hadde bi welken grave hi hopede dat volc te bekeren van

1 hi [...] oec : *tusschen* hi *en* oec *de letters* oi *op het einde van een regel en* et *aan het begin van den volgenden, alles rood op zwart doorgehaald; de eerste letter is onduidelijk geworden en zou ook wel* n *kunnen geweest zijn.*

2 hi [...] : *na* hi *staat* ons *door den corr. zwart doorgehaald. Misschien stond er eerst* hem *voor* hi, *en was ook de volgende zin anders. Zie de andere teksten.*

3-4 [*was*] [...] : *dit woord heeft de corr. zwart doorgehaald en in margine* hadde *in de plaats geschreven, blijkbaar omdat hij* hem *verkeerdelijk opvatte als reflexief pronomen slaande op* onsen heer *in plaats van op* sinte patricius. *Zie over deze plaats de bespreking der teksten.*

dat hi [...] starc blivet inden geloeve. soe sal hij oec sien der heiligen glorie. Ende aldus ontfoer hem onse here van sijnen ogen[.] Ende patricius wart *bl. 169d* ver ‖ vult mit geesteliker vrouden. Beide om dat onse here sich hem apenbaert had. ende hi hem dit graf of cule gheapenbaert had ende ghetoent. daer hi dat volc mit hoepten te bekeren van hoere dwalinghen[.] Ende te hant maecte hi toe der selver stede een kerke. In welke hi settede sinte Augustijnus kanoneke die der heiliger apostel gelove navolgede. Ende die kule die inden kerchof is buten de voerhoefde vander kerken oestwart om muerde hij [...]. Ende maecte daer doeren ende sloete an. Omdat hem nyemant en onderwonde daer in te gaen. mit overmoediger stoltheit. ende sonder orlof.

1 [...] starc : *vóór dit woord staat in het hs.* staerc | *rood op zwart doorgehaald.*

4 vervult : *hs.* verwlt

9 settede : *hs.* sette | de

13 hij [...] : *hs.* hijt; *verg. aant. bij K. Ook Bl heeft* hijt.

14 Omdat : *hs.* Om dat *ook* **205**/*4*

Bl *3* sunte patricius *4-5* om dat on onse here sich om apenbaerden *6* ende : of getoent had *7* dit v. mede haepten — hoere : ore *8 9* totter selver stat *9* daer hi in setten *9-10* sunte A. canoneken *10 11* apostelen g. na volgeden *11* dese cule *12* ten oestenwaert — ommuerden hijt (*zie boven*) *13* sloete : slate

dat hi sterck blijft inden gelove sal hi oec sien der heiliger glorie ende aldus ontvoer hem onse heer van sijnen oeghen[.] *E*nde sinte patricius waert ‖ vervollet mit geestliker vrouden. beyde *bl. 32b* omme dat hem onse heer apenbaert had ende hi hem den putte ghetoent had daer hi dat volc mede hoepte te bekeren van hoere dwalingen[.] Ende te hant maecte hi ter selver stat eyn kirke in wilke hi sette sante augustijnus canonke die der heyliger apostelen leven nae volgeden Ende dese cule die inden ker[*c*]hoef is | buten den voerhoefde vander kerken ten oesten waert omme muerde hi ende maecte daer doeren ende sloet ane | op dat hem nyemen en onderwonde daer in te gaen mit overmoediger stoltheit ende sonder

2 glorie : *eerst vergeten en dan onderaan in margine bijgeschreven met aanw.*

8 ter : *verbeterd uit* te; *de* r *is door eene andere hand boven de* e *bijgeschreven met aanw.*

10 leven : *Co :* vitam. *De andere teksten hebben een woord als* ghelove *behalve H*[2].

11 dese cule : *Ba :* illam fossam, *Co :* fossam praedictam. — ker[*c*]hoef : *hs.* kerhoef.

14 ane | : *rood op zwart streepje.*

15 overmoediger stoltheit : *Co :* ausu temerario, *Ba :* per diem vel per noctem *evenals Ar.*

A *2-3* ende doen schiet onse heer van sint patricius ende s. p. *4* waert : was — vrouden : bliscap — beyde *ontbr.* *5* om dat hi sinen god hadde gesien *5 6* ende om die [*b*]ewijsenisse vanden putte *Ba* en *Co :* pro fossae illius ostensione *6* beesteleec volc *7* van hoere dwalingen *ontbr.* *8* Ende *ontbr. Ba :* statim *Co :* statimque. (*Harl = Ba, Roy = Co*) *8-10* stappans dede hi daer maken een kerke ende sette daer kanoncken die dapostelekе leven tsheilichs vaders sinte austijns souden volgen. *Voor* daer *staat in Ba en Harl :* in illo loco *Co en Roy :* in eodem loco. *De bijzonderheid, dat het monniken zijn van de Augustijnenorde ontbreekt in Ba en Harl, maar komt voor in Co en Roy. Ba :* et Canonicos regulares in ea constituit, *Co :* et B. Patris Augustini canonicos, vitam Apostolicam sectantes, i. e. c. *Ar :* et canonicos regularem uitam ducentes i. e. c. *10-12* maer den voerseiden putte die in dit kerckof steet buyten der kerken; voerseiden *is de vertaling van* praedictam *uit Co en Roy. Al de andere teksten hebben* dese *of* die. *Hier gaat A dus met Co en Roy in tegenstelling van de andere teksten, die met Ba of Harl gaan* *12-13* dede hi om sluiten met enen muere ende deder aenne *14 en vlg.* datter niement sonder oerlof met eender sotter koenheit in gaen en soude

H[2]

horen dwalinghe[.] *E*nde te hant makede patricius op die selve stat een kerke ende sette daer in moniken van sinte augustijns oerde. die daer die heilighe apostelen leven na volgheden[.] Ende dese grave die inden kerchove is buten den voerhoefde vander kerken oestweert *d*ese kule om muerde hi ende makede daer sloeten aen om dat niemant [...] [*hem*] ondervijnden en soude daer ynne [*te*]

4 sloeten : *eerst in hs.* scloeten; *de* c *uitgekrast zooals boven* (*bij* sclagen); *Latijn heeft :* ianuas serasque. — [...] [*hem*] : *in hs.* overmits ondervijnden; — [*te*] : *het voorzetsel stond er oorspronkelijk, maar werd door den corr. uitgekrast, daar hij het woord* ondervijnden *opvatte als zelfst. nw.*

K

[*den sloissel zo halden*]den prior van der kyrchen[.]*I*n des heilgen vaders tyden so gyngen vil luden van berouwenissen barvoys in dese kule [*wilchen*] *d*at etzlichen do sy weder quamen tzoynte dat si altzo grois pyne geleden hadden end dat sy also groisse vrond gesien hadden[.] Ind der heilge patricuis beval dat men ere offenbaringe beschryven soulde in de kyrche[.] Ind overmitz yr getzuchnisse so begonten
bl. 103a de anderen zo intfangen || de preitgate sente patricuis[.] Ind ome [...] dat dar eyn mynsche van syn sunden gereyniget woirt so noempt [*men*] de stat sente patricuis vegevuyr Mer de stat der kyrchen nompt men regluaris

van eyne alden pryor myt eyme tzande ind we men in dat vegevuyr geit

[*N*]A sante patricuis dode was in desen kyrchen eyn pryor eyn heilich-man van leven Ind also

---

1 [*den sloissel zo halden*] : *ontbr. — I*n : *verb. uit* ind *de* d *is rood doorgehaald.*

3 barvoys : *verb. door den corr. uit* banoys; *de* r *is boven den regel tusschen* a *en* n *bijgeschr. z. aanw.; van de* n *heeft de corr. een* v *gemaakt, zie aant. N.* — [*wilchen*] : *niet in hs.*

4-5 dat si... hadden end : *eerst verg., daarna door den corr. onderaan in margine bijgeschr. met aanw.*

5 vrond : *misschien is te lezen* vroud?

8 getzuchnisse : *door den corr.-rubric. verb. uit* getuchnisse; *tusschen* t *en* u *heeft hij met rooden inkt een* z *bijgeschr.* cf. **206**/7.

10 ome [...] : *na dit woord* dar, *fout voor* dat *rood doorgehaald.*

11 [*men*] *: niet in hs.*

16 [*N*]A : *de plaats voor de* N *is opengelaten.*

W

in to gane[.] Mer hi beval den slotel te holden den prior van der kerken [.] Ende in des heilighen vaders tiden so ghengen veel menschen van berouwenissen bervoet indese kule. welke do si weder quamen tugheden dat si alte grote pine hadden gheleden. ende dat si grote blijscap hadden [...] ghesien[.] Ende die hilighe patricius beval dat men hore openbaringen scriven solde in die kerke. ende vermits hoerre ghetuge- || nissen so begonden die *bl. 4b*
anderen toe ontfane sancte patricius predekinge[.] Ende om dat daer een mensche van sinen sunden wort ghereynighet. so nomet men die stede. sancte patricius veghever Mer die stat der kerken noemet men regularis

van enen oelden prior mit enen tande. ende hoe men in dit veghever gaet.

Na sancte patricius dode. was in dese kerke een prioer. een heilich man van levene. ende alsoe

---

4 bervoet : *Ba :* penitencia ducti, *Co* : pœnitentia adducti. *Zie N aanteek.* — dese : *staat op eene uitkrassing.*

5 quamen : qua *op het einde van den regel*, men *is in margine bijgeschreven.*

6-7 hadden [...] ghesien : *tusschen* hadden *en* ghesien *de letter* g, *laatste letter van den regel rood op zwart doorgehaald.*

14 regularis : *Ba heeft* regularis, *Co en Roy :* Reglis, *Ar :* reglis, *Harl :* Regulis. *Deze plaats is in Ba en Harl iets uitvoeriger dan in Co en Roy. Het Mnl. proza volgt Co en Roy, de berijming niet.*

Br *1* holden : halden *2* kerken : kyrcken *dikwijls* i *of* y *3-4* van berouwenisse bevert (*lees :* beruert?) gingen vele mynschen in desen grave die doe *5 6* tugheden : orconden dat sy alte grote tormente gedoecht h. *6-7* gesien hadn *8* oir vertoninge scriven *9* vermits h. gh. : by oeren orconden — begonsten *10* sancte : sunte *bijna overal* — predicacie *12* w. ghereynighet : gepurgiert w. *12* nomet : noemt *13-14* heytmen regulaers *15* oelden : olden *ook later* *16* woe men i. d. veghevuer *18* dode : doit *19 en vlg.* leven alsoe olt

---

H[2]

bl. 65d gaen mit overvloedi || [...]gher stoutheit ende sonder oerlof ende hi beval den slotel te houden den prior vander kerke[.] *E*nde in des heilichs vaders tiden van berouwenisse van hoere sonden so ghinghen vele menschen in desen grave. Doe si weder quamen oerconden si dat si alte grote tormenten gheleden hadden ende dat si grote blijscap ghesien hadden. Ende [...] die heilighe patricius b[*e*]val datmen [*haer*] vertellinghe bescriven soude in die kerke[.] Ende bi haer oirconscapen

---

1 overvloedi[...]gher : *hs.* didigher, *de lettergreep* di *is bij vergissing nog eens geschreven.* — slotel : *hs. eerst* sclotel, *de* c *uitgekrast zooals boven.*

4 hadden : *hs.* haddē, *het teeken — boven de* n *schijnt er later bijgevoegd te zijn.* — Ende [...] die : *hs.* Ende dat die

5 b[*e*]val : *hs.* baval — [*haer*] *: niet in hs.*

bl. 170a Ende ‖ hij beval den sloetel daer van te holden den prior vander kerken[.] Ende in des heiligen vaders tiden. soe ghingen voel menschen. overmids berouwenisse. verweert in dit hol Welke doe sij weder quamen gaven ghetuych dat sij alte grote tormenten hadden geleden Ende oec grote blijtscappen gesien hadden[.] Ende die heilige patricius beval datmen hoer vertoninge solde scriven in die kerke[.] Ende by hoeren ghetuychnissen soe begonden die anderen sancte patricius sermonen te ontfaen. Ende om datter ene mensche ghepurgiert wort. soe noemt men die stede sancte patricius *bl. 170b* vegevuuer ‖ Die stat der kerken heitmen Regularis

Van enen olden prior mit enen tant Ende hoe men in dit vegevuer gaet

[*N*]Ae sancte patricius doot was in dese kerke een prior. die heilich was van leven ende [...] olt

4 verweert : *is dit een aanwijzing, dat er vroeger een woord als* beruerd *moet gestaan hebben.* Bervoet (*zie H*[1]) *is toch niet de vertaling van* ducti of adducti. *Misschien heeft het gebruik als boeteling barrevoets het hol te bezoeken medegewerkt tot het ontstaan van dezen vorm. In hs. staat :* veruueert. *Er kan misschien gelezen worden* vervueert *voor* verveert (= vervaard).

12 sancte : *in het hs. voluit.*

17 [...] olt : *vóór dit woord in het hs.* om *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* sloetel : slotel — holden : halden *3* voel : veel *meestal* *4* verweert *ontbr.* — Welke d. : ende doe sy *8* bescrijven *9* orre getuychnisse — soe *ontbr.* *10* sunte p. — sermoen *11* om dat daer een mensche in gereynicht wort van sijnen sunden *12* die *ontbr.* — sunte p. *14-15 opschrift van het hoofdstuk ontbr.* *16* Na sunte p. *17* olt : alt *ook later meestal*

oerlof[.] Ende hi beval den sloetel daer van te halden den priore vander kerken Ende in des heiligen vaders patricius tijden so gingenre voel minschen inne thol bervoet | overmyds berouwenissen | die wilke doe si wieder quamen gaven ghetuych datse alte grote tormenten hadden geleden ende oec groet blijtscap gesien hadden | ende wat si seiden dat dede die guede sinte patricius in die kerke bescrijven ende om der woerde wil so begonsten dander lude sinte patricius predeckinghe te ontfaen | ende omme dat eyn minsche daer van sijnen sonden ghesuvert woert so noempt men die stede sancte patricius vegevyer Mer die stat der kerken hetmen regularis

Van eynen alden priore mit eynen tande | ende hoe men int vegevyer gaet

Nae sinte patricius doet was in dese kerke eyn priore die heylich was van leven ‖ ende also *bl. 33a*

3 so : *eerst vergeten en boven den regel bijgevoegd met aanw.*

4 thol : *aan 't begin van een regel in margine bijgev.*

9 om : *boven den regel bijgeschr. met aanw.*

13 sancte : *aldus voluit.*

17 Nae : *op de plaats van de* a *stond eerst een andere letter (natuurlijk een hoofdletter), welke zwart geëxpungeerd is, en waarop met robrik een* A *is gezet; daarenboven staat in de ruimte tusschen de groote* N *en de* A *een* a, *blijkbaar vreesde de kop. dat zijn verbetering niet duidelijk genoeg was. De letter onder de roode* A *is waarschijnlijk een a.*

A *1-2* ende gaf den slotel te houdene den priester vander kerken *2-4* ende al bi st. patricius t. s. gingen veel lieden haar penentencie doen in desen putte *4-5* bervoet o. b. *ontbr. Zie de aant. bij N; Bl doet als A, laat het weg.* *5-7* die seiden alsi w. q. van groeter pinen die si gedoecht hadden ende vander groeter bliscap die si g. h. *8* sinte *ontbr.* *9* albescriven — om der liede woerden s. *10* tsgoeds sinte p. *11* ende want daer een m. *12-13* so *enz.* : daer omme heet die stat st. patricius *13* Mer *ontbr.* *13-14* die stat daer die kerke op staet die heet men regelis. *15-16 De titel ontbr.* *17* Ende na — p. henen vaert was *17 en vlg.* een prioer i. d. k. die van heileger wandelingen was ende so over out

H[2]

soe begonsten die andere sinte patricius prediken te ontfaen ende om dat daer een mensche van sine sonden purgiert wort. daer om noemtmen dese stat sinte patricius veghevier. mer die kerke hiet men regularels.

bl. 66a **Item van een ‖ oude prior.**

Nae sinte patricius doet. was in dese kerke een out prior ende een heilich man van leven Alsoe

2 kerke : *Latijn heeft :* locus Ecclesiae

K

ault dat van altheit hey neit mee dan eynen tzant[...] [*yn syme munde*] en hadde ind want[...] sente gregoruis spricht [:] *A*ll is der alde mynsche gesont nochtant is hey alweg syech van der altheit[.] Ind dese goede man om dat hey neit schynen en sulde myt synre altheit den anderen verdreis zo doen so leis hey machen zo synre [...] behoeffe eyne kamer benven der Canoniche dormiter[.] Mer de jonxte broeder da sy dickwyle desen alden man visiteirden so plagen sy in borden zo sagen [:] *V*ader we lange woul- *bl. 103b* tu in desem ‖ leven blyven[?] *I*nd hey antworde in[:] *L*even kynder ich hedde lever gereynige van hyne zo varen dan alsus lange zo leven[,] der wille gotz moisse geschyn[.] Hey en gevoele ich anders neit dan onselicheit [...] Mer anders wa sal ich groisse glorio [...] haven[.] De [...] canoniche hoirden in synre tzellen van irme doermter de engele dicke[...] wyl benven in roiffen Ind ir sanck was alsus [:] Du

1-2 tzant [...] en : *tusschen deze twee woorden een slecht gemaakte* e, *misschien een overblijfsel van het weggevallene.*

2 [*yn syme munde*] : *niet in hs. zie W.*

2 want [...] sente gregoruis *enz.* : *in hs.* : ind want sante patruis off sente gregoruis spricht. — gregoruis : *de tweede* g *aan het begin van den regel.*

7 synre [...] behoeffe : *na* synre *de letterg.* ho ; *de kop. wou* hoeffe *schrijven, fout voor* behoeffe.

8 Mer : *de* r *is boven de* e *aan het einde van den regel bijgeschr., zonder aanwijzing.*

15 onselicheit [...] : *na dit woord een slecht gemaakte* M *tot een inktvl. samengevl.* — Mer : *de* M *niet gerubric.*

16 glorio [...] : *na dit woord een* h, *begin van* haven, *aan het einde van den regel.* — De [...] : *na dit woord* Can *rood op zwart doorgeh.; de* a *was slecht gemaakt en de kop. had er een andere boven geschreven, z. aanw.*

17-18 dicke [...] wijl : *na* dicke *en aan dit woord vast* my *rood op zwart doorgeh.*

W

oelt dat hi van oltheiden mer enen tant in sinen monde en hadde. Ende want sancte gregorius secht. al is die oelde mensche ghesont. nochtan is hi altoes siec vander oeltheit[.] Ende dese goede man. om dat hi niet schinen en solde mit sijnre oeltheit den anderen verdriet te done. soe liet hi maken tot sijnre behoef een camerken. beneffen den canonike dormter. Mer die jonxten broeders doe si dic wile desen oelden man visitierden. soe pleghen si in buerten te seggen : Vader hoe lange woltu bliven in dit leven. *E*nde hi antwoerde. *L*ieven kinder. ic hadde liever haestelic van hene te varen dan dus lange te leven. die wille godes moet gheschien ‖. *bl. 5a* Hier en ghevoele ic anders niet dan onsalicheit. mer anders waer sal ic grote glorie hebben[.] Die canonike hoerden in sine celle van horen dormter. die engelen dicwile beneven hem roepende. ende hare sanc was desse maniere [:] Du biste

1-2 in sinen monde : *ontbr. in K. Ook H²* en *A hebben het niet; zie ook de varianten en H¹. Ba :* in eius ore *Co :* in capite.

8 jonxten : *Latijn* iuniores. *Zie H¹.*

14 ic : *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* ghevoele *en* anders *bijgeschreven, met aanwijzing.*

16 Ba en Harl zijn uitvoeriger dan Co en Roy. De Middelnederl. teksten gaan met Co en Roy. Er staat nl. in Ba : Porro illi, qui eum, ut dictum est, interrogabant, sepe in noctibus angelos in habitaculo illo, quo senex morabatur, circa eum cantantes de suo dormitorio audierunt. *Zie ook* **206**/5.

Br *1-2* oltheit in sijnen mont niet meer dan enen tant en had *3* mensche : mynsche — nochtant *4* altois ziec *6* te done *enz.* : doende soe dede hy toe sijnen behove maken *7-8* beneven der canoniken dormiter Mer die jonxte bruedere *9* die soe ducwile — visentierden *9-10* soe plagen sy al bordende toe *10* hoe : woe *11* woltu : wiltu *11-12* hy sede lieve kindre *12* henen toe v. (*meestal* toe) *13* die w. g. : ons heren willen moit g. *14* anders *ontbr.* *15* g. g. hebben : hebn g. g. *16* canonike : canoniken *17-18* ducwile neven hem ropende ende oeren sanc ende dese manier (*lees :* was d. m ?) *18* biste : bust

H¹

out dat hi van outheden [*niet*] meer daen een tande [*in sinen monde*] en hadde[.] Ende want sinte gregorius seit. al is die oude mensche ghesont. nochtan is hi altoes vanden outheit siec[.] *E*nde dese guede man om dat hi niet soude. die moniken verdriet an doen. so dede hi maken een cleyn kamerkijn bene[*v*]en den dormiter [...] om sijn outheit. mer die jonxste broeders plaghen dicwile

1 [*niet*] : *niet in hs. vergelijk de andere teksten. Een andere gissing is ook mogelijk. Laat* daen *vervallen en lees voor* meer : mer. — [*in sinen monde*] : *Ba :* in eius ore, *Co, Harl, Roy en Ar :* in capite. *Cf. de andere teksten.*

3 Het Latijn heeft : videretur molestiam inferre; *zie aant. H¹*

4 bene[*v*]en : *hs.* beneden *Latijn :* iuxta. — dormiter [...] om : *tusschen* dormiter *en* om *staat in het hs.* maken *door den kop. zwart doorgehaald.*

N

dat hi mer enen tant en had in sijnen monde[.] Ende want sancte gregorius secht [:] Al is die olde mensche gesont. Nochtant is hi altoes vander oltheit sieck. Dese guede man om dat hij niet schijnen en solde mit sijnre oltheit den anderen verdrietlic wesende. soe dede hi tot sijnre behoef maken een kamerken [*bij*]der kanoniken dormter Mer die joncste brueder als sij somtijt desen olden man visitier-
bl. 170c de[*n*] soe plagen sij || hem al boerdende te seggen. Vader hoe lange wilstu blijven in dit leven[?] Ende hi sechde [:] *L*ieve kinder ic hadde liever haestliken van hene te varen dan aldus te leven lange Die wille ons heren. die moet gheschien. Hier en gevoele ic niet dan onselicheit. Mer inden toecomenden leven hope ic groter glorien. Die kanoniken hoerden dicwille van hoeren dormter in sijnre cellen die engelen mit hem sprekende ende hoere sanck in deser manieren [:] Du biste selich. ende

7 [*bij*] der : *hs.* vander *Co :* iuxta, *zie Bl.*
9 al boerdende : *hs.* alboerdende

Bl *1* mont *2* ende sunte g. *5-6* verdrietelic te wesen *7* by der canoniken dorniter (*lees :* dormter *of* dormiter) *8* somtijt *ontbr.* — olden vader *9* om al boerdende *11-12* kijnder ic hedde liever haestelicker van hier *15* hope : haep *16* ducwile — hoeren : oren *meestal* *17-18* mit om singhen ende spreken ende songen in dese manieren *18* biste : bist

H[1]

alt dat hi mer eynen tant en had behalden in sijnen monde | ende want sinte gregorius seet al ist dat die alde minsche gesont is | nochtan. is hi altoes van altheiden sieck[.] Dese guede man omme dat hi mit sijnre altheit den anderen niet verdrietlic en solde sijn so dede hi te sijnen behuef maken eyn cellekijn beneven der canonken dermter Mer die jonge bruedere als si som tijt desen alden man visitierden so plagen si hem al boertende te segghen [:] *V*ader wie langhe wiltstu blijven in dit leven[?] Ende dan seide hi [:] *L*ieve kindere ic hedde liever haestlike van hijr te varen dan aldus lange te leven[,] die wille ons heren moet geschien[.] *H*ijr en gevoel ic niet dan onsalicheit mer inden toecomenden leven hoep ic groter glorien Die canoniken hoerden dicwijle van hoeren dormter in sijnre cellen die engelen mit hem spreken ende horen sanck in deser manyeren [:] Du bes salich ende

5 verdrietlic : *de uitgang* lic *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing. H[1] vertaalt hier vrij* videretur inferre molestiam. *W K N hebben* schinen. *H[2] doet als H[1].*
7 beneven : *verbeterd uit* neven; be *is boven den regel bijgeschreven met aanw.*
15 hoep : *Latijn :* habebo (habeo) magnam gloriam. *De andere teksten hebben* hebben. *H[2] heeft eene vertaling met het werkwoord* hopen.

A *1* dat h. van ouderdum maer e. t. *1-2* in sijnen monde *ontbr.* *2-4* al es doude gesont nochtan es hi van sijnder outheit kranc *4* guede *ontbr.* *5* mids s. *5-6* niet en woude vernoeien *6* te sijnen behuef *ontbr.* *7-10* neven der ander kanoncken d. doen quamen die j. broeders hem van minnen somwile visenteren ende plagen te seggenne in goeder speelleecheit *10* wie : hoe — wilstu : wildi *10-11* in desen levenne dueren welken tijt wildi van hier *De laatste zin ontbr. overal. Ba :* et quando hinc vis abire? *Co :* quando vis hinc abire? *De berijming heeft hem ook* *11* doen seide h. *11* lieve *ontbr.* *12* vele liever — haestlike *ontbr.* — te sceedenne dan hier aldus *13* maer ons heren w. — want hier *14 en vlg.* dan groete keitivicheit maer elder salic hebben groete g. ende hier na so hoerden dese kanoncken in sijn celle van in haren dormtter dicwile omtreint hem roepen aldus heilich bestu ende heilich es god (*lees :* die tant) die in d. m. es. *Over deze fout zie aant. H1*

H[2]

desen ouden man te visitieren. so seiden si in boerten. *O* vader hoe langhe wiltu bliven in dit leven.
bl. 66b *S*o seide hi [:] *K*inder ic hadde liever haesteli || ker heen te varen. dan dus langhe hier te bliven in dit leven. mer die wille goeds moet gheschien[,] hier en voel ic niet in deser ellendighe werlt dan onsalicheit. mer anders so hoep ic te hebben glorie die te mael groet sal sijn[.] Die moniken hoerden dic wile die soete melodie des hemels sanxs in sijnre cellen van den enghelen [*ende*] aldus

3 en : *verbeterd uit* on
4 mael : *in het hs. staat een punt boven de* l
5 [*ende*] : *in het hs.* ende *zwart schuin doorgehaald, blijkbaar door den corr. die deze echt Mnl. constructie niet goed begreep.*

bl. 104a

byst selich ind selich is der tzant den du yn dyme munde haist der nye lecker spyse en gesmachde[.] Want syne spyse was saltz ind droge broit Ind syn dranck kalt wasser ind zo dem leisten as he [*begeirde vor hey*] selichlichen zo gode[.] Ind man sal dyt wysse dat yn sante patircuis tziden [...] ind in ander tziden dar nach vil mynschen geyngen yn dit vegevuyr wilchen dat etzlichen weder quamen ind de anderen bleven da[*r*] [...] ynne verloren Ind dat de gene sprachen de weder quamen dat beschreven de Can[*o*]niche[.] Ind dit is ge ‖ woente beyde van dem heilge sante patricuis ind van den genen de na eme [...] comen gesat dat nemant in dat vegevuyr [...] gaen en sal sonder orloff des busschoff In wes macht ind bus[...]dom dit vegevuyr is ind myt syme vryen wyllen verkeyset

---

3 ind droge : *de kop. wou* ynd *schrijven, doch vergat het tweede been der* y, *zoodat de letters niet heel regelmatig zijn.*

5 [*begeirde vor hey*] : *hs.* as he begerlich spyse. Want hey [...] vor selichlichen zo gode. *Na* hey *het woord* reit *rood op zwart doorgeh. de* r *staat aan het einde van den regel en is alleen zwart doorgeh.* eit *staat aan het begin van den volgenden regel. Co :* qui tandem, ut optavit, foeliciter ad Dominum migravit.

6-7 tziden [...] : *na dit woord* tiden, *rood op zwart doorgeh., en* zeiden *rood doorgeh.*

7 tziden : *verb. uit* tiden ; *de* z *boven de* t *bijgeschreven, z. aanw.* cf. 202/*8*. — vegevuyr : *verb. uit* vegevur; *de kop. dacht dat het laatste streepje der tweede* u *een* i *was en maakte er een* y *van, zoodat er dus eigenlijk nog eene* i *te kort was.*

8 vegevuyr : *verb. uit* vegeuyr, *de* v *boven den regel tusschen* y *en* r *bijgeschreven, zonder aanw.*

9 da[*r*] [...] : *hs.* dan, *na* dan *een* y *tot een inktvlek samengevloeid.* — Can[*o*]niche : *de* C *niet gerubriceerd.*

12 beyde : *de* b *verb. uit een* h.

13 [...] comen : *voor* comen *aan het begin van den regel een* o

14 vegevuyr [...] gaen : *tusschen deze twee woorden* gean, *fout voor* gaen, *zwart doorgeh.*

15 bus[...]dom : bus- *aan het einde van den regel; aan het begin van den volgenden regel* choff, *fout voor het volgende* dom, *zwart doorgeh.*

bl. 5b

salich. ende salich is die tant den du in dinen [...] monde heves die nye lecker spise en [...] smaecte. Wante sine spise was salt. ende drughe broet. ende sijn dranc coelt water. ende ten lesten also hi begheerde [...] voer hi salichlic tot onsen heren ◖ Ende men sal dit weten dat in sancte patricius tiden. ende in anderen tiden daer na. [...] *v*eel menschen ghengen in dit veghevuer. van welken dat sommighe wederquamen. ende die anderen bleven daer in verloren Ende dat die ghene die weder quamen vertelleden. dat screven die canonike[.] Ende dit is ghewoente beide van den hilighen patricius. ende van den genen die na hem comen gheset. dat nyement in dit veghevuer gaen en mach sonder oerlof des biscops. in wes machte ende bisdoem dit veghevuer is. ende ‖ mit sinen

---

1 den *en* du *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

1-2 dinen [...] monde : *tusschen* dinen *en* monde *de lettergr.* mō (mon), *aan het einde van den regel rood doorgehaald; de kop. had geene plaats genoeg om het woord* monde *gansch op denzelfden regel te schrijven.*

2 en [...] smaecte : *tusschen* en *en* smaecte *de letter* s *rood doorgehaald om dezelfde reden als in reg. 1-2.*

5 begheerde [...] voer : *tusschen* begheerde *en* voer, *de letter* v *zwart doorgehaald om dezelfde reden als boven.* — salichlic : *Co, Harl, Roy :* foeliciter, *niet in Ba.*

6 sancte : *zoo voluit.*

7 na. [...] *v*eel : *tusschen* na *en* veel *de letter* v, *zwart doorgehaald om dezelfde reden als boven.*

12 is : *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* dit *en* ghewoente *bijgeschreven, met aanwijzing.*

Br *1-2* die in dinen monde is *2* leker spise en ghenaecten *3* drughe : droech *4* coelt : kalt — also : als *6* dat w. *7* veel *enz.* : vole m. i. d. v. gingen *8-9* van welcken enige *9* ende anderen *10* verloren : verlaren *11-12* canoniken *13* nae hem volchden *14* nyement : nyemant — dat v. *15-16* sonder die van den bisscop in wes bisdome dit vegevuer is oirloff hedde *16* ende mit : ende dit m.

H[2]

bl. 66c

ludende. Du biste salich. ende salich is die tant die in dinen mont is. die nie lecker spise en smakede[;] want sine spise was sout. ende droech broet. ende sine dranck was cout water[.] Ende ten lesten als hijt begheerde so voer hi salichlic tot onsen lieven here[.] Ende men sal dat weten dat in sinte patricius tiden ende in anderen tiden daer ‖ na vele menschen in dit veghevuer ghinghen vanden welken

bl. 170d salich is die tant die in dinen monde is. die nye lecker spise en smaecte. Want sijne spise ‖ was salt ende droge broet Ende sijne dranck was kolt water. Ende ten lesten als hi begeerde voer hi salichliken tot onsen here ℭ Ende men sal dit weten Dat in sancte patricius tijden. ende na sijnre tijt voel menschen in dit veghevure ghingen. Van welken dat somygen weder quamen. ende die anderen bleven daer in verloren Ende [*dat*] die gene vertelden die weder quamen dat screven die kanoniken[.] Ende dit is in gewoenten vanden heiligen patricius. ende die na hem quamen gheset. Dat nyement in dat vegevuer gaen en mach sonder orlof des bisscops in welken lande dit ghelegen

9 [*dat*] : *niet in hs.*

Bl *1* selich is die een tant *2* smaecten *vaak uitgang* en *3* kolt : kalt *meestal* a *ook* alt halden *5* selicken *6* sunte p. *8* dat *ontbr.* — somghen *9* verloren : verlaren *ook later* *9-10* Ende dat die gene *11* gewonten *12* gheset : gesat *13* nyemant in dit v.

salich is die tant die in dijnen monde is die nye lecker spijse en smaecte | want sijne spijse was droeghe broet ende salt ende sijn dranck was calt water | ende ten lesten als hi begeerte voer hi salichlic tot onsen here[.] Ende men sal dit weten dat in sinte patericius tijden | ende nae sijnre tijt voel minschen in dit vegevyer ghingen van wilken sommighe wieder quamen ende die ander bleven daer in verloren ende dat die ghene vertelden die wieder quamen | dat scrijven die canoniken[.] *E*nde dit is ghevonden vanden heiligen ‖ Patericius bl. 33b ende die nae hem comen gheset dat nyeman in dat vegevuer gaen en mach sonder orlof des bisscops in wilken lande dit gelegen is[.] *E*nde die mit sijnen

1 salich *enz.* : *Ba Co en Roy* : beatus est deus. *Harl* : dens. *De* n *werd voor* u *gelezen, dus* dens *stond er eerst.* die in dijnen monde is : *de woordjes* die *en* is *zijn boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteekens.*

5 here : *hs.* he>

10 H¹ *heeft hier* : scrijven die canoniken *in overeenstemming met Ba en de andere Mnl. prozateksten behalve H²*, *dat de plaats niet heeft en A, dat eenigszins afwijkt.*

A : nye : noeit *2* smaecte : aet *3* ende salt *ontbr.* — was *ontbr.* *3-13* kout water die tachtert also hijt begeerde salichleec verschiet in gode voert es dat te wetenne dat ter al vele bi sinte p. t. ende oec sijnder veele lieden in dit vaechvier sint daer inne gegaen daer die selke af wederkeerden ende die selke af vervoeren ende dergeender saken die weder keeren doen die kanoncken bescriven ende een gewoente hevet geweest van sinte patricius tiden ende oec oeit sint dat in dat vaechvier niement en gaet *13* o. van sinen bisscop *13-14* in wilken lande dit gelegen is *ontbr.* *14 en vlg.* ende als die geene te sinen bisscop komt ende hi hem sinen wille openbaert so raet hem sijn bisscop dies tontbeerne ende seit datter menich es in g. dier noeit uut en quam ende blijft hi nochttan op tsine *Ba* : et si sic in proposito perdurauerit, *Co* : si vero perseveraverit

H²

[*sommighe weder quamen ende*] sommighe bleven daer inne verloren [*ende dat die ghene die weder quamen vertelleden dat screven die canonike*] ende dit is die ghewoente beide vanden heilighen patricius ende vanden ghenen die nae hem volgheden gheset dat nyemant in dit veghevuer gaen en mach sonder oerlof vanden biscop in wes bisdoem dit veghevuer is[.] Ende diet met sinen vrien wille kiest

1 *De plaats is zeer verkort. Men vergelijke de andere teksten.*

3 nyemant : *boven de* y *staat een punt.*

4 *Co* : in cuius est Episcopatu. *Idem in Ba en Ar, Harl en Roy* ; *men verg. de vertaling in de andere teksten.*

dar in zo gaen vur syne sunden Ind als hi zo dem busschoff comet ind eme syne wyllen sait so sal eme der [...] busschoff eirst ontraden van desen wyllen ind [sagen] dat [...] dar vil lude in synt gegangen der ertzlichen neit weder en quamen[.] Ind is it dat hey in syme wyllen blyvet so sendet der busschoff [...] breve des bevelens zo dem cloister myt eme[.] Ind als der pryor de breven gelesen hait so [sal] hey dem mynsch[en] || bl. 104b ontraden in dat vegevuyr zo gaen ind in vermanen [...] dat hi ander penetencie verkese ind hey sal eme sagen den anxte van vil mynschen de dar yn[...] verloren synt gebleven[;] ind bleyfft hey in syme willen volherdende so leydet hey in yn de kyrchen dat hey in da [...] oeffenen sal xv dage in wachen ind [...] in beden[;] inde [...] als [...] xv dage geendet synt so vergadert der pryor omme all clercke ind men deit eme vroy mysse Ind [...] men gyff desen mynschen dat lycham ons heren

3 der [...] busschoff; na der eene [

4 [sagen] : Co : dicens cf. W. — ind dat [...] : dat met rooden inkt in margine door den corr. rubric. bijgeschreven naast ind; na ind op den volgenden regel : sait so sal eme der busschoff eirst, rood doorgehaald.

5 gegangen : verb. uit gangen; ge boven de g bijgeschr., z. aanw.

6 hey : boven de y bij vergis. eene afkort. voor n.

7 busschoff [...] : na dit woord eene slecht gemaakte b.

8 pryor : de r boven de o bijgesch., die veel op eene d gelijkt.

9 [sal] : cf. W. — mynsch[en] : hs. mynsch — ontraden : aan de o is wat gekrast; waarschijnlijk stond er ē, uitgang van het voorafgaande mynsch.

10 11 in vermanen [...] dat hi : hs. dat hi vermanen in, met roode aanwijzing dat de volgorde der twee laatste woorden omgekeerd moet worden. — na vermanen (in het hs. na in), dat rood doorgeh.

13 yn [...] : na yn het woord den rood op zwart doorgeh. 15 da [...] : na da twee slecht gemaakte o's.

16 ind [...] : hs. ind ind; het tweede ind rood op zwart doorgeh. Er is misschien een woord weggevallen dat bij ind hoorde. H[1] en A hebben vasten dat in sommige Lat. teksten voorkomt, Ba : ut quindecim diebus in ea orationibus sit intentus maar Co : ut in ea quindecim diebus ieiuniis et orationibus vacet; W heeft vasten ook niet. — inde [...] : na dit woord be- rood doorgeh.; de kop. wou blijkbaar nog eens beden schrijven — als [...] xv : na als een slecht gemaakte x

18-19 Ind [...] men : na Ind een g, begin van gyff.

vrien willen verkiest daer in te gane voer sine sunden Ende alse hi toe den biscop coemt. ende hem sinen willen secht. soe sal hem die biscop eersten raden van desen wille of te stane. ende seggen datter veel is inghegaen die nye weder en quamen[.] Ende ist dat hi in sinen willen blivet. so sendet die biscop breve des bevelens to den cloestere mit hem. ende alse die prior die breve ghelesen heeft. so sal hi den menschen ontraden in dat veghevuer te gane. ende vermanen hem dat hi ander penitencie verkiese Ende hi sal hem toenen den anxt van veel menschen die daer in veerloren sin ghebleven[.] Ende blijft hi in sinen wille so leydet hine in die kerke dat hi hem daer oefenen sal .xv. daghe in waken ende in bedingen[.] Ende als die dage gheeyndet sin. so vergadert die prior daer omme lancs die clergie. ende men doet vroe misse· ende ghevet desen menschen dat licham ons heren.

1 daer en in zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.

1-2 voer sine sunden : de teksten volgen Co en Roy : pro peccatis suis, Ba en Harl : pro purgatione peccatorum suorum. Zie ook 8-9; Co en Roy : quas cum Prior loci illius legerit, mox etc., Ba : quas cum prior loci receperit et hominis uoluntatem cognouerit, mox etc. Harl is bijna gelijk aan Ba.

9-10 veghevuer en te zijn door een verticaal streepje gescheiden.

12 veerloren : lees : verloren?

Br 1 kiest 2 totter b. 2-3 hy hem synen wille 3-4 ijrst r. 4 aff toe staen 5 vele in ghegaen sijn — die niet 6 wille gheduert 7 brieve van bevele tot der stat 8 prior vander stat 11 kieze 11-12 toeghen die vrese van vele 12-13 verlaren bleven zijn 13 gheduert hy 13-14 soe leit hy hem 16 gheleden sijn 16 17 die prior die clergie van dair omtrent 17 vroemisse 18 ons heren licham

H²

daer inne te gaen voir sinen sonden Ende als hi totden biscop comt ende sine wille seit. soe sal hem die biscop eerst raden van dien of te laten ende segghen datter veel in ghegaen sijn. die nie weder [...] en quamen[.] Ende ist dat het in sine sinne blijft. soe sendet die biscop brieve van bevelens totten || bl. 66d cloester [...] mit hem ende als die prior vanden cloester den brief ghelesen heeft. so salt hijt oec den mensche ontraden ende vermanen hem ander penitencie te verkiesen ende hi

3 weder[...] : hs. wederer — het : lees hi? Co : si vero perseveraverit.

4 cloester [...] mit : tusschen cloester en mit staat in het hs. den brief rood op zwart doorgehaald. — cloester : Latijn heeft loci. Zie N — den brief : lees : de brieve?

5 so. salt : de t van salt is zeer onvolledig uitgekrast, waarschijnlijk door den corrector.

N

fl. 171a is Ende die mit sijnen vrien ‖ wille kiest. voer sijne sunden daer in te gaen. Ende als hi totten bisscop coemt ende secht hem sijnen wille soe sal hem die bisscop ontraden van sijnen wille des ingancs Ende seggen hem datter voel sijne in gegaen die nye weder en quamen[.] Ende ist dan dat hi in sijnen wille volstandich is soe seyndet die bisscop brieve mit hem van bevele toe der stat. Ende als die prior vander stede die brieve gelesen heeft. soe sal hijt hem oec ontraden. ende vermanen daer voer Ende toenen hem die vrese van voel menschen die
bl. 171b daer in verloeren bleven sijn. Mer ist dat hi blijvet ‖ in sijnen gueden wille vast. Soe leidet hi en in die kerke. dat hi hem oeffenen sal xv daghe in waken ende in beden[.] Ende als die dage voleyndet sijn. soe vergadert die prior die clergie daer om lanc. ende men doet vroe mysse ende geeft desen mensche dat lichaem ons heren. Ende

6 dan : *in het hs. verbeterd uit een te vroeg geschreven* dat, *waarvan de* t *rood op zwart is doorgehaald, waarna een afkortingsteeken boven de* a *is geplaatst.*

10 daer voer : *dit is niet in overeenstemming met het Lat. van Co :* dissuadet, et ut aliam penitentiam eligat, diligenter admonet. *W heeft evenals Br en K een zin overeenkomende met het Lat. Bl stemt weer overeen met N.*

Bl *3* comt ende seecht om sijnen wil — salt om *4* ontraden des ingaens — van sijnen wille *ontbr.* *5* veel sijn in gegen *5-6* niet weder en q. *6* dan *ontbr.* *7* seyndet : seint *8* totter s. *9-10* hi dat oec om *11* tonen om die anxt van veel m. *12* verloeren : verlaren *13* in sijnen wil sterck — en : om *14-15* in waken in beden xv dage *15* geeyndet *16* clecken (*lees :* clercken) *17* lanc *ontbr.* — duet die v. *18* dat l. o. h. : dat heilige sacrament

H¹

vrien wille kiest voer sijne sonden daer in te gaen | ende als hi totten bisscop [...] comet ende seecht hem sijnen wille. so sal hem die bisscop ontraden vanden wille des ingaens | ende segghen hem datter voel sijn in gegaen die nye wieder en quamen ende ist dan dat hi in sijnen wille volstendich blijvet so sent die bisscop brieve mit hem totten prior van der stede ende alse die prior die brieve gelesen heet so sal hijt hem oec ontraden ende vermanen hem dat hi ander penitencie kiese daer voer ende toenen hem die vreise van voel minschen die daer in verloren bleven sijn[.] Mer ist dat hi vast blijft in sijnen wille so leydet hijne in de kerke dat hi hem daer oefenen sal .xv.. daghe en waken vasten ende in bedene ende als die daghe voleyndt sijn so vergadert die prior die clergie ende convent die daer omme sijn ende men doet vroeghe messe ende ghieft desen minsche dat lichame ons

1 gaen | : *streepje gerubriceerd; voor* gaen *een verticaal streepje.*

2 bisscop[...] comet: *tusschen deze twee woorden staat* o *eerst tot* c *verbeterd en dan zwart en rood schuin doorgeh.*

6 dan : *de onderste helft der slot-*n *is verdwenen, ten gevolge van een gaatje in het papier dat door een inktvlek is opgevreten.*

7 mit : *aldus voluit.*

7-8 *H¹ en A vertalen* litterae. *De andere teksten hebben :* brieve des bevelens. *Er ontbr. in Lat. een woord voor* des bevelens.

11-12 minschen : *hs.* m̄schē

14 en : *deze vorm komt later nog eens voor* **213**/*9.*

15 na waken *in margine twee roode punten. De met robrik geschr. hoofdl. van het volgende kap. heeft op fol. 33b afgegeven.*

A *7 en vlg.* so geeft hem sijn bisscop lettren aen genen prioer ende als hi dese letteren siet so ontraet hi hem hier in te gane ende raet hem eernsteleec ander penenteincie aen te nemenne ende eest dat sake dat hi altoes blijft op tsine so leitmen hem indie kerke ende doettene xv dage waken vasten ende beden ende dan vergadert die prioer alle sijn kanoncken ende tsmergens vroech doet men een misse ende dan monicht men den genen ende bespraeitene met wiwatere ende dan wert hi geleit met pr. e. m. l.

H²

sal hem den anxte van vele menschen segghen die daer in verloren sijn[.] Ende ist dat hi blivet in sinen wille. so leidet hi hem in die kerke. hem te oefenen .xv. daghen in goeden werken ende in bedinghe[.] Ende als die xv. daghen gheeyndet sijn so vergadert die prior al die clergie daer om lants ende men doet een vroemysse ende die mensche ontfaet dat sacrament ende dat wiwater[.]

3 gheeyndet : *boven de* y *eene punt.* — clergie : *hs. oorspronkelijk* clerghie ; *de* h *is door den corr. schuin zwart doorgehaald.*

4 wiwater : *in het hs. stond oorspronkelijk* wiewater ; *de* e *is door den corr. uitgekrast.*

K

ind men besprenget in myt wywasser zo deme dienste Ind alsus leit men in myt processien ind myt der letanie zo der doren van dem vegevuyre Ind der pryor sluyst || sy eme [...] op vur in alle ind sait eme dat an vechten der duvel ind dat vil ludie in deser kulen blyvent verloren[.] Mer bleyff hey starck in synne willen so ontfeinget hey de benedixie van allen den preisteren ind [...] [*hey bit hen allen, dat sy vur hem bidden ind hey*] macht eyn cruce myt synre hant vor syn hoeft ind geit dar in ind zo hantz so sluyst der pryor de doer ind alsus so keert der pryor weder myt [*den*] processien in de kyrche[.] Ind des ander dages so geit [*der*] prior myt den processien uis der kyrchen zo [*der*] doeren van der kulen ind deit sy op ind vynt men den mynschen da so leit [*men*] in myt vronden in de kyrchen[.] Ind da blyfft hey noch

bl. 105a

2 dienste : *verb. uit* dieste ; *de rubr.-corr. heeft boven de* e *een roode afkorting voor* n *gezet.*

4 eme [...] op : *na* eme *het woordje* dat *rood doorgeh.*

8 van allen den preisteren : *Ba en Co, Harl, Roy :* ab omnibus sacerdotibus. *Men zie de andere teksten.* — ind [...] : *na* ind *aan het begin van den volgenden regel* bidden ind hey, *rood doorgehaald, blijkbaar het overblijfsel van den weggevallen zin.*

11 sluyst : *verb. uit* suyst; *de* l *boven de* u *bijgeschreven, zonder aanw.*

15 doeren : *verb. uit* dorren; *de kop. heeft van de* r *een* e *gemaakt.*

16 men : *verb. uit* me; *boven de* e *een afkorting voor de* n, *zwart op rood.* — den mynschen da so leit : *eerst vergeten, daarna door den corr. in margine bijgeschr. met aanw.*

W

ende men besprengeden mit wi watere toe dien dienste. Ende aldus leydet menne mit. processien. ende mitter letanien toe der dueren van || den veghevuer. ende die prior slutet se hem op. voer hem allen. Ende secht hem dat ane vechten vanden duvelen. ende dat veel menschen in deser kulen verloren bleven sin[.] Mer blijft hi sterc in sinen willen. so ontfanct hi van alle den prees[*teren*] die benedixie. ende hi bit hem allen dat si voer hem bidden. ende hi maect mit sijnre hant een cruce voer sijn hoevet. ende gaet daer in. ende te hant slutet die prior die doere. ende aldus kiert hi weder mitter processien in die kerke[.] Ende des anderen daghes soe gaet die prior mitter processien uuter kerke toe der doeren van der kulen. ende die prior doet die doere op. ende vint men den menschen daer. soe leydet me[...]nne mit blijscopen in die kerke. ende daer duert hi in noch

bl. 6a

8 prees[*teren*] : *hs.* prees- *aan het einde van den regel; de kop. heeft den uitgang van het woord vergeten te schrijven op den volgenden regel.*

11 daer *en* in *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

14 soe : *lees :* vroe? *zooals N en Bl en Br : Co:* quae (sc. processio) die altera iterum mane... regreditur.

17 me[...]nne : *hs.* mēnne

Br *1* ende men besprengt hem *1-2* totten dienste myt wywater *2* leit men hem *3* totter doeren *4-5* duet hem die doer op voer om allen *6-7* inden grave verlaren sijn bleven *7-8* sterc : vrome in s. w. *8* ontfaect hy van allen priesteren *9* hem allem *sic* *10* sijnre propere h. *Sommige Latijnsche handschriften hebben :* propriaque se manu signo crucis signans. *Zoo Harl, o. a. een bewijs, dat de ons bekende Warm. tekst niet het onmiddellijk voorbeeld was.* *11-12* toe hant sluyt *14* dages vroe g. *15* kyrcken totter doren van den grave *16* open *17-18* leitmen hem myt blijtscapen *18 en vlg.* ende dan duert hy noch xv dage in die kircke hem ofende in wakingen

H²

Ende al dus so vergadert men die clesie ende men leit die mensche [...] met die processien ende bl. 67a mitter || letanien totter doeren vanden veghevier ende die prior sluutse hem op voer hem allen ende seit hem dat aenvechten vanden viant Ende hoe datter vele luden verloren sijn bleven in der kulen. Mer blivet hi sterc in sinen wille so [...] ontfaet hi van vele priesteren die benedixie. ende

1 vergadert : *in het hs. stond oorspronkelijk* wergadert; *de eerste* v *der* w *is door den corr. uitgekrast.* — Ende al dus so vergadert men die clesie : *overbodige herhaling.* — mensche [...] met : *in het hs. tusschen* mensche *en* met *staat* die, *door den kop. geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

2 sluutse : *eerst in het hs.* scluutse; *de* c *uitgekrast als boven.*

4 so [...] ontfaet : *tusschen* so *en* ontfaet *staat* ontsiet, *door den kop. rood doorgehaald.* — vele : *lees :* alle? *Lat. :* omnibus sacerdotibus.

men besprengheden toe den dienste mitten wywater *e*nde aldus mit processien ende mitter letanien. soe leidet mennen tot der doeren des veghevuers[.] Ende die prior luket op die duer voer hem allen ende secht hem die anvechtinge[...] van den duve-
bl. 171c len *e*nde datter vele menschen in verloeren bleven ‖ sijn. Mer blijft hij vroem in sijnen wille soe ontfanghet hi van elken priester die benedixie ende biddet hem allen dat sij voer hem bidden. Ende hi maect myt sijnre hant een cruce voer sijn hoeft ende gaet hene in. Ende te hant slutet die prior die doer ende gaet weder mitter processien in die kerke[.] Ende des anderen dages vroe soe coemt die prior mitter processien weder totter doeren. ende luket se op [.] Ist dan datmen en vindet soe leidet men hem mit blitscappen in die kerke Ende men doet hem nog eens xv. daghe oeffenen in waken

5 [...] van : *vóór dit woord in het hs.* die, *rood op zwart doorgehaald.*

11 hene : *lees :* hier? *Co :* ingreditur.

12 mitter : mit *aan het einde van den regel.*

Bl 1 mit wijwatter totten dienst 2 mit l. 3 men om totter doren des vegevueers 6 verlaren bleven 11 ende geet in *ook in* 12 geet 15 se : si — dan *ontbr.* 16 blitscappen : blijtscoppen 17 men *ontbr.* 17 *en vlg.* vasten oefenen in gebede ende waken

heren ende men besprincten tot den dienste mit winwater ende aldus mit [...] processien ende mitter letanien so leydt mennen ter doer vanden vegevyer | ende die priore luket op die doer voer hem allen ende seghet hem die aenvechtinghe van den duvelen ende datter voel minschen in verloren
sijn bleven[.] Mer blijft hi ‖ volstendich ende vroem *bl. 34a*
in sijnen wille. so ontfanct hi van elliken priester die benedixie ende biddet hem allen dat si voer hem bidden ende hi maect mit sijnre hant eyn cruus voer sijn voerhoeft ende geyt in | ende te hant slutet die priore die doer ende gaet wieder mitter processien in die kirke ende des anderen daechs vroech so comet die prior mitter processien weder totter doeren ende luket si op | ist dan datmen den minsche vint so leitmenne mit blijtscapen in die kerke ende dueten noch eyns

2 mit [...] processien : *tusschen deze woorden :* prosesse pro (pro *slecht gemaakt) rood op zwart doorgehaald en zwart en rood geëxpungeerd.*

4 vegevyer | : *streepje rood op zwart.*

9 hem allen : *bijgevoegd in margine met aanwijzingst.*

10 mit : *aldus voluit.*

13 mitter : *de* m *heeft 4 beenen.*

14-15 processien : *verbeterd uit* processen, *de* i *is boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*

16 mit : *hs.* mȝ

A 3 toetter doerren 4-8 ende int op doen vander doerren seit hem noch die priester van menichs menschen verveernissen ende vander duvelen bekornissen die indie gracht sijn [*Dit woord* gracht *ook bij Vrankx.* (*Deel I, blz. 242*)] ende blijft hi noch op tsine 8-9 die benendixie van alle dien papen 9 hi bidt — allen *ontbr.* 10 11 bidden ende dat si seghenen sijn voerhoeft metten teeckene des cruyscen ende gaen (*lees :* gaet) dan daer in (gaen *ontstaan door den meervoudsvorm* seghenen?) 11-13 ende vloes sluyt ment na hem ende gelijc als te voren metter prosscescien keerren si weder toet haerder kerken 14 vroech so *ontbr.* 14 16 komense weder ten putte met haerder prosscescien ende vint men den meinsche daer 17 *en vlg.* ter kerken ende daer blijft hi weder xv dagen wakende vastende ende bedende

H²

hi bid hoer allen dat [...] si voer hem bidden ende hi maket voer sijn hovet een cruce ende gaet daer in. ende tohant so sluuts die prior to. Ende die prior keert hem mit die p[...]rocessien weder om. Ende des anderen daghes. so gaet die prior met die processien weder voer die doere ende
bl. 67b doetse op. *V*int men dan den mensche so leit men hem weder mit ‖ processien in die kerke. daer duert

1 dat [...] si : *tusschen* dat *en* si *staat* hi *door den kop. rood doorgehaald.*

2 sluuts : *eerst in hs.* scluuts; *de* c *uitgekrast als boven.* — p[...]rocessien : *in het hs. staat er eigenlijk* prorocessien, *daar de* p *voorzien is van het bekende afkortingsteeken voor* pro.

xv [*dage*] sich oeffende in wachen ind in beden ind *bl. 105 b* en vynt men || den mynsche da [...] neit weder gecomen des anderen [...] dages zo der selver uren so synt sy harde sicher van syme verluyse ind der pryor [...] sluyst de doer ind sy gaent alle ewech

we eyn ritter in dat vegevuyr gynck ind in xv moniche visiteirden.

[*D*]At gevell in alden tzyden in des Conycks Stevens dage dat eyn ritter de ouweyn heisch dar men dit aff sait quam zo [*dem*] busschoff zo bichten in wes busschdom dit vegevuyr is[.] Ind do in deis busschoff bereispede om syn sunden Ind sachte eme dat hey onsen heren swerlichen vertzornt hadde so versuchte hey van ynnigen berouwenisse ind geloefde dat hey werdige penete[*n*]cie [*doen woulde na willen des busschoffs ind do der busschoff eme penetencie*] setzen || *bl. 106 a* woulde na [...] manieren synre sunden so antworde der ritter [:] *Want* ich als

1 sich oeffende *enz.* : *Ba* : orationi intentus, *Co* : vigiliis et orationibus intentus, *Harl* : in ea orationi est intentus, *Roy* : uigiliis et orationibus intentus

1-2 da[...] : *er staat :* ind en vynt men den mynsche da so leit men in myt vronden in de kyrche ind da neit weder gecomen des anderen dages zo der selver *enz. Blijkbaar dubbel geschreven tengevolge van den voorafgaanden zin.*

3 anderen [...] : *na dit woord eene* g

5 pryor [...] : *na dit woord de letters* slu, *slecht gemaakt en zwart doorgehaald.*

8 [*D*]At : *de plaats voor de* D *is open gebleven. Over* alden *zie de andere teksten.*

11 do : *verb. uit* da; *het onderste gedeelte der* a *is uitgekrast.*

12 sunden : *verb. uit* sundeē; *de tweede* e *is geëxpung.*

14 berouwenisse : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

15 penete[*n*]cie : *hs.* penetecie — *Na* penetencie *is een heele zin weggevallen, waarschijnlijk tengevolge van het tweemaal voorkomen van* penetencie. *Zie de andere teksten.*

17 na [...] : *na de* a *de neerhaal eener* e

.xv.daghe hem oefende in waken ende in bedingen[.] Ende en vint men hem niet weder comen des anderen daghes to der selver uren. soe sin se herde seker van sinen verliese. ende die prior slutet die doere ende si gaen [...] alle en wech.

Hoe een ridder hier in genc ende hem .xv. monike visitierden.

|| Het gheviel in desen onsen tiden in coninc *bl. 6 b* stevens daghen. dat een ridder die. owem heet. daer men dit of vertellet. quam ten biscope te bijchten in wes bisdom dit veghevuer is[.] Ende doe hem die biscop berespede om sine sunden. ende seghede hem. dat hi onsen heren swaerlic vertoernt hadde. so versuchte hi van innigher berouwenisse. ende belovede dat hi weerdighe penitencie doen solde na willen des biscops Ende doe die biscop hem penitencie setten wolde. na de maniere van sinen sunden. soe antwoerde die ridder. Want ic

2 weder comen : *zie K.*

5 [...] alle : *hs.* al alle

8 in desen onsen tiden : *W wijkt hier af van K. Zie de tekstbespreking over deze plaats.*

9 owem : *misschien te lezen :* owein *cf. H²*.

18 die ridder : *komt niet voor in Ba en Co evenmin in Harl en Roy.*

Br *2* gecomen *3* sijnt sy harde *4* sluit die d. *5* alle *ontbr.* *6* ghinc *7* monicken visentierden *9* owen hiet *10* of : aff *meestal* — bisscop toe b. *12* berispte *12-13* ende hy hem seide *16* solde : wolde ten wille vanden bisscop *17* die manier *18* Want ic : alsic

H²

hi noch in xv daghen in waken ende in beden[.] Ende en vint men hem daer niet weder ghecomen des anderen daghes totter selver uren. soe sijn si herde seker van sinen verliese ende die prior die sluut weder die doere ende si gaen alle gader weder te kerke wart

hoe een ridder hier in ghinc ende hem xv moniken visitierden.

Het gheviel. in desen ouden tiden. in conincs stevens tiden. dat een ridder die ouwem hiet.

2 prior : *de slot-*r *verbeterd uit* n, *waarvan het tweede been gedeeltelijk is uitgekrast.*

3 sluut : *eerst in hs.* scluut; *de* c *uitgekrast als boven.*

5 ouwem : *lees* ouwein? *Zie W.*

N

ende in bedingen. Mer ist dat sijs niet tocomende
bl. 171d der selver uren ‖ en vinden. soe sijn sij herde seker van sijnen verliese. Ende die prior slutet die doere ende sij gaen en wech

Hoe een ridder hier in ghinc Ende hoe hem visitierde xv moniken

HEt gheviel in onsen tyden in coninc stevens dagen Dat een ridder die oven hiet. daer men dit af vertellet. Quam toe den bisscop te bichten. in wes bisdom dit veghevuer was[.] Ende doe hem die bisscop om sijn sunden berispede. ende sechde dat hij onsen here swaerlijc vertoernt had. Soe suchten hi van ynnigen berouwenisse. Ende belovede den bisscop dat hi penetencie weder doen
bl. 172a solde na sijnen wille Ende ‖ doe die bisscop hem penetencie setten wolde na manieren sijnre sunden. *s*oe antwoerde hi. Wante ic als ghi segt mijne

1 dat sijs : *ook H^1 en Bl. Lees :* dat sijne? *Ba :* reversum non invenerint, *Co :* reversus non apparuerit, *Harl :* reversus non invenitur, *Roy :* reuersus non apparuerit.

7 in onsen t. : *N gaat met H^1. Zie de bespreking der teksten.*

13-14 belovede : belove *aan het einde van den regel.*

Bl *1-2* sijs totter selver uren niet en vinden *2* sijn sijs *5-6 Opschrift ontbr.* *7* ETt g. — steves *8* ouven *in hs. is* ouven *verbeterd uit* ouen *door de* v *er boven te schrijven met aanw. Blijkbaar was de vorm uit Bl dus oorspronkelijk gelijk aan den vorm van N.* *9* die quam totten bisscop te biechten *11* ende sechde *ontbr.* *12* vertornt hedde swarlicken Doe *13-14* belovede : laefden *14* weder *ontbr.* *17* Doe antworden

H^1

.xv. daghe offeren ende waken vasten ende beden[.] Mer ist datsijs niet comende totter selver uren en venden so sijn si herde seker van sijnen verliese | ende die prior slutet die doer ende si gaen enwech

Hoe die ridder hi in ginck ende hoe die .xx. monnichen hem visitierden

Het ghevyel in onsen tijden in coninc steven | daghen | dat eyn ridder die oweyn hiet daer men dit van vertelt quam totten bisscop te biechten | en wes bisdom dit vegevyer was | ende doe hem die bisscop omm[*e*] sijne sonden beresspede ende seide dat hi onsen heer swaerlic vertoernt hadde | so suchde hi van ynnigen berouwenis ende lovede den bisscop dat hi penitencie weder solde doen nae sijnen wille ende doe hem die bisscop penitencie setten wolde nae manyeren sijnre sonden *s*o antwoerde die ridder | want ic als ghi

1 offeren : *lees :* oefenen *zooals N. Zie K.*

3 seker : *boven de tweede* e *het afkortingsteeken voor* n *zwart en rood doorgehaald.*

6 .xx. : *lees :* .xv.

7 steven | : *misschien verbeterd uit* stevens; *de slot-*s *is loodrecht rood doorgehaald.*

9 en : *deze vorm voor* in *komt meer voor* **209**/*14*.

11 omm[*e*] : *hs.* ōm

12 heer : *hs.* he҆

15 die bisscop : *tusschen deze woorden staat een loodrechte streep, misschien een bij vergissing begonnen lange* s, *waarvan het bovenste haaltje ontbreekt.*

A *2-3* ende en es die meinsche ter selver urren des ander daechs niet daer weder so es men seker van siere vervaernissen *4* sluyt weder die doerre ende dan gaense weder alle tsamen wech *5 6 De titel ontbr.* *7* Ende het g. bi o. t. dat wi daer waren dat was in den dagen tconinx stevens *8-15* ridder quam diemen noemde owen daer nu dese jegen woerdeghe sprake (*Lat. :* presens narratio) af es ginc toeten b in welc bisscopdum dit voergeseide v. (*Harl en Roy :* prefatum) es om hem te biechtenne welken ridder dees bisscop uter maten seer bescout ende seide hem hoe seer hi gode verbolgen hadde dies die ridder seer versuchte van groeten berouwe ende seide wat peneteincien hi hem te doen sette hi soudse alte geerne doen ende als hem die b. *16* na sijn sonden *17 en vlg.* so a. hi na dien dat ic minen sceppere also verbolgen hebbe als gi s.

H^2

daer men dit of vertelt. quam den biscop te biechte. in wes bisdoem dat veghevuer is[.] Ende doe
bl. 67c hem die biscop berespede van sinen sonden. ende seide ‖ dat hi onse here zwaerliken vertoernt hadde. so versuchte hi hem van menigher berouwenisse ende lovede dat hi werdighe penitencie doen woude. na den wille des biscops[.] Ende doe die biscop den ridder penitencie setten woude na die manire sijnre sonden. so sprac die ridder [:] *N*a dien dat ic minen scepper so

3 menigher : *lees :* innigher? *In hs. lijken de woorden veel op elkaar.* — werdighe: *door den corr. verbeterd uit* verdighe *door toevoeging van een been aan de* v

du sprichs myen schepper also sere veitzornt hayn so wil ich an nemen de [...] penetencie [...] de boven alle penetencie swair is [;] want om dat ich verdienen sal vergeifnisse mynre sunden so sal ich by dynre beveelnis gaen in sante patricuis vegevuyr [.] Ind der busschoff weder reit eme dat zo doen [.] Mer der ritter van menlicher koenheit en volgede hey des busschoff rait neit [*ind der busschoff*] om dat hey sich dar aff neit keren en woulde so sachte hey eme [*dat*] dar vil lude ynne verloren weren [.] Mer in geynre wys en mochte hey des gewairigen ritters der gewairen rouwen hadde syn
bl. 106b hertze da van keiren [.] Der busschoff verma ‖ ynde yn dat hey eyn monich woyrde off cononiches habeit an dede ind der retter antworde dat hey des in geynre wys doen en woulde *ee* hey gegangen were in dat vurgesachte vegevuyr [.] Ind do der busschoff sach de vromicheit synre berouwennisse so sante

2 de [...] penetencie [...] : *na* de, *de letters* phe, *fout voor* pe(netencie); *na* penetencie *het woord is uitgekrast.*
2-3 de boven alle penetencie : *eerst vergeten, daarna door den corr. rubric. boven aan de blz. in margine bijgeschreven met roode aanw.*
3 swair : *verb. uit* swar; *de* i *boven de* r *bijgesch. z. aanw.*
5 beveelnis : *er staat eigenlijk* beveelniss; *van de twee streepjes* ∫∫ *heeft de kop. er een gemaakt.*
8 rait neit : *eerst verg., daarna door den corr. boven* om dat *bijgeschreven zonder aanw.*
14 woyrde : *verb. uit* wonrde; *de kop. heeft van de* n *een* y *gemaakt.*
16 ee : *de e* (*hs.* E) *is niet gerubriceerd.*
17 vurgesachte : *hs.* vurgeschte; *de* a *boven de* sc *bijgeschreven zonder aanw.*
18 synre : *boven de* y *een afkortingsteeken voor de* n. — so sante *enz.* : *Harl* : per ipsum mittens epistolam, mandavit ecclesie illius priori, quatinus erga illum ageret, sicut erga hominem, qui purgatorium intrare [*t, agi*] debuisset. *Co* : epistolam ... quatenus eundem poenitentem secundum poenitentium morem intra Purgatorium intromitteret.

also ghi segget. minen schepper soe seer vertoernt heb. so wil ic an nemen die penitencie die boven allen penitencien swaer is. Want om dat ic verdienen sal verghevenisse mijnre sunden. so sal ic bi dijnre beveelnisse gaen in sancte patricius veghevuer [.] Ende die biscop ontriet hem dat te done Mer die ridder van manliker kuenheit en volborde des biscops ontraden niet Ende die biscop om dat hine hier of kieren wolde. so seghede hi hem ‖ bl. 7a
datter veel menschen in verloren bleven waren [.] Mer in gheenre maniren en mochte hi des ghewarighen ridders de ghewarich berou hadde. sijn herte daer of keren [.] Die biscop vermaende hem dat hi monic worde. of canonics habijt an name Ende de ridder antwoerde. dat hijt mit gheenre redene doen en solde. eer hi ghegaen weer in dit voer gheseyde veghevuer [.] Ende doe die biscop sach die vromicheit sijnre berouwenissen. so sende

2 die (*het tweede*) : *eerst vergeten, daarna in margine links bijgeschreven met kleine letter met aanwijzing.*
5 sancte : *voluit geschreven.*
15 de : *eerst vergeten, daarna tusschen* Ende *en* ridder *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

Br *1* also g. s. : als du segges — soe seer *ontbr.* *3* al penitencien swaer sijn *4* verlatenisse van mijnen sonden *5* dijnen bevelingen — sunte p. *6* toe doen *7* stoltheit en consentierden *9* hine : hy hem — solde soe seide *10* dat voel m. daer in — verloren *ontbr.* *11-12* des gewarichs *12* die ghewair berouwenisse — sijn *ontbr.* *13* hem : oen *14* canoniken habijt aen neme *15-16* antworden dat hy dat niet doen en solde — mit gheenre redene *ontbr.* *16 17* in dat veerseide *18* van sijnre berouwenisse soe sant

H²

seer vertoernt hebbe. so wil ic aen nemen penitencie die boven alle penitencie zwaer is. Na dien dat ic verdienen sal verghiffenisse mijnre sonden. so sal ic bi dijnre bevelenisse gaen in sinte patricius veghevier | *E*nde die biscop ontriet hem dat te doen. Mer die ridder van• manentliker craft en
bl 67d verhoerde des ‖ biscops ontraden niet. mer die biscop om dat hi hem daer of keren woude. so seide

3 veghevier | : *op het streepje staat een roode punt.* — dat : *de* d *is misvormd, misschien verbeterd uit een andere letter.* — manentliker craft : *Lat.* viriiis animi.
4 keren : *in het hs. staat boven de* r *een punt.*

N

schepper alsoe seer vertoernt heb. Soe wil ic an nemen die penetencie die boven al penetencie swaer is. Want om dat ic verdienen sal verlatenisse mijnre sunden. Soe wil ic bi uwen bevele gaen in sancte Patricius veghevuer[.] Ende die bisscop ontriet hem dat te doen. Mer die ridder van manliker stoltheit en volbarde des bisscops ontraden niet Ende die bisscop om dat hi oen hier af keren wolde. soe sechde hi hem. datter voel menschen in ghebleven waren. Mer in geenre manieren. en *Bl. 172b* moch || te hi des ridders herte die warachtich berouwenisse hadde daer af keeren. Die bisscop vermaende hem dat hi monick worde. of dat hi canonicks abijt an dede Die ridder antwoerde dat hijt niet geerne doen solde eer hij gegaen were in dat voersechde vegevuer. En doe die bisscop die vromicheit sach van sijnre berouwenisse: soe seinde

7 volbarde: vol *aan het einde van den regel.*
15 niet geerne: *Co:* nulla ratione. *Zie IV en K.*
16 voersechde: *aanvankelijk overgeslagen maar naderhand in margine bijgevoegd vlak naast* dat *aan het einde van den regel.*

Bl *2 eerste* die *ontbr.* *3* verdienen mach ende sal *4* bevele: orlof *5* sunte p. *7* volborden *8* oen: om *12* berouwe had sijnre sunden *12-13* Die bisscop seide dat hi m. w. *14* canonickes cleder *15* hi dat n. gerne doen en s. *17* Doe sande hi mit om

H¹

segt mijnen scepper also zeer vertoernt heb | so wil ic aennyemen die pe || nitencie die boven alle *Bl. 34b* penitencie swaer is[;] want omme dat ic verdienen sal verlatenysse mijnre sonden so wil ic by uwen bevelen gaen in sinte patricius vegevyer[.] Ende die bisscop ontriet hem dat te doen[.] Mer die ridder van menlicher stoltheit en volboerde des bisscops ontraden niet ende die bisscop om dat hi hem hijr af keren wolde | so seide hi hem datter voel [...] minschen in bleven waren | mer in gheynre manyeren en mochte hi des ridders herte die warachtich berouwenisse had | daer van keren[.] Die bisscop vermaende dat hi monnich woerde of dat hi canonicks habijt aen dede Die ridder seide dat hijt niet gherne en solde doen eer hi ghegaen weer in dit voerseide vegevyer[.] Ende doe die bisscop die vromicheit sach van sijnre berouwenisse

8 niet: *hs.* n3
9 wolde |: *zwart en rood streepje.*
9-10 voel [. .] minschen: *tusschen deze twee woorden:* minch *rood op zwart doorgehaald en rood op zwart geëxpungeerd.*
16 vegevyer: *verbeterd uit* vegever; *de* y *is boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *2-3* die swaerts alder peneteincien [swaerts = zwaarste is van alle p.] *3-5* want omme *enz.*: in verlatenissen al mijnder sonden ocht gijt gebiet so willic gaen in s. p. v. *5* Ende *ontbr.* *6* dat te doen *ontbr.* *6-14* maer die manleecheit van dien ridder en woude niet hoeren na dien raet maer die bisschop riet hem dat hi monc of kanonc abijt aen dade ende name *Er is hier een groot stuk weggelaten.* *14-17* maer die ridder seide hine daeds niet hine hadde tierst geweest int vaechvier maer alsen die bisscop sach so gestade seinde hi met hem

H²

hi hem van vele luden die daer in ghebleven waren[.] Mer in ghenre maniren so mocht hi hem daer of crighen ende leide hem voer dat hi die oerde aen nemen soude. mer hi antwoerde dat hi dat in ghenre wijs[...] aen nemen woude eer hi in dat voer ghescreven veghevier gheweest hadde[.] Doe die biscop sach die vroemheit des ridders. so gaf hi hem een brief Ende sende hem tot ten

3 wijs [...] aen: *tusschen* wijs *en* aen *staat in het hs.* dat *zwart doorgehaald.* — eer: *verbeterd uit* her *het eerste gedeelte der* h *is uitgekrast en het tweede gedeelte in* e *veranderd.*
4 sach: *door den corr. verbeterd uit* sac; *de* h *is met anderen inkt naast de* c *bijgeschreven.* — gaf: *links boven de* g *staat een haaltje, blijkbaar het begin eener letter.*

K

hey myt eme eynen breyff dem pryor van deser state [...] dat hey desen ritter de in penetencien was leyden soulde na der gewoenten der genre de penetencien doent in desem vegevuyre[.] Ind do der ritter da comen was [*ind der pryor*] syn sachen wyste so sachte hey eme vur dat da vil lude ynne verloren weren gebleven Op dat hey
bl. 107a synen willen he aff soulde ker‖en[.] Mer der ritter want [*dat*] hey got swerlichen [...] vertzornt hadde ind by gewairgen berouwenisse ind heisser penetencien verwist hey des priors weder raden[.] Alsus so leide in der prior in de kyrche da hey na der gewoenten sich xv [...] dage oiffende in vasten ind in beden[.] Do dat voldaen was so leyten in de brodere [...] ind de clercke [...] all omme als v[*ur*]gesacht is zo dem vegvuyr[.] Ind do sachte[...] men eme weder de manieren van pynen de onwir-

1 pryor : *verb. uit* pror; *de* y *boven de eerste* r *bijgeschreven, z. aanw.*

2 state [...] : *na dit woord* sante hey myt eyn breyff dem prior, *fijn rood doorgeh.; de roode inkt is bijna overal met den zwarten samengevloeid, hetgeen schijnt te bewijzen, dat de correctie onmiddellijk na het schrijven aangebracht werd.* — prior *is verb. uit* pror; *de* i *is boven den regel tusschen* r *en* o *bijgeschr. zonder aanw.*

5 do : *verb. uit* da; *het streepje der* a *is uitgekrast.*

6 vur : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje. Co :* proposuit

8 he : *verb. uit* hey; *de* y *is uitgekrast.*

9 want : *Co en Roy :* reminiscens — swerlichen [...] vertzornt : *na* swerlichen *de neerhaal eener slecht gem.* v

12 prior : *verb. uit* pror; *de* i *boven de* r *bijgesch. z aanw.*

13 gewoenten : *verb. uit* gewonten; *de* e *boven den regel tusschen* o *en* n *bijgeschr., z. aanw.* — xv [...] dage : *na* xv *aan het einde van den regel* da, *waarvan de* a *tot een inktvlek samengevloeid is.*

14 Do : *de* o *door uitkrassing verbeterd uit* a

15 brodere : *verb. uit* brodere̅; *het afkortingst. voor de* n *boven de* e *is uitgekr.* — [...] ind : *voor* ind *het woord* als *uitgekr.* — clercke [...] *na* clercke *het woord* dar *uitgekr.*

16 v[*ur*]gesacht : *hs.* vngesacht. — do : *de* o *door uitkrassing verb. uit* a — sachte : *met de griffel in margine naast* do *bijgeschreven.*

16-17 [...] men : *voor* men *aan het begin van den regel,* sprach, *fout voor* sachte, *uitgekrast.*

W

hi bi hem enen brief. den prior van deser stede. dat hi desen ridder die in penitencien was. leiden solde. na den sede der gheenre die penitencie doen in dit veghevuer. Ende doe die ridder daer comen was. ende die prior sine saken wiste. soe sette hi hem voer datter veel menschen weren verloren in ghebleven. op dat hi sinen wille hier of solde trecken[.] Mer die ridder bedachte dat hi gode swaerlic vertoernet hadde. ende bi ghewarigher berouwenissen. ende heter penitencien. verwan hi des priors ontraden. Dus leydene de ‖ bl. 7b
prior in die kerke. daer hi in naden seden .xv. daghen hem oefende in vasten. ende in bedingen. *D*oe dat voldaen was. so leyden hem die bruedere ende clergie [...] daer omme lanc. als voer secht is toe den veghevuer. ende daer seghede men hem weder die manieren vanden pinen die onverdrachlic sin[.] Ende die prior ontriet hem daer dese

6 sette voer : *Co, Roy :* proposuit, *Harl :* proponens.

12 daer hi in : in *eerst vergeten, daarna tusschen* hi *en* naden *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

15 clergie [...] daer : *tusschen* clergie *en* daer, *de letter* d *aan het einde van den regel, rood op zwart doorgehaald, om dezelfde reden als boven.*

18 daer : *komt in Ba voor.*

Br *1* vander stat *3* zeden *5* sijn sake *6-7* sette *enz. :* seide hy hem voer dat vele mensche dair in verlaren bleven waren om dat *8* verdachte *9-10* gewariger berouwenisse e. heyter *11* leiden hem die *12 tweede* in *ontbr.* *14* die voldaen waren soe *14-16* bruderen ende die clergie van dair omtrent als voergeseit is totten *17* maniere vanden tormenten *18* ontriet : ontriedet

H²

prior vander kerke ende doe die ridder daer comen was ende die prior die zake wijste. so seide
bl. 65a hi hem datter wele lude in ghebleven waren. ‖ op dat hi hem daer of soude trecken. *M*er die ridder dochte dat hi goede zwaerliken vertoernt hadde ende bi volstandicheit so verwan hi des priors ontraden. aldus so leidmen hem in die kerke dat hi daer xv. daghen na den ghewoente in penitencie

1 kerke : *hier ontbreekt een geheele zin, die in Co en Ba voorkomt.* — doe die ridder : *de* d *van* die *op ratuur.*

2 wele : *de corr. vergat de* w *in* v *te verbeteren.* — in : *schijnt verbeterd uit iets anders, de inkt is eenigszins uiteengevloeid, blijkbaar omdat er eerst iets uitgekrast is; bovenaan zijn de neerhalen door een horizontale lijn verbonden; rechts naast het streepje boven de* i *staat nog een kleine punt.*

3 bi volstandicheit : *Ar :* per instanciam desiderij, *eveneens Harl.*

N

hi bi hem enen brief anden prior vander stede dat hi desen ridder die in penetencien was. leiden solde naden seden in dat veghevuer[.] Ende doe die ridder daer gecomen was. ende die prior sine sake wiste. Soe lechde hi hem voer dat voel menschen *bl. 172c* daer in verloren bleven || weren. op dat hi en daer af trecken solde[.] Mer die ridder overdachte dat hi god swaerlick vertoernt hadde. Ende overmids gewaer berouwenisse. ende heeter penetencien verwan hi des prioers ontraden[.] Ende aldus soe leidene die prior in die kerke. daer hi na den seden hem xv daghe in oeffende. *i*n vasten ende in bedingen. Doe die voldaen waren Soe leiden hem die bruedere ende die clergie als voer gesecht is. toe den vegevuer[.] Ende daer sechde men hem weder die manieren vanden tormenten die onverdrachlic sijn[.] Ende die prior ontriet hem dese

1 bi hem *hs.* : hem bi *Co, Roy, Harl :* per ipsum.
3 naden seden : *Co, Roy :* secundum poenitentium morem.

Bl *2* die *ontbr.* *4* daer *ontbr.* *4-5* sijn saken wost *5* Doe leyde hi om *6* verloren : verlaren — bleven *ontbr.* *6-7* hier of *8* got swaerlicken vertornt had *9* gewaer *ontbr.* *9-10* soe verwan h. *11* leydenen *12* hem *ontbr.* — *eerste* in *ontbr.* — ende *ontbr.* *13* Soe : doe *14* om die broeders ende die clercken *14-15* voerseecht is totten *16* die manier *16-17* onverdrechlicken

H[1]

so sende hi mit hem eynen brief aenden priore van der stede dat hi desen ridder die in penitencien was van berouwenisse *l*eyden solde nae den zede in dit vegevyer[.] Ende doe die ridder daer comen was | ende die prior sijne saken wist | so lacht hi hem voer dat daer voel minschen in verloren weren bleven op dat hi hem hijr af trecken solde[.] Mer die ridder die wel bekende overdenckende dat hi gode swaerlic had vertoernt ende overmids ghewaer berouwenisse die hi ter[...] penitencien had verwan des priors ontraden[.]Ende aldus leyden die prior in die kerke | daer hi naeden sede .xv. daghe sich in oefende || in waken en *bl. 35a* vasten in gebede | *D*oe die voldaen waren so leyden hem die bruedere ende die clergie als voer gesacht is totten putte des ingancs vanden vegevyer[.] Ende doe seide men hem wieder die manyeren vanden tormenten die onverdraechlic sijn ende

2-3 penitencien : *verbeterd uit* penitencen ; *de* i *is boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*
10-11 die hi ter : *lees :* ende heter? *Co en Roy :* uere penitens, feruore penitudinis, *zie de andere teksten.* — ter [...] penitencien : *tusschen deze twee woorden* pet *rood op zwart geëxpungeerd, schuin zwart en horizontaal rood op zwart doorgehaald.*
13 sich : *boven den regel bijgeschreven tusschen* daghe *en* in *met aanwijzing.*
16 putte des i. v. v. : *Ba* (*Ar en Harl*) *heeft :* ad fosse introitum. *Co en Roy :* ad purgatorium. *H[1] nadert hier met de eenigszins zonderl. vertaling dus meer Ba, Ar en Harl.*

A *1-4* een lettre aen dien p. vandaer als waer bi dat dese meinsche hi also als men plage int vaeghvier doen soude (*lees :* hi dese m.). *4-8* ende als hi ten prioer quam met sier lettren so seide hem die prioer dat daer [*vul aan :* menich] meinsche in bleven was verloren omdat hi geerne sinen moet omgekeert hadde *8-9* overdenckende *ontbr.* *9-11* gode dic verbolgen hadde verwan van berrender begeerten al dat ontraden vanden prioer *11 en vlg.* ende doen dedene die prioer in die kerke gaen nadie gewoente ende daer waecte hi met vastene met bedene ende xv dage daer na was hi van alder clergien geleit ten putte daer verteldemen hem echter die onverdrachgheleecke tormeinten ende die prioer riet hem deser penentencien ave te stane

H[2]

leven soude in vasten[...] ende in beden. Doe dat vol daen was. doe leidmen hem met die clergie die daer om lants waren als voer gheseit is. totten veghevier[.] Ende daer voer laesmen hem die maniere van den pinen. die daer onverdrachlic is. ende die prior ontriet hem die penitencie an

1 in vasten [...] ende in beden : *tusschen* vasten *en* ende *in het hs. het voorzetsel* in *schuin zwart doorgehaald.*
3 maniere : *door den corr. verbeterd uit* manire ; *de* e *is rechts boven de* i *bijgeschreven, later laat de corr.* maniren *onverbeterd.*

driechlich synt[:] ind der prior wederreit[...] eme[...] dese penitencie an zo gaen Ind do der [...] ritter starck in syme willen bleyff so ontfeinck hey van dem prior dit wort [:] *S*ych du salt dar in gaen in dem namen onse heren Ind du salt so lange gaen *bl. 107b* durch || de erde wanne du [...] dar uis coeimes in eyn velt dar du yn[...] vyndes eynnen sal myt woenderlicher [...] kinst gemacht[.] Als du dar in gegangen beist so salt di zo hantz boden haven de dir ernstlichen salle sagen[...] wat du lyden salt [...] als [...] de ewech gaynt Ind du [...] alleyn [...] in dem sail blyves so soelen zo hantz dyne pynger an dich comen want alsus [...] leest men dat den genen gescheit is de vor dir her in gegangen synt [*mer du salt starck wesen*] in dem glouven xristi[.] Ind dese ritter droich in syme hertzen eyn mynetlich moit ind en ontsach den anxst neit den hey hoirde den ander lude verwonen hadde [.] Ind *bl. 108a* de || onder wylen [*myt yser*] gewapent was in dem

1 der prior : der *eerst verg., daarna b. d. reg. tusschen* ind *en* prior *bijgeschr. zonder aanw.* — wederreit [...] eme [...]: *hs. eerst* wederreit it eme dat Du; it *en* dat Du *uitgekr.*

2 gaen : *verb. uit* gan ; *de* e *b. d. reg. tussch.* a *en* n *bijgeschr., z. aanw.* — do der [...] : *na* der *eene* n *fout voor* r(itter) *uitgekrast.*

4 wort : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje* — salt : *de* a *verbeterd uit* u

6 du [...] : *na dit woord* du *uitgekrast.*

7 yn [...] : *verb. uit* yndes; des *is uitgekrast ; de kop. meende het volgende* vyndes *te schrijven.*

8 [...] kinst: *voor dit woord een slecht gem.* ki *uitgekr.*

10 salle : *verbet. uit* sall; *de* e *bov. den reg. naast de* l *bijgeschr., z. aanw.* — sagen [...] : *na dit woord* de dir want *rood doorgeh.* — wat du : du *verb. uit* d ; *de* u *boven den regel naast* d *bijgeschreven. z. aanw.*

10-11 salt [...] : *na* salt *de woorden* ind du alleynen in dem, *rood doorgehaald.*

11 als [...] : *na* als *staat* de, *waarv. de* e *slecht gem. is, uitgekr.* — du [...]: *na* du *eene* l — alleyn [...] : *hs.* allēy-; *de* n *aan het begin van den volgenden regel is uitgekr.*

12 hantz : *hs. eigenlijk* hansz; sz *is door eén teeken voorgesteld.*

13 alsus [...] : *na dit w.* leeist, *fout voor* leest, *uitgekr.*

16 droich : *verb. uit* droch; *de* i *boven den regel tusschen* o *en* c *bijgeschreven, z. aanw.*

19 wylen : *verb. uit* wyllen ; *de eerste* l *is uitgekr.*

penitencie an te gane Ende doe die ridder sterkelic in sinen willen bleef. so ontfenc hi van den prior dit woert [:] Sie du salt daer nu in gaen in den namen ons heren. ende du salte so lange gaen doer een hol onder die eerde. hent du daer uut comest in een velt daer du in vindest ene sale mit wonderliker konsten ghemaket. Alstu daer in gheghaen biste. so salste te handes boden hebben die di eernstlic solen seggen wattu liden salste[.] Ende als die en wech gaen. ende du allene inden sale blives so solen te handes dine pijnres andi comen. Want aldus leest men dattet den ghenen ghevallen is. die voer di *bl. 8a* | hier in ghegaen sin Mer du salt sterc wesen in den ghelove cristi[.] Ende dese ridder droech in sinen herten enen manliken moet. ende en ontsach die vrese niet die hi hoerde dat ander menschen verwonnen had[.] Ende die wileneer ghewapent mit yser inden stride der menschen

3 daer *en* nu *zijn door een streepje van elkaar gescheiden.*

5 hol *enz.* : *Co en Roy :* per concauitatem subterraneam

7 ghemaket *: verbeterd uit* ghmaket*; de* e *is tusschen de* h *en de* m *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

13-14 Mer *enz.* : *Roy :* tu uero in fide christi constans esto

18 mit yser : *Roy :* ferro munitus

Br *1-2* d. r. volcomelic i. s. wille gheduerde soe *3* sich du salster — nu *ontbr.* *4* salte : salt *5-6* tot dattu dair uut gaen salst *6* vinden salst een zael *7* const ghemaect *8* bist soe salstu te hants — hebn *9* neerstelic seggen sullen — gedogen salst *10* in den saels (*lees :* sael) *11* soe sullen — dijne quellers dair aen dy *13* sin : sijn *14* vrome wesen in cristus gelove *17* menschen : mynschen — hadden *17-18* wileneer : wilneer *18* in der menschen stride

H'

bl. 68b te gaen[.] Ende doe die sterckelic in sine wille volstandich bleef *d*oe ontfenc hi van | den prior die benedixcie. Nu in gaet. in den name ons heren jhesu cristi. Ende ganc al so langhe [...] in een holle. hent du comes op een velt. *d*aer du in vindes een zael. met wonderlike const ghemaket. *A*lstu daer in ghecomen biste. so [*sullen*] di ghemoeten te hant boeden. die di neersteliken sullen segghen dattu

2 die benedixcie : *Co en Roy :* hoc dictum. *Ar en Harl soortgelijk, Ba heeft andere wending.* — so langhe [...] in : *tusschen* langhe *en* in *staat in het hs.* hent du *rood doorgehaald.*

4 [*sullen*] : *hs.* sal; *Lat. heeft :* nuntios habebis.

N

penetencie an te gaen Mer doe die ridder vromelic in sijnen wille ‖ bleef. *s*oe ontfinc hi van den prior dit wort [:] Sich du salste nu in gaen in den name des heren Ende salste soe langhe ghaen doer een hol onder die eerde hent du daer ut coemste in een velt. *d*aer du in vinden salste een sael mit wonderliker konste gemaect. Als du daer in biste gecomen. soe salstu te hants boden hebben. die di ernstelic sullen seggen wattu liden salste. Als die dan en wech ghaen. ende du alleen in den sale blijfste. Soe sullen te hant die pinres an dij comen. Want aldus lee[*s*]tmen dattet den ghenen ghevallen is. die voer dij hier inghegaen sijn Mer wes vroem inden ‖ ghelove cristus[.] Dese ridder droech in sijnen herten enen manliken moet Ende en ontsach niet die vrese di hi hoerde dat anderen menschen verwonnen hadden[.] Ende hi die wilneer ghewapent mit yser inder mensche strijde

bl. 172d — bl. 173a

8 boden : *H*[1] *heeft* ingelen, *Lat.* (*Co*, *Roy*, *Harl en Ba*) : nuntios (nuncios). *Is hier een vergissing met de oorspronkelijke beteekenis van het Grieksche* ἀγγελοσ = bode? *Al de andere teksten behalve A hebben* boden.

11 pinres : *Roy.* temptatores, cf. *H*[1] *en A.*

12 lee[*s*]tmen : *hs.* leeftmen

Bl *1-2* d. r. volstandich blef. Doe *3* Sich *ontbr.* *6* coemste : comes *6-7* salt enen sadel *8* te hant — boden : baden *9* ernstelicken *10* salste : salst — Ende als die *11* blijfste : blijves *11-12* pijnre totti *12-13* lest men datten genen geschiet *14* west vrome — geloef cristi *16* en *ontbr.* — horden die a. *18* ghewapent *ontbr.* — yseren

H[1]

die prior ontriet hem dese penitencie[...] aen te gaen mer doe die ridder vromelic bleyf in sijnen wille | so ontfinc hi vanden prior dit woert [:] Sich du salt nu ingaen in den name ons heren | ende sals so lange gaen doer eyn hol | onder die eerde went du daer uut comes [...] in eyn velt daer du sals venden eynen sale mit wonderliker consten gemaect ende alstu daer in ghecomen biste so saltu te hant sien ingelen die di eerstelic solen segghen | wattu lijden sals | als die dan ewech sijn ghegaen ende du alleyne inden sale blijfs | so solen te hant tot dy comen quade gheisten | *A*ldus hebbense ghevaren die voer dy hi in ghegaen sijn | Mer wes gestadich ende sterc inden gelove cristi[.] Dese riddere druech in sijn herte eynen menliken moet ende ontsach niet die vreyse die hi hoerde | *d*at andere minschen verwonnen had[.] Ende die wilenneer ghewapent mit yser coenlic ginc int ghevecht der minschen

1 [...] aen : *voor dit woordje is iets rood doorgeh., een misvorm.* n *of* e *met het eerste been eener* n *misschien.*

3 ontfinc : *verb. uit* ontfinct ; *de slot-*t *is zwart geëxpungeerd en loodrecht rood doorgehaald.*

5 eyn hol : eyn *verb. uit* int ; int *is zwart en rood geëxpung. en rood doorgeh. en* eyn *b.d. reg. in de plaats geschr.*

6 comes [...] in : *tusschen deze woorden is* ae *zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

7 mit : *aldus voluit.*

16 niet : *hs.* nʒ *evenals* mit : *hs.* mʒ *van reg. 18*

A *2-4* maer dese ridder die was altoes vaste op tsine bleven ende ontfinc doen dese woerde vanden prioer [:] siet gi selt *4* ons heeren : gods — ende sals *ontbr.* *4-6* also verre doer thole vander eerden toet gi komt in een scoen velt daer seldi v. *7* gemaect : gesticht *8* als gi d. i. komt so seldi vloes *9-11* die u daer seggen selen wat gy daer te lidene selt hebben ende als die van u gescheen sijn ende gi daer alleen sijt bleven selen daer vloes *11* tot dy *ontbr.* *12* ende aldus *13-18* voer u daer in gingen ende blijft altoes gestade in gods geloeve ende die ridder die een manlijc herte droech en ontsach hem niet daer hem dander voer verveerden ende als hi plach yseren gewapent te sine ginc hi koenleec — meinschen

H[2]

vele pinen liden selste[.] Ende als die hene sijn. so salstu alleen in die sael sijn. Ende to hant so sullen die pijners an di comen. want aldus leestmen datten ghenen ghevallen is die hie voer di hier in sijn ghegaen. Mer du selte sterc wesen in den ghelove cristi[.] Ende dese ridder droech in sijnre ‖ herten een manliken moet. ende en ontsach die vrese niet die hi hoerde [*dat*] die ander lude verwonnen

bl. 68c

1 selste : *in het hs. schijnt oorspronkelijk i. p. v.* el *iets anders gestaan te hebben en door den kop. uitgekrast en verbeterd te zijn.* — sijn : *het gedeelte* ijn *van dit woord schijnt eveneens eerst misschreven geweest te zijn.* — alleen : *eerst* aleen, *door den corr. verbet. tot* alleen ; *de tweede* l *is er tusschen* l *en* e *bijgevoegd.*

2 hier : *eerst* hie, *door den corr. verb. tot* hier ; *de* r *is rechts nevens de* e *bijgeschreven.*

4 [*dat*] : *hs.* als

K

stryde der mynsche der was nu harder dan yser gewapent myt dem gelouven[,] hoffe ind gerechticheit[.] Ind verleys sych op godes barmhertzicheit ind [*ind hey ginck betrouwende in*] om zo vechten intgayn de duvele Want erste bat hey[...] sy alle dat sy vor em bydden woulden Ind hey machde eyn cruce vur syn houfft myt syme vynger ind vroelichen myt betrouwen so ginck hey[...] durch de portze in[.] Ind der prior sclois sy zo hantz van buyssen zo Ind [...] kerde weder in de kyrche myt der processen[.] Ind dese ritter begerde eyne ongewoenliche noywe ritterschaft zo doen[,] hey
bl. 108b gynck vroemelichen vort alle was hey alleyne in || do hey lange durch dat hol gegeinck so hoffede hey alleit in got[.] Ind do de donckerheit allit merre wart so verlois hey cortlich dat licht der claerheit[.] Czo dem lesten begonde eme da hey gynck eyn cleyn licht zo offenbaren durch dat hol ind neit lange en was hey en[...] quam [*zo*] dem

---

1 nu : *de* n *is meer een* u *dan een* n

4 [*ind hey enz.*] : cf. *W*, *Co :* de Dei misericordia praesumens, armatus, confidenter ad pugnam prorupit Daemonum.

5 hey [...] : *na* hey *het woord* al *uitgekrast.*

6 em : *verb. uit* en; *de kop. heeft boven* n *nog een streepje bijgeschreven.*

7 myt syme vynger : *alleen Br, H*[1] *en A hebben iets soortgelijks. Harl, Roy en Co :* dextera elevata. *Ba heeft dit niet.* — houfft : *Lat.* frons ; *zie de vertaling van H*[1], *A, H*[2] *en Br, waar sprake is van* voerhoeft.

8 hey [...] : *na* hey *het woord* dur, *aan het einde van den regel zwart doorgehaald.*

10 Ind [...] kerde : *na* Ind *een slecht gemaakte* k

13 vort : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

17 eme : *verb. uit* eyme; *de* y *is uitgekrast.*

19 hey en[...]: *boven* en *staat nog eens* hey, *met de griff. geschreven, z. aanw.* — [*zo*] dem : *in het hs. staat voor* dem *eene z, waarsch. begin van het ontbrek.* zo, *uitgekr.*

W

was. die was nu herder dan yser ghewapent mitten ghelove. hope ende gherechti[*c*]heiden. hem verlatende op goeds bermherticheit. ende hi ghenc betruwende in. om teghens die duvelen te vechtene. Want ierst bat hi hem allen. dat si voer hem bidden solden. ende hi maecte een teyken des hileghen cruces voer sijn hoevet ende blidelic mit betrouwene so ghenc hi doer die poerte in[.] Ende die prior sloet se te hants van buten toe ende kierde weder mitter processien in die kerke[.] Ende dese ridder begheerde ene onghewoenlike nije ridderscop te done. hi genc vromelike voert al was hi allene. ende lange doer dat hol[,] hopende in onsen heren[.] Ende doe die donkerheiden meer ende meer wiesen. so verloes hi cortelic tlicht der claerheit[.] || Ten lesten begonde hem daer hi *bl. 8b* ginc. een cleyne licht doer dat hol te openbaren. ende niet lange en wast hi en quam toe den voer-

---

2 gherechti[*c*]heiden : *hs.* gherechtiheiden *6* ende hi maecte : *Br heeft nog de bijzonderheid* dextera elevata *vertaald. Een bewijs dat Br niet het afschrift van den tekst van W heeft gekend, dat wij kennen. Zie K en H*[1].

12 ridderscop : *hs.* ridder scop

15 der claerheit : *Co, Harl, Roy :* totius claritatis. *Zie N en K en Br.*

17 *W mist hier als K de vertaling van* tenuiter *voorkomende bij Co en Roy. Br heeft* tederlic. *N en H*[1] *hebben* nauwelic. *H*[2] *en Bl hebben het niet.*

Br *1* die was *ontbr.* — nu harder *1-2* myt geloven hape ende gerechticheit *3* die ontfermherticheit goids *3-4* ginc betrouwelicken *4* tegen d. d. toe vechten *6* hy hieff op sijn rechterhant ende maecten *6-7* vanden heyligen cruce *7-8* voerhoeft ende blidelicke ende betrouwelicke ginc hy doir *9* sprac ende sloit sy toe hant v. b. (sprac *vervalt?*) — toe *ontbr.* *10* kerke : kircke *11-12* begeerden een ongewoenlic ridderscap toe doen *12-13* hy tidet vroemelicken voert als (*lees :* al) was hy allene *13-14* lopende in onsen here (*lees :* hopende) *15-16* cortelicken dat licht van alre c. *16-17* daer hi ginc *ontbr.* — begonst hem toe lichten tederlic een clein licht doir dat h. *18* ten voersegeden

---

H[2]

hadde. Want hi hem betroude overmits ghelove ende op goets bermherticheit ende hi maecte een cruce voer sijn voerhoefde ende blidelic mit be[*t*]rouwe[*n*] so ghinc hi [*d*]oer die porte in ende die prior sloetse toe ende kerde weder in die kerke mitter processien[.] Ende hi ghinc vromeliken

---

1 Want *enz. : zeer verkort. Zie de andere teksten.*

2 voerhoefde : *hs.* voer hoefde — be[*t*]rouwe[*n*] : *hs.* berouwe; *Co en Roy :* confidenter hilariterque. *Aldus ook Ba en Ar :* confidenter alacriterque. — [*d*]oer : *hs.* voer

3 sloetse : *eerst in hs.* scloetse; *de* c *uitgekrast als boven.* — *Na* Ende *ontbreekt weer een geheele zin.*

N

was *d*ie was nu haerder dan yser ghewapent mit gloven. mit hopen. mit gherechticheiden Ende verboudende was op die ontfermherticheit gods. Ende ginc betrouwelic in om tegens die duvelen te vechten. Want irst bat hi hem allen dat sij voer hem bidden solde Ende maecte voir sijn hoeft een teiken des cruces. ende blidelic betrouwende *bl. 173b* ghinc || hi doer die poerte in[.] Ende die prior sloet si te hant van bueten. ende keerde mitter processie weder in die kerke. Dese ridder begeerde een nye onghewoenlike ridderscap te doen. ende ghinc vromeliken voirt al was hi alleen *e*nde lange doer dat hol lopende. ende hopende in onsen here[.] Ende doe die donckerheiden meer en meer wiesen. *s*oe verloes hi cortelic dat licht alre claerheit[.] Ten lesten daer hi ghinc begonde hem te apenbaren een cleyn lichte nauwelic doer dat hol *e*nde niet lange en wast hi en quam totten

9-10 processie : *in het handschrift verbeterd uit* processien, *de slot-*n *is zwart schuin en rood waterpas doorgehaald.*

11-14 ende ghinc *enz.* : *Roy :* pergit audacter licet solus ac diutius, confidens in Domino, per foueam.

Bl *1* dan yser *ontbr.* *2* gelove. mit hapen ende mit gherechticheit *3* verboudende was *ontbr.* *3-4* gads ghinc hi betrouwelicken *4* tegen d. d. *5* ende ierst *6* solden — hi maecten *7* blidelic ende b. *9* kerden te hant *10-11* begeerden een nye ongewonlic ridderscop *12* hi ghinc vromelic voert *13* ende haepten *14* en : ende *17* nauwelic *ontbr.*

H[1]

die was nu harder dan yser ghewapent mit gelove mit hoep | ende mit gherechticheitden ende hem verlatende op die ontfermherticheit gods ende || *bl. 35b* ginck coenlic in | omme te vechten teghen den duvele | *W*ant eerste bat hi hem allen datsi voer hem bidden solden ende hi maecte mit sijnre rechterhant eyn teyken des heylighen cruces voer sijn voerhoeft ende blijdelic betruwende ginc hi in die poerte mit eynen vroeliken aensichte[.] Ende die prior sloetse te hant van buten ende keerde weder mitter processien in die kerke[.] Dese ridder begheerde eyn nuwe onghewoenlic ridderscap te oefenen ende ginck vroemlic voert al was hi alleyne ende lange doer dat hol loepende ende hopende in onsen heer ende doe die donckerheiden meer ende meer wiesen so verloes hi kortlic dat liecht der claerheit[.] Ten lesten daer hi ginck begonde hem eyn cleyn liecht te openbaeren nauwelic doer dat hol ende niet lange en waest hi en quaem totten

5 duvele | : *streepje met rood.*

9 mit eynen vroeliken aensichte : *komt noch in Lat. noch in de andere Mnl. teksten voor, wel in A.*

A *1* ende nu es hi herdder dan een yser *2* gherechticheitden : gerechticheien *2-3* hem verlatende op *ontbr.* *3-5* metter gods ontfermherticheit gewapend ende gaet koenleec int gevecht der duvelen *5* *Want* *ontbr.* — so bat h. — allen *ontbr.* *6* bidden solden : baden *6* ende voert maecte h. *7* des cruyscen *8* blijdelic betruwende *ontbr.* *8-9* in ter porten — met enen bliden a. *9-10* ende ter stont sloetsce die p. na hem *10* van buten *ontbr.* — ginc weder *11* met sijnder prossessien ter k. *11-13* ende dees ridder die ongewoenleex ridderscaeps begeerde te plegenne ginc koenleec *13* voert *ontbr.* *13-14* ende lange *ontbr.* *14-19* doer geen gracht ende geen licht schinende doer die gracht hi betrude hem in gode ende het wert altenen alleiskenne donckerderre so dat hi sine claerheit al verloes ende techtterst al gaende sach hi klein licht schinen doer die gracht ende korts daer na quam hi

H[2]

voert al was hi alleen langhe doer dat hol[,] hopende in onsen here[.] Ende doe die donckerheden meer ende meer wiesen so verloes hi theant dat licht der claerheit[.] Ende ten leesten daer hi ghinc doer *bl. 68d* dat hol beghonde hem te thants een cleyn licht te openba || ren ende niet langhe en wast hi en quam

2 wiesen : *verb. uit* wisen ; *de* e *boven den regel tusschen* i *en* s *bijgeschreven; of dit door kop. of corr. gebeurd is, is niet uit te maken. Zie de verbetering van* maniere *uit* manire 217/*3* — theant : *door den corr. verbeterd uit* thean; *de* t *is rechts boven de* n *bijgeschreven.*

K

vurgesachten velde ind zo dem saile[.] Want da en scheyn anders geyn lichte dan als it plach zo offenbairen in dem wynter na der sonnen onderganck[.] Ind dese sal en hadde geyne gantze want Mer it was allit gesat op columnen ind ofsaten als eyn monich cloister [.] In do hey lange om den sal gegangen hadde ind eme verwonderde der woenderlicher maichsel so geynck hey dar in ind hey vant it en bynnen syn begryff woenderlichen gemacht[.] Alsus sa[*t*] hey neder ind kerde syne ougen her
Bl. 109a ind dar ind verwonder- ‖ de sere van des sailes reitschaff ind schoenheit[.] Ind do hey eyn wyle alleyne hadde gesessen in desem saile do quamen dar in xv manne als geistliche de noywe [...] geschoeren waren *i*nd gecleit myt wyssen cleyderen ind sy groten in yn dem namen ons heren ind saissen mit eme neder ind der eyne sprach myt

2-3 dan... onderganck : *de vertaling van K en de meeste teksten staat dichter bij Co en Roy, dan bij Ba en Harl, waar H*[1] *en A meer naar gaan. Ba :* nisi quantum hyemis tempore hic inter diem et noctem. *Harl :* nisi qualis hic in vespertinis horis in hyeme habetur. *Roy :* nisi qualis hic in hieme solet apparere post solis occasum. *Co als Roy.* — onderganck : *hs.* onder ganck

4 Mer : *de* M *niet gerubriceerd.*

5 ofsaten : *hs.* of saten

8 geynck : *verb. uit* gynck ; *de* e *boven de* y *bijgeschr., z. aanw.*

10 sa[*t*] : *hs.* sach. *Zie W.* — syne : *verb. uit* syn ; *de* e *boven den regel naast* n *bijgeschr., z. aanw.*

11 sailes : *verb. uit* soles ; *de kop. heeft van de* o *eene* a *gemaakt en de* i *boven de* o *bijgesch., z. aanw.*

12 do : *de* o *is door uitkrassing verbeterd uit* a

14 xv manne *enz. : zie over deze plaats de tektsbespreking. Ba :* viri duodecim in veste candida et barbis nuper rasis religionis habitum pretendentes... *Co :* quindecim viri, tanquam Religiosi et albis vestibus amicti... *Harl :* XVci (*sic*) viri, quasi religiosi et nuper rasi, albis vestibus vestiti... *Roy :* XV uiri (*etc. = Harl*) ... amicti. *De bijzonderheid van het geschoren zijn samen met het getal 15 kan dus niet aan Ba of Co ontleend zijn.* — noywe [...] : *na dit woord de letters* sc

W

segheden velde ende ten sale. Wante daer en scheen anders gheen licht. dan alse hier plecht te openbaren inden winter na der sonnen onderganc[.] Ende dit sale en hadde ghene hele wande. mer hi was over al ghesticht op colomnen. ende ofsaten. als [...] een monike cloester[.] Ende doe hi lange omme lanc den sale ghewandert hadde. hem verwonderde [...] haerre wonderliker maecsel. soe genc hi daer in. ende hi vant sie binnen horen begripe wonderliker ghemaect[.] Aldus sa[*t*] hi neder. ende kierde sijn oghen herwert ende derwerts. ende verwonderde seer van des saels reetscop ende schoenheit[.] Ende doe hi ene wile tijts allene had gheseten. siet soe quemen daer in .xv. manne alse gheestelic. die nijes gheschoren weren ende ghecledet mit witten clederen. Ende sie groeten hem inden namen onses heren. ende saten mit hem neder. ende die ene sprac mit hem ende die ande-

3-4 onderganc : *hs.* onder ganc

5 over *en* al *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

6 als [...] een : *na* als *de letter* e *aan het einde van den regel rood doorgehaald.*

7 lange *en* omme *door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

8 verwonderde [...] haerre : *tusschen deze twee woorden de lettergreep* de *rood doorgehaald; de kop. schreef blijkbaar nog eens den uitgang* de *van* verwonderde. — *lees :* verwonderende? — haerre *en* wonderliker *door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

10 sa[*t*] : *hs.* sach *Co :* sedit itaque aliquandiu oculos huc illuc iactans, *Harl :* sedens igitur in aula, oculos huc illucque jactavit ; *verschillende teksten hebben de fout.*

11 kierde *en* sijn *door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.* *14* daer *en* in *eveneens*

15 nijes geschoren : *tussch. die twee woorden een rood streepje om ze van elk. te scheid.;* nijes *staat op eene uitk.*

Br *1* ten sael want *2* anders *ontbr.* *2 3* licht sonder alst h. pleecht te apenbaren *4* dese sael — geen geheel want *5-6* alre weghen ghestichtet myt columnen ende aff saten *6* cloester van monnicken *7* omtrent den zael *7-8* had verwonderende oir wonderlicke *9* ginc hy dan in *9-10* oeren belake wonderlicke *11* kierden een tijt h. *11* derwert *12* verwonderde ghenoich v. *12* reetscop : gereyscap *13* een tijt alleen *14* quemen : quamen *15* als gheestelicke — gescaren waren *16* Ende *ontbr.* *17* inden namen onses heren. ende saten mit hem *ontbr.* *18* *tweede* die *ontbr.*

H[2]

totten voerseide velde ende ten zale. want daer en scheen anders gheen licht dan hier inden winter plach te openbaren na der sonnen onderganc[.] Ende dese zale en hadde ghene hele wande. mer hi was over al ghesticht op calunpnen ende aflaten als [*een*] moniken cloester[.] Ende doe hi langhe omlanc den zale ghewandert hadde. hem verwonderde haers wonderlikes maecsels | ende hi ghinc daer

3 aflaten : *lees* afsaten? *Co :* columnis et archiolis. *Zie de andere teksten.*

4 verwonderde : *lees* verwonderende? *cf. W.* — maecsels | : *het streepje met een rood stipje voorzien.*

N

voersechden velde. ende toe den sale. Want daer bl. 173c en scheen geen licht dan als hier pleech te apen '| baren inden winter nae der sonnen onderganc[.] Ende dese sale en had gheen gheheel want. mer hij was alre weghen gesticht mit colommen. ende die afsaten als een cloester van moniken[.] Ende doe hi lange ommelanck den sale ghewandert had. verwonderende hoer wonderlicke macsel. soe ginc hi daer in. ende vant sij bijnnen hoeren belucke wonderliker ghemaeckt. Aldus sat hij neder Ende keerde somtijt sijne oghen herwert ende derwert ende verwonderde ghenoech van des saals reetscap ende schoenheiden. Doe hi een tijt alleen gheseten hadde. soe quamen daer in .xv. mannen alsoe bl. 173 d geestelic. die nyes || ghescaren waeren Ende alsoe ghecleet mit witten clederen. Ende sij gruetenen in den name ons heren. ende saten mit hem neder Ende die een sprac mit hem ende die

6 afsaten : *Lat.* : archiolis. *Verdam i. v.* afsaten *onder 2 haalt Ned. Proza* (*H²*) *aan en geeft als beteekenis op* : doorloopend voetstuk voor zuilen.

11 herwert : her *op het einde van den regel.*

Bl *1* totten s. *2* als : also — pleget *3* winter : wijnt (*lees* : wijnter) *4* sale : sal — en had en geheel want *5* op colummen *5-6* die afhangen (*dit woord niet in Verdam*) als eens monicks cloester *7* om den sale gegaen h. *8* verwonderden om dat w. maecsel. — soe : doe *9* vant se bynnen noch w. g. *10* sach (*lees* : sat) *11* hier ende daer *12* ghenoech *ontbr.* *12-13* retscap ende scoenheit *14* hadde soe q. daer in *ontbr.* *14-15* als geestelic die nyes gestorven w. (*lees* : gescoren?)

H¹

voersegeden velde ende totten sale | want daer en scheyn gheyn liecht dan als hijr pliet te wenter tusschen daech ende nacht ende dese sale en hadde gheyne geheel want | mer hi was alre weghen gesticht mit clummen ende dat afbehanc als eyn cloester | ende doe hi lange omlanc den sale gewandelt had verwonderende hoer wonderliker maecsel so ginc hi daer in ende vantse bennen hoer beluke wonderlic ghemaect[.] Aldus sat hi neder ende keerde somtijt sijne oeghen herwaert ende derwaert ende verwonderde ghenoech hoere sierheit ende scoenheit || Doe hi eyn tijt alleyne bl. 36a geseten hadde | so quamen daer in .xv. geystelike manne die nuwe gescoren waeren ende alle ghecleydt mit witten cleyderen ende si gruetenden in den naem ons heren ende saten by hem neder ende die eyne sprac mit hem | ende die ander

1 sale | : *streepje met rood.*

4 want | : *streepje met rood.*

5 afbehanc : *verb. uit* afbehanct; *de* t *is zwart geëxpungeerd en schuin zwart doorgehaald. Zie N en var. Bl;* afbehanc *niet in Verdam.*

6 cloester | : *streepje rood op zwart.*

7 hoer : *hs.* hoe⁵

16 neder : *verb. uit* neden; *de slot-*n *is zwart geëxpungeerd en schuin zwart doorgehaald en de* r *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

17 mit : *aldus voluit* — hem | : *rood op zwart streepje*

A *1* ten voerseiden v. ende ter s. — want *ontbr.* *1-2* en was geen l. *2* also hier es te wintere *3 tweede* ende *ontbr.* — die sale *4-6* maer met kallommenen was si al gemaect als die pant van enen kloestere *6* ende doe *ontbr.* *6-12* hi ginc lange om dese sale merkende haer wonderlijcheit tachterst ginc hire inne ende werp sijn ogen hier ende daer merkende haer schierheit ende haer schoenheit *12* ende als hi daer een stuc — alleyne *ontbr.* *13-16* so sach hi xv g. m. die wilen gescoren waren ende met witten geckleet te hem waert komende si groetenne inden name gods ende gingen sitten *16* by hem neder *ontbr.* *17 en vlg.* ende alle dandere swegen ende deen die haer alder leider scheen sprac te hem ende seide

H³

in ende om besachse want se binnen haere begriepe wonderliken ghemaect was. so sa[t] hi neder herwerts ende derwers. hem verwonderde sere van des zaels schoenheit ende doe hi allene een wile bl. 69a had || de gheseten. so quamen daer in .xv. mannen. also gheestelijc die nies ghescoren waren ende mit witten clederen ghecleet[.] Ende si groeten hem inden naem ons heren ende saten mit hem neder.

1 ende om besachse : *zie de andere teksten. Bo, Ar en Co hebben niets van dezen zinsbouw.* — ghemaect was : *het woordje* was *door den corr. bijgev. in margine met aanw. Dit* was *hoort er niet bij. De corr. vatte* want *op als redegevend voegwoord, terwijl het onvolt. verl. tijd van* vinden *was, maar door den kop. met* w *geschreven werd; cf. beneden* verwolt 225/2 — *Na* neder *zijn woorden weggevallen.* — sa[t] : *hs.* sach. *Zie de andere teksten.*

4 groeten : *in het hs. is tusschen* o *en* e *een letter* t *uitgekrast.*

eme ind de anderen swegen[.] Ind der da sprach der scheyn zo sijn ir prior ynd [...] der overste Der sprach [:] *G*ebenedyt sy der almechtige got de in [...] dyme hertzen hait vast gemach eynen goeden wylle Ind hey moys in dyr volbrengen dat goet dat hey begonnen hait[.] Ind dat du comen bist zo dem vegevuyr om gereynniget zo werden van dynne sunden so saltu gedwongen werden va noden vil menlicher dynge zo doen Off onmitz traicheit dat got verhoeden mois verloren zo werden [*mit*] lyve ind mit ‖ selen [;] want zo hantz als wyr gegangen synt so sal dit huus vervulleit syn myt vil quaden geisten *d*ie dyr sware pyne an soelen brengen ind soelen dir dreuwen me zo doen ind soelen dich geloven weder zo brengen [*onverserigel*] zo der portzen dar du in quaemes op dat du yrem willen volges[.] Ind sy soelen sych pynen off sy dych in deser manieren bedregen

bl. 109b

2 ynd [...] : *na* ynd *het woord* ir, *fout voor* der, *uitgekrast.*

4 in [...] : *na* in *het woord* dem, *fout voor* dyme, *zwart doorgehaald.*

10 traicheit : *verb. uit* tracheit; *de* i *boven de* a *bijgeschreven, z. aanw.* — verhoeden : *boven de* v *tweemaal de afkorting voor* er; *de eerste afk. staat wat vóór de* v *en de tweede is aan de* h *vastgemaakt.*

12 vervulleit : *verb. uit* vervuleit; *de tweede* l *is boven de* e *bijgeschr., z. aanw.* — syn : *eerst vergeten, daarna met de griffel boven den regel tusschen* vervulleit *en* myt *bijgeschreven, z. aanw.*

13 quaden geisten : *Co heeft* replebitur immundis spiritibus, *Ba :* malignorum spirituum, *Harl en Ar :* immundorum multitudine demonum, *Roy :* replebitur spirituum immundorum. *H*[1] *vertaalt ook meer in overeenstemming met Harl en Ar het woord* multitudine. *Zie ook A.*

14 soelen : *verb. uit* solen; *de* e *boven de* o *bijgeschr. z. aanw.*

ren sweghen[.] Ende die daer sprac dat scheen ‖ te wesen haer prior ende leydere. die seghede [:] *G*hebenedijt so si die almech[*tige*] god die in dinen herten hevet vast ghemaket enen goeden willen. ende hi moet in di volbrengen dat goede dat hi in di begonnen heeft[.] Ende om dattu ghecomen biste ten veghevuere. om ghereinicht te werden van dinen sunden. so salstu ghedwongen werden van node veel dingen manlic te doene. of vermits [...] traecheiden. dat god verren moet. verloren te werden mit lif ende mit siel. Wante te hant alse wi uut ghegaen sin so sal dit huus verwullet werden. mit eenre veelheit van quaden geesten. de di sware pinen solen anbrengen ende solen di dreyghen meerre te doene. si solen di loven weder te brengen ter poerten onversericheit daer du in quamest. op dattu horen willen volboert ghevest. ende si solen hem pinen. of si di in desser manie-

bl. 90

3 almech[*tige*] : *hs.* almech *aan het einde van den regel; de kop. vergat* tige *te schrijven op den volg. regel.*

9-10 vermits [...] traecheiden : *tusschen die twee woorden het woord* tracheiden, *fout voor* traecheiden, *rood doorgehaald.*

13 mit eenre veelheit v. q. g. : *zie K.*

18 *en vlg.* in desser manieren bedrieghen : *Co, Harl en Roy :* hoc modo te decipere; *K gaat met W. Zie N, Bl en H*[1], *waar* in desser manieren *staat bij* pinen.

Br *1* daer : dan — dat *ontbr.* *2* te wesen *ontbr.* — haer : oir — ende hy seide *3* so *ontbr.* — god : got *ook later* *5* moit in dy voldoen *5-6* in di *ontbr.* *6-7* comen bist totten veghevuer *7* te : toe *meestal* *8* sonden oftu salst g. *9* manlic *ontbr.* *9-10* offte by traecheit *10* got verbieden moit *11* lif : licham — zielen want toe hant *12* sullen uut gegaen sijn — vervult w. *13* manichte van *13-14* die dy swair tormenten aen sullen brengen ende sullen (*meestal* sullen) *16* ongequest dair du *17* horen *enz.* : oeren w. consentierst *18* desser : deser

H[2]

Die ene sprac. die scheen te wesen haren prior. ende haren leider. ende die seide [:] *G*hebenedijt si die almachtighe god die in dinen herten heeft vast ghemaect enen gueden wille ende hi moet in di[...] volbrenghen dat goede weerck. dat hi in di[...] begonnen heeft[.] Om dattu bist ghecomen ten veghevier om ghereinicht te werden van noede horen di vele dinghen [...] te doen. of overmits traecheit dat god

1 Na sprac *is een zin weggelaten.* 2 di [...] : *na* di *een punt evenals na* di *in reg. 3*

3 weerck : *in het hs.* w *verbeterd uit* v *als boven.*

4 horen di : *deze woorden zijn door den corr. in margine bijgeschr. Deze verbet. was noodzakelijk doordat een heele zin overgesl. was ten gevolge van het tweem. voorkomende* van *en de corrector zonder het model te raadplegen verbeterde. W heeft :* te werden van dinen sunden, so salstu ghedwongen werden van node veel dingen manlic te doene. — dinghen [...] te doen : *tusschen de woorden* dinghen *en* te *staat in het hs. het woord* manniken *door den kop. zwart doorgehaald. Er was bedoeld* manlicken (*C :* viriliter); manniken *werd niet begrepen en derhalve doorgehaald.*

N

anderen swegen. Ende dese scheen hoer prior ende leider te wesen. en hi sechde [:] Ghebenedijt soe sij die almechtige god. die in dinen herten hevet vast gemaect enen gueden wille Ende hi moet in dij volbrengen dat guede dat hi begonnen heeft[.] Ende om dattu ghecomen biste toe den vegevuer ghereynicht te werden van dijnen sunden[,] off du salte ghedwongen werden voel din-
bl 174ᵛ ghen te doen manlic[,] ofte overmids traec ‖ heiden dat god verbieden moet verloeren blyven mit live ende mit ziele. Want te hant als wij uut ghegaen sijn soe sal dit huus vervult werden mit scharen van boesen geesten. die di sware tormenten anbrengen sullen. ende sullen dij dreigen meerre te doen. Sij sullen di loven weder ter poerten te brengen onghequetset daer du in quemes op dat du hoeren wille voirbordes. Ende sullen hem pinen in deser

8 off : *Co* : aut; *W* (*ook K*) *vertaalt vrijer.*

Bl 2 ende oer l. — en : ende 3 soe *ontbr.* — die here almechtige got 4 hevet : heft *ook 6* 5 guede : goet 6-7 totten v. 8-9 voel *enz.* : van noden veel d. t. d. 9 ofte : of 9-10 tracheit dat got 10 verloeren : verlaren *meestal* 11 altehant 13-14 an doen sullen 15 laven weder totter porten 15-16 ongequest 16 quames 16-17 oren wil volbrechtes 17 si sullen om

H¹

sweghen alle ende dese scheyn hoer prior te wesen ende hoer leider | ende hi seide [:] Gebenedijt si die almechtige god die in dijn herte hevet vast ghemaect eynen gueden wille | ende hi moet in dy volbringhen dat guet dat hi begonnen heeft[.] *E*nde omme dattu ghecomen bist totten vegevyer ghereynicht te [...]. weerden van dijnen sonden[,] *e*nde du salt gedwonghen weerden voel dinghen van noeden te doen manlic[.] offte overmids traecheiden dat god verbieden moet verloren blijven mit lijve ende mit ziele[.] Want te hant als wi uut ghegaen sijn | so sal dit huys vervollet weerden mit scaren van quaden gheesten | die dy swaerlic tormenten aen solen bringen ende noch swaerliker te tormenten solen dreyghen[.] Sy solen dy geloven weder te brengen ter poerten onghequets daer du in quames op dattu horen wille volboerdes ende in alsulker manyeren solen si hem pijnen dich

2 leider | : *rood streepje.*

7 te [...] weerden : *tusschen deze twee woorden* wesen *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

10 dat : *na* dat *een punt* — dat god verbieden moet : *Co, Roy* : quod absit. *Ba en Harl hebben dit niet.*

13 gheesten | : *streepje rood op zwart.*

A 3-4 in u herte h. geset 4-5 ende die moet vol doen dat g. 5 in u begonnen h. 5-12 ende want gi te desen vaeghviere komen sijt so seldi werden bedwongen van noede vele dinx stoutelike te doene ocht gi selt met uwer treecheit daert god af hoeden moet met siele ende met live vervaren vloes als wi wech sijn 12 vervollet : vervult (*hs.* : ver vult) 12-14 met onsuveren geesten die u swaerlijc selen tormeinten ende noch 15 *en vlg.* ende si selen u geloven op dat gi hem geloeven wilt weder te brengene ongequest ter poerten daer ghi in quaemt al om te proevene ocht si u iet mochten gehoenen ende eest dat gi hem geloeft so dat gi verwonnen wort van tormeinten ocht vervaert van dreigene ocht van gheloften wert bedrogen met siele ende met lichame seldi vervaren

H²

bl. 69ᵇ beschermen moet van ‖ di verloren te bliven mit live ende met ziele[.] Want thans als wi sijn uut ghegaen van di so sel dijt huus verwolt werden. mit eenre volheit van quaeden gheesten die di zware pine sellen aenbrenghen ende sullen di drieghen. meer te doen. Si sullen di loven weder te brenghen zonder scricheden daer du in quaemste. op dattu horen willen consentierste ende si sullen hem pinen of si di in

2 verwolt : *hier is de* w *niet tot* v *verbeterd.*

K

moegen[.] Ind is it dat du in eyniger manieren off [*myt*] verdresse off myt yrem dreuwen verveirt off mit beloifden bedrogen wirtz ind du in volbort geves so saltu verloren syn an lyve ind an sele[.] Mer setzes du gode hoffen in den glouven so [*dat du noch*] myt pynen noch myt dreuwen noch myt yrme geloeften neit verleyt en wirtz Mer dat du sy veronwerdiges als neit so en saltu neit aleyne gereyniget werden van dynen sunden Mer du salt *bl. 110a* ouch sien ‖ de pyne de den sunderen bereit[...] wyrt ind de ruste da de gerechtigen yne verblydent[.] Have alwege got in dyme hertzen ind als sy dyr pyne an doent so roiff an onsen heren jhesum cristum Want om dat an roiffen des namen so saltu[...] zo hantz verloist werden van den pynen[.] Ind wyr en mogen neit langer myt dir

1 moegen : *verb. uit* mogen ; *de* e *boven de* o *bijgeschr.*, *z. aanw.* — is it dat : dat *eerst verg.*, *daarna boven den reg. tusschen* it *en* du *bijgeschr. z. aanw.*

2 [*myt*] : *Roy en Harl* : tormentorum afflictione

3 wirtz : *eerst verg.*, *daarna met de griffel bijgeschr. boven* ind *z. aanw.*

5-6 [*dat du noch*] : *hs.* so saltu myt pynen *enz.*; *boven de* m *van* myt *staat een met de griffel gemaakt kruis dat naar het verdere* dat du *verwijst.*

10-11 bereit [...] wyrt : *na* bereit *eene* y; *Co en Roy hebben* praeparantur (preparantur); *Harl :* parata sunt. *K*[1], *W*, *Br*, *N*, *Bl gaan met Harl*, *zie echter* H^1 *en* H^2.

15 saltu [...] zo : *na* saltu *het woord* zo *tot een inktvlek samengevloeid.*

W

ren bedrieghen moghen[.] Ende ist dattu in enigher [...] manieren of mit verdriete van pinen verwonnen werdes. of mit horen drey- ‖ ghene *bl. 9b* verveert. of mit beloften bedroghen. ende du hem volbort gheves. soe salte verloren [...] wesen an live ende an siele[.] Mer settestu goede hoepe inden ghelove. also dattu noch mit pinen. noch mit dreighene. noch mit haren beloften niet verleidet en werdes. mer dattuse veronweerdest alse niet. so en salstu[...] niet allene ghereynicht werden van dinen sunden. mer du salt oec sien die pinen die den sunderen bereit werden. ende die ruste daer die gherechtighen inne verbliden. Heb altoes gode in dine ghedenkenissen ende alse si di pine an doen. soe anroepe onsen heren. jhesum cristum Want omme dat anroepen deses namen. so salste te hants verloset werden vanden pinen. Ende wi en moghen hier niet langer mitti bliven. mer wi

1-2 enghier [...] manieren : *tusschen die twee woorden de eerste neerhaal eener* m, *aan het einde van den regel, rood doorgehaald; 't is de* m *van het volgende* manieren *dat de kop. op denzelfden regel niet meer kon schrijven.*

5 verloren [...] wesen : *tusschen die twee woorden de letters* bl *rood doorgehaald; blijkbaar was de kop. op 't punt* bliven *te schrijven.*

9 dattu *en* se *zijn door een verticaal zwart streepje elkander gescheiden.*

10 salstu [...] niet : *na* salstu *de letter* n, *aan het einde van den regel rood doorgehaald.*

12 werden *en* ende *zijn door een vertic. zwart streepje, dat midden door de punt gaat, van elkander gescheiden.*

15 jhesum cristum : *voluit geschreven.*

Br *2* ofte myt vernoy vanden tormenten *3* ofte myt oeren dreygingen *4* ofte myt beloeften bedragen *5* volbort gheves : consentiers *5-6* saltu verlaren w. a. licham ende aen zielen *7-8* tormenten noch mit bedriegen *8* haren : oeren *meestal* *9* so *ontbr.* *10-11* alle dijnen sonden *11* pinen : tormenten *13-14* in dijnen verdencken *14-15* als sy dy tormenten soe aen rope den name jhesum cristum *16* aen ropen — deses namen. — so *ontbr.* *16-17* saltu toe hant *17-18* vanden tormenten verloist werden want wy en m. *18* myt dy

H²

deser maniren bedrieghen moghen[.] Ende ist dattu in enigher maniren of [...] mit verdriete verwonnen werste of mit horen drieghen verveert of mit loesheden bedroeghen ende du consente gheveste. so saltu verloren bliven an live. ‖ ende an ziele[.] Mer setstu goeden hoepe in goede. ende in den ghelove. *bl. 69c* als dattu mit pinen noch mit drieghen [...] met haren beloften bedroghen en worste. also datdu se

1 maniren : *hier verbetert de corrector de* i *niet tot* ie *zooals boven* **217**/*3.* — of [...] mit : *tusschen* of *en* mit *in het hs.* niet *door den kop. rood op zwart doorgehaald.*

3 in goede : *dit ontbr. in de andere Mnl. teksten, komt wel in het Lat. van Co voor :* in fide spem tuam in Domino (*id. Roy en Harl*).

4 mit drieghen [...] met : *tusschen* drieghen *en* met *in het hs.* ende *door den corr. schuin zwart doorgeh.*

manieren of sij di alsoe bedriegen moegen[.] Ende ist dattu in eniger manieren. of mit overlasten der pinen verwonnen werdes. of mit hoerer dreigen verveert. *o*f mit loeften bedroghen *a*lso dattu hem *bl. 174b* volbordes. || soe bistu verloeren mit lijve ende mit ziele[.] Mer setstu gueden hope inden geloeve *a*lsoe dattu noch mit pinen noch mit dreigen noch mit hoeren loeften niet verleidet en werdes. Mer dattu se veronwerdes als niet. *s*oe en saltu allene niet gereynicht werden van alle dijnen sonden. Mer du salste oec sien die tormenten die bereit werden den sunderen *e*nde die ruste daer die ghe-rechtigen in verbliden[.] Heb altoes god in dijnen ghedachten. Ende als sij dij pijnen soe rope an onsen here jhesus cristus. Want om dat anropen [*van*] desen name soe salstu te hants van desen pinen verloest werden. Want wij en mogen hier niet

2 overlasten : *zie K.*
9 saltu : *hs.* sal *aan het einde van den regel.*
16 [*van*] : *niet in hs. Misschien stond er* deses namen

Bl *2-3* mit groetheit der p. *4* geloften bedragen *4-5* Also dattu hem volbordes *ontbr.* *5* verloeren : verlaren *6* haep inden geloef *8* oren geloften *10* alle *ontbr.* *11* salste : salte *13* altoes in verbliden — Hebt got altoes *15* jhesum cristem (*sic*) *16* des namen — saltu te hant *17* Want *ontbr.*

te smeyken of si dy also hoenen mochten ende eest dattu mit eyniger manyeren of mit overlast der pijnen verwonnen woerdes of mit dreyghen verveert of mit geloefden bedroeghen[,] also dattu hem geloves[,] so saltu vervaren mit ziele ende mit lijve[.] Mer setstu gueden hoep inden gelove | also dattu mit pijnen noch mit || dreyghen noch *bl. 36b* mit hoeren beloeften niet verleydt en werdes mer dattu si veronweerdes ende voer niet en achtes | so en saltu alleyne niet ghereynicht werden van alle dijnen sonden Mer du salt oec sien die tormenten die bereyt sijn den sonderen | ende die rast daer die gherechte in verblijden | Heb altoes gode in dijnen ghedechten | ende alsi di pijnen so aenruepe onsen heer jhesum cristum want omme dat aenruepen van desen name so saltu te hant van desen pijnen verloest weerden | want wi en moghen hijr niet langer by dy blijven mer wi

1 dy : *boven den regel bijgeschreven met aanw.*
6 mit : *overal geschreven* m̄ȝ
8 niet : *hs.* nȝ *eveneens regel 9 en 18.*

A *6-8* maer setti al uwen hope int geloeve so dat gi haren tormeintenne nocht dreigene nocht geloof-ten niet en wijct *8-9* mer dattu si veronweerdes ende voer niet en achtes *ontbr.* *10* ghereynicht : gesuvert *10-11* van uwen sonden *11-12* gi selt sien die pinen *13* daer hem die gerechtege altoes in verbliden maer hebt *14* in u gedachte — alsy u pinen *15-17* aen roept o. h. Jhesus Xristus altoes gi selt vloes verlost werden vanden tormeinten *17* want *ontbr.* *18* dy : u

H²

veronwerdes alse [...] niet gherekent. so en saltu niet alleyn sijn ghereinnicht van dinen sonden. mer du selte oec sien die pinen die den sondaren bereit sijn ende die ruste daer die gherechtighen in verbliden. heb altoes gode in diner ghedenckenisse Ende als si di die pine aen doen. so aen rope den naeme ons heren jhesu cristi ende thans om dat aenroepen des namen ons heren saltu verlost *bl. 69a* werden vanden pinen[.] Ende wi en moghen hier niet langher bi di bliven. mer || wi bevelen di

1 alse [...] niet : *tusschen deze twee woorden in het hs.* als *eveneens doorgehaald. Er is misschien ook hier eene fout. Men vergelijke H¹. Roy :* sed constanter quasi nichilum contempseris.

blyven mer wyr bevelen dich dem almechtigen gode[.] Ind alsus do sy desem manne de benedixie gegeven hadden so giengen sy ewech van eme[.] Dese ritter de alsus geleert was zo dere ritterschaff van noywer manieren de[...] vurmails intgaen de lude streyt Hey was zo hantz menlicher zo stryden intgaen de duvele[;] myt den wapenen cristi verbeit hey versichert willich van dem duvelen[...] eme eyrst zo deme stryde roiffen soulden[.] Hey was gecleyt mit dem panser der gerechticheit[;] *bl. 110b* ind mit || der hoffen der verwynengen *i*nd der eweger selicheit wart der gedanck verloist als dat houfft myt eyme helme myt dem schilde des gelouven der in bedeckde[.] Want hey hadde dat swert des geystes dat wort godes dat is ynnentlichen an geroiffen onse lieven heren jhesum cristum Dat[...] hey in bieschirmde myt konyncklicher sicherheit dat hey neit en woerde verwonnen van der vyande anvechtige[.] Ind de

---

4 zo dere : *hs.* zo der re; *de* r *van* der *is gëxpungeerd.*
5 de [...] : *hs.* de hie
7 stryden intgaen : intgaen *verb. uit* intgan; *de* e *boven den regel tusschen* a *en* n *bijgeschr. z. aanw.*
9-10 duvelen [...] : *hs.* duvelen wilchen; *dit* wilchen *is verb. uit* eyn, *dat uitgekrast en waarboven* wiichen *met de griffel is bijgeschreven.*
12 verloist : *dit woord hebben de meeste teksten verkeerd vertaald uit het Lat.* redimitur. *Alleen H[1] heeft het goed, terwijl H[2] een vorm heeft, die in klank er op gelijkt;* redimo = verlossen, *maar ook* = omgeven, omkransen b. v. sertis redimiri et rosa.
14-15 dat swert des geystes : *zie over deze plaats de tekstbespreking.*
17 Dat [...] : *hs.* Dat dat
18 woerde : *verbet. uit* worde; *de* e *boven den regel tusschen* o *en* r *bijgeschr., z. aanw.*

bevelen di den almechtighen god[.] Ende al dus doe si desen man die benedixie ghegheven hadden. so ghengen sie en wech van hem ¶ Dese ridder die aldus gheleert was toe der ridderscap van nijer manieren. die wileneer manlic teghen die menschen vacht hi was || te hants bereit man- *bl. 10a* liker te striden tegen die duvelen[.] Ende mitten wapenen cristi ontbeide hi versekert. Welke vanden duvelen hem ierst te stride roepen solde. Hi was ghecleedet mitten panssier der gherechticheit. ende mit hopene der verwiningen ende der ewigher salicheit *w*aert die ghedachte verloset. *a*lse dat hoevet mit enen helme mitten schilde des gheloven die en bedecte. Wante hi had [*dat*] sweert des gheestes dat woert goeds. dat is innichlic angheroepen. onsen lieven heren jhesum cristum. dat hie ne bescherme mit koninckliker versekerheit. dat hi niet en worde verwonnen. vander viande anvech-

---

2 die *en* benedixie *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*
6 hi was *is in margine naast* vacht *bijgeschreven; het staat als reclame ook onder aan de bladz. in margine.*
12 verloset : *zie hierover de aanteekening bij K en H[1], ook over den volgenden regel.*
16 jhesum : *voluit geschreven,* cristum *niet* (xp̄m).
17 koninckliker v. : *de Latijnsche teksten hebben :* regio munimine; *zie Br.*
18 vander *en* viande *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

Br *1* god : got *3* so *ontbr.* — ghengen : gingen *4* ten ridderscap *5* wileneer : wilneer *6-7* toe hant ghereet manlicke (*lees* manlicker?) *7* tegen den d. *7-8* myt cristus wapene *8* Welke : welc *9* ijrst toe striden *10* mytter panser *11* hope der verwynninge ende vanden ewigen *12* waert : wert *12-13* verloist als dat heeft (*lees :* hoeft ?) *14* hem bedecten want hy hadde dat s. *15* geesten *15-16* dats devotelic aengeropen *16* lieven *ontbr.* *16-17* hy hem beschermde *17* conentlicker sekerheit (*lees :* conencliker?) *18* vanden vianden die hem aenvechten

---

H²

den almachtighen gods zone[.] Ende aldus doe si die benedictie ghegheven hadden desen man. so ghinghen si wech van hem[.] *D*ese ridder die aldus gheleert was totter ridderscap van nyer maniren die te voren manlic teghen die menschen vacht. *w*as thants bereit manlic te striden teghens die duvelen. ende mitten wapen cristi. so onbeide hi vele vanden duvelen die hem eerst te stride ropen soude[.] Die ridder was ghecleet mit een panzeer der gherechticheit. ende mit hope van verwinnen |

---

3 manlic (*tweede*) : *lees :* manlicker? *Br* = *H[2]*, *Co :* virilius. *Ba heeft echter den stellenden trap, Roy :* uiriliter.
4 vele : *de laatste* e *is verbeterd uit* c, *het bovenste streepje der* c *is uitgekrast en de corr. heeft dan de* e *gevormd. Het was goed* velc; *Roy :* quis demonum. *Zie N en var. op W van Br.*
5 verwinnen | : *hs.* ver winnen | ; *streepje met rood stipje.*

N

61 174c langer blijv ‖ en bij dij [...] Mer wij bevelen di den almechtigen gode: Ende aldus doe sij hem die benedictie hadden ghegeven. soe ghingen si en wech van hem. Dese ridder die aldus gheleert was toe nyeer maniere der ridderscap Die wilneer manlick tegen die menschen vacht. hi was te hant bereit manliker ten stride tegen die duvelen. Ende mit den wapenen cristus versekert ontbeide hi welc vanden duvelen hem irst te stride ropen solde: Hi was ghecledet mitten panser der gerechticheit[.] Ende mit hopen der verwijnningen. ende der ewiger salicheit wart die ghedachte verloest als [...] dat hoeft mit enen helme. ende mitten schilde des

61 174d gloven die en be ‖ decten. Want hy hadde dat sweert des geestes dat woert gods. dat is ynnich anropen ons heren jhesus cristus Dat hi en bescherme mit koninckliker versekerheit. dat hi niet verwonnen en werde vanden anvechtenden vianden[.]

1 [...] Mer wij : *vóór* Mer wij *in het hs.:* mer wij | ven, *rood doorgehaald; de kopiïst bemerkende dat hij de laatste lettergreep van* blijven *uit den voorgaanden zin heeft herhaald, is met den nieuwen zin opnieuw begonnen.*

5 maniere : *in het hs. uit* manieren *verbeterd, de slot-*n *is zwart, schuin op rood, waterpas doorgehaald.*

7 ten stride : *lees:* te striden? *Co:* virilius certare, *Roy:* uiriliter certare

9 hem : *aanvankelijk overgeslagen, naderhand in margine bijgev. met aanwijzingsteekens, rood op zwart.*

12 verloest : *zie K* — als [...] : *hs.* aist

14 hy : *boven de* y *staan twee punten.*

18 anvechtenden : *N vertaalt hier meer in overeenstemming met Co en Roy:* ne ab adversarus infestantibus superetur, *Harl:* ut ad. i. non s. *Ba heeft een wending, die aan K en W doet denken:* intrepidus adversariorum prestolatur conflictum. *H¹ laat iets weg.*

Bl *1* mit dy *2* gode : gade — hem : om *meestal* *3* doe g. *4* van hem *ontbr.* *4-5* tot nyer manieren *5* manlick : menlic *7* manlicker te striden *7-8* mitten wapen cristi versekert verbeyden *8* welc : welker *9* hem *ontbr.* — iersten ten s. *11* mitten haep der verwinninge *12* gedachten v. als *14* die om bedect *15* dat is d. w. gads *16* jhesu cristi — om beschermden *17* versekertheit *18* worde van anvechtinge der viande

H¹

bevelen di den almechtighen gode[.] Ende aldus doe si hem die benedixie ghegeven hadden so ginghen si ewech van hem[ ] Dese ridder die aldus geleert was tot nuwer manyeren der ridderscap | die wileneer manlijc vacht teghen die minschen | hi was te hant bereydt manliker te vechten teghen die duvelen ende mitten wapenen cristi versiekert ontbeydt hi wilc vanden duvelen hem eerst ten strijde ruepen solde | hi was ghecleydt mitten halsberch der gherechticheit[;] ende mit hoep der verwenninghen ende der ewigher salicheit waert die ghedachte versiert | also dat hovet mit eynen helme ende mitten schilde des geloven die hem bedecten[.] Oec hevet hi des heylighen gheestes sweert[,] dat ist woert gods[,] want hi mit begheerten aenriep onsen heer jhesum cristum dat hijne moest beschermen dat hi niet en woerde verwonnen[.]

2 hem : *Co en andere Lat. teksten als Harl en Roy hebben* viro, *dat in K, W en H² door* man *is vertaald.*

4 nuwer m. d. r. : *Co, Roy en Harl:* ad novi generis militiam; *zie de andere teksten.*

6 hi : *het bovenste gedeelte der* h *is horizontaal rood doorstreept en boven de* i *staat naast de zwarte, een roode punt.*

8 wilc : *de* c *misvormd tot* o

9 hi was ghecleydt mitten halsberch : *is met eene eenigszins kleinere letter geschreven.*

12 versiert : *zie K aant.*

17 beschermen : *de andere teksten hebben nog de vertaling van het Lat.:* regio munimine.

A *1* di : u. *1-3* ende doen gebenendidense den ridder ende gingen wech *3* van hem *ontbr.* *3-6* die nu geleert es toet desen ridderscape ende die te voren die mannen manleec bestreet es nu gereet noch manleecker te stridene jegen *7* ende *ontbr.* *7-9* met gods wapenen gewapent so beit hi daer na welc der d. hem ierst roepen sal te kampe *9-13* hi heeft den halsberch der gerechticheit ende den hope des verwinnens sijn gedachte es geciert metter eweger salicheit ende onder den schilt des geloeven (*Deze verkorting is erg ongelukkig.*) *13-14* die hem bedecten *ontbr.* *14* tscheilichs ghees *15-16* mit begheerten *ontbr.* *16* Jhesus Christus *niet verbogen.*

H²

ende vander eweliker salicheit wort die ghedachte ghetroest als dat hoeft met enen helme ende

61 76a metten schilde van ghelove ‖ die hem bedeck[t]en. Want hi hadde dat zwaert des gheestes. Dat woert goeds dat [...] devoetlic aen gheriep onsen here jhesum cristum dat hi hem bescherme mit coenlick versekerheit dat hi niet verwonnen en worde vanden vian[*den*] die hem aenvechten sullen

1 ghetroest : *heeft er eerst gestaan* verloest *en is dit op onoordeelkundige wijze verbeterd, zoodat er een min of meer duidelijke beteekenis aan gegeven werd? Zie K en H¹.* *2* bedeck[t]en : *hs.* bedecken.

3 dat [...] devoetlic : *tussch. deze twee woorden staat in het hs.* is *zwart doorgeh., waarsch. door den corr.* — gheriep : *door den corr. verbet. uit* gheropen, *de* o *is uitgek.,* ie *is in de plaats er boven geschr., de uitg.* en *is schuin zwart doorgeh. De plaats is door den corr. zoo verbeterd, dat er een zin ontstond, die niet bedoeld was. Roy:* verbum dei, deuote uidelicet inuocans dominum ihesum christum... *Men zie de andere teksten.*

4 coenlick : *Lat.:* regio munimine; coenlick *is dus waarsch. fout. Zie Br.* — niet : *dit woord is door den corr. in margine bijgevoegd met aanw.* — vian[*den*] : *hs.* viant; *zie Br.*

goederterenheit en bedroich in neit *d*er neit bedregen en konde de gene de in yn betruwen

Dit is de eirste pyne van ij striden de hei hadde intgen de duvelen

[*D*]o dese ritter alsus gesacht was ind alleyne [...] sas in desem sale onvertzaget ind verbeit des strytz der duvele *so* hoirte [*hey*] gereynge all omme in dem huse eyn geruchte als aff alle de werelt hedde gewest beroert[.] Als in dochte. *so* hadden bl. 111a alle ‖ de lude ind alle deyere [...] van der werelt van der see ind van der lucht myt alle yrre macht geruchte zo samen gemacht sy en hedden [...] geyne merre geruchte mogen machen[.] Ind en hedde hey myt der kraft gotz neit beschirmet geweist hey hedde myt dem geruchte uis syn synen gecomen Ind na dem anxste van alsulchem hoeren so valgede dar na eyn enxtlich ansien

5 [*D*]o : *de plaats voor de* D *is opengelaten* — was ind : *Co en Roy :* Miles igitur, ut dictum est, cum in domo solus sederet. *Misschien is dat* ind *een vertaling van een Lat. voorbeeld als Harl, waar de zin luidt :* cum ita instructus a t q u e in domo solus sederet...

5-6 alleyne [...] : *na* alleyne *het woord* saʒ (= s + z), *fout voor* sas, *zwart doorgehaald.*

10 deyere [...] : *verb. uit* dyere, *de* e *boven den regel tusschen* de *en* y *bijgeschr., z. aanw.*; *na* deyere *in hs. het woord* deyre — werelt : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje.*

12 hedden [...] : *na dit woord* myt, *half uitgekrast.*

17 enxtlich : *Roy, Co :* horribilior, *Ba, Ar, Harl :* horribilis; *N heeft een positief, ook Bl, zie H²*. — ansien *enz.* : *zie H¹*; *Roy :* horribilior demonum uisibilis aspectus, *Harl :* horribilis demonum visus

tingen[.] Ende die goedertierenheit bedroech en niet. die niet bedrieghen en can die gene die in hoer betruwen

Die ierste pine was van tween striden die hi had mitten duvelen

Als dese ridder alse ghesecht is. allene sat in desen huse onversaghet. ontbeidende der duvelen strijt. so hoerde hi [...] haestelic om lanc dat huus een gheruchte. also of alle die werlt had gheweest in enen beroeren. Want also hem dochte ‖ hadden bl. 106 alle menschen ende alle beesten vander werlt. vander see. ende van der locht. mit al haerre machte te samen gheruchte ghemaket si en hadden gheen meerre gheruchte moghen maken[.] Ende en had hi mitter cracht goeds niet beschermet gheweest hi had mit dien gheruchte uut sinen sinne gheweesen Siet na den anxte van dusdanen horen. so volghede daer na een anxteliker

8 hoerde : *Co, Harl en Roy :* Caepit audiri tumultus *cf. Br, N, Bl, H¹* — hi [...] haestelic : *na* hi *de letter* h, *aan het einde van den regel, rood doorgehaald.*

10 Want *enz.* : *Co, Harl, Roy :* Etenim si

11 alle menschen *enz.* : *Roy :* omnes homines omnia animantia terre. maris. et aeris, *Harl :* omnes homines et omnia animalia et bestie; *H¹ heeft een afwijkende vertaling; zie ook H².*

13 ghemaket : ghe- *is in margine naast* gheruchte, *laatste woord van den regel bijgeschreven met kleine letter; de kop. had het blijkbaar vergeten.*

17 sinne : *hs.* sinene; *de* e *is rood doorgehaald.* — gheweesen : *verbet. uit* gheweest; *van de* t *is onmiddellijk onder 't schrijven een* e *gemaakt.* — Siet : *Co, Roy, Harl :* Et ecce

Br *1-2* en bedroech hem n. *3* om betrouwen *5* mytten duvel (*lees :* duvelen?) *6* als gheseit *6 7* int huys *8-9* soe begonste men haestelic omtrent dat huys te hoeren een g. *9* als oft *9-10* in beroren hed geweest *10* als om duchte *11-12* werlt ende van der zee *12* locht : lucht — myt alle oirre m. *13* te samen *ontbr.* *14* gheen : en gheen *15* myt goids cracht *16* den g. *17* syn gheweest *18* hoeren soe volchden — na *ontbr.*

H³

ende die goedertierenheit en bedroech hem niet. die niet bedrieghen en can. die ghene. so wie in hem betrouwen.

Die eerste pine was van twien striden die hi hadde mitten duvel.

Als dese ridder aldus alleyn sat in dese huse al onversaghet onbeidende der duvelen stride. so bl. 70b hoerde hi haestelic om dat huus een gherucht. als of al die ‖ werelt hadde ghewest in een beroeren.

3 duvel : *lees :* duvelen? *Zie Br :* mytten duvel.

Ende die guedertierenheit gods en bedroech hem niet. die niet bedriegen en mach die ghene die gherechtelic in hoer betrouwen

Die ierste pine

ALs die ridder als gesecht is. alleen int huus sat onversagt ontbeiden[...]de der duvelen strijde soe begonste hi haestelic te hoeren om lanc den huse een gherucht Als of alle die werelt in beruer[*in*]ge
bl. 175a had gheweest. Want ‖ al hadden als hem dochte alle menschen ende alle beesten der werelt ende der see. ende der locht te samen mit al hoere macht gherocht gemaect. si en hadden geen meere geruchte moegen maken[.] Ende en hadde hi mitter crachte gods niet beschermt gheweest hi[...] had mitten gheruchte uut sijnen sijnne ghecomen. Siet na desen anxt van dusdanen hoeren soe volgeden daer nae een anxtelic ansien vanden

5 ALs : *de A is onderstreept.*
6 ontbeiden[...]le : *in het hs.* : ontbeidendende
7 begonste : *N vertaalt het Lat. van Co, Roy, Harl ; zie W en de andere teksten.* — haestelic : *Roy* : subito *ontbr. in* H^1.
8 beruer[*in*]ge : *hs.* beruernige
14-15 hi [...] had : *in het hs. verbeterd uit* hi en hadde, en *en* de *zijn rood op zwart doorgehaald.*
17 anxtelic : *zie K.*

Bl *1* gods *ontbr.* *2* die nyemant b. *5* als voer geseecht *6* onverveert ende wachten d. d. *6-7* Doe begonde hi haestelicken te horen om dat huys *8-9* beroerynghe hed gewest *9* hadden : hedden *vaak* *9-10* als om docht al menschen ende al besten der werlt *11* ende inder — al *ontbr.* *12* gherocht : gerucht — hadden : heden (*sic*) *13* hadde : hed *14* gods : gads *meestal* — gheweest : gewest *15* sinnen g. *17* nae *ontbr. cf. Br.*

Ende die guedertierenheit ‖ die nyemanne en bedrieghet die hoer betruwet si en bedroege hem niet bl. 37a

Die ierste pijne was van .ij. strijden die hi mitten duvelen hadde

Alse aldus dese ridder alleyne sat int huys mit eynen onversaechden moede beydende nae tghevecht vanden quaeden gheysten So begonste hi te horen ommetrent gheen huys eyn alte eyslic[...] bedruysch also ochte alle die werelt in roeren waer Hem dochte wel sekerlijc al maecten alle minschen ende al dat leeft | beyde in die zee ende daer buyten al hoer machte teynen gadere eyn bedruyssche so en mochten sijt niet meere maken[.] Ende en hed hi hem niet beschermet mitter godliker doecht Ende oec dat hi geleert was vanden voerseiden mannen hi waer vanden[...] eyseliken geruechte[...] uut sijnen sin ghecomen ende in onmachte ghevallen Ende nae dat eyselike hoeren volchde eyn voel eyseliker aenschouwen

6 Aise aldus *enz.* : *Co en Roy* : ut dictum est. *Zie* H^2 *en K.*
9 ommetrent gheen huys : *verb. uit* omme gheen huys ; trent *boven den regel bijgesch. met aanw.*
10 eyslic [...] : *na* eyslic *is op het einde van een regel* ghe *zwart op rood geëxpung. en zwart en rood doorgeh. Aan het begin van den volg. regel is* bedruycht *zwart en rood geëxpung. en rood doorgeh; in margine links daarnevens geschr.* : bedruysch
12 leeft | : *streepje rood op zwart.*
16-17 Ende *tot* hi : *deze zin ontbr. in de andere teksten. Roy, Harl en Co* : et a viris praedictis commodius instrueretur. *Ba* : Vnde nisi premonitus fuisset et premunitus a viris.
17-18 vanden [...] eyseliken : *tusschen deze twee woorden* g *loodrecht rood doorgehaald.*
18 geruechte [...] uut : *tusschen deze twee woorden is* hi waer *rood geëxpungeerd en doorgehaald.*
18-19 uut *tot* Ende nae : *zie* H^2.

A *2-3* betruut sien bedriecht hem niet *4-5 De titel ontbr.* *6* in dit h. *7-8* na tgeenecht *lees* : tgevecht? *8-9* doen begonste h. t. h. omtreint *9-10* alte eyslic *ontbr.* *10* gedruysch als *12* meinschen *13* oec daer buyten *13-14* teenen male een gedruyschs *15* Ende : maer en hadde [*hi*] hem *17-18* vanden eyseliken geruechte *ontbr.* *18-19* uut sijnen sin ghecomen ende *ontbr.* *20* voel : veel

H^2

Want hem dochte al hadden alle die menschen vander werelt ende alle diert uuter zee ende vander lucht al te gader een gherucht ghemaect si en hadden gheen meere gherucht moghen maken[.] Ende en had hi mitter cracht gods niet beschermt gheweest hi had vanden gherucht uut sinen sinne ghevallen. Siet na den anxte van dusdanighen horen. so volghede daer na [*een*] anxtelike aensien

3 had : *de* h *staat op eene uitkrassing, op een letter* d
3-4 uut s. s. ghevallen : *Roy, Harl* : amentaretur. H^1 *vertaalt dit tweemaal;* H^2 *geeft een soort samentrekking van de dubbele vertaling van* H^1.
4 [*een*] anxtelike : *in hs. is* anxtelike *verbet. uit* anxteliker; *de* r *is uitgekr., doch nog zeer goed herkenb. Zie K.*

K

van duvelen Want sienlich begonde in den sal zo comen eyn ontzelliche schare van duvelen van gruwelicher formen Mit scheitzen ind mit spotten begonden sy [...] in zo groissen Ind als [...] by laster eme zo sagen [:] *A*nder lude de ons dienent en comen neit zo ons dan na deme dode[;] her om syn wyr dyr schuldich [*merre*] loen zo geven dat du onse [...] geselschaff der du ernstlichen bl. 111b gedient ‖ hais wouldes alsus sere eren dat du den dach dyns doitz neit en wouldes verbeiden *m*er dat du dych ons levendich leveren wouldes dyn lyff ind dyn sele zo samen[.] Dit hais du gedaen om merre loen zo ontfangen her om saltu overvlodich ontfangen dat du van ons verdient hais Want du bis her gecomen om dat du vur dyne sunden pyne salt liden[.] Du salt haven myt ons dat du soiches verdreis ind droevicheit Mer nochtant om dat du ons bis nu zo hais gedient

4 sy [...] : *tusschen deze twee woorden de letter* e — als [...] : *na dit woord* he, *fout voor* by, *doorgekrast.*
6 dode : *na dit woord een streepje ; cf. bov. na* werelt.
7 syn... schuldich : *Co, Roy en Harl :* debemus. *Zie H*[1]. — loen : *verb. uit* loens ; *de* s *is uitgekr.* — [*merre*] *Co, Roy, Harl :* maiorem
8 onse [...] : *na dit woord, aan het begin van den volgenden regel eene* ſ
9 gedient hais : *Co :* seruisti, *Roy :* deseruisti, *Harl :* non d. *Zie H*[1] *en H*[2].
9-10 alsus sere... verbeiden : *hs.* alsus sere eren dat du den den dach dyns doitz neit en wouldes alsus sere eren dat du verbeiden ; *de woorden die in den tekst hooren :* dat du den dach dyns doitz neit en wouldes verbeiden *zijn met de griffel omlijnd.*
13 ontfangen : *na dit woord een streepje ; cf. reg. 6.*
13-14 overvlodich : *de* o *van* vlo *door uitkr. verb. uit* e.
15 dat du vur : du *eerst verg., daarna boven de* v *van* vur *met de griffel bijgeschr., z. aanw.*
17 soiches : *na dit woord een streepje.*
18 nochtant : *verb. uit* nachtant ; *de* a *is tot een inktvl. samengevl. en de kop. heeft er eene* o *boven gezet.*

W

ansiene vanden duvelen. Wante sienlic begonde int huus te comen ene ontellike veelheit van duvelen van eyseliker formen. Ende schaterende ende spotten[...]de begonden se ne te grueten. ende alse bi lastere hem te seggene. Die ander menschen die ons dienen. en comen niet tot ons dan na der doet. Hier om sin wi di schuldich meerren loen te gheven dattu onse gheselscap. der du eernstelic[...] ghedient heves woldest dus seer eren. dattu den dach dijnre doet niet en woldes verbeiden. mer dattu di levendich ons leveren woldes dijn lijf ende dijn siel te samen. Dit hebste ghedaen omme meerre loen tontfaene. Hier omme salste[...] ‖ overvlodelic ontfaen dattu van ons verdient heves. bl 11a wante du biste hier ghecomen om dattu voer dine sunden pine[...] salste lyden[.] Du salste hebben mit ons dattu soekest. verdriet ende droefheiden. Mer nochtant om dattu ons tot nu toe heves

3 schaterende : *Roy :* cachinnando
4 spotten[...]de : *hs.* spottenende
8 eernstelic [...] ghedient : *na* eernstelic *aan het einde van den regel de eerste neerhaal van eene letter* g *rood op zwart doorgehaald.*
13 salste [...] : *na* salste *de lettergr.* over, *zwart doorgehaald en zwart geëxpungeerd ; de kop. kon op die blz. het gansche woord* overvlodelic *niet meer schrijven ; daarom haalde hij de eerste lettergr. door en herschreef het gansche woord op de volgende blz.*
16 pine [...] : *in het handschr. staat tweemaal :* salste

Br *1* want *meestal* — begonden *2* veelheit : voelheit *3* anxtelicker formen — schaterden *4* sy oen *5* te : toe *vaak* *7* hijir om sijn *8* deer du ernstelicke *9* hevest woldest *10* woldes : woldest *maar in 11* woldes *12* hevestu *13-14* overvloedich *15* biste : bist *16* salste : salt — du salt hebn *17* droeffheit *18* toe *ontbr.*

H[1]

vanden duvelen. Want sienlic begonden in dat huus te comen ene volheit van duvelen van yserliker bl 70c formen. ende schaterende ende spottende begonden si hem te groeten ende te segghen. ‖ *D*ie ander menschen die ons dienen en comen niet tot ons dan nader doet[...][:] hier om sijn wi schuldich di meere loen te geven dattu onse gheselscap die du nersteliken dienste woudes dus eren dattu den

1 volheit : *ter rechterzijde van de* o *is er een uitkrassing, zoodat ze op een* e *gelijkt. Er is misschien* velheid *bedoeld of er stond eerst een* w *cf.* verwolt **225**|*2. Roy :* multitudo, *Er :* voelheit — yserliker : *lees :* eyseliker ; *Roy :* formarum deformium.
3 doet [...] hier : *tussch. deze twee woorden in het hs.* dattu onse *door den kop. rood op zwart doorgeh.; blijkb. stonden deze woorden in het voorbeeld op den volgenden regel juist eronder.* — di : *door den corr. in margine bijgevoegd.*

duvelen. Want sienlic begonsten int huus te comen een ontellicke voelheit van duvelen. van eyseliker formen. Al schaterende. en bespottende begonde *bl. 175b* si on te grueten ende in laster hem toe ‖ te seggen. Ander menschen die ons dienen. en comen tot ons niet dan na der doet. Hier om sijn wij dij schuldich meere loen te gheven dat du onser gheselscap der du ernstelic gedient heves aldus seer eren woldes. dattu den dach dijns doots niet verbeiden en woldes. mer di levende ons leveren woutste lijf ende ziel te samen[.] Dit hebstu ghedaen om meerren loen te ontfangen Ende hier om salstu overvloedelic ontfaen den verdienden loen van ons Want voer dine sunden pine te liden. soe bistu hier gecomen. Du salste hebben mit ons dattu suekes druefheit ende verdriet Mer nochtant om dattu ons tot nu hevest ghedient

10-11 mer di levende ons leveren woutste : *aanvankelijk overgeslagen, naderhand in margine bijgevoegd met roode aanwijzingsteekens, de meeste letters op den eersten regel der correctie zijn echter uitgeloopen, weshalve de kopiist dien eersten regel rood heeft doorgehaald en er hem opnieuw boven heeft geschreven.*

17 ghedient : *in het hs. verbeterd uit :* ghedienst, *de* s *is zwart op rood doorgehaald.*

Bl *1* begonden si int *2* veelheit van bosen geesten *3* en : ende *3-4* begonden si om *4* toe *ontbr.* *7* schuldich : schuldic *8* ernstelicken g. *10* levende : levendich *11* woutste : woldes — heves du g. *13* salstu : saltu *15* soe *ontbr.* — salste : salte *17* tot noch toe heves

vanden aensichten alle der duvelen Hi sach dat tallen gaten insloech onvertellike van leliken duvelen[.] *A*l spottende ende al bescherende si hem grueten ende seiden[:] Dit achten wi hem te schanden Ander lude die ons dienen en comen tot ons niet dan nae hoere doet[.] Daeromme solen wy di beteren loen gheven dattu onser geselscap die du eerstlic diens so voel eren woldes doen dattu niet en woldes ‖ verbeyden den dach dijnre doet mei *bl. 37b* dattu tot ons comen bes mit zeel ende mit [*live*][.] *D*u heves ghedaen omme dattu te meeren loen soldes hebben Ende daeromme saltu myldelike ontfaen dattu verdient heves Du bist hijr comen omme pijne te ontfaen | voer dijne sonden | ende seker du sals vinden dattu suekes *d*ats druefheit ende rouwe Mer omme dattu ons noch voert

1-2 Hi *ens.* : *Roy :* uisibiliter etenim undique cepit innumera multitudo demonum irruere

4 Dit a. w. h. t. schanden : *Co :* et tamquam (*Roy :* quasi) per opprobium dicere. *Zie W en de andere teksten.*

5 en : *verbet. uit* ende; *boven* en *is het afkortingsteeken voor* de *uitgekrast.*

6 di : *verbeterd uit* die; *de* e *is loodrecht rood op zwart doorgehaald.*

10 *Roy :* corpus tuum et animam simul nobis tradere; *zie W. en de andere teksten.*

14 pijne : *verb. uit* pijnen; *het afkortingsteeken voor de slot-*n *is zwart doorgehaald,*

14-15 ende seker : *de vertaling van een Lat.* ergo *of* igitur. *De andere tekst. behalve A hebben dit* ergo *weggel.*

15 suekes : *verb. uit* sueckes; *de* c *is zwart geëxpungeerd en loodrecht rood doorgehaald.*

A *1* van aldien duvelen *2* onvertelleeckenne *2-3* duvelen *tweemaal in hs.* *3* albescheerrenden (*lees :* albescheerrende?) *3 4* groettende *5* Ander : andren *5-6* die ons dienen ende komen int onse eer dan na h. d. (*lees :* en komen int onse) *6-7* daer om seldi betren loen ontfaen dat gi *7-8* dier gi ernstelike dient s. vele e. d. wilt *8-9* dat gi niet verbeiden en wilt *9* den dach *ontbr.* — dijnre : der *10 12* dat gy tons sijt komen met siele ende met live maer gi draeiet om dat gi te meerdren loen hebben sout (draeiet *is zeker niet goed. Co. Roy :* ut maiorem remunerationem a nobis acciperes, hoc fecisti) — seldi mildeleecker (*Co, Harl, Roy :* abundanter) *13* dattu : dat gi — heves : hebt — gi sijt hier *14* dijne : u *15* gi selt vinden dat ghy soect *16* dattu : dat gi

H^2

dach dijnre doot niet woudes verbeiden. mer dattu levendich ons leveren woudes dijn lijf ende dijn siele te zamen. dit doestu om mere loen te ontfaen. dattu an ons verdient heves. Wanttu bist hier ghecomen om dattu voer dinen sonden pine salte liden[.] *D*attu zoecs dat saltu hebben mit ons alse droefheden [,] mer nochtan om dattu ons tot nu toe hebste ghedient wilstu onsen raet

2 Hier is voor dattu *een zin weggevallen. W :* Hier omme salste overvlodelic ontfaen; *waarschijnlijk stond die zin op één regel en eindigde op dien regel met* ontfaen; *vandaar dat hij overgeslagen werd. De corr. greep niet in, omdat hetgeen hij las, wel een zin oplevert.*

3 salte : *oorspronkelijk in hs.* saltu, *de* u *is door den corr. in* e *veranderd; het vlg.* saltu *is onverbeterd.*

K

woult du onsen rait doen ind weder keren so solen wir dyr dyt vur eyn gyffte doen dat wir dich soilen leiden zo der portzen da du in quemes dat du levendich in der werlt dich verblyden moeges *d*attu all neit en verleises dat dyme licham soisse is[.] Dyt geloefden sy eme om dat si in bedregen woulden myt anxste off mit zarden Mer der gewaire
bl. 112a ritter cristi || en wart myt anxste neit verstoisse noch mit smeychen verleyt want myt eyme starcken moide veronwerde hey er dreuwen ind en [...] antworde en [...] zo mall neit als sie smychde

Die ij pyne we yn de duvelen worpen yn eyn vuyr

[*D*]o de duvele sagen dat de retter si verunwerdeicht so grymden si grulichen up yn Ind sy machden op dem huse eyn also groisse vuyr [*i*]nd sy bunden eme hende ind voisse ind

---

1 doen : *hs.* dōe; *bij vergissing staat boven de* o *ook eene afkorting van* n

4 moeges : *verbet. uit* moges, *de* e *boven de* o *bijgesch. z. aanw.*

6 si : *verb. uit* sy*; de* y *is tot een inktvlek samengevl. en de kop. heeft er een* i *naast gezet.*

7 zarden : *Co :* blanditiis, *ook Harl en Roy.*

10 dreuwen : *verb. uit* druwen ; *de* e *boven de* r *bijgeschr. z. aanw.* — en [...] : *na* en *het woord* woul *rood doorgeh.*

11 en [...] zo : *voor* zo *aan het begin van den regel, eene slecht gemaakte* z

14 [*D*]o : *de plaats voor de* D *is opengelaten.* — dat de : *de* t *van* dat *is rechts van de* a *boven den reg. bijgeschr.*

16 machden : den *eerst verg., daarna boven op bijgeschreven, z. aanw.*

17 [*i*]nd : *hs.* nd : *het eerste streepje der* n *is haast een vlek, misschien is de* i *met het eerste been samengevl.*

W

ghedient. wilste onsen raet doen ende weder keren. [...] so solen wi di dit voer ene gifte doen dat wi di solen leyden ter poerten[...] daer du in quamest onverserighet dattu levende inder werlt di verbliden moghest dattu al niet en verlieses dat dinen lichame zuete is ℂ Dit beloveden se hem om dat sine bedrieghen wolden mit anxte of mit smekene. Mer die gheware ridder cristi en wart mit anxte niet bestoten. noch mit smekene verleydet. Want mit enen moede veronweerde hi hoer dreyghen. ende en antwoerde hem te male niet. als se smeecten

van der ander hoe datten die duvele int vuer worpen.

Doe die duvele saghen dat die ridder sie veronweerde. soe grimmeden sie eyselic op hem Ende sie maecten int[...] huus een alten groten vuer. ende se bon- | den hem hande ende voete *bl. 11b*

---

2 keren. [...] so : *tusschen* keren *en* so *het woordje* so, *dat de kop. tweemaal schreef, rood doorgehaald.*

3 poerten [...] : *na* poerten *de letter* d, *aan het einde van den regel, rood op zwart doorgehaald.*

10 enen : *lees :* enen even *zooals N? Lat. :* eodem animo. *Zie ook K, H*[1], *H*[2]. *Br heeft ook :* enen moede.

12 se *en* smeecten *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

16 De punt na veronweerde *staat op eene uitkrassing.*

17 int [...] : *na* int *de letter* h, *aan het einde van den regel zwart doorgehaald.*

Br *1* wilste : wiltu *2* so solen : soe sullen *idem in 3* *3* di *ontbr.* *4* quamest : quames *5* mogeste *7* sine : sy oen *7-8* anxt ende myt smeyken *9* smeyken *11* on dreighen *12* smeyecten *13-14* Die ander pijne hoe dat oen die duvelen myt v. (*lees :* int, *cf. W, Br.* **238**/*17*) w. *15* duvele : duvelen — sie *ontbr.* *17* een *ontbr.* — alten : alte

---

H[2]

bl. 70d doen ende wederkeren. so sullen wi di || leiden totter poorten. daer du in quaemst sonder sericheit. dattu al levende inder werelt di verbliden mogheest dattu al niet verlieses dat dine lichame soet is[.] Dit beloefden si hem om dat si hem bedrieghen wolden mit anxten of met smeiken te verleiden. Ende die ridder mit enen stouten moede veronwerde hi. haer drieghen. ende en antwoerde hem te male niet so wat si smei[*c*]ten.

---

1 ende : *door den corr. in margine bijgevoegd.* — wi di : *deze twee woorden zijn door den corr. het eerste boven het tweede in marg. bijgev. Er is hier een zin weggev., waarsch. om dezelfde reden als boven* **233**/*2. Zie den tekst van W.*

3-4 smeiken te verleiden : *waarschijnlijk te lezen :* smeiken verleiden

4 Na ridder *is een zin weggelaten ; zie de andere teksten.*

5 smei[*c*]ten. : *hs.* smeiten.; *boven de eerste* e *van dit woord is door den corr. een* i *bijgeschr. Roy :* blandientes.

N

bl. 175c || wilstu onsen raet doen ende wederkeeren | soe sullen wi di een ga[*ve*] doen. dat wij dij ter porten leiden sullen daer du in quames ongheseericht. *d*at du levende in die werelt di verbliden moeges. dattu niet al en verlieste. dat dijnen lichaem suet is[.] Dit belovede si hem. om dat sij hem bedriegen wolden mit anxt of mit smeiken Mer die ghewaer ridder cristus en wart niet beruert of mit smeiken verleidet. Want mit even mode veronweerde hi hoer dreigen. Ende en antwoerde hem te mael niet als sij smeicten

Die ander pine

DOe die duvele sagen. dat die ridder si ver-
bl. 175d onweerden. soe grymde sij || eiselic op hem Ende maecten int huus een alte groet vuer Ende bonden hem hande ende voete. ende worpenen daer

2 ga[*ve*] : *hs.* ganc; *Roy, Harl:* pro munere
7 smeiken : *verbet. uit* smeken, *de* i *is boven den regel geschreven.*
9 verleidet : *verbet. uit* verleidt, *van de eerste* t *is een* e *gemaakt, en eene tweede* t *bijgevoegd; zie Bl, W.* — even : *vul aan* enen *en lees* enen even m.? *zie de andere teksten.*
13 DOe : D *is onderstreept.*
15 alte : *aanvankelijk overgeslagen, naderhand in margine bijgevoegd, vlak voor* groet.

Bl *2* een gave doen *3-4* ongequest dattu *5* ende dattu n. a. e. verlieses d. — lichaem : licham *6* gelaefden sy om *8* cristi — niet mit anxt beroert *9* verleit *cf. N* — mit enen moede (*lees :* even *of* enen even m.?) *10* antworden te mael *13* duvele : duvelen — dat *ontbr.* *14* doe grymmeden si eyselicke op om

H^1

dienen soles wiltu onsen rade hoeren ende weder keren wi solen dy dat doen te lone dat wi di weder [...] ongequetst solen leiden ter poerten daer du in quames dattu noch levende blijtscap moghes hebben in die weerlt So dattu doch niet alte male dat dijnen lichame versueten mach en verlieses[.] Dit geloefden si hem omme datsijne mit vervarennyssen ochte mit smeyken mochten bedrieghen Mer die ghewarighe gods ridder en waert mit vervaerenisse niet versaecht noch mit smeyken niet verleyt Mer mit eynen sterken moede so versmade hi hoer vervaerenisse ende hoer smeyken ende en antwoerde eyn twint albedalle niet

Dander pijne hoe si hem in dat vuyer worpen

Die duvelen die hem aldus veronweerdt sagen vanden ridder[,] greysen eyslike op hem ende si maecden in gheen huys eyn anxtlic groet vuyer ende gebondenre hande ende voete worpense

1-2 ende weder keren : *hs. :* ende keren weder *met aanwijz. dat* weder *voor* ende *moet komen te staan, wat natuurlijk eene vergissing is.*
3 weder [...] ongequetst : *tusschen deze twee woorden* in *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*
6 versueten mach : *Co, Roy, Harl :* suave est; *W en de andere teksten vertalen letterlijker.*
9 gods ridder : *Co, Harl, Roy :* miles Christi.
11 sterken : *Co, Harl, Roy :* eodem animo. *Zie W.* H^2 *heeft* stouten.
18 *Co, Roy, Harl :* maximi incendij rogum.
19 gebondenre *enz.* : *in het Lat.* (*Roy, Co*) *is een ablativus absolutus gebruikt :* ligatisque manibus ac pedibus.

A *1* soles : selt — wildi *2* wi selen u *2 3* dat wi u ongequest (*hs. :* onge quest) selen *4* daer gy in quaemt dat gi noch *5* hebben moecht — so dat gi *6* alte male : algader — dijnen : uwen *6-7* mochte en verliest *8* met verveernissen ocht met smeekenne wouden *9-13* en wert van verveernissen niet verveert no versaecht nocht van smeeckenne niet verleit maer met enen sterken moede so versmaedde hi haer verraeinisse ende haren smeeckenne en antwoerdde hi niet een twint *14-15* *De titel ontbr.* *16* duvelen : duvels — veronweerdt : versmaet *17* gresen eyseleec *18* maecden : maecten *19 en vlg.* ende bonden hem hande ende voete ende werpen (*lees:* worpen ?) desen ridder int vier

H^3

Van die ander pine hoe si hem in dat wer vorpen

Doe die duvelen dat saghen. dat die ridder al veronwaerde. *d*oe grimenden si anxteliken[...] op hem ende si maechten int huus een alte groten vuer[...] ende si bonden hem handen ende voeten

1 wer vorpen : *hier verb. de corr.* weer *niet. De* w *stelt hier dus* v + u *of* v + i *voor, de* v = w; *cf. reg. 3 en* **236**/*1 en 2*
2 anxteliken [...] : *in het hs. stond oorspronkelijk* aenselic; *dit woord is door den corr. zwart doorgeh. en daarvoor in de plaats in margine onderaan* anxteliken *geschreven, met aanw.*
3 vuer [...] : *in het hs. stond dit woord eerst geschreven* wer, *de corr. heeft de eerste helft der* w *uitgekrast en boven rechts* u *bijgeschreven ; boven reg. 1 verbeterde hij niet.*

K

worpen in yn dat vuyr Ind myt yseren hoechen tzogen sy in her ind dar in[*t*] vuyr al roiffende[.] Ind do hey eirst int vuyr geworpe wart so leyt hey sware pyne Mer dys man [*goits*] de ombesat was
bl. 112b mit der hulpen syns ‖ conynges ind van den vurgesachten Manen geleert[,] hey en [...] hadde neit vergessen der wapen der geistlicher rytterschaff[.] Ind do in de vyanden in dem vuyre breden so an reiff hey den name des heren ind zo hantz wart hey van dem [...] vuyre verloist [*als van yrem yrsten dreuwen*] Do hey ons heren namen an geroiffen hadde ee men dat gesprechen kunde so was alle dat vuyr geleschet dat men eyne vuncken neit en soilde gevonden haven[.] Do der ritte[*r*] dyt sach do wart hey stoltzer ind do satte hey vaste in syn hertze dat hey sy vortme neit me ontzien en woulden *d*e hey

W

ende worpene int vuer Ende mit iseren haken toeghen siene al roepende. hier ende daer int vuer[.] Ende doe hi ierst int vuer gheworpen was so leet hi sware pinen Mer dese [...] man godes die omme beset was. mitter [...] hulpen sijns koninges. ende vanden voersegheden mannen gheleert. hien hadde niet vergheten die wapenen der gheesteliker ridderscop[.] Ende do hem die viande int vuer brieden so an riep hi den goedertieren name jhesu. ende te hants wert hi vanden vuere verloest alse van hoerre ierster dreigingen. Wante doe hi onses goedertieren beholders name an gheroepen had eer ment ghespreken conde. so was al dat vuer also ghelesschet. dat mens ene vonke niet en solde ghevonden hebben[.] Doe die ridder dit sach. so wart hi stolter. ende sette vaster in sijn herte. dat hi se voertmeer niet ontsien en

---

1 worpen : *hs.* wor *aan het einde van den regel; voor* en *aan het begin van den regel eene inktvlek, waaronder eene* e — in yn dat vuyr : *hs.* in dat yn vuyr; yn *eerst verg., daarna boven den regel tusschen* dat *en* vuyr *bijgeschreven, z. aanw.*

2 in[*t*] : *hs.* in : *cf. 3* int vuyr.

3 int vuyr : int *verb. uit* in; *de rubr. heeft na* in *eene* t *bijgeschr.*

6 Manen : *de* M *niet gerubric.* — hey en [...] : *na* en *de letters* ha; *de* h *is slecht gemaakt en verb. uit een hoofdletter* M; *blijkb. wou de kop. nog eens het voorafg.* Manen *schrijven.*

10 van dem [...]: *na* dem *eene* w

10-11 [*als van yrem yrsten dreuwen*] : *Roy :* utpote de primo eorum assultu.

12 gesprechen : ge *eerst verg., daarna boven den regel voor de* ſ *bijgeschr., z. aanw.*

13 dat vuyr : dat *eerst verg., daarna boven* vu *bijgeschreven, z. aanw.*

15 ritte[*r*] : *hs.* ritte — dyt : *verb. uit* dat; *de kop. heeft op de* a *een* y *geplaatst.*

17 De hey *enz.* : *Harl :* quos per invocationem sancti nominis ita vinci conspexit. *Dit* conspexit *komt* (*soms* conspicit) *in Co en Roy voor. H*[1] *laat het weg.*

---

2 al roepende : *op ratuur.*

4 dese [...] man : *na* dese *de eerste neerh. van eene* m, *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.* — dese man *enz.* : *Roy :* Sed ubi dei tam regis sui tam munimine septus quam a prefatis uiris nuper instructus.

5 omme : *verbet. uit* omm; *de* e *is bov. de* m *bijgeschr. met aanw.* — mitter [...] hulpen : *na* mitter *een* h, *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

7 vergheten : *staat op eene uitkrassing.*

8 viande : *de* v *van* viande *staat op eene uitkrassing.*

9 brieden : *Roy, Co :* torrerent.

10 ende : *hs.* eñ *staat op eene uitkrassing.*

16 vaster : *Co :* constanter, *K heeft geen comp., Roy :* constanter animo proponens, *Harl :* hoc in animo proposuit; *zie H*[1].

Br *1* worpenen *1-3* Ende mit iseren haken toeghen siene al roepende. hier ende daer int vuer *ontbr.* *4* swair pijne — man goids *5* om besat *5-6* conincs *7* hy en had *7-8* wapen d. g. ridderscap Ende doe hem die viant *9* soe aenriep *9-10* guedertieren got jesu *10-11* wart hy vanden vuer verloest ende van oirre *11* dreiginge *12* ons g. *12-13* aengeropen *vaak* *15* hebn

---

H[1]

bl. 71a ende worpen[*en*] ‖ in[*t*] wer ende met iseren haken toghen si hem al ropende hier ende daer[.] Ende doe hi eerst int wier gheworpen was doe leet hi zware pine. Mer dese man goeds die omme beset was mitter hulpen sijns coninxcs ende vanden voerseiden mannen gheleert. hi en hadde oec niet vergheten die wapenen der gheesteliker ridderscap ende doe hem die duvelen int wier branden doe aen riep

---

1 worpen[*en*] in[*t*] : *hs.* worpen in; *dese fout is ontstaan door de twee beteekenissen van* in *en omdat het woord op het einde van een regel staat.* — wer : *zie boven* 235/*1*

2 wier : *de corr. verbeterde niet, cf. reg. 4.*

N

in Ende mit yseren haken trocken sij hem hier ende daer int vuer. Ende doe hi irst int vuer quam doe leet hi swaer pijne. Mer dese man gods die ombeseet was mitter hulpen sijns conincks ende van den voersechden mannen gheleert. *h*i en had niet vergeten die wapen der geestlicker ridderscap[.] Ende doe en die duvelen int vuer worpen. soe riep hi an den guedertieren naem jhesus ende te hant wart hij van den vuer verloest als van hoeren irsten dreigen Want doe hij ons beholders name *bl. 176a* angeropen hadde. soe was al dat || vuer eerment ghespreken konde alsoe ghelesschet. dat mens enen vonc niet en vant[.] Ende als die ridder dit sach. soe wart hi stolter Ende setten vaster in sijn herte. dat hi se voert meere niet ontsien en wolde

Bl *1-2* toegen si om h. e. d. al ropende *2 Het eerste* int vuer *ontbr.* *3* gods : gads *4* ombeseet : ombeset *7-8* doe an riep h. *8* jhesu e. *10* behalders naem *11* had doe *12* ghelesset dat *14* doe w.

H[1]

desen ridder in gheen vuyer ende mit yseren || haeken trocken sijne herwaert ende derwart doer *bl. 38a* gheenen brant ende riepen[.] Also saen als die [...]ridder tvuyer ghevoelde | hadde hi groet pijne Mer die gewaernt was mitten wapenen sijns coninx ende oec vanden voerseiden mannen hijr te voren geleert[,] en hevet niet vergheten der wapenen sijns gheestlix ridderscap[.] Alse hem aldus sijne wedersaken int vuyer worpen so saen hi riepe den guedertieren name jhesu[,] waert hi te hant verledicht vanden brande | gelijc hi te voeren [*was*] van hoeren rade Ende alte hant als hi aenriepe den guedertieren name jhesu also snel waert ghene brant geblusschet so datmen gheyne goemstre en solde hebben gevonden | *A*lse die ridder dit sach | waert hi voel te stouter Ende sette in sijnen moet dat hijse voertaen eyn twint niet en solde ontsien

4 [...] ridder : *voor dit woord het begin eener letter* d *schuin zwart doorgehaald* — ghevoelde | : *streepje rood op zwart.*

7 niet : *hs.* nȝ

9 worpen : *zie W.*

12 rade : *Co, Roy :* assultu. *Zie W en K evenals in 12-13* als hi *enz.: Co* (*Roy*) *:* piissimi Salvatoris sui nomine.

14 en : *de* e *van* en *lijkt veel op* o

16 sette : *verb. uit* setten ; *het afkortingsteeken voor de slot-*n *zwart doorgeh.*

A *2* herweert ende gheinsweert *3-4* maer also saen a. d. r. tfier *4-5* so groeten p. maer die vervaert was (*lees :* gewaernt? *Roy :* septus) *7* heeft hi *7-8* wapenen tsgheesteleex riddersscaeps (*hs. :* ridders scaeps) *8-9* sijn wedersake (*hs. :* weder sake) int vier *9* so aen riep hi *10* goedertiernen *id. 13* *10-11* Jhesus ende hi wert vloes verlost *11* te voren was *12* ende also saen als *13* Jhesus also vloes *13-14* dien brant gebluchst *14-15* geen geintre (*sic*) niet en soude hebben vonden *16* wert hijs vele te *17* ontsien en soude

H[2]

hi den guedertieren naem jhesu ende tehans wort hi vanden wier verlost. *a*ls hi van haerre eerste drieghinghe wart. Want doe hi ons goedertieren beholders name aengheroepen hadde eer hijt ghespreken conste | so was al dijt wier also || ghelesket dat mens ene voncke niet en solden ghevonden *bl. 71b* hebben[.] Doe die ridder dit sach doe wort hi[...] stolter ende settede vaster in sijnre herten. dat

1 wier : *zie boven en reg. 3.*

2-3 eer hijt gespreken conste : *Co, Roy :* dicto citius

3 conste | : *streepje met rood stipje.* — wier : *zie boven 236/2.*

4 wort hi[...] stolter : *tussch.* hi *en* stolter *in het hs.* st *door den kop, rood op zw. doorgeh. aan het einde van den reg.*

K

sach dat hey so lichtlichen verwan myt dem anroiffe des heilgen namen

bl. 113a **die dyrde pyne we in de duv- ‖ ele treckden van danne**

Alsus leissen de duvele dat huus ind myt groissem geruechte treckden sy den ritter myt in Ind do sy usgiengen so scheiden etzlichen van in ind etzlichen treckden den ritter lange durch eyn woyst lant[.] *D*e [...] erde was [...] swartz ind dat lant duncker ind hey in sach da neit anders yne dan duvele de in treckden[.] Mer da weyde eyn bernende wynt den men nauwen hoeren mochte[.] Mer nachtant myt syme scharpheit scheyn hey syn hertze durch zo boren Ind sy treckden in zo dem eynde wart da de sonne zo mytzsomer op geyt Ind do sy dair comen waren als in dat ende
bl. 113b der werelt so keerden sy ‖ sich zo der rechter syden Ind sy treckden in durch eynen wyden dall intgaen dat [...] suden dat was zo der stat wart

---

5 ind myt *enz. : Co, Roy, Harl :* cum ejulatu et horrido tumultu *; zie W en de andere teksten.*

9 de [...] erde : *na* de *het woord* erde *rood doorgeh.; de* r *is bov. de* e *bijgeschr., en ook rood doorgeh.* — was[...]: *na* was *de letters* ſa *en het eerste streepje der* r, *fout voor* swar, *rood doorgeh.*

11 duvele : *lees :* die duvele?

15 da : *de* a *van* da *met de griffel verb. uit* o

19 dat [...] : *na* dat *de letter* d *en de neerhaal eener* e

W

wolde. doe hi sach dat hi so lichtelic verwan. mitten anroepen des hilighen namen

Die dorde pine was hoe datten die duvelen trecten veer van daer ‖ bl. 18a

Dus lieten die duvelen dat huus. ende mit gheroepe ende mit groten gheruchte trecten si den ridder mit hem Ende doe si uut gengen. soe sceyden sommighe van hem.ende sommighe trecten den ridder lange. doer een woeste lantscap. *D*ie eerde was swart ende dat lanscap was donker. ende hi en sach der niet anders in. dan [...] die duvels dene trecken. Mer daer weyede een bernende wint. dien men nauwe horen mochte[.] Mer nochtant mit sijnre scherpheit scheen hi sijn herte doer boeren Ende si trectene toe dien eynde wert daer die sonne to mid somer op gaet Ende doe si daer ghecomen waren. alse int eynde der welt. soe kierden si hem ter rechter siden wert of Ende si trecten doer een wide dal teghent sudene. dat was toe dier stat

---

1 wolde : *verbeterd uit* solde : *het bovenste deel der lange* s *is uitgekrast. Cf. Br. Het gemeenschappelijk model had dus* solde.

3-4 De titel is niet onderstreept in hs.

7 soe *en* sceyden *zijn door een verticaal streepje van elkander gescheiden.*

11 dan [...] die : *na* dan *de letter* d, *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

15-16 to *en* mid *zijn door een verticaal streepje van elkander gescheiden.*

17 welt : *elders vindt men den vorm* werlt.

18 ter *en* rechter *zijn door een verticaal streepje van elkander gescheiden.* — trecten : *Roy :* ceperunt dextrorsum conuerti et per uallem latissimam contra austrum tendere. *W vertaalt dus niet een lijdend voorwerp erbij. Dit doet K en Br wel, ook N.*

Br *1* wolde : solde *2* heyligen name *3* pine *ontbr.* *7* gengen : gingen *10* lanscap : lantscap *11* dair niet — die oen trecten *12* weyde e. b. wijnt die *13* nochant *14-15* doirbaren ende trecten oin totten *15-16* to midsomer *17* als mit (*lees :* int *cf. W, Br* **234**/*14*) — welt : werlt *18* of : aff *18-19* trecten oen doer e. wijt *19 en vlg.* toe dier stat wert *ontbr.*

H²

hise voert meer niet ontsien en woude. doe hi sach dat hise so lichtelic verwan mitten aen ropen des soeten names jhesu

Van die derde pine die hi sach

Dus lieten die duvelen dat huis ende mit ropen ende mit groten gheruchte so toechden si den ridder mit hem[.] Ende doe si uut ghinghen doe scheide[*n*] sommeghe van hem ende sommighe

---

1 woude : *door den corr. verbet. uit* voude ; *links is aan de* v *nog een neerhaal gevoegd.* — verwan : *door den corr. verbeterd uit* werwan ; *het eerste been der* w *uitgekrast.*

5 scheide[*n*] : *hs.* scheidem

N

doe hi sach dat hi se soe lichtelic verwan mitten anropen des heiligen namen

Die dorde pine

ALdus lieten die duvelen dat huus mit ropen ende mit groten gheruchte trecten sij den ridder mit hen Ende doe sij uut quamen doe scheide somige van hem. ende sommygen trecten desen ridder lange doer een woest lantscap. die was doncker ende die eerde was swart Ende hi en sach daer an- || [bl. 176b] ders niet in. dan de duvels die en trecten[.] Mer enen bernende wint weide daer den men naw mochte hoeren. Nochtant mit sijnre scarpheit soe scheen hi sijn herte doer te barnen Ende sij trectenen totten einde wart. daer die sonne te mydsomer op gaet Ende doe sij daer gecomen waren als int einde der werelt. soe keerden sij hem totter rechter siden wart af Ende togenen doer een wijt dal tegen suden. ende totter steden wart

4 ALdus : *De* A *is onderstreept.*

11 enen : *in het hs. verbet. uit* oer, *rood doorgehaald*, enen *is bijgevoegd in margine, met roode aanw. Dit* oer *staat in Bl.*

12 mochte : *hs.* moch *aan het einde van den regel.*

13 barnen : *misschien te lezen :* baren; *Roy, Co :* perforare, *Harl heeft een andere wending, maar ook dit werkw.*; *zie ook de andere teksten.*

16 keerden : *hs. :* keer *aan het einde van den regel.*

Bl 1 se *ontbr.* 1-2 mit den a. 3 dorde : derde 4 ende mit gerope 6 hen : hem 6-7 sceydender een dele van om 7 togen 8 lange *ontbr.* — woest veld dat 10 a. nyemant i. 10-11 die duvelen d. om t. Mer oer bernenden wijnt 12 naw : nauwe — Nocht mit scarpheit 13 doerbaren 15 opgeet *id.* **241**/1 — comen 16 vander werlt doe 17 doer : daer 18 wyde dale

H¹

omme dat hijse mit aenruepen des heilighen namen also lichtelike mochte verwennen

Die derde pijne was hoe dat sijne treckeden doer eyn doncker woest lantscap daer die eerde swart was

Aldus lieten die duvelen dit huys alhuylende mit vreysliken gheruecht ende trocken den ridder mit hem daer buten | ende daer scheide die eyne[...] partye vander andere ende deyn partye trocken den ridder doer eyn woeste conincrijke daer derde al swart was ende die lucht donckere ende daer hi niet en sach dan die duvelen die hem trectden[.] Oec wayede daer eyn borrende wint || [bl. 38b] diemen cuem en hoerde | nochtan mit sijnre stijfheit dochte dat hem sijn herte doer vloech [...] Si trockenne derwaert daer die sonne opgaet te midde somere Alsi quamen alse ten eynde vander werelt ginghen si omme ter rechter hant ende quamen in eyne wijde valeye die ginc alse ten

9 eyne [...] partye : *tusschen deze twee woorden* pijne *rood en zwart geëxpung. en rood doorgeh.* — partye : *hs.* ptye, *gelezen als* partye, *omdat die vorm op den voorgaanden regel aldus voluit staat.*

9-10 *Roy* (*Co*) *:* Quidam autem eorum militem per uastam regionem diutius traxerunt. Nigra erat terra. et regio tenebrosa. *Merkwaard. is de vertal. van* regio *door* conincrijke.

14 hoerde : *Roy, Co :* audiri potuit, *Harl :* a. posset, *zie W.*

16 derwaert : *Roy* (*Co*) *:* uersus fines illos, *Harl :* versus illum locum, *zie W.* — [...] Si : *voor dit woord* So *zwart en rood schuin doorgehaald.*

A 1 met enen aenroepenne (*hs. :* aen roepenne) tsheilichs namen 2 mocht verwinnen 3-5 *De titel ontbr.* 6 Aldus *ontbr. De zin is verder omgezet :* Al huylende ende met vreesscheleecken geruchte lieten die duvele thuys 8-9 ende daer buiten sciet deen paertie v. a. ende deen paertie 10 verre doer een w. (verre : *zie H¹ aanteekening.*) 11 deerde alswert was ende die locht al doncker 12 duvele die 13 trectden : trocken — berrende w. 14 cuem : kuyme — en *ontbr.* 15 docht hem dat hi hem s. h. 16 si trockennen derweert 17 in midden vanden s. — alse : alsi 19 wijde *ontbr.*

H²

trechten den ridder doer een lant. *d*at lanc ende verwoest was. *D*ie aerde was daer swart ende dor waiende || [bl. 71c] een barnende wijnt. die men nauwe horen mochte[.] Meer nochtant mit sijnre scarpheit scheen hi sijn herte doer boeren ende si trecken toe dien einde daer die sonne tot mitsomer op gaet. ende doe si daer ghecomen waren alse int einde der werelt. doe kerde si hem ter suden waert. ende treckten. doer een dal teghens [...] suden dat gaet tot die stat waert daer die sonne op

1 een laut : *door den corr. verb. uit* en land; *de eerste* e *is links bovenaan bijgeschreven cf. boven.*

1-2 dor w. : *lees :* dar waiede?

3 toe : *door den corr. verb. uit* doe, *de* d *is onvoll. uitgekr. en een* t *in de plaats geschr.* — trecken *lees* : treckten

4 ter suden *moet foutief zijn. Co :* dextrorsum, *zie de andere teksten.*

5 treckten : *door den corr. verbet. uit* treckter; *de* r *is zeer onvoll. uitgekr. en daarvoor in de plaats het afkortingst. voor de slot-*n *boven de* e *geschr.* — teghens [...] suden : *tussch. deze woorden in het hs.* d *schuin zwart doorgeh.*

da de sonne zo mytzwynter op geit Ind do sy in da hein wart keerden so begonde hey zo hoeren onselich roiffen ind schryen *a*ls van alle dem volcke der werelt[.] Ind so hey nare quam so hey it [...] claerlicher horte dat schryen ind dat weynen[.] *I*nd zo dem leisten overmytz dat sleyffen der [...] duvele quam der ritter in eyn altzo lange velt dat vol was onselicheit ind bedroifnysse Der ritter enkonde dat ende des veldes neit geseyn om dat it also lanck was vol van manen ind van wy[*v*]en bl. 114a [...] *v*an jongen ind van aulden de alle nacket ‖ op der erden lagen ind den buych zo der erden gekeert Ind de waren durch hende ind[...] durch voisse geslagen mit yseren gloyenden nagelen[.] [...] *I*t schein dat sy de erde van bedroifnysse ayssen Ind etzlich tzyt so reyffen sy alle weynende [:] *S*pare off erbarme onser[.] Mer da en

5 [...] claerlicher : *voor de* c *een klein zwart streepje, begin eener letter* v *of* i

6 der [...] : *hs.* der der; *het tweede* der *is doorgeh.*

7 lange : *Roy, Harl :* latissimum longissimumque

10-11 wy[*v*]en [...] : *hs.* wyen ; *na dit woord een* W *fout voor* V

11-12 op der : *de* r *van* der *boven de* e *bijgeschr.*

13 ind [...] : *hs.* ind de

15 [...] it : *hs.* dat it; dat *is doorgekrast.*

16 ayssen : *verb. uit* assen ; *de* y *boven de* a *bijgeschr., z. aanw.*

16-17 alle weynende : *hs.* alleweynende

weit daer die sonne op gaet to midde winter Ende doe si derwerts hem keerden. so begonde hi te horene onselighe roepinge ende screyingen. alse van alle den volke der werlt. Ende hoe hi daer naerre quam. soe hi claerliker hoerde hore weningen. Ende ten lesten vermits der duvelen sle- ‖ pinge quam die ridder in een alte [...] langen widen velt. dat van onsalicheiden ende droefheiden vol was Die ridder en konde dat eynde van desen velde niet gesien. *o*m dattet alte lanc was. Want dit velt was vol van mannen. ende van wiven. ende van jongen. ende oelden. die al naket op die eerde laghen ende den buuc ter eerden ghekiert hadden die doer hande ende voete weren gheslegen. mit iseren gluyenden naghelen ghestrecket liggende. Het scheen dattese die eerde van droefheiden aten Ende sommighe tijt riepen si al [...] weinende. *S*paer spaer. oft ontferme ontferme onser. bl. 12b

1 midde *en* winter *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

5-6 weningen : *Co en Roy :* clamores eorum et fletus, *Harl :* eo clariores fletuum (*sic*) et multipliciores clamores. *Zie de vertaling van K.*

7 alte [...] langen : *hs.* alte lan- | langen; *de kop. zag blijkbaar niet, dat hij reeds de eerste lettergr.* lan- *aan het einde van den vorigen regel geschreven had.*

15 iseren : *in Co staat alleen* clavis ardentibus, *Ba* clavis ferreis atque candentibus, *ook Ar, Roy en Harl hebben* ferreis; *zie H*[1].

17 si al [...] : *na* al *de letter* w, *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

Br *1* toe mydwinter *2* derwert *3* onsalige ropinghe ende screyinghe als van allen *4* hoe : doe *5-6* clairre hoirden weyinge (*lees :* weyninge) *6-7* sleipinge *8* droeffheide *12* olden — naect *13* die buke *14* ende doir h. *14-15* waren geslagen *15* gloyenden n. *16* Het ; et — dat dese *17* somtijt r. sy alle *18* oft : off

H²

gaet tot mid winter. ende doe si hem darwaert keerden. *d*oe begonste die ridder te horen onsalighe zielen ropende ende screiende. oft van alden volc der werelt gheweest hadde ende hoe hi daer bl. 71d naere quam. soe hi claerre hoerde haer screyen[.] *E*nde ten lesten ‖ overmids der duvelen sclepinghe. quam die ridder in alte langhen velt dat van onsalicheden ende droefeden vol

2 hoe : *door den corr. met aanw. in margine bijgesch.*

3 haer : *door den corr. verbet. uit* daer ; *de* d *is in* h *veranderd.*

4 sclepinghe : *de* c *niet uitgekrast.* — velt : *de corr. schijnt dit woord eerst verbeterd te hebben tot* welt *door toevoeging van een neerhaal aan de* v; *deze neerhaal is echter weer uitgekrast.*

N

daer die sonne op gaet toe mydwinter Ende doe sij hem derwert keerden begonde hi te hoeren onsalich ropen ende screyinge als van alle den volcke der werelt[.] Ende hoe hi daer naerre quam. *bl. 176c* hoe|| hi claerliker hoerde hoer weyninge[.] Ende ten lesten overmits der duvelen sleippinge soe quam die ridder in een alte lanc wijt velt Dat van onselicheiden. ende van druefheiden vervullet was Hi en konde dat einde van desen velde niet ghesien om dattet alte lanc was. Want het was vol van mannen ende van wijven Ende van jongen ende van olden die al naect lagen op die eerde mitten bucke Ende mit yseren gloienden nagelen doer hande ende voeten doerslagen uut ghestrect[.] Ende het scheen dat sie die eerde van druefheiden aten. Ende somighen tijt riepen sie al wenende[:] *bl. 176d* Spaer spaer|| Ofte ontferme onser ontferme.

4 volcke : *hs.* volc *aan het einde van den regel.* — daer : *aanvankelijk overgeslagen, naderhand onder den text bijgevoegd met een roode aanw.*

6 sleippinge : *hs.* sleip *aan het einde van den regel.*

13 yseren : *hs.* yse *aan het einde van den regel.*

15 eerde: *hs.* eer *aan het einde van den regel.*

Bl *1* toe: te *2* hem *ontbr.* — derwarts — begonden si te horen *3-4* alden volc der werlt *5* claerlicken (*lees :* claerlicker) horden oer *6* sleypinghe der d. *7* rydder i. e. alten langhen wyden velde — Dat *ontbr.* *8* onsalicheiden ende van droevicheiden *10* het: et *id.* *15* *11* *Het tweede* van *ontbr.* *12* van *ontbr.* *13* yseren negelen ende gloyende *14* ende uut gestrect waren *16* somich tijt *17* Ofte *ontbr.* — ontfermt o. ontfermt.

H_1

zuyden waert dats daer die sonne op gaet te midde wentere| Daer begonste hi te horen ontfermelike weyninghe ende scryinghe alse van alle den volc vanden lande[.] Ende so hij re meer naecte so hi bat hoerde[.] Tachterst waert hi ghetrocken in eyn breyt ende in eyn herde lanc velt al vol rouwen ende katijvicheyden Dende van dien velde en conste die ridder niet ghesien Dat velt was al vol naecder lude ligghende mitten buyck op derde ghestrect| Beyde manne ende wijve jonc ende alt hande ende voet doer nagelt mit blickenden nagelen[.] Het scheyn dat dese derde eten solden van rouwen Selken tijt riepense al weynende ende al scryende alte ontfermelike[:] Spaert spaert ochte ontfermt

2 Daer : *Co* (*Roy*): Illucque divertendo coepit; *W en andere teksten letterlijker.*

7 Dende *enz. :* H_1 *verkort vaak het Lat. Roy :* Finis autem illius campi. pre nimia longitudine non potuit a milite uideri. Ille itaque campus hominibus utriusque sexus et etatis in terra iacentibus nudis plenus erat. qui uentre ad terram uerso! clauis ferreis candentibus per manus pedesque defixis. in terra extendebantur.

A *1* weert *1-2* te midden winter *2-3* hoerne ontfermelcke weenninge *3* als van alden v. *5* ende tachterst wert *6-7* al vol keitivicheien ende rous *7* deinde van desen v. *8-9* vol al naectter liede (*lees:* al vol n.) *11* voete dornagelt *12* deerde souden eten *13* weenende ende alscreiende *14* ontfermelike: ontfermelekenne

H_2

was| *D*ie ridder en conde den eynde vanden velde niet sien. om dattet alte lanc was. ende dit velt was vol van mannen ende wiven van jonghe ende van ouden die al naket op die aerde laghen. ende den bucke ter aerden ghekeert hadden ende doer handen ende voeten waren si gheslagen mit yzeren gloeiende naghelen legghende ghestrecket. *H*et scheen dat si die aerde van droefeden aeten ende sommighe al dus ropende [:] *S*paer spaer ontferme onser. Mer daer

1 was | : *door den corr. verb. uit* vas *door toev. van een been aan de* v — eynde: *hs.* eyn de — velde : *door den corr. verbet. uit* welde; *het eerste been der* w *uitgekr.*

4 gheslagen : *eerst in hs.* geslaghen; *de* c *uitgekr. als boven.* — dat si die aerde : *de corr. heeft tussch.* si *en* aerde *in marg.* die *bijgeschr.*

K

was nemant der spart off erbarmen kunde Ind it scheyn dat de duvele onder sy ind over sy leiffen ind en resten neit zo slan myt vlegelen de also hart waren Ind de duvel sprachen zo dem ritter [:] *Du* salt dese pyne liden de du suys dat en sy dat du onsen rait does Dat is dat du van dyme wyllen aff laysses ind keers weder ind wouldu dit
bl. 114b doen so soylen wyr dych vredelichen || onbesorget weder zo dem portzen leyden dar du in quemes Ind laissen dich ewech gaen [.] *I*nd do hey dit versmade so lachten sy en nyder op de erde ind begonden yn myt nagelen durch zo slaen als de anderen waren Ind do hey an reiff den namen

1-2 it scheyn : *Co :* Daemones... videbantur discurrere *Ook Roy heeft* videbantur; *Ba, Ar, Harl hebben het niet, zie* H^1 *en Bl.*

5 pyne : *hs.* pyẽ

7 laysses : *de* s *boven de* e *bijgeschreven, z. aanw.*— wouldu : *verbet. uit* woulde; *de* u *boven de* e, *die tot een inktvlek samengevloeid is, geschreven.*

10 laissen : *verbet. uit* lassen; *de* i *boven de* a *bijgeschr., zonder aanw.*

W

mer daer en was niement die sparen. of ontfermen conde Ende het scheen dat die duvelen onder hem ende over hem liepen. ende en rusteden niet te slane mit vleghelen die [...] altoe hart waren[.] Ende die duvels segheden toe den ridder [:] Du salte dese pine die du siest lyden ten si dattu onsen raet doeste. dat is dattu van dinen willen oflates. ende kierest weder. ende woltu dit doen. soe soelen wi di vredelic onghesericht weder toe der || poerten leyden daer du in quemest. ende laten bl. 13a
di en wech gaen [.] Ende doe hi dit versmade soe legheden siene neder op die eerde. ende begondene. mit naghelen te doer slane. alse die anderen waren. [...] ende doe hi ane riep den namen

4 die [...] altoe : *hs.* die die altoe; *het tweede* die *is zwart doorgehaald.*

6 dattu onsen : dattu *verbeterd uit* dat; tu *is tusschen de* t *van* dat *en de* o *van* onsen *boven den regel bijgeschreven, met aanwijz.*

11 versmade : *verb. uit* versmaden; *de* n *is rood op zwart doorgehaald. Zie Br, dat* versmaden *heeft.*

12 siene: *de* n *verb. uit een andere letter, waarschijnlijk uit een* t

14 waren. [...] ende : *hs.* waren waren. ende; *het tweede* waren *is rood doorgehaald.*

Br *1* of : off *vaak* *3* rusten *4* toe slaen — alte h. *5* seiden tot den *5-6* du salts *6* siests *7* dat is *ontbr.* *7-8* aff lates *8* e. kieres w.— wiltu dit *9* sullen wy *9* ende ongeseriget — totter *10* quamest *11* dy ewech — versmaden *12* sy oen *12-13* begonden oen *13* doir te slaen *14* aenriep den name

H_2

bl. 72a en was niemant die sparen ofte || ontfarmen conste Ende heet scheen dat die duvelen onder ende over hem liepen ende en rusten niet te slaen mit vleghelen die alte hart waren. ende die duvels spraken totten ridder. du salte dese pine die du sieste liden. ten si dattu onsen raet doeste dat is dattu

1 heet : *sic.*

2 slaen : *hs. oorspr.* sclaen; *de* c *is uitgekrast als boven.*

N

Mer daer en was niement die sparen ofte ontfarmen konde Ende oec scheen dat die duvelen onder hem. ende over hem liepen ende en rusten niet te slaen mit vlegelen die alte haert waren. Doe spraken die duvelen totten ridder. *D*ese pine saltu oec lijden. ten sij dattu doeste onsen raet Ende laetste van dijnen wille ende keerste weder En wiltu dit doen soe sullen wij di vredeliken ende ongesericht weder leiden totter poerten daer du in quames. ende laten di gaen[.] Ende doe hi dit versmade. soe lechden sij hem neder op die eerde ende begondenen mit nagelen doer te slaen

bl. 177ᵃ || gelijc den anderen Ende doe hij an riep den name

Bl *1* niement : nyemant — ofte : ende *2* schenen die d. *3* over hem te lopen *5-6* du salte dese p. *8* wilstu et d. *10* quames: quams *11* versmaden. doe leyden sy om *12* begonden m. negelen *13* naem

H₁

ontfermet Mer in dat velt en was nyemen die bekende sparen of ontfermen Die duvelen liepen daer tusschen hem ende boven hem die nummermeer en gherusten hem te gheyselen mit alte wreden geeselen Doe seiden die ongeesten totten ridder | *D*ese tormenten moetstu ondersueken [...] omme dattu ons niet en wils gehoren dat is dattu weder || keres Ende eest dattu wils *bl. 39ᵃ*

wi solen dy weder leyden mit gueden ghemake ende onghescaet ter poerten daer du in quames Hi ontseit al mit onwerden Si worpenen ter eerden ende pijnden hem te nagelen gelijc den anderen Mer als hi den name

2 liepen : *zie aant. K.*

6 tormenten : *voor aan dit woord zijn twee letters, waarvan de eerste een* t *is en de tweede* o *schuin rood en zwart doorgehaald. Achter* tormenten *in Co (Roy) :* quae tu vides, *Ba :* que vides. *N en Bl hebben dezen zin ook niet.* — moetstu : *verbeterd uit* moestu; *de* t *is boven den regel bijgeschreven met aanw.*

6-7 ondersueken [...] omme : *tusschen deze twee woorden is* op *schuin rood en zwart doorgehaald.*

7 ons : *boven den regel tusschen* dattu *en* niet *bijgeschreven met aanw.*

10 poerten : *in marg. bovenaan bijgeschr. met aanw.*

11 Hi ontseit *enz.: Ar* : hos omnino contempsit. Illi vero in terra illum prosternaverunt, et clauis figere ut alij erant conati sunt. *Harl ongev. hetzelfde. Roy :* Hoc autem eo renuente! prostrauerunt eum in terram. et sicut clauis eum transfigere conati sunt!

A *1* nyemen : niement *2* of : ocht *3* hem : hen *tweemaal op dezen regel* *4* rusten om te gheessellenne *5* doen s. die quade geesten *5-6* totten ridder *ontbr.* *6* moetstu : moetti *7* omme dattu : op dat gi — en wilt ons hoeren (*hs.:* onshoeren) *8* dattu : dat ghi — keres : keert — dattu wils : dat gi wilt *9* solen : selen *meestal* — dy : u — weder *ontbr.* *10-11* van daer gi quaemt *11* ende hi ontseit — al mit onwerden *ontbr.* *11-12* ende si worpennen *12* pijndennen hem (*deze vorm onder invloed van* worpennen ?)

H₂

van dinen wille oflates ende keer weder om ende wiltu dit doen soe sullen wi di vredelic onghequetst weder toe der porten toe leiden daer du inne qauemste ende laten di wech gaen[.] Ende doe die ridder dit versmade doe leiden si hem daer neder op die aerde ende

bl. 72ᵇ begonsten mit naghelen doer te slane als die andere waren Ende doe hi aenriep den || name

4 slane : *hs. oorspr.* sclane; *de* c *is uitgekrast als boven.*

K

jhesus cristi so en mochden sy des neit doen

de virde pyne

[*H*]er om so geyngen sy nederwart van dem velde ind sleifden den ritter yn eyn ander velt dat vol was van mer onselicheit Dit velt was vol manne ind wyve ault ind jonck de myt gloyenden nagelen in de erde genagelt waren [...] Nochtant duschen desen ind de onseligen van dem anderen
bl. 115ª velde was [...] dit || [...] onderscheit [*dat*] de eirsten lagen myt deme bueche op der erden ind dese lagen myt den ruggen op der erden Op desen saissen bernende drachen in wonderlicher manieren ind zo reyssen dese onselige myt gloyenden tzende als aff sy sy essen woulde Ind om der anderren

4 [*H*]er : *de plaats voor de* H *opengelaten.*
6 Dit : *de kop. wou* Dyt *schrijven ; de* y *is tot een inktvlek samengevloeid en daar boven heeft de kop.* it *bijgeschreven.*
7 manne : *verb. uit* mane; *boven de* n *is met de griffel een verkorting voor* n *in het papier gedrukt.*
8 waren [...] : *na dit woord een slecht gemaakte* N
10 was[...] dit: *na* was *een* u *waarvan de kop. een* d *meende te maken, met dit gevolg dat alles tot een inktvlek samenvloeide.* — dit || [...] onderscheit : *hs.* dit *herhaald.* — [*dat*] de : *hs. eerst* dat; *de* t *en het onderste gedeelte der* a *is uitgekrast, zoodat er eigenlijk* do *staat. Er moest staan :* dat de; *zie W.*
11 lagen : *hs.* langen — bueche : *verbet. uit* bueché; *de verkorting voor* n *is uitgekrast.*
13 bernende : *hs.* bērde

W

jhesu cristi. soe en mochtent sies niet doen.

Die vierde pine die hi sach

Hier omme ghengen sie neder waerts van den velde. ende slepeden den ridder in een ander velt. dat vol was van meerre onsalicheiden Dit velt was vol. van mannen ende wiven ende jonge menschen ende oelden Die mit gluyenden naghelen in die eerde ghenaghelt waren Nochtan tusschen dese. ende die onselighen van den anderen velde. was dit onderscheit. dat die eersten laghen mitten buke op der eerden ende dese anderen laghen mitten rugge op der eerden Op dese saten bernde drake. ende in wonderliker manieren. ende scoerden dese onselighen mit gluyenden tanden. alse of sie se wolden eten. ende omme der andere

1 jhesu : *voluit geschreven.*
8 waren: *staat op eene uitkrassing.*
13 bernde : *lees :* bernende?

Br *1* mochten sijs *2 De titel ontbr.* *3* gingen sy nederwerts *4* ende sleypten *5-6* meerre onsalicheiden Dit velt was vol. van *ontbr.* *6* van mannen van wiven ende jongen *7* olden *meestal* — gloyenden *meestal* *8* Nochtan: nochtant *9* onselighen: onsaligen *meestal* (*reg. 14 o. a.*) *10* eersten : ijrste *12* mit den r. *13* bernende draken *15* als off *ook elders*

H₁

jhesus cristus doe en mochtens sijs niet doen.

Van die vierde pine die hi daer sach in een ander velt

Hier na ghinghen si neder waert van den velde ende slepeden den ridder in een ander velt. dat vol was van meere onsalicheit. dit velt was vol van mannen ende van wiven jonghe menschen

3 slepeden : *hs. oorspr.* sclepeden; *de* c *is uitgekrast als boven.*

N

jhesus cristus doe en mochten sijs niet doen

Die vierde pine

HIer om ghingen sij nederwarts van den velde. ende sleipten den ridder in een ander velt. dat van meere onsalicheiden vol was van mannen. ende van wijven van jongen menschen ende van olden Die in die eerde mit gloienden nagelen waren ghenagelt. Nochtan tusschen desen ende die van den anderen velde soe was dit onderscheit Dat die irste lagen mitten buke op die eerde. ende ander mitten rugge op die eerde Op desen saten bernende draken
bl 177v in || wonderliker manieren Ende te schoerde dese onseligen mit gloienden tanden als of si se eten wolden Ende om der ander [...]

3 HIer : H *is onderstreept.*

5 onsalicheiden : onsalic *aan het einde van den reg.*

7 eerde : eer *aan het einde van den regel.*

15 wolden: wol *aan het einde van den regel.*— ander [...]: *na* ander *is het woord* ander *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1* jhesu cristi — si dat *3* Die iiij pine — nederwart *7* ende olden *8* nagelen: negelen — Nochtan : nochtant *9* ende die anderen v. d. a. *10* Dat *ontbr.* *11* buke : buck — die anderen *13* in wonderlicker gedanten *13-14* te scorden d. onsaligen

H_1

jhesus aenriepe so en bescoet hoer pijnen niet

Die .iiij.[de] pijne die hi sach

Van desen velde scheidense ende trocken den ridder teynen anderen velde dat was noch van mere katijvicheiden[.] *D*it selve was oec al vol van mannen ende van wijven jonc ende alt genagelt in derde Mer tusschen dit velt | ende dandere. [*was dit onderscеit*] daer lagen hoere buyke op derde ende [...] dese lagen op ten rugge genagelt ende op selke saten vuyrighe draken Diese mit hoeren vuyrighen tanden ontfermelic alse ocht sijse geten hedden ontwey scoerden Ende oec waren omme sulke[*r*]

1 Tussch. bescoet *en* hoer *een rubriceeringsteeken.*

8 [*was dit onderscеit*] : *deze zin in A. Roy :* hec erat diversitas

9 ende [...] dese : *tusschen deze twee woorden* op *schuin zwart en rood horizontaal doorgehaald.*

13 sulke[*r*] : *hs. :* sulke

A *2 De titel ontbr.* *3* Aan desen velde stietense (*sic!*) *5* van noch meer keitivicheien — oec *ontbr.* *7* dit velt : dit volc *Misschien schrijffout, of een vrije vertaling van Latijn. Roy :* Inter istos tamen et alterius campi miseros *8-11 Na* dandere *komt in A :* was een onderscheedenheit dat haer buycken ter eerden lagen ende op selke van desen saten vierege draken *De bijzonderheid, dat de gepijnigden op den rug lagen, ontbr.* *12* ontfermelijc verslinden als ocht *13* ende ontwee scoerden

H_2

[*ende oude*] die mit gloeiende naghelen in die aerde ghenaghelt waren[.] *N*ochtant tusken dese ende die onsalighe vanden anderen velde. was dit onderscheit. dat die eerste laghen mit
bl. 72c den rugghe. op die aerde | *O*p desen so saten barnende draken ende in wonderliker maniren.|| ende scoerden dese onsalighe met gloiende tanden. ghelijc of sise wolden eten ende om

1 [*ende oude*] : *zie de andere teksten.*

2 *Na* laghen *is weer een zin weggevallen, waarschijnlijk weer ten gevolge van het tweemaal voorkomende* laghen; *zie de andere teksten vooral A.*

K

helse aff armen aff om ire licham waren vuyrge slangen gewonden ind staichen ire hoifde in de boirst der onseligen Ind staichen ire geloyende scharpe lippen in ire hertzen [.] *I*nd it scheyn dat op etzlicher liachame saissen kraden de waren woenderlichen grois [...] Ind branten ind stachen ere becke in ire hertzen als off sy pynden si h
bl. 115b ire hertzen uis zo trecken Ind alsus durch || nagelt ind gepynniget worden sy[...] End hordent numerme op van roiffen ind van kryschel.] De duvele leyffen onder in [*ind*] op [*in*] ind pynigen sy altzo sere zo slaen myt vlegelen Der ritter en kunde dat ende van desem velde neit gesien behalven de wytheit dar hey [...] in quam ind usgeynck

2 staichen : *verb. uit* stachen; *de* i *boven den regel tusschen* a *en* c *bijgeschr., zonder aanw.*

5 kraden : *Roy :* buffones — woenderlichen : *verbet. uit* wonderlichen; *de* e *boven de* n *bijgeschr., zonder aanw.*

6 grois [...] : *na dit woord* waren *doorgekrast.*

7 becke : *Roy :* rostra sua deformia — als off : als *eerst verg., daarna met de griffel schuin boven de* o *van* off *bijgeschr., z. aanw.*

9 worden sy [...] : *na* sy *het woord* ouch (ou *op het einde van den reg.) doorgekrast.*— End: *hs.* Ēn; *de* E *niet gerubric.*

11 [*ind*] op [*in*] : *hs.* op; *zie W. Roy :* inter eos. et super eos — pynigen : *verb. uit* pyngen; *de* i *boven de* n *bijgeschr., z. aanw.*

14 hey [...] : *hs.* hey wart geleyt in quam; *dit* hey wart *is er in gekomen door den volgenden regel. Roy* : in latitudine qua intravit et exivit.

W

halse. of arme. of om hoer lichame weren vuerighe slangen ghewonden. ende steken hore hoevede || in die borsten der onselighen. ende staken *bl. 13'*
ha[*re*] gluyende scherpe nebben in hoere herten Ende het scheen dat op sommighe lichame saten padden die wonderlike groet waren ende bernende. ende steken hare leetlike becke in hare herten. alse of si hem pijnden hore herten uut te treckene Ende die dus doer nagelt ende ghepineghet worden. sie en op helden nummermeer van weinen ende van krischene[.] Die duvelen liepen[...] oec onder hem ende op hem ende pijnden sie alte seer te slanen de mit vleghelen Die ridder en conde dat eynde van desen velde niet ghesien. behalven die wijtheit daer hi in quam. ende uut genc.

4 ha[*re*] : ha *aan het einde van den regel; de kop. vergat, dat hij de laatste lettergr.* re *op den volgenden regel nog moest schrijven.*

5 lichame *en* saten *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

7 leetlike : *de vorm met* t *is zeldzaam cf. Verdam ; Co, Roy :* deformia

10 nummermeer : *boven de* u *is eene uitkrassing; waarschijnlijk stond er* u (*een* u *met een kleine* o *er boven*).

11 krischene[.] Die : krischene *en de* D *van* Die *staan op eene uitkrassing.* — liepen [...] : *na* liepen *eene* o *aan het einde van den regel, zwart doorgehaald.*

13 slanen *en* de *zijn door een verticaal rood streepje van elkander gescheiden. Lees* : slane mit vleghelen? *cf. echter Br.*

14 ghesien : *verbet.* uit ghersien; *de* r *is rood doorgeh.*

Br *1* ander h. off arm — oir licham waren *2-3* staken oir hovende *4* oir gloyende scharpe n. in oir h. *5* somighe licham *6* padden : pedden *7* staken oir lelicke becken in oir h. *8* te : toe *meestal* *9-10* nagelt waren ende gepiniget *10* sy ende hielden n. op v. *13* zeer slaende *15* genc : ginc

H₂

hare halse of arme of lichame so waren wrighe slanghen ghewonden. ende staken hoere hoefden in die borsten der onsalighen ende staken hare gloeiende scarpe nebben in hoere herten[.] *E*nde het scheen dat op sommighe lichame saten padden die wonderlike groet waren al bernende ende staken hore lelike becken in hare herten ghelijc of si hem pinden hoer

1 wrighe : *de* w = v + u; *cf. boven* — slanghen : *hs. oorspr.* sclangen; *de* c *is uitgekrast als boven.*

N

halse of armen Ende om hoeren lichaem waeren vuerige slangen ghewonden Ende staken hoer hoefden in die bijnnenste der onseligen Ende hoer scherpe gloiende nebben in hoer herten Ende het scheen dat op somige lichame saten wonderlike grote padden ende bernende. *d*ie hoer lelike neb[*b*]en staken in hoer herten. als of sij hem pinden die herten uut te trecken Ende die aldus doernagelt waren ende alsoe gepint. sij en hielden nummer op van wenen *bl. 177c* ende van krisschen || Die duvelen liepen oc onder hem ende op hem. ende pinden sij alte seer te slaen mit vlegelen. Die ridder en konde dat einde van desen velde niet ghesien *b*ehalven die wijtheiden daer hij in quam ende uut ghinck.

7 neb[*b*]en : *hs.* nebsten

12 ende op hem : *in het hs. aanvankelijk overgeslagen, naderhand in margine bijgevoegd met roode aanw.*

Bl *1* halse : hals — oren lichamen *3* oer hofden *3-4* der onsaliger. Ende oer crarpe (*lees* : scarpe) *4* nebben : snebben *5* het : et *5-6* somighen lichamen *6* padden : pedden *7* lelike *ontbr.* — neb[*b*]en : snebben *8* om pijnden oer h. *9* doer genagelt *10* also gepinicht *10-11* weynen ende van kreyschen *13-14* dit eynde *15* wijtheit

H_1

halse ende arme ende omme hoeren lichame vuyerighe serpenten ghewonden die hoer hoeft staken in derre onghevalliger herten [.] *P*adden van wonderliker groetheit al vuyerich saten op sulker herten ende pijnden hem mit hoeren ongescapenen beckenen die herten uut te trecken[.] Die daer aldus genagelt ende gegeeselt waren en rusten gheynen tijt van weynen ende van schryen [.] Die ongeesten over hem loepende pijndense starclic mit geeselen ende mit vlegelen te slaen Dinde van desen velde en conste hi niet || ghesien nummere dan die *bl. 39b* breyde daer hi in ginc ende uut quaem |

1 hoeren : *aldus voluit.*

3 onghevalliger : *Roy :* pectoribus miserorum

3-4 *Na* herten *is een bijzonderheid weggevallen, die A heeft, het Lat. en de andere teksten. Roy :* ignitum aculeum oris sui in cordibus eorum infigebant.

6 ongescapenen beckenen : *Roy :* rostra sua deformia

9 ongeesten : *A :* quade geeste; *Co, Roy, Harl :* Daemones, *maar Ba :* nequam spiritus

13 in : *boven den regel bijgeschreven met aanw.* — quaem| : *streepje met punt.*

A *1* om selker halse e. erme *2* vierege serpeinten — hoeft : hoefde *3-4* in diere ongeweldeger hertten ende picten metten vieregen poenten van haren becken indie hertten ende padden van wonderleecker g. *5* opder selker h. *5-6* pijndense met haren ongescheeppenen becken *6* om die h. *8-9* van weenenne ende van screienne *9* quade geeste op hem *10* starclic : sterkeleec *10-11* ende mit vlegelen te slaen *ontbr.* *11* deinde v. *12-13* over gesien nocht die breide meer dan daer hi

H_2

hert uut te trecken Ende die dus doer ghenaghelt ende ghepinicht worden si en hilden nemmermeer op van screyen[.] *D*ie duvelen lieppen oec onder hem ende op hem ende pijndse alte seer te *bl. 72c* || slaen met fleghelen. die ridder die en conde dat eynde niet over sien vanden velde daer hi in quam.

3 slaen : *hs. oorspr.* sclaen; *de* c *uitgekrast als boven*

K

Want hey wart geleyt dar wartz durch dat velt De duvelen sprachen [:] *D*ese pyne de du suys salt du lyden it en si dat du ons volbordes ind weder keres In do hey sy veronwerde so pynichde sy ir als sy voir daden myt nagelen zo negelen Mer sy en mochtens neit doen do sy hoirden den soissen namen ons h e r e n j h e s u cristi

dit is de vunfte pyne de he sach

bl. 116a || [*D*]o leyten sy den ritter over [...] van [...] danne in dat dyrde velt dat vol van onselicheit was Want dit velt was vol van manen ind van wyven jongen ind alden de durch nagelt lagen in de erde myt yseren gloyenden nagelen[,] so dat men dat om de me[*nn*]icheit der negele van dem oversten des hovedes zo dem nedersten der voisse neit vynden en kunden ledych eyns vyngers breyt stat

---

2 De : *de* D *niet gerubriceerd ; voor de* D *een streepje met de griffel gemaakt, dat blijkbaar als aanduiding voor den rubric. moest dienen.*

5 ir : *lees :* in? *Roy :* eum — voir : *verb. uit* vor; *de* i *boven den regel tusschen* o *en* r *bijgeschr., z. aanw.*

10 [*D*]o : *de plaats voor de* D *is opengelaten.* — over [...] : *na* over *een* d *begin van het volgende* danne

10-11 van [...] danne : *na* van *het woord* dan *fout voor* danne

15-16 me[*nn*]icheit : *hs.* memicheit ; *er ontbreekt een streepje aan de tweede* n

W

Want hi wert gheleidet dwers doer dat velt Die duvelen segheden hem. *D*ese pinen die du siest salstu liden. ten si dattu ons volboerdes ende weder kierest Ende doe hise veronweerde. so pijnden sine alse si voer deden mit nagelen te naghelen. Mer si en mochtens niet doen do si hoerden den namen jhesus

Die vifte pine

Sie leiden den ridder over van daer int dorde velt dat vol onsalicheiden was. Want dit velt was vol || van mannen ende wiven. van jongen ende van oelden. die soe doer naghelt laghen mit iseren glueyenden naghelen in die eerde. soe dat men om die menicheit der naghelen. vanden oversten des hoevedes to den nedersten des voets niet vinden en conde ledich. eens vingers breet stede bl. 14a

---

2 duvelen : *de* o's *boven de* u's *zijn uitgekrast.*

11 van *en* jongen *zijn door een verticaal streepje van elkander gescheiden.*

Br *1* gheleidet : geleit *2* pinen : pijn *3* saltu l. *3-4* volbordes ende weder kieres *5* si oen als sy te voeren *5-6* toe negelin (*lees* : negelen?) *7* name jhesu. *8* Die vijfte *9* over *ontbr.* *9-10* derde v. *11-12* mannen van w. van jonghen van olden *12-13* negelt waren ende lagen mit yseren nagelen die gloeyende waren in die eerde genegelt *14* manicheit der nagelen *15* hoeffs totten *16* stede : steden

---

H_2

Want hi wart gheleit dwars doer dat velt. die duvelen spraken tot hem[:] *D*ese pine die du sieste saltu liden ten si dattu dinen wille oflates ende weder keres[.] Ende doese die ridder veronwaerde soe pinden si hem als si te voren deden mit naghelen mer sien mochtens niet doen. doe si hoerden die naem jhesus

---

1 die : *tusschen* i *en* e *iets uitgekrast; er schijnt eerst* due *gestaan te hebben, het bekende streepje of stipje boven de* i *ontbreekt.*

N

Want hi waert gheleit doer dat velt Die duvelen sechden hem [:] *D*ese pine die du sieste saltu oec lijden *t*en sij dattu ons volbordes ende weder keerste Ende doe hij se versmaden soe pijnde sy en mit negelen als sij voer deden te nagelen. Mer sij en mochtens niet doen. doe sij hoerden [*den*] name jhesus

Die vyfte pine

SIJ leiden den ridder ever van daer int derde velt *d*at vol onsalicheiden was van mannen ende bl. 177[1] wy||ven van jongen ende van olden Die oec soe doernagelt lagen als dese anderen voersecht Ende alsoe voel meer. datmen om die manichvoldicheit der nagelen *v*anden oversten des hoefdes ten nedersten des voets niet vinden en konde ledich eens vingers breet stede.

9 SIJ : *de* S *is onderstreept.* — ever : *lees :* over?
12-13 voersecht : voer *aan het einde van den regel.*

Bl *1* wart geleyet *2* seyden om die p.— sieste die *3* dattu voldoeste onsen wil *4* hij se: hijt *4-5* doe pijnden sy om mit negelen also te negelen *5* als sij voer deden *ontbr.* *6* mochten des niet *6-7* horden den naem *9* ever *ontbr.* *10-11* ende van w. *11 Tweede* van *ontbr.* *12* soe : also *12-13* die a. voerseecht *13* al so veel — men *ontbr.* *15* hoefdes : hoefts *16* breet : brets

H1

want te weers leit hi over beyde die velde Dese tormenten soldi lijden[,] seiden die quade gheesten[,] en wildi niet wieder keren Hi versmadese Si pijndenten alse te voren mit nagelen Mer als si hoerden [*den*] name jhesu so en mochten si hem niet doen

Die vijfde pijne

Si leydenten daer over opt derde velt vol ongevals Dit velt was oec vol van mannen ende van wijven jonc ende alt die so in derde laghen genagelt mit blickenden yseren negelen | so datmen vanden hoefde totten teen niet eynen vinger en hed gesat op eyn stat

2 lijden : *bovenaan in margine bijgeschr. met aanw.*
2-3 quade gheesten : *Roy :* demones, *Ba heeft een anderen zin.*
4 Let op den vorm : pijndenten, *ook reg. 8.* — *Vermoedelijk is hier na* nagelen *weggevallen* te nagelen; *Roy* : conati sunt ... clauis figere. *Hetgeen er staat, levert wel een zin op, maar niet dien van het Latijn.*
8 velt : *in marg. bijgeschr. met aanw.*
9 ongevals : *verbeterd uit* gevals; on *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *1* dwers leet hi — bey die velde *2* seldi l. spraken d. *3-4* ende si pijndenne als te voren hem te nagelenne *5* den name jhesus *5-6* so en mochten si niet meer *6* doen *ontbr.* *7 Titel ontbr.* *8-9* leidenen daer over ende leidenen op terde v. vol ongevals *10* en wiven — alt : out *meestal* *10-11* in derde : indie eerde *12* vanden hoefden toeten teen *13* enen v. en hadde geset

H2

Dit is die vijfte pine die si hem an deden.

Si leiden den ridder over van daer in dat derde velt dat vol onsalicheden was. Want dit velt was bl. 73[v] vol van mannen ende wiven van jonghen ende van ouden men||schen die soe doere ghenagelt waren mit yseren gloeiene naghelen in die aerde. soe dat men om die menicheit der naghelen van dat overste des hoefdes toe den nederste des voetes. nyet vinden en conde ledich een vinghers breet stede[.]

4 gloeiene : *lees* : gloeienden? *Roy :* candentibus

K

Desen mochte nauwe geboeren ir steymen zo roiffen mer als lude [*die*] sterven wyllet so gaven sy krenchlichen ire steymen uis Dese schenen nacket als de ander waren ind sy worden gepyniget myt eyme kalden bernende wynde ind mit [...] vlegen da sy de duvele myt
bl. 116 slagen [*ind die duvele*] sachten eme: [:] *Dese* pyne moystu lyden it en sy dat [*du*] ons volboerdes zo weder keren ind do sie en wolde durch negelen omdat hey ir dreugen veronwerde so anreiff [*hey*] den soisse name jhesus crystes in sy en mochten eme neit doen

De vj pyne de hey sach

[*V*]an hyne treck [*den*] sie [...] den ritter ind quamen in dat veirde velt dat vol was van vyle

2 lude [*die*] sterven : *hs.* lude sterven; *Roy :* sicut homines, qui morti proximi sunt.

4 ander : *hs.* ander *op het einde van den reg.*; en *op den vl. regel is doorgekrast.*

5 gepyniget : *verb. uit* geyniget; *de* p *boven de* y *bijgeschreven, z. aanw.*

6 mit [...] vlegen : *voor* vlegen *aan het begin van den regel een* l

6-7 ind mit *enz. : hs.* ind mit vlegen da sy de duvele sachten eme myt slagen; *de aanleiding tot het verhaspelen lag waarschijnlijk aan het tweemaal voorkomen van :* de duvele; *Roy :* et uento frigido et urente flagrisque demonum cruciabantur. Hec inquiunt demones tormenta *enz.*

8 [*du*] : *niet in hs.*

12 eme : *de* e *boven den regel naast de* m *bijgeschr.*

14 [*V*]an : *de plaats voor de* V *is opengelaten* — hyne : *verb. uit* hene; *de* e *is zwart doorgehaald en tot een inktvlek samengevloeid; de kop. heeft de* y *er boven geschreven.* — treck [*den*] : *hs.* treck — sie [...] : *hs.* sie sy

W

Desen mochten nauwe ghebueren hare stemme mede te roepene. mer alse lude die bi der doet sin soe gaven se krankelic hare stemme uut Dese schenen naect also die anderen weren. ende si worden ghepijnt mit enen coelden bernenden winde. ende mit vleghelen daer si die duvelen mede slueghen[.] Die duvelen segheden hem. *Desse* pinen moetstu liden. ten si dattu ons volboerdes te weder keren[.] Ende doe si hem wolden doer negelen. om dat hi [...] hare dreighen veronweerde soe anriep hi den namen jhesus cristus ende si en mochtten hem niet doen

van der sester pine

Van hier trecten si den ridder. ende quamen mit int vierde velt. dat vol was van vele vueren.

6 vleghelen : *hs.* vlegheghelen; *het tweede* ghe *is zwart doorgehaald.*

10 hi [...] hare : *na* hi *de letter* h *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

11 hi *en* den *zijn door een verticaal streepje van elkander gescheiden.* — jhesus : *zoo voluit geschreven.*

12 ende si en mochtten hem niet doen : *eerst vergeten, daarna met aanwijzing bijgeschr. in margine op twee lijnen, waarom de kop. een rechthoek getrokken heeft.*

15 mit : *moet vervallen ? Roy :* peruenerunt in quartum campum. *cf. Br.*

Br *1* Dese m.n. geboren oir s. *2* als die l. *3* sin : sijn — cranc oir stemmen *4* als die anderen waren *5* bernenden *ontbr.* *5-6* colden wijnt *7-8* seiden [:] *Dese* pijn *8-9* volberts te *9-10* oen w. doir nagelen *10-11* oir dreyginghe veronweerden *11* name j. *13* Die seste pijn *15* mit *ontbr.* — vele *ontbr.*

H₂

Dese en mochmen nauwe ghehoren hare stemme mede te ropen mer als lude die bider doot sijn. soe gaven si cranckelic hare stemmen uut. dese schenen naect als die andere waren ende si worden oec ghepijnt mit enen colden barnende wijnt ende mit den vlegelen daer se die duvelen mede sloghen[.] Die duvelen seiden den ridder [:] *Dese* pine moetstu liden. ten si dattu ons

1 mochmen : *hs. oorspr.* mochten *door den corr. verbeterd tot* mochmen : ten *is zwart doorgehaald en* men *daarvoor in margine in de plaats geschreven; deze verkeerde verbetering is misschien het gevolg van* ghehoren *dat waarschijnlijk foutief staat in plaats van* gheboren — als : *oorspr. in hs.* alsoe; oe *zwart doorgehaald door den corr.*

3 worden : *hs. oorspr.* woerden; *de* e *uitgekrast, waarschijnlijk door den corr.* — se : *door den corr. in margine bijgeschreven met aanw.*

4 sloghen : *hs. oorspr.* scloghen; *de* c *uitgekrast als boven.*

N

Dese mochten naw op heffen hoere stemme mede te ropen. Mer als een mensche die bider doot is soe [...] gaven sij krenclic hoer stemme uut Dese schenen naect als die anderen waeren Ende worden gepint mit enen bernenden colden winde. ende mit vlegelen gheslaghen van den duve- bl. 178r len. Ende sij sechden hem [:] *D*ese pine moetstu|| lijden. ten sij dattu ons volbordes toe weder te keren [.] Ende sij woldenen doernagelen om dat hi hoer dreigen versmaden. Doe anriep hi den name jhesus ende sij en mochtens niet doen

Die seste pine

VAn hier trecten sij den ridder Ende quamen int vierde velt. Dat vol was van veel

3 soe [...] gaven : ge *rood op zwart doorgehaald voor* gaven
4 schenen : sche *aan het einde van den regel.*

Bl *1* Dese en m. nauwe — oer stemmen *3* crenckelicken oer stemmen — uut *ontbr.* *5* gepincht *5-6* winde : wijnde *8-9* dattu volbordes te wederkeren *10-11* Doe riep hi an den naam *13* Die vi pijn

H_1

Dese in consten niet geruepen mer alse halve dode lude lieten si hoer stemmen uut gaen Dese schenen naect gelijc den anderen ende mit eynen bornenden calden winde ende mit [*der*] duvelen geeselen woerden si gepijnt Dese tormenten[,] seiden die quade geesten[,] moetstu lijden op dattu niet en wils wieder keren ende als hi versmade hoer dreyginghe so wolden sijne negelen Ende hi aenriep den name jhesu cristi en si en consten hem niet gedoen

Dat .vj.de tormente

Doe trocken si den ridder van daer totten vierden velde dat was vol van mennigen vuyer

4 [*der*] *: niet in hs.*

A *1* en konsten *2* doede liede *4-5* berrenden ende dan met enen kouden winde ende met der duvelen *6* moetstu : moetti *7* dattu : dat gi — wils : wilt *8-9* wouden si hem nagelen *meestal* a *9* jhesus xristus ende *11 De titel ontbr. Daarenboven is de volgende* pine *door* ende *verbonden met de voorafgaande.* *12* ende doen t. *12 enz.* toet int vierde velt van mannen ende vrouwen ende van menegen viere der men in vinden mochte a. t. *Er is hier iets na* velt *weggelaten, waarschijnlijk :* dat was vol.; *Ba* : ad campum quartum, in quo et diuersa hominum genera et tormenta. *Roy* : in quartum campum multis ignibus plenum. in quo omnia genera inuenta sunt tormentorum.

H_2

bl. 73b gheloves weder te keren. || Ende doe si hem wouden doer naghelen om dat [...] hi hoer drieghen veronwaerde. doe hi aen riep den name jhesu [*mochten si hem niet doen*]

Die seste pine die hi leet vanden vianden

Vandaer trecten si den ridder ende quamen in dat vierde velt. dat vol was van vele maniren

1 dat [...] hi : *tusschen* dat *en* hi *is in het hs.* si *rood op zwart doorgehaald.*
2 Na jhesu *is een zin weggevallen. Zie de andere teksten.*

K

vuyren dar man ynne vant alle manieren van pynen Etzlichen henck man myt den voissen mit gloyenden [...] ketten Etzlichen myt den henden etzlichen myt den haren Etzlichen myt den armen Etzlich myt den deyn ind de hovde heynge in bernede swegel Etzliche heyngen in d[*it*] vuyr an || *bl. 117a* yseren hoechen in de ougen geslagen off yn de oren off in de nasen off in de stroissen off in de bruisten off in den schemeden Etzliche breyt man in oven in swegel vuyre etzlichen breyt man in panen Etzlich worden dorch stechen myt geloeynden spyssen ind gebraden an de vuyre Ind etzlichen duvele omme kerden sy ind de ander

3 gloyenden : *hs.* gloy̆nden; gloyenden [...] : *na dit woord* kede *fout voor* ketten *zwart doorgeh.*

4 myt den haren : den *verb. uit* dem; dē *is boven* dem *geschreven, zonder verdere aanwijzing.*

5 hovde : *lees* hov[*e*]de?

6 d[*it*] : *hs.* du

8 stroissen : *de* t *lijkt veel op een* c

9 bruisten : *de kop. had het eerste been der* u *vergeten en heeft het daarna boven de* r *bijgeschreven.*

10 swegel : *de kop. schreef eerst* se *maar veranderde aanstonds de* e *in het eerste been eener* w

11 Etzlich : *de* z *eerst verg., daarna boven de* t *bijgeschr., z. aanw.* — worden dorch stechen : *hs.* dorch worden stechen, *met aanw., dat de volgorde der twee eerste woorden omgekeerd moet worden.*

11-12 geloeynden : *verb. uit* geloynden; *de* e *boven den regel tusschen* o *en* y *bijgeschr., z. aanw.*

W

daer men alle maniere van pinen in vant Sommighe henc men mitten voeten mit gluyenden ketenen || *bl. 14b* Sommighen mitten handen Sommighen mitten haren Sommighen mitten armen Sommighe mitten dieen ende die hoevede hengen nederwert in swevelbornende vlammen Sommighe hengen int vuer. en yserne haken in die oghen gheslaghen. of in die oren. of in die neesteric gate. of in die strote. of in die memmen. of in die scaemte Sommighe briet men in ovenen van swevel vuere Sommighe verbrande men in pannen Sommighen worden doer steken mit gluyende speten ende ghebraden ant vuer. ende sommighe duvelen omme kierden sie. ende die ander duvele

1 maniere : *de* re *is niet aan* manie *dat aan het einde van den regel staat, vastgemaakt, maar wat verder in margine bijgeschr. door den corr.; de kop. had het blijkbaar eerst vergeten.*

2-3 Na ketenen *staat in margine* deus

5 dieen : *verbeterd uit* dien; *de tweede* e *is tusschen de* e *en de* n *boven den regel bijgeschr., met aanwijzing.*

Br *1* manieren van tormenten *1-2* somigen hyenc *3-5* anderen m. handen. anderen m haer anderen m. a. anderen m. dien (*zie de verbetering in W*) *5-7* hoeffde hinghen nederwerts in sulphure v. anderen hingen in v. ende hadden yseren haken ghesteken in die o. *8* neesteric gate : naesgaten *9* strote : strate — memmen : borst *10* scaemte : scamelheit *10* anderen brietmen in aven *10-11* van swevel vuere *ontbr.* *11* anderen verbranden men *12* anderen waren *13-14* ende men briet se aent v. ende enige duvelen breiden die ende andere duvelen

H_2

van helschen vuere daer men alle maniren van tormenten *i*nne vant[:] Sommighe hincmen mitten voeten in gloiende kettenen. sommighe bi den handen. sommighe bi den hare[.] Ende die hoef-

1 van helschen vuere : *de* n *van* helschen *verbeterd uit* r; *de corr. heeft het laatste gedeelte der* r *uitgekrast en er het tweede been der* n *voor in de plaats geschreven. Dat* helschen *komt nergens anders voor, ook niet in Latijn.*

2 in : *door den corr. verbeterd uit* ende; *daarvan is de* e *en het verkortingsteeken voor* de *uitgekrast; de* n *is dan zwart doorgehaald en daarboven is* in *in de plaats geschreven.* — *Na* hare *zijn weer woorden weggevallen. Zie de andere teksten.*

N

bl. 178ᵇ vuers [...] || Daer men alle manieren van pinen in vant Somige hingen an gloieende kettenen somige mitten handen Somyge mitten haer Somige mytten armen. somigen mitten deen Ende die hoefde nederwarts hangende in swevelike vlammen. Somige hingen in vuer ende iseren haken gheslagen in die ogen of in die oren of in die nasegaten. *of* in die strate *of* in die borsten *of* in die scheemten Somyge briet men in ovenen. Somigen verbrant men in pannen Somyge waren doersteken mit gloienden speten ende [*men*] brietse ant vuer. Ende somyge duvele wonden sij omme ende die andere

1-6 Van Daer *tot* vlā : *die regels staan ook op blz. 178a, maar daar de meeste letters gevlekt zijn, heeft de kop. juist die regels rood doorgehaald, en is op blz. 178b op nieuw begonnen. De afwijkingen van de tweede redactie zijn :*

2 gloiende : *eerste redactie :* gheloiende

5-6 swevelike : *eerste redactie :* sweveliker *zooals in Bl.*

12 [*men*] : *niet in hs. ook niet in Bl.*

Bl *1* al m. *2* in *ontbr.* *4* somige mitten dien *5* hangende *ontbr.* *5-6* swevelicker *6* hingen *ontbr.* *6-7* ende in y. *8* nase gater of in die kele *9* borst of in die scemte *12* ant : int *13* wijnden om

H₁

daermen in vinden mochte alrehande tormenten Solke woerden gehangen aen vuyerige kettenen|| *bl. 40ʳ* mitten voeten Selke mitten handen Selke mitten armen Selke mitten schenen die hoefde nederwaert hangende in solfereghe vlammen Solke hinghen int vuyer ende waren gheclauwet mit yseren haken in hoer oeghen ofte in hoer oren | ofte in hoer naseloken | of in hoer stroete | ofte in die boerste | ofte in hoer schemelheit Sulke berntmen daer in solfreghe oven Dander braetmen opten roestere Die .iij.ᵈᵉ keertmen in den speet teghen tvuyer Sulke duvelen

10 berntmen : *de tegenw. tijd staat niet in het Lat. evenmin als* braetmen *of* keertmen *A maakt er een verled. tijd van.*

11 roestere : *Roy* : sartagines

11 keertmen : *verbeterd uit* keetmen, *de* r *boven den regel bijgeschreven met aanw.*

A *3-4* selke (e *ook reg. 2*) metten handen selke metten schenen selke metten hare selke metten ermen die hoefde *De bijzonderheid* metten handen (per manus) *komt in Co niet, wel in Roy, Harl, Ba en Ar voor. Daarentegen komt niet in Ba* mitten haren (per capillos) *voor.* *5* solfferen vl. — solke : selke *6* oec int v. — gheclauwet: geklaut *7* ofte in hoer o.: oec in haer o. *8* naseloken : noeslocken — of : ocht *telkens op deze plaats* ocht *8-9* strote ocht in haer borsten *9* haer scamelheit *9-10* somege berdemen *10* oven : hovene *11* braetmen : brietmen *11-12* die derde keerdemen aen speten tsegen

H₂

den hinghen nederwaert in een vlamme van sulfur. sommighe hinghen int vuer ende hadden *bl. 73ᶜ* yseren haken ghesteken in die oghen of in die oren of in die naesgaten. of in die || strotte. ofte in die mammen. ofte in die scamelheit. sommighe brietmen in ovenen. sommighe verbrantmen in pannen. sommighe waren daer doer ghesteken met gloiende speten ende men brietse an vuier als hersteen ende die duvelen die saten ende om wendse ende droeptese met menigher-

1 in een vlamme : *hs. oorspr.* en *door den corr. verbeterd tot* een *door bijvoeging van een* e *links bovenaan.*

5 hersteen : *hs. oorspr.* hertsteen; *de corr. die mischien dit woord niet begreep, heeft de eerste* t *uitgekrast; dit woord komt nergens voor, ook niet in Latijn.*

K

duvele bedroepden sy myt menicher hande gesmotzen metale Ind op alle dese leiffen duvele ind slogen sy myt vlegen Alle manieren van pynen de man gedenchen mochte waren da gesien Dese ritter sach etzlichen de syne gesellen hie vur mails plagen zo syn Ind hey bekante sy wail[.] Geyne tonge en moechte vertzellen dat roiffen ind dat weynen || (bl. 117b) der onseligen dat hey hoerde want dese velde en waren neit alleyne vol mynschen de gepyniget worden Mer ouch vol duvelen de sy [...] pynichden [.] *I*nd do sy den ritter da pynigen woulden ind hey den namen ons heren an reyffen do bleyff hey ongepynget

De vij pyne de hey sach

[*D*]o sy van dan overcomen waren so sach hey eyn vuyrich rat vur eme dat woenderlichen grois was Ind alle beslagen myt geloyenden hoechen[.]

7 tonge : *de* t *lijkt op een* c

9 velde : *verb. uit* vede; *de* l *boven de* e *bijgeschreven, z. aanw.*

11 sy [...] : *hs.* sy my pynichden

15 [*D*]o: *de plaats voor de* D *is opengelaten.*— overcomen; *verb. uit* onvercomen : *de kop.* heeft *boven de* n *een* u *gezet, zonder verdere aanwijzing.* (*cf.* **252**/4).

W

droepten sie mit manigher hande ghesmolten metael. ende op alle dese liepen die duvelen ende slueghen sie mit vleghelen Alle manieren van pinen die men denken mochte weren daer ghesien Dese ridder sach daer sommighen de sine ghesellen [...] wilneer te wesene pleghen ende hi bekende se wel[.] Ghene tunge en mochte vertellen dat roepen. dat krijschen. ende weinen der onsalighen dat hi hoerde. Want dese velde en waren niet alle||ne (bl. 15c) vol van menschen die ghepinicht worden. mer oec vol van duvelen die sie pineden[.] Ende doe si den ridder daer pinighen wolden ende hi den name jhesus anriep doe bleef hi onghepijnt.

die sevende pine die hi sach

Doe sie vandaer over ghecomen weren. so sach hi een vuerich rat voer hem dat wonderlike groet [...] was. ende al beslagen mit gluyenden

6 ghesellen [...] : *na* ghesellen *de letter* v (*eerste deel der* w *van het volgende* wilneer), *aan het einde van den regel zwart door gehaald.*

12 daer *en* pinighen *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

18 groet [...] was: *na* groet *de letter* w *aan het einde van den regel rood doorgehaald.*— ende al *enz.* : *Roy* : rota ... cuius radii et canti unciis igneis erant undique circumsepti. *Zie N.*

Br *1* mennigerhande ghesmoltenen *4* pinen : tormenten — denken : ghepeynsen — weren : waren *5-7* sach dat (*sic*) enige die wilneer sijn gesellen waeren dair ende hy becande sy wael *7* tunge : tonge *8* roepen : gheroep *8-9* gheerijt vanden cathyven ende dat gheweyn *10-11* ghetorment worden *12* pineden : tormente *12-14* tormenten wolden doe hy jhesus naem aen riep bleeff hy ongequest. *15* Die soevende p.— die hi sach *ontbr.* *16* overleden waren *17* saghen sy voer hem *17 enz.* ende in die spraten dair aff waren alre wegen doir slagen yseren gloyende haken

H_2

hande smouten van sulpher. ende picke[.] *E*nde op alle dese so liepen die duvelen ende sloghense mit vleghelen[,] ende [...] alle maniren van tormenten die men versieren mochten ende pensen die waren daer. Dese ridder sach daer sommighe. die wilneer sijn ghesellen hadden gheweest || (bl. 73d) in siner ghescelscap. Ende gheen tonghe en mochte dat uutspreken ende vertellen dat criten ende

2 sloghense : *hs. oorspr.* scloghense : *de* c *uitgekrast als boven.*

2 ende [...] : *hs* ende met; met *moet vervallen. Zie de andere teksten; ook het Latijn heeft den zin van de andere Middelnederlandsche prozateksten.* H_1 *heeft de plaats niet, evenmin A.*

4 ghescelscap : *de* c *is niet doorgehaald.* — tonghe : *de slot-* e *schijnt van den corr. te zijn.*

N

bl. 178 dropten sij mit manigerhande || ghesmolten metale Ende op alle dese liepen die duvelen ende slogen sij mit vlegelen Alle manieren van pinen die men dencken mochte waren daer ghesien Ende hi sach daer somigen die wilneer sijne gesellen hadden geweest die hi wael bekende. Gheen tonge en mochte voltellen dat ropen ende krisschen der onseligen en dat ghescreye dat hi hoerde. Want niet alleen en waren dese velde vol van menschen die gepint werden. mer oec van duvelen die se pinden[.] Ende doe sij den ridder daer pynigen wolden Ende hi anriep den name jhesus doe waert hi verloest

die sevende pine

DOe sij van daer over gecomen waeren Soe
bl. 178 sagen || sij voer hem een vuerrich rat dat wonderlich groet was Ende in die vlogelen des rats waren alre wegen yseren gloiende haken doerslagen [.]

7 mochte : *hs.* moch *aan het einde van den regel.*
15 DOe : *de* D *is onderstreept.*
16 vuerrich : *hs.* vuer *aan het einde van den regel.*
16-17 wonderlich : *hs.* wonder *aan het einde van den regel.*

Bl *1* druptense *3* Ende al m. *4* die waren *5* wilneer *ontbr.* *6* gewest die hi sach ende wael kende (sach ende *vervalt?*) *7-8* te vollen vertellen d. r. ende dat krijsschen der onsaliger ende screyn *10* zielen die gepinicht worden *11* pinichden *14* Die vij pine *15* Soe : Doe *16-17* wonderlicken *17* velghen des raets

H_1

brachten ghesmolten metale ende drouptense Ende boven dese liepen al over al duvelen diese al doer en doer geyselden Daer kinde hi oec selke van sijnen ghesellen | mer teghen hem en sprac hi niet Hi hoerde huylinge ende gheweyn der ongevalliger also groet dat egheyne tonge en mochte vertellen Doe si hem oec daer wolden tormenten So riepe hi aen den name jhesu ende bleef gesont

t Sevende tormente sach hi

Alse si hijr over waren leden | so openbaerde voer hem eyn vuyerich raet van wonderliker groetheit daer die speyken ende velgen af waren ommsat mit vuyerighen haken Ende in elke haken hingen minschen gesteken Deyne

3 *Na* geyselden *nog een zin in Roy* (*Co*), *vertaald in W en de andere teksten.*
7 *Na* vertellen *is weer in H_1 (en A) een zin weggevallen, die in Roy (Co) staat en door W en de andere teksten vertaald wordt. Ba heeft dezen zin ook niet. Wel is waar is de geheele tekst van Ba hier anders.*
14 ommsat : *hs.* ōmsat

A *1* brachtense — metale *ontbr.* *2* Ende *voor* boven *ontbr.* *2-3* boven alle dandre ende dus liepen alover al duvele die altoes geesselden ende daer *4* teghen : tsegen *5-6* huylinge weeninge ende kritinge der ongevalleger sielen so groet *6-7* negeen t. *7* en *ontbr.* — ende doen *8* wouden tormeinten doen riep hij aen *9* jhesus (*telkens onverbogen*) ende hi b. *10 De titel ontbr. Wel begint een nieuwe regel* *11* Ende als hi hier over leden was *12* raet : rat *13* die speecken ende die *15* haken : haec — minschen : meinschen

H_2

dat karmen dat hi hoerde. want dese velde en waren niet alleen vol menschen die torment worden. mer oec vol van duvelen diese pinen aen deden. Ende doe si den ridder torment[*en*] wouden so aen riep hi die name j h e s u s ende hi bleef onghepijnnicht.

Die sevende pine die si hem aen deden.

Doe si van daer over gheleit waren. doe saghen si voer hem een vurich rat. dat wonderlike groet was ende in die [...] stocken vanden rade daer waren alre weghen doerscleghen gloiende yseren

2 torment[*en*] : *hs* : torment
6 die [...] stocken : *tusschen deze twee woorden is* so *rood op zwart doorgehaald door den kop.* — doerscleghen : *de* c *is niet uitgekrast.*

K

*D*e eyne helffte stoent op in de lucht ind *d*e andere helffte stoent nederwart in de erde Ind eyne stynckende vlamme van swegel vuyr quam uis der erden op om alle dat rat Ind verbrante de *bl. 118v* gene de an dem raide hyngen || De duvele sprachen zo dem ritter[:] *D*ese pyne moistu ouch lyden it en sy dat du weder keren wylles Mer du salt eirst sien dat sy lyden Her ome stachen [...] de duvele an beyden syden schermetzer tuschen de specken van [...] dem [*raide*] Ind sy daden dat rat so gruwelichen sere om louyffen so dat men neit gesien en kunde eynen van dem anderen onder gayn [*van*] den genen de dar an heyngen Want van groisser snelheit des omm loiffens so

1 helffte : *Roy* : Huius dum rote medietas *zie W.*
4 verbrante : *er is weer een woord weg. Zie W. Roy :* miserrime
5 De : *de* D *niet gerubriceerd.*
6 Na pyne *is weer iets weg.*
7 wylles : *verb. uit* wys : *dadelijk schreef de kop. op de* s *twee* ll's.
8 ome : *verb. uit* om; *de* e *boven de* m *bijgeschreven, z. aanw.* — stachen [...] : *na dit woord* sy *doorgekrast.*
9 schermetzer : *Roy :* uectes ferreos
10 [...] dem : *voor* dem *het woord* dese, *zwart doorgehaald* — [*raide*] : *niet in hs.*
13 [*van*] : *niet in hs.*

W

yseren haken Die ene helfte vanden rade stont opwert in die lucht. ende die ander helfte stont nederwerts in die eerde Ende ene vlamme stinkende van swevelvuere. quam uuter eerden op om lanc den rade ende verbrande onsalichlic. die ghene die anden rade hengen ◖ Die duvele segheden toe den ridder [:] Dese pine [...] die dese liden moetstu oec liden. ten si dattu weder keren willest. mer du salst iersten sien dat si liden. hier omme staken die duvelen an beiden siden ameyden. tusschen die speken vanden rade. ende si dedent soe gruweliken seer dreyen. soe dat men niet sien en conde den enen vanden anderen ondergaen. Vanden ghenen die || daer anhengen. *bl. 15v* want van groter snelheit des omme lopens soe

4 van *en* swevelvuere *zijn door een vertic. streepje van elkaar gescheiden.*
5 om *en* lanc *zijn door een vertic. streepje van elkaar gescheiden.*
7 [...] die dese : *hs.* de die dese: *het eerste* de *dat op het einde van den regel staat, schijnt oorspronkelijk doorgehaald geweest te zijn, maar de doorhaling schijnt vergaan.*
9 salst *en* iersten *zijn door een vertic. streepje van elkaar gescheiden.*
10 staken *staat op eene uitkrassing.*

Br *1-2* stont opwert in die lucht. ende die ander helfte *ontbr.* *3-4* een stinckende vlamme van sulpher vuer *4* uut der *5* omtrent dat rat *6* aen dat rat hyngen *6-7* Die duvelen seiden totten *7-8* dit torment dat dese gedoghen saltu oic doeghen *9* willest : wilste — iersten : ijrst — dat sy gedoghen *10* an : in *12* eyselicken zeer *13* sien en mochte *14* aen hyngen *15* van: vander — vanden loep — soe scheent

H₂

bl. 74a haken. die ene || helfte vanden rade stont opwaert in die lucht. [...] ende. die ander helfde stont nederwaert in die aerde. ende ene stinckende vlamme van sulfur vure quam uter aerden[,] om dat rat so hinghen zielen[.] *D*ie duvelen seiden tot [...] den ridder. dit torment dattu sieste dat saltu

1 [...] ende : *voor dit woordje staat nog eens* ende *door den kop. zwart doorgehaald.*
2-3 om dat rat : *er is hier iets weggevallen, waardoor de zin geheel anders wordt. Zie de andere teksten.*
3 tot [...] den ridder : *tusschen* tot *en* den *in het hs.* hem *rood op zwart doorgehaald door den kop.*

N

Die een helfte des rats stont opwarts in die luchte. ende die ander helfte stont nederwart in de eerde Ende een vlam stinckende van swevel vuer quam uutter eerden op omtrint dit rat Ende verbrande onsalichlic die geen die daer hingen an dat rat [.] Doe sechden die duvelen totten ridder [:] Dese pine saltu oec lijden ten sij dat du wederkeren wils. Mer du salste ierst sien wat sij lijden [.] Hier om staken die duvelen an beiden bl. 179v sijden ameiden tusschen die speten vanden || rade. ende soe eisselike seer dreiende dat men niet ghesien en konde den enen van den anderen ondergaen der geenre die daer an hingen. Want van der groter snelheit des lopens. soe scheent

3 stinckende : *de* i *verbeterd uit de schacht van een te vroeg geschreven* k; *het boven den regel uitstekende gedeelte is zwart doorgehaald.*

6 duvelen : *in het hs.* duve *aan het einde van den regel* lelen *aan het begin van den volgenden;* le *is rood op zwart doorgehaald.*

10 speten : *lees* : speken? (*zie* H_2: spreten)

13 geenre : *hs.* geen *aan het einde van den regel.*

Bl *1* helft vanden rade — opwart *2* de : die *4* om dat rat *5* verbarden onselicken (*lees* : verbarnden) *7-8* et en si dattu weder keerste *10* speten : speken *11* ende dreident soe eyselicken seer

H_1

helft || van desen rade stoent in die lucht buten bl. 40b der eerden Ende dander helft stoent rechte nederwaerts in eynen groeten gracht bynnen der eerden Eyne swarte solferighe vlamme quam al omme gheen rat op zeer stinckende [.] O wie ontfermelike gebeerden die ghene diere aenhinghen Doe seiden die duvelen totten ridder | dit moetdy lijden omme dat ghi niet en wilt wieder keren | ende wat si noch lijden suldi teersten sien Daer ghingen die duvelen staen aen elke sijde vanden rade | deyn jeghen die andere mit yseren rueden ende staekense tusschen die speyken ende keerden dat rat so dray[*en*]de omme | datmen den eynen voerden anderen niet en const gesien vanden ghenen diere aenhingen | want omme sijnen sterken loepe |

1 rade : *verbeterd uit* raede; *de* e *zwart geëxpungeerd en loodrecht rood doorgehaald.*

6 O wie *enz. komt aldus niet in Roy voor. W en de tot dezelfde groep behoorende teksten hebben den zin van Roy* : et (sc. flamma) in ea pendentes miserrime torrebat. *Een zin als Roy hebben ook de teksten Harl en Co*

14 dray [*en*] de : *hs.* drayde

A *1* van desen rade deen helf — stoent : stont *ook reg. 2* — lucht: locht *3* nederwaert in een groete g. *4* ende een swerte solfferachtege *5* opweert *6* O wie : die *Dit is zoo natuurlijk fout; zie W enz.* — ontfermleeckenne *7* die duvelen : si *7-8* totten ridder *ontbr.* *8* moetdy : moetti — omme dat : op dat *9* wederkeerren — lijden : gedoegen — seldi *10* teersten : ierst — duvelen : quade geesten *11* aen elke : van elker — van dien raeie — jeghen: tsegen *11-12* den andren met yseren roeien *12-14* tusschen dien speecken ende en keerden so seere trat omme *15* niet en mochte bekennen

H_2

doghen | het en si dattu weder keren wilste[.] Mer du salste eerst sien dat si ghedoghen[.] *H*ier omme staken die duvelen an beiden siden ⌈*ameyden*⌉ twischen die spreten vanden rade. ende si deden so yseliken seer dat rat om lopen. so datment niet sien en mochten den enen vanden anderen ondergaen bl. 74b vanden [...] ghenen die daer aen henghen. Want || vander groter snelheit vanden lope. so scheent

1 doghen | : *het streepje rood gestipt* — ghedoghen : *de* d *schijnt in de plaats van een andere letter die uitgekrast is, misschien* c *geschreven te zijn.*

2 [*ameyden*] : *na* siden *aan te vullen een woord voor* vectes — spreten : *zie N.*

4 vanden [...] ghenen : *tusschen* vanden *en* ghenen *heeft de kop. eerst nog* anderen *geschreven en dit dan geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

K

scheyn eyn vuyrich omm rynck zo syn Ind [*do*] sy den ritter op dat rat geworpen hadden ind sy en in de lucht keerden ind op[*v*]erhaven hadden. Do an reyff hey den soissen namen ons heren jhesu cristi so quam hey aff onge[*p*]ynget

Dit is de echte pyne de [*hey*] sach

Inde sy terckeden voirt van danne ind tzogen den ritter myt in zo eyme bl. 118b || groisse huse dat geruweliche roichde Ind dat was harde wyt ind lanck also dat man dat eynde dar van neit gesien en kunde Ind do sy noch eyn deyl da van waren so bleyff der ritter staen om de groisse hytzste de dar uis quam ind hey ontsach sich vort zo gaen Her omme sachten eme de duvele [:] Wat verbeydes du dat is eyn bade huus dat du suys Woultu off en woultu du salt dar zo gaen ind myt den anderen da yne baden [.] Ind hey began uisz dem huse zo hoeren weynen ind schryen Ind

1 omm : *hs.* ōm; *id.* **256**/*14* -- Ind [*do*] : do *niet in het hs.*
3 en in de lucht : de *eerst verg., daarna boven in bijgeschreven, z. aanw.* — op[*v*]erhaven : *hs.* operhaven
5 jhesu : *verb. uit* jhesus; *de* s *uitgekrast* -- onge[*p*]ynget : *hs.* ongeynget
6 de [*hey*] sach : hey *niet in het hs.*
7 terckeden : *lees :* treckeden?
15 suys : *de tweede* s *is maar half afgemaakt.*
18 hoeren : *verb. uit* horen; *de* e *boven de* o *bijgeschreven, z. aanw.*

W

scheen een vuerich omme rinc te wesen Ende doe si den ridder opt rat gheworpen hadden. ende sine kierden in die locht ende opverheven [...] hadden doe hi anriep den namen ons heren jhesu cristi soe quam hi of ongheserighet

Die achtende pine

Ende si treeten voert van daer. ende toeghen den ridder mit hem tot enen groten huse dat gruwelic rokede. ende het was herde seer wijt ende lanc. soe dat ment eynde daer of niet sien en mochte Ende doe [s]i noch een deel daer of waren. so bleef die ridder staende. om die grote hitte die daer uut quam. ende hi ontsach hem[...] voert te gane. Hier om segheden hem die duvelen. Wat verbeidstu. het is een bade huus dattu sieste. Wilstu of en wilstu. du salster toe gaen. ende mitten anderen daer in baden[.] Ende hi begon uute den huus te horen weinen ende screyen Ende

3 opverheven [...] : *na* opverheven *de letter* h *aan het einde van den regel zwart doorgehaald.*
4-5 jhesu cristi : *zoo opgelost.*
11 [s]i : *hs.* hi
13 hem [...] : *na* hem *de letter* v *aan het einde van den regel rood doorgehaald.*
15 verbeidstu : *verbeterd uit* verbidstu; *de* e *is boven de* i *bijgeschreven met aanwijzing.*

Br *1* omrinc toe *2* op dat rat *3* sine : sy hem — locht : lucht *4-5* doe hy jhesus cristus naem aengeropen had *5* ongequest aff *6* achte pijne *7* treeten oen van dair voert ende treeten *8* huse wert *9* eyselicken r. Ende dat was harde — seer *ontbr.* *10* soe lanc dat *11* sy noch — of : aff *13* hitte : heytte *14* te :toe — segheden : seiden *15* verbeidestu *16* wltu (*lees* wiltu?) off en wiltu du salst tot dair voert gaen ende salst m. *17-18* Ende men begonde uut den huse te hoeren ghe-weyne ende ghescrey.

H₂

een vurich omrijne te wesen ende doe si den ridder op dat rat gheworpen hadden ende si hem opwaerts kerden in die lucht. ende op verheven hadden. doe riep hi an den naem j h e s u s ende hi quam al onghequets van haer handen

die viii pine.

Ende si treeten. den rider van daer. ende voert mit hem tot enen groten huuse dat anxtelik

1 een : *oorspr. in hs.* en *door den corr verbeterd tot* een *door bijvoeging eener* e *in margine links.*
1-2 opwaerts : *door den corr. verbeterd uit* opvaerts *door toevoeging eener* v *links boven de andere.*
5 rider : *lees :* ridder? — anxtelic : *de kop. had geschreven :* aenselic; *boven de* e *schreef de corr.* x; *daarna haalde hij alles door en schreef in margine* anxtelik

N

een vuerich omrinck te wesen Ende doe si den ridder op dat rat gheworpen hadden ende hem keerde in die lucht. ende opverheven hadden. *d*oe anriep hi den name jhesus cristus. ende quam sonder sericheit daer van

Die achte pine

Ende sij togen van daer voert Ende treeten den ridder mit hem. tot enen groten huuse wart
bl. 179[b] Dat eysseliken rokede ende het was || herde seer wijt. ende soe lanck. datmen dat einde daer af niet gesien en konde Ende doe sij noch een deel daer aff waren soe bleef die ridder staen om die grote hette de daer uut quam Ende ontsach hem voert te gaen [.] Hier om spraken die duvelen. Wat verbeidestu. Het is een bade huus. Wilstu of en wilstu. du salste tot daer voirt ghaen. ende mitten anderen daer in baden [.] Ende men begonste uut den huuse te hoeren weynen ende

2 gheworpen *: hs.* ghewor ***aan het einde van den regel.***

3 opverheven *: hs.* opverhe ***aan het einde van den regel.*** — rokede *: hs.* ro ***aan het einde van den regel.***

7 Ende : ***de*** **E** ***is onderstreept.***

11 konde : *hs.* kon ***aan het einde van den regel.***

15 verbeidestu : *hs.* verbei ***aan het einde van den regel.***

17 in baden: *verbeterd uit :* te baden; te *is rood op zwart doorgehaald en vervangen door* in *dat in margine staat met een rood aanwijzingsteeken.*

Bl *2-3* ende om keerden *4* naem jhesu cristi 6 Die achte pine *ontbr. Er is een plaats open gelaten voor den titel.* 7 togenen 9 roecten — herde *ontbr.* *10* soe *ontbr.* *12* bleef: blef *13* hetste die — ende hy o. om *15* verbeidstu dit is *15-16* dattu wilste of en wilste *Na* dattu *is misschien* sieste *weggevallen zooals* H *heeft. Roy* : quod uides *16* du salte daer in *17-18* begonde

H

so scheyn dat rat als eyn gloyende rinck Ende alsi den ridder hadden gheworpen opt rat ende in die lucht geheven So aenriep hi den name cristi ende hi quam da[*n*]e onghequetst

Dat achde tormente

Soe ginghense voert ende trocken [...] den ridder teynen groeten huyse waert |dat was eyslic ende roecde Dat huys was herde breyt | Mer die lengde en mochtmen niet sien Doe siere noch eyn deyl verre || af waren quaem daer so grote bl. 41[a]
hitten uut | dat die rydder stoent ende vreysede voert te gaen Doe seiden die duvelen [:] *H*et is eyn bat dat ghi daer siet waer nae beydi | wildi of en wildy ghi moet derwaert ende baden mitten anderen [.] Ende hi hoerde uut ghenen huyse jamerlike gheweyn ende ghe-

4 da[*n*]e : *hs.* dale — onghequetst : ***hs.*** onghe quetst

5 achde : *de* c *veeleer* t

6 trocken [...] den : *tusschen deze twee woorden is uitgekrast* Dat achde t *met rubriek geschreven, blijkbaar het opschrift.*

A *1* so *ontbr.* — scheen dien rinc al gloeiende *2* alsine *3* geheefen — So *ontbr.* *4* jhesus xristus — da[*n*]e : neder *5 Titel ontbr.* 6 Soe : doen *6-7* voert metten ridder ende trockennen *7* dat : daert — eyseleec *8* ende dat h. *8-9* maer vander lenghden en mocht men deinde niet *10* een veerdeel af *Dit* veerdeel *is vermoedelijk ontstaan uit het* eyn deyl verre *Het Lat. van Co en Ba heeft :* aliquantulum *11* stoent : stont *11-12* vreesde hem vort *12* ende doen *16* jammerleec gescrey ende geween

H₂

rokende was ende het was herde wijt. ende so lanc datmen dat eynde niet sien en conden[.] Ende doe si daer noch een stucke weghes of waren. doe bleef die ridder staende overmids grote hetten die
bl. 74[c] daer uut quam ende hi ontsach hem. || voert te gaen. hier om seiden hem die duvelen [:] Wat verbeides du. het is een bade huus dattu sieste[,] wilstu of en wilstu. du salste mitten anderen daer inne baden[.] *E*nde hi begonste uten huse te horen wenen ende screien[.] Ende doe hi int huus ghebracht

4 een bade huus : *hs.* een bade huus *doch de eerste* e ***van*** een *hoogst waarschijnlijk van den corr. afkomstig.*

K

do hey in dat huus gebracht was so sach [*hey*] eyn reyveir de verveirlichen an zo sien was Want dat fundamente van dem huse was vol ronder puetze (bl. 119ª) da der eyne an dem an||deren stoent so dat men nauwen off neit tuisschen gaen en mochte Ind etzlichen puietze was vol van eynre hande gesmoltzen metale off eyniger anderre vallender verscheit Da eyne groisse schare van man ind van wyven jongen ind aulden yn gesuncken waren Ind etzliche waren [...] altzomaile dar in gesuncken eitzlichen bis zo dem ouge Etzliche zo den lippen etzlichen bis zo dem halse etzliche bis zo den brusten Etzlichen bis zo

1 [*hey*] *: niet in hs.*

2 reyveir : *verb. uit* reyver; *de* i *boven den regel tusschen* e *en* r *bijgeschr., z. aanw. Zie W.* — de : *eerst verg., daarna boven den regel tusschen* reyveir *en* verveirlichen *bijgeschr., z. aanw.* — verveirlichen : *verb. uit* ververlichen; *de* i *boven den regel tusschen* e *en* r *bijgeschr., z. aanw. Na* verveirlichen *komt in W. nog een bepaling zooals in de meeste Lat. teksten.*

7 metale : *na dit woord een met de griffel in het papier gedrukt streepje.* — anderre : *verb. uit* andere; *de tweede* r *boven de eerste bijgeschr., z. aanw.*

9 ind van : van *eerst vergeten, daarna boven* wy *bijgeschreven, z. aanw.*

10 waren [...] : *na dit woord* dar *doorgekrast.*

11 Er is een straf weggevallen. Zie W, Roy, Co, Harl : alii usque ad supercilia — zo dem ouge : *hs.* zo dem halse; ouge *is boven* dem *bijgeschreven, als verbetering voor* halse

W

do hi int huus ghebracht was. soe sach hi enen wijer die verveerlike antesiene was ende eyselic. wante dat paviment vanden huus. was || vol ronder putten die die ene anden anderen stonden. (bl. 16ª) soe dat men daer nauwe of niet tusschen gaen en mochte Ende elc putte was vol van eenre hande ghesmolten metaele of van enegher ander vallenderre verscheit. daer ene grote schaer van man[*nen*] ende wiven. jongen ende oelden in ghesonken stonden Ende sommighe waren daer alte male in ghesonken Sommighe tot den wijnbrawen Sommighe toe den oghen Sommighe toe den lippen Sommighe toe den halse Sommighe toe der borste Sommighe toe den

2 wijer : *Co :* visionem, *Bu :* penam, *Harl :* visionem, *Roy :* uisionem, *Ar = Co.* H_1 *en A vertalen goed.*

3 wante *en* dat *zijn door een zwart streepje van elkander gescheiden.*

3-4 ronder : *eerst vergeten, daarna boven den regel tusschen* vol *en* putten *bijgeschreven, met aanwijzing.*

4 Tusschen anden *en* anderen *is wat uitgekrast.*

6 van eenre *enz.: Co :* metallis diversis ac liquoribus ferventibus *zie* H_1.

9 man[*nen*] : *hs.* man *aan het einde van den regel, de kop. heeft den uitgang vergeten te schrijven op den volgenden regel. Zie K.*

12 wijnbrawen : *hs.* wijn brawen

Br *1* ghebracht : bracht *2-3* wier verveerlic ende eyselic aen toe sien want het payment *3* vanden huus *ontbr.* *4* die onderlinge die een aen den *5* nauwe of : cume ofte *6-7* eenre hande *ontbr.* *7* ghesmolten : gesmoltenen *7-8* eniger andere vallender *8-9* een grote manichte manne ende wive olden en jonghen *11* altemael *11-12* anderen totten wijnbraen *12* Sommighe toe den oghen *ontbr.* *12-13* anderen totten lippen *13-14* Sommighe toe den halse Sommighe toe der borste *ontbr.* *14* anderen totten

H_2

was. doe sach hi een vuer verveerlic ende seer yselic aen te sien. Want dat paviment van den huse was wol ronder putten die sonderlinghe die ene an den ander stonden ende elke putte was vol van ghesmolten metale. daer waren *inne* grote manichvowdicheit. van mannen.

1 vuer : *zie andere teksten.*

2 wol : *ook hier werd de* w *niet verbeterd.*

3 vol : *hier heeft het hs.* vol *met* v — H^2. *laat weg* : vallender verscheit — manichvowdicheit : *de kop. schreef* manichvowdic; *de corr. schreef er* h[t] *bij.*

N

screyen Ende doe hi int huys ghebracht was. soe sach hi enen wie[*r*] vervuerliken. ende eisselic
bl. 179r van ansien Want || dat pavimente van den huyse was vol ronder putten die an malcanderen stonden *a*lsoe dat men daer naw of [*ni*]et tusschen gaen en mochte Ende elc putte was vol van enigerhande metale of van enigerhande vallende verscheit Daer een grote manichte van mannen. ende van wijven. van jongen ende van olden in stonden ghesoncken Somige totten wijnbrauwen. Somyge totten ogen Somyge totten lippen. Sommyge totten halse Somigen totter borst Somyge

2 wie[*r*] : *hs.* wiet
5 [*ni*]et : *hs.* met
7 vallende : *hs.* val *aan het einde van den regel.*
8 manichte : *hs.* manich *aan het einde van den regel.*
10 ghesoncken : *hs.* ghesonc *aan het einde van den regel.*

Bl *2* wyer ende verveerlicken ende eyselicken *3* Want die dele *5* nauwe tusschen of niet *6-7* enigerhande *ontbr.* *7-8* of van enigerhande vallende verscheit *ontbr.* *8* manichte : scare *9* olden : alden *10* oge brouwen *12* tot den h.

H_1

screy Doe hi int huys quaem | so sach hi dat eyslic ende verveerlic was aen te sien want die vloer van desen huyse ende dat pavymente was vol ronder putten die aen malcanderen stoenden also datmen daer niet tusschen en mocht gaen Ende ellic put was vol van mennigerhande solfer ende gesmolten metale Daer eyne grote mennichte van mannen ende van wijven in waren jonc ende alt en stoenden gesoncken Ende sommige waren te male daer in ghesoncken Sommige totten wijnbrauwen Somyghe totten oeghen Somyge totten lippen Somige totten halse Somyge totter boerst

1-2 so sach hi *tot* want : *Roy :* uidit diram uisionem et horrendam; *de andere teksten hebben voor* visionem *allerlei eigenaardige woorden. A daarentegen gebruikt het woord* visioen H_1 *geeft hier den zin van het Latijn weer. Ba heeft het woord* penam, *dat echter nergens vertaald is.*

6-7 *Roy :* metallis diuersis ac liquoribus feruentibus; *Ba :* diuersis metallis bullientibus atque liquatis.

9 **en** : *verbeterd uit* ende; *het verkortingsteeken voor* de *is zwart doorgehaald.*

A *1* so *ontbr.* *1-3* sach hi een wreet ende een vreesscheleec visioen want die vl. *3* van desen : vandien — ende dat pavymente *ontbr.* *4* rooder putten (*lees :* ronder **Lat.**: rotundis) *4-5* die aen malcanderen stoenden *ontbr.* *5* also : so *5-6* datte men kume ocht niet daer binnen gaen en mochte ende elken p. *A staat hier dichter bij Roy dan* H_1 *Roy* : ut uix inter eas, aut nullatenus iri potuisset *6-11* vol van alderande metale berrende daer beide mans ende vrouwen van alderrande sonden in staken [;] in geen metael daer was die selc altemael in verdroncken selc toeten wijnbrauwen *Het* van alderrande sonden *is natuurlijk niet goed. Roy*: utriusque sexus et etatis *12-13* somyghe *ontbr. telkens, ook geen equivalent als* selc — totten : toeten *verder ook* toeten toeter *enz.*

H_2

ende van wiven | oude. ende jonghe die daer in ghesonken waren ende sommighe
bl. 74r || waren daer altemael in versmoert. sommighe totten wijnbrawen. sommighe totten oghen. sommighe totten lippen. sommighe totten helse. sommighe totten borst sommighe

1 wiven : wi *staat op het einde van een regel; de volgende regel begint dan met* wven *zwart op rood doorgehaald, waarna de lettergreep* ven — die daer : *in margine onderaan met aanwijzingsteeken door den corr. bijgeschreven.*

K

den navel Etzlichen bis zo den deynen etzlichen bys zo den kneen Etzlichen bis zo den beynen Etzlichen myt eyme voisse alleyne Etzlichen [*myt*] beyden henden off myt eynre hant alleynen [.] Sy weynden alle van pynen Ind de duvele bl. 119b zo dem ritter sprachen [:] Sich mit dese saltu baden[.] Ind sy hoven den ritter op ind woulden in werpen in eynen puetze Mer do sy horten den soissen namen ons h e r e n j h e s u c r i s t i da en mochten sy eme neit doen

de ix pyne de hei sach

Sy gyngen ewech van danne ind treckden intgeaen eynen berch da hey yne sach sitzen eyne groisse schare van mannen ind van wyven jonck ind alt geboeget bis op yre tzeyn Also dat [...] alle de hey zo vorens gesien hadde cleyn duchte [.]

2 bis zo den beynen : *de s van bis is boven de i aan het einde van den regel bijgeschr., z. aanw.*

4 [*myt*] : *niet in hs.*

8 puetze : *verb. uit* putze; *de* e *boven den regel tusschen* u *en* tz *bijgeschreven, z. aanw.*

12 danne : *hs.* dān

12-13 intgeaen : *verb. uit* intgaen; *de* e *boven den regel tusschen* g *en* a *bijgeschreven, z. aanw. Lees :* intgeen?

13 yne : *verb. uit* ime; *de kop. heeft van de* i *en het eerste been der* m *een* y *gemaakt.*

14 *Roy* (*Co, Harl*) *:* multidudinem nudorum hominum; *zie ook W.*

15 dat [...] : *na dit woord* sy *doorgekrast.*

W

navele Sommighe toe den dieen Sommighe toe den knien Sommighe toe den benen. Sommige mit enen voete allene. Sommeghe mit beiden handen. of mit eenre hant allene[.] Sie weynden alle van pinen ende riepen[.] Doe segheden [...] die duvelen. sie mit desen salstu baden[.] Ende si hoeven den ridder op ende se pijndene te werpene in enen van den putten. mer doe si hoerden den namen cristi. so en mochten sijt nied doen

die neghende pine

Si ghengen en wech van deer stede. ende trecten teghen enen berch. daer hi in sach sitten ene grote schaer van mannen [.] ende wiven. oelt ende bl. 16 jonc al naket gheerommet op hare teen. soe dat si hem alle die hi te voren ghesien hadde cleyne

1 dieen : *verbeterd uit* dien; *de eerste* e *is boven den regel tusschen de* i *en de* e *bijgeschreven, met aanwijzing.*

5-6 segheden [...] die : *hs.* segheden die die

6 sie mit : *hs.* mit *en een klein horizontaal streepje, aan het einde van den regel; moet er aan* mit *nog een uitgang komen of is het eene vergissing van den kop.?*

12 trecten : *misschien te lezen* trecten[e] *zie Br.*

14 mannen : *de tweede* n *is heelemaal verdwenen; men ziet er alleen nog de sporen van in het perkament.*

15 teen : *de* ee*'s staan op eene uitkrassing.*

16 cleyne : *verbeterd uit* cleyn; *de* e *is boven de* n *bijgeschreven, met aanwijzing.*

Br *1-2* Sommighe toe den dieen Sommighe toe den knien *ontbr.* *2* anderen totten b. *2-4* anderen waren dairin mit enen voete allene anderen m. b. h. oft mit eenre allene *5* alle : al *5-6* sich seiden die duvelen myt *7* hoeven : hieven — ende pijnden hem te *8-9* sy cristus naem h. *9-10* soe en mochtens sijs niet *12* gingen en wech van der stat *13* en teghen — ene *ontbr.* *13-14* soe grote menichte *14* van wijven — oelt : olt *vaak* *15* naect gheeroemt om oir teen (*lees* : op) *16* al die — voeren sach luttel dochte

H_2

totten navel sommighe waren daer allene in | metten enen voete ende riepen ende carmeden van groeter pinen. Sich[,] seiden die duvelen [,] mit desen salstu baden | ende si hoven op den ridder ende worpen hem in een put. mer hi aen rep den naem j h e s u s ende hi onquam haer handen.

1 in | : *streepje met roode paal ; zie* **257**/*1.*

3 onquam : *hs.* on quam

N

bl. 179d totten navele. Somige totten dien Somigen totten knyen. Somygen totten benen Somy||ghen mit enen vote alleen Ende somigen mit beiden handen of mit eenre alleen [.] Sij weynden alle van pinen ende riepen[.] Sich[,] die duvelen spraken[,] mit desen saltu baden[.] Doe hieffen si den ridder op. ende pindenen te werpen in enen vanden putten Mer als sij den name cristus hoerden en mochten sijs niet doen

Die negende pine

SY ghingen en wech van der stat ende trecten tegen enen berch Daer hi in sitten sach. soe groten schare van mannen ende van wijven jonc ende olt naect gecrommet. Alsoe dat sij alle die hi te voeren sach hem luttel dochten [.] Dese saten

5 Sich *past beter na* spraken ; *maar het Lat. van Co* (*Roy*) *is hier misschien gevolgd ook wat de woordschikking betreft :* Ecce inquiunt Daemones, cum istis balneabis.

7 pindenen *: hs.* pin *aan het einde van den regel.*

11 SY : *de* S *is onderstreept.*

15 dochten *: hs.* doch *aan het einde van den regel.*

Bl *3* enen voet alleen *4* Ende si w. *4-5* al v. groter p. *5* Ende die d. *6* hieffen : hieven *7-8* in enen put *8* naem j h e s u s horden soe *10* Die negende pine *ontbr. Er is een plaats open gelaten.* *11-12* trecten den ridder t. e. b. *12* in *ontbr.* *13-14* wijven ende al n. *15* dochten liden *Het woord* liden *heeft in het Lat. geen overeenkomstige plaats. Misschien een verbetering (?) van den corrector.*

H₁

Somighe totten navele Somighe totten knyen Somighe totten beynen Somige mit eynen voet Ende som mit beyden handen of mit eynre alleyne Sy weynde alle van pijnen ende riepen Sich[,] seiden die duvelen[,] mit desen saltu baden[.] Doe hieven si den ridder op ende woldenten in eyn vanden putten werpen. Mer als si den name jhesu cristi hoerden so en mochten si hem niet doen

Dat neghende tormente sach hi

Si ginghen eweech van dere stat ende trockenen *bl. 41* || teghen eynen berch daer sach hi sitten so groete schaer van mannen ende van wijven jonc ende alt al naect gheerummet op hoer teen Also dat die tormenten die hi te voren sach hem luttel

3 of mit : *hs.* ofmit *in één woord, maar met een zwart streepje om de 2 woorden te scheiden.*

15 tormenten *: de zin vereischt hier een ander woord. Roy* (*Co*) *heeft dan ook :* pauci (sc. homines). *Al de andere teksten vatten dit zoo op.*

A *1-5* toeten navele toeten dien toeten knien toeten schenen met beiden voeten selke stonden daer in met enen voete selke met eender hant selke met beiden handen alleene ende altemale screidense ende weenden siet seggende die vianden met desen vianden moetti baden *Het laatste* vianden *moet vervallen.* toeten dien *ontbr. in H_1 maar komt in Lat. voor :* ad femora *De bijzonderheid van de met twee voeten gestraften staat alleen in Ba en ontbr. in de andere Middelned. teksten* *6* Doe *ontbr.* — si *voor* h. *6-7* woldenten : pijndennen *7* hem te worpenne *8-9* hoerden den name jhesus ten bescoet niet wat si hem pijnden *10 De titel ontbr.* *11-14* Henen gaende van dier stat quamen si tsegen enen groeten berch daer alderande liede van alderande sonden waren so menichfuldichlike vele dat hem luttel goeds dochte wat hi te voren gesien hadde ende saten op hare teen *14* Also *tot* dochten *ontbr.*

H₂

Die neghende pine die hi sach.

Si ghinghen van daen van dier stat ende treeten den ridder over enen berch daer hi *bl. 75a* in sach sitten. so grote menichte van mannen ende van wiven || out ende jonc. al naect gheeromt van hare tien. soe dat si hem alle die hem te voren [*gecomen waren*] luttel dochte[.]

2 over : *Roy* : contra

3 van hare : *hs.* : op? — [*gecomen waren*] : *niet in hs.*

K

Alle dese saissen als des doitz verbident ind sagen myt anxste zo dem norden wart Ind do [...] sich der ritter verwonderde wat dese onselige schare bl. 120a [...] verbeide so sac||te eme eyn van den duvelen [:] Dat mach gescheyn du verwonders dich wes dit volck myt so groissen anxste verbeidet [.] Nauwelich [...] hadde der duvele syne wort uis dar quam van dem norden eyn stoernende wynt de de duvelen ind den ritter ind alle dat volck begryff Ind warp sy in de ander syde des berges in eyn steynckende wasser wey[n]ende ind onselichlychen krysschenden da sy in gepyniget worden myt ontzelliger kelden[.] Ind als sy sich pynden op zo comen uis dem wasser staichen sy de duvele de op dem wasser leiffen weder onder Ind der ritter en hadde syns belders neit vergeyssen ind ryffen den bl. 120b namen || an Ind vant sych sonder verbeiden an dem anderre syden van dem wassere

---

2 do : *door uitkrassing verb. uit* da — [...] sich : *hs.* sy sich

3-4 schare [...] : *na dit woord eene* l *misschien begin van de* b *van* verbeide

4 sacte : *lees :* sachte?

7 Nauwelich [...] hadde der : *hs.* Nau ha welich d had dde der; *de* d *na* welich *en die van* had *zijn slecht gemaakt.*

8 stoernende : *lees :* stoermende?

9 Na ritter *moet er volgens W, Br, H_2 nog een korte zin staan*; *zie aldaar en Roy :* et quem duxerunt militem

11-12 wey[n]ende : *hs.* weyende *verb. uit* weynde; *de* e *boven de* n *bijgeschreven, z. aanw.*

14 op zo comen : op *eerst verg., daarna boven* zo *bijgeschreven, z. aanw.*

17 belders : *Roy :* adiutoris

W

dochten. Alle dese seten alse die der doet ontbeiden. ende saghen mit anxte ten noerden wert Ende doe hem die ridder verwonderde wat dese onsalighe scaer [...] ontbeide. soe seghede hem ene vanden duvelen. Het mach schien du verwonderste di. wes dit volc mit so groten anxte ontbeidet. Nauwelic had de duvel sine woerde uute. Daer en quam vanden noerden een stormende wint. die die duvelen ende den ridder den si leyden. ende al dat volc begreep. ende werp sie in die ander sijt des berghes in een stinkende riviere. Weynende ende onsalichlic krijsschende daer sie inne ghepijnt worden mit ontelliker kelden[.] Ende alse hem pijnden op te comen uuten watere. so staken si die duvele die opt water liepen weder onder Ende die ridder en had sijns beholders niet vergheten. ende riep den name an. ende [...] hi vant hem sonder beiden an die ander sijt over die rivire

---

4 scaer [...] : *na* scaer *in hs. een punt.*

9 den si leyden : *dit komt in het Latijn van Ar, Harl, Roy voor :* quem duxerunt

12 ende (ēn) : *eerst vergeten, daarna tusschen* Weynende *en* onsalichlic *boven den regel bijgeschreven, met aanwijzing.*

15 water *en* liepen *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

16 beholders : *verbeterd uit* beholdes; *de* r *boven de* e *bijgeschreven, met aanwijzing.*

17 ende [...] hi : *hs.* ende ende hi

Br *1-2* al dese saten als die doit verbeidende *2* ten : te *4* manichte verbeide — seghede : seide *meestal* ei *5-6* du verwonderstu wat *6* soe groter a. ontbeit *7* cume hadde die duvel sijn woerde gheeyndet *8* ende van noerden — een wijnt van bedru (?) *10* al : alle *11* sijde van den berge *11-12* rivier wenende ende onsalichliken critende *12-13* in ghetormt (*lees* : ghetorment) *13* onvertellicker colden *14-16* uut den water die duvele d. o. w. l. staken sy weder o. *17* den naem jhesu aen *18* sijt : sijde

---

H_2

*A*lle die saten als die den doet ontbeidende sijn ende saghen mit anxte te noerden waert ende doe verwonderde hem die ridder wat dese onsalighe menichte ontbeidende was doe seide hem een vanden duvelen [:] *H*et mach ghescien di verwondert wat dit volc mit soe groter anxte [...] ontbeiden[.] Nauwe hadde die duvel sine woerde gheeindt. daer *i*nne quam een wint van noerden

---

2 verwonderde : *het hs. had eerst* werwonderde; *de corr. heeft het eerste been der* w *uitgekrast.*

3 verwondert : *de* v *verbeterd als boven uit* w

3-4 anxte [...] ontbeiden : *tusschen deze twee woorden staat in het hs.* maulijc *zwart doorgehaald waarschijnlijk door den corr.*

N

bl. 180^a alle. als die den doot || ontbeidende. Ende sagen mit anxte ten norden wart Ende doe dese ridder verwonderde wat dese onselige schare ontbeide. Soe sechde hem een vande duvelen [:] Het mach gheschien du verwonders dij wat dit volc mit soe groten anxt ontbeidende is. Nauwe en had die duvel sijne woerde gh[e]eindet Daer en quam van norden een stormende wint Die die duvelen mitten ridder. ende allen dat volck begreep ende werp se op die ander sijde des berchs in een stinckende riviere. Wenende ende onselichlic krijsschende daer sij in ghepint worden bl. 180^b mit ontel||liker kolden [.] Ende als sij hem pinden op te comen uut den water Soe stieten sy die duvelen die opt water liepen weder onder Ende die ridder en had niet vergeten den name sijns beholders an te ropen Ende vant hem alsoe sonder beiden an die ander sijde van der ryvieren

1 sagen *: hs.* sa ***aan het einde van den regel.***

3-4 ontbeide *: hs.* ont ***aan het einde van den regel.***

7 gh[e]eindet *: hs.* gheindet

9 mitten *: hs.* mit ***aan het einde van den regel.***

11 stinckende *: hs.* stinc ***aan het einde van den regel.*** — Wenende *: hs.* We ***aan het einde van den regel.***

Bl *1* alle *ontbr.* — doet ontbeyden *2* anxt totten *4* doe seide om *4-5* et m. schien dattu *5* dij *ontbr.* *6* en *ontbr.* *7* geeyndet *8* een van n. een *9-10* al d. v. begrep *11-12* al weynende ende al krysende *12* gepinicht *13* kelden *14* uut den : uutten -- stieten se *15* opt : opten *16-17* den naem sijns behol- ders *17* Ende hi v. *18* over die ryvier

H_1

dochten [.] Dese saten alle als der doet beydende ende saghen mit anxte ten noerden waert Ende doe desen ridder verwonderde waer nae die onsalige schaer ontbeyde | so seide hem eyn vanden duvelen [:] *H*et machschien du verwonders dy wat dit volc mit so groeten anxt ontbeydende is | Cuem had die duvel twoert gheeyndt | daer en quaem van noerden eyn stormende went dien die duvelen mitten ridder ende al dat volc begreyp ende warpse aen die ander side des berges in eyne stinckende solfer vluet weynende ende onsalichlic crijtende daer si in woerden ghepijnt mit ontelliker calden Ende alsi hem pijnden op te comen uuter vluet so duckeldense die duvelen wieder onder die over dat water liepen Ende dye rydder en had niet vergheten den name sijns behalders aenteruepen Ende vant hem also sonder beyden aent dander over

6 Na is *volgt in Roy* (*Co*) *nog een zin:* Nisi nobis consentiens reuerti uolueris: scies quid tremebundus expectat. *Deze zin komt in geen der Middelnederl. teksten voor. Wel Harl, Ba en Ar hebben iets soortgelijks.*

17 vant : *verbeterd uit* want ; *het eerste been der* w *loodrecht rood op zwart doorgehaald.*

A *1-2* dese saten alle met groeter vreesen al ocht si beiden der doot ende merceten ten nordenen weert *3* doe *ontbr.* — desen : den *3-4* dese jammerleke scare beidde *4-6* doen sprac een der duvele te hem [:] *U* verwondert meschien waer na dit volc met anxte dus beit *7-9* die quade dwoert uut so quam daer een sterc wint uutten nordennen die de quade geesten ende den ridder *9-18* begreep ende voeret al in ene kouwe stinckende vloet ende op dander sie vanden berge lagen si jammerlike weenende ende clagende daer si met groeter kouwen werden gemoeit ende alsi uut wouden swimmen quamen die duvele die op dwater liepen ende duykeldense weder daer inne ende die ridder die niet vergeten en hadde sijns helperen ende aen riep sinen name jhesus ende hi vant hem selven of dander sie vanden oevere

H_2

bl. 75' ende bedrucken die duvelen den ridder die si leiden ende al dat volc begreepse ende werpse || an die ander side vanden berghe in enen stinckede rivire wenende ende onsalicliken daer inne crissende daerse in ghetorment warden mit ontelliker colden [.] *E*nde als si hem pijnden op te comen uut den water die duvelen die op dat water liepen stakense weder onder. ende die ridder en hadde sijns behouders name niet vergheten ende riep den name j h e s u s [...] an ende hi vant hem sonder beiden an die ander side over die rivire.

1 bedrucken : *de plaats is waarschijnlijk bedorven; Roy* : ecce ab aquilone uentus turbinis veniebat. *De variant van Br heeft :* een wijnt van bedru *Zie aldaar.*

5 j h e s u s [...] an : *tusschen deze twee woorden heeft het hs.* en *of misschien* on *rood op zwart doorgehaald door den kop.*

De x pyne de hei sach

Noch en waren de duvele neit versadet zo pynigen den ritter cristi Ind sy quamen ind sy treckden [i]n [suut]wart ind hey sach vur eme eynen vlamme[,] de also vol stanck van swegel[,] uis eyme puetze op comende Ind also sagen sy nackde vuyrge lude van manen ind van wyven alt ind jonck de in de lucht worden op geworpen als voncken vuyrs[.] Ind als der brant uis der vlamen vergeynck so velen sy weder in den puetze in dat vuyr Do sy dar by quamen so sachten sy zo dem ritter [:] *Dese* bernende puetze

bl. 121[a] is || der ganck der hellen Hie is onse wonynge ind om dat d[u] ons bis nu zo hais gedient so saltu hie sonder eynde myt ons blyven Want alle de ons dienent de soilent hie sonder eynde myt ons blyven Ind comes du dar eyn in so saltu ewelich myt ons blyven Ind myt selen verloren blyven Mer nachtant wouldu onsen willen doen so saltu ongekrenckt zo dyme goede weder keren [.]

4 [*i*]n : *hs.* n — [*suut*]wart : *hs.* vswart; *zie H*[1] *en W.*

5 stanck : *hs.* stanckes *W. geeft een behoorlijken zin. Roy* : putentem; *waarschijnlijk te lezen* alte vol

12 puetze : *verb. uit* puetz; *de* e *boven de* z *bijgeschreven, z. aanw.*

13 onse : *verb. uit* ons *aan het einde van den regel* : *de* e *boven de* n *bijgeschr., z. aanw.*

14 dat d[*u*] : *hs.* dat dat

17-19 so saltu — verloren blyven : *Roy* : in eternum et anima et corpore peribis *zie W.*

Die tiende pine.

||Noch en weren [*die*] duvele niet versadet toe pinighen den ridder cristi Ende quamen tot hem ende treetene [s]uutwert. ende [...] hi sach voer hem ene vlamme die alte vule stanc van swevele. als uute enen putte opcomende Ende alse nakede vuerighe menschen van mannen ende wiven. oelt ende jonc. die in die luchte worden op gheworpen alse vonken vuers[.] Ende alse die cracht vander vlammen te nyete genc. so vielen si weder in den putte ende int vuer Doe sie daer bi quamen soe segheden veel duvelen toe den ridde[r] [:] Dese bernende putte is die inganc van der hellen. hier is onse woninge Ende om dattu ons tot [...] nu toe heves ghedient. soe salste hier sonder eynde mit ons bliven. Want alle die ons dienen die solen hier sonder eynde mit ons bliven Ende coemstu daer eens in. soe salstu ewelic mit live ende mit siele verloren bliven. Mer nochtant wiltu onsen willen doen. so salste onghesericht toe dinen goede weder keren. bl. 17

2 [*die*] : *niet in het hs.*

4 [s]uutwert : *hs.* uut wert — ende [...] hi : *hs.* ende sie. hi

12 ridde[*r*] : *hs.* ridden

13 van der hellen : van *eerst vergeten, daarna boven de* c *van* ganc *bijgeschreven, met aanwijzing.*

14 tot [...] nu : *hs.* tot tot nu; *het tweede* tot *is rood doorgehaald, het horizontale streepje ontbreekt aan de tweede* t; *de kop. had blijkbaar dadelijk zijne vergissing ingezien.*

15 ghedient : *is in margine na* heves *geschreven.*

Br *2-4* waren die duvelen niet versaedt van cristus ridder pijne te doen ende sy gingen tot hem ende trecten hem *4* ende hy *5* vule vlamme van sulfers stanc stinckende *6-8* opwerts comende ende als naecte vuerige menschen manne ende wive olt ende jonc in die lucht *9* alse : als *tweemaal* — vanden *10* te niet gegaen waren soe *11* soe *ontbr.* *12* seide vele d. totten ridder *12-13* vlamachtige putte (*hs.* vlam achtige) *14* toe *ontbr.* *14-15* ghedient hebs saltu hijr *16* die solen : sullen *17* comstu dair een werve in *18* saltu ewelicken mit licham *19* willen : wil *20* saltu ongequest weder tot d. gueden kieren

H_2

die x. pine.

Noch en waren die duvelen niet ghesadet van cristus ridder pine te doen | ende si ghinghen

bl. 75 tot hem ende [...] trecten hem [s]uutwaert ende hi sach voer hem || alte vulen vlamme van sulfurs stancke stinckende. als uut eenen put uutwaert comende [*ende*] als naecte wrighe menschen mannen. ende wiven | jonc. ende olt in die lucht op gheworpen worden als voncken wers[.] *E*nde als die crachte

2 doen | : *streepje met roode punt.*

3 ende [...] trecten : *tusschen deze twee woorden staat* trencten *door den kop. rood op zwart doorgehaald.* — [s]uutwaert : *hs.* uutwaert

4 [*ende*] : *niet in hs.* — wrighe : w = vu *ook reg. 5* wers

5 wiven| : *streepje met punt evenals* **267**/*3*.

N

Die tiende pine

DOch en waren die duvelen niet versadet van pinen den ridder cristi an te doen Ende sij ghinghen ende treetenen [s]uutwart Ende hi sach voir hem een alte vulen vlamme van zwevel stinckende als [...] uut enen putte op comende Ende als naecte vuerige menschen. manne || (bl. 180c) ende wijve jonghe ende olden worden in die lucht op geworpen als voncken vuers [.] Ende als die crachten der vlammen te niet ghingen. soe vielen sij [...] weder neder inden putte ende inden vuer Doe sij daer by quamen soe sechden voel duvelen totten ridder [:] Deze vlammyge putte is die inganc der [...] hellen hier is onse woninge Ende om dattu ons tot nu gedient heves soe saltu sonder einde mit ons blijven. alls alle die ons dienen Ende coemstu daer eens in soe saltu ewelicken mit live ende mit ziele verloren blijven Mer nochtant wiltu doen || (bl. 180d) onsen wille soe saltu onghesecricht tot dijnen guede weder kieren

2 DOch : *lees :* Noch *Roy :* Needum; D *is onderstreept.*
4 [s]uutwart : *hs.* uut wart; *zie* H_1.
6 als [...] : *na* als *eene* e *rood op zwart doorgehaald.*
11 sij [...] : *na* sij *het woord* neder *rood op zwart doorgeh.*
13 vlammyge : *hs.* vlammēy *aan het einde van den regel, de* ē *rood op zwart doorgehaald.*
14 der [...] : *na* der *het woord* gallen *rood op zwart doorgeh.*
15 dattu : dat *aan het einde van den regel.*

Bl *1* Die tiende pine *ontbr. Er is een plaats opengelaten.* *2* Noch en w. *5* vulen : groten *10* cracht *11* neder *ontbr.* — inden : int *12* doe seiden veel *14* womynghe *lees :* wonynghe *16* bliven ende al die *17* saltu : salstu *id. 20* *19* wiltu : wilstu *20* onghesecricht *ontbr.* — gade wederkeren

H_1

Dat teende tormente sach hi van der vlammen

Mer die duvelen die niet sat en waren den ridder cristi te quellen mit onrechte ginghen ende leydenten teghen tzuyden ende daer sach hi eyne verveerlike vlamme ende solferich zeer stinckende | Die quam || (bl. 42a) uut eynen putte ende alrehande lude jonc ende alt al naect alse gemsteren vuyers in die lucht werpen die ten eynde vander vlammen weder vielen inden putte int vuyer Alse daer by quamen | so seyden die duvelen totte[n] ridder [:] Desen vlammyghen putte es dinganc van der hellen hijr is onse wandelinghe ende want ghi ons tot hijr toe hebt ghedient | so soldy hijr by ons blijven sonder eynde Alle die ons dienen blijven hijr by ons sonder eynde Ende comdyre eyns in so sidi ewelic verloren mit zele ende mit lijve Mer wildi ons horen ghi solt weder comen onghescaet tot uwen eyghenen

4-5 ginghen ende leydenten t. t. : H_1 *vertaalt het Lat. Roy :* traxerunt eum contra austrum. Et ecce vidit. *K, W, N,* H_2, *hebben de plaats niet goed.*
6-7 stinckende| : *streepje rood op zwart.*
12 totte[n] : *hs.* totter — vlammyghen p. : *Roy :* flamminomus puteus
13 wandelinghe : *Roy :* habitatio *Ba heeft de plaats geheel anders, maar wel zeggen de duivelen o. a.* : hic via lata que ducit ad mortem.

A *1-2* *Titel ontbr.* *4* ridder gods *5* leydenten : leiddenne — teghen : tsegen *6-7* verveerleecke v. ende solfferachteg seer stinckende *7-9* ende daer quamen alderande naectte liede jonc ende out als gheinstren viers inde locht geworpen die *10* indie putten ende int v. *11* ende alsi *12* ten riddere dese vlamputten es (*sic*) *14-15* ont (*lees :* ons) toet hier gedient hebt so seldi *15* by : met — ende alle *16* by : met *17* komdi daer eens in — eweleec *18* zele : siele — na ons — solt : selt *19* onghescaet : ongescheint — tuwen e. goeie

H_2

vanden vlamme tot niet ghinghen soe vielen si weder inden putte ende int vuer. doe si daer bi quamen seiden vele duvelen totden ridder [:] Dese vlammachtighe putte is die inganc vander hellen | hier is onse woninghe ende om dattu ons tot nu ghedient heves. soe salstu hier sonder (bl. 75d) eind mit ons bliven [,] want alle die ons dienen sullen hier son|der eind mit ons bliven ende coemstu daer een warve inne. soe salstu ewelike mit lichame ende mit ziele verloren bliven Mer nochtant wilstu onsen wille doen. soe salstu onghequets tot dinen goeden weder keren

3 woninghe : *het bekende streepje boven* ni *tot aanduiding der tweede* n *schijnt weer van den corr. afkomstig, de inkt is veel donkerder dan die van den kop.*
6 doen : *van dit woord staat* do *op het einde van een regel ; op den volgenden regel staat bij vergissing* een *waarvan de eerste* e *met een zeer fijn loodrecht zwart streepje waarschijnlijk door den corr. is doorgehaald.*

K

Mer der ritter getruwede in gotz barmhertzicheit ind veronwerde ir geloefden [.] Do worpen de duvele sich selver in den puetze ynd tzogen den ritter myt in[.] yn *so* hey deyffer neder veil[.] so hey den puetze deyffer vant ind merre pyne *bl. 121'* leyt || Want syne pyne was so groisse dat hey vil na vergessen hadde syns behelders namen Nochtant gaff eme got bekenneisse ind hey keerde zo eme selver ind do hey mochte so an reyff hey den namen j h e s u cristi Ind zo hantz warp in de kracht van der vlamen op wartz myt anderen de da waren in der loucht Ind hey quam neder ind stoent eyn wenich beneven dem puetze Ind do hey achter wart trechede van dem monde des puetzes ind stoent da *ind* hey neit en wyste wat hey doen moechte *so* quamen ander duvele uis dem puetze de hey neit en bekante *bl. 122'* als ich sagen mach Ind sy sprachen zo || eme [:]

4 hey deyffer : hey *verb. uit* he *aan het einde van den regel ; de* y *boven de* e *bijgeschr., z. aanw.*

6 syne pyne : syne *verb. uit* syn ; *de* e *boven de* n *bijgeschreven, z. aanw.*

8 bekenneisse : *verb. uit* bekennisse; *de* e *boven de* n *bijgeschr., z. aanw.*

14 trechede : *verb. uit* trechde; *de* e *naast de* h *op den regel bijgeschr., z. aanw.*

15 monde : *de* o *verb. uit* u

W

Mer die ridder betrouwede in godes bermherticheit. ende veronweerde ha[*re*] beloften[.] Doe worpen die duvele hem [...] || selven inden putte. *bl. 17b* ende toeghen den ridder mit hem. ende so hi dieper neder viel. so hi den putte dieper vant. ende meerre pine leet. Want sine pine was soe groet. dat hi bina vergheten had sijns beholders name. Nochtant gaft hem god in. ende hi kierde tot hem selven. ende doe he mochte so anriep hi den name jhesus cristus. ende te hant werpene die cracht vandervlammen op[...]werts. mitten anderen die daer in weren in die locht. Ende hi quam neder. ende stont een luttic beneffen den putte Ende doe hi achterwert trecte vanden monde des puts ende stont daer. ende hi niet en wiste wat hi doen mochte. soe quemen ander duvelen uut den putte die hi neet en kende alse ic seggen mach. ende si segheden hem.

2 ha [*re*] : *hs.* ha *met een klein horizontaal streepje aan het einde van den regel; de kop. vergat den uitgang* re *aan het begin van den volgenden regel te plaatsen.*

3 hem [...] : *hs.* hem sel selven

5 dieper *en* vant *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

9 selven : *verbeterd uit* selves ; *de* s *is rood doorgehaald en in de plaats heeft de kop. boven de* e *het bekende afkortingsteeken voor de* n *geplaatst.* — he *en* mochte *zijn door een verticaal rood streepje van elkaar gescheiden.*

11 vlammen *en* op *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.* — op [...] werts : *na* op *aan het einde van den regel eene* v *(eerste lid van de volgende* w) *rood op zwart doorgeh.*

13 luttic : *gewoon in Saksische en Friesche dialecten; zie Verdam.*

Br *1-2* goids ontfermherticheit *2* oir beloiften *3* hem selven die duvelen *4* trecten den r. *6* pijne ghedoechde *7-8* veel nae vergheten hadde sijne beholders naem *8* god : got— hi *ontbr.* *9* als hy mochte — so *ontbr.* *10-11* jhesus cristus naem Ende te hants werp hem *12* waren in die lucht *13-14* luttel neven den put *14* achterwerts treckede *15-16* puttes ende hy dair stont ende en wiste niet w. *16-17* quamen andere d. tot den p. *17* neet : niet

H₂

Mer die ridder betroude in goeds ontfermherticheit ende veronwaerde hare beloeften[.] *Doe* [...] vielen die duvelen selve in die putte ende trecten den ridder mit hem. ende soe hi dieper neder vel. soe hi den put dieper vant ende mere pine doeghede. Want sine pine was soe groet dat hi vol na *bl. 76'* vergheten hadde die name j h e s u s Ende nochtan gaf hem god dat || hi riep den name jhesus[.] *Te* hants werp hem die crachte vander vlammen opwaert mit den anderen die daer in waren in die

1 Doe [...] vielen : *tusschen* Doe *en* vielen *heeft het hs.* vilen *door den kop. rood op zwart doorgehaald.*

N

Die ridder betrouwede in gods ontfermherticheit ende versmade hoer beloften [.] Doe worpen die duvelen hem selven inden putte ende togen den [...] ridder mit hem Ende soe hi den putte dieper in quam. soe hi en dieper vant ende meerre pine leet. Want sijne pine was soe groet dat hi bij na vergeten had den name des beholders Ende god die gaeft hem in. ende hi keerde weder tot hem selven anropende den name jhesus alst hi best mochte Ende te
bl. 181a hant werpen die cracht van || der vlammen op in die luchte mitten anderen die daer in waren[.] Ende hi quam neder ende stont een luttel beneven den putte Ende doe hi achter wart treeten vanden monde des puttes ende hi daer stont ende en wiste niet wat hi doen mochte. soe quamen ander duvelen uut den putte die hi niet en kende als ic seggen mach Ende sechden [:]

4 den [...] : *na* den *eene* d *rood op zwart doorgehaald.*
10 jhesus : *niet voluit.*

Bl *1* gods : gads *2* versmaden oer gelaften *3* togen *ontbr.* *4* woe hi *5* voe hi om *7-8* naem sijns behalders *8* god : got — die *ontbr.* *10* alst : als *11* warp om *16* wiste : wost — soe *ontbr.* *17* uut den : uuten *18* kende : kande

H_1

guede Alse den ridder ghedachte vander ontfermicherticheit gods ende hi hoer geloefte versmade | duckeldense in ghenen putte ende trocken den ridder mit hem Ende so hi dieper quam so hi den putte breyder vant ende die pijne sware ende anxtliker Daer waest so onverdraechlic in te sijn dat hi by nae den name sijns behalders had vergheten Mer also dat god wolde quam hi te hem selven | dat hi so hi beste mochte ane riep den name jhesu cristi Ende vluchs mitter vlammen waert hi gheworpen in die lucht mitten anderen [...] ende hi viel neder neven den putte ende stoent ghinder eyn stuck tijts alleyne | ende en wiste wat || doen Mettien quamen ander du- bl. 42b
velen uut den putte die van hem als ic u segghen mach ombekant waren ende seiden [:]

5 breyder : *verbeterd uit* bereyder; *de eerste* e *zwart geëxpungeerd en loodrecht rood op zwart doorgehaald.*
12-13 anderen [...] ende : *tusschen deze twee woorden* in die lucht *rood doorgehaald en evenzoo geëxpungeerd.*
17 ombekant : *hs.* om *voluit.*

A *1* ende als *3* in enen (*lees* : genen) putte *5* breyder : breer *5-6* ende die pine meerder daer *6-7* onverdrachgeleke *7* te *ontbr.* *8* behalders : behouders *9* wolde : woude *10-11* jhesus xristus ende vloes mette *12* in die lucht *ontbr.* *14* stoent : stont *16* dien putte — als : also *17* ombekent

H_2

lucht[.] Ende hi quam neder ende stont een luttel neven den put Ende doe treete hi achter waert vanden monde des puts ende hi stont daer ende en wiste niet wat hi doen mochte. Doe quamen daer ander duvelen uut den putte die hi niet en kende als ic segghen mach ende si seiden hem |

1 een luttel : *de corr. heeft* en *verbeterd tot* een *door bijvoeging eener* e *links bovenaan.*
3 uut : *hs.* wt *als gewoonlijk; de eerste neerhaal der* w *heeft de kop. echter verbeterd uit* e — hem | : *streepje met ronde punt.*

K

Wat steis du hey Onse gesellen sprachen dat dit [*die*] helle is Sy logent want dat hayn wyr alwege van gewoenten zo leygen op dat wyr de gene bedregen myt leygen de wyr myt der wairheit neit bedregen en moegen Hie en is de helle neit mer [*wyr*] soelen dych nu leyden zo der hellen

de xj pyne de hei sach in der hellen

Myt groissem geruchte treckden sy den ritter van dan Ind sy quamen zo eyme groissen [...] wyden wasser dat ser alre stanck dat all overdeckt was myt eynre vlammen van swegel vol van duvelen Ind sye [...] sachten zo eme [:] *Du* salt wyssen dat de helle onder desem bernenden wasser is [.] *Over* [:] desem wasser dat men sach lach eyn brugege ind de duvele sprachen zo dem ritter [:] *Du* muyst over dese brugege gaen Ind wyr soelen storme ind wynde machen ind werpen dych in dyt wasser Ind [...] onse gesellen de dar in synt soelent dych

bl. 122b

2 [*die*] : *niet in hs.*

3 zo : *hs.* zo o : *de eerste* o *is tot een inktvlek samengevloeid.*

4-5 wairheit : *verb. uit* warheit ; *de* i *boven den regel tusschen* a *en* r *bijgeschreven, z. aanw.*

6 [*wyr*] : *niet in hs.*

9-10 groissen [...] wyden : *tusschen deze twee woorden* wynden *fout voor* wyden *rood doorgehaald.*

10 ser alre : *lees :* alte ser?

11-12 vlammen van swegel vol van duvelen : *Co* (*Roy*) : tanquam sulphurei incendii flamma coopertum Daemonumque multitudine plenum *cf.* W.

12 sye [...] sachten : *na* sye *het woord* sagen *fout voor* sachten *rood doorgehaald.*

15 sach : *verb. uit* sah ; *de* c *boven de* a *bijgeschr., z. aanw.*

18-19 Ind [...] onse : *tusschen deze twee woorden* onsel *zwart doorgehaald.*

W

Wat staeste hier. onse ghesellen segheden dat hier die helle is. si loghen. Wante dat heb wi altoes van ghewoenten te lieghen. op dat wi die ghene bedrieghen mitter loghene. die wi mitter waerheit niet bedrighen en moghen. Hier en is die helle niet. mer wi solen di nu leiden ter hellen

Die elfte pine

Mit groten gheruchte trecten si den ridder van daer Ende si quemen tot eenre herde weder rivieren die al stanc Die al over dect was mit eenre vlammen van swevele. ende vol van eenre veelheit van duvelen Ende si segheden hem. du salt weten. datte helle onder dese bernende rieviere is[.] Over dese riviere de men sach lach ene brugge Ende die duvels segheden toe den ridder. du moetes over dese brugge gaen. ende wi solen storme ende winde maken. ende werpen di in dese riviere. ende onse ghesellen die daer in sin. solen di

bl. 15

2 loghen : *de* o *staat op eene uitkrassing.*

4 mitter *en* loghene *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

6 Hier *en* en *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

10 weder : *lees :* wijder?

15 de *en* men *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

Br *1* staetstu hijr — seiden dy dat *2* soe logen want wat hebn (*lees :* dat?) *3* altoes *na* ghewoenten — op dat : om dat *5* moghen : moeghen *6* solen : sullen *meestal, ook v. 19* *6-7* ter hellen *voor* leyden (*Br* leyden) *8* ylfte p. *9* Met g. geruchten *10* ende quamen *10-11* harder wijder rievieren *11* *Tweede* al *ontbr.* — eenre *ontbr.* *12* van sulfer *12-13* manichte der duvelen ende seiden *14* datte : dat die — is onder desen bernenden rivier *15* rivier die m. *16* duvelen seiden totten *16-17* moest over *17-18* sullen storm ende wijnt

H_2

bl. 76b

Wat staestu hier. onse ghesellen seiden di. dat hier die helle is. si loghen. Want dat hebben wi van ghewoenten altoes te lieghene om dat wi die ghene bedrie|ghen mit den loghene die wi mitter waerheit niet en bedrieghen en moghen. hier en is die helle niet. mer wi sullen di nu ter hellen leiden.

die xi pine

Mit groten. gheruchte. trecten si den ridder daerwaert ende quamen tot enre wider riviren die

N

*W*at steetstu hier Onse ghesellen sechden dij dat hier die helle is. sij logen. Want dat hebben wij van ghewoenten altoes te liegen Op dat wij die geen bedriegen mitter loegen. die wij mitter waerheit niet en mogen bedriegen. Hier en is
bl. 181b die helle niet. mer wij sullen di daer || nu leiden

Die xi pine

MIt groten geruchte treeten sij den ridder van daer Ende quamen tot eenre stinckender ryvieren die wijt was [...]. ende overdect mit sweveliker vlammen ende vol van voelheit der duvelen die hem sechden [:] Du salte weten dat die helle is onder dese bernende riviere [.] Over dese riviere lach een brugge Ende sij sechde den ridder [:] *Du* moeste over dese brugge gaen Ende wy sullen wint ende storm maken. ende werpen dij in dese riviere Ende onse gesellen die daer in sijn sullen

5 Hier : *de* i *boven den regel tusschen* H *en* e *bijgeschreven.*
9 MIt : *de* M *is onderstreept.*
11 was [...] : *na* was *staat* was *doorgehaald.*

Bl *3* altoes : altos *8* Die xi pine *ontbr.; plaats opengelaten* *11* zwelicker (*lees* : zwevelicker) *12* veelheiden *14* rievyer (*het eerste*) — rie[v]yer (*hs.* rienyer) *15* si seiden *16* moetes *17* wint : wijnt — dy daer in

H_1

*W*at steystu hijr[,] onse ghesellen seiden di dat dit die helle waer | si loeghen. het is onse ghewoente te lieghen op dat wi die ghene bedrieghen mit lieghen want mitter waerheit en mach nyeman den anderen bedrieghen | Dit en is die helle niet wy solen dy nu totter hellen leyden

Die elfde pijne

Van daer trockense den ridder mit eynen bedruyst ende quamen tot eynre alte breyder vluyt al stinckende mit eynre solferiger vlammen al bedect al vol van duvelen doe seidense | op dese bornende vloyt si is die helle dat verstaet [.] Over dese vloyt ghinc eyn brugge Doe seiden die duvelen [:] *O*ver dese brugghe so moetstu lijden ende wi solen doen comen gheruusche ende stueren wint ende dat sal uch in dye vloyt werpen | ende onse gesellen solen u

3-5 op dat *tot* Dit : *de vertaling is niet geheel juist; Roy :* ut quos non possumus per verum, fallamus per mendacium.
12 seidense | : *streepje rood op zwart.*
13-14 *Co :* sub isto flumine noveris infernum esse. *Lees* : onder d. b. v. so i. d. h.? *cf. A en de andere teksten. Harl* : sub isto flammato flumine scias infernum esse, *Roy:* sub isto flammante flumine noueris infernum esse

A *1* wat stadi h. — di : u *2* waer : was — loeghen : logen *3-5* te liegenne [;] die wi niet en konnen bedriegen met waer seggenne dien bedriegen wi met logenen [,] dit en *6* maer wi selen u nu ter h. *8* *Titel ontbr.* *9* Ende van daer *10* bedruissche — toet eender alte — breyder : breer *11* een der solfferachteger *12-14* doen seidense [:] dat gijt verstaet over (*onder?*) dese bernende vloet so eest die h. *14* ende over dese v. so g. *15* ende doen s. die quade geesten *16* so *ontbr.* — moetstu : moetti — solen : selen *17* groet geruysch — sueren (*lees* : stueren) wint die u sal *18* gesellen die daer in sijn selen

H_2

al stanc die overdect was mit eenre vlamme. van sulfur ende was vol van eenre mani[*chte*] der duvelen ende si seiden hem [:] *D*u salste weten dat dit die helle is. Over dese bernende riviere die hi sach. laghen twie brugghen. Ende die duvelen seiden tot den ridder [:] *D*u motes over dese brugghe gaen.
bl. 76c ende || wi sullen storme ende winde maken. ende werpen di in dese rivire. ende onse ghesellen die

1 *Tweede* was : *korte* s *verbeterd uit een lange, waaraan het haakje nog niet gemaakt was.* — mani[*chte*] : *hs.* maniren *Roy* : multitudine plenum

K

gryffen ind versencken dich in de helle Ind wyr soelen dich eirste proeven we sicher it is dar over zo gaen [.] Ind sy heilden syn hant ind stachen sy op de brugge Want dry pynliche dynge waren op deser bruggen de sere ontsienlich waren den genen de dar over geynge Dat eirst was dat sy al so glait was all hedde sy ouch harde breyt geweyst dat men dar [...] neit [*of*] nauwe den vois hede mogen
bl. 123v vast machen|| Dat ander is [*sy*] was also smail dat sy scheyn dat dar nemant in geynner manier nauwe op soulde mogen staen off gaen Dat dritte was sy gynck so hoge ind so steyger op in de lucht dat it was verveirlichen an zo syen [.] Mer nochtant sprachen de duvele [:] *W*oultu ons consentieren dat du weder keres so machstu van desem anxste sicher zo dyme lande weder keren [.] Ind der ritter cristi dachte in [...] eme selver van

3 stachen : *Roy :* fricabant

8 [...] neit [*of*] nauwe : *hs.* op neit nauwe; *Roy :* uix aut nullatenus

9 is [*sy*] was : *hs.* is was

17 in [...] eme : *hs.* in ee eme

W

gripen ende versinken di in die helle Ende wi solen di ierst prueven. hoe seker het is daer over te gane[.] Ende sie helden sine hant ende streken sie op [...] die brugge. Want d[*r*]ie pijnlike dinge waren op dese brugge die seer ontsienlic weren. den ghenen die daer over ghengen. Dat ierste was dat si soe glat was al had se oec harde breet gheweest. dat mender niet. of nauwe den voet had moghen vast op setten. Dat ander is. sie was soe smal. dattet scheen datter niement || in gheenre manieren bl. 18v
of nauwe op solde moghen staen of gaen. Dat dorde [...] was. si genc soe hoghe. ende soe steygher op in die lucht. dattet was verveerlic an te siene. Mer nochtant seghensie. wilste ons consentiren dattu weder kierst. soe machstu van desen anxten seker toe dinen lande weder keren. Ende die ridder cristi. dachte in hem selven. van hovele

4 op [...] die : *na* op *de letter* d *aan het einde van den regel, zwart doorgehaald.* — d[*r*]ie : *hs.* : die; *Co :* tria valde formidanda

4-5 waren : *de inkt van* wa *is bijna heelemaal verdwenen; de sporen ervan zijn toch duidelijk zichtbaar. Dit is ook het geval met de* s *van* se *in regel 7, alsook met de laatste letter* r *van* mender *reg. 8.*

7 soe glat was : was *eerst vergeten, daarna met kleinere letter in margine bijgeschreven, met aanwijzing.*

11 solde : de *staat op een vergaan* de

12 dorde [...] was : *na* dorde *eene* v *eerste lid der volgende* w *aan het einde van den regel rood doorgehaald.*

Br *2* sullen du ijerst proven *2-3* over die brugghe toe gaen *3* hielden sijn hande ende trecten oen *4* drie pijnlicke *5* deser bruggen die zeer te ontsien waren *6* over gingen — was *ontbr.* *8-9* dattet een niet off cume sijne voete op had moegen setten *9* ander was si was soe nauwe ende soe s. *10* niement : niemant *11* ofte cume *12* dorde : derde — ginc soe h. *13* op : opwerts *13-14* dattet oic eyselicken scheen die ogen op te heffen ter hoecheit wert vander bruggen *14* seiden sy wiltu *15-16* deser vresen *16* wederkieren *vaak* ie *17* cristus ridder penseden *17* van hoe voel

H_2

daer inne sijn. sullen di gripen. ende versincken di in die helle ende wi willen di eerst laten proven. hoe seker het is over die bruchghe te gaen[.] *E*nde si namen sinen hant ende setse op die brugghe. W a n t. drie sorghelike dinghen waren an dese brugghe. die sere ontsien waren den ghenen die daer over mosten gaen ¶ D a t e e r s t e w a s. dat si soe glat was al hadde si oec harde breet gheweest. soe en mochte nochtans een sinen voet daer niet op holden ¶ D a t a n d e r w a s. dat si seer nauwe

4 Tusschen gaen *en* D a t *een rubriceeringsteeken, id. reg. 5 en* **273**/*2*.

5 nauwe : naue *schreef de kop.; de corr. schreef in margine onder de* u *een* w *en plaatste een streepje als verwijzigingsteeken tusschen* a *en* u

N

dij gripen. ende versincken in die helle Ende wij sullen ierst prueven hoe seker het is. daer over
bl. 181c te ghaen [.] Ende sij hielden || sine hant ende strekense op die brugge. want drie pinlike dingen waren op deser bruggen Die seer te ontsien waren den genen die daer over ghingen. Dat ierste was dat sij soe glat was al had sij oec herde breet geweest datter een niet of nauwe sijnen voet daer vaste op hedde moegen setten [.] Dat ander was Si was so naw ende soe smal Dattet scheen datter niement in geenre wijs of nauwe op solde mogen ghaen of staen [.] Dat derde was sij ghinc soe hoge. ende so steiger opwart in die lucht. dattet eisselic scheen die ogen opwart te heffen ter hoecheiden der bruggen. Mer nochtant
bl. 181d sechden sij. will||tu ons volborden. dattu wederkeerste Soe machstu van deser vresen seeker tot dijnen lande weder keren. Die ridder cristus dachte in hem selven. van hoe voel vre-

16 dattu : *hs.* dat *aan het einde van den regel.*

Bl 2 proven woe seker dat is 4 over die b. — drie *ontbr.* 8 dat een 10 si was alte smael dattet 11-12 datter nyemant op en hed mogen gaen of s. 14 lucht : locht *ook elders* 15 totter hoecheit 15-16 noch seyden se 17-18 wederkeerste Soe machstu van deser vresen seeker tot dijnen lande *ontbr.* 19 cristi dacht in om selver — woe veel

H₁

vaen in duckelen u tot in die helle Mer wi solen u teerst prueven hoe seker ghi sijt daer over te gaen [.] Sy hielden hem mitter hant ende treckdenten op die brugge Dese brug hadde .iij. pijnlike saken Deyn datsi so glat was Dander dat si smael was dat cueme ochte eynich syns yeman daer op mochte staen ochte gaen tDerde was dat si so steel ende so hoge op ginc in die lucht datsī eyslic scheyn opwaerts te sien [.] Mer noch segghense[:] *Wildy* || bl. 43v
u laten gheraden dat ghi weder keert so mochdy des ontgaen ende gaen tuwen lantscap waert [.] Die ridder pensde in hem selven dattenne sijn guedertieren advocaet uut

1 in : *aldus*

5 *Na* glat was *is een zin weggevallen, dien A gedeeltelijk heeft. Roy* : ita lubricus erat. ut etiam si latissimus esset. aut uix aut nullatenus quis in eo pedem figere posset.

A 1 ende duykelen — tot : toet *meestal* — solen : selen 3 hielden : hieldenne 4 treckdenten : trocken 5 pijnleke 5-6 deen was so gelet dat niement en konste sinen voet daer op gesetten Dander was dat si so smal was 7 eynich syns : negeenssins 8 ende terde — steel : steil 9 locht dat si so eyseleec 9-10 opwaerts: op weert 10 seiden si 11-12 mochdy: moechdi 12 des : dies 13 waert *ontbr.* — maer die ridder peisde 14 dattenne: datten — guedertieren : goedertierne

H₂

bl. 76d ende smal was. || dat si scheen datter niemant in gheenre maniren of nauwelijc op soude moghen gaen ofte staen ❨ Dat derde was. si ghinc soe hoeghe ende soe steighe op waert in die lucht. Datter oec yselijc scheen die oghen op te heffen ter hoecheit waert van der brughe[.] Mer nochtant seiden si[:] *Wiltu* ons gheloven dattu weder keers. soe moghestu seker van deser vrese tot dinen lande wederkeren[.] Ende cristus ridder seide in hem selven van hoe vele

3 Datter oec : *de kop. schreef* : Datter oer; *de corr. verbeterde* oer *tot* oec *door het laatste gedeelte der* r *uit te krassen, echter onvolledig, en er de horizontale streep der* c *voor in de plaats te stellen. Bij vergissing heeft hij ook aan de* r *van* Datter *gekrast en het uitgekraste dan weer hersteld.*

5 seide : *door den corr. verbeterd uit* sensede; *het eerste been der* n *is uitgekrast en* se *zwart schuin doorgehaald. Er heeft oorspronkelijk moeten staan* : pensede; *Br* : penseden ; *Roy* : cogitans

K

we vil anxsten in onse here verloist hadde Ind hey an reiff weder synen namen ind begonte alle gemechlichen op de brugge zo gaen Ind hey en voelde geyne glaitheit op der brugge [...] bl. 123b ind gynck vaste in ons || heren namen betruwen [.] Ind so hey hoger quam so hey de brugge [...] wider vant end de brugge breide so seir dat dar wail tzwa karren de eyne beneven der anderre hedde moegen oever gaen Mer [de] duvele de den ritter dar gebracht hadden ind de neit vortgaen en mochten sy bleven staen zo dem voyse van der bruggen om zo ontbeiden dat der ritter vallen soulde Ind do sy sagen dat hey vroemelichen over geynck so vervolt sy de lucht myt royffen dat dem ritter swairre was ind gruwelicher duchte dan eynge pyne de hey vur geleiden hadde Ind do hey sach dat sy staen bleven ind neit vortgaen en mochten so gedachte bl. 124a hey an onsen heren || ind gynck des de sicherre

1 here : *Roy :* aduocatus eius piissimus

2 an reiff : *verb. uit* riff; *de* e *boven de* i *bijgeschr., z. aanw.*

4 brugge [...] : *hs.* brugge breyde; *dit woord is misschien uit de volgende regels hier verdwaald. Roy :* Nichil igitur lubrici sub pedibus eius sentiens. firmius incedebat in domino confidens.

5-6 betruwen : *lees*: betruwende? *Zie reg. 4 aant.*

6-7 brugge [...] : *na dit woord* breyder vant *fout voor* wider vant *rood op zwart doorgeh.; bovenaan in margine, iet of wat rechts, schreef de corr.* end wider vant *met aanw.*; ēn *is zwart doorgehaald ; de corr. schreef ook de volgende woorden* end de brugge breide so seir

9 [*de*] *: niet in hs.*

11 staen : *hs.* sta *aan het einde van den regel*; *bij vergissing staat op de* a *een verkorting voor* n

13 soulde : *verb. uit* soilde; *de* u *is boven de* i *geschreven, zonder verdere aanduiding* — do : *de* o *verb. uit* e

19 heren : *Roy :* pii ductoris sui

W

anxten hem sijn goedertieren voerspraec verloset had. ende hi anriep weder sinen name. ende begonde al meckelic op die brugge te gane. ende hi en vuelde ghene gladicheit op die brugge. ende genc vaste in onsen heren betruwende[.] Ende soe hi hogher op quam. soe hi die brugge wider vant. Ende siet. allentelen wies die brugge soe seer. datter wel twe kerren die ene beneffen [...] die ander solde hebben ghevaren. Mer die duvelen die den ridder daer ghebracht hadden. ende die niet voert gaen en mochten. sie bleven staende ten voeten vander bruggen. omme tontbeiden datte ridder vallen solde. Ende doe si seghen dat hi vromelic overgenc || soe vervolleden si soe die lucht mit bl. 19a roepene. datten ridder dat swaerre ende eyseliker dochte. dan enighe pine die hi [...] voer gheleden had Ende doe hi sach dat sie staende bleven. ende niet voert en mochten gaen. so ghedachte hi sijns goedertieren leyders. ende genc te sekerliker

7 siet. allentelen : *Roy :* ecce post paululum

8 beneffen [...] die : *tusschen* beneffen *en* die *het woord* den *rood op zwart doorgehaald.*

10 die *en* niet *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*

16 die hi [...] voer : *na* hi *eene* v *aan het einde van den regel rood doorgehaald.*

Br *1-2* vresen dat h. s. g. advocaet verloest hadde *2-3* begonste alle ghemakelic *4* ghevoelde niet glatheiden — genc : ginc *5* ons heren betrouwen *6* op : opwerts — quam *ontbr.* *7* nae allen telken wies die wijtheit vander bruggen *8-9* wael twe karren die een neven die ander geleden solden hebn *10* ghebracht : bracht — voert : voer *12* brugghen ontbeidende — dat die r. *13* ende sy saghen — vromelic : vroemelic *14* overgenc *ontbr.* — vervolleden : vervulden — soe (*voor* die lucht) *ontbr.* *14-15* myt ropen *15-16* dit ropen swaerre was dan enige p. was *16-17* te voeren ghedoecht hadde *17* doe *ontbr.* *18* voert gaen en mochten *19* ginc doe sekerre

H₂

vresen dat hem sijn goedertieren advocaet verlost hadde. ende hi aenriep die naem j h e s u s ende bl. 77a begonst al bloettelic op die brughe te gaen [.] Ende hi en voelde niet vander glatheit op die brugghe ende ghinc vaste in onsen here betrouwende [.] Ende soe hi hogher op waert ghinc. soe hi die bruchghe wider vant[.] Ende allenckelijc soe was die witheit vander brugghen soe sere wijt. datter twe kerren die ene neven die ander gheleden souden hebben. Mer die duvelen die den ridder daer ghebracht hadden ende si en mochten niet voert gaen. si bleven staende [t]en voete vander brugghe om onbei-

2 bloettelic : *Roy* : pedetemptim

4 vant : *door den corr. verbeterd uit* want ; *de eerste neerhaal der* w *is zwart loodrecht doorgehaald.*

6 [*t*]en : *hs.* den

N

sen hem sijne guedertieren vorspraec verloest hadde Ende hy riep an weder sijnen name Ende begonde al ghemeelic op die brugge te ghaen ende hi en gevoelden gene gladicheit der bruggen Ende ghinck vast in onsen here betrouwende [.] Ende hoe hi hoger opwart ghinc. soe hi die brugge wijder vant [.] Ende siet allentele so wies die wijtheit vander bruggen soe seer Dattet wael twee kerren. die eene beneven
bl. 182a die ander solde ghevaren heb||ben. Mer die duvelen die den ridder daer ghebracht hadden die en mochten niet voert ghaen. mer sij bleven staende ten voeten van der bruggen verbeidende dat die ridder vallen solde Ende doe sij sagen dat hij vromelic over ghinc. Soe vervulden sij die lucht mit alsodanen gheruchte Dat den ridder sware docht dat gerope ende eisseliker dan enige pine was die hi voer van hem geleden had Ende doe hi sach dat sij staende bleven ende niet voert gaen en mochten Soe gedacht hi sijns guedertieren leiders. ende ginc toe sekerre vorwarts [.]

17 dan : *hs.* dar; *de* r *rood doorgestreept en vervangen door een horizontaal streepje boven de* a *verkortingsteeken voor* n

Bl *1* voerspreke *2* an riepe *3* gemackelicke *4* gelatheit *5* hi ghinc *6* woe hi hoger *7* soe : woe *7-8* allentken *8-9* soe wies die brugge in bretheiden alsoe seer dat daer w. *12* staen *15* doe vervullede *16* also groten g. *20* Soe : doe *21* te sekere voert

H_1

mennyghen vernoye verloest hadde ende aenriep sijnen name ende begonste mit eynen bevenden voet op die brugg te treden Ende hi en ghevoelde niet gelaets ende traet voert vaster gelovende in gode Ende alteynen sach hi die brug voer hem wassen Bynnen onlancs waert si so breit dat .ij. waghen solden lijden deyn neven den anderen Mer die duvele die den ridder tot hijr hadden bracht en mochten niet voerde[*r*] | ende stoenden aenden voet vander bruggen ende wachten nae sridders val Alse si hem so vrylic saghen gaen verdoeveden sijne mit ruepen so dat hem dat onverdraechliker was te lijden dan eynighe overleden pijnen Alse hi sach datsi niet voerder en mochten ghedacht hem sijns leyders ende ghinc voel te sekere

7 De bijzonderheid dat het twee karren zijn, staat in Roy Ar Harl. Maar Co : ut etiam undecim carra exciperet sibi obviantia
10 voerde[*r*] : *hs.* voerden *Roy :* ulterius

A *1* vernoye : vernoeie *3* op gene brugge te terdene *4* gelaets : gelets — traet : tert *5* alteenen *6* ende binnen *7* wert si so breet dat twee wagenen solden *8* Mer *ontbr.* *9-10* ende die nu niet vorder en mochten stonden *11* sridders : tsridders *12* ende alsi hem so vrileec *12-13* gaen so waenden sine verdoeven met roepenne *13* hem was onverdrachgeleker *14* te lijden *ontbr.* — overleden : overledender *14-15* ende als hi *15* voerder : vorder — so gedachte *16* voel : vele — sekere : sekerdere

H_2

dende dat die ridder vallen solde Ende doe si saghen dat hi vromelic over ghinc. doe verwlden si soe
bl. 77b die lucht mit ropen. dat || den ridder dit gheropen swaere dochte ende yseliker te wesen. dan enyghe pine die hi te voren van hem ghedoeet hadde | ende doe hi sach dat [*s*]i staende ble[*ven*] ende niet voert gaen en mochten. doe ghedochte hi sijns goedertieren leitsman. ende ghinc doe sekere vorwaert.

1 verwlden : w = v + u
3 ghedoeet : *lees :* ghedoocht? *zie Br; misschien een dialectische eigenaardigheid cf.* **278**/*1*. — [*s*]i staende ble[*ven*] : *hs.* hi s. bleef
4 goedertieren : *door den corr. verbeterd uit* goedertien; tien *is zwart doorgehaald en daarvoor in margine* tieren *in de plaats geschreven met aanwijzingsteeken.*

K

vort ind [*de*] duvele leyffen op dem wasser ind worppen ire hoch na eme Mer hey geynck over ongekrencket van in[.] *Z*o dem lesten geynck hey sicherlichen vort ind sach de wijtheit der bruggen so sere wassen dat hey nauwe an beyden syden dat wasser gesien en mochte

Eyn inich rait van den genen de dit vur hoeden moechte

[*H*]er om leve broedere laist ons rechenen dit lyden van desem leven intgaen de pyne ind onselicheit van den vurgesachten steden [.] Want is it dat men de eyne intgaen de ander wyget in de wage der gedachte [,] so sal als de veilheit des
bl. 124b ontzellichen sandes van der || see gerechent werden intgaen eynen soissen rayn[,] *d*e ontzellyche onselicheit van den pyne swarre offenbaren [.]

1 [*de*] : *niet in hs.*

2 Mer : *de* M *niet gerubriceerd.*

9 [*H*]er : *de plaats voor de* H is *opengelaten.*

15 eynen : *verb uit* eyn; ē *boven de* n *aan het einde van den regel bijgeschreven, z. aanw.*

16 van den pyne : den *eerst vergeten, daarna boven de* n *van* van *bijgeschreven, z. aanw. Roy :* Quod si igitur inuicem opponantur in mentis statera! quasi incomparabilis arene multitudo maris. leuissime comparata pluuie. grauior appa rebit eorundorum locorum inestimabilis miseria.

W

voert [...] wert. ende die duvele liepen op der rivieren. ende worpen hare haken na hem. Mer hi genc over onghesericht van hem [.] Ten lesten ghenc he sekerlic voert. ende sach die wijtheit der bruggen soe seer wassen. dat hi nauwe an beiden tsiden conde dat water sien

Innighen raet van den ghenen die dit int latijn maecte.

Hier omme lieven broders laet ons rekenen dit liden van desen levene. teghens die pinen ende onsalicheiden vanden voersegheden steden. Want ist dat men die ene teghens die ander weghet in die waghe der ghedachten. soe sal alse die menicheit des ontelliken sandes van der se. gherekent teghen enen sachten regen. *d*ie ontellike onsalicheit van dien pinen swaerre openbaren.

1 voert [...] wert : *na* voert *eene* w *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

3 onghesericht van : *verbeterd uit* onghesericht; *de* t *is tusschen de* h *en de* v (*van* van) *boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.*

9 Na broders *een verticaal zwart streepje om het af te scheiden van* dit int latijn maecte *dat op denzelfden regel staat.*

15 regen : *zie* H_1 *en A.*

Br *1* vorwart *1-2* op die riviere *2* hare : oir *3* ongequest van hem *4* ginc hy soe sekerlicken *5* vander b. — nauwe : cume — an : van *6* zijden mochte *7* raet *ontbr.* *8* in l. *9* om lieve bruederen *10* dit liden : die passien *10-11* tegen die tormenten ende die o. *11* voersegheden : voerseiden (*veelal* ei) *12* ist : eest — een tegen *12-13* leecht in die waghe *13-14* soe sal ons die manichte vanden onvertellicken sande *15* regen : seghen (*lees* : reghen) — ontellike : onvertellicke

H_2

ende die duvelen liepen op die riviren. ende vorpen hare haken na hem. mer hi ghinc over onghequets van hem[.] Ten lesten ghinc hi so sekerlijc voirt ende sach die wijtheit vander brugghen soe sere wassen | dat hi nauwe van beiden siden mochte dat water sien.

bl. 77c Hier om lieve broderen ende susteren laet || ons overdencken ende eerkauwen die passie

1 vorpen : *de* v *niet verbeterd.*

3 wassen| : *streepje met punt.* — *Na* sien *een teekeningetje om den regel te vullen.*

4 susteren : *de* ste *staan op eene uitkrassing; de uitgekraste letters kan men niet meer herkennen* — laet : *de* l *op een ratuur.* — eerkauwen : *er stond eerst* neerkauwen; *de corr. heeft de eerste* n *uitgekrast.*

N

bl. 182b Ende die || duvelen liepen op die riviere ende worpen hoer haken nae hem. Mer hij ghinc over ongewondt van hen Ende ten lesten [...] ghinc hi soe sekerliken voirt. ende sach die wijdicheit der brugge soe seer wassende dat hij nauwe mocht dat water an beiden tsiden sien

Een ynnich raet vanden ghenen die dit maecten in duutschen

HIer om lieve brueders laet ons rekenen dat liden deses levens tegen die tormenten ende onselicheide van den voersechden steden [.] Want ist datmen die een an die ander leget in die wage der gedachten soe sal[,] als die [...] menichte des bl. 182c ontelliken || sandes vander see gherekent werden tegen enen sachten regen [,] *d*ie ontellike onsalicheit van den pinen sware openboren [.] Ende

3 lesten [...] : *na* lesten *het woord* lesten *rood doorgehaald.*

5 mocht : *in margine bijgeschreven met rood aanwijzingsteeken.*

8 duutschen : *dit is vermoedelijk niet goed. Wel ontbr. in Co en Ar. de raad, maar Ba, Röy, Harl hebben een raad, al wijkt die in inhoud eenigszins af van den raad uit de Middelned. teksten*; *W en Br hebben dan ook* : latijn

9 HIr : H *is onderstreept.*

13 die [...]: *na* die *het woord* mensche *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *2* oer haken na om *4* vromelicken voert *5* en mocht *6* in beiden siden. *7-8 Opschrift van de raadgeving ontbr.* *10-11* onsalicheiden vanden voerseiden *12* tegen die a. *13* menichde *15-16* overtellicke onselicheit (*lees*: onvertellicke?)

H_1

Die quade geysten opt water liepen ende worpen hoer haken nae hem. Mer hi ontleyt hem onghequetst Tachterst sach hi die breyde so grot ghewassen vander brugghen dat hi cueme in eynighe sijde dat water conste ghesien

Eynich raet vanden ghenen diet in duytschen oversat

Hieromme lieve brueders laet ons [...] rekenen dit lijden van deser werelt jeghen de tormenten ende donsalicheit die hi voer ghenoempt sijn || Eest dat sake dat wy deyn jeghen dander bl. 43b leggen en die waghe van unsen herten So solen dese voerseide tormenten noch sware sijn | dan alle die mennichfoldicheit der santen der zee ghewegen jegen die lichtheit van eynre

8-9 ons [...] rekennen : *tusschen deze twee woorden* pijnen *rood op zwart geëxpungeerd en rood op zwart doorgehaald.*

12 en : *sic* — waghe : *boven de* g *staat iets, waaraan gekrast is; dat teeken komt ook bij vele andere letters voor.*

14 sijn| : *streepje rood op zwart.*

A *1* ende die q. *1-2* op die vloet ende werpen *2-3* ontleet hem ongequest *4* grot: groet *5* dwater en konste *6-7 Titel ontbr.* *8* brueders : vrienden *8-14 Deze plaats is wel merkwaardig. In H_1 heeft nl. oorspronkelijk na* ons *het woord* pijnen *gestaan, (zie de aanteekening van H_1) maar dit woord is geëxpungeerd en doorgehaald. A heeft dus blijkbaar een tekst van H_1 gekend, die het woord* pijnen *nog had en maakte nu een anderen zin* : laet ons pinen op deser werelt tsegen die tormeinten vander hellen die sonden teschuwenne ende te doene salicheit der penenteincien Die pinen die hier voer genoemt zijn eest dat wi gode niet en ontsien nocht sijn geboden niet en houwen so selen dese voerseide tormeinten die dees ridder geleden oft gesien heeft also vele swaerder sijn dan aldie m. *14-15* sanden vander see wegen tsegen

H_2

van desen leven teghens die tormenten | ende die onsalicheden vanden voerseiden steden Want ist datmen die ene: teghens die ander leghet in die waghe der ghedachten soe salt[,] als die menichte vander onvertelliker sande van der zee gherekent. teghens enen sachten reghen[,] die onvertellike onsalicheit van dien pinen zwaerre openbaren. als ic wane. so en

1 tormenten | : *streepje met roode punt.*

2 die ene : *de kop. had eerst* die *vergeten en heeft het bovenaan tusschen* datmen *en* ene *bijgeschreven. Na* ene *dubbele punt.*

K

[...] So alsich wene so en [...] sal nemant van gesonden gedachten genoychten have in den vleischlichen begerten [,] *a*lso lange als hey dese pyne m[*y*]rcket myt eyme an sien der gedachten[.] *I*nd den it swar ind scharp [...] duncket [...] syn sich zo vertzyen o[*ff*] [...] over zo geven om cristus wylle in eyn cloister [,] *hey* [*b*]edenckt des bidden ich in[,] wee bytter dat is [*ire*] langer pyne in den pynen[.] Ontzellichen lichter is dat leven van den cloisteren *y*nd de scharpheit van so also nauwen regulen disciplyen van dem cloister da men soecket de noittroft beyde des lyves
bl. 125[a] ind der || selen sonder sorchveldicheit van der vurgesachten steden van pynen *i*n den wilchen[,] als men gelouvet[,] de onselygen vur ire sunden[,] de sy in desem leven neit gebessert en haynt [,]

1 [...] So als : *hs* al So als; al *aan het einde van den regel : blijkbaar meende de kop. reeds het volgende* als *te schrijven.* — so en [...] : *hs.* so en so en

4 m[*y*]rcket : *hs.* m *aan het einde van den regel.* — *Na* eyme *vul aan* : suveren?

5 scharp [...] duncket [...] : *hs.* scharp ducht duncket des bidden ich; ducht *is fout voor* duncket; des bidden ich *is zwart doorgehaald.*

6 o[*ff*] [...] : *hs.* op op; *het tweede* op *is zwart doorgehaald* (*id.* **280**/*15*).

7 [*b*]edenckt : *hs.* de denckt

8 [*ire*] : *hs.* me

9 Ontzellichen : *verb. uit* Ontzelichen; *de eerste* l *boven de* e *bijgeschr., z. aanw.*

10 van den cloisteren ynd : *door den corr. geschreven.*

11 nauwen : *de* na *verb. uit* w *aan het einde van den regel ; de kop. heeft van het derde been der* w *een* a *gemaakt.*

14 vurgesachten : *hs.* vurge sachten *in twee woorden.* — in : *hs.* Iñ : *moeten wij* Inne *lezen* (*cf.* õm) *of is het* Inde *fout voor* In?

W

Alse ic wane so en sal niement. van ghesonder || bl. 19[b]
ghedachten ghenoechte hebben inden vleyschelikenbegherten. also lange als hi dese pinen merct mit suveren ansiene der ghedachten[.] Ende deent swaer ende [...] scherp dunct sijn vertien. of overgheven om cristus willen in enen cloester. hi bedenke des bidde ic hem. hoe bitter is hare lange pine in dien pinen[.] Ontellic is lichter dat leven van den cloester ende die scherpheit van alte nauwer regulen Discipline van den cloestere daer men suekct die noetdurfte. beide des lijfs ende der sielen. sonder sorchvoldicheit vanden voergesegheden steden van pinen. indeen welken [,] alse men ghelovet [,] die onsalighen voer hoer sunden[,] die sie in desen leven niet ghebetert en

5 swaer ende [...] : *na* ende *de letter* s *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

8 e. vlg. Roy : Incompa[ra]biliter enim leuior est uita claustralis. et districtissime regele rigor discipline cenobialis. ut tam corporum quam animarum necessaria sine sollicitudine queruntur. quam supradicta penarum loca! in quibus miseri pro peccatis in hac uita non emendatis. non tantum maximis sed etiam minimis negligenter multiplicatis! diuturna miseria cruciari creduntur.

15 sunden *en* die *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

Br *1* waen soe — niement : niemant *ook elders* *2-3* ghenoicht hebn inden v. begeerten *3* also : alsoe *meestal* — desen tormenten *5* dien swair *5-6* sijns selves te v. off over te geven *7* des *ontbr.* — hem *ontbr.* *7-8* hoe lange is oir bitter p. inden tormenten onvertellic *9-10* scarpheit van alte nauwe regulen disciplinen *11* noitdrufte beide van den licham *12* sorchvoldicheit : besorchsamheit *13-14* in welken alsmen geloeft *14-15* voir oir sonden

H₂

bl. 77[d] sal niemant van ghesonder ghedachten ghenuechte hebben inden vleischelike begheerten. Alsoe langhe als hi dese tormenten merket mit suvere aensien der ghedachten.|| Ende dien zwaer ende sceerp dunct sijn vertien of overgheven om cristus wille. in enen cloester ic bidde hi bedencke soe bitter is

1 ghenuechte : *er stond eerst* ghenuecte : *door den corr. verbeterd tot* ghenuechte; *de* h *is er rood bijgeschreven boven de* c *met aanwijzing; cf.* **275**/*3*.

N

als ic wane en sal niement van sundeliken ghedachten ghenuechte hebben in vleischeliken begeerten. also lange als hij dese tormenten merct mit suveren ansien der ghedachten. Ende wien swaer en scarp wesen dunct sijne over gheven of vertien om cristus wil in een cloester. Hi gedencke hoe lange hoer bitter pine is inden tormenten[.] Ontellick is lichter dat leven des cloesters. ende die scar[*p*]heit van alter nauwer regulen disciplijnen. Daer men sochte die noet
bl. 182d
|| dorfte des lijfs ende der zielen. sonder sorchvoldicheit van den voersechden steden der pijnen *in* welken [,] als men gheloeft [,] die onseligen voer hoer sunden ghepint werden. die sij in desen leven niet gebetert en hebben. Al sijn sij

1 sundeliken : *Er moet een woord staan als* : ghesond *Bl gaat met N. Maar W, Br, K hebben de fout niet. Roy* : Carneis ut credo motibus saue mentis nemo delectabitur.

5 over gheven : over *aan het einde van den regel.*

9 scar[*p*]heit : *hs.* scarheit

Bl *1* soe en sal nyemant — suntlicken *2* genoecht *4-5* went zwaer dunct sijn ende scarp over te g. *6-7* gedenck woe *8* ontellicken *8-10* des closters strenycheit (*lees* : strengheit) ende die scerpheit van alte harder r. ende d. *11* des lives *13-14* gelovet die onsaligen *14* oer sunden.. liden *In Bl staat* liden *in plaats van* ghepint worden *na* hebben *reg. 15.*

H_1

plumen Ende als ic wane so en sal nyemen van sondeliken ghedachten ghenuechde hebben in vleysliken begheerten | also langhe als hi dese tormenten merct mit sweren aensien der ghedachten [.] Ende dene nu dunct swaer cloesterlike leven ende dat si hoers selfs wille sijn ave ghegaen omme gods wille Ic bidde hem datsi gedencken hoe anxtelic ende onverdraechlic bitter die dagelixe pijne is vanden tormenten des vegevyers[.] Ongelijc lichter is cloesterlic leven ende die scerpheit van alte nauwer regulen ende disciplijnen[,] *d*aer men doch hevet des lichams ende der selen noetdroste onbesorget[,] *d*an die pijnen vanden voerseiden steden daer die onsalige in weerden ghepijnt mit degelijcschen tormenten | omme hoer ongebeterde sonden in dit leven Ende niet

1 plumen : *boven het eerste been der* u *een teeken, zoodat men zou zeggen dat er twee* ll's *staan. Roy* : leuissime comparata pluuie; *zie A.*

4 suveren *of* sweren? *Andere teksten ook A* : suveren *Roy* : puro mentis intuitu

5 dene nu dunct : *verbeterd uit* dene dunct; nu *boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken; het is eenigszins twijfelachtig of dit door den kop. zelf gedaan is. A heeft* nu *niet.*

A *1* pluymen also — sal : mach *1-5* niement wisers genoechte hebben van vleesscheleker beroeringen die dese dingen merct met enen suveren aenscuwene van siere gedachten *5* dene : dien -- nu *ontbr.* *5-6* swaer ende wreet dunct tkloesterleke l. *6* ave : aen (*lees* : ave) *7* ic bid hem om gode *8* anxtelic ende onverdraechlic *ontbr.* *9* is : es *10* des vegevyers *ontbr.* *10-11* noch ongelijc veel lichter eest tkloesterleke l. *11* scerpheit : stijfheit *11-12* van der sterker reghuylen *12-17* daer men dees groete afgrondege pine met scuwen mach ende derven ende der sielen noedorft (*of* : noedorst) ombesorcht mede krigen mach[.] O onsalege die so swaerlijc gepijnt selt worden die al uwer genoecht en hier wilt le[v]en[,] wilt toch om u ongebeterde sonden in dit leven dincken ende niet alleene

H_2

hare langhe pine in dien tormenten[,] onvertelliker is lichter dat leven vanden cloester ende scarpheit van alte nauwer regulen disciplijn vanden cloester Daermen soect die noetrufte beide vanden lichame ende der zielen sonder besorchsaemheit [*v*]an dien voerseiden steden van pinen[,] *i*nden velcken als men ghelovet die onsalighe voer hor sonden die si in desen leven niet ghebetert en hebben[,]

3 [*v*]an dien : *hs.* dan dien ; *eerst stond er* van dien *maar de* v *van* van *is door den corr. in* d *veranderd door verlenging schuin naar boven van het tweede been der letter* — velcken : *hs.* vlecken

K

*a*ll en synt sy nochtant neit de meiste sunden *m*er ouch vur de alre mynsten [,] de men overmitz rakeloisicheit gedaen hait [,] menchveldich myt langer onselicheit gepyniget werden [.] Want it synt sunden de men suyt [*dat herde cleyne ind licht synt neit om dat sy cleyne off licht synt mer om*] dat sy in desem leven den genen [*de*] waren rouwen haven lichtlichen van onsem heren vergeven werdent [.] Ind is it dat sy emant by eme beheilt bis her na zo verantwerden dat hey [*sy*] besseren soude *d*er en sal sy neit lich
bl 125[b] mer swair gevoelen [*i*]n den pynen[.] Ne[i]mant en bedrege sych selver van der lichtheit van synen lichten sunden sich selver zo troisten om dat [*sy*] licht synt [...] off heischen Want we sy lichter synt we sy merre werdent vur dem angesichte des scharpen richters *i*s it dat men overmytz rokelosicheit versamet sich zo besser[*en*]

5-7 Na suyt *is blijkbaar een regel overgeslagen en is daardoor het volgende bedorven. Daar Co. den raad niet heeft, Ba een zeer afwijkenden tekst heeft, kan hun Latijnsche wending niet gegeven worden. Roy* : Sunt autem peccata que minima uel parua siue levia dicuntur. non quia parua uel leuia sint! sed quoniam in hac uita uere penitentibus leuiter a deo dimittuntur. *Harl heeft andere wending.*

11 [*sy*] : *niet in hs.*

12 [*i*]n : *hs.* nu

14 [*sy*] : *niet in hs.*

15 [...] off : *voor* off *het woord* opp *zwart doorgeh.* (*id.* **278**/*6*).

18 besser[*en*] : *hs.* besser

W

hebben. al en sin sie nochtan niet die meeste sunden. mer oec voer die alre minste. die men vermits rueckeloesheid ghedaen hevet. menichvoldelic mit langer onselicheit ghepijnt werden. Want tsin sunden die men secht dat herde cleyne ende licht sin Niet dat si cleyne of licht sin. mer om [...] dat sie in desen levene den ghenen die warachtich berouwenisse hebben. lichtelic || bl. 20[a]
van onsen heren vergheven werden[.] Ende ist dat sie iement overholt tot hier na veronweerdende dat hi [*se*] beteren solde. die en sal sie niet licht. mer swaer ghevoelen inden pinen[.] Niement en bedrieghe hem selven vander lichtheit van sinen lichten sunden. hem selven te troestene om dat sie licht heten. Want hoe si lichter sin hoe si meerre werden voer den aenghesichte des scherpen richters. ist dat men vermids ruekeloesheiden versumet te beteren

2-3 men *en* vermits *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

6-7 mer om [...] : *na* om *de letter* d *aan het einde van den regel geëxpungeerd.*

7-8 die *en* warachtich *zijn door een zwart streepje van elkaar gescheiden.*

11 [*se*] : *niet in hs.*

Br *1* hebben : hebn — al sijn sy noch tant *2-3* mynste sonden die men myt rockeloesheiden *3-4* manichvoldelic *4* onsalicheit ghetorment worden *5* want sonden sijn *5-6* herde cleyn off licht sijn *8* ghewaerlic berouwenisse hebn *11* se beteren solde. — salse *13-14* selven vander lichticheit van sijnen lichten sonden *14* ghetroestende *15* heten: heyten — hoe: soe *15-16* soe die sonden meerre w. *16* aensicht *17-18* by rokeloesheiden

H_2

bl. 78[a] al en sijn si nochtan niet die meeste sonden Mer || oec voer die alre minste diemen bi roeckeloesheit ghedaen hevet[,] menichvoudelic mit langher onsalicheit ghetorment warden. Want het sijn sonden die [...] men secht die herde clein ende licht sijn[.] Mer om dat si herde clein sijn in desen leven den ghenen die ghewaerlic berouwenisse hebben si worden lichtelic van onse here vergheven[.] Ende ist dat si iemant over hout. tot hier na veronwaerde[*nde*] dat hise beteren soude die en

3 die [...] men : *tusschendeze twee woordjes staat* herde *door den kop. rood op zwart doorgehaald.— Na* sijn *zijn de woorden zeer zonderling geplaatst. Men vergelijke de andere teksten.*

5 veronwaerde[*nde*] : *hs.* veronwaerde

N

nochtant niet die meeste sunden. Mer oec voer die mijnste die men in roekelosicheit ghedaen hevet manichvoldeliker mit langer onsalicheiden ghepint werden [.] Want somyge sunden die men secht dat herde cleyn of licht sijn Niet dat sij cleyn of licht sijn. Mer om dat sij in desen leven van gode lichtlic vergheven werden den ghe- *bl. 183ª* nen die || ghewaren rouwe hebben. Ende ist dat s[e] iement overholdet tot na desen leven In veronweerden hier te beteren die en salse niet licht mer swaer ghevoelen inden pijnen [.] Niement dan en bedriege hem selven vander lichtheit sijnre lichter sunden *h*em selven troestende. om dat si licht heiten [.] Want soe sij lichter na onsen duncken sijn. soe sij meerre [...] werden voir den ansichte des scerper richters *i*st dat wij se overmits [...] roekeloesheiden versumen te beteren

4 somyge : *dit geeft hier een gewrongen zin. Lees met W Br en K* : tsijn? *Bl gaat met N. Roy :* Sunt autem peccata

9 s[*e*] : *hs.* sich

15 [...] werden : *voor dit woord* sijn *rood op zwart doorgehaald.*

16 scerper : *er is hier een woord weggevallen als* scepper *en daardoor is de eigenaardige vorm ontstaan. Bl heeft den vorm* : sceppers ende des scerpen richters

17 [...] roekeloesheiden : *voor dit woord* k *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *3* heft menichvoldelic *4* gepinicht *5* secht : seecht *7* gode : gade *8* gewaer berouwe *8-10* dat se yemant haldet na desen leven in versumenisse *11* lijchtelic *11-12* Neymat (*lees* : Nyemant) *12* om selver *13* lichter *ontbr.* — om selven trosten *14* soe : woe *15* woe si mere *16* ansicht des sceppers ende des scerpen r. *17* roechlosheiden *boven reg. 2* roecklosicheit

H₁

alleyne omme die grote sonden mer oec omm die cleyne | rueckeloeslic ghemennichfoldicht[.] Het sijn eynrehande sonden diemen herde cleyne ende licht het niet omm datse cleyne ende licht sijn Mer omme datsi in dit leven den ghenen die ghewaerlike sijne penitencie doet lichtlic van gode werden vergheven[.] Ende eest datse yemant versmaet te beteren Ende achter||waert haldet tot nae desen leven Die *bl. 44ª* ensal si niet licht mer sware ghevoelen inden pijnen[.] Nyemant dan en bedrieghe hem selven vander lichtheit sijnre lichter sonden | hem selver troestende omme datsi licht heiten | Want so si lichter schijnen nae onsen duncken so si mere weerden voerden aensichte des scherpen richters Eest dat wijse vermids rueckelosecheiden versuymen te beteren

6 ghenen : *verbeterd uit* ghnen; *de* e *boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*

A *2-4* kleine die men met groeter roekeloesheit so groeteleec menichfuldicht daer wi al redene af selen moten geven also inder ewangielien staet [:] vanden minsten ghepeise salmen redene moten geven [,] ende het sijn herde menegerande sonden diemen herde kleine ende licht heet niet om dat *6* ghewaerlike : gewarechtichlekene *6-7* penentencie doet dan lichtelekenne *8* yemant : jement — beteren : beerttrenne (*lees*: beetrenne?) *9-17* hout ende alwillens ende niet en biecht hi salse hier na ghevoelen maer niet lichter maer vele swaerder ja met alte vele swaerder pinen dan wi hier begripen konnen ende daer omme niement en sallhem laten verleiden metter lichticheit vander sonden diemen licht heet want so si lichter wordden gheacht so si nadie doot werden gevonnicst toet vele te swaerder pinne omdie roekeloesheit vander betringen wille

H₂

sullense niet licht sijn. maer swaer ghenoech toe comen inder pinen[.] Niemant en bedrieghe *bl. 78ᵇ* hem selven troestende om dat || si licht hieten want soe si lichter sijn. soe die sonden meerre worden voerden aensichte des [s]trenghen rechters ist dat men[*se*] bi rokeloesheden versumet te beteren.

1 sullense : *van dit woord staat* sul *op het einde van een regel, op den volgenden staat voor* lense *nog* se *rood op zwart doorgehaald door den kop.* — inder : *de* i *heeft een afwijkenden vorm id.* **290**/*1*.

3 [s]trenghen : *hs.* trenghen — ist : *de kop.schreef* of; *de corr heeft dit uitgekrast en* ist *in de plaats geschreven.*— [*se*] *: niet in hs.; zie reg. 1.*

4 Na beteren *een kleine teekening om den regel te vullen.*

K

we hei quam zo den paradise ind wat hei sach van vrouden in dem paradise

DEr ritter de nu vry [...] was van allen moynissen der duvele geynck vort Ind hey sach vur eme eyne groisse mure op gaende van der erden bys in de lucht Ind de mure was woenderlichen ind van so schoenen machsel dat darneit intgaen zo re[c]henen en was Ind in der muren bl. 126a || was eyne gesloissen portze de getzyrt was myt goulde ind myt selver ind myt ander manierren van metale ind duyrbaren steynen ind blynckende mit woenderlicher claerheit [.] Ind do hey der portze narre [...] was by na eyne halve myle so geynck sy intgaen in op Ind da uis quamen roeche van so groisser soissicheit dat also als in duchte [,] hedde alle de werelt in gecruyde gewandelt geweist [,] sy en soilden so groisse soissicheit neit mogen haven [.] Ind hey ontfenck so groissen [...] kracht van der soissicheit also dat in duchte dat hey de pynen de hey geleyden hadde soulde nu haven geleden sonder we [.] Ind

3 vry [...] was : *na* vry *een* s; *blijkbaar dacht de kop., dat hij* was *schreef.*

13 narre [...] was : *na* narre *eene* s; *blijkbaar dacht de kop., dat hij* was *schreef.*

18 ontfenck : *verb. uit* intfenck; *de* o *is boven de slecht gemaakte* i *bijgeschr., z. aanw.*

19 groissen [...] kracht : *na* groissen *het woord* brant *zwart doorgehaald.*

W

Hoe hi quam ten paradise ende wat hi sach van vrouden

Dese ridder die nu vri was van allen moyenissen der duvelen. ghenc voert wert. ende hi sach voer hem ene grote muere op gaende van der eerden. tot in die lochte. Ende die moere was wonderlic. ende van soe schonen maecsel. datter niet teghens te rekenen en is. ende in [...] deer mueren sach hi ene poerte die ghesloten was ende ghesiert was. mit golde ende silvere ende anderen metale. ende duerbaren stenen blenkende mit wonderliker claerheit[.] Ende doe hi der poerten naerre || was bina ene halve mile [s]o bl. 20b genc si tegens hem op. Ende daer uut quamen teghen hem rueke van so groter sueticheit. Dat alse hem duchte. al had al die werlt in gheerude verwandelt. si en solde soe groete sueticheit niet moghen hebben[.] Ende hi ontfenc soe grote crachte van dier sueticheit. soe dat hem dochte. dat hi die pinen die hi gheleden hadde. solde nu hebben moghen liden sonder pine[.]

5 sach : *verbeterd uit* sath; *het bovenste gedeelte van de* t *is uitgekrast.*

8-9 in [...] deer : *na* in *de letter* d *aan het einde van den regel, rood op zwart doorgehaald.*

10-11 ende anderen : *verbeterd uit* enderen; *de kop. heeft eerst* en *en* deren *met een zwart streepje gescheiden en van de* en *het woordje* ende *gemaakt met boven* en *het bekende afkortingsteeken te plaatsen; dan heeft hij in margine* an *bijgeschreven met aanwijzing in rooden inkt.*

13 [s]o : *hs.* to

21 moghen : mo *staat op eene uitkrassing.*

Br *2* dair sach *4* ginc voirwart *6* lochte : lucht — moere : muere *7* soe *ontbr.* *8* teghens : tegen *8-9* inder mueren *9-10* was die gheciert was *10* myt silver *11-12* stenen ende blenckende *13-14* ghenaect was ende omtrent een halve myle noch dair aff was soe ginc die poerte tegen *14* quam : quamen *16* als hem dochte *16-17* crude gheweest verwandelt *18* moeghen hebn *19-20* der zueticheit soe dat hy dachte *20-21* tormenten die hy ghedoecht hadde solde hebn moeghen doeghen

H₂

Dese ridder die nu vri was van allen moeyenissen der duvelen. ghinc voerwaert. ende sach voer hem ene grote mure opgaende. vander aerden. tot in die lucht[.] Ende die muer was. wonderlick. ende van schoene maecsel. datter gheen schoenheit theghens te gheliken is: Ende in die muer sach hi een porte die ghesloten was. mit sulveren ende duerbaren ghesteente blenckende. met wonder- bl. 78c licke cla[ ]erheit[.] Ende doe hi die porte nakede omtrent ene halve mile. doe ghinc die porte op

1 voerwaert : *tusschen de letters* o *en* e *is een* o *uitgekrast.*

4 ghesloten : *eerst in hs.* ghescloten; *de* c *uitgekrast als boven.*

Hoe hi quam totten paradise Ende wat hij sach van vrouden

DEse ridder die nu vrij was van allen moie- bl. 183[b] nissen der duvelen || ghinc vorwart Ende sach voer hem een grote mure op ghaende van der eerden tot in die lucht Ende sij was wonderlic ende van schonen maecksele datter niet tegen te rekenen en is [.] Ende hij sach daer een poerte in gesloten die gheciert was mit golde. ende mit silver. ende mit anderen metale. *m*it duerbaren ghesteenten blinckende in wonderliker claerheiden[.] Ende doe hi der poerten bij eenre halver mylen nakende was. soe ghinc si tegen hem op Ende daer [*uut*] quam tegen hem soe groten sueten rueke dat alle die werelt als hem dochte in gecrude had verwandelt. *s*i en solde soe groete sueticheit niet ghehadt mogen hebben [.] Ende hi ontfinc soe groete [...] cracht vanden rueke. bl. 183[c] dat || hem docht dat hi die pinen die hi geleden had solde nu hebben liden moegen sonder pine[.]

3 DEse : D *is onderstreept.*

7-8 tegen te : *in margine bijgeschreven met zwart aawijzingsteeken.*

14 [*uut*] : *niet in hs.*

18 groete [...] : *na* groete *het woord* crande *rood op zwart doorgehaald.*

Bl *1-2 Titel ontbr.; wel is een plaats opengelaten.* *3-4* moynisse *4* die ginck voerwart *7* soe schonen *9* gheslaten — ende *ontbr.* *10* metael ende m. *11* ghesteynte *11-12* claerheit *13* nakende: nekende — soe: doe *14* daer uut *16* g. verwandelt gewest *19* docht : doch *20* wael solde

Hoe hi totten paradijse ginc ende sach die vroude

Dese ridder die nu vry was van allen moyenisse der duvelen ginc voerwaert ende sach eyne groet hoge muer tot in ghene wolken Ende si was wonderlijc ende van [...] so schoenen maecsele datter niet teghen te rekenenen en is ende hi sach daer eyn poerte in gesloten die gesiert was mit golde mit silvere ende [*m*]it dueren ghesteynte blinckende in wonderliker claerheiden Ende doe hi by eynre halver mijlen der poerten nekende was so ginc si teghen hem op Ende daer uut quam so groten sueten roeke dat al die [...] werelt als hem docht in gheeruyde hed verwandelt gheweest si en solde so groete sueticheit niet moeghen gheven Ende hi ontfinck so groete crachte van dien roeke dat hem docht dat hi die pijne die hi geleden had nu solde hebben geleden sonder pijnen ende

6 van [...] so : *tusschen deze twee woorden* van *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

9 [*m*]it dueren : *hs.* nit dueren

14 die [...] werelt : *voor* werelt *staat* a *loodrecht zwart en rood doorgehaald.*

15 hed : in *margine bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*

19 solde : *tusschen* l *en* d *staat nog een* d *waarvan de inkt tot een vlek is samengevloeid en die dan loodrecht rood is doorgeh.*

A *1-2 Titel ontbr.* *3-5* die vri was van alder moeinissen ende sach vorhem enen g. *5* gerecht toet indie wolken *6* desen muer was w. *6-7* van alte scoenen maexele *7-8* datter niet teghen te rekenen en is *ontbr.* *8* ende hi sach *enz.* : in welken muer hi sach een gesloten poerte *9-13* die bliete vander klaerheit van menegerande dieren gesteinte ende als hi hem naecte in eender halver milen na ontdede die poerte tsegen hem *13* groten *ontbr.* — roeke : ghoerre *14-16* dat hem wel dochte al waer al die werelt gekeert in specien si en mochten niet geven meer soeter roeken ende *17* roeke : gore *18-19* wel dochte dat hi alle doverledene pine noch wel soude gedoegen sonder enege droefheit

H_2

teghens hem. Daer uut theghens hem quam [...] een roke van so groter soeticheit. als dat hem dochte al hadde al die werlt in crude ghewandelt. soe en souden si soe grote soeticheit niet moghen hebben[.] Ende die ridder ontfenc soe grote crafte van dier soeticheit soe dat hem dochte. dat hi die tormenten die hi ghedoecht hadde dat hi die wel nu doechen soude sonder anxste ende pine.

1 quam : *de kop. schreef* quaem *waarvan de* e *is uitgekrast.* — quam [...] een : *tusschen deze woordjes staat de letter* h *te ver verwijderd van* een *om er een woord mede te vormen en zwart doorgehaald waarschijnlijk reeds door den kop. voor hij* een *begon te schrijven, cf.* **287**/5. — groter : *verbeterd uit* groten

4 soude : *door den corr. in margine bijgeschreven met een enkel loodrecht streepje bovenaan als aanwijzingsteeken, dat echter in margine niet herhaald is.* — anxste : *eerst in hs.* anste; *door den corr. is ter verbetering een* x *boven de* n *bijgeschreven. Zie boven* **258**/5.

K

hey sach zo der portzen in [*ind*] sach dat dat lant claerre was dan der sonnen scheyn ind begerde harde sere dar in zo gaen [.] Selich is der man bl. 126b dem men alsulche || [...] portze op deit ind de gene de [...] desem ritter dar comen leys hey en bedroich in neit Want do hey eyn deyl verre was so begeaynde eym eyne processe myt crucen ind myt vanen ind myt tertyssen ind *a*lso myt gulden palmen ind also schone ind grois als in duchte dat nye in deser werelt gesien en was [.] Dar sach hey lude van alre hande orden geystliche manne ind wyffe jonck ind alt hey sach da[*r*] Etzlichen als ertzbusschoffe Etzlichen als ander busschoffe Etzlichen als abte Cononike moniche preister ind dienre van allen greden der

1 [*ind*]: *niet in hs.*

4 alsulche : *verb. uit* alsulch; *de* e *boven den regel naast de* h *bijgeschreven, z. aanw.* — [...] portze : *voor* portze *een* e *blijkbaar de* e *van* alsulche *die de kop. op de voorgaande bladzijde bijschreef.*

5 de [...] desem : *na* de *eene* s; *de kop. meende blijkbaar, dat hij* desem *schreef.*

8 also : *Roy* : quasi; *lees* : als?

13 da[*r*] : *hs.* dat

14 Cononike : *de* C *niet gerubriceerd.*

W

Ende hi sach ter [...] poerten inwert. ende sach dattet lantscap claerre was. dan der sonnen schijn Ende hi begheerde herde seer daer in te gane[.] Salich is die man den men dusdane poerten op doet[.] Ende die ghene die desen ridder herwerts comen liet. hi en bedroghen niet. Wante doe hi een deel verre was soe quam hem daer uut te moete. ene processie mit kruussen. mit vanen. ende mit tortissien. ende alse mit gulden palmen. Also scone ende groet als hem dochte. dat nije in deser werlt ghesien en was[.] Daer sach hi menschen van alre hande ordenen. gheestlike manne. ende wive. oelt ende jonc. hi sach daer sommighe als eert||sche biscopen. sommige alse biscopen. sommighe. alse abten. kanonike. moniken. prieste[*r*]en. ende dienres van allen bl. 21a

1 sach *en* ter *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.* — ter [...] poerten : *na* ter *de letter* p *aan het einde van den regel, rood doorgehaald.*

6 bedroghen : *de* ē *staat op eene uitkrassing.*

9 ende mit tortissien : ende *eerst vergeten, daarna met kleinere letter in margine bijgeschreven, met aanwijzing, die op de punt na* vanen *staat.*

14 sche biscopen : sche *verbeterd uit* schep; *de* p *is rood doorgehaald; de kop. dacht blijkbaar, dat hij de lettergr.* sco *van* biscopen *geschreven had.*

15 alse biscopen : *verbeterd uit* als; *de* e *is boven de* s *bijgeschreven, met aanwijzing.*

16 prieste[*r*]en : *hs.* priestelen

Br *2* dat dit *3* daer *ontbr.* *4* die man die men *6* herwerts : herwert — bedroech hem *7* Wante: want — verre was : voer was *8* hem te ghemoete en p. *8-9* crucen ende vanen end tertissen *9-10* als myt guldenen *10-11* alsoe schoen ende alsoe groit *13* ende geestelicke mannen *14* sommigen als *14-15* sommige alse biscopen *ontbr.* *15-16* anderen als abden canoniken *16* priesteren

H₂

Ende hi sach ter poerten in waert ende sach dat dit lantscap claerre was dan der sonnen bl. 78d schijn ende begherde daer seer || in te gaen [.] Salich is die man diemen dusdanighe poerten op doet[.] Ende die ghene die desen ridder harwart comen liet. hi en bedroech hem niet[.] Want doe hi een deel nerer was. doe quam hem teghens een processie mit

2 in : *hs.* int

4 nerer : *aan de eerste* e *van* nerer *is gekrast. Er moet ook iets anders staan* : verre? *Roy* : aliquantulum longius

N

Ende hi sach ter poerten intwaerts van bijnnen. claerre wesen dan der sonnen schijne Ende begeerde herde seer daer in te ghaen [.] Salich is die man. dien men aldus danen poerte opent [.] Ende die gheen die desen ridder derwerts comen liet en bedroech en niet Want doe hij een deel verre was. soe quam daer uut. hem te moeten een processie. *mit* crucen ende mit vanen. mittortijssen: ende mit guldenen palmen Alsoe schoen ende soe groet als hem dochte Dat nye in desen werlt alsoe ghesien en was. Daer sach hij menschen van alrehande ordenen
bl. 183d Ende geestelike manne ende || wijve jonc ende olt Hi sach daer somigen als eertsche bisscoppe Somyge als abde Canonike Moniken ende priestere. Ende dienres van allen graden

5 derwerts : der *aan het einde van den regel.*
12 alrehande : alre *aan het einde van den regel.* — ordenen : *hs.* ordenenen
14-15 bisscoppe : *er is hier in N tengevolge misschien van het* eertsche bisscoppe *iets weggevallen; zie W. Bl volgt N; ook Br en H_2 laten het woord weg.*

Bl *1* in van bynen *2-3* hi begerden alte s. *3* salich : selich *4* op duet *5* die ghoen *5-6* daer comen liet die en b. *7* verre w.: daer af w. — doe quam — oen gemoete *8-9* mit cortijsen (*lees*: tortijsen) *9* al mit g. *11* desen : deser *13* geistelicke man *15-16* abten Ende cononeken (*lees* : canoneken? *Zie echter K.*) ende m. ende p. *16* allen *ontbr.*

H_1

hi sach bynnen der poerten een lantscap clare dan der sonnen schijn en hi begeerde herde zeer daer in te gaen [.] Selich is die man dien men aldus die poerte opent ende die ghene die desen ridder derwaerts comen liet en || heveten niet bedroeghen [.] Doe hijre noch eyn deyl af was so quam daer uut hem te gemoete ein [...] processie mit crucen mit vanen mit tortizen ende al mit guldenen palmen also schoen ende also groet als hem dochte dat nye inder [...] warelt also ghesien en was [.] Daer sach hi minschen van alrehande ordenen gheestlike manne ende wijve jonc ende alt Selke eertsche bisscopen Selke bisscoppe abde canoneke monnichen ende priesteren ende dienre ende lude van alrehande

bl. 44b

3-4 De woorden Selich *tot* ende *worden volgens Co gezegd door den ridder. Co :* et murum introire cupiens ait : Beatus
7 ein [...] processie : *tusschen deze twee woorden staat* prose *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*
8 mit (*viermaal*) : *hs.* mz — tortizen : *de Middelned. teksten hebben alle* tortizen; *Co heeft het niet, Ba heeft, overigens geheel afwijkend :* vexillis cereisque, *Ar id., Roy* : cereis
10 nye : *eerst schreef de kop.* ye; *dit is echter zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald en* nye *is boven den regel in de plaats geschreven.* — inder [...] warelt : *tusschen deze twee woorden staat* was *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

A *1* daer sach hi *1-6* lantscap dat hi metter klaerheit vander sonnen alte scoen blicken sach ende waerdaer alte geerne inne [.] O salich es die meinssche dien selken dorre ontdaen wert hy en bedroech den ridder niet diene derwert brachte ende doen h. *6* so *ontbr.* *7-15* quam tsegen hem so groeten proscescie also hem dochte dat noeit gesien en was in al die werelt dies gelijc ende daer sach hi van alderrande lieden out ende jonc selke ertsche bisscoppen ende bisscoppen selke abden kanoncken papen moncken ende lieden van alderande

H_2

vaen crucen ende tortijssen. ende met gulden palmen die seer suver verciert waren. daer sach hi menschen van alre hande oerde als gheesteliken mannen ende wiven jonc ende olt. hi sach daer sommighe als eertsche biscoppen ende abten canoniken moniken priesteren van allen gra-

1 vaen : *de kop. had geschreven* waen; *de corr. heeft het eerste been der* w *uitgekrast.*

K

heilger kyrchen all gecleit myt heilgen gewande als it yrme stade zo behoerde [.] Want sy alle beyde clercke ind leyen schenen myt dem selven gelichnisse myt cleyderen || gecleit [...] *bl. 127a* da sy gode myt dienden in der werelt [.] Ind sy intfeyngen desen ritter myt groisser vrenden ind werdicheit Ind sy leyten in myt in myt soissen sange wilich in der werelt nee gehoirt en was ind geyngen alsus bynnen der portzen [.] Do dese sanck geendet was ind de processie scheynden so geyngen tzwen ertze busschoffe op eyn syde Ind namen desen rytter myt sych ind leyten in om zo sien dat schoen lant ind mynlicheit dar aff [.] Ind do sy myt eme sprachen so benedi-den sy got eirste de syn hertze myt so groisser vromicheit gestercket hadde in den pyne Ind leyten in durch dat wyde mynliche lant [.] Her omme dar overleydende sach hey me genoichlicher ind vroelicher dynge dan [*hey*] off eynich gelee||rt *bl. 127b*

4 gecleit [...] : *hs.* gecleit waren
6 intfeyngen : *verb. uit* intfegen; yn *is boven* e *bijgeschreven, z. aanw.*
10 processie : *verb. uit* processe; *de* i *boven de* e *aan het einde van den regel bijgeschr., z. aanw.*
19 [*hey*] : *niet in hs. Roy :* ipse

W

graden der hiligher kerken. alle ghecledet mit hilighen ghewade alse horen state toe behoerden. Want si alle beide clerke ende leken. schenen mitten selven ghelijcnissen van clederen ghecleedet. daer si gode mede dienden inder werlt. Ende si ontfengen desen ridder mit groter vrouden ende werdicheiden. ende leidene mit hem mit sueten ghesange. welke inder werlt nie ghehoert en was. ende gengen dus binnen der poerten ¶ Doe dese sanc gheyndet was. ende die processie ghescheiden. so gengen twe eertsche biscope besiden. ende namen desen ridder mit hem. ende leidene mit hem. omme te toenen dat lantscop ende die minlicheit daer of [.] Ende doe si mit hem spraken. soe benedieden sie ierst gode Die sijn herte mit so groter vromicheit ghesterct hadde in den pinen Ende si leydenen doer dat wide minlike [...] lantscap[.] Ende hier ende daer overleidende sach hi meer ghenoechliker ende vervroudeliker dinge. dan hi. of enich gheleert || *bl. 21b*

18 minlike [...] : *na* minlike *aan het einde van den regel eene* d *zwart doorgehaald.*

Br 1 heyliger kyrcken *1-2* heyligen ghewaden 2 als oeren stait toe behoert *4* ghelijcnissen : gelijckenissen *6* ontfengen : ontfiengen *6-7* blijtscap ende weerdicheit ende leidenen *8-9* myt sange van soe zueten gelude dat in die werelt niet alsulc gehoert en wert *9* gengen : gingen (*meestal* i) *11-12* ertsche bisscopen *12* den ridder *13* leidene : leydenen — omme *ontbr.* *13-14* die lantscapen *17* pinen : tormenten — ledenen doe dat (*lees* : doer) *20* vrolicker dinghen — wael gheleert

H₂

den der heiligher kerken. al ghecleet met heilighen ghevade. als haren staet toe behoert[.] Want si alle beide als || clerken ende leken schenen mitten selven ghelickenisse van *bl. 79a* clederen ghecleet daer si goede mede dienden in der werelt[.] *Ende* si ontfinghen desen ridder. mit groter blijscappen ende waerdicheden ende leiden mit hem als mit sanghe van so soeten gheluut dat in die werlt nye sulc gheluut van sanghe ghehoert en was. ende ghinghen aldus singhende binnen ter porten. Doe dit sanc gheeint was ende ghinghen ter

1 ghevade : *hier vergat de corr. de* v *in* w *te verbeteren.*
6 ende ghingen ter poertenwaert : *deze zin moet van elders er in gekomen zijn. Er moet een heel andere zin staan. Roy :* Finito uero concentu. et soluta processione...... *Zie de andere teksten.*

der heiliger kerken Alle gecledet mit heiligen gewade. als hoeren staet toe behoerde. Want sij alle beide clercken. ende [...] leken mit den selven gelikenisse van clederen schenen ghecleet. daer sij gode in die werelt mede dienden. Ende sij ontfingen desen ridder mit groter blijtscop ende weerdicheit Ende sij leidenen mit hem mit sange van sueten geluede Dat nye inder werelt alsulc sanc gehoert en was Ende ghingen aldus bijnnen der poerten[.]
bl. 184a Doe dese || sanc gheeindet was. ende die processie ghescheiden. Soe quamen twee eertsche bisscopen ende namen desen ridder besiden mit hem. Ende toenden hem dat lantscap. ende die mynlicheiden daer af. Ende doe sij mit hem spraken doe benediden sij gode [...] irst Die sijn herte mit soe groter vromicheiden ghestercket hadde inden tormenten Ende sij leidenen doer dat wijde mijnlike lantscap[.] Ende overleidende sach hij hier ende daer meer ghenoechliker ende vroudeliker dingen Dan hi of enich wael geleert of tonge

2-3 beide : *boven aan de bladzijde bijgeschreven met rood aanwijzingsteeken.*
3 ende [...] leken : *na* ende *de letters* le *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald, bij vergissing en in margine van den volgenden regel herschreven voor* ken
15 gode [...] irst : *voor* irst *eene rood op zwart doorgehaalde* r

Bl *1* ende al g. *3* leken : leiken — mitten *4-5* gade inder werlt *6* blitscop ende werdicheiden *7* sanghen *9* si ginghen *10* ghedaen was *11* Soe : doe *14-15* mynlicheit *15* gebenediden sy gade *16* soe *ontbr.* — vromÿcheit *18* lantscap : landscop (*meestal*) — overleidende *ontbr.* *19-20* ende vroudeliker *ontbr.* *20* gheleert mynsche solde

staede der heyliger kerken mit horen heyligen ornamenten also betaemde gecleyt [.] Ende beyde clerke ende leke schenen [*gecleyt*] mit alsulken cleyderen als daersi gode mede dienden in die werelt [.] Voerwaer seggich u datsi mit groter eren ende mit blijtscappen den ridder ontfinghen ende mit hem leyden bynnen der poerten mit sueten sanghe van zueten geluyde dat nye alsulke sanck in was gehoert inder werelt [.] Doe dese sanck geeynt was ende die processie ghescheiden so schieden hem uut .ij. eertsch bisscopen ende leyden den ridder mit omme te toenen die glorie vanden lantscap | ende si gebenediden gode dien in sijnen moet mit vromicheiden also wel gesterct hadde inden tormenten[.] Daer leyden sijne doer dat suete lantscap[.] Ende daer sach hi meer spellicheiden ende ghenuechlicheiden dan eynich minsche

3 [*gecleyt*] : *niet in hs.*
10 dese : *hs.* de se
12 ridder : *boven de* e *van dit woord is gekrast, blijkbaar stond er eerst verkeerdelijk het verkortingsteeken voor een slot-* n

A *1-2* staie vander heileger kerken met haren heilegen ornameinten alsoet betaemde gecleet te sine *3-4* gekleet met al selken kleedren *4* mede : met *5* seggich : seggic *6* blijtscappen : bliscapen *7* met hem lieden leidden *8-10* mit sueten sanghe van zueten geluyde dat nye alsulke sanck in was gehoert inder werelt Doe dese sanck geeynt was ende *ontbr.* *11* als dees procescie gesceeden was so s. *13* met hem om te toennenne — vanden : van dien *14* gebenendiden — dien : die hem — moet : noet (*lees* : moet *Roy* : animum) *15* mit vromicheiden *ontbr.* — also : so *17-18* speelleecheiden ende genoechten

H2

poertenwaert Doe ghinghen twe eertsche biscopen besiden hem. ende namen | hem mit hem |
bl. 79b ende leiden hem | in tat lantscap Ende toenden hem die || soetticheit daer of. Ende doe si hem spraken doe benediden si eerst gode. die sijn herte mit soe groter vroemheit ghesterket hadde. inden tormente ende si leiden hem doer dat minlike lantscap[.] Als hier ende daer overleiden. so sach hi meer ghenoechten ende wonderliker dinghen. dan hi. of enich leert

1-2 *de drie streepjes tusschen de woorden van deze regels zijn rood.*
2 tat : *lees* dat?
5 overleiden : *lees* overleidende? — enich : *verbeterd uit* henich; *de* h *is bijna loodrecht doorgehaald, cf.* **283**/*1*.

K

mynsche offte tzonge soulde mogen spreichen off schryven Dat lant was myt so groisser claerheit van licht beschene dat also als de claerheit der sonen verdunckert dat licht van eynre kertzen Also soildet mogen scheyn [en] dat de claerheit der sonnen zo mytdage verdunckert soulde werden myt der woenderlicher claerheit des lichtes van dem lande[.] Der ritter en moichte de groisse vrende van dem lande neit gewissen om de groisheit dar aff dan alleyn van der syden dar hey durch de portze in quam Want alle dat lant was also wyde schone velde de gronen synt Ind it was gedacht myt mencherhande bloemen ind vruchten ind mencherhande cruyde ind bl. 128a boeme [.] Ind als || [hey] sachte hedde hey da mogen blyven [hey] soulde myt dem rouche des cruydes eweliche geleft [haven] Dat lant verdonckerd nummer des nachtes want de claerheit van dem claeren hemele verluchtede dese myt groisser claerheit Ind hey sach da

1 spreichen : *verb. uit* sprichen; *de* e *boven de* i *bijgeschr., z. aanw.*

6 claerheit : *verb. uit* clarheit; *de* e *boven den regel tusschen* a *en* r *bijgeschr., z. aanw.*

10 groisheit : *Roy :* pre nimia ipsius magnitudine

12 wyde : *verb. uit* wyte; *de kop. heeft van de* t *een* d *gemaakt, cf.* **50**/*2.*

13 gedacht : *Roy :* decorata

15 [*hey*] : *niet in het hs. id. reg. 16.*

17 cruydes : *hs.* cruyydes; *de eerste* y *is slecht gemaakt en half uitgeveegd.* — [*haven*] : *niet in hs. Roy* : sine fine uixisset

18 des nachtes : *Volgens Roy moet hier een nomin. staan. W heeft dat ook. Roy :* Nox illam nunquam obscurat.

W

mensche. ofte tonge. solde moghen scriven of spreken. Dat lantscap was mit so groter claerheit van lichte beschenen. dat alse die claerheit der sonnen verdonkert dat licht van eenre keersen. alsoe soldet moghen scinen. datte claerheit der sonnen te middaghe verdonkert solde werden. mitter wonderliker claerheit des lichtes van die lantscope Die ridder en mochte die groten vrouden vanden lantscapen niet gheweten. om die grote groetheit daer of. dan allene van dier siden daer hi doer die poerte in quam. Want alle dat lantscap was. alse wide scone velden die gruene sijn Ende het was versieret mit menigher hande blomen. ende [...] vruchten mit menigher hande crude ende bomen[.] Ende alsoe hi seghede had hi daer moeghen bliven. hi solde mittien rueke van den cruden eweliken gheleeft hebben[.] Dat lantscap en verdonkert nummermeer de nacht. Want die claerheit vanden suveren claren hemele verluchtet dese mit groter claerheit Ende hi sach

2-3 claerheit : heit *staat op eene uitkrassing.*

13-14 blomen *en* ende *zijn door een zwart streepje dat door de roode punt na* blomen *gaat, van elkaar gescheiden.*

14 ende [...] vruchten : *na* ende *eene* v *aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.*

17-18 lantscap en verdonkert : en *eerst vergeten, daarna tusschen de* p *ende* v *boven den regel bijgeschreven, met aanwijzing.*

Br *1* mit oft tonge (mit *vervalt?*) — of : ofte *3* dat *ontbr.* *4* vander s. *4-5* kersen alsoe solt moeghen *5* dat die *6* vander s. toe m. — werden solde *7-8* van den lantscap *8-9* grote blijtscap vanden lantscap *10* aff sonder allene vander *11* in *na* quam *12* alle wide (*lees* : alse) — scone *ontbr.* — velden : merschen *13-14* verciert mit mennigerhande blomen (*ook 14* mennigerhande) *15* bomen : boemen — als hy *16-17* mytten roke vanden crude *17* wael gelefft *18* de : die *19-20* verluchtet : verlicht *20* dese grote claerheit (*lees* : mit g. c.)

H_2

mensche solde moghen bescriven. of tonghe moghen spreken. Dat lantscap was mit soe groter claerheit. van lichte beschenen. als die claerheit der sonnen verdonckert dat licht van eenre keer- bl. 79c sen. also selt moghen schinen dat die claerheit der sonnen te middaghe ver||donckert warden [...] solde mitter wonderliker claerheit van dat lichte van dien lantscape [...] Die ridder en mochte die grote blijtscap van dien lande niet gheweten overmits die grote groetheit daer of sonder

3-4 [...] solde : *in hs.* Ende solde

4 lantscape [...] : *naast dit woord in margine door den corr. bijgev. met aanwijzingsteeken* : verdonckert warden *Dit is geheel onoordeelkundig verbeterd en is het gevolg van het — door ons weggelaten — woordje* Ende *uit reg. 3. Men zie W enz.*

N

solde mogen scryven of uutspreken. Dit lantscap was mit soe groter claerheit van licht beschenen [*dat*] *a*ls die claerheit der sonnen verdonckert [bl. 184b] dat lichte van eenre kersen *a*lsoe || soldet mogen schijnen. dat die claerheit der sonnen toe middage verdonkert werden solde. mitter wonderliker claerheiden des lichtes van den lantscape. Die ridder en mochte die grote blijtscap van desen niet al weten. Om die grote groetheiden daer af *s*onder alleen vander sijden daer hi doer die poerte in quam. Want over al wast alse wide merssen die gruene sijn Ende verciert mit manigerhande blomen en vruchten. Mit manigerhande crude ende bomen [.] Ende als hi sechde had hi daer mogen blijven Hi solde mitten ruke vanden crude ewelic geleeft hebben [.] Dat lantscap en verdonckert niet die nacht want die claerheit vanden suverliken claren hemel ver- [bl. 184c] luchtet sij mit gro||ter claerheit Ende hi sach

3 [*dat*] : *niet in hs.; ook Bl en Br laten het weg.*

Bl *4* kersen : kertsen *5* toe : te *7* claerheit *8* blijtscap : blitscop *9* goetheide (*lees* : groetheide) *13-14* mennygerhande bloemen ende boemen ende cruden Ende als hi *17* verdonckert : verdonckerden *18* suverliken : suveren

H₁

die so wijs es segghen mochte | ende dat lantscap was so claer so gelijc als die sonne verdonckert liecht van eyner keersen also scheyn die sonne verdonkeren vanden liecht van||den lande Dat lantscap was so groet [bl. 45a] dat hi deynde niet en conde vernyemen *d*an vander poerten daer hi in quaem Al dat lant was alse groyende beenden mit mennigerhande boumen bluemen ende vruchten end cruyde gesiert So dat hi seide dat hi mit horen goere ewelike solde hebben geleeft hed hi daer mogen blijven [.] Et en is daer gheyne tijt doncker vander nachte [.] Daer sach hi so

1 Achter wijs *hoort nog iets. Zie o.a. W; Roy;* aliquis hominum peritissimus lingua uel calamo possit explicare — segghen : *verbeterd uit* ghesegghen; *de eerste lettergr.* ghe *is zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald. Zie varianten van A.* — mochte | : *rood streepje.*

2 gelijc : *in margine bijgeschreven.*

13 Na nachte *volgt nog in Roy* (*eveneens in Co, Ba en Ar*) *een zin, die ook in de andere teksten W. enz. voorkomt :* quia splendor eam purissimi celi perhenni claritate perlustrat.

A *1* segghen : geseggen *Deze plaats is van denzelfden aard als boven* pinen *In het handschrift van H_1 staat nl.* : ghesegghen *waarvan de* ghe *doorgehaald is. A heeft dus een tekst van H_1 gekend, waarin nog de vorm* ghesegghen *stond.* *2-5* so claer dat der sonnen licht verdonckerde gelijc die sonne verdonckert der keerscen licht ende noch vele meer [;] dat lantscap *6* conde : konste *7* lant *ontbr.* *8* beenden : beemde *9* boumen : boemen — bluemen : bloemen — ende *voor* vruchten *ontbr.* *10* gesiert : gesciert *11* hed : hadde *12* Et : het *12-13* is daer geen donckerheit vander nacht wegen (*sic*) *Vermoedelijk volgde hier de in H_1 ontbr. zin, in Roy beginnende met* quia = wegen *13* hi in

H₂

allene van dier stede siden daer hi doer die porte quam[.] *W*ant alle dat lantscap was als wide merschen die groene sijn Ende het was versiert met menigherhande bloemen ende vruchten. met menigherhande cruden ende bomen[.] *E*nde als hi seide. hadde hi daer bliven moghen. hi solde mitten roke vanden crude ewelijc gheleeft hebben | dat lantscap en verdunckerde nymmermeer [...] [bl. 79d] den || nachte. want die claerheit vanden suveren claeren hemele vertrecte dese mit groter claerheit[.]

4-5 nymmermeer [...] den : *in hs.* als den*; zie K.*

5 vertrecte : *Roy* : perlustrat

K

ynne also groissen schare van manen ind van wyven dat hey dachte dat nee mynschen in desem leven so groissen schare ee gesach [.] Ind van deser stat waren etzlichen ynne ind etzlichen van anderen steden in vergadernigen gedeylt [.] Ind nachtant geyngen [...] etzlichen van der eynre geselschaff in de ander als sy woulden myt groissen vrenden Ind alsus
bl. 128b gevelt || dat der [*eyne*] van den anderen sych verblyde van ansien Ind dat der ander van des anderen visitieryngen selichlichen vervrenwe [...] Tzo etzlichen steden stonden choer by choeren ind songen gode loff myt sange van soissen gelude Ind als eyn sterne van den anderen onderscheit [*hait in claerheit also was eynerhande onderscheit*] in eyndrachticheit in der mynlicheit [*der*] claerheit van yren cleyderen ind angesichte [.] Want etzlichen schenen gecleit myt gulden cleyderen etzlichen myt anderen Etzlichen myt groenen

4 Ind van deser stat *enz.* : *Roy* : Quorum alij in his alii in aliis locis per conuentus distincti commanebant: et tamen prout uoluerint alii de istis in istas carteruas cum letitia transibant. *Lees :* ynne deser steden?

5 vergadernigen : *de* d *is slecht gemaakt; de kop. meende eerst eene andere letter te schrijven, doch zag dadelijk zijne vergissing in. Lees :* vergaderingen?

6 geyngen [...]: *na dit woord eene slecht gemaakte* e *aan het begin van den volgenden regel.*

8 woulden : *verb. uit* wouden; *de* l *op het tweede streepje der* u *bijgeschreven.*

9 [*eyne*] : *niet in hs.*

11-12 [...] Tzo: *voor* Tzo *de letters* etz *begin van het volgende* etzlichen *rood doorgehaald*; *de* Tz *niet gerubriceerd.*

14 onderscheit : *ten gevolge van het tweemaal voorkomen van dit woord, is waarschijnlijk een zin weggevallen. Roy* : et sicut stella differt a stella claritate: ita erat quaedam differentia concors in eorum uestium et uultuum claritatis uenustate.

16 [*der*] : *niet in hs.*

19 groenen : *verb. uit* gronen; *de* e *boven de* o *bijgeschreven, z. aanw.*

W

daer in so grote scaer van menschen van mannen || ende van wiven dat hi dachte dat nye mensche in desen levene soe groten schaer en sach. ende van desen waren sommige in deser steden. ende sommighe in anderen steden in vergaderingen ghedeilt Ende nochtan ghengen sommighe van der eenre gheselscop in die andere. alse si wolden mit groter vrouden Ende aldus ghevelt dat die ene van der ander ansiene hem verbliden Ende dat die anderen van der ander vandenissen selichlic vervrouwenden[.] Tot sommighen steden stonden kore by koren. ende songen gode lof. mit sange van sueten ghelude Ende also die ene sterre vander anderen onderscheit hevet in claerheiden. also was eenrehande onderscheidenheit in eendrachticheit inder minlicheit der claerheit. van horen clederen ende anghesichten. Wante sommighe schenen ghecleet mit guldenen clederen. sommighe mit anderen sommighen mit

bl

4 waren so(mmige) : *staat op eene uitkrassing.*

8-11 *Roy :* sicque fiebat ut et alii de aliorum uisione gauderent. et alii de aliorum uisitatione feliciter exultarent.

Br *1* scaer : manichte — beide van mannen *2-3* dat hy nye menschen *3* schaer : manichte *4* sommige : somigen *5* ende anderen in anderen steden *5-6* by vergaderinge *6* nochtant gingen *7* geselscap *8* vrouden : blijtscap *8-9* ghevielt dat [...] (*hs.* dat dat) die een vanden ander aensien *10* dat *ontbr.* *10-11* ander vander ander vandenisse salichlic vervrouden *12* stonden sy by choren *13* van : ende *13-14* alsoe als die een sterne *14* anderen : ander *17* van oeren clederen ende aensichten want

H$_2$

Ende hi sach daer inne so grote menichte van menschen beide van mannen | ende van wiven. Dat hi over dochte in hem selven dat hi nie van sijn leven so grote menichvowdicheit van menschen nie sien en hadde | Ende van desen waren sommighe in deser stede. ende sommighe in anderen steden bi vergaderinghe ghedeelt ende nochtan ghinghen sommighe vander eenre ghescelscap tot die
bl. 80a andere. alsoe si wouden mit groter blijscap[.] Ende al dus ghevielt dat die ene || vander ander aen-

1 inne : *zie* **281**/*1*. — mannen | : *het streepje rood.*

2-3 nie sien en hadde : *hs.* nie en sien hadde *met aanwijzing, dat de volgorde van* en sien *moet omgekeerd worden* (*Zie* **297**/*2-3*).

N

daer soe grote menichvoldicheit der menschen. dat hem dochte Dat nye mensche in desen leven soe grote manichte en sach [.] Ende van desen waren somyge in deser stede. ende somyge in anderen steden bi vergaderinge gedeilt Nochtant ghingen somyge vander eenre geselscap in die andere als sij wolden mit groter vroelicheit Ende aldus ghevielt dat een van den anderen ansiende hem verbliden Ende die anderen des ghelicken alsoe weder [.] Tot somigen steden stonden si in choren ende songen gods lof mit sange van sueten geluyde [.] Ende alsoe die sterren in claerheit die een vanden anderen onderscheit hevet. Alsoe was eenrehande onderscheit in eendrachti-
bl. 184d cheiden inder myn||licheit der claerheit van hoeren clederen ende ansichten. Want somygen schenen ghecleedet mit guldenen clederen. Somigen mit anderen Somygen mit gruenen

7 andere *of* andre?; *hs. afkorting; zie* **307**/*21*.
8 van den anderen ansiende : *waarschijnlijk te lezen* : van der anderen ansien
17 ghecleedet : d *veranderd uit* t

Bl *1* menichvoldicheit : mennychvoldicheit *3* manichte : mennychte *4* stede : steden *8-9* dat die een vanden aensien oen v. *9* die ander *11* choren : koren — gades lof mit sanghen *12* claerheiden *13* ander *14-15* een onderscheit in eendrachticheit *17* ghekleet mit

H_1

grote mennichfoldicheit van alrehande volc | alse hem dochte dat hi nye so mennighen sterfliken minschen en hadde ghesien Daer die eyne af woenden in deyne geselscap | ende dandere in eyne andere also dat deyn ten anderen quamen mit blijtscappen ende dandere verblijden van hoere coempsten [.] Deyn choeren stoenden neven die andere | daer si mit sueter melodyen loef in songhen Ende gelijc dat die eyn ster clare es dan die andere | so waren hoer aensichten deyne clare dan dandere [.] Hoere sulke schenen ghecleydet mit guldenen cleyderen Sulke mit gruenen |

7 hoere : *voluit*
10 ster : *hs.* ster- *aan het einde van den regel; een klein streepje duidt aan, dat er wat aan het woord ontbreekt* : sterre?

A *1* van a. v. : alderans volx *2* alse : also — nye : noeit *3* sterfliken minschen : sterffeleecken meinsche *5* een ander geselscap so *5-6* den andren quamen met bliscapen besoeken ende verbliden hem van harer komst *7-8* den enen koer stont neven den andren *9* loef : lof *10* die *ontbr.* — ster : sterre (*zie aant.*) — clare : claerder — een ander *11-12* kleerder deen dan dander haer kleerren *12-13* gekleet met guldenen kleeren *12* sulke : selke (*telkens*)

H_2

sien hem verblide ende die andere van die ander vannissen hem verbliden salichlich[.] Tot somighe steden stonden hare choren ende songhen gode lof mit sanghe van soten ghelude ende ghelijc die ene sterre van die ander onderscheit hevet in claerheit alsoe was eenrehande onderscheidenheit in eendrachticheit in minlicheit. der claerheit van haren clederen. Want sommighe schenen mit gulden clederen. sommighe met anderen clederen. sommighe met blaeuen ende met gronen clederen. som-

1 vannissen : *in hs. eerst* vandernissen ; *de corr. heeft* der *horizontaal en* er *bovendien nog schuin doorgehaald.*

K

roden blawen myt gelen ind myt wyssen [.] *n*ochtant na der formen van dem abyte dat eicklicher in der werelt hadde[.] Want de formen bl. 129^a van [...] den cleyderen wysden den || ritter van wat verdiensten eicklich was in der werelt off van wat orden wilch abyt gemenget was van varwen [.] Da sach [...] me[*n*] claerheit van [*ver*]scheyden lichte [.] Etzlichen geyngen gecroent als conynge etzliche drogen gulden palmen in der hant Dat an sien van alsulichen [*ind*] so vil luden was desem ritter genoichlichen zo sien in der rasten Ind ontzelichen soisser was dat horen van yren soissen sange [.] Over alle hoirte hey den hilgen sanck de got loveden Etzlichen verblyden sych van yrs selves selicheit Mer etzlichen verblyden sych van des anderen vrenden Ind dat lant was also vervult myt so groisser soissicheit des rochs dat sy alle schenen dar by bl. 130^b zo leven de dar woenden || Ind [*alle*] de den [...]

4 van [...] den : ***na*** van ***eene*** d ***die tot een inktvlek samengevloeid is.***

7 varwen : ***hs.*** varwēn; ***de*** n ***is tot een inktvlek samengevloeid; daarom zette de kop. boven de*** e ***eene verkorting voor*** n — [...] me[*n*] : ***hs.*** hey me claerheit van bescheyden lichte *De plaats is zoo bedorven. Zie W.*

11 [*ind*] : ***niet in hs.***

12 soisser : ***in hs. voor*** rasten

14 hoirte: ***verb. uit*** horte; ***de*** i ***boven de*** r ***bijgeschreven, z. aanw.*** — den : *lees* der? ***Roy*** : sanctorum — loveden : ***de*** d ***slecht gemaakt*** (*zooals* **290**/*5*).

16 des : ***hs.*** des s ***de eerste*** s ***is slecht gemaakt en tot een inktvlek samengevloeid ; daarom herschreef de kop.*** *ze ernaast.*

18 dat sy : sy ***eerst vergeten, daarna tusschen*** dat ***en*** alle ***bijgeschreven, z. aanw.***

19 fol. 129^b en 130^a zijn onbeschreven. — [*alle*] : ***niet in hs. Roy*** : Omnes vero qui militem intuebantur — de den : de ***eerst verg., daarna boven de*** d ***van*** den ***bijgeschreven, z. aanw.*** — den [...] : ***na*** den ***het woord*** rittg ***rood op zwart doorgeh.***

W

gruenen. mit roeden. mit blawen. mit gelen. ende mit witten[,] *n*ochtant na der formen vanden habite dat elc inde [...] werlt hadde. Want die formen vanden || clederen toenden den ridder. bl. 22^b van wat verdiensten elc was in die werlt. of van wat ordinen. welker habijt ghemenget was van verwen [.] *D*aer sach men claerheit van verscheidenen lichte[.] Sommighe ghengen ghecroent alse koninge Sommighe drueghen guldene palmen in den handen. Dat ansien van dustanen ende soe veel menschen. was desen ridder ghenoechlic te schouwen in die ruste Ende ontellike suete was dat horen van horen sueten sange[.] Over al hoerde hi der heilighen sanc de gode loveden Elc verblide hem van sijns selfs salicheit. Mer elc verblide hem oec van des anders vroude Ende dat lantscap was so vervullet mit so groter suecheit des ruekes. dat schenen alle daer bi te levene die daer woenden Ende alle die den ridder saghen die lo-

3 inde [...] : ***na*** inde ***eene*** v ***eerste lid der volgende*** w ***aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.***

9 guldene : ***de kop. was op 't punt om*** guldenen ***te schrijven, maar zette alleen het eerste been der*** n ***dat hij weer uitkraste.***

Br *1* blawen : blauwen *2* na der f. : vander f. *3* in die *3-5* Want die formen vanden clederen toenden den ridder. van wat verdiensten elc was in die werlt. *ontbr.* *6* ordinen : orden *8-9* als coningen *10* aldusdanen *11* veel : voel — ghenoechlic : ghenoiclic *12* ruste : rost *13* vanden zueten *14* heyligen zueten sanc die *14-15* verbliden hem (*ook elders* n) *17-18* des roekes *18* alle : al die *19* al die den r.

H$_2$

bl. 80^b mighe met roden met ghelen ende met witten ghecleet. nochtant || vander formen vander habiten. dat elc in die werelt hadde. want die vorme vanden clederen toenden die ridder van wat verdiensten dat elc was in die werelt. of van wat orden. welker habijt ghemenghet was van verwen. daer sach men claerheit van den verseiden lichte: Sommighe ghinghen ghecroent als coninghen. sommighe droechen gulden palmen in die hande[.] *D*at aensien van aldus danighen vormen. ende soe veel menschen was dese ridder ghenoechlic te scouwen in vroelicheden[.] Ende dat seer

3 of : f ***verbeterd uit*** p

4 lichte : ***na*** lichte ***staan drie punten in het hs.***

5 hande [.] *D*at : ***boven aan de*** d ***van*** hande ***een klein horizontaal streepje, bijna een punt, waarvan de beteekenis niet duidelijk is; tusschen*** hande ***en*** dat ***een verticaal zwart streepje.***

N

Mit roden. mit blauen Mit gelen ende mit witten. Nochtant na der formen in clederen dat elc in die werlt had. Want dat toende den ridder van wat verdienst elc in die werelt was of van wat ordenen Ende welker abijt ghemenget was mit verwen. daer sachmen claerheit van verscheidenen lichte [.] Somige ghingen ghecroent als coningen Somige drogen gulden palmen in hoeren handen Dat ansien van dusdanen
bl. 185ª ende soe voel menschen was den ridder ghe[·] noechlik te schouwen in die ruste Ende ontellick suet was dat hoeren van den sueten sange Over al hoerden hi der heiligen sanck. die god loveden. Elc verblide hem van des anders vroude. Mit soe groten ruke der sueticheiden wast over al vervult. Dattet scheen dat sij alle daer bi leveden die daer woenden Ende alle die den

14 Er is een zin weggevallen evenals in Bl.

Bl *1* blauen : blauwen *2* in kledere *3* inder w. *4* verdiensten *5* verordenen ende welecker kleder *6* mit● van *8* coningen : konynghe *10* voel : vele *10-11* genoechlicken te sien *11* in die ruste *ontbr.* *13* Ende over al *13-14* gade laefden *14* Elcker verbliden hem *15* roeke der sueticheit waest *17* al die dien

H_1

met swarten mit geluwen mit witten | mit alsulke scheppenissen van abijte alse elc gode in plaech [...] te dienen in die werelt [.]

2-3 gode in placch [...] te dienen : in *verbeterd uit* mede *waarvan* ede *zwart en rood geëxpungeerd en schuin zwart en horizontaal rood doorgehaald is. Tusschen* placch *en* te *is een* d *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

3 Na werelt *is een groot stuk uit het Latijn weggevallen, dat wel in de andere Middelned. teksten voorkomt.*

A *1* swarten : swertten — geluwen : gheellen *2* alsulke : alselker *2-3* als elc plach te dragene indie werelt

H_2

bl. 80ᶜ suete ende ghenoechlic was hare sanghen an te horen als den enghe[l]len sanc die goede loefden[.] Ende elcs verblide in hem. van sijns [...] selves salicheit verdienst ende van des anderen salicheit ende verdienste als in sijns selves[.] Ende die [*lant*]scap was so soetelijc ver[*v*]ullet met soethicheitdes rokes. dattet scheen. dat si daer albi leveden die daer waren[.] Ende alle die den ridder

2 verblide : *hs.* verblidide — sijns [...] selves : *tusschen deze twee woorden staat rood op zwart door den kop. doorgehaald* selv; *de laatste letter* v *is echter geheel misvormd; er schijnt een* e *op geschreven, waardoor één groote zwarte vlek ontstaan is.* — verdienst : *verbeterd uit* verdienetenisse; *de* s *is door de* e *geschreven en de uitgang* enisse *is zwart doorgehaald. De eerste verbetering is van den kop. afkomstig, de tweede misschien van den corr.*

3 [*lant*]scap : *hs.* blijscap *Roy* : patria illa — was : *door den corr. verbeterd uit* vas; *boven de* v *is nog een* v *geschreven.* — ver[*v*]ullet : *hs. eigenlijk* verullet, *geschreven* v'ullet *met de bekende afkorting voor* er (').

4 waren : *door den corr. verbeterd uit* varen *door bijvoeging van een been aan de* v *in margine.*

K

ritter sagen de loveden got ind sy verblyden van synre zokoymste als van yrs broeders verloesynge van syme dode[.] Da scheyn in etzlicher manieren van synre zokoinste zo werden als eyn nuywe blytschaff Sy verblyden alle [*Overal hoirte men der hilgen soissen sange*] sy en gevoelden da noch heitzde noch kelde noch sy en sagen neit dat sy veroernen mochte off schaden Alle dyngen waren vredelichen alle genoichlich ind bequeme Hey sa[*c*]h vil me in der rasten dan alle lude ummerme soulden mogen sprechen off schryven Als alle dese dynge alsus vol daen waren so sachte de buschoff zo dem ritter [:] Sych broder overmitz der hulpen cristi so haystu gesien dat du be-
bl.131a gerdes zo sien Want du seges do du || her wart quemes de pyne der sundere Ind hie haistu gesien der heilgen raste der gerechtigen[.] Gebenedyt sy

2 verloesynge : *de* e *van* loes *is tot een inktvlek samengevloeid ; daarom herschreef de kop. ze er boven.*

4 als eyn : *de* s *van* als *is maar half en slecht gemaakt.*

5-6 [*Overal...*] : *na* alle *is een zin weggevallen. Roy :* undique sanctorum melodia resonabat. *Zie W.*

7 heitzde : *de* e *verb. uit* y

10 sa[*c*]h : *hs.* sah*; misschien is* h = ch; *zie W* **294**/*18.*

13 buschoff : *Roy :* pontifices

17 heilgen : *verb. uit* hilge; *de* e *boven de* i *bijgeschreven, z. aanw.*

W

veden gode. ende si verbliden hem van sijnre coemste. alse van hores brueders verlosinge van sijnre doet[.] Daer scheen in sommigher manieren van sijnre comsten toe werden alse ene nije bliscop Sie verbliden alle[.] Over al hoerde || men bl. 23a daer der heilighen suete sanc Sie en ghevoelden daer. noch hetten. noch kelden noch sie en saghen niet dat hem vertoernen mochte. of scaden. Alle dingen waren vredelic. alle ghenueclic ende bequame. hi sach veel meer inder rusten. dan alle menschen ummermeer solden moghen spreken. ofte bescriven Alse dese dinge dus voldaen weren. soe segheden die biscopen toe den ridder [:] Sie brueder. vermids der hulpen godes so hebste ghesien dattu begheerdes te siene. Want du saghest doe du herwert quemes. die pinen der sunders. ende hier hebste ghesien der hilighen ruste der gherehtigher[.] Ghebenedijt so si die

1 loveden : *staat op eene uitkrassing.*— gode : go *eerst vergeten, daarna in margine links met kleinere letter bijgeschreven, met aanwijzing.*

2 hores : ho *staat op eene uitkrassing.*

5 Over al hoerde : Over *verbeterd uit* Ove; *de* r *is tusschen* e *en* a *boven den regel bijgeschreven, met aanwijzing;* al *en* hoerde *zijn door een zwart verticaal streepje van elkaar gescheiden.*

11-12 spreken : *verbeterd uit* speken; *de* r *is boven den regel tusschen de* p *en de* e *bijgeschreven, met aanwijzing.*

12 ofte bescriven : ofte bescriv *staat op eene ratuur.*

18 gherehtigher : *verbeterd uit* gherehti; gher *is in margine bijgeschreven, met aanwijzing;* gherehti *staat op eene uitkrassing; zie K* **294**/*10.*

Br *1-3* van sijnre coemste. alse van hores brueders verlosinge van sijnre doet [.] Daer scheen in sommigher manieren *ontbr.* *4-5* alse ene nije bliscop Sie verbliden *ontbr.* *7* daer *ontbr.* — heite noch kelde *8* vertoernen : vertornen *9-10* al ghenoiclic ende bequeme *11* ummermeer : ommermeer *12* ofte : off — alle dese (*lees* : alse) *13* weren : waren — totten r. *14* siet brueder *14-15* hulpen goids soe hebstu *15* toe sien *16* herverts quames *16-17* pijne der sonders *17* hebste : hebstu *17-18* heyligen rust ende der g.

H_2

saghen | si loveden goede ende verbliden hem van sinen toecomenissen als van hoers broders verlossinghe van sinre doot. *D*aer scheen in sommighe maniren van sijnnre coemsten toe werden.
bl. 80d alse ene nie b[*l*]iscop. si verbliden hem over alle met sueten sanghen ende melodien. Daer en || ghevoelden si noch colde noch hetten. noch dorst noch hongher. daer en was anders niet dan soe-

1 saghen| : *een zwart en een rood streepje naast elkaar.*

3 b[*l*]iscop : *hs.* biscop

4 was : *verbeterd uit* vas *als boven.* — dan : *de slot-* n *verbeterd uit een* t *door aanvoeging aan het horizontaal streepje dezer letter van het tweede been der* n

N

ridder sagen die loveden gode van sijnre toecoemste. Als verlosinge sijns doets. ende verbliden hen. Daer scheen in somygen manieren te werden een nye blijtscap van sijnre toecoemste. ende verblidende al [.] Over al hoerde men der heiligen sueten sanc. Sij en ghevoelden daer noch hette noch kolde Noch en sagen niet dat si vertoernen mochte of hen schaden Alle dingen
.185b waren vredelic ghenoech||lic ende bequame. Hi sach daer voel meer dan alle menschen solden mogen spreken of scryven. Als dese dinge voldaen waren. soe sechden die bisscoppen totten ridder. Sich brueder. overmits der hulpen gods soe hebstu ghesien dattu begeerdes te sien. want doe du herwarts quames saechstu die pijne des sunders Ende hier hebstu ghesien der heiligen ruste der gherechtiger [.] Gebenedijt soe sij die

8 hen : *hs.* hē (hem?); *zie* **299**/9.

Bl 1 laefden gade *1-2* toe komst *2* verloesinge sijns dodes *2-3* si verbliden oen *7* hette : heit *8* vertornen mocht of om schade *9* bequame : bequeme *11* Als : Alsoe *12* doe seiden *13* Sie broeder — gods : gades *14* heves du — dat du begerdens *15* herwerts quemes doe sages du *15-16* pijnen der sunden *17* gerechter

H₁

Het en was daer heit noch calt | noch hi en sach daer niet dat nosen mochte of deren Ende die bisscoppen seiden ten ridder[:] *S*iet brueder myds gods hulpen so hebdi ghesien dat ghi te sien begeerdet Ghi hebt ghesien die tormenten der sonderen ende die raste der gherechtigher lude Ghebe-

A *1* heet noch kout — hi *ontbr.* *2* nosen : noesen — of : ochte *3* ten : toeten *4* hulpen : helpen *4-5* begeert hebt *5-6* sonderen : sondeerren *6* gerechteger meinschen — gebenendijt

H₂

ticheit te singhen ende te loven dat lam cristi[.] *E*nde groet[*er*] vredsaemheit ende ruste hebben si daer [*d*]an alle menschen nymmermer solden moghen uut spreken ofte scriven op eertrijcke[.] Als dese dinghen dus voldaen waren. doe seiden die biscopen tot ten ridder[:] Sich broeder overmids der hulpen goedes soe heefstu ghesien der heilighen ruste des gherechticheits[.] *G*hebenedijt. soe

1 hebben : *verbeterd uit* siebben

1-2 groet[*er*] *en* [*d*]an : *hs.* groet *en* an; *de plaats is aldus fout. Roy* : Multo plura uidit in illa requie! quam aliquis hominum unquam loqui sufficeret aut scribere.

2 ofte : *hs.* of te

K

der schepper ind verloeser alre mynschen de dyr desen wyllen gaff *b*y wes gracien du menlichen gedaen hais zo lyden de pynen Nu leve vrunt wyr wyllen dat du wysses wat stede dat synt van den pynen de du gesien hais ind wat landes dat is van so groisser selicheit [.] Dyt lant is dat ertzesche paradys dar Adam onse eirste vader uis verdreven wart om der sunden wyllen der ongehorsamheit [.] Want na dem dat hey gode ongehorsam was ind hey veronwerde onder gode zo syn so en mochte hey vorme [...] neit sien dat du suys ja ouch eyne ontzelliche
bl. 131b merre vrenden [.] Want hadde || hey gehoert in reynicheit des hertzen gotz worde in der hoicheit

5 gesien : *er staan op mekaar twee ee's, een* y *en een* i
7 Adam : *de* A *niet gerubriceerd.*
8 vader : *eerst vergeten, daarna in margine rechts bijgeschreven met aanwijzing.*
11 vorme [...] : *hs.* vorme me

W

scepper ende verloser alre menschen. die di dusdanen wille gaf. bi wes gracien du manlic ghedaen heveste te lidene die pinen Nu lieve vrent wi willen dattu wetest. wat steden dat sin vanden pinen. die du ghesien hevest. ende wat lantscop dat is van so groter salicheit[.] Dit lantscop is. dat eertsche paradijs daer adam onse eerste vader || uut ghedreven was. om die sunde der *bl. 23b*
[*on*]ghehoersaemheit. Want na dien dat hi gode onghehoersam was ende hi veronweerde onder gode te wesene. so en mochte hi voertmeer niet sien dattu siest Ja oec ene ontellike meerre blijscop. Want had hi ghehoert in suverheit des her-

1 die *en* scepper : *zijn door een verticaal zwart streepje van elkander gescheiden.*
3 te lidene : *staat op eene ratuur.* — die pinen Nu : *staat op een ratuur.*
6 dat *en* is : *zijn van elkaar gescheiden door een verticaal zwart streepje.*
9 [*on*]ghehoersaemheit : *hs.* : ghehoersaemheit *in het begin v. d. reg. Roy* : propter inobedientie culpam
9 e. v. Roy : Postquam enim inobediens deo subici contempsit ultra uidere que vides. immo incomparabiliter maiora gaudia non potuit. Hic enim ipsius dei uerba sedulo audierat. cordis mundicia et celsitudine uisionis interne. Hic beatorum angelorum uisione perfrui poterat.

Br *1* schepper ende verloeser *1-2* die dy d. wil *2* uwes gratien (*lees* : wes) *3* heefts toe l. — lieve vrient *4* wetest : weest *5* lantscop : lantscap (*meestal* a) *6* van soe groter salicheit *7-8* ijrste vader *8-9* sonde der ongehoersamheit *9* dien : den *10* veronweerde : veronwerden *12* siest : sieste *12-13* blijscop : blijtscap

H₂

si die scepper ende verlosser alre menschen die dusdanighen wille di verleent heeft. bi wes
bl. 81a gracien du manlike ghestreden hebste || die pine gheleden: Nu lieve vrient wi willen dattu wetes. Wat steden sijn vanden pine die du ghesien heves. ende wat lantscap dat is van so groten salicheit[.] Dit lantscap. dat is dat aersche paradijs. daer adam onse eerste vader

1 di : *verbeterd uit* die; *de* e *is uitgekrast, waarschijnlijk door den corr.*
2 ghestreden : *door den corr. verbeterd uit* ghestrden; *de* e *in margine onderaan bijgevoegd.* — gheleden : *eigenlijk staan er drie punten in hs. Twee zijn rood. Zie Deel* I, *bespreking van dit hs.* gheleden : *lees* te liden?

N

schepper ende verloeser die di aldusdanen wille gaf. Bij wes gracien du wael gedaen heves. toe lijden die pinen Nu lieve vrient wij willen dattu wetes. wat steden dat sijn vanden pijnen die du gesien heves Ende wat lantscap van soe groter salicheiden dat hier is [.] Dit is dat eertsche paradijs daer onse ierste olders uut gedreven wor- *bl. 185c* den || om die sunde der onghehoersamheit [.] *W*ant na dien dat hi gode onghehoersam was ende veronweerde onder gode te wesen. soe en mocht hi voert meer niet sien dattu sieste *ja* oec een ontellike meerre blytscap [.] *W*ant had hi ghehoert in suverheit des herten gods worde in der

---

Bl *2* toe: te *6* salicheiden: selicheiden — eertsche: ertsche *7* olders: alders *8* sonden der ongehorsamheiden *9* na den — gode : got *10* gode : gade — en *ontbr.* *11* dat du *13* suverheiden — des herten *ontbr.* — gades woert

H_1

nedijt si die scepper ende die verloser alre minschen die dy alsulke [...] wille gaf by || *bl. 45b* wes gracien du wael gedaen heves te lijden die pijnen Nu lieve [...] vrint wi willen dattu wetes wad steden dat sijn vanden pijnen die du ghesien [...] heves Ende wat lantscap van so groter salicheiden Dit is dat eertsche paradijs | Daer onse eerste alders uut ghedreven [...] woerden overmids [...] die sonde der onghehoersamheit want nae dien dat hi gode ongehoersam was ende veronweerde onder gode te wesen so en mocht hi niet sien dattu sies Jae oec eyne ontellike | mere blijtscap [.] *W*ant hed hi gehoert in suverheiden des herten gods

---

2 [...] wille : *in plaats van* wille *had de kop. geschreven* gracien *Dit woord heeft hij echter zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald en dan* wille *met aanwijzingsteeken in margine geschreven.*

4 lieve [...] vrint : *tusschen deze twee woorden* vn *zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

6 ghesien [...] heves: *tusschen deze woorden* E *schuin zwart en rood doorgehaald.*

7-8 paradijs| : *streepje rood.*

8-9 ghedreven [...] woerden: *tusschen deze woorden* waren *rood op zwart geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

9 overmids [...] die: *tusschen deze woorden lange* s *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald, blijkbaar het begin van* sonde *dat de kop. bij vergissing daar schreef.*

A *1* scepper : sceppre — verloser : verlossere *1-4* die dy alsulke [...] wille gaf by wes gracien du wael gedaen heves te lijden die pijnen *ontbr.* *4-6* nu willen wi dat gi wet wat sijn die stade van tormeinten die gi saecht ende oec wat dat lantscap es *6-7* van so groter salicheiden *ontbr.* *7-14* dats dertsche paradijs daer dierste adaem om sine ongehoersamheit uut was geworpen[.] *H*ier plach hi te hoerne die wile dat hi noch suver was van herten die sorfachtege (***niet in Verdam***) worden gods

---

H_2

uut ghedreven was om die onghehoersaemheit. Want na dien dat hi gode onghehoersaem was ende hi veronwaerde te houden dat gebot gods. daer om so en mocht hi niet meer sien die du nu sietste: Ja oec ene ontellike meerre bliscap hadde hi ontfanghen in sijnre herten van gode ende

---

2 gebot : *oorspr. in hs.* bot *door den corr. verbeterd in* gebot ; ge *tusschen de regels bijgeschreven.*

2-3 sien die du nu sietste : *hs.* sien die nu du sietste *met aanwijzing dat de volgorde van* nu du *moet omgekeerd worden. Zie* **290**/*2-3*.

3 sietste : *dezelfde punten als* **296**/*2*.

van engelscher beschauweyngen so hedde hey yre mogen gebruchen der heilger engele beschauwyngen [.] Ind da hey by ongehorsemheit gevallen [*was*] van alsus groisser sylicheit So verlois hey ouch dat licht synre gedachten da hey myt verlucht was Ind om dat [*do*] hey in eren was dat neit verstont [,] so was hey gerechent myt den onwysen dyeren Ind wart [...] [*in gelich*] ind alle sy[*n*]en nakoemelingen om de mysdaet der ongehorsamheit ontfengen de sentencie des doitz *als* [...] hey [*dede*] vur de onwerdige sund der ongehorsamheit [.] Tzo dem lesten wart onse here beweget op de onselicheit des mynschlichen geslechtes Ind hey dede synen eyn-
bl. 132a geboren || onsen h e r e j h e s u m c r i s t u m de mynscheit intfangen ind om dat wyr synen gelouven intfangen overmitz de douff So worden wyr ontbunden beyde van den sunden de wyr vur deden Ind van [...] [*den*] erfsunden ind verdienden zo comen zo desem lande [.] Mer om dat

2 heilger : *verb. uit* heilgen; *op de* n *had de kop. eene* r *gezet; daar die verbetering echter onduidelijk was, schreef hij de* r *er nog eens boven.*

4 [*was*] : *niet in hs.*

6 [*do*] : *niet in hs. Roy :* quia cum in honore esset

8-9 wart [...] [*in gelich*] : *hs.* wart eyn ongelucke *Roy* : et similis factus est illis

11 als [...] hey : *hs.* Als de hey — [*dede*] : *niet in hs.*

12 ongehorsemheit : *hs.* ongehorsemseit heit; seit *is zwart doorgehaald, en* heit *er naast bijgeschreven, met aanwijzing, dat het in de plaats van het doorgehaalde* seit *moet komen.*

19 Ind van [...] : *na* van *een slecht gemaakte* e — [*den*]: *niet in hs.*

ten. godes woerde inder hoecheit van engelscher bescouwingen. soe had hi hier moghen ghebruken der heilighen engelen bescouwinge. Ende doe hi bi onghehoersamheit ghevallen was van dus groter salicheit. soe verloes hi oec dat licht sijnre ghedachten daer hi mede verlicht was Ende om dat. doe hi in eren was. dat niet en verstont. soe was hi gherekent mitten onwisen beesten. ende wart hem ghelijc Ende al sine na comelinge. om die misdaet sijnre onghehoersaemheit ontfengen die sentencie der doet. alse hy dede voer die onweerdighe sunde der onghehoersaemheit[.] Ten lesten wart onse goedertierene god beweghen. op die onsalicheit des menscheliken gheslech||te ende bl. 24a
hi dede sinen eenbaren sone onsen heren jhesum cristum menscheit ontfaen[.] Ende om dat wi sine ghelove ontfengen vermids den doepsel so worden wi ontbonden. beide van sunden die wi voer deden. ende van den erfsunden. ende verdienden te comen toe desen lantscape. Mer om

11 dede : *verbeterd uit* de; *voor* de *dat aan het begin van den regel staat, heeft de kop. met kleinere letter* de *bijgeschreven, en heeft ook de twee regels, waartusschen hij* de *bijgevoegd heeft voortgetrokken en onmiddellijk voor de* d *met eene verticale lijn weer vereenigd.*

15-16 jhesum cristum : *aldus voluit.*

19-20 verdienden : *verbeterd uit* verdienen; *de* d *is tusschen de* n *en de* e *boven den regel bijgeschreven, met aanwijzing.*

Br *1* godes woerde : goids woirde *2* bescouwinge Ende soe *3* heyliger e. *4* onghehoersamheit : ongehoirsamicheit *6-7* ende om dat. doe hi in eren was. *ontbr.* *7* doe hy dat niet en verstont *10* ongehoersamicheit *11* alse : als *12* sunde : sonde (*meestal* o) *13* guedertieren heer *14* geslechtes *15* eengeboren soen *17* synen gelove *18* van den sonden *20* toe comen tot desen lantscap

H[1]

bl. 81b vroelicheit te bruken metten enghelen bescouwinghe || Ende doe hi overmits onghehoersamheit ghevallen was. van dus groeter salicheit. soe verloes hi oec dat licht sijnre ghedachten daer hi mede verlicht was[.] Ende om dat doe hi in eren was. ende hi dat niet en verstont. soe was hi gherekent mitten onwisen beesten ende wart hem ghelijc. ende al sine naecoemenlinghe om die misdaet sijnre onghehoersaemheit ontfinghen die sentencie des doets als hi dede voer die onwaer-

1 onghehoersamheit : *de derde* h *is op het eerste been eener* e *geschreven; de kop. had blijkbaar de* h *vergeten.*

3 doe : *de* d *verbeterd uit* t

5 ontfinghen : *het verkortingsteeken voor de slot-* n *van den corr. afkomstig als boven.* — die (*het laatste*) : *eerst vergeten en dan waarschijnlijk door den corr. boven aan bijgevoegd.*

N

hoecheit der engelscher bescouwijngen Soe had hy moegen ghebruken der heiligen engelsche bescouwijngen [.] Ende doe hij bij ongehoersamheit gevallen was .van dus groter salicheit Soe verloes hi oec dat licht sijnre gedachten daer hi mede verluchtet was [.] Ende daer om [,] doe hi in eren was dat niet en verstont [,] soe was hij gerekent mytten onwysen beesten ende waert hem gelijc Ende alle || sijne nacomelinge om die mijsdaet sijnre ongehoersamheit ontfingen die sentencie der doot als hij dede voer die versmade sunde der ongehoersaemheit [.] Ten lesten wart onse guedertieren god bewegen op die onselicheiden des menscheliken gheslechtes Ende dede sijnen eengeboren soen onsen here jesus cristus menscheit ontfaen [.] Ende om dat wij overmits den doepsel dat gelove ontfingen Soe worden wij ontbonden van sunden die wij voer deden Ende vanden erfsunden ende verdienden te comen tot desen lantscap. Mer om dat wij na der

bl. 185d

9 hem : *aldus voluit; zie* **295**/*8*.
18 wij voer deden : *hs.* voer wij desen *met zwart aanwijzingsteeken voor de omzetting. De* s *van* desen *rood doorgehaald en links in margine vervangen door* d (*met rood aanwijzingsteeken*.

Bl *1-2* hedde hi der m. *3* bij : in *6* verlucht *7* ende dat niet *10* ongehorsamheiden *13* got beweget *13-14* onselicheit *15* eenbaren soen heren jhesum cristum *17* dat : syn

H_1

woerde inder hoecheit der engelscher beschouwinghen so hed hi moghen gebruyken der heyliger beschouwinghe [.] Ende doe hi bi ongehoersamheit ghevallen was van dus groter salicheit so verloes hi oec dat liecht sijnre ghedachten daer hi in verlicht was [.] Ende daeromme [...] doe hi inder eeren was dat niet en verstoent so waert hi gherekent mitten onwijsen beesten ende waert hem gelijct ende alle sijne nacomelinghe | omm die mesdaet sijnre ongehoersamheit ontfinghen die sentencie der doet als hi dede voer die versmade sonde der ongehoersamheit ¶ Ten lesten waert onse guedertieren god beweghet op die onsalicheit des minscheliken gheslechtes ende dede sijnen eynboren soen onsen heer jhesum cristum minscheit aennyemen Ende omme dat wi overmids den doepsele sijn gelove ontfinghen so woerden wi ontbonden beyde vanden sonden die wi voer deden ende vanden erfsonden ende verdienden te comen tot desen lantschappe || Mer omme

bl. 46a

6 hi : *boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*
6-7 daeromme [...] doe hi : *tusschen de twee eerste dezer woorden staat de eerste neerhaal eener* h *schuin zwart en loodrecht rood doorgehaald.*

A *1-13* ende hier mocht hi gebruict hebben der heileger ingelen aenscouwen ende daer omme al sijn geslechte om die ongehoersamheit es also wel als hi gevallen indie scinteincie vander doot[.] O onverdrachgelike sonden ende ongehoersamheit *Dit sluit onmiddellijk aan bij* gods *op blz. 297. De laatste zin* O onverdrachgelike *enz. komt niet in H_1 zoo voor. In Roy is het misschien de zin* : O detestabile scelus inobedientie, *die elders anders luidt.*

H^2

dighe sonden der onghehoersaemheit : Ten leesten wart onse goedertieren god beweghen op die onsalicheit de[s] mensche||liken gheslachten | Ende hi dede sinen enen gheboren sone onse here jhesum cristum menschelike forme ontfaen ende om dat wi sinen ghelove ontfinghen overmits den doepsel. soe warden wi onthouden beide van sonden die wi voer deden ende vanden erfsonden ende verdien[t]en te comen tot desen lantscappen. Mer om dat wi [*nadat wi*]

bl. 81r

1 Na ongehoersaemheit *dezelfde twee punten als* **296**/*2*.
2 de[s] : *hs.* den — gheslachten : *eerst* gheselachten; *de* c *uitgekrast als boven*; *na dit woord een streepje met roode punt.*
5 verdien[t]en : *oorspr.* verdienten *door den corr. verbeterd tot* verdienen; *de* t *is uitgekrast. Het was goed.* — [*nadat wi*] : *vergeten wegens het vorige* dat wi

K

wyr [*nadat wyr*] den gelouven intfeyngen dyckwyle sundededen so was it noit dat wyr overmitz penetencie vercregen genade van den sunden de wyr daden [.] Want de penetencie de wyr vor dem dode off in onsem lesten ende intfeyngen ind de wyr in onsem leven neit vol deden de hayn wyr vol daen na onsem dode in den steden van den pyne de du geseyn hais Etzliche merre ind etzliche mynre zyt na der mayssen van dem sunden de pyne lidende Want wyr syn *a*lle over comen durch de stede bys zo deser rasten bl. 132b [*O*] over lyden ind ontzelliche ver||veirnisse[.] Ind alle de gene de du seges in etzlichen steden der pynen sonder de gene de synt bynnen dem munde van dem putze der hellen [,] *a*ls sy gereynniget synt so soelen sy zo dem leysten zo deser rasten comen ind behalden [*warden*] Mer

1 [***nadat wyr***] : ***niet in hs.***

10 alle: *hs.* Alle; *de* A *echter niet gerubriceerd; id.* **302**/*6* : almoyssen

12 [*O*] over lyden : *hs.* over lydende

17 [*warden*] : ***niet in hs.***

W

dat wi na dat wi die ghelove ontfengen. dicwile sundegheden. Soe wast noet dat wi vermids penitencien vercreghen ghenade van den sunden die wi deden. Want die penitencie die wi voer onser doet. of in onser lester siecheit ontfengen. ende die [*wi*] in onsen levene niet en voldeden die heb wy voldaen na onser doet. inden steden van den pinen die du ghesien hevest. sommighe meerre. ende sommighe minre tijt na der maten van den sunden. die pinen lidende. Want wi sin al over comen doer die steden toe deser rusten[.] O over liden. ende ontellicke vereyse[.] Ende alle die ghene die du saghes inelken steden der pinen. sonder die ghene die sin binnen den monde van den putte der hellen. [...] || [*alse*] sie bl. 24b ghereynighet sin soe soelen si ten lesten toe deser rusten komen. ende behoelden werden Mer

4 wi (*tweede*) : ***eerst vergeten, daarna links in margine met kleinere letter bijgeschreven met aanwijzing.***

5 onser *en* lesten : ***zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*** — siecheit : ***verbeterd uit*** siechet; ***de*** i ***is tusschen de*** e ***en de*** t ***bijgeschreven.***

6 [*wi*] : ***niet in hs. ontbr. ook in Br.***

7 inden *en* steden ***zijn door een verticaal streepje (rood op zwart) van elkaar gescheiden.***

10 e. v. ***Roy***: Ommes autem ad hanc requiem per illa loca transiuimus. O transitus inestimabiliter horribilis.

15 hellen. [...]: ***na*** hellen ***de letter*** a ***aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald, waarschijnlijk de eerste letter van het volgende*** alse ***dat de kop. vergeten heeft op de volgende blz. te schrijven.*** — [*alse*] : ***niet in hs.***

Br *1* den gelove *1-2* ducwijle sondichden *6 ook in Br. ontbr.* wi *6-7* die hebn *10* wy sijnt *11* tot deser — O *ontbr.* *12* overlidende (*cf. K*) ende elke vrese — alle : al *14* die sijn *14-15* munde : monde *15-16* als sy gereynicht sijn soe sullen *16-17* tot deser *17* behoelden : beholden

H₂

den ghelove ontfinghen [...] dicwijl sonde deden soe wast noet dat wi overmits penitencien ghenade vercreghen vanden sonden die wi deden. Want die penitencie die wi voer onser doet of in bl. 81d onser [*lester siecheit*] ontfinghen.|| Ende die wi in onsen leven niet en voldeden [*die hebben wi voldaen*] na onser doot inden steden vanden pinen die du ghesien heves sommighe meerre. ende sommighe

1 ontfinghen [...] dicwijl : *tusschen deze twee woorden heeft het hs. die rood op zwart doorgehaald door den kop.,* ***aan het einde*** *van den regel.*

3 [*lester siecheit*] : *hs.* beesthelicheit ***Roy*** : in extremis positi *In het voorbeeld stond het waarschijnlijk wat* ***onduidelijk geschreven en de kop. maakte er*** beesthelicheit *van.* — [*die hebben wi voldaen*] : ***niet in hs.***

ontfanckenissen des geloeven ducwil sundichden Soe was noet dat wij overmits penetencie genade vercregen vanden sunden die wij deden[.] *W*ant die penetencie die wij voer onser doot of in onser
bl. 186a lester siecheit || ontfinghen. ende in onsen leven niet en vol deden. die hebben wij vol daen na onser doot In die stede der pinen die du ghesien heves Somige meere. ende somige mijnre tijt. na maten der sunden die pinen lidende. Want wij sijn alle over gecomen. doer die steden tot deser rusten [.] Och overliden ende ontellike vrese. Ende alle die gene die du sages in elke stede der pinen. behalven die gene die du sages bijnnen den monde des hellschen puttes. als sij gereynicht sijn. soe sullen si ten lesten tot deser rusten comen ende beholden werden. Mer oec

6 vol daen : vol *aan het einde van den regel.*

14 hellschen : *hs. eerst* helleschen; *de tweede* e *zwart doorgehaald.*

Bl *1* ducwil : diewil *8* sommighe langhe tijt ende sommighe corte tijt *9* pijn lijden (*lees*: lijdende?) *10* stede *13* steden — die gene die du sages *ontbr.* *14* puttes: puts *15* sullen: soelen — si *ontbr.*

dat wi na der ontfencnisse decwijle sondichden So waest noet dat wi vermids penitencie ghenade vercreghen vanden sonden die wi deden | want die penitencie die wi voer onser doet of in onser lester siecheit ontfangen ende in onsen leven niet en voldaden die hebben wi voldaen nae onser doet in die steden der pijnen die du ghesien heves Sommighe mere sommige mynre nae tijt nae maeten der sonden die pijnen [...] lijden[*de*] | want wi sijn al overcomen doer die steden tot deser rusten [.] O ongeloeflic eyselic lijden [.] Ende alle die ghene die du saghes in elker steden der pijnen | behalven die gene die du sages inden monde [...] des helschen puttes als si ghereynicht sijn so solen si ten lesten comen tot deser rusten ende behalden weerden [.]

1 ontfencnisse : *tusschen* c *en* n *staat een* e *zwart geëxpungeerd en rood op zwart loodrecht doorgehaald. Roy :* fidei susceptionem

9 maeten : *de* a *van dit woord was eerst misvormd en is dan boven den regel nog eens geschreven.* — [...] lijden[*de*] : *hs.* te lijden

14 monde [...] des : *tusschen deze twee woorden staat* der hellen *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

A *1-16* want wi met onser broesheit alte dicwile gesondicht hebben so waest noet dat wi met penenteincien genade sochten ende die penenteincie die wi ontfingen te doene voer ons doot ocht in onsen einde ende die wi in onsen levenne niet en voldaden die moten wi na onse doot indie pinen die gi gesien hebt Die selc meerder ende selc minder elc na sijn sonden met tormeinten vergelden ende wi sijn alle te deser rasten aldoer die pinen geleden [.] O ongheloeffeleecke (onghe *op het einde v. d. r. zonder verbinding*) eyseleecke liden[,] ende also gi indie pinen gesien hebt sonder die binnen indie monden vanden helschen putte sijn na dien dat si gesuvert selen sijn tachterst komen te deser rasten ende behouden bliven *Dit sluit aan bij* ongehoersamheit *op blz. 299.*

H3

minre. tijt. [...] naden maten vanden sonden die pine lidende. Want wi sijn al over ghecomen doer die steden tot dese ruste ende overleden [...] ontellike vrese[.] Ende alle die ghene die du saghes in [...] elke stede besonderlingh in pinen. sonder die ghene die binnen die putte waren. Als si ghereinicht
bl. 82a sijn: soe sullen si ten lesten tot deser vroelicker rustende stede comen ende behouden bliven. || Mer

1 tijt. [...] naden : *tusschen deze twee woorden* : vanden pinen *rood op zwart doorgeh. door den kop.* (?) naden : *zelfde d als* **298**,*3.*

2 ende overleden [...] : *de kop. had geschreven* : overleden ende ; *de corr. heeft* ende *zwart doorgehaald en voor* overleden *bovenaan bijgeschreven. De plaats is bedorven evenals Br. Zie de bespreking dezer plaats bij de teksten.*

2-3 in [...] elke : *tusschen deze twee woorden* elk *rood op zwart doorgehaald door den kop.*

4 Na sijn *dezelfde dubbele punt als boven.* — vroelicker : *door den corr. verbeterd uit* vroelicke — behouden : *oorspronkelijk* beghouden ; *de* g *is uitgekrast.*

K

ouch degelichs coment her etzlichen de gereyngent synt de ontfangen wyr *a*ls wyr dych ontfeyngen ind leyd sy her myt vrenden in[.] Want nemant van in de in pynen synt en wes we lange hey da ynne syn sal [.] Want myt myssen ind myt salmen myt gebede ind *a*lmoyssen Als so dick als ment vur sy doet so wirt ire pyne gemenret da myt off Men setzet sy over in mynre pynen Want da sy over mytz alsuliche wail-daden verloist werdent[.] Ind als sy alsus zo bl. 133a deser stat der rasten comen so en wy[.]ssen sy neit we lange sy hie blyven soelent Want nemant van ons en mach dat wyssen van eme selver we lange hey hie syn sal[.] Want also [sy] in den steden der pynen na yren manieren van yren sunden groisheit intfeynget de tzyt dat sy blyven soelent [;] *a*lso wyr ouch de hie synt [,] ind na den verdiensten des goedes [...] soulen wyr hie langer off korter blyven in deser rasten [.] Ind

---

2 ontfangen wyr : *de* w *is bij vergissing gerubriceerd.*

9-10 Wantda *enz.: Roy*: donec omnino per talia beneficia liberentur.

13-14 we lange : we *eerst verg., daarna door den rubric-corr., met rooden inkt naast* selver *bijgeschreven.*

14 [sy] : *niet in hs.*

14-17 Want *enz. : Roy :* Sicut enim in locis penalibus secundum culparum quantitatem morandi percipiunt spacium ! ita et qui hic sumus secundum merita bona plus minusue morabitur (*sic*) in ista requie

16 intfeynget: *verb. uit* intfeÿggem; intfeÿg (*aan het einde van den reg.*) *de* m *of* in *is tot een inktvlek samengevloeid, door doorhaling of door verbetering ; de* t *is boven de* e *als verbetering bijgeschreven ; de kop. vergat echter de* g *aan het einde van den regel door te halen.*

18 goedes[...]: *hs.* goedes s; *de eerste* s *is tot een inktvlek samengevloeid.*

W

oec daghelijcs comen hier sommighe die ghere-nicht sin. ende die ontfaen wi alse wi di ontfengen. ende leyden si hier mit vrouden in. Want [*n*]yement van hem die in pinen sijn. en weet hoe lange hi daer in wesen sal. Wante mit missen. mit salmen, mit ghebede. ende mit almossen. also dicke als mense voer hem doet. of hore pine verminren daer mede. of men set se over in minre pine. hent dat se alte male vermids dusdanen waldaden verloset werden[.] Ende alse si dus toe deser stat ter rusten comen. soe en weten si niet hoe lange si hier bliven solen. Want nyement van ons. en mach dat weten van hem. Hoe lange hi hier wesen sal. Want alsoe si inden steden der pinen na der manieren van haren sunden groetheit ontfaen. den tijt dat si dueren soelen. Also wi oec die hier zijn. na die verdiensten des godes sole wi hier langer of onlanger dueren in deser ruste[.] Ende al sin || wi te male bl. 25a

---

4 [*n*]yement : *hs.* myement — pinen sijn : sijn *eerst vergeten, daarna in margine links met kleinere letter bijgeschreven met aanwijzing.*

11 ter : *lees* der? *Roy* : locum quietis *zie K.*

16-17 dueren *en* soelen *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

Br *1-2* ghereynicht sijn *2* alse: als *3* ende : en *4* niemant *5* woe langhe — wante : want *6* mit psalmen *7* almissen alsoe ducke — alsmen die *8* off hoeren mynren oir pijnen d. *9* se : si — pijnen hent sy alte mael *10* waldaeden: waeldaden — verloset: verloest *11* tot desen s. te r. *12* woe langhe dat — solen : sullen *13-14* Want nyement van ons. en mach dat weten van hem. Hoe lange hi hier wesen sal. *ontbr.* *15-16* oeren sonden *17* soelen (*of* solen *elders*) : sullen *meestal* *18* guets sullen *19* ruste : rosten — syn wy toe mael

---

H³

oec daghelix comen hier sommighe | die ghereinichit sijn ende die ontfaen wi als wi in ontfinghen ende leidense hier mit vrogheden inne. Want niemant van hem die in pine sijn en weet hoe langhe hi daer in wesen sal want mit missen ende aelmissen | alsoe dicke als mense voer hem doet| so minren hem hore pine daer mede. of men setse over in minre pinen. also langhe

---

1 Na sommighe *een streepje om de twee woorden te scheiden.*

2 en : *door den corr. verbeterd uit* een *door uitkrassing der eerste* e

3 Na aelmissen *een streepje om de 2 woorden te scheiden.*

4 Na doet *een streepje met roode punt als supra; misschien hoorende bij het vlg.* — so minren hem hore pine daer mede : *hs.* hore pine so minren hem *met na elk woord een loodrecht streepje ter aanwijzing dat de volgorde dier woorden moet veranderd worden.* — also : *door den corr. verbeterd uit* alse; *de* e *is in* o *veranderd.*

N

dagelics comen hier somigen die gereynicht sijn.
Ende die ontfaen wij als wij di ontfaen ende
bl. 186b leiden si hier mit || vrouden in. Want nyemant
van hen die in der pinen sijn. en weet hoe lange
hi daer in wesen sal. Want mit myssen. mit
psalmen. Mit gebeden. ende mit almissen Also
duck alsmen se voir hen doet. yewer hoer pine
werde mijnre daer mede. of men set se over in
mijnre pijnen. Tot dat si alte mael. overmits
dusdanen waeldaden verloest werden Ende als
sy dus tot deser stat ende ruste comen. soe en
weten sij niet hoe lange si hier blijven sullen [.]
Want nyement van ons en mach dat weten van
hem. hoe lange hi hier wesen sal. Want alsoe sij
inden steden der pinen nae manieren hoere
sunden groetheit ontfangen den tijt dat sij
dueren sullen. Alsoe oec wij die hier sijn. nae
bl. 186c ver||diensten des guedes soe sullen wij hier in
deser rusten lange of onlange dueren [.] Ende

Bl *1* daghelicke *4* in pijnen — niet wo langhe *5* missen ende m. *6* ghebede ende m. aelmyssen *7* oer pijnen *8* vermynren — over : aver *9* mijnre *ontbr.* *11* comen sijn *12* hoe : woe *13* nyement: niemant *ook* **305**/*3* *13-14* van hem *ontbr.* *14* hoe: woe *16* onnfaen die *19* deser: dese

H1

Degelix comen hijr sommige die ghereynicht
sijn ende die ontfaen wi ende leydense mit
vrouden hijr in want nyemant van hem die
inder pijnen sijn en weit ho lange hi daer in
sal wesen [.] Want mit myssen mit salmen
mit gebede ende mit almoesen also dec alsmensi
voer hem duet [,] ywer hoer pijnen weerden
vermynret daer made of men setse over in menre
pijnen tot datsi altemale overmids dus danen
waeldaden verloest weerden ende alsi nae deser
pijnen ter rasten comen so en weten si niet hoe
lange si hi blijven solen want nyemant van ons
en mach weten hoe lange hi hijr wesen sal | want
also si inder pijnen nae manyeren hoere sonden
groetheit ontfaen den tijt datsi daer dueren solen
Also doen || wi oec die hijr sijn nae verdienten *bl. 46b*
des gueds so solen wi hijr in dese ruste langer
of onlanger dueren Ende al sijn wi te mael

---

1 sommige : *bijgeschreven in margine met aanwijzingsteeken.*

6 also : *de slot-* o *moeilijk van* e *te onderscheiden.*

8 vermynret : *verbeterd uit* mynret; *het voorvoegsel* ver *boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken; tusschen* vermynret *en* daer *een rood streepje om de twee woorden te scheiden.*

10 nae : *hs.* inae *waarvan de* i *schuin zwart is doorgehaald; blijkbaar had de kop. eerst* in *geschreven.*

A *1-blz.* **305**/*5* ende dagelijx ontfaen wire ende leidense gelijc u hier inne met bliscapen ende nieman en weet hoelange si daer in selen dueren maer also dicke als men doet voer hem misse ende leest salmine ende beedt ende aelmoessenne geeft so worden haer tormeinten gesaecht ocht si worden vort in lichter tormeinten geset toet dien male dat si alte male met alselken wel daden verlost werden noch niemant onsere en mach weten welc tijt wi van hier te meerder rasten selen komen

---

H2

dat si altemael overmits dusdanighe voldaden verlost warden[.] Ende alse si aldus tot. deser
bl. 82b stat te ruste comen. so en weten si niet hoe langhe si hier bliven sul||len want niemant van ons
en mach dat weten van hem hoe langhe si hier bliven sullen. Want alsoe si inder steden der
pinen na der maniren van haren sonden groetheit ontfaen | den tijt dat si dueren sullen. alsoe wi oec
die hier sijn nae die verdiensten des guedes. sullen wi hier langher of onlangher dueren in desen ruste.

---

1 voldaden : *aan de* e *gekrast en daarna nog eens overgeschreven.*

4 ontfaen : *streepje met roode punt.*

K

alle syn wyr zo mail van pynen vry nachtant en syn wir noch neit werdich op zo varen zo der hoger vrenden Noch nemant van ons en weis den dag dat hey op genomen sal werden zo eyme besseren staede [.] Siet wyr syn in groissen rasten mer na dem termyn dat eyne eicklichen gesat is so soelen wyr over gaen in myeerre raste Want

bl. 133b alle || dage so wesset in ey[n]iger manieren onse geselschoff Ind mynret [als] alle dage de selen uis der pynen [...] zo ons comen ind van ons varen op in dat hemelsche paradys [.] Do sy dyt gesachte hadden do namen sy den ritter myt in Ind geygen op eynen berch ind sy heyssen in opwart syen Ind [dat] hey sprach we dat in duchte dat der hemel boven eyne gestalt were van varwen [.] Ind hey antwort eme [:] *Hey* scheynt gelich goulden dat gloyet in eyme oeven[.] Dat is[,] sprachen sy[,] de portze van dem hemelschen paradyse[.] *H*er varent sy in de van ons

5 *Na* wyr syn *vul aan* hier? *Roy* : hic...... sumus

8 ey[*n*]iger : *hs.* eymiger — dage : *verb. uit* dag; *de* e *boven de* g *aan het einde van den regel bijgeschreven*, **z. aanw.**

9 [*als*] : *niet in hs.*

10 pynen [...] : *hs.* pynen ind deit sy; *Roy* : ... dum singulis diebus et a penis ad nos: et a nobis in celestem paradisum ascendunt.

14 [*dat*] : *niet in hs.*

15 gestalt : ge *eerst vergeten, daarna boven de* st *van* stalt *bijgeschreven.* **z. aanw.**

17 goulden : *verb. uit* gulden; *de* o *boven de* u *bijgeschreven,* **z. aanw.**

W

vanden pinen vri nochtan en sin wi noch niet weerdich op toe varen ter hogher vrouden Noch nyement van ons en weet den dach. of den termijn. dat hi op ghenoemen sal werden tot beteren state[.] Siet wi sin hier in groter rusten. mer na den termijn dat elken gheset is. soe sole wi overgaen in meerre ruste. Want alle daghe soe wasset in [...] enigher manieren onse gheselscap ende minret. Alse alle daghe die sielen uuten pinen tot ons comen. ende van ons opvaren int hemelsche paradijs[.] Doe si dit ghesecht hadden. soe nemen si den [...] ridder mit hem. ende ghengen op enen berch. ende si heytene op wert sien. ende dat hy seghede. hoe hem dochte die hemel boven hem ghedaene wesen van verwen[.] Ende hi antwoerde hem. Hie schint ghelijc golde dat gluyet in enen ovene[.] Dat is[,] segheden sie[,] die poerte vanden hemelschen paradise. hier varen si in die van ons opghe-

8 in[...] : *na* in *de letter* e *aan het einde van den regel, rood op zwart doorgehaald* — enigher : *tusschen* eni *en* gher *is een gat in het perkament; de kop. heeft dan de twee deelen* eni *en* gher *met een rood streepje aan elkaar verbonden. In regel 9 is met een zwart streepje de* m *van* minret *met het overige gedeelte van het woord verbonden; de* m *staat aan het begin van den regel juist voor het gat.*

8-9 gheselscap *en* ende *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

12 den [...] : *na* den *de letter* r *aan het einde van den regel, zwart doorgehaald.*

14 dat *en* hy *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.* — hy seghe : *staat op eene uitkrassing.*

Br *1* nochtan : nochtant *3* nyement : niemant *meestal* *5-7* mer na den termijn dat elken gheset is. soe sole wi overgaen in meerre ruste. *ontbr.* *8* gheselscap : geselscop *9* uut den *11* dat ghesecht *12* namen sy *13* ghenghen : gingen (*meestal* i) — heytene : hietenen *14* seide wat hem dachte *15* ghedaen wesen *16* antworden hem *16-17* gelijc g. schijnt hy dat gloyet *18* seechden sy *19* opghenoemen : op ghenomen

H[1]

Ende al sijn wi te male vanden pinen vri. nochtan en sijn wi noch niet waerdich op te varen ter hogher vroghen Noch niemant van ons en weet den dach of die tormijn dat hi op

bl. 28c ghenomen sal warden || tot meerre bliscappen. siet wi sijn hier in groter rusten. mer naden tormijn dat elc gheset is. soe sullen wi over gaen in meerre rusten. want alle daghe. soe wasse[*t*] in enigher maniren onse gheselscap | ende mynnert als alle daghe die zielen uut den pinen tot

3 bliscappen : *de kop. had een korter woord geschreven, dat met* s *schijnt te beginnen doch door den corr. is uitgekrast. Deze schreef* bliscap *in de plaats en den uitgang* pen *bovenaan, omdat daarvoor geen ruimte op den regel was overgebleven. Dat woord was* : staet? *Zie de andere teksten.*

4 wasse[*t*] : *hs.* wasser

N

al sijn wij alte mael vry van pinen. Nochtant en sijn wij niet weerdich op te varen ter hoger vrouden[.] Noch niement van ons en weet den dach of tijt dat hi op genomen sal werden tot beteren staet. Siet wij sijn hier in groter rusten. mer na der tijt dat elken geset is. soe sullen wij overghaen te meerre rusten. Want alle dagen in eniger manieren wasset onse geselscap ende mijnret Als alle dage die zielen uutten pinen tot ons comen Ende van ons op varen in dat hemelsche paradijs[.] Doe sij || dit ghesecht had [*den*] doe namen sij den ridder mit hen Ende ghingen op enen berch ende | hietenen opwart sien Ende doe sechde sij. hoe hem die hemel dochte boven hem gedaen wesen van verwen [.] Ende hi antwoerde hem. Hij schijnt gelicke den golde dat gluyet in enen oven[.] Dat is[,] sechden sij. de poerte vanden hemelschen paradise Hier varen sij in die van

bl. 186^d

10 ons : ***het tweede*** ons ***vergeten, links in margine bijgeschreven met aanwijzingsteeken.***
11 had[*den*] : *hs* : had
12 hen *of* hem? ***id. reg. 16; zie*** **2[illegible]**/9.
16 gluyet : ***hs.*** glueyet; ***de 1ste*** e ***rood doorgehaald.***

Bl *2* noch niet werdich — ter : totter *4* die tijt *5* soe siet *6-7* aver gaen in *7-8* in eniger manieren *ontbr.* *10-11* op ghenomen ende varen int h. paredijs (*id. r. 18*) *11* ghesacht hadden *13* sy hieten om *13-14* Ende si seide woe om *14* boven hem *ontbr.* *16-17* geluyet inden o. *17* Doe seiden sy dat is die p.

H₁

vry vanden pijnen | nochtan en sijn wi niet weerdich op te varen te hoger vrouden Siet wy sijn hijr in groter rasten Mer nae den tijt dat elke es gesat so solen wi overgaen in meere rusten | want degelix wasset onse geselscap ende mynret gelijc als alle daghe die zeelen tot ons comen uuter pijnen So varen [*si*] oec van ons op in hiemelrijc [.] Soe si dit geseit hadden naemen si den ridder mit hem ende ginghen op eynen berch ende hieten hem opwaert sien ende seghe hoe hem die hiemel boven hem docht ghedaen sijn van verwen | *H*i antwoerde hem [:] *H*i schijnt gelijc den golde dat gluyet in eynen oven [.] Dat seidensi [:] *D*at is die poerte vanden hiemele hi varen si in die van

7 [*si*] ***: niet in hs.*** — oec : ***in margine bijgeschreven met aanwijzingsteeken.***

A *5-14* dagelijx wast ons geselscap ende mindert[,] het komter uter pinen tons ende het vaertter van ons te hemelrijc wert ende hier na leiddense den ridder op enen berch ende hieten hem dat hi opweert sage hoe danich van verwen hem dien hemel dochte[.] Doen antwoerde hi hem : *D*en bernenden goude inden forneise *14* ende doen seiden si *15* vanden hiemele : van hemelrike— hi : daer

H²

ons comen. ende van ons op varen in dat hemelsche paradijs. *D*oe si dit gheseghet hadden doe namen si den ridder mit hem ende ghinghen op enen berch ende si hietten opwaerts sien Ende dat hi seide hoe hem dochte die hemel boven hem ghedaen wesen van verwen[.] Ende hi antwoerde hem[:] *H*i || schijnt ghceliken golde dat gloeit in ene ovene. dat is seiden si. die porte vanden hemelschen paradise. Daer varen die zielen die van ons ghenomen worden. Du salte oec

bl. 82^d

1 hemelsche : *de* l *door den kop verbeterd uit* s
2 ende (*het eerste*) : *de eerste* e *is bijna een* o

K

genomen werdent in den hemel Du salt ouch wyssen dat onse here alle dage ons eyns voedet *bl. 134a* myt hemelscher spysen We gedaen de spyse is || ind we bequeme dat saltu zo hantz gesmache myt ons wylt got [.] Nouywelichen was dat wort uis dar en quam als eyne vlamme vuyrs neder van deme hemele de alle dat lant over deckde Ind sy scheide ind deylte sych als eyn scheme ind gynck nede op eicklichs hovet Ind zo deme lesten geynck sy alle in sy Mer sy quam ouch op den ritter ind de anderen ind sy geynck in sy Ind hie aff gevoelde der ritter so groisse genoichde ind soissicheit in dem hertzen ind in dem lichame Dat hey om de groisheit [*der*] soissicheit by na neit en wiste off hey doet were off levendich Mer *bl. 134b* de stounde geynck over[.] Dyt is[,] sach||ten sy[,] de [...] spyse de wyr eyns des dages als wyr sachten van gode [...] myt gespyset werden Mer de op genomen werdent in den heme[*l*] sy gebruchent deser spysen sonder eynde Ind om dat du nu eynen deyl gesien hais dat du begerdes zo sien

W

noemen werden inden hemel. Du salt oec weten. dat onse heer alle daghe ons een werf vuedet. mit hemelscher || spisen. hoe ghedaen die spise *bl. 25b* is ende ho bequame. dat salstu te hants mit ons ghesmaken wil god[.] Nauwelic was dit woert ghesecht. daer en quam alse ene vlamme vuers neder vanden hemel. Die alle dat lantscap over decte. ende si scheide ende deelde haer. alse in radien ende genc neder op elkes hoevet Ende ten leste genc si al in hem. Mer si quam oec op den ridder. ende die anderen ende si genc in hem Ende hier of voelde de riddere soe groete ghenoechte. ende sueticheit in herten. ende in lichame. dat hi om die groetheit der sueticheit. bina niet en wiste. Weer hi doet was oft levende[.] Mer die stonde genc over[.] Dit is[,] seghede sie [,] die spise daer wi eens des daghes. alse wi segheden van goede mede ghevoedet werden Mer die op ghenoemen [...] werden inden hemel si ghebruken deser spisen sonder einde Ende om dattu in enen dele ghesien heves dattu begheerdes te siene.

---

6 vuyrs : *verb. uit* vyrs; *de* u *boven de* y *bijgeschreven, z. aanw.*

11 ind sy geynck : *boven de* y *bij vergissing aan het eind van den regel eene verkorting voor* n

14 [*der*] : *niet in hs.*— soissicheit : *verb uit* soisscheit; *de* i *boven de* c *bijgeschreven, z. aanw.*

16 stounde : *verb. uit* stonde; *de* u *boven de* n *bijgeschreven, z. aanw.*

17 de [...] spyse: *na* de *eene* s, *waarachter eene* p *en* y *in elkaar gevloeid.*

18 gode [...] : *na* gode *de woorden* eyns des dages *herhaald bij vergissing.*

19 heme[*l*] : *hs.* heme

20 om dat : *de* t *van* dat *is boven den regel naast de* a *bijgeschr. z. aanw.*

21 eynen : *hs.* eȳn

---

4 ende *en* ho *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.*

19 ghenoemen [...] werden: *tusschen die twee woorden,* vanden *zwart doorgehaald; de kop. las blijkbaar* vanden *fout voor* werden

---

Br *2* eenwerff voedet *3* hoe : woe *4* ho : hoe — salstu : saltu *5* smaken wilt got *6* ghesecht : gesecht *7-8* al dat l. overdecte ende sy scheiden ende deelden oir *9* hoevet : hovet *10* oic quam *11* ende op die a. ende ginc i. h. *12* hier op ghevoelde die ridder *13* zueticheit ende ghenoichten — lichame : licham *15* were hy *16* seiden sy d. *17* die wy eens — segheden : seiden *18* goede: gode *20* der spijsen sonder *21* dele : deel

---

H[1]

weten dat onse here alle daghe ene warve voedet ons met hemelscher spisen hoedanich die spise is. ende hoe bequame. dat saltu te hants mit ons smaken wilt god. Nauwelic was dat woert ghesproken daer en quam als ene vlamme vuers neder vanden hemel die al dat lantscap overdecte Ende die vlamme sceide ende deelde haer als in radyen. ende ghinc neder op elkes *bl. 83a* hoeft. ende ten lesten || ghinc si al in hem[.] Ende si quam oec op den ridder ghelijc den anderen [.] Ende si ghinc in hem ende daer of voelde die ridder soe groete ghenoechte ende soeticheit in

N

ons genomen werden in den hemel Du salte oec weten dat onse here alle dage ons eens voedet mit hemelscher spisen Ende hoe ghedaen die spise is Ende hoe bequeme sij is. dat saltu te hant besmaken mit ons wilt god [...] Nauwe- *bl. 187a* liken ·was dit woert || ghespraken. *d*aer en quam neder als een vlamme vuers vanden hemel. die alle dat lantschap overdecte Ende sij scheyde ende deilde hoer als in radien Ende ghinc neder op elckes hovet Ende ten lesten ginc sij al in hem. Mer sij quam oec op den ridder. ende den anderen ende sij ghinc in hem Ende hier af gevoelde hi soe grote genoechte ende sueticheit int herte ende in den lichame Dat hij om die groetheit der sueticheit bij nae niet en wiste. wer hij doot of levendich was. Mer die stonde ghinc onder. Dit is [...] sechde sy [,] die spijse daer wij eens des dages als wij sechden van gode mede gevoedt werden. Mer die op genomen werden inden hemel sij gebruken dese spijse *bl. 187b* sonder || einde Ende om dattu in enen dele ghesien heves. dattu begeerdes toe sien Als der

5 god [...]: *hs.* god mit ons

11 hem : *aldus voluit.*

12 hem : *hs.* hē; *zie* **305**/*12*.

17 [...] sechde : *voor* sechde *zijn de letters* sec *en het eerste streepje der* h *doorgeloopen; daarom schreef de kop. het woord opnieuw.*

21 sonder : *aldus opgelost; afgekort evenals* andere **297**/*7*.

Bl *3* hoe : woe *4* woe bequem dat is *5* oft got wil *5-6* nauwelic *6* en *ontbr.* *7* neder vallen — als *ontbr.* *9* sy ginck *10* ten leisten *12* die anderen *12-13* daer af *13-14* sueticheit ende ghenoechten *18* als wij sechden *ontbr.* *18-19* gade m. gespiset ende ghevoet *20* in hemel die ghebruken *22* begeerden te sien

H_1

ons ghenoemen weerden Du salt oec weten dat ons onse heer al daghe voedt mit hiemelscher spijsen ende hoe gedane dese spijse is ende hoe bequeem dat saltu te hant mit ons smaken wilt god [.] Cueme was dit gesproken *d*aer en quaem als eyne vlamme vuyers neder vanden hiemele die al dat lantscap overdecte Ende si scheide ende deylde hoer als raydien vander sonnen ende ginc neder in elc hovet ende [...] tachterste ginc si al in hem [.] Ende also gelijc vielense inden ridder als in hem Daer ontfinc hi also grote sueticheit ende ghenoechde dat hi cueme wiste weder hi levende was of doet Dese ure overleyt [.] Doe seiden si [:] *D*it is onse spijse Ende die van ons inden hiemel werden ghevoert gebruyken deser spijsen sonder inde || *bl. 47a* Ende wanttu eyn deyl heves gesien dattu begeerdes te sien dat

8-9 vander sonnen : *in margine bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*

9-10 ende [...] tachterste : *tusschen deze twee woorden staat* tachste *zwart en rood geëxpungeerd en rood doorgehaald.*

16 *Na* inde *een streepje om den reg. te vullen.*

A *1* ghenoemen weerden : varen *1-6* Du salt *enz.*: oec en willen wijt niet verholen laten dat ons god eens daechs voet metter hemelscher spisen[.] *K*ume hadde hi dwoert uut so quam *6* neder *ontbr.* *7* hiemele : hemele *meestal* — overdecte : bedecte *7-8* ende deilde haer als raeien *9* ende viel op een jegelijx hoet *10* al : algader — gelijc : tghelijx *11* ende Daer *12* also : so — ghenoechde : genoechte *13* ure : urre *14* overleyt : leet — ende doen s. *15* werden : wordden *16* wanttu : want gi *17* heves : hebt — dattu : van Dies gi — begeerdes : begeerdet

H^2

sijn herte ende in sijn lichaem dat hi overmits die grotheit der sueticheit bi na niet en wiste. waer hi doet was. of levende[.] Mer die biscopen seiden hem. dit is die spice. daer wi[...] daghelix van gode mede ghevoet worden. Maer die op ghenomen worden inden hemel si ghebruken dese spise sonder einde. ende om dat ghi een deel ghesien heebt. dat ghi begheerde te sien dat is

1 grotheit; *tusschen de letters* t *en* h *stonden oorspronkelijk waarschijnlijk de letters* et; *zij zijn, blijkbaar door den corr. uitgekrast, behalve het einde van het horizontaal streepje der* t *dat nog aan den neerhaal der* h *zichtbaar is.*

2 wi [...] daghelix : *tusschen deze twee woorden* : segheden *rood op zwart doorgehaald.*

4 begheerde : *door den kop verbeterd uit* beheerde; *de* g *is rechts boven de* h *bijgeschreven met het bekende teeken* /\ *vóór de* h

K

bl. 135a

dat is der goeder mynschen raste ind der quader pyne Broder nu moistu weder keren den wech den du comen byst Ind is it dat du vortme sicherlichen ind heilichlichen leves so saltu sycher syn neit alleyne van deser raster mer ouch van der wonnynge der hemelen Mer is it dat neit gescheyn en moys dat du dych besmytzes myt den vuyllen sunden ind genoichten dyns vleysches sich so haistu selver gesien || wat du haven salt in den pynen Her om keere sicherlichen weder want allit dat dir anxste dede do du quames dat sal dich intsien als du weder keers [.] Mit desem worden wart der ritter verveirt ind bat de busschoffe alle dat hey vermochte dat men in van [...] also groisser vrenden neit en [...] dwonge weder zo keren zo dem verdrissen der werelt Sy sprachen [:] *D*at en sal neit syn als du beddes mer als it got geordineirt hayt der alleyne weys wat alre mynschen ober is [.] Alsus alweynend jaemerlichen woulde hey off

4 heilichlichen : *hs.* heilichē ***aan het einde van den reg. Op den vlg. r. staat*** lichen — *Na* saltu *een woord voor* mogen ***aan te vullen ? Roy :*** securus esse poteris

10 keere : ***verb. uit*** kere; *de tweede* e *boven de* r *bijgeschreven **zonder aanw.***

14 busschoffe: ***verb. uit*** buschoffe; de *tweede* s *boven de* c ***bijgeschreven, z. aanw.***

15 van [...] also : *hs.* van so also *Misschien is ook* also ***weg te laten.***

16 neit en [...] : *hs.* niet en en

19 weys: ***verb. uit*** wys; *de* e *boven de* y *bijgeschreven,* ***z. aanw.***— ober : *lees* : orber? *Roy* : quod omnibus expediat.

W

bl 26a

dat is der gueder menschen ruste. ende der quader pinen. brueder soe moetstu nu weder kieren den wech den du co||men biste Ende ist dattu voertmeer soberlic ende hilichlic levest. soe salstuus moghen seker wesen Niet allene van deser rusten. mer oec vander woningen [...] der hemelen[.] Mer ist. dat niet gheschien en moet. dattu di weder besmittest mitten vulen sunden. ende ghenoechten dijns vleysches. sie soe hebste selven ghesien wattu hebben salste inden pinen. Hier om keer sekerlike weder. Want al datti anxst dede doe du quemest dat saldi ontsien alse du weder keerste. Mit desen [...] woerden waert die ridder verveert ende bat den biscopen al dat hi mochte dat men hem van dus groter vrouden niet en dwonge te weder kieren toe den verdrieten der werlt. Sie segheden [:] *T*en sal niet wesen alse du biddes. mer alse dat gode gheordiniert hevet. die allene weet Wat alre menschen profijt is[.] Dus al weynende jamerlic. Wolde hi

6-7 woningen [...] der : ***na*** woningen ***de letter*** d ***aan het einde van den regel*** *(rood op ?)* ***zwart doorgehaald.***

7 gheschien : ***verbeterd uit*** gheschen; ***de*** i ***is tusschen*** h ***en*** e ***boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.***

9 ghenoechten : ***verbeterd uit*** ghenochten; ***de*** e ***is tusschen*** o ***en*** c ***boven den regel bijgeschreven met aanwijzing.***

13-14 desen [...] woerden : ***na*** desen ***de letter*** w ***aan het einde van den regel rood op zwart doorgehaald.***

14 verveert : ***de eerste*** e ***boven*** vert ***geschreven met aanw.***

18 gode ***is buiten de afschrijving geschreven na*** dat

20 hi ***en*** of ***v. d. vlg. blz.*** **310** ***zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.***

Br *3* biste : bist *4* hilichlic : heilichlic *5* saltu es *6* woninghe *8* besmittest : besmettes — myt den *10* hebste : hevestu *10-11* salst inden *12* allet datti — quemest : quames *16-17* totten verdriet *17* segheden : seiden *18* alsoe alst got

H²

bl. 83b der goeder || menschen ruste Ende der quaeder menschen pine: Broder soe moestu nu weder keren den wech | die du comen biste[.] Ende ist dattu voirt meer s[*ob*]erlijc ende heiliclick leveste. so saltu des moghen seker wesen niet allene van deser ruste. Mer oec vander woninghe der hemelen. Mer ist dat niet gheschien en mach. dattu di weder besmettes mit den sonden Ende ghenoechte dijns vleisches |ende dine even kersten mensche niet en doeste ghelijc dy selven in lenen. in vercopen in *bl. 83c* verpachten Ende die .x. ghebode goeds niet en waer en neemste. so hebstu || selve ghesien watti.

1 ***Na*** pine ***dezelfde dubbele punt als boven.***

2 s[*ob*]erlijc : *hs.* sekerlijc *Roy* : sobrie

3 woninghe : ***door den corr. verbeterd uit*** voninghe ***door bijvoeging eener*** v ***bovenaan.***

5 vleisches : ***streepje met roode punt.*** — even : ***door den corr. verbeterd uit*** ewen ***door uitkrassing van het eerste been der*** w

6 waer : ***door den corr. verbeterd uit*** vaer ***als regel*** *3* : woninghe

N

gueder menschen ruste. ende der quader menschen pine Soe moetstu brueder weder keeren den wech den du gecomen biste. Ende ist dattu voertmeer soberlick ende heilichlick levest Soe salstu mogen seker wesen. Niet alleen van deser rusten. Mer oec vander woninge der hemelen. Mer ist dat ver van dij sij. dattu dij weder besmetste. mitten vulen sunden ende ghenoechten dijns vleisches. Sich soe hebstu selven besien. wattu hebben salste inder pinen [.] Hier om keer sekerliken weder. want al dat dij anxt dede. doe du quames dat sal dij ontsien als du weder keer-
bl. 187c ste [.] Mit desen woerden waert die ridder ver||vuert. ende bat den bisscopen al dat hij mocht datmen hem van dus groter vrouden niet en dwonge te weder keeren tot den verdriete deser werelt. Si sechden hem [:] *T*en sal niet wesen als du biddes Mer alsoe et god gheordeniert hevet die alle dinc weet wat alre menschen orber is [.] Ende al dus al wenende ende hem jamerlike holdende weder hi wolde

20 Ende al *vergeten, rechts boven den regel bijgeschreven met aanwijzingsteeken.*

21 hem jamerlike : hem *vergeten, rechts boven den regel bijgeschreven onder* Ende al *met aanwijzingsteeken.* — holdende weder hi wolde of en : *vergeten, links in margine bijgeschreven met aanw.*

Bl *2* pijnen — lieve broeder kieren *3* komen bist *4* voert mer soeberlicken ende heilicken left *5* saltu des moeghen *6* woninghen *7* dat ver van dij sij *ontbr.* *7-8* dattu dy weder besmettes *8* vulen : onreynen *9* siet soe — ghesien selver *10* salt inden p. — keer : kier *11* al die di a. *12* quames: quemes *12-13* weder kierst *14-15* vervuert : verveert *16* kieren totten *17* Ende se seiden om *18* also als got *20* al dus *ontbr.* *21* jamerlicken — hem *en* holdende *ontbr.* — weder hi wolde *ontbr.*

H₁

was die raste der gueder | ende die pijne der quader So behoert dy lieve brueder wieder te keren den selven wech dien du quaems Ende eest dattu nu voertaen soberlic ende heylichlic leves so mogestu seker sijn der hiemelscher woeninghen Ende eest dat sake daer dy god af behueden moet dattu wieder bevlect woerdes mitter sonden svleysches. so hevestu oec wel ghesien wat dy dan te pijnen gehalden sal weerden Mer keer wieder coenlike want al daer du te voeren af woerdes verveert sal hem nu ontsien van dy [.] Van desen woerden waert die ridder seer bedrueft Ende bat den bisscoppen mit groeten eerste aldat hi bidden mochte dat hi niet en woer ghedwongen uut sulker blijtscap weder te keren te verdriet van deser werelde [.] Dattu biddes [,] seiden si [,] dat en mach niet gheschien Mer alsoet god geset hevet [.] *W*eynende ende ontfermelic weer hi wolde of

13 bisscoppen : *de* o *gelijkt veel op* a

A *1* raste : ruste — goeder meinsschen *2* quader meinsschen ende nu so behoert u broeder *3* dien gi quaemt *3-10* ende eest dat gi weder beswaert wordt metten sonden des vleeschs so hebdi oec wel gesien wat pinen dat u dan gehouden s. worden maer keert *10-11* koenleec want al daer gi u te voren af vervaerdet sal *12* dy : u — ende van d. w. — waert : wert *14* eerste : ernste — aldat hi bidden mochte *ontbr.* *15* woer : worde — ghedwongen : bedwongen — sulker : selker *16* te : ten *17* werelt wat dat gi bit — dat en : ten *19* ende alweennende ontfermmeleeckene woude hi ocht

H²

ghewarden sal inden pinen. Hier om keer sekerlike weder. want al dat di anxt dede. doe du quames. dat sal di ontsien alstu weder keres[.] *M*it desen woerden wort die ridder vervaert. ende bat den biscopen. al dat hi mochte. dat men hem. van al dus groeter vroechden niet en dwonghe weder te keren totten onvallighe pilgremaedse te swinken op ter eerden : Si antwoerden [:] *H*et en sal niet wesen alstu biddes. ende beghеerste. Want als god dit gheordinert hevet. die allene weet wat alre menschen
bl. 83d profijt is[.] Aldus wenende yam||merlijc woude hi. of en woude: So kerde hi weder al droefelijc.

1 ghewarden : *door den corr. verbeterd uit* ghewaerden *door uitkrassing der* e *voor de* r

4 onvallighe : *door den corr. verbeterd uit* onwallighe *door uitkrassing van het eerste been der* w — swinken : *de* k *staat op eene rauur.* — *Na* eerden *dezelfde dubbele punt als boven; id. na* woude *reg. 6.*

5 Want als : *lees* : mer also?

bl. 135b en woulde Also keerde der ritter weder eyns deyls droevich [.] So hey de benedixie ont||fangen hadde van den ertzen busschoffen so keerde hey onvervierlichen weder dane hey comen was zo der doeren da hey in quam [.] Ind der prior de dar quam myt der processien der slouss de doer op ind vant in da [.] Ind hey leyt in myt vrende in de kyrche da bleyff hey ynne xv dag in vasten ind in beden Ind dar na vertzalte hey ons allit dat eme geschiet was also als it vurgeschreven is hie endet dat boich ind de historie van sante patricuis vegevuyr Got sy geloifft allwege Dese patricuis was in dem jaire ons heren cccc lxxx als geschreven steit in dem passionail ind in syme leven Deo

1 keerde : *verb. uit* kerde; *de* e *boven de* e *bijgeschreven, z. aanw.*

3 den : *verb. uit* dem; den *is boven* dem *bijgeschr., z. aanwijzing.*

15-16 -ven steit in dem *en* in syme leven Deo *niet onderstreept.*

16 Deo *is met een andere hand geschreven.*

of en wolde hi. soe keerde die ridder weder. ende eensdeels droevich ¶ Doe hi die benedixie ontfangen hadde vanden eertsche biscopen. so kierde hi onververlic weder al||daer hi comen bl. 26b was toe der dueren daer hi in quam[.] Ende die prior die daer quam mitter processien. ontsloet die doere ende vant hem daer. ende hi leydene mit blijscopen in die kerke daer hi .xv. daghe bleef. in vasten ende in bedingen Ende daer na vertelde hi ons. al dat hem gheschiet was. also alst bescreven is

Hier eindet die historye. van sunte patricius veghevuer. God si ghelovet Dese patricius was inden Jaer ons heren .cccc. lxxx. alseghescreven steet int passionael. ende oec van sinen levene Ende het wert over gheset uuten latine. in duutsche. Inden Jaer ons heren .M°. ccc. lxxxvij. bi sunte remigius

3 eertsche *en* biscopen *zijn door een verticaal zwart streepje van elkaar gescheiden.* — De punt *na* biscopen *is rood. id. reg. 12 reg. 17 voor* Inden

10 vertelde : *verbeterd uit* verlde; te *is boven de* r *bijgeschreven met aanwijzing.*

11 is : *na* is *een streepje om den reg. te vullen; id. na* remigius *reg. 18.*

12 sunte : *aldus voluit.*

18 sunte : *hs.* s̄te

Br *1* kierden die r. *2* droevich : drovich *4* onverveerlic : onverveert *5* totter doeren *7-8* ende leydenen myt blijtscapen *10* al : alle *12* historye : historie *13* God si ghelovet *ontbr.* *14* int jair *15* steet : stait *16-17* latijn in duytschen inden j. *17* M ende c c c ende l x x x v ij

H²

doe hi die benedictie ontfanghen hadde vanden eertschen biscopen. Doe keerde hi onvervaerlijc weder al daer hi ghecomen was. totter doeren toe | van den putte. daer hi in quam. Ende die prior van den convent die quam daer met die processien ende ontscloetse ende vant hem daer[.] Ende doe leiden hem die prior met den processien tot den kerke. daer hi in bleef als xv daghen met be-
bl. 84a dinghe ende vasten also oefende hem die prior[.] Ende daer nae vertelde hi den prior || ende den

1 onvervaerlijc : *door den corr. verbeterd uit* onverwaerlijc *door uitkrassing van het eerste been der* w

3 ontscloetse : *de* e *niet uitgekrast.*

N

of en wolde [...]. soe keerde hi weder. [...]. Ende doe hi die benedictie van hem ontfangen hadde. soe keerde hi weder onverveert tot der doeren daer hi in quam [.] Ende die prior die daer quam mitter processien. ontsloet hem die doer ende vant hem daer Ende leidenen mit blijtscappen in die kerke Daer hi .xv dage bleef in *bl. 187d* vasten. ende in bedingen || Ende daer na vertelde hi ons al dat hem gheschiet was

Hier eindet die historie van sancte Patricius vegevuer Dese patricius was int jaer ons heren .cccc. ende .lxxx. als ghescreven staet in[t] passinael ende oec van sijnen leven Ende het wart overgesat in duytschen Inden jaer ons heren. M ccc. ende lxxxij bij sancte Remigius

Alle menschen spiegelen hem hier aen want wat sonden dat men hier mit penitencien of mit rouwe niet en betert dat moet vol[...] daen werden hier nae in vegevuer of in die helle Want al is god guedertiere in deser tijt. hij is rechtveerdich na deser tijt boven dat enich herte begripen mach

---

1 wolde [...]: *na* wolde *is* hi *rood doorgehaald.* — weder [...] Ende : *na* weder *zijn* ende eens deels drovich *rood doorgehaald.*

11 sancte : *opgelost uit* scē *id. reg. 17.*

13 in[t] : *hs.:* in

10-17 Van Hier *tot* Remigius *rood onderstreept. Het volgende tot aan het slot is met rooden inkt geschreven.*

20 vol [...] : *na* vol *is* doē *rood doorgehaald.*

Bl *1* of en wolde *ontbr.* *1-2* kierden hi weder ende drovich *In N stond oorspronkelijk :* ende eens deels drovich *maar dit is doorgehaald* *2* hem *ontbr.* *3* totter *8* bedinghe *10-11* yndet die hijstorie van sunte patricius *13-14* steet int passionael *15* Ende *ontbr.* *15-16* uut den latijn in duitsche *16-17* .m. ccc. lxxxvij bi sunte Remigius tijt. Got si gelaeft Een ave maria voer den scriver soe wie hier in leset. *18-24 De raad ontbr.*

H_1

en wolde | so ginck die ridder uut uuter aeten drueve ende nochtan onversaecht | ontfin hi die benedixie ende ginck uut den selven wech ende ghesloeten was die doere De purgatorio patricii

deo gracias

---

1 ginck : *de* c *is slecht gevormd.*

4-5 De purgatorio patricii *is naast* doere *op denzelfden regel geschreven en er onder* deo gracias

---

A *1* en woude *3* benedixie : benendixie *4* was : es — doere : hoerre *4-6 Het Lat. onderschrift ontbr. Er staat :* Hier na so volcht vanden ridder tnugdalus (*of* tungdalus) ende tghene dat hem vertoent wert

H_2

ghemene cloester al dat hi [...] ghesien hadde als groet ende clein van pinen. ende van blijscapen.

¶ Item van desen voer geschreven patricius die was inden jaren. domen screef. cccc. ende. lxxx. als ghescreven staet. in dat passionael : ende oec mede van sijn leven over gheset is. in duutschen. uuten latijn Inden jaren ons heren M ende . ccc. Amen

deo gracias.

---

1 hi [...] ghesien : *tusschen deze twee woorden is iets uitgekrast.*

3 Na passionael *dezelfde dubbele punt als hooger.*

FRAGMENT DER BERIJMING.

Vanden vaghevier dat sente Patricius vertoghet was

Dat prohemium

Bid allegader jonc ende out
Dat hi die sinen doet ant hout
Des cruces doer onsen wille woud liden
Ons verlicht indesen tiden[,]
Hert ende sin hier toe verleen[.]
Want al wer des menschen hert en steen
Woude hi gheven sin ende oren
Dese hystorie te horen
Hi soude duchten ende beven
Tot int eynde van sinen le[*v*]en[,]
Soe wer dat hi hoerde nomen
Distorie die hier na comen[.]
Ic heb menich dinc ghehoert
Vruchtelic ende seer swer woert
Mar noit en quam mi dicht soe na
Als dese hystorie die ic besta[,]
Noch die mi soe seer verswerde
Als ic u van woerde te woerde
Segghen als die hystorie leghet
Ende als ons die meyster seghet[.]
Want ons sente gregorius toghet
Vele wat die ziele doghet
Die van desen lichaem es versceyden[.]
Om quade quaetheit te verleyden
Den ghenen in doechden te sterken
Met exempele van goeden werken
Beghin ic te boudeliker voert[.]
Want hi seghet in sine woert
Dat in die teghen wordicheit
Als die ziele uten lichaem sceyt[,]
Enghele siin quade of goede
Die die ziele hebben in hoede
Ende na hoer verdiente leiden
Ter bliscap of ter drovicheiden[.]
Si segghen van menschen die noch leven
Van den dinghen hebben voert gheven
Diemen noch noit ghescien vernam[.]
Ic laet die reden waent hem quam[,]
Want die meester seghet dat
Soe gheloves des dinghes te bat[.]
Hi seghet van gheesten die van hier
Ghevaren waren ende quamen scier
Ten lichaem weder ende orconden
Van sulker dinc die si der vonden
Of van bliscapen of van rouwen[.]
Het was oec dinc diemen mocht scouwen
Alsmen in der werelt vint
Datmen haet of datmen mint
Materie diemen mach hanteren
Of hoer ghelijc in allen maniren[:]
Husen poerten water vier
Menschen beesten menighertier
Vlammen scepen brugghen straten
Alsmen noemt ter werelt baten
Ende elc mensche voer oghen siet
Diemen volghet of diemen vliet[;]
Ende van den lichame varen
Dat mense op wert met den haren
Hinc ende dede onghevoech
Met voten stac met handen sloech
Daer toe van menigherhande torment
Der si in waren ghesent[.]
Desen man salmen gheloven

De afkortingstekens zijn opgelost. De u *voor klinkers is als* v *gedrukt, wanneer ze als* v *wordt uitgesproken. De* ii *is behouden evenals de* y. *De* i *voor* j *is als* j *gedrukt.*

De drie regels van het opschrift zijn rood doorstreept, niet onderstreept en zijn met dezelfde letters geschreven, als de volgende versregels.

10 *De* v *van* leven *is niet geheel zichtbaar. Er is een gaatje in het perkament.*

12 *Campbell vult na* na *in :* sal *Misschien is te lezen :* Distorie[*n*]

57 *De regel is niet zeer duidelijk. Men zou willen een zin als :* Ende die van den lichame siin ghevaren

58-62 *Harl :* Se quoque solutas corpor[*al*]ibus manibus trahi, deduci pedibus, collo suspendi, flagellari, precipitari et alia multa hujusmodi, que nostre minime repugnant narrationi.

Men wil hem siins rechts beroven[.]
Men hevet vonden dicke dat lieden
Vraechden als menschen verscieden
Wer si voren of wat si vonden
Of wat si daden of begonden[;]
Want wijt en weten noit noch saghen
Soe moeten wi duchten bet dan vraghen[.]
Wie der sekerlijc bestaen
Wech die hi noit en hevet ghegaen[?]
Mar seker sijt dat goet leven
Quaden eynde niet mach gheven[.]
Al draghet verdiente hier crone
Na die doet comet lone
Ende die pine die der na coemt
Dat es tfaghevier alsmen noemt[.]
Alder elc mensche die hier boven
Comen sal met enighen loven
Hine moet werden ghepurgeert
Na dien dat sine verdiente begheert
Ja. mensche gode ende vercoren
Moeten inder pine behoeren[.]
Want die pine materelijc es
Soe behoert des sijt ghewes
Die stat materelic te wesen
Der men eyndet die pine van desen[.]
Nu es die swerste pine hier onder
Datte segghen es wonder
Dattet algader dat nederste es[.]
Die meeste vroude des sijt ghewes
Es dat hoechste datmen hevet
Ende elc hevet staet alsmen hem gevet[.]
In midden staen quade ende goden
Als wi in deser dinc bevroeden[.]
Die meesters proven provelijc
Dattie helle onder erdrijc
Staet ende nu hoert dat es wer
Als en kerker donker ende swer[.]
Ende dat paradijs dat leecht
Recht int oesten alsmen seecht[.]
Het es erdrijc dat verstaet
Der men die zielen in ontfaet
Die uten vaghevier sin ghesent
Der si ghedoecht hebben torment
Ende der si blide te gader siin[.]
Want het seghet sente augustiin
Die zielen siin tot opten dach
Der niemant niet verborghen mach
In sonderlingher stat allene
Der elkerlijc groet ende clene
Hevet na dat hi hevet ghedaen
In vrouden of in pinen staen[.]
Dat sente augustiin weten doet
Ende ons gregorius maket vroet
Dat gheeste die onmaterelic siin
Moghen van vier doghen piin
Dat van materien hevet siin wesen[,]
Moghen wi merken wel in desen[.]
Mar sine doghen niet ghelijc
Na sine verdiente hevet elkerlijc[.]
Wine moghent oec niet weten voren
Want wine moghent sien no horen[.]
Mar van hem die van hene varen
Die bi wille gods weder verbaren
Werden teken materien ghelijc
Gheseghet te betoghen gheestelic[;]
Want sine moghent sien noch horen
Ende waen hem in sulken voeden
Ende als si weder te leven quamen
Niet dan lichamelike dinc vernamen
En mochten die dinc niet bet bedieden
Want wi daer noit en ghescieden[.]
Hier bi seg ic dat dese jeste
Niet en was ghesien in gheeste[,]
Mar levende wakende ende voersien
Sach yeman des ghelijc ghescien
Recht oft lichamelijc had ghewesen[.]
Wie mi oec vroet maecte van desen
Wie hi was die dit ghevel
Suldi int eynde horen wel[.]
Nu wil ic tot der jesten gaen
Merct ghijt soe moechdijt verstaen
Hoe dit mirakels wert ghevonden
Suldi horen in corten stonden[.]
Van tween heilighen lesen wi [. . .] dus
Die beide heten Patricius
Mar daer miin reden af sal wesen

108-114 *Harl*: Dicit vero beatus Augustinus animas defunctorum post mortem usque ad ultimam resurrectionem abditis receptaculis contineri, sicut vnaqueque digna est, vel in requie, vel in erumpna.

129 e. v. *Campbell meent en wel terecht, dat de verzen niet in orde zijn. Ba heeft:* quia nisi in talibus et per talia animabus corporibus exutis induerentur (*sic*), nullo modo ab eisdem ad corpora reuersis, in corpore viuentibus, et corpora (*sic*) tantum scientibus dicerentur. Vnde et in hac narratione a corporali et mortali homine spiritualia dicuntur videri, quasi in corporali forma et specie. *Harl* = *Ba* behalve induerentur = viderentur; corpora tantum = corporalia tantum

134 *Deze regel is ook niet in orde. Het Lat. geeft geen opheldering.*

147 wi [...] *na wi staat in het hs. een punt. Ba heeft:* Dicitur magnus pater sanctus Patricius a primo secundus dum in Hybernia *enz.*

Co heeft: Igitur Magnus S. Patricius, qui a primo est secundus, qui dum in Hibernia *enz. Ongeveer* = *Roy.*

Was dander vandesen[.]
Doen hi was comen in hierlant
Gods woert der maken becant
Met miraculen hem te betoghen
Of hise soude bekeren moghen
Van hoer onnatuerlicheit[,]
Seide hoer pine torment ende arbeit
Der hellen ende des paradijs
Vroude maecte hi hem wijs
Of hi met anxt of met hopen
Hem die quaetheit of mocht copen[.]
Die dese hystorie eerst ontbant
Seghet dat hise als beesten vant[.]
Patricius dese heilighe man
Seide hem pine ende anxt ende dan
Van hemelrijc die bliscap mede[.]
Si antwoerden hoer onseden
Te Christum nemmermeer te keren
Wat hi hem der of mocht leren[,]
Ten wer dat enighe van hem allen
Mocht ghesien ende ghevallen
Der zaligher bliscap der met oghen
Der quader pine die si der doghen[.]
Saghe hijt ende dan alsoe wer
Ghelovede hem te bet van daer[.]
Die heilighe man riep op gode
Met vasten waken ende met node
Om dese liede salicheit[.]
Ende als hi lach in desen arbeit
Voer des volcs groet onsede
Verbaerde hem god der ter stede
Gaf hem der evangelien woert[,]
Enen staf gaf [*h*]i hem voert
Diemen noch in hierlant hevet
Voer heilichdom als reden ghevet[;]
Want hem die stoc Jhesus gaf
Soe heet die stoc Jhesus staf[,]
Der men of bescreven vint
In malachies vite diet kent[.]
Wie der noch overste bisscop es
Hevet in teken des sijt ghewes[.]
Doe leide god patricius van daer
Ende toechde hem en put die swer
Ende donker in te sien was mede
In ene heymelike donker stede[,]
Ende seide hem dat wie der inne
Gaen woude met voerhoeden sinne
Enen dach ende enen nacht
Van der tijt datmen der bracht
Met berouwe van sire mesdaet
Van allen sonden soude oflaet
Hebben die hi noit dede[.]
Hi soude oec sien der zaligher stede
Wer si sin in wat staet[,]
Der quader pine ende hoer onbaet[.]
God voer hene als hijt gheboet[.]
Die heilighe man dreef bliscap groet
Dat hem der god woude openbaren
Ende hem den put der condich waren
Der hi tvolc soude mede [...]bekeren[.]
Doe dede maken die heilighe here
Biden put en scone kerke[.]
Reguliers canonic ende clerke
Sette hi der in ende ene mure
Dede hi maken wel ter cure
Om den put om dat hi woude
Dat der toe niemant comen soude
Noch heymelic der toe gheraken
Des om dede hire en doer an maken
Hine had orlof met sinen monde
Of deser dinc niet en bestonde[.]
Die prior heet hi na desen
Hoeder des slotels wesen[.]
Nu vele liede hadden bestaen
Dese dinc en waren in ghegaen
Bi sente patricius leven[,]
Exempel van pinen had[*den*] ghegheven
Die si douchden ende van vrouden
Die si zaghen ende scouden[.]
Patricius bi sinen leven
Hem heet hi allen dat si screven
Die inden cloester woenden daer[.]
Doe begonst dat volc der naer
Den heilighen man vele bet te horen
Dan si daden te voren[,]
Want sijt seiden ende orconden

---

156 Seide: *lees:* Seidi?

167 Christum: *hs.* XPm̄

vs. 182 183 184 *zijn slecht leesbaar. De inkt is bijna geheel weg op sommige plaatsen.*

182 [*h*]i: *hs.* si

185 *en* 186 Jhesus: *aldus opgelost*

187 en 188 *Ba heeft deze bijzonderheid, ook Ar, en Harl.*

Ba: De hijs eciam in vita sancti. Malachie scriptum invenimus.

Ar: De quibus in uita sancti malachie scriptum inuenimus.

208 hem: *er staat misschien:* hun — den put: *is als onderwerp te beschouwen van* waren (ware?)

209 mede [...]: *hs.* soude mede soude bekeren

219 en 220 *Campbell zet de regels om. M. i. is dit niet noodig en kan men de volgorde behouden, zooals die in het hs. voorkomt.*

226 had[*den*]: *hs.* had *Campbell geeft een andere interpunctie. Hij zet een puntkomma achter vs* 225. *Wij beschouwen als onderwerp* vele liede

Die der waren alsijt vonden[.]
Ende wantmen daer die sonden doemt
Soe es die stat dat vaghevier ghenoemt[,]
Ende wantet sente patricius eerst sach hijr
Hetet sente patricius vaghevier[.]
Mar dat cloester ende die kerke mede
Heet regulus na die lants sede[.]
Patricius goud die doet hoer scout[,]
Ende die prior [...] wert soe out
Dien ic te voren las
Die van heilighen leven was
Dat hi van ouder in siin hovet
Al sine tande waren berovet
Sonder enen had hi behouden
Der hi ghemac of nemen soude[.]
Gregorius spreect ende secht wale[:]
Al en hevet en oud man ghene quale
Douder ghevet hem vele siecheiden[.]
Die gode man der ic of seide
Dede hem ene camer maken
Biden dormter om dese saken
Dat van sire groter oude
Niemant swerheit hebben soude[.]
Die jonghe broders van binnen
Vraechden dicke om spel van minnen[:]
Vader ghi sijt out van jaren[,]
Welc tijt wildi henen varen[?]
Hoe langhe tijt wildi bliven herneder[?]
Die goede man andwoerde weder[:]
Wert siin ghewille die mi gheboet
Ic had vele liever den doet
Dan langhe aldus hier te leven
Hijr en can ic niet besheven
Dan rouwe droefheit ende mesweinde
Ghinder es bliscap sonder eynde[.]
Die moniken hoerden [*dic*]warf
Eer die heilige prior starf
Van horen dormter dicke ende langhe
In sinre camer enghel met sanghe[.]
Der enghele sanc al hier te voren
Was aldus als ghi moecht horen[:]
Salich bistu in alre tijt
Ende god es ghebenedijt
Die altoes es inden mont
Ende spise en at in ghere stont
Van begheren plachte deren[.]
Want spise die hi plach te teren
Was sout ende broet ende anders niet
Water cout als inden vliet[.]
Die gode man die heilichlike
Hier gheleeft had in erdrike
Quam van leven hier ter doet
Starf ende voer daert god gheboet[.]
Oec soe vint ict bescreven
Dat in sente patricius leven
Vele liede diet bestonden
Om aflaet van horen sonden[,]
Ghinghen der in alsmen hem hiet[.]
Som quamen weder ende som niet[.]
Die niet en quamen wistmen wel vorwer
Dat si vervaren waer daer[.]
Oec wat si saghen of hoerden
Screefmen daer van woerde te worde
Van hem die weder comen waer[.]
Nu hevet patricius al daer
In sine na comers dit gheset[,]
Dat niemant en mach inden pet
Die dat vaghevier heet tot eighen stonden
Hine heb orlof vandes bisscops monde

237-240 *De berijming volgt hier meer Ba en Ar.*

Ba: Et quoniam ibi homo a peccatis purgatur, purgatorium locus ille vocatur. Quia autem beato Patricio priusquam alijs ostensus est, idem locus sancti Patricij purgatorium nuncupatur.

Co (Roy): et quoniam homo a peccatis purgatur, locus ille Purgatorium S. Patricij nominatur.

Ar heeft de bijzonderheid van het toonen aan Patricius ook.

244 prior [...]: *tusschen* prior *en* wert *staan twee door den kopiist doorgehaalde en onderstippelde woorden:* gout hoer

251 *Na de* G *van* Gregorius *is een opening in het perkament. Die opening moet er zijn geweest, voordat er op geschreven werd, want de letters zijn juist naast de opening geschreven. Ditzelfde later nog eens.*

263 *Campbell leest:* hier neder *Er staat echter hetzelfde afkortingsteeken dat hij elders altijd oplost door* er

268 besheven: *Campbell wil lezen:* beseven *d. i.* beseffen, gewaar worden. *Zie het proza blz.* 204 *e.v.*

271 [*dic*]warf: *tusschen* hoerden *en* warf *is een opening in het hs. die zich uitstrekt over den volgenden regel. Op dezen regel is de opening vermeden door den kopiist en is de* p *van* prior *er voor en de* r *er achter geschreven. Bij* warf *moet iets zijn weggevallen. Campbell leest en terecht:* dicwarf *Lat:* sepe, saepius

278 god: *zie de bespreking van deze plaats boven blz.* **207**/1 *H₁ Ba Co en Ar hebben* deus

280 spise: *Campbell leest* vleesch *Er staat duidelijk* spise *Er is een bijv. nw. misschien weggevallen. Ba heeft:* cibus delectabilis *Co en Ar eveneens; zie de prozateksten*

283 *en* 284 *staan in hs. in andere volgorde. Cf. Ba:* Eius enim erat cibus sal et panis siccus, potus vero aqua frigida; *Co (Roy)*: Eius enim cibus erat sal et panis siccus: potus autem aqua frigida. *Men vergelijke het proza blz.* 204 *e. v. De reg.* 281 *is zeker niet goed.*

298 *Campbell leest:* van woerde te woerde *Het hs. heeft duidelijk:* van woerde te worde

Die daer es here ende dan bestaet
Met eyghen wille voer sine mesdaet[.]
Als hi dan ten bisscop coemt
Ende sinen wille voer hem noemt
Die bisscop seecht dat hys ombere
Dat wer beter dan hi inkere[,]
Want hem menich des an nam
Ende somich noit weder en quam[.]
Ende wijl hijs dan niet ave staen
Ende hijt emmer aen wil gaen
Die bisscop ghevet hem lettren mede
Ende laten varen der ter stede[.]
Als die prior die brieve ontfaet
Ende sine begheert der in verstaet
Ontraet hi hem der integaen
Ander penitencie te ontfaen
Ende seit dat hem des menich an nam
Ende somich noit weder quam[.]
Siet hi dan dat hi altoes
Blivet indesen dat hi coes
Soe doet hine in die kerke mede
xv. daghe in sine ghebede[.]
Als dese tijt es om lopen
Doet die prior te gader ropen
Al die clergie vandaer bi
Ende doet hem singhen misse dat hi
Dat sacrament der in ontfae
Met wiwater gheseghent der na[.]
Als die heilighe lude langhe
Hebben gheset der na met sanghe
Met processien ledemen ter doer
Ten vaghevier als ic heb voer
Ghehoert ende die prior ondoet
Die doer des puts ende maket vroet
Des duvels list ende oec die pine
Diemen der doghen moet in scine[,]
Dat vormaels menich man begonde
Ende somich niet weder comen conde[.]
Ende of hijt niet wil achter laten
Ende altoes blivet in enen state[,]
Der priester segheninghe der ter stede
Nemet hi ende bid om hoer bede[.]
Metter hant voer siin hovet
Maket hi en cruce des ghelovet[,]
Der nae soe gaet hi in dat gat[.]
Die prior ontsluut die doer na dat
Ende die processie gaet ter kerke
Weder ende voldoet gods werke[.]
Des ander daechs als ghi moecht horen
Gaen si weder ter doren[.]
Vintment daer ter selver tijt
Gaen si weder met jolijt[.]
Der moet hi xv. daghe na desen
Met herten in ghebede wesen[.]
Vintmen niet ter selver stont
Des ander daechs maecmen cont
Den volke dat hi es vervaren
Ende nemmeer en sal verbaren[.]
Die prior ontsluut die doer van binnen
Ende gaen van daer als sijt bekennen[.]

Van den ridder die int vaghevier ginc

Het gheviel alhier te voren
Dat en ridder ut vercoren
Eer die coninc sthephen bleef[,]
Bi sinen tiden oec diet screef
Der ic dese reden of sal dichten[,]
Desen bisscop quam te biechten
Die inden bisdom was heer
Der dat vaghevier staet der ic of seide eer[.]
Die bisscop scouten om sine sonden
Want hi met handen ende met monden
God verbolghen had swerlijc
Ende der om most derven siin rijc[.]
Die ridder die was drovich seer
Ende pensde hoe hi sinen heer
Die hi swerlic had verwracht
Beteren mocht in siin ghedacht[.]
Die bisscop sette hem met desen
Penitencie na siin wesen
Na sine sonden ende sine mesdaet
Die ridder sprac[:] *Here* verstaet
Want ic soe seer heb god verbolghen[,]
Moet der sware penitencie na volghen
Mach ic miin sonden beteren hier[.]
In sente patricius vaghevier
Wil ic voer mine mesdaden gaen[.]

305 dan: *misschien te lezen* dat?

313 wijl: *lees:* wil? *Campbell ook aldus.*

329-335 *Schuin loopt van boven rechts naar onder links een begin van een scheur. De woorden zijn allen netjes aan den kant van de scheur geschreven. Alleen de* he *van* heilighe *staan er op. Die plaats leek den kopiïst nog bruikbaar. Ze is inderdaad minder gehavend.*

364-365 *De titel is met dezelfde letter evenals een gewone versregel geschreven. Alleen de beginletter* H *van den eersten volgenden regel vs.* 365 *is rood en van grooter formaat.*

365 e. v. *Ba*: Contigit autem hijs nostris temporibus, diebus scilicet Regis Stephani, miles *enz.*; *Co* (*Roy*): Contigit autem his temporibus nostris, (diebus scilicet Regis Stephani) militem *enz. Ar heeft nog na* diebus *het jaartal nl.* 1153, *het* 19*de van zijn regeering*

379-384 *loopt de scheur waarover boven is gesproken ook over het handschrift. Ook hier zijn de woorden of letters er naast geschreven.*

Die bisscop riet hem weder saen
Mar die ridder had mans cracht
Ende helt hem altoes in siin ghedacht[.]
Die bisscop sprac[:] Thadde [m]enich an nomen
Die noit weder en wa[s] comen[.]
Als die ridder dat wer [v]erstoet
Des ridders sin ende s[i]nen moet
Dat hi die dinc niet woude begheven
Hiet hi hem nemen moniken leven[.]
Doe sprac hi dat hijt niet en dede
Hine had int vaghevier sine mesdede
Ghebetert die hi had bekent[.]
Doe wert hi ten prior ghesent
In maniren alsoe voert
Als ghi voren hebt ghehoert[.]
xv daghe was hi in d[i]e kerke
Dedemen comen pape[n] ende clerke
Ende dede misse sing[h]en vroe[.]
Dat sacrament o[nt]fenc hi doe
Ende wert [t]en put gheleet der naer
Met p[ro]cessien ende met sanghe claer[.]
Die prior die onsloet die doer
Ende sprac hem toe[:] Nu siet u voer
Nu siedi wat ghi bestaet[.]
Hets beter noch doet onsen raet
Ende latet achter ende doet el.
Penitencie soe doet wel.
Want menich dese dinc an nam
Ende somich noit weder quam[,]
Bi dat si hoerden ende saghen
Dat sijs niet en conden verdraghen
Ende int ghelove niet vast waren
Soe mosten si te mael vervaren[.]
Mar wildijt emmer der in boten
Ic sal u segghen dierste onmoten[.]
Hi sprac[:] Ja ic met rouwen van binnen
Wil ict voer mine mesdaet beghinnen[.]
Doe andwoerde die gode man[:]
Ghi sult in gods name in gaen dan
Inden put vast neder gaen
Tot dat ghi en velt siet voer u staen
Der in suldi vinden en sale
Meesterlic ghemaect wale[.]
Indie zale suldi bode
Vinden die comen van gode....

---

393 [m]enich: *de* m *van* menich *is slechts gedeeltelijk over evenals de* s *van* was *(vs. 394), de* v *van* verstoet *(vs. 395), de eerste* n *van* sinen *(vs. 396).*

395 *De plaats is korrupt evenals de volgende versregels. Er staat* wer *afgekort. Moet er voor gelezen worden :* woerd? *Het Lat. gaat met het proza.*

401 bekent: *is geschreven vlak bij een opening in het handschrift, zoo dat de* t *er opzettelijk achter geplaatst is.*

405 *De achter getallen gewoonlijk geplaatste punt ontbreekt hier. De in vs. 405-410 tusschen haakjes geplaatste letters zijn in het handschrift niet of slechts gedeeltelijk nog te zien.*

415 *Achter* el *in het hs.* een punt . *Ook achter* wel *van vs 416.*

421 en 422 *Er is een vrij groote opening in het hs. De letters zijn er weer naast gezet.*

ERRATA EN AANVULLINGEN.

Blz. 3 *var. Bl* 6 blasphemieres *moet zijn* 7.
„ 4 *K aant. op r. 8. Zie de bespreking enz. blz.* XIII.
„ 5 *var. A* 22 intvyerde *moet zijn:* int vyerde
„ *var. A* 26 en *moet zijn:* en-
„ 8 *K r.* 20 *lees:* hey [...] ons *en idem in aant.* 20.
„ *Br r.* 21 dat *lees:* d[*a*]t *en idem in aant.* 21.
„ 9 *N r.* 12 *k*atijnen *lees:* [*k*]atijnen; *idem in aant.* 12.
„ *N r.* 17-18 casalens *lees:* [*c*]asalens; *idem in aant.* 17.
„ *N r.* 20 *h*eiten *lees:* [*h*]eiten; *idem in aant.* 20.
„ *var. Bl.* 5 daer *moet staan onder* 6.
„ 10 *G. r.* 5 ende graselic *lees:* ende [...] graselic; *idem in aant.* 5.
„ 12 *Br aant.* 25 „*vau*" *lees: van*
„ *var. B* 3 van den ghelde *lees:* 13 vanden ghelde
„ *G r.* 5 drien *lees:* drien [...] *en in de aant.* 5—6: drien [...] paerden
„ 13 *H aant.* 11 *lees:* 10.
„ *G r.* 7 hi *lees:* hi [...] *en in de aant.* 7—8: hi [...] zeere
„ 15 *H r.* 4 verbleycten *lees:* [...] verbleycten; *idem aant.* 4.
„ 16 *Br r.* 11 dancken [...] *lees:* dancken; *idem aant.* 11.
„ *Br r.* 19 ze [...] lege *lees:* zelege *Bij verbeteringen in het woord hebben we later het teeken* [...] *laten wegvallen; zie beneden onder* 3.
„ 17 *var. Bl.* 19 lavede *enz. moet staan onder* 20.
„ 18 *Br r.* 18 m[...]er *lees:* mer; *idem aant.* 18.
„ 19 *var. Bl.* 15 Soe *lees:* soe
„ *H aant.* 19 „*s.v.*" *lees: i.v.*
„ 20 *Br. r.* 17 [*dyne*] *lees:* [*dijne*]
„ *var. B* 20 *vgl.* 18/10 *lees:* 22/2.
„ 23 *var. Bl.* 17 *lees:* 16.
„ *H aant.* 15 naam *lees:* naem
„ *var. A* 15 ende mct *lees:* ende met
„ 26 *K aant.* 8 „*intvlek*" *lees: inktvlek*
„ 27 *N aant.* 16 *lees:* 15—16.
„ 29 *G r.* 5 o[...]verdect *lees:* overdect; *idem aant.* 5.
„ 31 *N aant.* 10 *lees:* 10—11.
„ 33 *H aant.* 6 [...]: *eene punt lees: in het hs. na* ic *eene punt.*
„ 34 *K r.* 18 du *vermoedelijk te lezen* do
„ 36 *var. B* 17 onghescricheit *lees:* ongheserícheit
„ 38 *K aant.* 14 *cop. lees: kop.; idem* 38 *Br aant.* 4.
„ *K noot* 17 *intvlek lees: inktvlek*
„ 41 *H r.* 17 drie *lees:* die
„ 44 *Br r.* 7 [*v*]ant *lees:* want; *de aant. bij* 7 *aldus te lezen:* want: *de* w *met* v-*beteekenis cf.* 48/8, 100/20, 104/8, 114/10, 158/16 *en elders; lees daar een zelfde aanteekening.*
„ 46 *K aant.* 8 „*intvlek*" *lees: inktvlek*

Blz. 46 *K aant. 16 „anderen" lees:* anderen*; Br aant. 16-17* anderen [...] *lees:* anderen [...]:
„ 47 *H in margine bl. 6a lees: bl. 9a.*
„ 48 *K r. 9* k[*ra*]nck *lees:* kranck; *idem in aant. 9.*
„ *Br r. 7* ge[*voe*]lde *lees:* gewolde; *wijzig de aant. als bij* **44**/7.
„ *Br aant. 14 „intvlek" lees: inktvlek*
„ 49 *N aant. 6 bij te voegen: cf. Bl.*
„ 51 *H aant. 14* stercke[de]se *lees:* stercke[*de*]se?
„ 63 *H aant. 8* spr[*ac*] *lees:* sprac *en idem in voetnota 8; in dezelfde aant. lees* spr *in stede van* [spr].
„ 67 *in var. A 10* instr. *lees:* instrumenten
„ 69 *in var. Bl 15 lees: maar toch leesbaar.*
„ *G aant. 1 na 262b lees:* (G **104**/5), *en in plaats van* verw- verwe-
„ 71 *in var. Bl 11 lees: 11—12.*
„ *in var. A 5—8* welc *lees:* twelc*; in 10—14 lees:* mi *en* staie
„ 80 *Br r. 19 „der" lees: die*
„ 87 *in var. Bl 7 lees: 6—7.*
„ *in var. Bl 15 Br 21 lees: B* **86**/15.
„ 88 *K aant. 11* ongeorlofder *enz. moet staan onder eerste 11.*
„ 89 *in var. Bl 11* doe en *enz. moet staan onder 11—12.*
„ 96 *Br te vermelden bij varianten B onder 3:* worpen: *zie K noot 3—4.*
„ 98 *K r. 2* Ins *lees* In[*d*]*; de voetnota 2 te wijzigen als volgt:* In[*d*]: *hs.* Ins *vermoedelijk fout voor* Ind*; de zinsbouw verzet zich tegen de opvatting van* ins *als voegwoord met de bet. van* in = indien.
„ 99 *H het cijfer 15 in margine staat twee regels te hoog.*
„ 102 *G 4* up *vermoedelijk te lezen* ut
„ 105 *N aant. 2* pinden *lees:* pinde
„ *in var. A 7* my *lees:* mi
„ 106 *K r. 15 lees:* tzoenen [*wyr*]
„ *Br aant. 20 moet onder aant. 15, 16 staan.*
„ 112 *K voetnota bij te voegen onder 5: na* lanck *is een gedeelte van een zin weggevallen, cf. de andere teksten.*
„ 114 *Br r. 10* [*v*]ur *lees:* wur*; de aant 10 is te wijzigen als volgt:* wur: *de w met v-beteekenis; in den Patriciustekst H_2 komt die herhaaldelijk voor, cf. Br* **44**/7, **48**/8, **100**/20, **104**/8.
„ *Br 18* [*steckende*] *lees:* st[*ech*]ende*; idem aant. 18.*
„ 132 *K 22* [.] da *lees:* [,] da
„ 133 *N aant. 8, fout voor* kostelicre *te vervangen door: cf.* **153**/1 kostelheit
„ 137 *in var. Bl* 11 *moet zijn:* 11—12
„ 142 *K aant. 9 te voegen bij 8 en „het eerste" te vervangen door „Dit".*
„ 146 *K r. 2* de[...] *lees:* den*; idem aant. 2.*
„ *K aant. 3* goudio *lees:* gaudio
„ 153 *N r. 14* hu *lees:* du
„ *N 19* Di[*e*] *lees:* Di[*e*]
„ 169 *G aant. 4* parpetuisse *moet staan onder aant. 5.*
„ 176 *G aant. 6 „het" lees: let*
„ 190 *K r. 12 na* werken *moet staan* [.] *niet een punt.*
„ *W r. 12 na* werken *vervalt de dubbele punt en wordt vervangen door* [.]
„ 193 *Bl var. 16* veel: voel *lees:* voel: veel
„ 196 *W r. 1* So *lees:* so
„ 198 *W r. 5* Dat is [...] den *lees:* Dat is den *de aant. vervalt.*
„ 200 *W aant. bij r. 10. Vul aan:* kerchof: *hs.* kerc hof.
„ 203 *N aant. 4 Vul aan: cf. Bl* **125**/10 *var.*
„ *H_1 aant. 17 laatste r. „een a". lees: een a.*
„ 204 *W r. 10* seggen: *lees:* seggen[:]

Blz. 204 H_1 *aant.* *15* *„andere teksten", lees: andere teksten behalve N en Bl.*
„ *In var. A* 10—11 *lees na „ook" eene punt.*
„ 206 *K aant. 9.* Can[o]niche *enz. moet staan onder aant. 11.*
„ 213 *N bij r. 7 hoort de aanteekening:* HEt: *De* H *is onderstreept.*
Var. A 8—15 toeten b *lees:* toeten b.
„ 215 H_2 *aant. 3* her *het, lees:* her; *het*
„ 220 *K aant. 4 lees „Roy" in plaats van „Co".*
„ 222 *K r. 10* sa[*t*] *lees:* sa[s]; *idem aant.*
„ 224 H_2 *aant. 4* (*C*: viriliter) *lees:* (*Co*: viriliter)
„ 226 *In var. Br 16* deses namen *vervalt.*
„ 228 *K r. 6 Vul in na* hantz *het woordje* [*bereyt*]. *Aant. 6* [*bereyt*] : *niet in hs.*
„ 232 *W r. 4* spotten [. . .] de *lees:* spottende; *idem in aant. 4.*
„ 238 *W aant.* 3—4 *vervalt.*
„ 245 H_1 *aant. 8* diversitas *lees:* diuersitas
„ 271 H_2 *vul aan bij r. 3 de aant.:* twie: *is onjuist. Noch in Lat., noch in de andere teksten een soortgelijk woord. Het heeft ook geen zin.*
„ 288 H_2 *r. 2* beschenen. als *lees:* beschenen. [*dat*] als *en een aant.:* [*dat*]: *niet in hs. Voeg bij N blz. 289 aant. 3 na Br: en* H_2
„ 299 H_2 *lees bij r. 4 de aant.:* onthouden: *waarschijnlijk* ontbonden
„ 300 *K r. 2*: sundededen *lees:* sunde deden
„ 302 *K aant.* 9—10: Wantda *lees:* Want da
„ 308 *K r. 4* sicherlichen *lees:* s[*ob*]erlichen *en in aant. 4* s[*ob*]erlichen: *hs.* sicherlichen; *eigenaardig is het,* dat *Br* **192**/3-4 *de omgekeerde vergissing heeft.*
„ 311 *N r.* 6 Ende *lees:* En[*de*]
„ *N r.* 15 overgesat in *lees:* overgesat uutten latijn in
„ *N r.* 17 ende lxxxij *lees:* ende lxxxvij

In verband met de in het woord vooraf uiteengezette methode, lette men op het volgende.

1. Bij wijze van zinssluiting komt in de voetnota's der *eerste* vellen en een enkele maal later nu en dan eene punt voor na een woord uit den tekst, b.v. *K* **12**/9 dryn: *hs.* drȳ. *G* **46**/5 voetnota: *hs.* wilden corten . ; zulke punt behoort niet tot den tekst, anders zou de punt ook daar staan of de weglating er van daar door het teeken [. . .] zijn aangewezen. Om misverstand te voorkomen hebben wij naderhand evenwel die punt in de voetnota's weggelaten.

2. Niet altijd wordt bij ingelaschte woorden in voetnota vermeld: *niet in het hs.* Soms gebeurde dit bij gebrek aan de noodige ruimte, een andere maal werd het vergeten, doordat bij het in elkaar zetten van de teksten het parallellisme in de eerste plaats al onze aandacht eischte en wij hierbij telkens typographische bezwaren moesten uit den weg ruimen. Daar den lezer het beginsel bekend is, zal ons klein verzuim in dezen evenwel geen aanleiding tot misvatting geven, vooral omdat consequent in den tekst de ingelaschte woorden zijn gecursiveerd.

3. Aanvankelijk gebruikten wij het teeken [. . .] bij correcties midden in een woord; om typographische redenen is hiervan afgeweken. De meeste dier plaatsen staan in bovenstaande lijst, verschillende niet, daar zij geen aanleiding tot vergissing geven en de oorspronkelijke tekst kan hersteld worden.

4. Drie foutieve plaatsen *G* 32/2 *aant.* 2, *Br* **146**/7, aant., *N* **151**, var. *Bl* 20, konden we niet verbeteren, daar we de kopie niet hebben. Lees vermoedelijk **32**/2 *hs.* Tandolus, **146**/7: *hs.* velost en **151**/20: lakenen *ontbr.*